بەرگریکردن لە گەلێك

راکردن لەراستینەی کۆمەڵگا زۆر لەوە زەحمەتترە کە مەزەندە دەکرێت. بەتایبەتیش بۆ ئەو کۆمەڵگایەی رەچەڵەك کە تاکێك بیت تێیدا. پێشینیان گوتوویانە: خوویەك گرتت، بەشیری تەرکی ناکەی تا پیری، واتە ئەو قۆناغەی پێشبڕکێی کۆمەلایەتی کە لە نزیك تەمەنی حەوت سالان لە میانەی دایك دەستپێدەکات تاوەکو حەفتا سالی بەم شێوەیە بەردەوام دەبێت. لە بواری زانستییەوە دەستنیشانکراوە کە دایك هێزی سەرەکی و بنەڕەتی بەکۆمەڵگابوونە. یەکەم تاوانم دەرهەق بە کەسێتی خۆم، بە گومان تەماشاکردنی ئەم مافەی دایك و پێشوەخت بڕیاردانی خۆم بوو سەبارەت بە کۆمەلایەتیبوونم. بە بووێری هەنگاونانم بۆ ژیانێکی تەنیایی بێ دایك و باوکی ئەو کۆمەڵگایەی مرۆڤایەتی کە بە گوێرەی دەستنیشانکردنە زانستییەکان ئافراندنێکی تایبەتی زیاتر لە بیست ملیار ساڵ پێش ئێستایە, تەنیا ئەمە سەربەخۆ بابەتێکە پێویستی بە لێکۆڵینەوە هەیە. ئەگەر ئاگادارکردنەوە بەردەوامەکانی دایکم و هەوڵەکانی خنکاندنم بەهەند وەرگرتبوایە, لەوانەیە ڕێگای ئەو تراژیدیایانە نەدەکرایەوە کە دووچاریان هاتم. بەلام دایکم رەمزی پاشماوەی هەرە بێچارەی کۆتاییەکانی کەلتووری هەزاران ساڵەی ژنە خوداوەند بوو کە لە لێواری لەناوچوون دایە. سەرباری رەوشی مندالیم، بە ئەندازەیەك لەم رەمزە نەترسام و پێویستیم بە خۆشەویستییەکەشی نەبینی و دوودڵ نەبووم لەوەی هەست بە ئازادی خۆم بکەم. بەلام تەنانەت بۆ ساتێکیش ئەوەم لەیاد نەچوو کەتاکە مەرجی ژیانم شەرەف و کەرامەتەکەیەتی، واتە بە پاراستنی ئەم شەرەف و کەرامەتە تێپەڕ دەبێ. نامووس و کەرامەتەکەییم دەپاراست، بەلام بەو شێوەیەی کە خۆم بە ڕاستم دەزانی، لەدوای ئەم وانەیە ئیتر دایك بۆ من بوونی نەبوو. لە کاتێکدا ئەم پاشماوەیەی خوداوەندی ژن لەبیرم دەسڕایەوە، هیچ کاتێك بەپێویستم نەبینی لێپرسینەوە بکەم ئاخۆ لەبارەی منەوە هەست بەچی دەکات. ئەمەش جیابوونەوەیەکی زاڵمانەیە،ئەمە ڕاستییەك بوو. نازانم بڵێم کەهانەتەکانی یاخود نزا خراپەکانی،لەساتەوەختەکانی تراژیدیا قوورسەکان دەهاتەوە یادم. ئەم پێشبینیانە هێندە ڕاست بوون تەنانەت لێهاتووترین زاناکانیش نەیاندەتوانی دەستنیشانی بکەن. یەکێك لەڕاستییە گەورەکانی ئەو دەستنیشانکردنەی بوو کەدەیگووت " زۆر باوەڕی بە برادەرەکانت دێنی، بەلام هەر بە تەنیا دەمێنیتەوە ". بەلام ڕاستی منیش ئەوەبوو کە خۆم پەیوەندی کۆمەلایەتیبوونم لەگەڵ برادەرو هاوڕێکانم دەبەست.

هەڵبەستنی چیرۆکی ژیانم بەمجۆرە دەستپێدەکات. گەر دایکم بشیخواستبایە کۆمەڵگایەکی نەبووپێشکەشی منی بکات, لەمێژبوو پەرتەوازە کرابوو. ئەوەی ئەو دەیخواست جێدەست (قولپ)یکی ژیان بوو. خۆی نەیدەتوانی بەدەستیبێنێ, دەیخواست بەمنی بدات.چیرۆکی باوك هەرچەندە جیاوازی هەبێ, بەلام هاوشێوەی ئەوبوو.ڕاستینەی ئەم خێزانەی تێیدا چاوم بە دونیا هەڵهێنا، بەمشێوەیە هەڵمدەسەنگاند کەبێ بانگەشەترین میراس و پاشماوەی کولتووری تیرە بەراییەکانی باب و باپیرانە کە زۆر بەلاوازی و پەرتەوازەیی ماونەتەوەو دەخوازێ خۆی بسەپێنێ. بەهیچ شێوەیەك بەگەرمی پێشوازیم لە کۆمەڵگای فەرمی و دەوڵەت نەدەکرد کە لەگەڵ چوونم بۆ قوتابخانەی سەرەتایی ئاشناییم لەگەڵ پەیدا کرد، بە گەرمی لێیان نزیك نەبوومەوە. هیچ شتێکیشی لێتێنەگەیشتم. لە ڕواڵەتدا تا دوا قۆناغی قوتابخانەی زانستە سیاسییەکانی کۆنترین زانکۆی تورکیا هەر بە نمرەی زۆر باشە بەرزبوومەوە. ئەو قوتابخانە و ژیانە شۆڕشگێڕییەی دواتر هەڵمبژارد ئامۆژگارییەکانی چەرخی دەستاڕێکی بێڕەحم بوو. گەر هەر لە سەرەتاوە ئارەزوو و بژاری شاخم بەبناخە وەرگرتبایە دەشیا بتوانم تراژیدیاکان بپچڕێنم. بەلام ئەندێشەی ڕزگارکردن و پێگەیاندن و خولقاندنی هەڤاڵان دەرفەتی بەم حەزەم نەدا. کاتێك خۆم هەڵدایە هەردوو دەرگای ڕۆژهەلات و ڕۆژئاوای شارستانییەتەکەمان، لەناو زەمینەی لێکدانەوە سەهۆڵ ئاساکانی

(بەستەڵەکەکانی) سەرمایە ـ ڤازانج خۆم بەرووتوقووتی دەدۆزییەوە. لەم خاڵەدا ئیتر هیچ هێزێك منی بەرێوەنەدەبرد. تەنانەت هیچ شتێکم نەبوو لێم بڕفێنن. هەبوونیشی سەرنجمی رانەدەکێشا. لەم قۆناغەدا هەندێ لە هەڤاڵانم لەناو کڵپەی ئاگر خۆیان سووتاند. چەندین کوڕو کچی مەرد و ئازا ئامادەبوون هەموو شتێکیان بکەنە قوربانی. هەرگیز ناتوانرێ نکوڵییان لێبکرێت. بەرخودانی زۆر گەورە و شکۆداریان ئەنجامدا. گرێدانێکی بێ هاوتایان نیشاندا. بەڵام تەواوی ئەم هەوڵانەش لە دژوارترکردنی تەنیاییەکەم بەولاوە هیچ ئەنجامێکی دیکەی لەگەڵ خۆی نەدەهێنا.

کاتێك ئەربابەکانی هەموو کیشوەرەکان بە یەك دەنگ چارەسەریان لەوەدا بینی لە رێگای پیلانگێڕییەکدا ڕادەستم بکەنەوەو لە دوورگەی ئیمرالی بگیرسێمەوە، ئەوەم بە بیردا هاتەوە کە جارێکی دیکە چیرۆکێکی ئەفسانەیی دووبارەو نوێ دەکرێتەوە، کاتێ خوداوەندی یۆنان زیۆس پرۆمیتۆسی نیوخوداوەند لەتاشەبەردەکانی چیای قەفقاسیا دەبەستێتەوە و ڕۆژانە پارچە پارچە جگەری دەرخواردی هەڵۆ دەدات. بەڵێ ئەو پرۆمیتۆسەی کە لەپێناو مرۆڤایەتی ئاگر, ئازادی لە خوداوەندەکان ڕفاند! وەکو بڵێی ئەفسانەکە لە شەخسی مندا بەڕاستی پراکتیزە دەکرا.

لەوانەیە لە دەستەی گشتی دادگای مافی مرۆڤی ئەوروپا پرسێکی وەها بە مێشکیاندا بێ ئایا ئەم چیرۆکە کورتەی ژیان و بەرگرینامــە چ جۆرەپەیوەندییــەکیان بەیەکــەوە هەیــە. لەمیانــەی ئــەم بەرگرینامەیــەدا دەخــوازم پەیوەندییەکــە ڕوونبکەمەوە.ئامانجێکی دیکەی گرنگم ئەوەیە کە لەم ڕێگایەوە خوازیارم بیسەلمێنم کە پەیوەندی سەرمایە ــ ڤازانج لە بژاردەترین سیحرباز سیحربازترە، لە ستەمکارترین خوداوەندی حوکم بێڕەحمترە.هیچ سەدەیەك وەك سەدەی بیستەم خوێناوی و بێڕەحم نەبووە. من نەوەی ئەم سەدەیە بووم و پێویستە شیبکەمەوە. لەناو ئەو تۆز و دووکەڵە بێ هاوتایەی قورسایی ئایدۆلۆژی شارستانیەتی ڕۆژئاوا ئافراندوویەتی, زۆر زەحمەتە ئەم ڕاستییە بخەینە ژێر شیتەڵکارییەك کە دەرکی پێبکرێت. ڕزگاربوون و دەرکەوتن لەناو تۆڕی سیحر باز ــ جادووگەر هێندە سانایی نییە. لەم گەمەیەی دواییدا ئەم دیاردەیەش دووچاری ونکردن و دۆڕاندن دەکەن کە تورك (وەك گەل)ی پێ دەڵێن. ئەوەی لەدواوە دەهێڵرێتەوە مرۆڤایەتیەکی خلتەیە کە ناتوانرێ تێیدا بژی.

لەدۆخێکی وەهادا بەهەندوەرگرتنی دەستەی گشتی دادگای مافی مرۆڤی ئەوروپا,بەڕاستیش ئەگەر هێزێکی دادگاییکردن بێت, ئەوا پێشکەشکردنی بەرگرینامەیەك لەوانەیە واتادار بێت, لەم دوو سەد ساڵەی دوایی ڕۆژهەڵاتی ناوین لەناو چەرخی کۆنترۆڵی شارستانییەتی ئەوروپا دەسوڕێتەوە. ئەوەی لە ڕۆژگاری ئەمڕۆماندا لەئاراداییە بەتەواوی گێژاوو (کائیوس) و تراژیدیای ڕۆژانەیە. دادوەرەکان, ئەربابەکان ــ ئەفەندییەکان بەردەوام بڕیارەکانییان یەکلایەنەیە. لەڕواڵەتدا مافداری لەمیانەی تەرازووی دادەوە لەلایان پێوانە دەکرێ و بڵاودەکرێتەوە. بەڵام ئەوەی لە بەرامبەر ڤازانج و بەهای وەرگیراو بڵاو کراوەتەوە لە ڕاستیدا سزایە.

بەرامبەر بەو شەڕ و ناهەقی و ستەمکارییانەی شوێنپەنجەی خۆی بوو. شارستانیەتی ئەوروپا, یەکێتی ئەوروپا و هێزە دادوەرییەکەی پەیمانی مافی مرۆڤی ئەوروپا و دادگای مافی مرۆڤی ئەوروپای ئاواکردووە. گەر دادگای مافی مرۆڤی ئەوروپا ناخوازێ تەنیا وەك ناوێك بمێنێ پێویستە بەشێوەیەکی ڕاست دەستنیشان بکات چییە و کێیە لەکەسایەتی مندا دادگایی دەکرێت. ئەوەی لەسەرەتاوە پێویستە بزانرێ ئەوەیە، چاکەیەك کە لە چوارچێوەی مافەکانی تاك بێ نابێ بەرامبەر ئەو گۆشەگیرییە قورسە بێت کە ئێستا بۆ ساڵی شەشەمی دەچێ. هەڵوێستێکی بەمجۆرە هەم بەرامبەر بەکەسێتی من، هەم بەرامبەر بەو گەلەی نوێنەرایەتی دەکەم (گەلی کورد) دەبێت بە سزایەکی کۆنکرێتی. لە بەرگرینامەکەمدا لێپرسینەوە سەبارەت بەم سزایە دەکەم. ئاشکرایە کە هەڵوێستێکی زۆر دوور لە لۆژێکی باو و مافداری فەرمییم نیشانداوە. ناچاربووم بەمشێوەیە پێشکەشی بکەم. بەلانی کەم ڕوونکردنەوە و ئاشکراکردنی تراژیدیای ئەو گەلانەی لەژێر حوکمی ئەوروپا دەژین.

تەنانـەت بـە ئەنـدازەی ترپەیـەکی دڵـیش بێـت ڕۆڵ بیـنین لـە پێـشکەشکردنی چارەسـەری, پێویـستە وەڵامـی ئـەم ڕووداو و بەسەرهاتانە بێت. بەتایبەتیش ڕێگا نـەدان بـەو تراژیـدیا نوێیانـەی کـە ڕێچکەیان کراوەیە، گرێـدراوی هێـزی بەرگرینامـە و وەڵامەکەی بەرامبەری دەبێـت. بـۆ ئـەم ئامانجە پێویـستی تـاوتوێکردن و شـۆڕبوونەوە بـۆ نـاو مێـژووی کۆمـەڵگاو دیاردەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوین و گەلی کوردم بینی لەسەر بنەمای ڕەخنەدان و ئەزموون وەرگرتن لە مێژووی نزیکی گەلی کورد پێشخستنی شرۆڤەیەکی نوێ سـەبارەت بـە بزووتنـەوەی (PKK) وەك فاکتـەرێکی نـوێ پێویـستە بەهەنـد وەربگیرێـت گرنگـی و بایـەخی تایبەتی خۆی هەیە، لە حاڵەتی شیکردنەوە و چارەسەر کردنیشدا لەسەر بنەمای ئەزموون وەرگرتن لە رابـردوو کێشەی کـورد بە چارەسەری دەگەیەنێت، ئەویش کاریگەری تەواوی لەسەر ڕۆژهەڵاتی ناوین دەکات.

بناخەی شێوەی هاوچەرخی تراژیدیای عەرەب ئیسرائیل لەمیانەی ڕێکەوتننامەی سایکس ــ بیکۆی سـاڵی (1916ز) دانـرا کە بەجۆرێك لەجۆرەکان پرۆژەی ڕۆژهەڵاتی ناوینی ئەو قۆناخە بوو. لەڕواڵەتدا بەهیچ شێوەیەك ئەم گۆڕانکارییە ترسناکەی نەکردبووە ئامانجی خۆی کە لەم ڕۆژگارەماندا ڕوودەدەن، پێکهاتە ــ قەوارە ــ سیاسەییەکانی دیکەش کەئاواکران، وەك ئـامرازی چارەسـەری بیریـان لێکرابـۆوە. لەڕاسـتیدا ئـەوەی ئەنجامـدرا، سـوافکردنێکی نـوژەنی کایـە و نـەریتی کۆمـەڵگای دەوڵەتگـەرایی دەسـپۆتیزمی ڕۆژهـەڵاتی نـاوین بـوو بـە ماددەیـەکی بریقـەدار, ئـەم سـواقە لـە ڕۆژگـاری ئـەمڕۆمان تەپەتـەپی دێـت و دەکەوێ،ئەوەی دەرکەوتەڕوو نەریتی دەوڵەتی بێچارە بوو کە پاشخانی دەسپۆتە پووچەکانی هێزی ئەتنیکی بەلانی کـەم پێـنج هەزار ساڵی بـوو. لەگـەڵ کـەوتنی ئـەو سـوافکارییە ئـەوا بـەناو ڕەوتـە سیاسی و ڕۆشـنبیرە چـەپڕەو و ڕاسـتڕەو، میللیگـەرا ــ ئیسلامیگەرەکانیش لایەنێکی جیاوازیان لەگەڵ ئەم ڕاستییە کۆمەڵایەتییە ــ سیاسـییەدا نـەبوو. بەشـی ڕۆژهـەڵاتی نـاوین لـەو قەیرانە گشتییەی کۆمەڵگای سەرمایەداری کە بەهێزترین هەڵمەتی جیهانگیری بە خۆیەوە دەبینێت، بەڵێ بەشـەکەی بـەواتای ووشە "گێـژاوە"یـە قۆناغـەکانی گێـژاوە یـان کـائیوس خەسـڵەتی تایبـەت بـەخۆی هەیـە. نوێنەرایـەتی ئـەو نێوەنـدە ــ مـەودا زەمەنیە ــ هەستیارە دەکات کە ئەو یاسایانەی واتا و بەها بە بونیادە کۆنەکان دەدەن هەڵدەوەشێنەوە, لـەجیاتی ئـەو هـی نـوێ سەرهەڵدەدەن. هەوڵەکانی هێزەکانی ژیان بۆ واتاو پێکهاتـەی نـوێ ئـەوە دیـاری دەکـەن کـە لـەم" نێوەنـدە " ئافرێنـەرەدا چـی سەرهەڵدەدات. لەئەدەبیاتی سەردەمدا ئەم هەوڵانە بە تێکۆشانی ئایدیۆلۆژی, سیاسی و ئەخلاقی ناو دەبرێت.

گەلی کورد لەژێر باری خراپی ئەو نەریتـە بێڕەحمـەی سـەردەمی قەیرانـەوە هـەنگاو بـۆ نـاو قۆنـاخی گێـژاوە دەهاوێـژێ و بەردەوام هەست بە کولتووری کوشتار دەکات, کە وەك شمشێر بەردەوام لەسەر ملیانە. ئەگەر لەڕێگای هەڵوێستێکی هەسـتیاری واتادار و بونیادگەرایی ئاراستە نەکرێن، ئەوا زۆر بە سانایی بۆ فاکتەری شەڕ و پێکدادانێکی خەست دەگـۆڕێن کـە تراژیـدیای عەرەب ــ ئیـسرائیل تێپـەڕدەکات. ئـەو تایبەتمەندێتییـە کۆمەڵایەتیانـەی لـەژێر حـوکمی دەوڵـەتی دەسـپۆتیزمدا لـە پـەلوپۆ کەوتووە و پارچە پارچە بووە, بەرامبەر بە هەموو جۆرە فاکتەر و هۆکارێکی دەرەوە گونجاوو لەبار دەکات. هەڵبەتـە لـەبواری نەریتـە باوەکانیـشدا ئـەم شـێوازانەی بـەڕێوەبردن وەك قـەدەرێك و تیۆرییـەکی نـەگۆڕ تێدەگـەن. بـەڵام کاتێـك هێـزی هەژموونگەرایی و سەرکێشی جیهانگیری ئەمریکا لەمیانەی پرۆژە نوێکەی سەبارەت بەڕۆژهەڵاتی ناوین کوردان وەکو فاکتـەری سەرەکی دەبینێ قۆناخ هەستیار تردەبێت. ئەمریکا کە لەڕێگای تاقیگەراییەکی قەبا سیاسـەت بـەڕێوە دەبـات، هـەروەکو چۆن لەگەڵ هەر هەنگاوێکدا کۆمەڵگای ڕۆژهەڵاتی نـاوین ڕێگـا لـەپێش تراژیـدیا دەکاتەوە،گـەر بەزانینـەوە بێـت یـان نـەزانین وەهـا دیارە ڕۆژهـڤێك دەسەپێنێ کەکۆتاییەکەی نازانرێ و دیار نییە0 ئەوەی یەکێتی ئـەوروپا ئـەنجامی بدات،لەبەدواچـونێکی گرانـی ئـەم قۆناغـە بەشـێوەیەکی واقیعـی و بـەگوێرەی مەرجـەکانی قـازانج بـەولاوە هـیچ جـۆرێکی دیکـە نـابێ. چـەمکی دەوڵـەتی دەسپۆتیك نەریتێکی وەهای نییە کوردان وەك دیاردەیەك ببینێ و بە دۆسـتایەتی لێـی نزیـك بێتـەوە." سـەری بـەرز کـردەوە، سەرکوتی بکە" تاکە سیاسەتی دیاریکراوە. لەگەڵ ئەمەش دا بەردەوام نەریتی "بنەماڵەگەرێتی" کورد لە ئارادا دەهێڵرێت کە

تا فورگ كەوتۆتـه نێـو خيانـەت و بـه كرێگیراوێتـی. وەك تايبەتمەنـدێتی و پێداويـستییەكی كەسايەتی و كارەكتەرەكـەيان بـە ئەندازەی ئەوەی لەگەڵ چەمكەكانی دەوڵەتی خۆجێی دەسـپۆتن, لەگـەڵ ئەربابـە ئیمپرياليیـە نۆێكانیـشيان لـە بـەڕێوەبردنی هيچ جۆرە هاوكارييەكی بێ پرەنسيپانە دوودڵ نابن. ئـەو دياردەيـەی كـورد كـە ماوەتەوە،پارچـە پارچـە كراوە،چەندەی بڵێی تەسك كراوەتەوە، لەولاتری نەزانيشەوە دووچاری قڕكردنی هزری و پێكهاتەشی هاتووە، خانەكانی وردە خێزانەكانە. تەنانەت ئاگاداری ئەمەشی نييـە كـە "چۆن دەبێت بـە هی خـۆی". لەگێـژاوە (كـائيوس)ی ڕۆژهـەڵاتی ناوينـدا دەتـوانرێ بـۆ هـەموو ئامانجێك سوود لەم كوردە تەواوكەرە وەربگيرێت، تا دەگاتە بەكار هێنانيـان لـە پـەيڕەويكردنی شێوازی درندانـە، تەنانـەت لـە ئـاواكردنی ڕۆژهـەڵاتی ناوينێـك كـە شايـستەی ژيـان بێـت تـاوەكو دوايـی ئـامرازێكی لـەبارو گونجـاوە. ئەگـەر كـوردان لەوەڵامدانەوەيەكی گەوهەری ديموكراتييانە بـۆ پرسـياری " چـۆن دەبـن بـە هـی خۆيـان" سـەركەوتن بەدەسـتبهێنن، بێگومـان دەبن بەيەكێك لەهێزە پێـشەنگەكانی ڕزگـاربوونێكی سـەركەوتوانە لـەو ئاژاوەييـەی لەئاراداپـە. نـەك تـەنيا بـۆ خۆيـان، بـەڵكو بەسەر شانسی بەرەواژوو كراوی سەرجەم گەلـە بێبەختـەكانی ناوچـەدا سـەردەكەون. دەتـوانن كۆتـايی بـە ئامـاری خوێنـاوی و بێڕەحمی نەريتی شارستانيەتی پێنج هەزار ساڵە بهێنن. بەم شێوەيە دەتوانن كۆتايی بە ڕەچەڵەكی ئەرپابەكانی شارستانييەت بێنن كە خۆيان ڕێگايـان بـۆ كردنـەوە و بەشـێوەيەكی كوێرانـە خزمـەتيان كـردن, لـەجياتی ئـەوەيش دەتـوانن ڕۆڵێكـی گـرنگ لەچاخی ڕەسەنێتی ئازادی گەلاندا ببينن.

لەدۆخێكی پێچەوانەدا ئەگەر هەڵمەتەكانی ئەفەنديەكانی ـ شارەزايانی ئيمپريـالی درێژخايـەنی فووڵبێتـەوە و ژێركـەوێت، ئـەوا لەناوچـەدا لـە ڕۆڵـی هێـزی " كوشـتن ومـردن" ڕزگـاری نابێـت, تەنانـەت ڕۆڵەكـەيان ڕەوشـی فەلەسـتين ـــ ئيـسرائيل تێپەڕدەكات و تەواوی ناوچەكە دەگرێتەوە. ئەوەی ئێستا ڕوودەدات لەچەخماخەی پێكدادانە گەورە كان زيـاتر هـيچ مانايـەكی ديكەی نييە. كاتێـك تەماشـای گەمـەكانی دەوڵـەتی فەلەسـتينی ـــ ئيـسرائيلی بكـەين, ئـەوا بـۆ زانينـی ئايينـدەی گەمـەكانی " دەوڵەتی كوردی" پێويستی بـەكاهينێتی نييـە. پێويـست دەكـات زۆر بەباشـی جيـاوازی نێـوان بـەرگری ڕەوای چـەكداری و ئـەو توندوتيژييە ببينرێت كەوەك ئامرازێكی چارەسەری و ئاواكردنی دەوڵەت بەكاردەهێنرێت.

هەربۆيە كاتێك وابەستەی ناوەندی دەوڵەت نەبێ و گرێكوێرەی گێـژاو بـۆ ماوەيـەكی درێـژ وەك شـێوازێكی ژيـان بـۆ خـۆی پەسەند نەكات ئەوا شێوازێكی واقيعی چارەسەری پێڕەوی ئاشتی و ديموكراتييانە ژيانييە. پێويـستە بەمـەزنی بيركردنـەوە لـە باری فووڵی واتا و پێكهاتەی خولقێنەران ئەنجام بدرێت و بەئەشقەوە جێبەجێ بكرێت و وەك پيرۆزترين هەوڵ ببينرێت. لەم بەرگرينامەيەدا هەوڵ دەدەم هەم ئەو ئێش و ئازارانە كەم بكەمـەوە كەلـەژێر بەرپرسـيارێتی(PKK) وە خولقـاوە، هـەم وەك ئەوەی ئەزموونێكی مەزنی ڕەخنەدانی بەدەستهێناوە ئەم بژارەی چارەسەری ڕووندەكەمەوە.

هەرچەندە قۆناخی دادگاييكردنی ئيمرالی لە هەلومەرجی نالەبار بەڕێوەچوو، بەڵام ديسان ئەو هەڵسەنگاندنەی خۆم ڕاست دەبينم كە وەك لێگەڕينێكی ئاشتی و ديموكراتی بەناوم كرد. ئەو قۆناخە بەهای وەرچەرخانێكی چۆنايەتی هەبوو. قۆناخێـك بوو هەم هۆشياری هەم هەوڵـەكانی پێويـستی دەسـتبەردانێكی بـە پرەنـسيپانەی لـە لێگەڕينـەكانی كۆمـەڵگای دەوڵەتگـەڕايی و پايـەداری چـڕبۆوە. لـەو قەناعەتـەدام كـە وانـەی ئەزموونبەخـشی قۆناخـە زەحمەتـەكانم بەدەسـتهێنا. بـەرخودانم بەرامبـەر هەردوو هەڵوێستی دەست لەخۆبەردانێكی نامەردانە و بەرخودانێكی قەبا و كوێرانە كرد، ئەو بەرگرينامەی پێشمخست لەگەڵ ئـەوەی ڕۆڵێكـی گـرنگ لـە وەرچـەرخانی توركيـادا دەبينێ، ئـەوەی هـەرە زێـدە وشـيارانە سـوودی لـێ وەرگـرت ڕێكخـستنەكەی (AKP) پارتی دادو گەشەپێدان بوو. سەرباری هەموو هەوڵ و كۆششەكانم كە دەمخواسـت ئـەو هێـزە چـەپڕەوانە سـوودی لـێ ببيـنن كـە پێويـست بـوو ديمـوكرات بـن, بـەڵام سـوود لێوەرنـەگرتنيان دەشـێ وەك زيـانێكی مـەزن هەڵـسەنگێنرێ. لـەجياتی چەپڕەوەكان، ڕاستڕەوەكان گفتوگۆيان سەبارەت بە ديموكراسی دەكرد. بێگومان لەئەنجامدا لايەنی سەركەوتوو ئەوانن.

ئامانجی سەرەکی بەرگرینامەی دادگای مافی مرۆڤی ئەوروپا، بەراوردکردنی شارستانییەتی خۆرئاوا و خۆرهەڵاتی ناوین و شکاندنەوەی ئەگەری گۆڕانکارییەکان ـ بەتایبەتی بۆ کوردان ــ بوو بەلایەنی بژاری دیموکراتییانە. پاشەکشێی (PKK) بۆ باشوور (کوردستانی عێراق) پێویستییەکی ئەم هەڵوێستە بوو. گۆڕانکارییەکان و داگیرکاری ئەمریکاش راستی ئەم هەڵوێستە روونەکاتەوەو دەیسەلمێنێ. هەڵوێستەکانی سەبارەت بە رۆژهەڵاتی ناوین کەلەسەرتاسەری جیهان گفتوگۆ دەکرێ، لەم بەرگرینامەیەدا بە فراوانی دەستنیشانکراوە. رۆژ بە دوای رۆژ زیاتر گرنگییەکەی دەردەکەوێ، هەڵوێستێکی وەها جێگای باس نییە کەبە شێوەیەکی ووشك دوژمنایەتیەکی پاشڤەڕۆیانەی شارستانییەتی رۆژئاوا بکرێ یاخود تەسلیمکاریەتێکی هەرزان نیشان بدرێت. بە وریایی و تایبەت هەوڵ دراوە بەهای کۆتێزی (سەنتێزی)، خولقکاری و تایبەتبوونەکەی نیشان بدرێت.

لەوبەرگرینامەیەی کە بۆ دادگای ئەسینا پێشکەشکراوە بە کارامەیی پێویستی چۆنییەتی تاوتوێکردنی مەسەلەیەکی بەرجەستەکراوو ئەو رەوشە نیشان دەدرێت کە رژێمی ئۆلیگارشی گەلانی تێخستووە. جارێکی دیکە هەوڵ دراوە گرنگی سەیرکردنی کێشە مێژووییەکان سەبارەت بە گەلانەوە دەستنیشان بکرێت. ئەم بەرگرینامەیەی دوایش ناوەڕۆکی تەواوکاری بەرگرینامەکانی دیکە لەخۆوە دەگرێت. لەبواری سیاسی و مافداری یەکبوونی تورکیا و ئاسیای بچووك لەگەڵ یەکێتی ئەوروپا، واتا قۆناخی دەستپێکردنی یاداشتنامەی (مذكرة) ئەندامێتی رەچاو دەکات. لەپێشەوەچوونێکی سەرکەوتووانەی قۆناخدا کێشەی کورد ڕۆڵی پێشەنگی دەبینێ. دەشێ پێوانە سیاسی، دیموکراسی و مافەکانی مرۆڤ وەك پێوانە بنچینەییەکانی چارەسەری ئەم کێشەیە ببینرێ.

بەڵام وەك حکومەت و دەوڵەت تورکیا لەجیاتی ئەوەی بڕیارەکەی لەناواخنییەوە سەرچاوە بگرێت, وەك ناچارییەکی دەبینێ. ئەم هەڵوێستە لەگەڵ ئەوەی ترسی باوی تورکیا بەرامبەر رۆژئاوا نیشان دەدات، ئەوا هەڵوێستێکی ئازادیخوازانەی لە ناواخنییەوە سەرچاوە بگرێت بەرامبەر ئەم کێشەیە نەك هەر تەنیا زیانی لێناکەوێتەوە, بەڵکو دەبێ هەوڵی ئەوە بدات و دەرکی پێ بکات کە سوودێکی مەزن و سەرکەوتنی لە دواوەیە.

ئیتر دەبێ کۆتایی بەبڕیاری بەکارهێنانی کارتی کورد بهێنرێ کە لەسەردەمی ئاواکردنی کۆمار بە مەسەلەی موسڵ ــ کەرکوك لەنێوان تورکیا و رۆژئاوا دەستپێکرد. چونکە لەمانەوەی شۆڕشەکانی کۆماریی بەوابەستەیی و گەندەڵبوونی ئۆلیگارشی، هەروەکو لە ڕۆژگاری ئەمڕۆشماندا دەبینرێ لە گۆڕانی ناوەرۆکەکەی بەولاوە هیچ ئەنجامێکی دیکەی لێنەکەوتۆتەوە. بەبایەخەوە تاوتوێکردن و گرتنەدەستی سەنتێزی کۆماری دیموکراتی و هاوڵاتی کوردی ئازاد و ئاراستەگرتن بەرەو چارەسەری یەکپارچەیی راستەقینە و دیموکراتیزە بوون فەراهەم دەکات. بژاری دیموکراتی و مافەکانی مرۆڤی شارستانیەتی رۆژئاواش دەرفەت بەهەڵوێستێکی لەمە جیاواز تر نادات. کاتێك پێوانەکانی مافداری (مافپەروەری) پەیڕەوکراو رەچاو بکرێت، شیمانەیەکی وەها ناکەم بەڕشتی چاو پێداخشانەوەیەك بە مافەکانی مندا ئەنجام بدرێت. هەروەها زەمینەی سیاسی ــ ئابووری بنەمای دۆزەکەو هێزی راستینەی پیلانگێڕی زۆر لەسەرەوەی هێزی یاسایە، هەروەکو دەزانرێ خودی یاساناسی ـ مافپەروەری ـ ئەو سیاسەتەیە کە بۆماوەیەکی درێژە بە رێساو دامەزراوەکان بەستراوەتەوە، ئەم تایبەتمەندییە بۆ دادگای مافی مرۆڤی ئەوروپاش لەجێگای خۆیدایە، بەڵام دیسان بەکارهێنانی مافی بەرگریکردن ئەرکێکی ئاکاری و سیاسی و یاساییە، لەو باوەڕەدام کە ئەو شەڕەی بەرگریکردن کە شەش ساڵە بەردەوامە هەم لەبواری واتا هەم لەبواری پێکهاتە زۆر لە سەرووی بەرگریکردنە ئایدۆلۆژی ـ کردارییەکانی پێشترە. ئەوانەی دەخوازن خەڵك بەسزای مردن دادگایی بکەن دەبێ بتوانن خۆشیان دادگایی بکەن. هەروەها ئەوانەی دەخوازن بەرگری لە خەڵك بکەن دەبێ سەرەتا بزانن چۆن بەرگری لەخۆیان بکەن. ئەوانەی دەخوازن خەڵك ئازاد بکەن دەبێ سەرەتا بتوانن خۆیان ئازاد بکەن. بەمجۆرەشن ئەو منداڵانەی کە بەئازادی لەدایك نەبوونە، دەشێ مافی لەدایك بوونی ئازادانەیان ببێتە ڕاستییەك.

بەشی یەکەم

راستینەی کۆمەڵطا و تاك

وەك تاکێك لـە کاتێکدا بەتـەنیا لـەژێر هەلومـەرجی قورسـی گۆشـەگیریدا لـەناو رەوشـی دەستبەسـەری و دیلیـدا دەژیـم، لەلاکەی دیکەشەوە درێژە بە بەرگری یاسایی خۆم دەدەم. لەساڵی شەشـەمدام. لەمێـژوودا بینینـەوەی دۆزێکـی قورسـی سیاسـی هاوشێوەی ئەمە هێندە درێژخایەن بووبێت ئاستەمە یان سانایی نییە. تاوەکو ئەم ساتەوەختەش دیارنییە کە چەندەی تریشی پێدەچێت، بەڵام بەسووربوونەوە وەك رێسایەك ئەوە بەسەر دۆزەکە دەسەپێنرێ گوایە پشت بەسەر لێـدانی تاکێـك دەبەسـتێ، جێگا بەفاکتەرە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکان نادرێت، زۆر روون و ئاشکرایە کـە ئـەم هەڵوێـستەی دادگـای مـافی مرۆڤـی ئـەورووپا کەموکورتی مەزن لەخۆیەوە دەگرێت و لەگەڵ خۆیدا دەرفەت بۆ دادگاییکردنێك دەرەخسێنێ کە ناعادیلانەیە.

لە کاتێکدا بە وریاییەوە دۆزەکەم دەخرێتە چوارچێوەی دادگای مافی مرۆڤی ئەورووپا, هەروەکو بڵێی هەموو لایەنـە سیاسـی و کۆمەڵایەتییەکانی بەرکەنار کرا. ئاشکرایە ئەم هەڵوێستە پێویستی شاردنەوەی بەشێکی گرنگـی راسـتییەکانی بینـی. کاتێـك تاك لە کۆمەڵگا دادەبڕێنرێ، پێی دەگوترێ "دەیکـەم بـەخاوەنی مـاف" واتـە دادگاییکردنەکەشـی لەسـەر ئـەم بنەمایـە ئـەنجام دەدەم، ئەمـە سـەرەکیترین بابەتـە و پێویـستە روونبکرێتـەوە و ئاشـکرا بکرێـت, ئـەم هەڵوێـستە نـاوەڕۆکی شارسـتانی ئـەورووپا پێکدەهێنێت. تەنانەت تەواوی بەرگرینامەی یەکەمم بۆ ئاشکراکردنی ئەم راستینەیە تەرخانکرد، دیسان دووبارەی ناکەمـەوە. بەڵام باسکردنی پوختەیەکی پێویستە.

بەکۆمەڵگابوون هەلومەرجی هەبوونی جۆری مرۆڤە، دابڕانی لەو جۆرە پریماتە فامیلی هەرە نزیك بە مرۆڤی پـێش خـۆی و بوونی بە مرۆڤ، راستینەیەکی هەرە نزیکی زانستی کۆمەڵناسییە کە بـەمرۆڤبوون هاوتـەریبی بەکۆمـەڵگابوون پێـشکەوتووە، بەڵام ژیانی بەتەنیا و لەدۆخی کۆمەڵ, چەندە بەجودا و داتاشراوی واتا تاوتوێ بکرێت، دیاردەیەکە ناتوانرێ لـەلێواری تیـۆری بسەلمێنرێ، تاکی بەتەنیا بوونی نییە. دەشێ تاکێك هەبووبێت کە کۆمـەڵگای نەماوە،ڕووخاوە،بـەڵام بـەلانی کـەم ئـەو تاکـە لـە میانـەی یادەوەرییـەکانی کۆمەڵـە ڕووخاوەکـەی لەسـەر پێیـان ماوەتـەوە. لەرێگـەی ئـەم بیرەوەریانـەوە بەکۆمـەڵگابوونی مەسـەلەیەکی ساتەوەختییە، بـەهێزبوونی جـۆری مـرۆڤ تـەواو گرێـدراوی ئـەو پەیوەندییەیـە کەلەگـەڵ ئاسـتی کۆمەڵایـەتی بەستوویەتی، لاواز کردنی تاك, درندانەترین شێوازی بەکۆیلەکردن, ئـەو ئاسـتەی تـەنیایی یـە کـە بەسـەریدا سـەپێنراوە, ئـەو

گۆشەگیرییەی کەتێیدا دەژی، مێگەڵە کۆیلەکان، بازرگانە گوندییـەکان و کارکـەرانی شـار دیـسان کۆمەڵگایـەکن، ناوەنـاوە یـاخی دەبن و خۆیان وەبیردێتەوە، لەلایەکی تریشەوە تەنیایی فێرکەرێکی بێ وێنەیـە، فۆنـاخی خـەڵوەتگرتنی تـەواوی پێخەمبـەر و بیریارە بەناوبانگەکان ئەم راستییە نیشان دەدات. تاکێتی تـاك (کەسـێتی تـاك) تـادوایی زاراوەیـەکی پڕلـە ناکۆکییـە. لایـەنێکی رووخسارەکەی لەدژی کۆمەڵگا هەر وەکو بڵێی لە زنجیرەکەی ڕزگاری دەبێ و بەسەربەسـتی دەگـات، ئـەو ڕێسایەی کـە کۆمـەڵگا پشت بەتوندوتیژی نەبەستێت بە ئەخلاق ـ ئاکارـ بەناو دەکرێت. تاکێتی تاك فشار بۆ ئـەم ئەخلاقـە دێنێت. راسـتر تـاکێتی شارستانییەتی ئەوروپا لەگەڵ لاوازکردنی ئەخلاق گەشە دەکات. لەکاتێکدا پێشەنگایەتی کۆمەڵگا لەشارسـتانییەتی ڕۆژهـەڵات بە بناخە دادەنرێت، لە شارستانی ڕۆژئاوا تاك پێشەنگە، لـەم پێناسـەیەی تـاك دوو ئـەنجامی جیـاواز دەردەکـەوێت : لەکاتێکـدا تاکی دەسەڵاتداری داگیرکاری بۆ پلە و پایەی ئیمپراتۆرییـەتی بـەرز دەبێتـەوە و تـاکی چەوسـاوە و ژێردەسـت لـەنێو قـووڵترین کۆیلایەتیدا دەژی، شتێکی ڕێکەوت نییـە لـەناو ئـەو کۆیلایەتییـە گشتگیر و قـووڵکراوەی سیـستەمی سـەرمایەداری لـە هـەموو ئاستەکانی کۆمەڵگا بڵاویکردۆتەوە ڕووخساری دڕندانەی سەدەی بیستەمی لێبکەوێتەوە.

سیستەمێك بەها مەعنەوییە بنچینەییەکانی لەدەست دابێت و بەم بڵاوییـە خـاوەن ئـەرباب (ئەفەنـدی) بێـت هـیچ شـتێك نییە لەپێناو چاوچنۆکی و قازانج پەیڕەوی نەکات.

ئەو تەنیایی و دەستبەسەرییەی تێیدا دەژیم گرێدراوی ئەم پێکهاتە گشتییەی سیستەمی گۆشەگیرییە. گەر کۆمەڵگاو گـەل خرابنە ڕەوشێك " خاوەنی خۆیان نەبن "، ئەمە بەو واتایە دێت کەلەگەڵ هاتنە دونیـا و لـەدایکبوون مـەحکومی تەنیاییـەکی لاوازکراوی. بەو ڕادەیە خاوەنی خۆت نەبی، هی خۆت نەبی، لەگـەڵ کۆمـەڵگایـەکی دیکـە دەبیـت بەیـەك.بـەڵام ئـەو کاتـە ئـیتر خـاوەنی خـۆت نیـت. یـان تەنیاییـەکی سەرسام، یـاخود تەسـلیمبوون بـەواقیعێکی دیکـە. ئەوەیـە ئـەو دوو لایەنییـە(دوالیـزم) مەترسیدارەی بەتەڵەزگەی کورد ناوم برد.

هەروەکو بڵێی لەناو جۆرەکانی مردن یەکێکیان هەڵبژێرە. لەڕۆژگاری ئەمڕۆماندا جیاوازیی و هاوبەشێتییەکانی " ئـەوی دیکـە " زۆر گفتوگـۆی لەسـەر دەکرێـت. ئەمـە هەڵوێـستێکی ڕاسـتە کـە بەشـێوەیەکی دڵخـوازی خوڵقانـدنی جیاوازییـەکانی دەوڵەمەنـدێتی کۆمەڵایـەتی لـەڕێگای هاوبەشـیکردن لەگـەڵ ئەوەیدیکـە پێشدەکەوێت. بـەڵام سیاسـەتی نەخـشە بۆکێـشراوی هاوچەشنکردنیان و هاوشێوەکردنیان جیاوازترە. ئەویش پاکتاوکاری, فڕکردن و تواندنەوەی ئەتنیکە، دوورخـستنەوەیەتی لـە خاوەندارێتی خودی خۆی.

ئەمجۆرە سیاسەتەیە کـە بـەردەوام لەسـەر دیـاردەی کـورد پـەیڕەوکراوە. سەرچاوەی ئەمـەش دەسـەڵاتی ــ بیۆلـۆژی ((ئـەو دەسـەڵاتەی پـشت بەخـستن و بـەکارهێنانی ئارەزووەکـانی مـرۆڤ دەبەسـتێت بـۆ دەسـت بەسـەرداگرتنی بەتایبـەتیش لایـەنی زایەنـدی)) و نەژادپەرستـی و فاشـیزمی سـەدەکانی بیـستەم و نۆزدەهەمـە : هـەموو جـۆرە چـەمکێکی دەسـەڵاتی تۆتالیتـارە (گشتگیری تاکڕەو). کاتێك ئامانجی ئاواکردنی نەژاد و نەتەوەیەکی بەهێزە, ئاکام هێرشکاری و پـەلاماردان و شـەڕە. بێگومـان سەرچاوەی ئەمـە بـۆ فۆنـاخی ئـاواکردنی یەکـەمین کۆمـەڵگای پلـەداری (هیرارشـی) دەگەڕێتـەوە. بـەڵام بـوونی بەسیاسـەتێکی بەرفراوان و بە سیستەمکراوی دەوڵەت، تایبەت بە سەدەی بیستەمە.

هـەردوو شـەڕی جیهـانی و, شـەڕەخۆجێیی و ناوچـەییە بـێ ژمارەکـان، تـەنیا ئەمانـە شارسـتانیەتی ئـەوروپا بەتایبـەتیش یەکێتی ئەوروپایان ناچارکرد کە سەبارەت بە نۆرمەکانی یەکێتی ئەوروپا و پرەنسیپەکانی هاوفکر بـن و بـبن بەیـەك. ئـەوەی ئەمڕۆ ئەوروپا تێیدا دەژی بەجۆرێك لەجۆرەکان ڕەخنەدانە بەرامبەر بـە مرۆڤایـەتی. تاکێـك کـە لـە زنجیرەکـەی دابـڕا بێـت, دەسەڵاتێکی دەوڵەت کە لـەدژی بـەها مەعنـەوی (مـۆراڵ) یـیـەکان پێـشبکەوێت هـیچ خراپەکارییـەك نـامێنێ ئـەنجامی نـەدات. بەتایبـەتش کاتێـك چاوچـنۆکی کەڵەکـەکردنی سـەرمایەی قـازانج کۆڵەکەکـەی پێکبێنێـت. دادگاییکردنم لـەژێر سایەی ئـەم

هەلومەرجەدا، تەنانەت ئەو پیلانگێڕییەی لەژێریدا شاراوەیە بەرکەناریش بکرێت، بەهۆی ئەوەی کۆمەڵگایەك دەکرێتە خاوەن داواکاری کەبانگەشەی خۆی لەدەستداوە، هەروەها لەبەرئەوەی ئەمەیان ئەمەیان چالاکییەکی ریشەدارە لەبەرامبەر ئەو سیستەمەی کەوتۆتە ناو چاوچنۆکی قازانج و فیزی هێزەوە، قورسترین سزا دەکاتە پێویستییەك و (بەپێویست دەبینێ) ئەمە دەسەپێنرێ.

لەکوێ بڵێی کۆمەڵگاکەم، کوانێ کەلتوورەکەم؟ کوانێ زمانی زگماکیم(زمانی دایك)؟ کوانێ ئازادیم؟ ئەمە دەبێتە یاخیبوون و جوداخوازی و خیانەتکردن لەنیشتمان. لەشارستانیەتی عوسمانیەکاندا تاوانی بەمجۆرە بوونی نەبووە, بەگشتی لەناو سیستەمی گشتیی قەومی تورکیشدا ئەمجۆرە تاوانە بوونی نییە. ئەم تاوانانە داهێنانەکانی دەسەڵاتی ــ بیۆلۆژی و نەژادپەرستی و فاشیزم و رژێمەکانی دیکەی دەسەڵاتی تۆتالیتاری شارستانیەتی ئەوروپایەو، لەسەدەی بیستەم بۆ سیستەمی دەوڵەتی تورك گواستراوەتەوە, هەموو لایەکی جیهان بەشی خۆی لەمە وەرگرتووە. گەر تاوانێکم هەبێ، لەخۆوە گرتنی هەندێ لە میکرۆبەکانی ئەم کولتوورەی شەڕو دەسەڵاتە, هەر وەکو فەرمانی قورئان بۆ باوەڕمەندەکان،منیش هاوشێوەی ئەوە دەسەڵاتی دەوڵەتم لەپێناو ئازادی، شەڕیشم لەپێناو دەسەڵاتی دەوڵەت بە پێویست بینی و کەوتمە ناو ئەم یارییەوە.

ئەمە نەخۆشییەکە هیچ ئازادیخوازێك نەیتوانیوە خۆی لێ ڕزگار بکات، لەسەر ئەم بنەمایە نەك هەر بەتەنیا بەرامبەر سیستەمی زاڵ، بەڵکو بەرامبەر تێکۆشانی ئازادیش تاوانبارم کە هەموو شتێکی خۆم لەپێناویدا کردە قوربانی، تەنیا لە بواری تیۆری رەخنەدانی ئەوە نادەم، بەڵکو لەپراکتیکە رەسەنەکەی تەنیاییشمدا تاوەکو ئەنجامگیربوون درێژەی پێدەدەم. بەڵام سیستەم چۆن حیسابی ئەم تاوانەی دەدات کە بەزۆرەملێ و فێڵبازی، کۆمەڵگایەك، گەلێك لە خاوەنداریێتیکردنی خۆی بێبەش دەکات ؟ گەر دادگاییکردنەکە عادیلانە بێت پێویستە بەشێوەیەکی هاوسەنگ و یەکسان گوێ لەبانگەشەکانی هەردوولا راستە و بەگوێرەی ئەمەش بە بڕیارێك بگەن. دادوەرییەك پەیوەندی خۆی لەگەڵ زانست پچڕاندبێت, هەرگیز عادیلانە نابێت. ئاشکرایە پەنابردنە بەر زانستی کۆمەڵناسی دەبێتە چەکی سەرەکیم. بەو ڕادەیەی لەڕێگایەوە ڕۆشندەبمەوە، بەڕێوەچوون لەسەر ڕێگای ڕاست، پێویستیەکی بوون بەمرۆڤی خاوەن کەرامەتە.

سیستەمێك بەمشێوەیە حوکم لەسەر کۆمەڵگا بەڕێوە ببات، ئەو تێکدان و داڕووخانەی بەرامبەر سروشت ئەنجامی دەدات هەرگیز ناتوانرێ پشتگوێ بخرێ و نەبینرێ. هەڵوێستێکی ئیکۆلۆژی و فێمێنیستی (ژینگەناسی و ژنناسی) خاوەنی هێزی ئاشنا کردنمانە بەو ژیانە سروشتییەی کۆمەڵگا کە لە دەستدراوەو ونبووە، بەشێوەیەکی راست پێناسەکردنی دیموکراسی کە بژاری سیاسی گەلانەو نیشاندانی هێزی چارەسەری لەسەرووی بابەتە بەکاریگەرەکانەوە دێت. لەکاتێکدا شەپۆلی نوێی جیهانگیری هەڵسووڕانی سەربەستانەی کالآ کە وەکو بابەتێکی (فەتیشیزم) پەرستنی لێکردووە, وەك تاکە بژارێك دەڕازێنرێتەوەو بە پولداری پێشکەشی دەکات، لەڕاستیدا دەبێ بزانین کۆنترین دزی و زەوتکاری پێشکەش دەکات و هەربۆیە پێویستە بژاری دیموکراسی و ژینگەخوازی خۆمان زیاتر ڕوونبکەینەوە و وەك ئاڵای ژیانی نوێمان بیشەکێنینەوە. کاتێك بەم چەشنە بانگەشەکانی یەکسانی و ئازادی مێژوو دەکەینە هەنووکەیی و شایستەی پراکتیزەکردن. بەمەش دەیسەلمێنین کەهیچ هەنگاوێك بەفیڕۆ نەچووە کە لەم پێناوەدا هاویشترابێت, هەروەکو چۆن شتێکی لە سروشتدا هەبێت کۆتایی پێنایەت و لەناو ناچێت, بەهایەکیش کە بۆ کۆمەڵگا خولقێنرابێت لەناو ناچێ و کۆتایی پێنایەت.

دووبارە بەدەستەوەگرتنی کۆمەڵگا لە بەرگرینامەکەمدا, بەو قووڵاییە فەلسەفییەوە گرێدراوە کە بەدەستمهێناوە, لەبواری زانستی کۆمەڵایەتی(کۆمەڵناسی) لە ڕۆژگاری ئەمرۆشماندا پێویستە فەلسەفە هەمان ڕۆڵی سەردەمی قۆناخی لەدایکبوون ببینێ. لە بەرامبەر ئەو زانستەی ئاوێتەی دەسەڵات بووە گەڕانەوە بۆ فەلسەفە، پرەنسیپی پێهەلگرتنی کۆمەڵگای ئازادە,

لەئـەنجامی نموونـە بـێ شـوومارە مێـژوویی و هەنووکییـەکان ڕوونبۆتـەوە کـە ئـەو دیموکراسییەی فەلـسەفە پاڵپـشتی نـەبێت گەندەڵ دەبێت و لەدەستی دیماگۆژەکاندا دەبێتە نارِەسەنترین ئامرازی بەڕێوەبردنی گەلان.

ڕێگای ئاستەنگکردنی ئەم رەوشە لایەکی ئەخلاقە، لایەکەی دیکەشی زانستە، بـەڕێوەبردنی تێکۆشـانی سیاسـییە لەمیانـەی نەریتـەوە کـە پارچـەیەکی جیانەکراوەیـەتی، بـەم بەرپرسـیارێتییەوە دەتـوانین لـەناو قـەیرانی سیـستەمدا, بەپـشتبەستن بـە یەکسانی و ئازادی کاروانێکی ژیان و دونیاکەی بخولقێنین.

أ ـ کۆمەڵطای سروشتی

پەیوەندی نێوان کۆمەڵگاو سروشت بوارێکە تادێت کۆمەڵناسی تێیدا قاڵ دەبێتەوە, هەرچـەندە لـەبواری گشتیدا کاریگـەری ژینگە لەسەر کۆمەڵگا روون و کراوەیە، بەڵام لێکۆڵینەوەی بەشێوەیەکی زانستی و بوونی بە بابەتێکی فەلسەفی شتێکی نوێیە, دوای دەرکەوتنی ئەنجامی کارەساتەکانی کاریگەری سیستەمی کۆمـەڵگا لەسـەر ژینگـە ئـەم پەیوەندییـە پەرەیـسەندووە, کاتێك لێکۆڵینـەوە سـەبارەت بـە سەرچـاوەی کێـشەکە بکرێـت, ئـەو سیـستەمە باڵادەسـتانەی کۆمـەڵگا رووبـەڕوومان دەبنـەوە کـە بەشـێوەیەکی زۆر مەترسـیدار پێـچەوانەی سروشـت کەوتوونەتـەوە, نـامۆبوون بـە ژینگـەی سروشـتی لـەژێر ئـەم ناکۆکییـە ناوخۆییانـەی کۆمـەڵگا شاراوەیە کـە هـەزاران سـاڵ بـەردەوام بـووە; لەمیانـەی یەکلابوونـەوەی زانـستی ئاشـکرابووە کەچـەندە ناکۆکییـە ناوخۆییـەکانی کۆمـەڵگا و شـەڕو پێکدادانـەکان پەرەبـسەنێت بـەو ئەندازەیـەش پێـچەوانەبوون بەرامبـەر سرووشت زیـادی کـردووە. پـارۆلای(دروشمـی) ڕۆژگـاری ئـەمڕۆمان زاڵبـوون بەسـەر سرووشـت, بێڕەحمانــە دەستبەســەرداگرتنی سەرچاوەکانی و چەوساندنەوەیەتی. باس لە درِندەیی و کێویبوونی سروشت دەکرێت. مـسۆگەر ئەمـە هـیچ راستییەکی نییـە, لەو کێشانەی سەبارەت بە ژینگەوە دیارە, ئەو مرۆڤەی بەرامبەر هاو ڕەگەز و جۆری خۆی بووە بەدرِندە, بەرامبەر سروشتیش کەوتۆتە نێو درندانەترین ڕەوشەوە, هیچ جۆرە بوونەوەرێك بەئەندازەی مـرۆڤ جۆرەکانی رووەك و ئـاژەڵی لـەنێو نـەبردووە. بەو خێراییەی ئێستا درێژە بەکاری لەناوبردن بـدات, ڕووبـەرووی کێـشەی مرۆڤێـك دەبینـەوە کـەناتوانێت خـۆی لـەوە ڕزگـار بکات هاوشێوەی دیناسۆر کۆتایی بە ڕەچەڵەکەکەی نەیەت. بـەخێرایی زیادبوونی دانیشتوان و گەشـەکردنەکەی و بـەکارهێنانی تەکنۆلۆژیا بە شێوەیەکی خراپ, کە کردەوەی ڕووخێنەرانەی ئێستای مـرۆڤ سـنوورێکی بـۆ دانـەنرێت,دوای ماوەیـەك کـەزۆری پێناچێ ژیانی مرۆڤ دەگاتە قۆناخێك کەئیتر ناتوانێ بەردەوام بێ.

ئـەم راستینەیەش لـە پێکهاتـەی نـاوەوەی کۆمـەڵگا بـەهۆی زیـادبوونی شـەڕوپێکدادانەکان, شـێوە هـەرە مەترسـیدارەکانی بەڕێوەبەرایـەتی سیاسـی, زیـادبوونی بێکـاری, کۆمەڵگایـەکی لەمەعنـەویات دابڕێنـراو و مرۆڤایەتیـەکی بـەرۆبۆتکراو وەکـو دیناسۆری لێدێت, تاوەکو بە شێوەیەکی راست فاکتەرەکانی ئەمجۆرە پێشکەوتنەی کۆمـەڵگا دەستنیـشاننەکرێت, ئـەوا نـاتوانرێ ڕوونکردنـەوەی تیـۆری راسـت و ڕێگاکـانی چارەسـەرکردنی شـەڕە باوەکـانی مەدەنییـەت و چـین و نەتـەوەکان بدۆزرێتـەوە. لـەڕۆژگاری ئەمڕۆمانـدا کاتێـك سۆسـیۆلۆژی نـاتوانێ بـە ئەنـدازەی " ئـایین " یـش وەڵامـی کێـشەو گرفتـەکان بداتـەوە, ئـەوا لێپرسینەوەی کۆمەڵناسی, تەنانەت لێپرسـینەوەی تـەواوی پێکهاتـە زانـستییەکانیش دەکاتـە ناچارییەك. مـادام زانـست هێنـدە پێشکەوتووە، ئـەی ئـەم هـەموو شـێتایەتییە بۆچـی؟ ئەگـەر تـەنیا ئامـاری خوێنـاوی سـەدەی بیـستەم لەگـەڵ تـەواوی مێـژووی مرۆڤایەتی بەراورد بکەین, هەمووشمان دەزانین چەندین قات زیاترە, کەواتـە لەپێکهاتـەی زانستیـشدا کـەموکوڕی و هەڵـەی زۆر ڕشت و بەهێنـد لـە ئارادایـە، دەشـێ هەڵـەو چـەوتییەکان لـە دەستنیـشانکردنی زانـست نـەبێت. لەوانەیـە لـە پێـڕەو و شـێوازی بەکارهێنان بێت, بەڵام ئەمە زانست و زاناکان لەژێر باری بەرپرسیارێتی ڕزگار ناکات.

ئێرە شوێنی گفتوگۆکردنێکی قووڵ سەبارەت بەم مەسەلە و تایبەتمەندێتیانە نییە. وەك قەناعەتی خۆم. پێگەی زاناکان و دەزگاکانیان, هەم لە بواری ئەخلاقی هەم بـاوەڕی زۆر لەڕەوشـی وابەسـتەیی راهیبـەکانی پادشاییەتیە سـەرەتاییەکانی میـسرو میزۆپۆتامیـا پاشکەوتووترن و دوور لـەگیانی بەرپرسـیارێتین. پێغەمبـەرەکان و ئایینـەکانی نـەریتی ئیبراهیمـی کەبەرامبـەر

رەچەڵەکی پادشایەتی فیرعەون و نەمروود سەریانهەڵدا لە بواری ئاکار و باوەڕیدا ڕۆڵێکی مەزنیان لەگەشەکردنی مرۆڤایەتیدا بینی. ئەم ڕۆڵە لایەنی پۆزەتیفی نەریتی راهیبەکانە. هەرچی ئەوەی ئەم زانایانە ئەنجامیانداوە کەلەژێر فەرمانی دەسەڵاتدان, بەردەوام ئامرازەکانی فڕکردن دەخەنە دەست شێتەکانی دەسەڵات و هەرە دوایش بۆمبای ئەتۆمی بەسەر مرۆڤایەتیدا تەقاندەوە, کەواتە هەڵەیەکی سامناك لە پەیوەندی نێوان دەسەڵات ـ زانستدا هەیە. وەك بەرهەمێکی کۆمەڵگا دەتوانین زانست بەبەهادارترین دەسکەوت هەڵسەنگێنین. بەڵام ڕێگاکردنەوەی لەپێش ئەو هەموو کارەساتانە هەرگیز ناتوانرێ ڕوونبکرێتەوە, هەر بۆیە زاناکان بەمشێوەیە پەسندناکەین, تەنانەت لێشیان نابوورین, تاوەکو ڕوونکردنەوەی ئەم ناکۆکییە لە پێشینەیە نەدۆزینەوە. ئەوە ڕەوشێکەو دەرکی پێدەکرێت کەبۆچی پێویستە لێپرسینەوە سەبارەت بە سۆسیۆلۆژی و زانستەکانی دیکە ئەنجام بدەین. تاوەکو سیستەم حیسابی ئەوە نەدات کە لە کوێ گەمەی مەزنی پەیڕەو کردووە و هەڵەی سەرەکیی ئەنجامداوەو ئاییندەی مرۆڤی خستۆتە ناو قۆناخێك کەپڕ لەنادیاری و لایەنی شاراوەیە, چەندەی دەمانەوێت باهێندە تیۆری و پراکتیکی ڕزگاری, ئازادی و یەکسانی پێشبخەین, لەئەنجامدا لەرەوشی ئاوکێشان بۆ ئاشی سیستەمی زاڵیی کۆمەڵگا ڕزگارمان نابێت.

یەکێك لەبانگەشە گرنگەکانی بەرگرینامەکەم هەوڵی دەستنیشانکردنی ڕۆڵی ئەم ناکۆکییە سەرەکییەیە لەبناخەکانی شارستانیەتی ئەوروپا. تاوەکو ئەم ناکۆکییە ڕۆشننەکرێتەوە ئەوا کەموکورتییە مەترسیدارەکانی دیکەی سیستەم بەناکامی دەستنیشان دەکرێت. سیستەمی ڕۆژئاوا لەهەموو سیستەمەکانی دیکە زیاتر لەخاڵە گرنگ و ژیانییەکاندا خۆی دەشارێتەوە, ئەم سیستەمە لەسەرجەم سیستەمەکانی دیکە زیاتر لە ڕێگای پڕوپاگەندەوە چەواشەکاری هزرو مەعنەویاتی پەرەپێداوە. ئەوە بەرکەنار بکەین کە نوێنەرایەتی ئازادترین چاخ بکات, سەلماندنی وەکو چاخێك کە پێشکەوتووترین کۆیلایەتی تێدا نیشان دەدرێت هێندە ئاستەم نابێت. هەر لەبەر ئەم هۆکارە بەپێویستم زانی کە شێوەکانی کۆمەڵگا بە گوێرەی خۆم لەیەکتر ببەستمەوە. بەقەناعەتی خۆم پەنام بۆ شێوازێکی واتاداری ڕوونکردنەوە بردووە.

مەبەستم لە کۆمەڵگای سروشتی سیستەمی ئەو مرۆڤانەیە کە لەو سەردەمە زەمەنییە درێژخایەنەدا ژیاون کە بە دابڕانی لەجۆری مرۆڤی سەرەتایی (پریمێتەکان) دەستپێکرد و تا دەرکەوتنی کۆمەڵگای پلەداری بەردەوام بوو. ئەم کۆ مرۆڤانە ژمارەکەیان لەنزیکی 20ــ 30 کەس بوون و بەگشتی بە تیرەی سەرەتایی (قلان) بەناو دەکرێت, بەهۆی ئەو ئامرازە بەردینیانەی بەکاریان دەهێنا بەمرۆڤایەتی سەردەمی پالئۆ لیتیك (چاخی بەردینی کۆن) و نیئۆلیتیك (چاخی بەردینی نوێ) بەناو دەکرێت. ئەو بەرهەمە ئامادانەی لەڕێگای کۆکردنەوە و نێچیرکردن لەسروشت دەستیان دەکەوێت خۆراکەکەیان پێکدێنێ, بەواتایەکی تر لەڕێگای بەرهەمە ئامادەکانی سروشت ژیان بەسەردەبەن. ئەمەش گوزەرانێکی هاوشێوەی جۆری ئاژەڵە نزیکەکانە. هەربۆیە باس لە کێشەیەکی کۆمەڵایەتی ناکەین. تیرە (تیرە بەرابیە) کە بەردەوام لە لێگەڕیندا دەبێ, کە دۆزییەوە یان کۆی دەکاتەوە یاخود ڕاوی دەکات. چەندە دۆزینەوەی ئاگرو ئامرازەکان پەرە دەسەنێ بەرهەمەکانیش زیاد دەبێت, چەندە بەرهەم زیاد بکات بەو ئەندازەیەش وەك جۆر خێراتر گەشەدەکات و مەوداکەی لەگەڵ پریمیتەکان دەکرێتەوە. ڕێسا سروشتییەکانی پەرەسەندن و گەشەکردن دەستنیشان دەکات.

کێشەیەکی سەبارەت بە کۆمەڵگا پێویستی بەڕوونکردنەوە هەبێت, دەشێ دەرهەق بە هزر و شێوازی گوزارە کردن بێت. لەکامە قۆناخی زهنییەتدا مرۆڤ شێوەی گرت بابەتێکە تائێستاش گرنگی خۆی پاراستووە. وەڵامی پرسیاری وابەستە بەمە گرنگە، ئایا پێویستە گرنگی لەپێشینە بدرێتە زهنییەت،یاخود پێکهاتە و ئامرازەکانی ؟.

ئەم دوالیزمە لەژێر چەمکەکانی فەلسەفەی ئایدیالیزمی و ماتریالیزمی شاراوەیە کە بە درێژایی مێژوو بەردەوام بووە. ئەوەی " کوانتۆم " و" کۆزمۆس" وەك دوا ئاستەکانی زانست پێی گەیشتوون هەڵوێستی زۆر سەیرمان پێشکەش دەکەن. وەك

بوارەکـانی پارچـە بـچووکەکانی ئـەتۆماڵت و فیزیـای شـەپۆلەکان, کوانتـۆم گۆڕەپـانی زۆر جیـاواز تـری کردۆتـەوە. بـە دەستنیشانکردنی وەکو سیستەمی هەسـت و بـژاری ئـازاد گەیـشتووە تادەگاتـە ڕێـساکانی لەساتەوەختێکدا بـوون بـە دوو شـت، هەرگیز بـەهۆی پێکهاتـەی مـرۆڤ نـاتوانرێ نادیـاری بـە تـەواوی تێپـەڕبکرێت. چـەمکی مـاددەی بـێ گیـان و قـەبا بەتـەواوەتی بەرکـەنارکراوە. بەپێـچەوانەوە گـەردوونێکی ئـازاد و تـادوا ڕادە زینـدوو ڕووبـەڕوومان دەبێتـەوە. لێـرەدا ئـاڵۆزی و لـوغزی ڕاستەقینە لە مرۆڤدایە، بەتایبەتیش لە دۆخی زهنییەت لەئارادایە. باس لەکەوتنە ناو ئایدیالیزم و خودگەراییبووندا ناکـەین. ناکەوینە ناو ئەم گفتوگۆ فەلسەفیانەی زۆر جار باسکراون. بەتـەواوی دەرك بـەوە دەکرێـت کـە سـنوورەکانی کوانتـۆم ڕێگـای لەپێش ئەو هەموو هەمەڕەنگییەی گەردوونکردەوە.

ئـیتر لـەولاوەی پارچـە بچوکەکانی ئـەتۆم، ئـەو ڕووداوانـەی لـە قۆنـاخی وردە ــ شـەپۆلەکان ڕوودەدەن, سـەرباری ئـەوەی لەسەرەتا تایبەتمەندێتی " زیندوویی" هەیە, دەبینین کە هەموو جۆرەکانی بوونەوەری پێکهێناوە. کاتێك باسـی هەسـتگەرایی کوانتۆم دەکەین مەبەستمان ئەمەیە. لەڕاستیشدا دەشێ ئەو هەموو هەمەڕەنگییە سروشتییە تەنیا لەڕێگای ژیرییەکی مەزن و بژاری ئازادییەوە فەراهەم ببێ. چۆن دەتوانرێ تائەم ڕادەیـە رووەك, گـوڵ, بوونـەوەر و ژیـری مـرۆڤ لـەم مـاددە بـێ گیـان و قەبایە بئافرێنرێ ؟ هەرچەندە بگووترێ کە زیندە چالاکییەکەی لەسەر بنەمای گەردەکان پێکهاتووە, تاوەکو ڕوونـەکرێتـەوە کە گەردەکان لە ئەتۆم پێکدێن, ئەتۆمیش لە پارچە وردەکانی ئەتۆم، پارچە وردەکانیش لەسیستەمی شەپۆلە ــ وردەکـان و تـا دەگاتە دوایی, ئەوا بەشێوەیەکی تۆکمە نـاتوانین هەمـەڕەنگی سروشـتی ڕۆشـنبکەینەوە. دەتـوانین هـەمان شـێوازی شـیتەڵکاری سەبارەت بە کۆزمۆسیش ئەنجامبدەین. ئـەو ڕووداوانـەی لـە دوا سـنوورەکانی ــ گەرهـەبێت ــ گـەورەیی گـەردوون ڕوودەدەن, هاوشێوەی ئەو ڕووداوانەیە کەلە گۆڕەپانی کوانتۆم ڕوودەدەن. لێرەدا چـەمکێکی زینـدووی گـەردوون ڕووبـەڕوومان دەبێتـەوە. ئایـا دەشـێ خـودی گـەردوونیش لەمیانـەی هـزر و ماددەکەیـەوە بوونـەوەرێکی زیندوونـەبێ. ئەمـە پرسـیارێکە و تادێـت لـە بوونەوەرزانیدا گفتوگۆی دەرهەق دەکرێت. ئەو مرۆڤەی لـە ناوەڕاسـتی کوانتـۆم و کۆزمـۆس وەسـتاوە, " میکرۆکۆزمـۆس" ی پێـدەڵێن. ئـەو ئەنجامـەی دەرکـەوتووە وەهایـە: گـەر دەخـوازی هـەردوو قۆنـاخ, واتـە ئەگـەر دەخـوازی لـەکوانتۆم و کۆزمـۆس تێبگەی مرۆڤ شیبکەرەوە, لەڕاستیدا مرۆڤ بکەری بابەتیانەی هەموو تێگەیشتنەکانە.

چەندە زانیاریمان هەبێت گشتی بەرهەمی مرۆڤە, لە کوانتۆم تاوەکو دەگاتە کۆزمۆس زانیاری تـەواوی بـوار و گۆڕەپانـەکان لەلایـەن مرۆڤـەوە پێـشخراوە. ئـەوەی لـە بناخـەدا پێویـستە بخرێتـە ژێـر ڕۆشـنایی و لێکۆڵینـەوەوە، قۆنـاخی تێگەیـشتن (دەرکپێکردن)ی مرۆڤە. لەواتایەکدا ئەمە مێژووی 20 ملیار ساڵەی پەرەسـەندنی گەردوونـە کـەتا ئێستا تـوانراوە پێـودانگ بکـرێ. لەڕاستیـشدا مـرۆڤ میکرۆکۆزمۆسـە. چـونکە سیـستەمی کوانتـۆمی تێـدا بەڕێوەدەچێت, لەپارچـەکانی ئـەتۆماڵت و شـەپۆلەکان تادەگاتـە پێـشکەوتووترین زینـدە چـالاکییەکانی DNA مێـژووی پەرەسـەندنی مـاددە دەبیـنین, جگـە لەمـەش دەتـوانرێ لـە نـزمترین پەرەسـەندنەکانی ڕووەك و ئاژەڵەکانـەوە تـا دەگاتـە مـرۆڤ مێـژووی تـەواوی قۆناخـەکانی گەشـەکردن ببینرێ. لەبواری زانستی زۆر چاك دەبینرێ کـە کۆرپەلـەیی مـرۆڤ تـەواوی قۆناخـەکانی پەرەسـەندنی زینـدەوەرزانی دووبـارە دەکاتەوە و گەورە دەبێ, زۆر دواتر کۆمەڵگا, پەرەسەندن تەواو دەکات. لە میانەی پەرەسەندنی کۆمەڵگاوە زانست توانیوویـەتی بەو ئاستەی ئەمڕۆ بگات. هەر بۆیە کە دەڵێن مرۆڤ پوختەیەکی گەردوونە حوکمدانێکی زانستیانەیە.

گەر شرۆڤەکانمان سەبارەت مرۆڤ زیاتر بەرەو پێشەوە ببەین دەتوانین ئەم ئەگەر و شیمانانە مەزەندە بکەین: تەواوی ئـەو ماتریالانە (کەرەستە)ی مرۆڤی لێپێکهاتووە, ئەگەر تایبەتمەندێتییەکانی زیندوویی, هەستکردن و ئازادیی نەبووایە, ئـەوا وەك گوزارەی کۆی تەواوی ئەم تایبەتمەندییانە مرۆڤ زینـدوویی هەسـت و ئازادییەکـەی, پـەرەی نەدەسـەند, شـتێك کـەخۆی نـەبێ, شتێکی دیکەی لێ بەرهەم نایێ, ئەم دەستنیشانکردنە چەمکی ماددەی بێ گیان پووچدەکاتەوە, بێگومان ئەگەر ئۆرگانیزاسیۆن

و کۆمەڵگەی جۆری مرۆڤ نەبووایە, بوونەوەری(هۆشمەند) خاوەن زانیاری گەشەی نەدەکرد. بەڵام گەر تایبەتمەندێتی زانیاری, هەست پێکردن, واتاداری و ئازادیخوازی ئەم ماتریالانە نەبێ کە لە کۆمەڵگا و ئۆرگانیزاسیۆنەکان رۆڵ دەبینێ ئەوا زانیاریش بوونی نەدەبوو, شتێك لە ناوەڕۆکدا نەبێ بۆچی بخولقێنرێ ؟ ئەم هەڵسەنگاندنە نە تەواو وەك ڕەنگدانەوەیەکی ساکارانەی سروشتی دەرەوەیە, نەوەك شرۆڤەیەکی وەها واقیعی دەبینێ کە مرۆڤ لە میانەی فیکرێکی هاوشێوەی دەسکارت بووە بەخاوەن زانیاری, بۆچوونی زیاتر نزیکی ڕاستی ئەوەیە کە تایبەتمەندێتییەکانی پێکهاتەی هەردوو قۆناخی کوانتۆم و کۆزمۆس لەمرۆڤیشدا دەژی, هەڵبەتە بەگوێرەی تایبەتبوونی خۆی ئەم یاسایانە بەڕێوە دەچێت. قۆناخەکان لەمرۆڤدا دەدرکێنێ و ئاماژەی پێدەکرێت. ئەو ئەنجامەی دەردەکەوێت, تێگەیشتنی تۆکمەی گەردوون بەتێگەیشتنی تۆکمەی مرۆڤ تێپەڕ دەبێت. دادوەری بەناوبانگی فەلسەفە" خۆت بناسە" ئەم ڕاستییە دێنێتە زمان. زانین یاخود ناسینی خۆت بناخەی تەواوی زانینەکانی دیکەیە. بەبێ ناسینی خۆت تەواوی زانیارییەکانی دیکە کەبەدەستی دێنی لەلادانێك بەولاوە زیاتر تێپەڕ ناکات. هەربۆیە بەبێ ناسینی خود تەواوی ئەو دەزگاو هەڵسوکەوتانەی لە کۆمەڵگای مرۆڤدا سەریهەڵداوە ناتوانێ لەبینینی ڕۆڵێکی لادەر و چەواشەکارانە ڕزگاری ببێت, ئەو زانیاریانەی پشت بە زانیاری خودی مرۆڤەوە نابەستێ, کارەکتەری چەوسانەوە, خوێناوی, ناکۆك و نائاسایی تەواوی ئەو سیستەمانەی کۆمەڵگا کە ڕێگای لەپێش دەکاتەوە, سەرچاوەکەی بۆ ئەم زانیارییە شلۆقە دەگەڕێتەوە. لە دۆخێکی وەهادا کاتێك دەڵێین بۆ قۆناخی گەشەکردنێکی سروشتییانەی پەسەندکراوی کۆمەڵگای مرۆڤ پێویستە سەرچاوەی خۆی لە زانیارییە تایبەتەکانی خودی خۆیەوە وەربگرێت, کەواتە باس لە سەرەکیترین ڕێسای گەردوونی و کۆمەڵگا دەکەین.

لەسەر بنەمای ئەو ئەگەرانە دەتوانرێ چی لەبارەی پێکهاتەی گەوهەری زانیاری مرۆڤی کۆمەڵگای سروشتی بگوترێت؟ بەلانی کەم مرۆڤی کۆمەڵگای سروشتی بەیەکەوە لەگەڵ ئەندامەکانی تیرە سەرەتاییەکەی (قلان) بەشێوەیەك گرێدراوی ڕێسای ژیانن کەبەبێ ئەو نابێت. ئەندامێکی تیرە ژیانێکی جیاواز و جیاکارتری لەگەڵ ئەندامانی دیکە نابێت, بیر لەژیانێکی دەرەوەی تیرە ناکاتەوە، دەتوانێ نێچیروانی بکات, تەنانەت دەتوانێ (هۆڤێتی) مرۆڤخۆریش بکات. بەڵام ئەمانە هەمووی لەپێناو گوزەرانی تیرەیە, ڕێسای ژیان لەناو تیرەی سەرەتایی بەشێوەی " یان هەموو یان هیچ " تەواوی پێدراوە کۆمەڵایەتیەکان جەخت لەسەر ئەم تایبەتمەندێتییەی تیرە بەراییەکان دەکەنەوە. تیرەی سەرەتایی کۆی مرۆڤەکان و خودی کەسایەتییە. تاکەکان بەجیا لەوە ناتوانن بیر لەکەسایەتی و حوکمێکی تازە بکەنەوە, گرنگیی تیرە بەراییەکان لە یەکەمین و سەرەکیترین شێوازی بوونی مرۆڤ شاراوەیە. شێوەیەکی کۆمەڵگای بێ جیاکاری, بێ چین و بێ پلەدارییە و ئاشنای چەوسانەوە نییە, بەملیۆنان ساڵ بەردەوام بووە. ئەو ئەنجامەی لێدەردەکەوێت : وەك کۆمەڵگا پەرەسەندنی جۆری مرۆڤ بۆ ماوەیەکی درێژخایەن لەجیاتی پەیوەندییەکانی باڵادەستی پشت بە پرەنسیپی هاوکاری دەبەستێ. وەك " دایکێك" کە سروشتی لەباوەشی خۆیدا گەورە کردووە لەبیری خۆیدا بەجێی دەکات, یەکبوون لەنێوان خۆیان و لەگەڵ سروشت بە بنچینە دادەنرێت. تەوتەم ڕەمزی هۆشیاری تیرەی سەرەتایی (قلان)ە. لەوانەیە تەوتەم یەکەمین ڕێسای بەبیرۆکەکردنی واتایی (داتاشراوی ــ مجرد) بێت. ئەو ڕێسایەی وەك ئایینی تەوتەمیش هەڵدەسەنگێنرێ یەکەمین پیرۆزی و سیستەمی تابۆش پێکدێنێ. تیرە لەبەهای سمبۆلی تەوتەمدا خۆی پیرۆز دەکات. لەم ڕێگایەوە بەیەکەم زاراوەی ئەخلاق دەگەن. زۆر باش لەو هۆشیارییەدان کە کۆی تیرە سەرەتاییەکان نەبێت ژیان بەردەوام نابێت. لەدۆخێکی وەهادا بوونەوەرە کۆمەڵایەتییەکان پیرۆزن, وەك شکۆدارترین بەها دەکرێن بەسەمبۆل و دەپەرسترێن. هێزی باوەڕی ئایینیش لێرەوە سەرچاوە دەگرێت. ئایین دەبێتە یەکەمین فۆڕمی (بچمی) هۆشیاری کۆمەڵگا. لەگەڵ ئەخلاق یەکپارچەیە. هەنگا و بەهەنگاو لەهۆشیارییەوە بۆ باوەڕیەکی وشك دەگۆڕێ. ئیتر هۆشیاری کۆمەڵگا بەشێوەی پەرەپێدانی فۆڕمی ئایین دەبێت, ئایین بەم تایبەتمەندێتییەوە سەرچاوەی یەکەمین بیری

سەرەکی کۆمەڵگا و نەریتە ڕیشەدار و ئەخلاقییەکەیەتی, کۆمەڵگای تیرەی بەرایی چەندە لەڕێگای پراکتیکەکەیەوە هۆشیارییەکەی گەشەبکات, بەردەوام ئەمە بەتەوتەم واتە بەتوانستەکانی خۆیەوە دەبەستێتەوە. هەرچی سەبارەت بە ڕاستینەی تەوتەمە کەوەك سەمبۆلێکە، چەندەی دەچێ ڕەوشی سەرکەوتووی کۆمەڵەی (کۆی) مرۆڤەکان، بەردەوام پیرۆزکردنیش لەگەڵ خۆی دێنێ. پیرۆز دەبێتە هێزی شتە پیرۆزەکە, هەرچی پیرۆزییە دەبێتە هێزی کۆمەڵگا.

پیرۆزیی ئەو هێزەی لەگەڵ کۆمەڵگا پێکهاتووە بەشێوەیەکی ئاشکراتر خۆی لە سیحربازیدا نیشاندەدات. سیحربازی تاقیکردنەوەی بەهێز بوونی کۆمەڵگایە. چونکە ئاستی هۆشیاری کە لەئارادایە تەنیا بە شێوەی سیحربازی پراکتیزە دەکرێت. سیحربازی دایکی زانستیشە. ژن زانا و بیریاری ئەم شێوازەی کۆمەڵگایە کە بەردەوام چاودێری سروشت دەکات, لە ڕێیەوە ژیان دەدۆزێتەوە, لەدایکبوون (زاوزێ) دەناسێ. ژمارەی زۆری سیحربازە ژنەکان گوزارشتی ئەم ڕاستییەیە. وەك پێویستییەکی ژیانی کرداری ژن زۆر بەباشی ئاگاداری ئەو ڕووداوانەیە کەلەناو کۆمەڵگای سروشتیدا ڕوودەدەن. لەتەواوی ئەو پەیکەر و ئامرازانەی لەم قۆناخەدا بۆمان ماوەتەوە شۆێنپەنجەی ژن دەبینرێ. قلان (تیرەی بەرایی)یەکێتیەکە لەچواردەوری ژن ـ دایك پێکهاتووە. منداڵبوون و بەخێوکردنی ناچاری ڕەوشی باشترین کۆکەرەوەی بەرهەم و دایانێتی دەکات. منداڵ تەنیا دایك دەناسێ. هێشتا پیاو هیچ کاریگەرییەکی لەجۆری موڵکایەتی لەسەر ژن نییە. هەروەکو چۆن نەدەزانرا ژن لەکامە پیاو بووە بە دووگیان, بەڵام دەزانرا کە منداڵەکان لەکامە ژنن. ئەم ناچارییە سروشتییە هێزێکی کۆمەڵگای پشت ئەستوور بە ژن فەراهەم دەکات. لەخۆوەگرتنی کارەکتەری مێیینەیی زۆربەی بابەتەکانی لەم قۆناخە بەناو کراون, بەڵگەیەکی دیکەی ئەم ڕاستییەیە. جەنگاوەری و کاریگەری زاڵبوونی پیاویش کە زۆر دواتر پێشدەکەوێت, لەتایبەتمەندێتی ڕاوکردنی ئاژەڵە بەهێزەکانی ئەم قۆناخە سەرچاوە دەگرێت. تایبەتمەندێتییە جەستەییەکان (فسیۆلۆژییەکان)ی پیاو زیاتر ناچاری ئەوەی دەکات لەشوێنە دوورەکان لەنێچیر بگەڕێت, تیرە لە هەڕەشەو مەترسییەکان بپارێزێت. ئەم ڕۆڵانەی کە پێگەی دیاریکراو و یەکلایکەرەوەی نەبوو, ئەوەش ڕووندەکاتەوە کە بۆچی پیاو بەداخوراوی ماوەتەوەو بێکاریگەربووە, پەیوەندی تایبەت لەناو تیرەپێشنەکەوتووە, ئەوەی لەڕێگەی کۆکردنەوەو ڕاوکردن دەستدەکەوێت هی هەمووانە. منداڵەکان موڵکی سەرجەم تیرەیە. نەپیاو نەژن هێشتا نەکراوە بەموڵکی تایبەت, بەناوکردنی ئەم شێوازەی کۆمەڵگا بەکۆمۆنەی سەرەتایی بەهۆی ئەم تایبەتمەندێتی یە سەرەکیانەیەتی.

وەك ئەنجام فۆرم و بچمی (قلان) تیرەی سەرەتایی: زەمینەی لەدایکبوونی کۆمەڵگا و یەکەمین زاکیرەوپێشکەوتنی بابەتە سەرەکیەکانی هۆشیاری و باوەڕی یە. ئەوەی وەك ئاسەوار لەدوای ماوەتەوە ئەو راستیەیە کەکۆمەڵگایەکی تەندروست و تۆکمە دەبێ بەژینگەی سروشتی و هێزی ژن پشت ئەستوور بێ : شێوازی بوون ودەرکەوتنی مرۆڤ لەمیانەی هاوکاریەکی بەهێزی بێ فشارو چەوسانەوە بەدیهات. لەواتایەکدا مرۆڤایەتی ئاوێتەو پێکهاتەی ئەم بەها بنچینەییانەیە, مەزەندەکردنی لەناوچوون و ونبوونی ئەم ئەزموونە کۆمەڵایەتییە ملێۆنان ساڵی خایاندووە بەهەڵەداچوون و نامافوڵیەوە. هەروەکو چۆن هیچ شتێ لەسروشت لەناو ناچێت، ئەم مەیلە زیاتر بەشێوازی بوونی کۆمەڵایەتی بەردەوامی بەهەبوونی هێزی خۆی دەدات.

تایبەتمەندێتیەکی گرنگ کەزانست دەستنیشانیکردووە ئەوڕاستیانەیە کەدەڵێ: پێشکەوتنێکی دواتر بێتە ئاراوە پەرەسەندنی پێش خۆی لەخۆوە دەگرێت. ئەمە ڕاست نییە کەدەڵێن دژەکان یەکتری لەناو دەبەن و وەها پەرە دەسێنن. ئەوەی لەم ڕێسایەی دیالێکتیکدا روودەدات، ئەوەیە تێز (بیرۆکە) و دژە تێز(دژە بیرۆکە) لەناو پێکهاتەیەکی دەوڵەمەندتری سەنتێز(کۆتێز) درێژە بەهەبوونی خۆیان دەدەن.

پەرەسەندنی بەهاکانی قلان لەناو کۆتێزە نوێکانیشدا بەردەوام دەبێت. گەر لەڕۆژگاری ئەمڕۆشماندا بابەتەکانی یەکسانی و ئازادی هێشتا لەنرخ و بەهای مەسەلە سەرەکیەکاندان ئەوا بۆ ئەمە قەرزاری راستینەی ژیانی تیرە سەرەتاییەکانین. تاوەکو

یەکسانی و ئازادی لەرەوشێکی هۆشیاری و هۆشمەندیدا نەکرێن بەبابەتگەرایی، ئەوا بەدۆخی سروشتی خۆی لەناو شێوازی ژیانی تیرە بەراییەکان شاراوەیە. کاتێ یەکسانی و ئازادی لەدەست بدرێت ئەو بیرۆکانەی بەنهێنی لەبیری کۆمەڵگادا دەژین لەگەڵ بەسەرچوونی کات بەخێراییەکی زیاتر خۆیان دەپەیڤن و سەرلەنوێ و لەئاستێکی بەرزدا وەك پرەنسیپە سەرەکیەکانی کۆمەڵگایەکی پێشکەوتوو خۆیان دەسەپێنن, چەندە کۆمەڵگا پەرەسەندنێکی راست نیشانی دەوڵەت و سیستەمی پلەداری بدات، ئەوا ئازادی و یەکسانی بەشێوەیەکی بێ ئامان ئەم دەزگایانە چاودێری دەکات. ئەوەی لەبنچینە (گەوهەر) دا کاری چاودێری ئەنجام دەدات خودی کۆمەڵگای (قلان) تیرەی سەرەتاییە.

ب ـ کۆمەڵگای پلەداری دەوڵەتگەرایی

ـ لەدایك بوونی کۆمەڵگای کۆیلایەتی

بەگوێرەی ئەو پێوانانەی دابەشکردنی زەمەنی کۆمەڵگای مرۆڤایەتی بەبنەما دەگرێت, دەکرێ بە چەندین شێوەی جیاواز ئەنجامبدرێن. گەر فۆرمە سەرەکییەکانی هزر بەبنەما دابنرێ, ئەوا سەردەمەکانی میتۆلۆژیای قەبا, میتافیزیا, چاخی زانستی پۆزەتیف دابەشکردنێکی گرنگ و بایەخدارە. هەروەها پێوانەکانی چینایەتیش بە بنەما دابنرێت, ئەوا لە مێژە دابەشکردنی لەشێوەی کۆمۆنەی سەرەتایی, کۆیلەداری, دەرەبەگایەتی, سەرمایەداری و سۆسیالیزم ئەنجامدراوە, جیاکردنەوە و دابەشکردنیش لەسەر بنەمای مەدەنییەتەکان (شارستانییەتەکان) لەمێژوودا پەیڕەوکراوە. بەڵام ئەو پێودانگەی لە دابەشکردنی قۆناخەکاندا من گونجاوی دەبینیم ئەو ناوەڕۆکەیە کە بەهای فەلسەفی ـ زانستی قورس و لەپێشە, پرەنسیپی هەڵسووڕانی چەرخی گشتی گەردوون بەبنەما دەگرێت. پەیڕەوکردنی سێکوچکەی تێزو دژەتێزو کۆتێز (سەنتێز)ی هیگل کە بەردەوام بەکاریهێناوە و کردوویەتی بە فەلسەفەی سەرەکی خۆی, زیاتر قۆناخەکان ئاشکرا دەکات و ڕۆشنیان دەکاتەوە, تەواوی پێکهاتەکانی گەردوون لەمیانەی بونیادێکی ناکۆك و ناوەڕۆکێکی دوالیزمی(دوولایەنە) جووڵە دەستەبەردەکات. هەڵبەتە ئەم جموجۆڵە جووڵەیەکی میکانیکی قەبا نییە, بەڵکو دۆخی جوڵانەوەیەکی ئافرێنەرە و لە ناوەڕۆکدا گۆڕان و هەمەڕەنگی بەدەستدێنێ. بۆ نموونە دەشێ گەردوون بە دوالیزمی هەبوون ـ نەبوون دەستپێکردبێت. ڕووبەڕووبوونەوەی یەکتری هەبوون و نەبوون پێکهاتەیەکی نوێیە،خودی جوڵەیە. تاوەکو نەبوون هەبوونی نەبێت, بوون ناکرێتەوە, ناکەوێتە جووڵەوە. لە ناوەڕۆکدا هەبوون, بەرخودانی بوونە بەرامبەر بە نەبوون. لەکاتێکدا هەبوون هەوڵی لەناوبردنی نەبوون دەدات, یاخود بەپێچەوانەوە کاتێك نەبوون هەوڵی لەناوبردنی هەبوون دەدات, مەیلی سێیەم، گەردوون دێتە ئاراوە کەوەك کۆتیز و پێکهاتەیەکە. هەڵوێستێکی هاوشێوەی ئەمەش دوالیزمی پارچەوردەکان ـ شەپۆلە. لەگەڵ ئەوەی پارچەی ورد یاخود شەپۆل بەتەنیا نابێ. ئەوا تەنیا لەدۆخی پەیوەندیدار بوون بەیەکتری دەتوانن جموجۆڵ بکەن و پێکهاتەکە بکەن بە کۆتێز(سەنتێز).

دیسان دوالیزمی (دوولایەنی) هاوشێوە بوون ـ هەمەڕەنگی ئەنجامی هاوشێوە دەخولقێنێ. هاوشێوەبوون تەنیا لەڕێگای هەمەڕەنگییەوە دەتوانێ هەبوونی خۆی بسەلمێنێ. گەر هەمەڕەنگی نەبێت هاوشێوەبوونیش جۆرێك لە هیچ و نەبوونە. نزیکی کام دیاردە بینەوە هەمان ڕەوش دەبینین. جیاوازییەکی دیکەی دەرکی پێدەکرێت دوالیزمی ڕەوشی زیندوویی ـ بێ گیانی (گیانلەبەری ـ بێ گیان)یە. جیاواز لە گەردوونی زیندووی گشتی, لە ئاکامی گەشەکردنی جووڵەی دەوڵەمەندی هەسارەکەمان زەمینەیەکی زیندوو لەدایك دەبێ کە لە سنوورێکی جیاوازی چەندایەتی و زەمینەی ماددە لەمیانەی زیندە چالاکی خۆیەوە خۆی دەئافرێنێ, لێرەدا ڕاستینەی سنوور نەناسی پەرەسەندنی گەردوون تاکو ئێستاش نوێنەرایەتی پێهەڵگرتنێك دەکات کە لەلایەن زانستەوە شینەکراوەتەوە, چەندەی دەچێ ڕۆشنکردنەوەی تەواوی دیاردەی زیندوویی دەبێتە سەرەکیترین بابەتی زانست. نەخشەی جینی و کلۆنکردن (کۆپیکردنی بوونەوەر) بەواتای شیکردنەوە و چارەسەرکردنی ئەم دیاردە نایەت. دیسان ڕێکخستنەوەی گەردەکانیش کەڕێگای لەپێش زیندوویی کردەوە بەتەنیا ناتوانێ دیاردەکە ڕوون و ئاشکرا

بێت, بێگومان بۆ زیندووگەرایی ناوەند و کەشێکی (ئاتمۆسفەر و هیدرۆسفەر) گونجاو و سیستەمی گەردەکان پێویستە. بەڵام ئەمە تەنیا بەردەکانی بونیادی زیندووگەراییە, سیستەمی ماددی (بابەتی)یەتی. ئەوەی گرنگترە پەیوەندی ئەم سیستەمە ماددییەیە لەگەڵ ئەو راستینانەی زیندوو و واتایین و ماددی نین، گرنگترین و زەفترین هەڵەی ماتریالیزمی قەبا وەکو یەکتر بینینی دیاردەیی واتاو زیندوویی بوو لەگەڵ رێکخستنی سیستەمی ماددی. تەنانەت لە تیۆری فیزیای کوانتۆمیشدا ئەم لێکچووانەش دەرووخێنرێ. شێوازێکی روونکردنەوە دەسەپێنرێ کەلەهەست دەچێ. لەناو بوونەوەرە زیندووەکاندا دۆخی ژیری مرۆڤ (مێشك) رەوشێکی زۆر سەیرتر وەردەگرێت، دەتوانرێ خودی مرۆڤ وەك پێگەیشتووترین سروشت پێناسە بکرێت کە بیر لەخۆی دەکاتەوە, ئەوەی زۆر گرنگترە, بۆچی سروشت پێویستی ئەوە دەبینێ بیر لەخۆی بکاتەوە؟ سەرچاوەی راستەقینەی توانستی بیرکردنەوەی ماددە تاوەکو کوێ درێژدەبێتەوە؟ کاتێ ئەم پرسیارانە دەوروژێنین مەبەستمان خولقاندنی گرفتی گەڕان بەدوای خوداوەندێکی نوێ نییە. دیاردەکانی گەردوون, هەبوون و سروشتی پێدە گووترێت, وەك ئەو بابەتانەی لەمیانەی دیدگا گشتی و قەبەکانمان ڕۆشن ناکرێنەوە, لەسەرووی ئەوانەوە پێویستییان بە شیکردنەوە هەیە. ڕوو بەڕووی چەمکێکی جیهانبینی (پارادیگما)ی وەهای گەردوونین کە زۆر دەوڵەمەندە, خولقێنەرە, هەمەڕەنگە و لەپێشکەوتندا سنوور نەناسە. چەمکی گەردوونی قۆناخە جیاوازەکانی مرۆڤایەتی, بۆنموونە پارادیگماکانی(جیهانبینی) میتۆلۆژیا, میتافیزیك و زانستی پۆزەتیف, تێگەیشتن و هەڵسوکەوتی زۆر جیاوازی ژیان ڕووبەڕوومان دەکەنەوە. لە میتۆلۆژیا هەموو شتێك خوداوەندێکی تایبەتی هەیە, لە میتافیزیکیاش یەکەمین هۆکارەکانی جووڵە یاخود ڕوانگەی خودا زاڵە: لە زانستی پۆزەتیفیشدا هەوڵدەدرێ هەموو شتێك لەڕێگای ماتریالیزمی وشك (ڕەها) ڕوونبکرێتەوە. فەلسەفەی پەرەسەندن لەسەر هێڵی ڕاست و هۆکارێتی توخمی بەرتەسك پێشدەخرێت. هەڵبەتە ئەگەر هەڵوێستەکانی جیهانی ئاژەڵەکانی ژێرتر بزانرێ, زۆر سەیر دەبێ. تۆ بڵێی خشۆکەکان, باڵندە و شیردەرەکان بەچ هەستێك تەماشای دەوروبەریان و دەرەوە بکەن ؟ هەر وەکو پەندە گەلەرییەکە دەڵێ " هەروەکو چۆن گا تەماشای شەمەندەفەر دەکات " بەڕاستی لێکچواندنێکی سەیرە, تۆ بڵێی تێڕوانینی بەرد و وردیلەکانی قوم, چۆن بێت ؟ ئەوانیش ڕاوەستەیەکیان هەیە. وەکو یەکپارچەیی گەردوون و سروشت هەڵوەستەیەکە. تەنانەت هەڵوەستەیەکە لەدۆخی جووڵەیەکی بەردەوامدایە.

ئەم ڕوونکردنەوانەی سەبارەت بە بابەتگەرایی ئەنجامی دەدەم لەم پێناوەیە, چونکە هەبوون و ڕەوشی مرۆڤایەتیش دیاردەیەکە. گەر بەشێوەیەکی گشتی داتاشراوی ـ واتایی پێشبخەین, ئەوا دەبینین کەلەسەرەتاوە تاوەکو دوایی وەك دیاردەیەك بەردەوامی بە هەبوونی خۆی دەدات. ئەو پرسیارە گرنگەی ڕووبەڕوومان دەبێتەوە ئەوەیە, کە تێز و دژە تێز و کۆتێزی ئەم دیاردەیە ئاوا بکەین. گەر مرۆڤ و کۆمەڵگا وەکو ئەو هەبوونانە پێناسە بکەین کەهێزی واتایان زۆر بەرزە, ئەمە بەو مانایە دێت کە دوالیزمی سەرەکی ئەم دیاردەیە و کۆتێزی کۆتایی دەستنیشان دەکرێت و گەیشتن بە زانستییانەترین بابەتگەرایی دێت, مادام مرۆڤین, هێندە لەگەڵ مرۆڤ پەیوەندیدارین و پێیەوە خەریکین, لە دۆخێکی وەهادا دیالەکتیکی (دیالەکتیك = گفتوگۆی دوالیزم) سەرەکی ئەم بوونەوەرە بەکام ئاقاردا دەچێ, بەئاراستەی کامە کۆتێزی شیمانە بۆکراو بەرەو پێش دەچێ یاخود وەردەچەرخێ؟ پێویستە وەك سەرەتایەك و هەنگاوێکی لە پێشینە زانستە کۆمەڵایەتییەکان ئەم بیرۆکەو بابەتگەراییە شیبکاتەوەو ئەنجامی بدات. هەڵوەستەی مرۆڤ کەلەناو پێکهاتەی گشتیی گەردووندا سەیرترین بوونەوەرە, تاوەکو ئەم شیکردنەوە سەرەکییانە سەبارەت بە بابەتی ڕامانەکان نەکرێت بە زانستێکی ڕاستی کۆمەڵایەتی ناگات. لەم دۆخەدا ئەوەی ئەنجام دەدرێت خنکاندنە لەناو جیهانی دیاردە بێ سنوورەکان. ئەمەش یەکێك لە هۆکارە سەرەکییەکانی ئەو ئاڵۆزییەی ناو کۆمەڵناسییە.

ئەو رامان و ئەگەر و تیۆریانەی سەبارەت بە دیاردەی کۆمەڵایەتی, هەر لەچاخەکانی میتۆلۆژیاوە دەستپێکرد, لە میانەی ئایینە تاکخوداییەکان و فەلسەفەی میتافیزیك ئاڵۆزتر بوو, لەڕێگای زانستی پۆزەتیفیشەوە گرێکوێرەی لێبەسترا, ئەمەش نەك تەنیا بۆ ڕوونکردنەوەی ڕووداوەکان تێرناکەن و بە ناتەواوی دەمێننەوە, بەڵکو بەهەڵەی گەورەش پڕ کراونەتەوە, ئەم ڕوونکردنەوانەوەی سەبارەت بە دیاردەی کۆمەڵایەتی پێشخراوە کاریگەرییەکی یەکلاکەرەوەی لەوەدا هەبوو فۆناخێکی چەوسانەوەو خوێناوی سەرمایەداری باڵی بەسەر مرۆڤایەتیدا بکێشێ, گەر مرۆڤایەتی بەشێوەیەکی راست کۆمەڵگابوون شیتەڵ نەکات کە بچمی هەبوونی خۆیەتی, ئاشکرایە کۆتاییەکەی دیناسۆرێتییە (بەدایناسۆربوونە). لەدوای هەردوو شەڕی جیهانی سەرباری ئەوەی لێگەڕینێکی نووژەنی لای زاناکان لە ئارادابوو, بەلام ئەمانە هەوڵێکی لاواز بوون و لە دەستنیشانکردنی هەندێ راستی سنووردار تێپەڕیان نەکرد. تەنانەت قوتابخانە نموونەییەکانی لە شێوەی مارکسیزمیش لەپاڵ ڕۆڵە سنوورداڕەکانیان بۆ چارەسەری, بەتایبەتی جیهانی چەوساوەو سەرکوتکراوەکان کە لەژێر ناویان دەجووڵایەوە, بەچەمکێکی نوێی سیاسەت و دۆگما گرێدراو لەکردنی بە یەدەگی سیستەمی دەسەڵاتداری کۆمەڵگا بەولاتر ڕۆڵێکی دیکەی نەبینی, ڕاستتر ئەوەیە کە بانگەشەو پراکتیزەکردنی نموونەیی بوونی خۆی سەرکەوتوو نەبوو.

بەدەستنەهێنانی سەرکەوتنی زیاتری چەندین قوتابخانەی زانستە کۆمەڵایەتییەکان بەرامبەر بە گرووپی ئایینی و فەلسەفەییەکانی چاخەکانی یەکەم و ناوین, لە ڕۆڵیان بەرامبەر ڕووداوەکان زۆر باش دەرکی پێدەکرێت. کۆمەڵناسی و دەزگاکانی ڕۆڵ و بەرپرسیارێتییەکی لەپێشینەیان هەیە لە گەیشتنی شەڕەکان بۆ ئاستی جینۆساید, چاوچنۆکییە بەربلاوەکانی قازانج و تێکدانی سروشت و پیسکردنی ژینگە. کۆمەڵناسی (سۆسیۆلۆژیا) و دەزگاکانی بەشێوەیەك لە خزمەتی دەسەڵاتی سیاسی و شەڕەکاندا بوون کە لەگەڵ هیچ قۆناخێکی مێژوودا بەراورد ناکرێت, هەر بۆیە بەرپرسیاری سەرەکییە. ڕانەگرتنی شەڕەکان و دەسەڵاتی سیاسی, بەرپەرچنەدانەوەی چاوچنۆکی قازانجی بێسنوور, نەك تەنیا ئیفلاسکردنی کۆمەڵناسی و دەزگاکانی, بەڵکو خیانەتەکەی بەرامبەر بە مرۆڤایەتی دەسەلمێنێ. هەر بۆیە پێویستە بەرامبەر گرفتە سەرەکییەکانی مرۆڤایەتی چەمك و پێکهاتەیەکی نوێ و تێری کۆمەڵناسی وەك خەباتێکی بەها دار و پێشەنگ جێگای خۆی لە ڕۆژەڤدا بگرێت. تەنیا بەم شێوەیە دەشێ چالاکی و ڕێکخستنی شوێن و گۆڕەپانی ڕاست بدۆزینەوە.

پێویستە لەم چوارچێوەیەدا هەڵسوکەوت لەگەڵ ئەو چەمکەی کۆمەڵناسی بکرێت کە دەخوازین پێشیخەین. دەبێ بەگوێرەی ئەم ڕاستەڕێیە و ئەگەرە شیمانە بۆکراوەکان لەچوارچێوەی تاقیکردنەوە ببینرێ. ئەم هەوڵانەی چەندە دەچێ زیاد دەبن, دەشێ لەمیانەی بە دەزگابوون تواناکارییەکانی چارەسەری زیاد بکات. پێویستە لەسەر ئەم بنەمایە نزیکی تاقیکردنەوەی هەرەگشتی سەبارەت پێشخستنی بابەتگەرایی ببینەوە.

لەبەشەکەی پێشتردا هەوڵمدا ڕوونیبکەمەوە کە لەدۆخی یەکەمی چڤاتی مرۆڤایەتی لەچوارچێوەی کامە پێناسە دەتوانین بڵێین " کۆمەڵگای سروشتی ". هەروەها چەمکی نزیکبوونەوەکانی خۆمانم سەبارەت بەگەردوون خستەڕوو. بەپێی زەمەن و شوێن بلاوبوونەوەی شێوازە ڕێکخستنییە کۆمەڵایەتییەکانی تیرە سەرەتاییەکان (قلان) هەروەها هەنگاو بە هەنگاو بوونی بەخاوەن قەبارەو هەمەڕەنگی پێویستییەکی سروشتەکەیەتی. لەو پێدراوانەی لەبەر دەستدان دەستنیشان دەکرێت کە لەئاستی پیاوان نارەحەتییەك بەرامبەر ئەو کۆمەڵەیە پێشکەوتووە کە لەدەوروبەری ژن ـ دایك گەورە بووە و ناسنامەی خۆی تۆکمە کردووە. ئەو منداڵ و پیاوانەی لەدەوروبەری ژن کۆببوونەوە, بەتایبەتیش ئەو پیاوانەی بەمەبەستی یارمەتیدانیان هۆگریان ببوون, دەبووە هۆی ئیرەیی و تووڕەبوونی پیاوانی دیکە.

گرنگتر ئەوەیە ژن ـ دایك سیستەمی ماڵیکردن پێشدەخات. خواردن و جلوبەرگ و پێداویستییەکانی دیکە لەسیستەمی ماڵیکردن کۆدەکرێتەوە. لە ڕێگای تێڕوانینەکانیان دەبن بە ژنی سیحرباز و زانا. چەندە ژمارەیەکی زۆری منداڵ و پیاوی

دۆست (نزيك) بەم سيستەمە ببەستێتەوە, بەو ڕادەيە ژن ـ دايكێكی بەهێزە. كولتوورێكی ژن لەگەشەكردن دايە كە نـاتوانرێ جڵەو بكـرێ. بەڵگەكانی لەبەردەسـتدان, سيـستەمی بـەربڵاوی ئـاييني خواوەنـدە ژن, توخمـە مێينـەكانی زمـان و پەيكـەرەكان نيشانەی ئاشكرای بەرزبوونەوەی هێزی ژنە. بەشێكی گرنگی پياوان بەشـێوەيەكی سروشـتی دووری ئـەم سيـستەمەن. ئەوانـەی ژن ــ دايـك بەسـوودمەنديان نـابينێ, بەتايبـەتيش بەساڵاچـووەكان لـە دەرەوەی ئـەم سيـستەمە دەمێننـەوە. ئـەم ناكۆكييـەی كەلەسـەرەتا زۆر لاواز بـوو چـەندەی دەهـات پـەرە يدەسـەند. پێـشكەوتنی نێـچيروانی شانبەشـانی دەرخستنەپێـشی هێـزی جەنگاوەری پياو زانيارييەكانيشی زياد دەكات.

لەسەر ئەم بنەمايە پياوە يەختيارە (تەمەندارە) بەركەنار كراوەكان بەرەو ئايدۆلۆژيايەكی باڵادەسـتی هـەنگاو دەهاوێـژن و پەرەدەسەنن. بەتايبەتيش ئايينی " شامانيزم " بەشێوەيەكی سەرنجڕاكێش ئەم دياردەيـەمان نيـشاندەدات. شـامانەكان زيـاتر نوێنەرايەتی نموونە سەرەتاييەكانی راهيبێتی دەكەن. بەشێوەيەكی زۆر سيستەماتيك بەرامبەر ژنان دەكەونە جوڵەو دەخوازن سيستەمی ماڵ پێشبخەن. بەرامبـەر سيـستەمی ماڵداری كەپێـشتر ژن ــ دايـك پێشيخستبوو لەميانـەی ئـەو مۆڵگـە ساكارانەی بەشـێوەی نيـو دڕندەپـەنای بۆدەبـەن پيـاو دەتـوانێ لـەڕێگای شـامانيزمەوە سيـستەمێكی مـاڵ پێكبهێنـێ. ڕێككـەوتنی پيـاوە يەختيارە خاوەن ئەزموونەكان لەگەڵ شامانەكان، گۆڕانكارييەكی زۆر گرنگە لەميانەی ئەو فشارە ئايديۆلۆژييەی دەيخەنە سەر ئەو كوڕە گەنجانەی لەگەڵيانـدان و چەندە دەچـێ ڕێگـەيان لـەناو كۆمرۆڤـەكان بـەهێزتـر دەبێـت. ئـيتر نـاوەڕۆكی بـەهێزبوونی پياوان دەبێتە جێی گرنگی و بايەخپێدان.پاراسـتنی تـيرە(قـلان) لەبەرامبـەر دەرەوەو تەنانـەت بـۆ نێـچيروانيش نـاوەڕۆكێكی سەربازی هەيەو پشت بەكوشتن و بريندـاركردن دەبەسـتێت. ئەمـەش سـەرەتای دەسـتپێكردنی كولتـووری شـەڕە. كـاتی مـان ــ نــەمان جێگـای بـاس بێت،پێويـستی وابەسـتەبوون بەدەسـەڵات وپلـەداری لەگـەڵ خـۆی دێنـێ. بـەتواناترين كـەس، قـسەو دەسەڵاتەكەی دەيگەيەنێتەپێگەی پايەدارترين كەس. دەستپێكردنی كلتورێكی جياوازجێگای باسە كەبەرامبـەر كولتـوری ژن ــ دايـك بـاڵابوونی پێشخستووە. ئـەم گۆڕانكارييـەی پلـەداری و دەسـەڵات كـەپێش كۆمـەڵگای چينايەتی ڕوويـدا يـەكێك لەخاڵـە هەرەگرنگەكانی وەرچەرخانی مێژوويی پێكدێنێ. لەبواری ناوەڕۆك لەكولتووری ژن ـ دايك جياوازترە، لەم كولتـوورە سـەرەتا شێوازی كۆكردنەوەی بەرهەم, دواتريش بەرهەمهێنانی دانەوێڵە پەيرەو دەكرێت, ئەمانـەش چـالاكی ئاشـتيانەن وپێويـستييان بەشەڕ نييە. هەرچی چالاكی نێچيروانی پياوانە پێويـستی بـەكولتووری شـەڕە و پـشت بەدەسـەڵاتێكی تونـد دەبەسـتێ. ئـەنجام ڕيشە داكوتانی دەستڕۆيی باوكسالارييە.

لەكۆمــەڵگای باوكـسالاريدا پێكهاتــەی پلــەداری و دەســەڵات بنــچينەيی يــە, بابــەتی (هيرارشــی) پلــەداری واتــا بەخــشينە بەيەكەمين نموونەی چەمكی بەڕێوەبەرايـەتی ئـەو دەسەڵاتەی لەگـەڵ دەسـەڵاتی پـيرۆزی شـامان بـوو بەيـەك. ئـەو دەزگايـەی دەســەڵات كەبــەپێی بەسەرچــوونی كـات لەســەر كۆمــەڵگا بەرزدەبێتــەوە چــەندەی گۆڕانكـاری وپێــشكەوتنەكان بەلايــەنی جيابوونەوەی چينايەتيەوە چڕدەبێتەوە بۆ دەسەڵاتی دەوڵەت دەگۆڕێ و وەردەچەرخێ. هەرچی دەسـەڵاتی پلەدارييـە تايبـەت بەكەسايەتييە و نەبووە بەدەزگا. هەربۆيە بەئەنـدازەی بـەدەزگابوونی دەوڵـەت هـەژموون و كاريگـەری لەسـەر كۆمـەڵگا نييـە. هەمئاهــەنگی و گونجـاوی نيــوەی خۆبەختييــە. وابەســتەبوون لــەڕێگای بەرژەوەنديــەكانی گەلــەوە ديـاری دەكرێـت. بـەڵام ئەوقۆناخەی دەستپێكراوە بۆ لەدايكبوونی دەوڵەت كراوەيە. كۆمەڵگای كۆمۆنەی سەرەتايی بۆماوەيەكی درێژخايـەن بەرامبـەر ئەم قۆناخە بەرخودان دەكات, ئـەوەی بەرهـەمی لـەژێر دەسـتی خـۆی داكۆكردۆتـەوە تـەنيا كاتێـك لەگـەڵ ئەنـدامانی ديكـەی كۆمەڵگا هاوبەشێتی بكات و بەسـەريانـدا دابـەش بكـات ڕێـزو وابەسـتەبوون بەرامبـەر دەسـەڵاتەكەی نيـشان دەدرێـت. بەچـاوی تاوانەوە تەماشای كەڵەكەكردنی بەرهـەم دەكرێت. باشـترين كـەس ئەوەيـە كەتواناكاريـەكانی (بەرهەمـەكان) دابـەش دەكـات. چـەمكی مەردايـەتی كەتائێـستاش لـەناو كۆمەڵـەكانی تـيرەو هۆزەكانـدا بـاوە سەرچاوەی خـۆی لـەم نەريتـە بـەهێزەی مێـژوو

وەردەگرێت. تەنانەت جەژنەکانیش بەجۆرێ لەمەراسیمەکانی دابەشکردنی بەرهەمە زیادەکان دەستی پێدەکرد. لەسەرەتا کۆمرۆڤەکان (کۆمەڵەکان) کەڵەکەکردنیان وەکو گەورەترین مەترسی لەسەرخۆیان دەبینی و بەرخودان لەبەرامبەری کرابوو بەبناخەی چەمکی ئایینی و ئەخلاقی. بەشێوەیەکی بەهێز بینینی شوێنپەنجەی ئەم نەریتە لەسەرجەم فەلسەفە ئەخلاقی ـ ئایینیەکان هێندە زەحمەت نییە. کاتێك پلەداری دەسکەوتی بەسوود و جوامێری تێدا هەبوو کۆمەڵگا ئەرێ و پەسەندی دەکا. لەم بوارەدا پلەداری ڕۆڵێکی ئیجابی و سوودمەند دەبینێ.

ناوەڕۆکی پلەداری پشت ئەستوور بەژن ـ دایك تاکو ئێستاش لەتەواوی کۆمەڵگاکان وەك دەسەلات و هێزێکی مەزن پەسەند دەکرێ, ئەمەش بنەمای مێژوویی و بابەتی " دایك"ە. چونکە دایك لەناو سەختترین هەلومەرجیشدا فاکتەرێکی پێشەنگی منداڵبوون و بەخێوکردنییەتی. ئەو کولتووورە پلەداری و دەسەڵاتەی لەسەر ئەم بنەمایە پێکهاتووە، هەڵبەتە پەیوەندی و پەیوەستبوونێکی مەزن بەخۆیەوە دەبینێ. ئەگەر تاڕۆژگاری ئەمرۆشمان بناخەی هەبوونی کۆمەڵگا پێك دێنێت، ئەمەش بەڵگەی سەلمێنەری بەهێزی چەمکی (بیرۆکە)ی دایکە. هەروەکو مەزندە دەکرێ ئەمە تەنیا بۆ تایبەتمەندێتی داتاشراوی (واتایی) بیۆلۆژی زاوزێ (منداڵبوون) ناگەڕێتەوە.پێویستە دایکەخوداوەند وەك گرنگترین بیرۆکە و دیاردەی کۆمەڵگا دەرکی پێبکرێت. تەواو بەڕووی دیاردەی دەوڵەت داخراوە, سەرجەم ئەو تایبەتمەندێتیانە لەناواخنی خۆی دەگرێت کەدەوڵەت ناخولقێنن. لەچوارچێوەی ئەم پێناسەیە کۆمەڵگای سروشتی وەك تێزی سەرەتایی هەبوونی مرۆڤ هەڵسەنگێنین واقیعی یە. لەسەربنەمای پشتبەستن بەم تێزە مرۆڤایەتی دەستی بەئاواکردنی (خولقاندنی) هەبوونی خۆی کردووە. ئەوەی پێشتر ژیانێکی ئاژەڵیانەیە, هەرچی ئەوەی دواترە ئەو پێشکەوتنەی شێوەی کۆمەڵگای دەوڵەتگەراو پلەدارییە کەلەسەربنەمای دژایەتیکردنی دەرکەوت, هەڵبەتە کارەکتەری دژەبیرۆکە (دژەتێز) لەم قۆناخە سەرچاوەی خۆی لە سەرکوتکردن و دواخستنی بەردەوامی کۆمەڵگای سروشتی وەردەگرێت. هەروەکو چۆن کۆمەڵگای سروشتی وەك تێز لەهەموو گۆڕەپانەکانی نیشتەجێبوونی مرۆڤ پەیڕەو دەکرا, لەبواری زەمەنیشدا وەك پێشەنگ تاوەکو کۆتاییەکانی سەردەمی نیئۆلیتیك سیستەمێکی کۆمەڵایەتی بەکاریگەرە, وەك ڕاستینەیەکی سەرکوتکراویش تاوەکو ڕۆژگاری ئەمرۆمان لەتەواوی پارچەو شانەکانی کۆمەڵگا درێژە بەهەبوونی خۆیان دەدەن, لەبابەتە سەرەکییە کۆمەڵایەتیەکانیشدا ئەم بەردەوامییە ڕوون و ئاشکرایە, چەندین دیاردەو بیرۆکەی کۆمەڵایەتی لەجۆری خێزان, هۆز, دایك, برایەتی, ئازادی, یەکسانی, برادەرێتی, هاوڕێتی, جوامێری, هاوکاری, جەژنەکان, ئازایەتی وپیرۆزی, ..هتد لەم سیستەمە کۆمەڵایەتییە بۆمان ماوەتەوە, بەرامبەر ئەمەش تایبەتمەندێتی کۆمەڵگای دەوڵەتگەراو پلەداری کەتا دوارادە ئەم سیستەمەی سەرکوتکردو دوایخست, تایبەتمەندێتییەکان بەڕادەیەکی هەرە زێدە بەردەوامییان پێدەدات, پێگەی دژە تێز (دژە بیرۆکە) لەم تایبەتمەندێتییەی وەردەگرێت. بەناویەکداچوونی هەردوو سیستەمی (کۆمەڵگا) کۆمەڵایەتیش تا دوا ڕادە بەگوێرەی یاساکانی دیالەکتیك گونجاون.

لێرەدا مەسەلەیەکی دیکەی گرنگ کەپێویستی بەرەچاوکردنە, تێگەیشتنمانە سەبارەت بە دیالەکتیك. چونکە پەیوەندی تێز و دژەتێز لە جۆری یەکتر لەناوبردن نییە, بەڵکو لەشێوەی کارەکتەری (سەرکوتکردن و دواخستن) پەرەدەسەنێ. هەروەکو لە سروشتدا ڕوودەدات, لەتەواوی سیستەمەکانی کۆمەڵگاشدا کاتێك دەگەنە دۆخی بیرۆکە ــ دژەبیرۆکە (تێز ــ دژەتێز) بەیەکەوە یەکتری دەگوازنەوە. بێگومان تێکۆشانی نێوانیان ڕێگا لەپێش گۆڕانکاری گرنگ و بایەخدار دەکاتەوە. هیچ کاتێك تێز لەدۆخی کۆنی خۆی نامێنێت, بەڵام دژەتێزیش بەتەنیا و بەشێوەیەکی رەها ناتوانێ بەهایەك قووت بدات کەدەستپێکەری خۆیەتی. تەنیا لەمیانەی خۆراك لێوەرگرتنی دەتوانێ گەشەبکات.

لەم خاڵەدا زیاترکردنەوەو ڕۆشنکردنەوەی دیالەکتیك سوودمەند دەبێت, لەقۆناخی مارکسیزمی دۆگماییدا لەناو کۆمەڵگا تێز و دژەتێز بەشێوەی لەناوچوون (لەناو بردنی یەکتر) شرۆڤە کرا. ئەم شێوازەی شرۆڤەکردن لەراستیدا یەکێك لە هەڵە

تیۆرییە بنچینەییەکانە. لەسەرجەم زانستەکاندا، لەسەرووی هەمووشیانەوە زیندەوەرزانی (بایۆلۆژی) ئەو تایبەتمەندێتییەی ڕەچاودەکرێ، لایەنی یەکتر بەخێوکردنی دیاردەکانە لە کاتی گۆڕانکاری و وەرچەرخاندا. ڕەوشی لەشێوەی پاکتاوکردنی یەکتری زۆر دەگمەنە و دۆخێکی شازە. ئەوەی زاڵە بیرۆکەو بابەتەکانی تێز و دژەتێزن کە یەکتری بەخێو دەکەن و، تێر خۆراك دەکەن. گوزارشتی هەرە سادەی ئەمە دوالیزمی (دووانەی) منداڵ ــ دایکە. منداڵ لەناو ڕەوشی ئەم ناکۆکییە گەشەدەکات کە لەگەڵ دایکیدا هەیەتی، بەڵام ناتوانین شرۆڤەیەکی وەها پێشخەین کە منداڵ دایك لەناو ببات. هەرچۆنێك بێت دەتوانرێ وەك بەردەوامکردنی ڕەچەڵەك (نەوە) هەڵسەنگێنرێ کە لەڕێگای یەکتر بەخێوکردنەوە ئەنجامدەدرێت. خاڵی هەرە زەق و ئەوپەڕگەری نموونەی مار و مشکە. ئەوەی لێرەشدا ڕوودەدات، پاراستنی هاوسەنگییە لەنێوان زاوزێی بێسنووری مشك و زیادبوونی بەدەگمەنی مار. ئەگەر مار نەبووایە لەوانەبوو مشك ڕۆڵێکی زۆر لە دیناسۆرەکانی خراپتر و تێکدەرانەتریان بینیبووایە. ڕۆژ بەدوای ڕۆژ زیاتر دەرکی پێدەکرێت کە بوونەوەرەکانی سروشت هیچ یەکێکیان بێواتا نییە. هەر یەکەو واتایەکی تایبەت و دیاریکراوی ژینگەپارێزی هەیە. بەڵام دیسان دەشێ بیرۆکەو بابەتی " خاڵی لوتکە " و سنوورە ڕەهاکان (موتلەقەکان) لەچوارچێوەی مەبەستێکی زۆر سنووردار وەك چەمك و بیرۆکە بەکاربهێنرێ. ئیتر تەواوی زانستەکان هەستییان بەو تایبەتمەندێتییە کردو بینیان کە یاسای بنچینەیی سروشت بەشێوەی پەیوەندییەکی دوولایەنەی بەرامبەر پەرەدەسێنێ.

کاتێك سیستەمەکانی کۆمەڵگا هەڵدەسەنگێنین، ئەو گۆڕانکارییەی خوازیارین ئەنجامی بدەین، سەبارەت بەچۆنێتی ڕەفتارکردنە بەرامبەر بەبیرۆکە و بابەتەکانی " ڕێکەوت ــ صدفە" و " پێویستی ــ چرورە " ە. چەمکی هۆکارگەرایی (السببیة)ی ڕووکەشی و پێشکەوتنی بەردەوامی راستەهێڵ ئاسای سیستەمی هزری ڕۆژئاوایی کە ریشەکەی خۆی لە چەمکی یاسای خودایی دەبینێتەوە، لەگەڵ ئەو پێشکەوتنانەی لەئاکامی تیۆری فیزیایی کوانتۆم و کۆزمۆس هاتەئاراوە کەلە سەرەتا هەوڵی ڕوونکردنەوەیانماندا ئیتر لەکارکەوتووە و پەیڕەو ناکرێ. لە دیالەکتیکی پەرەسەندن " زەمەنی ڕاگوزاری گێژاو" لەهەموو دیاردەیەکدا سەرهەڵدەدات. پێشکەوتنی گەورەی ئەم " نێوەندە زەمەنییە" ڕاگوزاریە دەکاتە پێویستییەك. ئەمەش نیشاندەدات کەپێشکەوتنی بەردەوامیی راستەهێڵ، هەڵوێستێکی میتافیزیکی و داتاشینێکی واتایی هزرییە. بەردەوام لەمەودای زەمەنیی ڕاگوزارەدا پێشکەوتنێکی راستەهێڵ ئاسا مسۆگەر نییەو ئاستەمە. دەشێ پەیوەندییەکانی چەندین فاکتەر لەم مەودا زەمەنییەدا ڕێگا لەپێش پێشکەوتنێکی هەمەلایەن و بێژمار بکەنەوە.

لەناو کۆمەڵگای مرۆڤدا ئەم نێوەندانە بەناوچەی قەیران بەناو دەکرێ. ئاستی تێکۆشانی ئەم هێزانەی بەهۆیەوە کاریگەر دەبن چۆنییەتی ئەو پەرەسەندنە کۆمەڵایەتییە دیاری دەکەن کەلەئەنجامی قەیران دێتەئاراوە، ئەگەری دەرکەوتنی ژمارەیەکی زۆری سیستەمەکان هەیە، هەروەکو چۆن دەشێ بۆ پێشەوە بێ، ئەگەری هەیە بەرەو دواوەش بێت. ئاشکراشە چەمك و بابەتی پێشکەوتوو ـ دواکەوتوو ڕێژەییە. پێشکەوتنی بەردەوام لەگەڵ بیردۆزی گەردوونیشدا ناگونجێ و ناکۆکە. ئەگەر ئەم پرەنسیپە ڕاستبووایە بانگەشەی میتافیزیك ڕاست و ڕەوان دەبوو. باسکردنی ڕاستییەرەهاکان (موتەلەقەکان) لەگەڵ پرەنسیپی پێکهاتنی (ئاوابوونی) گەردوون ناگونجێ. سروشت لەڕێگای ڕەهاگەرایی گەشەناکات، ڕەهاگەرایی واتە نەگۆڕی و لێکچوون. شێوازی هەبوونی ئێمە دەیسەلمێنێ کە شتی لەمجۆرە نییە. لەڕێگای تایبەتمەندێتی یاساکانی زانستی فیزیا و کیمیا و زیندەوەرزانی دەتوانرێ ببینرێ کە یاساییبوونەکەی سروشت پشت ئەستوور بەمەودا زەمەنییەکانی قەیران ــ گێژاو سەبارەت بە پەرەسەندنێکی راست بەرامبەر مرۆڤ لەدۆخێکی زۆر نەرمدایە، هەرچی لەکۆمەڵگای مرۆڤدایە یاساگەرایی خۆڕسك خاوەن کارەکتەرێکی ئێجگار نەرمە. ئەمەش بەو واتایە دێت کە ماوەی ڕاگوزاری یاسا، ژمارەیەکی زۆری یاسای نوێ بەخۆیەوە دەبینێ. گرێدراوی ئەمەش پێشکەوتن و ئاستی ئازادی، ئەو هەمەڕەنگییە گرنگە ئاشکرا دەکات کە

لەکۆمەڵگای مرۆڤدا هەیە, نەرمبوون ئازادیی لەگەڵ خۆی دێنێ, ئازادییش هەمەڕەنگی دەخولقێنێ. لەم چواچێوەیەدا مرۆڤ بوونەوەرێکی سەیر و سەمەرەی سروشتە کە هەرە زێدە و بەشێوەیەکی چڕ یاساییبوونی خۆی فەراهەم دەکات. هەر بۆیە کۆمەڵگای مرۆڤیش لەهەمان ئاستی چڕبوون و ژمارەی زۆری دەوڵەمەندییدا یاساکانی خۆی پێکدەهێنێت.

لەڕێگەی ئەم ئەگەر و شیمانەوە دەخوازم ئەم مەسەلە (تایبەتمەندێتییە) بسەلمێنم: یاسایەکی وەها نییە بڵێ لەئاکامی کۆمەڵگای سروشتییەوە ناچارییە (پێویستی یە) کۆمەڵگای دەوڵەتگەرایی و پلەداریی بێتەئاراوە. دەشێ مەیلێکی بەم چەشنەهەبێ, بەڵام ناچاریبوونی ئەم مەیلە و بەبێ پچڕان بەردەوامبوونی, بەتەواوی ئەگەر و گریمانێکی هەڵەیە. هەر وەکو چۆن لە بەشەکانی داهاتوودا جێبەجێ روونیدەکەمەوە. بەڵام لێرەدا ئاماژە بەوە دەکەم کە دەستنیشانکردنی مارکسیزم سەبارەت بە ناچاربوونی (حەتمییەتی) پێشکەوتنی کۆمەڵگای چینایەتی یەکێك لەهەڵە گەورەکانە. ئەمە پێشوەخت بەجێهێشتنی سۆسیالیزمە بۆ حاکمیەتی چینایەتی. ئەم هەڵەیە هۆکاری سەرەکییە بۆ ئەو رەوشەی مارکسیزم بە درێژایی مێژووی 150 ساڵ تێیکەوت و بوو بەیەدەگی سەرمایەداری. بینینی دەوڵەت, چینەکان و توندوتیژی وەکو فاکتەرە ناچاریی و دەستلێبەرنەدراوەکانی گەشەکردن و پێشکەوتنی کۆمەڵگا, بچووککردنەوەی تەنانەت بەنەبوون و هیچ لە قەڵەمدانی ئەو بەرخودانە زەبەلاحەی کۆمەڵگای سروشتییە کەتاڕۆژگاری ئەمڕۆمان هاتووە, ئەمەش هەر لەخۆڕا بەدیاری پێشکەشکردنی مێژووە بەهێزە ستەمکارەکان. بینینی هەبوونی چینەکان وەك چارەنووسێك (قەدەرێك), لەوانەیە بەبێ هەستپێکردن ببێت بە ئامرازی دەستی ئایدیۆلۆگەکانی چینە دەسەڵاتدار و ستەمکارەکان, لەم بوارەوە بەناوی ژێردەست و چەساوەکان ڕۆڵێکی هەرە مەترسیدار دەبینێ. هەر وەکو بڵێی مێژوو لەژێر رەحمی داگیرکردن و زەوتکاری ئەمجۆرە رەوتە ئایدیۆلۆژی و سیاسییانە بەجێهێڵراوە.

پلەداری و جیاوازی چینایەتی توانیویانە پەرەسەندن بەخۆیانەوە ببینن. بەڵام ئەم گۆڕانکارییە ناچاری نییە, پلەداری و پشتبەستن بەدەوڵەتبوون لەمیانەی ئەو هێزانەوە بەدیهات کە گەورەترین ستەمکاری و تەفرەدانیان پەیڕەوکردووە. بەرامبەر ئەمانەش هێزە سەرەکییەکانی کۆمەڵگای سروشتی بەرخودانێکی درێژخایەن و نەپساوەیان نیشانداوە, بەردەوام سنووردارکراوەو لە بەرتەسکترین گۆڕەپان و کەلەبەر تەنگەتاوکراوە. بەهیچ شێوەیەك نەخراوەتە هەندێ گۆڕەپان و ناوەندەوە تەنیا سنووردارکردن و بینینی تەواوی کۆمەڵگا لەکەسایەتی چین و پلەداری دەوڵەت, لەمیانەی سەرەکیترین سیاسەت و پڕوپاگەندەکانی سیستەمی ستەمکار فەراهەمکراوە, ئەو گەمەیە (لەیستۆك)ی قەدەری پێدەڵێن دەبێتە ئەدرەسی میتافیزیکی ئەم پراکتیکە. تەنانەت هیچ رەوتێکی ئایینی ـ مەزهەبی ـ فەلسەفی و زانستی نەماوە نەکەوتبێتە ناو ئەم گەمەیە. ئەمەش ئەنجامی فشاری زەبەلاحی جەستەیی و هزری هەزاران ساڵەی ئایدیۆلۆژیای راهیب و دەوڵەتی پادشا خوداوەندەکان و سیاسەت و پڕوپاگەندەکانییانە. ئەوەی هاتووە بەگوێرەی خۆی ناوی رێبازی میتۆلۆژی, فەلسەفی و زانستی لێناوە. ئەو خاڵەی پێیگەیشتووین چوار چوار رەوشی هەنووکەیی ئەو ئایدۆلۆژیا و زانستانەیە کەبەدەوڵەتبوونە. چەندە لەم بوارەدا هەڵوەستە لەسەر ڕۆڵی مارکسیزم بکرێت لە جێگای خۆیەتی. هەنگاو بەهەنگاو هەوڵدەدەم ئەم لەیستۆکانە و ڕۆڵەکانیان روونبکەمەوە.

سیستەمیماڵیکردنی تایبەت بە دایك ـ ژن یەکەمین قوربانی کۆمەڵگای پلەداری بوو. ژن لەسەرووی ئەو توێژانەوە دێت کەلەناو سیستەمی کۆمەڵگا دەچەوسێنرێتەوە. جێنەگرتنی ئەم قۆناخە لە زانستە کۆمەڵایەتییەکان کەبە شێوەیەکی بەرفراوان بەر لەمێژوو لەئارادابوو, سەرچاوەی خۆی لەو بەها جێگیرانەی کۆمەڵگای پیاوسالاری وەردەگرێت کە زۆر ریشەدارە. هەنگاو بەهەنگاو کشانەوەی ژن لە کۆمەڵگای پلەداری و لەدەستدانی تەواوی تایبەتمەندێتییە کۆمەڵایەتییە بەهێزەکانی خۆی, سەرەکیترین شۆڕشی چەواشەیە کەلەناو کۆمەڵگادا ئەنجامدراوە. تەنانەت ئەگەر لەخێزانێکی هەژاری زەحمەتکێشی ڕۆژی

ئەمرۆمان لێکۆڵینەوە لەسەر ڕەوشی ژن بکرێت, ناشێ ئێستاش بەترسەوە پێشوازی لەئاست و ڕەهەندەکانی ئەم فشار و فریودانە نەکرێت بەبیانووی هۆکاری زۆر بێواتاو هەزران. مانەوەی تاوانەکانی ئەشق و ناموس لەژێرپاوانی پیاو، نیشانەیەکی بچووکی ئەو ڕووداوانەیە کە لە ئارادان. گرێدانی ئەم قۆناخە بەجیاوازی جەستەیی (فسیۆلۆژی) دەبێتە ڕیشەدارترین و سەرەکیترین هەڵە. لەپەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکاندا ڕۆڵی جەستە یاخود یاساکانی پەیڕەو ناکرێت، دەکرێت پەیوەندی دوولایەنەی تایبەتمەندێتییەکانی نێرینەو مێینە لەگەڵ یەکتردا هەڵبسەنگێنرێت، ئەم تایبەتمەندێتیەش لای هەموو جۆرە بوونەوەرەکان لەئارادایە. بەشێوەیەکی بنچینەیی بەهۆی فاکتەرە کۆمەڵایەتییەکانەوە کولتووری دایك ــ ژن خراوەتە ژێر حاکمییەتەوە. ئەو فشار و ئایدیۆلۆژیانەی پەیڕەوکراوە تەواو لەم پێناوەدا بووە. ڕوونکردنەوەی ئەمە لەڕێگای هۆکارە سایکۆلۆژی و ئارەزووە زایەندییەکانەوە چەواشەکاری و لادانێکی مەترسیدارە.

ئەو پیاوەی لە ڕێگای ڕاوکردنەوە بەهێزبووەو گروپێکی لە دەوروبەری خۆی ڕێکخستووە دوای ئەوەی بەباشی هەست بەم هێزەی خۆی دەکات، دەوروبەریش ناچاری پەسەندکردنی دەکات, ورده ورده سیستەمی ماڵیکردن (ماڵداری)ی دایك ــ ژن ی خستۆتە ژێر کۆنترۆڵی خۆیەوە، ئەم قۆناخە تاوەکو ئاواکردنی یەکەمین دەوڵەتشارەکان بەردەوام بووە، بێهاوتاترین ڕوونکردنەوەی ئەمە لە دەوڵەتشارەکانی سۆمەردا دەبینین. تابلێت (تابلۆ)ە نووسراوەکان بەزمانێکی سەرنجڕاکێشی شیعر ئامێزانە باس لەم ڕاستینەیە دەکەن. داستانی خوداوەندە ژنی شاری ئورگ ئینانا زۆر سەرنجڕاکێشە کە ئاواکردنی دەوڵەتشاری سۆمەریەکانی دەستپێکرد. ئەم داستانە قۆناخێکمان دێنێتە بەرچاو کە کولتووری ژن و کولتووری باوکسالاری هێشتا لەناو هاوسەنگیدا بوون، یادگاری قۆناخێك دەگێڕێتەوە کە زۆر بەدژواری تێپەڕبووە. وەك خواوەندە ــ ژنی شاری ئورگ دەچێتە کۆشکی خوداوەندی شاری ئەریدۆ ئەنکی، لەڕێگای پێڕەوو شێوازی جیاوازەوە وەرگرتنەوەی ئەو 104 " ما ــ ME " یەی پێشتر هی خۆی بوو لێی زەوتکرابوو, دواتریش گەڕانەوەی بۆ شاری خۆی ئورگ. ئەم داستانە ڕۆڵی کلیل دەبینێ لە ڕوونکردنەوەی ئەو قۆناخەدا، مەبەستی لە "ما" کان دۆزینەوە (داهێنانە) سەرەکیەکانی شارستانییەتە، ئینانا بە سووربوونەوە جەخت لەسەر ئەوە دەکات کە ئەم داهێنانە تایبەت بەخوداوەندە ـ ژنە، ڕۆڵی خوداوەندی پیاو " ئەنکی " لەم دۆزینەوانەدا نەبووە, بەزۆرداری و تەڵەکەبازی لێی دزراوەو رفێنراوە. تەواوی هەوڵەکانی ئینانا لەم پێناوەدایە کەدووبارە کولتووری خوداوەندە ـ ژن بگەڕێنێتەوە دەست خۆی.

شیمانە دەکرێت ئەم داستانە خۆی لە سالآنی 3000 پێش زایین باس کرابێت ــ قۆناخێکە هێشتا هێزی ژن ــ دایك لەهاوسەنگیدایە. لەدوای ئەم مێژووەوە کە ئەم کولتوورە هەنگاو بەهەنگاو بەرەو دواوە دەچێت دووچاری بێ ڕەحمییەکی وەها دەکرێت، دواتر ژن لە ڕیفۆرمی نیپوری ناوەندی شارستانییەتی ئەوکات (ئێستا نیویۆرك) خۆی لەو سۆزانیخانەیە دەبینێتەوە کە " موساککەتین " ی پێدەڵێن، لەلایەك لە زیگورات (زەقورە)ی ڕاهیبەکانی سۆمەر حەرەمسەرا بۆ خۆیان ئاوا دەکەن، بۆ گەلیش سۆزانیخانە دادەنرێت. لە داستانی ئەنوما ئەلیش کە لە سالآنی 2000 ی پێش زایین نووسراوە، خوداوەندە ژن تیامات ئیتر نوێنەرایەتی ئەو ژنە دەکات کەجادوگەرێکی سامناکە و پێویستە پارچە پارچە بکرێت. چیرۆکێکی سامناك، ئەو تاوانبارکردنە (مەحکومکردنە) نیشاندەدات کە ئەنجامدراوە، ئیتر دواتر ئایینە تاکخوداییەکان و سیستەمی کۆمەڵگای بۆرژوا ئەوەیان تەواوکرد, ژنیان وەك فاکتەرێکی دەنگخۆشی و جوانی و ڕازاندنەوە خستە قەفەسێکەوە، لەلایەن خودی سیستەمە کۆمەڵایەتی و مێژووییەکان پروپاگەندەیەکی ئایدیۆلۆژی چڕو بەرفراوان سەبارەت بەو ڕەوش و ستاتۆیە دەکرێ کە ژنی تێخزێنراوە. ئەمەش تا ئاستێکی وەها پێشخراوە تەنانەت خودی ژنانیش ئەم ڕەوشە بەقەدەر ناو ببەن و جێبەجێکردنی پێداویستییەکانی وەك پێویستییەکی قەدەر لەقەڵەم دەدەن. ئایینە تاکخوداییەکان بەفەرمانی خوا دەبینێ. فەلسەفەی یۆنانیش ژن وەك هۆکارێکی (فاکتەرێکی) لاوازی نیشادەدات. هەموو جۆرە هەڵوێست و تەماشاکردنێکی بچوککردنەوە و

هەزران بینینی لەجۆری پارچە ماددەیەکی قەبا و ئەو کێڵگەیەی پیاو دەیکێڵێ شایستەی دەبینرێ. تاوەکو ئەو ستاتۆیەی ژن شیتەڵ نەکرێت کەلەگەڵ سیستەمی پلەداری دەستپێکرد ناتوانرێ دەوڵەت و ئەو پێکهاتەی کۆمەڵگای چینایەتی روونبکرێتەوە کە پشتیان پێبەست. لەبەر ئەم هۆکارەشە ناتوانرێ لە سەرەکیترین بەهەڵەداچوون ڕزگاربین. ژن نەك وەك ڕەگەز،بەڵکو وەك مرۆڤ لەکۆمەڵگای سروشتی دابڕێنراو مەحکومی کۆیلایەتییەکی گشتگیرکرا. تەواوی کۆیلایەتییەکانی دیکە گرێدراو بە کۆیلایەتی ژن پێشدەخرێت. هەربۆیە تاوەکو کۆیلایەتی ژن شینەکرێتەوە کۆیلایەتییەکانی دیکەش شیتەڵ ناکرێت.

کۆیلایەتی ژن تێپەڕ نەکرێت کۆیلایەتییەکانی تریش بەلاوە نانرێت. ژنە بلیمەت و بەتوانای کۆمەڵگای سروشتی بە هەزاران ساڵ لەناو کولتووری خوداوەند ـ دایکدا ژیاوە. ئەو بەهایەی بەردەوام شکۆدارکراوە خوداوەندە دایکە. لە دۆخێکی وەهادا بەرفراوانترین و درێژخایەنترین کولتووری کۆمەلگا چۆن سەرکوتکراو کرا بە بولبولە جوان و ڕەنگاو ڕەنگەکەی ناو قەفەس؟ دەشێ پیاوان لەپێناو ئەم بولبولە لەهۆشی خۆیان بچن، بەلام ئەو ژنە دیلێکە تاوەکو ئەم دیلێتیە درێژخایەن و قووڵە تێپەڕ نەکرێت، هیچ سیستەمێکی کۆمەلگا ناتوانێ باسی یەکسانی و ئازادی بکات. ئەو حوکمدانە ڕاستە کە دەڵێ : ئاستی یەکسانی و ئازادی ژن ئاستی ئازادی و یەکسانی کۆمەلگا دیاری دەکات. تاوەکو ئێستا مێژوویێکی ڕاست و دروستی ژن نەنووسراوە، لەهیچ زانستێکی کۆمەلایەتیدا بەشێوەیەکی ڕاست و واقیعی شوێنی ژن دەستنیشاننەکراوە. تەنانەت ئەوەی دەڵێ ڕێزێکی زۆرم بەرامبەر ژن هەیە بەو ڕادەیەی ژن ببێتە ئامرازێکی پێکهێنانی حەسرەتەکانی، ئەمە وەك حوکمێك دیار دەکات. لە دەرەوەی لایەنی زایەندی (سێکسی) لە ڕۆژگاری ئەمڕۆشماندا هیچ پیاوێك ژن وەکو دۆست نابینێ و پەسەندی ناکات. دۆستایەتی تەنیا لەنێوان پیاوان پەیرەو دەکرێت. بەژنێك بڵێی دۆست، واتە ڕۆژی دووەم سکانداڵی سێکسییە، دۆزینەوە یان خوڵقاندنی پیاوێك ئەمجۆرە هەڵوێستەی تێپەڕ کردبێت دەبێ وەکو یەکێك لەهەنگاوە سەرەکییەکانی ئازادی هەڵسەنگێنرێ. هەوڵدەدەم شیکردنەوەکانی سەر ئەم بابەتە زیاتر قووڵبکەمەوە.

پێویستە بەبایەخەوە باسی ئەو فشارو وابەستەیی بوونە بکرێت کە لەکۆمەڵگای پلەداری بەساڵاچووە بەئەزموونەکان لەسەر لاوان ئەنجامیان داوە، ئەو بابەتەی بەناوی ژەرۆنتۆکراسی (ئەو سیستەمەی گەورەیی تەمەن خاوەن قسەیە) لە ئەدەبیات (وێژە) تێپەڕ دەبێت ڕاستیەکە.

لەکاتێکدا لەلایەك ئەزموون بەساڵاچووەکە بەهێز دەکات، لەلایەکی دیکەوە چەندەی دەچێ بەساڵاچووەکە لاواز و بێهێزی دەکات. ئەم تایبەتمەندییەبەساڵاچووەکان ناچار دەکات لاوان بخەنە خزمەتی خۆیانەوە. هزریان (زەینیان) پڕدەکەن و ئەم میکانیزمە پێشدەخەن. تەواوی جموجۆڵەکانیان بەخۆیانەوە دەبەستنەوە. باوکسالارێتی هێزێکی گەورە لەم دیاردەیەش وەردەگرێ، هێزی جەستەیی لاوان بەکاردێنێ و داخوازییەکانی خۆیان جێبەجێ دەکەن. ئەم گرێدانەی سەر لاوان، قووڵبۆتەوە و تاوەکو ئەمڕۆ بەردەوامە. بالابوونی ئەزموون و ئایدیۆلۆژی وەها بەسانایی ناشکێت. داخوازی لاوان بۆ ئازادی سەرچاوەی خۆی لەم دیاردە مێژووییە وەردەگرێت. لەزانا بەساڵاچووەکانی سەردەمی کۆن تاوەکو زانایان و دەزگا زانستییەکانی ڕۆژگاری ئەمڕۆ ژیانیترین و هەستیارترین و ستراتیژیترین لایەنی زانیاری لە لاوان دەشارنەوە. ئەوانەی پێشکەشی دەکرێت ئەو زانیاریانەن کە سەری دەکات و وابەستەبوونیان هەمیشەیی دەکات. کاتێ زانیاریشیان پێشکەش بکرێت ئامرازەکانی جێبەجێکردنیان پێشکەش ناکرێت. فریودان و دواخستنی بەردەوام تەکنیکێکی نەگۆڕی بەڕێوەبەرایەتییە. ئەو ستراتیژ و تەکتیکانەی سیستەمەکانی فشار و پروپاگەندەی ئایدیۆلۆژی و سیاسی لەسەر ژنانی پەیرەو دەکەن، هەمان شت بەرامبەر لاوانیش بەڕێوەدەبەن. داواکاری بەردەوامی لاوان بۆ ئازادی بەهۆی سنوورەکانی تەمەنی جەستەیی (فسیۆلۆژی) نییە، سەرچاوەی خۆی لەم ڕەوشە تایبەتەی فشاری کۆمەلایەتی وەردەگرێت. بابەتەکانی مەیخۆری، نەزان و خوێنگەرم، ئەو

دەستەواژە تایبەتانەی پروپاگەندە کردنن کە بۆ بچووکردنەوەی لاوان هەڵبەستراون. ڕاستەوخۆ گرێدانیان بە ئارەزووە زایەندییەکان, ڕاکێشانیان بۆ ناو سەرکەشی و یاخیبوون و بەستنەوەیان بەدۆگما وشك و ئەزبەرەکان گرێدراوی جێگیرکردنی سیستەم و ڕێگرتنە لەپێش بەکارهێنانی وزە و توانای لاوان بەرامبەر بەسیستەم.

ئەو لاوانەی کەوتوونەتە سەر ڕێی کاروانی ئازادی جڵەوکردنیان ئاستەمە. لاوان لەسەرووی ئەو توێژانەوە دێن کە بەلای سەری سیستەمن. لەبەرئەوەی بەدرێژایی مێژوو ئەمە باش دەزانرێ، لەژێر ناوی پەروەردە لە قوربانیکردنی لاوانەوە تاوەکو ئەو کردەوە و پەیڕەوانەی بەئەقڵ و خەیاڵدا نایەت هەر هەمووی لەسەر لاوان بەڕێوە دەبردرێت. دوای ژن ئەو ڕەوشەی لاوان تێیخراون ڕۆڵێکی یەکلاکەرەوە دەبینێ لەبەرزبوونەوەی کۆمەڵگای پلەداری. لەخۆڕانییە ئەو سیستەمەی لاوان دەخاتە ژێر کۆنترۆڵی خۆیەوە خۆی وەك بەهێزترین سیستەم دەبینێ. دواتر تەواوی سیستەمەکانی کۆمەڵگای دەوڵەتگەرایی پەیڕەو و کردەوەیەکی هاوشێوە بەسەر لاوان دەسەپێنن. ئەو لاوەی بەمجۆرە هزری شۆراوەتەوە دەتوانرێ هەموو ئیش و کارێکی پێبکرێت،شەڕیشی لەناو دابێت, دەتوانێ قورسترین ئیشوکار بۆخۆی بکات بەپیشە. لە پێشەوە دەخرێتە ناو قورسترین کار. بەکورتی پەیوەندی لاوازی بەساڵاچووەکان و بەهێزی لاوان و پاشکۆکردن و بەرۆژەڤکردنیان بەبێ ئەوەی هیچ لە خێرایی و چڕبوونەوەی خۆی لە دەستبدات کراون بە ئامرازی درێژەپێدان و بەردەوامکردنی سیستەمی باڵادەست. دووبارە پێویستە جەختی لەسەر بکەمەوە : لاوێتی مەسەلەیەکی جەستەیی نییە, بەڵکو ڕووداوێکی کۆمەڵایەتییە, ئەمەش وەکو مەسەلەی ژنێتی جەستەیی نییە, بەڵکو دیاردەیەکی کۆمەڵایەتییە. شۆڕبوونەوە بۆ ناو سەرچاوە و گەیشتن بەڕیشەی ئەم چەواشەکارییانەی سەبارەت بەم دوو ڕووداوە (دیاردە) دەکرێت و ڕۆشنکردنەوەیان سەرەکیترین ئەرکی زانستی کۆمەڵناسییە.

پێویستە منداڵانیش بخرێنە ناو ئەم چوار چێوەیەوە، هەڵبەتە ئەوەی ژنان و لاوان دیل بکات، بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ منداڵانیش دەخاتە ژێر ئەو سیستەمەی کە خوازیارێتی. ئاشکراکردنی ئەو لایەنە خوار و نادروستانەی هەڵوێستی کۆمەڵگای دەوڵەتگەرایی و پلەداری بەرامبەر منداڵان بەهۆی ڕەوشی دایکەوە گرنگی و بایەخێکی مەزنی هەیە. پەروەردە نەکردنی منداڵان بەشێوەیەکی ڕاست, تەواوی ئاڕاستە کۆمەڵایەتییەکانی دواتر دەخاتە ناو خواری و تەڵەکەبازییەوە. سیستەمێکی پەروەردەیی تایبەت بەمنداڵان لەسەر بنەمای فشار و تەڵەکەبازییەکی بەکاریگەر ئاوا دەکرێت. هەوڵدەدرێت لە ڕێگای پێڕەوی جیاواز و هەمەلایەنەوە لەناو لانکەوە بکرێن بەپاشکۆو گرێدراوی سیستەم. گووتەی خووێك گرتت بەشیری تەرکی ناکەی بە پیری، ئاماژە بەو ڕاستینەیە دەکات. هەڵوێستی ئازادانەی کۆمەڵگای سروشتی بەردەوام وەك خەیاڵێك بۆ منداڵان دەمێنێتەوەو ڕێگایان پێنادرێ لەناو ئەم خەیاڵانە بژین. یەکێك لەئەرکە رەسەنەکان ئەوەیە وابکرێ منداڵان بەگوێرەی خەیاڵە سروشتییەکانیان بژین. پێویستە جارێکی دیکەش جەختی لەسەر بکرێتەوە : ناتوانرێ وەها سەیر بکرێ کە بەهێزبوونی پەیوەندی باوکسالارێتی پێویستی و ناچاری بوو. هەروەها شیمانە دەکرێت کە پێویستییەکی یاسا بووەو پێهەڵگرتنێکی سادە نییە، لەبەر ئەوەی قۆناخێکی بنچینەیی ئاڕاستەی جیابوونەوەی چینایەتی و بەدەوڵەتبوونە، پێویستە بەبایەخەوە هەڵوەستەی لەسەر بکرێت. ئەو پەیوەندییەی لە دەوروبەری ژن ـ دایك هەبووە لە پەیوەندییەکی هێز و دەسەڵات زیاتر, لەسەر شێوازی هاوکاری ئورگانیك بووە، ئەمەش بەگوێرەی ناوەڕۆکی کۆمەڵگای سروشتی گونجاوە. خواربوون و لەڕێ لادان لەئارادانییە. بەرامبەر دەسەڵاتی دەوڵەت داخراوە، بەهۆی پێکهاتە ئۆرگانییەکەی پێویستی پەنابردنە بەر فشار و فێڵبازی (درۆ) نابینێ. ئەم خاڵە ئەوەش ڕووندەکاتەوە کە بۆچی شامانیزم زیاتر ئایینێکی پیاوانە. لە نزیکەوە تەماشای شامانیزم بکرێت، یەکسەر دەرکی پێدەکرێت کە پیشەیەکە لایەنی خەڵەتاندن و نمایشکردنی هێز تێیدا لەپێشە. لەپێناو دەسەڵاتێکی فێڵبازانە بەوریایی و هەستیارییەوە سیستەمی هێز و میتۆلۆژی ڕێکدەخرێت, تاوەکو بەسەر سادەیی کۆمەڵگای سروشتی بڵاوبکرێتەوە. ئیتر شامان لەسەر ئاڕاستەی بوون بەراهیب و پیاوی ئایینی دەڕوات. پەیوەندییەکانی لەگەڵ باپیرە

بەساڵاچووەکە بەلای ڕێککەوتن دەچێ. بۆ زاڵبوونێکی تەواو پێویستییان بە پیاوە ڕاوچییە بەهێزەکان هەیە. ئەو گروپەی هەرە زێدە باوەڕی بەهێز و تواناکاری ڕاوکردن هەیە، مەیلی بوون بەیەکەم چەکەرەی سەربازی هەیە. چەندەی دەچێ بەهاو تواناکاری لەژێر دەستی ئەم سێیانەدا کۆدەبێتەوە. وردە وردە لەڕێگای فێڵبازییەوە دەوروبەری ژن ـ دایك چۆڵ دەکرێت. پێبەپێ سیستەمیماڵیکردن دەخرێتە ژێر کۆنترۆڵەوە. لەسەرەتا ژن هێزی کاریگەری سەر پیاوان بوو, قسەی دەڕۆیشت, وردە وردە دەکەوێتە ژێر کۆنترۆڵی دەسەڵاتی نوێ.

ئاواکردنی یەکەمین دەسەڵاتی بەهێز لەسەر ژن شتێکی ڕێکەوت نییە. ژن هێز و وتەبێژی کۆمەڵگای ئۆرگانیکە. ئەگەر ئەوە بەلاوە نەنرێت باوکسالارێتی سەرکەوتن بەدەست ناهێنێ. بۆ ئەولاتریش بچین، ناتوانێ بۆ بەدەزگابوونی دەوڵەت هەنگاو بهاوێژێ. تێپەڕکردنی هێزی ژن ـ دایك مانایەکی ستراتیژی هەیە. هەروەکو لەپێدراوەکانی سەردەمی ئاواکردنی شارەکانی سۆمەر دەیبینین ئەم قۆناخە زۆر بەدژواری تێپەڕ دەبێت. شێوەی ژنی لیلیت ـ حەوا کە لەئایینە تاکخوداییەکان ڕەنگدەداتەوە، بەشێوەیەکی زۆر سەرنج ڕاکێشانە تایبەتمەندییەکانی قۆناخ نیشان دەدات. لیلیت ئەو ژنەیە کە ملکەچی پەسەند ناکات، حەواش ئەو ژنە نیشاندەدات کە تەسلیم بووە، ئەو بانگەشەیەی کە دەڵێ لە پەراسووی پیاو دروستکراوە ئەو پێوانەیە کەئاستی پاشکۆیەتی و وابەستبوونەکەی نیشاندەدات. لەلایەکی دیکەشەوە تەواوی جوێن و تایبەتمەندێتییەکانی نەعلەتی, بوختان، جادووگەری, دۆستی شەیتان و هاوشێوەکانی دەخرێنە پاڵ لیلیت, نیشاندەدات و دەسەلمێنێ کە کێشمەکێشی و ململانێیەکی مەزن لەئارادا بووە، کولتوور و هزر و باوەڕییەکانی هەزاران ساڵەی ئەم بوارەمان دەداتە دەست. تاوەکو سەراوژێربوونی کۆمەڵایەتی ژن شینەکرێتەوە بەشێوەیەکی ڕاست دەرك بەو تایبەتمەندێتییە سەرەکیانەی کولتووری کۆمەڵگای پیاوسالاری ناکرێت کە دواتر سەریهەڵدا. بەڵێ بەمجۆرە تەنانەت ناتوانرێ بیر لەدامەزراوە کۆمەڵایەتییەکانی پیاوێتیش بکرێتەوە. دامەزراوە کۆمەڵایەتییەکانی پیاو دەرکی پێنەکرێت دەزگای دەوڵەتیش شیناکرێتەوە. ناتوانرێ ڕاست پێناسەی کولتووری " دەسەڵات "و " شەڕ " بکرێ کە گرێدراوی دەوڵەتن. هۆکاری هەڵوەستەکردنی بەردەوامامان لەسەر ئەم بابەتە لەپێناو پێشخستنی ڕوونکردنەوەیەکی ڕاستە سەبارەت بە کەسایەتی ـ ئیلاهی مەترسیدار و هەموو جۆرە چەوسانەوە و سنوور دانان و ڕۆح کێشان... هتد کە وەك ئەنجامێکی جیابوونەوەی چینایەتی سەریهەڵدا. گەر بەچەمکی پیرۆزی تەماشای نەفرەتکردنی مرۆڤایەتی ـ دەسەڵاتی سیاسی دەوڵەت ـ بکرێت، کەواتە قێزەونترین شۆڕشی چەواشە بەرامبەر زهنی مرۆڤ ئەنجامدراوە, ئەوەش کەڕوویداوە ناوزەدکردنی بەفاکتەری ناچاری (پێویستی) پێشکەوتن ـ مارکسیزمیش لەناودا ـ مەترسیدارترین شۆڕشی چەواشەیە مسۆگەر گەر لەملایەنەوە مێژوو بەپارزنگی ڕەخنەدان تێپەڕ نەکرێت و ڕاست نەکرێتەوە، ئەوا تەواوی ئەو شۆڕشانەی بەرپا دەکرێن لەوە ڕزگاریان نابێت کە لەماوەیەکی کورتدا بۆ شۆڕشی چەواشە نەگۆڕێن.

سەرەتا ژنان لەگەڵ ئەویش ڕووخانی جیهانی کۆمەڵگای سروشتی لاوان و منداڵان ئاواکردنی پلەداریەك لەسەر بنەمای هێزو فێڵبازی (میتۆلۆژیا) بوو بەشێوەی زاڵی کۆمەڵگای نوێ, لەگەڵ ئەم قۆناخەشدا بەشێوەیەکی تێکچڕژاو شۆڕشێکی چەواشەی ریشەیی ڕوودەدات : قۆناخی پێچەوانەبوون لەگەڵ سروشت و چوون بەلای تێکدانەوە. ئەمە ئەگەر و گریمانێکی ڕاست نییە کە شێوازی نێچیروانی و جەنگاوەری نەبێت کۆمەڵگا ناتوانێ بژی و بەردەوام بێت. ژمارەی ئەو گیانلەبەرانەی گۆشتخۆر نین بەهەزاران جار لەوانە زیاترە کە گۆشتخۆرن. ژمارەیەکی کەمی جۆرەکانی ئاژەڵ بە گۆشت دەژی یان خۆراکی گۆشتە. کاتێك بە قووڵایی تەماشای سروشت بکرێ بۆ بەردەوامی ژیانی ئاژەڵ بەر لەهەموو شتێك پەردەیەکی دەوڵەمەندی دارستان و گیا پێکهاتووە. گەشەکردنی ئاژەڵێتی ئەنجامێکی گەشەکردنی ڕووەك و دانەوێڵەیە. پەیوەندی دیالەکتیکی بەمشێوەیە. چونکە یەکەم ئاژەڵ ئاژەڵێکی دیکەی نییە تابیخوات. ئەو لەڕێگای گژوگیا گوزەران دەکات. پێویستە بەچاوی لەڕێ

لادان تەماشای خواردنی گۆشت و گوزەرانکردن لەسەر گۆشت بکرێت. گەر هەموو ئاژەڵەکان یەکتریان بخواردایە ئەوا بەهیچ شێوەیەك جۆری ئاژەڵی زیندوو پەیدانەدەبوو. چونکە ئەمە پەرەسەندنێکی پێچەوانەو ناکۆکە لەگەڵ ڕێسای گەردوون. بەردەوام لەرێ لادان و لەڕێ دەرکەوتنی مەیلە سەرەکییەکانی سروشت بەردەوام ڕوودەدات, بەڵام کاتێ لەڕێ لادانەکان بخەینە شوێنی ڕەوشە بنچینەییەکە، پەیوەست بەکام جۆر بێت, ڕەچەڵەکی ئەمجۆرە وشك دەبێت. بەو مەرجەی کە کۆمەڵایەتی نین، زەقترین و سەرنجڕاکێشترین گوزارەی ئەم دیاردەیە ئەو ڕەوشەیە کە دوو ڕەگەزەکان (نێرەمووکەکان) تێیدا دەژین. هەموو کەسێك نێرەمووك (دووڕەگەز) بێت، واتە لە نێوان پەیوەندی هۆمۆ سێکسی (پەیوەندی سێکسی لەگەڵ هەمان ڕەگەز)دا ڕەچەڵەکی مرۆڤ هەر لەخۆیەوە وشك دەبێ، تەنانەت ئەم کورتە ڕوونکردنەوەیەش زۆر بەباشی ئاماژە بەو لادان و چەواشەکاریە دەکات کە بۆ پەرەسەندنی کۆمەڵگا پشبەستن بە نێچیروانی و جەنگاوەری وەکو ناچار ییەك بینیوە. نەك تەنیا لە بواری ماددی (بابەتی)، بەڵکو ئەنجامە مەعنەویەکانی کولتووری کوشتن زۆر قورسترە, ئەم کۆمەڵەیەی " کۆ مرۆڤەی" کوشتنی ئاژەڵ و هاو ڕەگەزەکانی خۆی کردووە بە کولتوورێکی شێوازی ژیان (جگە لە پاراستنی ناچاری) ئیتر بۆ پێشخستنی ئامێری شەڕ پێشخستنی هەموو جۆرە ئامراز و ئامێر و سیستەمی دەزگاکان بەبناخە دادەنێت، لەکاتێکدا دەوڵەت وەکو سەرەکیترین دەزگای هێز ئامادە دەکرێت، ئەوا تیروکەوانی شەڕ، مزراق و تەورەکان وەکو بەنرخترین بەها دەدۆزرێنەوەو پێشدەخرێن. پەرەسەندنی ئەو کۆمەڵگا باوکسالارییەی لەناو کۆمەڵگای سروشتی دایك سەریهەڵدا. وەك مەترسیدارترین لادانی (چەواشەکاری) مێژوو, ناوەڕۆکی ئەو شێوازانەی کوشتن و چەوسانەوەشە کە تا ڕۆژگاری ئەمڕۆمان هاتووە. ئەمە لەولاوە بمێنێ کە ئەم پەرەسەندنە قەدەرێك یان هەلومەرجێکی پێویست و ناچاری پێشکەوتن بێ، تەواو ڕەوشێکی لادان و شێواندنە.پێشکەوتنێکە لەجۆری پادشایەتی شێر دەچێ، هەروەها بەدیالەکتێکی مار و مشك دەچێ. هەر لە ئێستاوە ناوزەدکردنی تیۆرییەکانی دەوڵەت بە تیۆری مار ــ مشك، هەڵسەنگاندنێکی زیاتر نزیك بەڕاستییە. نازناوی بەشێکی زۆری پیاوان شێرە. تایبەتمەندێتییەکە حەز دەکەن بەمجۆرە بن. دەپرسم بۆ خواردنی کێ ؟.

سەرباری زانیاریە سنووردارەکانم لەم ڕۆژانەدا بیستم کە بەشی دوایی فیلمی گەڕانەوەی پادشا ــ فیلمی پادشای ئەنگوستیلەکان ــ (خەڵاتی ئۆسکاری وەرگرتووە) ناوەڕۆکی فیلم وەك ڕەمزی دەسەڵات لەناوبردنی ئەنگوستیلەیە. مەزندەکاریە کە لەئەمریکا چاوەڕوان دەکرا. لەوانەیە بەهۆی کەوتنی دەمامکی دەسەڵات، وەك تەگبیرێکی پێشوەخت و قۆناخێکی شوشتنەوەی مێشکە بۆ بەڕێوەبردنی کردەوەی وردکارانەتری جیهانگیری. قۆناخی پێکهێنانی چەمك و تیۆری جیهانبینی نوێیە. دەشێ ئامادەکارییان هەبێت. ئاقڵمەندەکان زۆر باش دەزانن کاتێ ڕووی ڕاستەقینەی دەسەڵاتی کلاسیك ئاشکرا بێت، هیچ هێزێکی نامێنێ. ئەوهێزە دەسەڵاتدارانەی جیهان بەڕێوەدەبەن وەك پێویستییەکی ئیلاهیبوونیان ـ ئاگاداری هەموو شتێکن، لە قورئان باس لەوە دەکرێت کە خودا بەقەد تاڵە موویێك نزیکە ــ جێبەجێکردنی پێویستییەکان بەبێ کەموکورتی بە سەرەکیترین ئەرکی خۆیان لەقەڵەم دەدەن.

ئەو وێستگەیەی کولتووری شەڕ و نێچیروانی پێیدەگات ڕێکخستنی سەربازییە، ڕێکخستنی سەربازی بەئەندازەی پەرتەوازەبوونی کۆمەڵگای سروشتی و ئەتنیك (خێڵ ــ ئەتنیك) پەرەدەسەنێ. لەکاتێکدا ڕێکخستنەکانی دەوروبەری ژن ــ دایك پەیوەندییەکانی ڕەچەڵەك، بۆهێڵی و خزمایەتی پێشدەخات, ڕێکخستنی سەربازی ئەو پیاوە بەهێزانە بەبنەما دەگرێت کە لەم پەیوەندییانە دابڕاون. ئاشکرایە ئیتر هیچ شێوەیەکی کۆمەڵگای سروشتی ناتوانێ بەرامبەر ئەم هێزە بوەستێ. توندوتیژی کۆمەڵایەتی ـ پەیوەندی مەدەنیشی پێدەگوترێت ـ کەوتۆتە ناو پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان. ئەو هێزەی ڕۆڵی دیاریکراو دەبینێ خاوەنەکانی توندوتیژین. بەمجۆرە ڕێگای موڵکایەتی تایبەتیش دەکرێتەوە. ئەم مەسەلەیە دەرکی پێدەکرێت کە توندوتیژی بناخەی موڵکایەتی پێکدێنێ. لەڕێگای توندوتیژی و خوێنڕشتنەوە دەستبەسەرداگرتنی موڵك،

بەشێوەیەکی ئەوپەڕگەری هەست و سۆزی منێتی بەهێز دەکات. تاوەکو زاڵبوون لەسەر پەیوەندییەکان نەبێ، ناتوانرێ ئامرازی توندوتیژی پەرەی پێبدرێ و بەکاربهێنرێ. هەرچی حوکمکردنە گرێدراوی خاوەنداریێتی بوونە.پەیوەندییەکی دیالەکتیکی خاوەنداریێتی ناوەڕۆکی حوکمکردن پێکدێنێ.خاوەنداریێتیش بکەری (گەوهەری) تەواوی سیستەمەکانی موڵکایەتییە. ئیتر ئەو قۆناخە دەستپێدەکات کە بەچاوی موڵك تەماشای کۆمەڵە، ژن، منداڵ، لاوان، نێچیروانی بەبەرهەم و کۆکردنەوەی بەروبووم بکرێت. بەهەمموو شکۆمەندییەکەوە پیاوی بەهێز یەکەمین قەڵەمبازی خۆی ئەنجامدەدات. کەمێك ماوە ببێ بە پادشای ــ خواوەند. ئیتر لەهزر و مێشکی ئەو مرۆڤانەی بەڕێوە دەبردرێن شامان ــ راهیب بۆ پێکهێنانی میتۆلۆژیای قۆناخی نوێ دەستبەکارە. ئەو کارەی پێویستە ئەنجامبدرێ، بەجێکردنی ئەم کارە نوێیەیە کەوەك پێشکەوتنێکی شکۆمەندانەیە. شەڕی مەشروعیەت بەلانی کەم بە ئەندازەی شەڕێکی ڕووت پێویستی بە هەوڵ و کۆشش هەیە. پێویستە باوەڕییەکی وەها لە هزری مرۆڤدا جێگیر بکرێت کە بەهای یاسایەکی ڕەها (موتلەق)ی هەبێت. تەواوی پێدراوە سۆسیۆلۆژییەکان ئەوە نیشاندەدەن کە بیرۆکەو زاراوەی "خودای حوکمدار" لەم قۆناخە دروستکراوە, پەیوەندی حوکمکردن (زاڵبوون) لە باوەڕی (تەوتەم) دا نییە کەهاوکاتی کۆمەڵگای سروشتییە. وەك سەمبۆلی (قلان) تیرە تابۆیە وپیرۆزە. ژیانی قلان چۆن بێت بابەتی سەمبۆلکردنیش بەم شێوەیە ڕەنگدەداتەوە. تاوەکو بەشێوەیەکی توندوتۆڵ و بەڕێساو ژیانی ڕێکخستنی قلان (تیرەی سەرەتایی) گرێنەدرێت ناتوانێ بیر لە ژیان بکاتەوە. هەربۆیە وەك ڕەنگدانەوەی هەرە باڵا و شکۆداری هەبوونی خۆی، تەوتەم بە پیرۆز و تابۆ (دەستلێنەدراو) لەقەڵەم دەدرێت. ڕێزو حورمەتی بەرامبەر نیشان دەدرێ. هاوشێوەی سوودبەخشترین شتومەك و ئاژەڵ و ڕووەك لەقەڵەم دەدرێت. ئەو شتەی لە سروشتدا ژیان بە قلان دەبەخشێ چی بێت ئەوا باوەڕی پێدەکرێت و بە سەمبۆل دادەنرێت. بەمجۆرە کۆمەڵگای سروشتی ئایینەکەشی لەگەڵ سروشت یەکپارچەیە. سەرچاوەیەکی ترس نییە، بەڵکو فاکتەرێکی بەهێزکردنە. کەسایەتی و هێز دەبەخشێ.

ئەو خودایەی لەکۆمەڵگای نوێ بەرزکراوەتەوە تەوتەم تێپەڕ دەکات، پەردەپۆشی دەکات. لەبەرزایی شاخەکان، قووڵایی دەریا و ئاسمان لە شوێنەکەی دەگەڕێن, جەخت لەسەر هێزی حاکم دەکاتەوە. چەندە بەچینی ئەفەندیەکان ــ ئەربابەکان ــ دەچێت کە تازە لەدایکبوون !. لەتەورات ـ لە ئینجیل و قورئانیش ـ ناوێکی خودا (رەب)ە کە بەواتای ئەفەندی دێت. چینی نوێ خۆی دەکات بە ئیلاهی و لەدایکدەبێت. یەکێکی تر لەبەناوبانگترین ناوەکانی خوا " ئەل " "ئەلۆهیم " بەواتای شکۆمەندی دێت، مژدەی ئەو باپیرە شێخە دەدات کەلای تیرەکانی بیابان پیرۆز و بەرزە. لە تەواوی پەرتووکە پیرۆزەکان لە دایکبوونی باوکسالاریێتی و خودای نوێ، بەشێوەیەکی سەرنجراکێش بەناویەکدا چوونە. ئیلیادەی هۆمیرۆس, رامایانای هیندییەکان و کالاڤالای فینینەکان هەر هەمووی بەم شێوەیەیە. تاوەکو مەشروعیەتی کۆمەڵگای نوێ لەهزردا بەجێنەکرێت شانسی ژیانی زەحمەتە. هیچ یەکینەیەکی کۆمەڵگای بەڕێوەبراو بەبێ باوەڕهێنان بۆ ماوەیەکی درێژخایەن بەڕێوە نابردرێت. کاریگەری توندوتیژی لە بەڕێوەبردندا کاتی یە. باوەڕی هەمیشەیی و بەردەوامی لەگەڵ خۆی دێنێ. لەبەرئەوەی نموونەی مێژوویی سۆمەر یەکەمین نموونەی ڕەسەنی نووسراوەیە، لێکۆڵینەوەی زۆر سەیرە، خوڵقاندنی خودا لای سۆمەریەکان زۆر دڵڕفێن و سەیرە, بە تایبەتیش ڕووخانی خوداوەندی ــ دایك و باڵادەستبوونی خوداوەندی ــ باوك ناوەڕۆکی تەواوی داستانەکان پێکدێنێت، ململانێی ئینانا و ئەنکی, تیامات و مەردۆك لەسەرەتا تا کۆتایی بەسەر داستانەکاندازاڵدەبێت. لێکۆڵینەوەی سۆسیۆلۆژی ئەو داستانەی دواتر لەتەواوی داستانەکانی دیکەو تەنانەت لەپەرتووکە پیرۆزەکانیش ڕەنیگداوەتەوە, زانیاری گرنگمان پێشکەش دەکات. لەخۆڕا نییە مێژوو بەسۆمەریەکانەوە دەستپێدەکرێت. شیتەڵکردنەوەی ئایین, داستانە ئەدەبییەکان، یاسا، دیموکراسی و دەوڵەت لەسەر بنەمای پشتبەستن بەتابلێتە نووسراوەکانی سۆمەریەکان لەوانەیە یەکێك لەو ڕێگا سەرەکییە نزیکانە بێت کە دەتوانێ کۆمەڵناسی ناچاری ئەنجامدانی پێکهەلگرتنێك بکات. ئەو

شۆڕشـە چەواشـەیەی زهنییـەتی باوکسالاری بەخۆیـەوە بینـی، لەوانەیـە گـەورەترین هـەوڵی شـێواندن و لـەڕێ دەرخـستن بـێ کەمێـژوو بەخۆیـەوە دیـوە. بەشـێوەیەك ڕیـشەی خـۆی لـەهزری مـرۆڤ و کۆمـەڵگادا کوتـاوە, تەنانـەت بەکـەناری سـڕینەوەو نەهێشتنی ئەم کاریگەرییەدا نەڕۆیشتووین، هێشتا راهیبەکانی سۆمەر حوکمی ئێمە دەکەن. ئەو دەزگایانەی تایبەت بەدەوڵەت ئافراندنیان و ئەو خوداوەندانـەی وەك گوزارشـتی مەشـروعیەت وێنـاکران بـەبێ هـیچ چـاوتروکاندنێك ئێمـە بەڕێوەدەبـەن و بەسەر روانگەی رامان و چەمکەکانمان زاڵن. وتـەی ئـەلبێرت ئەنـشتاین " پارچـەکردنی هێـزی فێربـوون (خـوو) و نەریتـەکان لەپارچەکردنی ئەتۆم زەحمەتترە " هەروەکو بڵێی سەبارەت بەم پەیوەندییانە گوتراوە. ئەمە تەنیا گووتە نییە، ئەی نـابینرێ لە ئێراقی لانکەی لەدایکبوونی شارستانییەت و دەوڵەت، وڵاتی کۆشـکە پیرۆزەکـانی ڕاهیبـە سـۆمەریەکان " زیگۆراتـەکان " کـە لەنێوان هەردوو ڕووباری دیجلە و فوراتە چی روودەدات، لەسەردەمی ئەم داهێنانەوە تاوەکو ئێستا بـەبێ پـشوودان ئـەو شـەڕ و چەوسـانەوەیە بەردەوامـە کـە ناکەوێتـە چوارچـێوەی هـیچ پێوانەیـەکی مرۆڤایـەتی. کەواتـە لـەولاوە بمێنـێ کـە کۆمـەڵگای باوکسالاری و بەدەوڵەتبوونی لەبەرژەوەندی مرۆڤایەتی و خزمەتی دابێت, بەڵکو گەورەترین بەڵای سەرە. ئـەم ئـامرازە نوێیـە هەندێ جار وەکو تۆپـە بـەفرین, هەنـدێ جاری دیکـەش وەك تۆپـە ئـاگرین, دەوروبـەری خـۆی دەسـووتێنێ و گـەورە دەبـێ و هەسـارە پیرۆزەکـەمان دەخاتـە ڕەوشـێکەوە کـە ئیـدی دەرفـەتی ژیـان و دانیـشتنی تێـدا نـەمێنێ. پـەرتووکی پـیرۆز (تـەورات) سەرهەڵدانی دەوڵەت وەك دەرکەوتنی دڕندەیەك لە دەریا (لێڤی ئـاتۆن) نیـشاندەدات. کەواتـە لایـەنێکی پـەرتووکی پیرۆزیـش ڕاستییە گەورەکەی دەستنیشان کردووە. چۆنییەتی بەرەنگار بوونـەوە و دەرهـەق دەرکـەوتنی لێڤـی ئـاتۆن وەك مەترسـییەکی سەرەکی جەختی لەسەر کراوەتەوە. دەڵێ ئەم جانەوەرە (دڕندەیە) کۆنـترۆڵ نەکرێت هەموو کەسێك دەخوات.

ئەو کولتووره کۆمەڵایەتییـەی هەوڵمـدا بەشـێوەیەکی شـەماتیك (قالبگـەرایی) نیـشانی بـدەم, بـە باشـترین شـێوە دەتـوانرێ بنەما مێژوویی و جوگرافییەکانی لە بنارەکانی زنجیرە چیاکانی زاگـرۆس ــ تـۆڕۆس و پێدەشـتەکانیان ببینـرێ. بەشـێوەیەکی چڕ و بەرفراوان شوێن پەنجە بەهێزەکانی کۆمەڵگای سروشتی دەبینرێ کـە لەدەوروبـەری ژن ــ دایـك پێـشکەوت و لـە سـاڵانی 20000 پ.ز بەدواوە واتە لەدوای کۆتاییهاتنی دواترین قۆناخی سـەهۆڵبەندی پەرەسـەندنی بەخۆیـەوە بینـی. لـەئامرازەکانی ئاشی دەست, چـنین, سیـستەمی مـاڵیکردن و پەیکەرەکانـدا شـوێنپەنجەی ژن دەبینـرێ. کارەکتـەری مێینـەی پێکهاتـەی ژن، ژن بوونی یەکەمین خوداوەندەکان شوێنپەنجەی بەهێزی ئەو کۆمەڵگا سروشتییەی پێوەیە کە بەدایك پشت ئەستوورە.

تێبینی دەکرێ لـە سـاڵانی 4000 پ. ز دەسـەڵاتی پیاوسـالاری خێرایـی بـە گەشـەکردنی خـۆی داوە. لەگـەڵ بـەهێزبوونی دەستوپێوەندە سەربازییەکانی کۆمەڵگای نوێ، ئیـتر بەشـێوەیەکی بـەرفراوان ئاسـەوار و شـوێنپەنجەی قڕکـردن و ملکەچکردن دەبینـرێ، تاکو ئێستاش بەردەوامی هەبوونی عەشیرەتەکان گەواهی بەدژواری تێپەڕبوونی ئەو قۆناخەیە. باوکسالارێتی بـەرەو ئەوێ بڵاو دەبێتەوە، جیابوونەوەی چینایەتی و بەدەوڵەتبوون دێنێتە ئـاراوە. سـاڵانی 3000 ی پ. ز گـەواهی لـە دایکبـوونی یەکەمین دەوڵەتشارەکانە, بریقەدارترین نموونـەی شـاری ئورگـە. داسـتانی گلگامێش لەگەوهـەری خۆیـدا داسـتانی ئـاواکردنی شاری ئورگە. دەتوانرێ بگووترێ گـەورەترین شۆڕشـی مێـژوو لەچـوار دەورەی ئـەم کولتـوورەی شـار هاتۆتـە ئـاراوە. پێکهاتـەی ئینانـا ــ ئـەنکی بـە زمـانێکی جـوان و ڕەونەقـداری شـیعر ئامێزانـە کێشمەکێـشی نێـوان کۆمـەڵگای ژن ــ دایـك و کۆمـەڵگای باوکسالاری نیـشاندەدات. داسـتانی گلگامێش گـوزەرکردنێکی بێهاوتـای یەکـەمین نموونـەی ڕەسـەنی قۆنـاخی قارەمانێتییـە کـە لەهەر کۆمەڵگایەك نموونەکەی بینراوە. یەکەمین ململانێی نێـوان شـار ــ بەربـەر لێـرەدا دەبیـنین. هێـشتا ژن دووره لـەوەی دۆڕاندبێتی, بەڵام پیاوی بەهێز لەڕێگای دەستوپێوەندی سەربازی هەنگاو بەهەنگاو کۆمەڵگا فێری حوکمڕانی خۆی دەکات.

لە میانەی پێکهاتەی ئایدیۆلۆژیای دەزگـای ئـایینی و یەکـەمین بنەماڵـەی خانـەدان و کۆشـکەکانی، بـەرە بـەیانی کۆمـەڵگای شارستانی هەڵدێ.

ج ـ کۆمەڵطای دەوڵەتطەرا ـ تێکهاتنی کۆمەڵطای کۆیلایەتی

کۆمەڵگای پلەداری ئـەو ئەڵقەیـە پێکـدێنێ کـە دەکەوێتـە نێـوان کۆمـەڵگای سروشـتی و کۆمـەڵگای دەوڵەتگـەرایی کـە پـشت بـەجیاوازی چـینایەتی دەبەسـتێ. نـاوەڕۆکی کەسـایەتی (کارەکتـەری) دەسـتڕۆیی، سـنورداربوونی داروەدەسـتەی سـەربازی بەکەسێتییەوە تایبەتمەنـدێتی نموونـەی قۆناخـە. بـەدەزگابوونی دەسـتڕۆیی گوزارشـت لـە وەرچـەرخانێکی چۆنایەتی دەکات. بەشێوەیەکی بنچینەیی لەڕاستیدا کە دەوڵەت بەدەزگا دەبێت ئـەو دەسـتڕۆییەیە کـە هەمیـشەییبوون بەدەسـتدێنێ. لەکاتێکدا مەترسیدارترین ئـامراز لـە مێـژوودا دەشـێ دەزگـای دەوڵـەت بـێ تـا ئێـستاش ئـەو تایبەتمەندێتییـەی خـۆی دەپـارێزێ کـە دیاردەیەکە بەسنورداری دەرکی پێدەکرێت. هەمەڕەنگی ئەو بەرژەوەنـدییانەی بەجێی دەگەیەنێ و ئـەو کولتـوورەی لـەخۆوەی دەگرێت ڕۆڵێکی سەرەکی لەمەدا دەبینێ. هەرشـتێکی لەبارەیـەوە دەگوترێ یـان دەنووسـرێ زیـاتر دەوڵـەت دەکـات بـە لـوغز و نهێنی و تێنەگەیشتنی بەهێز دەکات، تەنیا بینینی دەوڵەت وەك ئامرازێکی توندوتیـژی چـەندە بەهەڵەداچوونە، ئـەوا کردنـی بە بابەتی دەستڕۆیی پیرۆزیش بەو ئەندازەیە خزمەت بە شاردنەوەی ڕووداوەکان دەکات. شیکردنەوەکانی دەوڵەت ئـەو بابەتـە سـەرەکیانە پێکـدێنێت کـە تـاوەکو ئێـستاش کۆمەڵناسـی نـەیتوانیوە وەڵامیـان بداتـەوە و لەهـەقیان دەربکـەوێت. تـاوەکو بەشـیکردنەوەی گـشتگیری دەوڵـەت نەگـەین، نـاتوانرێ هەڵوێـستێکی چارەنووسـسازانە بەرامبـەر هـیچ کێـشەو دیاردەیـەکی کۆمەڵایەتی نیشانبدرێت, لەم شیتەڵکاریەدا وەك باوەڕییەکی خۆم ئەوە نیشاندەدەم کە هەڵەی سەرەکی شۆڕشگێڕێکی گـەورەی وەك لینینیش سەرچاوەکەی لەشیکردنەوەی دەوڵەتدا شاراوەیە.

ئەوەی لەو شیکردنەوەیەدا خراوەتەڕوو زۆر سنوردارەو ناشێ لەڕێگایـەوە پێناسـەیەکی تـەواو دەرهـەق بـەدیاردەی دەوڵـەت بکرێ. پێویستە کەمێك زیاتر دەوڵەمەند بکرێ، لەبەرئـەوەی نموونـەی سـۆمەر ڕەسـەنەکەیانە و بەڵگـە نووسـراوەکانی لەبـەر دەستماندایە ناچارین بەردەوام ڕەچاوی بکەین. کاتێك دەزگای دەوڵەت و فیکرەکەی پێناسە دەکەین، دەبێ دەست لـەو چـەمکە بەردەین کە دەڵێ یـەکێك (دەوڵـەتێك) ئـاوا کـرا، یـەکێکیان ڕووخێنـرا، یـاخود یـەکێکی نـوێ لـە جێگـای ئـاواکرا. دیـسان دەبـێ تەماشای شێوە جیاوازەکانی دەوڵەت و مەودای نێوان ئەو کۆمەڵانە بکرێت کەجێگای خـۆی لـەناویان گرتـووە، چونکە چـەمکی باسـکردنی ژمارەیـەکی زۆری دەوڵـەت مەترسـی هەنـد و رشـت لەخۆیـەوە دەگرێـت. پێشخستنی بیرۆکەیـەکی گـشتی بـەمجۆرە کەدەوڵەت, واتەکۆمەڵگایەك لەناو کۆمەڵگا, یان کۆمـەڵگای دووەم لـەناو کۆمـەڵگای یەکـەم، یـاخود بەواتایـەکی دیکـە کۆمەڵـەی سـەرەوەی کۆمـەڵگای ژێـر دەشـێ سـوودبەخش بێـت. هەڵوێـستی دووەمـی سـوودبەخش دەشـێ هەڵسەنگاندنی بێـت بەشـێوازی دیاردەیەك بێت کە وەك بیرۆکەو دەزگا کاریگەری پارچەبوون و هەمیشەیی لەسەر کۆمەڵگای ژێر هەیـە. هەڵوێستێکی دیکـەی تەواوکار ئەوەیە نەك وەکو هەر دەسەڵاتێك بەڵکو پەیپێبردن و دەرکپێکردنی وەکو دەستڕۆییەکی بنچینەیی سیاسی ـ سەربازی واقیعیترە. پێناسەکانی زانا ئاینی، فەلسەفی و زانستییەکان سەبارەت بەدەوڵەت لەبەرئەوەی وابەسـتەی شێوازەکانی تێـڕوانین و بەرژەوەندییەکانی خۆیانە چەندەی بڵێی لە بابەتیبوون دوورە. هـەروەها تـەنیا گرنگـی بەلایـەنێکی دەدەن. کـاتێکیش زیـان بەبەرژەوەنـدییان بگەیـەنێ هـەروەکو نـەفرەتلێکردن دەکەونـە نـاو دیدگایـەکی خودگـەرایی و ڕاسـتینەی دیاردەکـە دەخەنـە لایەکـەوە، هەرچـی هەڵوێـستی شۆڕشـگێڕەکانە کـاتێ دەیـرووخێنن ڕووخاوەکـە بـەخراپ لەقەڵـەم دەدەن, ئـەوەی تـازەش ئـاوای دەکـەن بەچـاك، ئەمـەش تـادوا ڕادە بـۆ چـەمکی ئـەخلاقی هەلپەرسـتی قۆزتنـەوە کراوەیـە. دیـاردەی دەوڵـەت ئـامرازێکی کۆمەڵایـەتی وەهایـە بـەردەوام ئـەو تایبەتمەندێتییانـە نیـشاندەدات کـە بەتایبـەت دامەزرێنـەرە بەرپرسـیارەکەی ئەگـەر فەیلەسوفیش نەبێت ئـەوا بـەدوای هێـزی ڕاکێشانی دەسـەڵاتی دەخـشێنێ کەبەرگـەی ناگیرێـت. ئـەوەی هـەوڵی بـەخاوەنبوونی دەدات لەهۆشی خۆی دەچوێنێ, یان بـەرەو ئیلاهیبـوون یـاخود بـەرەو فڕکردنـی دەبـات. کاتێـك دەوڵـەت پێناسـە دەکـرێ ئـەوا

ناوەکانی پادشایەتی، کۆماری، دیموکراسی، مۆنارشی، ئۆلیگارشی، دیکتاتۆری دەسپۆت، کۆیلەداری، دەرەبەگایەتی، سەرمایەدار، نەتەوەیی، یەکپارچەیی و فیدرالّی و هاوشێوەکانیان دەرککردن بە ناوەڕۆکەکەی ئاستەمتر دەکات.

لەکاتێکدا ڕاهیبەکانی (کاهینەکان) سۆمەر بەرەو دەزگابوونێکی هاوشێوەی دەوڵەت دەچوون، ئەوەی ئەنجامیاندا لەوانەیە لەڕێگایەوە واقیعیترین زانیاریان سەبارەت بە دەوڵەت پێشکەشی ئێمە کردبێ. سەرەتا پەرستگای بەناوی زیگورات (زەقورە) ئاوا دەکات، بەرەو ئاسمان بەرزی دەکاتەوە، نهۆمی ژوور بۆ خوداوەند، نهۆمی ژێریش بۆ بەندەکان جیا دەکاتەوە. بەشەکانی ناوینیش بۆ نوێنەری چینەکانی ناوین دەکاتەوە. زەوی و خانووەکانی دەوروبەری پەرستگا وەکو پاشکۆیەك وایە. ئامرازەکان (تەکنیکەکان)ی بەرهەمهێنان لە بەشێکی پەرستگا دەخرێتە عەمبارەوە. بەتایبەتی حیساب بۆ بەرهەمە بەپیتەکان دەکەن. ئاشکرایە کە ئەم دامەزراندنە کۆمەڵگایەکی نوێیە. لەهەمانکاتدا وەکو پوختەیەکی فاکتەرەکانی (ئەندامەکانی) کۆمەڵگای سروشتی و پلەداری پێشووترە. پارچە سوودمەندەکانی ئەم کۆمەڵگایانە و ئەو کۆمەڵگا نوێیە وەردەگرێ کەخوازیاری ئاوا کردنین : هەرچی ئەو پارچانەن کە بێ سوودن و دەبن بەکۆسپ بەرکەنار دەکرێن، تەواو وەك ئەندازیاری کۆمەڵگایەکی پیرۆز کاردەکات. دوای ئەوەی ئامرازەکە ئاوا دەکات سەرەتا هەموو کەسێك ڕازییەو خۆشحاڵە, دۆخێکی لە شێوەی جەژن جێگای باسە، چەرخی مەزن ئاواکراوە : لەڕێگای ئاوەکانی ڕووباری دیجلە ـ فورات، هەروەکو بڵێی وەرچەرخانێکە بۆ یەکەمین جار لەمێژوودا بەرهەمێکی زۆر دەخوڵقێنرێت. ئایا جەژنێکی لەمە گەورەتر بۆ مرۆڤایەتی دەبێت؟ ئەگەر گەورەترین ئیلاهیبوون ئەم ڕێکخستنە (سیستەمە) نەبێت ئەی چییە؟ بێگومان کە پێکهاتە بێهاوتاکەی بنارەکانی زاگرۆس ــ تۆڕۆس، واتە کۆمەڵگای سروشتی نئۆلیتیك خۆراکی سەرەکی بەم دامەزراوە (پێکهاتە) نوێیە دەبەخشێ. بەهەزاران ساڵ ئامرازەکانی بەرهەمهێنان رووەك و جۆرەکانی ئاژەڵ لەم ناوچانە لەدەوروبەری ژن ــ دایك کراوە بە کولتوورێك. دەستڕەنگینی ڕاهیبەکان لەوەدایە، بەشێوەیەك کە کۆمەڵگایەکی سەروو لەمانە پێکبێنێ سەر لەنوێ ڕێکیدەخاتەوەو لەحەوزەی خوارووی ڕووباری فورات لە میانەی تەکنیکی ئاودێریەوە لە شێوازی نوێی بەرهەمهێناندا سەرکەوتن بەدەستدێنێ. داهێنانە سەرسوڕهێنەرەکەی مێژوو لە ناوەڕۆکی خۆیدا بەمشێوەیە لەقۆناخەکانی تر زیادکردنی نهۆمی دیکەیە بۆ ئاواییەکە یاخود دووبارە کردنەوەیەتی لەسەر بناخەی نوێ.

شوێنی ئەو کۆمەڵگایە نوێیە شارە. ئەو شوێنەی بەکۆمەڵگای شارستانی و مەدەنی و ژیاری ناودەبرێت بەئەندازەی هزری مرۆڤایەتی گۆڕانکاری شۆڕشگێڕانەی مەزنی لەپێکهاتەی بەرهەمی ماددیش دروستکرد، ڕاستتر بڵێین بەگوێرەی کۆمەڵگای سروشتی بناخەی شۆڕشێکی گەورەی چەواشەکاری پێکدێنێت. هێشتا هزری دەوڵەتی ــ شار دوورە لەوەی شیتەڵکرابێت، سیستەمی مێشك، نووسین و چەندین پیشەو هونەری پێشخستووە، بەڵام بەرامبەر کامە بەها؟ حوکمدان لەسەر ئەوەی شۆڕشی شارە یاخود شۆڕشی چەواشەیە، کامەیان ڕاستە، تاوەکو ئێستا بەڕادەیەك گرنگی و بایەخی خۆی پاراستووە کەپێویستی بە تێفکرینێکی گشتگیر هەیە. نابێ لەبیر بکرێ کە چەندین قەڵەمبازی مێژوویی، ئایینە تاکخوداییە مەزنەکانیش لەسەرووی هەموویانەوە بەرامبەر ئەم پێکهاتەیە ئەنجامدراوە. لەو فشارەی بەهەشت زیاترە کە ڕەچەڵەکی مرۆڤی تێخستووە و لەدۆزەخ دەچێت، نموونەکانی تا ڕۆژگاری ئەمڕۆمان هاتوون ڕوونیدەکەنەوە کە ئەو ژیانەی هێناویەتی بۆ بەشێکی کەم بەهەشتە بۆ ئەوانی دیکەش هەمووی دۆزەخە، کۆمەڵگای دەوڵەتی ــ شار خاوەن ناوەڕۆکێکی وەهایە کە لەهەموو لایەکەوە بانگێشی حوکمڕانی موڵکایەتی و فشار دەکات. فێرکردن و ڕاهێنانی مرۆڤی کۆمەڵگای سروشتی بۆ ئەو سیستەمە بەسانایی بەدینەهاتووە. لەلایەك حوکمڕانیکردنی زهنی تەواوی مرۆڤەکانی شار لەڕێگای خوداوەندە تۆقێنەرەکان, لەلایەکی دیکەشەوە پێشکەشکردنی ژن وەك ئامرازێکی لەرێ دەرخستن ـ یەکەمین سۆزانی ــ دوو پێڕەوی ژیانی ئەم سیستەمەن. بە ئەندازەی

چاودێری و کۆنترۆڵی ڕۆژانە پەسەندکردنی و سەپاندنی بەندایەتی تەنیا لەڕێگای ئەم دەزگا ڕیشەییانەوە مەیسەر دەبێت هەردوو دەزگاش تایبەتمەندییەکانی ئەفیۆنی ڕیشەیی لەخۆوە دەگرن.

کۆمەڵگای دەوڵەتشار لەمیانەی ئەو پێکهاتەیەی لەدەوروبەری یەکەمین نموونەی ڕەسەن پێکهات، لەقۆناخی دواتردا لەهەموو گۆڕەپان و بوارەکان پێکهاتەی بەرهەمهێنانی تۆکمە دەبێت. لەسۆمەر لەدایکبووەو لەوێش ونبووە. ئەو پێکهاتەو زهنیەتەیە کە بەشێوەی ئەڵقە یەك لەدوای یەکەکانی زنجیرەیەك تاڕۆژگاری ئەمڕۆمان هاتووە. نموونەی شارەکانی میسر، هیتیت و یۆنان بەردەوامییەکی کەمێك گۆڕاوی ئەو نموونە ڕەسەنەن. لەمیانەی بەڵگە مێژووییەکانەوە چەندە دەچێ دەسەلمێنرێ ئەم پێکهاتە سیانییە وەك ئەڵقەی یەکەم نموونە ڕەسەنەکەی سۆمەریان بەبنەما گرتووە. هەرچی ئەوانەی دواتر هاتنە سەر ئەم ئەڵقە سیانییە وەك ئەڵقەکانی چین، هیند و ڕۆما دەگاتە ئاستی گەردوونی. لەبەرئەوەی ئامانجمان نووسینی مێژوو نییە لەسەر ئەم قۆناخە ناڕۆین. ئەوەی دەخوازین بیسەلمێنین تاقانەیی و هەمیشەیی دەوڵەتە. تاقانەیی بەواتای هەبوون، هەمیشەییبوون لەبواری زەمەن لەدەوڵەتدا زۆر چالاکە. بەناوکردنی دووبارەبووەکان بەدامەزراوەی دەوڵەت هێندە شێتەڵکارانە نییە. چەندین جار شیکردنەوەی هەمان ناوەڕۆك واتایەکی وەها پێشناخات، تەنیا دووبارە بوونەوەیە.

کاتێك لەنزیکەوە لێکۆڵینەوە سەبارەت بەنموونەی سۆمەر بکرێ دەبینرێ کە هەر لەسەرەتاوە دوو کردەوە لەکۆمەڵگای دەوڵەتدا بەناویەکدا چووە :

یەکەمیان دەوڵەت وەك ئامرازی فشار و دەستڕۆیی, دووەمیان دەوڵەت وەك سیستەمی بەرهەمی گەلەری کەگوزەرانی تەواوی شار دابین دەکات. ئەم ناوەڕۆکە دووانەیەی وەك ناکۆکی سەرەکی دەوڵەت بەردەوام مرۆڤەکان خەریك دەکات, نەلەگەڵی دەبن, نەلەدژی. فشار وەك ئامرازێکی حوکمڕانی دەزگایەکە کە بەرگەگرتنی زەحمەتە، بەڵام وەك ئامرازی ئاسایشی گشتی و بەرهەمهێنان ئامرازێکی ژیانییە. لێرە کێشەی سەرەکی ئەوەیە ئایا هەر لەسەرەتاوە ئاسایشی گشتی و بەرهەمهێنان پێویستی بەفشار و دەستڕۆیی هەیە یاخود نا. ئایا بەبێ بوونی دەوڵەت ناشێ ئاسایشی هاوبەشی کۆمەڵگاو بەرهەمهێنان مەیسەر بکرێت؟ گەر فەراهەم بێت، ئەوکاتە وەك ئامێری توندوتیژی پێویستی بە دەوڵەت نییە. خاڵی ژیانی کێشەکە لێرەدایە. هەروەکو بڵێی برێك ماددەی بێهۆشکەر بخەیتە ناو خواردنێکی باش, دەوڵەت کراوە بە دەزگایەك کە وەك ئامرازێکی مەزنی بەرژەوەندیپەرستی وایە. وردەکاری سیستەمی دەوڵەتی راهیب بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە ئەم جیاوازییەی پەردەپۆش کردووەو ڕێگای لەپێش دەرکەوتنی توێژێکی مشەخۆر کردۆتەوە. تەنانەت تیۆریزانێکی ئەنارشیستی وەکو " باکۆنین " یش کە دەوڵەت وەك " خراپی" یەکی ڕەها (موتڵەق) دەبینێ، گوتوویەتی ئەمە خراپییەکی ناچاری و پێویستە. مارکسیزمیش وەکو قۆناخێکی پێویستی هەڵسەنگاندووە. هەروەکو لە شیکردنەوەکانی دواتردا بەوردی نیشانی دەدەم، کەدەوڵەت وەك ئامرازی فشار و توندوتیژی نەئامرازێکی ناچاری پێشکەوتنە نەخراپییەکی ناچاریشە. هەر لەسەرەتاوە ئامرازێکی بێواتاو بەڵایە، هیچ ناچاریەك نییە و تا دەچێ بۆ چەتەیەکی تاڵانکار دەگۆڕێ. ڕاسترین پێناسە ئەوەیە کە لەیەکەم ڕۆژی لەدایکبوونییەوە وەك ئەو تەنە نەخۆشییەی کۆمەڵگا هەڵسەنگێنرێ کەپێویستە ڕیسواو گۆشەگیر بکرێ، لێبکرێتەوەو فڕێبدرێ. هەڵسەنگاندنی وەکو ئامرازی بەرهەمهێنان و ئاسایشی هاوبەشی کۆمەڵگاو ئامرازێکی کۆمەڵایەتی کە بەواتای کلاسیك بەدەوڵەت بەناو ناکرێت هەڵوێستێکی ڕاسترە. هەروەکو چۆن لەبەشی داهاتوودا بەشێوەیەکی گشتگیرتر پێناسەی دەکەم و ڕوونیدەکەمەوە, ئەوا بەناوکردنی ئەم شێوازەی پێکهاتەی کۆمەڵگا بە (دیموکراسی) گونجاو ترو واقیعی دەبێت. دەشێ نموونەی سەرەتایی دیموکراسی لەو پلەدارییە سوودبەخشە ببینین کە لە کۆمەڵگای سروشتی لەئارادایە. ئەو بەساڵاچووە بەئەزموون و ژن ــ دایکەی بەڕێوەبەرایەتی ئاسایشی ئەو کۆمەڵانە فەراهەم دەکەن کەپشت بەکەڵەکەکردن و موڵکایەتی نابەستن, تا دوارادە پێویستن و فاکتەری سوودبەخشن. ڕێزگرتنی خۆبەخشانەی کۆمەڵە (کۆمرۆڤ) بەرامبەر ئەم ئەندامانە

لەئاستێکی بەرزدایە.بەڵام کاتێك گرێدانی خۆبەخشانە بۆ دەستڕۆیی و سوودمەندی بۆ بەرژەوەندیپەرستی دەگۆڕدرێت, ئەو ڕەوشە خراپ بەکاردەهێنرێ. هەموو کاتێك ئامرازی توندوتیژی بێواتا لەسەر سەری کۆمەڵگا دەتەقێتەوە. پەردەپۆشکردن و خۆدەمامکدانی ئامێری توندوتیژی لەمیانەی بەڕێوەبەرایەتییەکانی ئاسایشی هاوبەش و بەرهەمی کۆمەڵکاری، گەوهەری سەرجەم ڕژێم و سیستەمەکانی فشار و چەوسانەوە پێکدێنێ. بێخێرترین پێکهاتەی دۆزراوەتەوە ئەمەیە. دۆزینەوەیەکی وەهایە کە تەواوی شێوەکانی کۆیلایەتی، فۆرمە مەترسیدارەکانی میتۆلۆژی و ئایینی، خوداکان و سیستەمەکانی قڕکردن و خاپوورکردن و لەناوبردنەکان لەگەڵ خۆی دێنێ کە دواتر پێشخران.

کاتێك مارکسیزم سەرهەڵدان و لەدایکبوونی ئەم قۆناخە ڕووندەکاتەوە، لەدەرکەوتنی کۆمەڵگایەکی پێشکەوتووخواز لەناو هەناوی کۆمەڵگا کۆنە دواکەوتووەکە ڕۆڵی مامانێتی بە (توندو تیژی) دەبەخشێ. ئەم هەڵوێستەی کەهەمووما لەگەڵیدا هاوفیکربووین لەڕیشەوە تەواوی چەمکەکانی دیموکراسی و ـــ شۆڕشی ـــ دەوڵەت، کردەوەکانی ڕێکخستن ـــ چالاکی سەقەتکردووین. وابزانم تا ئێستا تێپەڕکردنی ئەم ڕەوشە لەڕێگای ڕەخنەدانێکەوە لەم چوارچێوە فراوانەدا نەبۆتە شانسی هیچ یەکێك لە ڕەوتەکانی ئازادی و یەکسانی. هەر ڕەوت و تەریقەت و دەوڵەتێکی ئاواکراو و بزووتنەوە سیاسییەکان کەبەناوی گەلان و چەوساوەکان پێکهێنراون بەهۆی ئەم چەمکە سەقەتەوە لەوە ڕزگاریان نەبووە ڕێگا لەپێش ئەنجامی پێچەوانە نەکەنەوە.

هەروەکو لەلێکچواندنی " لێڤی ئاتۆن " یش دەرکی پێدەکرێت لەڕاستیدا نەریتی دەوڵەت وەك ئامرازی حوکمڕانی (فەرمانڕەوایی) جانەوەرێکە لەخوێن و چەوساندنەوە تێرنابێت، هەرخانەیەکی بوونەوەرێکە لەسەر خوێن دەژی. لەچەندین نموونەدا دەبینین کە ئەم جانەوەرانە تەنانەت ئەو کەسانەی بەچاوی خاوەنیش تەماشای دەکەن بەبێ چاو تروکاندن بەهادارترین بوونەوەرەکانی لەنێو دەبات، دەیانکاتە قوربانی، تەواوی نەریتە ئەخلاقییەکانی کۆمەڵگا وەك باگووردان " ڕۆڵا " دەشێلێ و دەیانپلیشێنێتەوە. لەکاتێکدا سوڵتانێکی عوسمانییەکان بۆ سەلامەتی دەوڵەت لەشەوێکدا حەڤدە برای خۆی دەخنکێنێ، دەردەکەوێت ئەوەی خاوەنی ئەم ئامرازەیە زۆرباش دەزانێ پێویستیی ئەو ڕێسایەی جێبەجێکردووە کەپێیەوە گرێدراوە. تەواوی مێژووی ڕۆما، مێژووی ئێران، لەژێر سایەی ئایدیۆلۆژیەکانی دەمامککردن ونمایشکردنی نموونە لەژمارە نەهاتووەکانی مێژووی دەوڵەت کەئامرازی توندوتیژی ئارەزوومەندانەیە وەك ئەرکێك لەقەڵەم دەدەن. لە قووڵاییدا لێکۆڵینەوە سەبارەت بەو زهنییەت و دەزگا کۆمەڵایەتییانەی دیاردەی دەوڵەت شێوەی پێداون گرنگی و بایەخێکی مەزنی هەیە، نامۆبوونی زهنییەت لەسروشت،ئەو جیابوونەوە چینایەتییانەی ئەقڵ و خەیاڵ بۆی ناچێت, چەندین ڕێکخستنی تایبەت و دەزگابوونە سەربازییەکان هەمووی داهێنانەکانی ئەو ئامێرەی توندوتیژین. لەو کولتوورەی کە کاروخەبات بەگێلی لەقەڵەمدەدات و دەسکەوت و تاڵان شکۆدار دەبینێ، لەچەمکێکی خودایی کەبەردەوام فەرمانی بەجێگەیاندنی داواکارییەکانی دەدات, تادەگاتە ئۆتۆپیا ساختەکانی بەهەشت و دۆزەخ، کە گشتی جیهانی مشەخۆرەکانە، وەکو شکۆدارترین سوڵتان، قەیسەر، شێخ، دەجال و ئیمپراتۆر بۆ ئاستی خوداوەند بەرزو شکۆمەندکراون. ئەو خوێنەی هەزاران ساڵە بە لێشاو دەیرێژن بەناوی ئەم شکۆمەندییە بێ ناوەڕۆکانەوە بووە.

بەخشینی ناوەڕۆکێکی شۆڕشگێڕی بەئامێری توندوتیژی خۆسەپاندن لەڕاستیدا هیچ جیاوازی لەگەڵ بەخشینی ڕۆڵی شۆڕشگێڕانە بەشێر نییە. لەکاتێکدا پێناسەی دەوڵەت لەلایەکەوە بەمشێوەیە پێشدەخرێ, نکۆڵیکردنی کاریگەرییەکانیان لەسەر شێوەگرتنەکانی کۆمەڵگا بەرەو ئەنارشیزم دەچێت. لەهەردوو لایەنەوە دەوڵەت دیاردەیەکەو لە گووتنی دوا قسەدا بەردەوام ڕۆڵی یەکلاکەرەوەی هەبووە. تاوەکو ئەم لایەنانەی نەخرێتەڕوو ئەوا ڕێگا لەپێش پێناسەیەکی زۆر ناتەواو دەکەینەوە. ئەوەی پێویستە هەوڵی ئەنجامدانی بدەین جیاکردنەوەی لایەنە بێواتاکانی دەسەڵاتی دەوڵەتە لەگەڵ لایەنە

پێویستەکانی، نابێ وەك خراپیەکی پێویست و ناچاری یاخود وەك پێکهاتەیەکی شکۆدارو پیرۆز هەڵوەستە لەبەرامبەر ئەم دیاردەیە بکەین. گەورەترین هەڵەکانی ژیری (هزری) مرۆڤ لەنزیکەوە گرێدراوی ئەم هەڵوێستە یەکلایەنانەیە.

کاتێك دەڵێین تایبەتمەندێتی بنەڕەتی دەوڵەت وەك خۆی ماوەتەوە, ئاشکرایە کە نەمانخواستووە بڵێین دووچاری گۆڕانکاری شێوە نەهاتووە. بەپێچەوانەوە هاوشێوەبوونی ناوەڕۆك گۆڕانکاری بچم دەکاتە پێویستییەك، تەنانەت ئەم پرەنسیپە دیالەکتیکییە سەبارەت هەموو دیاردەیەك لەجێی خۆیدایەو پەیڕەو دەکرێت. چاودێریکردن و لێوردبوونەوەی دەوڵەت لەکۆمەڵگای کۆیلەداری کە تێیدا بەقووڵی و بۆ ماوەیەکی درێژخایەن بەردەوام بوو زانیارییەکانمان دەوڵەمەندتر دەکات.

پوختەترین دۆخی دەوڵەتەکانی کۆیلەداری لە یەکەمین کۆمەڵگای سۆمەر و میسر دەبینین. فۆرمەکانی دەوڵەتی کۆیلەداری سۆمەر و میسر گۆڕانکاری ڕیشەییان لەشێوازەکانی بەدەزگابوونی ئابووری, کۆمەڵایەتی و هزری و پێشکەوتنی کۆمەلگا بەجێکردووە. جیهانی هزری (زهنی) کۆمەلگای سروشتی پشت بەچەمکی سروشتی زیندوو دەبەستێ. هەموو دیاردەیەکی سروشت بەخاوەن ڕۆح (گیان) دادەنرێت. ڕۆح بەو تایبەتمەندییە دادەنرێت کە زیندووبوون مەیسەر دەکات. لەچەمکی ئایینی تەوتەمەیشدا هێشتا چەمکێکی خودایی بەمشێوەیە پێشنەخراوە کە لێیان جیاوازتر بێت و لەدەرەوە حوکمڕانیان بکات. گرنگییەکی مەزن بەڕێککەوتن لەگەڵ ڕۆحەکانی سروشت, واتە ڕێککەوتن لەگەڵ هێزەکانی سروشت, بایەخی پێدەدرێت. بەپێچەوانەبوونەوەی یەکسانە بەمردن. کاتێك ئەمە تاکە ڕوانگەبێ بۆ سروشت پێویستییەکی نائاسایی بۆ خۆگونجاندن دەردەکەوێتەروو. بەگوێرەی سەرەکیترین پرەنسیپی ژینگەناسی ڕووبەڕووی ژیان بووینەتەوە. پێچەوانەکەوتنەوەی ژیانی کۆمەلگا لەگەڵ هێزەکانی سروشت بابەتێکە هەرەزێدە لێی دەترسێ و خۆی لێ بەدوور دەگرێ. کاتێك ئایین و ئەخلاق پێشدەخەن ئەو پرەنسیپە سەرەکییەی ڕەچاو دەکرێت پرەنسیپی کۆکبوونە لەگەڵ ژینگە و هێزەکانی سروشت. ئەم پرەنسیپەی ژیان هێندە لە قووڵایی هزر بەجێبووە, وەك نەریتی ئایین و ئەخلاق لەلای سەرەوە جێگیر دەکرێت. لەڕاستیدا ئەمە بەجێکردنی پرەنسیپی لێشاوێکی گشتی ژیانی سروشتییە لەکۆمەلگای مرۆڤ. هیچ پێکهاتەیەك (بوونەوەرێك) نییە دەوروبەر (ژینگە)ی خۆی بەبنەما نەگرێت. لادانە کورتخایەنەکانیش لەگەڵ لێشاوەکە لەژێر هەلومەرجە نوێکانی ناوەوەو دەرەوە لەگەڵ قۆناخ دەبێتەیەك: لەدۆخێکی پێچەوانەدا بەتەواوی لە دەرەوەی سیستەم دەمێنن و هەبوونی خۆیان لەدەستدەدەن. گرنگی پرەنسیپی ژینگەناسی لە کۆمەلگای مرۆڤدا سەرچاوەی خۆی لەم بابەتە سەرەکییەی سروشت وەردەگرێت.

پێکهاتنی کۆمەلگای دەوڵەتگەرایی کۆیلەداری لەم پرەنسیپە ژیانییەوە ڕێگا لەپێش لادانێکی جددی دەکاتەوە. پێکهاتنی کێشەی ژینگە و سروشت پەیوەندییەکی توندی لەگەڵ دەستپێکردنی شارستانییەت و کۆمەلگاکەی هەیە. شارستانییەتی کۆمەلگای چینایەتی ئەو کۆمەلگایەیە کە لەگەڵ سروشت ناکۆکە. هۆی سەرەکی ئەم کێشە دیاردەگەراییە پەیوەندی بە جیهان و چەمکی زهنیەتی کۆیلەداری کۆمەلگای نوێوە هەیە کە لەڕێگای شۆڕشێکی چەواشە پێکهات. لە کۆمەلگای سروشتیدا تەواوی ئەندامانی کۆمەڵە (کۆمرۆڤ) لە ناو یەکپارچەیی ژیان بە شێوەیەکی ئۆرگانیك جێگای خۆیان دەگرن. باوەڕی و هەرستەکانیان هاوبەشە. بیرۆکە و چەمکەکانی خەڵەتاندن و درۆ بە هیچ شێوەیەك سەریهەڵنەداوە. هەروەکو بڵێی بە زمانی منداڵێتی لەگەڵ سروشت دەپەیڤن. فەرمانڕەوایی کردنی سروشت، بە خراپ بەکارهێنانی، لە لایەن یاسا کۆمەڵایەتییە نوێکان واتە لە لایەن ئایین و ئەخلاقەوە بە گوناح و تاوان ـ تابۆ و خراپە ـ دادەنرێت.

ئەوەی لە کۆمەلگای دەوڵەتی کۆیلەداری پێچەوانە کراوەتەوە ئەم چەمکە ئەخلاقی و ئایینییە بنچینەییەیە.

بۆ بەدەستهێنانی مەشروعیەتی کۆمەڵایەتی بە ئەندازەی توندوتیژی پێویستی خۆی بە تەڵەکەبازیش نیشاندەدات. ئاستەمە تەنیا لە ڕێگای توندوتیژییەوە سیستەمی کۆیلەداری بەرێوە ببردرێت. تاوەکو کۆمەڵگا بە باوەڕی ریشەیی گرێنەدرێت ناتوانن بەردەوامی بە سیستەم بدەن.

بەڵێ دۆزینەوە ئایدیۆلۆژییە سەرەکییەکەی راهیبەکانی سۆمەر و میسر لەم قۆناخە بوو کە ئیتر تەواوی مێژووی گرتەوە و کاریگەرییەکانی تا رۆژگاری ئەمڕۆمان هاتووە. ئەو بابەتە نوێیانە و شێوازی بیرکردنەوە (ئەفسانە) کە دایانهێناوە سەرەکیترین ئامرازی مەشروعیەتکردنی سیستەمە. سەرەکیترین تایبەتمەندێتی ئەم میتۆلۆژیانە میتۆلۆژی واتە چیرۆك، ئەفسانە بەشێوەیەکی کاملانە جیهانی خوداوەند واتە جیهانی ئەفەندیە تازە هەڵکشاوەکان شکۆمەند دەکات و دەیشارێتەوە. فەرمانڕەوایەتی پێکهێنراوی چینی کۆیلەداری لەگەڵ ئیلاهیبوون بە ناویەکدا چووە. هەروەکو چۆن ئەفەندیە ــ ئەربابە ــ نوێکان بە بێکارکردن تەنیا لە میانەی فەرمانڕەوایەتی خاوەنی ژیانێکی تەخت ـ کۆشکی بێ هاوتان، وەك گریمان (پێکهاتە) سەمبۆلییەکەیان ـ رەمزیەکەیان ــ خواوەندەکانیش بەم شێوەیە لەسەرووی تەواوی هێزەکانی سروشت جێگیر دەکرێت. حوکمڕانی کۆمەڵایەتی رەنگدانەوە و کاریگەری کردۆتە سەر حوکمڕانی سروشت. ئایینی خوداوەندەکان زاڵ کراوە کە فەرماندەکاتە سەر ئاییني رۆحگەرایی سروشتی. لە جیاتی روونکردنەوەی قۆناخە سروشتییەکان لە ڕێگای رۆحەکانەوە روونکردنەوە لە میانەی خوداوەندەکان دەبێتە ریشەدارترین گۆڕانکاری زهنی.

لەجیاتی شۆڕش بەناوکردنی وەك شۆڕشی چەواشە هۆکاری خۆی هەیەو دەرکی پێدەکرێت. چونکە تایبەتمەندی دەستپێکردنی مەترسیدارترین و خراپترین قۆناخی هەیە لەمێژوودا. کەمێك بە قووڵایی ڕۆشنکردنەوەی بابەتەکە سوود و بایەخێکی ژیانیی هەیە. چەمکی سروشتی زیندوو بابەتێکە لەرۆژگاری ئەمڕۆشماندا لەلایەن دەوروبەرەکانی زانست گفتوگۆی لەسەر دەکرێت. کاتێك " تیۆری فیزیایی کوانتۆم " مان پێناسەکرد بەکورتی ئاماژەمان پێکردبوو. لەڕاستیدا ئەگەر بەشێوەی کۆمەڵگای سروشتیش نەبێت، یەکێك لە روانگە شۆڕشگێڕییەکان پەسەندکردنی ئەوەیە کەهەموو دیاردەیەکی سروشتی کرداری خۆی ـ ئەو یاسایەی لەناویدا دەجوڵێتەوە، ئاستی واتایی بوون ــ هەیە. ئەو زیندە چالاکییەی گەوهەری ماددیکراو بەرێوەدەبات، ئەو وزەیەیە کەخاوەنێتی. وزە ئەو ڕاستینەیە کەمادده نییە: لە واتایەکدا رۆحی ماددەیە. هەموو رۆژێك ئەنجامدانی کرانەوە بۆ سروشت لەمیانەی جۆرە جیاوازەکانی وزەوە، بۆ ئاستێك بەرزدەبێتەوە کەقەت نەبینراوە. کاتێك دەڵێین ئاییندە دەبێتە (نانۆ تەکنۆلۆژی ــ تەکنۆلۆژیای ورد) فیزیای کوانتۆم، مەبەست ئەو گۆڕانکاریەیە. لەئەنجامدا هەرچەندە جیاوازیش بێت, شێوازی کۆمەڵگای یەکەم لەمیانەی ئاراستەی سروشتی خۆیەوە لەناو هەماهەنگی دایە، لەرێگای چەمکێکی ڕاست و ژینگەناسیەوە ژیان بەبنەما دەگرێت. لەکاتێکدا کێشەی ژینگە وەکو گەورەترین هەڕەشە لەرۆژگاری ئەمڕۆماندا ڕووبەڕووی مرۆڤایەتی دەبێتەوە، ئەمە ڕاستینەی دابڕانە لەم پرەنسیپە سەرەکییە. زهنییەت و شێوازی بەرهەمهێنانی شارستانییەتی کۆمەڵگای چینایەتی بناخەی ئەم دابڕانە پێکدێنێ.

دووەمین مەسەلەی گرنگ بەباتەکە، ئەنجامدانی قەڵەمبازێکی مەزن و مەترسیداری دابڕانی پەیوەندی نێوان ژیری سۆزداری و ژیری ئەنالیتیك (پۆزەتیڤیست)ە. ژیری سۆزداری ژیری تایبەتی تەواوی گیانلەبەرەکانە. بەواتایەك ئەو زیندە بکەرەی تایبەت بە قۆناخە سروشتیەکانە, واتە لەجێگای هزرە. ژیری سۆزداری لەپێشکەوتنی زنجیرەی پەرەسەندن بەرەو جۆری مرۆڤ مەیلێك دیار دەکات کەبەرەو ژیری ئەنالیتیکی دەچێ. بڕاردنی خێراتر لەژیری ئەنالیتیك، وادەکات توانستی ئەنجامدانی گۆڕانکاری لەلا بەهێز بێت. بەڵام لایەنی شێواندن و بەلادابردن ئاستێکی هاوشێوەی هەیە. سەرباری ئەوەی ژیری سۆزداری ساکارە, خاوەنی دڵنیاییەکی تایبەت بەئارەزووەکانی ناواخنە. ئەمەش واتای گۆڕینی کاردانەوە مەرجدارەکانە بۆ بێ مەرجەکان. سەرباری ئەوەی ئارەزووەکان سادەترین شێوەکانی فێربوونە, بەڵام پێکهاتەی ئارام و جێگیرن. بەرهەمی ئەزموونی

هەزاران ساڵانن. هەربۆیە زوو هەڵناخەڵەتێن. تایبەتمەندێتییەکی دیکەیان, لەگەڵ ژیان لەناو پەیوەندییەکی توندوتۆڵدان. لەساتی خۆیدا پەرچەکردار بەرامبەر ئەو هەلومەرجە ناوخۆیی و دەرەکیانە نیشاندەدەن کە هەڕەشە لە ژیان دەکەن یاخود پەیوەندیداری دەکەن. بەڵام ئەم لایەنەیان وادەکات بەخێرایی ڕۆڵی ژیری ئەنالیتیك بگێڕن. دیسان ئەوەی بۆ ژیان بەبناخە بگیرێت ژیری سۆزدارییە. شرۆڤە ناکات، دەژێنێ. شرۆڤەکردن چەندە پەرەیسەندبێ، ئاستی لادانیش بەو ئەندازەیە زیاددەبێت. هەرچی ژیری ئەنالیتیکە شرۆڤەی زیاتر پێشدەخات و هەوڵدەدات لایەنی نوێ و شێوەی هەڵسوکەوت بەژیری سۆزداری ببەخشێ, زیاتر تایبەت بەجۆری مرۆڤە پێگەیشتووەکانە. هەروەکو دەزانرێ ژیانی جۆری مرۆڤ بەشێوازی کۆمەڵایەتی گرێدراوی ئاستی گەشەکردنی ژیری زانستی " ئەنالیتیك " یە. بەڵام لەبەرئەوەی لەلایەنی سۆز بێبەشە دوای ئەوەی فێری کولتووری شەڕو دەسەڵات کرا، ژیری ئەنالیتیك سامناك دەبێت، گوزارەی هەرە زەق و بەرچاوی ئەم ژیرییە لەشەڕە وێرانکارەکانی قۆناخی نزیکدا نیشاندرا. لەبەرئەوەی بەشێوەی سیستەمی ئامێرێك کاردەکات, لەسۆزەکانی ئێش, ترس و خۆشەویستی بێبەشە و ئاشنانەبوونی بەپەیوەندی و بەناوداچوونی مەسەلەکان ئەم تایبەتمەندێتییە بکوژ و ماڵوێرانکاریەی مەترسیدارتر دەکرد. بەرامبەر ئەمەش کاتێك بەهەمئاهەنگی لەگەڵ ژیری سۆزداری کار بکات ڕۆڵێکی دیاریکراو دەبینێ لەپێکهێنانی تاك و کۆمەڵگای تەندروستانەی خاوەن توانستێکی بەرزی شیکردنەوە.

ئەوەی لە کۆمەڵگای دەوڵەتی کۆیلەداری ڕوویداوە دابڕانی گەورەی نێوان ئەم دوو جۆرە ژیرییەیە. بۆیە یەکەمین جارە لەئاستێکی بەرزدا ڕووبەڕووی ژیری و مێشکی چینایەتین کە لەژیری سۆزداری کۆمەڵگای سروشتی دادەبڕێ و تەنیا لەهونەری فشار و چەوسانەوە قاڵدەبێتەوە. ئەمە گۆڕانکاری و پێشکەوتنێکە ڕێگا لەپێش ئەنجامی زۆر مەترسیدار دەکاتەوە. زێدە ـ بەرهەمی زیاتری بەرهەمهێنانی کۆیلەداری کە پشت بە زێدە ـ بەرهەمی سەردەمی کۆمەڵگای نئۆلیتیك پێشکەوتووە زەمینەی ماددی (بابەتی) ئەم پێکهاتە چینایەتییەیە. تەنیا لەڕێگای بەرێوەبردنی بەرهەمهێنان تاڕادەیەکی مەزن دەستبەسەر بەرهەمەکاندا دەگرێت. ئەوکاتە نۆرە دەگاتە سەر خولقاندنی ڕەوشی زهنییەتی نوێ بۆ پاراستنی ئەم چەشنە بەرهەمهێنانە. ئەو میتۆلۆژییە خوداوەندییە نوێیانەی حوکمڕانی دەکەن ئەنجامی لێگەڕینی ئەم زهنییەتەیە. قۆناخێکی ڕیشەیی ژیری ئەنالیتیکی جێگای باسە. دۆزینەوەی ڕێساکانی بەڕێوەبردنی بەندەکان و نیشاندانی وەکو فەرموودەکانی خودای جاویدانی بابەتێکە ئەمجۆرە ژیرییە بەفراوانی کاری لەسەر دەکات. گەورەیی ڕاهیبەکانی سۆمەر و میسر بۆ گرنگی و بایەخی مەزنی ئەم بابەتە دەگەڕێتەوە لە مێژووی مرۆڤایەتیدا. ژیرییە دابڕاوەکانیان لە کۆمەڵگای سروشتی و ژیان سیستەمێکی گریمانەی میتۆلۆژی زەبەلاحی خولقاندووە. بۆ ئەوەی بەندەکان باوەڕ ی بەوە بێنن سیستەمێکی ئەفسووناوی پەرستگا و پەیکەرەکانیان ئافراندووە. لەجیاتی ئایینە ڕۆحگەراییەکانی کۆمەڵگای سروشتی کە بێ هەڕەشە و مەترسی بوو, ئەو ئایینە بەجێکرا کە فیکری خوداوەندی حوکمڕان بەبنەمادەگرن و ملکەچکردنی هەمیشەیی کۆمەڵگا پەرەپێدەدەن. هەستی ترسیان چەواشەکردووە، بەوردەکاری و گرنگیپێدانەوە لەبەندەکانیان گەیاندووە بۆچی پێویستە لەخوداوەند بترسێن و گەر ڕەچاوی فەرموودەکانی بکەن چۆن خەڵات وەردەگرن. بۆ یەکەمین جار ئەو ئۆتۆپیایانەیان دۆزیوەتەوە کە ناوەڕۆکەکەی بەهەشت و دۆزەخی تێدایە. لەڕاستیدا لەپێناو هەمئاهەنگی گشتگیری چینی نوێی ئەفەندی (ئەرباب)ەکان سیستەمێکی ئایدیۆلۆژی پێشدەخرێت کەمیتۆلۆژیبوونی شێوازی هزر لەگەڵ ڕۆحی قۆناخ گونجاوە. ئایینی زیندووگەرایی (ئاینمیزم) لەڕاستیدا یەکسانیخواز و ئازادیخوازە. هەرچی ئایینە نوێیە میتۆلۆژیەکەیە ئایینێکی چینایەتی، نایەکسانی و کۆیلەدارییە. فەرمانی ملکەچکردنی ڕەها و بەبنچینەگرتنی خوداوەندەکان ـ ئەربابەکان ـ دەفەرمووێت، ئەم شۆڕشە چەواشەکاریەی لە مێژوودا دژ بەزهنییەت ئەنجامدرا لەڕاستیدا یەکێکە لە قەڵەمبازە هەرەگەورەکانی ژیری ئەنا لیتیك: گەشەکردنی مێشکی چینایەتییە. ئیتر لەمەودوا مێژوو, ئەدەبیات (وێژە)، هونەر، مافپەروەری و سیاسەت لەمیانەی ئەم هزرەی چینایەتی سەرلەنوێ

دەخولقێندرێتەوە. لە میتۆلۆژیای سۆمەر و میسر دۆخی ڕەسەن و هەرە بەهێزی ئەم قۆناخە دەبینین. ئیتر ئایدیۆلۆژیای چینی باڵادەست و چەوسێنەر کەوتۆتە ڕاستەڕێی بوون بەکۆمەڵگای باڵا و کۆمەڵگای دەوڵەتگەری. هەر هەنگاوێکی لەم بوارەوە بهاوێژری بەناوی تەواوی کۆمەڵگا ئەنجام دەدرێ، دەکرێتە موڵکی تەواوی کۆمەڵگا. ئایدیۆلۆژیای خوداوەندی دایك کە لەکۆمەڵگای سروشتی ماوەتەوە, چەندەی دەچێ دەچەوسێنرێتەوەو بێناوەڕۆك دەکرێ و دووچاری توانەوە دەبێ، دەخرێتە خزمەتی سیستەمی خوداوەندی پیاو. هەروەکو بەکارهێنانی ژن لەخزمەتی پیاودا.

سەرەتای سۆزانیبوونی تایبەت و گشتی تەواوی ئەندامە ئازاد و یەکسانەکانی کۆمەڵگای سروشتی بۆ چینی بەندە نوێکان دەگۆڕدرێت. داستانێکی (ئەفسانەیەکی) سۆمەری دەڵێ مرۆڤ لەپیسایی خوداوەندەکان دروستکراوە. دیسان بۆ یەکەمین جار لەئەفسانەکانی سۆمەری باس لەوە دەکرێت کە ژن لەپەراسووی پیاو دروستکراوە. بەڕاستی میتۆلۆژیای سۆمەری سەرکەوتنێکی نائاساییە, کاریگەری کردۆتە سەر تەواوی میتۆلۆژیاکانی کەدواتر هاتوون، یەکەمین سەرچاوەی ئایینی تاکخودایی و وێژە و مافپەروەری (یاساناسی) بووە. تایبەتمەندی گلگامێش کە لەداستان ئاماژەی پێدەکرێت، کاریگەرییەکی هاوشێوەی لەسەر تەواوی داستانەکانی جیهان نیشانداوە. لەبەرئەوەی بونیادی زهنی سۆمەریەکان بابەتی شیتەڵکاری گشتگیرمان نییە، بەڵام وەکو ناوەڕۆك ئەوە دیاردەکات کە مێژوو و شارستانییەت تەنیا لەڕێگای فشار دەستی پێنەکردووە، بەڵکو ڕاستییەکی حاشاهەڵنەگرە کە بونیادی زهنی سۆمەریەکان سەرچاوەی سەرەکی ژیری ئەنالیتیکیانەیە. پێویستە لەم ژیرییەدا لەسەرچاوەی هزری میتافیزیکی بگەڕێین کە دواتر پێشکەوت. دەستەیەك ئەفەندی (ئەرباب) باڵا لەژیانی کۆشکە بەهەشت ئاساکان تەنیا ڕۆژی خۆیان بەسەر نابەن، بەڵکو بناخەی جیهانی ئەو ئەفسانەو ئۆتۆپیایانە دادەنێن کەبەردەوام مرۆڤایەتی دەخەڵەفێنێ و سەرگەرمی دەکات. ئەوەی لێرەدا پێکدێت بەدەزگاکردنی درۆی کۆمەڵگای گەورەو جێگیرکردنییەتی لەزهنییەتی تەواوی مرۆڤایەتیدا: ئەمەش لەڕێگای هەموو جۆرەکانی ئەفسانە، داستان، پەرستگا، قوتابخانەکان ئەنجامدەدرێ.

ئەو شۆڕشە چەواشەیەی وەك وەرچەرخانی ڕیشەیی زهنییەت لەمێژوودا لەکۆمەڵگای سۆمەر هاتەئاراوە، لەسەرەتادا کۆمەڵگای ڕۆژهەڵاتی ناوین، لەڕیشەوە جیهانبینی (پارادیگما)ی تەواوی مرۆڤایەتی گۆڕیوە. کۆمەڵگای سروشتی زیندووە، چەمکی تایبەت بەگەردوون و سروشت هەمەڕەنگ و ئافرێنەرە. سروشت وەك دێوێکی زۆردار نابینێ. وەکو دایکێکی دەبینێ. وشەی " ئامارگی " کە لەزمانی سۆمەریەکاندا واتای ئازادی دەبەخشێ, لەهەمانکاتدا بەواتای گەڕانەوە بۆ دایکیش دێت. تەنانەت ئەم بیرۆکەیەش بەشێوەیەکی زۆر باش ناوەڕۆکی ئەم دژە شۆڕشەی زهنییەت ڕووندەکاتەوە. هەرچی لەڕوانگەی میتۆلۆژیای نوێدایە گەردوون و سروشت پڕن لەخوداوەندە سزادەرەکان. ئەو خوداوەندانەی بۆ دەرەوەی سروشت بەرزکراونەتەوەو چەندەی دەچێ خۆی حەشار دەدات ــ لە ڕاستیدا دەسپۆتە چەوسێنەر و زۆردارەکان ــ هەروەکو بڵێی سروشتیان وشك کردووە. چەمکی سروشت و ماددەی مردوو پێشدەخرێت. هەروەکو ئەو بەندانە (کۆیلانەی)ی لەپیسایی خوداوەندەکان دروستکراون تەواوی بوونەوەرو گیانلەبەرانیش بچووك و نزم دەکرێنەوە. ئەم پارادیگمایە (جیهانبینییە) چەندە دەچێ قووڵدە بێتەوە، تەنانەت دەبێ وەکو هۆکاری ڕەوشی ئیفلیجی زهنییەتی کۆمەڵگای ڕۆژهەڵاتی ناوینی ڕۆژگاری ئەمڕۆمان و ڕێگرتن لەبەردەم هاتنەوە هۆشی خۆی ببینرێ. ئەوروپا لەڕێگای تێپەڕکردنی ئایینی مەسیحی بەریفۆرم و شۆڕشی کۆپەرنیك توانی ئەم پارادیگمایە بشکێنێ. یەکێك لەبلیمەتەکانی ڕێنێسانس جیۆردانۆ برنۆ بەهۆی بەرگری بەهێزی لەچەمکی سروشتی زیندوو بەزیندوویی سووتێنرا. لەبەرئەوەی ئەم پارادیگمایە ڕەنگدانەوەی کاریگەری خۆی نەکردۆتە سەر کۆمەڵگاکانی وڵاتانی وەکو چین و ژاپۆن بەشێوەیەکی خێراتر لەگەڵ گۆڕانکاریە پۆزەتیڤەکان ڕادێن. چەمکی گەردوونی زیندوو ڕۆڵێکی سەرەکی لەمەدا دەبینێ. هەروەها شێوازی هزری فەلسەفی و تێپەڕکردنی میتۆلۆژیاکانی سۆمەر و میسر لەجیاتی ئەو بەبنەماگرتنی گریمانە میتافیزیکی و دیالەکتیکییەکان ڕۆڵێکی هاوشێوەی لەگەشەکردنی شارستانییەتی گریك ــ

ڕۆما بینی. لەکاتێکدا وەك بیرۆکەو چوارچێوە دەوڵەت لە منداڵدانی پەرستگای ڕاهیبەکان پێکدێت، بەڵام ئەوەی لەبنەڕەتدا دەیکات بەدەزگا و هێزی دەسەڵات ئەنجوومەنی پیرانی کۆمەڵگای پلەداری و دەستوپێوەندی بەرپرسیارە سەربازیەکانن. دەسەڵاتی دەوڵەت لەمیانەی پەیوەندی و ناکۆکییە چڕو درێژخایەنەکانی نێوان ئەم سێکۆچکەیە دیاری دەکرێت. کاتێك سەرەتا پادشای ـ ڕاهیب باڵادەستبوو چەندەی دەچێ سەرەتا ئەنجوومەنی پیران جێگای دەگرێتەوە، دواتریش ئەوکاتەی هێز دەبێتە بڕیاری یەکلاییکردنەوە باڵادەستی بەرپرسی سەربازی پێشدەکەوێت. لەداستانی گلگامێشدا ئەم قۆناخە بەزمانێکی میتۆلۆژی شیعر ئامێزانە باس دەکرێت. خودی گلگامێش نوێنەرایەتی بەرپرسی سەربازی و قارەمانەکە دەکات، ڕاهیبە ژن و پیاوەکانی جارانیش زۆر بێ هێز کەوتوون. هەرچی ئەنکیدۆیە وەك یەکەمین نموونەی ئەو سەربازە کۆکراوانە ڕووبەڕوومان دەبێتەوە کە لەدەرەوەی عەشیرەت لەناو بەربەرەکان هەڵبژێردراوە. ڕێکخستنێکی دەرەوەی خزمایەتی پێشدەکەوێت. کاریگەری ئەفسووناوی هێز، هەم بۆ یەکەمین جار ڕێگا لەپێش ملکەچکردنی بەرامبەر دەکاتەوە, لە هەمانکاتیشدا وەك خاوەن بەرهەمی زێدە ڕێگا لەپێش ئەوە دەکاتەوە خۆی وەك پادشای ـ خوداوەند بناسێنێ. ئەو قۆناخە دەستپێدەکرێت کە خۆپەرستی مرۆڤ خۆی وەکو گەورەترین ڕابگەیەنێ. ئیتر سروشت و کۆمەڵگا وەك بەرهەمێکی پادشای ـ خوداوەند نیشاندەدرێ. تەواوی میتۆلۆژیەکان گرنگی بە لەپێشینەیی ئەم باسە دەدەن. چەمکی " خاوەنی هەموو شتێك خوداوەندە " سەرچاوەی خۆی لەمیتۆلۆژیای سۆمەر و میسر وەرگرتووە. لەرێگای ئەم سەرچاوەو ماتریالانەوە لەناو پەرتووکە پیرۆزەکاندا ڕەنگدەداتەوە. بەمجۆرە دەسەڵاتی دەوڵەت دەکرێت بەبێ کۆتایی. چەمکی دەوڵەتی هەتاهەتایی کە ئائێستا وەکو دروشم دەوترێتەوە سەرچاوەی خۆی لەمەوە وەردەگرێت. گەر دەوڵەت گەشەی نەکردبوایە، بەتایبەتی لەڕێگای میتۆلۆژیاوە پڕچەك نەکرابووایە, لە دەزگایەکی سادەی چەتە، یاخود ڕێکخستنێکی چەتە بەولاوە تێپەڕی نەدەکرد. سوودبەخشی دەسەڵاتی دەوڵەت بۆ قۆناخ وایکردووە هاوشێوەی دەزگایەکی خودایی نائاسایی ببینرێ و لەتەواوی هزرەکاندا جێگیر و زاڵ بکرێت. لەم واتایەدا دەشێ وەکو وردەکارترین ڕێکخستنی زەوتکردن ببینرێ. لەم خاڵەدا هێزی ئایدیۆلۆژیا ڕووبەڕوومان دەبێتەوە. وادەکات ئەم ڕێکخستنە گەورەیەی زەوتکردن وەکو دەزگایەکی پیرۆزیی فەرموودەی خودایی بناسرێت. لەشوێنێکدا چەندە دەسەڵاتی دەوڵەت شکۆدار دەکرێ و بەشان و باڵی هەڵدەدرێ، دەبێ بزانین لەوێدا دزی و بەرژەوەندیپەرستییەکی مەزن شاردراوەتەوە. پادشا ـ خوداوەندەکان کاتێك خۆیان پێشکەش دەکەن، ئاگاداری ئەم ڕاستییەن و بەم شێوەیە بەدەزگا دەبن. کۆشکە ڕەونەقدار و جوانەکان، داروەدستە سەربازیەکانی لەبەهێزترین کەس پێکهاتوون. هەواڵگرییەکی باش, حەرەمسەرایەکی بەکاریگەر، خانەدانێکی بەناوبانگ، داری ڕەچەڵەك کە لەکام خوداوەندەوە هاتووە، وەزیرە ماستاوچییەکان و بەندایەتیکردن فاکتەرە سەرەکی و ژیانییەکانی ئەم بەدەزگابوونەن. لە بنەڕەتدا گۆڕستانی ئەهرامەکان کۆشکی جیهانێکی بەردەوامە. جلوبەرگ، گۆپاڵ و مۆرەکەیان ئەو مروارییانەن کە لێیان کەم نابێ. ئیتر ئەو ئەرکەی دەکەوێتە سەرشانی بەندەکان و تەواوی ئەندامانی کۆمەڵگا سوپاسگوزاری و پەرستنی بەردەوامی ئەم دەزگا ئیلاهییە گەورەیەیە. سەبارەت بەخاسیەتەکانی خوداوەند لەپەرتووکە پیرۆزەکان، ژمارەی زۆری چەمك و بیرۆکەکان هەم دووبارەکردنەوە, هەم شێوازێکی گۆڕاوی لاساییکردنەوەی ناو تایبەتمەندێتییەکانی یەکەمین پادشا ـ خوداوەندەکانی سۆمەر و میسرە کە لەکاتی مردنیان ـ ڕاستتر کاتی چوونیان بۆ دونیای دیکە ـ تەواوی داروەدستەکەی بەزیندوویی لەگەڵیاندا ژێرخاك دەکرێن. چونکە داروەدستە لەئەندامەکانی جەستەی پادشا جیاوازتر نابینرێ. لەگۆڕنانیان لەگەڵ جەستە بنەڕەتەکە بۆ ئەوەیە لە دونیای دیکە خزمەت بکەن. ئەو ڕەچەڵەکەی دەمێنێتەوە بۆ بەردەوامکردنی بنەچەی پادشایە. وشەی (جاویدانی) تا ڕادەیەك بەمشێوەیە ئافرێنراوە. لەم نموونەدا زۆر بەرچاوە کە لەگەڵ دابڕانی ژیری ئەنالیتیك لەڕاستییەکان چۆن کۆمەڵگای وەرچەرخاندووە. تەنیا ئاواکردنی ئەهرامێك پێویستی بەخەباتی, تەنانەت مردنی سەدان و هەزاران کۆیلە هەیە. دەسەڵاتی دەوڵەتی ئاواکراو بوومەلەرزەیەکی هەرە

هەمیشەیی و وێرانکارە کە بەسەر جۆری مرۆڤدا دەتەقێتەوە. ئیتر پێکهاتنی بیرۆکەکانی ستەم، مەحشەر، فریادڕەس لەفەرهەنگی زمانی مرۆڤایەتیدا جێگای گرتووە. وەك جەنگاوەرانی ئازادی کەسایەتی پێخەمبەرایەتی لەژێر ئەم هەلومەرجەدا شێوە دەگرێت. پێخەمبەرەکان وەکو فریادڕەسە مەزنەکانی مرۆڤایەتی لەو کارەساتە گەورەیەدا سەرهەڵدەدەن. سەرچاوە دیسان کۆمەڵگای سۆمەرە.

شانبەشانی لە دەستدانی کۆمەڵگای سروشتی ئەو توێژەی بەڕادەیەکی مەزن زیانبەخش دەبێ ژنانن. میتۆلۆژیای سۆمەری هاوشێوەی شیوەنی ژنە دۆڕاوەکانە. باوەڕی ئینانا هەم شوێنپەنجەی کۆمەڵگای پێشووتری, تەوەرەی ژن لەخۆوە دەگرێت, هەم ڕەنگدانەوەی تێکۆشانێکی مەزنە بەرامبەر کۆمەڵگای پیاوسالاری. لەکاتێکدا بەشی زیاتری خوداوەندە یەکەمینەکانی دەوڵەتشار لەبنەڕەتدا ژن بوون, لەگەڵ تێپەڕبوونی کات جێگای خۆیان بۆ خوداوەندە پیاوەکان بەجێدێڵن. دیسان پەرستگاکان لەسەرووی ئەو دەزگایانەوە دێن کە ئامادەکاری خستنی ژنیان کردووە. پەرستگاکان کە لەسەرەتادا لەژێر دەسەڵاتی ڕاهیبە ژنەکانی باوەڕی خوداوەندە ــ دایك ئینانادا بوون، هەنگاوبەهەنگاو دەستیان بەسەرداگیرا، زەوتکران وگۆڕان و کران بەسۆزانیخانە. سیستەمی ماڵیکردنی کۆمەڵگای سروشتی کە لەدەوروبەری ژن ــ دایك پێشکەوتبوو دەزگایەکی جیاوازە. هەروەکو چۆن ژن خاوەنی نەبوو، لەهەمانکاتدا دایك ــ ژن بەڕێوەبەری منداڵەکان و ئەو پیاوەیە کە خوازیارێتی. بەواتا کلاسیکییەکە دەزگای ژنایەتی ـ مێردایەتی پێشنەکەوتووە. شێوەگرتنی کۆمەڵگای پیاوسالاری لەسەر بنەمای دەزگای دەوڵەت ـ خێزانی باوکسالاری ژێر بەڕێوەبەرایەتی پیاو بڵاو دەبێتەوە. دەزگای خێزان یەکەمین شێوەگرتن بەدەست دێنێ و لەمیانەی گۆڕینی ناوەڕۆك تاڕۆژگاری ئەمڕۆمان هاتووە. هەروەکو چۆن پیاو خاوەنی ژنە، ئەوا منداڵەکانیش هی ئەون. چەندەی دەچێ ژن لەهێز دەخرێ و دەکرێتە موڵك. ئەو خێزانەی ژن دەچێتە ناوی لەناوەڕۆکدا قەفەسێکە. دەستنیشانکردنێکی هاوبەشی زانا کۆمەڵناسیەکان (سۆسیۆلۆگەکان) ئەوەیە کە بە ئەندازەی ئەو خێزانەی لەژێر بەڕێوەبەرایەتی پیاو دایە جۆرێکی دیکەی کۆیلایەتی نییە کە هێندە قووڵیی و هەمیشەییبوونی بەدەستهێنابێ. بۆ شیکردنەوەی ئاستی کۆیلایەتی کۆمەڵگا مسۆگەر دەشێ لەڕێگای شیتەڵکاریەکی هەمەلایەنی ئاستی کۆیلایەتی ژنەوە بەدیبێت. ئەوەی لەژندا ئەنجامدراوە تەنیا وابەستەییبوونی هزری و کرداری نییە, تەواوی هەستەکانی, هەڵسوکەوتە جەستەییەکانی، شێوازی دەنگی، پۆشینی جلوبەرگ بە شێوازی کۆیلایەتی یەوە گرێدراوە. ئەڵقەلەلووتی,گوارە لەگوێی,بازن لەمەچەك و خڵخاڵ لەگۆزینگەکانی بەستراوەتەوە. ئەمانە سەمبۆلی زنجیری کۆیلایەتین. لەچاخەکانی ناوین پشتێنەی پاکیزەییش دەبەستێ. چەمکێکی یەکلایەنەی ناموس و ئەخلاق دەسەپێنرێ. لەلایەنی ئایدیۆلۆژییەوە ژن دەکرێ بەهیچ. هەموو بەهاکانی دەستی زەوتدەکرێ، خۆیشی دەکرێ بەموڵك، نەختی بۆ دادەنرێت (نرخی بۆ دادەنرێ).

کۆیلایەتی ژن کە لەبنەڕەتدا سەرچاوەی خۆی لە کۆمەڵگای سۆمەری وەردەگرێت، بابەتێکی دەستلێنەدراوە. ئەو وابەستبوونەی لەکۆمەڵگای پلەداری دەستپێکردووە، بەپەرستگای ڕاهیبدا تێپەڕ دەکرێت، دەئاخنرێتە کابینەی پیاو، دەخرێتە ناو قورسترین ستاتۆ و کۆتایی پێدێت. ئەوەی لەو قۆناخەوە تاوەکو ڕۆژگاری ئەمڕۆمان پێشخراوە هەمیشە ئەم ستاتۆیە بووە.

بابەتی سەرەکی ئەدەبیات، پەروەردە، ئەخلاق ئەوەیە کە بەهەموو هەست و هەڵسوکەوتێکەوە ـ هێزی هزری دەخرێتەوە نزمترین ئاست ـ ژن چۆن خزمەتی پیاوەکەی دەکات، پیاوی کۆیلە بەهۆی بەشداریکردنی لەبەدەستهێنانی زێدە ــ بەرهەم و بەکارهێنانی هێزی بازووی ستاتۆی بەدەستهێناوە. کۆیلایەتی خاوەن ناوەڕۆکی ئابووری لەپێشە. هەرچی ژنە بەتەواوی ڕۆح و جەستە و هزری دەکرێتە کۆیلە. ئەگەر پیاوی کۆیلە سەربەست بکرێت، دەشێ ببێتە مرۆڤێکی ئازاد، بەڵام ئەگەر ژنێك سەربەست بکرێت دەبێتە بابەتی کۆیلایەتییەکی لەمە خراپتر. تەنانەت ئەم ڕاستییەش قووڵیی کۆیلایەتی ژن نیشاندەدات.

چاودێرێکی هەستیار کاتێ تەماشای ژن بکات لەهەستکردن بەوە زەحمەتی نابینێ کە هەرشتێکی بەگوێرەی داخوازی و خزمەتکردنی پیاو شێوەی گرتووە. لەشێوازی دەنگ تا بەڕێوەچوونی، لەتێڕوانینی تاوەکو دانیشتنی، هەروەکو بڵێی دەڵێ " من لەنێوبردراوم ". گرنگترین هۆکاری پێشنەختستنی شروڤەکاری سەبارەت کۆیلایەتی ژن، برسێتی زایەندی پیاوو ڕۆحی ئارەزوو شکاندنی دیکتاتۆریانەیە. نموونەی سەرەتایی پادشا ـ خوداوەندی کۆمەڵگا لەناو خێزان، وەك خاوەنی ژن پیاوە. تەنیا مێرد نییە بەڵکو مێردە ـ خوداوەندە. ئەم ناوەڕۆکە بەبێ ئەوەی هیچ لەگەوهەری خۆی ون بکات تاڕۆژگاری ئەمڕۆمان هاتووە.

کۆمەڵگای دەوڵەتی کۆیلەداری لەبواری ئابووری لەشێوەی کارگەیەکی گەورە وایە, لەبواری تەکنیك و خاوەنداریێتی لەکارگە هاوچەرخەکان جیاوازترە. کۆیلەکان بەشێوەی مێگەل دەخرێنە ناوکار. لەئاسەوارە کۆنەکانی چاخی دێرین دەرك بەوە دەکرێت کە لەکشتوکاڵ, کوورەکانی خەڵووزی بەردین و بیناسازیەکان ڕەنجێکی چەندە مەترسیداری کۆیلەکان خەرجکراوە. بەڕێوەبەرایەتی کۆیلەکان لەبەڕێوەبەرایەتی ئاژەڵ دژوارترە. کۆیلە ئاژەڵێکە کاردەکات. بابەتی موڵکایەتییە. تەنیا ئامرازێکی بەرهەمهێنانە. کۆیلەکان لەدەرەوەی چوارچێوەی مافداریدان. هەروەکو بڵێی کەرەستەیەکی بێ هەست و سۆزن. ئەو شێوەیەی ژێری ئەنالیتیك لەپیاودا پێیگەیشتووە لەڕاستی کۆیلەدا سەرنجڕاکێش و بەرچاوترە.

لەکۆمەڵگای دەوڵەتی کۆیلەداری دەزگای موڵکایەتیش دەستپێکردنێکی بەهێزو کاریگەر ئەنجام دەدات. ناوەڕۆکی سیستەم پشت بەموڵککردنی هەرشتێکی کۆمەڵگای ژێر دەبەستێت لەلایەن کۆمەڵگای باڵاوە. پادشا ـــ خوداوەند و یارمەتیدەرەکانیان خاوەنی هەموو شتێکن. خاوەنداریێتی ئەنجامی سروشتی زاڵبوونە. کاتێ خۆپەرستی مرۆڤ دەرفەتی گەشەکردنی دۆزیەوە، تایبەتمەندێتییەکی سنوورنەناس لەخۆوە دەگرێت. نەبوونی فاکتەرەکانی سنووردانان لەقۆناخی ئاوابوونی سیستەمدا ڕێگا لەپێش باوەڕی پادشا ـ خوداوەند دەکاتەوە. سیستەمی موڵکایەتی کە کۆمەڵگای سروشتی ئاشنای نەبوو، لەموڵکایەتی دەوڵەت دەستپێدەکات و تادەگاتە خێزان, دزە بۆ ناو هەموو دەزگایەك دەکات. هەستی موڵکایەتی لەهەر کەسێکدا دەخولقێنێت. موڵکایەتی بەبناخەی دەوڵەت دادەنرێ، پیرۆز دەکرێت. ئیتر ئەوەی پێویستە لەمەودوا بکرێت بەموڵککردنی تەواوی جیهانە. سنوورەکانی دەوڵەت, زەویەکانی خانەدان وەك سنووری نیشتمان لەژێر ناوی جیاوازدا تاوەکو ڕۆژگاری ئەمڕۆمان وەکو بەرەکەتی خودا لە من منێتی مرۆڤەکاندا دەنەخشێنرێ. لەڕاستیدا وەك سەرچاوەیەکی بەرژەوەندیپەرستی موڵکایەتی دزێتی یە. ئەو دەزگایەیە کە هەرەزێدە هاوکاری کۆمەڵکاری کۆمەڵگای تێکداوە. بەڵام بۆ گوزەرانی کۆمەڵگای باڵا وەك دەزگایەکی سەرەکی ژیانییە. هەوڵدراوە کۆمەڵگای سروشتی وەك دۆخێکی خۆخۆیی کۆمەڵگای ژینگەناسی پێناسە بکرێت. گەشەکردنی کۆمەڵگای دەوڵەت لەبواری قووڵایی و فراوانییەوە و پێ بەپێ دواخستنی کۆمەڵگای ژینگەناسی، یەکێك لە ناکۆکییە کۆمەڵایەتییە سەرەکییەکانە کەتا ڕۆژگاری ئەمڕۆمان بەردەوامە. چەندە ناکۆکی ناوخۆی کۆمەڵگا زیاد بووبێت، ناکۆکییەکانی لەگەڵ ژینگەی دەرەوەشدا بەهەمان ئەندازە زیاد دەبێت. زاڵبوون بەسەر مرۆڤ، زاڵبوون بەسەر سروشتیش لەگەڵ خۆیدا دێنێ. ئاشکرایە سیستەمێك بەزەیی بەمرۆڤدا نەیەتەوە لە ئەنجامدانی هەموو جۆرە خراپەکاریەك بەرامبەر سروشتیش دوودڵ نابێت. فەرمانڕەوایی و فەتحکردن وەك بەرچاوترین دیاردە جێگای خۆیان لەئەخلاقی چینی باڵادەستدا دەگرن. زاڵبوون بەسەر سروشت بەئەندازەی زاڵبوون بەسەر مرۆڤ وەك مافێك و هەڵسوکەوتێکی ڕەسەن دەبینرێ. سروشتی زیندوو پیرۆزی کۆمەڵگای سروشتی بەنەبوو (هیچ) داناوە. هەروەکو دوژمنێك فەتح جێگای باسە. کاتێك ئەم بیرۆکانە لەسەر هزر و ڕەفتاری کۆمەڵگای دەوڵەتگەرایی زاڵ دەبێ ئیتر تاوەکو دوایی ڕێگا لەپێش ئەم کارەساتانەی ژینگە دەکرێتەوە کە لەڕۆژگاری ئەمڕۆماندا گەیشتۆتە ئاستێکی بەرز.

ئەم هەڵسەنگاندنەی سەبارەت بەپێناسەکردنی قۆناخی ئاوابوونی کۆمەڵگای دەوڵەتگەرایی ئەنجامدرا پێویستە تێر ببینرێ. ئەو بابەتەی جێگای سەرنجڕاکێشانە، لەوانەیە بپرسن بۆچی نالێین کۆمەڵگای کۆیلەداری و بیرۆکە و دەستەواژەی

کۆمەڵگای دەوڵەتی کۆیلەداری بەکاردەهێنن. لەو باوەڕەدام کاتێك دەوڵەت وەکو کۆمەڵگای سەروو (باڵا) تاوتوێ بکرێ ئەوا بەکارهێنانی ئەم دەستەواژەیە بەرجەستەترە و خزمەت بەئامانج دەکات. دەوڵەت نەبێ ناتوانرێ بیر لەکۆیلەداری بکرێتەوە. مەرجی سەرەکی هێزی دەوڵەتە. دەوڵەت دەزگایەکی داتاشراو (واتایی) نییە. ڕێکخستنی هاوبەشی کەسانێکە کە بەسەر ئامرازەکانی فشار و چەوسانەوە زاڵبوونەو زەوتیانکردووە. ئاسایشی گشتی و خزمەتگوزارییە گشتییەکان کە بۆ هەموو کەسێك پێویستە, دەبێ وەك ئەو خزمەتەی یارمەتیدان ببینرێ کە ڕێکخستنی ڕاستەقینە پەردەپۆشی دەکات و لەناو کۆمەڵگا ڕێگا لەپێش مەشروعییەت (ڕەوابوون) دەکاتەوە. بیانووێکی دیکەی گرنگی ناوزەدکردنی بەکۆمەڵگای دەوڵەت بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە فۆڕمی کۆمەڵگای دەرەبەگایەتی و سەرمایەداری بەپشتبەستن بەهەمان دەوڵەت ئاوابوون و درێژە بەهەبوونی خۆیان دەدەن. دەزگای هاوبەش و ژیانی گروپەکانی فشار و چەوساندنەوە ڕێکخستنێکە وەك دەوڵەت. بۆ فشار و چەوسانەوە هیچ دەزگایەك هاوشێوەی دەوڵەت بە کاریگەر و بەرهەمدار نەبووە.

لەکاتێکدا فۆڕمی ڕەسەنی کۆمەڵگای دەوڵەتی کۆیلەداری زیاتر نموونەکانی سۆمەر و میسرن، ئەوا نموونەکانی هیتیت، چین و هیند کە ئەڵقەی دووەمن دووبارەن. ئەو دەزگایانەی لە ناوەڕۆکدا هەمان شتن لەڕێگای گۆڕانکاری شێوە سەر لەنوێ خۆیان دەکەنەوە خاوەن ڕۆڵ. بەشێوەیەکی تایبەت نموونەی ئێران و گریك ــ ڕۆما لەبواری هزریدا وەرچەرخانێکی گرنگی بەدەستهێناوە. لەمیانەی شێوەی هزری فەلسەفی لەسەر ڕاستەڕێی ئەخلاقی ئازادی پێشکەوتنی گرنگی بەدیهێناوەو نەرمبوونێکی سنووردار لەدەزگای کۆیلایەتی هاتۆتە ئاراوە. سیستەم لەساڵانی 1000 ــ 300 پ. ز شێوەی کلاسیکی خۆی وەرگرتووە. لەساڵانی نێوان 2000 ـ 1000 لەنێو قۆناخی پێگەیشتندا ژیاوە. ساڵانی نێوان 3000 ــ 2000 پ. ز قۆناخی ئاوابوونی سەرەتاییە.

لەقۆناخی کۆیلەداری کە وەك سیستەمی بنچینەیی شارستانییەتی چینایەتییە بێگومان مرۆڤایەتی بەردەوامی بە پەرەسەندنی خۆیداوە. ئەوەی هەموو شتێك دیاری دەکات سیستەمی کۆیلەداری نییە. ناتوانین شۆڕشی شار وەك بەرهەمێکی سیستەمی کۆیلەداری ببینین. گەر دەوڵەت و کۆیلەداریش نەبن دەشێ شار گەشە بکات. زۆر نموونەی ئەو شارانە دەبینرێ کە نەبوونەتە دەوڵەت. ئەو نووسین، بیرکاری، زانست و پیشە هەمەجۆرەکان، بیناسازی و لقەکانی هونەر کە گرێدراو بەشار پەرەیانسەند، لە قەڵەمدانیان وەك پێویستییەکی سیستەمی کۆیلەداری هەڵەیەکی ترسناکە. مارکسیزمیشی لەناودا بێت، چەندین قوتابخانەی خاوەن روانگە لەم بوارەدا کۆیلەداری وەکو سلنگی پێشکەوتن هەڵدەسەنگێنن، ئەمەش هەڵەو چەوتییەکی ڕیشەیی لەخۆوە دەگرێت: ڕاستتر ئەوەیە کەدانەبڕانی زانست و هونەر لەدەسەڵات دەسەلمێنێ. زانست و هونەر لەسەرووی ئەو بەهایانەوە دێن کەدەسەڵاتی دەوڵەت خستوویەتیە ژێرکۆنترۆڵی خۆی. هەم بۆ ئەوەی پەرەسەندنی ئازادانەیان ئاستەنگ بکات، هەم بۆ ئەوەی بەگوێرەی بەرژەوەندییەکانی خۆی بەکاریان بێنێ، پێویستییەکی زۆریان بەمە هەیە. مێژوو ئەوە نیشان دەدات کە نەك پێشکەوتنی زانست و هونەر لەئەنجامی سیستەمی کۆیلەداری بووە، با ئەمە لەولاوە بمێنێ، بەڵکو کۆسپ و ڕێگریەکی جددی بۆ دروستکروون. بەپێی ئەو لێکەڕێن و دۆزینەوانەی ئەنجامدراوە ساڵانی نێوان 6000 ــ 4000 پ.ز کەهێشتا دەوڵەتی کۆیلەداری لەئارادا نەبوو, دەتوانرێ تەنیا لەگەڵ ساڵانی 1600 تاوەکو 1900 ی زایینی بەراورد بکرێت، ئەوەی لەماوەی نێوان هەردوو قۆناخ واتە 5000 ساڵی نێوانیان ئەنجامدراوە سنووردارە. هەروەکو دەزانرێ لەماوەی نێوان 1600 ــ 1900 ی زایینی زانست و هونەرەکان بەرهەمی تاکن. ئەوەی دەوڵەت کردوویەتی وەکو هەرجاران، بەردەوام قۆرخیکردووە.

هەرچەندە هزری ئەنالیتیکی گرێدانێکی زۆری بەئاوابوونی شار هەبێت، بەڵام دیسان ئەوەی ئەم شێوازە هزرەی لەسەر بنەمای بەرژەوەندییە چینایەتییەکان شێواندووە کۆمەڵگای دەوڵەتی کۆیلەدارییە. ئەگەرنا ئەوەی هزری ئەنالیتیکی پێشخستووە کۆیلەداری نییە. ئەوەی سیستەمی کۆیلەداری ئەنجامیداوە لەمیانەی ئەم شێوازەی هزر جیهانێکی مەزنی درۆ

بەرهەمـدێنێ و وەکـو دێوەزمەیـەك بەسـەر زهنـی مـرۆڤ دادەڕوخـێ. گرێـدانی پەرەسـەندنی زانـست و هونـەر کـە کولتـووری هاوبەشی مرۆڤایەتین, گرێدانیان بەسیستەمی کۆیلەداری و فۆرمەکانی دیکەی کۆمەڵگای چینایەتی هەڵەیە. مەگـەر دەتـوانرێ بە دیاردەی زانست ـ دەسەڵات گرێبدرێت، دەشێ ئەمەش بەو باڵادەستییەی دەوڵەت ببەسترێتەوە کـە لەسـەر زانـست و هونـەر هەیەتی. ئەنجامدانی ئەمجۆرە هەڵسەنگاندنانە بەناوی بزووتنەوەکانی یەکسانی و ئازادی گەر بەئەنقەست و زانیاریش نـەبێت ئـەوا بـەبێ هەسـتکردن دەبێتـە ئـەنجامێکی وابەسـتەبوون بەجەمـسەری دەسـەڵات. ئەگـەر مارکـسیزم ـــ لینینـزمیش ئـەم هەڵسەنگاندنە ئەنجام بدات بەمجۆرەیەو ئەم داوەریە(حوکمدانە)ی لەبەرامبەردا ناگۆڕێت. لەبەشەکانی داهاتوو هەوڵدەدەم بـە فراوانی ڕوونیبکەمەوە کەمارکسیزم ـ لینینزم بەتەواوەتی خۆی لەجەمسەری زانستی ـ دەسەڵاتی حوکمڕان ڕزگار نـەکردووە، ئەمەش یەکێك لەهۆکارە سەرەکییەکانی ڕووخانی سۆسیالیزمی بونیادنراو بووە. لەساڵانی نێوان 250 پ ز ـــ 500 ی زاینـی بەشـێوەیەکی گـشتی فـۆرمی کۆمـەڵگای کۆیلـەداری کەوتۆتـە نـاو قـەیران و وەك فـۆرمێکی سـەروو بـەباڵابوونی کۆمـەڵگای دەرەبەگایەتی ئەنجامگیربوو. لەدەرەوە پەلاماری " بەربەر " ەکانی خـاوەن تایبەتمەنـدێتی کۆمـەڵگای سروشـتین، لـەناوەوەش گەنـــدەڵبوونی سیـــستەم و تێکۆشـــانی ئـــایینی مەســـیحی ڕۆڵ و کاریگەرییـــەکی یەکلاکـــەرەوەیان هـــەبووە, بـــەڵام ئـــەوەی هەڵوەشـاوەتەوە دەوڵـەت نییـە, بـەڵکو شـێوە کۆیلەداریەکەیـەتی. دەوڵـەت خـۆی بـەهێزتر دەکـات و بـەفۆرمی دەوڵـەتی دەرەبەگایەتی دەگات.

د ـــ کۆمەڵگای دەوڵەتی دەرەبەگ

کۆیلایەتی پێگەیشتوو

لەمێژوودا بینینی دەوڵەت وەکو زهنییەت و لێشاوی بەدەزگابوون گرنگی و بایـەخێکی مـەزنی هەیـە. پێناسـەکانی دەوڵـەت کە پشت بەبیرۆکەو دیاردەکانی وەکو بەرەبەیان ـــ ئـاوابوون، بـەخێرایی ئـاوادەکرێ و دەرووخێنـرێ، سـەرلەنوێ ئاواکردنـەوەی لەلایەن چینەکان یان گروپەکان یـان پـشتبەستوو بەبیرۆکـە ئـایینی و نەتەوەییـەکان، لـەجیاتی ئـەوەی لەڕاسـتینەی دیـاردەیی دەوڵەت نزیکمان بکاتەوە، دەمانخاتە نێو چەمکێکی دابڕاوو لێڵ. دەوڵـەت وەك سـەرەکیترین سیـستەمی بیرۆکـەکانی کۆمـەڵگا و ڕاستینەی دەزگای هەمیشەیی، لێکـچواندنی لەگـەڵ ئـەو تۆپەبەفرینـە یـان تـۆپی ئـاگرین کـە چـەندەی دەچـێ گـەورە دەبـێ و جارجار دەوروبەری دەبەستێ, جارجاریش دەسووتێنێ, دەشێ فێرکەر و ئەزموونبەخشتر بێت. دەوڵـەت لەسـەردەمی یەکـەمین ئاوابوونییـەوە تـاوەکو ڕۆژگـاری ئـەمڕۆمان زیـاد و هەمـەڕەنگ بـووە، بـەڵام هـەروەکو چـۆن لـەبواری ناوەڕۆکـەوە نـەگۆڕاوە لەهەمانکاتدا دووچاری ڕاوەستان و پچڕان نەهاتووە. ئەمە ڕاستینەیەکی بەم چەشـنەیە. تەنانـەت نـاتوانین بـاس لەپـچڕانێکی دوو خولەکیش بکەین. پچڕان ڕوودەدات دەکەوێتە قۆناخی لەناوچوونەوە.

ئەم مەسەلەیە (بابەتە) هاوشێوەی جیابوونـەوەی ڕۆحـە لەجەسـتە. خولـەکێك دوای ئـەوەی ڕۆح لەجەسـتە جیادەبێتـەوە، ئیتر ئەو جەستەیە ناتوانێ بـەردەوامی بەهـەبوونی (زینـدوویی) خـۆی بـدات. خولـەکێك دواتـر نـاتوانین بـانگی ڕۆح بکـەین و بیخەینەوە نێو جەستە. دەوڵەتیش هەبوونێکی زیندووی بەمجۆرەیە. هەرچی بەدەستهێنانی هەمەڕەنگی و قەبارەیە دەتـوانین لەجۆرەکانی فامیل (خێزان)ی بچوێنین. دەشێ لەفامیلی هەمان رووەك یاخود ئـاژەڵ چـەندین جـۆری هەمـەڕەنگ و قـەبارەی

بەرفراوانی کۆ پێکبێت. بەڵام تایبەتمەندێتییە بنەڕەتییەکان وەك خۆی دەمێنێ، باسکردنی جۆری باشتر یان خراپتر، لەگەڵ هەمان شێوازی ڕوونکردنەوە ناکۆك نییە.

کاتێك لینین دەیگوت: " دەوڵەتی پرۆلیتاریا بەرامبەر بە دەوڵەتی بۆرژوا " وایزانیبوو پێناسەیەکی ڕاست و دروستی کردووە, بەڵام وەك فۆرمێکی کۆمەڵایەتی دەوڵەتی پرۆلیتاریا (کارکەران) نابێت. لەسەردەمی سپارتاکۆسەوە زۆر کەس ئەمەیان تاقیکردەوە، بەڵام هەمووی مایەپووچ بوو. تەنانەت ئەزموونی سۆڤیەتیش سەرباری ئەوەی یەك لەسێی جیهانی گرتەوە, بەڵام لەپەرتەوازەبوونێکی لەخۆوە ڕزگاری نەبوو. هەروەکو چۆن لەبەشی پەیوەندیداردا بەشێوەیەکی بەرفراوانتر هۆکارەکانی ڕووندەکەینەوە، لەبنەڕەتدا فۆرمی دەوڵەت فۆرمی ژیانی گروپ و چینە چەوسێنەر و ستەمکارەکانە. بەمشێوەیە پێکهێنراوە. ناشێ ببێتە فۆرمی یەکسان و ئازادی ئەو گروپ و چینانەی دووچاری ستەم و چەوسانەوە هاتوون. هەروەکو چۆن ناوەڕۆکی بەگوێرەی ئەمە گونجاو نییە، ڕووخسارەکەشی پێچەوانەی ئازادی و یەکسانییە.

ئەو تۆپە ئاگرین و بەفرینەی لەسەردەمی سۆمەریەکانەوە کەوتەڕێ چەندەی چوو گەورە بوو، چەندین پێدراو هەن دەیسەلمێنن کەنموونەکانی ئەمریکای لاتین و, چینیش لەناویدا, تەواوی نموونەکان لەڕێگای ئەم مۆدێلەوە تێرخۆراك کراون. بێگومان لەڕێگای تواناکاری و کەرەستەی ناوچەکانی خۆیان تێرکراون. بەڵام ئەو نموونەی لەبواری هزر و دەزگابووندا ئیلهامی لێوەرگیراوە لەئاستێکی مەزندا دەوڵەتی ڕاهیبی سۆمەرە، پەسەندکردنێکی زانستی گشتییە کە ئەم مۆدێلەی سۆمەری ڕاستەوخۆ بێت یان ناڕاستەوخۆ ڕۆڵی سەرچاوەی ئیلاهی بینیوە. بەپشتبەستن بەپێدراوە زانستییەکان لێکۆڵینەوەی ئەم قۆناخە کاری مێژوونووسانە. ئەوەی پێویستە ئێمە ئەنجامی بدەین خوێندنەوەیەکی ڕاستی لوغز و ڕۆحی بابەتەکەو ڕوونکردنەوەیەتی. مۆدێلی سەرەتایی کۆیلەداری دەوڵەت کەلە سۆمەر و میسرەوە دەستیپێکردبوو، لەئاستی ژێرتریش لە هیتیت، میدیا، ئێران، هیند، چین، گریك ــ ڕۆما و ئاستەك و لەوان ژێرتریش لەزەمەن و شوێنی جیاواز سەریانهەڵداوە, هاوشێوەی نموونەی فامیل کە گەورەو زیاد دەبێ لەگەڵ فۆرمی فیۆداڵی (دەرەبەگایەتی) دا دەگاتە قۆناخی پێگەیشتنی خۆی. تا ئەم قۆناخە هەوڵیداوە دزەی ناو تەواوی خانەو گەردەکانی کۆمەڵگای سروشتی بکات، چەندین گۆڕەپانی نوێی کردۆتەوە و بەدەستهێناوە، توانیوێتی چەوساندنەوە و ملکەچکردن بکاتە هونەرێکی مەزن و بە ڕەونەق. لەڕاستیدا ئەوەی لەژێر ناوی هونەری " سیاسەت " و " سەربازی " ئەنجامدراوە, بەکارهێنانێتی لەهونەری کوشتنی سیستەماتیك و ستەمکاری و هەموو جۆرە کارەکانی چەوسانەوە. ئەو هونەرە سەرەکیانەی بۆ ئامادەکردنی بناخەی مەشروعییەتی ئەم هونەرە پەنایان دەبردرێتە بەر ئەو چالاکی و کردەوە هەمەجۆرانەن کە میتۆلۆژیا و داستان، تاڕادەیەك ناوەڕۆکی پەرتووکە پیرۆزەکان، پەیکەر، وێنە و مۆسیقا لەسەرڕوویانەوە دێن. بێگومان لەدایکبوونی ئەم هونەرانە داهێنانێکی چینی کۆیلەدار نییە. بەڵام ئەمەش ڕاستییەکی زانراوە کە بۆ ڕاهێنان و گونجاندنیان لەگەڵ بەرژەوەندییەکانی خۆیان زیرەکییەکی باشیان نیشانداوە: هونەری لەڕیشەوە گۆڕینی زهنییەتی مرۆڤە. ئەمەش لەمیانەی بەکارهێنانی ئامرازە سەرەکییە ماددی و مەعنەوییەکانی ژیان کە بەرەنجی مەزنی هەزاران ساڵەی مرۆڤایەتی خولقێنراوە. لێرەدا ڕۆڵ و بەشداری و خولقکاری ئەرێنی سیستەمی کۆیلەداری جێگای باس نییە، بەڵکو شێواندن و چەواشەکردنی لەئارادایە. گەر دووبارەش بێت جارێکی دیکە بەگرنگییەوە سەرنجراکێشان بۆ ئەو شرۆڤە چەوتانەی بەناوی ئازادی و یەکسانی پێشخران، ئەرکێکی ئازادیخوازی و یەکسانی مرۆڤایەتییە کە پێویستە بەردەوام جێبەجێبکرێت.

با بەکورتی سەرنج بدەین کەتاوەکو گەیشتن بە قۆناخی دەوڵەتی دەرەبەگایەتی چی ئاخێنراوەتە ناو دەزگای دەوڵەت: لەکاتی مردنی پادشا ـ خوداوەندەکانی سۆمەر و میسر بەهەزاران خزمەتکاری ژن و پیاو بەزیندوویی لەگەڵیاندا ژێرخاك کراون, تاوەکو لەدونیای دیکە خزمەتیان بکەنەوە. بۆ دروستکردنی هەر گۆڕستانێك بەسەدان هەزار کۆیلە تامردن کاریان

پێکراوە. لەکاتێکدا گۆشەیەکی بەهەشت بۆ گروپێکی ناوەندی دەسەڵات ئاوا دەکرێ, ئەوانەی دیکە مامەڵەیەکی لەمێگەلی ئاژەڵ خراپتریان لەگەڵ کراوە. لەبەرامبەر هەرپێکهاتەیەکی کۆمەڵایەتی وەك تیرە، هۆز کە بەرامبەر کۆیلایەتی سەریان هەڵدابێت، قڕکردن وەکو سیاسەتێکی بنەڕەتی دەستنیشانکراوە. ئاواکردنی قەڵا و شورا لە کەللەسەری مرۆڤ وەك کارێکی شکۆمەندانە لەقەڵەمدراوە. هونەری کوشتنی بەپیلانکراو کە هیچ لایەنێکی سروشتی تێدا نییە بۆ یەکەمین جار لەناو کۆمەڵگای مرۆڤایەتی دایانهێناوە. بەشێوەیەکی سەرکەوتوو ژنیان خستۆتە نێو قەفەسەوە، تەواوی خەیاڵە سروشتییەکانی منداڵانیان کۆت و بەندکردووە. خەڵکیان ناچارکردووە لەژێر ناوی ئازادی لەقووڵایی دارستان،شاخ و بیابان بڵاو ببنەوە و بژین. کۆیلەکان نەك تەنیا لەمیانەی ڕەنجەکانیان بەڵکو بەتەواوی جەستەکەیان کراونەتە ئامرازی بەرهەمهێنانی ئابووری. لەژێری ئەنالیتیکەوە میتۆلۆژیایەکی ڕەونەقداری پڕ لەدرۆ و تەڵەکەبازییان ئافراندووە. هەروەکو بڵێی توندوتیژی ڕووت و چەوساندنەوە ئەربابەکان تێر ناکات، ئەوا فشار و چەوساندنەوەی مەعنەوی جیهانی خوداوەندی ڕاهیبەکانیش لە زهنییەتی مرۆڤایەتیدا کراوە بەسەرەکیترین فاکتەری باوەڕی و پەرستن. وایانکردووە ئەخلاق و هونەر بەردەوام بەشکۆدار و جوان نیشانیان بدات. لەجیاتی ئەوەی ژینگەی سروشتی و کۆمەڵگای مرۆڤ بەچەمکی گەردوونی زیندوو تێر بکەن، بەو خوداوەندانەی ژێر خاك و ئاسمان پڕیان کردۆتەوە کە بێ گیانن و سزادەرن. لەکاتێکدا بۆ گروپی ئەفەندییەکان هەرگیز بیر لەنەداری ناکرێتەوە, گروپەکانی دیکە هەمیشە لەئەنجامی نەخۆشی و برسێتی تێکشکاون. تەنانەت بۆ ڕابواردن و کات بەسەر بردنیش مەراسیم و یاریەکانی کوشتنی مرۆڤیان بەبنەما گرتووە.

دەتوانرێ ئەم تابلۆیە هەمەڕەنگتر بکرێ. بەڵام لەمیانەی تەواوی یادگاری و پاشماوەکانی لەبەرچاوان و هزرمان دایە, کەناوەڕۆکی دەوڵەتی کۆیلەداری بەم شێوەیە پڕکراوەتەوە, بەبێ هیچ شازبوونێك شێوەی هەر دەوڵەتێکی بچووك یان مەزن ــ کەلەتەواوی نێوەندە زەمەنییەکان سەریانهەڵداوە، لەوە بەدوور نەماوە کە پێویستییەکانی ئەم تابلۆ گشتییە پێکبێنن و بەگوێرەی خۆی شتێکی تەڤلی بکات، ئەمەشی وەك پێویستی هونەری سیاسی و سەربازی خۆی لەقەڵەمداوە. ئەگەر تەنیا کردەوەکانی ئیمپراتۆرەکانی ڕۆما و بێزەنت ڕیزبەند بکرێ، ئەوا گەر بەرگەگرتنی ویژدان و مێشکی مرۆڤی ناوین بێنینە بەرچاو بەرامبەر ئەو تابلۆ مەترسیدارەی دەردەکەوێتە روو، ئەوکاتە کەمێکیتر ڕاستی ڕۆشندەبێتەوە. کاتێك پەرتووکی پیرۆز دیاردەی دەوڵەتی کۆیلەداری بە (لێڤی ئاتوون) بەناو دەکات، پێناسەیەکی ڕاستە.

لێکۆڵینەوەی شیکارەکانی ئەم شێوەیەی کۆمەڵگای دەوڵەت پێویستییەکی بابەتەکەمان نییە، بەڵام هەروەکو دەزانین لەئەنجامی بەرخودان و هێرشی دەرەوەی تیرە بەناو بەربەرەکان کە تایبەتمەندێتی کۆمەڵگای سروشتی لەخۆوە دەگرن لەهێز کەوتوون. چین و هیند و ئێران لە ڕۆژهەڵات, ئیمپراتۆریەتەکانی ڕۆما لەڕۆژئاوا وەك ناوەندەکانی شارستانییەتی کۆیلەداری، لەئەنجامی بەرخودان و پەلاماری جەرمەن، هۆن و ئەسکیتەکان لە باکوور, عەرەب و بەربەرەکان لەباشوور و ئەو تیرە و قەومانەی لەژێر ناوی جیاوازدان، خراونەتە ڕەوشێك ناتوانن وەکو جاران درێژە بەهەبوونی خۆیان بدەن. ناوبردنی ئەو تیرانە بە (بەربەر) پێویستییەکی بیرۆکەو وێژەی کۆیلەدارییە. لەناوەڕۆکدا بەناوکردنی ئەم گروپانە وەك هێزی شۆڕشگێڕی سەرەکی ئەو پێشکەوتنەی نزیك بەئازادییان هێناوەتە ئاراوە واقیعیترە. جیاواز لەجەماوەری ڕاستەقینە هەڵسەنگاندنی بەرپرسیاری خێڵ و هۆزەکان کەلاسایی ئەربابە کۆیلەدارەکان دەکەنەوە بایەخێکی زۆری هەیە. هەرچی لەناوەوەیە لێشاوە ڕۆحگەرا ییە ئایینیەکانی مانیزم و ئیسلامییەت و مەسیحییەت لەسەرروویانەوە دێن و زیاتر پشت بەهەژاران و ئازادیخوازان دەبەستن، بناخەی سیستەمی کۆمەڵگای کۆیلەداری کۆڵیوە و وایان لێکردووە توانای بەردەوامکردنیان نەمێنێ.

هەرچەندە زەحمەتە بگوترێ ئەو جوڵانەوانە ڕەوتێکی هۆشمەندانەی یەکسانی و ئازادین، بەڵام ئەوە مسۆگەرە لەگەوهەری خۆیاندا خوازیارن لەکۆیلایەتی ڕزگاریان بێت. ڕزگاری و فریادڕەسی بەرچاوترین بابەتن. ناوەکەی دیکە حەزرەتی عیسا

(مەسیح) فریادڕەسە. خودی " مانی " حەواریەکی ئاشتی و هەمەڕەنگییە. ئیسلامییەت وەك واتای وشە، مانای تەسلیمبوون بە ئاشتی دێت. ئەو داواکاریە سەرەکییانەی لەهەڵوەشانەوەی سیستەم ڕۆڵ دەبینن ئاشتی و ڕزگار بوونە. فۆرمیلەی ئایینیان بەهۆی پێکهاتەی هزری قۆناخ ناچارییە، هەربۆیە ڕێکردنەوەیەکی سنووردایان بۆ ئاشتی و ڕزگاری مەسەلەیەکە دەرکی پێدەکرێت.

ئاشکرایە قوتابخانە ڕۆحگەرایی، ئایینی، مەزهەبی و فەلسەفییەکان کە لەژێر سێبەری ئیمپراتۆریەتەکان ژیاون، هەم لەبواری هزری هەم سیاسی و سەربازی کاریگەری سیستەمیان دەکرێتە سەر. جارێکی دیکە ناتوانن کۆیلەداری کلاسیك ئاوا بکەنەوە. چونکە بەدژواری نەفرەتیان لێکردووە، باش دەیناسن، بەڵام نازانن چۆن و چی ئاوا دەکەن. چەندین کەسایەتی کە لەئاستی هونەردا سیستەمی کۆیلەدارییان پەسەند کردووە لەبواری سیاسییەوە ئەم ئایینانە پەسەند دەکەن و زەحمەتی نابینن لەوەی بیکەنە بنگەی مەشروعییەت (ڕەوابوون)ی خۆیان.

لەم چوارچێوەیەشدا قوستەنتینی مەزن لە ساڵی 312 ی زایینی لەسەر بنەمای پەسەندکردنی ئایینی مەسیحی دەکەوێتە ڕۆما، خۆی وەك ئیمپراتۆری نوێ ڕادەگەیەنێ، پایتەخت بۆ ئەستەنبوڵی ڕۆژگاری ئەمڕۆ دەگوازێتەوە، لەساڵی 325 یش مەسیحییەت وەك ئایینی فەرمی ڕادەگەیەنێ. ئەو ئایینەی 300 ساڵ لەگەڵ کۆیلایەتی لەناو شەڕو پێکدادانــدا بـوو، لەگەڵ سیستەمی کۆیلەداری ڕێکدەکەوێ. خودی " مانی" یش دەکەوێتە ژێرپاراستنی شاپووری دووەمین ئیمپراتۆری گەورەی خانەدانی ساسانی. هەرچی حەزرەتی محەممەدە کە ڕادیکاڵترە، تا ڕادەیەکی مەزن لەسەر بنەمای میراسی تیۆلۆژیای مەسیحی و یەهودی و ئیمپراتۆریەتی ساسانی و بێزەنتی بناخەی سیستەمی خۆی دادەنێت. هەمووشیان (ئایینەکان) بە بەرنامە تێکۆشان لەبەرامبەر سیستەمی کۆیلەداری کلاسیکدا دەکەن، هێزی بەزاندنی ئەم سیستەمە نیشاندەدەن. بەڵام ئەو قاڵبە گشتییانەی خزاونەتە ناوی قاڵبی ڕاهیبەکانی دەوڵەتی سۆمەرییە. کەمێك نەرمتری دەکەن و دەیکەن بە ئامرازیك مرۆڤایەتی بتوانێ بەرگەی بگرێت. ئەگەر تا نوێکردنەوەی کۆمەڵگای سروشتی بە گوێرەی هەلومەرجی نوێ بەخەیاڵ و هزریشیاندا تێپەڕ نابێت، نەك لەژێر ناوی سیستەمی کۆیلەداری، بەڵکو کۆمەڵگای سروشتی لەژێرناوی بتپەرستی مەحکوم دەکەن. تەنانەت ئەم لایەنانەشی بەسە بۆئەوەی نیشانمان بدات کە ئەم دیاردە نوێیەی دەوڵەت ئەو دۆخە کۆنەیە کە ڕووخساری گۆڕیوە. هەرچی کۆمەڵە بەربەرەکانی کەنزیکی کۆمەڵگای سروشتین، لەڕێگای ئەو سەرپەرشتیارانەی لەمێژەوە بۆتە خاوەن شەرەفی ئاشنابوون بەسیستەمی کۆیلەداری، لەپەسەندکردنی فۆرمی نوێی دەوڵەت ڕزگاریان نابێت کە بەرگەی دەگیرێت. ئەو قۆناخە کە لەمێژووی مرۆڤایەتیدا سەردەمی سەراوژێربوونێکی مەزنە، نزیکەی سەدەکانی پێنجەم و شەشەم هاتە ئاراوە. قۆناخێکی هاوشێوەی ئەمە لەسەدەکانی شەشەم و پێنجەمی پێش زایین، لەمیانەی پێهەڵگرتنی فەلسەفی و ئەخلاقی بودا، کۆنفۆشیۆس، زەردەشت و سوقرات لەبەرامبەر زهنییەتی کلاسیکی کۆیلایەتی سەریهەڵدا. ئەنجامی ئەم جولانەوانە، بەدیهاتنی پێشکەوتنی فۆرمی نوێ بوو لەسیستەمی کۆمەڵایەتی چین، هیندستان، ئێران و گریك.

لەم چەشنە پێشکەوتنە مێژووییانە مارکسیزم ڕۆڵی دیاریکراو بە ئامرازەکان و پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنان دەبەخشێ، ڕۆڵێکی لاوەکی بەشەڕی زهنی دەسپێرێ. هەروەها قورسایی پێویست ناداتە تێکۆشانی گروپە ئەتنی و ئایینیەکان، وەك شرۆڤەی دۆگماییانەی پێڕەوی دیالەکتیکی، تێگەیشتنی مێژوو لەمیانەی ئەم هەڵوێستانە یەکپارچەیی نابێت و لێی دوورە. تاوەکو ئەم جوڵانەوە گەورەیەی کۆمەڵگا نەبینرێ کە بەواتای سیاسەت و زهنییەت دێت، ئەوا تێگەیشتنی ڕاستی لەمیانەی شرۆڤەی ئابووری سنوردار دەبێت. ئەگەر واتایەك بەجوڵانەوەی کۆمەڵە گەورەکان نەدرێت و وەك هێزێکی گۆڕانکاری قورسایی بدرێتە تەکنۆلۆژیا و پێکهاتەی بەرهەمهێنان، ئەوا بەبێ هەستکردن ڕێگا لەپێش مەحکومبوون بەچوارچێوەی دەوڵەت دەکاتەوە. تاوەکو جوڵانەوە مەزنە ئایینی و ئەتنییەکان (ڕاستینەی هۆز، خێڵ و قەوم) شیکار نەکرێت ئەوا

شرۆڤەکردنی مێژوو هەم لەبواری پێڕەو, هەم ناوەڕۆك ڕێگا لەپێش هەڵەی جددی و پشتگوێخستن دەکاتەوە. ئەم ڕاستینەیە ڕۆڵێکی مەزنی هەیە لەبێ بەرهەمی و بەنەزۆکی مانەوەی ئەو شرۆڤە مێژووییانەی لەڕێگای پێڕەوی مارکسیزمەوە ئەنجامدراون و ڕێگایان لەپێش ئاکامی چەوت کردۆتەوە. کاتێك دەڵێین ئەو ئایدیالیزمە بەلاوە بنێین کە پشت بەشکۆدارکردنی کۆمەڵگای باڵای باو دەبەستێ، بەپێچەوانەوە لەمیانەی چارەسەری پێکهاتەی تەسکی چینایەتی و ئابووری خراوەتە ناو ماتریالیزمی (قەبا) وە.

کێشەیەکی دیکەی مێژوویی و کۆمەڵایەتی پێویستی بە ڕۆشنکردنەوە هەیە، سەبارەت بەوەیە کاتێ دەڵێین ڕابردوو تێپەڕ بکەین، پێویستە چی لەمە تێ بگەین. ئەو یاسایەی گەشەکردن کە گۆڕانکاری سروشت و پەرەسەندنی زیندەوەرزانی سەلماندوویانە، ئەوەیە کە دیاردەیەکی پێشووتر لەدیاردەیەکی دواتر بەردەوام دەبێت. بۆ نموونە ئەتۆمێکی هایدرۆجین کاتێك لەگەڵ هایدرۆجینێکی تر یەکدەگرێت، دەبێ بە هیلیۆم. واتە هایدرۆجین لە هیلیۆمدا بەردەوام دەبێت. ئەگەر ئەتۆمی هیلیۆم بتەقێتەوە دیسان هایدرۆجین پەیدا دەبێتەوە. بەڵام ئەگەر گۆڕانکاری چۆنایەتی بەشێوەی هیلیۆم بێت ئەم ڕاستینەیە دەبێتە دیاردەیەکی دیکە. کەوتنەسەریەکی ئەڵقەکان لە زیندەوەرزانیدا قۆناخێکی هاوشێوەی ئەمەیە, ئەڵقەی پێشوو لەگەڵ ئەوەی دواتر تێکەڵن. گۆڕانکاریەکی هاوچەشنی ئەمە لەکۆمەڵگاشدا هەیە. کۆمەڵگای باڵا، کۆمەڵگای ژێر لەناواخنی خۆی دەگرێت. بەڵام پێچەوانەکەی ڕاست نی یە. کۆمەڵگای ژێر، کۆمەڵگای سەروو ناگرێتە ناوخۆی، چونکە دیاردەی نوێ لەئارادا نییە. هەربۆیە کۆمەڵگای دەرەبەگایەتی لەمیانەی ئەو بارە نوێیانەی سیستەمی کۆیلەداری شێوە دەگرێت کە لەئەنجامی هێرشەکانی دەرەوە و ناوەوە بەدەستیهێناون. چەندین بەهای سیستەمی کۆیلەداری لەخۆدا دەگرێت. نەك وەکو شێوەکانی جاران بەڵکو وەك ئەو فۆرمە نوێیانە لەژیاندان کە لەئەنجامی سەنتێزی بەها نوێکان ئاواکراوە, لەنێو نەچووە. بەڵکو شێوەی گۆڕیوە و بەردەوامی بەهەبوونی خۆی دەدات. هەر لەسەر ئەم بنەمایەشە کە سیستەمی کۆیلەداری ڕۆما بەتازە خوێنی مەسیحییەکان و بەربەرەکان هێزی خۆنوژەنکردنەوەی بەدەستهێناوە، تەنیا لەمیانەی ئەم شێوازەوە دەتوانرێ دیالەکتیك لەناو دۆگمادا نەخنکێنرێ و لەمیانەی پراکتیزەکردنی بەگوێرەی قۆناخی مێژوویی، ڕێگا لەپێش تێگەیشتنێکی ڕاست بکاتەوە.

بەرامبەر بەکۆمەڵگای سروشتی لەسیستەمی کۆمەڵگای دەرەبەگایەتیشدا وەرچەرخانی زهنی بە قووڵایی بەردەوام دەکات. لەڕێگای ژێری ئەنالیتیکەوە کرانەوەی مەزن ئەنجامدراوە. هەم شێوەی هزری ئایینی، هەم شێوەی هزری فەلسەفی، زهنییەتی زاڵی کۆمەڵگای نوێ پێکدێنن. هەردوو شێوەی هزریش دووبارە لەفاکتەرە وەرچەرخاوەکانی کۆمەڵگای کۆندا زاڵ دەبن. هەروەکو چۆن کۆمەڵگای سۆمەری بەهاکانی کۆمەڵگای نئۆلیتیکی لەسیستەمی نوێی خۆیدا کرد بەسەنتێزێك, کۆمەڵگای دەرەبەگایەتیش بەها مەعنەویەکانی پێکهاتەی ناوەوەی سیستەمی کۆن و دەوروبەرەکانی دەرەوەی ــ چینە چەوساوە و ئەتنیکەکانی بەرخودان دەکەن ــ کردووە بەسەنتێز. لێشاوی کرداری لەم قۆناخەدا ڕۆڵی دیاریکراوی هەیە, لە واتایەکدا پراکتیك وەك هێزێك بوونی ئافرێنەری زەمەنە. زەمەن (کات) ئەو پراکتیکەیە کە ئەنجامدراوە. هزری کۆنی میتۆلۆژیانە بەبیرۆکەی فەلسەفی و ئایینی تایبەتمەندێتییەکانی نوژەن دەکاتەوە. لەجیاتی فرەخوداوەندی بێ هێز و لاواز، هێزی ئیمپراتۆریەتی هەڵکشاو بەشێوەی پەرەسەندنی قۆناخێك بەرەو خودای هەرە گەورە دەڕوات کە نوێنەرایەتی هێزی گەردوونی دەکات. ئەو ڕووداوانەی لەژیانی ماددی ـ کۆمەڵایەتی ڕوودەدەن، لەزهنییەتیشدا بەرامبەرەکەی خۆی دەدۆزێتەوە. بەشێوەیەکی بەرامبەر یەکتری بەهێزکردن لەئارادایە. لەئایینەکاندا لەجیاتی فرەخودایی بەجێبوونی ئایینی تاکخودایی، پەیوەندی بەم قۆناخەوە هەیە. ئیتر پراکتیکی هەزاران ساڵەی دەوڵەت بیرۆکەی پادشا ــ خوداوەندی داماڵیوە. بەتایبەتیش سەنتێزی ڕۆژهەڵات ـ ڕۆژئاوا کە بە ئەسکەندەر دەستیپێکرد، لەم بوار و واتایەدا قۆناخێکی گرنگە. ئەسکەندەر کەبە هزری ئەرستۆ پێگەیشتووە و جۆشدراوە، تەواو پەی بە فیکری پادشای ــ خوداوەند بردووە. بەتایبەتیش خۆی وایکردووە

نووسەرەکانی دەوروبەریشی هەست بەساختەیی ئەم فیکرە بکەن. بەرامبەر ئەمەش بۆ پاراستنی دەسترۆیی خۆی بەکاریدێنێ، ئیلاهیبوونی خۆی جاڕدەدات. لەڕێگای توندوتیژییەوە ئیلاهیبوونی خۆی بەسەر ئەسینادا دەسەپێنێ کە بەرخودانی دەکرد. ئیتر لە سەردەمی ئیمپراتۆرەکانی ڕۆما باوەڕی پادشای ــ خوداوەند لەدوا قۆناخەکانی خۆیدا دەژی. لەکاتی مردنی پادشا، بەچوونە ئاستی خوداوەند بەناو دەکرێ، ئەمەش نیشاندەدات کە وردە وردە مەودای جیاوازی کراوەتەوە.

کارەکتەری سێیانەی چەمك و بیرۆکەی خوداوەندی حەزرەتی عیسا لەمێژوودا ڕێگای لەپێش سەراوژێربوونی مەزن کردۆتەوە. ئەو شۆڕشە زهنییەی لەگەڵ عیسادا دەستیپێکرد پێشکەوتنێکی گەورەیە. نوێنەرایەتی ئەو قۆناخە مەزنەی تێپەڕ بوون دەکات لەنێوان پادشا ـ خوداوەندەکان و مرۆڤەپادشاکان.

تا ئەوکاتە پادشاکان خۆیان وەك خوداوەند پێشکەش دەکرد، حەزرەتی عیساش کەدەیخواست لاسایی پادشای قودس بکاتەوە، لەژێر ئەم کاریگەریە لەجیاتی خودا وەکو کوڕی خوا دەجوڵێتەوە. بیرۆکەی کوڕی خودای پەرتووکی پیرۆز لەڕاستیدا واتایەکی قووڵی سۆسیۆلۆژی هەیە. لەجیاتی خودا بوون بەکوڕەکەی گۆڕانکاری و پێشکەوتنێکی نوێیە. (ڕۆح ئەلقەدوس) ڕۆحی پیرۆز بەواتای ڕەچەڵەکی خوداوەند دێت.

حەزرەتی عیسا کە لەناو پێکهاتەی هزری ئەو سەردەمە سەریهەڵداوە، لەناوەڕۆکدا هەوڵی ئەنجامدانی ریفۆرمکردنی ئەم پێکهاتە دەدات. هەربۆیە هەم لای ڕۆما, هەم لای یەهودییەکان ڕێگا لەپێش گۆڕانکاری باوەڕییە ئاینییەکانیان دەکاتەوە. لەخاچدانی حەزرەتی عیسا لەئەنجامی ڕێککەوتنی نێوان والی ڕۆما و پادشای قودس سەرچاوەی خۆی بۆ تایبەتمەندێتی شۆڕشگێڕی ئەم پێهەڵگرتنە پێشکەوتنخوازە دەگەڕێتەوە. ئاپۆرا بێکار و هەژارەکانی جەماوەری ئەو سەردەمەو زانا ئایینیەکانی ئاستی ژێر و فەرمانبەرەکانی دەوڵەت پەیوەندی بەرامبەر عیسا نیشاندەدەن. هەڵبەتە حەزرەتی عیسا لەڕۆژێکدا سەریهەڵنەداوە. پەیوەندی لەگەڵ تەریقەتی (ئەسەنی) بەهێزی ئەوکاتە هەیە. هەروەها خەلافەتی لەدەست حەزرەتی یەحیا وەرگرتووە کە وەك پێغەمبەرێك دەناسرێت. بەر لە خاچدانی عیسا، "یەحیا" سەر دەبڕدرێت. لەم قۆناخەدا بەشێوەیەکی بەردەوام جەماوەری بێکار و نەزان لەفراوانبوون دایە. بەکورتی قۆناخێکی قەیرانی گرنگی سیستەمی کۆیلەداری لەئارادایە. ئەو شۆڕشە هزرییەی لەشێوەی مەسیحییەتە ئەنجامی پەرەسەندنێکی چەند سەد ساڵەیە. بەجۆرێك لەجۆرەکان لەبزووتنەوە سۆسیالیست، سۆسیال دیموکرات و مارکسیستەکانی قۆناخی نزیك دەچن. مەسیحییەت پەلهاوێشتنێکی هاوشێوەی ڕۆمای نیشانداوە، هەروەکو بڵێی لەسەر ئاسەوار و وەك سێبەری ئەو جوڵاوەتەوە. دەتوانرێ وەك یەکەمین و گشتگیرترین پارتی هەژارانیش ببینرێ. نەك ئەتنیك بەڵکو مرۆڤپەروەری (هیۆمۆنیزم)ی بەبنەماگرتووە. لەم بوارەشەوە لەسەر ڕێچکەی کۆزمۆپۆلیتی (فرە ڕەگەزی) ڕۆما بەڕێوەچووە. گرنگترین بانگەشەکانی بەرخودان بەرامبەر ئیمپراتۆرەکانی ڕۆما گووتەی ئیمپراتۆر نابێ بەخوداوەند. خوداوەندی باوك هەیە عیساش کوڕەکەیەتی. لەم ڕستەیەدا هەڵوەشانەوەی زهنییەتی ئیمپراتۆریەتی ڕۆما ئامانجە. ئەو شەڕانەی لەڕووخساردا ئایینین لە ناوەڕۆکدا شەڕی سیاسین. سەرەتا لە میانەی فیداکاری گەورەی حەواریەکان،دواتریش عەزیز و عەزیزەکان، ڕاهیبە ژن و پیاوەکان زهنییەتی مەعنەوی ڕۆما فەتح دەکرێت. لەڕێگای قوستەنتینی گەورە فەتحی سیاسی تەواو دەبێت. ئیتر مەسیحییەت ئایدیۆلۆژیای فەرمی دەوڵەتی نوێی بێزەنتییە.

لەسەرەتاوە تاکۆتایی شەڕێکی دژواری ئایینزایی بەڕێوە براوە. ئەمە پێشبڕکێیەکە تا ڕۆژگاری ئەمڕۆمان بەردەوامە. کە لەناوەڕۆکدا شەڕی بەرژەوەندیپەرستی چین و پێکهاتە ئەتنییە جیاوازەکانە.

لەتیۆلۆژییەکان وەکو بابەتێك باس دەکرێت کە: مەسیحییەت وەك مەزهەبێکی موسەوی پێشکەوتووە, موسەویەت (یەهودی)یش سەرچاوەی خۆی لەنەریتی بەهێز و مەزنی حەزرەتی ئیبراهیم وەردەگرێ کە بەرامبەر پادشا ـ خوداوەندەکانی

سۆمەر و میسر سەریهەڵداوە، ئەم نەریتە لەڕێگای حەزرەتی موسا پێهەڵگرتنی ئەنجامداوە، لەدوای ئەڵقە مەزنەکانی داود و ئەشعیا هەروەکو باس دەکرێ لە ڕێگای حەزرەتی عیسا بەردەوام بووە. دوا مەزهەبیشی دەبێتە ئیسلام.

جوڵانەوەی پێخەمبەرەکان سەرباری ئەوەی لایەنی هزرییان (زهنیان) لەپێشە, بەڵام لایەنی سیاسی کۆمەڵایەتیشیان بەهێزە. بەبەراورد لەگەڵ کۆیلایەتی سەرەتایی (پادشا خوداوەندەکان) نەرمترن و بەدوای سیستەمێك دەگەڕێن توانای ژیانی تێدا بێت و بەرگەی بگیرێت، بەشێوەیەکی دژوار کاریگەری میتۆلۆژیای سۆمەری و میسریان کراوەتە سەر. بەڵام وا لەقەڵەم دەدەن کەزۆربەی گریمانەکانی میتۆلۆژیا و چەمکی خوداوەند تا ڕادەیەکیش لەژێر کاریگەری کات سەردەمیان بەسەر چووە. وەکو چۆن هەیە بەردەوامکردنی کۆیلەداری سەرەتایی وەك سیستەمێك دەبینرێ کە بەرگەی ناگیرێ.

هەروەها ڕێگادان بەپێکهاتنی بازرگان و پیشەکاران و بەدەستهێنانی گۆڕەپانێکی تایبەت بۆ پەرەسەندنی چینایەتییان دەکرێتە ئامانج، هەربۆیە کەرەستەی ئایدیۆلۆژی لەمیتۆلۆژیە کۆنەکان دەدۆزێتەوە. لەبەرئەوەی لەتوێژەکانی ژێرەوەی شار هاتوون، جێگای خۆیان لە کۆمەڵگای سروشتی ناوچە لادێییەکاندا دەگرن.

لەتوێژەکانی وردە ـ بۆرژوای ڕۆژگاری ئەمڕۆمان دەچن. وەك پێویستییەکی پێکهاتەکەیان ناشێ خاوەن ئایدیۆلۆژیایەکی ڕیشەیی سەربەخۆبن, چاوەڕوانی دەکرێت ئایدیۆلۆژیایەکی پارچە پارچەیان هەبێت. ئەو زهنییەتەی گریمان و وێنایان کردووە بەواتایەك ئایدیۆلۆژیای چینی ناوینە.

هەم لەچینی باڵا, هەم چینی ژێر ئایدیۆلۆژیایەکی تێکەڵە جێگای باسە. چینی ژێر بیرۆکەکانی بەڕێوەبەرایەتی چینی بەڕێوەبەرێتی باڵای خستۆتە سەر بیرۆکەکانی ئازادی و یەکسانی گروپە ئەتنیکییەکان و سیستەمی زهنییەتی خۆیان کردووە بەڕاستییەکی نەریتی باو و توانیویانە سەرکەوتووانە بیکەنە کولتوورێکی جیاواز.

شێوەی ئیسلامی نەریت زیاتر جێگا بەژیری ئەنالیتیك دەدات. بەتەواوەتی لەبانگەشەی پادشای ــ خوداوەند دابڕاوە. لەجیاتی ئەوەی حەزرەتی عیسا وەك کوڕی خوا ببینرێ وەك پەیامبەر (پێخەمبەر)یکی خودا پێناسە دەکرێت، بەشێوەیەکی بەهێز و لێهاتووانە جیاوازی نێوان مرۆڤ ـ خودا دەستنیشان دەکات.

بانگەشەی سەرەکی پەرتووکی پیرۆز " قورئان " چەمکی گەردوونی خودایە, وێناکردنێکی زۆر داتاشراو (واتا ــ مجرد)یی خودا جێگای باسە. بەجۆرێك لە جۆرەکان وەك وزەی گەردوون دەرکی پێدەکرێت. بەڵام لایەنی قورسی ئەم بیرۆکەیە پەیوەندیەکەیەتی لەگەڵ ڕاستینەی کۆمەڵگا, پەیوەندیەکی تونددوتۆڵ لەنێوان تاکانەیی بیرۆکەی داتاشراو و ناوەندیبووی دەوڵەت و چەمکی نوێی خودای داتاشراو لەئارادایە. پەرەسەندنی " ئەل " لەڕێگای ئەڵڵا بە بەهێزترین شوێنگە گەیشتووە.

لەبنەڕەتدا تیۆلۆژیای سۆمەری بەدوا قۆناخی خۆی گەیشتووە. ماجەڕای خوداوەندەکان کە بەپێکهاتە میتۆلۆژیەکان دەستیپێکرد، لەگەڵ بوونی خودایەك کۆتایی پێهات کە هەر فەرموودەیەکی یاسایە. کاتێك لەم چوارچێوەیەدا هەڵوەستە بەرامبەر بیرۆکەی حەزرەتی محەمەد بکرێ کە دواپێخەمبەرە، ئەوا هەندێ هۆکار دەبینرێ کە دەرکیان پێدەکرێ، ئیتر میتۆلۆژیای سۆمەری بەشێوەیەك ناوەڕۆکەکەی پووچکراوەتەوە, ناتوانرێ بۆ ئایینی دیکە بەکاربهێنرێ. میتافیزیای قۆناخ پێشدەخرێت. ئەو پراکتیکە کۆمەڵایەتییەی زیادیکردووە، زیاتر سروشتی ناسیوە، ئیتر هەنگاوی ناوە بەشێوەیەکی زانستیانە قۆناخی سروشتی پێناسە بکات. هەربۆیە پێکهاتەی زهنییەتی سیستەمی دەرەبەگایەتی گەیشتۆتە ئەو خاڵەی بڵێ جیهانی کارو جیهانی ئایین لەیەکتر جیاوازن. نوێنەرایەتی خودا لەسەر زەوی و سێبەری خودا (ظل الله) بەگوێرەی زهنییەتی مرۆڤایەتی گونجاوترە. ئیتر ئاستەمە خەڵك باوەڕ بە بیرۆکەی مرۆڤی خوداوەند بێنێ. ئەنجامی مرۆڤ نابێتە خوداوەند, خوداوەندیش نابێتە مرۆڤ، بۆچوونێکی هاوبەشە تەواوی ئایینە کاملەکان پێیگەیشتوون. ئیتر ڕوونکردنەوەی سروشت لەجیاتی بیرۆکە خوداییەکان، بەبیرۆکەکانی هزر ــ مێشك ئەنجام دەدرێت. ژیانی دونیایی و ئاخیرەتی زۆرباش لێك

جیادەکرێنەوە. بەڵام دیسان چەمکێکی خوداوەندی وەها جێگای باسە کە بەشێوەیەکی بەهێز درێـژە بەهـەبوونی خـۆی دەدات، تەواوی جوڵەکانی مرۆڤ کۆنـترۆڵ دەکات، وەڵامی کارە باش و خراپەکان دەداتەوە.

لەبنەڕەتدا ڕەنگدانەوەیەکی دەزگای دەوڵـەتی داتاشـراو و بەسـەنتەربوو بەشـێوەیەکی چـڕوپڕ لەگـەڵ بیرۆکـەی خوداوەنـد بەناویەکدا چوونە. کاتێـك لەسـەدەی 19 یەمـدا دەگـوترێ دەوڵـەت شـێوەی بەرجەسـتەبوونی خوداوەنـدە ئـەوا بەشـێوەیەکی ئاشکراتر دان بەم ڕاستییە دادەنرێت. پەیوەندییـەکی تونـدوتۆڵ لـەنێوان بیرۆکـەی ئـەو دەوڵەتـەی کـە بەتـەواوی لەکەسـایەتی پادشـاکان دابـڕاوە و کەوتۆتـە ڕەوشـێکی داتاشـراوی و بەپێکهاتەیـەکی بـەهێزی ناوەنـدی گەیـشتووە لەگـەڵ ئـەو ئایینـە تاکخوداییانەدا کە بەهێزن و بوونەتە خـاوەن پێکهاتەیـەکی ناوەنـدی. ئایینـەکانی مەسـیحییەت و ئیـسلام تیۆرییـەکی دەوڵـەتی ناوەندی پێشدەخەن ـ هەربۆیە دەبینین ئـەو دەوڵەتـە ئیـسلامییەی لەسـەردەمی ژیـانی حـەزرەتی محەمەددا‌پێشکەوت لەگـەڵ دەوڵەتی خودایی پاپا ئەم تیۆریە پراکتیزە دەکەن.

نوێکردنەوەی بیرۆکەو دۆگماکانی زهنییەتی کۆن لەگەڵ میتۆلۆژیای کـۆن و فەلسەفەو ئـەخلاقی یۆنـان و زەردەشـت لـەناو یەکدان. پێکەوەلکانی هەرسێکیانە لە وێنەکانی بەهەشت و دۆزەخ تا دەگاتە چەمکی گەردوونی، لـەکاری بـاش و خـراپ تـاوەکو گریمانەی فریشتە و جنۆکە، لەشێوەکانی پاراستن تادەگاتە ڕێساکانی مافپەروەری، سەرچاوەی سەرەکییان میتۆلۆژیای سۆمەر و فەلسەفەی گریك و ئەخلاقی ئازادی زەردەشتە.

ئەم زهنییەتە لەسەدەی چوارەمی زایینی تاوەکو سەدەی پانزدەهەم ڕۆڵێکی پێشەنگایەتی ئایدیۆلۆژی دەبینـێ. لەگۆڕەپانـە سـەرەکییەکانی شارسـتانییەت درێـژە بەباڵادەسـتی خـۆی دەدات. لەهـەموو کیـشوەرەکان لەسـەرووی هەمووشـیانەوە لەئـەوروپا بڵاودەبێتەوە. تەنیا لەگەڵ ڕێنسانسی سەدەی پانزدەهەم، واتە لەئەنجامی دەسـتپێکردنی شۆڕشـێکی زهنـی نـوێ دەکەوێتـە نـاو قۆنـاخی دواکـەوتن. بـەڵام ئاسـتەمە بگـوترێ ئـەم زهنییەتـەی چاخی نـاوین بەتـەواوی تێپـەڕ کـرا. لـەژێر ڕووخـساری نوێـدا هەوڵدەدات لەچەندین گۆڕەپاندا لەسەرووشیانەوە ڕۆژهەڵاتی ناوین، درێژە بەهەبوونی خۆی بدات.

بـەدەزگابوونی سیاسـی و سـەربازی کۆمـەڵگای دەوڵـەتی دەرەبەگایـەتیش، نوێنەرایـەتی قۆنـاخێکی هاوشـێوەی قۆنـاخی پێگەیـشتن دەکـات, تـاوەکو دوایـی دەوڵـەت بـاوەڕ و متمانـە بـەخۆی دەکـات. پیرۆزتـرین هـەبوونی خودایـە لەسـەر زەوی. سەربازەکانیشی جەنگاوەری خودان, دەمامکی پیرۆزیی زۆر بەچاکی جێگیرکراوە.

یەکـەمین هێـز سیاسـیەکانن, دووەمیـان نوێنەرایـەتی ئـایین و سێیەمیـشیان سـەربازی و چوارەمیان بیرۆکراسـییە. دەزگـا سەرەکییەکانی دەوڵەت باش جێگیربووە. لەگەڵ چوون و هـاتنی خانەدانـەکانیش دەوڵـەت هـیچ لەبـەهای دەزگاکـانی وناکـات. ئەوەی سەرەکییە دەزگایە نەك خانەدان (بنەماڵە). هەمان دۆخ بۆ تاك و کەسێتیەکانیش لەجێگای خۆیەتی. دیسان سـەرزەوی وەك ئـەو موڵکـە دەبینـرێ کەلەلایـەن خوداوەنـدەوە پێـشکەشکراون. دەبـێ بەنـدەکان(کۆیلـەکان) ڕازیبـوون بەرامبـەر ئەمـە نیشانبدەن و تەنانەت بەردەوام سوپاسی خودا بکەن. بەرگی پیرۆزیی کراوەتە بەرجەنگەکان, ئەمە بەناوی سیـستەمی خـودایی ئەنجامدەدرێت. سەرباری ئەوەی گفتیار (موخاتەبە)ی سەرجەم ئازادی و یەکسانی و مرۆڤایەتیکراوە, بەڵام دەسکەوت سـەدان دەزگای سەرەکی چەوسانەوەیە کەلەم بوارەدا درێژە بەکۆیلایەتی کلاسیك دەدات. سـوپاکانیان بەشـێوەیەك ئامـادە دەکـرێن کـە بەسیستەم و هەمیشەیی بن. لەمێژە لەجەنگاوەرێتی دەستەوپێوەند بۆ دەزگـای سـوپا هـەنگاونراوە. سیـستەمی سـوپای پـارس، ڕۆما و هێلینیەکان بەبنـەما دەگیرێـت و لـەبواری چـەندایەتی و چۆنایەتی سـوپاگەورەکانی چاخی نـاوین ئـاواکراوە. ئەسـپ و شمـشێر سـەمبوڵی سـوپای ئـەم قۆناخەیـە. بەهـەموو شـکۆداری و گەورەییەکیـەوە سـەردەمی دەزگـای سوارچـاکی و جـوامێری لەئارادایە.

بیروکراسی بەدەزگابووە. ستاتۆی وەزیر و فەرمانبەرەکان دیاریکراوە. چینەکانی سەربازی و زانست لێکجیاکراونەتەوە. باج بەبنەمایەکی پتەو گرێدراوە. هەواڵنێری و هەواڵگری وەکو دەزگایەك بلاوبۆتەوە. وەك شێوەیەکی بەرهەمهێنان بیر لەشەڕ دەکرێتەوە, فەتحکاری سەرچاوەی گرنگی بەدەستهێنانی قازانجە. فەتحکردنی خاك و زەوی نوێ واتای بەرهەمی ــ زێدەی نوێتر دەبەخشێ. بەهێزترین دەوڵەت ئەو دەوڵەتەیە کە بەباشترین شێوە دەجەنگێ و فەتحکاری دەکات. ژیان و گوزەران لەسەر خوێن و چەوسانەوە سنوور ناناسێ, شەڕکردن بەناوی خودا تەنیا بەفەتحکردنی تەواوی دونیا ئەنجامگیر دەبێ. ئەمەش بەواتای جیهادێکی گەردوونی و هەتاهەتایی دێت. لەوە زیاتر کرانەوەی سیستەمی دەوڵەتگەرایی نابێ, واتە لەوەزیاتر پێناگات. ئیتر گەیشتۆتە دوا قۆناخی گەورەبوون. ئەمەش بەو واتایە دێت کەدەزگای دەوڵەت لەناو قۆناخی مێژوویی گەیشتۆتە قۆناخی پێگەیشتن. قۆناخی دواتر تەنیا دەشێ ڕەوشی قەیران بێ.

لەژیانی کۆمەڵایەتیدا بەندایەتی وەك ڕەوشێکی سروشتی لەقەڵەم دەدرێت, کە لەخوداوە هاتووە. ڕەوشی بەندایەتی دۆخێکی زگماکی ژیانە و شتێك نییە دوایی دروست کرابێت. مرۆڤ بەبەندایەتی لەدایك دەبێ و دەمرێ. جگە لەبەندایەتی بیر لەشێوەیەکی دیکەی ژیان ناکرێتەوە. لەلایەك خودا لەلاکەی دیکەش بەندەکانی هەن, فریشتە و پێخەمبەرەکانی ناوەڕاست، ئەو پەیامبەرانەن کە فەرمانەکان دێنن. گەر وەربگێڕیتە سەر زمانی کۆمەڵناسی خودا نوێنەرایەتی ئەو دەسەڵاتە داتاشراوەی دەوڵەت دەکات کە بەدەزگابووە و فریشتەکان نوێنەرایەتی سوپای فەرمانبەرانن، پێخەمبەر و فریشتە سەرەکیەکانیش نوێنەرایەتی وەزیرەکانن, واتە ڕەمزی بیروکراسیەتی بالآیە. بەڕێوەبردنی کۆمەڵگا لەمیانەی سیستەمێکی سامناکی سەمبۆڵەکان بەڕێوە دەبرێت.

پەیوەندیەکی توندوتۆڵ لەنێوان بەڕێوەبەرایەتی سەمبۆلی و کرداری لەئارادایە. تاوەکو پەیوەندی نێوان بەڕێوەبەرایەتی ڕەمزی و پراکتیکی شیکار نەکرێت بە تێگەیشتنێکی تەندروستانەی کۆمەڵگا ناگەین.

ئەگەر دەخوازین بەڕێوەبەرایەتی ڕووتی کۆمەڵگا تێبگەین ئەوا پێویستە ئەو پەردەخوداییەی سیستەمی پەنتائۆن ـ سەری لابرێ. ئەوکاتە دەبینرێ کە هەزاران ساڵە لەژێر ناوی پیرۆزیی ڕووخساری قێزەون و ستەمکارانەی چەوسێنەر و زۆردارەکان شاراوەیە.

بەندایەتی کۆمەڵگا تەنیا دیاردەیەکی چینایەتی نییە. جگە لەدەسپۆت ـ کە ئەویش دیلی سیستەمە, هەموو کەسێك واتە سەرجەم چینە کۆمەڵایەتییەکان گرێدراون. سیستەمێکی شاراوەی ملکەچکردن هەیە کەلەهی سیستەمی کۆیلایەتی قووڵترە. نەرمبوون بەواتای قوڵبوونی سیستەمیش دێت. پارادیگمای سەرەکی کۆمەڵگا سیستەمێکی بەندایەتییە کە سەرەتاو دوایی نییە. لەئەزەلەوە تا هەتاهەتایی ئەم دوو بیرۆکەیە زیاتر تایبەت بە قۆناخی پێگەیشتنی دەوڵەتە ــ هەروەکو خۆی سیستەم بەردەوام دەبێت. شوێنی تاقیکردنەوە و گۆڕانکاری پەیوەندی بەدونیای دیکە (ئاخیرەت)ەوە هەیە، نەك تەنیا سەرهەڵدانی کرداری، بەڵکو بەڕۆح و فیکریش دژایەتیکردنی سیستەم گەورەترین گوناحە (تاوانە). باشترین بەندایەتی بۆ ئەو کەسەی بەرەهایی (موتلەقی) عیبادەت دەکات,خودی بەهێزی و شەرەفمەندییە. ئەو بوونەوەرانەی لەسەردەمی کۆمەڵگای سروشتی و سەردەمی قارەمانێتی قۆناخی ئەرێنی پلەداری بە باشترین شێوە خزمەتی کۆ مرۆڤ (کۆمەڵگا)یان دەکرد، لەسەردەمی بەندایەتی وەك کەسایەتی شەیتانی و مەترسیدار و تاوانبار بەرامبەر بەخوداوەندەکان نەفرەتی لێدەکرێت. وەك چەمك و بیرۆکە شەیتانیبوون سەبارەت بەو گروپانەی مرۆڤ پێشدەخرێت کە کۆیلایەتی پەسەند ناکەن. ئەم بیرۆکەیە, کە سەرچاوەکەی لەڕۆژهەڵاتی ناوینە, سەبارەت بەو گروپانەی گەل بەکاردەهێنرێ کە لەگەڵ سیستەم نابن بەیەك. هەربۆیە ئەو کوردانەی ناکەونە نێو سیستەمی تاکخودایی و گرێدراوی نەریت و کەلەپووری سروشتی ژیانن بەشەیتانپەرستەکان بەناو دەکرێن. پەرستنی شەیتان لەلایەن ئەو توێژەی کوردان چەندەی بڵێی واتادارە.

بەچاوی سیستەمی کۆیلەداری سەردەمی پێگەیشتن، جیهان شوێنێکە هەر ساتێك گوناهی تێدا ئەنجامدەدرێت، پێویستە خۆی لەژیان بپارێزێ. چەندە خوازیاری ژیان بیت بەو ئەندازەیە گوناهکار دەبیت. بەهەموو شتێکەوە ئامادەبوون بۆ مردن پێگەیشتووترین شێوەی ژیانە. لە کاتێکدا ئەم هەڵوێستە سروشت وەك ماددەیەکی مردوو دەبینێ کەپێویستە هەرگیز نزیکی نەبنەوە، ئەوا لەسەرەتاوە خولقکاری کردووە بە بابەتێکی مەحاڵ، ناشێ بەندەکان بیر لە چەمکی سروشتی زیندوو بکەنەوە. لەبنەڕەتدا شوێنپەنجەی فشار و چەوسانەوەیەکی سامناك لەبنەمای لەدایکبوونی ئەم سیستەماتیکە هەیە. یەکەمین هۆکاری دەروونی کە ئەمڕۆش ڕۆژهەڵاتی ناوین ناتوانێ بێتەوە هۆشی خۆی ئەمجۆرە هەڵوێستەیەتی بەرامبەر سروشت. بەرامبەر ئەمەش بۆ چینی ئەرباب دونیایەکی زیندووی وەها لەسەر ئەم خاکە جێگای باسە کە وەك بەهەشتە. ئەرباب و خوداوەندەکان کە هەمان ناوی ـ ڕەب ـ یان هەڵگرتووە ـ واتە توێژی بەڕێوەبەرایەتی ژیانێکی وەها دەگوزەرێنن تادوایی پێیخۆشحاڵن و هاوشێوەی چیرۆکەکانی هەزارو یەك شەوەیە. چیرۆکەکانی هەزار و یەك شەوە گێڕانەوەی میتۆلۆژییانەی سیستەمی پێگەیشتووی چاخەکانی ناوینە.

لەڕەوشی ناو قەفەسی ژندا تەنیا گۆڕانکاری لە دەنگ و رازانەوە جێگای باسە. لە ئاستێکی خەیاڵیدا کە باوەڕ ناکرێت قووڵکردنەوە و شاردنەوەی کۆیلایەتی جێگای باسە. ژنی چەرخەکانی ناوین دووچاری دووەمین شکاندنەوەی مەزنی کولتووری رەگەزی هاتووە. لەکاتێکدا لە کولتووری خوداوەندە ژن ئینانا ـ عەشتاری قۆناخی لەدایکبوونی دەوڵەتی کۆیلەداری یەکەمین یەکەمین شکاندنەوەی مەزنی کولتووری رەگەزی دەبینرێ، ئەوا لە قۆناخی پێگەیشتنی سیستەم لە کەسایەتی نموونەکانی مریەمی خۆشکی موسا، ژنی حەزرەتی محەمەد عایشە، دووەمین شکاندنەوەی رەگەزی دژ بە ژن دەبینرێ. هەروەکو چۆن هیچ شوێنپەنجەیەکی خوداوەندی ژن نەماوە، وەکو نزیکترین شوێن (ستاتۆ) لە شەیتان دەبینرێ. نیشاندانی بچووکترین ناڕەزایی، خۆی دەبێت بەشەیتان. هەر ساتێك دەشێ رۆحی خۆی بفرۆشێتە شەیتان. پیاو لاڕێ بکات. رەوشی جادووگەرێتیەکەی پێویست دەکات لە ناو کلپەی ئاگر بسووتێ. کولتوورێکی کوشتنی بەکۆمەڵ جێگای باسە کە بەزیندەبەچاڵکردنی کیژۆڵان دەست پێدەکات، تا دەگاتە لەرێدەرخستنی زایەندی و رەجمکردن. ئەو رەوشەی کۆیلایەتی کە لە ناو کۆمەڵگادا قووڵبۆتەوە و بە هەزاران ساڵ تەشەنەی کردووە و گەیشتۆتە ئاستێك بەرگەی ناگیرێت. لە راستیشدا تاوەکو ژن شیتەڵ نەکرێت دەرك بە ئاستی کۆیلایەتی سیستەمیش ناکرێت. ئەو ئەڵقانەی بەهەموو شوێنێکەوە کراون، کەلوپەلەکانی رازانەوە و نەخت، رەنگدانەوەی کولتووری کۆیلایەتییە. هەروەکو بڵێی زمانی بڕاوە، بێ فکر هێشتراوەتەوە. ستاتۆی ژن وەك دایکێکی وشك یاخود وەك کیلگەیەکە کە پیاوان چۆن بخوازن بەمجۆرە بەکاری دێنن. لە مێژە لە بابەتێکی زیندوو و بکەر دەرچووە، کراوە بە ئامرازێك (تەواوکەر)، شوێنپەنجەیەکی خوداوەندە ژنی کۆمەڵگای سروشتی نەماوە. هیچ شوێنەوارێکی ئەو ژنە زانا و بلیمەت و بەڕێوەبەر نەماوە کە منداڵان و لاوان و پیاوان لە دەوروبەری کۆدەبوونەوە.

رەوشی منداڵان و لاوانیش زیاتر لە ژن دەچێت. بەرلەوەی منداڵی سروشتی تەمەنی بگاتە حەوت ساڵان سیستەمی بەندێتی گشتی رۆحی کێشاوە. لە میانەی پێڕەوە فێرکارییە ئاساییەکانی سیستەمەوە لە قۆناخی هەرزەکاریدا کەسایەتییەکی چوارچواری دروستکرا و دەخولقێنرێ. پێشتر هەموو هەڵوێستێکی پێوانە (ئامادە) کراوە. تەنانەت لە ئاستی وشەشدا بیر لە ئازادی ناکرێتەوە. دەتوانین بەشێوەیەکی گشتی ئەو قۆناخە وەکو سڕینەوەی رۆح و هزری کۆمەڵگا هەڵسەنگێنین. تەنیا دەنگ و زایەڵەی دروشمەکانی، الله، شمشێر، ناڵی ئەسپی بەڕێوەبەرایەتی کۆمەڵگای باڵا جێگای باسە. تەواوی داستانەکان درامای مردن و فەتحکاریان تێدا بەدی دەکرێ. لەوانەیە زێدەڕۆیی لەم تابۆیەدا هەبێ. بەڵام بە شێوەیەکی گونجاو راستی ناوەڕۆکی دەروونی قۆناخ شیدەکاتەوە. سیستەمی کلاسیکی جێگیرتر جێگای سیستەمی کۆیلەداری سەردەمی دێرینی گرتەوە. دەوڵەت و ئەو کۆمەڵگایەی نوێنەرایەتی دەکات، لە بەرزترین ئاستی خۆیدایە، واتە لە قۆناخی پێگەیشتندایە. تەواوی بابەت و دەزگا

سەرەکییەکانی تایبەت بە سیستەم ئاوا کراون. مزگەوت، کلێسا و حەورا رۆژانە لە میانـەی بانگدان و زایەڵـەی زەنـگ پیرۆزیـی سیستەم رادەگەیەنن. دەوڵەتی سـەرمایەداری کـە لەمەبـەدواوە دەرفـەتی گەشـەکردنی بـۆ دەرەخسێ چـەندە خـۆی بـەهێزیش نیشان بدات، دیسان قۆناخی دوای قەیرانی کۆمەڵگا پێکدێنن. هەروەکو دەزانرێ شکۆدارترین قۆناخ بـە دوای چارەسـەرکردن و تێپەڕکردنی قۆناخەکانی قەیرانەوە دێت. ئەم یاسا گشتییەی سروشت بەزیادیشەوە بۆ قۆناخەکانی کۆمەڵگا بەجێیە و پەیڕەو دەکرێت.

چاخی ناوین بابەتەکانی رەنجبەری، شار، گوندمان هێندە بـەکار نـەهێنا کـە شـێوەیەکی دیکـەی بابەتەکانـە. لەبـەر ئـەوەی پەیڕەوی شیکاری چینایەتی و ئەنجامەکانیان دەزانرێ پێویستی دووبارەکردنەوەمان نەبینی. بێگومـان لـەڕێگای ئـەم پێڕەوشـە دەکرێ هەندێ راستی دیار بکرێن. دەشـێ رەنجبـەر، گونـدی، بازرگـان، شارسـتان، پیـشەکار، زانـا و هونەرمەنـدەکان وەك توێـژە هەمەڕەنگەکانی کۆمەڵگا بەناو بکرێت. دەشێ ئامرازی بەرهەمهێنانی خاك، هەروەها پەیوەندییەکانی موڵکایەتی سـەبارەت بـە خاك، ئەو مافدارییەی پێشدەکەوێ، پێویـستی بـە تـاوتوێکردنێکی گشتگیر هـەبێت. لەبـەر ئـەوەی بـوونی خـاك بـە گـرنگترین ئامرازی بەهەمهێنان، شەڕوپێکدادانەکانی فەتحکاری خاك بە بنەما دەگرن و بایەخداربوونی چینی ناوین، دەشێ رۆڵێکی بـاش لە پێشکەوتنە کۆمەڵایەتییەکاندا ببینێ، پێویستە بەگرنگی و بایەخ پێدانەوە تاوتوێ بکرێ. بەڵام لەبەر ئەوەی ئامانجی ئێمـە پێناسەیەکی گشتی دەوڵەتی بە بنەما دەگرت. لایەنە پەیوەندیدارەکانی تابلۆ و چوارچێوەمان دیار کرد.

ئەو فاکتەرانەی رێگای لەپێش هەڵوەشانەوەی سیستەمی دەوڵەتی کۆیلەداری کردەوە بە شێوەیەکی سەرەکی لە ناوەوەن. بۆ هەڵوەشانەوەی پێویستی بەهێرشەکانی هێزە ئەتنیکییەکانی دەرەوە و ئایینی دیکەی نـاوەوە نییـە. توانـستەکانی هەڵوەشـانەوە لەناوەوە بە گوێرەی پێویست کەڵەکە بووە. ئاستی سەرووی ئەتنیك (خێڵ) و توێژی ناوینی بۆرژوا تازە هەڵکشاوەکان وەك ئەو توێژانـەی بـەناوی مەزهـەبی ئـایینی و قـەومی جیـاواز سـەرهەڵدەدەن ئـەو هێـزە سـەرەکیانەن کـە بەرامبـەر مۆنارشـی موتلەقگەرایی چینی ناوینی شار بە تایبەت بـۆرژوای بازرگـانی، یـەکتر دەبـڕن، دەوڵـەتی نەتـەوەیی و کۆمـەڵگای سـەرمایەداری دەئافرێنێ کە خاڵێکی وەرچەرخانی مەزنە لە مێـژوودا. ئـەو قۆناخـەی لەسـەدەی پانزدەهەمـەوە تـاوەکو رۆژگـاری ئـەمڕۆمان هـاتووە وەك کۆمـەڵگای سـەروو دواقۆنـاخی دەوڵـەت لـە خـۆوە دەگرێـت. ئـیتر ئاسـتی پێـشکەوتنی هـزر و تـەکنۆلۆژیای مـاددی رێکخستنەکانی شێوازی دەوڵەت بۆ کۆمەڵگا وەك قۆناخێکی دەزگایی بێواتا و کۆت و بەندەکانی پێ دەبینێ.

کۆمەڵگا و دەوڵەتی سەرمایەداری ـ قەیرانی شارستانییەت

کاتێـك لیـنین دەڵێـت:" لـە قۆناخـەکانی قـەیرانی گشتیدا مەسـەلەی سـەرەکی دەوڵـەت و شۆڕشـە" راسـتە و لەسـەرهەقە. چاوەڕوانی پێناسەیەکی راستی سەبارەت دەوڵـەت و کۆمـەڵگای لێـدەکرا. تـەواوی توێـژە چەوساوە و ستەملێکراوەکانی سـەدەی بیستەم وەك پێکهەڵگرتنێکی پێخەمبەران باوەڕییان پێی هێنا بوو. لە هزر و چالاکییەکانی خۆیـدا دڵـسۆز بـوو، بـە توانـا بـوو. چـەندەی بڵێـی لـە پێناسـەی راسـتیش نزیـك ببـۆوە. بـەڵام دیـسان ئـەوەی وەك بوونـەوەرێکی ئەفـسووناوی نـەناس بەرامبـەر لینینـیش درێـژەی بەخۆیـدا و مایەپووچـی کـرد، دەوڵەتـە. بـۆ تـەواوی پێخەمبـەر، بلیمـەت، فەیلەسـوف و زاناکـانی رۆژگـاری ئەمڕۆمان هەروەکو بڵێی دەوڵەت دۆخێکی "دوولایەنەی کوانتۆم"ی نمایشکردووە. ئەمەیە دوو لایەنەی "شوێنی دیـاردە بزانـی زەمەنەکەی نازانی، زەمەنـەکەی بزانی شوێنەکەی نـازانی". هەنـدێ فەیلەسـوف ئەمـە بـە "دوالیزمـی نادیـاری" بـەناو دەکـەن. وەك پێشکەوتووترین هەستیاری دەشێ بۆ "زانین" ببێتە پرەنسیپێك. منیش باوەڕی بەوە دەکەم یاخود دەزانم: لە ساتەوەختی زانـین دەخـولقێی. واتەلەبـەر ئـەوەی زانـین، فێربـوون، پێکهـاتن و خولقانـدن، سـەرباری هـەوڵ و کۆشـشی زۆرم نـەمتوانی چارەسـەری بـۆ رەوشـی (نیـوزانین) زانـستی نیوەچڵ بدۆزمـەوە. بـەلام ئەمـە دوالیزمێکـە لـە سـنوورەکانی مـاکرۆ و میکـرۆی گەردووندا سووڕدەخواتەوە. لە نەوازەترین پێکهاتەکانی گەردوندا هەبوونی خۆی نیشان دەدات.

باوەڕناکەم دەوڵەت دیاردەیەکی بەم شێوەیە بێت. هەروەکو چۆن ئەنگلس بەشێوەیەك دانایانە هەستی پێکردووە، بۆیە دەڵێ ڕۆژێك دێت، دەوڵەت، وەك کەلوپەلەکانی خلۆکە دەهاوێژرێتە ناو زبڵدانی مێژوو و لە یەکێك لە شتەکۆنەکانی مۆزەخانە بەولاوە نابێتە شتێکی دیکە. هەموو بێ شانسییەکە ئەوەیە نازانرێ خاوەنی راستەقینەی کێیە، هەروەها وەك پێویستییەکی ناوەڕۆکەکەی نازانرێ لە کوێ و چۆن پێکهاتووە، هەروەها لەبەر ئەوەی کاتێ خاوەنیشی دەبێ بۆ راستینەیەکی جیاوازتر لە گۆڕێ، ئەوا تێگەیشتنی ئاستەم دەبێت. بەمجۆرە نمایشێکی وەها دەخولقێنێ. هەروەکو بڵێی "دوالیزمی کوانتۆمە".

ئێمە لەناو سەرمایەداریدا دەژین. ئەمریکای هێزی دینامیزمی سەرمایەداریش لەبەرپاکردنی شەڕێکی بچووککردنەوەی دەوڵەت لە سەرتاسەری جیهان دوودڵ نەبووە. لە فیلمی پادشای ئەنگوستیلەکان کە باسم کرد کاتێك ئەنگوستیلە لە نێو دەبردرێت، لەبنەڕەتدا رەخنەکردنە لەو دەسەڵاتە زێدەڕۆییەی بوە بە کۆسپێکی گەورە. بەڵام وەك دەوڵەت بەمەش ناوەستێ و هەموو دونیا دەپێچێتەوە. کەواتە کێشە و گرفت لە لوتکەی کۆمەڵگای باڵا وەکو خۆی بەردەوامە. بەهەرحاڵ رەوشی دەوڵەتەکانی دیکەش کە پێویستە هەریەکە و لە ئاستی ویلایەتێکدا بن بە شێوەیەکی پڕشنگدارتر شیکار نەکراوە. هیچ حکومەتێك نییە سەبارەت بە بابەتی دەوڵەت بیری لە ریفۆرم نەکردبێتەوە. لایەنی نامۆ و سەرسوڕهێنەری ئەوەیە، هەر ریفۆرمێك لەدژوارکردنی قەیران بەولاوە هیچ ئەنجامێکی دیکە لەگەڵ خۆیدا ناهێنێ. ئامانجی دواماجەرای رۆژهەڵاتی ناوینیش "پرۆژەی ریفۆرمی رۆژهەڵاتی ناوینی گەورە"یە. لە رۆژەڤی تەواوی جیهاندایە: بەڵام نازانرێ ئەو مەودایەی بڕاوە بەرەوپێشەوە دەچێ یان بەرەو دواوە، چارەسەری پێشدەکەوێت یاخود بێچارەیی قووڵتر دەبێتەوە.

بەباوەڕی من تەواوی ئەم دەستنیشانکردن و هەڵواسراوی و نادیارییانە، لە بنچینەدا سەرچاوەی خۆی لە هەمان کێشەوە دەگرێت، واتە سەرچاوەی خۆی لە ترسی پێناسەکردنی دەوڵەت سەرچاوە دەگرێت. رەوشی ئەو کۆمەڵناسانەی کە پێویستە پێناسە پێش بخەن زۆر لە رەوشی راهیبە سۆمەرییەکان لە پێشتر نییە کە هەوڵیاندەدا لەڕێگای جوڵەی ئەستێرەکانەوە چارەنووسی مرۆڤەکان دیاری بکەن. لەکاتێکدا تەنیا ئاماری سەرسامی سەدەی بیستەم سەدجار لە ئاماری تەواوی شەڕوتوندوتیژییەکانی مێژوو خوێناویترە، لە راستیدا لەوە درەنگ نەماون کە چەندین بەرگ پەرتووکی پڕ لە درۆ بەرهەم بێنن سەبارەت بەو بەرهەمە لابەلایەی سیستەم کە گوایە تیرۆری تاك و رێکخراوانی پێدەڵێن. هەروەکو بڵێ تەواوی ئەو توندوتیژییە رێکخراوەی ئەنجامیانداوە بۆ دەرك نەکردنە بە دەوڵەت و لێ تێنەگەیشتنی فەراهەم دەکات. تەنانەت باشترین نیازپاکەکانیش ئاستی پێناسەکردنیان لە پێناسەکردنی فێڵ لە میانەی تاڵە مویەکەوە تێپەڕ نابێت. لەژێر ناوی پێڕەو راستینەی یەکپارچەیی دیاردەی پارچە پارچەدەکەن و هەڵوەستەیەکی وەها نیشان دەدەن هەروەکو بڵێی ئاگادار نین دیاردەکانیان خستۆتە دۆخێك کە نەناسرێنەوە.

لایەنی سەیری مەسەلەکە، وادیارە پێناسەنەکردنی راستی دەوڵەت لەسەر خودی دەوڵەتیش بۆتە بەڵا. دەوڵەت کە هەندێ جار لەڕێگای خۆشاردنەوە، جاری دیکەش لە میانەی سەرنج راکێشی، بەزۆریش بە تۆقاندن و سزادان خۆی وەها لێدەکات نەناسرێت، بووە بە بناخەی قەیرانی کۆمەڵگا. ئەگەری ئەوە نییە هەموو گۆشەکانی جیهان ئەم ناوەڕۆکەی قەیران نەبینرێ. تەنانەت ئەو رووداوە رۆژانەییانەی لە میزۆپۆتامیای خواروو روودەدات کە لانکەی لەدایکبوونی دەوڵەتە، هەروەکو بڵێی تۆڵە لە رابردوویەکی نەفرین لێکراو دەکاتەوە. هەروەکو ئەوەیە سەری مار کلکە درێژەکەی خۆی بگەزێت و پێیەوە بدە. هەروەکو ئەوەیە کە بە زمانی پەرتووکی پیرۆز (تەورات) دەگوترێت، لێڤی ئاتۆن لەو شوێنەی لێی لەدایك بووە بە کلکی خۆیەوە دەدات، هەروەکو بڵێی شەڕی لەناوبردنی خۆی بەڕێوە دەبات.

هەروەکو تەواوی سیستەمە چەوسێنەر و سەرکوتکەرەکان ئەوا لەدایکبوونی سەرمایەداریش بێ دەوڵەت نابێ. دوگماتیزمی سیستەمی دەرەبەگایەتی ناوەڕۆکێکی ئایینی هەبوو. هەرچی هی دەوڵەتی کۆیلایەتی سەردەمی کۆنە میتۆلۆژییە. لەکاتێکدا

لەیەکێکیان خوداوەند بە تایبەتی لە کەسایەتی پادشا یاخود خانەدان بەرجەستە بووە، لەوەی دواتر خوداوەند لە بوونی داتاشراوی دەوڵەت خۆی شاردەوە و نوێنەرایەتی کرا. چاخەکانی زهنییەتی مرۆڤایەتی ئەمەی بە پێویست دەبینی.

کاتێك دەگەینە کۆتاییەکانی سەدەی دوانزدەهەم لە پێکهاتەی زهنییەتی ئایینی ئیسلام، فەلسەفە وزانست بەرامبەر دۆگما ئایینییەکان ژێر دەکەون. بەفەرمی دەرگاکانی ئیجتیهاد دادەخرێ و قاڵبە دۆگماییەکان وەکو تۆڕەکانی نەزانی راست و چەپ زهنییەتی کۆمەڵگای رۆژهەڵاتی ناوینی دەپێچایەوە. هەرچی ئەوروپایە هەر لە سەدەی دوانزدەهەمەوە لەمیانەی میراسی رۆژهەڵات و گریك کە گۆڕانکارییان تێدا کردبوو بناخەکانی شۆڕشی هزرییان دادەنا. سەرباری سەرجەم لایەنەکانی سەرکوتکاری ئایینی مەسیحی، بەڵام لە لایەکیشەوە مەراقی زانین و فێربوونی دەکوڵا. تێپەڕکردنی ئەو دۆگمایانەی ئایینی مەسیحی کە بۆ شرۆڤەکراوە بوو بۆ ئەو پاشماوە و یادگارییانەی کۆمەڵگای سروشتی هێشتا زیندوو هێندەی راستینەی ئوممەتی ئیسلام زەحمەت نەبوو. هەروەکو چۆن بیرەوەرییە تازەکانی کۆمەڵگای سروشتی سەردەمانێك بەرامبەر ئیمپراتۆریەتی رۆما تێکنەشکا، بەرامبەر دۆگماتیزمی مەسیحیش تێکناشکێ و بەرامبەر چەمکی مادەی مردووی سەبارەت چەمکی سروشت بە روانگەیەکی زیندوو و ئومێدبەخشی دەرهەق بە سروشت دەگات. چەندین تیۆری لەبارەی هۆکارەکانی سەرکەوتنی سەرمایەداری لە رۆژئاوای ئەوروپا لەئارادایە. بە گوێرەی باوەڕی من سەرەکیترین هۆکار دۆگماتیزمەکەی هێندەی ئەوەی رۆژهەڵاتی ناوین ریشەی دانەکوتاوە، دەرفەتی ئەمەی نەبینیوە، ئەنگیزاسیۆن (دادگا ئایینیەکانی پاپا) سێ توێژی سزادا: ئەمانە هەرەتیکەکان (گومڕا مەزهەبییەکان)، سیمیاچیەکان (پێشەنگەکانی زانست)، جادوگەرەکان (پاشماوەی ژنە بلیمەتەکان). سێیەمین بوونەوەر پانزەهیری دۆگماتیزم بوو. زهنییەتی رێنساس لە ناو خۆڵە مێشی سووتاندنی بە هەزارانی ئەم سێ توێژە لە دایك دەبوو.

لەم قۆناخەدا کە یەکێك لە گەورەترین شۆڕشە هزرییەکانی تێدا بەدیهات لەدایکبوونی سیستەمی کۆمەڵگای سەرمایەداری قەدەرێك نەبوو، مسۆگەربوون سەرمایەداری لەخۆوە نەدەگرت. بەڵام چۆن بوو سوودی لەم شۆڕشە وەرگرت و توانی ببێتە سیستەمێکی زاڵ؟

لە مێژوودا ئاواکردنی پەیوەندی لەسەر بنەمای راستەهێڵ و مسۆگەری لەنێوان شۆڕشە زهنییەکان و سیستەمە کۆمەڵایەتییەکان، شێوازێکی باوەڕی و هزرە کە بە بایەخەوە پێویستی هەڵوەستە لەسەرکردنی هەیە. ئەمەش رەنگدانەوەی شێوەی هزری زانستی چەمکی "اللوح المحفوظ" ی پەرتووکی پیرۆزە. گوزارەی "چی نووسراوە بەسەرت دێت" دیاردەکات کە ئەم شێوازەی باوەڕی دۆگماتیکە تا چ رادەیەك بڵاوکراوەتەوە. ئەوەی هەوڵماندا ئەنجامی بدەین و بەشیکردنەوەکاندا بە تایبەت جەختمان لەسەر کردەوە، پەیوەندی ئەم چەمکەیە لەگەڵ چەمکی بەڕێوەبەرایەتی ئیرادەی دەوڵەتگەرایی پلەدارییە. هەڵوێستێکە وەك یاسایەکی ئیلاهی سەپاندنی سیستەمی "فەرمان" لەسەر کۆمەڵگا بە بناخە دەگرێت. دەبێ وەکو یاسا و رێبەرنامەیەك بیری لێ بکرێتەوە. نەریتی هەزاران ساڵە رێگای لە پێش دەرکەوتنی مۆدێلێکی پێشکەوتنی هێڵداری کردەوە کە بە "چاخی زێڕین" دەستپێدەکات و لەگەڵ "مەعشەر" و "بەهەشت ـــ دۆزەخ" تەواو دەبێت، هزری قەدەرگەرایی پێویستییەکی ئەم چەمکەیە.

ئەمەش لەجیهانی ئیسلامدا گفتوگۆیەکە لەنێوان لایەنگرانی موعتەزیلە و لەوحی ـ مەحفوزگەران بڵێسەی سەندووە. ریشەی ئەم چەمکە زۆر کۆنە, کەپێویستی بەگفتوگۆی ئازاد نابینێ و ئەلتەرناتیفی ئیرادەی خاوەن بڕاری هەمەڕەنگ بێواتا دەکات, بۆ سەردەمی میتۆلۆژیەکان دەگەڕێتەوە. کە باوەڕی وایە خودا میتافیزیکەکان (سەرووی سروشت) هەموو رووداوەکانی خوڵقاندووە و بەڕێوەشیان دەبات، واتە بەفەلسەفەی ئایدیالیزمەوە بەردەوام دەبێت. هەرچی شێوەی ئێستای شارستانییەتی ئەوروپایە کە بەڕێنیسانس دەستپێکرد چەمکێکی پێشکەوتنی تەخت و رێکە. لەبنەڕەتدا ریشەی باوەڕی بەهێزی قۆناخی

ڕۆشنگەری بە (پێشکەوتن) و بـاوەڕی مارکسیزم بەڕۆیـشتنی ناچـاری بـەرەو کۆمـۆنیزم، بـۆ ئـەم شـێوازە دۆگماکییانـەی فیکـر دەگەڕێتەوە.

ئـەتۆمالتی، واتـە ئـەو دیاردانـەی تیۆریـەکانی فیزیـای کوانتـۆم سـەلماندوویەتی هێـزی ئـەم شـێوازەی هـزری تێکـشکاندووە. پێــشکەوتنەکانی سروشــت و کۆمــەڵگا بەشــێوەی هێڵێکــی ڕاســت و بــەردەوام نییــە، بــەڵکو لەزەمــەنی گێــژاودا، ڕاســتینەی پێشکەوتنێکە لـەجیهانی ئـەتۆمالتی کـە بۆبـژاری هەمـەڕەنگ کراوەیـە و خـاوەنی بـژاری ئازادانەیـە، وەك یـەکێك لـە شۆڕشـە گەورەکانی هزر ڕووبەڕوومان دەبێتەوە. لەڕاستیدا بەبێ پێویستی بینینی فیزیای ئەتۆمالتی، لەڕێگای هەست و گریمانەکانیش دەتوانین بەم شێوازەی هزر بگەین. لەجیهانی تەواوی ڕووداوو دیاردەکاندا ئەگەر هێزێکی پێشکەوتن لەئارادا نەبێ کە جێگا بۆ بژارە ئازادەکان جێبهێڵێ، ئەوا ئەو ئەنجامەی دەردەکەوێت ناتوانێ هەمەڕەنگی بێ سنووری گەردوون ـ سروشت ڕوونبکاتەوە.

هەمەڕەنگی پێویستییەکی ئازادییە. هەڵوێست و نزیکبوونەوەی هێڵکاری ـ ڕاست و تەخت وەك یەکبوون لەگەڵ خۆی دێنێ هەربۆیە هەڵنەبژاردن دەسەپێنێ.

ئـەم شـێوازە هـزرە فەلـسەفی و زانـستییە بۆئـەوە بەسـەردەکەینەوە، چـونکە هەڵوێـستێکی خوڵقکارانـەی بـۆ ئـەم قۆناخـە بەدەستهێنا کەلە سەدەی پانزدەهەم خێراتربوو و بەسـەرکەوتنی سـەرمایەداری ئـەنجامگیر بـوو. بـەکورتی دەبـوو سـەرکەوتنی سـەرمایەداری قـەدەرێك نـەبێ. پێویـستە هۆکارەکـانی سـەرکەوتنی سـەرمایەداری هەڵـسەنگاندنێکی زیـاتر نزیـك بەڕاسـتی بـۆ بکرێت. ئەو مارکسیزمەی کاریگەری لەئێمەکرد کاتێك سەرمایەداری و شێوەکانی پێشووتری کۆمەڵگای چینایەتی وەك " هێڵی ناچـاری پێـشکەوتنی مێـژوو " ڕاگەیانـد، بـەبێ هەسـتپێکردن، بەپێـچەوانەی ئومێـد و بڕواکـەیان گـەورەترین کۆمـەکی بـەو سەرمایەداریە کردووە کە زۆر بەرامبەری جەنگا.لەگەوهەری ئەو بۆچوونانەی لەم بەرگرینامەیـەدا ئامـاژەم پێیـانکردووە ئـەو شێوە بڕوایەم شاراوەیە کە " لەتەواوی سیستەمەکانی کۆمەڵگا،مارکسیزمیشی لەناودا بێت، هەروەکو شێوە سەرەکییەکانی هـزر ئاماژەی پێدەکەن، پرەنسیپێکی ناچاری بوونی نییـە ". سـەبارەت بەشـێوەکانی کۆمـەڵگای سـەروو (بـاڵا) بێـت یـاخود دەوڵـەت، بانگەشەکانی " پێشکەوتنی ناچاری " ئاماژەپێکراو شوێنپەنجەی ئەو پروپاگەندە فەرمیانە لەخۆوە دەگرێت کە هەزاران سـاڵە بەردەوامە. چەمکی قەدەرگەرایی کۆن لەڕۆژگاری ئەمڕۆماندا لـەژێر نـاوی " یاسـا ناچـاریەکانی کۆمـەڵگا " لەژێرپەردەیـەکی زانستیانە درێژەی پێدەدرێت.

دینـامیزمی وەرچـەرخانی کۆمـەڵگا بەشـێوازێکی جیـاوازتر کاردەکـات، تـەنیا لەسـەر بنـەمای گێڕانـەوەی بـۆ پێکهاتـەکانی سـەرخان و ژێرخـان نـاتوانرێ ڕوونبکرێتـەوە، وەرچـەرخان و گۆڕانکارییـەکان لـەژێر سـایەی فاکتـەری زۆر ئـاڵۆز بەدیـدێن. بەتایبەتی شرۆڤەی دۆگماییانەی ماتریالیزمی دیالەکتیکی کە کاریگەری کردۆتە سەر بەشێکی زۆری ڕۆشنبیرە هاوچەرخەکان، هەروەکو لەهەڵوەشـانەوەی سۆسـیالیزمی بونیـادنراو سـەلمێنرا واقیعـی نـەبووە، هیـواو خـەیاڵی ئەوانـەی شـکاندووە کـەهیوایان پێیهەبوو, لەجیاتی گرێـدانی سیـستەمە مێژووییـەکانی کۆمـەڵگا بەیاسـا ناچـارییەکان، پەیوەسـتکردنیان بەشـێوازی تێکۆشـانی هەڵوەستە ئایدیۆلۆژی و سیاسی و ئەخلاقییەکان هەڵوێستێکە زیاتر چارەسەری لەگەڵ خۆی دێنێ.

لەدیاردەکانی کۆمەڵگا و تاکەکانی مرۆڤدا یاساییبوون هەم زۆر نەرمە, هەم خـاوەنی ئـەو تایبەتمەندیانەیـە کـە بـەخێرایی دەتـوانێ وەرچـەرخان ئـەنجام بـدات. یاسـاییبوونە وشـکەکانی لـەدیاردەکانی فیزیـا، کیمیـاو زینـدەوەرزانی دەبینـرێ، تـەنیا لەسنوورەکانی فیزیا، کیمیا و زیندەوەرزانی پەیڕەو دەکرێ, ئەوانەی دیکە لەلایەن پێکهاتەی مێشکی مرۆڤ و دیاردەی کۆمـەڵگا دیاری دەکرێن. لەبەر ئەم هۆکارانە گرێنەدانی مرۆڤ و کۆمەڵگا بەچەمکە قەدەرگەراییەکان, سەبارەت بە شانسی سـەرکەوتن و تواناکارییــەکانی گرنگــی و بایــەخێکی مــەزن لــەخۆوە دەگرێــت. پێــشداوەریەکانی پێــشوەخت بێــت یــاخود داوەریــە قەدەرگەراییەکانی سەبارەت بەئاکام، دینامیزمی خولکاری ئازاد کۆت و بەند دەکات. کاتێك کۆمەڵناسی جێگای باس بێت, ئـەوا

پێویسته بەردەوام ئەوەمان لەبەرچاوان بێت که بەشێکی زۆری ئەوەی باسدەکرێت سیستەمی کۆمەڵگای زاڵە, کەهەزاران ساڵە تەشەنە دەکات و لەهەر قۆناخێکیشدا دەمامکێکی جیاواز دەپۆشێت و لەڕۆژگاری ئەمڕۆشماندا لەژێرپەردەی زانستگەرایی ڕۆڵی لایەنێك دەبینێ.

لەم چوارچێوەیەدا هەڵسەنگاندنی پەیوەندی نێوان کۆمەڵگای سەرمایەداری و شۆڕشی زهنییەتی ڕێنسانس کەلەسەدەی پانزدەهەمەوە قووڵایی و خێراییەکی مەزنی بەخۆیەوە بینی ئەوا ڕۆشنکەرەوەتر دەبێت. ئەو دوو تایبەتمەندێتییەی کۆمەڵگای ئەوروپای ڕۆژئاوا ڕۆڵێکی کاریگەری لەسەرهەڵدانی زهنییەتی ڕێنسانسدا هەبووە. لاوازی کولتووری دەوڵەت و یادگارییە تازەکانی زهنییەتی کۆمەڵگای سروشتی هەلومەرجی گونجاویان بۆ پێکهاتنی هزری خوڵقکاری ئازاد ڕەخساندووە.

دۆگما وشکەکانی ئایینی مەسیحی نەیتوانیوە ئەم هەلومەرجانە کۆتگیر بکات و بیانوەستێنێ، لەئەنجامی پەلاماری ـ کریستیانەکان ـ کاریگەری یەکگرتووانەی کولتووری زانیاری ڕۆژهەڵاتی ناوین و کولتووری گریك ـ ڕۆما، کاتێك لەگەڵ هەمان هەلومەرج یەکانگیر بوو، ئەوا دەرفەتی شکاندنی دۆگمای ئایینی مەسیحی ڕەخسا. قۆناخی مەزهەبگەرایی ئایینی مەسیحی سەدەی سێزدەهەمیش هەم ئەنجامی ئەم گۆڕانکاریانەیە, هەم وەکو هۆکاریش ڕۆڵی بینیوە، مەزهەبەکانی دۆمینیکان و فرانسیسکان پێشکەوتنێکن شایستەی سەرنجدانە. لەم قۆناخەدا مەزهەبگەراییەکانی هاوشێوەی ئەمە لە ئیسلامیەتدا دەرکەوت و سەرکوتکران (موعتەزیلە، موشرکینە).

بەشداری چاودێرەکانی جیهانی نوێش گرنگە کە دۆزینەوە جوگرافییەکان فەراهەمیان کردووە. ئەم پێشکەوتنە دوولایەنانە، واتە لاوازی کولتووری دەوڵەت و بیرەوەریەکانی کۆمەڵگای سروشتی و میراسی ئەرێنی موسوڵمانێتی و مەسیحی و یەهودی وەك کولتوورێکی ڕیشەیی بەکاریگەرە ـ سەنتێزی کولتووری گریك ـ ڕۆما و دۆزینەوە جوگرافییەکان زهنییەتی ڕێنسانس دەخوڵقێنێ، دەتوانین ڕێنسانس وەك سێیەمین تێگەیشتنی مەزنی مێژووی مرۆڤایەتی هەڵسەنگێنی. یەکەمیان قۆناخی زهنییەتی نئۆلیتیکە کە لەسالانی 4000 پ. ز لەحەوزەکانی ناوەوەی زنجیرە چیای زاگرۆس ـ تۆڕۆس گەیشتە لوتکە. لەم قۆناخەدا دەبینین تەواوی ئامرازە تەکنیکیەکان ئامادەن بۆ ئەوەی مرۆڤایەتی بەرەو شارستانییەت بپەڕێتەوە. خلۆکە, تەونکاری، ئامرازەکانی کێلان، گوندی گەورە و دیاریکردنی زمانەکان, پێکهاتە خێڵەکییەکان (ئەتنییەکان) و داستانەکانی قارەمانێتی لەدەوروبەری هێزە گەورەکەی بەرهەمهێنان ژن ـ دایك سەیروسەمەرە دەخوڵقێنن.

لەبنەڕەتدا ئایینی خوداوەندە ژن شکۆداربوونێکی گەورەی زهنییەتە، پیرۆزکردنی تایبەتمەندی خوڵقکاری ژنە، تەواوی دۆزینەوەکانی لەم قۆناخە بۆمان ماوەتەوە ئەم ڕاستییە پشتڕاست دەکاتەوە، وشەی ستار کەئێستاش بەواتای ئەستێرە دێت لەکولتوور و زمانی ئەو سەردەمە (ئاریان) بەواتای خوداوەندەژن دێت. لەزمانی کوردی ئەمڕۆی ناوچەکەشدا یا ستار کەبەواتای (یائەڵڵا) دێت, گوزارشتی هێزی باوەڕی و عەزیمەت و سەرسوڕمانێکی مەزنە. ئەمە هەبوونێکی هێندە کۆنە، ئەگەر بەشێوەیەکی کەمێك جیاوازتریش بێت لەتەواوی زمانە بەڕیشە ئاریانییەکاندا بەردەوامی بەهەبوونی خۆی دەدات، دەڵێن کەیەکەمین بەهەشتی دونیا لەم کەوانەیە خوڵقێنراوە. لەبواری بەرهەمهێنان و ژیانی کۆمەڵایەتییدا مرۆڤایەتی بەسەدان دۆزینەوەی (یەکەمین) بەخۆیەوە دەبینێ. ئامێرو قاڵبە مۆسیقییەکانی ئەو قۆناخە تائێستاش لە قووڵاییدا کاریگەری پەشێوی و بەلەرزی خۆی بەتوندی لەڕۆحمان پێچاوە. لێکۆڵینەوەکانی ئەنجامدراون نیشاندەدەن کە لێرەوە بۆ دۆڵی دیجلە و فوراتی خواروو و نیل بڵاوبۆتەوە، ئەم کولتوورەش ڕێگای لەپێش شارستانییەتی سۆمەر و میسر کردۆتەوە.

دووەمین قۆناخی گەورەی زهنییەت لەسالانی 600 تا 300 ی پێش زایین لەهەردوو کەناری دەریای ئیجە بەدیهاتووە. ئەمە قۆناخێکە کەبەرامبەر میتۆلۆژیای کۆیلەداری زهنییەتی فەلسەفەو زانست پێهەلگرتنێکی مەزنی ئەنجامدا. بە" سەدەکانی دانایی " یش ناو دەبرێت. لەڕاستییدا ئەوروپای ڕۆژئاوای ئەو قۆناخە ئەنادۆڵی ڕۆژئاوایە. زایەڵەی شەپۆلەکانی

شارستانییەتی ڕۆژهەڵاتە لەکەنارەکانی دەریای ئیجە. ئەو ڕۆڵەی مەسیحییەت لەئەوروپا بینی، شارستانییەتەکانی هیتیت، ماد، میسر و گریت بەیەکەوە ئەم ڕۆڵە دەبینن. لێرەشدا ڕیشەیینەبوونی نەریتی دەوڵەت, هەبوونی بەهێزی کولتووری کۆمەڵگای سروشتی و جوگرافیای جوان و بەرهەمهێن و هەبوونی نائاسایی دەریا و دوورگەکان فاکتەری بەکاریگەری لەدایکبوونی زهنییەتی نوێن. هەروەکو لەپاشماوەکانی " تروادە" ش تێدەگەین بێگومان وەك ئابووری بازرگانی مەزنی ڕۆژهەڵات ـ ڕۆژئاوا فاکتەرێکی گرنگە.

بەر لەهەموو شتێك ئەم دوو ڕێنێسانسە گەورەیە لەبناخەی ڕێنێسانسی ئەوروپای ڕۆژئاوادا شاراوەیە. تاوەکو ڕێنیسانسی بنارەکانی زاگرۆس ــ تۆڕۆس تێنەگەین ڕێنیسانسی کەنارەکانی ئیجە تێناگەین، ڕێنسانسی کەنارەکانی ئیجەش تێنەگەین ڕێنسانسی ئەوروپای ڕۆژئاوا تێناگەین. ئەگەر قووڵتری بکەینەوە، گەر پەلهاویشتنی شۆڕشی نئۆلیتیکی ئاریانی کەوانەی زاگرۆس ـ تۆڕۆس نەبێ لەبواری زمان و کولتوور کە لەسالأنی 5000 ـ 4000 پ. ز لەچینەوە بەرەو ئەوروپا، لەئەفریقیای باکوور بەرەو قەفقاسیا، ئەوا لەمیانەی کۆمەڵگا نئۆلیتیکییەکانی ئەم ناوچانە زەحمەتبوو لەپێکهاتنی شارستانییەتەکانی دواتر تێبگەین. تێگەیشتنی لێشاوی زنجیرەئاسای مێژوو لەم بوارەدا سەبارەت بەتێگەیشتنی شۆڕشە مەزنەکانی زهنییەت و پێکهاتە ئایینی و کۆمەڵایەتییەکان بایەخێکی گەورەی هەیە. بۆ ئەوە ئاماژە بەم بابەتانە دەکەم: بۆ ئەوروپاییەك و نەوەکەی باسی شارستانییەت بکەی، هەرە زێدە گریك ــ ڕۆما و ڕێنیسانسی بەئەقڵدا دێت، هەروەها مەسیحییەتیش, لەکاتێکدا پێشکەوتنەکانی ئەم ناوچەیە تەنیا دوو وێستگەی ڕەوتی پیرۆزی رووباری شارستانییەتە کە بەهەزاران ساڵە لەبنی قۆناخەکانی شارستانییەت دەدات و دەوروبەری فراوان و پێشەکەی دەکاتەوە و سەرووشی شکۆدار دەکات و بەردەوامە.

گرنگترین تایبەتمەندێتییەکانی زهنییەتی ڕێنێسانس، بەدەستهێنانەوەی ڕۆحی مرۆڤە کە چاخی ناوین ونی کردبوو. چەندە دەکرێ گەڕانەوەیە بۆ ئەو سروشت و دونیایەی بەخراپ لە قەڵەمدرابوو، هەروەها دابڕان لەدۆگماو متمانەکردن بەژیری مرۆڤە. هەر لەسەردەمی ڕاهیبەکانی سۆمەرەوە پاوانی زانین خراوەتە ژێر پاوانخوازی دەوڵەت و کراوەتە یەکێك لە ئامرازە سەرەکییەکانی بەهێزبوون. تەنیا زێدە ــ بەرهەمەکان ئامرازە لێهاتووەکانی بەرهەمهێنان نییە, تەنانەت سوودمەندترین زانیاری و خاوەنەکانیشی یەکسەر بۆ دەزگای دەوڵەت دەگوازرێنەوە. دەرفەت و ڕێگا بەزانستی نوێ نادرێ گۆڕەپانی ئازاد بخولقێنێ. گۆڕەپانی زانستی ئازاد بەواتای کۆمەڵگایەکی نوێ دێت. وەك پێویستییەکی سروشتی دەوڵەتی کۆیلەداری ئەمجۆرە پێکهاتانە وەك هەڕەشەیەك دەبینێ و لەگەڵ پەلاماردانی یان دەستی بەسەردا دەگیرێ یاخود لەنێو دەبردرێت.

لەم قۆناخەدا خستنەگەڕی ئەنگیزاسیۆن لەلایەن کلێساوە واتادارە. کاتێك تاك ڕۆح بەدەستدێنێ ئازاد دەبێ. ئەوانەی زیاتر وەك گومڕا و لادەرە مەزهەبییەکان دادگایی دەکرێن، ئەو بیرمەندە ئازادانەن کە دژی دۆگماتیزمی ئایینین، هەرچی ئەو ژنانەی بە جادووگەر بەناو دەکرێن بۆ ئەوە دادگایی دەکرێن چونکە ناسنامەی مەسیحیبوون هەڵناگرن، هەرچی سیمیاچیەکانن ئەوانەن کە جگە لەمانە بەدوای زانیاری جیاوازتر دەگەڕێن. هەرسێ ڕەوتیش ناوەڕۆکێکی وەهایان هەیە دەتوانن کون لە دۆگماتیزم بکەنەوە. لەکاتێکدا ڕەوتە هونەریەکان ژیان بەهەموو جوانی خۆیەوە نیشاندەدەن، زهنییەتی سروشت و ماددەی مردوو بەرکەنار دەکرێت، نیگارکێشان، مۆسیقا، بیناسازی و ئەدەبیات هەم وەك ناوەڕۆك هەم وەك شێوە سەرلەنوێ شێوە بەڕۆحی تاك دەداتەوە. ئەو تاکەی هزر و ڕۆحی تازەی بەدەستهێناوە، بەواتای ئەو مرۆڤە زیندووە دێت کە لە بەرگەکەی خۆیدا جێی نابێتەوە. لەرێگای ئەم تاکە تەنیا هەوڵی فەتحکردنی جوگرافیا نادرێت، بەڵکو هەوڵی فەتحکردنی (بەدەستهێنانی) سروشتیش دەدرێت.

لەهەمانکاتدا قۆناخ بۆ وێناکردنی ئۆتۆپیای نوێ هاندەر و وروژێنەرە. جلوبەرگە کۆنەکانی بۆنابێت، بەڵام لەبەر ئەوەی هەلومەرجی ماددی (بابەتی) ڕێگانادەن، تەنیا ئۆتۆپیا سیستەمکراوەکان ئاوا دەکرێن, ناخوازرێ جارێکی دیکە بۆ کەشەدژوارەکەی دونیای کۆن بگەڕێنەوە. بەتەواویش نازانن چۆن دەرگای جیهانێکی نوێ دەکرێتەوە.

ئەم لێگەڕینە، لێگەڕین بەدوای زانست و فەلسەفەی نوێ دەکاتە ناچارییەك. چەندە دابڕان لەدونیای کۆن بەدیبێت، بەو ئەندازەیە بەڕووی جیهانی نوێدا دەکرێتەوە. لەکاتێکدا لەشێوازی ئایینی بەرەو فەلسەفە دەکرێتەوە لەدەرگای شۆڕشی زانستی کۆپەرنیك دەدات. لەمیانەی دوالیزمی مادده ـ ڕۆح ی دۆسکارت کەدەڵێ خوداوەند تێکەڵ بە مەسەلەکان نەکەین, بەیەکەمین بناخەی شۆڕشی فەلسەفی دادەنرێت. گالیلۆش لەمیانەی بەجێکردنی پێوانە لەزانستدا بەهێزترین کۆمەك بە قۆناخی زنجیرئاسای شۆڕش دەکات. " نیوتن " یش بەبێ گەڕانەوە بۆ خوداوەند, لەمیانەی پشتبەستن بە یاساکانی گەردوون هێزێکی مەزنی بەزانست بەخشی. ساڵانی نێوان سەدەکانی پانزدەهەم و حەڤدەهەم قۆناخی ڕیشە داکوتانی شۆڕشی فەلسەفی و زانستی و هونەرییە. سەرباری چەرخی ئەنگیزاسیۆن کەراوەستان نازانێ، لەڕێگای مەزهەبی پرۆتستانتی گورزێکی دیکە بەر دۆگماتیزمی کلێسای وشك دەکەوێ. ئایین سەبارەت بە باوەڕی کەسێتی تاك بەسەربەستی دەگات. دابڕان لەکلێسا لەناوەڕۆکدا دابڕانە لەدەسەڵاتی دەوڵەت، کلێسای کاسۆلیکی هەم خۆی خودی دەوڵەتە، هەم قەڵغانێکی گەورەی پێچان و پاراستنی دەوڵەتی دەرەبەگایەتییە. بەبێ کلێسا بیر لەدەوڵەت ناکرێتەوە. لەبنەڕەتدا کلێسا بەناوی دەوڵەت شەڕدەکات.

ئازادکردنی تاك لەلایەن شۆڕشی زهنییەوە، هەڵوەشاندنەوەی بەندایەتیکردنی دەوڵەتە. هەرچەندە لەژێر ڕووخساری مەزهەبی جیاوازیش ئەنجامبدرێت، ئەوەی ڕووخاوە مەشروعییەتی دەوڵەتی دەرەبەگایەتییە. پێشکەوتنەکەی سەدەی هەژدەهەم بەرفراوانبوونی بناخەی گەلەری ڕێنیسانسە، شۆڕشی زهنی لەهزر و ئومێد و ڕۆحی گروپێك مرۆڤ تێپەڕبووەو بنکەیەکی جەماوەری بەدەستهێناوە. هەروەکو ئاینێکی نوێ ـ موسڵمانێتی, مەسیحی ـ بەجەماوەری خۆی گەیشتووە. هەبوونی جەماوەرێکی ئازادی بەم شێوەیە لەهەموو وڵاتانی ئەوروپای ڕۆژئاوا بۆ دەوڵەتی کلێسای کاسۆلێکی (ڕوهبان) و دەوڵەتی پادشایی هەڕەشەیەکی مەزنە. ئیتر زەحمەتە لەڕێگای ئەنگیزاسیۆن لەهەق ئەم جەماوەرە دەربکەوێت. شەڕ پێویستە. شەڕەکانی سەد ساڵ (ئەڵمانیا) شەڕی گوڵ (فەڕەنسا) شەڕی 30 ساڵەی گوندیەکان لەفەرەنسا و ئەڵمانیا, ئەم ڕاستینەیە نیشاندەدەن. ئەوەی بەرامبەر نەتەوە وشیاربووەکانی ئەوروپا تێکشکا کلێسای کاسۆلیك و شێخەکانی پادشایەتی بوون. شۆڕشی 1640 ی ئینگلتەرا, 1779 ی ئەمریکا, 1789 ی فەڕەنسا سەردەمی سەرکەوتنی دەوڵەت و مەزهەبە نەتەوەییەکان دەستپێدەکات.

سەرلەنوێ چاوپێداخشانەوەی پێناسەکانی شۆڕش، سەبارەت بەچارەسەرکردنی قۆناخەکانی قەیران بەلایەنی مەیلی دیموکراتییانە بایەخدارە. هەڵسەنگاندنی شۆڕشەکانی ئەوروپا وەك " شۆڕشەکانی بۆرژوا " بەرهەمێکی هەڵوێستی تەسکی چینایەتی مارکسیزمە, لەژێر ناوی بەپرۆلیتاربوون, هەروەکو بڵێی دیاریەکە پێشکەش بەبۆرژوازی دەکرێت، بەڵگەنەویستە کەشرۆڤەی دۆگماییانەی ماتریالیزمی دیالەکتیکی کاریگەریەکی گەورەی لەمەدا هەبوو. هەروەکو چۆن ئەمە لەمیانەی چەمکی " لەوحی مەحفوز " ی مێژوویی و هێڵێکی ڕاستبووە بەبڕیار، ئەوا گەر وەکو شێوەی گوازراوەی باوەڕی قەدەرگەرایی بۆ سەردەمی نوێ هەڵسەنگێنین، ئەوا زیاتر نزیکی ڕاستی بەرجەستە دەبینەوە، تاوەکو ئەم دۆگماتیزمە تێپەڕ نەکرێت کەخۆشم لەژێر قورسایی کاریگەریەکەیدا ژیاوم، ئەوا ناتوانین ناوەڕۆکی دەوڵەمەندی نائاسایی ڕاستی شیبکەینەوە.

لەهیچ پەرتووکێکی چینی سەرمایەداری بۆچوون, تیۆری و بەرنامەیەك سەبارەت بە شۆڕشەکانی ئینگلیز ــ ئەمریکا و فەڕەنسا نانووسرێ. ئەوانەی لەم شۆڕشانە ڕۆڵیان بینیوە خۆیان وەك نوێنەری چینی بۆرژوا ڕانەگەیاندووە ــ زۆربەی جەماوەری بەشداربووی ئەم شۆڕشانە لەهەژاران بوون و داواکاریەکانی یەکسانی ــ ئازادییان بەرزکردبۆوە. ئەگەر بانگەشە

بکرێ چینی بۆرژوا بزووتنەوەکانی ڕێنیسانس, ریفۆرم و ڕۆشنگەری پێشووتریان بەبناخەگرتبوو ئەوا زێدەڕۆییەکی مەزنە. کاتێك وەك چین بۆرژوا بەرزدەبۆوە, لەکەڵەکەکردنی سەرمایەی پشتبەستوو بە قازانج بەولاتر بیری لە شتێکی دیکە نەدەکردەوە. بێگومان لەزانینی ئەوەدابوو کە ئەورێگایەی بەرەو قازانج دەچێ پەیوەندی بەهێزی دەوڵەتەوە هەیە، بۆ کاریگەری خستنە سەر دەسەڵات و دەستبەسەرداگرتنی لەنێو هەوڵ و کۆششدا بوو. بەڵام بەواتایەکی تایبەت تیۆری و پراکتیکێکی شۆڕشی لەبەردەستدا نەبوو. هەلومەرجە بابەتییەکانی بناخەی شۆڕشیان پێکدەهێنا بەرهەمی پەرەسەندنێکی درێژخایەنی مێژوو بوو. وەك فاکتەرە خودیەکان(سۆبژێکتەکان)یش بیرمەند و سیاسییە ئاکتیفەکان پارتییەك یان پرۆگرامێکی تایبەتی شۆڕشی بۆرژوایان نەبوو. لەناو ڕەوشی چالاکیدابوون. لەلایەن هەندێك دەوڵەمەندەوە دەپارێزران. زۆربەشیان خاوەن کارەکتەرێکی دەرەبەگایەتی بوون، ئەو دەوڵەمەندانەبوون کەخولیاو پەیوەندییان بەزانست و هونەرەوە هەبوو. ئەو داواکاریانەی زیاتر دەردەخرانەپێش بەگشتی حەسرەتەکانی دونیایەکی یەکسان و ئازاد و مرۆڤپەروەرانەبوو.

تەواوی ئۆتۆپیا نووسراوەکان دژی سەرمایەداری بوون. لەدۆخێکی وەهادا چۆنبوو ئەم بیرمەند و ملیتانانە بەبۆرژوا لە قەڵەمدران، شۆڕشەکانیش بوو بە شۆڕشی بۆرژوا؟ بۆرژوازی وەك چینی نوێی قۆناخ ئەویش هەمان هەنگاوی هاوێشت کەهێزەکانی خوازیاری حوکمڕانی ئەنجامیدەدەن، یان بەتەواوەتی یاخود بەنیوەچڵی دەسەڵاتی گرتەدەست, وەکو دەزانین لەم هەنگاوەیدا سەرکەوت. دەبێ باش بزانرێ کە تەواوی هێزە دەوڵەتگەرایی و پلەدارییەکان بەپشتبەستن بەو هونەرەی سیاسەتی پێدەڵێن هەزاران جار گەیشتۆتە دەسەڵات و لێی کەوتووە, بەڵام کاتێك ئەم ئامرازە لەبارەی تاڵان و چەوسانەوە بەبێ پچڕان درێژەی بەهەبوونی خۆیدا، ئەوا ئەو هێزە هاوشێوەیەی تازە بەرزدەبێتەوە بەجۆرێکی دیکە هەڵسوکەوت ناکات. سەرجەم شۆڕشەکان بەرهەمی گەلانن. جار ناجار هێزە کۆنەکان یاخود هێزە پلەدارە دەوڵەتگەراییەکان بەشداری چالاکییەکانی گەلان دەکەن. بەتایبەتیش لەڕۆژانی سەرکەوتنی شۆڕش زۆر زیر و ئاکتیفن. لەبەکارهێنانی داواکاریەکانی چەوساوەکان شارەزان. لەتەواوی شۆڕشەکاندا ئیتر سەرکەوتوو بێت یاخود نا، هیچ کاتێك هەوڵی بەمشێوەیە کۆتایی پێنایەت, بۆنموونە کاتێك حەزرەتی عیسا بیری لەچالاکی خۆی دەکردەوە، بیری لەوە نەکردبۆوە کەئیمپراتۆریەتی بێزەنتی ئاوا بکرێت, تەنانەت لە ناوەڕۆکدا دژی باوەڕی ئیمپراتۆریەت بوو. بەڵام ئەو بزووتنەوەیەی ڕێگای لەپێشکردەوە نەیتوانی خۆی بپارێزێ و نەبێتە ئامرازی ئەو فۆرمەی دەوڵەت, کە بووە شانۆی تەڵەکەبازترین ئیمپراتۆریەت. حەزرەتی محەمەدیش کە بە فیکرو کردار ئەرستۆقراتییەتی مەککەی بەلاوەنا، نەیتوانی خۆی ڕزگار بکات و نەبێتە ئامرازی " ئەمەوییەکان " لە فڕکردنی ئەهلی بەیت و ئاواکردنی ئیمپراتۆریەتی خۆیان. هیچ کەسێك بانگەشەی ئەوە ناکات کەحەزرەتی محەمەد نەخشەی ئاواکردنی ئیمپراتۆریەتێکی دەرەبەگایەتی دانابوو. دەتوانرێ هەزاران نموونەی هاوشێوە بهێنرێتەوە، لەوانەیە بگوترێ " لەدۆخێکی وەهادا هیچ شۆڕشێك نییە کە گەلان تێیدا سەرکەوتوو بووبن ". لەکاتێکدا ئاماژە بەوە دەکەین کە لەبەشەکانی داهاتوودا بەشێوەیەکی بەرفراوان ئەم بابەتە تاوتوێ دەکەین، ئەوە ڕووندەکەینەوە کە پێویستە ئەم دیاردەیە بەشێوەیەکی جیاواز شیکار بکرێت. لێرە تەنیا دەڵێین نە هەوڵ و کۆششی گەلان بەفیڕۆ چووە، نەکێشەی دەسەڵاتیش چارەسەرکراوە, ئامانجی سەرەکی ئەم بەرگرینامەیە کردنەوەو پچڕانی ئەم گرێکوێرەیەیە. گرنگترین وانە کەپێویستە وەربگیرێت، تێگەیشتن و زانینی ئەوەیە کە کونکردنی ئایدیۆلۆژیای زۆرداری توندو ڕەقترین قەڵغانی کۆمەڵگایە.

داواکاریەکانی وەکو " ئازادی، برایەتی، یەکسانی " کە تایبەتمەندێتی گشتی شۆڕشەکانی ئەوروپایە، هەمان ناوەڕۆکی هەیە لەگەڵ ئەو داواکاریانەی کە لەسەردەمی ئاواکردنی پلەداریەوە لەبەرامبەر هێزە زۆردارو چەوسێنەرەکان بەرز دەکرایەوە، هەروەکو چۆن دەسەڵاتی دەوڵەت وەکو ئەڵقەکانی زنجیرە پێشکەوتنی بەخۆیەوە دیوە، بزووتنەوەکانی گەلانیش بەرامبەر بەمە خاوەنی مێژووی پەرەسەندنی تایبەت بەخۆیانن. لەمیانەی دوو دیاردەی دیالەکتیکی پەیوەندی و ناکۆکی بەردەوام

لەنێو کارتێکردن لە سەریەکتریدان. تاوەکو ئەم دوالیزمەی دیالەکتیکی کۆمەڵگا لە قۆناخی پێشکەوتنی مێژوویيدا لەنێو تایبەتبوون و گشتگیری خۆیدا نەبینرێن، ئەوا زۆر زەحمەتە لەمیانەی گشتگیرییە داتاشراوەکاندا سەرەتا دەرك بەقۆناخەکانی شۆڕش بکریٚ،لەسەرووی هەمووشیانەوە ئاستەمە دەرك بەوەرچەرخانە سەرەکییەکانی کۆمەڵگاش بکرێت.

نەتەوەو کۆمەڵگای سەرمایەداری کەفۆرمی سەرەکی تایبەت بەشارستانییەتی ئەوروپان شانبەشانی ئەوەی لەگەڵ یەکتر لەنێو پەیوەندیدان، یەکتری ناکەن بەپێویستی ناچاری و پێکهاتەی نەتەوە و شێوەگرتنی کۆمەڵگای سەرمایەداری خاوەن لۆژیك (مەنتیق)ی جیاوازن. شێوەگرتنیان لەهەمان قۆناخدا بەو واتایە نایێت کەخاوەنی هەمان لۆژیکن، کاتیٚ بۆرژوا خۆی وەك هێزی پێشەنگی نەتەوە نیشاندەدات, ئەوا لەنزیکەوە پەیوەندی بەئامانجە ئایدیۆلۆژی و سیاسی و ئابووریەکانەوە هەیە. ئەم پەیوەندییانە لەبواری ئایدیۆلۆژی " میللیگەرایی " ە, لەبواری سیاسی و ئابووریش " لیبرالیزم " ە. چەکی نموونەیین بۆ کارتێکردنە سەر دەوڵەت و گەل. وێناکراوو، ئامرازی رەکلام و پڕوپاگەندەن. زۆرباش دەزانین کە هەرە زێدە بۆرژوازی لەمیانەی ئەم ئامرازانەوە خۆی گەیاندە دەسەڵات و بەردەوامی پێدا. لە بزووتنەوەکانی ڕێنیسانس, ریفۆرم و ڕۆشنگەری کە ئەوروپایان کرد بەئەوروپا جێگای ئەم ئامرازە ـ دروشمانە زۆر سنوردارە. هەرچی کاتیٚ بەرەو سەدەکانی نۆزدەهەم و بیستەم دێین دەبینین ئەمانە وەکو گەردەلوول دەوروبەر ڕادەپێچن بیرۆکەو چەمکی " پرۆلیتاریا " و " کۆمۆنیزمی " توێژە چەوساوەو ستەملێکراوەکانیش بەهەمان شێوە بەکار دەهێنرێت. وەك پێویستییەکی ناوەڕۆکەکەی لەهونەری سیاسەتدا هەمان سەرکەوتن نیشان نادەن.

بەگرنگی پێدانەوە دەخوازم ئەوە بڵێم: شۆڕشەکان کە لەوەرچەرخانی کۆمەڵگادا ساتەکانی شکاندنەوەی گرنگ و سەرلەنویٚ ئاواکردنن، لەمیانەی لۆژیکی پێکهاتە ڕاستڕەو و چەپڕەوەکانی سەدەی نۆزدەهەم و بیستەم دەرکیان پێناکرێت. بەشێوەیەکی ڕاست بەناوی مرۆڤایەتی پێناسەکردنی ئەم بزووتنەوە گەورانەی فیداکاری هێشتا بایەخی خۆی پاراستووە. لەمیانەی تەماشاکردنی فیداکارێتی ملیۆنەها کەس لەپێناو شۆڕشی ڕوسیا و شێوازی هەڵوەشانەوە و ئاکامەکانی, دەرك بەوە دەکرێت کە تاچ ڕادەیەك پێویستی بەسەرلەنویٚ پێناسەکردنەوە هەیە. دوای ئەوەی لەم دووسەد ساڵەی دوایی بەناوی هاوچەرخبوون ـــ مۆدێرنتی ئێش و خوێن و توندوتیژییەکی بێسنووری دەریائاسا هاتەئاراوە, بەتایبەتیش لەمیانەی سەرسامییەکانی دووەمین جەنگی جیهانی ئامرازەکانی بەتوندوتیژی و ئایدیۆلۆژی دەمامکدراون بەشێوەیەکی سنووردار بۆ ڕۆژەڤی گفتوگۆ کرانەوە.

پێویستە لەم چوارچێوەیەدا دەرك بەڕاستینەی بۆڕژوا بکەین کەفۆرمی سەرەکی سەرمایەدارییە. بەگووتەی چینێکی نوێی زۆرداری و چەوسانەوە باس لەشتێکی تایبەت ناکرێت، تایبەتمەندێتییەکی تەواوی چینەکانی دەسەڵات ئاماژەیان پێدەکرێت تایبەتبوونی چینی بۆرژوا لەوەدایە, بەرامبەر بەکۆمەڵگابوون تاکڕەوێتی پێشخست, لەبەرزترین ئاستدا ژیری ئەنالیتیکی بەکارهێنا و لەهەڵوەشانەوەی ئەو تۆڕە ئەخلاقییەدا سەرکەوت کەهیچ هێزێکی دیکەی دەسەڵات نەیتوانیبوو ئەنجامی بدات. کۆمەڵگای سروشتیش دوای هەڵوەشانەوەی لەسەرەتادا بەتوندی دژی کۆکردنەوەی بەهابوو بەلایەنی کۆمەڵگادا. ئەوەی هەرە زێدە بەها کەڵەکەبووەکانی پەرتەوازە کردبووایە بەبەهادارترین تاك لەقەڵەمدەدرا. ئاگاداری مەترسییەکانی ئەم کەڵەکەبوونانە بوو. دوای تێپەڕبوون بۆ کۆمەڵگای پلەداری و دەوڵەتبوون توانرا بەهاکان کەڵەکە بکرێت. ئەم کەڵەکەبوونە هەم ئەو قۆناخەی دەستپێکرد کەڕێگای لەپێش ئاواکردنی ئەم هێزە کردەوە, لەهەمانکاتدا ئەم هێزە قۆناخی ئاماژەپێکراوی خولقاند، لۆژیکی پەرچەکرداری یەك لەدوای یەك بەمشێوەیە هاتەئاراوە. ئەوەی زۆرترین بەهای کۆکردۆتەوە, هێزی دەسەڵاتبوو. کاتێك لەنزیکترەوە تەماشا بکرێت دەبینریٚ کە کەڵەکەکردن جۆرێکی دزیکردنە لەکۆمەڵگا. لەبەرئەوەی ناتوانریٚ بەبیٚ کۆمەڵگا بیر لەبەها بکرێتەوە, بەمشێوەیە بوو. لەگەڵ تێگەیشتنێکی ڕاست سەبارەت بەکۆمەڵگای سروشتی سەرەکیترین

پرەنسیپی ئاکاریشی دیاری دەکرد، مادام دەستنیشانکەری سەرجەم بەهاکان کۆمەڵگایە لەدۆخێکی وەهادا بەبێ ڕەزامەندی ئەو ـ جگە لەبەرژەوەندی خۆی ئەوا کۆکردنەوەی تاك و گروپ ـ بۆ بەهاکان ـ نابێت.

لەبنەڕەتدا ئەوەی لەتەواوی شەڕەکاندا دەبینرێ, تالان و دەسکەوت بێ ڕەچەڵەککردنی ئەم چەمکەیە لەکۆمەڵگای چینایەتی. دەسەڵاتداران (خاوەنەکانی دەسەڵات) بۆ ئەوەی یەکتری لاواز بکەن بێبەشکردنی یەکتری لەبەهاکان وەك پرەنسیپێکی سەرەکی پەیرەو دەکەن. سەبارەت بەسەرچاوەی سەرەکی هێز بەهەڵەدا ناچن. سەربارى ئەوەی نموونە سەرەتاییەکانی بۆرژوا, توێژە پیشەکار و بازرگانەکان لەسەرەتای هەر شارستانییەتێکدا بوونیان هەیە، بەردەوام بەمەترسی دەبینرێن و کۆنترۆڵ دەکرێن. کۆنترۆڵکردنیان بەردەوام بوو, زووبەزوو لەڕووبەڕووبونەوەی تالان ڕزگاریان نەدەبوو. هێزی دەوڵەتی دەرەبەگایەتی و کۆیلەداری,جگە لەکۆیلە و ڕەنجبەرەکان بەردەوام بەگومان تەماشای پێکهاتنی توێژی سێیەمیان دەکرد و کۆنترۆڵی خۆیان کەم نەدەکردەوە، مێژووی شارستانییەت جگە لەچینی بەندە پێکهاتەیەکی دیکەی ناکۆك بەسروشت دەبینی. دیدگایەکی جیهانبینی و ئەخلاقێکی جێگیری ئەم سیستەمە هەیە پشت ئەستوور بەڕاستینەی چینی بۆرژوا تا شارستانییەت بەردەوامە، شەڕ و دەسەڵات ڕێسای بنەڕەتی تایبەتی خۆی هەیە. ئەو هاوسەنگییەی لەناوەخۆیدا ئاواکراوە ناوەڕۆکێکی وەهای هەیە هەزاران ساڵ دەتوانێ بەردەوام ببێ. سەربارى ئەوەی توندوتیژی و مافیەروەری لەبەڕێوەبردنی کۆمەڵگادا بوونیان هەیە، بەڵام خاوەن توانستێکی سنورداری پراکتیزەکردنن، لەبنەڕەتدا تۆڕی (بونیادی) ئەخلاق کۆمەڵگای لەسەرپێیان ڕادەگرت. سەربارى ئەوەی هێزەکانی دەسەڵات بەردەوام ئەخلاقیان موتوربە (تەقلیم) دەکرد، بەڵام توانی ئەم تایبەتمەندێتییەی خۆی بپارێزێ. بەرامبەر قەبارەی کۆمەڵگا پێگەی کەمایەتییەکانیش زەمینەیەکی گونجاوی بۆ ئەمە دەڕەخساند.

لەگەڵ لەدایکبوونی چینی بۆرژوا ئەم هاوسەنگییە گەورەیەی ڕووخاند. ئەمە هەم وەك هێزی دەسەڵات هەم هێزی چەوسانەوە چینێکە لەدۆخێکی وەهادایە کۆمەڵگا بارەکەی پێ هەڵناگیرێت و بەرگەی ناگرێت. لەپێناو بەدیهێنانی دەسەڵات و چەوسانەوەی خۆی ناچار بوو تەواوی کۆمەڵگا لەخزمەتی خۆیدا بەکاربێنێ، لەبەر ئەم هۆیە مارکسیزم مافداربوو کە وەك دوا چینی دەسەڵات و چەوسانەوەی ڕاگەیاند. وەك چینێك پێشکەوتنی بەردەوام گرێدراوی پەرتەوازە بوونی کۆمەڵگایە، هەربۆیە سەرەتا پێویستی بەدڕاندنی تۆڕی ئەخلاق هەیە کە پارێزەرێکی سەرەکییە. تاوەکو ئەو تۆڕەی ئەخلاق نەپچڕێنرێ و فڕێنەدرێ کە هەستی ئازادی و یەکسانی کۆمەڵگای سروشتی هەیە کۆمەڵگای سەرمایەداری پێکنایەت. ئەوەی مارکس لە مانیفیستۆی کۆمۆنیزم وەکو " بۆرژوازی هەرچ پاشماوەیەکی کۆن هەبوو هەمووی گەسکداو سڕیەوە " ئاماژەی پێکردبوو لەگەڵ ئەوەی ڕاستبوو ئەمە چالاکییەکی شۆڕشگێڕانە نەبوو, چالاکییەکی ڕووخێنەر و دژی کۆمەڵگایە. کۆمەڵگا خستنە ناو ڕەوشێکی بێ پاراستن جموجوڵێکی شۆڕشگێڕانە نییە، هەرچی بێت بزووتنەوەیەکی دژی مرۆڤایەتییە, هێزی دەسەڵات و چەوسانەوەی دەستی بۆرژوازی نەخۆشی شێرپەنجەیە کە دزەی کردۆتە ناواخنی کۆمەڵگا. بۆ ئەوەی پەیوەندی نێوان شێرپەنجەی تاك و ئایدز و نەخۆشییە هاوشێوەکانی لەگەڵ شێرپەنجەی کۆمەڵگا دەستنیشان بکەین پێویست ناکات زانابین. کاتێك لەهەلو مەرجەکانی لەدایکبوونی کۆمەڵگای سەرمایەداری هۆبزپێویستی دەسەڵات (دەوڵەت) وەك " ڕێگرتن لەوەی مرۆڤ ببێتە گورگی یەکدی " هەڵدەسەنگێنێ. ئەمە دەستنیشان کردنێکە پێچەوانەکەی ڕاستە. سەرمایەداری بۆ ئەوە دەسەڵاتی خۆی دەپارێزێ تاوەکو مرۆڤ بکاتە گورگی مرۆڤ. لەڕاستینەی هاوچەرخدا نەك تەنیا مرۆڤ بەرامبەر یەکدی تەنانەت بەرامبەر تەواوی سروشت بووە بەگورگ، دوای ئەوەی دەستی بەسەر ئەو دەسەڵاتەدا گرت کەهێزێکە بەدوای زێدەترین قازانج و کەڵەکەکردندا دەگەڕێ و ئاکامەکەی هاربوون لەگەڵ خۆی دێنێ, لەناو سروشت و کۆمەڵگای ئەم چینە چ شتێکی دیکە دەهێڵێ کە بەکاربهێنرێ؟.

بابەتەکانی وەکو بەها, قازانج, ڕەنج هاوبەشێتی ئیمپریالیزم و شەڕ کەچەندەی بلێی مارکسیزم شییکردوونەتەوە. ئەوا لەم چوارچێوەیەدا تێگەیشتنی ڕۆڵەکەی لە سەرمایەداریدا ئەزموونبەخشە، بیرۆکەی " دەجال دێت " کە نزیکی سەردەمی مەحشەرەو لەپەرتووکە پیرۆزەکاندا ئاماژەی پێدەکرێت تابڵێی لەگەڵ ڕاستینەی ئەم چینە گونجاو دەبینرێ.

هیچ سیستەمێکی کۆمەڵگا بەو ئەندازەیە بەرامبەر ڕیشەکانی کۆمەڵگاو ژینگە سروشتییەکەی نەبۆتە هێزی هێرشبەری وتێکدان. ڕاستینەی چینی بۆرژوا کە فاشیزم و میللیگەراییەکی نەژادپەرستی لە دیاردەی نەتەوە خولقاند, لەدیاردەی زاڵبوون بەسەر سروشت کارەساتی هێنائاراوەو لەئەنجامی دیاردەی قازانج بێکارییەکی بێ سنووری ئافراند, ئیتر لەقۆناخی خۆخواردندایە.

ڕۆژ لەدوای ڕۆژ ناوەڕۆکی خۆی لەدەستدەدات و لەنێو دەچێت. شۆڕشی دژ بەخۆی نەك پرۆلیتاریا بەڵکو خۆی ئەنجامیدەدات، زەمەنی نوێی کۆمەڵگا ـ کۆمەلایەتی ئەم ڕاستینە چینایەتییە ناتوانێ بەردەوام بێ، هەربۆیە لەسەر بنەمای هەڵوەشانەوەی دەتوانێ خۆی بپارێزێ.

لەبەرئەوەی بەرگرینامەکەمان ناوەڕۆکی تێز لەخۆوە دەگرێ، سەرمایەداری لەنێو دۆخ و پێگەیەکی وەهادا نییە سیستەمەکانی پێشووتر لەخۆوە بگرێت, بەدەوڵەتبوونی, گرێدانی زانست و هونەر بەدەسەڵات, بوونی بەئیمپریالیست، پێشکەوتنە لاسەنگەکەی و لەسەرووی هەمووشیانەوە شەڕەکەی, قۆناخە سەرەکییەکانی بخاتەگەڕ و هەڵسوڕێنێ. گرنگ ئەوەیە لۆژیکی بنەڕەتی ئەم قۆناخانە بخرێتەکار کەهەریەکەیان دەبێتە بابەتی پەرتووکێك.

لەبواری جیاوازتریشدا دەتوانرێ پێناسەکانمان سەبارەت بەچینایەتی پێشبخرێت. ڕووخاندنی سۆسیالیزمی بونیادنراو, بزووتنەوەکانی ڕزگاری نیشتمانی و دەوڵەتەکانیان خستنەڕەوشی هێزی یەدەگ بۆ خۆی و نیشاندانی توانای بەکارهێنانی سۆسیال دیموکراتەکان ئەرکداری و چالاکبوونێکی گرنگە. لەڕێگای زانست و تەکنۆلۆژیا و بەکارهێنانی کۆمەڵگای مرۆڤ لەبێواتاترین بابەتەکانی ڕەکلامکردن توانیوێتی قازانج بەدەستبێنێ, نیشاندانی توانای بەکارهێنانی چالاکییە هونەری و وەرزشییەکان وەکو ماددەی بێهۆشکەر, دەرخستنی پرۆلیتاریا و ڕۆشنبیران لەڕەوشی یاخیبوون و خستنە ڕەوشێك لەپێناو کار لێی بپارێتەوە، پووچەڵکردنی ناوەڕۆکی هەرشتێکی ناوی پیرۆزی لەسەرە لەجیاتی جیهانی زیندووی ڕێنێسانس بەجێگیرکردنی دیدگای ڕۆبۆتیانە, ئەمانە هەمووی تواناکانی ڕاستینەی چینی نوێی باڵا دەستە.

قوولایی ناوەڕۆکی دەزگایی لەسەرووی ئەم نوێکاریانەوە دێت کەسەرمایەداری بۆ پێکهاتەی دەسەڵاتی گواستەوە. لەسیستەمی دەسەڵاتی وابەستە بەکەس پەڕینەوە بۆ سیستەمی کەس، پارتی، تەنانەت کۆمەڵگاکان ئەنجامدراوە. ناوەڕۆکی نادیاری و داتاشراوی دەسەڵات پێشخراوە. ئایدیۆلۆژیا, سیاسەت و ئابووری لەمەدا خاوەن ئەرکێکی چەند جار زیاترە. لەمیانەی ئەو میللیگەراییەی بیرۆکەی نەتەوە بەرهەمهێنراوە، سەرجەمی نەتەوە لەو بڕوایە دایە کەدەسەڵات سەربەخۆیەتی, بەم شێوەیە باوەڕی پێهێنراوە. لەناوەڕۆکدا هیچ کاتێك دەسەڵات نابێتە هی نەتەوەیەك, لەهەموو شوێن و کاتێکدا توێژێکی کەمینەی گروپە ئەتنیی و خانەدان و نەتەوەکان خاوەنی ڕاستەقینەی دەسەڵاتن. بەڵام سیستەمێکی وەها ئاوا دەکرێت تادەگاتە نزمترین ئاستی چەوسێنراوەکان. لەواتایەکدا هەر تاکێك خۆی بەخاوەنی دەسەڵات دەزانێ. لەخێزانێکی هەرە ژێردا مێردێکی هەرەنەدار زۆر بەسانایی دەتوانێ بەرامبەر ژنەکەی, خۆی وەکو " ئیمپراتۆرێکی بچووك ببینێ ". بەشێوازی ئەڵقەکانی زنجیرە ژنیش بەرامبەر بەمنداڵەکانی هەمان ڕۆڵ دەبینێ، ئەی منداڵان؟ ئەوانیش کەگەورەبوون لەئەرێکردنی هەمان سیستەم زیاتر دەتوانن شتێك بکەن؟ بەم شێوەیە ئاواکردنی زنجیرەی دەسەڵاتدارێتی تایبەتمەندێتییەکی سیستەمە.

پارتەکانیش وەکو تاك بەگوێرەی دەسەڵات ئاواکراون. ئەرکی سەرەکییان گواستنەوەی دەوڵەتە بۆ کۆمەڵگا، کۆمەڵگایە بۆ دەوڵەت. خودی کۆمەڵگاش کراوە بەموڵکی دەوڵەت. وەك ئەو خوداوەندەی هیچ نابینرێت سواری سەری کۆمەڵگا و هەر

شوێنێکی بووه. زهنییەتی دەسەڵات کە ئایدیۆلۆژیا خولْقاندوویەتی لەوانەیە گەورەترین درۆزن و تەڵەکەباز بێ، ئەرکی هونەری سیاسەت ئەو خۆ بەخاوەن بینینەی دەوڵەتە کەسەبارەت بە کۆمەڵگا باسمانکرد و باوەڕهێنان بەپێویستی خزمەتکردن و لەناوەڕۆکدا پێشکەشکردنی لێهاتووترین دیماگۆژیەتی سیاسییە. هەروەکو مەزەندە دەکرێت سیاسەت ئامرازی گەیشتنە دەسەڵات نییە. ئامرازی پاراستن و بڵاوکردنەوەو هەمیشەییکردنی دەسەڵاتە, بەتایبەتی رۆڵی سیاسەت بەرامبەر بەدیموکراسی بەمجۆرەیە. زەحمەتە بتوانین باس لە دیاردەیەك بکەین کەهێندەی هونەری سیاسەت نکوڵی لەدیموکراسی بکات، هەروەکو دەزانرێ لەسەردەمی ئەسیناوە سیاسەت واتای نکۆڵیکردنی دیموکراسی بووە، لەهەموو کاتێك زیاتر ئابووری لەگەڵ دەسەڵات ئاوێتەبووە. بەڕێوەبەرایەتی ئابووری ئابورییەکی سیاسییە. لەسەردەمێکدا دەژین کەهیچ تاك و گروپێك نییە لەرێگای چەکی ئابووریەوە نەهێنرێتە سەر رێگا. هیچ بەهایەك نییە دراو (پارە) لێی نەکاتەوە. هیچ هێزێك نییە دەستەمۆی نەکات و نەیخاتە ژێررکێفی خۆی، بەرچاوترین دروشمی ئەم قۆناخەن.

ئەو پێناسەیەی سەبارەت بەگەوهەری دەسەڵاتدارێتی پێشبخرێت دەتوانرێ زیاتر سەبارەت بەدەوڵەتی نەتەوەیی پێشبخرێت، دەوڵەتی نەتەوەیی شێوەی هاوچەرخی بیرۆکەکانی راهیب, خانەدان, دەوڵەتی ئایینییە کە لەچاخی دێرین ماونەتەوە. ئەو مۆرانەن کە لە ناوەڕۆکی دەسەڵاتدراون. لەقۆناخی گەشەکردنی سەرمایەداری سنوورێك بەنەریت و زمانی هاوبەش دەورە درابێت، ئەو سیحرە جوگرافیانەن کە بۆ کەڵەکەکردنێکی نموونەیی هەڵدەبژێردرێت، نەك چەمکی نیشتمانی پیرۆز، بەڵکو گۆڕەپانی گونجاو بۆ قازانج و کەڵەکەبوون بەبنەما دادەنرێت. ئەم گۆڕەپانەی لەبەرامبەر ڕکابەرەکانی دەرەوەی داخراوە بۆ گەرەنتیکردنی کەڵەکەکردنی سەرمایەو بەهێزکردنی دەسەڵات نموونەییە. لەدایکبوونی میللیگەرایی ئاکامێکی ئەم پێشکەوتنە بابەتییە (مادییە) بوو.

دواکەوتنی زهنییەتی ئایینی لەمیانەی عەلمانییەت (دونیاییبوون) پێویستیی پەردەیەکی ئایدیۆلۆژی نوێ نیشاندەدات. بەهۆی گرێدانی ئایدیۆلۆژیای میللیگەرایی بەدیاردەی نەتەوەوە خێرا پەرەدەسێنێ. میللیگەرایی کەپێویستە لەناوەڕۆکدا وەك شێوەیەکی پێشکەوتووتری سۆزی ئەتنیکی (خێڵەکی) کۆن بیری لێبکرێتەوە خزمەتی باوەڕییەك دەکات کەجێگای ئایین و سۆزی خێڵەکی گرتۆتەوە. لەناوەخۆدا جێگا بەئەتنیکی جیاواز، ئایینزاکان و فاکتەرە ئایینی و ئایدیۆلۆژییە هەمەڕەنگەکان دەدات، بەڵام هەرچی لەدەرەوەیە کاتێ بەرامبەر دیاردەو سیستەمە کۆمەڵایەتییەکان فشار و چەوسانەوە دەستپێدەکات, میللیگەرایی گەیێنرایە چەمکی نەژادی باڵا. چەمکی ئایینی باڵای سەردەمێك جێگای خۆی بۆ نەتەوە ــ نەژادی باڵا بەجێهێشت. ئەو کۆمەڵگایەی زهنییەتی زانستی ڕۆشنیکردبۆوە دیسان میللیگەرایی هاوشێوەی ئایین بەرەو تاریکی دەبات. سەدەی نۆزدەهەم و بیستەم کەسەدەی زهنییەتی میللیگەرایی بوون، لەمیانەی چەمکی شەڕی پیرۆزەوە ڕۆڵی ئامرازی مەشروعییەتکردن و لەباربوونی هەمووجۆرە شەڕ و توندوتیژییەکیان بینی کە کۆمەڵگایان تێوە دەگلاند. هەروەکو چۆن سەدەی حەڤدەهەم و هەژدەهەم وەك سەردەمی لەدایکبوونی نەتەوەکان دەناسرێت, ئەوا سەدەی نۆزدەهەم و بیستەم بووە قۆناخی خرۆشان و هاربوونی میللیگەرایی.

لەسەردەمی میللیگەرایی کە لەدووەمین شەڕی جیهانیدا دەسەڵاتی دەوڵەت گەیشتە لوتکە، لە ئاکامی ئەو نەهامەتییەی رێگای لەپێشکردەوە بوو بەدەستپێکردنی قەیرانی کۆتایی و گشتی سەرمایەداری. دەرك بەوەکرا کەمرۆڤایەتی ناتوانێ لەرێگای میللیگەراییەوە بەیەکەوە بژی. پێشوەخت کەوتنی سیستەم بۆ ناو قۆناخی قەیران تەنیا بەواتای لەدەستدانی هێزەکەی نایەت. رێگا لەپێش ئەوە دەکاتەوە زیاتر رێساکان نەناسێ و بەرەو مەترسی هاربوون بچێ.

سەرهەڵدانەکانی ساڵی 1968 بەرفراوانترین رەخنەکردن بوو بەرامبەر بەسیستەم، ئەو سەرمایەدارییەی بەچەمکێکی دەستڕۆیی تۆتالیتاریانە گەیشتبوو. ئینجا ئەمە شێوەی فاشیزم بێت یاخود سۆسیالیزمی بونیادنراو، بەمجۆرە دەیسەلماند کە

ناتوانێ بەردەوام بێ. نەبوونی توانای بەردەوامبوون واتای قەیرانە. مرۆڤایەتی لەناو ئەمەدا ژیاوە, ئەو قۆناخەی دەتوانین ــ گێژاویشی پێبڵێین زۆر لەڕێنێسانس جیاوازترە. لەکاتێکدا ڕێنێسانس دەرکەوتن و ڕزگاربوون بوو لەکۆمەڵگای دەرەبەگایەتی، ئەو قۆناخەی سەرمایەداری لە 1970 کانەوە تێیکەوتووە ئاژاوەیە. هێزو ناوەرۆکی ئەو تێکۆشانانەی بەڕێوەدەبرێن دیاری دەکەن کە چ جۆرە نوێبوون و جیاوازییەك دێتەئاراوە. ئەوەی پێویستە سەرنجی بدرێتێ، ئەو گۆڕانکاریەیە کە ئەو قۆناخە سەبارەت بەجیهانبینی (پارادیگمای) سەرەکی دونیا لەگەڵ خۆیداهێناوە. پەرتبوون و توانەوەی سەرجەم بەها ئەخلاقییەکانی پێکهاتەی ناو کۆمەڵگا, پڕکردنی هەموو زهنییەتەکان لەلایەن میللیگەراییەوەو لەدەرەوەش ئەنجامەکانی تێکدانی سروشت و پیسکردنی ژینگە تێڕوانینێکی بێ ئامانج، بێ باوەڕ, بێ ئومێد، بێ خولیا، خۆڵەمێشی و هاوشێوەبوونێکی ڕۆبۆتیانە سەبارەت بەدونیا بڵاودەکەنەوە. دڵەڕاوکێ، تووڕەیی، نەفرەت، توندوتیژی، ئارەزووپەرستی، تەنیایی تاك، بێ نرخی کۆمەڵایەتی، لۆژیکی پەیوەندی بەرژەوەندیپەرست، بێ وەفایی، بێبەریبوون لە مرۆڤدۆستی، تاکڕەوێتی زێدەڕۆ، هەرچەندەی دەچێ ژیان واتای پیرۆزی خۆی لەدەستدەدات، ئەمانە هەمووی سایکۆلۆژیا و هەلومەرجی کۆمەڵایەتی گێژاو پێکدێنن. تەنیا لەزەمینە و هەلومەرجی بەمجۆرەدا لێگەڕینی ڕیشەیی نوێ سەرهەڵدەدات.

بۆ یەکەمین جار لەمێژوودا سیستەمی فشاری نەتەوەیی ــ چینایەتی و ئیمپریالیزمی دەسەڵاتی سەرمایەداری بەو گەورەییە دەگات کە سەرتاپای دونیا بگرێتەوە، شوێنێك نەماوە داگیرنەکرابێت, لەکۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەمدا ئەم ڕاستییە ڕوودەدات. ستەمکاری لەسەر بنەمای نەتەوەیی، چینایەتی، ئەتنیکی, ئایینی و ڕەگەزی, تواندنەوە و تەنانەت جینۆساید لەمێژوودا گەیشتۆتە بەربڵاوترین قۆناخی خۆی. ئەو سەردەمەیە کەهەرە زێدە مرۆڤ دەبێتە گورگی یەکتری. ئەگەر سەبارەت بەپراکتیکی ئیمپراتۆریەتیش تەماشای بکرێت، لەڕێگای ئەمریکاوە گەیشتۆتە دوا قۆناخی خۆی، لەدوا قۆناخی ئیمپراتۆریەتداین. لەلایەنی تیۆریەوە ئەم بەڕێوەبەرایەتییە، دەسەڵاتی دەوڵەت سنووری شارێك, دواتر وڵاتێك, نەتەوەیەك تێپەڕ دەکات. لەتاکەکەسێکدا قاڵدەبێتەوە و بەردەوام پەلدەهاوێژێ و بڵاودەبێتەوە، دوایش ڕادەوەستێ و بەرەو دواوە دەگەڕێتەوەو دەگاتە قۆناخی داڕووخان، بەم قۆناخانە تێپەڕدەبێ، جێگیربوونی لەناو سیستەمی کۆمەڵگادا کاریگەریەکی زنجیرە ئاسا دەخولقێنێ. هەر دەسەڵاتێکی نوێ ناچار دەکرێت لەسەر شوێنپێی ئەوانەی پێشتر ببێت بەئیمپراتۆریەت. ئەم بەردەوامییە مێژووییەی لەسالآنی 2350 ـ ی پێش زایین ـ لەمێژووی نوسراودا باسدەکرێت ــ لەلای سۆمەریەکان بنەماڵەو بنەچەی ئەکەدییەکان دەستیپێکرد, لەرۆژگاری ئەمرۆشماندا بنەماڵەی " بۆش " ی دەوڵەتی ئەمریکا بەردەوام دەکات، لایەنی سەیری مەسەلەکە لەو گۆڕەپانەی (ناوچەیەی)یەکەمین ئیمپراتۆیەتی تێدا لەدایکبوو دوا ئیمپراتۆریەتیش لەنێو پێکداداندایە، کەواتە لێرەدا بیر لەوپەندە بکەینەوە کە دەڵێ " گیا لەسەر بنجی خۆی شیندەبێتەوە ".

لەڕاستینەی ئیمپراتۆریەتدا چەمکی سەربەخۆیی تەواوی دەوڵەت،نەتەوە و کۆمەڵگا جێگای نابێتەوە. ڕاستتر ئەوەیە، سەربەخۆیی تەواو ئایدیالیزە دەکرێت، بەڵام زۆر بەدەگمەن خاوەن تایبەتمەندێتی پراکتیزەکردنە. واقیعی زاڵ وابەستەبوونێکە لەچوارچێوەی ئیمپراتۆریەتی باڵا دەست، دەشێ ئاستەکان جیاواز بن، بەڵام شێوەی زاڵی ڕاستینەکە ناگۆڕێ. ئەو ئیمپراتۆریەتەی نزیکەی 4350 ساڵە لەسەر پێکهاتە کۆمەڵایەتییەکان بەکاریگەرە چەندین گروپی دەسەڵاتداری ورد و درشت لەنزیکترین هاوپەیمانەوە تادەگاتە بێنرخترین دەوڵەتی دەستکەلا بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ بێت یان ناڕاستەخۆ لەمیانەی هەژموونگەرایی دەوڵەت و لەچوارچێوەی ئەو سنوورەی لەئارادایە لەنێو ڕەوشی وابەستەییدان. لەسەردەمی دەوڵەتی نەتەوەیی کەبانگەشەی سەربەخۆیی دەکات، ئەم ڕاستینەیە لەجێگای خۆیدایەو سەربەخۆبوونێکی تەواو لەهێزی هەژموونگەرا، گەمەو بانگەشەی سیاسی میللیگەراییە بۆ کاریگەری خستنە سەر کۆمەڵگا. کەدەگوترێ هەژموونگەرا واتە خاوەنداریێتی بەهێزترین زهنییەت، دەسەڵات، هێزی سەربازی و پێکهاتەی سیاسی و ئابووری، واتە خاوەنداریێتی زانست و

تەکنۆلۆژیا. لەبەرئەوەی قەوارەی ئەمریکی لەگەڵ ئەم پێناسەیە کۆکە، یەکەمین هێزی هەژموونگەرایی ئەمڕۆمانە. بەڵام تەواوی قەیرانەکانی سیستەم، شێوەی بەڕێوەبردن و دەرئەنجامەکانی لەسەرووی ئەم لایانەوە دێن کەکێشەو گرفتن.

هەرە زێدە شیکردنەوەی تایبەتمەندێتییەکانی سیستەمی کۆمەڵگا لەژندا بەهای ئەزموونبەخشی بەرزە. بابەتێك کەپێویستە لەسەرەتاوە ئاماژەی پێبکرێت ئەوەیە بەشێوەیەکی سەربەخۆ لێکۆڵینەوەی هەر دیاردەیەکی کۆمەڵگا لەژێر جیاکارییە سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابووری, کولتووری و... هتد مەترسی جددی لەخۆوە دەگرێت. ئەو کۆمەڵگایانەی لەدۆخێکی یەکپارچەیی مێژوویدا بەردەوام لەنێو پێکهاتەبووندا دەژین تەواوی سەرخان وژێرخانیان وەکو پارچەکانی کاتژمێرێك بە یەکپارچەیی کاردەکەن. نەخۆشی دابەشکردن بۆ پارچەی ورد، سەرچاوەی خۆی لەتایبەتمەندێتی لەدەستدانی یەکپارچەیی دیاردەکانی زانستگەرایی ڕۆژئاوا وەردەگرێت. لەبواری زانستیش کاتێ ئەم هەڵوێستە بەکاردەهێنرێت کەسەبارەت بەتێگەیشتنی ڕاستی زەحمەتی دەردەخات، ئەوا پشتگوێ نەخستنی یەکپارچەیی زۆر بایەخدارە. پێویستە ژن وەکو پووختەیەکی سەرجەم سیستەمەکان ببینرێ و بەم شێوەیەش شیتەڵبکرێت.

هەروەکو چۆن سەرمایەداری لوتکە و بەردەوامی تەواوی کۆمەڵگا ئیستسمارکارەکانە، ژنیش لەلوتکەدا لەناو کاریگەرێتی کۆیلایەتی تەواوی ئەم سیستەمانە دەژی. تاوەکو لەو ژنە تێنەگەین کە لەژێر فشاری چەوسانەوەو ستەمکاری کۆنترین و قاڵبۆوەترین کۆمەڵگای دەوڵەتگەرایی و پلەداری شێوەی گرتووە, ناتوانین بەشێوەیەکی ڕاست کۆمەڵگا پێناسە بکەین. ڕێگای تێگەیشتنێکی ڕاست سەبارەت بەکۆیلایەتی ئەتنیك, نەتەوەو چین بەپێناسەکردنی ژن تێپەڕ دەبێت، دوای ئەوەی دەرك بەوەکرا کە بەری ڕۆژ بەبێژنگ ناگیرێ ئەوا کۆمەڵناسی سەبارەت بە ژن هەوڵی پێشخستنی هەندێ لێکۆڵینەوەیدا کەئەویش تایبەتە بەدواچارەکی سەدەی بیستەم. بزووتنەوەی فێمێنیستی و ژینگەپارێزی وایانکردووە مێژوو و کارەکتەری ڕەگەزی تێکدانە مەترسیدارەکانی شەڕو دەسەڵاتەکان فیکری لێبکرێتەوەو تاوتوێ بکرێت. تەنانەت ئەم بابەتەش کارەکتەری ڕەگەزی ئەو زانستانە دیاردەکات کەدەبوایە هەرە زێدە بابەتی بن, لەسەرووشیانەوە کۆمەڵناسی. زانست ڕەگەزگەراییە.

شرۆڤەکردنی ئەرێییانەی ژن بۆ بەشەکەی دواتر بەجێدێڵم. با تەماشا بکەین سەرمایەداری چی بۆ کۆیلایەتی باوو نەریتی هێناوە. پێویستە باش ئەمە دەستنیشان بکەین کە بەدیهێنانی ئازادی لەگەڵ ناوەڕۆکی سەرمایەداری ناکۆك و پێچەوانەیە. ئەو بانگەشەیەی دەڵێ لەبەرئەوەی سەرمایەداری نەریتی باوو خەرەکی دڕاندووە, ئەو زنجیرەیەی دەوروبەری ژنیش پچڕاوە, شێواندنێکە و لایەنی فریودانی لەپێشە. پەیوەندی هێزە زۆردارەکان لەگەڵ ئازادی لەچوارچێوەی ئەوەدایە کە " چۆن بەپێڕەوی وردو قەباتر درێژە بەستەمەکەم بدەم"، ئەو ژنەی چەندین داستانی ئەشقی لەبارەوە نووسراوە لەگەڵ ئەو ژنەی دووچاری قەباو قێزەوەنترین کۆیلایەتی هاتووە هەمان شتن. ژن لەنموونەی ئەو کەنارییەیە کەخراوەتە قەفەسەوە ــ موڵکی ژێر دەسەڵاتی پیاو ــ. لەوانەیە خۆشەویست بێ, بەڵام دیلە، هەروەکو چۆن کاتێك چۆلەکە سەربەست دەکرێت بەبێ ئاوڕدانەوە بۆ دواوە دەفڕێ و دەڕوات، ئەگەر ژنیش تۆزێك هۆشیار بکرێتەوەو بزانێ شوێنێکی ئازاد هەیە پەنای بۆ ببات, هیچ ماڵ, کۆشك، دەوڵەمەندێتی، هێزو کەسایەتییەکی مرۆڤ نامێنێ لێی ڕانەکات. ئەو وزە و زەمینەیەی بەجێهێشتنی هەمووانی هەیە، هیچ بوونەوەرێك بەئەندازەی ژن مەحکومی دیلێتی نەکراوە. جێگیرنەبوونی سەرجەم شیکارە کۆمەڵایەتییەکان, نەتوانینی بەڕێوەبردنی نەخشە و بەرنامەکان تەنانەت دەرکەوتنی گۆڕانکارییەکانی بەدەر لەمرۆڤایەتی, پەیوەندی خۆی بەئاستی کۆیلایەتی ژنەوە هەیە، هەربۆیە تاوەکو چارەسەری کێشەی ژن نەکرێت و, یەکسانی و ئازادی بەدی نەیەت، ئەوا چارەسەرییەکی تۆکمەی هیچ دیاردەیەکی کۆمەڵگا و یەکسانی ـ ئازادی فەراهەم نابێت.

دوای ئەو زیادکردنانەی سەرمایەداری خستییە سەر سیستەم, بینینی ڕووخساری ژن لەئاستی بەکاڵاکردن زیاتر لەڕاستیمان نزیك دەکاتەوە. زۆر چاك دەزانین لەسەردەمی کۆیلەداری کۆن هەرە زێدە ژن لەبازاڕەکاندا دەکڕا و دەفرۆشرا. لەکۆیلایەتی

دەرەبەگایەتیشدا ئەم ڕەوشە بەشێوەی کەنیزەکی (جاریە) بەبەرفراوانی درێژەی پێدرا. لێرەدا ئەوەی وەك یەکپارچە فرۆشراوە ژنە. نەخت شێوەیەکی بەرژەوەندیپەرستی سیاسییە کە لەناو خێزاندا ڕەنگ دەداتەوە. هەرچی لەسەردەمی سەرمایەدارییە وەك قەساب لاشە بۆ چەندین پارچە لێك جیا دەکرێتەوە، هەربەشێکیش نرخی تایبەتی خۆی هەیە. لەقژیەوە تا پاژنەی پێی, لە سنگیەوە تا ڕانەکانی، لەورگی تا دەگاتە ئۆرگانی زایەندی، لەباوەشیەوە تا ئەژنۆکانی, لە پشتییەوە تا پووزی، لەچاوەکانی تا لێوەکانی، لەگۆناکانی تا ملی، پارچە پارچە دەکرێ و هیچ شوێنێك نامێنێ نرخی بۆ دانەنێن. بەداخەوە هەر تەنیا ئەم پرسیارە ماوە بە ئەقڵیاندا بێت ئایا ڕۆحی هەیە یان نا؟ ئەگەر هەبێت نرخەکەی چەندە؟. لەبواری مێشکیشدا بە " کەم ئەقڵە ئەزەلیەکە " دەبینرێ. کاڵای ئارەزووبەخشی سۆزانیخانە تایبەت و گشتییەکانە. ئامێری منداڵ دروستکردنە. لەدایکبوونی منداڵ, کەزەحمەتترین ئەرکە, بەرەنج لەقەڵەم نادرێت.لەتەواوی دەزگا ئابووری, کۆمەڵایەتی، سیاسی و سەربازییە گرنگەکان جێگاگرتنیان سەمبولییە. کەرەستەی ژیانیی و دەستلێبەرنەدراوی ڕەکلامەکانە. ڕەگەزەکەی تاکە هەبوونێکە کەهەرە زێدە دەکرێتە کاڵا و لەبازاڕەکاندا نمایش وپێشکەش دەکرێت، هەرە زێدە دەکرێتە بابەتی جنێودان, لێدان و کوتان. هەرە زێدە دەکرێتە ئامرازی درۆی ئەشق، پێشوازی لەهەموو شتێکی خۆی دەکات. ئەو ناسنامەیە بۆ ئەوەی قسە بکات, زمان و وشە و سیستەمێکی تایبەتی دەنگ شێوەی پێدەدرێت. ئەو مرۆڤەیە کە بەمرۆییبیانە هاوڕێیەتی لەگەڵدا ناکرێت. ئەو مرۆڤەیە کە تەنانەت لەلایەن بژاردەترین پیاویشەوە دووچاری هێرشی سۆزداری دەبێتەوە. ئیتر ژن بابەتێکە کە هەموو پیاوێك وەك ئیمپراتۆر خۆی بەسەردا دەسەپێنێ.

دەتوانرێ پێناسەکە دەوڵەمەندتر بکرێت، لایەنی سەیری ئەم مەسەلەیە ئەوەیە کەکۆمەڵگای پیاوسالاری وەها لەقەڵەم دەدات کەدەتوانێ لەگەڵ ژنێك بژی کەناسنامەیەکی پڕ لەم تایبەتمەندێتییە نێگەتیڤانەی هەیە. کەواتە بەکۆیلەیەکی خۆگونجێن لەقەڵەم دەدرێت، لەبنەڕەتدا ژیانێکی هاوبەش لەگەڵ دیاردەیەك لەناو ئەم خراپەکاریانە ڕێکخرا بێت, بۆ مرۆڤێك, بۆپیاوێکی شەرەفمەند زۆردارییەکی سامناك و ناڕەسەنێتییە، هەرچەندە ئەفلاتوون بۆئەوە ڕەخنە بگرێت کە بەتەواوەتی ژنی لەدەوڵەت و کۆمەڵگا بەدەرنا، ئەم تایبەتمەندێتییە سووك و ناڕەسەنانە لەهەڵوێستەکەیدا زاڵە، ئەم بابەتەی لای زۆر لەفەیلەسووفەکان دەبینرێ پێویستە بەڕاستی بخوێندرێتەوە. بۆنموووونە لای نیتشە بەڕێوەبردنی ژیانێکی هاوبەش لەناو ئەم تایبەتمەندێتییانەدا هاوسەرێتی تێکدەدات. لەدۆخێکی وەهادا بۆچی وابەستەبوون بەژن لەناو کۆمەڵگاکاندا زۆر بەهێزە؟. چونکە ئەم کۆمەڵگایانە خراون، چونکە پیاو خراوە. ئەمە سەرچاوەکەی بۆ تایبەتمەندێتی بەناویەکداچووی کۆیلایەتی دەگەڕێتەوە. کۆیلەیەکی هێندە بەسوود هەڵبەتە بۆئەو مرۆڤانەی لەکۆیلایەتی ڕاهێنراون, دەبێتە ئەو هاوبەشێتییەی هەرە زێدە بەدوایدا دەگەڕێن. هەربۆیە ژنی نابووتکراو، کۆمەڵگای نابووتکراوە، پیاوی داڕووخێنراوە، هەڵبەتە شانەی گونجاو بۆ سەری گونجاوە. بەکورتی تاوەکو دیاردەی ژنێتی بەشێوەیەکی لێهاتوانە ڕۆشننەکرێتەوە، دایك ــ ژنێتی, ئازادی, کۆمەڵگای سروشتی و ژنێتی ئازاد و هۆشمەندی شارستانییەتی چینایەتی ئاوێتەی یەکتر نەکرێن, ئەوا هاوڕێیەکی هاوسەنگی ژیانی هاوبەش ناخولقێندرێ. هاوشێوەی ژنێتی ــ پیاوێتیش سەرلەنوێ ئاوانەکرێتەوە ئەوا ئەم بەیەکەوەبوونە فەراهەم نابێت.

لەچەندین دیاردەی جیاوازی بەتایبەت وەکو پیاو، خێزان، کار، فەرمانبەرێتی، هەروەها پەروەردە، تەندروستی، مافپەروەری و چەندین بواری دیکە دەتوانین شێوازی بەڕێوەبردن و ئاواکردنی سەرمایەداری لەبوارەکانی کۆمەڵگادا ببینین. ئەگەر پێناسەیەکی کورت سەبارەت خێزان بکەین، بچووکترین گەرد, خانەی سیستەمی ماڵە کەدەزگای سەرەکی کۆمەڵگای دەوڵەتگەرایی و پلەدارییە، ڕەنگدانەوەی ئیمپراتۆری باڵا لەخێزان " ئیمپراتۆری بچووکە " ئەو تەڵەزگە بنەڕەتییەیە کەکۆیلایەتی کۆمەڵگا نیشانی دەدات. کۆیلایەتی ناو خێزان گەرەنتی بنەڕەتی کۆیلایەتی کۆمەڵگایە، هەروەکو بڵێی ڕۆنە و

کاتژمێر بەکاتژمێر سەر لەنوێ سیستەم لەناو خێزاندا بەرهەم دەهێنرێتەوە. باری هەرە قورسیش دەکەوێتە سەر خێزان. خێزان گوێدرێژە هەرە هێمن و خۆگونجێنەرەکەی کۆمەڵگای دەوڵەتگەرایی و پلەدارییە، بەردەوام دەتوانی سواری بیت، باری خۆتی پێ هەڵگریت، بەزەقی ڕەنگدانەوەی شوێنپەنجەی سیستەمی سەرمایەداری پەرتەوازە بوو لەخێزاندا هۆی ئەم پەیوەندییە توندوتۆڵەی نێوانیانە.

هێندە پێویست ناکات بڵێین ئابووری سەرمایەداری. خودی سەرمایە ناوەڕۆکی ئابوورییە، لەبنەڕەتدا سیستەمێکی ئیستیسمارگەرا و پێشبڕکێی دڕندانەیە، لەپێناو قازانج هەموو شتێك دەکات. هیچ دیاردەیەکی کۆمەڵگا نەماوە نەیکردبێ بەکاڵا. ئەو کۆمەڵگایەی کرابێتە کاڵا, ئەو کۆمەڵگایەیەکە دەخوازرێ زەوتبکرێ, کۆمەڵگایەکی بەمجۆرە تەمەنی خۆی پڕکردۆتەوە, هەربۆیە سیستەمێکە پێویستە لەنێو ببرێت.

بۆئەوەی تەمەنی خۆی درێژ بکات لەڕێگای زانست و هونەرەوە سیستەم لەناو هەوڵ و کۆششێکی نائاساییدایە. پێچەوانەی شیمانەکان، ئەم هەوڵانە بۆ پێشخستنی زانست و هونەر ـ تەکنۆلۆژیاشی لەناودا ـ نییە، هێزی نائاسایی زانست و هونەر بۆ بەردەوامکردنی ڕەوشی پووچبوونی خۆیەتی، ئەو شێوازەمان دێنێتەوە یاد کە بۆ چاککردنەوەی نەخۆشێك کە گەیشتۆتە دواڕۆژانی ژیانی، تەواوی تواناکارییەکانی زانست و تەکنۆلۆژیا دەخرێتەگەڕ. لەم قۆناخانەی سیستەمەکاندا، زانست و هونەر ڕۆڵێکی دیاریکراو دەبینن لەوەی لەناو گێژاودا سیستەمێك پێکبێنن کەخۆی بونیادبنێتەوەو توانای ژیانی تێدا هەبێت.

ئەمەش بۆئەوە دەگەڕێتەوە کە شوێنگەی سەرمایەداری لەناو سیستەمەکانی زۆرداری دوا سیستەمە. ئەو سیستەمەی لەسەردەمی کۆمەڵگای پلەدارییەوە شانەی خۆی هەبووە، سوودی لەو زەمینەیەی ئازادی وەرگرت کە ڕێنێسانس ڕەخساندبووی, کەوتە ڕەوشێکی پێشەنگی, ئەمەش وایکرد تەواوی وزەو تواناکاریەکانیشی دەربکەوێتە روو. هەم لەبواری شێوە هەم ناوەڕۆك ئەگەری ئەوە نابینرێ کەزیاتر پێشبکەوێ. هیچ بوارێکی کۆمەڵگا و سروشت نەماوە کەبەکارنەهێنرابێ، ئەوەی ئەنجامدراوە لایەنی چەندایەتی تێپەڕ نەکردووە. هێندە پشتبەستنی بە لەیستۆکی زێدەڕۆیی بەرامبەر کۆمەڵگا سەرچاوەکەی بۆ پراکتیزەکردنی بێ هاوتایی توندوتیژیی دەگەڕێتەوە, کە تەنانەت گەیشتە ئاستی تەقاندنەوەی بۆمبای ئەتۆمی، هیچ سیستەمێك نەبووە بەو ئەندازەیە لەگەڵ توندوتیژی بەناویەکدا بچێت و بەڕێوە بچێ.

پێشکەوتن لەئارادا نییە، تەنیا دابەزین و سەرکەوتن جێگای باسە. لەحاڵەتێکدا ئەم هەلومەرجە کۆمەڵایەتییە زاڵەی لەئارادایە بەلاوە نەنرێت, لێگەڕینی نوێبوونەوە، ئومێد، ئاڕاستەگرتن و دۆزینەوەی توانستی خولکاری تاك بنبەستبووە.

لەبواری شێوەدا لەدونیای ئێمەدا ئەو خاك و کۆمەڵگا نوێیانە بوونیان نییە کە بتوانن ئەو سەرمایەدارییە دەرباز بکەن کەئەمریکا ڕێبەرایەتی دەکات. ئەوروپا لەقۆناخی ڕەخنەدانی خراپەکارییە گەورەکانی سیستەمدایە, ناچارە تادوایی بەمشێوەیە بڕوات، لەئەمریکای لاتینیش هەلومەرجە مێژوویی و کۆمەڵایەتییەکانی بوون بەئەمریکای دووەم لەئارادا نییە، چارەنووسییان بەکۆتاییەکەی ئەمریکاوە گرێدراوە، ئەفریقیاش دواجار لەڕەوشێکی هاوشێوەدایە, ڕۆژئاوای کەنارەکانی ئۆقیانۆسیش، چین و ژاپۆن هەرە زێدە بۆ بەردەوامبوونی سیستەم دەتوانن ڕۆڵی یارمەتیدەری ئەمریکا ببینن. بۆ سیستەمێکی نوێی سەرمایەداری خولقکار، نەخاوەن بانگەشەن نەتواناکاری. دەشێ ببن بەباشترین پراکتیزەکاری ئەمریکا. ڕوسیا لەبواری ستراتیژی ژێرکەوتنی سۆڤییەتی پەسەندکردووە, بەیارمەتی ئەمریکا پێشکەوتنی وەك سیاسەتێکی نوێ دەستنیشانکردووە.

ئەوەی دەمێنێتەوە ڕۆژهەڵاتی ناوینی بە بەڵایە. شتێکی ڕێکەوت نییە کەڕۆژهەڵاتی ناوین لەمیانەی جوگرافیا و کەلتوورەکەی بووە بەبەڵایەکی سەرەکی. خانە ڕیشەدارەکانی کۆمەڵگا لێرانەیە. ڕەگی دەستپێکەر و درێژەپێدەرانی شارستانیەت لێرانەن، خوداوەندەکانیان خەڵکی ئێرەن. زوو یان درەنگ کوڕ دەگەڕێتەوە یانەی باوك, سەرلەنوێ چاو

بەحیسابەکانی ماڵدا دەخشێنرێتەوە. ئەو ڕۆڵەی شایستەی هەڵکەوتەی ئەمریکایە، ئیتر لەمیانەی پرۆژەی ڕۆژهەڵاتی ناوینی گەورە کەوتۆتە قۆناخی پراکتیزەکردنەوە، ئەو پەیوەندی و ناکۆکییانەی ڕۆژ لەدوای ڕۆژ زیاتر قاڵدەبێتەوە ئەوە دیاردەکەن کە ئاژاوە (کائیوس) چی لێ دەکەوێتەوە.

ئەوەی لەئێستاوە دەتوانرێ بگووترێ ئەوەیە کە گۆڕانکاری و پێشکەوتنەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوین لەدواییدا بەرەو هەڵوەشانەوەی سیستەم دەچێ، هەربۆیە زۆر گرنگە و پێویستی بەشیکردنەوەیەکی ڕاستە، خاڵەکانی شکانەوەی ناکۆکییەکان ئەو گۆڕەپان و بوارانەیە کە گێژاو ـ قەیرانی تێدا قاڵبۆتەوە. ئەم ناوچانەش بەزۆری ئەرکی منداڵدان و بێشکە بۆ نۆژەنبوون دەبینن. لەپاشماوەکانی پەرستگای ڕاهیبی سۆمەردا ئایا ئەمجارە گۆڕستانی ئەو شارستانییەتە ئامادە دەکرێ کە خۆی هێنایە دونیاوە؟

بەشي دووەم

كۆمەڵطاي ذينطةيي ـ ديموكراتي

أ/ ناوەڕۆکی مێژوویی بەها دیموکراتی و کۆمەڵکاریەکانی کۆمەڵگا

یەکێك لەکەموکورتییە هەرەسەرەکییەکانی کۆمەڵناسی نیشاننەدانی جەمسەری بەرامبەرەکەی ئەو کۆمەڵگایانەیە کە گرێدراوی دەوڵەت و پلەدارن و پێویست بوو بەدرێژایی مێژوو لەناو دوالیزمێکی دیالەکتیکیدا بژین. هەروەکو بڵێی مێژوو بێ ناکۆکییەو بریتییە لەپێشکەوتنی ڕاستەهێڵ ئاسای سیستەمی باڵادەستی کۆمەڵگا. هەروەکو لەپێشکەوتنی هەردیاردەیەکدا دەبینرێ ئەوا بەدرێژایی مێژوو کۆمەڵگای دەوڵەت و پلەداریش لەمیانەی ناکۆکی لەگەڵ بەهاکانی کۆمەڵگای سروشتی پێشدەکەوێ کەرۆڵی دژەکەی دەبینێ. لەگەڵیدا بەخێودەکرێ، گەورەدەبێ، گەشەدەکات و هەمەڕەنگ دەبێ. نابێ هێزی کۆمەڵگای سروشتی بچووك ببینرێ. ئەم کۆمەڵگایە ڕۆڵی ڕەگی خانەی بنچینەیی دەبینێ. هەروەکو چۆن تەواوی شانەکان لەخانەی ریشەیی پەیدادەبن، کۆمەڵگای سروشتیش دەزگاکانی لێدەکەوێتەوە. هەروەها دیسان وەکو چۆن ئۆرگان و سیستەمەکان لەخانە و شانەکان پێکدێت، ئەوا دەزگا سەرەتاییەکانی کۆمەڵگای سروشتی ـ دەزگا سەرەتاییەکانی پلەداری ـ ئۆرگانە پێشکەوتووەکانی دیکەو سیستەمە کۆمەڵایەتییەکانی لێدەکەوێتەوە. لەوانەیە کۆمەڵگای سروشتی سەرکوتبکرێت، دوابخرێت و سنووری بۆ دابنرێت، بەڵام هەرگیز لەناو نابرێت. چونکە لەدۆخێکی وەهادا لەرەوشی بەکۆمەڵگابوون دەردەخرێت. ئەنجامنەدانی ئەم دەستنیشانکردنە لەلایەن کۆمەڵناسیەوە کەموکورتییەکی گەورەیە. ئەوەی پلەداری و دەوڵەت بەخێودەکات ڕاستینەی پێکهاتنی کۆمەڵگای سروشتییە, کە بۆملیۆنان ساڵ دەگەڕێتەوە. دەشێ دوالیزمی دیالەکتیکی چۆن و بەچ شێوەیەکی دیکە سەرهەڵبدات؟ ئەنجامدانی شیتەڵکاری کۆمەڵگا لەمیانەی تێڕوانینی چینایەتی بەرتەسك یاخود ئامرازە ئابوورییەکان، بەو واتایەدێت کەهەر لەسەرەتاوە خودی ڕاستی و فاکتەرە سەرەکییەکەی لەدەرەوە بەجێدێڵی. ئەم خەتاگەورەیە، خەڵەتێنەرەو بەچەوتی ئەنجامدراوە. بەتایبەتیش هەڵوێستێکی خاوەن بانگەشەی وەك مارکسیزم کەوا مەزەندەیان دەکرد گوایە ئەو کۆمەڵگا سروشتییەی بەکۆمۆن بەناویان دەکرد هەروەکو بڵێی هەزاران ساڵ پێش ئێستا تەمەنی تەواو بووە، وەك سیستەمێکی لەناوچوو تاوتوێیان دەکرد, ئەم ڕەوشە نەرێنییەی قووڵترکردۆتەوە.

هیچ کاتێك کۆمـەڵگای سروشـتی کۆتـایی پێنـەهاتووە. سـەرباری ئـەوەی دژەکـانی خۆشـی بـەخێوکرد بـەڵام لـەنێو نەچـوو. بـەردەوام تـوانی خـۆی بێـافرێنێ. وەك کۆڵەکـەی ئـەتنیك، کۆیلـەو رەنجبـەرەکان، وەك زەمینـەی تێپـەڕکرنی جیابوونـەوەی چینایەتی کارکەری و هەڵکشانی کۆمەڵگای نوێ، وەك کۆمەڵگای رەوەندی بیابـان و دارسـتانەکان، وەك گونـدی ئـازاد و خێزانـی خـاوەن قـەوارەی دایـك، سـەرباری تـەواوی تێکـدان و خراپەکارییـەکان وەك ئـەخلاقی زینـدووی کۆمـەڵگا هەربـەردەوام بـووە. بەپێچەوانەی ئەگـەرەکان تـەنیا تێکۆشـانی بەرتەسکی چینایەتی دینـامیزمی پێشکەوتنی کۆمـەڵگا نییـە، بـەڵکو بـەرخودانی مەزنی بەهاکانی کۆمـەڵگای کۆمۆنـە. نکۆڵیکردن لەتێکۆشـانی چینایەتی راست نابێت. ئـەو تـەنیا یەکێکـە لەدینامیزمـەکانی مێژوو. ئەوەی رۆڵی سەرکێشی دەبینێ رەوەندەکانی دارستان، شاخ و چۆلەوانییە کە بەردەوام گەریدەن. فۆرمی جوڵانەوەی کـە پێی ژیاون ئەتنیکە. ئەتنیك هێزی بەرگەگرتنی هێرشە بێڕەحمەکانی هەزاران ساڵ و زەحمەتییـە سروشـتییەکان و لەسـەرپێ مانەوەیە. ئەخلاقەکەیان کولتووری بەرخودان و داستانەکان و زمان و بەهامرۆییە پاك و رەسەنەکەیانە کە خولقاندوویانە.

یـەکێك لـەو گێروگرفتانـەی هـەرە زێـدە گفتوگۆیـان لـەبارەوە دەکـرێ قەیرانـەکانی سـەرمایەدارییە کەچـۆن سیـستەمێکی لێدەکەوێتـەوە. لـەدوای یەکـەمین شـەڕی جیهـانیش قـەیران دەرکـەوت. شۆڕشـی بەلـشەفیك لەنزیکـەوە پەیوەنـدی بەشیکردنەوەکانی لینینەوەە هەیە کـە لـەم بارەیـەوە ئەنجامیـداوە. هەرچی دووەمـین شـەڕی جیهانییـشە نیـشانیدا کەقـەیران کۆتـایی پێنـەهاتوەو کارەکتەرەکـەی دەخـستەوەروو. سـەرمایەداری خـۆی کـۆکردەوە سـەریەك. لەئـەنجامی دووەمـین شۆڕشـی زانـستی ــ تـەکنۆلۆژی تـابلێی فەڵـەمبازی بەخۆیـەوە بـینی. ئـەم پێهەڵگرتنـە کورتخایەنانـە نـەیانتوانی ببنـە کۆسـپ لـەپێش گەورەبوونی درزی قەیرانی سیستەم. لەدوای 1970کان، لەگەڵ رووخانی یەکێتی سۆڤیەت، لەجیاتی ئەوەی قـەیرانی سیـستەم سووك بێت، قورسترببوو. بەشێوەیەکی بابەتی وەها سەلمێنرابوو کە ئەزموونی سۆڤێت باری سیستەمی سووککردووە.

لەم قۆناخەدا لەرێگای رکابەرەکانی سیستەم شرۆڤەکانی لیبرالی نوێ سەبارەت بەچۆنییەتی چارەسەرکردنی قەیران دیـسان زیندوو بۆوە. ئایا نیولیبرالیزم بەڕاستی کاریکاتێرێکی رابردووە یاخود هەروەکو بانگەشەی بۆ دەکات لـەژێرناوی " جیهـانگیری " نوێبوونەوەیـەکی راسـتەقینەیە؟ لەکاتێکـدا ئـەم گفتوگۆیانـە بەهـەموو خێراییـەکی خـۆی بـەردەوام بـوو، لـەدوای قـەیرانی سۆسیالیزمی بونیـادنراو ئەلتـەرناتیفی گـەلان زیـاتر خـۆی سـەپاند. ئـەو گرژییـەی نێـوان ئـەمریکا، یـەکێتی ئـەورووپا، ژاپـۆن، پێکـدادانی بـاکوور ــ باشـوور و جەمـسەرگەرییە کۆمەڵایەتییـەکانی لەزیادبوونـدا بـوون، سیـستەمیان بـەرەو کـوێ دەبـرد؟ رەوتـەکانی ژینگـە و ژننـاسی و کولتوورییـەکان، وەك ئەکتـەری نـوێ دەکەوتنەگـەڕ. چـەندەی دەچـوو بـەهای چارەنووسـسازی مافەکانی مرۆڤ و کۆمەڵگای مەدەنی زیادی دەکرد. چەپ کەوتبووە ناو هەوڵەکانی خۆنوێکردنەوە. لەلایەك گفتوگۆکانی یانەی " داڤۆس " ی دەوڵەمەندەکان، لەلایەکی دیکەشەوە گفتوگۆکانی یانـەی (پۆرتـۆ ــ ئالـەگرای) هـەژارەکان پێشبینی دونیایـەکی چۆنیان دەکـرد؟ ئاسـتی رووکەشـی گفتوگۆکـان لەبەسـەربردنی رەوشـی رۆژانـەیی زیـاتر تێپـەڕی نـەدەکرد. بەسیـستەمبوون و پێشبینی تیۆری، لەلایەن هەردوولایەنیشەوە ناتەواوبوو. جموجۆڵێکی بە بەرنامەو نەخشە بۆکێشراو سـنووردارببوو. بـەکورتی لایەنگرانی یەکسانی ـ ئازادی کۆمەڵگا بۆ دەرکەوتنێکی سەرکەوتووانە لەقـەیران نـە زانیاریـان و نەپێکهاتەکەشـیان بـەگوێرەی پێویست تێریان نەدەکرد. ئەو لیبرالیزمەی چەندین شەپۆلی لـەجۆری شۆڕشـە گـەورەو مێژوییـەکانی 1848، 1871، 1917 گـەلان و زەحمەتکێـشانی بـەرەو سـەراب بـرد، بۆئـەوەی جارێکی دیکـە لـەناو ئـاوە تازەکـانی بـەناو لیبرالیزمـی نـوێ نـەخنکێ پێویستە نەکەوێتە ناوهەمان هەڵەوە. ئەوەی بۆسەرلەنوێ ئاواکردنەوەی کۆمەڵگاو هێزی زانیـاری راسـت پێویـستە دۆزینـەوەی پێوانەکانی سەرکەوتنە. بەتایبەتیش لەرۆژهەڵاتی ناوین کەرۆژانە ناکۆکییـەکان زیـاتر قووڵدەبنـەوەو قـەیران و پێکدادانـەکان بەشێوەیەکی شێتانە لەئارادان، پێویستبوو بژاری گەلان واتاداربێت و پێکهاتەکەی رۆشنبکرێتەوە. بەرامبەر ئـەو قەیرانـەی بـە 11 ی ئەیلول دەناسرێ و هەڵمەتی نوێی وڵاتـە یـەکگرتووەکانی ئـەمریکا کـە نـاوەڕۆکێکی قـووڵی پیلانگێـڕی هەیـە، پێویـستە

گەلان بژاری خۆیان لەرەوشی ئامادەباشیدا دابنێن. پێویستە چەپکە بـژارێکی وەهایـان لەدەسـتدابێت، جـارێکی دیکـە نەکەونـە نـاو بەهەڵداچوونی ریـشەییەوە. تـاوەکو نەبنـە پینـەی پێکهاتـە رزیوەکـانی سیـستەم. مێـژوو چاوەڕوانی وەڵامێکـی دڵنزمانـە (متواضع)ی جددی بوو کـە تەفرەدەرنـەبێ. بەشـێوەیەکی تۆکمـە دەرگاکـانی بەرامبـەر ئـەم دووبارەبوونەوانـە دادەخـست کـە تاقیکراوەنەتەوەو هیچ ئومێدێك نابەخشن.

لەم بەرگرینامەیـەدا دۆزینـەوەی وەڵامـی ئـەو پرسـیارانەم بەئـەرکی سـەرەکی خـۆم زانـی کـە ماوەیـەکی درێـژبوو بـەدوای وەڵامەکانیدا دەگەڕام. هەم راستینەی ژیانی سەختی گەلی کـورد کـە مـسۆگەر پێویـستبوو شایـستەی بـین، هـەم ئـەو گرفتانـەی جولانەوەی (PKK) دووچاری هاتبوو، کە بزووتنەوەیەکە خۆی لەژێر بەرپرسیارێتی پێشەنگایەتی دەبینێ دۆزینەوەی هێـزی واتاو ئامرازەکانی پێکهاتەیان لەسەرمن دەکرد بەپێویستییەك. لەکاتێکدا ئەم رۆحەی بەرپرسـیارێتی لەخۆمـدا دەبیـنم, تـەواو دەرك بەوەدەکەم کە لەکەسایەتی گەلەکەماندا، پێویـستە لـەولاوەی نەتـەوە بـەناوی بـژاری تـەواوی گـەلان هەڵسوکەوت بکـەم. ڕوانگەیەکی مرۆڤپەروەرانە و سروشت (گەردوون)م لەسەربنەمای تەواوی هەڵوێستەکانم بەجێکرد کەچەمکی تەسـکی کـۆنی " وڵاتپـارێزی و ئەنتەرناسـیونالیزم " تێپـەڕدەکات. هەربـەم ئامانجـە بـوو بۆچـوونەکانم سـەبارەت بەکۆمـەڵگای دیمـوکراتی و ژینگەیی بۆ گفتوگۆکردن و هەڵسەنگاندن پێشکەشکرد.

بەرلەهـەموو شـتێك ئـەو پرسـیارەی لەسـەرووی هەمووانـەوە پێویـستی بەوەڵامدانـەوە هەیـە سـەبارەت بەوەیـە پێویـستە چوارچێوەی تیۆریمان چی بێت، نەبوونی تیۆری ئەنجامێکی چۆنی لێدەکەوێتەوە؟ تیۆرییە ناتەواو و چەوتەکان بەرەو کوێمان دەبەن؟ پێویستە تایبەتمەندێتییەکانی چوارچێوەی تیۆری تۆکمەو کۆك لەگەڵ ئامانجەکان کامانەبێت؟

لەگەڵ ئەوەی گووتەیەکە بووە بەمۆدێل باس لەوەدەکرێت کە لەسەردەمی " کۆمەڵگای زانیاری" دەژین. ئەم گووتەیـە بـەو واتایەدێت ئەگەر هێزی زانیاری پێویست نەبێت، نەك تەنیا ناتوانرێ گرفتەکانی واتـاو پێکهاتـەی دیاردەیـەك چارەسـەربکرێت کەگیروگرفتی لەجۆری وەرچەرخانی کۆمەڵایەتی هەیە، تەنانەت چارەسەرکردن و بەڕێوەبردنی دیاردە ئاساییەکانیش سەختە. تەنیا چارەسەرکردنی پراکتیکییانە و بەڕێوەبردن هەوڵێکە بەزۆری ئەنجامەکەی دۆڕاندنە. هەرچی سـەرکەوتنێکی گرێـدراوی شانسە بەردەوام ئەو مەترسییە لەخۆوە دەگرێت کە زوو یان درەنگ خاوەنەکەی بەرەو ژێرکەوتن ببـات. هەرچـی ئـەو ژیـان و بەڕێوەچوونەیە کەلێی راهاتووین، پێبەپێ بەواتای لەدەستدانی ژیانی راستەقینە دێت. ژیـانی راسـتەقینە تـەنیا بەڕێوەچـوون نییە، بەڵکو بەڕێوەچوونێکی خێرایە.

هەربۆیە کاتێك کۆمەڵگاکانی قەیران لەلایەن ئەو رێنومایییە تیۆریانەوە رۆشـن و ئاراسـتەنەکرێن کـە لێهاتووەو بـەگوێرەی ئامانجەکانـە، ئـەوا شـیمانەیەکی لەپێـشە کـە هەوڵـە سـەرەکییەکانی وەرچـەرخان پووچـەڵ بێتـەوەو ئـەنجامی پێـچەوانەی لێبکەوێتەوە. لەمجۆرە قۆناخانەی مێژوودا بوونمان بە شاهێدی چڕبوونەوەی بۆچوونە گـەورەکان، سەرچـاوەی خـۆی لـەمجۆرە تایبەتمەندێتییانەی راستینەکە وەردەگرێت. لەسـەرهەڵدانی شارسـتانییەتەکاندا، بەرلـەپێکهاتنی سیـستەمە نوێکـان و دواتـری, بوونمان بەشاهێدی بۆچوونی گەورەو رێبازەکانی باوەڕی دیسان لەبەر هەمان هۆیە.

لەبەرئـەوەی لەسـەدەی بیـستەمدا مارکـسیزم ــ لینینیـزم مـۆرکی خـۆی لەنـەریتی رکابـەرێتی دا پێویـست دەکـات بەچـڕی هەڵوەسـتەی لەسـەربکەین. تـاوەکو هەڵـەی بنـچینەیی ئـەم چـەمکە نەدۆزینـەوە, کـەوەك کـەس کاریگـەری زۆری لەسـەرمنیش هەبوو, ناتوانرێ سەری رێگا بگیردرێتە بەر، دەبووایە بەرلەوەی 70 ساڵی بەسەردا تێپەڕێت دەرکی پێکرابووایە.

ئەو چـەمك و تێڕوانینـەم سـەبارەت بەسیـستەم کەهەوڵمـدا وەك کۆمـەڵگای دیمـوکراتی و ژینگـەیی بیکـەم بەبابەتگـەرایی، بەشێوەیەکی بنەڕەتی پێکهێنانی لەدەرەوەی دەسـەڵاتی دەوڵـەت وەك نـاوەڕۆکی هەڵوێـستی تیۆریم دەستنیـشانی دەکـەم. نـەك تەنیا لەدەرەوەی چەمکی دەسەڵاتی سیستەمی سەرمایەداری، گەڕانی چارەسەری لەدەرەوەی تـەواوی دەسـەڵاتە کلاسـیکییەکانی

دەوڵەتی پلەداری کۆمەڵگا دەوڵەتگەراکان، ناوەڕۆکی ڕێنومابیە تیۆریەکانمە. تەواو پێچەوانەی مەزەندەکان ئەم هەڵوێستە خەیاڵی نییە، تادوا ڕادە هەڵوێستێکی تیۆری گرێدراو بەراستینەی کۆمەڵگایەو وەك گرنگترین دەسکەوتی تێکۆشانی خۆمی دەبینم. لەگەڵ ئەوەی بنەماکانی کەسێتیم و کۆمەڵگاکەم رۆڵی لەگەیشتنم بەو هێزە تیۆرییە هەیە، بەڵام فاکتەری سەرەکی لەناو تەواوی پێکهاتە سیستەماتیکەکەیدا توانای تێگەیشتنمە سەبارەت بەکۆمەڵگای مێژوویی. توانای دەرككردنیشم بۆ تایبەتمەندێتییەکانی تێکۆشانەکەم و سەرکەوتنم لەبوون بەخاوەن بەرپرسیارێتی دەگەڕێتەوە. شوێنگەی دەیان ساڵ خەڵوەتگا، زیندانەکان، خیانەت و ئێش و ئازارەکان لەپێکهاتنی ئایینە مەزنەکان و ڕێبازەکانی هزردا بەڵگەنەویستە. بەهاکانی کۆمەڵگای سروشتی، ئەتنیك و شەڕی هەزاران و زەحمەتکێشان لەپێناو پاراستنی هەبوونی خۆیان جێگایەکی دەستلێبەرنەدراوی لەم پێکهاتەیەی هزردا هەیە. ئاشکرایە کە دەرككردن بەرووداوە گرنگەکانی دەوروبەری دەسەڵاتی سیاسی مێژوویی وەك هێلکاری هەمیشەیی نابێتە بناخەی مێژووییمان. دەشێ تەنیا لەدەرككردنی گشتگیرانەی سیستەم و وانەلێوەرگرتنی بەهایەکی هەبێ.

ئەو مێژووەی پێویستە بەبناخەی بگرین مێژووی ئەوانەیە کە لەجەمسەری دژدا بەرامبەر پێشکەوتنی کۆمەڵگای چینایەتی و پلەداری جێگای خۆیان دەگرن. تەواوی مێژووە سیاسی و فەرمییەکان یان بەهیچ شێوەیەك باسی ئەم مێژووە ناکەن، یاخود وەك گروپێکی ئاژاوەگێڕ، مرۆڤگەلێکی نەزان و مێگەلێك لەقەڵەمیان دەدەن کەبۆ ئامانجەکانیان شایستەی هەمووجۆرە بەکاربردنێکن. ئەم مێژووە بەو ئەندازەیەی کە وشك، داتاشراو و ئایدیالیستە، چەمکێکی سۆزداری زۆردارانەشە. مێژوومان بەکۆمەڵگای سروشتی دەستپێدەکات و لەمیانەی پشتبەستن بەهەموو جۆرە هزرو چالاکییەکانی ئەتنیك، چین و رەگەزی چەوساوە دەبەستێت کەبەرامبەر پلەداری و دەسەڵاتی سیاسی رادەوەستێ.

لەکاتێکدا بەمجۆرە بناخەی مێژوویی تیۆریەکەمان پێناسە دەکەین، رەهەندە گرنگەکەی دیکەی پێویستی لەخۆوەگرتنی بەرزترین ئاستی هێزی زانینی کۆمەڵگایە. ئەگەر چەمکی راستی مێژووییمان لەگەڵ بەرزترین ئاستی زانین ئاوێتەنەکەین، ئەوا ناتوانین بەشێوەیەکی لێهاتووانە هێزی تێگەیشتن و شێوازی ئاواکردنمان دەستنیشان بکەین. دەبێ وەکو راستینەیەکی بنچینەیی تێکۆشانی ئایدیۆلۆژی دەرك بەوە بکەین کەتیۆرییەك ئاسۆی زانینی توانستی تەواوی سیستەم وەرنەگرێت ئەوا ناتەواوەو لەتوانەوە لەناو ئاسۆی تیۆرییە دژەکاندا رزگاری نابێت.

بەم شێوەیە دانانی چوارچێوەی تیۆری سەبارەت بەسیستەمی کۆمەڵگای دیموکراتی و ژینگەیی یەکەم هەنگاوە. چەندە گەوهەرەکەی پڕبکەین و پراکتیکەکەی پێشبخەین، ئەو سیستەمەی پێشدەکەوێت بەو ئەندازەیە ئازاد و یەکسان دەبێت. پێشبینی دەکرێت سیستەمێك کە لەم بوارەدا پێشدەکەوێت نەسیستەمی پلەداری و دەوڵەتگەرایی کۆنە، نە سیستەمی کۆیلایەتی کۆمەڵگای دۆڕاو و چەوساوەو سەرکوتکراوە. سیستەمێکی ئەخلاقییە کە پەیوەندییەکی دیالەکتیکی شایستەی بەرێوەچوونی لەگەڵ سروشت ئاواکردووە، لەناوخۆیدا پشت بەستەمکاری نابەستێت و راستەوخۆ لەرێگای دیموکراسییەوە بەرژەوەندی هاوبەش دەستنیشان دەکات.

ناوەڕۆکی کۆمەڵکاری پێکهاتنی هەبوونی کۆمەڵگا خەسڵەتێکی تایبەت بەناوەڕۆکە نەك رواڵەت. دەیسەلمێنێ کە کۆمەڵگا تەنیا بەشێوازی کۆمەڵکاری (کۆمۆنە) دەتوانێ بەردەوام بەهەبوونی خۆی بدات. لەدەستدانی ناوەڕۆکی کۆمەڵکاری بەواتای دەرکەوتن لەرەوشی بەکۆمەڵگابوون دێت. هەر گۆڕانکارییەکی دژ بە بەهاکانی کۆمەڵکاری بەواتای لەدەستدانی چەندین بەهای کۆمەڵگادێت. لە دۆخێکی وەهادا هەڵسەنگاندنی ژیانی لەشێوەی کۆمەڵکاری وەك شێوەی سەرەکی ژیان واقیعییە. بۆ دەرككردن بەو بڕوا چەوتانە هێندە بەسووربوونەوە جەخت لەسەر ئەم راستییە دەکەین: بەگوێرەی گووتەی شارستانییەت، ئەوەی کۆمەڵگا دەژێنێ و بەرزیدەکاتەوە پلەداری و بەهاکانی دەسەڵاتە. ئەوەی لەناواخن جێگیردەبێت بەردەوامی بەقۆناخی دواتر

دەدات. دەتوانرێ بگووترێ بەو ئەندازەیەی ئەم چەمکە کۆنترینیانە ئەوا یەکەم درۆی گەورەو سیستەماتیکە کە هەرەزێدە زهنی داگیرکردووە، چەندەی کۆمەڵگا ناچاری باوەڕهێنان بەم بانگەشەیە دەکرێت ئەوا رەوابوون بەو قۆناخەش دەدات کەدژی کۆمەڵگایە. ئەمە بانگەشەیەکی هێندە بەهێزە، تەنانەت لەرۆژگاری ئەمڕۆشماندا کەس نییە بڕوای پێ نەبێ. سەرەڕای ئەوەی سیستەمی کۆمەڵکاری شێوازی لەدایکبوونی هەبوونی کۆمەڵگایە، بەهای ژیان و شکۆدارکردن، کردنی بەموڵکی پلەداری و هێزی دەسەڵات, لەسەرووی ئەو ناکۆکییانەوە دێت کە پێویستی بەشیتەڵکردن هەیە. ئەم گووتەیە کە چەواشەکاری مێژووی کۆمەڵگای ئەنجامداوە دەبێتە فۆرمی چەمکی سەرەکی تەواوی سەرخانەکان, لەسەرووی هەمووشیانەوە مێژوو، ئەدەبیات و سیاسەت. لەکۆتاییدا شێوازی راستەقینەی لەدایکبوونی کۆمەڵگا بۆ شتێکی بێ زمان و بێ قسە وەردەچەرخێ.

تاوەکو کۆمەڵگای سەرەتایی لە ناوزەدکردنی " سەرەتایی " رزگاری نەبێت ئەوا تەواوی دەستنیشانکردنەکانی کۆمەڵناسی لەبیناکردن لەسەر بناخەیەکی چەوت رزگاری نابێت. دیسان پێویستە بۆ نموونەی خانەی بنچینەیی بگەڕێینەوە. بەگوێرەی ئەو خانانەی سەرجەم هەمەڕەنگییەکانی بەدەستهێناوە دەشێ خانەی سەرەکی سەرەتایی بێت. بەڵام ئەم سەرەتاییبوونە بەواتای سەرەتاییبوون و دواکەوتوویی نییە کە پێویستە تێپەڕبکرێت، یەکەم بەواتای بنەڕەتبوون سەرەتاییە. تاوەکو بەمشێوەیە تەماشای بەهاکانی کۆمەڵگای کۆمەڵکاری (کۆمۆنە) نەکرێت, ئەوا تەواوی دەزگاکانی دیکە بەشێوەیەکی بێ بناخە لەناو بێواتابوونێکی جددی هەڵدەسەنگێنرێت.

کەواتە ئەگەر بخوازین لەتێکۆشانی کۆمەڵایەتییدا بەپرەنسیپ بین، بەر لەهەموو شتێك پێویستە بەرامبەر شێوازی پەیدابوونی کۆمەڵگا بەرێزبین و بەشێوەیەکی واقیعی سەیری بکەین. نەك تەنیا لەشیتەڵکارییەکانی کۆمەڵگا هاوچەرخ و رادیکاڵەکان, بەڵکو لەپراکتیکەکەشیاندا راکردن لەکۆمەڵکاری هەیە. ئەگەر بگووترێ خۆی تایبەتە، فیکرەکەی کۆمەڵکارییە ئەمە خەڵەتاندنە. ئەمە ئەنجامێکی بێبەشکردنی کۆمەڵگای سیستەمی سەرمایەدارییە لەئەخلاق. تەنانەت تاوەکو کۆتاییەکانی سەدەی بیستەم ئەتنیك (تیرە ــ خێڵ ــ گەل) لەدەرەوەی کۆمەڵناسی بینرا. بەلانی کەم تاوەکو بەئەندازەی دەسەڵاتی سیاسی بەها بەئەتنیك نەدرێ، ئەوا شیمانە ناکرێت واتا بەگرفتەکانی کۆمەڵگا بدرێت و بەرەو چارەسەری راست هەنگاو بهاوێژرێت. فۆرمی ناوەڕۆکی کۆمەڵکاری بەشێوەیەکی هەرەچڕ لەئەتنیکدا گوزارشتی لێدەکرێت. کاتێك ئەتنیك لەئارادا نەهێڵین چی کۆمەڵگا دەمێنێتەوە؟ تاوەکو دوێنێ تەواوی رێبازە هاوچەرخەکانی فیکر ــ مارکسیزمیشی لەناودا ــ گەوهەری ئەتنیکیان وەك فۆرمێك هەڵدەسەنگاند کە کلاسیکە و هیچ رۆڵێکی نییە. ناوەڕۆکی کۆمەڵکاری وەك گەوهەرێکی قێزەون و تایبەت بەکۆنەپەرستی نیشاندەدرا. تا وایلێهات چەندە تاکڕەوێتی دەربکەوێتە پێش و لەسەر بەهاکانی کۆمەڵگا زاڵبێت، بەو ئەندازەیە گرنگ و بەکەرامەت لەقەڵەم دەدرێ. کاتێك دەڵێین بە بەراورد کردن لەگەڵ راهیبەکان, زانا کۆمەڵناسییەکان زۆرخراپن، باس لەمەسەلەیەکی زۆر گرنگ دەکەین. راهیب وەك کەسێکی لەپێش و خاوەن هەست، هەروەکو چۆن بیردەکاتەوەو باوەڕی دێنێ لەگەڵ کۆمەڵگاو لەپێناویدا دەژی. راستی و راستنەبوونی زانیاریەکەی پێوانەی سەرەکی نییە. پێوانەی سەرەکی گرێدانێتی بەکۆمەڵکاری کۆمەڵگا. هەرچی " زانای کۆمەڵناسی " یە، راستی زانیاریەکەی هەرچییەك بێت، کۆمەڵکاری کۆمەڵگا بەبنەما ناگرێت. وەکو ئەندامێکی تەکنیکی نزیکی مەسەلەکە دەبێتەوە. کارەساتیش بەمشێوەیە دەستپێدەکات. بەگشتی تەواوی زاناکان, بەتایبەتیش زاناکانی کۆمەڵناسی, تاوەکو دان بەپیرۆزی کۆمەڵکاری کۆمەڵگادا نەنێن و تامردن پێیەوە گرێدراو نەبن ئەوا بەشێوەیەکی عادیلانە لەناوزەدکردنی "چینی گەورەی بێ ئەخلاقەکان " رزگاریان نابێت. ئەگەر گرێدراوی کۆمەڵکاری کۆمەڵگا بووانایە، ئەوا شەڕو دەسەڵات، چەوسانەوەو بەکاربردن نەدەگەیشتە ئەو ئاستانەی لەئارادایە. ئایا دەتوانرێ بۆمبای ئەتۆمی بەکامە کۆمەڵگاگەراییەك روونبکرێتەوە؟

هەستیارترین قۆناخی پێشکەوتنی کۆمەڵگای کۆمەڵکاری ئەو سەرەتایەیە کە تووشی پێکهاتەی پلەداری هات. ئاراستەیەك پێویستە کە لەئەزموونی کەڵەکەبوونی کۆمەڵگا بەرەو دەوڵەمەندی واتا، لەوێشەوە بەرەو زمان و بەسەمبۆلکردن بچێت. لەرێگای ئایینی تەوتەمەوە ئەم قۆناخە پیرۆز دەکرێت. گرنگی ئایین بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە بۆ کۆمەڵگا رۆڵی یەکەمین ناسنامەی بینیوە. ئەمەش دۆخی هۆشیاری سەرەتاییە. پیرۆزی ئەم شێوەیەی هۆشیاری بەتایبەت بۆ خودی ژیانی کۆمەڵگا دەگەڕێتەوە. دابڕان لەژیانی پریماتی ئاژەڵی، یەکەم جیاوازی واتاش لەگەڵ خۆیدا دێنێ، نوێبوونی جیاوازییەکە رۆڵی هەژاندن دەبینێ. یەکەمین تایبەتمەندێتییەکانی لەناواخنی خۆی دەگرێت. لەتەواوی هەنگاوە ئەرێنییەکانی پراکتیکی کۆمەڵگا رێگا لەپێش پێشکەوتنە بەجۆش و خرۆشەکان دەکاتەوە. ئەم رەوشە ئەو هۆشیاریەیە کەزیادبووە. ئەو قۆناخەیە کە هۆشیاری زمانگرتن و فێربوونی قسە لەگەڵ خۆیدا دێنێ، زمان گرتنیش ناولێنانە، هەرچی ناولێنانیشە بەسمبۆلکردن لەخۆوە دەگرێت. بۆ بەبەرهەمبوونی پراکتیکی قۆناخی هۆشیاری گرنگییەکی ژیانی هەیە. تا دێ بەبێ ئەو لەسەرپێ ڕاوەستان زەحمەت دەبێت. یەکسەر هەست بەخراپی خەسڵەتەکانی ژیانێکی بێ هۆشیاری دەکرێت. سیفەت شانبەشانی پێشکەوتنی چۆنایەتی و جیاوازی هۆشیاری بەڕێوە دەچێت. دیاردەی ئایین تەواوی گرنگی و پیرۆزی خۆی لەم قۆناخە هەستیارەی ژیان وەردەگرێت، هەر لەسەرەتاوە ناکۆکییەك لەهەناوی خۆیدا لەخۆوە دەگرێت. لەبەرئەوەی گوزارشتی یەکەمین ناسنامەو هۆشیاری کۆمەڵگابوون بوو بەبێ ئەو ژیان زەحمەتە. لەلایەکی دیکەوە لەبەر ئەوەی سەبارەت بەپیرۆزی و تابۆگەرایی " دەستلێنەدراوی " گۆڕەپانی قەدەخەکراو ـ زنجیرەیەك رێسا لەخۆوە دەگرێت دەرهەق بە داهاتوو موحافەزەکارە. بەرامبەر بەفاکتەرە نوێکانی هۆشیاری داخراوە. بەم تایبەتمەندێتییەی کۆسپ دەخاتە بەردەم پێشکەوتن. هەر لەبەر ئەمەشە لەسەرەتاوە فرە ئایینی دەبێتە دۆخێکی ناچاری. فرە ئایینی و فرە خودایی گوزارشت لەزیادبوونی جیاوازی هۆشیاری دەکات، ئەرێنییە. لەئاییندا سەرەتا روونکردنەوەی هەموو شتێك بە رۆحگەرایی (ئانیمیزم)، ئەنجامێکی پارادیگمای کۆمەڵگاو دیدگای سروشتییە، ئەرێنییە. پێبەپێ بەرەو گەورەترین رۆح دەچێ، لەوێشەوە تێپەڕبوون بەرەو خوداییبوون بەسمبۆلکردنی قاڵبوونەوەی تایبەتبوونی کۆمەڵگاو بەدەستهێنانی ناسنامەیە. سەرەتا خوداوەند خودی کۆمەڵەکەیە (کۆمرۆڤەکانە).

چیرۆکی حەزرەتی ئیبراهیم سەبارەت بە ئیلهامی خودایی سەیرە. هەروەکو دەزانرێ حەزرەتی ئیبراهیم لەمیانەی سەرهەڵدانی بەرامبەر بەپەنتائۆن (گروپی خودایی) نەمروودەکان و پادشا خوداوەندەکانی بابل و ئاشوورو شکاندنی بتەکان رێبەرایەتی یەکێك لەگرنگترین شۆڕشە زهنییەکانی مێژووی کردووە. بەڵام تیرەی عیبرانی کە حەزرەتی ئیبراهیم رێبەرایەتی دەکات، تەنانەت یەك دانەرۆژیش بەبێ خوداوەند نابێت. ئیتر ئەم خوداوەندە ناشێ تەوتەمی قۆناخی سەرەتاییش بێت. چونکە سەرهەڵدانێکی شۆڕشگێڕانە بەرامبەر بتپەرستی (بتگەرایی) ئەنجامدراوە. هەرچی خولقاندنی سەمبۆلی نوێیە زەحمەتە. پێویستی بەدەوڵەمەندییەکی نوێی واتا هەیە. بەکورتی پێویستی بەگۆڕانکارییەکی رادیکاڵانەی ئایین هەیە. مسۆگەر بەسیستەمی ئایینی و خودایی قۆناخ کاریگەردەبێت. بەڵام بەخێرایی پێویستی بەو ئازادییە هەیە کە خۆی هەڵگرتنی و بۆ نوێبوونەوە ناچارییە. قۆناخی خەڵوەتگا لەسیستەمی پێغەمبەرایەتی راوەستەیەکی باو و نەریتییە، ئامانجی گەیشتنە بەچڕبوونەوەی واتا. ئەو هزرە نوێیانەی لەزهنییەتدا وشیاردەبنەوە، بابەت و شێوەکانیان بەئیلهام و سروش (وەحی) بەناو دەکرێت. وەحی زیاتر دەنگی خودای داتاشراوە (مجرد). داتاشراویی، نیشاندەدات کە لەسیستەمی واتایی دواکەوتوویی بتگەرایی، بۆ سیستەمێکی پێشکەوتووتری واتا هەنگاو هاوێشتراوە. حەزرەتی ئیبراهیم کەلەم قۆناخەدا ژیاوە بناخەکانی ئایینی خۆی دادەنێت. شیمانە دەکرێت لەقۆناخێکدا کە گیروگرفتەکانی ژیان تەنگەتاوی زۆری دروستکردووە لەخەڵوەتدایە، وەڵامی دەنگی باو دەداتەوە. ئیبراهیم دەڵێ " تۆکێی؟ "، خاوەن دەنگ وەڵامدەداتەوە من" یاهـ ـ وە"م, واتای "ئەوە". ئەمە بەواتای خاوەنی دەنگ دێت، لایەنی سەیرتری مەسەلەکە ئەوەیە وشەی "ڤا ئەڤ" لەزمانی کوردی بەواتای " ئەو " دێت. ئەو

لێکۆڵینەوانەی سەبارەت بەریشەی زمانی عیبرانی کراوە نیشاندەدات کەزۆر کاریگەری زمانی ئاریانی لەسەرە, کەبناخەی زمانی کوردییە. ئەگەر ئەوە رەچاوبکەین کەباوەڕی ئیبراهیمی لەناوچەی ئورفا زۆر بەهێزە، تەنانەت دەتوانین بەشوێنی لەدایکبوونی نەریتی پێغەمبەرێتی بەناوبکەین، ئەوا ریشەی ئەم پێشکەوتنە زیاتر رۆشندەبێتەوە. چونکە ناوچەکە شوێنێکە هەرە زێدە کولتووری ئاریانی و سامی تێکەڵ بەیەکتر بوونە. هەربۆیە تێکەڵەی سامی ــ ئاریانی زمانی عیبری، کاریگەری کردۆتە سەر کولتوورە ئایینییە تازە لەدایکبووەکە. هەروەکو دەزانرێ یاه ـ وەھ دواتر دەبێتە یاهۆڤا، لە یاهۆڤاش بۆ یەهودی دەگۆڕدرێ. هەرچی ئیسرائیل و ئەڵڵا یە ئەنجامی رەنگدانەوەی ئەم پێشکەوتنەیە لەسەر کولتووری سامی.

هۆکاری ئەم باسە کورتەی سەرەوە بۆ ئەوەیە کە لەمیانەی نموونەیەکی زانراو باشتر دەرك بەپێشکەوتنی کۆمەڵگای کۆمەڵکاری بکرێت. کەبەسەر ئەم باسە تێپەڕدەبین باهەڵوێستێکی کۆمەڵناسی سەبارەت بەبابەتی " ئەڵلا" بێنینەوە کە پەیوەندی بەمەسەلەکەوە هەیە. ئەو بابەتەی بەسەدان ساڵە مێشك و دڵی مرۆڤی بەخۆیەوە خەریك کردووە وشەی " ئەل " ی سامی رەگەکەی پێکدێنێ. " ئەل " وێنەو شێوەیەکی خوداییە. شیمانە دەکرێت ساڵانی 2000 ی پێش زایین لەلایەن کەنعانییە سامییەکانەوە بەرهەمهێنرابێت. تیرەی کەنعانی لەو قۆناخەی کەلەناوچەی نیو بیابان ــ نیو دەشتایی بەشێوەی رەوەندی دەژیان زیاتر نزیکی چەمکی خودایی داتاشراون. رووبارێك، شاخ و زەوییەکی کشتوکاڵی جێنشینبوونی نییە کەحوکم بەسەر ژیانی کۆمەڵە رەوەندەکاندا بکات. سروشت یەك شێوەی نەگۆڕە. زەوی و ئاسمان وەك بۆشاییەکی فراوانە. لەدۆخێکی وەهادا هۆز وەك تاکە بوونەوەر وایە. لەبواری رەوشی پلەدارییش، دەزگای شێخایەتی پێشدەکەوێت. شێخ، زانا تەمەندارەکەی هۆزە. بەرلەپێکهاتنی دەزگای پێغەمبەرایەتییە. جۆرێك لەشامانی سامییەکانە, پێشەنگێکی پێغەمبەرایەتییە. چەندە دەستڕۆییەکەی گەشەدەکات رێزو بەهای پیرۆزی بەدەستدێنێ. هەروەکو مێشکی هۆز وایە. ئەو رێزو پیرۆزییەی بەدەستیهێناوە چەندەی دەکرێت بەبابەتگەرایی بەرەو بەئایینبوون دەچێ. لەقۆناخی تێپەڕبوون لەتەوتەمگەرایی هۆزەوە بۆ خودای داتاشراو چەمکی " شکۆداری " پێشکەوتنی بەخۆیەوە دەبینی. بەرامبەرەکەی "ئەل" ە. لەزمانی عەرەبی رۆژگاری ئەمرۆماندا " علا، اعلی " نزیك بەواتای بەرز، بەرزتردێ. کاتێ هۆزی عیبرانییەکان لەناوچەی کەنعانییەکان ـ ئیسرائیل و فەلەستین ــ دەربازی ژیانی جێنشینی دەبن، کاریگەری کولتووری خۆجێیی کەنعانییەکانیان دەکرێتەسەر. ئەمجارە لەخوداوەند" یاهۆڤا " وە بۆ بیرۆکەی " ئەلۆهیم " دەربازدەبن کە " ئەل " رەگەکەی پێکدێنێ. بەپێی تێپەڕبوونی کات و قۆناخ لەئەلۆهیم بۆ چەمکی ئەڵلا دەگۆڕێ. گرێدراو بەگەشەکردن و بەهێزبوونی کۆمەڵگاو بەدەستهێنانی تایبەتمەندێتییە ناکۆکەکان چەمکی " ئەڵلا " ش لەسەردەمی حەزرەتی محەمەددا لەسادەیی " ئەل " و شکۆداری بۆ بارگاویبوونێکی تێکەڵ دەگۆڕێ. نەوەدونۆ سیفەت (خاسییەت) بەدەستدێنێ. زەحمەتە مۆدێل و بیرۆکەیەکی سۆسیۆلۆژی بدۆزرێتەوە کەبە شێوەیەکی هێندە سەرنجڕاکێش تایبەتمەندێتییە گرنگ و پیرۆزەکانی دەزگای کۆمەڵگاو بابەتەکانی بەشێوەیەکی وەها گشتگیر نیشانبدات.

ئەوەشی بخەینەسەر کەنیشاندانی " ئەڵلا " وەکو وێنەیەکی بیری پێشکەوتنی کۆمەڵگا، بەشێوەیەکی قەبا هەڵسەنگێنرێ, گوایە نکوڵیمان لێکردووە هەڵەیە. بەپێچەوانەوە بەتایبەتی پێشکەوتنی ئەم چەمکە لەناو هۆزی عیبرانی، لەئەنجامی هەنگاونانی لەیاسای کۆمەڵایەتییەوە بۆ یاسای فیزیا، کیمیا و زیندەوەرزانی، تاوەکو زانستەکانی ئەمرۆمان هێزی واتای بەدەستهێناوە. تاوەکو قووڵایی شکۆداری کۆزمۆس و کوانتۆم هاتووە. تەنانەت بەچارەسەرکردن و پێکهێنانی خانەی بوهێلی و زیندوو گەیشتووە. هەربۆیە چارەسەرییەکی راست بۆ بابەتی " ئەڵلا " پێوانەیەکی خوداگەرایی راستەقینەیە. هەروەها بەشێوەیەکی وەها ئاشکرادانانی ئەم پێوانەیە، لەهەمانکاتدا نموونەیەکی زەق و سەرنجڕاکێشە سەبارەت بەچۆنییەتی و پێویستی شرۆڤەکردنی ئایین. لەرۆژگاری ئەمرۆماندا پیرۆزی راستەقینە بەشیتەڵکاری سۆسیۆلۆژی راست تێپەڕدەبێت. ئەگەرنا تەنیا هاواری وشك و ئەزبەرەکردنی " ئەڵلا " لەلایەن جەماوەری گەل کەهیچ واتایەك لەخۆوە ناگرێت،

نکوڵیکردنێکە لە " ئەڵلا " کەزۆر لـە " بتگەرایی " رابـردوو مەترسـیدارترە. ئـەوەی پێویـستە لەراسـتینەی کۆمەڵگاکەمانـدا نەفرەتی لێبکرێت و بەلاوە بنرێت ئەم " بتگەراییە داتاشراوە "یە کەپشت بەئەزبەرەکردن دەبەستێ.

کۆمەڵناسـی ئـایین دوورە لـەوەی راسـتینەی کۆمــەڵگا نیـشانبدات. بەشـێوەیەکی تۆکمــە دانـانی پەیوەنـدی زانینناسـی (ئەپـستمۆلۆژی) لەگـەڵ کۆمــەڵگابوون، گرفتێکـە پێویـستی بەشـیکردنەوە هەیـە. رەوشـی ئێـستای سۆسـیۆلۆژی سـادەترین بابەتەکانیش ناچاری چارەسەری دەکات.

بەسـووربوونەوە جـەخت لەسـەر ئـەوە دەکەینـەوە تـاوەکو سروشـتی کۆمـەڵگای کۆمـەڵکاری شـیکار نـەکرێت نـاتوانین بەشێوەیەکی راست پێشکەوتنەکانی دواتر تاوتوێ بکەین. هـەروەکو چـۆن ئـەوە راسـتە کـەتاوەکو ئـەتۆمی هایـدرۆجین شـیکار نەکرێت ئەوا شیتەڵکردنی هیچ توخمێك واقیعی نابێت، بۆ پێکهاتـەی رەگـی کۆمـەڵگاش تـاوەکو دەرك بەکۆمەڵەی کۆمـەڵکاری نەکرێت ئەوا ناتوانین واتـا بەهەمـەڕەنگی دیاردەی کۆمـەڵگا بـدەین؛ هەربۆیـە باسـێکی ناتـەواو و زانـستێکی چـەوتی کۆمـەڵگا دێتەئاراوە. گوایە میتۆلۆژیا و تیۆلۆژیا چەمکێکی فەنتازی کۆمـەڵگایان پێـشکەشکردووە، سۆسـیۆلۆژیەکی هاوشـێوەی نموونـەی بوخـچەی پینـەکراو, جگـە لەمانـدووکردن و ئـاڵۆزکردنی مێشك هـیچ ئـەنجامێکی دیکـەی لێناکەوێتـەوە. ئەمـەش زیـاتر رێگـا لەپێش ئەوە دەکاتەوە دەسـەڵات بـەرەو شـێتایەتی بـچێت. چونکە تـاوەکو کۆمـەڵکاری شینەکەیتەوە نـاتوانی دەسـەڵات شـیکار بکـەیت. ئـەو زەمینـەیـەی پلـەداری و دەسـەڵاتی دەوڵـەتی لەسـەر بـەزربۆوە کۆمەڵکارییـە. پلـەداری وەك چـەمك بـەواتای بەڕێوەبـەرێتی پیرۆزییـە؛ بەدەسـتهێنانی دەسـتڕۆییە لەلایـەن زانـای تەمەنـدار. لـە قۆنـاخی لـەدایکبوون رۆڵـی ئەرێنییـە. رێنیشاندانی گەنجان، راپێـچکردن و بـەڕێوەبردنی تـیرەی ــ کۆمـەڵکاری قۆنـاخێکی لەپێـشی پێـشکەوتنە. هەرچی دەسکەوتی زاناکانـە لـەم پـەیڕەوەدا بەسـانایی بـەلاوەنانی تەنگەتاوییـەکانی تەمەنداریيـە. ئـەو گەنجانـەی لەدەوروبـەری کۆبوونەتـەوە، بەتوانـستەکانیان دەرك بـەوە دەکـەن کەلەمیانـەی سوودوەرگرتن لەئەزموونـەکانیان دەتـوانن سـەرکەوتووتربن. دەشـێ لەگـەڵ شامان ببێت بەهاوپەیمانێکی نزیك کەیەکەمین شرۆڤەکاری ئایینە. پێبەپێ لەبواری ئاییندا بوونی بە وتەبێژی ئایین، بەواتای وەرچـەرخانی شـامان دێـت بـۆ راهیبـێتی. کارامــەیی کـوڕە لاوەکـان لـەبواری نێـچیروانی و کۆبوونـەوەیان لەدەوروبـەری سەرپەرشـتیارێك دەیانکـات بـەجۆرێکی سـەرەتایی دەسـتە و پێوەنـدی سـەربازی. رێککـەوتنی راهیـب ــ سەرپەرشـتیار ــ زانـا گوزارشت لە پلەداری هەڵکشاودەکات. هێشتا نەگەیشتۆتە بەدەزگابوونی دەوڵەت. پەیوەندی لەنێوان کەسەکانە. چەندەی دەچێ هێزی دەوروبەری دایك ـماڵیکردن پەرتەوازە دەکرێت.

هێزی ئافرێنەری کۆمەڵگای کۆمەڵکاری دایك تێکۆشانێکی گەورە بەرامبەر بەم رێککەوتنـە سـێیانییە نوێیـە بـەڕێوەدەبات. تەواوی ئاسەوارە مێژووییەکان نیشاندەدەن کە ئـەم قۆنـاخـە بەشـێوەیەکی بـەهێزو کاریگـەر لـەئارادابووە. سـەردەمی دایـك ــ ماڵیکردن کە لەقۆناخی کۆمەڵگای نئۆلیتیك ـ 10000 ـ 4000 پێش زایین ـ گەیشتە لوتکە. لەئەنجامی رێککەوتنی راهیب ـ سەرپەرشتیار ـ زانا تێپەڕدەکرێت کە گوزارشت لـە لـەدایکبوونی باوکسالارێتی دەکات. دوالیزمـی ئینانـا ــ ئـەنکی، مـاردۆك ــ تیامات ی میتۆلۆژیای سۆمەری ئـەم چاخەی بەرلـە مێـژوو سـەمبۆلیزە دەکـات. شـرۆڤەیەکی ئاسـایی میتۆلـۆژی ئـەم راسـتییە روونەدەکاتەوە. ئینانا رەمزی دایکە بەهێزەکەی بەر لەمێژووە؛ بەسووربوونەوە باس لە 104 " مـا "کـانی دەکـات کـە بـەواتای ئامرازەکانی، بابەت و یاساکانی شارستانییەت دێت. باس لەوە دەکات کەخوداوەند ئـەنکی (یەکـەمین واتـای باوکسالارێتی) ئـەو بەهایانـەی رفانـدووە کـە خـۆی ئافراندوویـەتی. بەجۆشـترین بەشـی داسـتانەکە لەئورگـەوە چـوونێتی بـەرەو ئەریـدۆ، لەشـاری خۆیەوە چـوونێتی بـۆ شـاری ئـەنکی، ئەوتێکۆشـانە شـکۆداریەتی کـە لەئـەنجامی هـەزارو یـەك هـەوڵ و کۆششەوە " مـا " کـان بەدەسـت دێنێتـەوەو دەیگەڕێنێتـەوە. کێشمەکێـشی مـاردۆك ــ تیامـات ی داسـتانی بـابلی زیـاتر ئـەو تێکۆشـانە نیـشاندەدات کەسـەبارەت بەدەسـتڕۆییەوە (دەسـەڵاتخوازی) ئەنجامـدەدرێت. بـەزمانی میتۆلۆژیـا بێڕەحمـی پەڕینـەوە لەدایکسالارێتی بـۆ

باوكسالاریّتی نیشاندەدات. وەك شیّوەی دووەم و سیّیەمی ئەم داستانانە لەشارستانییەتی میسر وەك ئیسیس ـ ئۆسیریس، گریكەكان زیّوس ـ هەرا و لەشارستانییەتی هیتیت و ئورارتووش دەشیّ دوالیزمی هاوشیّوەی ئەمانە ببینین.

ئەوەی لەمیتۆلۆژیاكان فیّری بووین دەتوانین لەئایینەكان, بەتایبەتیش لەئایینە تاكخوداییەكانی بەدەستیبیّنین. كۆمەك و بەشداری موسا لەنەریتی حەزرەتی ئیبراهیم مسۆگەر خستنی ژنە بۆ ژیّر زەبت و رەبت. لای حەزرەتی ئیبراهیم هیّشتا ژن بەتەواوەتی بچووك و سووك نەكراوە. دوالیزمی ئیبراهیم ـ سارا نزیك بەهیّزی یەكسانە. هەرچی لەدوالیزمی موسا ـ مەریەمە، مەریەم كەرۆلّی خوشكی دەبینیّ مەحكومی دوّڕاندنیّكی پڕ لەئیّشكراوە. دوا پاشماوەی هیّزەكانیشی لەدەستدەدات. هەرچی لای حەزرەتی داود و سلیّمانە ژن یەكلایەنە بابەتیّكی ئارەزوومەندییە. هیچ جۆرە دەسەلاّتیّكی نامیّنیّ. ژن بابەتی كەیف و رابواردنی پادشا هەلّكشاوەكانە؛ ئامرازی دریّژەپیّدانی رەچەلّەكە. جارجار كەسایەتی وەكو ئەستەر و دەلیلە سەرهەلّبدەن ئەمانە لەبوون بەئامرازی خراپەكاری بەولاوە هیچ رۆلّیّكی دیكە نابینن. لەدوالیزمی حەزرەتی عیسا ـ مەریەمدا تاكە وشەیەكیش لەزمانی مەریەمەوە نابیستین. هەروەكو بلّیی زمانی بڕاوە. مەسیحیّتی هەنگاویّكی مەزنە لەگەیشتن بەژنانی رۆژگاری ئەمڕۆمان. هەرچی لەمەسەلەی حەزرەتی محەمەد ـ عایشەیە تراژیدیایەك لەئارادایە. عایشەی مندالّ بەرامبەر بەدەسەلاّت و دەستڕۆیی دەرەبەگایەتی ئیسلامی هەلّكشاو, بەسكالاّیە. میّژوونووسان دەگیّڕنەوە كە گووتوویەتی "ئەی خودایە لەجیاتی ئەوەی منت وەك ژن بهیّنایەتە دونیا منت بكردبووایە بەتاشەبەردیّك باشتربوو ". ئەمە نزایەكی خراپە لەئەنجامی ئەو كینە گوتوویەتی كەزانیویەتی سەرباری ئەوەی هاوسەری خۆشەویستی پیّغەمبەر بووە, بەلاّم لەگەمەی دەسەلاّتدا هیچ ئەنجامیّك بەدەستناهیّنیّ.

تاوەكو ئیّستاش زۆرجار لەكۆمەلّگا ئەتنیكییەكاندا رووبەرووی ئەوە دەبینەوە كە لەبنەڕەتدا پلەداری هیّزی لەكیّشمەكیّش و پیّكدادانی باوكسالاری لەگەلّ دایكسالاریدا بینیوە. لەئەنجامی ئەم دۆڕاندنەی ژنان شكاندنەوەی گەورە لەفۆرمی ناو كۆمەلّگادا دەبینریّ. لەكاتیّكدا جاران خۆی ***هەلّبژیّرە*** ئیتر وەك مولّك دەكڕدریّ. ئیتر لەپاشماوەی ئەو ژنەی كە لەدەوروبەری پیاوەكەی ریّكخراوە, بۆ ئەوەی دەستڕۆیی خۆی لەدەستنەدات بۆ ماوەیەكی دریّژ بەرخودانی كرد، ژنیّك ماوەتەوە كەئیرادەی خۆی لەدەستداوە، شیّوەو ناسنامەیەكی ژن ماوەتەوە كە بەبژاری پیاو رازیكراوە. نموونەیەكی دیكەی سەبارەت بەوەی ئەم قۆناخە بەسانایی تیّپەڕنەبووە، لەو مەراسیمەی هاوسەریّتی پیرۆزدا دەبینریّ كە پالّیّوراوە پیاوەكان لەگەلّ خوداوەندی دایك خیّزان پیّكەوەدەنیّن و لەهەر سالّوەگەڕیّكی ئەم هاوسەریّتییە پیرۆزەدا دەكریّن بەقوربانی. ئەو ریّورەسمانەی لەناو زۆربەی كۆمەلّگاكان بیرەوەریەكانیان دەبینین، سەمبۆلی ئەوەیە كە ژن لەپیّناو لەدەستنەدانی دەستڕۆییەكەی سالاّنیّكی دریّژ بەرخودانی كردووە. ریّورەسمەكانی قوربانیكردن وەك سەمبۆلیّك ئەوە نیشاندەدات كە لەپیّناو ئەوە ریّكخراوە كاتیّك پیاو دەستڕۆیی بەدەستدیّنیّ حوكمڕانی بەسەرژندا نەكات. پیّكدادانی ماردۆك ـ تیامات ی سالاّنی 2000 ی پیّش زایینی كۆمەلّگای سۆمەری ئەوە نیشاندەدات كە ئەم قۆناخە دژی ژن ئەنجامگیربووە. لەقۆناخی شارستانییەتی دوای 2000 ی پیّش زایین لەتەواوی كۆمەلّگاكانی رۆژهەلاّتی ناوین نموونەی هاوشیّوە دەبینریّ.

هەرچەندە لەسەرەتادا كۆمەلّگای پلەداری رۆلّیّكی ئەریّنی لەپیّشكەوتنەكاندا دەبینیّ، بەلاّم پیّبەپیّ یان بەپەرتەوازەبوون یاخود بەدەولّەتبوون ئەنجامگیردەبیّ. هیّزی خۆشی لە بەكۆمەلّگابوون وەردەگریّ. بەهۆی ئەوەی بۆماوەیەكی دریّژ و رووبەڕوو ژیاوە ئەم شیّوەیەی دەستڕۆیی بەتایبەتیش لەگروپە ئەتنیكییەكاندا گەیشتۆتە لوتكە. كۆمەلّگایەكی پلەداری ـ باوكسالاریّتییە كە ملكەچكردنی ژنان، لاوان و ئەندامەكانی دیكەی ئەتنیك بەبنەما دەگریّت. گرنگترینیشیان شیّوازی دابینكردنی ئەم دەستڕۆییەیە. دەستڕۆیی نەك بەیاسا بەلّكو لەریّگای ئەخلاقەوە بەڕیّوە دەبردریّت. ئەخلاق بەواتای ئەو هیّزەی ریّسا دیّت كە پیّویستە كۆمەلّگا گویّڕایەلّی بكات. ئەم هیّزە لەریّگای فشارەوە پەیڕەو ناكریّت، بەهۆی رۆلّە ژیانییەكەی

له بەردەوامکردنی هەبوونی کۆمەڵگا خۆبەخشانە پەیڕەو دەکرێت. جیاوازییەکەی لەگەڵ ئاییندا ئەوەیە لەجیاتی پیرۆزی، سەرچاوەی خۆی لەپێویستی دونیایی وەردەگرێت. بێگومان ئایینیشس دونیایی یە. بەڵام لایەنی ئەفسووناوی بابەتەکان و کۆنترین پێکهاتەی زیاتر دەیخاتە ناو رووخساری پیرۆزییەوە. زیاتر واتایی و بەرێورەسمە. هەرچی ئەخلاقە زیاتر ئەو رێسا پراکتیکیانەیە کە دونیایی و رۆژانەیە. لەگەڵ ئەوەی لەناو یەکتریدان، لەکاتێکدا ئەخلاق بەردەوام بەرێوەبردنی کارەکانی دونیا رێکدەخات، ئایین هەوڵدەدات وەڵامی تێگەیشتنەکانی باوەڕی و دونیای دیکە بداتەوە. لەکاتێکدا ئایین تیۆری کۆمەڵگای سەرەتاییە، ئەخلاق دەبێتە کردارەکەی.

تاوەکو قۆناخی بەدەوڵەتبوون ئەم دوو دەزگایە تێری بەرێوەبردنی کۆمەڵگا دەکەن. دەتوانرێ بەقۆناخی بەرێوەبردنی کۆمەڵگا لەمیانەی دابونەریت و باوەڕی بەناو بکرێت. ئەوەی هێشتا لەناو کۆمەڵگادا بەهێزە کەسێتی نییە, بەڵکو تایبەتمەندێتی کۆمەڵکارییە. گرێدان بەکۆمەڵکاری هەرە زێدە بەخۆگونجاندن لەگەڵ پێکهاتە ئایینی و ئەخلاقییەکەی فەراهەم دەبێت. گوێڕایەڵی نەکردن بەواتای گێژاو و ئاڵۆزی ناو کۆمەڵگادێت. ئەمەش پەرتەوازەبوون و لەناوچوونە. هەربۆیە لەم قۆناخەدا ئایین و ئەخلاق باوەڕی و پەیرەوی زۆر بەهێزن. هەر کەسێك گوێڕایەڵی ئەخلاق و ئایین نەکات، واتە گەورەترین خراپی بەرامبەر ئەو کۆمەڵگایە دەکات. زەحمەتە کۆمەڵگا ئەمە پەسندبکات؛ بەقورسترین سزا وەڵامی دەداتەوە. یان فرێیدەداتە دەرەوەی کۆمەڵگا، یاخود دەیخاتە ناو پەروەردەیەکی توندەوە. ئەوەی گرنگە تێکنەچوونی تایبەتمەندێتی کۆمەڵکاری(کۆمۆنە)یە. ئەوەی تاوەکو ئێستاش لەئایینەکان دەبینرێت جێبەجێنەکردنی هەندێ رێسا و عیبادەت بەگەورەترین گوناح لەقەڵەم دەدات, هێزی کۆمۆنە نیشاندەدات. جەخت لەسەر تایبەتمەندێتی خودایی پەیوەندی کۆمۆنە دەکاتەوە.

سەرباری ئەوەی هەڵسەنگاندنێکی چەوتە سەبارەت بەئایین, بەڵام لەرۆژگاری ئەمرۆمان بەچڕی پەیرەو دەکرێت ئەویش ئەوەیە کە ئایین مەسەلەیەکی تایبەت بەکەسێتی تاکە. ئایین تایبەت بەکەسێتی نییە، بەڵکو یەکەمین چەمك و ئاكارو شێوەی بەرێوەبەرێتی دیاردەی کۆمەڵگایە. پلەدارێتی کە بەواتای بەرێوەبەرێتی پیرۆزیی دێت گوزارشت لەم راستییە دەکات.

پێکدادانی کۆمەڵگای کۆمەڵکاری لەگەڵ پلەداری هەمیشەییە. لەگەڵ سەرلەنوێ گەڕانەوەی بەها ماددی و مەعنەوییە کەڵەکەبووەکان بۆ کۆمەڵگا بۆ زیاتر پاوانکردنی چەتاڵبوون لەرێسا ئایینی و ئەخلاقییەکان باڵا دەگرێت. لەکاتێکدا لەدیاردەی ئایینی رەنگدەرەوەی بەهاکانی کۆمەڵگای باوکسالاری پێشکەوتنێك بەرەو چەمکی تاکخودایی داتاشراو لەئارادایە، دەسەڵاتخوازی دایکسالاری کۆمەڵگای سروشتی لەمیانەی چەمکی فرەخوداوەندی ژن بەرخودان دەکات. لە سیستەمی دایك ـ ماڵیکردن رەنج و بەرهەم و رێسای پێشکەشکردنی پێویستی ژیانی هەرکەس بەبنەما دەگیرێت. لەکاتێکدا توانستەکانی ئەخلاقی باوکسالارێتی رەوا دەکرێت و رێگای موڵکایەتی دەکاتەوە، توانستی ئەخلاقی کۆمەڵگای کۆمۆنە عەیبدار دەکرێت، بەچاوی سەرچاوەی خراپییەکان تەماشای دەکرێت و هانی پەرتەوازەکردنی دەدرێت. ریشەی بابەتی " جوامێری " لەم دیاردەیەدا سەرچاوە دەگرێت. بەرامبەر موڵکایەتی تایبەت هەوڵدەدات موڵکایەتی گشتی بپارێزێ. تا دەچێ گونجان و هەمئاهەنگی ناو کۆمەڵگا تێکدەچێت، گرژی زیاد دەبێت. چارەسەرکردنی ئەم ناکۆکییە یان لەگەڕانەوە بۆ بەهاکۆنەکان دەبینێ، یاخود لەوەدا دەبینێ کە لەدەرەوەو ناوەوە هێزی خۆی زیاد بکات. بەم شێوەیە بناخەی کۆمەڵایەتی شەڕ و توندوتیژی پشتئەستوور بەفشارو چەوسانەوە دادەنرێت.

گروپەکانی پلەداری کە لەدەوروبەری بەها ماددی و مەعنەوییەکان گەورەبوون، بۆ ئەوەی پەرتەوازە نەبن بەشێوەیەکی ئیرەیی و هەمیشەیی بۆ پیرۆزکردنی دەسترۆیی و مافدارێتی موڵکایەتی دەکەونە ناو هەوڵێکی سیستەماتیکەوە. زەحمەتە کۆمەڵە بچووك و بەربڵاوەکان بتوانن بەرامبەر ئەم هێزە خۆڕابگرن. تیرەو هۆزە سەرکوتکراوەکان تەنیا لەمیانەی کۆچە

بەردەوامەکانیان دەتوانن ئازادانە هەبوونی خۆیان بپارێزن. کۆچبەرەکان تەنیا بۆ نێچیرگرتن و کۆکردنەوە سەری ڕێ ناگرن، زیاتر لەپێناو پاراستنی بەهاکانی کۆمەڵکاری بەرەو قووڵاییەکانی چۆڵەوانی، دارستان و شاخەکان کاروانێکی گەورەی مێژوویی دەست پێدەکەن. پێویستییەکانی خۆپاراستن ناچاریان دەکات لەتیرەی سەرەتایی و هۆز بەرەو پێکهاتەی خێڵ بچن. خێڵ تەنیا گەورەبوونێکی جەستەیی (بایۆلۆژی) نییە, بەڵکو جۆرێك لەفۆرمی بەرخودانە بەرامبەر بەپلەداری. لەقۆناخی یەکەمدا دەستڕۆیی ژێرچەتری خێل چۆنایەتییەکی ئەرێنی هەیە، لەبواری ئەخلاقیشەوە بەردەوام لەمیانەی داستان و مۆسیقاکانەوە بەشان و باڵیدا هەڵدەدرێت. سەرۆك عەشیرەت سەمبۆلی هەبوون و ئازادی خێڵە. لەکەسایەتی ئەودا نوێنەرایەتی زهنییەت، کەرامەت و ئاسایشی خێڵ دەکرێت.

ئەو ئاستەی ئەم قۆناخە پڕ لەناکۆکییە پێیدەگات دەوڵەتە, کە دەستڕۆییەکی دەزگاییەو پشت بە توندوتیژی هەمیشەیی دەبەستێ. لەدایکبوونی دەوڵەت دووەمین قۆناخی گەورەیە لەمێژووی کۆمەڵگاکاندا. گۆڕانکاری ریشەیی بەسەر تەواوی پێکهاتەکانی بەرهەمهێنان، ژیانی کۆمەڵایەتی و دەسەڵاتدا دێنێ. لەبەرئەوەی پێکدادانی هۆزو خێڵە رێکنەخراوەکان بەردەوام توانست و موڵکایەتی پێشێل دەکەن و تێکیدەدەن، لەبەرامبەر ئەوە لەسەر بنەمای هێز چارەسەری لە بەدەزگابوونی دەستڕۆیی دەبینێ. راهیب لەشامانەوە، پادشا لەبیریارو فەرماندەش لەسەرپەرشتیار پەیدابووە. لەهەرسێ دیاردەشدا کەس کاتییە، دەزگا هەمیشەییە. قۆناخی نیشتەجێبوون گوندی تێپەڕکردووەو بەئاستی شار گەیشتووە. لەکۆمەلگای گوند سەرەتا سیستەمی کۆمەڵکاری زاڵە. گوند شوێنی سەرەکی ژیانی کۆمەڵگای نیئۆلیتیکە. شوێنگەی پیرۆزی شۆڕشی کشتوکاڵە کە لەساڵانی 11000 پ. ز تاوەکو 3000 پ. ز بەردەوام بووە. بۆ ماوەیەکی درێژخایەنیش نوێنەرایەتی بەیەکەوەبوونی کۆمەڵگای کۆمەڵکاری و کۆمەڵگای پلەداری دەکات. هێشتا ئاغایەتی و بەگێتی لەئارادا نییە, دایکی ــ ماڵیکەر کۆتەڵ (ئابیدە)ی شکۆداری کەرامەتە. چونکە تەواوی بەهاکانی سەبارەت بەماڵ لەزهنی ئەو دەخولقێن. ئەو ئاژەڵانەی لەژینگەدا ماڵیکردوون لەگەڵ ئەو رووەك و سەوزاییەی کردبووی بەکولتوورێك، ژیانێکی پڕجوانی وەها پێشکەش دەکات کە هاوتاکەی نەبینراوە. هەزاران دۆزینەوەی ئەم قۆناخە بەرهەمی ژن ــ دایکە. دۆزەرەوەی قۆناخ دیارنییە، قۆناخی داهێنانەکانی ژنە. گروپەکانی پلەداری کە فێڵبازو بەهێزبوونە چاودەبڕنە دەوڵەمەندێتی ئەم داهێنان و بەرهەمانە، زەوتی دەکەن، بۆ ئەوەی شوێنگەکەشیان هەمیشەیی بکەن دەوڵەت دەئافرێنن. دەستیان لەگوندێتی سەر تەپۆلکە (بەرزایی) کانی بنارەکانی زاگرۆس ــ تۆڕۆس بەردا کە تائێستا ژیانی تێدا ماوە، لەو دەشتانەی رووبارەکانی دیجلە، فورات، نیل و بەنجاب و ئاویاندە دا لەلایەك شاریان ئاواکرد، لەگەڵ ئەویشدا رێگایان لەپێش سیستەمی دەوڵەت (پۆلیس)دەکردەوە.

پارچەبوونەکەی کۆمەڵگای بونیادی گوندو شار وەك فاکتەری دووەم و گرنگ کۆچبەری ـ جێنشینیشی هاتەسەر. لەکاتێکدا پارچەبوونی پلەداری ستوونییە، کۆچبەری ــ جێنشینی ئاسۆییە. ئیتر سیستەمە مێژووییەکانی کۆمەلگا لەئەنجامی ئەم ناکۆکییانە شێوەدەگرن کە ئەم پارچەبوونانە رێگایان لەپێشکردۆتەوە.

شۆڕشی زهنی کە لەگوند دەستیپێکرد, لەشار قووڵبۆوە, یەکەمجار لەکولتووری باوەڕی ئایینی رەنگدەداتەوە. سیستەمی خوداوەندەکان بەسووربوونەوە هەوڵدەدەن بەتەواوەتی خۆیان لەسیستەمی مرۆڤ و سروشت جیابکەنەوە. خوداوەندەکان بەسیفەتی لەجۆری تەمەندرێژی، لەئاسمان دەژین، هەندێ جار بۆ ژێرخاکیش رۆدەچن، مرۆڤ تێکەڵ بەخۆیان ناکەن، دڵیان بخوازێ دەتوانن مرۆڤ سزا بدەن، بارگاوی کران. لەمیتۆلۆژیای خوداوەندی سۆمەریەکاندا تا دێت ئەم تایبەتمەندێتییە هەمەڕەنگ دەبێ. پەنتائۆنێکی دەوڵەمەند پێکدێت کە لەخواوەندەکانی پارێزەری شارەکان تا خوداوەندی رووبار، چاندن، دەریا، شاخ، ئاسمان و ژێرزەوی لەخۆوە دەگرێت. ئەم سیستەمی بازاراوەکردنە نوێنەرایەتی ئەو هێزە چینایەتیە دەکات کە لەگەڵ هێزە سروشتییەکاندا لەناو یەك لەکۆمەڵگادا هەڵدەکشێ. ئەم فۆرمە زهنییە ئایینی و نیو میتۆلۆژییە هەبوونی ئەو

چینە بالادەستانە پیرۆز دەکات و مانەوەی هەمیشەییان بەبنەما دەگریت کە رووی زەوی لەنیوان خۆیان دابەش دەکەن، ئەمەش بۆ رەوابوونی سیستەمی ئاواکراو ژیانییە. لەکاتێکدا فۆرمە بنچینەییەکانی ئەخلاق و باوەڕی کۆمەڵگای کۆمەلکاری دەڕووخێت، ئەوا نوێکان دەتوانن زهنییەتێکی بەهێزو هەمیشەییتر فەراهەم بکەن. ئەم جیاوازییە هەرەزێدە لەکاتی پەڕینەوە لەسیستەمی ئایینی خوداوەندە ژن بۆ سیستەمی ئایینی خوداوەندی پیاو نیشاندەدرێت. گرنگی جیاوازی ئینانا ـ ئەنکی، ماردۆك ـ تیامات لێرەدا شاراوەیە.

هیچ میتۆلۆژیایەك سەبارەت بەجیابوونەوەی چینایەتی و ئاواکردنی دەوڵەت هێندەی میتۆلۆژیای سۆمەری بەشێوەیەکی بێگەرد، رەسەن و زمانێکی شیعرئامێزانە بەهێزی باسکردن ناگات, رووبەڕووی گێڕانەوەیەکی سەیرو سەمەرەین. دەشێ " یەکەمین" ی تەواوی دەزگاو بیرۆکە ئایینی، ئەدەبی، سیاسی، ئابووری و کۆمەڵایەتییەکان لەکۆمەڵگای سۆمەریدا ببینرێ. دەتوانرێ بگووترێ کە ئەم رەسەنێتییە لەسەرووی ئەو پێشکەوتنە مێژووییانەوە دێت کە هەرەزێدە شێوە بەپێکهاتەی دەزگاو بابەتە سەرەکییەکانی کۆمەلگا دەدات. هەربۆیە چارەسەرییەکانی کۆمەلگای سۆمەری کارەکتەرێکی گەردوونی لەخۆوە دەگرێت.

مەزەندە دەکرێ پێکهاتنی دەوڵەت و شار وەك بەردەوامی شۆڕشی گوند ـ کشتوکاڵی بنارەکانی زاگرۆس ـ تۆڕۆس پێشکەوتبێت. ئامرازو بابەتی کرداری و تیۆری ئەم شۆڕشە بەرفراوان و درێژخایەنەی مێژووی مرۆڤایەتی لەلایەن توێژی پلەداری کە راهیبەکان قورساییەکەی پێکدێنن بۆ میزۆپۆتامیای خوارو دەگوازرێتەوە. ئەگەری لەپێش ئەوەیە ئامرازەکانی چنین، ماڵ ئاواکردن، چاندن و نموونەکانی تۆو و دارمێوەکان و ئاژەڵەکانیان لەگەڵ خۆیان بردووە. هەلومەرجی ئەوەیان نەبووە ئەمانە لەناوچەیەکی بیابانی بێ ئاو بەدەست بێنن. ئەو بەڵگانەی لەبەردەستدان بەشێوەیەکی روون و ئاشکرا نەخشەی رێگای ئەم کولتوورە نیشاندەدات کە لەگەڵ کۆمەڵگاکان گواستراونەتەوە. ئەو کۆچانەی لەدەوروبەری ساڵانی 6000 ـ 5000 ی پ.ز روویداوە لەساڵانی 4000 ی پ. ز وە ئەو یەکینانەی گوند پێکدێنێت کەدەتوانێ 5000 کەس لەخۆوە بگرێت. شاری بەناوبانگی مێژوویی ئورك کە خوداوەندەژن ئینانا دامەزرێنەرێتی, لەساڵانی 3200 ی پ. ز وەك دەوڵەت بەمرۆڤایەتی دەناسێنرێ. لەداستانی گلگامێشی شاری ئورگ (ورکاء) کە یەکەمین نموونەی نووسراوەی شۆڕشی شارە وەك سەمبۆلی خوداوەندە ژنی ـ دایك مافی خۆی پێدراوەو بەنەمری هێڵراوەتەوە. هەروەکو لەزۆر لەوشەکانی زمانی سۆمەری دەبینرێ لەبواری زمانناسییەوە وشەی گلگامێش ریشەکەی ئارییانییە. تەنانەت لەزمانی کوردی ئەمڕۆشماندا "گل واتە گر"، بەمانای گەورە دێت. " گامێش " واتە (جاموس). تاوەکو ئێستا لەکولتووری خۆجێییدا پیاوێك بەهێزبێ دەڵێن وەکو گایە یان دەڵێی گامێشە. لەدۆخێکی وەهادا وەکو گای مەزن گلگامێش گوزارشت لەبەرهێزترین پیاودەکات. پێناسەی داستانەکەش سەبارەت بە گلگامێش ئەم هەڵوێستەی ئێمە پشتڕاست دەکاتەوە. لەسەر راستەڕێی نەخشەی رێگای کولتوورەکان بەدوای بەها مێژووییەکاندا بچین" تابڵێی ئەزموونبەخش دەبێت.

ئەو چیرۆکەی لەداستانی گلگامێش نیشاندراوە، چیرۆکی پادشایەتی و لەدایکبوونی دەوڵەتە. لەبەرئەوەی یەکەمین داستانە، ئەو سەرچاوە سەرەکییەیە کە نموونەی لێوەردەگیرێ. دەتوانرێ بگووترێ کە لە ئیلیادای هۆمیرۆس و ئایندەسیای فیرگیالیۆس تادەگاتە داستانی ئارسەری پادشاو کۆمیدیای ئیلاهی " دانتی" ن، بەرهەمە گەورەو مێژووییەکان بەردەوامییان بەم ئاسەوارە داوە. کێ دەزانێ یەکەمین شۆڕشی مەزنی کشتوکاڵی چەندین داستانی بەناوبانگی هەیەو نەنووسراون. لەچیرۆکە نووسراوەکانی سۆمەری، هیتیت و ئیۆن شوێنپەنجەی ئەم باسانە دەبینرێ. هەروەها تاوەکو رۆژگاری ئەمڕۆ هەست بەئامرازو نۆرمە مۆسیقییەکانیان دەکەین ـ بەشێکی زۆری ئەمانە کولتووری عەشیرەت نیشاندەدەن. لێکچوونی بەهای ئەو خێڵانەی تائێستا لەئارادان لەگەڵ شوێنپەنجەی سۆمەریەکان زۆر سەرنجراکێشە.

بۆ ئەوەی لەنزیکەوە سیستەمی نوێی کۆمەڵگاکەمان بناسرێ ئەم گەشتە مێژووییە کورتەمان ئەنجامدا. لەمێژووشدا کۆمەڵگای دەوڵەتیمان بینیوە. لەدەوروبەری باوەڕی پەرستگای مەزندا لەدایکبونی شارو دەزگای دەوڵەت لەناویەکدا دەبینین. لە نموونەی سۆمەریدا دەتوانین پێناسەیەکی راستتر لەوەی مارکسیزم سەبارەت بەئایین پێشکەش بکەین کە دەیگوت ئایین دەزگای سەرخان بووە دواتر وەك ژێرخان سیستەمی ئابووری نیشانداوە. خودی پەرستگا هەم گۆڕەپانی بەرهەمهێنانی بابەتە خوداییەکانە (زەقورەکان نهۆمی سەرەوەیان خوداییە، نهۆمی ژێر هی مرۆڤەکان و بەرهەمهێنانە)، هەم ناوەندی بەروبوومی ئابوورییە. نهۆمی ژێر پڕ لەئامرازەکانی بەرهەمهێنان و شتومەکە کەڵەکەکراوەکانە. نهۆمەکانی ناوین پڕ لەخەباتکارانە و دەگواسترێتەوە. نابێ پەرستگاکان وەك مزگەوت و کڵیساکانی رۆژگاری ئەمڕۆمان ببینین. لەسەردەمی لەدایکبووندا, لەبنەڕەتدا وەك ناوەندەکانی بەرهەمی ماددی و زهنییەتی نوێ رۆڵ دەبینن. پێدراوەکانی لەبەر دەستدان زۆر بەئاشکرایی راستبوونی ئەم هەڵوێستە دەسەلمێنن. نابێ لەبیربکەین کەخودی راهیب دامەزرێنەری پەرستگایە. تەنانەت ئەم دیاردەیەش نیشاندەدات کە لەشۆڕشی پێکهاتەی ژێرخانی بەرهەمهێنان بەئەندازەی شارو دەوڵەت زهنییەتیش رۆڵی لەپێشینە دەبینێ. پەرستگا دەزگایەکە زهنییەت بەبنەما دەگرێت. لەزمانی هێلینیش زهنییەتی پەرستگا بەتیۆری بەناو دەکرێت. لەزمانی هێلینی تیۆری بەواتای " تێڕوانینی خودایی " دێت. ئەوەی سەرنجڕاکێشە زەقورەکانی پەرستگای سۆمەریەکانە کەوەك ناوەندی تیۆری ــ سیاسی و تەکنیکی ـ ئابوورییەو نموونەی سەرەتایی ئەو شارەشی لەهەناوی خۆی حەشارداوە کە دواتر گەشەدەکات.

زەقورەکان (زیگۆراتەکان) تۆوی شارو دەوڵەتە. لەوێدا بەرژەوەندییەکانی کۆمەڵگای پلەداری مێشکی راهیبەکان دەکرێت بەسەنتێز(کۆتێز)ێك و بۆ ئەوەی بەشێوەیەکی بەرفراوانتر گەشە بکەن مۆدێلی تیۆری پێشدەخرێت و لەرێگای ئامرازە کردارییە ئامادەکان پراکتیزەدەکرێت. شار لەپەرستگا لەدایك دەبێ، شاریش شارستانییەتێکی لێدەکەوێتەوە، شارستانییەت دەوڵەتێك ئاوادەکات، دەوڵەتێك ئیمپراتۆریەتێك دەخوڵقێنێ و ئیمپراتۆریەتێکیش دونیا ئاوا دەکات. ئایا پەرچوویێکی لەمە گەورەتر بوونی هەیە؟ لەخۆڕا نییە کە ئەم خاکە بەوڵاتی پەرچوو (موعجیزە)ەکان بەناو دەکرێت. لەمێژوودا نووسراوە کە یەکەمین پادشاکانی سۆمەری لەبنەڕەتدا راهیب بوون. لەسیستەمی پێکهاتەو گریمانەکانماندا چاوەڕوانی جۆرێکی دیکە ناکرێت. چەندەی دەوڵەت بەدەزگادەبێت و بیرۆکراسی خۆی پێشدەخات توانستی پادشای ـ راهیب سنووردار دەبێ. سیاسەت، واتە گرفتی بەڕێوەبەرایەتی شارە گەورەبووەکە دەردەکەوێتە پێش. لەناوەڕۆکی پیرۆزی دەوڵەت بەرەو ناوەڕۆکێکی دونیایی (سکۆلاری) گۆڕانکارییەك دێتەئاراوە. لەکاتێکدا راهیب زیاتر بەکاروبارە تیۆرییەکان خەریك دەبێ، ئەندامە سیاسییەکە خەریکی بواری کردارییە. ئەم دۆخەی بەشێوەیەکی توندوتۆڵ بەناویەکداچووە، چەندەی دەچێ سیاسەتمدار زەقدەکاتەوە. شاری گەورەبوو، واتە سیاسەتمەداری گەورەبوو. هەنگاوێك دواتر بەتایبەتی کاتێ گرفتی ئاسایشی دەرەوەی بایەخدار دەبێ رۆڵی فەرماندەی سەربازی دەردەکەوێتە پێش. بەمجۆرە پادشایەتی لەلایەن سێ سەرچاوەوە خۆراکی پێدەدرێت. هەرسێکیشیان ئیلاهیبوون بەبنەما دەگرن. ئەوەی لەو رۆژە بەدواوە پێشکەوتووە زیادبوونی ئەم مۆدێلەو کەمێکیش هەمەڕەنگ بوونییەتی. خانەی بنەڕەتی دەوڵەت پەرستگایە. دواتر خانەو شانەو ئەندام و سیستەمی نوێ دێتەئاراوە. هەروەکو مرۆڤ.

ئەگەرکۆیبکەینەوە سەریەك، ئەوا تەواوی ئەم پێکهاتانە وەك سەرخان گوزارشت لەدەوڵەت دەکات. لەمیتۆلۆژیادا لەبواری دەزگاییدا دەوڵەت بەکورسیەکی زێڕین دەچوێندرێ. ئەو پادشایانەی لەسەر دادەنرێ کەوەك خوداوەندی نەمریان لێدەکرێ و بەشێوەیەك رەچەڵەکەکەیان ــ چینەکەیان ــ لەمرۆڤەکان جیادەکەنەوە, کەجارێکی دیکە کەس نەتوانێ لەم ژیانەیان دووربخاتەوە. لەبەر ئەوەی لەسەربنەمای خانەدانێتی (بنەماڵەگەرێتی) درێژە بە بەڕێوەبەرایەتی دەدەن رەچەڵەکی خۆیان بەنەمر رادەگەیەنن. بەمجۆرە پادشاکان وەك خوداوەندە نەمرەکان جێگای خۆیان لەگۆشەبەرزەکانی مێژوو دەگرن. خاڵی سەرنجڕاکێشتر ئەوەیە کە سەرەداوی هەموو قۆناخەکانی دواتر لەم پارچەبوونە کۆمەڵایەتییەدا دەدۆزینەوە. ئایینە

تاكخوداییەكان وەك وێستگەی سەر ڕێگای پێهەڵگرتنی ڕەسەنی سیاسەت، ئەدەبیات و هونـەر دەردەكەونـە سـەر شـانۆی مێـژوو. كاتێك بەقووڵی سەرچاوەی دەسەڵاتی دەوڵەت شیبكەینەوەو لێكۆڵینـەوەی لەسـەربكەین، ئـەوا باشـتر تێدەگـەین كـە بۆچـی بـێ پچڕانە، ناچاری شێوە ژیانێكی چڕو بێبەزەییە.

لەسیستەمی كۆمەڵگای مێژووی نوێدا ركابەرایەتی بەرامبەر كۆمەڵگای كۆمەڵكاری وەك كۆمەڵگای باڵا شـێوە بەخۆیـدەدات. قووڵایی و جیاوازیەكەی گـەورە كـردووە. پرسـیاری ژیـانیی سـەبارەت بەبابەتەكـەمان ئەوەیـە ئایـا ئـەم شـێوەگرتنە ناچـارییە یاخودنـا؟ چـەندین تیـۆری كۆمەڵایـەتی لـەدایكبوونی كۆمـەڵگای چـینایەتی بەمـەرجێكی پێـشكەوتن دەبیـنن. لەمیانـەی تەماشاكردنی دینامیزمی پێشكەوتن دەتوانین وەڵامی نزیكتر شیبكەینەوە. لەمیانەی ئـەو ئاودێرییـەی لەدەوروبـەری پەرسـتگا پێشخراوە ئیتر بەرهەم زیاتر بەبەروبوومەكانی مـرۆڤ گرێـدەدرێت. ئـەو هەلومەرجـە لەئارادایـە كـە بەهـەزاران كـەس بتـوانن بەشێوەیەكی بەرهەمدار كاربكەن. گەورەیی ئاوەڕۆكان، بەرفراوانی زەوی و زار، ئامرازە بڕۆنزی و ئاسنەكان، بەلەمەكانی زێ و رووبارەكان دەرفەت بەئاستێكی بەرزی بەرهەمهێنان و بازرگانی دەدەن. یەكگرتنی تەواوی ئەم فاكتەرانە بـەواتای بـەجێبوونی شار دێت. بەڕێوەبەرایەتی راهیبەكان سەرەتا زۆر لەكۆمۆنیزمی سـەرەتایی نزیكە. لێـرەدا ئـەو دەرئەنجامـە دەردەكـەوێت كـە شـار دەوڵـەتی نـەكردووە بەناچـارییەك. لەبنەڕەتـدا دەوڵـەت لەئـەنجامی دەركـەوتنی فـشارەكانی جـۆری سیاسـی و سـەربازی سەرهەڵدەدات. هۆكاری ئەمەش ئەوەیە لەگـەڵ تەنگەتاویـەكانی بەڕێوەبەرایـەتی شـاری گـەورەبوو, كۆمەڵـەی تیرەكـانی شـاخ و بیابان پاراستنی شار دەكەن بەكێشەیەكی گرنگ. ئایـا ئاسایش و بەڕێوەبەرایـەتی بـۆ كۆمەڵگایـەك نـەبێت بەشـێوەی دەوڵـەتی بەدینایەت؟ لەزۆر لەشارەكان ـ بەتایبەتی نموونەی ئەسینا ــ دەبینـرێ كـە لـەجیاتی دەوڵـەت بەڕێوەبەرایـەتی دیموكراتییانـە بەشێوەیەكی سەركەوتووانە دەتوانێ پاراستنی گەوهەری ئەنجامبدات. لەقۆناخی سـەرەتایی كۆمـەڵگای سۆمەریدا ئـەم مۆدێلـە دەبینرێ, لەكاتێكدا ئەنجوومەنی پیاوەماقووڵ و ریشسپییەكانی هـۆز بەڕێوەبەرایـەتی پێكـدێنن، بـەپێی پێویـست گروپـەكانی پاراستن لە لاوەكـانی شـار پێكـدەهێنرێ. بـەگوێرەی پێداویـستی ئەركـەكان فەرماندەیـەك هەڵدەبـژێرن. لەكۆمـەڵگای ئەسـینادا بەشێوەیەكی بەرجەستەو سیستەماتیك ئەم پێشكەوتنە دەبینرێ.

لەدۆخێكی وەهادا وەك ناچارییەك بەجێكردنی لـەدایكبوونی دەوڵـەت لەبناخـەكانی مێـژوودا لەگـەڵ دیاردەكـان نـاگونجێ. هەڵسەنگاندنی دەوڵـەت وەك دەستبەسـەرداگرتنی تواناكارییـەكانی بەرهـەمهێنانی زێـدەو بـەكارهێنانی وەك ئـامرازێكی فـشارو بەڕێوەبەرایـەتی پێناسـەیەكی راسـترە. كاتێـك ئەمـە ئەنجامـدەدات، بەڕێوەبەرایـەتی و ئاسایـشی گـشتی وەك ئـامرازێكی پەردەپۆشكردن و پرۆمۆسیۆن بەكاردێنێ. بەگوێرەی ئـەوەی بەڕێوەبەرایـەتی گەلـەری و ــ بەرژەوەنـدی هاوبەشـی كۆمـەڵگا ــ ئاسایـشی گـشتی بەئاسـانی لـەرێگای ئەنجوومـەنی شـارەوە بەدیـدێت، بـەكاربردنی ئـەم تواناكارییـە، لـەجیاتی ناچـارییەك، هەڵـسەنگاندنی وەك دەستبەسـەرداگرتنی و دژە شۆڕشـی ــ بەشـێوەی دەستنیـشانكردنێكی گـرنگ رووبـەڕوومان دەبێتـەوە. كاروباری ئاسایش و بەرژەوەندی گشتی شار كە لەرێگای دیموكراتییەتەوە دەتوانرێ فەراهەم بكرێ. ئـەو هێـزەی ئەمـە دەكاتـە بیـانوو و خـۆی دەسـەپێنێ، هـەر لەسـەرەتای دەسـتپێكردنی مێـژووەوە وەك هێزێكـی موحافـەزەكارو زۆرداری پێناسـەبكرێت واقیعییە. تەنانەت لەرۆژگاری ئەمرۆشماندا سیاسەتمەدارو هێزی ئاسایشی زیاد لەپێویست، بـەهۆی تایبەتمەنـدێتی بێكارییـەوە لە بەدەستهێنانی تایبەتمەندێتی دەسپۆتیزم بەولاوە تێپەڕنابێت. ئیتر پێویستە ئەم هێزە وەكـو بـارێكی زیـادەی سـەر بـەهاكان هەڵسەنگێنرێ. رووداوەكانی سەرەتای پارییەكەش لەناوەڕۆكدا جیاوازییەكی ئەوتۆی نەبوو.

بەڵام ئەوەی بەدرێژایی مێژوو گەورەبووە هێزی بەڕێوەبەرایەتی دیموكراتییانـە نییـە، بەڕێوەبەرایـەتی هێـزی دەسـپۆتیزم بووە. هەر هەنگاوێكی توانستی هێزی دەسپۆتیزمی دەوڵەتی پێشخستووە، ئەمە لەولاوە بمـێنێ كـە بـۆ پێـشكەوتن ناچـاری بـێ، بـەڵكو نـاوەڕۆكی ئـەو گۆڕانكارییـە مێژووییەیـە كـە دواكـەوتووە، موحافـەزەكارو چەواشـەكارە. بـەواتا سـنووردارەكەی

هەڵسەنگاندنی خۆشاردنەوەی دەسەڵات و شەڕ لەناو دەوڵەت وەك حەسرەت و مێشك و ئیرادەی ریشەیی ئەم نەریتە تا دوا ڕادە هەڵوێستێکی گرنگ و واقیعییە. دیسان لەم چوارچێوەیەدا پێویستە هونەری سەربازی و سیاسەت لەدیاردەی ئاسایش و بەڕێوەبەرایەتی گشتی جیابکرێتەوە. هەرکەسێك هەستی زانستی و پراکتیکی هەبێت ناتوانێ ئەم جیاوازییە نەبینێ. پەیڕەونەکردنی ئەم جیاوازییە لەشیکردنەوەکانی سەبارەت بەدەوڵەت ئەنجامەکانی تادواڕادە نێگەتیڤە. پێویستە لێك جیاکردنەوەی بەڕێوەبەرایەتی دیموکراتی و بەڕێوەبەرایەتی دەسپۆتیك ـ ئارەزوومەندی بەرژەوەندی شەخسی ـ لەبوارەکانی تێوری و کرداری ببێتە بناخەی هەڵوێستی مێژووییمان.

لەسیستەمەکانی پلەداری و کۆمەڵگای دەوڵەتیدا کێشمەکێشی نێوان فاکتەری دیموکراسی و قەڵفی دەسەڵات ـ شەڕ دیاردەی سیاسی سەرەکییە. تێکۆشانێکی بەردەوام لەنێوان فاکتەرەکانی دیموکراسی کەپشت بەشێوازی پەیدابوونی کۆمەڵگا (کۆمەڵگای کۆمۆنی) دەبەستن لەگەڵ ئەو گروپەی دەسەڵات ـ شەڕ لەئارادایە کەخۆی لەژێر دەمامکی پلەداری و دەوڵەت شاردۆتەوە. کەواتە لەم چوارچێوەیەدا تێکۆشانی چینایەتی تەسك دایناموی مێژوو نییە، لەمیانەی شێوازی پەیدابوونی گەل (دەموس) کەتێکۆشانی چینایەتیش لەخۆوە دەگرێت، تێکۆشانی نێوان دەمامکی دەسەڵات ـ شەڕو گەلە کەهێرش دەکاتە سەر ئەم شێوازەو هەوڵی خۆ تێرخۆراککردن دەدات. بەشێوەیەکی بنەڕەتی کۆمەڵگاکان پشت بەم دوو هێزە دەبەستن و دەبن بەژیانیی، بەدەستهێنانی زهنییەت، ئاواکردنی دەستڕۆیی، سیستەمی کۆمەڵایەتی و ئامرازە ئابووریەکان لەمیانەی ئاستی شەڕی نێوان ئەم دوو هێزە دیاری دەکرێت. گرێدراو بەئاستی شەڕ بەدرێژایی مێژوو ئەم سێ ئاستە لەناو یەکتردا رووبەڕوومان دەبنەوە. یەکەمیان ڕەوشی سەرکەوتنی تەواوی قەڵفی (دەمامکی) جەنگاوەری ـ دەسەڵاتە. ئەو سەرکەوتنە سەربازییە شکۆدارانەی وەك گەورەترین رووداوی مێژوویی ـ فەتحکاری ـ پێشکەش دەکرێت ئەوەی دەیسەپێنێ سیستەمی کۆیلایەتییە. هەرشت و کەسێك لەدەرەوەی گروپی جەنگاوەری دەسەڵات بێ پێویستە لەچوارچێوەی هێزی یاسا لەژێر فەرمانیان دابێت. جێگای ناڕەزایی و رکابەران نییەو نابێت. تەنانەت لەبواری فیکریش کەس ناتوانێ پێچەوانەی شێوەی زاڵی وێناکردنەکان بێت. چۆن بەسەرتدا سەپێنراوە، دەبێ وەها بیربکەیتەوە، کاربکەیت و بەم شێوەیە بیت !. لوتکەی سیستەمی باڵادەست بەبنەمادەگرێت کە بێ ئەلتەرناتیفە. بەتایبەتیش کردەوەکانی ئیمپراتۆرییەت، فاشیزم و هەموو جۆرەکانی تۆتالیتاریزم دەکەوێتە ناو چوارچێوەی ئەم نموونەوە. دووەمیان سیستەمی ژیانی ئازادە، کۆمەڵگای ئەو گروپانەیە کە لە گەل ـ تیرەی سەرەتایی و هۆزو خێڵەکان پێکدێت و لێکچوونی زمان و کولتوورییان لەنێواندا هەیەو تەواو دژی ئۆلیگارشی دەسەڵات ـ جەنگاوەرییە کە لەژێرپەردەی دەوڵەت و پلەداریدا خۆیان حەشارداوە. گوزارە لەشێوازی بەرخودانی گەل دەکات. هەرجۆرە ئەتنیکێکی لەبیابان، شاخ و دارستانەکاندا بەرامبەر بە پەلامارەکان لەناو بەرخوداندا بوون، هەروەها ئەو گروپە ئایینی و فەلسەفییانەی پشتیان بەئۆلیگارشی نەبەستووە لەبنەڕەتدا نوێنەرایەتی ئەم شێوازەی ژیانی کۆمەڵگا دەکەن. ژیانی بەرخودانی گروپە ئەتنیکییەکانی لایەنی جەستەیی و ژیری سۆزدارییان لەپێشە لەگەڵ ژیانی بەرخودانی گروپە ئایینی و فەلسەفییەکانی ژیری ئەنالیتیکیان لەپێشە، هێزی سەرەکی تێکۆشانی یەکسانی و ئازادی کۆمەڵگان. لێشاوی ئازادیخوازی مێژوو ئەنجامی ئەم شێوازەی ژیانی بەرخودانە. دیاردەو بابەتە گرنگەکانی لەجۆری بیری خوڵقکارانە، کەرامەت، دادوەری، مرۆڤپەروەری، ئەخلاقگەری، جوانی و خۆشەویستی زیاتر گرێدراوی ئەم شێوازەی ژیانە.

سێیەمین جۆری سیستەمی کۆمەڵگا شێوازی ئەو سیستەمەیە کە بەرەوشی " ئاشتی، ئارامی" بەناو دەکرێت. لەم سیستەمەدا لەئاست و بوارە جیاوازەکاندا هاوسەنگییەك لەنێوان هەردوو هێز لەئارادایە. رەوشی شەڕو پێکدادان و گرژی بەردەوام، ژیانی کۆمەڵگا دەخاتە ناو مەترسییەوە. لەوانەیە لایەنەکان رەوشی شەڕو مەترسی بەردەوام بەگوێرەی بەرژەوەندی خۆیان گونجاو نەبینن.

لەرێگای تەبایی و رێککەوتنی جیاوازەوە بەرەو رێککەوتنێکی نەخشەی " ئاشتی و ئارامی " دەچن. ئەگەر ئەو ئەنجامەش نەبێ کەهەردوو لایەن خوازیاری بوون ئەوا بەگوێرەی هەلومەرجەکان تەبایی و رێککەوتن دەبێتە ناچارییەك. تاوەکو شەرێکی نوێ رەوش بەمجۆرە بەرێوەدەبردرێت. ئەو رەوشەی بەئاشتی و ئارامی بەناو دەکرێت لەراستیدا گوزارە لەدۆخی شەرێکی نیوەچڵی نێوان هێزی دەسەڵات ـ جەنگاوەری و هێزی بەرخودان و ژێر نەکەوتووی گەل دەکات.

بەناوکردنی رەوشی هاوسەنگی دوالیزمی شەڕ ـ ئاشتی بە شەڕێکی نیوەچڵ راستترە. کاتێ کێشەی شەڕو ئاشتی لەئارادا نەمێنێ, ئەگەر کۆتایی بەو هەلومەرجانە بێت کەجەمسەر دروست دەکەن, ئەوکاتە دۆخی سیستەمی چوارەم سەرهەڵدەدات. تەنیا لەو کۆمەڵگایانەی یان هیچ بەم هەلومەرجانەی شەڕ تێنەپەڕیون، یاخود لەکۆمەڵکاری ئاشتییەکی هەمیشەیی جێگای باسە کە لەمیانەی سیستەمی کۆمەڵگای سروشتی کۆمەڵکاری سیستەمی شەڕ ـ ئاشتی تێپەرکردووە. لەراستیدا لەکۆمەڵگای بەمجۆرەدا جێگای چەمك و هزرەکانی شەڕو ئاشتی نییە. لەو سیستەمەی دیاردەکانی شەڕو ئاشتی بوونیان نەبوو، هزرو بیرۆکەکانیشیان جێگایان نابێت. لەو کاتەی سیستەمەکانی کۆمەڵگای دەوڵەتی و پلەداری لەئارادابوون، مێژوو بەشێوەیەکی لاسەنگ لەناو هەرسێ ئاست و سیستەمدا دەژی. هیچ یەکێك لەم ئاستانە بەتەنیا، وەك سیستەمێکی مێژوویی سەربەخۆ کارا نابێت. هەڵبەتە لەدۆخێکی وەهادا مێژووش بوونی نابێت. دەبێ وەك دوو لوتکە بیر لەسیستەمی " باڵادەستی رەها " و سیستەمی " یەکسانی و ئازادی رەها " بکەینەوە؛ پێویستە زیاتر وەك ئاستێکی ئایدیالیستی بیرۆکەکان دەرکی پێبکرێت. هەروەکو هاوسەنگی سروشتی ئەوا لەرەوشی هاوسەنگی کۆمەڵایەتیشدا هیچ کاتێك دوو لوتکە بەتەواوەتی کارا نابێت. دەشێ موتڵەقەگەرایی تەنیا بەشێوەی بیرۆکە بۆجێگاو ماوەیەکی کورت لەناوەرۆکی سروشت جێگای باس بێت. لەرەوشێکی پێچەوانەدا سیستەمی گەردوون ناتوانێ بەردەوام بێت. کاتێك بیر لەوە بکەینەوە کەچەمکی هاوسەنگی و وێنەدانەوە نەبووایە، ئەوا دەبووایە لەمیانەی لێشاوێکی یەکلایەنە کۆتایی بەگەردوون بهاتبووایە. بەگوێرەی ئەوەی کۆتاییەکی بەمجۆرە بەدینەهاتووە، کەواتە موتڵەقگەرایی تەنیا لەشێوازی فیکردا بوونی هەیە، لەجیهانی دیاردەکاندا پەیرەو ناکرێت. بەردەوامبوونی لێشاوی دوالیزمی دیالەکتیکی نزیك بەرەوشی هاوسەنگی ئینجا لەدۆخی هەژاری یان دەوڵەمەندی بێت، زمان و لۆژیکی سیستەمی گەردوونییە کە کۆمەڵگاشی تێدایە.

شێوەی پەسندکراو و ئاڵۆزی کۆمەڵگاو کۆمەڵە هەمەرەنگەکان رەوشی " ئاشتی و ئارامی" یە کەدۆخێکی نیو شەڕ ـ ئاشتی یە. تەواوی گەلان و هێزەکانی دەسەڵات ـ شەڕ بۆ ئەوەی ئەم رەوشە بەلای خۆیاندا بشکێننەوەو پێگەی سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابووری، یاسایی، هونەری و فیکری بۆخۆیان بەدەست بێنێن بەردەوام لەناو تێکۆشانێکی ئایدیۆلۆژی ـ کرداریدا دەبن. شەڕ هەستیارترین و توندترین دۆخی ئەم قۆناخەیە. لەبنەرەتدا هێزی دەسەڵات ـ شەڕ دەسەپێنێ. چونکە هۆکاری هەبوونی لەم رێگایەوە دەستبەسەرداگرتنی توانستەکانی گەلە. هەرچی گەل ـ چینەکانن، بۆ ئەوەی بژین بەناچاری لەرێگای شەڕی بەرخودان و لەپێناو پاراستنی هەبوونی خۆیان وەڵامی ئەو داسەپاندنە تاڵانکاریانە دەدەنەوە. شەڕ بژاری گەلان نییە، ئەو ناچارییە یە کە بۆ پاراستنی هەبوون و کەرامەت ئاستی ژیانی ئازاد پێویستە.

کاتێك لەسیستەمە مێژووییەکان لەرەوشی دیموکراسی ورد دەبینەوە، ئەوا رامانێك لەم چوارچێوەیەدا بێت تا بڵێی ئەزموونبەخش دەبێت. ئەو چەمکە مێژووییانەی تاوەکو رۆژگاری ئەمرۆمان زاڵن لەبنەرەتدا لەمیانەی جیهانبینی (پارادیگما)ی گروپی دەسەڵات ـ شەڕ رێکخراوە. لەپێناو تاڵانکاری و دەسکەوت (غەنیمەت) زۆر بەسانایی ناوی شەڕی پیرۆزییان لەپەلامارەکانی کۆمەڵکوژی ناوە. چەمکی ئەو خوداوەندانە پێشخراوە کە فەرمانی شەڕ دەدەن. شەڕەکان وەك دیاردەی مەزن و بەرەونەق باسیانکراوە. هەڵوێستێك تارۆژگاری ئەمرۆمان هاتووە ئەوەیە لەرێگای شەڕەوە هەموو شتێکت بۆ رەوا دەبێت. بەکورتی ئەو مافەی بەشەڕ بەدەستهێنراوە، بووە بەدەسکەوت. بەجێکردنی شەڕ لەبناخەی چەمکی ماف و یاسا

شێوازی زاڵی هەبوونی دەوڵەتەکانە. لۆژیکی "مافت بەئەندازەی شەڕکردنەکەتە "بووە بە پێڕەوێکی گشتی. ئەو زهنییەتەی دەڵێ ئەوەی لەدوای ماف بگەڕێ دەبێ بزانێ چۆن شەڕبکات، گەوهەری " فەلسەفەی شەڕ" ە. لەتەواوی ڕێبازە ئایینی و فەلسەفی و هونەریەکاندا بەرزکردنەوەی ئەم زهنییەتە، بەو ڕادەیە دەگات کە مەیل و چالاکی گروپێکی تالانکار بەتایبەتمەندێتی " پیرۆزترین چالاکی" ناوزەد بکات. قارەمانێتی و پیرۆزی کراوە بەئەدرەسی ئەو چالاکییەی داگیرکردن. ئەو شەڕانەی بەمشێوەیە شکۆدارکراون و بوونەتە چەمکێکی زاڵ وەك ئامرازی چارەسەرکردنی تەواوی گیروگرفتەکانی کۆمەڵگا بیری لێکراوەتەوە. چەمکێکی ئەخلاق کۆمەڵگای بەستۆتەوە هەروەکو بڵێی لەدەرەوەی شەڕ ڕێگای دیکەی چارەسەرکردنی کێشەکان نییە، ئەگەر هەشبێت پەسندناکرێت. ئەنجام، پیرۆزترین ئامرازی چارەسەری توندوتیژییە. تاوەکو ئەم چەمکەی مێژوو پووچەڵنەکرێتەوە، ئەوا زەحمەتە دیاردەی کۆمەڵگا بەشێوەیەکی واقیعیانە هەڵسەنگێنرێ و بەبێ شەڕ بەدوای چارەسەرکردنیاندا بگەڕێیت. تەنانەت کاتێك ئاشتیخوازانەترین ئایدیۆلۆژیاش نەیتوانیوە خۆی لەشەڕ بپارێزێ هێزی ئەم زهنییەتە نیشاندەدات. بەڵگەیەکی دیکەی سەلمێنەری ئەم ڕاستییەش ئەوەیە کە، ئایینە گەورەکان و بزووتنەوە هاوچەرخەکانی چینایەتی و گەلان کە بەردەوام ئاشتیخوازبوون نەیانتوانیوە خۆیان بپارێزن و بەشێوازی دەمامکی دەسەڵات ـ جەنگاوەری شەڕ پەیڕەو نەکەن.

بەکاریگەرترین ڕێگای خۆڕاگرتن و لەهەق دەرکەوتنی زهنییەتی دەسەڵات ــ شەڕ گەیشتنە بەشێوازی ڕاوەستەی دیموکراسییانە. لەمیانەی ئەم گوزارەوە باس لەچەمکی " چاو بەچاو " ی وەڵامدانەوە ناکەین. هەرچەندە پێگەو پایەی دیموکراسی خاوەنی سیستەمێکی پاراستن بێت کە توندوتیژیش لەخۆوە بگرێت، لەبنەڕەتدا لەمیانەی شەڕکردن لەگەڵ زهنییەتی دەسەڵاتداردا کولتووری خۆبونیادنانی ئازادانە بەدەستدێنێ. باس لەهەڵوێستێك دەکەین کەشەڕەکانی پاراستن و بەرخودانی تێپەڕکردووە. ئەمەش قاڵبوونەوەو پراکتیزەکردنی چەمکێکی ژیانە کە لەبناخەدا لەناوەندی دەوڵەتدا چڕ نەبۆتەوە. چاوەڕوانیکردنی هەمووشتێك لەدەوڵەت، هەروەکو ئەوە وایە بەدوای دەمامکی دەسەڵاتی ــ شەڕەوە بێت. لەوانەیە پارووێکت بۆ فڕێبدرێت، بەڵام ئەمە بۆ ڕاوکردنتە. ڕۆشنکردنەوەی خەڵك سەبارەت بەبابەتەکانی دەوڵەت یەکەمین هەنگاوی دیموکراسییە. هەنگاوەکانی دواتر ڕێکخستنی دیموکراتییانەی بەرفراوان و چالاکییە سڤیلەکان (مەدەنییەکان)ە. شەڕەکانی پاراستنی دیموکراتییانە تەنیا لەرەوشێکی وەهادا ببێتە ناچاری دەبێتە ڕۆژەڤ. بەبێ هاویشتنی هەنگاوە یەکەمینەکان، هەروەکو زۆرجار نموونەکەی لەمێژوو بینراوە شەڕکردن بەبوون بەئامرازی شەڕی تالان و زەوتکردن ئەنجامگیر دەبێ.

قۆناخی پێشکەوتنی هەبوونی دیموکراتییانە لەمێژوودا یەکێك لەئامانجە سەرەکییەکانی شیکردنەوەکانمانە. دەشێ تێکۆشانێکی ڕاستی دیموکراسییانە لەمیانەی چەمکێکی ڕاستی مێژوو بەدیبێت.

ئەو هەبوونە کۆمەڵایەتییەی تاوەکو نموونەی سۆمەر هەوڵی پێناسەکردنیمان دابوو ئاماژەمان بەوە کردبوو کە لەئەنجامی بەناویەکداچوونی دیاردەکانی دەوڵەت، شار، چینایەتی و پلەداری بەکارەکتەرێکی ناکۆك گەیشتووە. ئەمە لەئابووری تاوەکو زهنییەت و دامەزراوەکانی کۆمەڵگایەکی جیاوازە. حزبێك دەرکەوتووە کەبووە بە ئامرازێکی دەوڵەت و بەردەوام لەرێگای توندوتیژی و شەڕەوە سیستەم ئاوا دەکات و پێشیدەخات. دەستبەسەرداگرتنی دەوڵەمەندێتییە کەڵەکەبووەکانی ناوخۆو دەرەوەی کردووە بەهونەرێکی سەرەکی سیاسەت. هەروەها لەرێگای داهێنانی زهنییەت و ئەدەبیاتێك (ئەدەبیاتێکی میتۆلۆژی) کەشەڕ پیرۆز دەکات، باوەڕهێنانی تەواوی توێژە پەیوەندیدارەکانی کۆمەڵگایان بەبنەماگرتووە کە ئەمە سیستەمێکی ئیلاهییەو هەتا هەتایی بەمجۆرە دەبێت. ئەو سیستەمەی تاسالانی 4000 ــ 2000 ی پێش زایین بەرەوشی سادەیی خۆی بەرێوە دەچوو، ئیتر دەبینین کەناڕەزایی و بەرخودانەکان سەریانهەڵدەدا. سەرەتا ئەنجوومەنی شارەکان کە لەرێش سپییەکانی هۆز پێکدەهات بەسووربوونەوە هەڵوێستی دیموکراتییانەیان نیشاندەدا. بەرامبەر بەدەمامکی ڕاهیب ــ

پادشا ـ سەربازی وەها بەسانایی دەستیان لەشێوازی دیموکراتییانە بەرنەداوە. بۆ ماوەیەکی درێژ سیستەمێکی تێکەڵەی نیو دەوڵەت ـ دیموکراسییان بەیەکەوە بەڕێوەبردووە. بەپێی کات لەدەرەوە, هەروەکو داستانی گلگامێش، ئەنکیدۆی نزیکترین یارمەتیدەرەکانی لەرێگای ژن قازانج دەکرێت. یەکەمین نموونەی سیخوڕێتی ژن، لەبەکارهێنانی ئەو مرۆڤانەدایە کە لەهۆز دابڕاون یان دابڕێنراون و لەناو ژیانی دەوڵەمەندو لەبارتری شار، لەناو بەڕێوەبەرایەتیدا یان وەك فەرمانبەر سەرباز یاخود وەك کۆیلەیەك بەکار دەهێنرێت. ئەم گۆڕانکارییە هاوسەنگی دەوڵەت ــ دیموکراسی پشتبەستوو بەهۆزەکان لەدژی ئەنجوومەنی شار دەشکێنێتەوە. لەگەڵ پێشکەوتنی ئەم قۆناخە بەیەکەوە پاکتاو دەبن. لەئاواکردنی زۆربەی دەوڵەتە نوێکاندا پێشکەوتنێکی بەمجۆرە بەیدێت.

تێکۆشانی ناوخۆ بەشکستی هێزەکانی دیموکراسی ئەنجامگیربووە. سەرباری ئەمەش هیچ کاتێك ناتوانرێ هاوسەنگی هۆز بەتەواوەتی لەناو دەوڵەتدا پاکتاو بکرێت؛ لەئاستی جیاوازدا هەبوونی خۆی دەپارێزێ. بەرامبەر بەمەش سیستەمی کۆمەڵگای دەوڵەتی (دەوڵەتگەرا) لەدەرەوە دەخرێتە ژێرفشارێکی گەورەوە. جموجۆڵی رەوەندەکان بەرامبەر نیشتەجێبووەکان جێگای باسە. ئەو جولانەوانەی لەئەدەبیاتی گریك ـ رۆمادا بەفراوانی وەك جموجۆڵی بەربەرەکان باسی لێوە دەکرێت، کاتێ لەناو یەکپارچەیی دیالەکتیکی توێژینەوەی لەسەر بکرێت بایەخدارە. لەناو شاردا رەنجی کۆیلە, لەدەرەوەش بازرگانی لاسەنگ و فشار بەردەوام دەوڵەمەندێکی کۆمەڵگای جێنشین زیاد دەبێت. ئەمەش هەروەکو پۆلێنی ئیمپریالیزم ــ وڵاتە دواکەوتووەکانی رۆژگاری ئەمڕۆمانە. ئەوەی بەشێوەیەکی دڕندانە هێرش دەکات رەوەندەکان نین, بەڵکو خەڵکی شارن (شارستانن). بەداخەوە لەبەرئەوەی شار لەسیستەمی تێگەیشتن و بیرۆکەکانی ئێمەدا زاڵە, ئەو لێهاتوویییە نیشاندەدات خۆی وەك " مەدەنی، شارستانی " ئەوانەی دیکەش وەك" بەربەر، هۆڤ " پێشکەش بکات؛ بەمجۆرە رەوابوونی خۆی بەدەستدێنێ. دەشێ جولانەوەی رەوەندەکان بەرامبەر بەشار لەبزووتنەوەکانی رزگاری نیشتمانی گەلانی رۆژگاری ئەمڕۆمان بچوێنین. لەبەر ئەوەی فۆرمی کۆمەڵگای رەوەندی قۆناخە جیاوازەکانی خێل و نەژادە، لەناوەڕۆکدا دەتوانرێ ئەو بزووتنەوانەی ئافراندوویانە وەك راوەستەو بەرخودانی دیموکراتییانەو شێوازی ئافراندن هەڵسەنگێنرێت. هەڵبەتە پێویستە بەتایبەت لێکۆڵینەوە لەسەر ئەوە بکرێت کە کێ هێرشی کردۆتە سەر ئەویتر. دەوڵەتی شار ــ دواتر ئیمپراتۆریەت ــ کەخاوەن ئامرازەکانی چەوساندنەوەو توندوتیژی بەهێزە، لەبەرئەوەی بەردەوام گەورەبوون و پەلهاویشتن بەبنەما دەگرێت، بەشێوەیەکی بابەتی لەرەوشی پەلاماردان دایە. هەرچی پێگەی ئەتنیکە، دەتوانرێ کارەکتەری پاراستن و بەرخودانی پێ ببەخشرێ. بەواتایەکی دیکە بەرامبەر بەیەکەمین هەوڵەکانی کۆیلەکردن دەتوانرێ وەك قۆناخی یەکەمین بزووتنەوەی ئازادیخوازی هەڵسەنگێنرێ.

کۆمەڵگای سۆمەریش هەر لەسەردەمی ئاوابوونییەوە ـ دامەزرێنەرەکانیش لەهەمان رێگاوە هاتبوون ـ لەباکوورو رۆژهەڵات لەشاخ لەگەڵ هۆزە بەرەچەلەك ئاریانییەکان هەرچی لەباشوورو رۆژئاوایە لەگەڵ هۆزە ئامۆریتەکانی بیابان ــ دواتر عەرەبەکان رووبەڕووی یەکتربوونەوە. دروستکردنی شوراو قەڵا لەدەوروبەری شارەکاندا لەم سەردەمەدا دەست پێدەکات. شەپۆلی هێرش ــ دژە هێرشی نەپساوەیەو سەدان ساڵ بەردەوام بووە. لەئەنجامی ئەم دوالیزمە دیالەکتیکییە گەورەو یەکەمینەی مێژووو هێزی ئەتنیکە بەکاریگەرەکان و شارستانییەتە پێشکەوتووەکان سەریهەڵدا. ئەو دوالیزمە سەرنجڕاکێشەی تاکو ئێستا لەنموونەی بەرجەستەی ئێراقدا بەردەوامە کە تێیدا لەدایکبووە، دەبینین کە لە 10000 ی پ. ز لەیەکەمین جیابوونەوەی ئەتنیکی و زمانی شۆڕش و کۆمەڵگای کشتوکاڵی کولتووری رۆژهەڵاتی ناوین شێوەیان گرتووە. لەپێدراوەکاندا دەبینرێ کەبەرەو ساڵانی 4000 ی پ. ز ئەتنیك بەشێوەیەکی باش توێکڵی گرت و لەناو کولتوورو زمانی تایبەتی خۆیدا رەنگیداوەتەوە. دەتوانین مەزەندەی ئەوە بکەین کە بەر لەشۆڕشی شار بزووتنەوە ئەتنیکییەکان لەپێناو سەرچاوەکانی بەرد، کانزاو زەوی گونجاوتر لەناو کێشمەکێش و ململانێدا بووبن. لەکاتێکدا گروپی کولتووری ئاریانی (ئاری) لەناوچەی زنجیرە

چیای زاگرۆس ـ تۆرۆس خاوەن رۆڵ دەبێ, لەناوچەی عەرەبستانیش گروپی کولتووری سمیتیك (سامی) دەردەکەوێتە پێش. بەیەکگەیشتنی ئەم دوو کولتوورەی شاخ و بیابان سیستەمێکی تێکەڵە پێکدێت. دەشێ سۆمەرییەکان، عیبرانییەکان و هیکسۆسەکان وەك نموونەی ئەم کولتوورە تێکەڵە نیشانبدرێ. هەرچی کوردو عەرەبەکانن وەك گەلی بنچینەیی کولتووری ئاریانی و سامی تا رۆژگاری ئەمرۆمان درێژەیان بەهەبوونی خۆیانداوە. چەندین گروپی کولتووری دیکەی دواتر هاتوون لەناو ئەم دوو گروپە سەرەکییەدا دووچاری توانەوە هاتوون. ئەو هێزانەی ئەمرۆش لە ئێراق لەناو پەیوەندی و ناکۆکی کورد ـ عەرەبدا دەژین و نوێنەرایەتی دەکەن، لەوانەیە هەروەکو ئاواکردنی یەکەم دەوڵەتی سۆمەرییەکان هەوڵبدەن دەوڵەتێکی دوو کولتووری ئاوابکەن.

سۆمەرییەکان زۆر باش گروپە سامییەکانی باشوورو رۆژئاوا و ئاریانییەکانی باکوورو رۆژهەڵات دەناسن. لە میتۆلۆژیاکانیاندا بەچڕی هەبوونی ئەم دوو گروپە دەبینن. بەشێوەیەکی ناراستەوخۆ توانای ناسینی کولتوورەکانیانمان بەدەستدێ. ئەو قۆناخەی تاسەردەمی داگیرکردنی بابل لەساڵانی 330 ی پ. ز لەلایەن ئەسکەندەری مەزنەوە، بەشێوەیەکی بنەڕەتی لەمیانەی بڵاوبوونەوەی شارستانییەتی شاری سۆمەرییەکان لەناو ئەم دوو گروپە کولتووریە تێپەڕدەبێت. بەواتایەکی دیکە مێژوو لەئەنجامی پێشکەوتنی دیالەکتیکیانەی نێوان جێنشین و رەوەندەکانی هەردوو گروپی کولتووری شێوە دەگرێت. داهێنانەکان شەپۆل بەشەپۆل لەزەریای ئەتڵەسییەوە تاوەکو زەریای گەورە، لەچۆڵەوانی بیابانی گەورەوە تاوەکو بنارەکانی سیبریا بڵاودەبێتەوە. چەندە شارستانییەتی شار بەرەو دەرەوە بنێردرێت، بەو ئەندازەیەش کۆمەڵگای کۆچەری (رەوەندی) بەرەو ناوەوەدێت. هەربۆیە ئەو هەڵوێستە مێژووییانەی تەنیا پشت بەو نیشتەجێیانەی شار دەبەستێ کە رەوەندەکان بەرکەنار دەکەن، کەموکورتی مەزن لەخۆوە دەگرێت. لەقۆناخی شارسانییەتی جێنشیندا چەندە دەوڵەت گەشە بکات، راوەستەی دیموکراتییانەش گرێدراو بەمەوە پێشدەکەوێت.

هەروەکو لەبەشەکانی داهاتوودا بەرفراوانتر تاوتوێی دەکەین، بەشێوەیەکی راست تێگەیشتنی پەیوەندی نێوان دیاردەکانی دیموکراسی و دەوڵەت بایەخێکی مەزنی هەیە. دیموکراسی شێوازی بەڕێوەبەرایەتی ئەو گەلەیە کەنەبووە بەدەوڵەت و دژی بەدەوڵەتبوون رادەوەستێ. پەیوەندی لەگەڵ دەوڵەت هەیە، بەڵام لەم پەیوەندییەدا ناتوێتەوەو نکوڵی لەخۆی ناکات. سنوورەکانی نێوان دەوڵەت و دیموکراسی لەسەرووی هەستیارترین گرفتە سیاسییەکانەوە دێت. پێناسەکردنی ئەو خاڵەی ناوین کە نەدیموکراسی دەوڵەت بەرکەنار بکات نەدەوڵەت دیموکراسی بەلاوەبنێت بناخەی " ئاشتی و ئارامی" یە. یەکێکیان بەتەواوی نکوڵی لەئەوەی دیکە بکات بەواتای شەڕدێت. هەربۆیە چەندین چەمکی هاوچەرخ کەدیموکراسی وەك بەردەوامی دەوڵەت و دەمامکەکەی دەبینن تادواڕادە بەدوای هەڵسەنگاندن و دەستنیشانکردنێکی چەوتەوە دەڕۆن.

لەدۆخێکی وەهادا ئەو وەڵامەی بدرێتەوە پرسی دیموکراسی لەکوێیە، دەتوانرێ بگووترێ بەرلەهەموو شتێك لەو راوەستەو بەرخودانەی ئەتنیك دایە کە بۆ ئەوەی تایبەتمەندێتییە کۆمەڵکاریەکان و ئازادی خۆی بەرامبەر دەوڵەت و شارستانییەتی شار بپارێزی نیشانیدەدات. دەستنیشاننەکردنی ئەم راستییە لەلایەن سۆسیۆلۆژەکان، پەیوەندی خۆی بەرەوشی هەزاران جار جۆشدانیان لەناو ئەم کولتوورەی شاردا هەیە. زیاترلەوەی مەزەندە دەکرێ زاناکان راهیبی هاوچەرخی سەردەمی بۆرژوازین. هەروەکو گرێدان بە پەرتووکی پیرۆز وابەستەی بەهاکانی شارن.

بەو مەرجەی شێوازی هەبوونی ئەتنیك تێکشکابێ، دەتوانین وەك نیودیموکراسییەتێك پێناسەی بکەین. هەروەها پێویستە سیفەتی سەرەتاییشی بخەینە سەر. ئەتنیك دیموکراسی سەرەتاییە. لەناوەوە گرێدان بەنرخ و بەهاکانی کۆمەڵکاری، لەدەرەوەش بەرخودان بەرامبەر دەوڵەتی ستەمکار گروپەکانی گەل لەناوەخۆیاندا ناچاری پەیوەندی ئازادو یەکسان دەکات. ئەم کارەکتەرەی بەرخودان نەبێت، بەرخودان هیچ واتایەکی نامێنێ. کاتێك لەرۆژهەڵاتی ناوین دیموکراسی پێناسە دەکرێت

هەڵەیـەکی گـەورە ئـەنجام دەدرێـت وا دیاردەکرێـت کـە ئـەتنیك کۆسـپی بـەردەم دیموکراسـییە. دیموکراسـی شارسـتانییەتی ڕۆژئاوای پشتئەستوور بەتاك بەتەنیا ناتوانێ پێناسەی دیموکراسی دیاربکات. تـەنیا گرێـدانی دیموکراسـی بـەتاك، بەئەنـدازەی گرێدانی بەدەوڵەت هەڵەی گەورە لەخۆوە دەگرێت. هەبوونی کۆمەڵەو تـاکی ئـازاد لـەناو کۆمـەڵگادا پێویـستییەکی دیموکراسـی زۆرینەیە. چەمکی تاك و کۆمەڵی چۆنیەك نە بۆ دیموکراسی پێویستییەکە، نەگەرەنتیشە. پاراستنی جیاوازیـەکان و گەیـشتنی بەتوخمی نوێ، جیاکاری دیموکراسی و تایبەتمەندێتی بنچینەییەتی.

هەڵـسەنگاندنی کۆمەڵـە ئەتنیکییـەکان وەك جیاکارییـەکی دیموکراسـی، لەمیانـەی پراکتیزەکردنێکـی راسـتەقینە دەبێـت. ئەگەر بەڕێوەبەرایەتی دەوڵەت بەگوێرەی پێوانەکانی خۆی راوکردنی دەنگەکان وەك پێشبڕکێی دیموکراتییانـە دیاربکات، ئـەو سیـستەمەی دەردەکەوێتـەروو دیماگۆژییەتـە. بینـینی دەوڵەمەنـدێتی ئـەتنیکی وەك شـانس و تواناکـاری دیموکراسـی گـرنگ و بایەخدارە. لەوانەیە لەتاکی ئازاد زیاتر خزمەت بە دیموکراسی بکات.

ئاوێتـەکردنی راوەسـتەی کولتـووری بـەرخودانی هـەزاران ساڵەی گـەلان لەگـەڵ پێوانـە هاوچـەرخەکانی دیمـوکراتی کـاری ڕۆژانـەیی سیاسـەتمەدارە دیموکراسیخوازەکانە. وەك کۆسـپێك تەماشـاکردنی توانـستی دیموکراسییانەی کۆمـەڵگای ڕۆژهـەڵاتی ناوین هەڵەیە.

لەبەرئـەوەی لـەئاواکردنی دەوڵـەت هێـزی دەسـەڵات ــ شـەڕ ڕۆڵـی سەرکێشی دەبـینێ, سـەرەتا خۆیـان دەکـەن بەپادشـای ــ خوداوەندو ئیمپراتۆر. چەندەی چڕ دەبێتەوە فاکتەری گەل (دەمۆس) قورسایی خۆی لەدەستدەدات. لەمێـژوودا " سـەرجۆن " ی بەریـشە سـامی کۆمـەڵگای سـۆمەری وەك یەکـەمین ئیمپراتـۆر باسـی لێوەدەکرێـت. هـەروەها ئامـاژە بـەوەش دەکرێـت کـە بەئارەزوویکی گەورەوە تاوەکو ناوەوەی ناوچە شاخاوییەکان حوکمی کردووە. هەر بە وێنـەی سـەمبۆلێکی وابەسـتەییە لـە نێـو بێدەنگییـەکی مـەرگ ئاسـادا. ئـەو قۆناخـەی لەسـالانی 1350 ی پ. ز دەسـتیپێکردووە ئـەو ڕێگایـە خۆشـدەکات کەتـەواوی ئیمپراتۆرەکـان پـەیڕەوی دەکـەن. هەرئیمپراتۆریـەتێکی نـوێ سـنووری پێـشوو فـراوانتر دەکـات. ئەگـەر گلگـامێش سـەمبۆلی دەسـتپێکردنی پادشـایەتی بێـت، ئـەوا "سـەرجۆن " یـش بـاوکی ئیمپراتۆرەکانـە. لـەدۆخێکی وەهـادا هەڵـسەنگاندنی هـەر راوەسـتەیەکی دژ بـەو قۆناخـەی کـە بەرامبـەر سیـستەمی کۆمـەڵگاری گـەورە دەبـوو و بینـینی وەك توانـستی دیموکراتییانـە لـەجێگای خۆیدایـە. تەنانـەت خـۆڕاگرتنی گروپـە ئەتنیکیـەکان بەرامبـەر هـەموو ئاسـتەمی و زەحمەتییـەکان، بەرگـەگرتن و بەرپەرچدانەوەی هەموو جۆرە پەلامارو نەخۆشی و برسێتییەك و, لـەناو قـوولایی دارسـتان و شـاخ و بیابانـەکان درێـژەدانیان بەژیان و هەبوونی خۆیان، توانستێکی مەزنی دیموکراتییە. ئەم بەرخودانانە نەبووایە کێ دەیتـوانی دەوڵەمەنـدێتی کولتـووری و هەمەڕەنگی لەسەرپێیان بهێڵێتەوە؟.

ئەگەر کۆتەڵی هەزاران ساڵەی ئـەو بەرخودانـە نەبووایـە چۆن دەمـانتوانی هونـەری گـەلان بئـافرێنین؟ چۆن دەمـانتوانی بەهەزاران ئامرازی بەرهەمهێنان و دەزگا کۆمەڵایەتییەکان بخولقێنین، کەرامەت و ئەشقی ئازادی و هاوکاری نێـوان مرۆڤـەکان فەراهەم بکەین؟.

کاتێـك لەخانـەدانێتی ئەکەدیـەکان بـەرەو خانەدانـە بەریـشە بـابلی و ئاشـووریەکان دەچـین، هێـزی ئیمپراتۆریـەت زیـاتر دەبێت. ئەوەی دێت هەروەکو بڵێی دەخوازێ ریکۆرد بشکێنێ چەترو ئاستی ملکەچکردنی بەرزترکردۆتەوە. بەشانازییەوە باس لەو شوراو قەڵایانە دەکەن کە لەکەللەی سەری مـرۆڤ ئاوایدەکـەن. تـەواوی ئەوکاتـەی گروپـەکانی گـەلان بەرامبـەر بەپـەلامارە سنوورنەناسەکان لەقوولایی دارستان، شاخ و بیابانەکاندا بەسەریانبرد گەر لەمێژووی دیموکراسی نەنووسرێ ئەی بـەناوی کێـی بنووسین، یان هیچ باسی نەکەین و بەنەبووی دابنێین؟ ئایا بەمجۆرە دەشێ مێژوو واتادار بێـت؟ ئەگـەر واتایـەکیش ببەخـشێ، ئایا لەواتای داگیرکاری و ستەمکاری بەولاوە واتایـەکی دیکـەی دەبێـت؟ ئەگـەر هەوڵـبدەین تێبگـەین کەبـەرخودانێکی بـچووکی

خێڵێك تا چ رادەیەك بۆتە بابەتی داستانەکان، ئەوا زیاتر دەرك بەبەهای دیموکراتییانەی ئەتنیك و رەوەندەکان دەکەین. بەگوێرەی گوایە ئەو تاکە ئازادەی کەسەرمایەداری ناوەڕۆکەکەی پووچکردووە ئەگەر مرۆڤی ئەتنیکەکان بەشێوەیەکی راست هەڵسەنگێنرێ، دەبینرێ کە دوو ئەوەندە زیاتر هێزی دیموکراتییانە پێکدێنێت. توانستی راستەقینەی دیموکراسی لەکۆمەڵگاکانی رۆژهەڵاتدایە. دەبێ باش بزانرێ کۆمەڵگای رۆژئاوا کەتاوەکو دوایی کولتووری دەسەڵات ـ شەڕی هەرسکردووەو توانستی دیموکراسییانەی زۆر سنوردارە. ئەو دیموکراسییەی لەئاراشدایە بەهەزارو یەك کۆتوبەند گرێدراوە، دیموکراسییەتێکە دەمامکی دەوڵەتەو قورسایی چینی بۆرژوای بەسەردا زاڵە. بەهۆی ئەو تیۆری و شێوازانەی ژیان کە بۆ بچووككردنەوەی کۆمەڵگاکانی خۆمان دروستکرابوون، ئەو توانستە مەزنەی مرۆڤەکانی خۆمانی نەبینی کەلەبواری دیموکراسییەوە هەیەتی.

هۆریەکان کە گەلی رەسەنی بەریشە ئارین و گەلی خۆمانن، بەتایبەت لەمیانەی هەڵسەنگاندنی سۆمەریەکان وەك کورتیەکان (کور = شاخ، "تی" پاشگری گرێدانە) و گەلی شاخی، هەڵسەنگێنراوە. لەسەردەمی لەدایکبوونی دەوڵەتی سۆمەریەکانەوە لەناو بەرخودانەدا بوون. گۆتییەکان، کاسییەکان و نایریەکان ئەو ناوە جیاوازانەن کەلێیان نراوە. دەوڵەتۆکەکانی ئۆرارتوو و میدیا رەسەنترین بەرخودانەکانی مێژوو بەرامبەر ئیمپراتۆرەکانی ئاشوور نیشاندەدەن. لەدوای شەڕێکی 300 ساڵەی بەرخودان تێکشکانی بێڕەحمترین ئیمپراتۆریەتی مێژوو، گەلی ئاشووریشی لەناودا، شوێنپەنجەی جەژنی لەناو تەواوی گەلان بەجێهێشتووە. ئەم بەرخودانە لەسەر کولتووری دیموکراسی نەنووسرێ ئەی لەکوێ بنووسرێ؟ لەراستییدا ئەو میدیایەی لەچیرۆکی "ئیسەوس "ی ئەسینایی باسی دەکرێت بیرەوەری ئەم بەرخودانەیە. تەنانەت دیموکراسییەتی ئەسینا کەزۆر لە مێژوودا پەسنی دەدرێت و بەشان و باڵیدا هەڵدەدرێت. لەخۆڕا نییە باسی میدیای بێبەخت دەکات. لەکاتێکدا ئەسینایییەکان لەناو دیموکراسیدا دەژیان، نزیکبوونەوە لەمیدیاییەکانیان بەگەرەنتی سەرەکی دیموکراسی دەبینی. لەمێژووی هیرۆدۆت ئەو بابەتەی هەرەزێدە باسی دەکرێت میدییەکانن.

پێویستە بەئاشکرا ئاماژە بەوە بکەین کە کاتێك میدییەکان نەریتی مەزنی بەرخودانی گەلانی رۆژهەڵاتی ناوینیان بۆ ئەسینا گواستەوە لەوانەیە گەورەترین بەشداری و کۆمەکی بە مێژووی دیموکراسی کردبێت, کە تائێستاش هەستی پێنەکراوە. لەخۆڕا نییە ئەسکەندەری مەزن خزمایەتی لەگەڵ گەلانی میدیادا دەکات. زۆر باش ئاگاداری شوێنگەکەیەتی لەمێژووی هێلین و وەك نموونەیەك سوودی لێ دەبینێ. ئەسکەندەر ئیمپراتۆرێکە, وەکو باگوردان (رۆڵا) شارستانییەتی رۆژهەڵاتی شێلاوە. بەڵام ئەو کولتووورە کاریگەری تێدەکات و دەزانێ بەشانازیکردن پێیەوە بژی. ئەو سەنتێزە کولتوورییەی رۆژهەڵات ــ رۆژئاوا کە ئاوێتەیکردن، کۆمەکی بەمەسیحییەت کرد، ئایینی مەسیحیش گەورەترین کۆمەك پێشکەش بەشارستانییەتی رۆژئاوا کرد. کەواتە رێڕەوەکانی ئیمپراتۆریەت تەنیا خزمەت بەهێزی دەسەڵات ـ شەڕ ناکات. کولتووری بەرخودانی گەلانیش لەم رێڕەوە دزەدەکات و مێژووی دیموکراسی گەلان دەنووسێ.

لەوانەی ئیمپراتۆریەتی رۆما بەهێزترین و بەهێزکەری هەرەگەورەی کولتووری دەسەڵات ــ شەڕ (جەنگاوەری) بێت. دڕندەترین ئیمپراتۆرەکانی بەرهەمهێناوە. سامناکترین شێوەکانی کوشتنی (لەخاچدان، فڕێدانە پێش شێر) مرۆڤایەتی سیستەماتیك کردووە. بەڵام دیسان ئەوەی بەرامبەر ئەم هێزەش گەورەترین بزووتنەوەی مرۆڤایەتی و هەژارانی دەستپێکرد ئایا کولتووری دیموکراتییانەی رۆژهەڵات نەبوو؟ ئایا خودی حەزرەتی عیسا نابێتە ئەڵقەی سفرو دەستپێکەری لەدایکبوونی نەریتی پێخەمبەرایەتی؟ ئەگەر ئایینی مەسیحی پشتبەستوو بەباوەڕی عیسا نەبووایە چۆن کولتوورو دیموکراسییەتی رۆژئاوا سەریهەڵدەدا؟ لە رەوشێکی وەهادا هەڵسەنگاندنی نەریتی پێخەمبەرایەتی لەبواری دیموکراسییەوە ناتوانرێ پشتگوێ بخرێت.

لەکاتێکدا کۆمەڵگای رەوەندی بەرامبەر هێزی دەسەڵات ــ شەڕ لەدەرەوە وەك هێزی پاراستن و هێرش رۆڵ دەبینن، پێخەمبەرایەتی ئەو هێزەی دەتوانین بەنەریتی راهیبێتی بەناوی بکەین، لەناوەوە وەك رەوتێك خزمەتی لێگەڕینی

بەرخودانی هەژاران دەکات. ئەم بزووتنەوەیە لایەنی چینایەتی هەیە. ئەو نەریتەی سەرچاوەی خۆی لەکولتووری رۆژهەڵاتی ناوین وەردەگرێت، هەروەکو یەکەمینەکانی دیکە, شیمانە دەکرێت لەکۆمەڵگای سۆمەرەوە دەرکەوتبێت. لەکولتووری سۆمەریدا شوێنپەنجەی یەکەمین پێخەمبەر (ئادەم) و بەهەشتەکەی دەبینرێ. شیمانە دەکرێ نەگونجان و گوێڕایەڵینەکردنی تەواوی ئادەم و حەوا بۆ سیستەمی کۆیلایەتی، هۆکاری دەرکردنیان بێت لەبەهەشت (شێوازی ژیانی کۆمەڵگای باڵای دەوڵەت). رەنگە چیرۆکێکی نیو میتۆلۆژی بێ سەبارەت بەئازادی تاك. بەگوێرەی ئەوەی ناکۆکییەکانیان لەگەڵ سیستەم ئاشکرایە، ئەوا دەرکردنیان شانبەشان رێگا لەپێش بەرخودانێکی زنجیرە ئاسا دەکاتەوە. پێگەکەیان نزیك بەجووتیارە ئازادو خاوەن پیشەکانە.

دەشێ هەڵسەنگاندنی چینی ناوینی بەکۆیلەنەبووی شار وەکو بناخەی چینایەتی ئەو دابونەریتە رۆشنکەرەوە بێت. دووەمین پێخەمبەری گەورە "نوح" بەدروستکردنی کەشتییەکەی دەسەلمێنێ کەخاوەن پیشەیە. دروستکردنی کەشتییەك کە بەو شێوەیە لەناو لافاو فریایان بکەوێت، هێزی پیشەکارییەکەی نیشاندەدات. گووتەی خوداوەند ئەنکی " لافاو دێت، کەشتییەکەت بەگوێرەی دەستپێکردنی ژیانێکی نوێ دروست بکە" و ئەنجامدانی بەبێ ئاگاداری خوداوەندەکانی دیکە، زیاتر کارەکتەرە چینایەتییەکەی روونددەکاتەوە. شتێکی ئاساییە کە ئەو توێژە جیاوازانەی پەیوەندییەکی گرنگیان لەگەڵ توێژی بەڕێوەبەرایەتیدا هەیە، ئەو پیشەکارانەی وەکو کەشتییەوان بن کە گرنگییەکی ژیانیان هەیە. مەزەندە دەکرێ چیرۆکی لافاو هاوشێوەی مەسەلەی ئادەم دوای بزووتنەوەی یاخبوون بەرامبەر بەخوداوەندەکان گوزارشت لەکۆچکردن بۆ ناوچەی دیکە بکات. باس لەوە دەکرێت کە کەشتی نوح لەشاخی "جودی" گیرساوەتەوە. وشەی جودی بەزمانی کوردی واتە "جێگای دیت". ئەمەش کۆچێکمان دێنێتە یاد کە بەئامانجی نیشتەجێبوون لەخوارووی میزۆپۆتامیا بۆ سەرووی میزۆپۆتامیا ئەنجامدراوە.

سیستەمی شاری سۆمەری لەساڵانی 2000 ی پ. ز لەکەنارەکانی سەرەوەی دیجلە ــ فورات بەشێوەیەکی بەرفراوان ئاواکراون. یەکێك لەناوەندە گرنگەکان "ئورفا"یە. ئورفا وەك شارە گرنگەکانی سۆمەر ناولێنانێکی لەجۆری "ئور" و ئورگە. بەواتای جێنشینی تەپۆلکەکانیش دێت. ئورفاو ناوچەکانی دەوروبەری (وەك حەڕان) وەك ناوەندی نەریتی پێخەمبەرایەتی وایە. وەها دەرکی پێدەکرێت ئەوانەی لەخوارووی میزۆپۆتامیا نارەحەت دەبن، یاخی دەبن، بەدوای داد و ئازادی دەگەڕێن، لەناوەندی ئورفاو دەوروبەری نیشتەجێ دەبن. لەمێژوودا چەندین ناوەندی کولتووری بەمجۆرە هەیە. بابل، ئەسکەندەریەو ئەنتالیا ئەو ناوەندانەن کە دواتر دەرکەوتوون. لەسەردەمی سەرمایەداری ناوەند لەندەن و پاریسە لەرۆژگاری ئەمڕۆشماندا نیویۆرکە. شیمانە دەکرێت ئورفا ناوەندی رۆشنگەریەکی بەمجۆرە بێت, کەلەساڵانی 2000 ی پ. ز دەستیپێکردووە. یەکەمین نموونەی پەرستگای تەپەی دیبەگلی کە لەساڵانی 11000 ی پ. ز ئاواکراوە (دەستنیشانکراوە) لە شوێنێکی نزیك بەشاری ئورفایە. ئەو نەریتەی ئێستاش لەم ناوچەیەدا زاڵە بەگوێرەی ئاراستە مێژووییەکەیەتی. دیسان لەساڵانی 300 ی پێش زایین بۆ کولتووری هێلین و سابییەکان، لەساڵانی 100 ی زایینی رۆڵی ناوەندی ئایینی مەسیحی بینیوە. بۆتە لانکەی چەندین پێخەمبەر, لەسەرووی هەمووشیانەوە حەزرەتی ئەیوب و ئیدریس کە تائێستا کاریگەری باوەڕییەکەیان ماوە. بۆیە سەبارەت بە ئورفا گوزارەی شاری پێخەمبەران راستە.

چیرۆکی پێهەڵگرتنی حەزرەتی ئیبراهیم رۆشنکەرەوەترە, کەشیمانە دەکرێت لەساڵانی 1700 ی پ. ز روویداوە. شکاندنی بتەکانی پەنتائۆنی نەمروود ــ پادشا خوداوەندە کانی بابل ــ ئاشوور ــ ئەوە نیشاندەدات کە شۆڕشی زهنی ئەنجامداوە. رووبەڕووبونەوەی سزایەکی قورسی وەك ئاگرتێبەردان، شوێنگەی یاخیبوون وەك نەریتێکی مێژوویی نیشاندەدات. بەهۆی ئەم بزووتنەوەیە ناچاری کۆچکردن دەبێ بەرەو وڵاتی کەنعان (ئیسرائیل ـ لوبنانی رۆژگاری ئەمڕۆمان). لەوڵاتی کەنعاندا لەناو ژیانێکی قورس و سەختدا کۆمەك و بەشداریەکی گرنگ بە نەریتی پێخەمبەرایەتی دەکات. لەهەنگاونان بۆ دانانی بناخەی ئایینی تاکخودایی داتاشراو و واتایی بوێرانەیەو دەرکی پێدەکات. بەر لەحەزرەتی ئیبراهیم حەزرەتی ئەیوبیش کارەکتەرێکی

مێژوویی گرنگی نەریتی بەرخودانە. بۆیەکەمین جار بەرامبەر بەنەمرود ئەو ناڕەزاییە مێژووییە نیشاندەدات کە بەواتای " مرۆڤەکان ئازار دەدەیت" دێت. ئەمجۆرە هەڵسوکەوتەی بەرامبەر پادشا ــ خوداوەندەکان نیشاندەدرێ یەکەمینەو پێویستی بەبوێرییەکی مەزن هەیە. وەلامەکەی داڕزینە لەناو زیندان. جەستەی کرمی دەبێت. سەرباری ئەمەش وەك نموونەی هۆگری و سەبر خۆڕاگری دەکات. ئەم کردارەی ڕێگا لەپێش بەپێخەمبەربوونی دەکاتەوە.

کاتێك شوێنگەی شۆڕشی تاکخودایی لەشارستانییەتی ڕۆژگاری ئەمڕۆماندا بێنینەوە بەرچاو ئەوا باشتر دەرك بەشرۆڤەکردنی نەریتی ئیبراهیمی دەکرێت. تایبەتمەندێتییەکی دیکەی ئەو توانستەیەتی کەتوانیویەتی ببێتە گوزارشتێکی تێکەڵاوی کولتووری ئاری و سامی. ژیانی حەزرەتی ئیبراهیم لەناو کەشی هەردوو کولتووردا ئەو دەرفەتەمان پێدەدات ئەم تایبەتمەندێتییە تێکەڵاوەی وەك سەنتێزێك شرۆڤە بکەین. هەروەکو سەنتێزی ڕۆژئاوا ـ ڕۆژهەڵات، سەنتێزێکە ڕێگا لەپێش خولقکاری دەکاتەوە. سێیەمین تایبەتمەندێتی گرنگی باوەڕی ئیبراهیمی ئەوەیە کە بەرامبەر سیستەمی پادشا ــ خوداوەندەکانی سۆمەری (نەمروود) و میسری (فیرعەون) وەك نوێنەر(پەیامنێر)ی خودا گوزارشت لەیەکەمین دەستڕۆیی مرۆڤ دەکات. لەقۆناخێکی مێژوویی کە بەشێوەیەکی چڕو قورس کۆیلەداری لەئارادا بوو و یەکەمین لێگەڕینەکانی ئازادی دەستپێکردبوو، بژاری حەزرەتی ئیبراهیم پێهەڵگرتن و بژارێکی مەزنە. وەڵامدانەوەی لێگەڕینی ریشەیی مرۆڤایەتی ڕێگا لەپێش گرنگترین بزووتنەوەی کۆمەڵایەتی مێژوو دەکاتەوە. هەرچەندە کۆمەڵە ئەتنیکییەکان لەدەرەوە بەرخودانێکی بەهێزیان بەرامبەر بەهەردوو سیستەمی کۆیلەداری نیشاندابێت، بەڵام لەناوەوە بەرخودانێکی خاوەن کارەکتەری کۆمەڵایەتی تایبەتمەندێتی گرنگ و چارەنووسسازە.

سەرهەڵدان بەرامبەر بەباوەڕی پادشا ـ خوداوەند و حوکمکردن بەوەی مرۆڤ نابێت بەخوداوەند شۆڕشێکی کۆمەڵایەتی گەورەیە. سیستەمی کۆیلەداری لەبەهێزترین کۆڵەکە ئایدیۆلۆژیەکانیدا گورزی بەر دەکەێت.

لەوەی پادشا ـ خوداوەندەکان مرۆڤن، بە واتای دروستکردنی گەورەترین کەلێن و درز دێت لە پێکهاتەی میتۆلۆژی سۆمەر و میسر. ئەمەش شێوەگرتنی ڕێبازی کۆمەڵایەتی ئایینی تاکخودایی‌یە کە بە "تەوحید" بەناو دەکرێت. بەسووربوونەوە دەستپێکردنی یەکەمین ئەڵقەی زنجیرەکە لە ئادەمەوە شتێکی ڕێکەوت نییە. دەسەلمێنێ کە نەریتەکە ریشەییە و بەشێوەی زنجیرەیە. پێخەمبەرە گەورەکانیش دەبنە وێستگە مێژووییەکەی. هەروەکو پێخەمبەرەکانی مارکسیزم و لیبرالیزم. ئەو کارەکتەرەی شوێنپەنجەیەکی دیکەی لە نەریتەکەدا کردەوە حەزرەتی موسا بوو. حەزرەتی موسا کە بنەچەی تاوەکو حەزرەتی ئیبراهیم دەستنیشان کراوە کە لە ساڵانی 1300 پ. ز ژیاوە، لە میسر ڕێبەرایەتی یاخیبوونێکی هاوشێوە دەکات و پێهەڵگرتنی خۆی ئەنجام دەدات. سەرباری ئەوەی کولتووری میسر دەناسێ، بەڵام لە میانەی بەکارهێنانی هۆزی عیبرانی کە وەك کۆیلە وابەستەی فیرعەون بوو، بە بوێری هەنگاونانی بۆ یاخیبوون نیشاندەدات کە لەسەر بنەمای کۆمەڵایەتی و ئازادی کەسایەتییەکی پێشەنگ بووە. پەیوەندی خزمایەتی لەگەڵ نەریتی هۆزی عیبرانی هەیە. ئایینی هۆزەکە لە ئایینی میسر جیاوازترە. هەرچەندە باسی ئەوە بکرێ کە حەزرەتی موسا کاریگەری باوەڕی تاکخودایی فیرعەون ئەخناتونی لەسەرە، بەڵام نەریتی ئایینی ئیبراهیمی بە بنەما گرتووە. کاروانی بیابانی سینای بەناوبانگ، کاریگەری شاخی گڕکانی و هەڵوێستی بەرامبەر بتپەرستی و گوتەی "دە فەرمان" لە پەرتووکی پیرۆز باسکراوە. لە کەسایەتی هۆزی عیبرانی حەزرەتی موسا تێکۆشانی لە پێناو ئایینی نوێ دەکات. ئەم شەڕە ئایدیۆلۆژییە هۆزی عیبرانی لە پەرتەوازەبوون ڕزگار دەکات و بەو خاکە پیرۆزانەی دەگەیەنێت کە بەڵێنیان پێدراوە. ئەم وشکە باوەڕییە ئایدیۆلۆژییە یەکێك لەهەنگاوە گەورەکانی مێژووی عیبرانییەکانە. کولتووری ئایینی عیبرانی کە تارۆژگاری ئەمڕۆمان هەنگاوی هاوشێوەی هاوێشتووە، نموونەی کارتێکردنە سەر زۆرینەی نیشانداوە.

نـاتوانرێ بزووتنـەوەی پێخەمبەرایـەتی بەتـەنیا بکرێتـە مـوڵکی عیبرانییـەکان. لـەرێگای حـەزرەتی عیسـای نزیـك بـە ئارامییەکان و حەزرەتی محەمەدی بەرەگەز عەرەب لەئاستی گەردوونیدا رۆڵ دەبینێ.

بـەکورتی بزووتنـەوەی پێخەمبەرایـەتی کـە بەرامبـەر بـەهێزی دەسـەلآت ــ شـەڕ لـەناوەوە وەك نـەریتێکی کۆمەلآیـەتی پێشدەکەوێت. بەگشتی لەمێـژووی مرۆڤایەتیـدا، بەتایبـەتیش بەرامبـەر بەسیـستەمی کۆمـەلگای مێـژوویی رۆژهـەلآتی نـاوین زیـاتر نزیـك بەڕاوەسـتەیەکی دیموکراتییانەیـە. کاتێـك رەهەنـدی هەژاریـشی بخەینـە سـەر ئـەوا نوێنەرایـەتی یەکـەمین بزووتنـەوەی "سۆسـیال دیمـوکراتی" مێـژوو دەکـەن. لەراستیـشدا لەمیانـەی ریـشەی چـینایەتییان ــ چـینی نـاوین، پیـشەکار، بازرگان، جوتیاری ئازادو هۆز لایەنی لێکچووی لەگەڵ بزووتنـەوە سۆسـیال ــ دیموکراتـەکانی ئـەمڕۆ دابنـێین. دەتـوانرێ ئـەم لێکچوونانە زیاتر بەرەو پێش ببردرێت. هەروەکو چۆن سەرباری ئەوەی سۆسیال دیموکراتـەکان سیـستەم کـەمێك نـەرم دەکـەن بـەلآم لـەبوون بـەهێزی یـەدەگی سیـستەم رزگـاری نـەبووە، ئـەوا سۆسـیال دیمـوکراتێتی پێخەمبـەرەکانیش زوو یـان درەنـگ لەخۆگونجاندن لەگەڵ سیستەمی ئاواکراو و بونیادنانی هاوشێوەکانیان رزگاری نەبووە. ئەو سیستەمەی بەرامبەر بەکۆیلایـەتی وشکی چاخی کۆن رێگایـان لەپێـشکردەوە دەرەبەگایـەتی چـاخی ناوینـە. بێگومـان رێگایـەك کـە گرتوویانەتەبـەر لێگـەڕێنێکی زانـابوون نییـە بـۆ سیـستەمی دەرەبەگایـەتی. ئاشـتی و دادوەری بـۆ تـەواوی مرۆڤایـەتی دەخـوازن. بـەلآم هێـزی گـەورەی وەرچەرخێنەری سیستەمی زاڵ دەوڵەتی خودایی، پێخەمبەرەکانیش وەك خۆیانی لێدەکات.

گوتە تیۆلۆژییەکان لەباسی سۆسیۆلۆژی بێبەشـن. سـەرباری ئـەوەی کۆکردنـەوەی بەرهەمەکانیـشی لەبەردەستدایە، بـەلآم تائێستا راستینەی کۆمەلآیەتی دەزگای پێخەمبەرایەتی رووننەکردۆتەوە کە هـەرە زێدەکاریگـەری لەسـەر مێـژووی مرۆڤایـەتی کـردووە. تـاوەکو بـە گوزارشـتی زهنییـەت و زمـانی سـەردەمیەوە دەکـات، تـاوەکو بـەگوێرەی ئـەم قۆناخـە وەرنـەگێڕدرێ و نەگونجێدرێ ئەوا لەباسێکی ئەزبـەرەکراوی بێـزاری و کـوێرکردنی هـزر تێپـەڕناکات. لەراسـتیدا پێناسـەکردنی ئـەو دەزگایـەی بەرامبەر بەکۆیلایەتی کلاسیکی سۆمەری و میسری لایـەنی ئـازادی و دادوەری کۆمەلآیـەتی و تـاك بەبنـەما دەگرێـت گـرنگ و بایەخـدارە. پێکهاتـەی زهـنی ئـەو سـەردەمەی گـەلان لـەژێر رووخـساری ئایینیـدا تێکۆشـانی گـەورەی کۆمەلآیـەتی خـۆی نیشاندەدات. پێخەمبەرایەتی یەکەمین دەزگای گەورەی رێبەرایەتی کۆمەلآیەتییە. بەسەنتێزکردنی ئـەو چـەمك و رامانانـەی بەکاری دێنن (ئەو قالبە هزریانەی لـەم قۆناخـەدا هـەبوون) و گەیانـدنی بەئاسـت و قۆنـاخێکی بـالآتر بـەواتای بەدەسـتهێنانی پێخەمبەرایـەتی دێـت. بـەو رادەیـەی لـەمیتۆلۆژیای کۆیلـەداری و ئـایینی فـەرمی رزگـاربن رۆڵێکـی ئـازادیخوازی کۆمەلآیـەتی دەبینن. بێگومان هەروەکو لەهەموو قۆناخەکان روویدا, هەروەکو چۆن دەشێ دابڕانی رادیکاڵەیان لەسیـستەم هـەبێت ئەگـەری رێککەوتن لەگەڵ دەوڵەتیشدا هەیە.

ئەوەی لەمێژووی کۆمەڵناسی ئایین چاوەڕوانی دەکرێت هەر پێخەمبەرێك (گرنگەکان) لەناو رەوشی کولتووری ئەو قۆناخە شیبکاتەوە, بەتایبـەتیش لـەبوارەکانی زهنییـەت، دەسـەلآت، کۆمەلآیـەتی و ئـابووری, لەسـەر ئـەم بنەمایـە باسـکردنی مێـژوو یەکپارچـەییەکی مـەزن بەدەسـتدێنێ. بەمـەش لەچـیرۆکی پاڵـەوانێتی سـەڵتەنەت و قارەمـانێتی رزگـاری دەبێـت و مێـژوویێکی واقیعـی وەهـا دەنووسـرێ کـە رەهەنـدی ئـەتنیکی، کۆمەلآیـەتی و ئازادیخوازانـەی هـەبێت. بـەمجۆرە گفتوگۆکـانی عەلمانییـەتی رۆژگاری ئەمڕۆشمان واتادار دەبێ. پێویستە باش دەرك بەوە بکرێ کـە بەسـەدان هـەزار کـادیرو بودجـەکانیان خزمـەت بەچـی دەکات.

لەئیمپراتۆریەتی رۆمادا قۆناخێکی هاوشێوە رۆڵ دەبینێ. هەر لەسەردەمی لەدایبکوونییەوە (50 ی پ. ز) لەناوەوە رێبـازە ئایینییـە بەخەسـڵەت کۆمەلآیەتییـەکان، لـەدەرەوەش بزووتنـەوەی رەوەنـدە بەخەسـڵەت ئەتنیکییـەکان، گـەورەترین هێـزی دەسەلآت ـ جەنگاوەری مێژوو راپێچ دەکات, کـە تـا ئەوکاتـە قاڵبۆتـەوە. مەسیحییەت لەسـەردەمی لـەدایکبوون و گەشـەکردن

بەلانی کەم هێندەی ئیمپراتۆریەتی رۆما کارەکتەرێکی گەردوونی هەڵدەگرێت و بزووتنەوەی پارتێکە کە لەهۆزو خێزان و یەکینەکانی رەچەڵەك پێکهاتووە. یەکەمین پارتی گەردوونی هەژارانە کە ناوەرۆکێکی کۆمەلایەتی هەیە. هەروەکو چۆن رۆما وەك گەورەترین هێزی دەسەلاتی ــ جەنگاوەر(شەڕ)ی قۆناخ حزبی خۆی سەفەربەرکردووە، مەسیحییەتیش لەسەر ئەو شوێنپێیە رێکخستنی هەژارانی سەفەربەرکردووە. لەسەردەمی سەرمایەداریشدا چڕبوونەوەیەکی چینایەتی هاوشێوە روودەدات. پێکهاتەی هەرە ستەمکارو چەوسێنەری دەوڵەت و پێکهاتەی توندی زەحمەتکێشان بەردەوامی دوالیزمی دیالەکتیکییە.

هەردوو رێبازیش لەبەرخودانیان بەرامبەر بە رۆما خاوەن مێژوویێکی درێژخایەنن کە لەمیانەی توندوتیژییەوە سەرکوتکراوە. بینینی مێژوو وەك چیرۆکی ئیمپراتۆرەکانی رۆما دەبێ وەك چەواشەکاری مێژوونووسە فەرمییەکان هەڵسەنگێنرێت. هەروەکو چۆن هێزی جەنگاوەری ــ دەسەلات, کە وەکو تۆپەبەفرین و تۆپەئاگرین کەڵەکەبووە, گەوهەری مێژووی ستەمکاری و چەوسانەوەیە, ئەوا ئەتنیکی رەوەندو رەوتە کۆمەلایەتی و ئاینییەکانیش بەو ئەندازەیە گەوهەری کۆمەڵکارییە. مێژووی گەلان وەك راستینەی کۆمەلایەتی و ئەتنیکی بەگوێرەی قورسایی پێویست نەنووسراوەتەوە. لەکارەکتەری چینی بالادەستدا نووسینی مێژوو هەرە زێدە رۆڵی شێواندنی دیاردەی کۆمەلایەتی و پشتگوێخستنی فاکتەرە راستەقینەکانی هەیە. نەنووسینی مێژووی راستەقینەو شێواندنی نائاسایی بەکاریگەرترین رێگای تەسلیمگرتنی زهنییەتی مرۆڤە. ئەو کۆمەڵگایانەی لەهۆشیاری مێژوویی دابڕاون ناچاردەبن لەناو هەلومەرجێکدا بژین کە لەقۆناخی قڕکردن نێگەتیفترەو واتاو ناسنامەی خۆیان لەدەستدەدەن. ئەو کۆمەڵگایانەی فێری ئەم هەلومەرجانە کراون، سانایییە کەهەموو جۆرە بارێکیان پێ هەڵبگریت. هەربۆیە نەریتی تاکخودایی لەم لایەنەوە گرنگە. ئەمانە وەك بیری راستینەی کۆمەلایەتین. بەرامبەر بەدرێژخایەنی سەڵتەنەت، هەمیشەیی پێخەمبەرایەتی وەك ئەلتەرناتیفێکە. مەسیحێتی لەمیانەی دەزگای گەورە " قەشە "یێتی گەیشتۆتە ئەو نەریتەی هاوشانی ئیمپراتۆریەتی رۆمایە, پێشکەوتنێکی هاوشێوە بۆ رێبەرایەتی ئەتنیکیش لەجێگای خۆیدایە. لاسایکردنەوەی ئیمپراتۆر، لەناو هەردوو رێبازیشدا رێککەوتن لەگەڵ سیستەم، رێگا لەپێش ئەوە دەکاتەوە هەندێ جار بەتەواوەتی بتوێنەوە، هەندێ جاری دیکەش بۆ ئەو پێکهاتە کۆمەلایەتییە بالایانە وەرچەرخێن کە توانای ژیانیان هەیە.

ئەگەر بخوازرێ هێلکارییەکی مێژوویی گشتی ئەتنیك بکێشرێ، ئەوا دەستپێکردنی لەسەرهەڵدان و بەدەزگابوونی کولتووری کشتوکاڵ دەشێ واتاداربێت. تەواوی پێدراوە شوێنەوارناسی و زمانناسییەکان دیاردەکەن کە بۆیەکەمین جار ئەتنیك لەم مێژووەدا لەبناری ناوەوەی کەوانەی زاگرۆس ـ تۆرۆس شێوەی گرتووە. شۆڕشی کشتوکاڵی هەلومەرجی هەبوونی بزووتنەوەی ئەتنیکییە. لەرەوشێکی پێچەوانەدا لەدۆخی کۆمەڵگای تیرەی سەرەتایی رزگاری نابێت. هەرچی کۆمەڵگای تیرەی بەرایییە هیچ کاتێك لەگروپی بنەماڵەیەکی بەرفراوان بەولاوە تێپەڕ ناکات. تەکنۆلۆژیای بەرهەمهێنان ئەم سنوورە دیاری دەکات. هەربۆیە لەمیانەی سیستەمە سنووردارەکانی دەنگ بەگروپە مەزنەکانی زمان ناگەن. مێژووی ئەو گروپە زمانانەی دەیانناسین لەسالانی 20000 ی پ. ز دەستپێدەکات. دیسان لەهەمان جوگرافیادا هۆکاری هاوشێوە رۆڵ دەبینن. جێگیربوونی زمان رێگا لەپێش گەشەکردنی بەرهەم دەکاتەوە، ئەمەش بەکۆمەڵگابوون بۆ قۆناخی بالاتر دەگوازێتەوە. ئاسەوارناسەکانی وەکو " گۆردۆن چیڵدوڤانیلۆر" هاوفیکرن کەگروپی زمانی ئاریانی لەکەوانەی ئاماژەپێکراودا شێوەی گرتووە. زمانی گروپی ئاریانی بەرهەمی ئەو گروپانەی کۆمۆنەی سەرەتاییە کەشۆڕشی کشتوکاڵییان ئەنجامداوە. لەتەواوی ئەو قەومانەی هاوبەشێتی لەم گروپەی زمانەدا دەکەن کۆنترین وشەکانی سەبارەت بەکشتوکاڵ دەبینرێ. ئەوە بابەتێکی پەسندکراوە کە لەیەکەمین قۆناخیدا پێکهاتەی ئەتنیکی لەجیاتی پەلهاوێشتنی جەستەیی، لەمیانەی شێوە پەلهاوێشتنی کولتووری لەهەر چوارلاوە بلاوبۆتەوە.

راستینەیەکی دیکەی پەسندکراو ئەوەیە کە لەسالآنی 11000 ی پ. ز لەرێگای " گەرووی برینگ" لەرێگای هیندە سوورەکان لەئاسیاوە بۆکیشوەری ئەمریکا بلآوبۆتەوە.

تـاوەکو ئـاواکردنی شارسـتانییەتی سـۆمەری (نزیکـەی سـالآنی 3500 ی پ. ز) لەناوەنـدی سـەرەکی پێدەشـتەکانی کـەناری دیجلە ـ فورات کە لەناوچە شاخاوییەکان جیادەبێتەوە کولتووری ئـەتنیك پێشکەوتنێکی گـەورەی بـەخۆوە بینیـوە. پاشماوەی کۆنترین شوێنگەکانی نیشتەجێبوون و چەندین فاکتەری کولتووری گەلان کە لـەرۆژگاری ئەمرۆشمانـدا لـەئاراداند گـەواهی ئـەم قۆناخـە دەدەن, بەتایبـەتیش قۆنـاخی نێـوان 6000 ــ 4000 ی پ. ز لـەبواری گەیـشتن بـە ئـەتنیکێکی خـاوەن ناسـنامە بایەخـدارە. ئـەم قۆناخـەی لەگـەڵ سـەردەمی بـەردینی مـس ئاوێتـە بـووە, هـەروەکو بلێـی تـەواوی ئـەم داهێنـان و دۆزینـەوە سەرەکییانە داهێنراون کە رێگایان لەپێش دەستپێکردنی مێژوو (شارستانیەت) کردۆتەوە. دەزگا سەرەکییەکانی هونـەر، ئـایین و پلەداری پێکهێنراوە. هۆریەکان وەك کۆنترین گروپی ئاریانەکان (ئور: گرد، تەپۆلکە، خـەڵکی شـوێنە بـەرزەکان) لەناوەنـدی سەرهەڵدانی ئەم کەلتوورەدا وەکـو کـۆنترین بـاپیرەی کـوردانی رۆژگـاری ئـەمرۆمان دەستنیـشانکراون. هـەروەکو دەزانـرێ وەك گروپی هەمان گەل لەسالآنی 6000 ی پ. ز لەناوچەکە خاوەن ژیانێکی چالاکبوونە. لەقۆناخی ئاواکردنـدا لەگەڵ سۆمەریەکان هەم خزمن هەم دراوسێ. گۆتی، کاسی، لوڕی، نائیری و ئورارتوو و مـاد ئـەو ناوانـەن کـە ریـشەکەیان سـۆمەر ــ ئاشـوورە و لـەو گروپانە نراون کە هاوبەشێتیان لەهەمان کولتووردا کردووە.

لێشاوی کولتـووری ئاریـانی لەسـالآنی 9000 ی پ. ز بـۆ ئـەنادۆل، 6000 ی پ. ز بـاکووری ئـەفریقیا، قەفقاسـیاو ئێـران، 5000 ـ 4000 ی پ. ز لەچین باشووری سیبریاو نـاوەوەی ئـەوروپا بلآوبۆتـەوە. ئـەم مێژووانـە نیـشانیدەدەن کـە کولتـووری کشتوکاڵ لەسەرتاسەری جیهاندا بلآوبۆتەوە. کۆچبەرە ئاریانییـەکانی بەشێوەیەکی رێـژەیی لەمیانـەی لێشاوێکی جەسـتەییش بلآوبوونەوە، لەسالآنی 3000 ـ 2000 ی پ. ز بەرەو نیمچە دوورگـەی کیـشوەرەکان، هیندسـتان، ئینگلتـەرا، یۆنـان، ئیتالیـا و نیمچە دوورگەی ئیبەریك و تـا بـاکووری ئـەوروپا دزەو تەشـەنەیان کـردووە. گرێـدراو بـەگۆڕانکاری و پێشکەوتنەکان شـیمانە دەکرێـت لەسـالآنی 2000 ی پ. ز بەشـێوەی جولەیـەکی بەرامبـەر بـەرەو ئـەو ناوچـانە چـوونە کەشارسـتانییەتی سـۆمەری دەوڵەمەندی کردوون ـ هیندستان، ئێران، ئەنادۆل و میسر ـ تـەڤلی قۆناخـەکانی شارسـتانییەت بوونـە. تـادوا رادە قۆنـاخێکی بـەجموجۆڵ لەئاراداپـە. هێـزی سەرنجراکێـشی سـۆمەر هـەروەکو کاریگـەری ئـەمرۆی وڵاتـە یـەکگرتووەکانی ئـەمریکا، چـەندە کۆمەڵـەی گونـدە کۆچـبەرەکان هـەبوون بـەرەو خۆیـان رادەکێـشێ. جوڵانــەوەی کۆچـبەری 2000 ی پ. ز بـەرفراونترین بزووتنەوەی پەلهاوێشتنە لەمێژووی ئەتنیکدا. لەئـەنجامی ئـەم پەلهاوێـشتنانە بناخـەی شارسـتانییەتەکانی هیندسـتان، ئێـران، ئەنادۆڵ و هەلاس و چین دادەنرێت.

بەشێوەیەك لەشێوەکان دوای میزۆپۆتامیا دووەمین هەڵمەتێتی لەبواری ئاواکردنی شار(بەشاربوون). سەرباری ئەمەش لـەو سالآنەدا شارەکانی شارستانییەت لەناو دەریای کۆچبەریدا وەك دوورگەی بچووك وایە. ئەوانـەی لەبنەرەتـدا لـەناو چالاکی دان کۆچەرەکانن. سێیەمین هەڵمەتی گەورەی کۆچبەری لەسالآنی 1000 ی پ. ز دەستپێدەکات. ئەو کۆچانەی لەئەوروپاوە بەرەو قەفقاسیا، لەئاسیای نـاوین بـەرەو ناوچـەکانی شارسـتانییەتی باشـوور ئەنجامـدراوە، جێگـای سیـستەمەکانی خـان و بەگـەکان و شارسـتانییەتی سـەرەتا دەگرنــەوە. لـەیۆنان دۆرەگـان، فرێگییـەکان لەئـەنادۆڵ، مادەکـانی گرێـدراوی زاگـرۆس ـــ تـۆرۆس و ئەترۆسـکەکانی ئیتالیـا ئـەو گروپـە ئەتنیکییـە گەورانـەن کـە لـەم هەڵمەتـەدا ناسـراون. ئـەم گروپانـە رۆڵێکـی مـەزن لـەو پێشکەوتنەی شارستانییەت دەبینن کـە لەسـالآنی 1000 ی پ. ز لـەنێوان ئیمپراتۆریـەتی رۆمـا بەدیـدێت. شارسـتانییەتەکانی ماد، گریك، فریك، ئورارتوو و ئەتروسك لەلایەن گرنگترین گروپە ئەتنیکییەکانی هەڵمەتەکە ئاواکراون.

بزووتنـەوەی ئـەتنیك لـەبواری ڕێكخستن قۆنـاخ و ئاسـتی پلـەداری دەربـاز ناكـات. لـەم سـنوورەدا لـەناوەوە یـاخود دەرەوە هەڵنەوەشێتەوە ڕووبەڕووی كێشەی بەدەوڵەتبوون دەبێتەوە. بەدەوڵەتبوونەكانی هاوشێوەی مۆدێلی سۆمەری، بۆ ئەم گروپانە پەیڕەو دەكرێت كە بەشێوەیەكی سەركەوتووانە ئەم قۆناخە تێپەڕبكەن. زیاتر لاسایی ئەو مۆدیلانەی شارستانییەت دەكەنەوە كـە لەگەڵیانـدا لـەناو پەیوەندیـدان. پێكهاتـەی پلـەداری توانـستی پێكهاتەیـەكی دیكـەی نییـە. لەرەوشـێكی وەهـادا جیـاوازی چینایەتی سەرهەڵدەدات. چینەكانی ژێر بەشێكیان بەرەوشی جارانیـان لەناوچـە لادێییـەكان، ئەوانـەی چوونەتە شـاریش یـان دەبن بەكۆیلەو سەرباز، یاخود دەچنە ڕیزی چینە جێگیرەكان و هەوڵی تەواوكردنی كۆمەڵگای چینایەتی دەدەن. بۆ كۆمـەڵگای چینایەتی ئەتنیك بەردەوام بەواتای خوێنی تازە دێت. گوندێتی بۆ سەرمایەداری چییە، ئەتنیكیش بۆ شارستانییەتە كۆنـەكان هـەمان ڕۆڵ دەبینـێ. ئەگـەر لێكچوونێكی گشتی لەگـەڵ ڕۆژگـاری ئەمڕۆمانـدا بكـەین، ئـەوا بـەرخودانی نیـشتمانی بەرامبـەر ئیمپریالیزم و ئەو دەوڵەتەی لەئاكامیدا ئـاواكرا، بەرامبەرەكەی لەشارسـتانییەتی كۆنـدا بـەرخودانی ئـەتنیكی و ئـەو دەوڵەتـە ئەتنیكییانەن كە پشت بەپێكهاتەی ئەتنیكی دەبەستن و لەشێوەی میرنشینی ئەتنیكییدان.

ڕێكخستنی پێغەمبەرایەتی ـ ئایینی كە وەكو جۆرێكی تێكۆشانی چینایەتی چاخی سەرەتایی شرۆڤەی دەكـەین سەرچاوەی خۆی لەسەردەمی پێگەیشتنی شارستانییەتەكان وەردەگرێت, ڕیشەكەیان شارییە و مۆركی چینی ناوینیـان پێوەیـە. توانیویانـە بوێرانـە ئـەوە نیـشانبدەن كەسیـستەمی كۆیلـەداری سـەرەتایی دژ بـە ئاقڵمەنـدین. ڕەخنـەگری سـەرەتاو یەكـەمین یـاخیبووە كۆمەڵایەتییەكانن. هەروەكو بڵێی كەوتوونەتە ژێركاریگەری شوێنپەنجەی نەریتی شامان و شێخایەتی پێشوو كەجێگای خۆیـان لەدەزگای پادشایەتیدا نەگرتووە. لەبەر چەمكیان سەبارەت بە ئـایینی تـاكخودایی داتاشـراوو دژایـەتیكردنی بتـەكان، دەتـوانرێ ئەم دۆخە وەك جێگیربـوونی زهنییـەت بنـرخێنێ. بانگەشـەی هـەرە گـەورەیان دەڵـێ: " مرۆڤـی ــ پادشـا نابێتـە خوداوەنـد". خەڵك بڕوای بەبانگەشەی پادشای ـ خوداوەند نەكردووە، ئەمـەش تێكۆشـان و نـاكۆكی نێـوان چینی بەرێوەبـەرو خـەڵكی شـار نیشاندەدات. دوای ئەوەی خەڵكی شار ئاگاداری جیاوازی نێوان یاساییبوون و رۆحگـەرایی دەبـن, یـان دەركـی پێدەكـەن بڕوایـان بەپادشا ـ خوداوەندەكان دەهەژێ. جێگیربوون و جیاوازی زهنییەت لەناو شار خێراتردەبێ. ڕەوشی شار دەرفەت بە لێگەڕین و رامـان و تێگەیـشتنی نـوێ دەدات. زیـادبوونی زانیارییـەكان و داهێنـانی بیرۆكـەكان دوای قۆناخێـك ئایـدیۆلۆژیای فـەرمی (ئـەو میتۆلۆژیایانـەی باوەڕییـان پێـدەهێنرێ) تێپـەڕدەكات. بەلێگـەڕینی ئایـدیۆلۆژیای نـوێ سـەردەمی ئایـدیالیزمی پێغەمبـەران دەستپێدەكات.

بـەگوێرەی مەزەنـدەكان ئـەو قۆناخـەی سـاڵانی 3000 ی پ. ز دەسـتیپێكرد تـاوەكو سـەردەمی حـەزرەتی ئیـبراهیم زیـاتر لەشارە گەورەكانی سۆمەرییەكان سەریهەڵداوە. دوای ئەوەی نـەیتوانی جـێگیرببێ پـەنایان بـۆ شـوێنە دوورو ناوچـە شـاخاوی و ئازادەكان بـردووە. لـەو بڕوایـەدام كـە لەسـەردەمی ئادەمـەوە تـاوەكو قۆنـاخی ئیـدریس و ئـەیوب بـەقۆناخی پێغەمبـەرەكانی بەرلەئورفا بەناو بكەین ڕاسترە. هەروەها دەتوانین بانگەشەی ئەوەبكەین كە لەساڵانی 2000 ـ 1000 ی پ. ز ئورفا ڕۆڵێكی ناوەندی بینیـوە. شیمانەی لـەپێش ئەوەیـە لـەم قۆناخـەدا نـەریتی پێغەمبـەرێتی بـاش جێگیربـووە. ژێرخـانی بـەدەزگابوونی بەهێزبووە. ناوچەكە چەندین پێغەمبەر لەسەرووی هەمووشیانەوە حەزرەتی ئیبراهیم دەنێرێتـە دەوروبـەر. گـەلێك چیرۆك ئەم شیمانەیە پشتڕاستدەكەنەوە. وەك گریمانی دووەم دەتوانین بانگەشـەی ئـەوە بكـەین كـە لەسـاڵانی 1000 ی پ. ز بـەدواوە تـاوەكو هەڵوەشـاندنەوەی ڕۆمـا, قـودس وەك دووەمـین ناوەنـدی پێغەمبەرایـەتی دەردەكەوێتـە پـێش. لەپـەرتووكی پـیرۆزدا لیـستەیەكی درێـژی پێغەمبـەرەكانی ئـەم قۆناخـە باسـدەكرێت. باسـێكی بـەهێزو دەوڵەمەنـد لەسـەر پێغەمبـەران هەیـە, لەسەرووی هەمووشیانەوە ساوڵ، سلێمان و داود. مـرۆڤ دەتـوانێ ئـەم باسـە سەرنجڕاكێـشانەی پـەرتووكی پیرۆز وەك داواكـاری پادشـایەتی و پێـوانی ئـەخلاقی هەڵـسەنگێنێ. بەشـێوەیەكی بـەهێز بەكۆمـەڵگابوون دەستنیـشاندەكرێت. لـەناوەڕۆكی خۆیـدا

بانگەوازی بۆ هۆزی عیبرانی دەکات کە پێویستە دوور لە بتەکان بوەستێ و گرێدراوی خوای خۆی بێت؛ ئەم بانگەوازییە باسێکی ئایینییە هۆزی عیبرانی لە پەرتەوازەبوون رزگاردەکات و دەبێتە هۆکاری ئاوابوونی پادشایەتی. هەروەکو چۆن میتۆلۆژیای سۆمەری چیرۆکی پادشا ــ خوداوەندەکانە، ئەوا پەرتووکی پیرۆزیش چیرۆکێکی ئایینییە باس لەوە دەکات کەچۆن لەهۆزگەرایی بەرەو ئاواکردنی پادشایەتی هەنگاو دەهاوێژرێ. زهنییەت و ئەدەبیاتی زاڵی ئەو سەردەمە زمانێکی پیرۆزی پەرتووك دەسەپێنێ. جێگای بایەخە کە لەژێر چڕبوونەوەی شێوەی بابەتەکەدا ناوەڕۆکەکەی ببینرێ. ئامانجی دوایی حەزرەتی عیساش ئەوە بوو ببێتە پادشای قودس کە بە "کچی سەهیۆن" ی بەناو دەکرد. هەر لەم پێناوەشدا گیانی خۆی بەختکرد.

سێیەمین و دواترین قۆناخی پێخەمبەرایەتی لەسەرەتاییەوە تا 632 ی زایینی لەدایکبوونی حەزرەتی عیسا تاوەکو کۆچی دوایی حەزرەتی محەمەد بەردەوام دەبێت. دوای ئەو سەردەمە هۆزی عیبرانی لەرێگای سەفارییەکان دەکەوێتە قۆناخی کاتبەکان، ئایینی مەسیحیش لەرێگای حەواری و قەشەگەورەکان و پاپاکانەوە لەناو گەلانی دیکە بڵاودەبێتەوە.

ئەدەبیاتی پێخەمبەرایەتی (لەسەرووەدا ئینجیل) بۆ زمانی لاتینی و گریکی وەرگێڕدرا، ئەمەش کاریگەریەکی بنچینەیی کردە سەر زهنییەتی شارستانییەتی رۆژئاواو رێگای لەپێش گۆڕانکاریەکی ریشەیی کردەوە. تێکۆشانی لەدژی نیو خودا بانگەشەی خوداوەندیبوون لە ئیمپراتۆرەکانی هێلین ـ رۆما دەسەنێتەوە. لەساڵی 312 ی زایینی قوستەنتینی گەورە ئایینی مەسیحی پەسندکرد, دواتر وەك ئایینی فەرمی راگەیاند. ئەمەش هەنگاوی کۆتایی قۆناخێکی مێژوویی بوو. بەمشێوەیە هەرچەندە بانگەشەی "مرۆڤ نابێت بەخوداوەند " ی پێخەمبەران گەلێك خاسییەتی خۆی لەدەستدابێت, بەڵام دیسان سەردەکەوێت. هەربۆیە لایەنی (لقی) پێخەمبەرایەتی بەناوی موسڵمانێتی و بەپێشەنگایەتی حەزرەتی محەمەددا هەر لەسەرەتاوە خۆی وەك سێبەری خوداو پەیامنێرەکەی بۆ سەر زەوی رادەگەیەنێ. باوەڕی سێیانەی (سێکوچکەی) حەزرەتی عیسا " باوك ـ کوڕ ـ رۆحی پیرۆز" رەتدەکاتەوەو بەحوکمی ئایەتەکان جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە مرۆڤ تەنیا دەتوانێ ببێتە بەندەی خودا. بەڵام چەمکی بەندەی خودا لێرەدا کاریگەری پادشا ـ خوداوەند نیشاندەدات. "ئەڵلا" لەشوێنی پادشا ــ خوداوەندەکان جێگیر دەکرێت. ئەم نموونەیە بەشێوەیەکی سەرنجڕاکێشانە گوزارشت لەشەڕی درێژخایەنی بواری زهنییە. هەروەها دەسەلێنێ کەشەڕی مرۆڤ بەرامبەر پادشا ــ خوداوەندەکان هەزاران ساڵی خایاندووەو دیاردەکات کەرزگاربوون لەکۆیلەدارییەکی دژوار سانایی نییە.

لەکۆتاییەکانی ئیمپراتۆریەتی رۆمادا سەردەمی پادشا خوداوەندەکان کۆتایی پێدەێت، لەگەڵ قۆناخی حەزرەتی محەمەدیش بەتەواوی کۆتایی پێدێت. بانگەشەی سەرەکی پێخەمبەران ئەوە بوو کە مرۆڤەکان ناتوانن خۆیان وەك خوداوەند رابگەیەنن. کاتێ ئەم خاڵە بەتەنیا وەك بەرنامەی پارتێك بەدیهات، ئیتر واتای بەردەوامبوونی هەبوونی پێخەمبەرایەتی نەما. ئەوانەی دوای ئەمە شوێنپەنجەو سێبەرو چیرۆکن.

بەرهەمی سەرەکی ئایینی تاکخودایی رۆژهەڵاتی ناوین دەوڵەتی دەرەبەگایەتی چەرخی ناوینە. بەگوێرەی کۆیلایەتی چاخی کلاسیك کۆیلایەتییەکەی نەرمترەو کۆیلایەتی رەنجبەرانە، واتا پێشکەوتووە. هەنگاوێکی پێشکەوتوو لەبواری کۆیلایەتی لەئارادایە. لەکۆیلایەتی چینەکانی تریشدا پێشکەوتن هەیە. سوڵتان (هێزی دەسەڵات و شەڕ) وەك سێبەری خودا لەقەڵەم دەدرێت. وەك بەردەوامی باوەڕی پادشا ـ خوداوەند تەماشای دەکرێت.

دەبێ هەردوو رێکخستنیش لەمێژووی مرۆڤایەتیدا لەبواری تایبەتمەندێتی کۆمەڵکاری و هەڵوێستی دیموکراتی بچووك نەبینرێن و وەك ئەو هەنگاوانە هەڵسەنگێنرێن کە بەرەو ئازادی و دادوەری نراون.

نەریتی بەرخودانی هەزاران ساڵ لەبەرامبەر کۆیلەداری کلاسیك و سـەرەتایی خـاوەن دەسـکەوتی مـەزنی بوارەکـانی هـزری، سیاسـی، کۆمەڵایـەتی و ئابوورییـە. هەرچـەندە مێـژووی نووسـراو بەشـێوەیەکی تایبـەت ئـەم دەسـکەوتانە جـودا نەکاتـەوەو دەستنیشانیان نەکات، بەڵام گومان لەهەبوونیان ناکرێت. کولتووری مرۆڤایەتی زیاتر بەجۆگەلەی خوێنی ئـەم دوو بەرخودانـە ئاودراون. ئەمانە بوونەتە بابەتی سـەرجەم هونـەرە سـەرەکییەکان. بەهـەموو شـان و شـەوکەتێکیان پەیکـەری پەرسـتگاکان تـا ڕۆژی ئەمرۆمان هاتوون. ئەگەر تۆزێك لەئەخلاقیش مابێتەوە ئـەوا لەسـایەی ئـەم نەریتەیـە. داسـتانە نـەمرو و چیرۆکەکـانی حەواری و وەلیەکان هەڵوێستە گەورەکانی مرۆڤایەتی نیشاندەدەن. دیسان لەسەر ڕێگای ئـەم نەریتەیـە کـەمرۆڤ بـەدەیان ساڵ دەکەوێتـە خـەڵوەت و گۆشـەگیری، لەزیندانـەکان دەڕزێ، لەخاچـدەدرێ، بەپارچـەیەك نـان و زەیتـون و چـەند دەنکـە تـرێ و خورمایەك خۆی پەروەردە دەکات، هەست بەئێش و ئازاری خەڵك دەکات، نـرخ و بـەهای هـەرە زێـدە بـەزانین دەبەخـشێ. ئـەم نەریتەیە کەبەها بەژیانی کۆمـەڵگاری دەبەخـشێت و تـاکڕەوێتی ڕەتدەکاتـەوە، سیـستەمی مانیـستەر(دێـر) بەچـاوی قوتابخانـە سـەیری زانیـاری بەدەسـتهێنراو و پیـشەکاری دەکـات و بـەهایان پێـدەدات. دیـسان ئـەم جۆگەلـە ڕەسـەنانەی بەرخودانـە کەمرۆڤایەتی ناچاری بیرکردنەوە لەئاشتی کرد، کەرامەتی مرۆڤی پاراست، یارمەتیـدانی کـرد بەبنـەماو سـەرنجی خـستە سـەر برایەتی و دەرگای خۆی بەرووی مرۆڤایەتیدا کردەوە کەهێزی دەسـەڵات ــ شـەڕ لەکوشـتن و مـردن بـەولاوە شانـسێکی دیکـەی نەدەدایە مرۆڤایەتی. کۆمەڵگای چینایەتییان لەگەڵ خۆیان نەهێناوە؛ بـەڵام بـۆ ئـەوەی لـەناو سیـستەمی کۆمـەڵگای باڵادەست نەتوێنەوە نەیانتوانیوە بەتەواوەتی خۆیان لێ ڕزگاربکەن. ئەوانیش هەندێ لەجاران هێندەی ئەربابەکانی پێشوویان بوونەتـە دەوڵەتگەراو پلەدار, بەڵام دیسان ئەگەر هەندێ نرخ و بەهای مرۆڤایەتی تا ڕۆژگاری ئەمڕۆمان ماوە، ڕۆڵی ئـەم ڕێکخستنانەی تێدا هەیـەو پێویـستە مـرۆڤ مـافی خۆیـان بـداتێ. ئەگـەر کۆمـەك و ڕۆڵـی ئـەم دوو نەریتـە لـەڕۆژگاری ئەمڕۆمانـدا نـەبینرێ ناتوانرێ هەڵوێستی دیموکراتی, ئازادی, یەکسانی و لێگەڕینەکانی ژینگەی سروشتی و مافی مرۆڤ و ناسنامەی کولتووری شـرۆڤە بکرێت. بەلانی کەم هێندەی تاکێتی (کەسێتی)تاکی هاوچەرخ لەپێناو دیموکراسیدا خزمەتی لەبواری گەلەریشدا گرنگە، ئەگەر زەمینەی بواری گەلەریش وەکو میراسی ئـەم دوو ڕێکخستنە پەسـند بکرێـت، ئەوکاتـە بەشـێوەیەکی ڕاسـتترو چارەنووسـسازتر دەرك بەکاریگەری ئەرێنی ئەم نەریتە دەکرێت.

چوارچێوەی ئەو باسەی کە هەڵوێستی دیمـوکراتی و کۆمـەڵکاریمان تێدا نیـشاندا دەرفـەت بـەوە دەدات بەشـێوەیەکی باشـتر دەرك بەکۆمەڵگای ئیمپراتۆریەتی ڕۆما بکەین. ڕۆماش وەکو ئەوانەی پێش خۆی لەدوای چەند سەدەیەك لەئاکامی هەوڵەکانی ڕێکخـستن کۆمـەڵگای کۆمـەڵکاری نـاوخۆو، هـاتنی گروپـە ئەتنیکییـەکانی بـاکوورو لەئـەنجامی "هێـرش ــ پاراسـتن"ی ئـەو کۆمەڵانـەی نزیـك بەکۆمـەڵگای سروشـتی بـوون، ڕووخـا. ئیمپراتۆریـەتی ڕۆمـا پارچـەبوو، لـەکۆتایی سـەدەی چوارەمیـشدا پارچـەیەکی هەڵوەشـایەوە. بـەهۆی پەیوەنـدی ناڕاسـتەوخۆی نێـوان ئـەتنیك و کۆمـەڵکاری ئـایینی سـەرکەوتن هاوبەشـە. بەشـێوەیەکی تێکـەڵیش بێـت سـەرکەوتن هـی سیـستەمی کۆمـەڵکاری و گەلانـە. بێگومـان زهنییـەت و بـاوەڕی دەوڵەتگـەرایی هەڵنەوەشـاوەتەوە. هەرچـەندە تۆپەبەفرینەکـە پارچـە پارچـەش ببێـت بـەڵام بـەبێ ئـەوەی بتوێتـەوە لەگـەڵێك گۆڕەپـان سەرلەنوێ بـەردەوامی بەهـەبوونی خـۆی دەدات. جـارێکی دیکە دەبینـین کـەهێزی دەسـەڵات ــ شـەڕ نـاتوانێ ماوەیـەکی درێـژ بەپارچەکراوی بمێنێتەوە. وەکو ئەڵقەکانی زنجیرە، ئەڵقـەکانی خـۆی زیـاتر دەکـات و بـەمجۆرە بـەردەوام دەبێـت. لەڕۆژهـەڵات بێزەنت، فرانك و شارلمان و ئیمپراتۆریەتی ڕۆمای پیرۆز لەخاکی پـاکیزەی ئـەوروپا بـەفۆرمی نـوێ درێـژە بەهـەبوونی خۆیـان دەدەن.

لەڕاستیدا ئەوانەی ڕۆمایان هەڵوەشاندەوە هۆزی جەرمەن بـوون, کەلـەبواری کولتـووری بەڕیـشە ئاریـانی بـوون. هۆزەکـانی لەئاسیای ناوین هاتبوون بەدەیان ساڵ ئەم سیستەمەیان هەژانـد. بـەبێ هێـزی ئـەتنیك نـاتوانرێ ڕۆمـا بێهێـز بکـرێ و ئـامێرە

گەورەکەی شەڕ بێکاریگەر بکرێت. هەروەکو چۆن گووتەی ئیمپراتۆریەتی رۆما بەشێوەیەکی خەمناك لەئەنجامی هێرشی بەربەرەکان رووخا, نابێتە زمانی کۆمەڵناسە دیموکراتەکان لەهەمانکاتدا نابێتە زمانی راستیش. کاتێك زنجیرەی ئیمپراتۆرەکان بێنینە بەرچاوان باشتر دەرك بەهێزی مەترسیداری شەڕ ـ دەسەلات دەکەین. هیچ نارەزاییەك ناتوانێ رێگری ئەوەمان لێبکات کەرووخاندنی ئەم هێزە لەلایەن بەربەرەکان وەك یەکێك لەهەنگاوەکانی ئازادی تێبیگەین.

لەراستینەی هەڵوەشاندنەوەی رۆمادا جارێکی دیکە روونبۆوە کەمێژوو لەمیانەی شەڕی نێوان ئەو کەسانەی شەڕ ــ دەسەلات کە خۆیان وەکو سەرچاوەی مۆرالی سیاسەت، کۆمەلایەتی و ئابووری نیشاندەدەن لەگەڵ ئەو کەسانەیە کە جەخت لەسەر هەڵوێستی دیموکراتیانەو ژیانی ئازادیخوازی و کۆمەڵکاری دەکەن و بەرخودان دەکەن. ئەگەر لەبیرنەکرێ کەبەردەوام رەوشی شەڕ لەژێر سیستەمی ئاشتی و ئارامی شاراوەیە ئەوا باشتر دەرك بەراستینەی کۆمەلگا دەکرێت.

مێژوویکی بەمشێوەیە کۆڵەکەی هەنگاونانی ئەوروپا بۆ چاخی ناوین (سەدەی پێنجەم تا پانزدەهەم) پێکدێنێت کە هەوڵی ئاماژە پێکردنماندا. بەڵێ ئەم مێژووە پاڵپشتی چاخی ناوینی ئەوروپایە. پێویستە لەوە تێبگەین کە بەبێ ئەم مێژووە ئەوروپا نەك ناتوانێ شارستانییەت بئافرێنێ, توانای فێربوونی سفریشی نییە. دوای ئەوەی بۆ ماوەیەکی درێژ لەسەردەمی دەرەبەگایەتیدا کرکەوت بەهەموو هێزی خۆی هەوڵیدا زانست و زهنییەتێکی نوێ بەدەستبخات. بەبێ ئەم مێژووە کەس ناتوانێ بیر لەمانە بکاتەوە یان خەیاڵیان بکات. دواتر ئەوروپا بەراستی روو لەزانست و مێژوو دەکات، ئەو هێزەی پێویستییەتی وەریدەگرێ. لەمیانەی ئەم دوو هێزە گەورەیەوە پێرەوی زانین و مێژووی راست هەنگاوێکی مەزنی شارستانییەت دەخولقێنێ.

کۆمەك و رەنجی ئایینی مەسیحی بۆچاخی ناوین کەم و سنووردارە. لەرێگای دادگاکانی ئەنگیزاسیۆن خواستوویەتی زایینی نوێ ئاستەنگ بکات. لەکاتێکدا هەوڵدەدات رێگا لەجۆگەلە ئەرێنییەکانی وەك هێریتیکەکان مەزهەب، سیحربازەکان، (پاشماوەی ژنی ئازاد)، سیپاچیەکان (پێشەنگەکانی زانست) بگرێت کە لە کۆنەوە هاتوون و بەئاگر بیانسووتێنێ، بەهۆی مەیلی نزیك بەژیانی سروشتی کە پشت بەئەتنیکی نوێ دەبەستێ و مەزهەبی پروتستانتیەوە ئیرادەی خۆی تێکدەشکێ و شارستانییەتی نوێ زهنییەتی دەکرێتەوەو ئیرادەی بەهێزدەبێت. لەرێگای پرۆتستانتییەوە موحافەزەکاری وشکی ئایین تێپەردەکرێت و رێگا لەپێش ئەو بەنەتەوەییبوونە دەبێتەوە کەپشت بەئەتنیك (نەژاد) دەبەستێ.

هیچ بەڵگەو بیانوویێك لەئارادا نییە نیشانبدەن کە ئەم پێشکەوتنە مەزنە ئامانجی نەخشە بۆکێشراوی پێشخستنی سەرمایەدارییە. لەبنەرەتدا گەلێك بەڵگە لەدەستدان کەپێویستی پێشکەوتنی شارستانی دیموکراتیك نیشاندەدەن.

سەرباری ئەوەی لەمێژووی شارستانییەتدا سیستەمی دەرەبەگایەتی چاخی ناوین دۆگماتیزمی کۆیلەداری سەردەمی سەرەتایی سنووردارکرد، بەلام لەهەمانکاتدا گۆری و درێژەی پێدا. لەجیاتی پادشا ــ خوداوەند سێبەری خودا جێی گرتەوە، ئەم فۆرمەش شێوەی گۆرانکاری دۆگماتیزمی فەرمانرەواییە. ناوەرۆك دەپارێزرێ. هێزەکانی شەڕ ــ دەسەلات لەگۆرەپانە بەرفراوانەکانی ئەوروپاو ئاسیا بلاوبوونەتەوەو هێزی خۆیان زیادکردووە. لەجیاتی ئیمپراتۆریای رۆماو پارسی ماندووبوو، سیستەمی خوێنە تازەکانی عەرەب ـ ئیسلام، جەرمەن ـ کاسۆلیك، سلاڤ ــ ئۆرتۆدۆکس ئاواکران. بەدرەنگ وەختەوە هەمان سیستەم لەلایەن تورك ـ ئیسلام، مەغۆل ــ ئیسلام درێژەیان پێدراوە. لەم شێوە نوێیەی ئیمپراتۆریاندا گرنگ ئەوەیە کە توخمە کۆمەلایەتییە نوێکان وەك خوێنی تازە دەگرنە ناو بونیادو هەبوونی خۆیان. هەرچەندە لاسایی رێچکەی پارس ــ رۆمایان کردۆتەوەو بوونەتە خاوەن هێز، بەلام ئەو پێکهاتە بەهێزترەی زهنییەت ـ باوەری کەئایینی مەسیحی و موسلمانێتی لەگەڵ خۆی هێنا، ئەو بەنزین و وزەیەی بەخشی کە هێزی دەسەلات ــ شەڕ پێویستی پێیەتی. لەلایەکی دیکەش هێزە پلەدارەکانی عەرەب، جەرمەن، تورك و مەغۆل کەفێری درێژخایەنترین ژیانی کۆچەری ببوون لە مێژوودا، لەرەوشێکی وەهادا

بوون پێویستییان بەچەندە سەربازی باوەڕمەند هەبوو, لەگروپی ئەو قەومانەیان کۆکردەوە کە پاڵپشتییان بوون. ژیانی دەوڵەمەندو ئاسوودەتری شار خاوەن تایبەتمەندێتییەکی سەرنجڕاکێشی وەهابوو کە قەومە نوێیەکان بەشێوەیەکی بەرفراوان لەگۆڕەپانەکان بڵاو ببنەوە.

لە راستیدا بنگەی ژێرەوەی جەماوەری ئەتنیکی و توێژە هەژارەکانی تەریقەت و مانستەر(دێر)ەکانی مەسیحی و ئیسلام بەدوای دونیاو ژیانێکی جیاواز دەگەڕان. نەفرەتیان لەبەکاربردن و ستەمکاری دەوڵەت و پلەداری دەکرد. هەربۆیە چوبوونە ریزی رێکخستنی مەزنەوە. شرۆڤەی هەرەڕاست بۆ چاوەڕوانییەکەیان ئەوەیە؛ ناوەندی تەریقەت و دێر (مانستەر) وەك سەنتێزی ژیانی کۆمەڵکاری ـ سروشتی و دیموکراسییەکی گەردوونی مرۆڤپەروەر بوو. لەهەردوو ئایینیشدا کەسایەتی وەکو مەولانا خالید زۆرن کە بەدڵ و زهنی سەردەم دەناسرێن و دەیانگووت "تۆ لە 72 میللەتی جیاوازیش بیت، پێشتر چ گوناحێکت هەبێت دیسان وەرە", ئەم هەڵوێستەی بەپوختی ئاماژەمان پێکرد تا بڵێی دیموکراسییەتێکی گەردوونی لەناواخنی خۆیدا هەڵگرتووە. ئاماژە بەرێبازی دیموکراسی و گەردوونی چەرخی ناوین دەکات.

ئەگەر مرۆڤ بەمجۆرە هەڵوەستە بەرامبەر بەرێبازی سۆفیگەرایی و دێرەکانی ئەو قۆناخە بکات ئەوا رێگا لەپێش تێگەیشتن دەکرێتەوە. لەبەر ئەوەی چینی باڵای ئەتنیك و ئایین دەبنە هێزی دەوڵەتی دەرەبەگایەتی، بەشە هەژارەکانی ژێرەوەش لە دەوروبەری دێر ـ لەئیسلامیەتیشدا بەشێوەیەکی بەرفراوان لەناو تەکیەکانی تەریقەت بڵاو ببوونەوە ــ وەکو هێزێك لەدەوروبەری سیستەمی کۆمەڵکاری دەژیان. لەبواری چینایەتیدا ئەمە بەواتای پارچەبوونێکی قووڵ دێت. بەواتایەکی دیکە ئەمە وەك پارچەبوون و تێکۆشانی نێوان هێزی دەسەڵات ــ شەڕی تایبەت بەچاخی ناوین ــ شانبەشانی هێزە بەکرێگیراوەکانی ــ و گەلی کۆمەڵکار ــ دیموکراتە. ناکۆکی باتینی(الباطنیة) ــ سوننی جیهانی موسڵمانێتی و کاسۆلیك ــ هێریتیکی جیهانی مەسیحی ئەم راستییە نیشاندەدەن. هەمان دابڕان و پارچەبوون لەناو قەومەکانیشدا دەبینین. نموونەی وەك سەلجووقی ـ عوسمانی ـ تورکمان؛ خەلیفەی عەرەب ـ خەواریج ... هتد لەئارادایە.

ئەم ناکۆکییە چینایەتییە گوزارشت لەشەڕی نێوان هەمان قەوم دەکات. هەندێ لەرێکخستنەکانی هەژاران لەئاستێکی بەرزدا توانییان ببن بەسیاسی. هەروەکو چۆن قەرەمەتی، حەشاشیەکان، فاتمی و عەلەوی گوزارشت لەنارەزایی چینایەتی بەشی هەژارانی جەماوەر دەکات؛ لەهەمانکاتدا نموونەی سەرەتایی دیموکراسی چاخی ناوینن. بەڵام چەمکی دەسەڵاتداری زاڵ بەسەر سیستەمی کۆمەڵگا رێگا نادات ئەم رێکخستنە لەبواری دیموکراسیدا هەنگاوی زیاتر بەرەو پێشەوە بهاوێژێت. لە ئاکامی ستەمکاری دەرەوەو ناوەوە، بەهۆی دوورکەوتنەوە لە راستینەی خۆیان خێرا پاکتاوبوون و کاریگەرییان نەما. لەئەورووپاو ئاسیای ناوین کولتووری دەزگاکانی هاوشێوەی دێرەکان کارگەریەکی هەمیشەییان هەبووەو توانییان بۆماوەیەکی درێژ بەردەوام بن. لەبەرهەمهێنانی زانست و ئامرازەکانی، دێرەکان رۆڵێکی گرنگییان بینی. هێزی گەوهەری ژیان و زانست بوون. دەرکەوتنی قوتابخانەو زانستگاکان لەنزیکەوە پەیوەندی بەخەباتی تەکیەو دێرەکان هەیە.

کۆمەڵەکانی شەڕ ـ دەسەڵات پێکدادانی مەزنیان رەچاو کردو لەئاکامدا توانییان ببنە هێزی باڵادەستی سیستەم. لێرەدا رۆڵی هێزی نەریتی دەوڵەت و دەزگاو زهنییەتەکەی دیاریکەرە. بۆ ئەوەی رێگا بەو رێکخستنە نیو ــ دیموکراتیانە نەدات کە لەبواری دەزگای بەڕێوەبردن ئەماتۆرن (بێ ئەزموون) بەگوێرەی خۆی بەتوانستە. لەهەمووی گرنگتر ئەوەیە کە لەباڵادەستی ئەم هێزانە بەولاتر ئەم بەشەی مێژوو لەمیانەی ململانێوە تێپەڕدەبێت.

لەمیانەی پروپاگەندەیەکی بەرفراوان " سێبەری خودا، سوڵتانێتی گەورە " دەچەسپێنن، ئەمەش شێوەیەکی نوێی دەوڵەتی تەڵەکەباز و ستەمکار و تاڵانکارە کە هەر لەسەرەتاوە تاکو دوایی بەهەزاران ماکیاژ چنراوە. ئایینی مەسیحی و موسڵمانێتی هێزی شەڕ ــ دەسەڵات کە وەك تۆپی بەفرین و ئاگرین وەسفمان کردبوو لە پارس ــ رۆما وەردەگرن و لەچاخی ناوینی

دەرەبەگایەتی دەمامکی ئایینی لەبەردەکەن و خۆیان دەکەن بەهەمیشەیی. بەم شێوەیە بە پێچەوانەی بانگەشەکانیان ستەمکاری و تالانکاری ئیمپراتۆریەتی پارس و رۆما تێپەڕ دەکەن. بەرامبەر ئەمەش رێکخستنی تەریقەت و مەزهەب و مانستەرەکان، ئەتنیکی هەژار کە لەژێرو لەدواوە بەجێ ماوە، تەنانەت پلەداری خیانەتیشیان لێ بکات، لەمەزنەدەکان زیاتر دیموکراتن و نوێنەرایەتی راستی گەل و رۆحی کۆمەڵگای کۆمەڵکاری دەکەن. بۆ ئەوەی باش دەرك بەرۆژگاری ئەمڕۆمان بکەین بەئەندازەی سەردەمی کۆن، نابێ بەچاویلکەی ئەسپی بالادەستی و دڵێکی تەنەکە ئاسا تەماشای چاخی ناوین بکەین، بەڵکو پێویستە لەچوارچێوەی ئەم پێناسانە هەستی پێبکەین و دەرکی پێبکەین. ئەمە بۆ چەمك و رۆحی ئازادی بایەخدارە. ئەوانەی لەرۆح و تێگەیشتندا بەشێوەیەکی راست لەناو مێژوو نەژین ناتوانن بانگەشەی ئازادی و یەکسانی بکەن و ببنە دیموکرات.

شارستانییەتی چاخی ناوینی ئەوروپا لەدوای سەدەی سێزدەهەم تاوەکو پازدەهەمی زایینی چەندی بەهای شارستانییەتی رۆژهەڵاتی ناوین هەبووە وەریاندەگرێ ــ رۆڵی مانەستەرەکان لەوەدا گرنگە ــ و بەخوڵقکاری خۆنوێکردنەوە, بەخێرایی زەمینەی رێنیسانس ئامادە دەکەن. پێویستە مرۆڤ لەنزیکەوە دەرك بەوە بکات بۆچی دەربەگایەتی بەشێوەی کلاسیك درێژخایەن نابێت. کۆمەڵگای چینایەتی لەمیانەی کۆیلەداری چاخی سەرەتایی لەتەمەنی 4000 ی پ. ز تاوەکو 500 ی زایینی لەماوەی هەرە درێژخایەنی خۆیدا ژیاو تەواوی توانستی خۆی خەرجکرد. ئەوەی لەدەستی هاتبوو ئەنجامیدابوو. لەم قۆناخەدا بەشداری جیابوونەوەی چینایەتی دەرەبەگایەتی کەمە، ئەمەش بۆ سنوورداری توانستەکانی دەگەڕێتەوە. لەدۆخێکی وەهادا نییە بەکەڵکی سیستەمی کۆمەڵگا بێت. هەڵبەتە ئامانجی رێکخستنی ئایینی و ئەتنیکی ئەوە بوو ئەم سیستەمە تێپەڕبکەن. پلەدارییەکان داخوازی بوون بەئیمپراتۆریەتییان هەبوو, بەڵام ئەمە ئامانجی سەرەکی نەبوو. بەشێوەیەك شۆڕشی قەومی ئەتنیکی و شۆڕشی ئایینی کۆمەڵایەتییان بەکارهێنابوو و خۆیان گەیاندبوو بەهێزە نوێکەی شەڕ ــ دەسەڵات. بەر لەشۆڕشی فەرەنسا دروشمەکانی "ئاشتی، برایەتی و یەکسانی" لەسەر ئالای بەرخۆدانی گەلە هەژارەکان نووسرابوو. لەژێر سایەی حوکمداری هەزاران ساڵەی سەڵتەنەتی ئیلاهیدا ئەمانەش روویدەدا. بەمجۆرە ئۆتۆپیای "مەحشەر ــ بەهەشت" ئەبەدی دەکرا، جارێکی دی پلەدارییە کە لەمیانەی تەڵەکەبازی و ستەمکارییەوە لەبواری نەریتی درێژخایەنی هونەری تالانکاری کارامەببوو، چی بخواستبووایە لەرێگای تەفرەدان و سەرکوتکردن ئەنجامیدەدا.

لەئەوروپای رۆژئاوادا ئەم قۆناخە درێژخایەن نەبوو، لەم بوارەدا هێزی راستەقینەی رۆشنگەری مانستەرەکان ـــ لە ئیسلامییەتدا ئەم هێزە لەژێرکاریگەری سەڵتەنەتدا مایەوە ـ و رۆحی کۆمەڵگای سروشتی تازەی ئەتنیك بەتایبەتیش لەلایەن "جەرمەن "ەکان رۆڵێکی گرنگ دەبینن. وەك هەموو قۆناخەکانی دیکە ئەم دوو هێزە بەردەوامییان بەئازادی ئیرادەو تێگەیشتن دەدا. بە جۆشوخرۆشێکی مەزن و حەسرەتەوە ئالای ئازادی و زانستییان لەگۆڕەپانە بە بەرهەمەکانی ئەوروپادا دەشەکاندەوە. نەپادشاو شازادەکانی چاخی ناوین کە کۆپی ئیمپراتۆریای رۆما بوون، نە ئەنگیزاسیۆنی کلێسا فەرمییەکانی کەببوونە رۆحی پادشاکان, نەیاندەتوانی رێگای لێبگرن و ببنە کۆسپ. بۆئەوەی شارستانییەتی ئەوروپای رۆژگاری ئەمڕۆمان بناسین پێویست و بایەخدارە کە بەرێزو بەرپرسیارێتی هەڵوەستە بەرامبەر ئەم سەردەمە خوڵقکارە بکەین کەمرۆڤی خاوەن رۆحی ئازادو هزری مەزن جێگای خۆیان تێدا دەگرت. ئەو بەهایانەی ئافرێنراون بەلانی کەم هێندەی بەهاکانی شۆڕشی نئۆلیتیك (گوند) جووتیاری و شۆڕشی شارستانی ــ شار واتادارن. ئەو زانین و رۆحەی لە رۆژهەڵات بەرەو سیسبوون و کوژانەوە دەچێ، لەرۆژئاوادا بەردەوامە. ئەو ئازادی و زانینەی بەدەستی ئەوروپاییەکان گەورە دەکرێت، ئەو رۆح و هۆشیارییەی کۆمەڵگای سروشتییە کەبەهەزاران ساڵان پێشەنگایەتییمان کردو لەخۆمانەوە گرت. ئەمە لێمان نامۆ نییە بەڵکو راستییەکمانە.

بزووتنەوەی ڕێنیسانس کە لەسەدەی پازدەهەمەوە دەستیپێکرد، لەڕاستیدا دایك و باوکی ڕۆژهەڵاتییەو دوا نەوەی بنەماڵەیەکی هەزاران ساڵەیە. ڕاست نییە کەوەك منداڵێکی ئادەم و حەوای ئەوروپا ببینرێ. لەوانەشە منداڵی نەفیکراوی ڕۆژهەڵات بێ. ئاشکرایە کەڕێنیسانس بەردەوامی ڕووداوەکانی سەدەی سێزدەهەمین و چواردەهەمینە. لەسەر زەمینەی پادشا کۆپیکراوەکانی ڕۆماو کۆشکی گەورە قەشەکان گەورەنەبووە، بەڵکو لەمانستەر(دێر)ی ناوچە لادێییەکان و زانستگاکانی شارگەورەبوون. لەم گەورەبوونەدا نەهێزی سیاسی ـ سەربازی نەهێزی ئابووری ـ بازرگانی دەرەبەگەکان، هیچ یەکێکیان ڕۆڵی دیاریکەریان نەبوو. مانستەری ناوچە لادێییەکان و زانستگاکانی شارەکان بەرەنجی خۆیان لەسەرپێیان دەمان و گەلیش بەخێوی دەکردن، پشتگیریان لێدەکردن و جێگای چاوەڕوانی و ئومێدیان بوون. ئەوان لەپێناو گەورەکردنی ئازادی و هۆشیاری شوێنگەی سەربەخۆی تێکۆشان بوون. بەبایەخەوە ئاماژە بەو خاڵە دەکەم کە ئەو ڕێگا سەرەکییەی بەرەو ڕێنیسانس دەڕۆیشت بەکۆشکی قەشەو پادشاکاندا تێپەڕ نەدەبوو، بەڵکو بەقوتابخانە هەرەوەزیەکانی گەلدا تێپەڕدەبوو. ڕێچکەی دەرەبەگایەتی و بۆرژوازی لەدایك نەبوو ئەم کاروانەیان نە نەخشاندووە.

ئەگەر بخوازین شوێن و کاتەکەی لەلێشاوی ڕووباری شارستانییەتدا دەستنیشان بکەین، ئەوەی بەسوودو ئەزموونبەخشە سەرچاوەی سۆمەرە. ڕاست ئەوەیە بۆ سەرچاوەی کانیەکە بگەڕێینەوە. شارەکانی 3500 ــ 2500 ساڵی پ. ز لەئورو ئورگ ئاواکران شەپۆل بەشەپۆل لە نیپورو بابل وەك ناوەند, لەنەینەواوە بەرەو باکووری دیجلە ــ فورات بڵاودەبنەوە. ئەو سەردەمەی لەم ناوەندانە پێکدێن وەهایە؛ نیپور 2500 ــ 2000 ی پ. ز، بابل 2000 ــ 1300 ی پ. ز (چاخی کۆن و ناوین) ئاشوور 1300 ــ 600 ی پ. ز، دوایین سەردەمی بابلیش 600 ــ 300 ی پ. ز لەدەرەوەی میزۆپۆتامیاش ئەو شارستانییەتانەی ڕاستەوخۆ کەوتوونەتە ژێرکاریگەری سۆمەریەکان هیتیتەکانی ئەنادۆڵ 1700 ــ 1300 ی پ. ز، میدیا 900 ـ 550 ی پ. ز، لە پارس 550 ــ 300 ی پ. ز دەتوانین شارستانییەتی ڕۆماو گریکی کۆن لەسەر دووەمین شۆڕشی زهنیەت هەڵسەنگێنین. شارستانییەتی سەردەمی تێپەڕبوونن لە هزری میتۆلۆژییەوە بۆ هێزی فەلسەفی. دوای ئەوەی نوێنەری هەرە گەورەی ڕۆژهەڵات لە ڕۆژئاوا ــ تروادە ــ دەڕووخێ ئەم پێشکەوتنە بەدیدێت. هەلاس و ئەتروسکییەکان نەیانتوانی خۆیان بە پێشکەوتنێکی تایبەت بگەیەنن. ڕەوشی کۆچەری باوییان تێپەڕنەکردووە. شارستانییەتی ئیتاڵیاو گریك کە لەساڵانی 1000 ی پ. ز دەستیانپێکرد، لەمیانەی پێشکەوتنی هزری فەلسەفی لەساڵانی 500 ی پ. ز توانیویانە هەنگاو بۆ شارستانییەتێکی تایبەت بهاوێژن. ڕاستتر ئەوەیە بۆ ماوەیەکی درێژ لەسەر نەریتی شارستانییەتی میسرو سۆمەر خۆیان تێرخۆراك دەکەن لەگەڵ ئەو هێزانە دەبنە یەك کە لەباکوور دێن و لە ئەنجامی کاریگەری تایبەتی جوگرافیاش دەتوانن بەقۆناخێکی تایبەت بگەن. پێشکەوتنی نیمچە دوورگەکانی ئیتاڵیاو گریك بەردەوامی پێشکەوتنەکانی شارستانییەتی هیتیتی ئەنادۆڵە. کاتێك کۆمەکی میسرو فینیقییەکانی ڕۆژهەڵاتی دەریای سپی بخەینە سەر ئەم پێشکەوتنانە ئەوا باشتر دەرك بەفاکتەرەکانی جیاکاری دەکرێت. ئەڵقەی گریك ڕۆمای دەوروبەری ساڵانی 1000 ی پ.ز تاوەکو 500 ی زایینی زیاتر فراوان دەبێت و لەکەنارەکانی ئەوروپاو زەریای ئەتڵەسی دەوەستێ. هەلومەرجی جوگرافی و جیاوازی کات زەمینەو دەرفەت بۆ سێیەمین شەپۆل (ڤێرسیۆن) مەزن ئامادە دەکات. کاتێك ڕووباری شارستانییەت دەگاتە کەنارەکانی ئەوروپا دەگاتە قۆناخی بەپیت و بەرهەمدار. ئەوەی لەساڵی 1500ی زایینی دەستپێدەکات سێیەمین شۆڕشی شارستانییەتی مەزنە. کاتێك ڕێنسانس بەزنجیرەی شارستانییەتی جیهان گرێبدەین ئەوا ڕاستینەیەکی ئەو لێشاوەیە.

پێناسەی هەرەڕاست بۆ ڕێنیسانس ئەوەیە کە وەکو شۆڕشێکی زهنی بەناو بکرێت. شۆڕش لەچەند بوارێکدا ڕیشەیی یە. یەکەمیان، سەرلەنوێ لەدایکبوونەوەی ئەو تاکەیە کە هزری ئایینی بەناوی خودایی لەناویبردبوو تیۆلۆژیای ئایینی مەسیحی ساڵی 1250ی زایینی لەمیانەی سەنتێزی ئەرستۆ لەسەردەمی سکۆلاستیك (سەردەمی دۆگمای ئایینی) دەگاتە لوتکە، مرۆڤ

دەتوانێ وەکو دۆخی هەرە پێشکەوتووی میتافیزیقیش هەڵیسەنگێنێ. هەروەکو بڵێی مرۆڤ لەبیرکراوە. هێندە لەژیاندا سڕاوەتەوەو بوونی نییە ناتوانێ ببێتە یارییەکی (گەمەیەکی) خوداش. لەژێرناوی ئایین کۆمەڵگابوون لەدوا سنوورەکانی خۆیەتی. ئەم شێوە پراکتیکەی هیچ لەگەڵ ژیانی بەرجەستە ناگونجێ ئاستەمە سروشتیبوونی مرۆڤ بۆ ماوەیەکی درێژ بەرگەی بگرێت. هەوڵەکانی هەرەتیزم (مەزهەبە لادەرەکان) جادووگەری (ژنی کۆمەڵگای سروشتی کە نەبۆتە مەسیحی) سیمیاگەرەکان (ئەوانەی زێڕ لە توخمەکانی سروشت دروستدەکەن) لێگەڕینەکانی زانست ـ لەدژی دۆگماتیزمی ئایینی مەسیحی نوێنەرایەتی بەرخودانێکی هزری تایبەت دەکەن. ئەنگیزاسیۆن دەخوازێت کۆسپ بخاتە بەردەم پێشکەوتنەکان بۆ ئەوەی تاکی ئازاد دەرنەکەوێت. نموونەی هەرە سەرنجراکێش کە خۆی لەدۆگماتیزمی مەسیحی دابڕاندووەو لەبیری ئازاد گیرساوەتەوە جیۆناردۆ برنۆیە. برنۆ کە خولیاو تامەزرۆی سروشت بووە جیاوازی ناخاتە نێوان خوداوەندو سروشت. هەروەکو بەهۆشیاری سروشتی (گەردوونی) زیندوو مەست بێت, هێندە شەیدای وێنە و ئەرکەکانی (فۆنکسیۆنی) سروشت بوو، پێشەنگی رێنیسانس کە جۆشوخرۆش دایگرتبوو لەساڵی 1600 لەرۆما سوتێنرا. بەشێوەیەك کەشایستەی یادگاری سپارتاکۆس و سانت پاوڵ بێت.

کەی مرۆڤ بەچاوێکی دابڕاو لە دۆگماتیزم تەماشای سروشتی کرد رێبازی زانستی پێشکەوت. مێشکی مرۆڤ کە بەرێبازی میتافیزقیا چنراوە لەراستینەی سروشت دوورکەوتۆتەوە. دوای ئەوەی هزری مرۆڤ رێبازی خۆی گۆڕی و توانی بگاتە رێبازی زانستی سەرلەنوێ بۆ سروشت دەگەڕێتەوە. رۆجەر، فرانکیس باکۆن و گالیلۆگالیلی کەمرۆڤ دەتوانێ بە پێخەمبەرەکانی رێبازی زانستیش بەناوایان بکات بەچاودێری، تاقیکردنەوەو پێوان دەرگای پێشکەوتنی زانستی ئاوالا دەکەن. هزری زانستی کە هەر لەپێشکەوتندا بوو لەنزیکەوە پەیوەندی بەم پێڕەوەوە هەیە. بەرامبەر بەسروشت هەڵوێستی فەلسەفی گوزارشت لەئومێد دەکات، لەمیانەی پێڕەویش ئەم ئومێدانە دەبن بەراستی، پێشبینی و گریمانە فەلسەفییەکان شوێنگەو راستی زانستی روونەدەکەنەوە، چاودێری و تاقیکردنەوەو پێوانیش زانست دەسەلمێنن. بەبێ پێوان و تاقیکردنەوە ناشێ لەمیانەی ئەگەرە فەلسەفییەکان سوود لەسروشت ببینرێ. ئەو دیاردەیەی بەتاقیکردنەوەو پێواندا تێپەڕ نەبێت نازانرێ کە ئەنجامێکی چۆنی لێدەکەوێتەوە. هەرچەندە لەجیهانی ئیسلامدا لەم بوارەدا هەندێ هەنگاو هاوێشترابن لەبەر ئەوەی پشتیان بەرێبازێکی سیستەماتیك نەبەست، رەنجێکی کەمیان لەزانینی زانستدا هەیە. شارستانییەتی رۆژئاوا کە کۆڵەکە سەرەکییەکەی زانینی زانستە، کاتێ گرفتە ریشەییەکانی پێڕەوی زانستی چارەسەرکرد بەخێرایی کەوتە سەر راستەڕێی پێشکەوتن. دوای ئەوەی کێشەی پێڕەوی زانستی چارەسەرکرا رێگا لەپێش شۆڕشی زانستی کرایەوە. لێگەڕینەکانی پێڕەوی زانستی کە لەمیانەی رێنیسانس دەستپێکرد لەپێشکەوتنی رەوتی نوێی فەلسەفیشدا خاوەن رۆڵ بوو. پەیوەندی و هەڵوێستی فەلسەفەو زانست بەرامبەر یەکتر، بەو ئەندازەیەی بەکەڵکی پێشکەوتنی قۆناخێکی زانستی هات، هەروەها رێگای لەپێش فەلسەفەیەك کردەوە کە پەیوەندییان بەزانستەوە هەبوو.

ئەم شێوازەی هەستکردن و هزر کە دەتوانین وەك دابڕان لەخوداوەندو بناخەی رێنیسانس هەڵیسەنگێنین گەورەترین گۆڕانکاری پارادیگمایە. ئەو شۆڕشە هزرییەی ئەنجامدراوە ئاسایی نییە. زەحمەتترین جۆرەکانی شۆڕشە. بەدەسکەوت و سەرکەوتنی هەرە گەورەی شارستانییەتی رۆژئاوا، خۆی لەدۆگماتزمی ئایینی رزگاردەکات و بەهێزی خودی خۆی هەست دەکات، بیردەکاتەوەو واتا بەژیان دەبەخشێ. سروشتی دەوڵەمەندو زیندوو کە بەهەموو شتێکی جێگای جۆشوخرۆشە لەناواخنی خۆیدا بەڵێنی ئومێدی مەزن دەدات. دوای هەزاران ساڵ مرۆڤ بەدەسکەوتێکی گەورەی زانین بۆ سروشت دەگەڕێتەوە، ئەمەش سەرچاوەی هەموو پێشکەوتنەکانە.

دووەمـین گۆڕانکـاری مـەزن ئـەو ریفۆرمانـەن کـە لەئایینـدا ئەنجامـدراون. بەرامبەربـە دۆگماتیزمی ئـایینی مەسـیحی کـە پێـچەوانەی چـەمکی کۆمــەڵگای سروشـتی بـوو, نـاڕەزاییش بەشـێوەیەکی ئاسـایی دژوار بـوو. نــەریتی کۆمــەڵگای سروشـتی جەرمەنەکان لە بەرئەوەی تازە ئاشنای ئایین ببوون بووە هۆکار کە ریفۆرمی ئـایینی لەمیانـەی ئـەم کولتـوورە ئەنجامبـدرێت. لەراستیدا پرۆتستانتی شرۆڤەی ئایینی مەسیحی تایبەت بەگەلی جەرمەنە. دۆگمـاتیزم نـەرمتر دەکات. کۆسـپەکانی پـێش کـار بـەلاوە دەنـێ, دەرگاکـان بـەرووی زانـست دەکاتـەوە, نوێنەرایـەتی ریفـۆرم و ریفزیـۆن دەکـات. هـەروەکو ناڕازیبوونێکـە دژی سەڵتەنەتی ئایین. گورزێکی بەکاریگەرو مەزنە کە لەموحافەزەکاری زێدەڕۆیی ئـایین دراوە کـە بەشێوەیەکی نائاسـایی سیاسـی بـووە, کۆسـپی بـەردەم پێشکەوتنە کردارییەکانـەو جێگـا بـەئازادی و جیاکـاری گـەلان نـادات. رەنگدانـەوەی شۆڕشـی هزرییـە لـەبواری تیۆلۆژیـدا. لەگـەڵ هەڵوەشـانەوەی قاڵبـە دۆگماتیکـەکان هـزری فەلـسەفی بـەخێرایی دەکەوێتـە قۆنـاخی پێـشکەوتن. هـەروەکو چـۆن لەئـەنادۆڵی رۆژئـاوا لەسـالآنی 600 ی پ. ز هـزری میتۆلـۆژی تێپـەڕکراو رێگـا لـەپێش فەلـسەفەی مێـژوویی کرایـەوە, لـە ناوچـەی ئـەوروپای رۆژئـاواش دوای ئـەوەی دۆگمـاتیزمی ئـایینی بـەلاوەنرا سـەردەمی فەلـسەفەی پێـشکەوتوو دەستپێدەکات. بواری هەرە پێشکەوتووی شۆڕشی زهنی فەلسەفە هەروەکو بڵێی لەمیانەی سپینۆزاو دیکارت پێخەمبـەری خـۆی دۆزیوەتەوە, دەگەشێتەوە.

سێیەمین پێشکەوتن کە لەرێگای رێنێسانسەوە دەسـتپێکرد شـێوەی ئـەو ژیانـە بـوو کـە مـرۆڤ ناوەندەکەیـەتی. چـەمکی " پێویستە مرۆڤ بەهەموو شتێکییەوە هی خوداوەندبێت " فۆرمێکی جیاوازی تایبەت بە کۆیلـەداری بـوو. هـزری میتۆلـۆژی کـە لەباوەڕی پادشای خوداوەند دزەیکردۆتـە نـاو ئـایینی تـاکخودایی بەشـێوەیەك تـاکی لـەژیان دابڕانـدووە هـەروەکو بڵێـی لـەناوی بردووە. ئەم کۆیلەیە بەهەموو شتێکیەوە ئامرازێکی خاوەنەکەیەتی. تاوەکو ئەم رادەیە ونبونی تاك لەناو ناسنامەی ئـەرباب و خوداوەندەکەی بەو واتایەش دێت کەژیانێکی تایبەت بەخۆی نییە. خوداوەنـد هـی ئـەو نییـە, بـەڵکو ئـەو مـوڵکی خوداوەنـدە. ئەگەر روونـتری بکەینەوە واتە گرێدانی ئەوپەڕگەری مرۆڤایەتییە بەپلـەداری ئـایینی کـەبووە بەدەوڵـەت. لەهـەموو ئایینێکـدا کۆیلایـەتی شـاراوەی بـەمجۆرە بـەگوێرەی چـینی باڵادەسـت بـوونی هەیـە. زیندووکردنـەوەی رێزگـرتنی مرۆڤایـەتی لەلایـەن رێنیسانس بەگوێرەی ئەو پێناسەیەش گونجاوە کەواتادارکردنی ژیانی تاك لەلایەن کۆمەڵگاوە شێوازی هـەبوون و لـەدایکبوونی خۆیەتی. کەی هەبوونی بەکۆمـەڵگابوون لایـەنی تـاك لـەنێو ببـات کۆیلایـەتی دەسـتپێدەکات. ئـەوەی لەسۆسـیالیزمی سۆڤیتدا پەیرەوکراوە لەگەڵ ئەو سۆسیالیزمەی لەدەوڵەتی راهیبی سۆمەردا بەڕێوەبراوە لەناوەڕۆکدا هەمان شتە. لەژێر هەرچی ناوێك بێت کاتێك تاك توێنرایـەوە بەکۆیلایـەتی بـەناو دەکرێت. لـەتیرەی سـەرەتایی و چاخە سـەرەتاییەکانی فرەخـودایی و ئـایینی تەوتەمیـشدا بیرۆکـەکان رەنگـی خۆیـان لەکارەکتـەری کۆمـەڵگا وەردەگـرت و هێزیـان بـەتاك دەبەخـشی. لەبەرئـەوەی چـەمکی ئایینی چاخی ناوین تاکی لەناوبرد لەبواری کۆمەڵگابوونیشدا گوزارشت لە لادانێکی جددی دەکات.

لەبەرئەوەی مرۆڤپەروەری و کەسێتی تاك و ریفـۆرم مرۆڤیـان راکێشاوەتە نـاو ناوەنـدی ژیـان، بەرامبـەر بەلاڕێـدا چـوونی کۆمـەڵگا بوونەتـە رکابـەرێکی گـەورە. رێنیـسانس بـەم لایەنـەی خـۆی لەمێـژوودا یـەکێك لەقۆناخـە ریـشەییەکانی زهنییەتـە. خوڵقکـاری مـرۆڤ هـەنگاوێکی هـەرەگرنگ و پێویـستی سروشـتی خۆیـەتی. ئـەوە رێگـاو زەمینـەیەکـە کۆمـەڵگای ژینگـەپارێزی دەیتوانی پشتی پێ ببەستێ. بەڵام دوای ئەوەی زهنییـەتی سەرمایەداری باڵادەستی خـۆی بـەرەو پێـشەوەبرد, مرۆڤـی لـەتاکێتی تـاك (کەسـێتی تـاك) بـەرەو تـاکڕەوێتی بـرد, سـەرباری ئـەوەی تـەواوی دەسـکەوتەکان لەدەسـتدران, لەمێـژوودا رێگـا لـەپێش گـەورەترین بەلاڕێداچوونی ژینگەپارێزی کرایـەوە. زهنییـەتی رێنیـسانس سەرچـاوەی کارەسـاتەکانی ژینگـە نییـە, لەمیانـەی سەرمایەداری بەلاڕێداچووە. لەگەڵ ئەوەی ناوەڕۆکەکەی پووچەڵکراوەتەوە لەهەبوونی کۆمەڵایەتیش دابڕێنراوە. دۆگماتیزمی ئـایینی و میتۆلـۆژی بـەناوی خـودا کۆمـەڵگای ئـاواکردووەو راسـتی چەواشـە کـردووە. سـەرمایەداریش بـەگوێرەی داخـوازی

تاکڕەوێتی کۆمەڵگابوونی لەناو بردووە، لەمیانەی تاکڕەوێتییەوە بەکۆمەڵگابوونێکی شێوێنراوی پەیڕەوکردووە. کاتێك یەکێك لەکێشە سەرەکییەکانی ڕۆژگاری ئەمڕۆمان بەلاڕێدابردنی ژینگە هەڵسەنگێنین ئەوکاتە بەوردی و بەقووڵی زیاتر دەچینە ناو بابەتەکەوە.

فۆناخی ڕێنیسانس کەخاوەنی توانستێکی 300 ساڵییە (1400 ــ 1700) شێوازی هزری شارستانییەتی ڕۆژئاوای بەرهەمهێناوە. زهنی مرۆڤ کە لەکۆمەڵگاو سروشت دابڕێنراوە سەرلەنوێ بەڕێگایەکی قووڵی فەلسەفی و زانستی گرێدەدات و تادوایی دەرگا بۆشارستانییەتی نوێ ئاوالایە. گرێدراو بەم پێشکەوتنە گرفتێکی پێڕەو هەیە کە پێویستە هەڵوەستەی لەسەر بکرێت. بەتایبەتیش لەچەمکی مێژوویی مارکسیزمدا بەشرۆڤەیەکی ماتریالیستی قەبا ئەم هەڵە گەورەیە ئەنجامدراوەو فۆرمی کۆمەڵگا بەهێڵێکی ڕاست پێناسەکراون. پێشکەوتنی سەرمایەداری وەك ئاواکردنی سیستەمێکی ناچاری هەڵدەسەنگێنێ، لەسەرناوی دژە ــ سەرمایەداری گەورەترین خزمەت بەسەرمایەداری دەکات کە تەنانەت گەورەترین ئایدیۆلۆگەکانی بۆرژوازیش نەیانتوانیوە ئەنجامی بدەن. لەوانەیە ئەمە وەك ناکۆکی ببینرێ, بەلام کاتێك تەماشای رابردوو دەکەین، باش دەرك بەوە دەکەین کە هیچ ئایدیۆلۆگێکی سەرمایەداری هێندەی ماتریالیستە وشکەکانی مارکسیزم خزمەتییان بەسەرمایەداری نەکردووە.

سەرباری ئەوەی لەمێژوودا وەك گرنگترین شۆڕشی هزری هەڵدەسەنگێنرێ، پرسی گرنگ ئەوەیە کە پەیوەندی بەکام سیستەمی سیاسییەوە هەیە. چەمکی مێژوویی کلاسیك ڕێنسانس وەك ئامادەکاری سیستەمی زهنی کۆمەڵگای سەرمایەداری شرۆڤە دەکات، چەمکی مێژوویی مارکسیزمیش دەرکەوتنی ئەم سیستەمە وەك فەرمانێکی خودایی لەقەڵەمدەدات. تەواوی ئەم بۆچوونانە بەتایبەت ئەنجامی ژیانێکی گرێدراوە بەسەرمایەدارییە.

کەڵەکەبوونی سەرمایە کەم تا زێدە لەهەموو چاخەکانی مێژوودا دەبینرێ. لەسۆمەرییەکان بەملاوە, بەتایبەتیش لەئەنجامی پێشکەوتنی بازرگانی بەردەوام کەڵەکەبوونی سامان و سەرمایە دەبینین. لەبواری ئابووریدا دەوڵەمەندەکان ژمارەیان زۆربووە. لەم بوارەوە جولەکەکان لەمێژوودا بەناوبانگن. سەرباری ئەمەش نەیانتوانیوە ببن بەسیستەمی بالادەست. هەم کۆمەڵەی بالای دەوڵەت هەم کۆمەڵەی هەرەوەزی ژێر کەڵەکەکردنی توانستەکانیان مەترسیدار بینیوەو بەگومانەوە تەماشایان کردووە. بەردەوام ئەو ئەگەرەیان ڕەچاوکردووە کە لەوانەیە مامانێتی خراپەکاری مەزن بکات. چونکە ترساون ئاکاری کۆمەڵگا تێکبدات و پەردەی شەرم بچڕێنێ. هەرچەندە هێزی شەڕ ـ دەسەلات درێژە بەحوکمڕانی سەر کۆمەڵگا بدات ناوێرێ پەردەی ئەخلاقی کۆمەڵگا ڕامالێ. پاراستنی ئەو دیاردە کۆمەلایەتییەی بەدەزگابوونی پلەداری پشتی پێدەبەستێ مەرجە. گەر بەجەستەییش لەناوی ببات، ئەمە بەڕێگایەکی ئاکاری ئەنجامدەدات. ئەگەر کۆمەڵگایەك لەنەریتە ئەخلاقییە ڕیشەییەکانی خۆی دابڕێنرێ ئەو کۆمەڵگایە ڕووتکراوەتەوە، بێ پاراستنەو دەرگاکانی بۆ هەموو جۆرە مەترسییەك کراوەیە. ئەگەر سەرمایەی سەرمایەداری بووە بەسیستەم ئەمە مەسەلەیەکە لەنزیکەوە گرێدراوی ئەخلاق و ئەنالیزەکردنی کۆمەڵگایە. لە دەرەوەی ئیرادەی خۆی ئەمە بەمجۆرەیە. بەبێ چارەسەرکردنی کۆمەڵگابوون سەرمایە نابێت بەسیستەم، کاتێك بەرەو سیستەم بوونیش دەچێت زۆر تێکدەرو خراپەکار دەبێت.

مارکس و ئەنگلس لەمانیفێستۆی کۆمۆنیزمدا بەشێوازێکی سەرنجڕاکێش ئاماژە بەو قۆناخە دەکەن. توزێکیش پەشۆکاون. کاتێك ڕۆڵی شۆڕشگێڕێتی بەسەرمایەداری دەبەخشن، بەسووربوونەوە جەخت لەسەر ئەوە دەکەنەوە کە بەرلەهەنگاوێکی تێکدەرو بێ ڕەحمانە پێویستە تێپەڕو بەرکەناربکرێت. سەرمایەداری سیستەمێکی کۆمەڵگا نییە. سیستەمی شێرپەنجەی کۆمەڵگایە. بەشێوەیەکی گشتی لێتوێژینەوەی شارستانییەتی کۆمەڵگای چینایەتی, بەتایبەتیش شارستانییەتی سەرمایەداری، وەك نەخۆشییەکی کۆمەلایەتی هەڵوێستێکی جێی بایەخ و گرنگیە. شێرپەنجە نەخۆشییەك نییە لەزگماکییەوە بۆی هاتبێت.

دوای ئەوەی جەستە ماندوو دەبێ و توانستی بەرگری لەدەستدەدات، نەخۆشی شێرپەنجە سەرهەڵدەدات. ئەوەی لەراستینەی کۆمەڵگاشدا روودەدات لەو نموونەیە دەچێت. ئەو کۆمەڵگایەی لەناو سیستەمەکانی شارستانییەتدا ماندبووەو سەرمایە دزەی کردۆتە ناو تەواوی خانەکانی، تووشی نەخۆشی شێرپەنجە دێت. بەگوێرەی جۆرەکەی دەتوانێ کاریگەری دژواری کەم تا زۆری هەبێت. ئەگەر تەنیا شەڕی سەدەی بیستەم شیبکەینەوە لەگەڵێك لایەنەوە راستی ئاشکرادەبێ. مرۆڤ دەتوانێ پێشبڕکێ و رکابەرایەتی زێدە، قازانجی زۆر، بێکاری، هەژاری، برسێتی، نەژادپەرستی. میللیگەرایی، فاشیزم، تۆتالیتاریزم، هونەری دیماگۆژی و تێکدانی سروشت، پیسکردنی ژینگە، فینانسی زیاد، کەسانی لەدەوڵەمەندتر، بۆمبای ئەتۆمی، چەکی کیمیاوی و بایۆلۆژی، تاکڕەوێتی زێدەڕۆ، دەتوانرێ تەواوی ئەمانە وەك جۆرەکانی شێرپەنجەی سیستەمی سەرمایەداری ببینێ.

ئەم کورتە پێناسەی سەرمایەداریمان بۆئەوە ئەنجامدا کە بەشێوەیەکی راست دەرك بە پەیوەندییەکەی لەگەڵ رێنیسانسدا بکرێ. پێناسەی رێنیسانس ـ کە بەشێوەیەکی گشتی پەسند دەکرێ بەمجۆرەیە؛ بەپووختی سروشت و کۆمەڵگاو تاك لەهەموو جۆرە دۆگمایێك بەدوور دەگرێ، بەحەسرەتەوە تێگەیشتنیان بەبنەما دەگرێت. بۆ پیرۆزی سروشت و تاك دەگەڕێتەوە. ئەم تاکەش تاکی سەرمایەدار نییە؛ داوەریەکی هاوبەشە کە ئەم تاکە بە تێگەیشتنی سروشت و هونەرو فەلسەفە بارگاوییە، خۆی لەشەڕ بەدوور دەگرێ، بەدوای کۆمەڵگایەکی ئازاد، یەکسان و سروشتیدا دەگەڕێ. ئۆتۆپیای رێنیسانس سەرمایەداری نییە، بەڵکو هەرەوەزی کۆمەڵکارییە. هیچ لێکۆلینەوەیەك لەئارادا نییە بسەلمێنێ و باوەڕیمان پێبێنێ کە سیستەمی نوێی کۆمەڵگا سەرمایەدارییە. ژیانێکی کۆمەڵکاری لەمانستەرەکاندا هەیە. لەشارە نوێکاندا ئاوادەبن، رۆحییەتی زاڵیش لایەنگری دیموگراسییە. ئەو زانایانەی خەریکی فەلسەفەی ئەدەبیات و هونەرن، سەرجەمیان رەنجدەرن و بەئاستەم گوزەرانی خۆیان بەڕێوەدەبەن. ئەوانەی سەرمایە کۆبکەنەوەو کەڵەکەی بکەن زۆر کەمن، بەتایبەتیش بەشێکیان بەهۆی زێدەبەهاوە دووچاری نەفرەتی کۆمەڵگادەبن. ئەرستۆقراتی دەرەبەگایەتی و چینەکانی گەل کە وەك نەتەوەیەکی نوێ سەرهەڵدەدەن، تاوەکو سەردەمی شۆڕشی پیشەسازی بەشێوەیەکی تێکەڵ سیستەمی کۆمەڵایەتی پێکدێنن.

تەنانەت ئەم هەڵسەنگاندنە کورتەش زۆر بەڕاشکاوانە ئەوە روونەدەکاتەوە کە تاوەکو سەدەی نۆزدەهەمیش سیستەمی کۆمەڵگای سەرمایەداری لەگۆڕەپاندا نابینرێ. هەربۆیە هەڵسەنگاندنی رێنیسانس وەك قۆناخی پێشەکی سەرمایەداری و بینینی وەك قۆناخی زهنی تایبەت بەسەرمایەداری هەڵەیەکی مەترسیدارە. لەراستیدا نێوەندێکی گێژاویە، دەشێ سەرەکەی بەرەو هەموو جۆرە بوویەرێك بچێت. سیستەمی دەرەبەگایەتی هەڵوەشاوەتەوەو پەرتەوازەبووە، بەڵام کۆمەڵگای نوێ سەریهەڵنەداوە، قۆناخێکی ناوین و راگوزارەیە، ژانەکانی بەر لەزایین جێگای باسە. لەم قۆناخەدا دەشێ هەم دەرەبەگایەتییەکی بەهێز دەربکەوێ، هەم سیستەمێکی تاکڕەوی سەرمایەداری، هەروەها پێشکەوتنەکان دەتوانن بەرەو کۆمەڵگایەکی ئازاد و یەکسان و دیموکراتیش ئاراستەبگرن. گرێدراو بەتواناکاری و توانستی سیاسی و هۆشیاری جەنگاوەرانی سیستەم بەشێوەیەکی تیۆری ئەگەری دەرکەوتنی چەندین سیستەم لەئارادایە. هەروەکو دەزانرێ تاکۆتایی شۆڕشی فەڕەنسا لایەنگرانی کۆمەڵگای یەکسان و ئازادیخوازو کۆمەڵگای سەرمایەداری شانبەشانی یەکتری تێکۆشان. شۆڕشی ئینگلتەرای 1640 بەقورسایی خاوەن تایبەتمەندێتی دیموکراتییە. لەم شۆڕشەدا تێگەیشتنی هاوبەشی کۆمەڵکاری و شەخسی بەهێز دەبینین سەبارەت بەئازادی و یەکسانی. لەشۆڕشێکی بۆرژوازی زیاتر شۆڕشێکی گەلە. لەسەدەی شانزدەهەم کۆمۆنگەراکانی شار لەئیسپانیا کارەکتەرێکی دیموکراتیانەیان هەیە. شۆڕشی ئەمریکاش ئازادیخوازو دیموکراتییە. شۆڕشی فەڕەنسای ساڵی 1897 هەمەڕەنگەو تەنانەت کۆمۆنیستەکانیش جێگایان تێداگرتووە. بە کورتی لەقۆناخی رێنیسانس و نێوەندی قەیراندا بەلانی کەم هێندەی سیستەمی تاکڕەوێتی سەرمایەداری شانسی کۆمەڵگای دیموکرات، ئازادو یەکسانیش هەیە. شانبەشانی شۆڕشی پیشەسازی سەرمایەداری دەتوانێ لەمیانەی شەڕی کۆمەڵایەتیدا سەربکەوێ. سەرمایەداری لەرێگای شۆڕشی پیشەسازییەوە

لەسـەدەی نۆزدەهەمـدا لەهـەموو گۆڕەپانێکـدا باڵادەسـتی خـۆی جـاڕدەدات. لـەکۆتایی سـەدەی نۆزدەهـەم و سـەرەتای سـەدەی بیستەمدا دەبینین کە سیستەمی سەرمایەداری بەشـێوەیەکی وشـك و قـەبا بۆیەکـەمین جـار پەلهاوێـشتنی خـۆی بـۆ سـەرتاپای جیهان تەواو دەکات. بەسـەرنەکەوتنی شۆڕشـەکانی سـاڵی 1848 و 1871 تێکۆشـان لـەپێناو کۆمـەڵگای دیمـوکرات و ئـازادی و یەکسانیەکی زیاتر ئەو شانسەیان لەدەستدا کەببن بەسیستەمی کۆمەڵگای زاڵ.

بـۆ ئـەوەی پێناسـەی ئـەم قۆناخـە تـەواو بکـەین پێویـستە بابـەتی دەوڵـەتی نەتـەوەیی و نەتـەوە لەگـەڵ ئـەم سیـستەم تازەئاوابووەی کۆمەڵگا لەناو یەکتردا هەڵبسەنگێنین.

پێویستە مرۆڤ باش بزانێ کەڕاستی نەتەوەیی کۆمەڵگاکان راستەوخۆ بەرهەمێکی سەرمایەداری نییە. سەبارەت بەم بابەتە بانگەشەیەکی لەشێوەی: " سەرمایەداری نەتەوە دەخولقێنێ " هەڵەیەکی جددییە. بەشی مارکسیزمیش لەم هەڵـەو چـەوتیەدا هەیە. لـە کۆمەڵگاکانـدا قۆناخـەکانی پێکهاتنی تـیرەی سـەرەتایی (قـلان)، هـۆز، خێـل، نەتەوایـەتی و نەتـەوە دیالـەکتیکێکی و تایبـەت بـەخۆی هەیـە. وەك بەرهـەمێکی کۆمـەڵگای چـینایەتی سـەرهەڵنادەن. سـەرمایەداری نـەبێت، نەتـەوە هـەر دەبێـت. لەشێوەگرتنی نەتەوەکاندا، زمان ـ کولتوور، مێژوو و هێـزی سیاسـی رۆڵێکـی دیـاریکراو دەبیـنن. لەکۆمـەڵگا دیمـوکرات، ئـازادو یەکسانەکاندا نەتەوە دەتوانێ بەشێوەیەکی تەندروستانەتر پەرەبسەنێ. لەدوای سەدەی دوازدەهەمیندا دەبینین کـە لەئـەوروپا نەتەوەکان رەنگ و شێوە دەگرن.

لـەکۆتایی سـەدەی هەژدەهەمـدا بەسـەرکەوتنی بـۆرژوازی دیـاردەبێ کـە کامـە سیـستەم لـەناو نەتەوەکانـدا زاڵ دەبێـت. سەرکەوتنی سەرمایەداری لەناو نەتەوەدا لەهەمانکاتدا لەجیاتی ئایین میللیگەرایی وەك ئایـدیۆلۆژیای باڵادەسـت بەجێـدەکات. هەم لەناوەوە بازاڕ بەرەو پێشەوە دەبـات، هـەم بـەڕووی دەرەوەدا دەیکاتـەوە، ئەمانـە هەردووکیـشیان لەنزیکـەوە پەیوەنـدییان بەنەتـەوە پەرسـتییەکی بـەهێزەوە هەیـە. ئـەم تایبەتمەندێتییـە بـەهێزەی میللیگـەرایی دەرگـا لـەپێش دەوڵـەتی نەتـەوەیی دەکاتـەوە. دوای ئـەوەی دەوڵـەتی نەتـەوەیی لەمیانـەی عەلمانییـەت پـەردەی ئـایینی بـەلاوە دەنێـت گەشـە دەکـات. لەناوەڕۆکـدا چەمکی وەك " دەوڵەتی نەتەوەیی" لەریشەدا هەڵەیە. ئەگـەر مـرۆڤ باسـی نەتـەوەییبوونی کۆمـەڵگاو یەکپارچـەیی نەتـەوەیی بکات هەندێ راستی نیشاندەدات، بەڵام نەتەوەییبوونی دەوڵەت حوکمێکی ئایدیۆلۆژییە؛ واقیعی کۆمەڵگانییە. چـونکە تـەواوی کۆمەڵگا ناتوانێ ببێتە خاوەنی دەوڵەت. بەردەوام دەوڵەت لەژێر فەرمان و خزمەتی کەمینەیەکی نەتەوەدایە. ئـەوەی دەوڵـەت ئەنجامیدەدات ـ لەبابەتی ئایینیش هەمان شتی ئەنجامدابوو ـ راستینەی نەتەوەی بۆ راسـتینەی ئایـدیۆلۆژی وەردەچـەرخێنێ، بەمجۆرە کۆڵەکەکانی رەوابوون بۆ خۆی بەدەستدێنێ. سەرجەم میللیگەراییەکانی سەدەکانی نۆزدەهەم و بیستەم پەیوەنـدییان بەو بانگەشانەی رەوابوون هەیە. نەتەوەپەرستی بەرامبەر دەرەوە لەوروژاندن و هاندانی هێرشبەری، لەناوەوەش لەشاردنەوەی ناکۆکییـە چـینایەتییەکاندا رۆڵێکـی مـەزن دەبیـنێ. دەبـێ مـرۆڤ وەك چـەکی ئایـدیۆلۆژی دەوڵـەتی سـەرمایەداری دەرك بەمیللیگەرایی بکات. گەر بەم شێوەیە دەرکی پێبکرێت ئەوا سەبارەت بەتێگەیشتنی قۆناخـەکانی پەلهاوێـشتن و بڵاوبوونـەوەی گـرنگ و بایەخـدارە. میللیگـەرایی لەهەمانکاتـدا ناوەنـدێتی نـاو دەوڵـەت بـەهێز دەکـات. بەرامبـەر بەپێکهاتـەی فیـدراڵ و دیموکراتیك میللیگەرایی دەوڵەت بەرەو ناوەندێتی دەوڵەت (یونیتار)ی دەچێت. لێرەشەوە بەرەو چـەمکی دەوڵـەتی فاشیـست و تۆتالیتار دەچێ، ئەو نەخۆشییە کۆمەڵایەتییەی دەبێتە هیستریا شانبەشانی سیستەمی سەرمایەداری پێشوو، کە ڕوو لەشـێوەی دەوڵـەتی فاشیـست و تۆتالیتـارە بەیەکـەوە بەرێوەدەچـن. ئـەنجام؛ خۆکـوژی (انتحـار)ی سـەرمایەدارییە. لـەم چوارچـێوەیەدا دەتوانین شەڕی یەکەم و دووەمینی جیهان وەك چالاکی خۆکوژی سیـستەم هەڵـسەنگێنین. چـونکە میللیگـەرایی بەشـێوەیەکی زێـدەڕۆیی بـەکارهێنرابوو. سـەرمایەداری کـە بـەخۆی قـەیرانی شارسـتانییەتە بەشـێوەیەکی گـشتی و قـووڵ دەکەوێتـە نـاو قەیرانێکی فراوان، واتە دەکەوێتە قۆناخی گێژاو(فوضـی)وە.

کاتێك لەمیانەی ڕێنومایییەکی تیۆری یەکپارچەو بەرفراوان سەیری کۆمەڵگای سیستەمی سەرمایەداری بکەین، دەبینرێ کە وەك بێ ئەمپاترین گروپی بەکار بردن دزەی کردۆتە نێو کۆمەڵگای مرۆڤایەتی. بەمجۆرە دەتوانین بەکاربردن هەڵسەنگێنین؛ دەرفەت ببینێ هەموو شتێك بەگوێرەی بەرژەوەندی خۆی دەقۆزێتەوە. هەڵپەرستی وەك هونەرێك دەبینێ و پەرەی پێدەدات. ئامانجی یەکەمی بەهای ماددییە. بەڵام بەو ئەندازەیەی خزمەت بەپێشکەوتنی ماددی بکات روو لەفیکر، باوەڕ و هونەر دەکات کەئێمە وەکو بەهای مەعنەوی هەڵدەسەنگێنین. فەلسەفە بنچینەییەکەی ئەوەیە کەچاوەڕوانی قازانج لەهەموو دیاردە کۆمەڵایەتییەکان دەکات. بەهاکانی کۆمەڵگای کۆمەڵکاری بێت یاخود دەوڵەتی پلەداری بێت، لەبواری بەکاربردن و بەکارهێنان جیاوازییان لەنێواندا ناکات. بەهۆی ئەم تایبەتمەندێتیەیەوە لەو کرم و ڤایرۆسەی شێرپەنجەی دەچوێنین کە کەوتۆتە ناو جەستەی مرۆڤ. هەربۆیە پەندی " کرمی دار لەخۆیەتی " مان بەبیر دێنێتەوە. با دیسان بەزمانی نموونەهێنان و لێکچواندن ئاماژەی پێ بکەین، تاوەکو گورگ نەکەوێتە ناو تەواوی مێگەل، ڤایرۆس تەواوی جەستە نەگرێتەوە، تاوەکو کرم تەواوی دارنەخوات و نەیخات، لەوانەیە کۆنترۆڵ بکرێن و دیاردە پەیوەندیدارەکان بتوانن درێژە بە خۆیان بدەن. کاتێك سەرمایەداری دەبێتە سیستەمی باڵادەست شیمانە دەکرێت بەگەڵێك لایەنی دیکەدا بکەوێت ــ ئەمە لەسروشتەکەیدا هەیە ــ هەربۆیە سەرمایەداری لەقۆناخی هەرە مەترسیداردایە. ئەوەیە کە بەتۆتالیتاریزم و فاشیزم بەناو دەکرێت. لە دۆخێکی وەهادا کۆمەڵگا بەردەوام لەناو کەش و هەلومەرجی شەڕدایە. شەڕ نەك تەنیا وەکو یەکەمین و دووەمین شەڕی جیهان، لەئاستێکی جیهانگیری و فەرمیدا بەشێوەیەکی سەربازی پێکدێن. هەرە مەترسیداریش ئەوەیە کە لەناو سەرجەم دەزگاو دامەزراوەکانی کۆمەڵگادا شەڕ ڕوودەدات، ئەو لۆژیکە دەستپێدەکات کەپێی دەگوترێ: "مرۆڤ گورگی مرۆڤە". تەنانەت شەڕ لەنێوان ژن و مێردو منداڵان و تەواوی سروشتدا بڵاو دەبێتەوە. بۆمبای ناوکی گوزارشتێکی ڕەمزی ئەم ڕاستییەیە. لەناو تەواوی کۆمەڵگادا وردە وردەو بەشێوەیەکی بەردەوام بۆردوومانێکی ئەتۆمی ئەنجامدەدرێت.

کاتێك تەماشای قۆناخی جیهانگیری و دەوڵەتی نەتەوەیی دەکەین دەبینین کە ڕەوش بەرچاوترە. دوای ئەوەی دیاردەی نەتەوەیی بەرەو زێدەڕۆیی دەبات و دەستبەسەر دەوڵەتدا دەگرێت ئەو تاکەی سەرەتا هێزی بەدەستهێنابوو هەروەکو بڵێی دەکەوێتە قۆناخی بەمێرووڵەبوون. ئەو مرۆڤپەروەری و تاکێتییەی لەمیانەی ڕێنیسانس مەزن ببوون ئیتر دەکەونە ناو قۆناخێکی سەراوژێربوون. هەروەکو بووبن بەئامانجی هێرشەکان پەلاماریان دەدەن. ئەم ڕاستییە بەشێوەیەکی جودا جیاوازی نێوان بەهاکانی ڕێنیسانس و سەرمایەداری نیشاندەدات. کاتێك سەرمایەداری گەورە دەبێ تاك بچووك دەبێ. مرۆڤپەروەری دەبێتە چەمکێکی ناوەڕۆك پووچ و بەناوی جیهانگیری و لەئاکامی پێشبڕکێی چاوچنۆکی چەند کۆمپانیایەك, دەبێتە چەمکێك کە جێی خەجاڵەتییە. جگە لەدەوڵەتی نەتەوەیی دەبێ تەواوی دەزگاکانی دیکە بتوێنرێنەوەو داگیربکرێن. بەمجۆرە پرەنسیپی " هیچ بەهایەك لەدەوڵەتی نەتەوەیی مەزنتر نییە " دەشەکێتەوە، لەئاکامیشدا دەوڵەت قەڵغانێکی پیرۆزی وەها دەپۆشێ کە لەهیچ قۆناخ و چاخێکدا نەیتوانیوە ئەنجامی بدات. هەموو شتێك بۆ دەوڵەتی میللییە!. ڕاستتر ئەوەیە کە بەفێڵبازیەوە لەژێر دەمامکی دەوڵەتی نەتەوەیی هەموو شتێك بۆ سەرمایەدارییە. دەوڵەت، بەتایبەتیش دەوڵەتی نەتەوەیی لەپێناو بەدەستهێنانی قازانج و زێدە ـ بەها بەشێوەی کورتەڕێ خاوەنی سیحرێکی وەهایە کە میللیگەرایی وەك ئایدیۆلۆژیای دەوڵەتی نەتەوەیی دەکرێت بەرێبازی باوەڕ و بڕوامەندییەك کە هیچ باوەڕ و تێگەیشتنێکی ئایینی و میتۆلۆژی پێینەگەیشتووە. هەروەکو دڵ و چاوەکانی سەرجەم پەیوەستدارەکان کوێر بکات, جگە لەکارەکتەرە زلکراوەکانی دەوڵەتی نەتەوەیی هیچ بەهایەکی دیکەی لەلا واتادارنییە. پیرۆزی تەنیا لەو بەها نەتەوەییانەدا شاراوەیە کە گەورەکراوەو بەشانوباڵیدا هەڵدەدرێت. بەرامبەر ئەمە هەروەکو بڵێی دەخوازن مرۆڤ بکەنە ئەندامی تەریقەتەکانی چاخی ناوین هەوڵدەدەن بەتەریقەتی دەوڵەتی ببەستنەوە.

مەسەلەی هاووڵاتیبوون راستییەکە دەبێ باش شرۆڤە بکرێت. لەراستیدا لەجێی پەیوەندی "کۆیلە ــ رەنجبەر"ی چاخی سەرەتایی و ناوین پەیوەندی "تاک ــ دەوڵەت" بەجێ دەکرێ. بەشێوەیەك بۆرژوازی (دەوڵەت) بۆ پەیوەندی کۆیلایەتی دەگەڕێتەوە, لەژێرناوی هاووڵاتیبوونی دەوڵەت بەشێوەیەکی دیکە کۆیلەی هاوچەرخ بۆ سیستەم ئامادە دەکرێت. ئەمەش بەو مانایە دێت کەتاك گەیشتۆتە ئاستێك بەکەڵکی بۆرژوازی بێت. بۆ گەلێك بابەت لەسەرووی هەمووشیانەوە سەربازی و باج بەرپرسیارێتی دەبێت. بەمجۆرە ئەو هێزە ئامادە دەبێت کەدەوڵەت و چینی باڵادەست پێویستییان پێیەتی. بۆ بۆرژوازی منداڵبوونیان کردووە بەکارێکی بێخەرجی. هەرچەندە بەتیۆری باسی مافی ئابووری، کۆمەڵایەتی، سیاسی و کولتووری بکرێت لەناوەڕۆکدا ئەم مافانە بەقورسایی هی چینی دەسەڵاتدارە.

کاتێك سەرمایەداری دەستبخاتە ناو هونەرو زانست ئەنجامی مەترسیدارتر لەگەڵ خۆیدا دێنێ. بەگشتی زانست و هونەریان کردۆتە ئامرازی دەسەڵاتی دەوڵەت. لەگەڵ سەرمایەداری کاری زانستی و دەسەلات لەمیانەی هێزی شۆڕشی زانستی بەئاستێك گەیشتووە کەهاوتاکەی نەبینراوە. دوای ئەوەی سەرمایەداری هێزی هونەرو زانست دەخاتە ژێرڕکێفی خۆی هێزی چەوسانەوەو هەژموونگەری بەئاستێکی مەترسیدار دەگات. چۆنی دەخوازێ بەمجۆرە تاك بەڕێوەدەبات و دەتوانن سوودی لێ ببینن. نەك تەنیا زهنییەتی تاك بەڵکو چەمك و تیۆرییە بنچینەییەکانیشی بەگوێرەی جیهانی تایبەتی خۆی دەگۆڕێ، هەروەها تاك دەکاتە خاوەن روانگەی ئەسپ و دڵێکی تەنەکەئاسا. بەم تێڕوانین و دلانە مرۆڤ دەبێتە بەرژەوەندیپەرست، ئۆگۆیست، بێخەم، ستەمکار، بێهەست، وشك و رۆبۆت. جیهانی ئاسوودەو پڕشنگداری رێنیسانس جێگای خۆی بۆ جیهانێکی کپ, مردوو و بێڕوح بەجێدێڵێ کە پیرۆزییەکەی نەماوە، جۆشوخرۆش و حەسرەتە قووڵەکەی لەدەستداوەو خاوەن رووخسارێکی ترش، ماندوو و بێزاربووە. بەشە رەنجدەرو زەحمەتکێشەکەی کۆمەڵگا کەبەهێزی بازوویان کاردەکەن وەکو ئەو مریشکانەیان لێکراوە کە تەنیا هێلکە دەکەن. ژیان تاکە واتایەکی ماوە ئەویش هێلکە کردنە. لەمیانەی خۆراکەوە فێردەکرێن و رادەهێنرێن. ئەو مرۆڤەی تەنیا بیر لەئابووری دەکاتەوە, هەموو شتێکی گرێدراوی زگ تێرکردنەو لەم پێناوەشدا بیردەکاتەوە. لەوەش مەترسیدارتر ئەوەیە کە یەکەمین جارە لەمێژوودا سیستەم بووە بەخاوەنی ئەو توانستەی مرۆڤ بەبێکاری و وێڵی دەهێڵێتەوە. بۆ هێزی کاری هەرزان سوپای بێکاران گەورە دەکات و بەئامادەیی لەدەستی خۆیدا دەهێڵێتەوە. پەیوەندی بۆرژوا و کارکەر دەگاتە ئاستێکی وەها کە ئەو کارکەرەی سەرەتا یاخی بوو وەك بەرخۆڵەی لێدێت و لەرەنجبەرەکانی چاخی ناوین زیاتر پێویستی بەخاوەنەکەی دەبێت. ئیتر کارکەر ئەو کەسە نییە کە شۆڕش لەژێر ناوی ئەنجامدەدرێت، بەهۆی زیادبوونی بێکاری و کەمی کرێ وەك کۆیلە بەدوای خاوەن کارەکەیەتی, لەم رەوشەدا کارکەر سەربەخۆ نرخ و بەهانییە، بەڵکو پاشکۆیەکی خاوەن کارو دامەزراوەکەیە. ئەوان چی بن ئەویش هەمان شتە.

بەشەکانی دیکەی کۆمەڵگا کە لەرەوشێکی مەترسیداردا دەژین، دۆخی منداڵ و ژن و بەساڵاچووان لەرەوشێکی بێڕەحمتر دان. ژن لەئاوابوونی پلەداری بەولاوە بەهۆی چاوچنۆکی و بێ خەمی پیاو کە لەژێر هێزە وشك و قەباکەیدا دەناڵێنێ، لەمیانەی سیستەمی سەرمایەداری بەچینێك زنجیری دیکە دەبەسترێتەوە. ئەو هەبوونەی هەرە زێدە پیاو درۆی لەبارەیەوە هەڵدەبەستێ ژنە. دەگێڕنەوە فرۆید کە هەرە زێدە سەبارەت بەمەسەلەی زایەند لێکۆڵینەوەی کردووە لەسەرە مەرگدا گووتوویەتی " ژن چی یە؟" ئەمە رەوشێکی ئاسایی نییە، بەڵکو دۆخێکی سامناکەو ئایدیۆلۆژیای پیاوسالاری خوڵقاندوویەتی. پیاوی باڵادەست کە ناخوازێ ژن بناسێ بۆ ئەوەی ئەم راستینەیەی خۆی پەردەپۆش بکات، پەنادەباتە بەر یەکێك لە چەکە گرنگەکان کە ئەدەبیاتی ئەشق (دڵداری)یە. بۆ پیاوی باڵادەست ئەشق واتە پەردەپۆشکردنی تەڵەکەبازی، سووکایەتی پێکردنی دەمامکدراو و نەزانی و درێژەپێدانی رەمەکە کوێرەکانی ناخی ژنیش بەو ئاستە دەگەیەنێ کە بەسانایی بەم رەوشە تەفرەبدرێ و بخەڵەتێنرێ. بێگومان ئەمە بەو بێچارەییەی ژن پەیوەندیدارە کە لەژێر سەرکوتکردندا دووچاری هاتووە. ژن تا

ئەو رادەیە لەهەلومەرجی ماددی و مەعنەوی ژیان دابڕێنـراوە کـە زۆر داماوانـە گوتـە ریـسواکارەکانی پیـاوو هێرشـەکانی وەك مافێکی سروشتی پەسند دەکات.

من خۆم وەك کەسێك واقم وڕما و تێنەگەیشتم چۆن ژن دەتوانێ هەرسی بکات و لەژێر سایەی ئـەم " سـتاتۆ " یـەدا بـژی کەتێیدایە. بەڵام دەبێ دان بەوەدابنێم کە هەستم بەوەکردووە: کاتێ بۆ سەربڕین ئاژەڵ دەبەنە لای قەساب، ئاژەڵەکان هەسـت دەکـەن کەسـەریان دەبـڕدرێ بۆیـە دەلـەرزن، ڕەوشـی ژن بەرامبـەر بـە پیـاو بـەردەوام ئـەم لـەرزەم دێنێتـەوە یـاد. تـاوکو ژن لەبەرامبەری نەلـەرزێ پیـاو ئاسـوودە نـابێ. ئەمـە یـەکێك لەهۆیـەکانی بالادەسـتییە. قەسـاب جارێـك ئـاژەڵ سـەردەبڕێ، پیـاو بەدرێـژایی تەمـەن ژن سـەردەبڕێ. ئەمـە ئـەو راسـتییەیە کەپێویـستە ئاشـکرابکرێت. شـاردنەوەی ئـەم راسـتینەیە لـەرێگای گۆرانیەکانی ئەشق (دڵداری) هەڵوێستێکی ریـسواو سـووکانەیە. لـەژێرناوی شارسـتانییەت بیرۆکـەو هـەبوونی هـەرە بـێ نـرخ و بەها سەبارەت بەئەشق (دڵداری)یە. هیچ کاتێك پیاو نەیتوانیوە، نەیخواسـتووە بەشـێوەیەکی سروشـتی و ئاسـایی لـەژن نزیـك بێتەوە. من خۆم پیاوێکی خاوەن هەڵوێـستی راسـت ببیـنم وەك قارەمـانی لەقەڵەمـدەدەم. سەرچاوەی لاوازییـەکی هاکـەزایی و جیاوازی بیۆلۆژی رەگەزی نییـە، سەرچاوەی کێـشەکە ئەوەیـە کـە کۆمـەڵگای پلـەداری دەوڵەتگـەرا لەمەسـەلەی جیابوونـەوەی چینەکان ژنی لەچینی هـەرەژێردا بـەجێکردووە. بـەهۆی ئـەم تایبەتمەندێتیانـەی سـتاتۆکەی, ژن یـەکێك لەکێـشە قووڵـەکانی کۆمەڵگایـە. هەرچـەندە بەشـێوەیەکی سـنووردارو درەنگـوەختیش بێـت لەبەرئـەوەی سـەرمایەداری کەوتۆتـە نـاو قۆنـاخی قەیرانەوە, سۆسیۆلۆژیا بەکێشەکە پەیوەندیدار دەبێت.

لەکاتێکـدا هـەموو شـتێك ئاشـکرا دەبـێ, ئـەوا دەشـێ مەسـەلەی ژنـیش لەهـەموو لایەنێکـەوە خـۆی نیـشانبدات. پێویـستە بەشێوەیەکی بەرفراوان دەرك بـەو سـتەمکاری و چەوسانەوەیە بکـرێ کـە سـەرمایەداری سـەبارەت بەمەسـەلەی ژن زیـادیکرد. گوایە ژن کاڵایەکی هەرەبەنرخە. هیچ سیستەمێك تا ئەم رادەیە هەوڵینـەداوە ژن بکـات بـەکاڵا. لەچـاخی نـاوین و سـەرەتاییدا کەنیزەکی و کۆیلایەتی ژن وەك بەشێکی کۆیلایەتی گشتی ئەو قۆناخەیـەو بـۆ سیـستەم هێنـدە گـرنگ نییـە. لـەو سـەردەمەدا تـەنیا کۆیلایەتییـەکی تایبـەت بـۆ ژن جێگـای بـاس نییـە. حەرامـسەرا لەئارادایـەو پیـاویش جێگـای تێـدا دەگرێـت، پیـاوی خەسێنراویشی تێدایە. ئەو کوڕانەشی تێدایە کەپێیانـەوە پەیوەندیـدارن. جیـاوازی هەرەگـەورە سـەبارەت بەچـەمکی زایەنـدی (سێکس) سەرمایەداری ئەنجامیدەدات. تاکە ئەندام و ئۆرگانێکی ژن نامێنێ کەسەرمایەداری نـەیکات بـەکاڵا. بەگووتـەی ئـەوان ئەمەش لەژێر ناوی ئەدەبیات، رۆمان و هونـەر ئەنجامـدەدەن. رۆڵـی ئـەم هونـەرەش لەراکێـشانی بـاری سیـستەمدا ئەوەیـە کـە بارێکی زێـدە بخاتـە ئەسـتۆی ژن. هـەروەکو چـۆن هـەموو کارێـك مووچـەو بەرامبـەرەکـەی هەیـە، بـەڵام کـاری هـەرە زەحمـەت کەمنداڵبوون و بەخێوکردنی و هەمووجۆرە کارو خەباتەکانی ناوماڵە بێ بەرامبەرن. کۆیلایەتی زایەندی ژن بۆ پیاویش بەبێ بەرامبەرە. تەنانەت بەئەندازەی کرێـی ژن لـە سـۆزانیخانە گـشتییەکان لەهەنـدێ خانـەی تایبـەت (خێـزان ـــ مـاڵ) ژن هێنـدە بەهایەشی نییە.

ئەو مەسەلانەی وەك نامووسی هاوسەرێتی و شەرەف بەناودەکرێن و هـەمووی وەك پـەژارەی"ئیمپراتـۆری بـچووکە" دەبـێ ژن بینۆشێ. چۆن ئیمپراتۆری مەزن موڵکی دەوڵەت وەك شەرەفی خۆی دەبینێ، شـتێکی بەسـەربێت بـەهۆکاری شـەڕی دادەنـێ، ئیمپراتۆری بچووکیش ژن وەك موڵکی خۆی دەبینێ، شتێکی بەسـەربێت دەیکات بەمەسـەلەی نـامووس و تەنانـەت بـەهۆکاری شەڕی دادەنێت. شتی هەرە سەرنجراکێش ئەوەیە رۆحی ژن پوکێنراوەتەوە، تەنیا شـێوەی ژنایـەتی ماوەتـەوەو کردوویانـە بـە" چۆلەکە رازاوەکەی ناو قەفەس". سیستەمی ماکیاژو ئـاوازی دەنـگ رەوشـێکە کـە بەشـێوەیەکی سـەخت پـشت بـە نکوڵیکردنی ناسنامەی خودی ژن دەبەستێت و زۆر لەژنی سروشتی دوورەو کەسایەتییەکەی دەگوژێت. بەشێوەیەکی تایبەت لە رێگای ژنێتی ژن لەکەسـایەتی دادەمـاڵرێ. ئەمـە داهێنـانێکی پیـاوەو بەسـەر ژنـدا دەسـەپێنرێ. سـەرباری ئـەوەی رەوشـەکە بەمرِەنگەیـە,

هەروەکو بلێی راوەستەی ژن بەشێوەیەکی سروشتی بەمجۆرەیەو لەتاوانباکردنیدا دوودڵ نابێ. ژن وەك ئامرازی رەکلام و تەشهیرکردن بەکاردەهێنرێ و خودی سیستەم لەبەرامبەر ئەم رەوشە بەرپرسیارە. ئەمەش وەك ناوەڕۆك و سروشتی ژن دەبینرێ. لەمیانەی سەرمایەدارییەوە شەرەفی ژن کەوتۆتە نزمترین ئاستەوە. ئەوەی لەگەڵ ناسنامەی ژن کەوتۆتە نزمترین ئاست لەهەمانکاتدا بەهاکانی کۆمەڵگای کۆمەڵکارییە. لۆژیکی سیستەم هەم پێویستی بەمەهەیە, هەم بەتواناو کارامایە.

رەگەزی ژن کە لەرێگای سێکسی (porno)وە لەهەموو جۆرە پیرۆزییەك دابڕێنراوە، سەرمایەداری خستوویەتییە ئاستی پریماتە سەرەتاییەکان. لەتەواوی مێژووی شارستانییەت ژن لەناو کۆمەڵگا لەناوبردرا. بەئەندازەی رۆڵی پێشکەوتنی چینایەتی و پلەداری هێندەش رۆڵی کۆمەڵگای پیاوسالاری لەمەدا هەیە, کە پیاو گەورەی کردووە. دیسان چەندە ژن کاریگەری خۆی لەناو کۆمەڵگادا ونکردووە بەو ئەندازەیەش لەبەهاکانی کۆمەڵکاری (کۆمۆن) دوورکەوتۆتەوە، سروشتی ژن هێشتا نزیکی بەهاکانی کۆمەڵگای کۆمەڵکارییە. چونکە ژیری (هزری) لەبەرامبەر رووداوەکانی سروشت هۆشیارەو بەشێوەیەکی دروست دەجولێتەوە. ژیری سۆزداری لای ژن لەپێشە. ژیری ئەنالیتیك لەبەرئەوەی زیاتر لایەنی هۆنینەوەو گریمانی لەپێشە پەیوەندی لەگەڵ ژیان کەم و سنووردارە. پێشکەوتنی ژیری ئەنالیتیك لەلای پیاو پەیوەندی بە کارەکتەری تەڵەکەبازی و ستەمکارانەیەوە لەناوکۆمەڵگادا هەیە.

قورسایی سیستەم لەسەر جیهانی منداڵان رەوشی گشتی نیشاندەدات. ئەو منداڵانەی لەجیهانی خەیاڵدا دەژین، لەریشەوە پێچەوانەی لێکدانەوەکانی سیستەمن. منداڵان و سەرمایەداری لەگەڵ یەکدی ناگونجێن. بەساڵاچووان وەك منداڵی بەتەمەنن. ریش سپی و زاناکانی پێشتر ریزیان لێدەگیرا, بەڵام بۆ سەرمایەداری بەرهەمهێنان وەك بارێکی گران و هەبوونێکی بێ سوودە. لەوانەیە منداڵان گەورە بکرێن و بەکەڵك بێن. بەڵام لەبەرئەوەی بەساڵاچووان نزیکی مەرگن هیچ بەهایەکیان نییە. لەکەسایەتی بەساڵاچوو و تەمەندارەکاندا کۆمەڵگا لەشکۆمەندی و پیرۆزی دادەبڕێنرێ. کاتێك یەختیار لەخانەی بەساڵاچووان دادەنرێ بەئەندازەی زۆرداری سیستەم لەهەموو لایەنێکەوە بێواتابوون و رووە قێزەوەنەکەی ئاشکرا دەبێت. تەنانەت خودی کێشەی بەساڵاچووان زۆر بەسانایی دەتوانێ بسەلمێنێ کەئەم سیستەمە بۆ کۆمەڵگا پێویست ناکات. لەم بوارە بەپێی پێویست نیشانەی پرسیار بوونی هەیە.

لەگەڵ ئەوەی مرۆڤی مەترۆپۆلەکانی سەرمایەداری لەهەموو شتێك تێربووە، مرۆڤی دەوروبەر لەهەموو لایەنێکەوە لەناو نەداری و برسیبووندا دەژی. تایبەتمەندی سیستەم لەبواری قازانجی زۆر لە دیالەکتیکی نێوان مرۆڤی قەڵەو و لاوازدا بەرچاوە, کەتەنیا ئێسکەکانیان دیارە. هەروەکو ئەوە وایە کە ناکۆکییەکانی ناو پێکهاتەی کۆمەڵگا ئیتر هێندە توانستی پێشکەوتنیان نەماوە، یان خۆدووبارەکردنەوەیەکی زیاد یان هەڵوەشانەوەی هەندێك دەزگای سیستەم هەمیشەیی قەیران نیشاندەدەن و سەداسەد کەوتنە ناو رەوشی گێژاو دەسەلمێنن. هەروەکو لەهەموو رووداوە یەك بەدوای یەکە زنجیرەئاساکانی سروشتدا دەبینرێ کاتی ئەوە هاتووە ئەڵقەی زنجیرە بپچڕێ. یاساییبوونی کۆن لەپەلوپۆ دەکەوێ. لەبەرئەوەی دەزگاکان رۆڵیان نامێنێ بێواتان. ئیتر وەها لەقەڵەمدەدرێ کەکاتی ئاواکردنی یاسای نوێی واتا و پێکهاتە پێویستەکانی هاتووە.

کێشەی ژینگەپارێزی کۆمەڵگا لەگەڵ شارستانییەت دەستپێدەکات. کۆمەڵگای سروشتی لەلایەنێکی خۆیەوە کۆمەڵگای ژینگەناسییە. ئەو هێزەی لەناوەوە کۆمەڵگای دابڕیوە پەیوەندییە واتادارەکەی لەگەڵ سروشتیش دەبڕێ. بڕین لەناوەوە نەبێت، گرفتێکی نائاسایی ژینگە دەرناکەوێت. ئەوەی نائاساییە ئەو واتادارییەی لەتەواوی قۆناخە سروشتییەکان لەئارادابووە لە کۆمەڵگای شارستانییەتدا لەدەستدەدرێت. هەروەکو ئەوە وایە منداڵ لەمەمکی دایکی دابڕێنرابێت. وردە وردە گەورەیی ژیری سۆزداری لەدەستدەدرێ (ونەدەکرێ). ژیری ئەنالیتیك کەبەردەوام لەزمانی سروشت و ویژدان دووردەکەوێتەوە، بەو جیهانەی خۆی کە دەیهونێنێتەوە تا دێت ناکۆکییەکانی خۆی لەگەڵ دەوروبەر گەورە دەکات. ناوکە پەتی ژیان لەگەڵ سروشت

باریك دەبێ. خوداوەندو هێزی داتاشراو جێگایان دەگرنەوە. سروشتی خوڵقكار جێگای خۆی بۆ خوداوەندی ئافرێنەر بەجێدێڵێ. ئەو سروشتەی پێویستە وەك میهرەبانی دایك ببینرێ و بناسرێ مۆری زۆرداری لێدەدرێت. ئیتر هێرشكردنە سەر سروشتی زۆردارو لاڵ (بێ زمان) دەبێ بەقارەمانێتی مرۆڤ. هەمووجۆرە قڕكردنێكی لاسەنگانەی رووەك و ئاژەڵ، پیسكردنی خاك، ئاوو هەوا هەروەكو بڵێی بنچینەییترین مافی مرۆڤە دەبێ بەراهاتن و فێربوونێك. ئیتر سروشتی ژینگە مردووە، وەك گۆڕەپانێكی بەسەرچووی ژیان كوێر دەكرێت. ئەو سروشتەی هیواو ئومێدی بێسنوری سروشتی زیندووە، ئیتر كوێرە، بێڕێزە، لەكەڵەكەبوونی ماددەی قەبا بەولاوە شتێكی دیكە نییە.

ئەم چەمكەی سروشت لەمیانەی رێنیسانس هەڵوەشایەوە، بەڵام لەناو كۆمەڵگای سیستەمی سەرمایەداری تاوەكو دوایی بۆ بەكاربردن و چەوساندنەوە كراوەیە. سیستەمی سەرمایەداری دەخوازێ فەتحكردنی مرۆڤ لەرێگای فەتحكاری سروشتەوە تەواو بكات. بەهەموو شێوەیەك بەكاربردنی سروشت وەك مافێك دەبینێ. ئەمەش وەك لێهاتوویی و كارامەیی لەقەڵەم دەدات. دەرئەنجامی شۆڕشی پیشەسازی و ئەنجامەكەی فرێدانی سیگۆرتەی سروشتە كە هەلومەرجێكی دەستلێبەرنەدراوی ژیانی مرۆڤە. باش دەرك بەوە كراوە بێ ئەقڵ و نەزان سروشت نییە, بەڵكو خودی سیستەمە. ئیتر درەنگكەوتوون. ژینگە بەردەوام بانگەوازی فریاكەوتن و هاواردەكات. هاواردەكات دەقیڕێنێ، دەبێژێ: " ئیتر ناتوانم بەرگەی ئەم سیستەمەی كۆمەڵگا بگرم ". كاتێك مرۆڤ لەم لایەنەوە تەماشا دەكات دەبینێ كە هەروەكو بڵێی سیستەم كەوتبێتە ناو گێژاووە، تاوەكو گفتوگۆ لەبارەی ژینگەپارێزییەوە نەكات، واتاو ئاواكردنی كۆمەڵگای ژینگەناسی شرۆڤە نەكات، شانسی ئەوەی نییە لەگێژاو رزگاری ببێت.

كاتێك سیستەمەكانی كۆمەڵگا پێناسە دەكرێن یەكێك لەو چەمكانەی پێویستە مرۆڤ تێینەكەوێ لەڕادەبەدەر گشتگیركردنی پێناسەكانە. بۆ نموونە، كاتێك سەرمایەداری پێناسە دەكرێت، نابێ وەكو هەموو شتێكی كۆمەڵگا یان وەكو خودی كۆمەڵگا ببینرێ. ئەنجامی بەم شێوەیە تا دواڕادە هەڵەیە. چونكە سیستەمی دەسەڵاتدار ناتوانێ نوێنەرایەتی تەواوی كۆمەڵگا بكات. ئەمە دژی دوالیزمی دیالەكتیكییە. بەبێ پێشخستنی دژو ركابەرەكەی خۆی پێشكەوتنی یەكلایەنە هەڵوێستێكی ئایدیالیستانەیەو لەبواری جیهانی دیاردەكاندا نابەجێییەو بە پێچەوانەی مەزنەندەكان لەدەرەوەی سیستەمی دەسەڵاتدار گۆڕەپانە بەرفراوانەكانی كۆمەڵگا سەرهەڵدەدەن. لێرەدا پاشماوەی سیستەمی كۆن، ركابەرانی سیستەمی دەسەڵاتدارو ئەلتەرناتیفی ئاییندە بەناویەكدادەچن. كۆمەڵگا لەناو بزێوی و جموجۆڵێكی زیندوو دایە. زیاتر بەرەو پێشەوەبردنی یاساو مافداری بەردەوامی بەرەوابوون و وەرچەرخان دەدات. شەماتیككردنی سیستەم تێگەیشتن سانایيتر دەكات. ئەگەر شەماتیزم (كرۆكیكردن) لەشوێنی هەموو راستییەكان دابنرێ مەترسی بوون بەهۆكاری هەڵوێستی دۆگماتیزم لەئارادایە. هەربۆیە پێویستە شەماتیكبوون لەگەڵ پێكهاتە تێكەڵەكەی راستی هاوواتا نەكرێت.

هەڵسەنگاندنی سەبارەت بەسەرمایەداریشیان شەماتیزەكردووە. هەربۆیە چەندین خاڵ و مەسەلەهەن لەیەكپارچەیی بابەتەكە دووردەمێنن. دەشێ هەندێ لایەن بەشێوەیەكی زێدەڕۆیی گەورەكرابن.

بەهۆی ئەم فاكتەرە بوو كەزیاتر هەڵوێستەمان دەرهەق بەپێناسەكرد. گرنگیدان و سەرنجدانە زلنەكردن و بچووك نەكردنەوەی قۆناخی پێشكەوتنی سیستەم بۆ هەڵسەنگاندنە بابەتییەكان بایەخدارە. نە لەمیانەی قەدەرگەرییەوە گەشەكردنی مۆدێل راستە، نە لەمیانەی كەهانەتەوە دەتوانرێ داهاتوو وەك ئەنجامێكی حاشاهەڵنەگر پێشبینی بكرێت. نێوانی یاساكانی كۆمەڵگا كورتخایەنە. بەشێوەیەكی چڕو بەرفراوان دەشێ واتا پێشبخرێ و گرێدراوپێیەوە پێكهاتەكان ئاوابكرێن. دیسان بەبێ پەنابردنە بەر قەدەرگەرایی و پێشبینییەكان، بەدەستەوەگرتنی سیستەمەكان لەناوخودی دینامیزمی خۆیاندا, بەدەستەوەگرتنی واتاكەی لەرێگای شێوە بەرجەستەكەی لایەنی ئەرێنی زانیاری زانستییە. بەڵام فەلسەفە لەرێگای میتۆلۆژیشەوە دەتوانێ كۆمەك بەدەوڵەمەندێتی واتا بكات و رۆڵی تێدا ببینێ. ئاشكرایە كە ناتوانین دیاردەیەكی وەك كۆمەڵگا

وەکو یاسا سادەکانی فیزیا پێناسە بکەین. چونکە تەواوی پەرەسەندنی سروشتی لەناواخنی خۆیدا گرتووە. لەفیزیای کوانتۆمیشدا ئەم راستینە سەلمێنراوە کە ناتوانین لەزۆر نادیاری رابکەین. چونکە خۆشمان لەنزیکەوە پارچەیەکی ئەم دیاردەیەن. لەنێوەندی رێنیسانسدا تەنیا ئەو بەهایانە وەرنەگیران کە لەقۆناخی راگوزاری بۆ سەرمایەداری گواستراوەتەوە. یەکێك لەئەگەرەکانیش ئەوە بوو کە لەمیانەی کەرەستە دەولەمەندەکانی بۆ پێکهاتەی کۆمەلگای کۆمەلکاری دۆزینەوەی هێزی واتاداری پێویست بوو.

ئۆتۆپیاگەراکانی سەرەتایی وەك کامپانێلا، تۆماس مۆر، فرانکیس باکۆن و ئەوانەی دواتر فۆریەر، رۆبەرت ئۆوین، ئۆپرۆ ئوتۆن, بیر لەچەندین سیستەمی کۆمەلگای کۆمەلکاری دەکەنەوە. تەنانەت جێبەجێ هەولی رێکخستنی دەدەن. هەروەها لەسەردەمی رۆشنگەریشدا چەند فەیلەسوفێك دەردەکەون و سەبارەت بەتایبەتمەندییەکانی کۆمەلگای نوێ قالدەبنەوە. شۆڕشەکانی سەرەتا بەردەوام روویان لەلایەنی چەپڕەوی بوو، بەردەوام لایەنێکیان ناتەواو بوو. سیستەمی سەرمایەداری بەو رەوشەی کەتێیدا سەقامگیربووە وەك وێناو گریمانەی هیچ بیرمەندێك پێکنەهاتووە ئەو ئۆتۆپیا کۆمەلایەتییانەی بیرمەندە جددیەکان بەدوای کەوتوون و لەپێناویدا تێکۆشاون خاوەن کارەکتەرێکی کۆمەلکارین. رۆلێکی دیاریکەر بە ئەخلاق دەدرێ. سەرباری ئەمەش فاکتەری بابەتی لەجۆری هێزی باوەڕی دەولەت، قورسایی ئەرستۆکراسی پێشوو کە لەئارادایە، پێشکەوتوویی بۆرژوازی نوێ بەرامبەر بە رکابەرەکانی و هەندێ فاکتەری دیکە لەسەرکەوتنی سەرمایەداری بەکاریگەربوون. بەکارهێنان و بەکاربردنی کۆمەلناسە نوێیەکان کە بەشێوەیەکی فراوان شوێنپەنجەی کۆمەلناسەکانی کۆمەلگای بالادەستی کۆنیان هەلگرتبوو رەوشێکی دەرکپێکراوە. ئەگەر هێزی هزری ئەو بەرنامەیەی نەبێت کەبتوانێ هێزی دەسەلات ــ دەولەت تێپەڕبکات هەرشەرێکی لەگەلّ دەسەلاتدا ئەنجامبدرێت دەبێتە یاری چاوشارکێ و لەمەزیاتریش هیچ واتایەکی دیکەی نابێت. راکردن بەدوای دەسکەوت و تالانکاری کە ریشەیەکی مێژوویی هەیە، ئەو سامانە گەورانەی لەمیانەی دۆزینەوە جوگرافییەکان بەدەستهاتن، لەمیانەی داهێنانە زانستییەکانەوە بۆ شۆڕشی پیشەسازی تێپەڕبوون, لەشۆڕشی سیاسییەوە هەلکشان بەرەو دەسەلات، لەرێگای دەولەتگەرایی مارکانیلیزم جێگیربوون لەناوەندی هێزی دەولەتی نەتەوەیی، ئەم فاکتەر بنچینەییانەو سەرمایەو قازانجی لەناوەڕۆکی سیستەمدا کۆبوونەتەوە بەکەلّك بالادەستی سیستەم دێن. ئەو سەرمایەیەی لەسەدەی نۆزدەهەمدا لەئاکامی شۆڕشی پیشەسازی بەسیستەم بوو چاوەڕوانی ئۆتۆپیاگەراکانی پووچەلکردەوە. هەربۆیە بەرامبەر ئەمە پێویستی بە پێهەلگرتنێکی تیۆری و تێکۆشانێکی سیاسی بەهێز هەبوو. لەم قۆناخەدا پێخەمبەرایەتی کارل مارکس و فریدریك ئەنگلس دەردەکەوێتە پێش.

بەرامبەر بەسیستەمی سەرمایەداری کەلەسەدەی نۆزدەهەمدا سەداسەد لەسیستەمی شارستانییەتەکان سەرکەوتنی بەدەستهێنا. دەتوانرێ بگووترێ کە هزری رکابەر بەشێوەیەکی سیستەماتیك خۆی رێکخست و کەوتە ناو چالاکی سیاسییەوە. رێنیسانس، رۆشنگەری و شۆڕشی پیشەسازی سەرچاوەی هەردوو بزووتنەوە پێکدێنێ. تێڕوانین و دیدگای ئایینی بالابوونی خۆی لەدەستداوە، بۆچوونی دونیای عەلمانی دەرکەوتۆتە پێش. شۆڕشی زانستی و رێبازە هاوچەرخەکانی هونەر ئەو لێهاتوویی و کارامەییەیان هەیە کە رێنمایی پێشکەشی ئەم پێشکەوتن و گۆڕانکاریانە بکەن.

ئەوەی لەناو هزرەکانی رکابەرێتی سیستەمدا پێشکەوت مارکسیزم بوو. کارل مارکس و فریدریك ئەنگلس هزری ئۆپۆزسیۆنەکان(رکابەرەکان)ی خۆیان بەسۆسیالیزمی خەیالی بەناوکرد، ئەوەشیان دەستنیشانکرد کە بالادەست نەبوونی شێوەی بەرهەمهێنانی سەرمایەداری رۆلێکی ریشەیی لەمەدا بینیوە. سیستەمی هزریان گرێدراوی ماددیگەرایی (دەتەرمینیزم)ێکی وشکی ئابوری بوو، بەمجۆرە لەهەموو کەسێکی جیاکردنەوە. سیستەمی دیالەکتیکی هزری " هیگل " یان بەبنەماگرت، بەلام بانگەشەی ئەوەیانکرد کە لەسەراوژێربوون رزگاریان کردووەو لەسەرپێیەکانی خۆیان داناوەتەوە. سیاسەتی

ئابووری ئینگلیزو سۆسیالیزمی خەیاڵی فەڕەنسی وەك سەرچاوەی دیکەی خۆیان دیاری دەکەن. لێرەدا ئەو بەشەی دەکەوێتە سەر ئەڵمانیا ئیلهامی فەلسەفییە. بەڵگەنەویستە کە بەگوێرەی سەردەمی خۆیان کۆتێزێکی بەهێزیان پێکهێناوە. لەسەردەمێکدا کۆمەڵگایەکی خاوەن سیستەم لەبەرامبەریاندا بەرەو سەرکەوتن دەچێ، ئەوانیش ئۆپۆزسیۆنێکی خاوەن سیستەم لەدژیان رێکدەخەن. لەراستیدا ئەمە هەوڵدانێکی گەورەی هەستی بەرپرسیارێتی و پێشبینیکردنە. یەکەمین بەرهەمی ئەم هەوڵ و کۆششانەیان مانیفێستۆی کۆمۆنیزمە. بەجۆرێك ئامادەکراوە هەروەکو بەرنامەی پارتێك بێت. لەماوەیەکی کورتدا وەك بەرنامەی کۆمۆنیستی رادەگەیەنرێ. کارل مارکس و فریدریك ئەنگلس بۆئەوەی خۆیان لەسۆسیالیستەکانی دیکە جودا بکەنەوە، خۆیان وەك "سۆسیالیستی زانستی" بەناو دەکەن.

ئاشکرایە کە بەگوێرەی سەردەمی خۆیان ئەوەی بەشێوەیەکی هەرە باش سەرمایەداری شیکردەوە ئەوان بوون. دەشێ بەرهەمی سەرەکی مارکس "سەرمایە" وەك پێناسەیەکی مەزنی سەرمایەداری ببینرێ. فریدریك ئەنگلس لەمیانەی بەرهەمی "بناخەی دەوڵەت و موڵکایەتی تایبەت و خێزان" دا بەشێوەیەکی بەرفراوان شرۆڤەی مێژووی کۆمەڵگای کردووەو هەوڵیداوە سیستەمی هزری تەواو بکات.

ئەنجامی ئەو سۆسیالیزمەی مارکسیزم بناخەکەیەتی لەدەوروبەری سالآنی 1850 تا رۆژگاری ئەمڕۆ سەرباری ئاشکراکردنی تەواوی کەموکورتی و هەڵەکانی ئەنالیزی سیستەم لایەنە راستەکانیشی ئاشکراکردووەو روونیکردۆتەوە. بۆ ئەوەی شیکردنەوەی سیستەمی مێژوویی باش بناسین لەوانەیە سرنگ کردنیان لەگەڵ نموونە مێژووییە هاوشێوەکانیان سوودمەند بێت. یەکەمین مانیفێستۆی لەسەرچاوە نووسراوەکان ناسیومانە " دە فەرمانەکە " یە. پێهەڵگرتنی حەزرەتی موسا لەسەردەمی کۆیلەداری سەرەتایی میسر فۆرمیلە دەکات. بەو ئەندازەیەی ئیلهام لەمەزهەبی تاکخودایی فیرعەون ئاخناتۆن (خودای خۆر) وەردەگرێت. هێندەش دەکەوێتە ژێرکاریگەری ئایینی " یەهوا " ی پێشووی جولەکەکان. لەرێگای دە فەرمانەکە دەخوازێ کۆمەڵگا (هۆزی عیبرانی) بخاتە ناو سیستەمێکەوە. ئەو مانیفێستۆیەی مەزنەندە دەکرێ سالّی 1300 ی پ. ز راگەیەندراوە کاریگەرییەکەی تا رۆژگاری ئەمڕۆمان هاتووە. بەشی یەکەمی پەرتووکی پیرۆز (عەهدی قدیم) شاکارێکی فراوانکراوی دە فەرمانەکەیە. عەهدی قەدیم لەناوەخۆیدا بۆچەندین بەش جیادەبێتەوە، لەمیانەی مانیفێستۆی پێخەمبەرەکانی سەردەمە هەستیارەکان بەشێوەیەکی یەکپارچەیی تاوەکو حەزرەتی عیسا درێژدەبێتەوە.

دەتوانین " ئینجیل " یش وەك دووەمین مانیفێستۆی مەزن پەسندبکەین. ئینجیل جاڕنامەیەکی نەریتی حەزرەتی عیسایە کە لەژێر ناوی هەژارە بندەستەکان و بێکارەکان لەدژی کۆیلەداری رۆما پێشخراوە. لەوانەیە یەکەمین هەنگاو بێت کەبەناوی چینی ژێردەست دەهاوێشترێت. بەگشتی بەناوی مەسیحێتی رێگای لەپێش ئەنجامی گرنگ و بایەخدار کردەوەو، هەر وەکو رابردوو, ئەمڕۆش بەکاریگەرە. بەئەندازەی نەریتی پێخەمبەرایەتی خاوەن نەریتی عەزیزو عەزیزەکانە. هەروەکو ئەولیاکانی ئیسلام هێشتا گەلێك وانەو ئەزموون هەیە کە مرۆڤ لێیان فێرببێت.

سێیەمین مانیفێستۆی گەورەو دیرۆکی "قورئان"ە. حەزرەتی محەمەد شانبەشانی بۆچوون و تێڕوانینەکانی خۆی سەبارەت بەهۆزە عەرەبیەکان شرۆڤەکانی خۆی دەرهەق بەتەورات و ئینجیل دەگەیەنێتە یەکتر و دەیکاتە جاڕنامەی مەرجەکانی کۆمەڵگای دەرەبەگایەتی چاخی ناوین. ئەوروپا بەگوێرەی ئینجیل خۆی رێکخست، رۆژهەڵاتی ناوینیش بەگوێرەی قورئان. هەرچەندە ئەمانە بەشێوەیەکی ئایینی هۆنراونەتەوە، راست ئەوەیە کە ئەم نموونانە وەك مانیفستۆی چارەسەری کۆمەڵگا ببینرێ.

ئەو پرسەی مرۆڤ سەبارەت بە پەرتووکی " سەرمایە" بیکات ئەمەیە، سەرمایەداری رووخاند یاخود بەهێزتری کرد؟

دەتوانین هەمان پرسیار دەرهەق بەمانیفێستۆی سیستەمەکانی دیکەش پێشبخەین. بۆ ئەوەی مەسەلەکە روونبکەینەوە پێویستە کۆڵەکەکانی دیالەکتیکی تێز ــ دژە تێز ــ کۆتێز بەشێوەیەك رۆشنبکەینەوە کە دەرکی پێبکرێت. هەروەکو لەسەرەتاش ئاماژەم پێکردبوو, تایبەتمەندێتی دوالیزمی لەگەردووندا پارچەبوونی یەکە بۆ دووان. هەروەکو بڵێی لە پەیوەندی مادده ـ وزەدا یەکێتی (یەکانەیی) سەلمێنراوە. ***هاوکێشەی A -*** E=mc2 بەگوێرەی پێویست رێنیشاندەرە. وزە وەك ئەو بەشە دیاریدەکرێت کە مادده دەبزوێنێ و دەیگۆڕێ. دەشێ وەك ئەو ناوەڕۆکە پێناسەبکرێ کە بەسەربەستی ماوەتەوە. " فۆتۆن" کە وردەماددەی بزێوی تیشکە لەگەوهەری خۆیدا ئەو وزەیەیە کە لەمادده دابڕاوە. گۆڕینی تەواوی ماددەو بوونیان بە فۆتۆن بەواتای بوون بەتیشك دێت. ئاکتیفی رادیۆ گوزارشت لەم قۆناخە دەکات, بەلاّم دیسان دوالیزمی مادده ـ وزە راستییەکە. لەناوەڕۆکدا هەمان رەنگی رێگا لەدوالیزم ناگرێت. ئەمەیە کە وەکو نهێنی ماوەتەوە (یەکانەیی) بۆچی و چۆن بەرەو دوالیزم دەچێ ؟ مەیلی "دوالیزم" چییە و چۆن پێکدێت ؟ شیمانەیەکی هەرە لەپێشە گۆڕانکارییەکی نێو ئەتۆم رەنگ و شێوە بەهەموو جولەو هەمەڕەنگییەك دەبەخشێ. بەگوێرەی دوا لێکۆڵینەوەکان بەشێوەیەك کە بەبیری مرۆڤیشدا نایەت روونبۆتەوە کەپێکهاتن و وەرچەرخانی زۆر خێرا و دەمکورتی تەنە بچووکەکان قۆناخی بەئەتۆمبوون دیاری دەکات، ئەتۆمەکانیش گەردەکان پێکدێنن، گەردەکانیش ئاوێتەکان پێکدێنێ، بەمجۆرە دەرك بەوە دەکرێت کە توخم و ئاوێتەی نوێ هاتۆتە ئاراوە. شیمانە دەکرێت زەمینەی بارگاوی (مانیەتیکی) جیاوازیش رۆڵ لەمەدا ببینن.

گونجاندنی ئەم قۆناخەی سروشت بەگوێرەی کۆمەڵگاش ناچارییە. هەرچەندە یاساو مافداری کۆمەڵگا جیاوازیش بێ لەناو هەمان سیستەمدا دەجوڵێتەوە. بەشێوەی هێڵی گشتی دەزانین کە وەرچەرخانەکانی سیستەمی کۆمەڵگاش لە ــ یەك ــ واتە لەقلان (تیرەی سەرەتایی) دەستیپێکردووە. هەروەکو دەزانین قلان کۆمەڵگای پلەداری لێکەوتەوە، کۆمەڵگای دەوڵەتیش لەکۆمەڵگای پلەداری پێکهات و تاگەیشتە سەرمایەداری بەشێوەی هەمەڕەنگ تێپەڕبووە.

پێویستە مرۆڤ بەشێوەیەکی راست دەرك بەچەمکی دژەکان بکات، دوولایەنی دژ یەکتری لەناونابەن، بەڵکو یەکێکیان ئەویتر بارگاوی دەکات (لەخۆوە دەگرێت)، بۆ ئاستێکی جیاواز هەڵدەکشێ و بۆ پێکهاتێکی جیاواز وەردەچەرخێ. ئەگەربەمجۆرە شرۆڤەی بکەین، توانستمان بۆ تێگەیشتنی راستییەکان زیاتر دەبێت. خاڵێکی دیکەی گرنگ سەبارەت بەم بابەتە ئەوەیە کە ئەو وەرچەرخانەی روودەدات لەسەرهێڵێکی راست و رێك و پێك بەرێوە ناچێت. وەرچەرخانی دژەکان بەشێوەی A×B=AB نییە. دەشێ ئەم هاوکێشەیەی لۆژیکی کلاسیك بەشێوەیەکی کاتی و بۆماوەیەکی کورت رۆڵ ببینێ. وەرچەرخان لەجیهانی دیاردەکاندا زیاتر بەشێوەی زگزاکی، حەلەزونی و بەسەرەیە، هەندێ جار خێرایە، هەندێ جار هێدی، لەجیاتی بێ دەستپێك و ئەبەدی زیاتر تایبەتمەندێتی سات و بەردەوامی لەخۆوە دەگرێت. مرۆڤ دەتوانێ پەسندی بکات کە وەرچەرخان لەنێوەندی گێژاودا لەشێوەی راستەهێڵ ئاساوە تادەگاتە بازنەیی، تایبەتمەندێتی گۆڕاو لەخۆوە دەگرێت.

لەرەوشێکی وەهادا کاتێك دژبەرێك بەرامبەر بەسەرمایەداری دەردەکەوێت، بانگەشەی ئەوەبکرێت لەبواری رێباز سەرمایەداری لەناو دەبات و بەکۆمەڵگا نەخشە بۆ کێشراوەکە واتە بەسۆسیالیزم دەگات، دەشێ تەنیا ئەگەرێکی داتاشراوبێت. خودی راستی زۆر جیاوازە، بوویەرەکانیشی بەشێوەیەکی جودا روودەدەن. سیستەمی سەرەکی دەتوانێ رکابەرەکەی بتوێنێتەوە، بیکات بە کۆلۆنی، دەشێ لەرێگای پەرەسەندنەوە بیگۆڕێ، لەمیانەی شکانێکی توندیش دەشێ ببێتە ئامرازی سیستەمێکی نوێ.

سەبارەت بەو بوویەرانەی لەسەر رێبازی مارکسیزم روویانـدا دەتوانین بڵێین لەبواری تیۆری و پراکتیکی لەناو سەرمایەداریدا تواونەتەوە. لەسێ لایەنەوە توانەوە روویداوە: سۆسیال ــ دیموکرات، سۆسیالزمی بونیادنراو و رزگاری نیشتمانی. ناتوانرێ بگووترێ لەمیانەی ئەم سێ رێگایە یاخود دیاردەیە سەرمایەداری هیچ نەگۆڕاوە. گۆڕانکاری گرنگ بەدیهاتووە. تابڵێی گۆڕانکاری لیبرالیانە هاتۆتە ئاراوە. بەلاّم لەسایەی ئەم رێگایانە سیستەم توانیویەتی هەبوون و تەمەنی

خۆی درێژبکاتەوە. روونکردنەوەی ئەمە لەمیانەی دژە شۆڕشەکان پەسند ناکرێ و تێر ناکات. مەسەلەکە قوولترە. گرێدراوی چۆنییەتی و خاسییەتەکانی ئەو سۆسیالیزمەیە کە پەسندکراوە.

جیاوازی سەرمایەداری ـ کارکەر سەرچاوەی ریشەیی هەڵەو کەموکورتییەکانە. جیاوازی نێوان سەرمایەداری ــ کارکەر لەگەوهەری خۆیدا هێندە لەجیاوازی کۆیلە ـ ئەربابی خانەی رۆما جوداتر نییە. مرۆڤ دەتوانێ لەپەیوەندی نێوان رەنجبەر ــ ئاغاشی بچووێنێ. کاتێك لەناوخێزانێکی باوکسالاری شێوەی رێکخستنی پیاو و کۆڵەکەکانی لەگەڵ رێکخستن و کۆڵەکەکانی ژنی وابەستە بێننە بەرامبەر یەکتر، ئەوا لەسەرەتاوە لایەنی سەرکەوتووی ململانێ و پێکدادانەکە دیارە. بەدەر لە دۆخە شازەکان، لەئەنجامی شەڕێك کەلایەنی سەرکەوتووی دیارە، بێگومان لەئاکامی ئەم شەڕەدا بەرامبەر بەژنی پەرێشان و داماو پیاو بەهێزتر دەبێت. ژن زیاتر بووە بەمولکی پیاو، دیسان ناکۆکی لەئارادایە، بەڵام بەو ئەندازەیەی دووچاری گۆڕان هاتووە هەندێکی دیکە لەناو سیستەمی پیاوسالاریدا تواوەتەوە. دەتوانین ئەم نموونەیە بۆ کۆمەڵگاش بەکاربێنین. لەڕێی گونجاندنی تیۆری و پراکتیکەوە چاوەڕوانیکردنی رزگاری لەو ژنە کە لەهەلومەرجەکانی شارستانییەتی چینایەتی و تەنانەت بەرلەوە لەکۆمەڵگای پلەداریدا بەهەزارو یەك کۆت و بەندەوە لەژێر باڵادەستی پیاودا بووە، لەخەیاڵگەراییش بەولاوە جگە لەلێدان و گرێدانی زیاتر هیچ واتایەکی دیکە نابەخشێ. لەو سەردەمەی کە ژن ژنێتی پەسندکردووە مەحکومی ژێرکەوتن بووە. بەرخۆڵەی ژێر دەستی قەساب چەندەی کۆشش بکات تا چ رادەیەك رزگاری دەبێت ؟ شانسی ژیانی بەرخۆڵە وابەستەی ویژدان و بەرژەوەندی قەسابە. دەتوانێ بۆ بەرهەمی شیرو خوریەکەشی بەخێوی بکات دەتوانێ سەریشی ببڕێ.

پێچەوانەی مەزەندەکان چینی کارکەر بەرامبەر بەسەرمایەداری لەناو جۆرە ناکۆکییەکی لەناوبەر (تناحری) ــ دا نییە. ئەگەر تەماشای سەرمایەداری رۆژگاری ئەمڕۆمان بکەین دەبینین کە کارکەرێکی ئیش و مووچەیەکی باشی هەبێت بەیەکێك لەئەندامانی چینی سەرووی کۆمەڵگا لەقەڵەمدەدرێت. ئەوانەی گورزی کاریگەری سیستەمیان بەردەکەوێت سوپای گەورەی بێکاران، گەلە چەوساوەکان، گروپە ئایینی و ئەتنیکییەکان، زۆرینەی ژنانن ؛ دیسان رەوشی ناکۆکی منداڵان و لاوان، تەمەندارو بەساڵاچووان و ناکۆکییە ناوخۆییەکانی سیستەمی ژینگەی ئابووری، ناکۆکی نێوان تۆڕی جێپێ و پێگەگرتنی بەرژەوەندییەکانی ناو کۆمەڵگای سەرمایەداری، گوند ـ شارە گەورە ــ بچووکەکان، دەسەڵات ــ زانست، ئەخلاق ــ سیستەم، سەرباز ـ سیاسەت و.. هتد و بەسەدان ناکۆکی دیکە ناوەندی سیستەم دیاری دەکەن. تاوەکو تەواوی ئەم دیاردانە بەبنەما نەگیرێت ئەوا لەمیانەی چەمکێکی قووڵی کۆمەڵگا دەتوانرێ هەست بەوەبکرێ کە تیۆرییەکی شۆڕشی ــ گۆڕانکاری پشت بەکارکەرێك ببەستێ کەخاوەن جیاکاری بێت و بەسانایی لەلایەن سیستەمەوە بەڕێوەببرێت هێندە شانسی نابێت.

هەڵوێستی مارکسیزم هێشتا بەدەست کەموکوڕی ریشەیی دەناڵێنێ. نەیتوانیوە تەواوی شارستانییەت ئەنالیز (شرۆڤە)بکات. ئەنگلس خۆی تاقیکردۆتەوە, بەڵام سنووردارماوە. بە پێی ئەمان لەمێژوودا ناکۆکی نێوان کۆمەڵگای چینایەتی و کۆمەڵگای کۆمەڵکاری سروشتی تێپەڕکراوەو بەشێوەیەکی دواکەوتوو لەقەڵەمدەدرێت. پێناسە مێژووییە بەرفراوانەکەمان ئەوەی نیشاندا کە تێکۆشانێکی بەرفراوان و بەردەوام لەنێوان هەڵوێستی دیموکراتییانەی کۆمەڵکاری و هەڵوێستی دەوڵەتگەراییدا هەیە. لەناوچوون و دواکەوتوویی بەها کۆمەڵکاری و دیموکراتییەکان لەولاوە بمێنێت, بەڵکو لەپێکهاتنی هەموو سیستەمەکاندا رۆڵی دینامیکی دەبینن. دەتوانن سیستەمی سەرمایەداریش لەگەڵ ئەمانە لەقەڵەمبدەن. لەسەرهەڵدان و گەشەکردن و قەیرانی هەڵوەشانەوەی سیستەمی سەرمایەداری ناکۆکی هەرە کارا سەبارەت بە بەها دیموکراتی و کۆمەڵکاریەکانە. سیستەم دەتوانێ کارکەر، جووتیارو گەلێك چینی دیکە لەخۆوە بگرێت و بەڕێوەیان ببات. تەنانەت دەتوانێ بیکات بەهاوپەیمانێکی باشی خۆی. لەمیانەی گەرمکردن و هاندانی تاکڕەوێتی دەتوانێ بەڕێوەبەرایەتی خۆی بشارێتەوەو درێژەی پێبدات. بەڵام کۆمەڵگا لەکۆمەڵگابوونی خۆی دەرناکەوێت. چونکە کۆمەڵگا بەشێوەیەکی ریشەیی دیموکرات و کۆمەڵکارییە. هەربۆیە سەرمایەداری

بەرامبەر بەکۆمەڵگا تاکڕەوێتی دەخرۆشێنێ و هاری دەکات. ئارەزووە شاراوەکان دەخاتە سەرهەڵدان. بەشێوەیەکی بەرەواژی و پێچەوانە کۆمەڵگا بەرەو کۆمەڵگای پریمات (بەمەیموونکردنی کۆمەڵگا) دەگەڕێنێتەوە. چەندەی کۆمەڵگا بەرخودان بکات و لەکۆتاییشدا بەتەواوەتی پەرتەوازە ببێ شانسی دەرکەوتنی کۆمەڵگایەکی نوێ دەڕەخسێنێ. پرۆژەکانی وەرچەرخانی کۆمەڵگا ئەگەر لەسەرەتاوە ئەم لایەنە بنچینەییەی ناکۆکییەکان رەچاو بکەن, دەتوانن شانسی سەرکەوتن بەدەستبێنن.

گرێدراو بەم بابەتە ئەگەر ئەم تۆڕە ئەخلاقییە بەبنەما دانەنرێت کەسەرمایەداری هەڵیوەشاندەوە هیچ ناکۆکییەك بەشێوەی تەکنیکی شانسی چارەسەری نابێت. ئەگەر ئاکاری کۆمەڵایەتیبوونی نەبێت، ناشێ و ناگونجێ تەنیا لەمیانەی رێبازی یاسا، سیاسەت، هونەرو ئابووری کۆمەڵگایەك بەڕێوەببرێت و وەرچەرخێنرێ. ئەخلاق شێوەیەکی هەبوونە؛ پێویستە وەك شێوەی پەیدابوونی خۆیی کۆمەڵگا لە ئەخلاق تێبگەین و دەرکی پێبکەین. باسی ئەخلاقی سنووورداری نەریتی ناکەم. باسی ئەو دڵ و ویژدانەی کۆمەڵگا دەکەم کە لەرێگایەوە خۆی بەڕێوەدەبات. ئەو کۆمەڵگایەی ویژدانی خۆی لەدەستداوە کۆتایی پێهاتووە. جێگای سەرنجە ئەو سیستەمەی هەرە زێدە لە قووڵاییدا ئەخلاقی شێواندووەو چەواشەی کردووە سەرمایەدارییە. لەبەرئەوەی سیستەمی دواییە شێواندنی ویژدانی کۆمەڵگا دەرکی پێدەکرێت. گوزارشتی بەرجەستەی کۆتاییهاتنی توانستی سیستەمی فشارو چەوسانەوە، بەواتای تێکدانی سیستەماتیکی ئەخلاق دێت. هەربۆیە تێکۆشانێکی ناچاری ئاکاری ــ ئەتیك، ئەخلاقی بەزانین ــ بەرامبەر بەسەرمایەداری پێویستە. تێکۆشانێك کەبەپێی ئاکار بەڕێوەنەبردرێت، هەرلەسەرەتاوە ژێرکەوتووە.

لەمارکسیزمدا کەسایەتی بەتەواوی لەناو بەهاکانی سیستەمی سەرمایەداریدا دەژی. شارستانیبوون (شاریبوون) زیاتر لەپێشە. شێوازی ژیانێکی پووختەی باڵادەستی ناوشار بەهەزارویەك بەندەوە تاك بەسیستەمەوە دەبەستێتەوە. دەبێ مرۆڤ باش بزانێ کەخودی مارکسیش لەمیانەی هەزارویەك بەندەوە لەناو سیستەم بوو. لەئایینی ئیسلامی و مەسیحیشدا تەنانەت ئەو کەسانەی لەسیستەم دادەبڕان و بەدەیان ساڵ لەمانستەرو تەکیەکان و ژوورەکان دەکەوتنە خەڵوەتەوە کاریگەریەکی سنوورداریان هەبوو, زۆرینەی تێکۆشەرە مارکسیستەکان ئاگاداری ئەم شێوە ئەخلاقە نین. لەو بڕوایەدان کە لەگەڵ ئەم یان ئەو جۆرەی سەرمایەداری بژین و لەرێگای تیۆری ـ کرداری بەئەنجام بگەن.

سەبارەت بە تێزی شۆڕشی سیاسی و قۆناخەکانی دواتری بەشێوەیەکی زۆر مەترسیدار کارەکتەرێکی دەوڵەتگەراو پلەداری لەمارکسیزمدا هەیە. هەروەك بڵێی چەمکەکانی شەڕ، دیکتاتۆریەتی پرۆلیتاریاو دەوڵەتگەرایی پیرۆزکراوە. هەروەکو دەزانرێ دەوڵەت، دەسەلات، شەڕو سوپا بەرهەمی شارستانییەتی کۆمەڵگای چینایەتییە، بەشێوەیەکی رەها ئامرازی ژیانی باڵادەست و چەوسێنەرانە و دەستیان لێبەرنادرێت. ئەگەر ئەم ئامرازانە پێشکەشی پرۆلیتاریا بکرێت، کەواتە هەر لەسەرەتاوە بڕیاردراوە کە خۆی وەك ئەوان لێبکات. لەقۆناخی سۆسیالیزمی بونیادنراودا ئەم ئامرازانە بەربەرفراوانی بەکارهێنراو سەرکەوتن بەدەستهێنرا. بەڵام دوای حەفتا ساڵ دەرك بەوەکرا کە شێوەی هەرە تاڵانکاری سەرمایەداری ئاواکراوە ـ بەبەراورد لەگەڵ ئەو وەك بڵێی سەرمایەداری ئەورووپای رۆژئاوا بەحەوت ئاو شۆردراوەتەوە . شێوەیەکی تۆتالیتارو دژە دیموکراسی سەرمایەداری ئاواکراوە، چەمکی دەوڵەت لەژێر ئەمەدا شاراوەیە. ئەو دەوڵەتەی ئەنگلس دەیگووت " پێویستە وردە وردە بچووك ببێتەوە" لەقۆناخی سۆسیالیزمی بونیادنراودا گەیشتە قۆناخی هەرە بەهێزی خۆی. لێرەدا گەڕان بەدوای نیازخراپی یاخود هەڵوێستێکی دژ بەشۆڕش بێواتایە. ئەو ئامرازانەی بەکاریدێنێ ــ تەنانەت دەوڵەتی بەتەواوی زەوتیش کردبێ ــ بەرەو سۆسیالیزمی نابات, بەڵکو بەرەو سەرمایەداری دەچێت. سۆسیالیزم پێویستی بەئامرازی سۆسیالیستیانەیە. ئەویش، دیموکراسی، بزووتنەوەی ژینگەپارێزی، بزاڤی ژن، ماڤی مرۆڤ و میکانیزمی تایبەتی خۆپاراستنی کۆمەڵگایە.

دەتوانین لێرەدا بابەتی وەك پارتی، سەندیکا، ئاشتی، بزووتنەوەکانی پێشووی رزگاری نیشتمانی، سیاسەت و گەلێك شتی دیکە کە وەك فاکتەرەکانی سیستەمی فەرمی لەراستی کۆمەڵگا تێپەڕنەکراون, وەك نموونەی سەرنەکەوتن نیشانبدەین. کاتێك لەچوارچێوەیەکی گشتی فەلسەفی و ستراتیژیدا بەتێڕوانینێکی دیموکراتی و ژینگەپارێزی سەیری ئەم ئامرازانە نەکرێت لەئەنجامدا چەندین ئامرازی تێکۆشان بەکاربهێنرێت لەکۆتاییدا بەسیستەم دەبەسترێنەوە.

رەخنەیەکی دیکەی ئاراستەی مارکسیزم بکرێت لەبارەی هەلومەرجی سیاسییە. لەسەردەمی مارکسدا سەرمایەداری لەقۆناخی پێگەیشتندا بوو. هەربۆیە مارکس و ئەنگلس سەرمایەداری وەك ناچارییەك دەبینن. سەرمایەداری وەك بلدۆزەرێك هەڵدەسەنگێنن کە رێگای سۆسیالیزم خۆشدەکات و دەکاتەوە. ئەگەر بەشێوەیەکی فراوانتر ئاماژەی پێبکەین، لەپێشکەوتنی شارستانییەکاندا کۆمەڵگای چینایەتی وەك ناچاریەك دەبینن، بۆ دامەزراندنی سیستەمیش شرۆڤەیان کردووەو بڕوایان بەپێویستی هەبوونی ئەم قۆناخە هێناوە. پێشتریش ئاماژەمان پێکردبوو پێویستە ئەمە وەك هەڵەیەکی بنچینەیی هەڵسەنگێنرێ. چینەکان و دەوڵەت وەك ئامرازی باڵادەستی بەڕێوەبەرایەتی جگە لەئاسایشی پێویست و بەڕێوەبەرایەتی گشتی تەواوی هەبوون، دەزگاو دامەزراوەکانی، نەك تەنیا بێ کەڵکەو پێویست ناکات بەڵکو لەرەوشێکی موحافەزەکاریدایە. دەشێ خزمەت و ئاسایشی کۆمەڵگا بەبێ دەوڵەتیش فەراهەم بکرێت. بەر لەهەموو شتێك سەرمایەداری دەوڵەت، باڵادەستی زێدە لەدەرەوەو ناوەوە، بیروکراسی گەورەکراو و چەندین دەزگای دیکەی دەوڵەتی کۆمەڵایەتی لەبەردەم دیموکراسی و ژینگە کۆسپن. لەبواری ئەخلاقیشەوە ـ جگە لەپاراستنی ناچاری و دیموکراسی ـ پێویستە دەزگای وەك شەڕ ــ سوپا رەتبکرێنەوەو پەسند نەکرێن. خودی مارکس کاتێك دەڵێ : " تیۆری شەڕی چینایەتیمان لەمێژوونوسانی فەرەنسی وەرگرتووە" لەراستیدا وەك پێدراوێکی سروشتی چۆنێتی و سیفەتی ئامرازە بەکارهێنراوەکان تاوتوێ دەکات. شێوازی شەڕی چینە باڵادەستەکان بەشێوەیەکی دەزگایی وەك خۆی پەسندی دەکات. لەچەمکی دیکتاتۆریەتی پرۆلیتاریاشدا ئەمە بەم شێوەیەیە. وەرگرتنی رەفتارو کردەوە دیکتاتۆریەکانی مێژوو وەك خۆی بەهەڵە نابینێ.

لەسەردەمی لینین و ستالیندا بەردەوام دیکتاتۆریەت دەبێتە دۆخی دەوڵەت. بەرلەوەی دیموکراسی پراکتیزە بکرێ نکوڵی لێدەکرێت. بەڵام کاتێك لینین دەیگووت سۆسیالیزم بەدیموکراسیدا تێپەڕدەبێ زیاتر نزیکی راستی دەبۆوە. لە قۆناخەکانی دواتردا شێوازی سیاسەتی چینی باڵادەست زیاتر لەناوەند جێگیردەبێ, دەوڵەت و پارتی دەبنە هەمان شت. لەدەرەوەو ناوەوە پارتی بەتەواوی دەبێتە دەزگایەکی دژە دیموکراسی. سیاسەتەکانی شەڕو ئاشتی ناو سیستەم تەنیا دەبن بەو جۆگەلە ئاوانەی کە ئاشی سەرمایەداری هەڵدەسوڕێنن. بەڵام ئەم هەڵەو خەتابارییە ریشەییانەی دەتوانین زیاتر بیانژمێرین،حەفتا ساڵیشی بەسەر تێپەڕبووبێت لەئەنجامی سروشتی خۆی زیاتر، لەئافراندنی سەرمایەداری و بەهێزکرنی بەولاتر ناتوانن رێگا لەپێش گۆڕانکاری ریشەدار بکەنەوە.

بەڵام سەرباری ئەمەش لەتێکۆشانێکی ئازادی و یەکسانیدا مارکسیزم ئەزموونێکی مەزن و مێژووییە. قورسایی چینایەتی و ئابووری گەیاندۆتە کۆمەڵناسی. بۆرژوازی ناچارکردووە سەبارەت بەبابەتەکانی رزگاری نیشتمانی, مافی مرۆڤ و دەوڵەتی سۆسیال نەرمتر بێت. بەهۆی هەڵوێستی تەسکی بەشێوەیەکی تەکتیکی نزیکی دیموکراسی دەبێتەوە، ناتوانێ ئازادی ژن و ژینگەپارێزی لەسەرمایەداری جودابکاتەوە، هەروەها لەبەرئەوەی تیۆرییە بنچینەییەکانی لەبارەی ژیان لەناو قاڵبەکانی بۆرژوازی دەمێنێتەوەو تێپەڕی ناکات، تەقلی سیستەم دەبێ و پارچەیەکی پێکدێنێ. بزووتنەوەکانی رزگاری نیشتمانی و سۆسیال دیموکراتەکان کە لەئاکامی کاریگەری سۆسیالیزمی بونیادنراوو ئیلهام وەرگرتن لەمارکسیزم سەرکەوتنیان بەدەستهێنا، وەك شێوە هەرە لاوازەکانی سۆسیالیزم هیچ کاتێ لەسەرمایەداری دانەبڕان. توێژەکانی ناویان زیاتر لایەنگری سەرمایەدارین. لەجیاتی فەراهەمکردنی ژیانێکی نوێ بۆ جەماوەرەکەیان، زیاتر لەم پێناوەدا تێدەکۆشن کە سوود لەو ژیانە ببینن کە

لەئارادایە. خۆشگوزەرانی و هاوبەشێتی کێشەیەکە پەیوەندی بەیاساو مافداری(مافپەروەری) سیستەمەوە هەیە. لەراستیدا مرۆڤ وەك مەزهەبە گەورەکانی سەرمایەداری تەماشای سۆسیالیزمی بونیادنراو، سۆسیال ــ دیموکرات، رزگاری نیشتمانی، لیبرالیزم و موحافەزەکاری بکات لەو بڕوایەدام گونجاوو بەجێتربێت. مەزهەبەکانی نێو ئایینی ئیسلام، مەسیحی و یەهودی چەندە لەسەرچاوەکانیان جیاوازترن، ئەوا مەزهەبەکانی لەسەرمایەداریش دەرکەوتوون بەو ئەندازەیە لەسەرچاوەکەیان جیاوازن. لەراستیدا جیاوازی نێوان مەزهەب و سەرچاوەکەی هاوشێوەی جیاوازی نێوان هەمان خێزان (بنەماڵە)یە. لەسەرمایەداریدا رێبازەکانی لەشێوەی ئەنارشیزم و ئایینی لەرەوتی مارژینالی بەولاوە گوزارشت لەشتێکی دیکە ناکەن.

لەدوای دووەمین شەڕی جیهانی کەشی سەرکەوتنی دژە ـ فاشیستەکان هێندە درێژەی نەکێشا. بزووتنەوەی لاوان و رێنمایی شۆڕشگێری سالانی 1968 لەبواری تیۆری و چەمك رێگای لەپێش گۆڕانکاری گرنگ و بایەخدارکردەوە. بەشێوەیەکی گشتی نەفرەتکردن لەسیستەم پەرەیسەند. دەرك بەوەکرابوو کەسۆسیالیزمی بونیادنراو، سۆسیال ــ دیموکراتی و رزگاری نیشتمانی ناتوانن وەلامی ئومێدو چاوەڕوانییەکان بدەنەوە. ئەوجیهانەی بەلێنی لەبارەیەوە درابوو لەوەی پێشتر باشترنەبوو. دەتوانرێ بگووترێ دوای ئەوەی چەندین رێبازی رۆشنبیری کە لەماوەی نێوان شۆڕشی 1848 و 1970 تەڤلی مارکسیزم ببوون هێزی خۆیان لەدەستدا، ئاشنای چەندین رێبازی نوێی دیکە دەبین, لەسەرووی هەمووشیانەوە چەپڕەوی نوێ، بزاڤی ژنان و ژینگەپارێزی. دوای ئەوەی باوەڕی بەسەرمایەداری و تەنانەت بە ئەندازەی ئەویش بەسۆسیالیزمی بونیادنراو شکا، لەئەنجامی دووەمین شۆڕشی مەزنی زانستی سالانی 1950کان و پێشکەوتنەکانی بواری کولتووری فێمینیزم (ژنناسی), ئەکۆلۆژی (ژینگەناسی), ئەتنۆلۆژی(نەژادناسی) هەنگاوی گەورەیان بەرەو پێشەوە هاوێشت.

هەروەکو مەزنەدە دەکرێ هەلوەشاندنەوەی سۆسیالیزمی بونیادنراو لەسالی 1989 بەگوێرەی بەرژەوەندی سەرمایەداری نەبوو. ئەمە بەو واتایە دەهات کەیەکێك لەئەلقە سەرەکییەکانی سیستەم دەپچڕێ و دەکەوێ. ئەو سیستەمەی لەمیانەی شەڕی سارد جەماوەری خۆی لەسەر پێیان رادەگرت، لەرێگای دەولەتی سۆسیالیزمی بونیادنراوو رزگاری نیشتمانی گەلانی خەریك دەکردو لەپەلەکوتکێیدا دەهێشتنەوە ئیتر رووخابوو.

بەرامبەر بەکۆمەلگای دەولەتگەرایی لەتەواوی جیهان ساردبوونەوەیەك بەدیهات، بڕوایەکی وەها دروستبوو کە ئەم کۆمەلگایانە ناتوانن چارەسەری فەراهەم بکەن. میللیگەرایی و دەولەتی نەتەوەیی بەشێوەیەکی بەرچاو توانستی خلەفاندن و کات بەسەربردنیان لەدەستدا. تەنانەت لەولاتە پێشکەوتووەکانی سەرمایەداریشدا جگە لەماوەیەکی کورت، دەولەتەکانی لەبواری کۆمەلایەتیشدا خۆشگوزەرانبوون کاریگەری خۆیان لەدەستدا. لەهەموو بوارێکەوە سیستەم کەوتە ناو قۆناخێکی نوێوە. کاتێك مرۆڤ چاوێك بەمێژووی سەرمایەداریدا بخشێنێ دەبینێ کە رێنیسانس یەکێك لەو سیستەمانەی کۆمەلگا بوو کە بەشێوەیەکی کارامەیی توانیبووی لەنێو رەوشی گێژاو دەربکەوێت. بەشێوەیەکی لێهاتووانە سوودی لەشۆڕشی سیاسی وەرگرت. لەمیانەی شۆڕشی پیشەسازی بەلوتکەی پێگەیشتن (کاملبوون) گەیشت. بوو بەیەکەمین سیستەم کە پەلهاوێشتن و بلاوبوونەوەی خۆی لەتەواوی جیهان تەواو بکات. لەکۆتایی سەدەی نۆزدەهەم و سەرەتای سەدەی بیستەمدا رووبەڕووی قەیرانی قوول بۆوە، هەولی ئەوە درا لەرێگای شەڕی جیهانی چارەسەری بۆ بدۆزرێتەوە، لەراستیدا قەیرانی سەرمایەداری تەواوی سەدەی بیستەمی گرتەوە. شەڕی یەکەم و دووەمینی جیهانی، ماوەی نێوانیان، بەر لەشەڕو دوای شەڕیش نیشاندەدەن کەسیستەم تەنیا لەرێگای شەڕ دەتوانێ خۆی لەسەرپێیان بهێلێتەوە. دوای ئەوەی سۆسیالیزمی بونیادنراو و شێوەکانی پەرەیان بەرکابەرایەتی(جەمسەرگەری) دا، لەشەڕی گەرم هەنگاو بۆشەڕی ساردنرا. هەلوەشانەوەی 1989 ئەو تواناکاریەی لەدەستدەرخست و سیستەم لەناو بۆشاییەکدا مایەوە. لایەنێکی نەبینی کەهێرشی بکاتە سەر. دەبووایە دوژمنی نوێ بئافرێنێ. لەدواییدا ئەمەی لەرۆژهەلاتی ناویندا دۆزیەوە کەخاوەن ریشەیەکی ئیسلامییە.

ئیتر لەچەمکناسی (وشەناسی) نوێدا بابـەتی لـەجۆری جیهـانگیری و وڵاتـە یـەکگرتووەکانی ئـەمریکا لـەئارادان. جیهـانگیری بەواتای پەلهاوێشتن و بڵاوبوونەوەی سیتسەمەکان دێت و هـیچ لایـەنێکی نـوێی نییـە. لـەتیرەی سـەرەتاییەوە تـاوەکو رۆژگـاری ئەمرۆمان تەواوی سیستەمەکان جیهانگیرین. هەر سیستەمێك بەسەربکەوێت کەم تا زۆر شانسی بڵاوبوونەوەی هەیە.

ئیمپراتۆری چەمکێکی کۆنە. دوای ئـەوەی دەوڵەتـشارەکان زیـادبوون، دەوڵـەتیش بـووە هـی هـەموو شـارەکان، هەلومـەرجی دەرکەوتنی ئیمپراتۆریەت دەڕەخسێ. چەندە شـارەکان زێـدەدەبوون، ئـەوا بـەرفراوانبوونی ئیمپراتۆریـەتیش خـۆی دەسـەپاند. شێوازو گۆڕەپـانی بەرچاوی ئیمپراتۆریـەت سـەرهەڵدەدەن. نـەریتی ئیمپراتـۆری " سـەرجۆن " کـە بـەداگیرکردنی شـارەکانی سـۆمەر لەلایـەن ئەکەدیەکانـەوە دەسـتپێکرد تـاوەکو رۆژگـاری ئـەمرۆمان پێـشکەوتنی بەخۆیـەوە بینیـوە. ئیمپراتۆریـەتی کۆیلەداری بەرفراوانترین و بەهێزین ئیمپراتۆریەت بوو کە تا ئەوکاتە جیهان بەخۆیـەوە دیبـوو. ئیمپراتۆریـای دەرەبەگایـەتی بێزەنتی و عوسمانی کە لەشوێنی ئەو دامەزران درێژەیان بەهەمان نـەریت دا. لەچـین و هیندسـتانیش ئیمپراتۆریـای هاوشـێوە دامـەزران. هـەروەها لـەقۆناخی ئـاواکردنی سەرمایەداریـشدا پورتوگالیـەکان، دواتـر ئیـسپانیەکان، دواتـریش ئیمپراتۆریـەتی ئینگلتەرا کە رۆژی لێ ئاوا نابێت، تاوەکو کۆتایی شەڕی دووەمی جیهانی درێـژەیان بـەم نەریتـەدا. هـەروەها رەوشـی دوالیزمـی ئیمپراتۆریای ئەمریکاو سۆڤییەتی دوای شەڕ کە لەناو گرژیـدابوون، لەسـاڵی 1989 بەلایـەنی ئـەمریکادا شـکایەوە. ئـیتر هـیچ کۆسپێك لەپێش ئیمپراتۆریەتی رۆمای سەرمایەداری نەمابوو.

ئیمپراتۆریەتەکان خاوەن کارەکتەرێکن: لەشێوەیەکی ناوەندیبوون و یەکپارچـەیی (یونیتـار) زیـاتر بەشـێوەی ئەیالەتـەکان (ویلایەتەکان) دابەشدەکرێن. لەبەرئەوەی گـەلێك نـەریتی دەوڵـەتی پێـشوو پەسـند دەکـەن بـەردەوام شـێوەیەکی فیدراسـیۆنی سست و خاو لەپێشە. لەدەرەوە چەندە هێزو لایـەنی زیـاتر بخەنـە ژێررکێـف و دەسـەڵاتی خۆیانـەوە ئـەوا ئەیالـەت و دەوڵەتـە پاشـکۆکانی نـاوەوەش ژمارەیـان زیـاتر دەبـێ. کاتێـك پەلهاوێـشتن و بڵاوبوونـەوەو بـەرفراوانبوون لەئاسـتی جیهانگیریـدا بێـت نەریتەکان زیاد دەبن و دووبارەدەبنەوە.

ئیمپراتۆریـەتی وڵاتـە یـەکگرتووەکانی ئـەمریکاش لەسـەردەمی خۆیـدا لـەناوەوەو دەرەوەش رووبـەڕووی هـەمان کۆسـپ دەبێتەوە. پێویستە باش بزانرێ کە ئەمریکا لەخاڵی سفرەوە ئیمپراتۆریەت ئاوا ناکات؛ بەڵکو درێـژە بەنـەریتی هـەزاران ساڵە دەدات. ناچارە بەردەوامیـشی پێبـدات. سیـستەمی دەوڵەتـەکانی جیهـان بـەبێ ئیمپراتۆریـەت نـابن. هـەبوونی دەوڵـەتی لەیـەك جوداو سەربەخۆ ئەگەرو گریمانەیەکە. لەراستیدا بوونی نییە. بەڵکو ئەوەی لەئارادایە پێویستی دەوڵەتەکانە بەیەکتری. لـەناو سیستەمدا لەدەوڵەتی هـەرە بـەهێز تـا لاوازترینیـان، گشتییان پێویـستییان بەیـەکترەو هەندێکیـشیان دەبـن بەئیمپراتۆریـەت. ئەوەی خاوەن سیستەمێکی هەرە بەهێزە، وەك ئیمپراتۆری مەزن دەبێت بـەخاوەن قـسە. وڵاتـە یـەکگرتووەکانی ئـەمریکا ئـەم نەریتەی ئیمپراتۆریەتی لەسۆڤییەت و بریتانیـا وەرگـرت. لەجوگرافیایـەکی بەرفراوانـدا بەسـەدان زمـان، کولتـوورو هـەبوونی سیاسـی و ئـابووری لـەخۆوە دەگرێـت، بەشـێوەیەکی قـووڵ و بـەرفراوان بڵاودەبێتـەوە. سـەرمایەی زۆرو قـازانجی سیـستەم بەردەوام ئەم قۆناخە تاودەدات، جێگیرکردنـی هاوسـەنگی قـازانج گرێـدراوی پەلهاوێشتنە. کاتێـك بەرژەوەنـدی چـەند هێزێـك تێکبچێت پەیوەندییەکانیان خراپدەبێت. بەهۆی هەبوونی رێسای " بەهێزترین " جەمسەرێکی دیکـە ئـاوا نابێـت. ئەمـە دژی لۆژیکی سیستەمە.

لەدوای ساڵی 1990 جیهانگیری و ئیمپراتۆریەتی وڵاتە یـەکگرتووەکانی ئـەمریکا لـەم چوارچێوەیەدا بـەدوای هاوسـەنگیدا دەگـەڕێن. ئـەو گێـژاو (کـائیوس)ەی سیـستەم کـە سـەرمایەداری تێیـدا دەژی نیـشاندەدات کـە قـەیران بەشـێوەی جـاران تێپـەڕ ناکرێت. هەربۆیە جیهانگیری سەردەم بەناو قەیراندا تێپەڕ دەبێت. ئەو فاکتەرانەی قەیران زیاد دەکـەن سـەرباری ئـەوەی کـە لەرابردوو ماونەتەوە، بەڵام وەك دەبینرێ قەیران بەهێزتر دەکەن. سـەرەڕای تـەواوی لێکدانـەوەو تـەگبیرەکان، بـەهۆی یاسـای

کەمبوونـەوەی قـازانج، پیـسبوونی ژینگـە، زیـادبوونی خـەرجی بـەهۆی بـاج وەرگـرتن، ئـەو خەرجیانـەی بـەهۆی کردەوەکـانی دەوڵەتی کۆمەڵایەتی زیاد دەبێت، هـەروەها بـەهۆی ئۆپۆزسـیۆنی دیموکراتیـك رێـژەی کەڵەکـەکردنی سـەرمایە کەمدەبێتـەوە. جیـاوازی نێـوان چـەمکەکانی نـاوەوەو دەرەوە زۆر کەمدەبێتـەوە. جیهـانگیری ناچـاردەبێ وەك تاکـە دەوڵـەتێك رۆڵ ببـینێ. لـەقۆناخی بـەمجۆرەدا سیـستەم و هاوپەیمانـەکانی سـەرلەنوێ پەیوەندییـەکانیان رێکدەخەنـەوە. ئـەو دەوڵەتـە نەتەوەییانـەی لەقۆناخـەکانی دەرکـەوتن و پێگەیـشتنی سـەرمایەداری سـەریانهەڵداو هەنـدێ تایبەتمەنـدێتی سـەربەخۆخوازییان هـەبوو ئـیتر دەبن بەکۆسپ. لەبەرئەوەی دەبێتە هێزی هەرە گەورەو هەروەها بەهۆی کارەکتەری ئـابووری جیهـانگیری میللیگـەرایی کۆن و دەوڵەتی نەتەوەیی هەرس ناکات.

بەتایبەتی ئەو دەوڵەتە کۆمارییانەی لەسەر رێبازی نەریتی شۆڕشی فەڕەنسان زیـاتر تەنگـەتاو دەبـن. بـەرخودان دەکـەن و دەبنە نموونەی موحافەزەکاری. ئەم راستییە سەرچاوەی نـاکۆکی نێـوان وڵاتـە یـەکگرتووەکانی ئـەمریکاو یـەکێتی ئەوروپایـە. دیموکراسـی و کۆمارگـەرایی ئـەوروپا سـەبارەت بەبابـەتی سـەربەخۆخوازی جـاران چاوچـنۆکە. دیـسان رەوشـی کۆلۆنیـالی بەبیردێتەوە. لەبیرناکات کەسەرمایەداری کەعبەیەتی. هەربۆیە گرژی نێوان یەکێتی ئەوروپاو ئەمریکا رشتە. سەرباری ئـەوەی پاسیفیك، چین و ژاپۆن وەك سێیەمین گۆڕەپانی سەرهەڵدانی سەرمایەداری نوێ دەبینرێ و خـاوەن توانـستیش بێـت دەتـوانێ بەشـێوەیەکی رێـژەیی سـەربەخۆیی خـۆی بپـارێزێ. وڵاتـەکانی ئـەم گروپـە لەلاسـاییکردنەوەی سیـستەم کارامـەن، ئینجـا بەشێوەیەکی تاکانە بێت یاخود تێکەڵ. وڵاتانی وەك روسیاو بەرازیلیش بەسەربەخۆییەکی رێژەیی رازی دەبن. لۆژیکی هێـزی تایبەت بەسیستەم ئەمە دەسەپێنێ. ئەو وڵاتانەی وەك تورکیا لەناوەڕاست ماونەتەوە زیاتر تەنگەتاو دەبن.

گروپی ئەو دەوڵەتانەی بەبـەڕەڵاو سەرسـەری بـەناو دەکـرێن و ناکەونـە ژێـر زەبـت و رەبتـەوە لـەرێگای هێـزی سـەربازی، ئـابووری و کولتووریـەوە دەیهێننـەوە سـەررێ. رۆژهـەڵاتی نـاوین کەبەرامبـەر سیـستەم دوور لەتوانەوەیـە ــ نـەریتی بـەهێزی شارستانی، ئیسلامییەت، گرفتە قورسەکانی ئابووری ـ هەڵوێستەکەی بەتەواوی گوزارشت لەرەوشێکی وێڵ و یاخی دەکات. ئیتر "کۆمۆنیزم" ی سەردەمی شەڕی سارد جێگای خۆی بۆ" دەستڕۆیی سەوز" ی ئیسلامییەت بـەجێ هێـشتووە. پێکهاتـە دەسـتڕۆو موحافەزەکارەکانی لەژێر پەردەی ئیسلامییەتدا ناچارن پارچەببن. لۆبی یەهودی (هۆزی عیبرانی) کـە لـەناو هێزەکـانی دونیـا بەکاریگەرە ناچارە خەونی هەزاران ساڵ و لێکدانەوەکانی سەبارەت بـە ئیـسرائیل جێبـەجێ بکات. ئـەو لۆژیکـەی سیـستەم کـە لەئارادایە چیتر نـاتوانێ رۆژهـەڵاتی نـاوین بەوشـێوەیەی ئێـستا پەسـندبکات و بارەکـەی هـەڵگرێت. لەئـەنجامی هێرشـی 11 ی ئەیلولی 2001 بۆ سەر جووت تاوەرەکە کـە پـەلامارێکی ئـاڵۆزو پیلانگێـڕی بـوو نـەك تـەنیا قۆنـاخێکی نـوێی بـۆ رۆژهـەڵاتی ناوین دەستپێکرد، بەڵکو سیـستەمی رووبـەڕووی ئـەو دینامیکـەکردەوە کـە چارەنووسـەکەی بگـۆڕێ. لـە بێـشکەی دەرکـەوتنی شارستانییەت کۆن و نوێ رووبەڕووی یەکتردەبنەوە. لەراستیدا ئەم رووبەڕوو بوونەوەیە پـڕە لـەو رووداوە کتـوپڕو سـەیرانەی کەشێوە نوێکەی شارستانییەت دیاربکەن.

ب ـ پرۆژەیەك بۆ کۆمەڵگای دیموکراتی و ژینگەیی

لەسـاڵی 1989دا سۆسـیالیزمی بونیـادنراو بـەهۆی بونیادەکـەی هەڵوەشـایەوەو لەئـەنجامی ئەمـەدا سیـستەمی کۆمـەڵگای جیهانی بۆ پرۆسەی گۆڕانکاری کەوتە نێوەندی گێژاوەوە. جیاوازی کارەکتەری لەنێوان قەیرانی سیستەمی سەرمایەداری و ئەو قەیرانەدا هەیە کە بەنێوەندی کائیوس(گێـژاو)ی بەناودەکـەین. گۆڕانکـاری ریـشەیی کۆمـەڵگاکان لەئـەنجامی قـەیرانی ئاسـایی بەدینایەت, بەڵکو لەئاکامی ئەو قەیرانانەوە پێکدێت کەخاوەن کارەکتەری گێژاون. لەقەیرانە ئاساییەکاندا سیستەم ئەو شانس و دەرفەتەی هەیە کە لەسەر هەمان بنەما سـەرلەنوێ خـۆی ئاوابکاتـەوەو رێـستۆرانس ئـەنجام بـدات درێـژە بەهـەبوونی خـۆی

بدات. لەقۆناخی قەیرانی یەکەم و دووەمدا دوای شەڕ سیستەمی سەرمایەداری توانی خۆی بونیادبنێتەوەو بەشێوەیەکی بەهێز بەردەوام ببێ. یەکێك لەو هۆکارە بابەتیانەی سەرمایەداری توانی سۆسیالزمی بونیادنراو لەناوخۆیدا بتوێنێتەوە پەیوەندی بەکارەکتەری قەیرانەوە هەیە. هەرچەندە هەڵوێستی مارکسیزم ــ لینینزم کە نەیانتوانیبوو خۆیان تەواو لەبەهاکانی چینی سەردەست رزگاربکەن هۆکارێکی گرنگیش بێت، بەڵام قەیرانی ئەو سیستەمەی سۆسیالزمی بونیادنراو پشتی پێدەبەست خاوەن ئەو تایبەتمەندێتی و خاسیەتانەبوون کە لەمیانەی هەوڵە خودییەکانەوە تێپەڕبکرێت. ئەو فاکتەرانەی بوونە هۆکاری هەڵوەشانەوە ئەم تایبەتمەندێتییانەیان نەبووایە، ئەوا خراپترین شێوەی تەسلیمییەت (خۆبەدەستەوەدان) روویندەدا. تەنانەت چاوەڕوانی رزگاربوونیان لەسیستەمی باڵادەست دەکرد. وڵاتە لەپێشەکانی سەرمایەداری بوونە کۆسپ و رێگر لەپێش دارزینێکی خراپتر.

خودی ئەم راستییە کە کاریگەری سەرنجڕاکێشانەی سۆسیالیزمی بونیادنراو هەم لەتێپەڕکردنی قەیرانی سیستەم و هەم لەئەنجامگیرکردنیدا بەکائیوس رووندەکاتەوە ئەزموونبەخشە. ئەگەر سەرمایەداری لەئەنجامی شۆڕشی 1848 بۆچەند مەزهەبێك پارچە نەبووایە ئەوا دەشیا زووتر بکەوێتە ناو گێژاوەوە (کائیوسەوە). بەتایبەتی لەمیانەی سێ مەزهەبەوە سەدەی بیستەمی بەڕێکرد. ئەوانیش سۆسیالیزمی بونیادنراو، سۆسیال دیموکرات و رزگاری نیشتمانییە. بەلانی کەم ئەم سێ مەزهەبە بوونە هۆکار کە سەدەیەك درەنگ وەختتر بکەونە ناو گێژاوەوە. سەرمایەداری گۆڕانکاری بەسەردا نەهاتبووایەو بەردەوامبووایە ئەوا لەسەرەتاکانی سەدەی بیستەم دەکەوتە ناو نێوەندی گێژاوەوە کە خاوەن کارەکتەری وەرچەرخانە. شەڕی گەورەو مەترسیدار ـ ئەتۆمیشی لەناودا ـ لەسەر مرۆڤایەتی بەڕێوەچوو. جانەوەری لەجۆری داگیرکەری، میللیگەرایی، فاشیزم و تۆتالیتاریزم خولقێنران، بەرامبەر ئەمەش رۆڵی چارەسەرییان بەسۆسیالیزمی بونیادنراو، رزگاری نیشتمانی و سۆسیال ــ دیموکراتەکان بەخشی. دەبێ تەواوی ئەمانە وەك مانۆڕی مێژوویی و سیاسی و سەربازی دەرکیان پێبکرێت کە تەنێ سیستەممان درێژ کردەوە.

لەجیهانی دیاردەکاندا نێوەندی گێژاو گوزارشت لەو ئاڵۆزیە دەکات کە بۆ گۆڕانکاری وەك شێوەو جۆر و پێکهاتەی پێویستە. ئیتر لایەنە ناکۆکەکانی دیاردەیەك ناتوانن درێژە بەپەیوەندی و هەمئاهەنگی نێوانیان بدەن. شێوە ناتوانێ ناوەڕۆك بپارێزێ؛ تێرناکات، سنووردارو تێکدەرە. لەدۆخێکی وەهادا هەڵوەرین روودەدات، کائیوس سەرهەڵدەدات. ناوەڕۆك خۆی لەرواڵەت رزگارکردووە. بەڵام هێشتا دەنگ و شێوەی نوێی وەرنەگرتووە. شێوەوبچمی پارچە بووی پێشووتر بۆ شێوەی نوێ تەنیا وەك ئامرازێك بەکاردەهێنرێ. لەراستیدا هەروەکو بلێی بنەماو پرەنسیپێکی گەردوونی لەم نێوەندەدا کارایە. پارچەکانی بونیادی گەردوون لەمیانەی ئەو گێژاوەی پێیگەیشتوون بەگۆڕانکاری خێراوە بەرەو رێکخستنی شێوەگرتووی نوێ دەچن. ئەگەر رێکخستنی شێوەگرتنی نوێ لەرەوشێکی گونجاودا بێ و بتوانێ پارچەکان لەخۆوە بگرێت بۆ پێکهاتەیەکی هەمیشەیی دەگۆڕێت. لەدەوروبەری پێکهاتەیەکی جێگیرو هەمیشەییشدا سیستەمێکی نوێ لەدایك دەبێ.

دەشێ لەمیانەی دیاردەی ئاسایی جیهانی ماددیدا رەوشەکەی شرۆڤەبکەین. گەردەکانی H_2O شێوەیەکە بە "ئاو" بەناودەکرێت. یەکێك لەتوخمەکانی ئاو هایدرۆجین (H_2)ە کاتێك لەگەڵ گەردیلەکی ئۆکسجین دەبێتە یەك گەردی ئاو پێکدێت. لەمیانەی پەیوەندی کردار ـ پەرچە کرداری نێوان سیستەمی گەردیلەکانی هەردوو گەردەکانی ئاو دۆخی ئەو شلەیە فەراهەم دەکات کە تادوایی بەلێشاوە. هەرچی دۆخی پارچەبوونە بەواتای دەستپێکردنی گێژاودێت. کاتێك تەواوی گەردیلەکانی هایدرۆجین و ئۆکسجین سەربەست بمێنن و بۆنموونە توخمەکانی لەجۆری کاربۆن و کلۆر بکەونە ئەو نێوانە دوای کارلێکێکی کورت چەندین ئاوێتەی نوێ دروست دەبێت. ئەمەش بەواتای پێکهاتەی نوێدێت. لەجیاتی ئاو چەندین شلەو گازی ژهراوی پێکدێت co_2 و co، ترش، تفت).

ئەم ڕێسایەی دروستکردن و بونیادنان گەردوونییە و بۆ کۆمەڵگاکانیش لەجێگای خۆیدایە. پەرتەوازەبوونی پێکهاتەی کۆن بۆ پێکهاتەی نوێ ناچارییە. بەڵام پەرتەوازەبوون و ئاڵۆزی بەتەنیا سەربەخۆ لەجێگای پێکهاتە دانانرێت. ئەو جۆرێکی هەویرە، شتێکی وەك شلەمەنییە. پێویستە بشێلدرێ و شێوەی پێبدرێت. بانموونەیەك لەناو کۆمەڵگاش بێنینەوە: سیستەم و زهنییەتی دەرەبەگایەتی لەکۆتاییەکانی سەدەی پانزدەهەمدا پەرتەوازە بوو. چینە نوێیە جیاوازەکان، بەربەر، شێوەگرتنەکانی دەرەبەگایەتی بەرلەمەسیحییەت کەوتبوونە ناوسیستەم، دوای ئەوەی دەرەبەگایەتی پەرتەوازەبوو چەندین شێوەی بیروکراتی سەرمایەداری و دیموکراتی دەرکەوتن.

لەساڵی 1990 شانبەشانی سەرمایەداری رکابەرەکانیش پەرتەوازەبوون. لەم بوارەدا بەڵگەی پێویست لەبەردەستدان. قاڵبوونەوەی سەرمایەی جیهانگیری لەگۆڕەپانی فینانس یەکێك لەهێما یەکەمەکانی بوو. سیستەمی فینانس، پارە پارە دێنێ. واتە وەك قومارە. هەربۆیە تەنیا دەتوانێ پەرتەوازە بکات. سەرمایەی فینانس هەروەکو لاجکردنی پەمۆ پێکهاتە جێگیرەکان دەپچڕێنێ. دامەزراوە نەتەوەییەکان لەدەوڵەت تاوەکو ئایدیۆلۆژیا، لەئابووری تاوەکو هونەر ناتوانن بەئیرادەی خۆیان لەسەرپێیان بوەستن. بەڵام چەندە جیهانگیری هێز، ئیمپراتۆریای ئەمریکا بێ واتایی هاوسەنگی و بونیادنان کۆنەکانی سەرتاسەری جیهان و بێ رۆڵ بوونیان لەلای خۆی نیشانبدات، لەچەندین ناوچەی جیهان و دەوڵەتی نەتەوە ڕێگا لەپێش قەیران و کودەتاو پێکدادانی ئەتنیکی و ئایینی خوێناوی دەکاتەوە. ئەم ڕاستینەیەش کە پەیوەندی بەسیستەمەوە هەیە خاوەن تایبەتمەندێتی و سیفەتی ئاژاوەیە.

سیستەم هەرچەند دەکات ناتوانێ لەگرژیەکانی ناوخۆ رزگاری بێت. ولاتەیەکگرتووەکانی ئەمریکا ــ یەکێتی ئەوروپا، ئەمریکا ـ ژاپۆن ـ چین، یەکێتی ئەوروپا ـ ژاپۆن ــ چین بەردەوام لەناو لاسەنگی و گرژیدا دەژین. دابەشکردنی بەشێوەی هەژارترین ـ دەوڵەمەندترین وڵات کە بەناکۆکی باکوور ـ باشوور بەناو دەکرێت بە قووڵبوونەوە بەردەوامە. ئەوەی لەهەردوو دیاردەکە لەئارادایە، بەردەوامی خاسییەت و چۆنێتی گێژاوە. دابڕانی گەلان لەدەوڵەت چەندەی دەچێ قووڵدەبێتەوە. هەرچەندە دەرك بەوە بکرێ دیاردەی دەوڵەتەکە هەزاران ساڵە وەك پادشای خوداوەند، سێبەری خودا و خودی خودا ــ لای هیگل دەوڵەتی بۆرژوا ــ سەپێنراوە لەناوەڕۆکدا هێزی شەڕ ــ دەسەڵات دەشارێتەوەو سەرچاوەی چەوسانەوەو فشارو توندوتیژییە ڕۆژبەدوای رۆژ گۆشەگیریەکەی زیاد دەبێت. هەروەکو گوتەی "دایکە, پادشا رووتە" ئیتر گەلانیش وەك منداڵەکە دەوڵەت بەرووتی دەبینن، ئەمەش سەرەتای گێژاوێکی گرنگە.

یەکێك لەبابەتە گرنگەکان زیادبوونی بێکارییە. تاوەکو سیستەم بەردەوام بێ بێکاریش هەردەمێنێ. خودی سیستەم بێکاری زیاد دەکات. لەسیستەمی هیچ کۆمەڵگایەکدا تا ئەورادەیە دانیشتوان بێکار نەماون. هەربۆیە یەکێك لەو دیاردانەی گێژاو پشت ڕاست دەکاتەوە بێکارییە. لەکامە هەرێمدا بێکارییەکی مەزن لەئارادابێت واتە ئاژاوەیەکی گەورە لەئارادایە. سەرباری ئەوەی بێکاری گەلێك لایەنی نهێنی هەیە, بەڵام لەناوەڕۆکدا کۆمەڵگا لەرەوشی کۆمەڵگابوون دەردەخات. بەگووتەیەکی دیکە کۆمەڵگا ئیفلاس دەکات.

لەلایەکی دیکەوە لەرێگای تەکنیکی پێشکەوتوو لەپێویستییەکان زیاتر بەرهەم پێشکەش (عرض) دەکرێت و بەکار ناهێنرێت. گرفتەبوون نییە، بەڵکو پێچەوانەیە. لەلایەك ژمارەیەکی زۆری دانیشتوان ڕووبەڕووی نەدارییەکی دژوارە، لەلایەکی تریشەوە بەرهەمێکی لەداواکاریەکان زیاتر لەسەریەکتری کەڵەکە بووە. کاراکتەری گێژاو لەمە سەرنج ڕاکێشتر پەیدا نابێت. دیسان ئەو شارانە لەئارادان کە وەك شێرپەنجە گەورەدەبن. یەکێك لەنموونە هەرە بەرچاوەکانی شێرپەنجەی کۆمەڵگا کە لەبواری کۆمەڵناسی پەیوەندی بە شارەوە نییە گەورەبوونی شارە. شارەکانی هەم لەمیانەی بەگوندبوون هەم گەورەبوونی بێسنوور واتای شارێتی (شارستانی) لەدەست دەدەن. بەشێوەیەکی چڕو بەرفراوانتر گێژاو لەشارەکان لەئارادایە. تەواوی

کۆمەڵگا دەبێتە کاڵا. هیچ نرخێك (بەهایەك) نەماوە نەبێتە بابەتی هەڕاجکردن. مێژوو، پیرۆزی، کولتوور و سروشت و هەموو شتێك دەبێتە کاڵا. ئەم راستییەش شێرپەنجەی کۆمەڵایەتییەو بەرەو گێژاو دەچێت.

لەئاکامی تەواوی کاراکتەرەکانی گێژاوەوە پیسبوونی ژینگە دێتە ئاراوە. ئەمەش ئەو راستییە ئاشکرا دەکات کە گێژاو ژینگەشی گەمارۆداوە. کونبوونی چینی ئۆزۆن، پیسبوونی ئاووهەوا، لەناوچوونی جۆرەکانی ئاژەڵ سەمبۆلی ئەم راستییەن. لەراستیدا پەیوەندی نێوان کۆمەڵگاو سروشت کەدیاردەیەکی ژینگەناسییە بەرەو هەڵدێر دەچێت. ئەگەر ساتێك زووتر ئەم درزە پڕنەکرێتەوە ئەوا ئەنجام بەدیناسۆربوونی کۆمەڵگایە. دەبێ تەقینەوەی ژمارەی دانیشتوانیش وەك ئەنجامێکی پێکهاتە ناکۆکەکەی گشتی کۆمەڵگا ببینرێ. سیاسەتی سەرمایەداری سەبارەت بەدانیشتوان پشت بەو پرەنسیپە دەبەستێ کە دەڵێ " چەندە مرۆڤ بێ نرخ بێ, بەو ئەندازەیە زیاد دەبێت ". تاوەکو سەرمایەداری هەبێت کێشەی ژمارەی دانیشتوان قوڕستر دەبێت و بەردەوام دەکات. تەقینەوەی ژمارەی دانیشتوان لەسەرووی ئەو تایبەتمەندێتییانەوە دێت کە گێژاو (کائیوس) گەورە دەکەن. کۆمەڵگاکانی لایەنی دیکەی جەمسەری رکابەری سیستەمیش لەناو هەمان رەوشی ئاڵۆزو پەرتەوازەیی دان. لەسەرووی هەموویانەوە, خێزان لەمێژووی خۆیدا لەناو قۆناخی هەرە دژواری پەرتەوازەبووندا دەژی. نزیکەی نیوەی ئەو هاوسەرێتی(زواج)ەی لەئارادایە شکست دێنن و پەیوەندی زایەندی بێ کۆنترۆڵ و دوور لەئاکاریش زیاد دەبن. ئەوە پەسند دەکرێ کە هاوسەرێتی (زواج)ی پیرۆز کۆتایی پێهاتووە. وەك دەرئەنجامێکی ئەم پەرتەوازەبوونە منداڵان، بەساڵاچووان و پەیوەندی دایك ــ باوك دەکرێن بەقوربانی و لەبواری کۆمەڵایەتییەوە دەکەونە رەوشێکی خراپ و بێواتا. بەکاربردن و ستەمکاری هەرە کۆنی سەر ژنانیش چەندەی ئاشکرا دەبێت کێشەی ژنانیش دەبێتە قەیرانێکی تەواو. چەندەی ژن خۆی بناسێ ئەوا لەمیانەی ئەو نەفرەتەی لەسووکایەتی پێکردن و خستنی خۆی دەیکات لەوانەیە بیکات بەکاریگەرترین یەکە لە پەیوەندی گێژاودا. داڕووخانی ژن هەڵوەشاندنەوەی کۆمەڵگا لەگەڵ خۆیدا دێنێ، داڕووخانی کۆمەڵگاش رێگا لەپێش هەڵوەشانەوەی سیستەم دەکاتەوە.

کەمبوونەوە یان نەبوونی ئەخلاقی کۆمەڵگا نیشانەیەکی بێ ئەخلاقی گشتییە. لەناوبردنی دامەزراوەی ئەخلاق رێگا لەپێش تاکڕەوێتی و تێکدانی بەهاکانی کۆمەڵگا دەکاتەوە. لای سەرمایەداری بەئەخلاقبوون و گێلی (نەفامی)یەك شتە. کۆمەڵگایەك ریشەی ئەخلاقی خۆی لەدەستدابێت، واتە ویژدانی ونکردبێت گوزارشت لەگێژاو دەکات. ناتوانرێ بەشێوەیەکی تر پێناسە بکرێت. ئەو کێشەو گرفتە کۆمەڵایەتییانەی دەوڵەت هەوڵدەدات لەمیانەی سیاسەتی کۆمەڵایەتی رێگیریان لێبکات بەهۆی کەمی سەرچاوەکان و شێوەی گشتی ئاوابوونی سەرمایەداری چارەسەری نادۆزێتەوەو کێشەکان گەورەتردەبن. "سوودمەندی گشتی" کەتاکە چالاکی واتاداری دەوڵەتە بەتەواوی ناوەڕۆکەکەی لەدەست دەدرێت. ئاسایشی گشتی کۆمەڵگاش لەناو هەمان هەڕەشەدایە. لەبەرئەوەی سەرمایەداری تەواوی مرۆڤایەتی کردۆتە گورگی یەکتر کێشەی ئاسایش لەئارادایە. ئیتر ئاسایشی کۆمەڵگا (کۆمەڵایەتی) تەنیا لەلایەن گروپە رێگرەکان و ئەو تاوانانە پێشێل ناکرێت کە یاسا دیاری کردووە؛ لەسەرووی هەموویانەوە ئەو برسێتی و بێکارییەی سیستەم رێگای لەپێش کردۆتەوە، هۆکارە سەرەکییەکانی ئاسایش لەگەڵ خۆیدا دێنێ. بەهۆی خەرجی زۆرو زیادبوونی ژمارەی دانیشوان چارەسەری بۆ کێشەکانی پەروەردەو تەندروستی نادۆزرێتەوە. چەندین نەخۆشی دێوەزمە ئاسای وەکو شێرپەنجە, ئایدزو دڵەڕاوکێ گەورەدەبن. بۆ یەکەمین جارە لەمێژوودا کۆمەڵگا لەفاکتەرە سەرەکییەکانی ژیان وەك ژینگە، خانوو, تەندروستی، پەروەردە، کارو ئاسایش دابڕاوەو ناتوانێ چارەسەری بدۆزێتەوە. هەست دەکات کە دەکەوێتە ناو فشاری گێژاووە. ئەمە قۆناخێکە کە بێچارەیی مرۆڤ واقوڕمای دەهێڵێ.

ئەو میکانیزمانەی پێویستە لەقۆناخێکی بەمجۆرەی سیستەمە کۆمەڵایەتییە مێژووییەکاندا رۆڵی پاراستن ببینن هونەر، زانست و تەکنۆلۆژیایە. بەڵام لەبەرئەوەی هونەر، زانست ـ تەکنۆلۆژیا لەژێردەستی دەسەڵاتدان ناتوانن رۆڵی خوازراو ببینن.

چەندە كۆڵەكەو هاوكارى كۆمۆن پەرتەوازەبێت پاراستنى نەریتى لاواز دەبێت و جێگای خۆی بۆ توندوتیژی تاك و چەتەكان بەجێدێڵێ. بەرامبەر بەتۆقاندنى تیرۆر ـ دەسەڵات تیرۆری هۆزو خێڵەكان زیندوو دەبێتەوە. چەندە هێزی دەسەڵات ــ شەڕی ناواخنى دەوڵەت بەرووتى دیاربێت بەو ئەندازەیەش بەرگری رەوای كۆمەڵگا پێشدەكەوێت. تاوەكو پێوانە گشتییەكانى یەكسانى دەوڵەتى یاسا جێبەجێ نەكرێت، گەمارۆی سەرمافى مرۆڤ و هەڵوێستەكانى دژە ــ دیموكراسى بەردەوام بێت، ئاواكردنى هێزی پاراستنى گەلان ناچارییەو ئەمەش رەوش بەرەو توندوتیژی دوولایەنە دەبات. لەجیاتى ئەوەی لەقەیران رزگاری بكات رەوشى توندوتیژی دژوارتر دەكات. كاتێك میللیگەرایی دەوڵەت زیندوو دەكرێتەوە نەتەوەپەرستى ئەتنیكیش گەشە دەكات، ئەمەش یەكێك لەجۆگەلەكانى توندوتیژییە.

چالاكییە دەزگاییەكانى وەك هونەرو وەرزش كە لەنەرمكردن و تێگەیشتنى ناكۆكى و پەیوەندیەكاندا كاران، لەرەوشێكى پێچەوانەشدا وەك ئامرازە بێهۆشكەرو سڕكەرەكان رۆڵ دەبینن و دەبنە هۆكارى دەركەوتنى دۆخێكى ساختەو دروستكراو. هەمان رۆڵ دەخەنە سەرشانى ئایین و مەزهەب و تەریقەتەكانیش، بۆ ئەوەی كۆمەڵگا ئاشناى راستى نەبێت، جگە لە قیامەت گروپى موحافەزەكار ئاوا دەكەن و كۆسپ دەخەنە سەر رێگای رێگەچارە راستەقینەكان. وەرزش، هونەرو ئایین لە ناوەڕۆكى مێژوویى و كۆمەڵایەتى دوورخراونەتەوە، وەها لەمرۆڤ دەكەن لەمیانەی چاویلكەی ئەسپ و دڵێكى تەنەكە ئاسا بەشێوەیەكى بێخەم تەماشاى كێشەكان بكات. لەرێگای خولقاندنى تیۆریەكى خەیاڵى و ساختە، بێچارەیى وەك چارەنووسێك بەسەر كۆمەڵگادا دەسەپێنرێ. ئەم بەرخودانەی بەرامبەر قەیران، ئەنجامێكى پێچەوانەی لێدەكەوێتەوەو گێژاو قووڵتردەكاتەوە.

لەقۆناخى بەمجۆرەدا بۆ رۆشنگەری و سەرلەنوێ ئاواكردن پێویستە زانست و تەكنۆلۆژیا دەرفەتى چارەسەری بڕەخسێنێ و رێنیشاندەربێت، بەڵام لەبەرئەوەی زیاتر لەژێردەستى دەسەڵاتدایە، ئومێدێكى چارەسەری نیشانەدات. لەرەوشێكى وەهادایە كە فیل بەتاڵە مووێك پێناسە دەكرێت و مشك بەفیل دەپلیشێندرێتەوە. دەرفەت و توانستەگەورەكانى چارەسەری كە تەنیا بۆ شەڕی بێواتاو چەك و تەقەمەنى و ئامانجەكانى قازانجكردن بەكاردێنن كە وەڵامى پێویستییە سەرەكییەكانى كۆمەڵگا ناداتەوە، بەمشێوەیە رێگا لەپێش دۆخێكى نەرێنى(نێگەتیف) دەكەنەوە كەخزمەت بەگەورەبوونى گێژاو دەكات.

دەشێ پێناسەی خۆمان سەبارەت بە گێژاو زیاتر بەرەو پێش ببەین كە سیستەم رێگای لەپێش كردۆتەوەو تەواوی كۆمەڵگای تێوەگلاندووە. ئەم پێناسەیەش تێری وەڵامدانەوەی ئامانجەكانمان دەكات، تاوەكو رەوشى گێژاو رۆشننەكەینەوەو تێینەگەین، هەروەكو ئەوە بیربكەینەوەو جموجۆڵ بكەین كە لەناو ژیانێكى ئاسایى داین، ناتوانین خۆمان لەهەڵەی گەورە رزگاربكەین. هەربۆیە لەشوێنى چارەسەری دەكەوینە ناو بێچارەییەوە. لەهەموو قۆناخێك زیاتر لەم سەردەمەدا پێویستى بەهەوڵ و كۆششە رووناكبیرییەكان هەیە. بەتایبەتى لەجیاتى ئەوەی لەمیانەی پێكهاتە كۆنەكانى دوور لەزانست ــ ئایین، زانكۆ ـ دەرك بەرووداوەكان بكرێ و رێگا لەپێش تێگەیشتنى هەڵە بكاتەوە، نرخ و بەهاى ئەو هەوڵ و كۆششە رۆشنگەرییانە زیاد دەبێت كە مرۆڤ رۆشندەكەنەوە.

ئایین و زانستى گرێدراوی دەسەڵات لەنیشاندان و چەواشەكردنى هەلومەرج و پێشكەشكردنى تیۆرییە ساختەكان، تا دوارادە كارامەو شارەزا دەبێت، لەم سەردەمانەدا بەشێوەیەكى ئاشكرا رۆڵى چەواشەكاری ئایین، هونەرو وەرزش دەبینین. هەربۆیە تابڵێی پێویستى بەو زانست و پێكهاتە زانستییانە زیاد دەبێت كەخەڵەتێنەر نییەو پرۆژەو تیۆری راستەقینە پێشكەشى كۆمەڵگا دەكات. بەرلەهەموو شتێك پێویستە تێكۆشان لەبواری رۆشنبیری (گۆڕەپانى هزری) سەركەوتوو بێت. قۆناخێك لەئارادایە كە شۆڕشى هزری گرنگ و بایەخدارە.

پێویستە شەڕی هزری شانبەشانى بەها مەعنەویەكان بەڕێوەببردرێت. تاوەكو مۆڕاڵ و ئەخلاق شانبەشانى هزر بەدەست نەهێنرێت، ئەنجام بەدەستهێنان كاتیى و بەگومان دەبێت. ئەگەر راستینەی بێئەخلاقى سیستەم رەچاو بكرێت، دەبێ

هەڵسوکەوتە پێویست و تێرەکانی ئەخلاقی و ئاکاری کۆمەڵگا لەتاك و دەزگاکاندا نوێنەرایەتی بکرێت. بەبێ ئەخلاق و ئاکار دەشێ رووبەڕوو بوونەوەی گێژاو بەفوتدانی تاك و کۆمەڵگا ئەنجامگیر ببێت. پێویستە ئەخلاق نەریتی کۆمەڵگا رەچاو بکات و بەهەمئاهەنگی ئاکاری نوێ بەکۆمەڵگاوە بلکێنێ. ئیتر بەرامبەر ئەو سیاسەت و دەزگاو ئامرازانەی کەلەقۆناخی گێژاودا لەلایەن سیستەمی باڵادەست کراوەتە ئامرازی دیماگۆژییەت، بۆ سەرلەنوێ ئاواکردنەوەی کۆمەڵگا پێویستە گرنگی و بایەخێکی تایبەت بە سیاسەت و ئامرازەکانی بدرێت. دەزگا سیاسییەکانی وەك پارتی، هەڵبژاردن، ئەنجوومەنەکان، بەڕێوەبەرایەتییە هەرێمییەکان کە لەئاواکردنی کۆمەڵگای دیموکراتی و ژینگەپارێزیدا خاوەن رۆڵن, پێویستە لەبواری ناوەڕۆك و رواڵەتدا ئامرازەکانی چارەسەری کێشەکە بدۆزنەوە. پێویستە پەیوەندی چالاکی و رێکخستنی سیاسی لەگەڵ کۆمەڵگای کۆمەڵکاری و دیموکراتی و ژینگەپارێزیدا تۆکمەو بەگوێرەی پێویستی بێت. بەرامبەر قۆناخی گێژاو پێویستی بەبەرجەستەکردنی ئەم هەڵوێستە گشتییانە هەیە. رزگاربوونی سیستەم و گەل لەگێژاو دەشێ لەرەوشی مەرحەلیدا بێت. لەوانەیە دەستێوەردانی بچووك ئەنجامی گەورە لەگەڵ خۆیدا بێنێ. دەشێ قۆناخەکانی دەرکەوتن لەگێژاو کورتخایەن یان درێژخایەن بێت ــ 10 ساڵ تاوەکو 50 ساڵ ــ.

لەم چوارچێوەیەدا ئەگەر هەوڵی لێتوێژینەوەی ئەگەری چارەسەری لایەنەکان بدەین دەبینین کە دەرکەوتن لەقەیران و گێژاو لەئەنجامی تێکۆشانی نێوان ئەو لقانەی هێزەکانی ئەمریکا پێشەنگایەتی دەکات لەگەڵ لقەجیاوازەکانی گەلان دیاردەبێت. قەیران بەشێوەیەکی سەربەخۆ هەڵوەشانەوەی سیستەم و ئاواکردنی نوێتر لەگەڵ خۆی ناهێنێ. هەروەکو دەزانرێ هەڵوەشانەوە یان پەرتەوازەبوون چەمکی رێژەیین. هەڵسەنگاندنەکانی لەجۆری "سەرمایەداری لەگۆڕەدنرێ"، " پڵنگی لەکاغەز دروستکراوە"، "جارێکی دیکە ناتوانێ لەقەیران دەربکەوێ"، تایبەت بەسۆسیالیزمی بونیادنراوە و لەپڕوپاگەندە بەولاوە هیچ واتایەکی دیکەی نییە. هەروەها هەڵوێستەکانی لەجۆری " بەناچاری بەرەو شێوەی پێشکەوتووتر دەچێ " خاوەن گەوهەرێکی ئیماندارییە و بەدیهاتنی زۆر سنووردارە. دەشێ دواکەوتنیش بەسانایی رووبدات. هێشتا جێگای گفتوگۆیە کەخودی سەرمایەداری تا چ رادەیەك پێشکەوتووە. هێزەکانی سیستەمی دەسەڵاتدار بەگوێرەی هێزەکانی گەل تێگەیشتووترن، لەبواری سوپاو دەسەڵات پڕ چەکترن و بەئەزموونن. سامانی گەورەیان لەبەر دەستدایە. بۆیە لەبواری ئاواکردنی سیستەمی نوێ و سەرکوتکردنی سیستەمە رکابەرەکان، ئەگەر ئەمیش نەبوو کڕین و سازشکردن لەگەڵیاندا خاوەن دەرفەت و تواناکاری بەرفراوانە.

خاڵێکی دیکەی گرنگ کە پێویستە روونبکرێتەوە ئەوەیە کە رەخنەکردنی سەرمایەداری بەواتای رەشکردنی تەواوەتی نایەت. وەك تاك تەواوی سەرمایەدارەکان وەك دەمی شانە وەکو یەکترنین. دەشێ سیستەمی سەرمایەداری بەشێوەی جیاواز پێهەلگرتن ئەنجامبدات. یەکەمیان، دەتوانێ رەستۆراسیۆن ئەنجامبدات، هەروەکو دەزانرێ لەدوای هەردوو شەڕی یەکەم و دووەمی جیهانی سەرکەوتنی لەمەدا بەدەستهێنا. لەدوای شەڕی چەندین وڵاتیشدا رەستۆراسیۆن ئەنجامدراوە. دووەمیان، لەمیانەی نوێکردنەوەی ئەو مەزهەبانەی پێشتر تاقیکردبوونەوە هەنگاو بهاوێژێ. دەتوانرێ ریزبەندی سۆسیال ــ دیموکراتی بەڕێوە ببردرێت کە زۆرجار تاقیکراوەتەوە. سیستەم خاوەنی بژارێکی بەرفراوانی گۆڕانکارییە. لەپێشخستنی مۆدێل بەئەزموونە. سێیەمیان، کاتێك دەبینێ بەشێوەیەکی خراپ دەدۆڕێنێ ئەوا لەگەڵ هێزی بەرامبەر بەرەو رێککەوتن دەچێ. چوارەمیان، لەجیاتی لەدەستدانی هەموو شتێك گۆڕانکاری مەزن گونجاوتر دەبینێ. بەدرێژایی مێژوو سیستەمە باڵادەستەکان لەقۆناخە فورسەکانی قەیراندا گۆڕانکاری گەورەی لەو شێوەیەیان ئەنجامداوە. لەمێژووی سەرمایەداریشدا گۆڕانکاری هاوشێوە زۆرجار ئەنجامدراون. چەمکی کۆن کەدەڵێ " سیستەم وشکە, بکەوێتە قەیرانەوە بەسەلامەتی (ساغ) لێی دەرناکەوێ " واقیعی نییە. هەرچەندە ئەم چەمکانە وەك چەپڕەوێتی دیاربن, بەڵام لەناوەڕۆکدا راسترەون. چونکە چاوەڕوانی لە خۆوە

هەڵوەشانەوەی لێدەکەن و هەروەکو بڵێی دەخوازێ دەستبەسەر میراسەکەیدا بگرێ، رەوشێکی چاوەڕوانی پووچ و بێواتا دروستدەکەن. تەنانەت پێگەیشتووترین میوەش تاوەکو لێی نەکەیتەوە ناخورێت. لەهەمووی خراپتر، کاتێك دەبینین وەك چاوەڕوانیان دەکرد سیستەم هەڵنەوەشایەوە، ئەمجارە دەکەونە گومان لەهزرو باوەڕی خۆیان. ئەگەرنا ئەوەی ئەنجامدراوە پێناسەیەکی چەوتی سیستەمە. بەشێوەیەکی راست پێشبینینەکردنی گۆڕانکاری و وەرچەرخانی سیستەمەکانە.

هەوڵی ئەمریکا بۆ ئیدارەکردنی سیستەم لەقەیراندا ئاشکرایە. بۆ ئەوەی دووچاری برینی قورس نەبێت هەست بەبەرپرسیارێتییەکانی خۆی دەکات. هەڵسەنگاندنی زێدەڕۆیی لەجۆری " بلاوکردنەوەی ئیمپراتۆریەت " سەبارەت بەم مەسەلەیە ناتەواوە. بێگومان سیستەم زۆربەی نیشانەکانی رووخانی رۆمای پێوە دیارە. هەروەکو رۆما پەنای بردۆتە بەر چەندین نوێبوونەوەو رەستۆراسیۆن. ئاشکرایە بۆ تاکجەمسەری سیستەم پێویستی بەهەوڵی زیاتری هێزی ئیمپراتۆریەت هەیە. لەدوای هەڵوەشانەوەی یەکێتی سۆڤییەت لەساڵی 1990دا، هەروەکو بڵێی پەلهاوێشتن بەشێوەیەکی خۆخۆیی بوو. بەلام پێویستە ئەوە پەسندبکات کە ئەم پەلهاوێشتنە بۆ بەهێز بوونەکەی ناگەڕێتەوە، بەڵکو هۆکارەکەی ئەوەیە سیستەم بۆشایی پەسند ناکات. پێویستە بەگرنگییەوە ئاماژە بەوە بکرێ کە ئیمپراتۆریەت داهێنانێکی ئەمریکا نییە، بەدرێژایی تەمەنی سیستەمەکان هەبووە، هەرە دواییش لەسیستەمی سەرمایەداریدا ئەمریکای دۆزیوەتەوە. ئینگلیزەکان رادەستیان کردووە. نەك ئەمریکا بیدۆزێتەوە، بەڵکو ئەو ئەمریکای دۆزیوەتەوە. لەوانەیە ئەمریکا ئەو هێزە بێت کە بەشێوەیەکی هەرە سانایی لەجیهاندا بووە بەهێزی ئیمپراتۆریەت. پەلهاوێشتنی ئیمپراتۆیەت کە بە ناچارییەو کەمێکێکیش بە نابەدڵی، لەجیاتی دەرکەوتن لەقەیران بەپێچەوانەوە رۆڵ لەچەقین و نقوومبوونی دەبینێ. ئەو گۆڕەپانانەی تێیدا بلاوبۆتەوە ناوچەیەکن قەیرانەکانیان قووڵە. تەنانەت ئەو قەیرانە زیادانەی ئێراق و ئەفغانستان لەگەڵ خۆیاندا دێنن لەبەرچاوانە. بەکورتی، ئەمریکای ساڵانی 2000 وەك هێزی هەرە نزیك بەئیمپراتۆریەت ناتوانێ لەبەدیهێنانی شێوەگرتنی نوێ رابکات. ئەمە لەگەڵ راستینەی شەڕ ـ دەسەلات ناگونجێ. ناتوانێ لەمیانەی هێزە سەربازی، ئابووری، زانیاری تەسکی بەردەستی پاشەکشێ بکات. یەکەمین ئەرکی بەڕێوەبردنی سیستەمە لەناو قەیراندا. ئەمەش بەم واتایە دێت لەگەڵ یەکێتی ئەورووپا، چین، ژاپۆن و روسیاو دەوڵەتە هاوشێوەکان لەناو پەیوەندییەکی نزیکدا، بەبێ پێکدادان, گرژیەکان بەڕێوە ببات. وەك شەڕەکانی یەکەم و دووەمی جیهانی ناکەوێتە ناو پێکدادانێکی ناوخۆیی خودی سیستەم. دیسان شەڕێکی ناراستەوخۆی هاوشێوەی ڤێتنام لەگەڵ ئەم هێزانە هەڵناگیرسێنێ. بەپێچەوانەوە هەوڵدەدات لەهاوبەشێتیکردنی باری سیستەم رۆڵی خۆی ببینێ. لەگرفتەکانی فینانس و بازرگانیدا چارەسەرکردنی قەیرانەکان لەرێگای رێککەوتن و هاوکاریەوە چارەسەر دەکرێت. هەربۆیە لەم پێناوەدا رێکخستنە جیهانییەکانی لەجۆری IMF سەندووقی دراوی نێودەوڵەتی، بانکی جیهانی و رێکخراوی بازرگانی جیهانی بەکاردێنن. هەوڵدەدات ئەمریکای لاتین و ئەفریقیا لەو هەڵوێستانە بەدووربگرێ کە سیستەم تەنگەتاو دەکەن و قەیران قووڵدەکەنەوە، گرنگی تایبەت بەوە دەدات و لەخاڵە لاوازەکاندا رێگا بەدابڕانی رادیکالانە نادات. لەولاتەکانی هاوشێوەی کوبا، فەنزویلا، هاییتی، لیبیریا هەوڵدەدات ئەو هێزانە کۆنترۆڵ بکات کەدژی سیستەمن یاخود دەخوازن سەرهەڵبدەن، ئەگەر هەلومەرجی پێویستیش برەخسێ ئەم رژێمانە بڕووخێنێ.

ناوچەی رۆژهەلاتی ناوینی بەرفراوان کە شوێنگەیەکی ژیۆپۆلۆتیکی گرنگ و هەستیاری بۆ ئەمریکا هەیە، لەولاتە عەرەبییەکان پرۆژەیەکی نوێ پێشدەخرێت، کە دەتوانرێ بەدووەمین پرۆژەی مارشالی ئیمپریالیزم بەناو بکرێت. ئەو هەنگاوەی بەپرۆژەی رۆژهەلاتی ناوینی گەورە بەناو دەکرێت، بۆ ئەوەی لەناو قەیران گورزی قورس بەر سیستەم نەکەوێ وەك ناچاریەك دەبینرێ. سەرچاوە سەرەکییەکانی وزە، دیاردە ئایینی و سۆسیۆکولتوورییەکان تاوەکو ناوچەکە بەسیستەمەوە نەلکێندرێ، ناهێڵن ئەمریکا ئاسوودە بێ. ئەو هێزانەی لە پێگەو پایەی ئیمپراتۆریەتدان ناتوانن بەرامبەر ئەم ڕەوشە بێدەنگ

بمێـنن. لـەم دوو سـەد سـاڵەی دواییـدا هەوڵـدرا ناوچـەکە لەمیانـەی داگیرکـاری سـەرمایەداری و نیـوە داگیرکـاری (کۆلـۆنی) بەڕێوەببردرێت. لەرێگای پشتبەستن بەپێکهاتەی دەوڵەتە دەسپۆتەکان هەناسە لەبەرگەلان بڕێندرا، لەمیانـەی سـەرمایەداری پێوەلکاندنێکی واتاداریش بەدینەهات. ناکۆکی ستراتیژی عەرەب ـ ئیسرائیل زیاتر قووڵبۆوە. ئیسلامی رادیکاڵ هێرشی کردە سەر ئەمریکا (خولقێنەرەکەی خۆی). ئەو دەوڵەتە نەتەوەییانەی لەئاکامی ئەو سنوورانەوە ئاوابوون کە بە"راستە" کێشران، قوفڵبـوونێکی لەشـێوەی کۆنەپەرستی و سـتاتۆگەرایی خولقانـد. میللیگـەرایی، ئایینگـەرایی و دەوڵەتگـەرایی بەشـێوەیەك کـە لەجیهان نموونەی نەبینراوە وەك قەڵغانێك هەناسەی لەبەر کۆمەڵگاکانی رۆژهەڵاتی ناوین بڕیوە. هەربۆیـە پێویـستە بـیر لـە پرۆژەیـەکی نـوێ بکرێتـەوە. ئـەوەی گرنگـە ئەمـە چۆن و لـەرێگای کامـە هێـز پراکتیزەدەکرێـت. کامـە سیـستەمی سیاسـی و ئابووری بەبنەما دەگرێت. گەلانی ناوچەکە چۆن پێشوازی لێدەکەن و وەڵامی دەدەنەوە؟.

ئەمەیە مەسەلەی سەرەکی و ناکۆکی ریشەیی نێوان ناتۆو نەتەوە یـەکگرتووەکانی ئـەو سیستەمەیە کەئـەمریکا سەرکێشی دەکات. ئەو ئامانجەی شوێنی فاشیزم و کۆمۆنیستی سەردەمێکی گرتۆتـەوە ئیـسلامی قـەبا، فاشـیزمی ئیـسلامییەتە. هێزەکـانی سیستەم و پاشکۆکانیان بەرامبەر ئەو شەپۆلەی "جیهانگیری" نیگـەرانن کـە بەڕێبەرایـەتی ئـەمریکا هەڵدەکشێ. بەتایبـەتیش رۆژ بەدوای رۆژ کاردانەوەی کۆمـارو دیموکراسییەکانی ئـەوروپا لەزیادبووندایـە. بەهەسـتیاری هەڵدەسووڕێ تـاوەکو دەوڵـەتی نەتـەوەیی و چـەترە باڵاکـەی کـە یـەکێتی ئەوروپایـە سـەرکوت نـەکات. لـەژێر قـەڵغانی یـەکێتی ئـەوروپادا مافـەکانی مـرۆڤ و بۆرژوازی دیموکراتیك هەوڵی تاقیکردنەوەی ئەلتەرناتیفێك دەدەن. هاوسەنگکردنی ئـەمریکا سیاسـەتێکی ریـشەییە کەرەچاو دەکـرێ. روسـیا، چـین، ژاپـۆن و بـەرازیل لـەناو هـەوڵ و کۆشـشی هاوشـێوەدان. بەشـێوەیەکی گـشتی بەرامبـەر ئیمپراتۆریـەتی ئـەمریکا دەوڵـەتی نەتـەوەیی دەزگایەکـە بـەرادەی هـەرە زۆر تەنگـەتاو دەبێـت. لەراسـتیدا ئـەم دەوڵەتـە نـاوین و بـچووکانەی لەمێژبوو دەبووایە ببنە دەوڵەتێکی ئەیالەت ئاسا، هەوڵەکانیان لەوە دەچێ بەبێڵ رێگا لەلێشاوی ئاو بگریت. دەشێ چاوەڕوانی ئەوەیان لێبکرێت کەدان بەرەوشی وابەستەیی هەمەلایەنەی خۆیاندا بنێن و دەست لەشانازی میللیگـەرایی جاران بەربـدەن و گوێڕایەڵی رێساکانی جیهانگیری نوێ بکەن. بـژاری دیکـەیان لەپێشدا نییـە. هـەروەکو بڵێـی هەلومـەرجی دەرەکـی و نـاوخۆیی ئەوە نەماوە وەك تاقیکردنەوەیەکی دیکەی سۆڤییەت بەرەنگاری ببنەوەو درێژە بە سەربەخۆییە سنووردارەکەیان بـدەن. ئیـتر خولیـا کۆنـەکانی شـۆڕش بەرامبـەر بەسیـستەم نوێنەرایـەتی پاشـڤەڕۆیی دەکـات نـەك پێـشکەوتنخوازی. بـەوە دەچـێ بیروکراسییەتی موحافـەزەکاری رزگـاری نیـشتمانی پێـشکەوتووخواز زێـدە پـارە نـەکات و جێگـای خـەڵاتکردن نـەبێ. ئـیتر نەسیستەم، نە ئەمریکا، نەگەلانی ژێر لەرەوشێکی وەهادا نین ئەمەیان پێ قوت بچێ. ئیتر سەردەمی دەسپۆتیزمی نەتەوەیی و تۆتالیتاریزم کۆتایی پێهاتووە, کە پشتیان بەهاوسەنگی نێوان ئەمریکاو یەکێتی سۆڤییەت دەبەست.

لەگـەڵ ئـەوەی سیـستەم توانـستی پێشخـستنی زیـاتری زانـست ــ تـەکنۆلۆژیای هەیـە، بـەڵام هەلومەرجـە کۆمەڵایەتییـەکان کۆسپی رشت و جددی دروستدەکەن. زیاتربوونی نمایش(عرض) لـە داواکـاری(طلب)ەکـان لـەبواری نوێبوونـەوەی راسـتەقینە زانست ـ تەکنۆلۆژیا لەپەلوپۆ دەخات. بەڵام لەچارەسەرکردنی گیروگرفتی جەماوەری بەرفراوان زانست ــ تـەکنۆلۆژیا دەتـوانێ رۆڵێکی گرنگ ببینێ. ئەمەش تەنیا لەرێگای کۆمەڵگایەکی دیموکراتی و ژینگەپارێزی بەدیدێت.

کاتێك تەماشای 25 ـ 50 ساڵی داهاتووی ئەو سیستەمە بکەین کەئەمریکا رێبەرایەتی دەکات، لەهەڵکشان زیاتر چاوەڕوانی دەکرێت بکەوێتە قۆناخی دواکەوتنەوە. تەواوی نیشانەکان دیاری دەکـەن کەفاکتـەرەکانی دواکـەوتن، لەفاکتـەرەکانی لەسـەرپێ مانەوەو بەردەوامبوون، زیاترن. تەنانەت کاتێك سیستەم بخوازێ درێژە بەهەبوونی ئێستای خۆیشی بدات، نەك بەگـەورەبوون، بـەڵکو لـەرێگای بـچووکبوونەوە دەتـوانێ ئـەنجامی بـدات. هەربۆیـە درێـژە بەبـچووککردنەوەی ئـامێری سـەربازی خـۆی دەدات

کەبەرامبەر یەکێتی سۆڤییەت و بزووتنەوەکانی رزگاری نیشتمانی بەقەد دێوێك گەورەی کردبوو. ئیتر هەنگاو بۆ سەردەمی سوپای تەکنۆلۆژی و قەبارە بچووك دەهاوێشترێ.

هەرچەندە ناوەندەکانی تیرۆرو مادده بێهۆشکەرەکان و چەکە بایۆلۆژی و کیمیاوی و ئەتۆمییەکانی دەوڵەتە بەرەڵاکان وەك ئامانج باس بکرێ، لەبنەرەتدا گۆڕانکارییەکانی رۆژهەڵاتی ناوین مەترسی شکاندنەوەی سیستەمی تێدا لەپێشە. هەروەکو مەزەندە دەکرێ گۆڕانکارییەکان و پێشکەوتنەکان لەوەزیاتر کەخاوەن تایبەتمەندێتی و خاسییەتی ئیسلامی رادیکاڵ بێت، ئەگەری بەهێز ئەوەیە زیاتر نزیك بەو سیستەمە دیموکراتی و کۆمەڵکاریانە بێت کەئیمپریالیزم و دەسپۆتیزم بەلاوە دەنێن. ئەگەر رۆژهەڵاتی ناوین لەمیانەی رژێمە دەسپۆت، میللیگەرایی، ئایینی و دەوڵەتگەراییەکان کۆنترۆڵ نەکرێت، دەشێ پێشەنگایەتی نموونەکانی چارەسەرکردنی قەیران بکات. ئەو جموجۆڵە کۆمەڵایەتییانەی پێشتر بەئەفغانستان و ئێراق دەستپێکرد، پێشتر بە فەلەستین ـ ئیسرائیل دواتریش بەقووڵیی لە کوردستاندا بەقووڵیی بەردەوام دەبێت, یان نموونە چارەسەرئامێزەکەی دەدۆزنەوە، یاخود لەزیاتر قووڵبوونەوەی گێژاو(کائیوس)دا رۆڵ دەبینن. هەر بۆیە هێزی سەربازی سیستەم سەرەتا ناتۆ، هێزی هاوپەیمانان لەئێراق و نەتەوە یەکگرتووەکان بە شێوەیەکی گشتگیر لەم زەمینە ژیۆپۆلۆتیکەدا بەدوای چارەسەریدا دەگەڕێن.

سروشتی ناکۆکییەکانی ناوچەکە لەسەربازی زیاتر, پێویستی بەرێگەچارەی ئابووری و کۆمەڵایەتی هەیە. ئەگەر بەدەستێوەردانی سەربازی کەم و هاوکاری ئابووری و پشتگیری دیموکراتی زیاتر رۆژهەڵاتی ناوین لەناو گێژاوی ئێستا رزگار بکرێت، ئەوا کەم تازۆر مۆدێلی جیهانی 50 ساڵی ئایندەش دیاردەبێت. ناوەڕۆکی ئەم مۆدێلە، دەوڵەت و سوپای بچووککراوە، سیستەمی دیموکراتی و ئابووری گەورەبووە. وەك عەمباری خەرجی دێوئاسا دەوڵەت بچووکنەکرێتەوە، شیمانە ناکرێت سیستەم لەقەیران رزگاری بێت. بەلاوەنانی دەوڵەتی نەتەوەیی پاشماوەی سەدەی نۆزدەهەم، پێشخستنی بەڕێوەبەرایەتی خۆجێیی گشتی، ئابووری کۆمپانیای فرەرەگەزی، بەرەو پێشەوەچوون بەرەو کۆمەڵگای زانیاری، هەروەکو بلێی بەرنامەی هاوبەشی ئەو سیستەمەیە کە ئەمریکا رێبەرایەتی دەکات. شیمانەی بەرۆژەڤبوونی یەکێتییەکی دەسپۆتی فراوان وەك یەکێتی ئەوروپاش لەئارادایە. وەك پێشبینییەکی تیۆری چاوەڕواندەکرێ وەك یەکێتی جیهانگیری یەکێتی هەرێمیش پێشبکەوێت و لەسەرتاسەری جیهانیش شەڕ بەرپا نەبێت. لەوانەیە دەوڵەت، کۆمپانیا، نەتەوەو ئایدیۆلۆژیەکانی لەسەدەی نۆزدەهەم ماونەتەوە شوێنی خۆیان بۆ دەزگا سیاسییە نیودەوڵەت نیودیموکراسییەکان و یەکینە ئابوورییە سنوورنەناسەکان، گروپی کولتووری هەرێمی و ئەو زهنییەتە فەلسەفی و کۆمەڵایەتی و هەڵسوکەوتانە بەجێبێڵن کەئەخلاق دەدەنەپێش.

ئەوجیهانەی سیستەمی سەرمایەداری تا کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەم بەئیرادەیەکی یەکلایەنە بەڕێوەیبرد، سەدەی بیستەم بەشەڕی گەورەدا تێپەڕبوو. یەکێك لەئەنجامە هەرەگرنگەکانی ئەم شەڕانەش ئەوەبوو کەناتوانرێ جیهان بەبێ گەلان بەڕێوەببردرێ. سەرباری ئەوەی گەلان سیستەمی تایبەتی خۆیان ئاوا نەکردبێت بەو شوێنگەو پێگەیە گەیشتوون بەرامبەر سیاسەت و دەسەڵاتی دەوڵەت دەتوانن ئیرادەی دیموکراتییان بسەپێنن. شیمانەیەکی بەهێزە کەچارەگ یان نیو سەدەی داهاتوو لەسەر راستەڕێی سیستەمی دیموکراسییانەی گەلان هەڵسوڕێ. هەروەها ئەگەرێکی دیکەش زیندووبوونەوەی ئەم کولتوورانەیە کە وەك گەنجینەی هەرە بەهادارن و لەدەستدرابوون و بۆژیانێکی تایبەت وەرچەرخێن. دابڕینی گەلان لەراستینە کولتووریەکانیان لەڤرکردنی جەستەیی و ئابووری ماڵوێرانکەرتربووە.

گەر ئەم بابەتە کۆبکەینەوە، لەئاییندەی نزیکدا شیمانەی سەردەمێك دەکرێت کە قۆناخی ئیرادەی یەکلایەنەی سیستەمی سەرمایەداری بەسەرچووە، گەلان میللیگەرایی بارگاوی بەشەڕو شۆڤێنیزم بەلاوەدەنێن و ئاشتی و دیموکراسی دەسەپێنن، سەردەمێك دەبێت کەلەگەڵ راستینەی کولتووری و خۆجێیی ئاوێتەدەبێت. ئەمەش لەناو ئەو ئەگەرانەدایە کەبەتەنیا

بەڕێوەی نابات, بەڵکو لەمیانەی ڕێککەوتنێکی بەپرەنسیپانە لەگەڵ پێکهاتـە بـچووککراوەکانی ناوەنـدی دەوڵـەت بەشـێوەیەکی هاوبەش بەڕێوەیان دەبات. لەجیاتی پێکهاتەی باڵادەستی چین، ڕەگـەز، ئـەتنیکی و کولتـووری شارسـتانییەتەکەمان دەشێ وەك قۆنـاخێکی مێـژوویی بـۆ شارسـتانییەتێکی جیهـانگیری دیمـوکراتی هاوچـەرخ وەرچـەرخێ کـەدان بەبـەها کولتـووری و دیموکراتییەکانی گەلاندا دەنێ، بۆ ئازادی ڕەگەز کراوەیە، فشاری نەتەوەیی سەر ئەتنیکـەکانی بـەلاوەناوە، هاوکـاری کولتـووری بەبنەما دەگرێت.

1. سیستەمی دیموکراسی وەك دەرەتانی ڕزگاربوون لەقەیران

ئەو هێزەکۆمەڵایەتییانەی جێگای خۆیـان لـەناو سیـستەمی کۆمـەڵگای جیهـان گرتـووەو لـەدەرەوەی دەوڵەتـدان و دەتـوانین بـەزاراوەی گـەل بـەناویان بکـەین, دەشـێ دەرکـەوتنیان لەگێـژاوی ئێستاشدا بەشـێوەی کـاتی (مرحلی) بێـت. تاکـە شـێوەیەکی ڕزگاربوون لەئارادا نییە، بەڵکو بـەگوێرەی توانـای جموجـۆڵی ئـەو هێزانـەی جێگـای خۆیـان لـەناو پـرۆژەو پراکتیکدا گرتـووە ئەگەری ڕێگەچارەی هەمەجۆر هەیەو چاوەڕوانی دەکرێت.

کاتێك گەلانی جیهان پێناسە دەکەین پێویستە زیاتر ڕوونیبکەینەوە. چەندین توێژی جیاواز هـەن کـە لـەدەرەوەی دەوڵـەت مـاون یـان بـەهۆی بەرژەوەندییـەکانیان بـەدەرنراون. چـڕی و بـەرفراوانییان لەدەوڵـەتێك بـۆ دەوڵـەتێکی دیکـە، قۆناخێـك بـۆ قۆناخێکی دیکە دەگۆڕێت. پێویستە گەل وەك زاراوەیەکی دینامیکی دەرکی پێبکرێت کـە بـەخێرایی دەگۆڕێت. ئـەو توێژانـەی وەك گرووپی بەرژەوەندیپەرستی ماددی و مەعنەوی (ئابووری و زانین) لەدەوروبـەری دەوڵـەت کۆبوونـەتـەوە, دەشـێ لەمیانـەی گوزارشتی کۆمەڵگای باڵا، ئۆلیگارشی یان بەگوێرەی گووتەی ڕای گشتی بەتوێژی دەوڵەت ناوببرێن. بەرامبەر ئەمـەش دەتـوانین تەواوی گروپەکانی ـ چینە چەوساوەکان، ئەتنیکی ژێرفشار، گروپی کولتـووری، ئـایینی، ڕەگـەزی ـ لەلایەکـەی تـری دوالیزمـی دیالەکتیکیدان بە " گەل" بەناو بکرێن. چەندە ڕەوشی گۆڕانکارییەکانی ناوەوە بگۆڕێت، ئـەوا گروپـەکانی لـەناو چوارچێوەی پێگەی گەلدان کەم و زۆر دەبـن. دەشـێ نـاوەڕۆکی ئـەو فـشارو بەکاربردنەشـی بگۆڕێت کەدووچاری دێـن. لەوانەیـە بەشـێوەی جیاوازی قڕکردن، دەستدرێژی، سـەرکوتکردنی چـینایەتی، نەتـەوەیی، ئـەتنیکی، کولتـووری، نـەژادی، ئـاینی، هـزری، ڕەگـەزی بگۆڕێت و خۆی نیشانبدات. بەکاربردنیش لایەنی هاوشێوەی فشاری هەیە. دەشـێ چـەندین شـێوازی کۆلـۆنی لـەجۆری مـاددی، مەعنەوی، تواندنەوەو وەك خـۆلێکردن (ئاسیملاسـیۆن)، نکـولێکردن، تـالان و تەڵەکـەبازی و چـەندین شـێوازی دیکـەی یاسـایی یاخود نایاسایی، لەمیانەی توندوتیژی یاخود تەفرەدانەوە پەیڕەو بکرێت.

بەدرێـژایی مێـژوو ئـەم توێژانـە لەسیـستەمێکەوە بـۆ سیـستەمێکی دیکـە دەگـۆڕێن و بـەرەو گروپـە ئاڵۆزەکـانی ڕۆژگـاری ئەمڕۆمان هاتوون و چەندین پەرەسەندنیان بەخۆیانەوە بینیوە.

قەیرانی سیستەم کە بە بزووتنەوەی لاوانی جیهانی ساڵی 1968 دەستیپێکرد، بەهەڵوەشانەوەی یەکێتی سۆڤییەت لەسـاڵی 1989 خێرابـوو، لەمیانـەی هێرشـی 11 ی ئـەیلول بـۆ سـەر جـووت تاوەرەکـە قووڵبـۆوە، دەبینـرێ کـە گـەلان کاریگـەری توندوتیژیان کراوەتە سەر. لەئاکامی داگیرکردنی ئێراق لە 20 ی ئاداری 2003 دەتوانین بڵێین شـلەقاندنی جیهـان بەئاسـتێك و ڕەهەندێکی مێژوویی گەیشتووە. هەڵکشانە کورتخایەنەکان لەمیانەی گۆڕینی خاسییەت و گۆڕەپان بەردەوام دەبێ. ئـەو شـلە گڕکانەی ناکۆکییەکانی نـاو سیـستەم بەسـەر گـەلانی دادەبـارێنێ سووتێنەرە. ململانێکـردن لەگـەڵ بێکاری، برسـێتی و گرفتـە قورسـەکانی تەندروسـتی و ژینگـە و پـەروەردە ڕۆژەڤـی هـەموو توێـژە کۆمەڵایەتییـەکانی داگرتـووە. هەوڵمانـدا توانـستی چارەسـەری هێـزە دەسـەڵاتدارەکانی سیـستەم پێناسـەبکەین. هەوڵمانـدا ڕوونیبکەینـەوە کـە لـە ناوەڕۆکدا ئـەو تواناکارییـەی لەدەست داوە ـ بەگوێرەی سەدەی نۆزدەهـەم ـ کـە بـە تـەنها ببێتـە چارەسـەری، ئـەوەی وەك چارەسـەریش دەیسەپێنن تـەنیا

دۆخـی گێـژاو قـووڵتر دەکەنـەوە، دوورن لەبەرهـەمهێنانی چارەسـەری واتـادار کـەتواناکاری ژیـانی تێـدا بێـت. واتـە ئاماژەمـان بـەوەکرد کەسەرچـاوەکانی قـەیران بـۆ سەرچـاوەی چارەسـەری نـاگۆڕێن، تـەنیا لەحاڵـەتی گۆڕانکاریانـدا دەشـێ وەك لایـەنێکی ڕێککەوتنی بەپرەنسیپانە ڕۆڵ ببینن.

هەروەکو چۆن لەمێژوودا هاتووە بەمجۆرە گەلان چارەسەری خۆیان پێشدەخەن. هـەر گروپگـەلێك مێـژووی تایبـەتی خـۆی هەیە، ئینجا ئەمە نەریتی پێبگووترێت یاخود کولتوور. لەسەردەمی کۆمەڵگای تیرە سەرەتاییەکانەوە، کۆمەڵەی ئـەو گەلانـەی پێکهـاتوون بەدرێـژایی مێـژوو بەرامبـەر جـوگرافی ــ کولتـوور (هەلومـەرجی شـوێن) و پێکهاتـە سیاسـییەکان لەمیانـەی پەرچەکرداری هەبوونیان هەوڵی شێوەگرتن دەدەن. ئەم راوەستەیەی لەبەشی پێشتردا هەوڵمدا بەشێوەیەکی کـورت باسیبکەم خـاوەن چـۆنییەتی و خاسییەتی کۆمـەڵکاری و دیموکراتییـە. ناشـێ سـەیری ئـەو تاکـە بکـەین کەسـەرمایەداری ناوەڕۆکەکـەی پووچـکردووەو کردوویـەتی بـەپریمات و راوەسـتەی دیمـوکراتی و کۆمـەڵکاری لەبیربکـەین. تەنانـەت ئەگـەر بەسـەرەتاییترین شـێوەش بێـت ئاسـتی کۆمـەڵکاری کۆمـەڵگا نـەبێت تـاك نـاتوانێ بـۆ تاکـە رۆژێکـیش بەتـەنیا بـژی. هەرچـەندە هـەموو جـۆرە پاکتاوکارییەکانی هـزر کەپـشت بـەنکوڵیکردنی کۆمـەڵگا دەبەسـتن بایـەخی ئـەم راسـتینەش ونبکـات، ئەمـە دیـاردەی سـەرەکی کۆمەڵگایە، هیچ تاکڕەوێتییـەك پەیوەنـدی لەگـەڵ ئـەو کۆمەڵگایـە نـەبێت کەپێیـەوە گرێـدراوە شانـسی ژیـانی نابێـت. تـاوەکو بەتەواوی رەهەندەکانییەوە راستینەی گەلان پێناسە نەکرێت، ئەوا لێکدانەوەکانی دەرکەوتن لەگێژاوی هەنووکەی سەرناگرێت. بەگرنگییەوە ئاماژەی پێدەکەم: لەسەدەی بیستەمدا پێکهاتەی سیستەمی سەرمایەداری ـ بەتایبەتی پێکهاتەی دەوڵەت ـ پـشتی بەئافراندنی سێ مەزهەب نەبەستبووایە ـ سۆسیالیزمی بونیادنراو، رزگاری نیشتمانی، سۆسیال دیموکرات ـ دەشیا رووبـەڕووی قەیرانی ئەمڕۆ نەبووایەوە. تایبەتمەنـدێتی سـەرەکی هەرسـێ سیـستەمیش، لەمیانـەی ئومێدبەخـشی بەجـەماوەر دەسـەڵاتیان گرتەدەست. تەواو 150 ساڵ دەبێ ـ لەشۆڕشی سالانی 1848 ـ دەیانگووت سەرەتا دەوڵەت دەخەینە ژێررکێفی خۆمـان دواتـر هەرکەس مافی خۆی وەردەگرێ، هەروەکو بڵێی چینەکانی دەوڵەت پڕە لەو توانـستانەی ژیـان کـە کۆتـایی پێنایـەت ــ بەهەشت دێنێتەوە بیری مرۆڤ ـ دەکرێت بەبەرنامەی هیواو ئومێد. پارتەکان دادەمەزرێن، شەڕ بەڕێوەدەبردرێ. دواتر کـە سـەردەکەوێ ئەو توانستانەی لەلای کۆمەڵگا وەك تواناکاریەکانی دەوڵەت دەناسرێ، بەسـەر لایـەنگرانی خۆیـدا بڵاودەکاتـەوە. کاتێـك نـۆرەی جەماوەرە بەرفراوانەکـەی کۆمـەڵگا دێـت شـتێك نـەماوە. هـەمان تـاس و حـەمامی جارانـە. ئەگـەر سـەرکەوتن بەدەسـتنەهێنێ درێژە بەشەڕ دەدات.

تەنانـەت ئـەم مەزهەبـە هاوچـەرخانەش نەیانـدەتوانی هـەنگاوێك بهاوێـژن تـاوەکو بـەناوی گـەل پیرۆزیـان نەکردبووایـە. بەدرێـژایی سـەدەی بیـستەم گـەل لەمەیدانـەکان بـوو. بـەڵام لەبەرئـەوەی تیـۆرو چـەمکی سیـستەمی باڵادەسـت دەربـاز نـەکرا، سەرباری قارەمانێتی و فیداکارییەکانیان لەمیانەی ئێش و دڵخۆشـییەوە لەچوونەریزی سیـستەمەوە رزگاریـان نـەبووە. کاتێـك بۆهەرە قووڵایی مێژووش شۆڕبووینەوە بینیمان کە رەوشی هاوشێوە روویداوە.

لەم چوارچێوەیەدا ئەگەر لەواتایەکدا مێژوو وانەوەرگرتن بێ لـەرووداوەکانی رابـردوو، ئـەوا پێویـستە لەرەوشـی قـەیران ــ گێژاوی لەئارادایە، چارەسەرییەکی هەمیشەیی، ریشەیی و بەپرەنسیپ لەبەرژەوەندی گەلان بەرهەمبێنین. هیچ ئەرکێك لەمـە واتادارتر نییە، هیچ هەوڵێك لەمە پیرۆزتر نابێت. لەو بڕوایەدام کە خـاڵی سـەرەکی دۆڕان سەرچـاوەی خـۆی لەبنەمانـەگرتنی راوەستەی دیموکراتی و کۆمەڵکاری گەلان وەردەگرێت.

چەندە شرۆڤەی کۆمەڵگا بکرێت، ستراتیژی و تەکتیك دەستنیشان بکرێت و رێکخستن ئاوا بکرێت، تەنانـەت سـەرکەوتنیش بەدەستبهێنرێ، ئەوا ئەو ئەنجام و خاڵەی پێیبگەن خراپترین پێگەیشتن و ئاوێتەبوونـە لەگـەڵ سیـستەمدا. کاتێك شۆڕشـگێرە بلیمەتەکەی سەدەی بیستەم لینین دەیگووت: " جگە لەدیموکراسی رێگایەکی دیکە نییـە بـەرەو سۆسـیالیزم بـچێت " راستییە

سەرەکییەکەی درکاند، بەڵام تەنانەت ئەو بەخۆشی کاتێك هەر لەسەرەتاوە تووشی نەخۆشی دەسەڵات هات، لەو بڕوایەدا بوو لەمیانەی کورتەڕێ ــ بەبێ هیچ ئەزموونێکی دیموکراسی ــ دەتوانن بەرەو سۆسیالیزم بچن. هەرچۆنێك بێت بیری لەوەنەدەکردەوە کە ئەو دەوسەڵاتەی پشتی پێدەبەستێ 70 ساڵ دواتریش بێت بەرەو تاڵانکارترین سەرمایەداری دەبات. توانسته زەبەلاحەکانی سۆڤییەت ـ فیداکاری و شەهادەتی ملیۆنان مرۆڤ لەم پێناوەدا، قوربانیکردنی بەهەزاران رۆشنبیری کارامە ـ لەپێناو نەخۆشییەکی دەسەڵات، جگە لە ئاوکێشان بۆ ئاشی ئەو سیستەمەی گوایە دەیانخواست بیڕووخێنن هیچ واتایەکی دیکەی نەبوو. ئەو پەندو وانەیەی لەم ئەزموونە گەورەیەی سەدەی بیستەم ــ شۆڕشی ئۆکتۆبەر ــ هەڵدەهێنجرێ، ئەوەیە کە بەرامبەر بەسەرمایەداری تەنیا لەمیانەی چارەسەری هەمیشەیی، ریشەیی و بەپرەنسیپانە دەتوانرێ راوەستەی دیموکراتی گەلان بۆ سیستەمی دیموکراتی بەرفراوان وەرچەرخێنرێ. تاوەکو دیموکراسی و دیموکراتیزەبوون لەنەخۆشی بەدەوڵەتبوون رزگار نەکرێ بەسیستەمی دیموکراسی ناگات.

بۆ ئەوەی لەنزیکەوە ئاشنای شێوازی چارەسەری بین دیسان پێویستە تەماشای مێژوو بکەین. با لەهەرە کۆنەکەیان دەستپێبکەین. ئەوەی دوا ئیمپراتۆریەتی کۆیلەداری رۆمانی شرۆڤەکرد، ئەو گەلانەبوون کە دەوڵەتیان نەدەناسی و لەدەرەوە بەبەربەر ناودەبران. لەناواوەش سیستەمی کۆمەڵکاری مانستەر(دێر) رۆمای کون کردبوو. ئەم هێزانە ئامێرە سامناکەکەی کۆیلەدارییان هەڵوەشاندەوە. ئەمانە تادوارادە هێزی کۆمەڵکاری و دیموکراتی بوون. بەڵام سەرپەرشتەکەیان لەمیانەی پاشماوەکانی دەسەڵات تەفرەیانی دا. لەجیاتی ئەوروپایەکی دیموکراتی کەتوانای پەرەسەرندنی هەبێ، بەرەو ئەوروپایەکیان برد کەلەسەربنەمای دەوڵەت و دەوڵەتۆکەی دەسپۆتیزمی دەرەبەگایەتی بوو. جموجۆڵی هاوشێوە لەتەواوی ئەو گۆڕەپانانە سەریهەڵدا کەکۆیلەداری تێدا بەلاوەنرا. لەکاتێکدا لەرێگای رێنیسانس لەدەرەبەگایەتی چاخی ناوین رزگاریان دەبوو، لەهەموو لایەکەوە شارەکانی نیمچە دوورگەی دیموکراسی هەڵدەکشان، دیموکراسی شارەکان پێشدەکەوت. ئیتر ئەوروپای دیموکراتی لەرۆژەڤی جیهاندا بوو. شۆڕشی گەورەی فەڕەنسا (1789) پێشتریش شۆڕشی ئینگلیز (1640) ئەمریکا (1776). لەئیسپانیاو چەندین دەڵەتی دیکەی ئەوروپا لەسەدەی شانزدەهەمەوە لەکۆمۆنەکان دەنگی بەگوڕی دیموکراسی بوون. بەڵام ئامرازی توندوتیژی و هاری کە بەدرێژایی مێژوو تەڵەکەبازی پەیرەوکردووە، واتە هێزی دەسەڵات ـ شەڕ ئینجا نوێیەکان بن یان کۆنەکان لەخزمەتی سیستەمی سەرکوتکردن هەڵدەسوڕان. هەندێکی بۆلایەنی خۆی کێشا، هەندێکیشی سەرکوتکرد. هێزە بێگەردەکانی دیموکراسی لەناو گێژاوی مێژوویی خۆی قوت دا. دوای ئەوەی هێزی دەسەڵات ـ شەڕ لەمیانەی شەڕەکانی سەدەی نۆزدەهەم و بیستەم خۆی تێرخۆراك کردو وەکو تەنە نەخۆشی شێرپەنجە گەورەبوو، رژێمە فاشیست و تۆتالیتارییەکانی دەرەوەی مرۆڤایەتی کرد بەبەڵایەکی مەزن، بوو بەگەورەترین گێژاو(کائیوس)ی مێژوو و رۆژگاری ئەمرۆمان و لەناوچوو.

نەریتە دیموکراتییەکان گەردوونیین. ئەوانیش وەك ئەڵقەکانی زنجیرەن. بەکۆنترین کاتەکانی زەمەنی رابردوو و شوێنەکانی تەنیایی و پەناگەمان دەبەستێتەوە. بەتەنیانین. مێژوو و گۆڕەپانەکان لە هەموو سیستەمێك زیاتر لەگەڵ ئەو دیموکراسییەدان کە لەهەرکەسێك زیاتر پێویستە هی ئێمە بێت. ئەرکی لەپێشینەی ئێمەش، رێگرتنە لەزیانەکانی قۆناخی زانین و هۆشیار بوونەوە، بەراستی هەڵبژاردنی ئامرازی سیاسی راست و گەڕانەوەیە بۆ ئەخلاقی کۆمەڵگا. تەواوی ئەم باسانە سەبارەت بەزانینە. ئامرازی سیاسی بابەتێکە هەرە زێدە پێویستە تاوتوێی بکەین. بەکورتی **بەو دیموکراسییەی ناودەبەین کە نەبۆتە دەوڵەت**. واتە ناکەوینە نێو هەڵەو غەفڵەتی دیموکراسی دەوڵەت یان دیموکراسی دیکتاتۆرییەت کە تەنانەت لینینی بلیمەتیش تێیکەوتبوو. ئەم هەڵوێستە بەواتای بێ سیستەمی و بێ دەستڕۆییەکەی ئەنارشیزم نایێت. دەستڕۆیی ئەو سیستەمەی گەلە کەواتادارە، لەدڵەوە پەسندکراوەو رۆشنکراوەتەوە. ئەو دیموکراسییەی گەلانە کەساڵانە فەرمانبەرانی بەڕێوەبەرایەتی هەڵدەبژێرێ، وەك چۆن هەڵیاندەبژێرێ بەهەمان شێوەش بەلایانەوە دەنێ.

تـاوەكو دیموكراسـی ئەسـینای بـەناوبانگ بـەبیر خۆمـان نەهێنینـەوە تێپـەڕنابین. ئەسـپارتای خـاوەن رژێمـی پادشـایەتی و ئەسـینای خـاوەن رژێمـی دیمـوكراتی، بـۆ باڵادەسـتبوون لەنیمـچە دوورگـەی گریـك لـەناو پێكدادان دابـوون. لەلایـەكی دیكـەوە دەیانخواست ئیمپراتۆریای داگیركاری پارس ـ رۆمای ئەم قۆناخە بوەستێنن. شاری بچووكی ئەسینا لەرێگای چەكی دیموكراسـی خۆی توانی بەسەر ئەم دوو دوژمنە بەناوبانگەی سەربكەوێ. بەبێ ئەوەی پەنابباتـە بـەر سـوپاو دەوڵـەتی رێكخـراو و جـێگیر، لەمیانـەی هێـزە خۆبەخـشەكانی جـەماوەرو ئـەو فەرماندانـە سـەركەوتنی بەدەسـتهێنا كـە سـاڵانە هەڵدەبـژێردران. ئـەو دیموكراسییەتەی پەیڕەویش كراوە، دیموكراسی چینی كۆیلەدار بووە نـەك هـی گـەل. دیـسان لەسـاڵانی 500 ی پ.ز سـەردەمی ئەسینا مۆركی خۆی لەیەكێك لەقۆناخە واتادارەكانی مێژوو دا. گەلان لەرێگای دیموكراسییەتەكەیانەوە گورزیان لەگـەورەترین دوژمن و تەواوی سیستەمەكانی ستەمكاری وەشاندووە. لەمیانـەی دیموكراسـییەتەوە خۆشـترین قۆناخـەكانی خۆشـگوزەرانییان ئافراندووە. ئەگەر ئەمریكییەكان خاوەن دیموكراسی نەبوونایە نەیاندەتوانی ئـەو وڵاتـە (بریتانیـا) بێننـە سـەرڕێ كـە خـۆری تێدا ئاوانـدەبوو. ئەگـەر ئینگلیزەكـان خـاوەن دیموكراسـی گـەل نەبوونایـە، ئـەوا نەیانـدەتوانی بنەماڵـەی پادشـای هـار نۆرمـان بـڕووخێنن، ئـەو دیموكراسـییەی ئینگلتـەراش ئـاوا نـەدەكرا كـە لـەرۆژگاری ئـەمڕۆشمان نموونەیـە. ئەگـەر دیموكراسـییەتی Demos ی فەڕەنسا نەبووایە ئەوا ئەو شۆڕشە مەزن و رژێمە كۆمارییە ناودارانەی جیهان ئاوانـەدەكران. كەواتـە دیموكراسـی بەرهەمدارترین رژێمە. رژێمی سیاسی چەندە دیموكراسی بێت، ئەوا ئاشتی كۆمەڵایەتی بەشی تەواوكـەری هـەمان راسـتینەیە. زۆر باش دەزانرێ. كاتێك دیموكراسی ناوەڕۆكی خۆی ونبكات، لەدەستی دیماگۆگەكان ببێتە ئـامرازی نێـچیرگرتن سـەرەتا رژێـم دەڕووخـێ، دواتـر خۆشـگوزەرانی كۆتـایی پێـدێت. موحافـەزەكاری و فاشـیزم، شـەڕو داڕووخـان لـەدوای خۆیـان دێـنن. ئەگـەر كۆمەڵناسی تۆزێك هەڵوێستێكی دروست و دڵسۆزانەی نیشان دابووایە، ئەوا دەبینرا كەمێـژوو و كۆمـەڵگا بەشـێوەیەكی زۆرینـە لەمیانەی راوەستەی دیموكراسییەوە ئافرێنراوە.

با سەرنـج بۆ خاڵێكی دیكەی گرنگ رابكێشین كە سەبارەت بەبابەتەكەمان پێویستی بەروونكردنەوە هەیە. ئەویش دەرهەق بەوەیە كە دیموكراسیگەرایی چینایەتی واتادارو بەگوێرەی پێویـست نییـە. بـەگوێرەی چـەمكی باڵادەسـتی كۆمەڵناسـی سـەرەتا كۆیلە، دواتر رەنجبەر، هەرە دواییش بوون بەكاركەرو پرۆلیتاریا ئـەنجامی ناچـاری و پێویـستی لێـشاوی مێـژوون كـە نـاتوانرێ رێگری لێبكرێـت. تـاوەكو ئـەم دیاردانـە لەژیاندانـەبن نـاتوانین بەسۆسـیالیزم، ئـازادی و یەكـسانی بگـەین. لـەدۆخێكی وەهـادا: دروشمـی بـژی كۆیلـە، بـژی رەنجبـەری گونـدی، بـژی كاركـەر بـەواتای شۆڕشـگێڕی چینایەتی و دیموكراسـی چینایەتی دێـت، دواتریش بەواتای دیكتاتۆریەت دێت. ئیتر باش دەرك بەوەكراوە كە ئەم فۆرمیلەیە لەسەرەتاوە تاكۆتایی تیۆری خزمـەتكردنی كۆیلایەتییە. لەدیموكراسی گەلاندا جێگای كۆیلە، رەنجبـەرو كاركـەران نییـە. دیموكراسـی راسـتەقینەی گـەل كۆیلـە، رەنجبـەرو كاركەری سیستەمەكانی كۆیلەداری، دەرەبەگایەتی و سەرمایەداری پەسـند ناكـات، رەتیاندەكاتـەوە. پیرۆزكردنـی گـروپ و گەلـە چەوساوەكان نەخۆشییەكی كۆنە. دیموكراسی ئەم نەخۆشیە هەڵناگرێ. نـاوی خـۆی لەسـەرە، لەشـوێنێكدا دیموكراسـی هـەبێت ژێردەستی و چەوسانەوە نابێت. بەڕێوەبردنێكی هاوشێوەی ڕانەمەڕیش نابێت. لەدیموكراسیدا بەڕێوەبردن بوونی نییە، بەڵكو خۆبەڕێوەبردن لەئارادایە. ژێردەستی بوونی نییە، بەڵكو زاڵبوون بەسـەرخود لەئارادایـە. دەشـێ سیـستەمە زۆردارەكان، كۆیلـە دروسـتبكەن و رەنجبـەری و كاركـەریش بكـەن بـەدەزگا. بـەڵام كاتێـك دیموكراسـی پێـشبكەوێت كۆیلـە، رەنجبـەرو كاركـەریش نامێنێ. دیسانیش كار دەكات، بەڵام وەك خاوەن كاری خۆی، وەك ئەندامی كاری هەرەوەزی كاردەكات. هەرەوەزی و دیموكراسـی وەك گۆشـت و نینـۆك بەیەكـەوە گرێـدراون. پێناسـەو كۆڵەكـە مێژووییـەكانی ئـەو دیموكراسـییەی كردوومانەتـە ئامـانج بەمجۆرەیە. هەرچی دیموكراسییەتی چینایەتییە پێویستی بەدەسەڵاتێك هەیە. هـەر دەسـەڵاتێك پێویـستی بەدەوڵەتێكـە، هـەر دەوڵەتێكیش پێویستی بەنكوڵیكردنی دیموكراسییە. دیموكراسییەتی چینایەتی لەناوەڕۆكدا دیموكراسی نییە, بـەڵكو دەسـەڵاتی

دەوڵەتە. ئەزموونی سۆڤییەت، چین و کوبا بەشێوەیەکی ئاشکرا ئەمە دەسەلمێنن. پێویستە " چەندە دەوڵەت بەهێزبێت دیموکراسی لاوازدەبێت, چەندە دیموکراسی بەهێزبێت دەوڵەت لاوازدەبێت" وەك رێسایەکی زێڕین بنووسرێ.

پەیوەندی دیموکراسی لەگەڵ ئازادی و یەکسانی تادوارادە دەرکی پێدەکرێت. ئەمانە ئەلتەرناتیڤی یەکترنین. چەندە دیموکراسی گەشە بکات، ئازادیش پێشدەکەوێت, چەندە ئازادییەکان گەشە بکەن یەکسانی دێتەئاراوە. دیموکراسی ئەو مێرگە راستەقینەیە کە ئازادی و یەکسانی تێدا گەشە دەکات. ئەو دیموکراسییەی پشت بەئازادی و یەکسانی نەبەستێ، تەنیا دەشێ دیموکراسی چینایەتی بێت. لەدۆخێکی وەهادا دەشێ تەنیا چینێك، دەستەیەك، یاخود گروپێکی بژاردە ئازادو یەکسان بن. تەنیا بەرێوەبراوی و کۆیلایەتی بۆ ئەوانیتر دەمێنێتەوە. لەبەرئەوەی لەدیموکراسی گەلاندا بەرێوەبرایەتی خۆیی و خۆبەرێوەبردن بنچینەییە, یەکسانی و ئازادیش گشتی دەبێت. کەواتە بەرفراوانترین یەکسانی و ئازادی لەدیموکراسی گەل و ئەو دیموکراسیيانە بەدیدێت کە نەبوونەتە دەوڵەت و دەسەلات. دیموکراسی نکوڵیکردنی دەوڵەت نییە, بەلام پەردەی رازانەوەی دەوڵەتیش نییە. داخوازیکردنی دیموکراسی لەرێگای رووخاندنی دەوڵەت بەهەڵەداچوونە. راستتر ئەوەیە کە بەشێوەیەکی یەکپارچەیی و بەپرەنسیپانە دیموکراسی و دەوڵەت بەیەکەوە بەرێوە ببردرێن.

لەقۆناخی دیموکراسییە بێسنوورەکاندا ناژین. لەم رۆژگارەماندا کە هێزی دەوڵەت بالادەستە، دیموکراسییەتێکی شایستەی ژیان بێ پێویستی بە رێککەوتنێکی بەپرەنسیپانە هەیە لەگەڵ هێزی دەوڵەتدا. هەرچەندە درەنگکەوتبێت و ناتەواویش بێ شارستانییەتی ئەوروپا لەمیانەی ئەو وانەیەی کە بەشێوەیەکی باش هەرسیکردووە, هەوڵدەدات دیموکراسی و دەوڵەت لەناو یەکتردا بەرێوەببات. لەدوای شەرە گەورەکاندا هێزی چارەسەری دیموکراتییانەو کارەکتەری جەنگاوەری بینی. قورسایی خستنەسەر دەسەلاتگەرایی لەوانەیە بەرژەوەندی کەمینەیەکی لێبکەوێتەوەو بەهێزببێت. بەلام لەئاکامدا کارەساتی گەورە بۆ ولات، نەتەوەو گەلەکانی دێنێت. ئەوروپاییەکان بەرلەوەی ببنە خاوەن دەوڵەتی نەتەوەیی هێندە ئارەزووی دیموکراسییان نەبوو. بەلام ئەزموونی فاشیزم نیشانیدا تاوەکو قورسایی نەدرێتە سەر دیموکراسی تەنانەت ناتوانرێ دەوڵەتی نەتەوەییش بپارێزرێ. چەمکی سەرەتا دەوڵەتی نەتەوەیی زامن بکەین دواتر نۆرەی دیموکراسی دێت هۆکاری تەواوی کارەساتەکانی فاشیزم و تۆتالیتاریزمە. ولاتانی ئەوروپا کەلەرێگای یەکێتی ئەوروپاوە سەرەتا باسی دیموکراسی و مافی مرۆڤیان کرد ئەوکاتە رێگای هەمیشەیی خۆشگوزەرانی و ئاشتی دەستنیشانکرا. مۆدێلی یەکێتی ئەوروپا بەم شێوەیەیە. ئەمە ئەو هێزە سیحراوییە راستەقینەیە کەجیهان بەرەو ئەوروپا پەلکێش دەکات. بەو ئەندازەیەی ئەوروپا ئەم هێزە سیحراوییە لەجیهان بلاوبکاتەوە لەتاوانەکانی رابردووی رزگاری دەبێت. ئەوکاتە هەروەکو لەتەواوی شارستانییەتەکاندا روویداوە ناوەرۆکە ئەرێنییەکان دەبێتە بەهای هاوبەشی تەواوی گەلان.

بەلام دیسان نابێ لەبیربکەین کە ئەوەی لەریشەی شارستانییەتی ئەوروپا شاراوەیە چینێکی بۆرژوازی بەئەزموونە کەبەردەوام بەدوای بەرژەوەندییەکانی رادەکات و لێکدانەوە ساردو سڕەکانی قازانج ئەنجامدەدات. وەك ئەرستۆکراتە هاوچەرخەکان زووبەزوو دەست لەو ژیانە لۆکسەی خۆیان بەرنادەن کە لەلوتکەی دیموکراسییەتەکاندا جێگیر بىن. بەلام دیموکراسیش بەبێ ئەوەی خوێن برژێن و سەربپەرێنێ دەزانێ چۆن تەختەکانیان بێنێتە خوارەوە، واتە دەزانێ چۆن وردە وردە دەوڵەتەکەیان بپوکێنێتەوە. بەتەنیا ناتوانێ ئەمە ئەنجامبدات. تەنیا کاتێك دیموکراسی لەجیهان پێشبکەوێت لەبواری ئەرێنی ئەوروپا بەجیهانی دەبێت، جیهانیش کاتێك دیموکراتیزەبێت دەبێت بەئەوروپا. وەها دیاردەبێ لەقۆناخی دەرکەوتن لەم گێژاو هەنووکەییەدا مێژوو ئەم ئەزموونە بەخۆیەوە دەبینێ. تاوەکو دیموکراتیزەبوونێکی نوێ لەجیهان بەدینەیەت ئاستەمە لەمیانەی کۆمپانیاکانی ئەمریکاو یاساو مافپەرەوەری و دیموکراسی ئەوروپا لەقەیران و گێژاو رزگاریان بێت.

پێویـستە بەبایەخـەوە هەڵوەسـتە بەرامبـەر نـاوەڕۆکی کۆمەڵایـەتی چـەمکی دیموکراسـی بکـەین. لـەناوخنی چـەمکەکەدا جیـاوازی وەکـو چـین، رەگـەز، ئـەتنیك، ئـایین، رۆشـنبیری و پیـشەییدا ناکرێـت. دیـسان دەشـێ تـەڤلیبوونی تـاك و گـروپ لـەئارادابێت. هـەروەکو چـۆن بـۆ دیموکراتیبـوون هـاووڵاتیبوونی تـاك بەبنـەما ناگیرێـت، ئـەوا رێگـا لـەجێگرتنی گروپـە جەماوەریـەکانیش ناگیرێـت. هێـزی تـاك و گـروپ بـەواتای توانـستبوون نایـەت. هـەروەکو چۆن تاکـەکان رکابـەری یـەکترن، بانگەشەی بەهێزبوونی گروپەکانیش هیچ واتایەك نابەخشێ. ئەو پرەنسیپەی رەچاو دەکرێت ئەوەیە کە خزمـەتی گشتی و دەستپێشخەری تاك بەگژ یەکتردا نەچنەوە. بەدەستهێنانی خاڵی ئۆپتیماڵی ـ هەرە بەپیت ـ نێوان تـاکێتی تـاك و گشتیبوونە. لەگەوهـەردا خوڵقانـدنی ئـەو تاکەیـە کەهاوسـەنگە، خـاوەن دەستپێـشخەری و خوڵقکـارە، هێـزی خـۆی لەتایبەتمەندێتییـە کۆمەڵکاریـەکان و خـۆراکی خـۆی لـەتاکێتی تـاك (کەسێتی تـاك) وەردەگرێ. ئەگـەر تـەنیا فورسایی بدرێتـە سـەر کۆمـەڵکاری لەوانەیە دیموکراسی بەرەو تۆتالیتاریزم بچێ. بەپێچەوانەی ئەمەش هەموو شتێك بۆ تاك رەوا ببینرێ، ئەمەش لەلایەك رێگا لەپێش ئەنارشیزم دەکاتەوە، لەلایەکی دیکەشەوە دژ بەکۆمەڵگا تـاکرەوێتی زۆر بـەهێزبکات, لەئاکامـدا هـەردوو مـەیلیش رێگا لەپێش ئەوەدەکەنەوە دیکتاتۆریەت لەسەر کۆمەڵگا زاڵ بێت، گەندەڵی بێتە ئاراوە. دیموکراسی پێویـستی بـەو کەسایەتییانەیە کە بەشێوەیەکی هۆشیارانەو بەدڵ ئاشقی خزمەتی کۆمەڵگاو ئاسوودەیی تاك بێت. لەپارتەکان زیـاتر تـاوەکو ئـەو کەسـایەتییە دیموکراسییانە لەئارادانەبن کـە کۆمـەڵگا بەزینـدوویی و دینـامیکی دەهێڵنـەوە، بـەردەوام گـەل لـەبواری دیموکراسـی پـەروەردە دەکەن، هانی هۆشیاربوونیان دەدەن، ئـەوا تـەنیا لەمیانـەی دەزگـاو بنـەماکان دیموکراسی بـەڕێوە نابردرێـت. دیموکراسـی وەك دیاردەیەکی دینامیکی بـەردەوام پێویـستی بەئاودانـە (پەروەردەیـە). ئەگـەر دیموکراسـی لەلایـەن نـەوە ئاشـقەکانییەوە بـەخێو نەکرێت، وشك دەبێ، گەندەڵ دەبێ و بەرلەهەموو شتێك دەبێتە ئامرازی گۆڕانکارییە دژە دیموکراسییەکان.

بەڵگەنەویستە کەدیموکراسی بەکاریگەرترین ئامرازی چارەسـەرکردنی کێـشەکانی ــ ئاشـتی ــ کۆمەڵگایـە. جگـە لەبـەرگری رەوا هێزی خۆی لەتوانای رازیکردن و برِوا پێهێنان وەردەگرێت, نەك شـەڕ. لەمیانـەی بـەراوردکردنی زیانـەکانی شـەڕو بـەهاو دەسکەوتەکانی ئیقناعکردن، بـەردەوام دەتـوانێ ئـەو رێگەچارانەیان پێـشکەش بکـات کـە لەبەرژەوەنـدی گـەلان دایـە. گفتوگۆ بـوێرو واقیعییـەکانی گیروگرفتـەکان رۆشـندەکاتەوە. هەرچـی کێـشە رۆشنکراوەکانیـشە، لەمیانـەی تـەڤلیبوونێکی بـەرفراوانی لایەنـەکان، لـەرێگای رێککـەوتنی ریـشەیی چارەسـەردەکرێت. هـیچ سیـستەمێك بەئەنـدازەی دیموکراسـی پـڕ لـەگفتوگۆ نییـە، لەئاشکراکردنی راستییەکانیش ئاـەم رادەیـە سـەرکەوتوو نییـە. مێرگـی راسـتەقینەی پێـشکەوتنی زانـست و هونەرەجوانـەکان دیموکراسییە. دیموکراسی ئەسیناش باشترین زەمینەی بۆ فەلسەفە رەخساند. ئەگەر دیموکراسییەتی ئەسینا نـەبێت ناشـێ بیر لە ئەرستۆ، ئـەفلاتون و سـوقرات بکرێتـەوە. ئەگـەر دیموکراسـییەتی شـارەکانی سـەردەمی رێنیـسانس نەبووایـە، ئـەوا شۆڕشـە زانستی و هونەرییەکان روویاننەدەدا.

گـەلان لەباشـترین دیموکراسـیدا دەتـوانن دەوڵەمەنـدێتی نـەریتی کولتووریـان بژێننـەوە. کولتـوور تـەنیا بـەوە ناوەسـتێ کەرابردووی گەلێك بێت، بەڵکو شێوەی گەوهەری هەبوونەکەشیەتی. گەلێك لە کولتوورەکەی دابماڵی، تەنیا لە شێوەکەی خـۆی دانـابڕێنی، بـەڵکو ئـەو رۆحەشـی لـەناو دەبـەرێت کـەرێگای لەپێـشکردۆتەوە. هەربۆیـە دیموکراسـی گونجـاوترین سیـستەمی سیاسـییە، بـۆ ئـەوەی گـەلێك لەسـەربنەمای کولتوورەکـەی بـەئازادی بـژێنێ. بەشـێوەیەکی بنـچینەیی ئـەو کێـشە نەتـەوەیی، ئــەتنیکی و ئایینیانــەی سەرچــاوەی خۆیــان لەفــشاری نەتــەوەیی وەردەگــرن, لەمیانــەی ژیــانێکی ئازادانــەی هەلومــەرجی دیموکراتیانـەدا شانـسی گەیـشتن بـەواتادارترین چارەسەریـشیان هەیـە. لـەو وڵات و گۆڕەپانانـەی دیموکراسـییەتی راسـتەقینە پەیڕەو دەکرێت، پێویستی بەهیچ جۆرێکی فـشار نابینرێـت و دەرفـەت بـەوەش نادرێـت کـە وەك ئـامرازی بەرژەوەنـدی بـەکار بهێنرێت. لەجیاتی میللیگەرایی سەرکوتکەرو سەرکوتکراو یەکپارچەیی دیموکراسی بەبناخە دەگیرێت.

نـاتوانرێ رۆڵ و کۆمـەکی دیموکراسـی بـۆ ئـابووری بـچووکبکرێتەوە. ئەگـەر سیـستەمی دیموکراسـی لـەناو کۆمـەڵگادا دەستبەکاربێت، ئەوا بەها ئابوورییەکان نەبۆ بەڕێوەبەرایەتی پاوانخوازی و تاڵانکاریەکەی، نەبۆ بێبەرهەمی تاکەکان، بـۆ هـیچ یەکێکیان بەجێ ناهێڵدرێت. دیموکراسی تووڕەیی و حەماسەتی قازانجی زیادەو تەمبـەڵێتی و نـەبوونی هەسـتی بەرپرسـیارێتی تاك و دەزگاکان، هیچ یەکێکیان پەسند ناکات. لەم گۆڕەپانەشدا باشترین شێوەی هاوسەنگی ئۆپتیماڵ (بەبەرهەم) ئاوادەکرێـت. هەرەدرەنگیش بێت، ئابووری گشتی و تایبەت بەخاڵی هاوسەنگی ئۆپتیماڵ دەگات. لەمیانـەی چـەندین لێکۆڵینـەوە پەیوەنـدی دیموکراسـی لەگـەڵ بەرهەمـداری ئـابووری و گەشـەکردنەکەی، سـەلمێنراوە. بەئەنـدازەی بەرهـەمی بـەپیت دابەشـکردنێکی عادیلانـە، هێنـدەی سـەرمایەی وەبـەرهێنانی گونجـاو لێکۆڵینـەوەی پێویـست لەباشـترین دیموکراسـیدا زەمینەکـەی پێکـدێ. جێبەجێکردن و وەڵامدانەوەی داواکاریە راستەقینەکانی گەل لەلایەن بەرهەمهێنانەوە، فاکتەرێکی بنچینەیی هاوسەنگی نێوان نمـایش و داواکـاری (عـرض و طلـب)ە. بـەمجۆرە بـازاڕی کۆمـەڵگا شانـسی ئـاواکردنی دەبێـت. پێـشبڕکێ جێگـای رۆحـی لەناوبەرانەی کێبڕکێ دەگرێتەوە. لاسەنگی نێوان داواکاری و نمایش، یارییـەکانی نـرخ و کەمبوونـەوەی نرخـی دراو....هتـد کـە یارییەکانی فینانسن و هۆکارە بنچینەییەکانی قەیرانن, لەنزمترین ئاستدا دەهێڵدرێتەوە، لەپێناو دەرکەوتن و چارەسـەرکردنی هێزەکانی خۆی دەخاتە گەڕ. بێکاری سیستەماتیك بەچارەسەری ریشەیی دەگات.

لەتێکۆشانی کۆمەڵگای دیموکراتیدا پێویستە بەشێوەیەکی تایبـەت هەڵوەسـتە بەرامبـەر توێـژی لاوان بکرێـت. کاتێـك لاوان بـەرەو بەکۆمەڵایـەتیبوون دەچـن رووبـەڕووی تەڵەزگـەی گـەورە دەبنـەوە. لەکاتێکدا لەلایـەك لـەژێر هەلومـەرجی کۆمـەڵگای نــەریتی باوکـسالاری، لەلایـەکی دیکـەوە لـەژێر مەرجـەکانی ئایـدیۆلۆژی سیـستەمی فـەرمی پەلـەکوتکێ دەکـەن، لـەرێگای دینامیکەکەیەوە پێکهاتەیەکی کراوەی بۆ نوێبونەوە هەیە. بەرامبەر بەرووداوەکان تـادواڕادە بـێ ئەزموونـە. لـەژێر کاریگـەری کۆمەڵگای بەسالاچـوودا لـەوە دوورە رۆڵـی خـۆی بدۆزێتـەوە. بەرامبـەر بەهـەزارو یـەك تەڵەکـەبازی تەفرەدەرانـەی کۆمـەڵگای سەرمایەداری ناتوانێ هەناسەش بدات. تەواوی ئەم راستییانە پەروەردەیەکی کۆمەڵایەتی دەکات بەناچاری کەتایبـەت بـەلاوان بێ، لەتەڵەزگـەکانیان دووربخاتـەوەو بـەگوێرەی ناوەڕۆکەکـەی بێـت. پـەروەردەی لاوان کارێکـە پێویـستی بـەئارامی و هـەوڵێکی مەزن هەیە، بەرامبەر ئەمەش لاو خاوەن ئاکتیفبوون و تەوژمێکە لەمیانەی هێـزە دینامیکییەکـەی دەتـوانێ داستان بنووسـێ. کاتێك بەشێوەی پێویست لەئامانج و پێڕەو بکات هیچ کارێـك نییـە تێیـدا سـەرنەکەوێت. کـاتێ ئامـانج و ژیـانی بـەپێڕەو وەك دیسپلینێکی سەرەکی ژیان ببینێ و سەفەربەر بێت، ئـارامی و پێـداگری کـەم نەکاتـەوە، ئـەوا واتـادارترین بەشـداری و کۆمـەك پێشکەش بەدۆزە مێژووییەکان دەکات. هەڵمەتێك کەلـەژێر رێبەرایـەتی ئـەمجۆرە کادیرانـە هـەنگاوی بـۆ بنرێـت، لەتێکۆشـانی گشتی کۆمەڵگای دیموکراتیدا فاکتەری گەرەنتیکردنە. بزاڤێکی کۆمەڵگا کە لەدینامیزمی لاوان بێبەش بێـت شـانس و دەرفـەتی سەرکەوتنی سنووردارە. ئەزموونی تەمەنداران و دینـامیزمی لاوان دیاردەیەکـە لەهـەموو قۆناخـەکانی مێـژوو هەسـتپێکراوە. ئەوانـەی توانیویانـە بەشـێوەیەکی تەندروسـتانە پەیوەنـدی نێـوان هـەردووکیان دروسـتبکەن بـەردەوام شانـسی سـەرکەوتنی کاروانەکانیان بەرزبووە. خەیاڵە بەرزەکانی لاوانی رۆژگاری ئەمڕۆمان تەنیا ئەوکاتە واتادار دەبێ کەسەبارەت بەوە بێت چۆن لـەم قەیرانـە کۆمەڵایەتییـە رزگارمـان دەبێـت. لاوێـك کـە لەخـەیاڵ بێبـەری بێـت، تـەنیا لەمیانـەی گەڕانـەوە بـۆ خەیاڵـە راستەقینەکان دەشێ لەگەندەڵبوون و لەدەستدانی ژیان رزگاری بێت. دەرککردن بەرەوشی گێژاو (کـائیوس ـ کـائیوس) کـە دوا قـەیرانی سیـستەمە، بـۆلاوان مـەرجی ئەنجامـدانی پێهەڵگرتنـە. شانبەشـانی ئەمـەش پەسـندکردن و هەرسـکردنی بـەهاکانی کۆمەڵگای دیموکراتی، ژینگەپارێزی و ئازادیخوازی رەگـەزی، دەرفـەتی سـەرکەوتنی مێـژوویی پێـشکەش دەکـات، لەلایـەك خـۆی بونیاد دەنێتەوە، لەلایـەکی دیکـەش لەئاواکردنـەوەی ئـەو کۆمەڵگایـەی تامـەزرۆیبوون رۆڵێکـی گـرنگ دەبـینێ. هـەموو شـتێك لەمیانەی بەشداریکردنێکی راست و تۆکمەی لاوان بۆ هەڵمەتەکە دەستنیشاندەکرێت.

بەئەندازەی پێناسەکانی خودی دیموکراسی شێوەکانی ڕێکخستن و چالاکییەکانیش گرنگە. لەکاتێکدا پێناسەی ناوەڕۆك ڕێگا لەپێش ڕۆشنکردنەوەی ئامانجەکان دەکاتەوە، شێوەی ڕێکخستن و چالاکییەکان پێویستیان بەپێناسەیەکی ڕاستی ئامرازەکان هەیەو بەبێ ئەو نابێت. تاوەکو هەمئاهەنگی نێوان ئامانج و ئامراز بەشێوەیەکی ڕاست هاوسەنگی پێشوازیکردنی یەکتر شرۆڤە نەکەن زەحمەتە ڕێگاکانی دیموکراسی بگرنەبەر. ئەو دیموکراسییانەی تەنیا پشت بەئامراز یان ئامانج دەبەستن، کەمئەندامی بەیەك قاچمان دێنێەوە یاد. بەیەك قاچ، دەتوانرێ بەکامە هێزو تاکوێ بەڕێوەبروات؟.

دەشێ لەسەرەوە شێوەی کۆنگرەیەك، لەناو بنکەشدا شێوەی هەرەوەزییە خۆجێییەکان، کۆپەراتیفەکان، ڕێکخراوەکانی کۆمەڵگای مەدەنی، مافەکانی مرۆڤ و ڕێکخستنەکانی شارەوانی وەك شێوە سەرەکییەکانی ڕێکخستنی دیموکراتی دەستنیشان بکرێت. پێویستی بەژمارەیەکی زۆری ئەو ڕێکخراوانە هەیە کەبەرفراوانن و وابەستەی مەسەلەکانی خۆیانن. دیموکراسییەکان پێویستییان بەڕێکخستەترین کۆمەڵگا هەیە. ڕێکخراوەکان بۆ دەربڕینی داواکارییەکانی کۆمەڵگا ژیانیین. ئەو کۆمەڵگایەی خۆی ڕێکنەخستبێت دیموکراتیزە نابێت. ئاواکردنی تەواوی ڕێکخراوە تایبەتەکانی بوارەکانی کولتووری، سیاسی، ئابووری بنچینەییە. وەك ڕێکخستنە سیاسییە سەرەکییەکان (پارتەکان) بۆ دیموکراسی ژیانییە. ڕێکخستنەکانی کۆمەڵگای مەدەنی شێوەی سەرەکی ڕێکخراوبوونی گۆڕەپانی کۆمەڵایەتییە. لەبواری مافپەروەریشیدا، مافەکانی مرۆڤ، کۆمەڵەی پارێزگاران و وەقفەکان جێگای بایەخن. هەرچی ڕێکخستنی سەرەکی بواری ئابوورییشە، دەشێ بەشێوەی هەرەوەزییەکان و گروپەکانی کار بن، یاخود بەئامانجی گشتی بەگوێرەی خاسییەت و چۆنایەتی بازرگانی, دارایی و پیشەسازی بێت. تەندروستی و پەروەردە ئەو دەزگا گشتیانەن کە هەرە زێدە پێویستە گەل شرۆڤەی بکات. ئاواکردنی دامەزراوەکانی وەرزش و هونەر لەپێناو پەروەردەکردنی گەل گۆڕەپانی دەستلێبەرنەدراون. هەروەها لەئاستی گوندیشدا ئاواکردنی دەستەی تەمەنداران و موختارێتی لەجیاتی ئەوەی ببنە ئامرازی دەوڵەت، ڕێکخستنیان وەك ئامرازی دیموکراسی جێگای بایەخە. هەر گوندێك پێویستی بەخانەی کولتووری گەل هەیە. پێویستە لەشاریش کۆمۆنەکان بەشێوەیەکی جودا وەك ژێرترین ڕێکخستنەکان واتاداربکرێن. هەروەها ئەنجوومەنەکانی شاریش دەزگایەکی دەستلێبەرنەدراون. یەکێتی شارەوانییەکانی نێوان شارەکان لەئاستی هەرێمیدا واتادارە. پێویستە تەواوی ئەم دەزگاو ڕێکخراوانە لەبەرزترین ئۆرگانەکانی بڕیاردانەدا نوێنەرایەتییان بکرێت کە کۆنگرەی گشتی گەلە. کۆنگرە گشتییەکانی گەل مۆدێلێکی ڕێکخستنە، کەتایبەتە بۆ چارەسەری کێشەی تەواوی گەلان و ژیانییە. کۆنگرەی گەل نەبێت، ناتوانرێ باس لەدیموکراسی گەل بکرێت.

نابێ کۆنگرەکانی گەل وەك ئەلتەرناتیفی دەوڵەت یاخود وەك دامەزراوێکی دەوڵەت ببینرێ. هەروەکو چۆن دەوڵەتی گەل نییە, لەهەمانکاتدا ئامانجی جێگرتنەوەی ئەو دەوڵەتە نییە کە لەئارادایە. هەروەکو زۆرجار باسکرا، دەوڵەت ڕێکخستنی کۆن و سەرەکی کۆمەڵگای باڵایە. بەشێوازی دیموکراسی پێکنەهاتووە. نەریتییەو لەمیانەی دامەزراندن و خستنەسەرکار بەڕێوەدەبردرێت. دەشێ کۆمەڵگای باڵا دیموکراسییەك لەناوخۆیدا بەڕێوەببات. دەشێ ئەمە بە" دیموکراسی چینی باڵا "ش بەناو بکرێت. ئەمەش ئەرکی پەردەپۆشکردنی دەوڵەت دەبینێ. ئەو دیموکراسییەتەی زیاتر لەمۆدێلی کۆماری ڕۆژئاوا دەبینرێ دەوڵەت بەبنەما دەگرێ. دەڵێن سەرەتا دەوڵەت دواتر دیموکراسی بەدیدێت؛ دەوڵەت نەبێ بیر لەدیموکراسی ناکەنەوە. هەرچی لە دیموکراسی گەلە دەوڵەت و دەسەلات وەك ئامانج بەبنەما ناگیرێت. ئەو دیموکراسییەتەی بە دەوڵەتبوونی کردبێتە ئامانج بەدەستی خۆی کۆتایی بەهەبوونی خۆی دێنێ. لەسەردەمی دەوڵەتە مۆدێرنەکانی ئەوروپادا، قۆناخەکانی دامەزراندنی ئەمریکاو یەکێتی سۆڤییەت دیموکراسییە کورتخایەنەکان بوونیان هەبوو. بەڵام لەبەرئەوەی یەکسەر بۆ دەوڵەتبوون تێپەڕبوون دیموکراسییەکانی سەردەمی دامەزراندن بەرلەوەی ببن بەسیستەم لێك هەڵوەشانەوەو بێبەها کران. ئەمەیە ئەو ڕەوشەی بەزۆری لەمێژوودا ڕوویداوە. بەردەوام کۆمەڵگای باڵا لەدیموکراسی ترساوە.

لەبەرئـەوەی قـەیرانی رۆژگـاری ئـەمڕۆمان ئاسـتەمە بـە پێـچەوانەی ئـیرادەی گەلـەوە بـەلاوە بنـرێ، ئـەوا تـەڤلیبوونی (بەشداریکردنی) گەل دەكات بەناچاریەك. هەرچی تەڤلیبوونە بەواتای دیموكراسییەتی گەل دێت. ئەمـەش لەئاسـتی كۆنگرەدا نەبێت بەڕێوەناچێ دەشـێ دەوڵـەتی سـەرمایەداری سـەدەكانی نۆزدەهـەم و بیـستەم ناچـارنەبووبن لـەرێگای كۆنگرەی گەلـەوە دەستڕۆیی و دەسـەڵاتی گـەل دەستنیـشان بكـەن. بـەڵام دەوڵەتـە قەیراناویـەكانی رۆژگـاری ئـەمڕۆمان ئەگـەر گـەل رووبـەڕووی خۆیان بكەنەوەو دەستپێشخەری نەدەنە گەل, تەنانەت هەنگاوێكیش بۆ چارەسەری ناچنە پێشەوە. هەلومەرجـە سـەختەكانی قەیران تەڤلیبوونێكی بەرفراوان، هەمیشەیی و دەزگایی گەل دەكەن بەناچاریەك. هەربۆیە تەڤلیبوونـەكانی گـەل لەسـەدەكانی نۆزدەهەم و بیستەم كە واتایەكی كەمی پێدەدرا، لەهەلومەرجەكانی ئەمڕۆماندا تەنیا لـەرێی كۆنگرەكانـەوە دەشـێ واتـاداربێ. كۆنگرەكان لەمیانەی ئەم چۆنایەتی و خاسییەتانەی نە پارتێكە نە نیو ـ دەوڵەتێكیش, هەردووكیـشیان نییـە؛ ئـەو دامـەزراوە كارایانەی گـەلن كـە بـەگوێرەی هەلومەرجـە مێژووییـەكان هاتوونەتـەئاراوە. دوای مەزهەبـەكانی سـەرمایەداری (سۆسـیالیزمی بونیادنراو، رزگاری نیشتمانی، سۆسیال ـ دیموكرات) گەلان زیاتر لەدەوڵـەت دووركەوتنـەوەو بەقۆناخـەكانی كۆنگرە گەیـشتن. هـەروەكو چـۆن دەوڵـەت بەتـەواوەتی رەتناكرێتـەوە، وەك جـارانیش پەسـند ناكرێـت. هەربۆیـە دەشـێ لەسـەربنەمای هەنـدێ پرەنـسیپی دیـاریكراو هـەردووكیان بەیەكـەوە لەچارەسـەركردنی قەیرانـە كۆمەڵایەتییەكانـدا بەشـداری بكـەن. پێبـەپێ بچووكبونەوەی دەوڵەتەكان و كەوتنەگەڕی مۆدێلی نوێی دەوڵەت, ئەوا پێویستی مودێلی كۆنگرەكان زیاتر دەكات.

دیـسان لـەو وڵاتانـەی بەدەسـت كێـشە نەتەوەییـە قورسـەكان دەنـاڵێنن دەشـێ مۆدێلـەكانی كـۆنگرە رۆڵـی ئامرازەكـانی (چارەسەركردن ـ پڕكردنەوەی درزەكـان) ببـینێ. بـۆ جەماعـەت و گروپـەكانی دیكەش لەئاسـتی ژێرتـردا پێویـستی بـەكۆنگرە هەیـە. تایبەتمەنـدێتی پارتـەكان لـە بەیەكگەیانـدنی ئـەو تەڤلیبوونـە خۆبەخـشیانەی بـەبیروباوەڕو بۆچـوون ئەنجامـدەدرێت، نیـشاندەدەن كـە ئەمانـە نـەبن نـاتوانرێ دیموكراسـییەتەكان بـەڕێوە بـبردرێن. وەك ئـەنجام نـابێ مـۆدێلی كـۆنگرە وەك ئەلتەرناتیفی دەوڵەت ببینرێ، بەپێچەوانەوە لـەقۆناخی ئـەو كێـشە قورسانەی كەدەوڵـەت بەتـەنیا لـەژێر بـاری دەرناكـەوێت، لەركابەرایەتی زیاتر، پێویستە وەك مۆدێلێكی چارەسەری ببینرێن كە هاوتەریبی یەكترن.

بەئەندازەی زۆرینەی رێكخستنەكان دیموكراسییەتی ناو رێكخستنیش بەلانی كەم هێندەی پێوانـە دیموكراتییـە گشتییەكان دەسـتلێبەرنەدراوە. پێكهاتـەو بەڕێوەبەرایـەتی دیموكراسـییانەی رێكخـستنەكان مەرجـە. ئـەو گەلانـەی رێكخـستنەكانیان دیموكراتییانە نەبێ، نابنە خاوەن دیموكراسیش. هەربۆیـە ئـەو دیموكراسـییانەی رێكخـستن كـە لەمیانـەی هەڵبـژاردن ـــ سـاڵی جارێك ـ نوێدەبنەوەو بەردەوام لەژێر كۆنترۆلی گەلدایە تەندروستترین دیموكراسییەتە.

تاوەكو شێوازی چالاكی دیموكراسی دەركی پێنەكرێت، زەحمەتە بزێویەكەی بخرێتەگەر. دیموكراسی بێچالاكی وەك مرۆڤـی بێـدەنگ وایـە. چـالاكی زمـانی دیموكراسـییە. هـەرجموجۆڵێكی گـەل و هەرجوولـەو كردارێكـی رێكخـستن چـالاكییە. تـاوەكو بـەگوێرەی هەلومەرجـەكان ریـزە چـالاكییەكانی لـەجۆری خۆپیـشاندان، كۆبوونـەوە، رێپێـوان، هەڵبـژاردن، نـاڕەزایی، بـایكۆت، مانگرتن، ئەگـەر هەلومەرجـەكانیش رێبـدات تـا دەگاتـە بـەرخودانی یاسایی و راپـەڕین، لـەكات و شـوێنی خـۆی نیـشاننەدرێت دیموكراسی بەڕێوە ناچێت. بەتایبەتیش كاتێك داواكاریە سەرەكییەكانی گەل پشتگوێ بخرێت، چەندین دەزگاو رێساو ئامـانجی دیموكراسییانە تێكبدرێت، ئـەوا چالاكی ئـامرازی پێویـست و ناچـاری چارەسـەرین. ئـەو گـەل و رێكخستنەی نـەتوانێ چالاكی ئەنجامبدات دیموكراتیزە نابێت. ئەو گەل و رێكخستنـەی توانستی رێكخستنی چالاكی نیشاننەدات لەراستیدا مـردووە. ئاشـكرایە كەچـالاكی لـەرێگای رێكخـستنەكانەوە ئەنجامـدەدرێت، چـالاكییەك بـێ رێكخـستن بێـت ئاشـكرایە كـە پووچـەڵ دەبێتـەوەو سـەرناكەوێت. گـەلان چـەندە بەرێكخـستەبن هێنـدەش خـاوەن چـالاكی دەبـن. پێویـستە بـەردەوام چـالاكی وەك نـاڕەزایی و بەرخودان نەبینرێت. زۆربەی چالاكییەكانی كۆمەڵگای مەدەنی بونیادنەرە, چەمكی چالاكی ئەرێنی مەرجە.

چ کاتێك ڕاپەڕین و شەڕی گەلان دەکەوێتە ڕۆژەڤ؟ بەشێوەیەکی ڕاست وەڵامدانەوەی هەلومەرج و شێوازی ئەم چالاکییە سەرەکیانە کە بەخراپی دژ بەگەلان بەکاردەهێنرێن، لەمیانەی تێپەڕکردنی سەرکەوتوانەی قۆناخە گرنگەکانی وەرچەرخان لە مێژووی گەلاندا فەراهەم دەبێت. تەنیا کاتێك شێوەکانی دیکەی چالاکی ئەنجامێکی لێ نەکەوتەوە و کێشەکان لەناو بێچارەییەکی ریشەییدا بوون ئەوا ڕاپەڕین و شەڕەکان واتادار دەبن. بەتایبەتی کاتێك هێزەکانی شەڕ ــ دەسەڵات جگە لەتوندوتیژی دەرفەتی هیچ بژارێکی دیکەی ڕێگە چارەیان نەدا، لەجیاتی ئەوەی گەلان لەژێر سووکایەتی کۆیلایەتیدا بژین بۆ بەرژەوەندییە ژیانییەکانی خۆیان دەبێ هێزی بەرۆژەڤکردنی ڕاپەڕین و شەڕ نیشانبدەن. کاتێك یاساکان بەشێوەیەکی یەکسان پەیڕەونەکران، پەیوەندی بەرۆڵی چارەسەری دیموکراتییانە نیشاننەدرێ، تەواوی چالاکییە ئاشتیخوازیەکان پووچەڵکرانەوە، ئەوا دەشێ بەشێوەیەکی جددی بەرۆژەڤکردنی ڕاپەڕین و شەڕی گەل ببێت بەبژارێکی ناچاری. دەشێ ئەم دوو سنوورە وەڵامی پێویست بداتەوە: ئەگەر دەوڵەت بەشێوەیەکی واتادارو هەستیار دەرفەت بەچارەسەری دیموکراتی نەدات، فاکتەرێکی دیکەی فشاریش لەدەست گەلدا نەمێنێ، هەروەکو لەزۆربەی گەلاندا بینراوە، کەم تا زۆر ڕاپەڕینی خوێناوی یان کەم تا زۆر بەردەوام شەڕی گەل دەکەوێتە ڕۆژەڤ.

ئامانجی هەر ڕاپەڕین و شەڕێك جودابوونەوە نییە؛ بە پێچەوانەوە زیاتر ڕێگەکردنەوەیە لەپێش یەکێتییەکی دیموکراتییانە. ئیتر سەردەمی ئەو ڕاپەرین و شەڕانەی گەل بەسەرچووە کەجاران ئامانجیان ئاواکردنی دەوڵەت بوو. ڕاپەڕینێك و شەڕێکی ڕزگاری نیشتمانی کە ئامانجی دەوڵەت بێ لەئەنجامدا دەبێتە زیادەیەك و دەخرێتە سەر دەوڵەتی سەرمایەداری. هەروەکو چۆن ئەمە هیچ چارەیەك بۆ کێشەی گەلان ناهێنێ، تەواو بە پێچەوانەوە قورستری دەکات. بەهەرحاڵ کێشەکانی گەلی عەرەبی خاوەن 22 دەوڵەت چارەسەرنەبووە، کەمنەبووە، بەڵکو قورستریش بووە. هەربۆیە دەشێ ڕاپەڕین و شەڕی گەل لەم قۆناخەدا وەها پێناسە بکرێت کەئامانجی ئاواکردنی دەوڵەت نییە، بەڵکو ئامانجی خستنەگەڕی دیموکراسییە لەبواری ناوەرۆك و شێوەوە. دەشێ بەمجۆرە ڕۆڵە سەرەکییەکانیان دیاربکرێت. تەنیا کاتێك ناچاری و دەستلێبەرنەدراو بێت جودابوونەوە واتادار دەبێت. بژاری گەلان بەردەوام پێویستی بەلایەنگیریکردنی یەکێتی دیموکراتییانە هەیە. هەرچەندە مەیلی میللیگەرایی ئەوپەڕگەری هەردوولا جودابوونەوە بسەپێنن, بەڵام لەم هەلومەرجانەدا پێویستە بژاری گەلان کەمترین توندوتیژی و یەکێتی دیموکراتییانە بێت. چەندە بەبێ پێگەیشتنی هەلومەرجەکان پەنابردنە بەر ڕاپەڕین و شەڕ مەترسیدارە، ئەوا کاتێ هیچ بژارێکی دیکەش نەمێنێ و پەیڕەو نەکرێ سووکایەتی و ناڕەسەنییە.

گرفتێکی دیکەی چالاکی بۆ دیموکراسی سەبارەت بەوەیە کە لەرەوشی بەرگری ڕەوادا چۆن هەڵسوکەوت دەکەن. تەنیا لەهەلومەرجەکانی داگیرکاریدا بەرگری ڕەوا واتاداردەبێت. کاتێك سیستەمێکی داگیرکاری و کۆلۆنیالی، یاخود جۆرەکانی دیکەی فشار لەسەر گەلێك پەیڕەوکرا کەواتە داگیرکاری لەئارادایە. هەروەکو چۆن هێزێکی بیانی بەتەنیا دەتوانێ داگیرکاری پەیڕەوبکات، هەندێ جاریش بەشێوەیەکی هاوبەش لەگەڵ بەکرێگیراوە خۆجێییەکان ئەنجامی دەدات، لەرەوشێکی وەهادا ئەرکی خۆپاراستن (بەرگری) دێتەئاراوە. ئامانج بەلاوەنانی داگیرکاری و ئاواکردنی دیموکراسییە. بەڵام کاتێك دیاردەی بیانی لەئارادابوو ئەوا بەناوکردنی بەرگری بە ڕەوا، نەتەوەیی بە دیموکراتی هەڵوێستێکی ڕاسترە. لەم هەلومەرجانەدا دیسان زەمینەی ڕاپەرین و شەڕ هاتۆتەئاراوە، بەڵام دیسان ناشێ شەڕی ڕزگاری نیشتمانی کلاسیك بەبنەما بگیرێت. تەنانەت ڕەهەندی نەتەوەییشی هەبێت، بەگوێرەی پێویستییەکانی تایبەتمەندێتی سەردەم، بەناوکردنی بە شەڕی بەرگری لەپێناو یەکێتییە دیموکراتییە بەرفراوانەکان گونجاوترە. دەشێ ئەمجۆرە ڕاپەرین و شەڕانە بەیەکەوە یان بەتەنیا لەشارو ناوچە پێدەشتەکاندا پەیڕەو بکرێت. لەچەندین وڵاتانی ئاسیا، ئەفریقیاو ئەمریکا هەموو شێوەکان تاقیکراونەتەوە. لەجیاتی ئەوەی ئامانجی دەوڵەت بێت، دیموکراسی بکاتە ئامانجی خۆی, بەگوێرەی ئەو چارەسەرییانەی لەڕۆژگاری ئەمرۆماندا پێشبینی

دەكرێت زیاتر گونجاو دەبێت. تەنانەت خاوەن چۆنایەتییەكی نەتەوەییش بێت، ئەوا رێككەوتنی گەلان و جوڵەی هاوبەشیان بەرامبەر بەرێككەوتنی هاوبەشی داگیركاران و نۆكەرەكانیان، راسترین هەنگاوە لەپێناو یەكێتی دیموكراتییانەدا. لەدۆخێكی وەهادا پێویستە جۆرەكانی دیكەی چالاكی ئاشتیخوازانە تا دوایی پەیرەوبكرێت. پێویستە بەرگری رەوا زیاتر لەپێناو پشتگیریكردن و پێشخستن و بەرگری لەدیموكراتیزەكردنی گەل رێكبخرێت و بەرێوە ببرێت. لەكاتێكدا هێزەكانی فشارو شەڕ بە ئامانج دەگرێت، ئەوا پێویستە هەبوونی موخاتیبەكانی چارەسەری دیموكراتییانە لەبیرنەكات. رووبەڕووبوونەوەی تەواوی دەوڵەت و نەتەوەی پەیوەستدار ستراتیژیەتێكی راست نییە. وەك تەكتیكیش بەئامانجگرتنی هەموو دەزگا و تاكەكانی هەر هێزێكی بیانی و نەتەوەیەكی داگیركار راست نییە. پێویستە ئامانجەكان بەرتەسك و ئەنجامگیربێت، تواناكاریەكانی چارەسەری دیموكراتییانەی گەل فراوانبكات و هەبوونەكەی بپارێزێ. تاوەكو بزووتنەوەی بەرگری رەوا و رێكخستنەكەی هێزەكانی بەرپرسیار لەداگیركاری و بێچارەیی دەهێننە سەر ئەو بڕوایەی كە ئیتر ناتوانرێ شەڕی ناعادیلانە پەیرەوبكرێ، بەرەو رێگای چارەسەری دیموكراتییانەیان پەلكێش دەكەن، بەچڕبوونەوە بەرێوەبردنی دەشێ ئامرازی سەرەكی رزگاربوون بێ لەو قەیرانەی لەئارادایە. جگە لەرەوشە نائاساییەكان، لەرەوشە ئاساییەكاندا نابێ كێشەی پاراستنی خۆیی گەل پشتگوێ بخرێت. لەهەلومەرجەكانی قەیراندا، لەدەرەوەی ئاسایشی خۆیی، ئاسایشی خۆی بایەخدارتر دەبێت. پێودانگە كلاسیكییەكانی ئاسایشی دەوڵەت لەزۆر لایەنەوە ناتوانێ وەڵامی پێداویستییەكانی ئاسایشی گەل بداتەوە. كاتێك دەسەڵاتی دەوڵەت دەكەوێتە ژێرركێفی هێزە دیكتاتۆری و ئۆلیگارشییەكان گەرەنتی مافە سنووردارەكانیش لەئارادا ناهێڵێ. هەروەكو بڵێی دەوڵەت دابەشدەكرێت. لایەكی گرێدراوی ناوەندەكانی دەوڵەتگەرایییەو مافیا وچەتەی لێدەكەوێتەوە. تەواو تیرۆر لەسەر گەل پەیڕەو دەكەن. تەقینەوەی ژمارەی زۆری تاوانەكان رووددەدات. لەگەڕان بەدوای ماف لەجیاتی رێگای مافپەروەری، دەسكەلا (كەس یان لایەنی سێیەم وەك ئامراز) بەكاردەهێنرێ، وەك بڵێی مافپەروەری دەكرێت بەكالا. هێزەكانی ئاسایشی دەوڵەت خۆشیان دەبن بەكێشەی ئاسایشی. بەرامبەر بەكێشەی ئاسایشی زۆر لەو وڵاتانەی لەرەوشی قەیراندان، پاراستنی خۆیی (گەوهەری) بووە بەپێویستییەكی دەستلێبەرنەدراو. پێویستە هێزەكانی پاراستنی گەل دامەزرێندرێ.

لەوەزیاتر كەهێزەكانی پاراستنی گەل وەك هێزێكی دژ بەدەوڵەت یان ئەلتەرناتیف بێت، ئەوا هەڵسەنگاندنی وەك هێزی سەرەكی سەقامگیركردنی ئاسایشی گشتی كەدەوڵەت بەدینەهێناوە، تەنانەت بەرامبەری تێری نەكردووە و بۆتە هۆكاری، هەڵسەنگاندنێكی راسترە. یەكینەكانی پاراستنی گەل هێزی كلاسیكی گەریلا یاخود رزگاری نیشتمانی نییە. گەریلای رزگاری گەل یاخودی رزگاری نیشتمانی ئامانجیان دەسەڵات و دەوڵەتە. دەخوازن كێشەی دەسەڵات چارەسەر بكەن. یەكینەكانی پاراستنی گەل ـ لەدەرەوەی رەوشی ناچاری و بابەتی ـ ئامانجی دەسەڵات و دەوڵەتیان نابێت. دەشێ ئەركە سەرەكییەكانیان بەمشێوەیە كورتبكرێتەوە، كاتێك مافە یاسایی و دەستوورییەكانی گەل پێشێل بكرێت، دادوەری ئەركی خۆی جێبەجێنەكات هەوڵی پاراستنی دەدات، دەبێتە گەرەنتی هەوڵەكانی دیموكراتیزەبوون، لەبەرخودان بەرامبەر هێرشەكاندا پێشەنگایەتی دەكات، هەبوونی كولتووری و ژینگەیی دەپارێزێ.

دەشێ یەكینەكانی پاراستنی گەل بەشێوەی گرووپی جیاواز لەشارو ناوچە شاخاوی و پێدەشتەكاندا رێكبخرێت. دەشێ بەهێزی یارمەتی و پاراستنی گەلیش بەناوبكرێت. دەشێ لەو ئەركانەدا رۆڵ ببینێ كەهێزەكانی ئاسایشی خۆجێیی جێبەجێیان نەكردووە. لەبەرئەوەی هەلومەرجەكانی قەیران بەردەوام پێكهاتە كۆمەڵایەتییەكان شیتەڵ دەكاتەوە، زەمینەی ئالۆزی كە لەزیادبووندایە، پاراستنی گەوهەری سەبارەت بەهەبوونی گەلان و بەرێوەبەرایەتی خۆی دەكات بە بابەتێكی ژیانیی. لەكاتێكدا لەمیانەی رێگاكانی چارەسەری دیموكراتییانە لێگەڕینی رزگاربوون لەقەیراندا هەیە، لەناو یەكێتییەكی دانەبڕاوە لەگەڵ ئەم قۆناخە، ئەوا لەرەوشی بێباوەڕی زیادیشدا دەتوانرێ لەرێگای هێزەكانی پاراستن هەنگاو بهاوێژرێ.

2 ـ ئازادکردنی ڕەگەزگەرایی کۆمەڵایەتی

شانبەشانی ئەوەی نوێنەرایەتی گەوهەری دیموکراتیزەبوون دەکات، ژن و سیستەمی پەیوەندی و ناکۆکییەکانی دەوروبەری لەسەرووی ئەو دیاردانەوە دێن کەپێویستە بەشێوەیەکی سەربەخۆ تاوتوێ بکرێ. چەندە هاوسەنگییەکانی راوەستەی دیموکراتی و کۆمەڵکاری بەدرەنگ وەختی و ناتەواو جێگای خۆی لەبواری کۆمەڵناسییەوە گرتبێت، ئەوا ڕەوشێکی لەوەخراپتر لەهەڵوێستی سەبارەت بەدیاردەی ژن دەبینین. هەروەك بڵێی ئەو ڕەوشەی ژن تێیدا دەژی پێویستییەکی ئاسایی و سروشتیبوونە، ئەم چەمکە لەتەواوی هەڵوێستە زانستییەکاندا، هەڵوەستەی سیاسی و ئەخلاقی وەك ئەگەرو گریمانەیەکی لەپێشینە پەسنددەکرێ. ئەوەی جێگای خەم و پەژارەیە خودی ژنیش هۆگری ئەوەبووە کە ئەم چەمك و تیۆریە بەئاسایی و سروشتی ببینێ پەسند بکات. پیرۆزی و سروشتیبوونی ئەو ستاتۆیەی بەهەزاران ساڵ بەسەر گەلاندا سەپێنرا، چەندین جار لەوەزیاتر هەروەکو بڵێی لەتەواوی زهنییەت و هەڵسوکەوتی ژنان هەڵکەندراوە. بەو ڕادەیەی گەلان کراونەتە ژن، ژنانیش وەکو گەلانیان لێکراوە. کاتێك هیتلەر دەڵێ " گەلان وەك ژنن" گوزارشت لەم ڕاستییە دەکات. کاتێك بەشێوەیەکی قووڵتر دیاردەی ژن هەڵسەنگێنرێ و تاوتوێ بکرێت دەبینرێ لەوە زیاتر کەوەك ڕەگەزێکی جەستەیی، بەڵکو وەك چین و ڕەچەڵەکێك مامەڵەی لەگەڵدا دەکرێت. بەلام وەك چین، ڕەچەڵەك و نەتەوەیەك کە هەرەزێدە دەچەوسێنرێتەوە. دەبێ باش بزانین کەهیچ چینێك، ڕەچەڵەك و نەتەوەیەك بەئەندازەی ژنێتی نەخراونەتە ژێر کۆیلایەتییەکی سیستەماتیك.

هێشتا مێژووی کۆیلایەتی ژنانە نەنووسراوە. هەرچی مێژووی ئازادیخوازییە لەچاوەڕوانی نووسینەوەدایە. بەئەندازەی قووڵایی کۆیلایەتی ژنان، هێشتنەوەی لەناو تاریکیدا لەنزیکەوە گرێدراوی دەسەلاتی پلەداری و دەوڵەتگەراییە. لەمیانەی ڕاهێنانی ژن لەبارەی کۆیلایەتییەوە ــ بەڕێوەبەرایەتییە جیاکاری و پیرۆزەکان ــ پلەداری ئاواکراوە، ڕێگای کۆیلایەتی توێژەکانی دیکەی کۆمەڵگا کراوەتەوە. بەکۆیلەکردنی پیاوان دوای کۆیلایەتی ژنان دەردەکەوێت. کۆیلایەتی ڕەگەزی لایەنی جیاوازی لەگەڵ کۆیلایەتی چینایەتی و نەتەوەیی هەیە. لەمیانەی فشاره وردو چڕو تەڵەکەبازییە پڕ لەهەستەکانەوە ڕەوابوونی مەیسەردەکرێت. هەروەك بڵێی جیاوازی جەستەیی بیانوویەکی کۆیلایەتییەو بەکاریدێنێ. تەواوی ئیش و کارەکانی ئەنجامیدەدات، بەئیشی ژنانەی بێبەها بەناو دەکرێت، بەهەمند نابینرێ و سووکایەتی پێدەکرێ. بەشداریکردنی لەگۆڕەپانە گشتییەکاندا، لەلایەنی ئایینیەوە قەدەخە دەکرێ، لەبواری ئەخلاقیشەوە بەعەیبداری لەقەڵەمدەدرێ. پێبەپێ لەتەواوی چالاکییە کۆمەڵایەتییەکان دووردەخرێتەوە. کاتێك هێزی حوکمڕانی چالاکییە سیاسی، کۆمەلایەتی و ئابوورییەکان دەکەوێتە ژێررکێفی پیاو لاوازی ژن زیاتر بەدەزگا دەبێت. وەك باوەڕییەك لەسەر ڕەگەزی لاواز (ژن) هاوفیکرن.

دوای ئەوەی تەواوی توانستی هێزە ماددی و مەعنەویەکان لەدەستی پیاو کۆدەبێتەوە، ئیتر ژن دەبێتە بوونەوەرێك کە گیرۆدەی خنکانێکی بێدەنگە و بەردەوام زیزدەبێت، چاوەڕوانی دەستی پیاوە، هەندێ جار دەپارێتەوە، هەندێ جاریش تەواوی کەرامەتی خۆی پێشێل دەکات و بەچارەنووسی خۆی رازییە. بەواتایەکی دیکەش دەتوانرێ بەمردووی زیندوو بەناو بکرێت. لەمیانەی چەند نموونەو لێکچواندنێکەوە دەتوانین دیاردەکە روونتر بکەینەوە. نموونەی یەکەم، چۆلەکەی ناو قەفەسە. هەندێ جار وەك چۆلەکەی کەناری دەڕازێندرێتەوە، هەندێ جاریش وەك بولبول دەنگی خۆش دەکرێ و بەکاردەهێنرێ. هەرکەسەو لەلای خۆیەوە بەچۆلەکەیەکی دەچوێنێ. زیاتر بەچۆلەکە بەناو دەکرێت. نموونەیەکی دیکە، ڕەوشی ئەو پشیلەیە کە فرێدراوەتە بیرێکی قووڵی بێبن و بەردەوام میاوەمیاوێتی. پاشماوەی خواردنەکانی دەدرێتێ و بۆ خاوەنەکەی ماڵیدەکرێت. لەوانەیە ئەم نموونانە کەمێك قەبا ببینرێن، بەلام بۆ تێگەیشتنی قووڵایی کۆیلایەتی ئاشکرایە کە پێویستی بەهەوڵدانێکی هەمەلایەنی زانستی و ئەدەبی هەیە. کۆمەڵگایەکی ڕەگەزگەرایی زەبەلاح پێکهێنراوە. قەبایی ڕاستەقینە لێرەدایە کاتێك پیاو

یەکلایەنە دەستدرێژی دەکاتە سەر ژن بۆ پیاو قارەمانێتییەو تادواڕادە پیاو زەوقی لێوەردەگرێ و شانازی پێدەکات، ژن رووبەڕووی هەموو جۆرە سزایەکی بێڕەحمانەی لەجۆری رەجمکردن تامردن، فڕێدانە سۆزانیخانەکان و تا دەگاتە لاتەریککردنی لەکۆمەڵگا دەبێتەوە. دیسان یەکێك لە قەباترینیان ئەوەیە، کاتێك پیاو شانازی بە ئۆرگانی زایەندی و نێرینەیی خۆی دەکات، ئۆرگانی زایەندی و مێینەیی بۆ ژنان وەك سەرچاوەی عەیب و خەجاڵەتی دەبینرێ. تەنانەت لەبەکارهێنانی سادەترین جیاوازی جەستەیی دژ بەژن دوودڵی نەکراوە. خودی ژنێتی کراوە بەسەرچاوەی عەیب و شەرمەزاری. تەنانەت ئەشق کە سۆزو هەستێکی پیرۆزە ئەوەی ژنی دووچاری دێت داسەپاندنێکی کوێرانەی پیاوە. کیژۆڵەکان بەبەردەوامی بچووك دەبینرێن.

ئەو پرسیارەی پێویستە بپرسین بۆچی کۆیلایەتییەکی هێندە قووڵ؟ مسۆگەر وەڵامەکەی پەیوەندی بەدیاردەی دەسەڵاتەوە هەیە. سروشتی دەسەڵات پێویستی بەکۆیلایەتییە. ئەگەر سیستەمی دەسەڵات لەدەستی پیاودابێت ئەوا تەنیا بەشێکی مرۆڤ نا بەڵکو دەبێ تەواوی رەگەزێکیش بەگوێرەی ئەم دەسەڵاتە شێوە بگرێت. هەروەکو چۆن خاوەنەکانی دەسەڵات سنوورەکانی دەوڵەت وەك سنوورەکانی خانە (ماڵ)ی خۆیان دەبینن و هەموو کردەوەیەك لەم سنوورەدا وەك مافێك دەبینن، لەو خێزانەدا کە میکرۆ مۆدێلێکی دەوڵەتە پیاو وەك خاوەنی دەسەڵاتی پیاوسالاری خۆی بەخاوەن مافی هەمووجۆرە رەفتارو کردەوەیەك ـ پێویست ببینێ کوشتنیشی تێدا ـ دەبینێ ژنی ماڵەوە موڵکێکی هێندە قووڵ و کۆنە لەمیانەی هەست و سۆزێکی موڵکایەتی سنوورنەناس پیاو ژن بەموڵکی خۆی دادەنێ. بەرامبەر بەپیاو ژن ناتوانێ بانگەشەی بچووکترین مافی موڵکایەتی بکات ـ لەگەڵ ئەو پیاوەی کە پەیوەندی هاوسەرێتییان پێکهێناوە ـ بەڵام خاوەنداریێتی پیاو لەسەر ژن و منداڵان بێسنوورە. دیسان پێویستە دەرهەق بەخێزان و رەفتارەکانی کۆیلایەتی سەر ژن بۆ سەرچاوەی موڵکایەتی بگەڕێینەوە. ژنی بەکۆیلەکراو سەرچاوەی موڵکایەتی پێکدێنێ. ئەو کۆیلایەتی و موڵکایەتییەی لەسەر ژن بڵاوکراوەتەوە شەپۆل شەپۆل سەرجەم ئاستەکانی کۆمەڵگا دەگرێتەوە. بەمشێوەیە هەموو جۆرە هرزو سۆزێکی موڵکایەتی و کۆیلایەتی لە پێکهاتەی رەفتارو هزری تاك و کۆمەڵگا بەجێدەکات. کۆمەڵگا بەگوێرەی پێکهاتەی هەمووجۆرە پلەداری و دەوڵەتگەراییەکان دەگونجێندرێ. ئەمەش بەواتای بەردەوامکردنی ئاساییانەی هەموو جۆرە پێکهاتەیەکی شارستانییەت دێ کە بەچینایەتی دەناسرێت و رەوابوونی بەدەستهێناوە. بەمجۆرە ئەوەی دەدۆڕێنێ و زیانی بەردەکەوێ تەنیا ژن نییە، بەدەر لەهێزێکی سنوورداری پلەداری و دەوڵەتگەرایی, تەواوی کۆمەڵگایە.

قۆناخەکانی تایبەتی گێژاو هێندە بۆ ژن گرنگ نییە, چونکە بەردەوام لەناو قەیراندا دەژی. ژن بەواتای ناسنامەیەکی قەیراناوی دێت. لەقەیرانی هەنووکەی سیستەمی سەرمایەداریدا، تاکە ئومێدی ئەوەیە کەدیاردەی ژن تارادەیەك رۆشنکراوەتەوە. هەرچەندە بەشێوەیەکی ناتەواویش بێت لەدواچارەگی سەدەی رابردوو فێمینیزم (ژنناسی) راستینەی ژنی زەفکردۆتەوە. لەبەر ئەوەی لەمیانەی رۆشنکردنەوەیەکی بەهێز لەقۆناخی گێژاودا شانسی گۆڕینی هەر دیاردەیەك زیاد بووە، دەشێ ئەو هەنگاوانەی لەبواری ئازادی بهاوێژرێن رێگا لەپێش پێهەڵگرتنی چۆنایەتی بکاتەوە. دەشێ ئازادی ژن لەقەیرانی هەنووکەدا دەسکەوتی گەورە بەدەستبێنێ و لێی رزگار ببێ.

دەبێ ئازادی ژن بەگوێرەی پێناسەی دیاردەکە گشتگیربێ. لەوانەیە ئازادی و یەکسانی گشتی کۆمەڵگا راستەوخۆ بۆ ژنانیش بەواتای ئازادی و یەکسانی نەیە. هەوڵی سەربەخۆو رێکخستن مەرجە. دیسان دەشێ بزووتنەوەی گشتی دیموکراتیزەبوون دەرفەت و تواناکاری بۆ ژنان بخولقێنێ. بەڵام لەخۆیەوە دیموکراسی ناهێنێ. بەتایبەتی پێویستە ژنان ئامانج و رێکخستن و هەوڵی دیموکراتییانەی خۆیان نیشانبدەن. بەرلەهەمووشتێك پێویستی بەپێناسەیەکی ئازادی هەیە رووبەرووی ئەو کۆیلایەتییە ببێتەوە کە ژن تێیدا دەژی. هێزی سیستەمی سەرمایەداری لەبواری نیشاندان و دانانی سەراب لەجێگای راستی

هێنده پێشکەوتووە، تەنانەت کردەوەیەکی کە هەرەزێدە سووکایەتی بەژن دەکات و بچووکی دەکاتەوە (بۆ نموونە پۆڕنۆگرافی ـ سێکسی کراوە) هاوشێوەی ئازادی دەبینرێ.

سەرباری ئەوەی هەوڵەکانی فێمینیزم چەندین فاکتەری گرنگ لەخۆوە بگرێت, بەڵام هێشتا لە تێپەڕکردنی ئاسۆی دیموکراسییەتی سەنتەری ئەوروپا دوورە. نەك تەنیا شێوە ژیانی سەرمایەداری تێپەڕنەکردووە، بەڵکو ناتوانرێ بگووترێ کەدەرکیشی پێکردووە. رەوش بانگەوازی بۆ چەمکی شۆڕشی سۆسیالیزمی لینینی دەکات. سەرەڕای ئەو هەموو هەوڵ و کۆششە مەزنەو بەدەستهێنانی چەندین پێگەی گرنگ، لەئاکامدا لینینیزم لەوە رزگاری نەبوو کە لەلایەنی چەپەوە بەهادارترین کۆمەك بەسەرمایەداری نەکات. لەوانەیە فێمینیزمیش دووچاری هەمان ئەنجام ببێت. نەبوونی بناخەیەکی بەهێزی رێکخستنی، پێشنەخستنی فەلسەفەکەی بەشێوەیەکی تەواو، ئاستەمییەکانی سەبارەت بەمیلیتانێتی ژنان بانگەشەکەی لاواز دەکات. لەوانەیە بەئاستی بەرەی ژنانی تایبەت بەسۆسیالیزمی بونیادنراویش نەگات. بەڵام سەبارەت بەسەرنجڕاکێشان بۆ سەر بابەتەکە، هەڵسەنگاندنی وەك هەنگاوێکی رشت و بەرچاو لەجێی خۆیەتی.

بێگومان وەك تەواوی جۆرەکانی بوونەوەر ژنیش خاوەن سروشتێکە. رۆژ لەدوای رۆژ زانستی بیۆلۆژی لەمیانەی بەڵگەکانەوە زیاتر دەسەلمێنێ کە ژن لەودیو کۆمەڵایەتی بوونەوە وەك رەگەزێکی بیۆلۆژی ئەندامێکی سەرەکی و ناوەندییە. بەکورتی لەگەڵ ئەوەی جەستەی ژن پیاویش لەخۆوەدەگرێت، جەستەی پیاو ژن لەخۆوە ناگرێت. بە پێچەوانەی پەرتووکە پیرۆزەکان دەرك بەوە دەکرێ کە ژن لەپیاو دروستنەکراوە، بەڵکو پیاو لەژن بەرهەمهاتووە. کرۆمۆسۆمەکانی ژن لەهی پیاو زیاترە. تەنانەت خوێنبەربوونی مانگانە کە وەك لایەنی نێگەتیڤی ژنان نیشاندەدرێت، پێویستە وەك نیشانەی پەیوەندی ناسکی ژن لەگەڵ سروشت بیری لێبکرێتەوە. پێویستە خوێنبەربوونی منداڵدان وەك لێشاوێکی بەردەوامی ژیانێکی سروشتی ببینرێ. پێویستە وەك ئیرادەی کۆتایی نەهاتن و بەردەوامبوونی رەگی سەرەکی ژیان ببینرێ. ئەو مەسەلانەی بەنەخۆشی ژنان بەناو دەکرێ لەراستیدا دیاردەکانی ژیانن. سەرچاوەی خۆی لەوە دەگرێت کە ژن نوێنەرایەتی سەرچاوەی ژیان دەکات. کێشە ئاڵۆزەکانی ژیان لەناو سك و منداڵدانی ژن دەستپێدەکات. ئەو منداڵەی لەدایك دەبێت و ناوکە پەتکەکەی وەك دوا ئەڵقەی پەیوەندی ژیانە. بەرامبەر بەم راستیانە پیاو وەك پاشکۆ یاخود بەردەوامی ژن دەبینرێ. بابەتێکی دیکەی ئەم دیاردەیە دەسەلمێنێ و پشتڕاستی دەکاتەوە هەست و سۆزی زێدەڕۆ و بێ واتای ئیرەیی پیاوە. لەکاتێکدا سروشتی ژن بەشێوەیەکی باوەڕمەندتر بەرامبەر خۆی دەوەستێ، پیاو ناتوانێ خۆی لەسەر پێیان بگرێ و ئارامی نییە، وەك بڵێی بەڵایەکەو لەدەوروبەری ژن دەسووڕێتەوە. تەواوی ئەم تێڕوانینانە دەسەلمێنن کە جەستەی ژن بەلاوازی بارگاوی نەکراوە, بەڵکو ناوەندێکە. هەربۆیە بەر لەهەموو شتێك پێویستە ژن بەپەلە و راستەوخۆ پێناسەی ناتەواو و نەخۆش رەتبکاتەوە کە کولتووری باوکسالاری دەیسەپێنێ. پێویستە وەها بکات کە پیاو هەست بەراستی پێچەوانەی بانگەشەکەی بکات. کاتێك دەڵێین پێویستە ژن لەبواری جەستەییەوە بڕوای بەخۆی هەبێت مەبەستمان ئەم راستینەیەیە.

ئاکامی سروشتی ئەو پێکهاتە جەستەییە بەهێزبوونی ژیری سۆزدارییە لای ژنان. ژیری سۆزداری ئەو ژیرییەیە کە لەژیان دانەبڕاوە. ئەو ژیرییەیە کە بەشێویەکی بەهێز خوێن شیرینی و خوێن ساردی لەخۆوە دەگرێت. تەنانەت کاتێك ژیری ئەنالیتیك لای ژن پێشدەکەوێت بەهۆی بەهێزی ژیری سۆزداری توانستی ئەوەی زیاترە کە هاوسەنگ بێ و گرێدراوی ژیان بێت و دوور لەرۆڵی تێکدەرانە دەوەستێ. پیاو هێندەی ژن لەواتای ژیان تێناگات. ژن کە خودی ژیانە ـ بەزمانی کوردی گروپی ئاریانی Jin واتە ژین Jîn، لەهەمانکاتدا بەواتای Jin ژنیش دێت ـ توانستی بینینی ژیانە لەمیانەی راستینەی خۆی و دوور لەرپاکاری. ئەم توانستەی بەهێزە. لەژیانی کەسێتی خۆشماندا ئەم راستییە باش دەزانین. پیاو بەرپرسیاری بێ بەزەییانەی سیفەتەکاتی لەجۆری فێڵبازی، ناڕەسەنی، خراپەکاری و سۆزانی و ... هتدە کە دراونەتە پاڵ ژنان. هەر ژنێك, کە لەدۆخی

سروشتی خۆیدا مابێتەوە, پێویستی بەتەڵەکەبازی و سۆزانێتی نابینێ. لەبواری جەستەیی و بیۆلۆژیشەوە بۆ ئەمە لەبارنییە. خوڵقێنەری راستەقینەی تەڵەکەبازی و سۆزانێتی پیاوە. هەروەکو دەزانین یەکەمین سۆزانیخانەی لەساڵانی 2500 ی پ. ز لەسەردەمی سۆمەریەکان لەشاری نیپوری پیرۆز بەناوی موساقەتدیم کردەوە دەسەڵاتی پیاو بوو. سەرباری ئەمەش بەشێوەیەکی بێ شەرمانە هەروەکو بڵێی سۆزانێتی داهێنانێکی ژنە بەردەوام بەزیندوویی دەیهێڵێتەوە. بەرهەمی خۆی، واتە ئەو تاوانبارییەی ئافراندوویەتی دەیکاتە موڵکی ژن و لەمیانەی پێشخستنی چەمکێکی ساختەو دروستکراوی ناموس، لێدان و نەفرەت و فڕکردن لەسەر ژن کەمناکاتەوە. ئەو ئەنجامەی دەتوانین لەو پێناسە زیادەدا بەدەستی بێنین، بەر لەهەموو شتێك رووبەڕووبوونەوەیەکی تۆکمەیە بەرامبەر هێرشی ئایدیۆلۆژی پیاو. پێویستە بەرامبەر ئایدیۆلۆژیای پیاوسالاری، لەمیانەی ئایدیۆلۆژیای رزگاری ژندا فێمینیزم و سەرچاوەکەی (سەمایەداری) تێپەڕبکرێت و لەرێگای خۆپرچەککردن (لەبواری هزری، رێکخستنی) تێکۆشان بەڕێوەببرێت. پێویستە بەرامبەر زهنییەتی دەسەڵاتی باوکسالاری پیاو زهنییەتی رێکخستنی و سروشتی ژن تۆکمە بکرێت و بەرلەهەموو شتێك لەبواری ئایدیۆلۆژیدا سەرکەوتن بەدەستبهێنرێ. نابێ لەبیربکرێ کەنەریتی باوی ملکەچکردن (تەسلیمییەت)ی ژن جەستەیی نییە، بەڵکو کۆمەڵایەتییە. لەو کۆیلایەتییەوە دێت کە لەناواخندا بەجێکراوە. لە دۆخێکی وەهادا بەرلەهەموو شتێك پێویستە لەبواری ئایدیۆلۆژی هزرو سۆزی تەسلیمکاری لەناو ببرێت.

کاتێك ئازادی ژن روو لەگۆڕەپانی سیاسەت دەکات دەبێ باش بزانێ کە رووبەڕووی دژوارترین لایەنی شەڕ دەبێتەوە. لەگۆڕەپانی سیاسەتدا سەرکەوتن بەدەست نەهێنێ، هیچ سەرکەوتن و دەسکەوتێك هەمیشەیی نابێت. سەرکەوتن لەبواری سیاسیدا بەواتای بزووتنەوەی دەوڵەتگەرایی ژنان نایێت. بەپێچەوانەوە تێکۆشان بەرامبەر پێکهاتە دەوڵەتگەراو پلەدارییەکان، بەواتای ئافراندنی ئەو قەوارانە دێت کە ناوەندەکەی دەوڵەت نییە، ئامانجی گەیشتنە بەکۆمەڵگای دیموکراسی، ژینگەیی و ئازادی رەگەزی. هەرە زێدە پلەداری و دەوڵەتگەرایی لەگەڵ سروشتی ژندا ناگونجێ و ناکۆکە. هەربۆیە لەپێناو گەیشتن بەقەوارەی سیاسی دیموکراتی و دژە پلەداری و دەوڵەتگەرایی پێویستە بزووتنەوەی ئازادی ژن رۆڵی پێشەنگایەتی ببینێ. رووخاندنی کۆیلایەتی لەبواری سیاسیدا لەناوەڕۆکدا لەمیانەی سەرکەوتنی تێکۆشانی ئەم گۆڕەپانە فەراهەم دەبێت. تێکۆشانی ئەم گۆڕەپانە پێویستی بەرێکخستنێکی بەرفراوانی ئازادی ژن و تێکۆشانەکەی هەیە. هەموجۆرە رێکخراوەکانی کۆمەڵگای مەدەنی، مافی مرۆڤ و بەڕێوەبەرایەتییە خۆجێییەکان ئەو گۆڕەپانانەن کەتێکۆشانی دیموکراتییانەی تێدا رێکدەخرێت و پێشدەخرێت. هەروەك سۆسیالیزم ئەو رێگایەی بەرەو ئازادی و یەکسانی ژنان دەچێت، بە بەرفراوانترین و سەرکەوتووترین تێکۆشانی دیموکراتییانە تێپەڕدەبێت. بزووتنەوەی ژنان دیموکراسی بەدەست نەهێنێ ناتوانێ یەکسانی و ئازادیش بەدەست بێنێ.

گرنگترین کێشەی ئازادی لەبواری کۆمەڵایەتی کێشەی هاوسەرێتی و راستینەی خێزانە. ئەمانە وەك بیرێکی قووڵ و بێبنن. ئەو دەزگایانەی بۆ ژن وەکو رزگاربوون دیارە، لەمیانەی زهنییەتی ئێستای کۆمەڵگا لەجێگۆڕکێ لەقەفەسێکەوە بۆ قەفەسێکی دیکە بەولاوە هیچ واتایەکی دیکەی نییە. بەتایبەتیش ناچار دەبێ زیندوویی لاوێتیش لەژێر رەحمی زهنییەتی قەسابگەرایی بەجێ بێڵێت. پێویستە خێزان (عائلة) وەك رەنگدانەوەی کۆمەڵگای بالا (کۆمەلگای دەسەلات) لەناو گەل و دەزگا سیخوڕیەکەی ببینرێ. پیاو نوێنەری دەسەڵاتە لەناو خێزان و گوزارشتە چڕکراوەکەیەتی. کاتێك ژن شوودەکات لەراستیدا دەبێتە کۆیلە. زەحمەتە دەزگایەکی دیکەمان بەخەیاڵدا بێت هێندەی هاوسەرێتی کۆیلایەتی بەرهەمبێنێت. لەواتای راستەقینەدا گشتگیرترین کۆیلایەتی لەمیانەی ئەم دەزگایە ئاوادەکرێ و لەرێگای خێزانیشەوە ریشەدادەکوتێ و بەردەوام دەبێت. بەشێوەیەکی گشتی باس لەبەیەکەوەبوون و ژیانی هاوبەش ناکەین. ئەمە بابەتێکە بەگوێرەی چەمکی ئازادی و یەکسانی هەرکەسێك واتادار دەبێ. بەڵکو باس لەو خێزان و هاوسەرێتییە کلاسیکییە دەکەین کە جێگیربووە. بەواتای ئەوە

دێت كە مولكایەتییەكی مسۆگەر دژ بەژن پێشدەكەوێت، لەبوارەكانی هزری، كۆمەلایەتی، ئابووری و سیاسی دووردەخرێتەوەو جارێكی دیكە بەسانایی نایێتە هۆش خۆیەوە. تاوەكو بەلێپرسینەوەیەكی رادیكالانە تێپەڕ نەكرێت، بنەماكانی ژیانێكی هاوبەش فەراهەم نەكرێت كە ئامانجی دیموكراتی و ئازادی و یەكسانی رەگەزی بێت، ئەوا ئەو پەیوەندی و هاوسەرێتیانەی سەرچاوەی خۆی لەتەنگەتاوی تاك و ئارەزوومەندی و چەمكی باوی خێزان دەگرێت وەك مەترسیدارترین چەواشەكاریەكانی پێش ژیانی ئازاد رۆڵ دەبینین. پێویستی بەمجۆرە بەیەكەوەبوونانە نییە، بەلكو پێویستە بە شیتەلكردنی زهنییەت گۆڕەپانی دیموكراتی و سیاسی، ئازادی رەگەزی بەدی بهێنرێ و ئیرادەی ژیانی هاوبەش جێگیربكرێ.

بابەتی ئەشق كە لەجیهانی ئەمڕۆماندا وەك بنێشت لەهەموو زارێكدایە لەهیچ قۆناخێكی مێژوودا بەمرادەیە ژێرپێ نەخراوە. لەئەشقی كوێرانەی لەناكاوو ساتەوەختیەوە تادەگاتە هەلوێستە ئاشكراكانی تاوانباری، تەنانەت مەترسیدارترین و وشكترین و كۆیرانەترین شێوازی پەیوەندیش بەئەشق لەقەلەم دەدرێت. ناتوانرێ بیر لەپەیوەندییەك بكرێتەوە كە لەمە روون و ئاشكراترچەمكی ژیانی سیستەمی سەرمایەداری نیشانبدات. تەنانەت ئەشقی ئەم ڕۆژگارەشمان ئاشكراترین دانپیانانە بەوەی سەپاندنی زهنیەتی سیستەمی بالادەست بەسەر مرۆڤ و كۆمەلگادا لەپیرۆزترین بواریشدا چی لێدەكەوێتەوە. زیندووكردنەوەی ئەشق یەكێكە لەزەحمەتترین ئەركە شۆڕشگێڕییەكان. پێویستی بەرەنجێكی گەورە، رۆشنگەری زهنییەت و خۆشەویستی مرۆڤ هەیە. یەكێك لەسەرەكیترین مەرجەكانی ئەشق ئەوەیە بەئاراستەی بلیمەتی سەردەم و لەچوارچێوەی سنوورەكانیدا بەڕێوەبچێ. دووەمیان بەرامبەر هاربوونی سیستەم راوەستەیەكی مەزن و شكۆدار دەسەپێنێ. سێیەمیان، پێویستە ئەمە وەكو راوەستەیەكی ئەخلاقی پەسند بكات كە بەبێ رزگاری و ئازادی ناتوانن تەماشای یەكتریش بكەن. چوارەمیان، پێویستە ئارەزووی زایەندی بكاتە دیلی ئەم سێ خالەی سەرەوە. واتە پێویستە ئەوە بزانرێ كە تاوەكو ئارەزووی زایەندی بە بلیمەتی، ئەخلاقی ئازادی و راستینەی تێكۆشانی سیاسی و سەربازی نەبەسترێتەوە، هەر هەنگاوێكی بهاوێژرێ بەواتای نكۆلیكردنی ئەشق دێت. ئەوانەی هێندەی چۆلەكەیەك دەرفەتی ئاواكردنی هێلانەیان نییە، كاتێك باس لەئەشق و پەیوەندی و هاوسەرێتی دەكەن، واتە بەهای رەسەنێتی تێكۆشانی ئازادی نازانن و تەسلیم بەكۆیلایەتی سیستەمی كۆمەلایەتی دەبن.

ئەگەر باس لەراستینەی ئەشقی ئەم ڕۆژگارەمان بكرێت بەهەرحال ئەمە پێویستی بەكەسایەتییەكە كە لەیلاو مەجنون و هاوڕێكانیان دەرباز دەكات، چەندین سۆڤ تێپەڕدەكات، پێویستی بەپاكی و وردكاری زاناكانە، لەگێژاو (كائیوس)ی ئێستا رێگا لەپێش ئازادی كۆمەلایەتی بكاتەوە، ئازایەتی و فیداكاری و سەركەوتنی بەدەستهێنابێ و خۆی سەلماندبێت.

كێشەكانی یەكسانی كۆمەلایەتی و ئابووری ژنانیش، بەرلەهەمووشتێك لەمیانەی شیكاری دەسەلاتی سیاسی، دەتوانێ لەدیموكراتیزەبووندا وەلامی سەركەوتوانە بدۆزێتەوە. ئاشكرایە تاوەكو سیاسەتێكی دیموكراتییانە پەیڕەو نەكرێت، پێشكەوتن لەبواری ئازادی بەدەستنەهێنرێ، ئەوا یەكسانییەكی وشكی یاسایی واتایەكی ئەوتۆی نابێت.

هەلوێستی هەرەراست بەرامبەر بەژن ئەوەیە كە وەك شۆڕشێكی كولتووری تاوتوێ بكرێت. لەناو كولتووری هەنووكەدا چەندە نیاز پاك بیت و هەولیش بدرێت بەهۆی كێشەی خودی دیاردەكە و پێكهاتەی پەیوەندییەكانیەوە چارەسەرییەكی واتادارو ئازادیخوازانە بەدینایەت. رادیكالترین و ئازادیخوازترین ناسنامە لەمیانەی نزیكبوونەوە لەژن یاخود دەرككردنی تەواو بە سیستەمی پەیوەندی نێوان ژن ـ پیاو فەراهەم دەبێت. دەبێ باش بزانرێ كە لەمیانەی تێكەلكردنی سەرپۆشی (حیجاب) لەگەل نەریت، پۆڕنۆ (سێكسی كراوە) لەگەل هاوچەرخێتی، تۆزقالێك رێ نابڕدرێت. بەئەندازەی قوولایی كۆیلایەتی ئەم بوارە، ئەوا قوولكردنەوەی تێگەیشتن لە ئازادی و كردنی بەئیرادەیەك پێویستییەكە. ئەوانەی لەبواری ئازادی ژن و خۆئازادكردندا مەودایان نەبڕیوە دەبێ باش بزانن كە لەهیچ گۆڕەپانێكی ئازادی سیاسی و كۆمەلایەتیدا ناتوانن ببنە هێزی

چارەسەری و گۆڕانکاری. دەبێ ئەمە وەك سەرەکیترین پێوانەکانی ئازادی بەبنەما بگیردرێت هەر هەوڵ و کۆششێکی ئازادی دووالیزمی پیاوی باڵادەست ـ ژنی کۆیلەی تێپەڕ نەکردبێت، ناتوانێ ناسنامەیەکی راستەقینەی ئازادی بەدەستبێنێ. تاوەکو پەیوەندی موڵکایەتی ـ دەسەڵاتی سەر ژن کۆتایی پێنەیەت پەیوەندی ئازادانەی نێوان ژن ـ پیاو پێشناکەوێت.

بینینی ئەم سەدەیەشمان وەك رۆژگاری هەڵکشانی کۆمەڵایەتی ئیرادەی ژنی ئازاد هەڵوێستێکی واقیعییە. بەڵکو بۆ ژنان پێویستی بیرکردنەوەی ئاواکردنی ئەو دامەزراوە هەمیشەییانە بێت کە لەوانەیە سەدەیەك بخایەنێ. دەشێ پێویستی بەپارتی ئازادی ژنان هەبێت. پێویستە جێگیرکردنی ئازادی و پرەنسیپە سەرەکییە ئایدیۆلۆژی و سیاسییەکانی و پراکتیزەکردنی و چاودێریکردنی هەم بەهانە, هەم ئەرکە سەرەکییەکانی ئەم پارتیانە بێت.

بەتایبەتی لەشارەکاندا لەجیاتی خانەی حەوانەوە کە تائێستا بیری لێکراوەتەوە، پێویستە گۆڕەپانی ئازادی ژنان ئاوا بکرێت. بەگونجاوترین شێوە دەشێ پارکی کولتووری ژنی ئازاد بێ. کاتێك خێزانەکان ناتوانن کچانیان بنێرنە بەرخوێندن، هەروەها بەهۆی بونیادە ناسراوەکانی خوێندگاکانی سیستەمیش، دەشێ پارکە کولتوورییەکانی ژنی ئازاد بۆ ئەو ژنان و کچانەی پێویستیان پێی هەیە، وەك ئەو گۆڕەپانانەی پەروەردە، بەرهەمهێنان و خزمەت لەخۆوەدەگرێت رۆڵی پەرستگا هاوچەرخەکانی ژنانیش ببینن.

دەڵێن ژیان بەبێ ژن نابێ. بەڵام ژیان لەگەڵ ژنی هەنووکەیشدا مەحاڵە. بەهەرحاڵ پەیوەندییەکی ژن ـ پیاو کە تاقورگ نقوومی ناو کۆیلایەتی بووە، پەیوەندییەکە مرۆڤ دەخاتە ناو زەلکاوەوە. لەدۆخێکی وەهادا ئەوەی لەئەشقی راستەقینە چاوەڕواندەکرێ هێزی مەزن لەدەوروبەری ژنی ئازاد بخوڵقێنی و لەدوا گێژاوی سیستەمی سەرمایەداری رزگارمان بکات. پێویستە ئەمەش رەسەنترین و پیرۆزترین کارەکانی ئەو قارەمانە راستەقینانە بێ کەخولیای ئەشقن و سەریان لەپێناودا دادەنێن.

3 ـ گەڕانەوە بۆ کۆمەڵگای ژینگەپارێزی

ئەگەر لەسەرەتاکانی شارستانییەت لەریشەکانی قەیرانی ژینگە بگەڕێین کە شانبەشانی قەیرانی سیستەمی کۆمەڵگا پێبەپێ قووڵبۆتەوە، واقیعیترین رێگایە. دەبێ بزانرێ کەچەندە لەئەنجامی زۆرداری ناو کۆمەڵگا نامۆبوون بەرامبەر بەمرۆڤ پێشبکەوێت، ئەوا نامۆبوون بەرامبەر بەسروشتیشی لەگەڵ خۆیدا هێنا، هەردووکیشیان بەناویەکداچوونە. لەناوەڕۆکدا کۆمەڵگا دیاردەیەکی ژینگەییە, ئەوەی لەگووتەی ژینگەیی مەبەستمانە سروشتی جەستەیی و بیۆلۆژییە کە پێکهاتنی کۆمەڵگا پشتی پێدەبەستێ. رۆژبەرۆژ زیاتر پەیوەندی نێوان پێکهاتەی جەستەیی و بیۆلۆژی هەسارەی دونیا رۆشندەبێتەوە. ئەمە یەکێك لەو گورەپانانەیە کە زانست تێیدا سەرکەوتووە. ئەوەی لەبواری زانستیدا شیکراوەتەوە کەژیان لەئاوەوە دەستیپێکردووە، لەوێشەوە بۆ وشکایی تەشەنەیکردووە، لەجۆرەکانی رووەك و ئاژەڵە سەرەتاییەکاندا هەمەڕەنگییەك پێکهاتووە کەناتوانرێ سنووری بۆدابنرێ. گرێدراوی ئەم پێشکەوتنانە ئەو دەوروبەرە جەستەیی و بیۆلۆژییە دەخرێتەڕوو کەمرۆڤ بەرگەی گرتووە. یەکێك لەئەگەرو گریمانەکانی گرێدان لەوبارەیەوە ئەوەیە کەجۆری مرۆڤ بەشێوەیەکی گشتی دوا ئەڵقەی زنجیرەی دونیای زیندەوەرانە بەتایبەتیش جیهانی گیانلەبەران.

بەراییترین ئەنجامی لەوە بەدەستدەهێنرێ ئەوەیە کەجۆری مرۆڤ ناتوانێ بەشێوەیەکی هەڕەمەکی بژی و تاوەکو گرێدراو بە پێویستی ئەڵقەکانی زنجیرەی پەرەسەندن بمێنێتەوە، دەتوانێ درێژە بەهەبوونی خۆی بدات. لەرەوشێکدا ئەو مافانەی پەرەسەندن بشێوێنێ کە پشتی پێدەبەستێ، یەکپارچەیی بیۆلۆژی لەئارادا نامێنێ، هەربۆیە جۆر رووبەڕووی مەترسی لەناوچوونی هەبوونەکەی دەبێتەوەو ناتوانێ لەم هەڕەشەیە رزگاری ببێت. بەشێوەیەکی کارامە لەلایەن زانستەوە

دەستنیشانکراوە لەوە زیاترکەمەزەندە دەکرێ یەکپارچەیی پەرەسەندنی سروشت پشت بە وابەستەیی دوو لایەنـەی جۆرەکان دەبەستێ. کاتێك گرێدانی بەرامبەر بەیەکتری لەدەست بـدرێت، دابڕانـی مـەزن لەئەڵقـەکانی پەرەسـەندن روودەدات، لـەئاکامی ئەمەشدا کێشەی بەردەوامی ژمارەیەکی زۆری جۆرەکانی سەرهەڵدەدات.

بەرامبەر ئەم راستینە زانستییە کاتێك تەگبیر بەرامبەر ئەو کێشەیە نەگیرێت کە شارستانییەت خوڵقاندوویەتی ئـەوا بـەو واتایە دێت کە لەمێـژە لـەدەرگای دۆزەخـی داوە. ئـەو راسـتینەیەی زۆرداری و نـەزانی ــ راسـتر درۆکردنـی ناچاری ــ یـە کـە شارستانییەتی کردۆتە سەرچاوەی کێشەکان. کاتێك پلەداری و دەوڵەت دادەمەزرێن تەنیا لەمیانەی فشارو زۆردارییەوە نـاتوانن درێــژە بەهــەبوونی خۆیــان بــدەن. بۆئــەوەی راســتینەی رووداوو مەســەلەکان بــشارێتەوە تەڵەکــەبازی و ڕیاکــاری دەبێتــە پێویستییەکی دەستلێبەرنەدراو. حاکمییەتی دەسەڵات پێویستی بەحوکمڕانی زهـنی هەیـە. هەرچـی زهنییەتـە چـەندە بتـوانێ ساختەکاری و تەڵەکەبازی بکات بەراستی دەسەڵات دەخاتە ژێرگەرەنتییەوە. بەردەوام زهنییەت لایەنی هێزی قـەبای دەسـەڵات وەك لایەنی هێزی ناسك زیندوو و باڵادەست دەکات. ئەم شێوازەی پێکهاتنی زهنییەت بناخەی نـامۆبوون بەرامبـەر بەسروشت پێکدێنێت. تاوەکو نکوڵی لەپەیوەندی کۆمەڵکاری بکات کە کۆمەڵگای ئافراند و هێزەکانی پلەداری و دەسەڵات بەبنەما بگرێت کەوەك چەواشەکاری لەجێگای ئەو سەریانهەڵدا، ئەوا رەوشی زهنییـەت کراوەدەبێت بـۆ لـەبیرکردنی پەیوەنـدی نێـوان ژیـان و سروشت و بێواتابوونیان. هەرهەڵکشانێك لەم زەمینەیەدا کە شارستانییەت پشتی پێبەستووە، ئەوا زیاتر لـە سروشـت دادەبـڕێ و وەك تێکدانی ژینگە رەنگدەداتەوە. ئیتر چاوی هێزەکانی شارستانییەت ناچارییە سروشـتییەکان نـابینێ. هەرچۆنێك بێت چینی ژێر کە تێر خۆراکیان دەکات هەموو شتێکیان بەئامادەیی پێشکەش دەکات.

ئوتۆپیاکـانی بەهەشـت و خوداییبـوونی پەرتووکـە پیرۆزەکـان لەسـەر راسـتینەی میتۆلۆژیـای سـۆمەریەکان چـنراوە کـە یەکەمین هێزی شارستانییەتن. وەك قالبە سەرەکییەکانی زهنییـەت لەزهنییـەتی مرۆڤـی سـەردەمی مندالێتیـدا هەڵکەنـدراوە. خوداو بەهەشت هـەبوونی داتاشـراوی (واتـایی) سروشـتن. راسـتر ئەوەیـە لـەجیاتی سروشـتی راسـتەقینە خـەیاڵی ئـەو دونیـا ساختەیەیە کە هێزە هەڵکشاوەکانی دەسەڵات وێنایان کردووە. ناوەڕۆکەکەشی ئەوەیە: "ئێمـە کـەبووین بـەئیلاهی لەبەهەشـت دەژیـن". دووەمـین شـەپۆل " سـوڵتانەکانی سـێبەری خـودا لەرەوشـێکی وەك بەهەشـت دەژیـن". سـێیەمین شـەپۆڵ" مرۆڤـی چەوسێنەر وەك ئەو وایە کە لەبەهەشتدا دەژی". ئەو چەمکانەی وەك قاڵبەزهنییە زاڵەکانی سەرکۆمەڵگاو بەشێوەی راستییە شکۆمەندییە ئیلاهیەکانن پێشکەشدەکرێت. ئـیتر دایکـە سروشت لەبیردەکـەن. لـەوەش زیـاتر دەڕۆن و لەمیانـەی هەڵبەسـتنی شیمانەو ئەگەری چەمکەکانی سروشتی هۆڤ، کوێر، ئـەو سروشـتەی پێویـستە ملکـەچ بکـات، پەیوەندییـەکانی لەگـەڵ سروشت بەرەو نامۆییەکی مەزن دەبن.

لەمیانـەی ئـەو توانـستانەی کەبەرهـەمی تەڵەکـەبازی و زۆرداریيـە، سـەپاندنی ژیـانێکی دژە سروشـت بناخـەی کێـشەکانی ژینگەیـە. چـەندە لـەناو ژیانـدا نکـۆڵی لـەرۆڵی سروشـت بکـات، لـەجیاتی ئـەوەش خوڵقێنـەرەکانی شـێوە سـاختەکانی ئـایین جێگیربکات، ئەوا سروشت بەهێزێکی کوێر بەناو دەکرێت. بەتایبەتیش کاریگەری ئەم زهنییەتە تارۆژگاری ئەمڕۆمان هۆکـاری سەرەکی پێشنەکەوتنی هزری زانستیشە. تەنیا لەمیانەی پێناسـەیەکی راسـت و بابـەتی هێزەکـانی سروشـت زهنییـەتی زانـستی گەشەدەکات. سیستەمێکی بـاوەڕی کەهـەموو شـتێك حەواڵـەی خـودا دەکـات, هـەرگیز واتـا بەبـەرگێکی دڵـڕفێنی وەك سروشـت نادات. کاتێك بەسووربوونەوە بیرۆکەی خودای داتاشـراو وەك خوڵقێنـەری تـەواوی سروشـتی جەسـتەیی و بیۆلـۆژی بـسەپێنن، لەزانستیبوون دادەماڵرێ.

زۆرباش بۆمان روونبۆتەوە کە ئەم خودا داتاشراوە داهێنانێکی خەیاڵی زهنییەتی یەکەمین چـینی هەڵکشاوی چەوسـێنەرە کـە هەوڵـدەدات رەوابـوون بۆخـۆی بەدەسـتبێنێ. هەڕەشـەو سـاماناکییەکەی ئەوەیـە کەتـەنیا بـەوە ناوەسـتێ بەنـدە کۆیلـەکان

بەخۆیەوە گرێبدات, بەڵكو لەراستیشیان دادەبڕێ. پەیوەندی راستی زهنی مرۆڤ لەگەڵ سروشت دەبڕێ و نامۆی دەكات. دایكە سروشتی جاران جێگای خۆی بۆ سروشتی زۆردار بەجێدێڵێ. بەتایبەتیش ئەمە لەلایەن ستەمكارە راستەقینەكانەوە ئەنجام دەدرێت. كاتێك لەوێستگە مێژووییەكانی ئەم زهنییەتە وردبینەوە بەدەست خۆمان نییە نەترسین. تێكبەردانی مرۆڤ و ئاژەڵە درندەكان لەئیمپراتۆریەتی رۆما بەرهەمێكی ئەم راستینەیەیە. رەفتارو كردەوەكانی هێزی ستەمكاری دەسەڵات پەیوەندی بەو ئاراستەیە هەیە كە پێبەپێ پەیوەندی لەگەڵ جیهانی تەواوی رووەك و گیانلەبەرەكان لەدەستبدات و بەرەو تاریكایی بچێت. لەراستیدا بەمجۆرە تێكبەردانی مرۆڤ و ئاژەڵ لەناوەڕۆكدا رەمزی نامۆبوونە بەسروشت. لەدەرەبەگایەتی چاخی ناوینیشدا شوێن خانەیەكە پێویستە ساتێك زووتر دەستی لێبەربدرێت. تەنانەت شوێنێكی قێزەوەنە كە مرۆڤ بەخۆیەوە دەبەستێتەوەو پەڵكێشی گوناهباری دەكات. بەرامبەر گەورەیی و شكۆمەندی خوداوەند دەشێ سروشت چیبێ. ساتێك زووتر وازهێنان لەسروشت و بەجێهێشتنی دونیا بووە بەئامانجێكی باوەڕمەندەكان. بەڵام لەلای چینی باڵا ژیانی بەهەشتیانە بەهەزارو یەك جۆری كەیف وسەفا و خۆشییەوە بەردەوامە. كاتێك باس لەشێواندن و چەواشەكاری مەزن دەكەین مەبەستمان ئەم لادانەیە. ئەم چەواشەكاریە هەزاران ساڵییەی زهنییەت لەژێر راستینەی پاشڤەڕۆیی رۆژهەڵاتی ناویندا شاراوەیە.

لەناوەڕۆكی خۆیدا رێنیسانس سەرلەنوێ ئاواكردنەوەی ئەو پەیوەندییەیە كە لەگەڵ سروشت دابڕابوو. لەسەربنەمای زیندوویی سروشت و بەرهەمداری و پیرۆزیەكەی رێنیسانس شۆڕشی هزری پێشخست. ئەو بڕوایەی بەبنەماگرت كە دەڵێ، هەرچی هەبێت لەسروشتدا بوونی هەیە. لەرێگای هونەرەوە بەشێوەیەكی باشتر جوانییەكانی سروشتی نیشاندا.

لەرێگای هەڵویستی زانستییەوە لەدەرگای سروشتیدا. مرۆڤی بەبنەماگرت و ناسینی گشت راستییەكانی بەئەركی هونەرو زانست لەقەڵەمدا. ئەم گۆڕانكارییەی هزر سەردەمی نوێی ئافراند. بەپێچەوانەی شیمانەكان كۆمەڵگای سەرمایەداری ئەنجامی سروشتی ئەم قۆناخە نییەو رۆڵێكی چەواشەكاری و پاشڤەڕۆیانەی بینی. شانبەشانی خراپ بەكارهێنانی سروشت پێڕەوە پێشخراوەكانی چەوساندنەوەی مرۆڤیشی پەیڕەوكرد. زاڵبوون لەسەر مرۆڤ، لەگەڵ زاڵبوون بەسەر سروشت بوون بەیەك. بەبێ ئەوەی بیر لە پیرۆزی و زیندوویی و هاوسەنگی سروشت بكاتەوە بەكاربردن (استثمار)ی وەك رۆڵێكی شۆڕشگێڕانە لەقەڵەمدا. ئەو پیرۆزییەی بەدەركرد كە بەشێوەیەكی شێوێنراویش بێت لە زهنییەتەكاتی پێشووتر خاوەن پێگەبوو. بەبێ هیچ ترس و ئەندێشەیەكەوە تەسەڕوفكردنی لەسەر سروشت بە مافێكی خۆی زانی.

لەئەنجامدا هەردوو قەیرانی ژینگەیی و كۆمەڵایەتی بوون بەیەك. هەروەكو چۆن ناوەڕۆكی سیستەم قەیرانی كۆمەڵایەتی بۆ نێوەندی گێژاو گواستەوە، كارەساتەكانی ژینگەش دووچاری دەهات مەترسی و هاواری فریاگوزاری لێبەرزدەبێتەوە. شارەكانی وەك شێرپەنجە گەورەدەبن، پیسبوونی هەوا، كونبوونی چینی ئۆزۆن، كەمبوونەوەی خێرای جۆرەكانی رووەك و ئاژەڵ، بنبڕكردنی دارستانەكان، پیسبوونی ئاوەڕۆكان، زیادبوونی نائاسایی ژمارەی دانیشتوان، كۆبوونەوەی تەپۆڵكەی زبڵ لەهەموو لایەك و نەمانی ئاوی پاك، ئیتر لەدەرئەنجامی قەیران سروشتیشی بەرەو یاخیبوون برد. بەبێ ئەوەی لێكدانەوە بكرێت كە هەسارەكەمان تا چ رادەیەك بەرگەی شار، مرۆڤ، كارگە، ئامرازی گەیاندن، مادده دەستكردەكان، هەوای پیس و ئاو دەگرێت ئاراستەیەكی كوێرانەی بەدەستهێنانی قازانجی زۆر لەئارادایە. ئەم گۆڕانكارییە نێگەتیڤانە قەدەرێك نییە. ئەنجامی بەكارهێنانی لاسەنگانەی زانست و تەكنۆلۆژیایە لەلایەن دەسەڵاتەوە. هەڵەیە ئەگەر زانست و تەكنۆلۆژیا بەرامبەر بەقۆناخ بەرپرسیار ببینرێ. زانست و تەكنۆلۆژیا تەنیا سەربەخۆ ناتوانێ رۆڵ ببینێ. بەگوێرەی هێزەكانی سیستەمی كۆمەڵگا رۆڵ دەبینن. هەروەكو چۆن سروشتییان سەراوبن كردووە دەتوانن باشتریشی بكەن. كێشەكە تەواو كۆمەڵایەتییە. ناكۆكییەكی گەورە لەنێوان ئاستی زانست و تەكنۆلۆژیاو پێوانەكانی ژیانی بەشی زۆرینەی مرۆڤەكاندا لەئارادایە. بەهۆی بەرژەوەندی

تویژێکی کەمینە ئەم ڕەوشە سەرهەڵدەدات کە بەسەر زانست و تەکنۆلۆژیادا زاڵن. ئەو ڕۆڵەی زانست و تەکنۆلۆژیا لەکۆمەڵگای دیموکراتی و ئازادیخوازیدا بیبینێ ژینگە پارێزییە.

خودی ژینگە پارێزیش زانستێکە. زانستێکە لەپەیوەندی نێوان کۆمەڵگاو ژینگە دەکۆڵێتەوە. سەرباری ئەوەی نوێیە، بەڵام بەشێوەیەکی بەناویەکداچوو لەگەڵ زانستەکانی دیکە، لەبەلاوەنانی ناکۆکی نێوان کۆمەڵگاو ژینگە ڕۆڵی پێشەنگایەتی دەبینێ. ئەو هۆشیارییە سنووردارەی لەبارەی ژینگەوە گەشەیکردووە، لەڕێگای ژینگەناسییەوە پێهەڵگرتنێکی شۆڕش ئاسا ئەنجامدەدات. لەکۆمەڵگای کۆمۆنەی سەرەتاییدا پەیوەندی نێوان کۆمەڵگاو سروشت وەك ناوکەپەتکی نێوان منداڵ و دایکەکەی بوو. وەك هەبوونێکی زیندوو تەماشای سروشت دەکات. ڕووبەڕوونەبوونەوەی خۆی و سزاکانی دەکرێتە ڕێسای سەرەکی ئایین. ئایینی سروشت ئایینی کۆمەڵگای کۆمۆنەی سەرەتاییە. لەپێکهاتنی کۆمەڵگادا ڕەوشێکی نائاسایی سروشت و ناکۆکی بوونی نییە. خودی فەلسەفەش مرۆڤ وەك ئەو سروشتە پێناسە دەکات کە هەستی بەجیاوازی خۆی کردووە. مرۆڤ لەناوەڕۆکی خۆیدا پێشکەوتووترین پارچەی سروشتە.

بەمجۆرە ڕەوشی نائاسایی و دژە ـ سروشتی ئەو سیستەمەی کۆمەڵگا ئاشکرا دەبێت کە ئەو پارچەیەی (مرۆڤ) لەگەڵ سروشت ناکۆك کردووە. بەهەرحاڵ ئەو مرۆڤەی بەجۆشوخرۆشی جەژن ـ جەژن ڕەنگدانەوەی جۆشی بەیەکەوەبوونە لەگەڵ سروشت ـ لەگەڵ سروشتدا دەژی، کاتێ دەیکات بە بەڵایەکی سەر سروشتیش دەسەلمێنێ ئەم سیستەمەی کۆمەڵگا چۆن بەڵایەکە.

ئاوێتەبوون لەگەڵ ژینگەی سروشتی تەنیا گەوهەرێکی ئابووری و کۆمەڵایەتی نییە. لەبواری فەلسەفیشەوە سروشت حەسرەت و تامەزرۆییەکە ناتوانرێ دەرکی پێنەکرێت. لەراستیدا ئەمە دوولایەنەیە. لەکاتێکدا سروشت دەبێ بەمرۆڤ و گەورەیی حەسرەت و هێزی داهێنانی خۆی دەخولقێنێ، مرۆڤیش دەرك بەسروشت ـ جێگای تێفکرینە کە سۆمەریەکان گەڕانەوە بۆ ئازادی (ئەمارگی) وەك گەڕانەوە بۆ دایك (سروشت) تێدەگەن ـ دەکات و هەست بەبوون و جیاوازی خۆی دەکات. پەیوەندی ئاشق ـ مەعشوق لەنێوان هەردووکیاندا هەیە. ڕووداوو بەسەرهاتێکی گەورەی ئەشقە. بەهەرحاڵ تێکدان و لێکدابڕاندنیان بەگوێرەی گوزارشتی ئایین گەورەترین گوناهە. چونکە ناتوانرێ هێزی لەوەگەورەتری تایبەت بەواتاداری بخولقێندرێ. پەیوەست بەم بابەتەوە جارێکی دیکە هەڵسەنگاندنەکەمان سەبارەت بەخوێنبەربوونی مانگانەی ژنان بەشێوەیەکی زەق دەردەکەوێت کەنیشانەیەکی لێکەوتنەوەو جودابوونەوەیە لەسروشت. سروشتیبوونی ژنان بۆئەوە دەگەڕێتەوە کە لەسروشت نزیکە. پەنهانی و نهێنی سەرنجڕاکێشیەکەشی بۆ ئەم ڕاستینەیە دەگەڕێتەوە.

هەرجۆرە سیستەمێکی کۆمەڵایەتی کە لەگەڵ سروشتدا نەبێت بەیەك، ناتوانرێ باس لە ئەخلاقیبوون و واقیعیبوونەکەی بکرێت. هەربۆیە ئەم سیستەمە کە ناکۆکی هەرەزێدە لەگەڵ سروشت دروست دەکات، لەبواری ئەخلاقی و واقیعیەوە بەلاوە دەنرێت. هەروەکو لەم پێناسە کورتەدا دەرکی پێدەکرێت پەیوەندی نێوان ئەو گێژاوەی سیستەمی سەرمایەداری تێیدا دەژی لەگەڵ کارەساتەکانی ژینگە پەیوەندییەکی دیالەکتیکییە. تەنیا لە ڕێگای ڕزگاربوون لەسیستەم دەشێ ناکۆکییە ڕیشەییەکانی لەگەڵ سروشت بەلاوەبنێ. بەهۆی تایبەتمەندێتی و کارەکتەری ناکۆکییەکان ناتوانرێ تەنیا لەڕێگای بزووتنەوەی ژینگەپارێزی چارەسەری بەدیبێت. لەلایەکی دیکەشەوە کۆمەڵگایەکی ژینگەپارێز پێویستی بەوەرچەرخانێکی ئەخلاقیش هەیە. تەنیا لەمیانەی هەڵوێستێکی ژینگە پارێزییەوە دەشێ دژە ـ ئاکاری سەرمایەداری بەلاوە بنرێت. پەیوەندی ئەخلاق ـ ویژدان پێویستی بەدەروونێکی خوێنگەرم و ئارام هەیە. ئەمەش کاتێك لەمیانەی خۆتەیارکردن بەژینگەپارێزی واتادار بەهادار دەبێ. ژینگەپارێزی دۆستایەتیکردنی سروشت و بڕواکردنە بەئایینی سروشتی. لەم لایەنەوە لەمیانەی هۆشمەندی تازە زیندوودا گوزارە لەیەکبوون لەگەڵ کۆمەڵگای ئۆرگانی سروشتیدا دەکات.

گرفتــه کرداریــەکانی ژیــانی ژینگــه پــارێزیش هەنووکەییــە. قووڵکردنــەوەی ئــەو رێکخــستنانەی لــەپێناو وەســتاندنی کارەساتەکانی ژینگەی سروشتی ئاواکراون، کردنی بەپارچەیەکی جیانەکراوەی کۆمەڵگای دیموکراتیك، هـەروەها هاوکـاریکردنی بزووتنــەوەی ئـازادیخوازی ژنـان و فێمینیـزم، ئەرکـەکانی چـالاکییە. چـڕکردنەوەی هۆشـیاری و رێکخـستن سـەبارەت بەژینگـە، یەکێکە لەکارە سەرەکییەکانی دیموکراتیزەبوون. هەروەکو کامپانیـای سـەردەمێك کەتایبـەت بەچـین و نەتـەوە بـەرێوەدەبردرا، پێویــستە کامپانیــای تایبــەت ســەبارەت بەهۆشــیاری دیموکراتیانــەو ژینگــەپارێزی رێکبخــەین. پێویــستە لەمافــەکانی ئاژەڵــەوە تادەگاتــە پاراســتنی دارســتانەکان و ســەرلەنوێ بــە دارســتانکردنەوەی سروشــت وەك چــالاکییەکی راســت ببێتــە پارچــەیەکی دەستلێبەرنەدراوی چالاکییەکانی کۆمەڵگا. ئەوەی هەسـتیاری بـایۆلۆژی (ژیـانزانی) نـەبێت، هەسـتیاری کۆمەڵایـەتی ناتـەواوە. هەســتیاری واتــادارو راســت پابەنــدی بینــینی پەیوەنــدی نێــوان هەردووکیانــە. بۆئــەوەی سروشــتی دامــاڵراوو رووتكــراوە بەدارسـتانێکی مـەزن و بـەرگی سـەوزی جۆرەکـانی رووەك بگـات قۆنـاخی داهاتوومـان تێکۆشـانی گـەورە بەخۆیـەوە دەبـینێ و تەنانــەت پێویستیــشە. بەهــەرحاڵ پێویــستە شــانس و دەرفــەتی بەدارســتانبوونی پێبــدرێت. دەشــێ دروشمــی " وڵاتپــارێزی بەچاندنی نەمام و رواندنی دارستان تێپەڕدەبێت " ببێتە یەکێك لەدروشمە بەهادارەکان. باشتر دەرك بەوەدەکرێ کەئەوانەی ئاژەڵیــان خۆشــناوێ و ناپیــارێزن، مرۆڤیــشیان خۆشــناوێ و ناپیــارێزن. کاتێــك دەرك بــەوەبکرێ کــەرووەك و گیانلەبــەر ئەمانەتێکەو لەئەستۆی مرۆڤدایە، ئەوا هێندەی دیکە بەهای مرۆڤ زیاد دەکات.

هـەروەکو لـەدیاردەی سۆسیالیزمی بونیـادنراودا بینـرا هۆشمەندییـەکی کۆمەڵایـەتی (کۆمـەڵگا) کـە لەهۆشـیاری ژینگـەیی بێبەش بێت ئەوا لەهەڵوەشانەوەو گەندەڵبوون رزگاری نابێت. هۆشیاری ژینگەیی هۆشمەندییەکی سەرەکی ئایدیۆلۆژییە. وەکو ئەو پردەیە کەدەکەوێتە نێوان سنوورەکانی فەلسەفەو ئـەخلاق. لـەناو رەوشـی قـەیرانی هاوچـەرخدا تـەنیا کاتێك سیاسـەتی رزگاری (فریادرەس) ژینگەیی بێت دەشێ بـەرەو سیستەماتیکێکی کۆمـەڵگا ئاراسـتە بگرێت. هـەروەکو لەپرسی ئـازادی ژنـدا بینرا، ئەوا دیسان چەمکی دەسەڵاتی باوکسالاری ـ دەوڵەتگەرایی سەرچاوەی ئەم ژیانە پڕ لەهەڵـەو کەموکورتیانـە پێکدێنێ و هۆکـاری درەنگکـەوتنی چارەســەرییە. کاتێــك فێمینیــزم و ژینگــەپارێزی پێــشبخرێت تــەواوی هاوســەنگییەکانی سیــستەمی دەوڵەتگەرایی ـ باوکسالاری تێکدەچێت. تـەنیا کاتێك تێکۆشـانی راسـتەقینەی دیموکراسـی و سۆسـیالیزم ئـازادی ژن و رزگـاری ژینگە بەئامانج بگرێت گشتگیردەبێت. تەنیا تێکۆشانی سیستەمێکی کۆمەڵایـەتی نـوێی بـەمجۆرە کەگشتگیر بووبێت دەتـوانێ ببێتە واتادارترین شێوەی رزگاربوون لەگێژاو(کائیوس)ە هەنووکەییەکە.

لەگـەڵ هەڵوەشـانەوەی سۆســیالیزمی بونیــادنراو لەســاڵی 1989 بــەهۆی فاکتــەری نــاوەخۆوە جیهــانگیری سیــستەمی ســەرمایەداری کەوتـە نـاو قۆنـاخی سـێیەمین قـەیران ــ گێـژاوی گـەورەوە. بەسەرکێـشی ئـەمریکا سیـستەم هەوڵـدەدات درێـژە بەدەسەڵاتی " ئیمپراتۆریەتی گێژاو (کائیوس) " بدات. ئیمپراتۆریەتی گێـژاوی ئـەمریکا لـەناو رەوشـێکی هاوشـێوەی قۆنـاخی هەڵوەشانەوەی ئیمپراتۆریـەتی رۆمـادا دەژی. بێگومـان دەبـێ بەرامبـەر بـەم رەوشـەش تـەواوی تایبەتمەندێتییـە جیاوازەکـانی سیستەمی سـەرمایەداری بزانـرێ. وڵاتـانی یـەکێتی ئـەوروپا کـەدەخوازن خۆیـان لەهـەژموونی وڵاتـە یـەکگرتووەکانی ئـەمریکا بەدوور بگرن، لەمیانەی داخوازیەکانی دیموکراسی و مافی مرۆڤ ـ بەسنورداری ـ هەوڵی بەرخودان و پاراستنی سیستەمی بـاوی کۆمـاری و دیموکراسـی و دەوڵـەتی نەتــەوەیی خۆیـان دەدەن. شـوێنگەی کۆسـپ و رێگـری دەوڵـەتی ــ نەتـەوەیی بەرامبــەر بەجیهانگیری سەرمایەداری یەکێتی ئەوروپا ناچاری ئەوە دەکات وەك یەکینەیەکی سیاسی لاوازی سەرووی نەتـەوە بمێنێتـەوە. ئەوە وەك ئەگـەرو شیمانەیەکی نزیـك نـابینرێ کەبەرێبەرایـەتی چـین و ژاپـۆن لـە پاسـیفیك سـێیەمین ناوەنـدی جیهـانگیری جێگیر بێت. وڵاتانی وەك روسیاو بەرازیل ... هتدیش بەشدارییان دەکەن و زیـاتر پاراسـتنی دەوڵەتـە نەتەوەییـەکان بەبنـەما دەگرن. هەروەها چەندین وڵات، دەوڵەت و گروپ ـ دەوڵەتەکانی دیکەی جیهان لەکاتێکدا زەحمەتی گەورە دەبیـنن لەدرێـژەدان

بەمۆدێلی دەوڵەتی ساڵانی 1945 کە پشتییان بەهاوسەنگی نێوان ئەمریکا ـ سۆڤییەت دەبەست، ئەوا زیاتر رووبەڕووی ئەوە دەبنەوە کە لەچوارچێوەی ئیمپراتۆریەتی گێژاوی ئەمریکا بچووك و بەرتەسك ببنەوە، بەشێوەیەکی رێژەیی یان تەواوەتی پارچە ببن و سەرلەنوێ ئاوا بکرێنەوە. رۆژهەڵاتی ناوین، بەڵقان و قەفقاسیا و چەندین ناوچەی دیکە بەشێوەیەکی چڕو بەرفراوان لەناو ئەم قۆناخەدا دەژین.

ئیمپراتۆریای کائیوس(گێژاو) کە دەتوانین بەسێیەمین شەڕی جیهانگیریش بەناوی بکەین تەنیا لەمیانەی پێڕەوی سیاسی و سەربازی بەڕێوە نابردرێت. بەشێوەیەکی چڕو دیاریکراوتر لەرێگای کۆمپانیا ئابوورییە جیهانگیری و دامەزراوەکانی میدیا (راگەیاندن) بەڕێوەدەبردرێت. کۆمپانیا ئابووری و ئامرازە جیهانییەکانی میدیا کۆمەڵگاکان لەناو برسێتییەکی راگەیاندنی و زهنی دەهێڵنەوەو لەئاراستەکردن و بەکارهێنانیاندا زەحمەتی نابینن. باڵادەستی زانستی ــ تەکنۆلۆژی خۆشیان دەخەنەگەڕ, یان ئەوەتا لەناو گێژاودا هەوڵی زیاتر بەهێزکردنی سیستمی کۆمەڵگای سەرمایەداری دەدەن، ئەگەر ئەمەش نەبێت بەزیانێکی کەم لەمیانەی سەرلەنوێ ئاواکردنەوە هەوڵی رزگاربوون لەوگێژاوە دەدەن. لەسەردەمی گێژاودا ئاراستەکردن و پاراستنی سیستەم یان بەردەوامکردنی لەرێگای گۆڕانکاری رێژەییەوە، ناشێ لەمیانەی هەڵوێست و پێڕەوەکانی قۆناخی کۆن ئەنجام بدرێت. ئەو ستراتیژە نوێ و هەڵوێستە تەکتیکی و کردەوەکانی ئەمریکا پەنای بردۆتەبەر، هەڵسەنگاندنی لەمیانەی تایبەتمەندێتییەکانی قۆناخی گێژاو واقیعیتر دەبێت.

بەرامبەر بەمەش پێویستە گەلان ئەو شێوازەی هەڵوێستی دیموکراتی و کۆمەڵکارییانەی بەدرێژایی مێژوو نیشانیانداوە، لەمیانەی ئەو تیۆری و تەکتیکانەوە خۆی نوێبکاتەوە کەدەتوانێ گێژاو تێپەڕبکات. بزووتنەوەکانی" چەپڕەوی نوێ، ژینگەپارێزی، فێمینستی " و کۆبوونەوەکانی پۆرتۆئالاگرای قۆناخە نزیکەکان کە لەئەنجامی چەمکی "چەپڕەوێتی" سۆسیالیزمی بونیادنراوی قۆناخی جاران هاتوونەتە ئاراوە لەو توانستە دوورن دەرك بەگێژاو بکەن و تێپەڕی بکەن. بەبێ نکوڵیکردن لەم بزووتنەوانە، لەمیانەی رێنمایی گشتییەوە لەپێناو " کۆمەڵگایەکی دیموکراتی و ژینگەپارێزی و ئازادی رەگەزی" جیهانگیری پێویستییەکی گفتوگۆی چڕو زۆری سەبارەت بەتەکتیکی خۆجێیی تایبەت و شێوازەکانی چارەسەری هەیە. کاتێك ئەمە ئەنجامدەدەین ئەوا "ماڵئاوایی" لەو هەڵوێست و تەکتیك و تیۆرییانەی چارەسەری و دەسەڵات دەکەین کە لەمیانەی " رووخاندنی دەوڵەت، یان دەستبەسەرداگرتنی دەوڵەت" بەدیدێن, لەسەرووی تەواوی مەرجەکانەوە دێن. هەروەکو لەمەسەلەی سۆسیالیزمی بونیادنراودا بینرا, تاوەکو دەست لەو پێڕەوانە بەرنەدرێت کە زهنییەتی دەوڵەت ناوەندەکیەتی، ئەوا لەوە رزگاریان نابێت کەبەخراپترین شێوە خزمەتی سیستەمی سەرمایەداری نەکەن. دیسان لەسەربنەمای ئەو چەمکە کۆنانەی بەشێوەی وڵات، نەتەوە، چین و ئایینن، "داتاشراون" و لایەنی ئایدیۆلۆژییان لە پێشە، لەمیانەی دروشم و پڕوپاگەندەی لەشێوەی رزگاری ئایین، وڵات، نەتەوە، سۆسیالیزم و دەوڵەت جەماوەر بخرێتە ناو سەرهەڵدان و راپەڕین، شەڕ رێکبخرێت، وەڵامی داواکاری راستەقینەی یەکسانی و ئازادی گەلان ناداتەوە. تەنانەت ئەگەر وەڵامیش بداتەوە لەئەنجامدا لەتوانەوە لەناو سیستەمی سەرمایەداری و بەهێزکردنی بەولاوە هیچ رۆڵێکی دیکە نابینێ.

لەسەردەمی نوێی سەرمایەداری جیهانگیریدا هەموو شتێك بەوەدا تێپەڕدەبێت کە گەلان و تەواوی ئەو گروپانەی بونیادەکەی پێکدێنن، لەسەربنەمای ناسنامەو کولتووری خۆیان، ئیرادەیان دەردەکەوێت، لێکۆڵینەوە لەسەر چارەسەرییە خۆجێیی و سەروو(ئولترا) نەتەوەییەکان دەکرێت رێکبخرێت و بەرەو ئەنجامدانی چالاکی پراکتیزەدەکرێت. وەك ئۆڕگانە سەرەکییەکانی بەڕێوەبەرایەتی خۆجێیی لەبزووتنەوەی دیموکراتییانەی شارەوانی و هەرەوەزو کۆمۆنەی گوندو گەڕەکەکان، لەشوراکان تادەگاتە رێکخستنە بەرفراوانەکانی کۆمەڵگای مەدەنی، لەمافەکانی مرۆڤ تادەگاتە مافەکانی منداڵان و ئاژەڵان، لەرێکخستنەکانی ئازادی ژن تاوەکو دەگاتە رێکخستنەکانی ژینگەپارێزی و پیشەنگایەتی لاوان، پێشخستنی ئەم رێکخستنانەی

کۆمەڵگای دیموکراتیك دەستلێبەرنەدراوو ژیانییە کە لەدۆخی تۆڕێکی کۆمەڵایەتی بەرفراواندایە. وەك کارگێڕیی پێڕەوو تیۆری و ئایدیۆلۆژی ئەمجۆرە کۆمەڵگا دیموکراتییە دامەزراندنی ئەو پارتە سیاسیانە ژیانییە کە سیاسەتی دیموکراتییانە بەبنەمادەگرێت. پارت و هاوپەیمانێتی دیموکراتییانە پێشنەخرێت پێکهێنانی کۆمەڵگای دیموکراتییانە بێهودەیە. وەك بەرزترین گوزارەی ناوەندەکانی سیاسەت و کۆمەڵگای دیموکراتیك گەیشتن بە "کۆنگرەی گەل" بۆ سەرجەم گروپگەلەکان ئەرکێکی سەرەکی دەستلێبەرنەدراوە. کاتێك هەوڵی بەلاوەنانی گێژاوە هەنووکەییەکە دەدرێت ئەوا " کۆنگرەی گەل" لەسەرووی ئەو ئۆرگانە دیموکراتیانە دێت کە ئەلتەرناتیفی دەوڵەت نییە، بەڵام ملکەچکرن بۆ دەوڵەتیش ڕەتدەکاتەوە، کاتێك پێویستیش بێت بۆ ڕێککەوتنێکی بەپرەنسیب و بەبنەما ئامادەیە. لەبنەڕەتدا دەتوانرێ کۆنگرەکانی گەل لەپێناو جێبەجێکردنی ئەرکی دەزگا، ڕێساو چاودێریکردنی پێداویستیی سیاسی، بەرگری، یاسایی، کۆمەڵایەتی، ئەخلاقی، ئابووری، زانستی و هونەریەکان ئەرکداربکرێت.

دەشێ دروشمە سەرەکییەکانی گەلان بەشێوەی کۆنگرە دیموکراتییەکان ریزبەند بکرێت کەدەوڵەت نییە، نەتەوەو وڵاتی ئازاد لەخۆوە دەگرێت، بەبەرفراوانترین شێوە دیموکراسییەت پەیڕەو دەکرێت، ئازادی باوەڕی ئایینی مسۆگەر دەکات.

بەرەچاوکردنی ئەو تواناکارییە زانستی، سەربازی و ئابورییە زەبەلاحەی لەدەست سەرمایەداری جیهانگیریدا هەیە، کاتێك ڕێگا بەچالاکییە یاساییەکان نەدرا، یاساکان بەشێوەیەکی یەکسان پەیڕەو نەکراو ڕژێمی ستەمکاری پەیڕەوکرا، ئەوا ڕاپەڕینی ڕێکخراوو شەڕی گەریلایی پشتبەستوو بەخۆپاراستن دەشێ وەك پێڕەوەکانی بەرپەرچدانەوە هەڵسەنگێنرێت.

کاتێك لەسەربنەمای ڕەتکردنەوەی ئەخلاقی کۆمەڵگای سەرمایەداری, کۆمەڵگای دیموکراتی و ئازادی ڕەگەزی و ژینگەپارێزی ئاوا دەکرێت ئەوا جوڵانەوە بەشێوەی تیۆری ــ ئەخلاق و کرداری ــ ئاکاری پرەنسیپ و هەڵوێستێکی دەستلێبەرنەدراوە.

کاتێك کۆمەڵگای گێژاو (کائیوس) بەلاوە دەنێین زانست و هونەر ئەو بنەما هزریە سەرەکییانەن کە هەرەزێدە پشتی پێدەبەستین. ئەو پەرەوەردە فەرمیانەی لەزانکۆکانەوە تاوەکو قوتابخانە سەرەتاییەکان دەسەپێنرێن، کاتێ لەبواری ناوەڕۆك و شێوەدا ئاواکردنی ئەو مرۆڤە بەبنەما دەگرێت کە لەتاك، کۆمەڵگاو ژینگە نامۆیەو پاشکۆی دەوڵەت و پلەدارییە، ئەوا پێویستە تەڵەزگەو خەڵەتاندنەکانی ئەم پەروەردەو فێرکردنە دەربازبکرێ، لەچوارچێوەی شۆڕشی زهنیدا چەمکێکی نوێی هونەرو زانست بەرجەستە بکرێ کە مرۆڤ و کۆمەڵگا بەراستینە مێژوویییەکانی ئاشنابکات، سات ئازاد بکات. پێویستە بەگوێرەی پێداویستییەکان ئەکادیمیا نوێکانی کۆمەڵناسی و خوێندنگاکانی بکرێتەوە.

بەرامبەر بەئیمپراتۆریای گێژاوی جیهانگیری سەرمایەداری لەسەر ئەم بنەمایە ئاراستەی شارستانییەتی دیموکراسی جیهانگیری گەلان، بگیردرێت، بەئەندازەی ڕێزگرتن بەرامبەر نەریتی بەرخودانی رابردوو، دەشێ بەرەو جیهانێکی ئازاد و دیموکرات و یەکسانترمان ببات.

بةشى سيَيةم

طيَذاوى شارستانييةتى رؤذهةلاَتى ناوين و ئةطةرةكانى ضارةسةرى

دەروازە:

ئەوە راستینەیەکە کەشەڕی سێیەمی جیهانی بەشێوازێکی تایبەت بەخۆی لەرۆژهەڵاتی ناوین لەئارادایە. بەڵام ئەم شەڕە بەبەراورد لەگەڵ رەهەندەکانی شەڕی سەربازی ــ سیاسی کلاسیك تایبەتمەندێتییەکی جیاوازتری هەیە. لەگەڵ ئەوەی پێناسەی شەڕی شارستانییەتەکان راست و بەجێیە، بەڵام هێشتا گەوهەرەکەی بەشێوەیەکی راست شرۆڤە نەکراوە. رەهەندە مێژوویی و کۆمەڵایەتییەکانی هێندە روونکراوەتەوە. لایەنەکان و شێوازەکانی شەڕو ئامانجەکان یەکلانەبوونەتەوە. سەرباری ئەوەی باس لەگەلێك پلان و پرۆژە دەکەن، بەڵام شەڕێکی بێپلان جێگای باسە، تەنانەت لەخۆیەوە بەرێوەدەچێت. هەروەکو بڵێی رووبەڕووی شەڕێکین کەئامانجی خولقاندنی گێژاو(کائیوس)یە.

کۆمەڵگاو دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوین شوێنی کەڵەکەبوونی کێشەکانە. ئەو کێشە هەمەجۆرانەی لەسەردەمەکانی مێژووی دێرینەوە کەڵەکەبوون و سەرکوتکراون، هەناسەی لەبەر کۆمەڵگا بڕیوە. ئەو رژێمانەی لەلایەن سیستەمی سەرمایەداری گوایە بەئامانجی دۆزینەوەی چارەسەری سەپێنراوە، خۆیان بوونەتە سەرچاوەی کێشەکان. نەخۆیان دەتوانن ببنەهێزی چارەسەری، نەرێگاو دەرفەتیش بەو هێزە ناوخۆو دەرەکییانە دەدەن کەهێزی چارەسەرین. تەنیا بەناوکردنی کێشەکە وەکو قەیرانی ئیسلامگەرایی کەموکورییەکی گەورەیە. هەندێ زهنییەت هەن کەئایینە تاکخوداییەکان تێپەڕ دەکات و رشەکەیان بۆ سەردەمی نیئۆلیتیك (چاخی بەردینی نوێ) درێژدەبێتەوە. چەندین شانەو سیستەمی کۆمەڵگا پێکهاتووە کەناتوانرێ لەمیانەی دیاردەی نەتەوە پێناسە بکرێن. نەك هەرتەنیا خێڵێك، تەنانەت هەر بنەماڵەو خێزانێك بەئەندازەی کێشەی دەوڵەتێك ئاڵوزی و گێچەڵی لەخۆوە گرتووە. هەڵدێرو کەلێنی نێوان ژن و پیاو، بەئەندازەی هەڵدێرو کەلێنی نێوان دەوڵەت و کۆمەڵگا لەنێو نامۆییدا دەژیت. هەروەکو بڵێی گێژاوێکی هاوشێوەی گێژاوی لێکتێنەگەیشتنی کوێر و کەڕولاڵەکانی

ژێر منارەی (تاوەر) بابل لە ئارادایە کە لە ئەفسانەداندا باسی دەکرێ. دەڵێی دیسان ئەفسانە لەهەمان شوێندا زینـدوو بۆتـەوە. هێزی نزیکەی حەفتا نەتەوە لەنێو هەوڵ و کۆششدایە، بەڵام رۆژ بەدوای رۆژ گێژاو و ئـاڵۆزی زیـاتر دەبـێ. شـەڕی یـەهودی ــ عەرەب کە پاشماوەی سەردەمی فیرعەونەکانە هیچی لەخێراییەکەی خۆی وننەکردووە. ئەو شاڵاوە پاکتاوکاریانەی لەسـەردەمی پادشاکانی سۆمەدا دەکرایە سەرگۆتییەکان (کوردەکان)، بەهەمان خێرایی جاران بەردەوامە.

لەرەوشێکی وەهادا پێویستە لـەوەڵامی روونـتری ئـەم پرسـیارە بگـەڕێین؛ چۆن کێشەکان لەرۆژهـەڵاتی نـاوین بـەم حاڵەتـە گەیشتوون؟

کۆمەڵگای رۆژهەڵاتی ناوین خانەی بنچینەیی هەموو کۆمەڵگاکانـە. هێـزی خـۆی لـەم کارەکتـەرو ناوەڕۆکـەی وەردەگرێـت. تیۆری خانەی بنچینەیی بۆ کۆمەڵگاکانیش راسـت و بـەجێیـە. سیسـتەمی سـەرمایەداری توانـستی ئـەوەی نیـشانداوە کـە لـەنێو کولتووری کیشوەری ئەمریکاوە تادەگاتە کولتووری ئوسـتوراڵیا ــ باسـیفیك, لەوێـشەوە تادەگاتـە کولتـووری هینـدسـتان, چـین و ژاپۆن, لەئەفریقیاوە تادەگاتە کولتووری روسیا و سیبیریای باشوور لەناو تەواوی کولتوورەکاندا بڵاوبێتەوەو پەلبهاوێژێ. واتـە لەشـەڕی کولتـوورو شارسـتانییەتەکاندا سـەرکەوتنی بەدەسـتهێناوە. بـەڵام لەرۆژهـەڵاتی ناوینـدا سـەرباری ئـەو هەنگاوانـەی لەساڵانی..18 وە دە ستیپێکردووە, تائێستا نەیتوانیوە سیستەمەکەی فەتح بکات. لەوانەیە رەوشێك لەئارادابێت کەزۆر لەشەڕە جیهانییــەکان بەکێشمەکێـشترە. هەنـدێ لایـەن و تایبەتمەنـدێتی وەهـا لـەخۆوەدەگرێت کەشـەڕە لاسـەنگەکان تێپـەڕدەکات. ئاشـکرایە کـە سـەرەکیترین هۆکـاری تەنگەتاویـەکان سەرچـاوەی خـۆی لەکارەکتـەرو پێکهاتـەی کۆمـەڵگا وەردەگرێـت. ئـەو پادشـایەتی و دەرەبەگایەتییـەی شۆڕشـی فەڕەنـسا هەڵیوەشـاندەوە, هـەروەها ئـەو دەرەبەگایـەتی و سیـستەمەی قەیـسەر کەشۆڕشی روسیا هەڵیوەشاندەوە, هەردووکیان لێکدەچوون و خەریکی سەرخانێك بوون کەبۆخانەکان قووڵنەببۆوە. بێگومـان شـیکردنەوەی ئـەم بونیادانــەو هەڵوەشـاندنەوەیان, دیـسان زەحمـەتی زۆری لـەخۆوەگرتووە. تەنانـەت ئـەم شۆڕشـانەش کـە لەپێکهاتەی سـەرخان دەسـتیانپێکرد, نـەیانتوانی خۆیـان لـەوە رزگاربکـەن و خۆیـان لەئاوێتـەبوونی سیـستەمی سـەرمایەداری بـەدووربگرن. لەمیانـەی سـەپاندنی ئـەم مۆدێلانـە بەسـەرکۆمەڵگای رۆژهـەڵاتی نـاوین و پێکهاتـە سـەرخانییەکەی, نـەك هەرنەتوانرا کێشەکان چارەسەربکرێت, بەڵکو بـەزیاتر قووڵکردنـەوەی کێشەکان ئـەنجامگیربوو. ئـەوەی دەمێنێتـەوە پێویـستی بـاش دەرککردنـە بەسروشـتی شـەڕی شارسـتانییەتەکان. راسـتتر ئەوەیـە بپرسـین, چییە ئـەوەی وایکـردووە شارسـتانییەتی رۆژهەڵاتی ناوین تائەم رادەیە بەرخودان بکات و بێچارە بمێنێ؟ بۆچی ئەنجام لەتـەواوی ئـەو دەسـتێوەردانانە بەدەسـتدێ کـە بۆ شارستانییەتە ناسـراوەکانی جیهـان دەکرێـت, بـەڵام هـەمان چارەسـەری بـۆ شارسـتانییەتی رۆژهـەڵاتی نـاوین سـەرکەوتوو نابێ؟

وەڵامی ئەم پرسیارە لەو راستینەیەدا شاراوەیە کە دایکی شارستانییەتەکانە. هەروەکو چۆن نابێ دایك لەمنداڵ بچێ, بەڵکو دەبێ منداڵ لەدایك بچێ, بەهەمان شێوەش شارستانییەتەکانی دیکە نـاتوانن شارسـتانییەتی دایـك لـەخۆیان بـچوێنن. بـەڵکو خۆیان ناچارن بەلایەنی کەم لەهەندێ لایەنەوە بەشارستانییەتی دایك بچن. ئەگەردیسان بگەڕێینەوە سەر نموونەی خانـەی ریشەیی, دەشێ پێکهاتەی بوهێلی (جینات) تەواوی ئەو خانانەدا بدۆزینەوە کە لەخانەی سەرەکی (بنچینەیی) کەوتوونەتـەوە. بەڵام ناشێ هەموو بوهێلەکانی (جینەکان) خانەی دایك لەو خانانە بدۆزینـەوە کـەلێی بەرهـەمهاتوون. بێگومـان بەشـێوەیەکی زێـدەڕۆیی بـەراورکردن و پێـوانی دیـاردەی کۆمـەڵگا لەگـەڵ دیـاردەی بـایۆلۆژی (زینـدەوەرزانی) رێگـا لـەپێش هەڵـەی گـەورە دەکاتـەوە، بـەڵام دیـسانیش بـۆ تێگەیـشتنێکی راسـت سـەبارەت بەهێڵکاریـەکان ئاسـانکاری زۆرگـرنگ دەڕەخـسێنێ. ئاشـکرایە کەپێویست دەکات شارستانییەتی سیستەمی سـەرمایەداری بەشـێوەیەکی قـووڵ و تایبـەت هەڵوەسـتە بەرامبـەر شارسـتانییەتی رۆژهەڵاتی ناوین بکات.

کاتێك دەست بەشیکردنەوەی شارستانییەتی رۆژهەڵاتی ناوین دەکەین، بەر لەهەموو شتێك پێویستە تەماشای پێکهاتەو بونیادی زهنییەتەکەی بکرێت. لەدایکبوون و بەڕیشەییبوونی پێکهاتەی زهنییەتی هەرسێ ئایینە تاکخوداییەکە یەکێکە لەراستییەکانی ناوچەکە. لەم بوارەدا چەندین بابەتی سەرەکی هەیە کەپێویستە کۆمەڵناسی ئایین شی بکاتەوە. هەروەها پێویستە ئەم هەوڵە بە بوارەکانی ئەدەبیات و هەڵوێستە هونەرەکانی دیکە بەرجەستەبکرێت. بەبێ ئەوەی بەهاکانی کۆمەڵگای نئۆلیتیك جیابکرێتەوە کە تائێستا لەناوچەکە بەکاریگەرە، دیاریکردنی هێڵکاری نەخشەی زهنییەت، کەموکورتییەکی مەزن لەخۆوەدەگرێت. لەلایەکی دیکەشەوە ئەمە راستینەیەکە پێکهاتەی خێزان و هۆز و ئایینزایەك کە نزمترین یەکینەی دیاردەکانی ئایین و قەومە ئاوێتەبووەکانن لەگەڵ دەسەڵات تائێستاش بەشێوەیەکی بەربڵاو لەئارادان. بۆیە ئەو پێکهاتانەی زهنییەت کەسەرمایەداری رێگای لەپێشکردەوە، هەروەکو بڵێی لەواتایەکی شکست خواردوودا جێیان گرتووە وایە. بەدەستەوەگرتنی ریشەی قاڵبەکانی زهنییەت لەسەرەتای مێژووەوە، تەنانەت گەڕانەوە بۆ پێشتر و بەدەستگرتنی لەسەردەمی فرەخودایی و جیهانی میتۆلۆژیەوە، بەتایبەتیش تاوتوێکردنی پەیوەندییەکانی لەگەڵ میتۆلۆژیا (ئەفسانە)ی سۆمەریدا، رۆڵێکی بەرچاوی لەدەرککردن بە ئەڵقە یەك بەنێو یەکداچووەکانی زهنییەتدا دەبێت. ئێستا لەرۆژهەڵاتی ناوەڕاست ئاڵۆزی و تێکچڕژان و خراپبوون و داتاشراوی لەنێوان قسەو کردار، چەمك و دیاردە، خەیاڵ و ڕاستی، ئایین و ژیان، زانست و ئایدیۆلۆژیا، فەلسەفەو ئایین, ئەخلاق و یاساکان لەئارادایە. هەروەك کەڵەکەبوونی کێشە و قێزەوەنییەکانی هەموو ئەو چینە زهنییەتانەی مرۆڤایەتی ناسیبوونی قورسی کردبێ لە جێی خۆی راوەستاوە. پێکهاتەکانی زمانیش، چ پێکهاتەکۆنەکان بن یاخود نوێکان، لەوە درەنگ نەماون کەرەوشی زهنییان لەنێو موحافەزەکاریەکی مەزندا نیشانبدەن. نەزانییەکی بەربڵاوو تێڕوانینێکی بەرتەسك سەبارەت بەچەمکەکانی مەملەکەت، وڵات، نەتەوەو دەوڵەت لەئارادایە, کە لەسەدەکانی دوایی دۆزرانەوەو سنوورەکانیان دیاریکرا. هاوسەرێتییەکی ناتەواوو سەقەت لەنێوان فاکتەرەکانی زهنییەتی هاوچەرخ و فاکتەرەکانی زهنییەتی چەرخەکانی ناوین و کلاسیك لەئارادایە. تاوەکو پێکهاتەی زهنییەتی رۆژهەڵاتی ناوین بۆردومان نەکرێت، ئەوا ئەو بۆردومانە فسیۆلۆژی، سیاسی، کۆمەڵایەتی، مافپەروەری و ئابووریەی دەکرێت، هەروەکو ئێستا دەیبینین لەکردەوەی ئەشکەنجەدان و ژینۆساید و تیرۆری فەرمی و نافەرمی بەولاوە رێگا لەپێش ئەنجامێکی دیکە ناکاتەوە کە لەگەوهەری خۆیدا لایەنی زهنییان دەردەکەوێتەپێش.

پێکهاتەکانی دەسەڵات لەرۆژهەڵاتی ناوین جیاوازییەکی مەزنی لەگەڵ پێکهاتەی دەسەڵاتی گۆڕەپانەکانی دیکەی جیهاندا هەیە. ئاڵۆزی دیاردەکانی شەڕو دەسەڵات لەئاڵۆزی تۆڕی زهنییەت کەمترنییە. سەرباری ئەوەی لەکۆنترین دەزگاکانی ناوچەن، بەڵام دابڕان و بێچەوانەبوونێکی سەیر لەنێوان ژیانی ئابووری و کۆمەڵایەتی و نێوان شەڕو دەسەڵات بەجێکراوە. پەیوەندییە دوولایەنەکان لەقەباترینیان تادەگاتە وردەکارترینیان رێگا بۆ هەمووجۆرە دیماگۆژییەت و فشارێك کراوەیە. عەقلانییەت لەنزمترین ئاستدا بایەخی پێدەدرێت. کۆمەڵناسیش وەکو دیاردەیەك کە شینەکراوەتەوە هەروەکو بڵێی بەند و داوە پەیوەستەکانی دەسەڵات و شەڕ، ئایین، ئابووری، چینایەتی و سیاسی لەناوخۆیدا شاردۆتەوە. لەبیرۆکەیەکی داتاشراوی خودایی تادەگاتە قەباترین گورزی قامچی تاوەکو شیکردنەوەیەکی راست بۆ دەسەڵات و شەڕ نەکرێت، زۆر زەحمەتە رووخساری راستینەی رۆژهەڵاتی ناوین بکەوێتەڕوو.

دەزگاکانی پێکهاتەی کۆمەڵایەتی بەتایبەتیش دیاردەی خێزان بەلانی کەم هێندەی دەسەڵات ئاڵۆزی لەخۆوەگرتووە. پیاوو ژنانی رۆژهەڵاتی ناوین هێندە ئاڵۆزی و پەرتەوازەیی لەخۆوەدەگرن پێویستیان بەشیکردنەوەی تایبەت هەیە. شیکردنەوەیەکی لەچوارچێوەی قالبە گشتییەکانی سۆسیۆلۆژی سەبارەت بەخێزان، ژن و پیاوی دەسەڵاتدار ئەنجامبدرێت، کەموکورتی بەرچاو لەخۆوەدەگریت. وشکترین و تاریکترین لایەنەکانی راستینەی سیاسی، ئایدیۆلۆژی و ئەخلاقی لەپیاوو

ژنـدا ڕەنگدەداتـەوە. ناكۆكییـەكانی ناودەزگای خێـزان لەناكۆكییـەكانی ناودەزگـای دەوڵـەت كەمترنییـە. خێـزان واتاكـەی لـەوە زیـاترە كەدەزگایـەكی كۆمەڵایـەتی بێت، هـەروەكو بڵێـی " كـونی ڕەش" ی كۆمەڵگاكانـە. كاتێـك ژن بخەینـە ژێـر زەرەبینـەوە، لەوانەیە بتوانین ئێش و ئازارو درامای تەواوی مرۆڤایەتی بخوێنینەوە.

هەم بەكۆمەڵگابوونی مێـژوویی، هـەم بەكۆمـەڵگابوونی جوگرافی، پێویـستە لەمیانـەی پەیوەندییـەكی چڕی دیالـەكتیكی نێوانیـان هەڵوەسـتە بەرامبـەر ناوچـەكە بكـەن. تـاوەكو هـەر قۆنـاخ و پارچـەیەكی كاتـەكانی مێـژوو و شـوێنەكانی جوگرافیـا شینەكرێنەوە، ناشێ لەرۆژگاری ئەمڕۆمان و تـەواوی سیـستەمەكانی شارسـتانییەت تێبگـەین. مێـژووی نەنووسـراو لەمێـژووی نووسراو گرنگ و بەبایەخترە. دیسان زیاتر لەو شوێنانەی بەردەوام ناویـان دەهێنێـرێ، چیرۆكی ئـەو شـوێنانە گرنگە كـەباس نەكراون.

ڕوون و ئاشكرایە تاوەكو دواكەوتوویی ئابووری لەناو تەواوی ئەم پەیوەندییە كۆمەڵایەتییانـەدا تـاوتوێ نـەكرێت نـاتوانرێ ئەم دواكەوتووییە لەمیانەی پرەنسیپە وشكەكانی تیۆری ئابووری شیبكرێتەوەو چارەسەربكرێت.

شـیكردنەوەی گـشت لەسـەر بنـەمای جیاكردنــەوە و پارچەپارچـەكردن نەخۆشـییەكی گـشتی كۆمەڵناسـییە، هەرەزێـدە ئەنجامەهەڵـەكانی لـەو خەباتـەدا بـەدی دەكرێت كەسـەبارەت بەشارسـتانییەتی ڕۆژهـەڵاتی نـاوین ئەنجامـدەدرێت. ئـابووریش لەسەرووی ئـەم خەباتـەوە دێـت. تـاوەكو لـەنێو بەیەكداچوونی شـەڕ ــ دەسـەڵات، زهنییـەت ــ بەكۆمەڵگابوونـدا نـەبێت ئـەوا شیكردنەوەكانی ئابووری تەنیا نەزانی و بێئاگایی قووڵتر دەكاتەوە. ئاشكرایە كەقالبی شیكردنەوەكانی شارشتانییەتی ڕۆژئاواو لێكۆڵینەوەكانی ڕۆژهەڵاتی ناوین هەڵـەی تیـۆری و پراتیكـی بەرچـاو لـەخۆوەدەگرێت. ئـەو گێـژاوەی ئێـستا ڕۆژانـە لەئارادایـە تاڕادەیەكیش بەرهەمی ئەم هەڵوێستانەیە.

ئەو ئاڵۆزی و گێژاوەی لەرۆژهەڵاتی ناوین لەئارادایەو ئەمڕۆ بابەتێكە بەردەوام تاوتوێدەكرێ, ئـیتر كـەس نـاتوانێ نكـوڵی لێبكات. تراژیدیا ئەوەیە, نە ئەوانەی بانگەشەی خاوەنداریێتی ڕەسەنی ناوچەكە دەكەن, نە ئەوانـەی تـازە بـەدوای بانگەشـەی خاوەنداریێتی كەوتوون, هیچ یەكێكیان نزیكی شیكردنەوەیەكی بەواتاو بایەخـدار نەكـەوتوون, چـونكە دەترسـن. هەڵوێـستێكی واقیعیانە سەبارەت بەناوچەكە تەنیا بەواتای كردنەوەی قووتووی پاندۆرا نایێت؛ بەڵكو بەواتای سـەرلەنوێ گێرسـانەوەی " كەشـتی نـوح " دێـت لەسـەر چیایەكی نـوێ. تـەنیا ئەوكاتـە لـەبواری ژیـانی نەوەیـەكی نـوێ (بـەمرۆڤبوون و ژینگـەپارێزی) چـەكەرە دەكـات. ئەوژیانـەی لەئارادایــە لەتــەوقی ســەر تادەگاتــە ســەرەپەنجەكانی پــێ لــەنێو ڕەوشــێكی تایبــەتی درۆو ســتەمكاریدایە. هــەروەكو چــۆن پــڕە لەپاشــخانەكانی هەڵوێــستی بــەكاربردن و دەســترۆیی هــەزاران ســاڵە, دەمیلــە كۆمەڵایەتییەكانیشی پڕە لە سۆزانێتی هەمەجۆری پێـنج هەزارساڵە كـە ڕیـشەكەی بـۆ دەوڵـەتی ڕاهیبی سۆمەر دەگەڕێتـەوە, ئەگەر بەتەواوەتی بەمردووش بەناونەكرێت, زۆر لەدووری ژیانەو لەناو پەلەقاژەدایە.

ئایا **ئیمپراتۆرەكانی ئەمریكا** وەكو ئەسكەندەرە هاوچـەرخەكان لەمیانـەی دوا پرۆژەكانیـان سـەبارەت بەرۆژهـەڵاتی نـاوین دەتوانن ڕێگا لەبەردەم پێشكەوتن و گۆڕانكارییـەك بكەنـەوە كـە هێلینیـزمـان بێنێتـەوەیاد؟ وەك چۆن ئەسكەندەر لـەرێگای ڕێككەوتن لەگەڵ ئەرستۆكراتە كوردەكانی پێكهاتەی تایبەتی ئیمپراتۆریەتی پارس جوڵانەوەی هێلینیزمـی بـەهێزكرد، ئـەمرۆ ئەمریكا هاوشێوەی ئەسـكەندەر دەتـوانێ ئەمـە لەگـەڵ بەرێوەبـەرێتی ئەیالەتـەكانی ئێـراق و ئەرسـتۆكراتە كوردەكـان ئـەنجام بـدات؟ گـرنگتریش ئەوەیـە، ئایـا دەشـێ ڕۆڵـی بوونـە لانكـەی شارسـتانییەت دووبـارە ببێتـەوە كـە هـۆزە كـوردە ئارییـەكان بـە دەستپێكردنی سەردەمی بەرەبەیانی مێژوو ڕێیان بۆ خۆشكرد؟ واتە ئایا دەتوانن لەهەنگاونانی ڕۆژهەڵاتی ناوین بۆ سـەردەمی شارستانییەتی دیموكراتیانە ڕۆڵێكی هاوشێوەی ئەمە ببینن؟. لە مێژوودا ڕۆڵی هۆزە كوردەكان بەرامبەر ئەو شارستانییەتانەی لەدەوروبەریان ئاواكراوە زیاتر لەدەرەوە بەشێوازی كارلێكردن و كاردانەوە بووە. لەجوگرافیای خۆیاندا ژمارەیەكی سنووردارى

پێشکەوتنی شارستانییانەیان بەخۆیانەوە دیوە. بەرامبەر بەو دەستدرێژی و داگیرکارییەی لەدەرەوە دەهات زیاتر لەسەربنەمای ئەتنیك (خێل و تیرە و هۆزەکان) لەپێناو پاراستنی هەبوونی خۆیان بەرخودانیان کردووەو ئەو رێکەوتنانەیان ئەنجامداوە کەدەرفەتی خۆپاراستن و لەسەرپێ مانەوەی پێداون. لەرۆژگاری ئەمڕۆشماندا ئەم گەوهەرەی خۆیان دەپارێزن.

لەلایەکی دیکەوە بەرامبەر بەسەرمایەداری جیهانگیری کەهەڵمەتێکی نوێی دەستپێکردووە، وابەسانایی ناتوانرێ بەهەمان رەوتی کۆن پارێزگاری لەهەبوون بکرێت و رێککەوتن پێشبخرێت. ئەگەر بنەماڵە ئەرستۆکراتە خەڕەکی و بەکرێگیراوەکانیش بخوازن بەردەوامی بەم سیاسەتە بدەن، وەك گەلێك کەچوارچێوەی ئەتنیکی تێپەڕکردووەو گەیشتۆتە ئاستی گەلێکی دیموکراتیك (گەلی سەرکەوتن)، ئیتر لەسایەی رەوتی کۆن نەخۆیان تێردەبن، نەئەم یان ئەو هێز دەتوانێ کۆنترۆڵیان بکات. لەجیاتی ئەوەی وەك گەل ئاوانەکردنی دەوڵەتێکی کلاسیك وەکو زیان و ژێرکەوتن هەڵسەنگێنرێ، ئەوا هەڵسەنگاندنی ئاوانەکردنی دەوڵەت وەك شانسێك سەبارەت بەئازادیخوازەکانی کۆمەڵگا راسترە. چەند بەهای ئازادی کۆمەڵگا و ئازادیخوازانی کۆمەڵگا هەیە کەناوەندەکەی دەوڵەت بێت و توانیبێتی گەلانی خۆی رازیبکات؟ تەواوی گەلانی ئەمریکای لاتین، ئەفریقیا و ئاسیا بوونە خاوەن دەوڵەت, بەڵام ئایا توانیان پرس و کێشەکانیان چارەسەر بکەن؟ بەپێچەوانەوە ئەی لەجاران قورسترنەبوون؟.

ئەوەی گرنگە ناسنامەی دیموکراتی و کۆمەڵکاری گەلان کە شێوازی سەرەکی بەرخورد و هەڵوەستەی گەلانە لەمێژوودا، لەگەڵ زانستی هاوچەرخ و تواناکارییە تەکنۆلۆژییەکان بکرێت بەیەك و بەدەزگا بکرێت. لەرۆژگاری ئەمڕۆماندا ئەوەی بەئەندازەی نان و ئاوو هەوا بۆگەلانی رۆژهەڵاتی ناوین پێویستە دیموکراسییە. لەدەرەوەی دیموکراسی هیچ بژارێکی دیکە ــ بژارەکانی دیکە هەمووی تاقیکراوەتەوە ـ ئەو توانستەی نییە بەختەوەری بۆ گەلان بێنێ. گەلی کورد کە لەسەرووی ئەم گەلانەوە دێت، ئەگەر رۆڵی ستراتیژی جوگرافیاکەیان و سەردەمی مێژوویی و تایبەتمەندێتییە کۆمەڵایەتییەکانی خۆی لەرۆژهەڵاتی ناوین لەپێناو شارستانییەتی دیموکراتییانە سەفەربەر بکات و سەربکەوێت، سەرباری خۆی ئەوا باشترین چاکە لەگەڵ مرۆڤایەتی و دراوسێکانی دەکات.

A ـ بەشێوەیەکی راست دەرککردن بەرۆژهەڵاتی ناوین، کێشە چییە و چۆن پێشکەوت؟

1 ـ بەرلەشیکردنەوەی دەزگاکان، سەرەتا بەگوێری پێویست رۆشنکردنەوەی شیتەڵکاری بیرۆکەکان گرنگە. ئەگەر ئەم بیرۆکانە بەشێوەیەکی راست پێناسە نەکەین کە بەدرێژایی مێژوو و لەرۆژگاری ئەمڕۆماندا بۆتە پارچەیەکی ژیانی کۆمەڵگاکان، ئەوا ئەو شیمانەو ئەگەرانەی دادەنرێت بەهایەکی رۆشنکارانەی ئەوتۆیان نابێت. بۆنموونە تاوەکو ئەنالیزەکردنێکی کۆمەڵناسی بۆ بیرۆکەی خودا (ئەڵلا) ئەنجامنەدرێ، دەتوانین کامە قۆناخی مێژوویی و کۆمەڵگا پێناسەبکەین؟. ئەوروپاییەکان کاتێك لەدەربەگایەتی چەرخی ناوین رزگاریان بوو، لەخۆڕانەبوو لەئاستی زهنییەتدا هەرەزۆر گفتوگۆیان سەبارەت بەزانستی خوداناسی (ئیلاهیات) و بیرۆکەی (ألە) کردووە. هێندە the,oy یان تاوتوێکردووە، واتە هێندە گفتوگۆیان لەسەر " ئەڵلا " کردووە تا لەرێگایەوە بەسەرەداوی زانست و فەلسەفە گەیشتوون. بەشێوەیەکی بەربلاو باوەڕهێنان بە theo و پیرۆزی لەئارادابووە. توانیویانە بڵێن ئەگەر هێندە باوەڕیمان پێی هەیەو بەپیرۆزی دەبینین مافی خۆمانە و هەڵوێستی راستیش ئەوەیە ماناکەی بزانین. بوێری ئەوەیان نیشانداوە ئەو بیروبۆچوونانە گفتوگۆ بکەن کەدۆگماتیزم دەهەژێنێ و نوێکاری ئەنجامبدەن. لەسەردەمی دەرکەوتن لەچاخی ناوین خوداناسی (تیۆلۆژی) بنەمای گفتوگۆ هزرییەکان پێکدێنێ. ئەوهزرانەی بەناوی زانست و فەلسەفەش هاتوونەتە ئاراوە بەشێوەیەکی بەربلاو پەیوەندی بەئیلاهیات (خواناسی)یەوە هەیە. ئەوەی گرنگە لەم گفتوگۆیانەدا هەندێ ئەنجامی پێویستی بۆ فەلسەفەی عەقلانی و زانست

بەدەستهێناوە. هەرچی خوداناساکانی (تیۆلۆگەکانی) ئیسلامن لەجیاتی بەئەنجام گەیشتن، دۆگمایان پیرۆزکردو هزریان سڕکردو دووچاری بەستەڵەکیان کرد. هەر لەسەرەتاکانی سەدەی دوانزدەهەمدا " ئیمام غەزالی" فەلسەفەی مەحکومکردو ڕێگای لەپێش تەسککردنەوەی دەرگای ئیجتیهاد کردەوە، بەمەش وایکرد لەنێو تاریکایی چاخەکانی ناوین ونببێت. تەنانەت ئەمڕۆش کەس ناوێرێ گفتوگۆیەکی بەمشێوەیە بکات. راستتر بڵێین ئەم توانستە نیشاننەدراوە.

قووڵایی هزری لەنێو کۆمەڵگاکانی رۆژهەڵاتی ناوین بۆچاخی میتۆلۆژیا (ئەفسانە) درێژدەبێتەوە. بەرهەمەکانی ئەدیب و راهیبەکانی سۆمەر کەکارامەترین داهێنەرەکانی مێتۆلۆژیان، لەلایەن هەرسێ ئایینی تاکخوداییەوە وەکو نموونەی گەشەپێدراو بەکارهێنراوە. ئێمە حەزرەتی ئیبراهیم وەك دامەزرێنەری ئایینی تاکخودایی (تەوحیدی) دەناسین. تەنانەت خودی حەزرەتی ئیبراهیم لەناو پادشایەتی خانەدانی بابلی گەورەبووە. تائێستاکەش یادەوەرییەکەی بەزیندوویی لەئورفا ماوەتەوە، باوکی حەزرەتی ئیبراهیم وەکو فەرمانبەرێك لای نەمروود لەپەنتائۆن ـ کۆی پەیکەرەکانی خودا ــ پاسەوانێتی کردووە، هەروەکو دەزانرێ لەئەنجامی کاریگەری ــ کاردانەوەدا وەرچەرخانی زهنی بەخۆیەوە دیوە. لەرەوشێکی وەهادا تاوەکو دەرك بە"پەنتائۆن" ی نەمروود نەکەین و نەیناسین, چۆن دەتوانین لەئایینی حەزرتی ئیبراهیم تێبگەین؟ گووتەی لێهاتووترین پرۆفیسۆری خوداناسی سەبارەت بەم بابەتە, حەزرەتی ئیبراهیم بەتەور بتەکانی شکاندووە, نەمروود تووڕەبووە, پرسیاری کردووە, کێ شکاندوویەتی, ئەویش گووتویەتی بتەگەورەکە شکاندی, نەمروود گووتویەتی چۆن ئەم بتەبێگیانە دەتوانێ بیانشکێنێ؟ ئەویش گووتویەتی ئەی خوداییە. چیرۆکەکە بەمشێویە بەردەوام دەبێت. ئەم گووتانە لەگێڕانەوەی چیرۆکێك بەولاوە هیچ بەهایەکی دیکەی نییە. تاوەکو شیکردنەوەیەکی کۆمەڵناسی (سۆسیۆلۆژی) میتۆلۆژیای سۆمەر نەکرێت کەکۆڵەکەکانی پانتائۆنی نەمرووده, ئەوا ناشێ شۆڕشی ئایینی حەزرەتی ئیبراهیم پێناسە بکەین, تاوەکو ئەمەش پێناسە نەکەین ناتوانین لەشۆڕشی ئایینی حەزرەتی موسا, حەزرەتی عیسا و حەزرەتی محەمەد تێبگەین. سەرباری ئەوەی هێندە زانکۆو پەیمانگای ئیلاهیات و فوتابخانەکانی ئیمام ـ خەتیب و دەزگاکانی ئایین و تەریقەت لەرۆژهەڵاتی ناویندا هەن, هیچ یەکێکیان ئیلاهیاتگەراییەکی کۆمەڵناسی بەڕێوەنابات. ئەگەر ئەنجامی بدات سحر بەتاڵدەبێتەوە، کڵاوەکە دەکەوێ و کەچەڵ ئاشکرادەبێت. ئەوکاتە دەبینرێ کە دوودیاردە بنەماکانی هزری تاکخودایی پێکدێنن. ئەوانیش یەکێتی هێزەکانی سروشت و پادشاو سەرپەرشتیاری پلەدارین کە لەناو کۆمەڵگادا بەرزدەبنەوە. واتە چەمکی کۆمەڵگای باڵادەست, گرێدراوی ئەمەش چەمکی سروشتی زاڵ, وەکو شکۆمەندترین گوزارشت هەنگاو بەهەنگاو پێشدەخرێت تادەگەیەنرێتە ئەو خودایە (ئەڵڵا)یەی 99 تایبەتمەندێتی هەیە. هەروەکو چۆن گفتوگۆیەکی بەمشێوەیە ئەنجامنەدراوە، لەڕۆژگاری ئەمڕۆماندا بەناوی حزبوڵڵا (پارتی خودا) بەشێوەیەکی راستەوخۆ خودا پۆلەتیزەکراوە، تەنانەت سەرباری ئەوەی تێکەڵ بەسەربازیش کراوە، تاوەکو ئێستاش ئەوخەڵەتاندنە بەردەوامە کەوەکو هەبوونێك لەئاسمان لێیدەگەڕێن.

دەزگای پێخەمبەرایەتیش بەشێوازێکی دۆگماتیك لەئیلاهیاتدا تاوتوێ دەکرێت. بەشێوەیەکی داتاشراو باس دەکرێت, هەروەکو بڵێی هیچ پەیوەندییەکی بەپێشکەوتنەکانی کۆمەڵگاوە نییە. وەکو دیارە لەلایەك نەریتی شامان ــ شێخ، لەلایەکی دیکەش دەزگای وەزیرێتی کەگرێدراو بەدەسەڵاتی پادشا بەرزدەبێتەوە، کاریگەرییان لەسەر ئەم پێکهاتەیە هەیە. پێخەمبەرایەتی وەك چارەسەرییەك بۆ ئەو گرفت و کێشانە دەردەکەوێت, کە لەئەنجامی گەشەکردنی دەوڵەت و دەسەڵات لەنێوانیاندا سەرهەڵدەدات. پێشکەوتنێکە پەیوەندی بەسیاسەتەوە هەیە. ریشەیەکی جەماوەری و چالاکی هەیە. لەپێشکەوتنەکانی نێوان بلیمەتی و رێبەری سیاسیشدا خاوەن رۆڵە. هەرچەندە جێگای پیرۆزیش بێت، بەڵام ئەوەی گرنگە ئەنجامدانی لێکۆڵینەوەیە تاوەکو شوێنگەی لەناو راستینەی کۆمەڵگا دیاربکرێت.

ئەگەر ئەوە ئەنجامبدرێت ئەوکاتە دەتوانرێ بەراستی دەرك بەکەسایەتی مێژوویی هەندێ کەس بکرێ. بەمشێوەیە خودی مێژووش ڕۆشندەکرێتەوە. باسکردنی دۆگماتیکیانە هەردوو لایەنیش لەناو تاریکیدا دەهێڵێتەوە. چەندین چەمکی تیۆلۆژی هاوشێوەی ئەمە کە بەواتای پیرۆزییە بەهەمان شێوە خزمەتی تاریکی دەکات. بیرۆکەکانی بەهەشت و دۆزەخ لەم بوارەدا زەق و بەرچاوترە. ریشەکەیان بۆ سەردەمی میتۆلۆژیای سۆمەریەکان دەگەڕێتەوە. پەیوەندییەکەی لەگەڵ هەڵکشانی کۆمەڵگای چینایەتیدا ئاشکرایە. سیستەمی چینە خەباتکارەکان (کارکەرەکان) لەزۆربەی بارودۆخەکاندا لەشێوەی دۆزەخ بوو، جەهەننەم وەکو وشە شوێنەکەی هینۆیمە کە لەلوبنانی ئەمڕۆیە؛ شوێنێکی پیسە، خراپە، وەکو دۆڵی لاشەی مردوو وایە. هەرچی شوێنی ئەوانەیە کەزێدە ـ بەرهەمەکان زەوتدەکەن هەنگاو بەهەنگاو وەکو بەهەشتی لێدێت. لەجیاتی زیادکردنی ئەم نموونانە، گرنگ ئەوەیە لەمیانەی شرۆڤەکانی کۆمەڵناسییەوە ڕۆشنبکرێتەوە.

تاوەکو ئێستا لەهزری ڕۆژهەلاتی ناویندا جیابوونەوەی نێوان میتۆلۆژیا و ئاین گفتوگۆی لەسەرنەکراوە. تەنانەت خودی میتۆلۆژیاش شرۆڤە ناکرێت. دەڵێن چیرۆکەو لەکەنارێکی بەجێدێڵن. ئەمشێوازەی هزر بەهەزاران ساڵ، تەنانەت ئێستاش بیرەوەری کۆمەڵگاکان داگیردەکات. بەهەزاران ساڵ بوو بەفۆرمی سەرەکی هزر. وەکو باسکردنێکی شیعرئامێزانەی گوزارە سەمبۆلییەکانی ژیانی ماددی کۆمەڵگاکان، کاریگەری لەسەر تەواوی ئایین و شێوەکانی ئەدەبیات کرد کەدوای خۆی هاتنەئاراوە. هیچ ئایین و ئەدەبیاتێك لەئارادا نییە بیرۆکەکانی خۆی لەمیتۆلۆژیا وەرنەگرتبێت. ئەگەر میتۆلۆژییەکان وەکو دروستکراوی ئەفسانە فڕێبدرێنە لایەکەوە، ئەوا بەواتای خۆ بێبەشکردن دێت لەدەوڵەمەندترین سەرچاوەی کولتووری. تاوەکو بەهایەکی واتادار بەو میتۆلۆژیایانە نەدرێ کەهزری سەردەمی منداڵێتی مرۆڤایەتییە، ناتوانرێ شیکردنەوەی راست سەبارەت بەئایین و ئەدەبیات ـ هونەر ئەنجامبدرێت. لەجیاتی نکوڵیکردن لەمیتۆلۆژیا پێویستیمان بەزیندووکردنەوەی هەیە.

هەرئەمەش سەربەخۆ بابەتێکی گفتوگۆیە. داخوا میتۆلوژیا لەکامە قۆناخ و لەژێر کامە فۆرمدا بۆتە سەرچاوەی ئایین. هەروەکو دەگووترێ کاتێك میتۆلۆژیا دەبێت بەرێسای مسۆگەری باوەڕی ئەوکاتە دەبێ بەئایین. لەم چوارچێوەیەدا بەئایینبوون وەکو راستییەکی بێگومان و مسۆگەر پەیوەندە بەپەسندکردنی میتۆلۆژیاوە. بەئایینبوون بەهایەکی دوولایەنەی هەیە. لەلۆژیکدا رێگا لەپێش چەمکی " هزری مسۆگەر " دەکاتەوە. بەمجۆرە بیری یاسایی پێشدەکەوێت پێبەپێ یاسای خودایی لەگەڵ یاسای سروشت دەبن بەیەك. لەلایەکی دیکەشەوە بەر لە لەدایکبوونی رێگا لەهزری جوڵەی دیالەکتیکی کۆمەڵگاو سروشت دەگیرێت. بەمجۆرە رێگا لەپێش بیرکردنەوەی ئایدیالیستیانە دەکرێتەوە. هێندەی بڵێی هزر لەدیاردەکان دادەبڕێ و سەربەخۆ دووچاری گەشەکردنێکی بێ کۆنترۆڵ دەبێت. هزری ئایدیالیستی کە لەناوخۆیدا کەوتۆتە نێو ماجەڕایەك، هێندەی دیکە زهنییەتی کۆمەڵگا لەجیهانی راستییەکان دووردەخاتەوە. ئیتر پێشکەوتنی هزری ئایینی لەبوارە سەرەکییەکانی، مافپەروەری، سیاسەت، ئابووری، ئەخلاق و هونەرو بوارەکانی دیکە وەکو دۆگمای وشك و برینگ شێوە دەگرێت، وەکو یاسای لێدێت. لەراستیدا ئاسانکاریەکی مەزنی بەرێوەبەرایەتی بۆ دەوڵەتی چینایەتی هەڵکشاو دابیندەکات. لەگەڵ ئەوەی بەهای یاسا بەهەر رێسایەکی ئایینی دەدات، لەهەمانکاتدا مەسەلەی یاساییبوون و رەوابوون چارەسەردەکرێت. هێندە شکۆدارکردنی ئایین لەچاخەکانی یەکەم و ناوین بۆ ئەو ئاسانکاریە دەگەڕێتەوە کە بۆ بەرێوەبەرایەتی دابینیکردووە.

ئایین ئایدیۆلۆژیای بەرێوەبەرایەتییە کە بەتایبەت کاری لەسەرکراوە. چینی دەسەلاتدار بەردەوام هەست بەگەوهەری داتاشراوی ئایین دەکات. هەرچی چینەکانی ژێرەوەی کۆمەڵگایە وەها باوەڕیان پێهێنراوە کەراستییە. هێندە لێکدانەوە لەسەر ئایین دەکرێ و مەراسیمی تایبەتی بۆ پێشدەخرێ, بەخۆشەویستی نوێنەرایەتی دەکرێ, هەرهەمووی لەنزیکەوە وابەستەی هێزی بەرێوەبەرایەتی دەوڵەتە. هەربۆئەوەی رووی ناوەوەی نەناسرێ گفتوگۆی لەبارەوە قەدەخەکراوە، گفتوگۆی لەبارەوە بکرێت دوو ئەنجامی لێدەکەوێتەوە: هەڵکشانی پادشایەتی و بەیاساییبوونی سروشتی, هەردووکیان زۆر گرنگن. ئەوکاتە

ڕووندەبێتەوە کەپادشا ــ خوداوەند و سوڵتان ــ سێبەری خوداوەند چۆن سەریانهەڵداوە. لەرەوشێکی وەهاشدا لەچەمکی خوداوەندێکی توقێنەری کۆمەڵگا و سزادەر رزگاری دەبێت. هەروەها هەرچی بەشی پەیوەندیدار بەسروشتیشە بەدوای دەرگای زانسیتبووندا دەگەڕێت. ئەو پرەنسیپە زانستیانەی حوکمی جیهان دەکەن تاوەکو دەگاتە فیزیای کوانتۆم و کۆزمۆس هەمووی دەرکی پێدەکرێت. هەڵکشان و باڵابوونی ئەوروپا بۆئەوە دەگەڕێتەوە لەکاتی دەرکەوتن لەچاخی ناوین بەشێوەیەکی چڕو بەردەوام شیکردنەوەی سەبارەت بەم تیۆلۆژییە(ئیلاهیات) ئەنجامداوە. بێگومان ناتوانرێ پێشکەوتنی هزری تەنیا بەگفتوگۆکردنی تیۆلۆژیا ببەسترێتەوە. بەڵام ئەگەر ئەم گفتوگۆیەش نەبێت ناتوانرێ لەدەرگای هزری هاوچەرخ بدرێت. هەروەکو دەزانین ئەگەر گفتوگۆکانی سەدەکانی 12, 13 و 14 ی سەبارەت بەمەزهەبەکانی دۆمینیکان و فرانسسکان نەبووایە وابەسانایی ڕێنیسانس پێشنەدەکەوت. تەواو لەسەدەکانی 12, 13, 14 دا چینی زانایانی رۆژهەڵاتی ناوین خۆیان بەڕووی گفتوگۆدا داخست. خەڵکیان بەلادان لەئایین تاوانبارکردو دۆگماتیزمێکی وشکیان بەسەر کۆمەڵگادا سەپاند ــ ئەم مەیلەی نەریتی دەسەڵات تاڕادەیەکی زۆر بەخێویکرد, لەئەنجامدا رێگای لەپێش ئەوەکردەوە بۆ یەکەمین جار لەمێژوودا رۆژهەڵاتی ناوین پێشەنگایەتی بداتە دەست رۆژئاوا. سەدەی پانزدەهەم سەدەی مەزنترین جودابوونەوەیە. ئەوجودابوونەوەیەی نێوان رۆژهەڵات و رۆژئاوا کە پێبەپێ قووڵتربۆوە, جیاوازی هەڵوێست بەرامبەر بەتیۆلۆژیا بنەماکەی پێکدێنێ. لەراستیدا لەسەدەکانی 9, 10, 11, 12 هزری فەلسەفی پێشکەوتنێکی مەزنی بەخۆیەوە دیوە. رۆژئاوا تەنیا لەمیانەی ئەنجامدانی وەرگێڕان پێشکەوتنەکان لەناوخۆیدا بڵاودەکاتەوە. باڵابوونی هزری بەتەواوی لەدەست رۆژهەڵاتی ناویندایە. مەزهەبی " موعتەزیلە" لەمیانەی بەبنەماگرتنی عەقلانییەت شەڕی بەرامبەر دۆگماتیزم دەستپێکردووە. ئیبن روشد گەورەترین فەیلەسوفی سەدەی دوانزدەهەمە. پێشەنگەکانی فەلسەفەی تەسەوف وەکو مەنسووری حەلاج و سەهرەوەردی تامردن پارێزگاریان لەفەلسەفەی خۆیان کردووە. ئەو فشارانەی زیادی کردووە لەکۆتاییەکانی سەدەی دوانزدەهەم ئەو رەنگەی رۆژهەڵاتی ناوین دیاری دەکات کە تاڕۆژگاری ئەمڕۆمان بەردەوامە.

ناتوانرێ رۆڵی دۆگماتیزمی ئایینی لە بەلاوازی مانەوەی ئەدەبیات بچووك بکرێتەوە. لەکاتێکدا ئەدەبیات دەیتوانی گرێدراو بەسەرچاوەی میتۆلۆژیا پێشکەوتنی مەزن بەدەستبێنێ, بەڵام هەمان قەدەخەنامەکان ئەم بوارەشی وشککردووە. گوناه و قەدەخەنامەکان مرۆڤایەتی لەدەوڵەمەندترین سەرچاوەکان بێبەشکردووە. هەرچی ئەوروپایە لەو ساڵانە هەنگاوی دەرخستنی یەکەمین کلاسیکەکانی خۆی هاویشت. ئەدەبیات هێنراوەتە ئەو ئاستەی هۆنراوە تەنیا لەسەر سوڵتانەکان رێکبخرێت, لەمیانەی پیاهەڵدانەوە باس لەچیرۆکی ژیانیان بکرێت. لایەنی هەرە بەئێشی ئەم مەسەلەیە ئەوەیە کەئەمڕۆ رۆژئاواییەکان دەستیان هاوێشتۆتە بەئەدەبیاتکردنی راستینەی میتۆلۆژی و ئایینی رۆژهەڵاتی ناوین. ئەمەش کێشەیەکی جددییە, داخوا ئەدەبیات چۆن ئەنجامدەرێت. ئەو وەرچەرخان و شۆڕشە هزرییەی ئەوروپا لەرێگای ئەنجامدانی رێنیسانس و ریفۆرم و رۆشنگەری ئەنجامیدا, لەناو کۆمەڵگای رۆژهەڵاتی ناوین تائێستا نەخراوەتە رۆژەڤیشەوە. گواستنەوەی پارچە پارچە بەواتای رێنیسانس و ریفۆرم و رۆشنگەری نایێت. تەنانەت دەتوانین باس لەئاراستەیەکی پێچەوانەش بکەین. لەراستیدا ئیسلامی رادیکال نەك نوێبوونەوە, بەڵکو گوزارشت لەزیندووکردنەوەی موحافەزەکاری دەکات. بیرۆکەی ئیسلامی سیاسی لەبەکارهێنانی ئایینی باو لەلایەن دەسەڵات بەولاوە هیچ واتایەکی دیکەی نییە. لەمیانەی بازدان بەسەر قۆناخەکانی زهنییەت کەرۆژئاوا بەخۆیەوەبینی, ئەگەری ئەوە لەئارادا نییە رۆژهەڵاتی ناوین بکەوێتە سەرراستەڕێی پێشکەوتنی هزری. تەنیا لەرێگای ئامێزکردنی ئایین یاخود زانستگەرایی وشك و هەڵوێستی فەلسەفی پۆزەتیفستی(الفلسفة الوضعية) ناتوانرێ وەرچەرخانی هزری ئەنجامبدرێ. هەڵوێستی مەزهەبگەرایی "سۆسیالیزمی بونیادنراو" کەپشت بەقۆناخەکانی هزری رۆژئاوا نابەستێ, کاریگەریەکی دیاریکراوی هەیەو بنەمای دواکەوتوویی روسیا و چینی ئێستا پێکدێنێت.

بۆتێپەڕکردنی ئەو دامودەزگایانەی کۆمـەڵگا کەبوونەتـە گرێکوێرە، سـەرلەنوێ بونیادنانـەوە یـان شۆڕشـی هـزری مەرجـە. شۆڕشـی هـزری تـەنیا هەرسـکردن و گواسـتنەوەی هـزری رۆژئـاوا نییـە. لـەم بوارەشـدا کاتێـك پێـشکەوتنە سـنووردارەکان گەوهـەرێکی پارچـە پارچـەیی هـەبێت, لەپینـەکردن بـەولاوە رۆڵێکـی دیکـە نـابینێ. ئەزبـەرەکردنی هـزری رۆژئـاوا هـیچ خولْقکاریەکی نابێت. هەروەکو چۆن بێبەرهەمی دەکات, هـەر شۆڕشـێکی هـزری شـیمانەکراویش ئاسـتەنگ دەکـات. سـەرباری ئەوەی رۆشنبیرگەلێگی زۆری ئەزبەرەکردن هەیە, بەڵام زانایەکی راستەقینەی کۆمەڵناسی نییە. ئەوانەی لەگۆڕێدان دەکرێ بە مەلا هاوچەرخەکان بەناویان بکەین کە فەقێ وشك باوەڕەکانی زانکۆ تێپەڕناکەن. راستینەی سۆفیگەراییەك لەئارادایـە کـەزۆر لەسۆفیەکانی چەرخی دێرین پاشکەوتووترن. ناشێ فەیلەسوفێکی زانـستی خۆبەخـشانە (طـوعي) لـەنێو مـەلا رۆشـنبیرەکاندا بدۆزرێتـەوە, بـاوەڕی بەپێویـستییەکی وەهانییـە. کەرەسـتە ئایدیۆلۆژییـەکانی رۆژئـاوا زۆرخـراپتر گواسـتراوەتەوە. ئەگـەر میللیگەرایی بێت یاخود لیبرالیزم و سۆسیالیزم, فۆرمە ئایدیۆلۆژییـە هاوچـەرخەکان, لـەبینینی رۆڵێکـی خـراپ لەسـەر هـزری رۆشـنبیرانی رۆژهـەڵاتی نـاوین بـەولاوە تێپـەڕی نـەکردووە. نـاتوانرێ راسـتینەی رۆژهـەڵاتی نـاوین لەمیانـەی ئـەمجۆرە قالبـە ئامادانە روونبکرێتەوە, لەو کردەوەو پراکتیکانەی لەئارادایە دیارە کەدووچاری تێکچوونی رەنگ هاتووە.

شانبەشانی بەکارهێنانی فۆرمەکانی رۆژئاوا شۆڕشی هزری ناچارە لەمیانەی راستییەکان گەوهەری خۆی پڕبکاتەوە، تـاوەکو ئـەو زەمینـەی واتایـە کـە تـەواوی بونیـادە کۆمەڵایـەتی و مێژوویـەکان پـشتی پێدەبەسـتێ لەمیانـەی بۆردوومـانێکی هـزری تێپەڕنەکرێت، ئەوا ناتوانرێ هێزی ئەو واتایە ئاوا بکرێت کـە بونیـادە نوێیـەکان پـشتی پێببەسـتێت. ئـەو پێکهاتانـەی واتایـان نییە، جێگاو بەهای کۆمەڵایەتی نابێت. تـاوەکو راسـتینەی کۆمـەڵگا لـەهزردا چارەسـەرنەکرێت، دیـاردە نەتـەوەیی، ئـەتنیکی و ئایینییـەکان رۆشـننەکرێتەوە، ئـەوا زۆر زەحمەتـە دەزگـا سیاسـی و کۆمەڵایەتییـەکان رۆشـنبکرێنەوە. ئـەو پێـشکەوتنانەی سەبارەت بەلێشاوەکانی لەجۆری ئایین، نەتەوەگەرایی و نەژادگەرایی لەهزری رۆژئاوا هاتنەئاراوە پێویستی بەهـەوڵ و کۆشـشی مەزن هەبووە. تەنیا لەمیانەی لایەنی پۆزەتیڤی ئەمجۆرە هـەوڵ و کۆشـشە مەزنانـە تـوانراوە جیهـانبینی (پارادیگمـا)ی ژیـانی نوێ و باڵا بەجێبکرێ.

رۆشـنبیرو سیاسـەتمەدارانی رۆژهـەڵاتی نـاوین لـەنێو هەڵوێـستێکی وەهـادان هـەروەکو بڵێـی لەکەسـایەتی خۆیانـدا وەهـا نیـشاندەدەن پێویـستی بەتێکۆشـانێك نییـە کـەهاوتای ئـەم کۆشـشانە بێـت, وادەزانـێ لـەرێگای ئەزبـەرەکردن و گواسـتنەوەی تەکنۆلۆژیا پێیـدەگات. ئاکـامیش, بێجورئـەتی سـەبارەت بەئەنجامـدانی شۆڕشـی هـزری خۆی, وابەسـتەیی هـزری و بێـچارەییە بەرامبەر بەسەرمایەداری جیهانگیری. تاوەکو رۆژهەڵاتی ناوین رێنیـسانس و ریفـۆرم و رۆشـنگەری خـۆی ئەنجامنـەدات ئـەوا ئەو گێژاو(کائیۆس)ەی لەئارادایە لەبەرژەوەندی گەلان تێپەڕناکرێت. ناتوانێ لـەرێگای بـەکارهێنانی ماکیـاژی شـێوەکانی ئـەم دووسەد ساڵەی دوایی رۆژئاوا لەدەستڕۆیی هەزاران ساڵ رزگاری ببێت.

2 ـ بەدەزگابوونەکانی دەسەڵات و دەوڵەت ئەو دیاردە کۆمەڵایەتییانەن کەشیکردنەوەیان سەختە. کاریگـەری کردنـە سـەر کولتووری رۆژهەڵاتی ناوین, دەشێ لەرێگای شـیکردنەوەی زمـانی کولتـووری سیاسـی بـەدیبێت. لەگـەڵ هەڵکشانی دەسـەڵات و دەوڵەت, ئەو تۆڕەی لەپەیوەندییەکانی نێوان جیـاوازی چینـایەتی, ئایینگـەرایی, خانـەدان, بنەماڵـەو خێـڵ چنـرا, هـەروەکو بڵێـی سیـستەمی کۆمـەڵگا دەباتـە دەرەوەی کـات و شـوێن. گووتـە میتۆلـۆژی و ئایینییـەکان لەگـەڵ گووتـە ئـەتنیکی و چینایەتییەکان راستینەی سەرچاوەی دیاردەکان بەهەمەڕەنگی ئاڵۆزدەکات.

ئـەو ناوچـەیەی بۆتـە ناوەنـدی قۆنـاخی نئۆلیتیکی کۆمـەڵگای کۆمۆنـەی سـەرەتایی, بەشـێوەیەکی قـووڵ کولتـووری ئـەم قۆناخە لـەناو بیرەوەریەکەیـدا دەژی. لـەبواری مادديش تـاوەکو ئێـستا هـەبوونی پێکهاتـەکانی نئۆلیتیـك بـەربڵاوە. گونـدێتی (جووتیاری) تاوەکو دوێنێ لەبوون بەناوەندی نئۆلیتیك بەولاوە, گۆڕانکارییەکی ئـەوتۆی بەسـەردا نـەهاتبوو. سیستەمەکانی

کۆمەڵگای کۆیلەداری و دەرەبەگایەتی بەهای کولتووری بنچینەیی ناوچەکەن. ئەو کولتوورەی رۆژئاوا کەخرایە سەر کۆی ئەم کولتوورانە، لەبۆیاخکردن بەولاوە هیچ واتایەکی دیکەی نییە. هەربۆیە ئەگەر تەماشای رەنگی بۆیەکان بکرێ و بەگوێرەی ئەوە شیکردنەوەو چارەسەری بۆ کۆمەڵگا پێشبخرێت، خەڵەتێنەرەو بەلارێماندا دەبات.

ناوەکەی دیکەی دەسەڵات باوکسالاری، هیچ خانەو ئاستێکی کۆمەڵگا نەماوە دزەی بۆ نەکردبێ. لەوانەیە هەزاران ساڵ بەر لەدەزگای دەوڵەت دابونەریتی باوکسالاری کۆمەڵگای بەڕێوەبردبێ. هێزی باوکسالاری لەوانەیە لەهیچ شوێنێك بەئەندازەی رۆژهەڵاتی ناوین هێزەکەی ئابلۆقەدەرو خنکێنەرنەبێت. ئێستاش وەك ئەو بەهایانەی لەئارادان کاریگەری هێزی باوکسالاری لەسەر کەسایەتی ژن و پیاو، کولتووری ئەتنیکی، خێزان و چەمکی نامووس زۆر دیارو بەرچاوە. پێویستبوو شارەکان کولتووری بەرامبەر پێشبخەن، بەڵام بەهۆی ناوچە لادێییەکان بەقووڵی شوێنپەنجەی باوکسالارییان پێوەیە. لەنێو ئۆقیانوسی ناوچە لادێییەکاندا شارەکان وەکو دوورگەیەك دەمێننەوە.

دەوڵەت لەسەربنەمای کولتووری باوکسالاری هەزاران ساڵە هەڵدەکشێ. لەپێکهاتنیدا لەفاکتەرەکانی چینایەتی زیاتر ئەوگروپە باوکسالارییانە رۆڵ دەبینن کەزۆر بەهێزبوونە. لەناو ئەم گروپەدا ئەوەی لەبەرچاوترە شێوەی یەختیاری بلیمەتە. وەك یەختیارو خاوەن ئەزموونی تیرە لەوانەیە ئەم بلیمەتە کۆنترین دەستڕۆبێت. شیمانە دەکرێ دوای شۆڕشی کشتوکاڵ کەدایك رۆڵی تێدابینی، ئەو زانا یەختیارە بەئەزموونەی هەنگاو بەهەنگاو پێشکەوت وەك شامان ـ شێخ ـ پێخەمبەر، پێبەپێ شوێنگە کۆمەڵایەتییەکەی زیادیکردووە. جیاوازی چینایەتی لەناو کۆمەڵگا پێشکەوتووە، کاتێك لەدەزگای باوکسالاری گۆڕانکارییەك بەرەو دەوڵەت هاتۆتەئاراوە، یەختیارە بلیمەتەکە لەگەڵ هاوپەیمانەکانی بۆ خانەدانی گۆڕاوە، بەپشتبەستن بەخانەدانیش دەگات بەپادشایەتی.

شیمانە دەکرێ لەشامانەوە بۆ راهیب، مەفرەزەی سەربازیش لەجەنگاوەرە لاوەکان پێکهێنراوە، تابەرەو ئاستێکی بڵندتر بەرزبوونەتەوە. کاتێك راهیب هۆنینەوەی ئایدیۆلۆژی شوێنگەی نوێ پێشدەخات، مەفرەزەی سەربازیش هەنگاو بەهەنگاو بەرەو بەسوپابوون دەچێ. ئەم مۆدێلەی بەدەوڵەتبوون ئێستاش لەناوچەکەدا واقیعییە. هیچ سەرەداوێك لەئارادا نییە بسەلمێنێ کەپێشتر سوپایەکی ئامادەی لەکۆیلە دروستکراو هەبووبێت. تەنیا ئەوکاتەی دەزگای دەوڵەت بەهێز دەبێت دواتر بەکۆیلەکردن پێشدەکەوێت. لەنموونەکانی میسر و سۆمەردا سەرەتا بۆ ماوەیەکی درێژ هێزی بەکاریگەری راهیب و هۆزەکان دەبینین. بەکۆیلەکردن وەها بەسانایی روویندەداوە، لەنێو خەبات و تێکۆشانێکی زۆرتوندو دژواردا بەرێوەبراوە. قۆناخی راهێنانی کۆمەڵگا بۆ کۆیلایەتی، قۆناخێکە بەشێوەیەکی درێژخایەن لەناو کولتووری رۆژهەڵاتی ناوین پەیرەوکراوەو پێویستی بەشیکردنەوەیەکی باش هەیە. میتۆلۆژیا کەئایدیۆلۆژیای راهیبی سۆمەرو میسرە، بایەخە مەزنەکەی بۆ ئەو رۆڵەی دەگەڕێتەوە کە لەدەوڵەتبووندا بینیویەتی. هەروەکو چۆن سەرمایەداری ئەو تێکۆشانەی لەپێناو ئایدیۆلۆژیای وەکو میللیگەرایی و لیبرالیزم بەڕێوەی برد فۆرمی دەوڵەتی سەرمایەداری هێنایە کایەوە، هێزی چیرۆکە میتۆلۆژییەکانیش فۆرمی کۆیلایەتی چاخی یەکەمینی خوڵقاندووە. ئەگەر کاریگەری هێزی چیرۆکە میتۆلۆژییەکان لەسەر کۆمەڵگا نەبووایە بۆ رەواکردن، بەهەرحاڵ خانەدانە سەیرەکانی پادشای ــ خوداوەند دروست نەدەبوون. دروستیش بونایە، هێندە ریشەیی و هەمیشەیی نەدەبوون.

چیرۆکەکانی نەمرودو فیرعەون لەکولتووری رۆژهەڵاتی ناوین تەواو گوزارە لەپادشا خوداوەندەکان دەکات. پادشای ــ خوداوەند داهێنانێکی رۆژهەڵاتی ناوینە. لەکەسێك بەولاوە کولتوورێکە تەنانەت دەزگایەکە. سەرجەم ئەندامانی کۆمەڵگە شوێنگەیان بەرامبەر پادشای ـ خوداوەند نموونەی ئەو مێروولانەیە کە گەنم دەگوازنەوە. جیاوازی نێوان پادشای ـ خوداوەندو ئەو کۆمەڵگایەی بووە بە ئەوانەیتر هێندە ئەوپەڕگەری و پێچەوانەکراوە، لەکۆتاییدا دوو بنەمای دەستنیشانکردووە، پادشای ــ

خوداوەند نەمرەكانن، مرۆڤەكانیش ئەوانەن كەدەمرن. فێڵبازی میتۆلۆژی یاخود بڵێین لێهاتوویيەكەی، گرنگی بەوەداوە كە ئەو چینەی بەدەوڵەتبووە وەكو مرۆڤ لەقەڵەمی نەدات. شیمانە دەكەم پێویستی ژیانی بەردەوامی حاكمەكانی دەوڵەت وەكو دەزگایەك، رۆڵێكی دیاریكراوی بینیوە لەدەركەوتنی تایبەتمەندێتی "نەمرەكان". پەیوەندی نێوان چەمكی "نەمری" بیری خوداوەندو بەردەوامی دەزگای دەوڵەت زۆر ئاشكرایە. بەر لەدەوڵەتبوون بیر لەمردنی خوداوەندەكان دەكرایەوە. لەخوداوەندەكانی قۆناخی نئۆلیتیك و ئەو گوزارشتانەی نوێنەرایەتی دەكەن، هەموو ساڵێك رۆژی تایبەت بەمردن و لەدایكبوونی خوداوەند هەیە. لەرێگای گووتەو عیبادەتە بەربڵاوەكان مەراسیمەكانی پیرۆزبایی و پرسەدانان رێكدەخرا. ئەوكاتەی كەگووترا دەزگای دەوڵەت هەمیشەییەو كەسەكانیش كاتین، لەئەنجامدا هەمیشەییبوونی دەوڵەت سەركەوت، ئەوكاتە خوداوەندەكانیش بەنەمر دانران. لێرەدا رۆڵی دیاریكردنی جیاكاری خانەدانەكان و بنەچەی پادشا ــ خوداوەندەكان گرنگ و بایەخدارە. نەمری و بینینی لەدەرەوەی مرۆڤەكان جیاوازی و مەزنایەتییەكی نائاسایی بەدیدێنێت. كاتێك خاوەنەكانی دەوڵەت بەمشێوەیە چین (طبقة)یان كرد بە خوداوەندو كردیان بەبنەچەیەكی نەمر، ئەوەی كەوتەسەر مرۆڤەكان ــ تەواوی مرۆڤەكانی كۆمەڵگا ـ بەندایەتی بوو بۆ ئەم خوداوەندە.

ئەم بەندایەتییە لەوجۆرە وابەستەییەی كۆیلایەتی جیاوازترە كەدواتر لەگریك و رۆمادا بینرا. وەكو جیاوازی نێوان وابەستەبوون بەخوداوەندو وابەستەبوون بەخاوەنەكەی. لەپەیوەستبوونی خودایی یەكبوونێكی بەهێزی نێوان باوەڕ و عیبادەت لەئارادایە. لەنەریتی راهیبیشدا پەیوەستبوون بەدەوڵەت واتە بەپادشای خوداوەند، بەزانابوونێكی وەها كاری لەسەركراوە، سوپای كۆیلە ــ بەندەكان كراوە بەمێروولە، بۆبارهەڵگرتن هێندە بچووككراوەتەوە، كراوە بەخزمەتكار. لەمیتۆلۆژیای سۆمەریەكاندا وەها نیشاندەدرێت كە مرۆڤ لەپیسایی خوداوەندەكان دروستكراوە، یانیش وەكو هەنگاوێكی پێشكەوتوتر دەڵێن لەخۆڵ (قوڕ) خوڵقێنراوە. خوڵقاندنی مرۆڤ بەشێوازی سووكایەتیپێكردنی لەلایەن خوداوەندەكان باریك و روونتر بووەو تارۆژگاری ئەمڕۆمان هاتووە. ژن تائەو رادەیە لەبیركراوە كە لەخوداوەند دروست ناكرێت. ئەو بەشەی بەودراوە، دروستكردنێتی لەئێسكی پەراسووی پیاوەوە. ئەم باسانە سەبارەت بەوە گرنگە چونكە سیستەمی مەزنی یەكەمین ئایدیۆلۆژیای لەدایكبوونی چینی دەوڵەت نیشاندەدات. پارچەكردنی مرۆڤایەتی هێندە كاری لەسەركراوە، زۆربەی زۆری كۆمەڵگا بەدرێژایی نەوەكان هەرتەنیا خوداوەندیبوونی چینی دەوڵەتی پەسندنەكردووە، بەڵكو عیبادەت دەكات و ئەنجامدانی قورسترین كار وەكو فەرمانی خودایی دەبینێ، قووڵایی ئایدیۆلۆژی بەو ئەندازەیە پێشدەكەوێت. تایبەتمەندێتییەكی دەزگاگەرایی كە لەراستیدا بنەماكەی زۆرداری و درۆیە، دەكرێت بەشتێكی هەرە شكۆمەندی میتافیزیك و داتاشراو كەدەپەرسترێ و لەپێناویدا هەموو هەوڵ و كۆششێك دەدرێت.

ئەو تایبەتمەندێتییە سەرەكییانەی شارستانییەت كە لەرۆژهەڵاتی ناوین سەرچاوەی گرتووە، شەپۆڵ بەشەپۆڵ لەتەواوی جیهان بڵاودەبێتەوە. بەتایبەتیش تایبەتمەندێتییەكانی نئۆلیتیك سەركوتدەكات كەكولتوورێكی بەهادارو دەوڵەمەندی ناوچەكەیە، میتۆلۆژیایەك دەخوڵقێنرێ كەدەبێتە زەمین بۆ دواكەوتووترین هزرو باوەڕی و ئەویش بەهەمان رێچكە سەرەتا لەنێو كۆمەڵگاكانی ناوچەكە دواتریش لەنێو بەشی هەرەزۆری كۆمەڵگا پێشكەوتووەكان بڵاودەبێتەوە. ئەمەش كاریگەرییەكەی هێندە بەهێزە تەنانەت دوا نوێنەرە گەورەكەی فەلسەفەی ئایدیالیزم (هیگل) وەها لێدەكات بڵێ "دەوڵەت شێوەی بەرجەرستەبووی خودایە". تائێستاش گووتەكانی جاویدانی، شكۆمەندی و پیرۆزی كەسەبارەت بەدەوڵەت دەكرێت سەرچاوەی خۆی لەم سیستەمە كۆنەی بەندایەتی وەردەگرێت.

كاتێك لەئایدیۆلۆژیای دەوڵەت كە سەرچاوەكەی میتۆلۆژیایە، بەرەو چەمكی دەوڵەت هەنگاو دەهاوێشترێ كەسەرچاوەكەی ئایدیۆلۆژیای ئایینی تاكخودایيە گوڕانكارییەكی بایەخدار جێگای باسە. ناكۆكی سەرەكی سەمبۆلی ئایینی مەسیحی لەگەڵ

ئیمپراتۆریـەتی رۆمـا، ئەوەیـە کـەدەڵێ " ئیمپراتـۆر نـابێ بەخوداوەنـد"و حـەزرەتی عیـسای فریادڕەسـیش وەك کـوڕی خـودا پەسـنددەکات. لەگەوهـەری خۆیـدا ئـەم گووتـە بـۆ هـەموو ئایینـە تاکخوداییـەکان لـەجێگای خۆیدایـە. هۆکـاری هـەبوونی بێخەمبەرایـەتی قەبوڵنـەکردن و رەتکردنـەوەی پادشـا خوداوەنـدەکان و پەسـەندکردنی پێخەمبـەرەکان وەك نێـردراوی خـودا دابڕانێکی ریشەیی لەئایدیۆلۆژیای پادشا ـ خوداوەند دێتەئاراوە. کاتێك ئەو تێڕوانینە خوداییە بۆجیهان بێنینە بەرچاوان کـە لەچاخەکانی یەکەمین و ناوین بەسەر زهنییەتی کۆمـەڵگادا زاڵبـوو، دەبیـنین کەشۆڕشـێکی زهنـی کۆمەڵایـەتی ئەنجامـدەدرێت بەشێوەیەکی بەرجەستە ئەم دیاردە بەواتای راکردنـە لـەکولتووری فیرعـەون و نـەمروود، هەربۆیـە راکردنـە لەدەوڵەتەکـەیان. بەواتایەکی دیکە کۆچبەرییە. لەسـەرووی هەموویانـەوە حـەزرەتی ئیـبراهیم، موسـا، عیـسا و حـەزرەتی محەمـەد، لـەپراکتیکی بێخەمبەرەکانــدا هــەمان مــەیل و چــالاکی دەبیــنین. ئــەو چــالاکییانەی بەئەنــدازەی لایەنــە کۆمەڵایەتییەکــەی لایەنــە سیاسییەکەشـیان روون و ئاشـکرایە، دەبـێ وەکـو شۆڕشـی جـدی سـەردەمی خۆیـان ببینـرێن. دروشمـی سـەرەکییان بەشـێوەی مرۆڤەکان نابن بەخوداوەند، تەنیا دەتوانن ببنە نێردراوی خودا. ئەگەر بەشێوەیەکی بەرجەستە و روونـتر ئامـاژەی پێبکـەین، نەرمکردنـەوەی پادشـای ــ خوداوەنـد، بـەلانی کـەم رێککـەوتن لەگـەڵ بەشـێکی کۆمـەڵگای بەسـەردا دەسـەپێنێ. دەخـوازرێ سنوورێك بۆئەو پادشا ـ خوداوەندانە دابنرێ کە دەسترۆن و چی بخوازن ئەنجامی دەدەن.

دەسپۆتێك کەپێداگری لەسەر پادشا ـ خوداوەندێتی خۆی بکات، نەك تەنیا رێککەوتن ئەنجام نادات, بەڵکو ناخوازێ دەنگـی بەندەکانیشی ببیستێ. چیرۆکی حەزرەتی ئەیوب لەم بوارەدا زۆر سەیرەو پەندێکی مەزنە. ئەوانەی شـرۆڤەی قـووڵ سـەبارەت بەبابەتی حەزرەتی ئەیوب دەکـەن کـە لەپـەرتووکی پـیرۆزدا هـاتووە، یـاخود ئەگـەر بمانـەوێ شـرۆڤەی بکـەین، ئـەوا پێویـستە ئەنجامدانی ئەم دەستنیشانکردنە وەکو گوزارشتی گەوهەری مەسەلەکە دەرکی پێبکرێت: هـەروەکو دەزانـرێ حـەزرەتی ئـەیوب هەموو شتێکی خۆی لەدەستداوە، لەنێو ئازارێکی مەزندایە، کرم کەوتۆتـە نێـو برینـەکانی و لەلایـەك لـە" زینـدان" کـەوتووەو هێدی هێدی گۆشتەکەی دەخورێت. پادشای ـ خوداوەنـد (واتـە نـەمروودی شـای ئورفـا) هـیچ واتـا بـەوەنادات کەبەنـدەکانیش ئێش و ئازاریان پێدەگات. لای پادشا ـ خوداوەندەکان بەندە بێدەنگە، هەست بەئێش و ئازار ناکات، ئەرکی تەنیا خزمەتکردنی پادشـایە. تەنانـەت هەسـتکردن بـەئێش و ئـازاریش تاوانـە. لەرەوشـێکی وەهادا گـەورەترین چالاکی حـەزرەتی ئـەیوب ئەوەیـە کەوەها لەپادشای ـ خوداوەند (واتەدەوڵەت) بکات و بزانێ کەبەندەش هەست بەئێش و ئازار دەکات. واتە بۆیەکەمین جار پاشا ـ خوداوەند تێدەگات کەبەندە هەست بەئێش دەکات. مەسەلەی ئەم"دەرکپێکردنە" شۆڕشێکە. لەراستیدا لەکەسێتی حـەزرەتی ئەیوبدا ئەوە دەکرێت بەسەمبۆل کەگەل لەنێو هەژاری و ئێش و ئازاردا دەژی.

کاتێك گۆڕی پادشا ـ خوداوەندەکانی سۆمەرو میسر هەڵدەدرێتەوە دەبینرێ کەپاشماوەی هـەزاران مـردووی لەدەورووبـەرە، زۆربەشیان ژنن. وەکـو دیـاردەبێ کاتێـك پادشـا مـردووە، داروەدەسـتەکانی بەزینـدوویی لەگەڵیـدا خراونەتـە گـۆڕەوە. بـەگوێرەی چەمکی پادشایەتی ئەوکاتە، داروەدەستەکانی گیانێکی لەهی پادشـا جیاوازتریـان نییـە. چـۆن دەسـتوپێ لەگـەڵ پادشـا مـردوون، ئــەوا داروەدەســتەکانیش هاوشــێوەی دەســتوپێ بــەمردوو دادەنــرێن. بەشــێوەکی گــشتی لەرژێمــە شمــولی و تۆتالیتاریــەکانی هاوشێوەیان پادشای هەرەسەروو لەگەڵ هاوڵاتییەکانیان وەکو گۆشت و نینۆك ـ راستتر وەکو مووەکانی لەش ـ لەجەستەدا وەك یـەك لەقەڵەمـدەدرێت. ژیـانێکی جیاوازیـان بـۆ پەسـندناکرێت. هەرچـەندە ئـەم رێـسایە نـەرمیش بووبێـت، ئـەوەی تـەواوی دەوڵەتەکان لەهاوڵاتییەکانیان چاوەڕواندەکەن "ئێسای زێڕین"ە. چەمکی خودا ـ پادشایەتی ـ بەندە بەبێ ئەوەی لەگەوهـەردا بگۆڕێ تاوەکو رۆژگاری ئەمڕۆمان هاتووە. بەڵام لەشارستانییەتی رۆژئاوادا گۆڕانکارییەکی سنوورداری بەسەرداهاتووە.

شۆڕشی حەزرەتی ئەیوب گوزارشت لەقۆناخی ئەوسەرهەڵدانە لاوازەی خەڵك دەکات کە بۆیەکەمین جار مرۆڤـەکان ئـێش و ناڕەزایی خۆیان دەدرکێنن. پیرۆزییەکەشی لێرەوە سەرچاوە دەگرێـت، بۆیـە نـابێ بـچووك بکرێتـەوە. لەوانـەیە یەکـەم شـۆڕش

بێت لەمێژوودا کەمرۆڤ بەرامبەر بەدەوڵەت ناڕەزایی خۆی دەربڕێ. هەرچەندە نەزانین کە تا چ رادەیەك دەوڵەت نـەرمبووە، کولتووری پێخەمبەرایەتی کە هەرەس ئاسا مەزن دەبێ، لەساڵانی 1000 ی پ.ز لەکەسایەتی حەزرەتی داودو سلێمان یەکەم دەوڵەتی خۆیان دادەمەزرێنن. دامەزراندنی دەوڵەت لای داودی پێخەمبەر زۆرسەیرە. شتێکی چەندە غەریبە، کاتێك داود دەوڵەتی دامەزراند رۆڵی هاوشێوەی رۆڵی فەلەستینییەکانی رۆژگاری ئەمڕۆبوو. بەرامبەر میرنشینە خۆجێییەکان شەڕدەکات و میرنشینی خۆی دادەمەزرێنێ. لەقۆناخێکدا کەزۆر لەرۆژگاری ئەمڕۆمان دەچێ، ئیتر خوداو پادشا لێك جیابوونەتەوە. هەبوونی لەیەکترجیاوازن. هەرچەندە پادشا بەسێبەری خودا بەناوبکرێت، لەراستیدا خودا داتاشراوی ئەو پادشایەتییە نوێیەیە کە هەڵدەکشێ، گوزارشتە زاراوەییەکەیەتی.

پێویستە زۆر بەباشی دەرك بە" ظل الله" سێبەری خودای ئایینە تاکخوداییەکان بکرێ. ئەو گۆڕانکارییە گرنگە کە لەهێزی دەوڵەت روویداوە، بەڵام دەبێ ئەوە ببینرێ کە گەوهەرەکە نەگۆڕاوە. ئەو پادشایەتییەی کە بۆ ئاسمان بەرزکراوەتەوە، لەوانەیە فەرمانی مەترسیدار ببارێنێ. وەك کارەکتەرێکی نادیار، کەبەتەواوەتی لەبەرچاوی بەندەکان ونبووە، دەتوانێ بەشێوەیەکی فێڵبازانە داخوازیەکانی خۆی بەدیبێنێت. سوڵتانەکان کەسێبەری خودان، دەڵێن "تەنیا بەرامبەرخودا بەرپرسیارین" و بەمجۆرەش بەرپرسیارێتییەکەی کەمتر دەبێتەوە. مەسەلەیەك کەپێویستە ئاگاداری بین زیادبوونی ئەو پەیوەندییەیە کەلەنێوان هەڵکشانی خوداوەند بۆئاسمان و بەدەزگابوونی داتاشراوی دەوڵەتدا هەیە. چەندە دەوڵەت دەبێتە دەزگایەکی داتاشراو ــ بەجودا و سەربەخۆ لەخەڵك ــ چەمکی خوداوەند کەرەنگدانەوە ئایدیۆلۆژیەکەیەتی زیاتر بەرەو داتاشراوی (مجرد) دەچێت.

ئەو چەمکەی لەگەڵ حەزرەتی ئیبراهیم و موسا بوو بەشتێکی باو، لای حەزرەتی محەممەدیش لەقورئان ئەگەری تیۆری هەرەزاڵە. بەشداری هەرە مەزنی حەزرەتی محەممەد بۆ "بیرۆکە"ی خوداوەند، پڕچەککردنێتی بە" 99 "تایبەتمەندێتی وەکو تاقانەیی، نەبینراوی، هەمووشوێنێك دەبێنی، کەس پێی ناگات، هەم بەخشندە، هەم سزادەرە، هەرگیز هاوبەشی (شریك) پەسند ناکات. ئەوەی لێرەشدا رووبەڕوومان دەبێتەوە، قووڵایی داتاشراوبوونی دەزگای دەوڵەتە. چەندە بەدەزگابوون پێشدەکەوێت، بەرامبەر ئەمەش هێندە داتاشراوی خوداییبوون لەئارادایە. هەرچەندە پێخەمبەرەکانی بەرلەحەزرەتی محەممەدو حەزرەتی عیسا زیاتر لەنێو هەلومەرجی کۆمەڵگای کۆیلەداری رکابەرایەتییان بەڕێوەبردووە بەشێوەیەکی سنووردار سیستەمی سیاسی خۆیان ئاواکردبێت ــ بەشێوەی بەڕێوەبەرایەتی تیرەو دەوڵەتۆکەی کورتخایەن ــ لەراستیدا هەردوو پێخەمبەری دوایی زەمینەیان بۆدەرکەتنی دەوڵەتی دەرەبەگایەتی ئامادەکردووە. راستتر هەرچەندە تێکۆشانە مەزنەکانیان تەواو بەگوێرەی ئامانجەکانیان گونجاویش نەبێت، وەکو تەبایی و رێککەوتنێکی فراوانتر لەبناخەی دەزگای دەوڵەتی دەرەبەگایەتی بەجێکراوە. ئایینە تاکخوداییەکان، لەگەڵ راستینەی چینی ناوینی بەرفراوان گونجاوە. لەکاتێکدا ئایینەکانی پادشا خوداوەندەکان هاوکاتی قۆناخی لەدایکبوونی دەوڵەتی باوکسالاری و کۆیلەدارییە، بەڵام لەهەلومەرجی نیئۆلیتیك کە لەشێوەی تیرەیە، هەروەها لەهەلومەرجی هەبوونی چینەکانی ژێرەوە، خوداوەندی تاکەکەس و فرەخودایی لەئارادایە.

کاتێك ئەوە لەمێشکی خۆمان دەرنەخەین کەخوداییبوون گوزارشتی داتاشراوی کۆمەڵکاری ئیرادەو ناسنامەی ئەو کۆمەڵگایەیە کەپێشکەوتووە، ئەوکاتە زۆر باشتر دەتوانین دەرك بەو پەیوەندییە بکەین کە لەنێوان ئیلاهیات و کۆمەڵگاو سیاسەت لەئارادایە. لەکاتێکدا دەوڵەتی رۆژهەڵاتی ناوینی چاخەکانی ناوین چینی ناوینیش لەخۆوەگرت، بەڵام دیسان گۆڕانکارییەکی ئەوتۆ لەکارەکتەری دەسپۆتیزمدا نابینرێت. ئەدرەسی تازەی پادشا سوڵتانە، ئەویش نوێنەری دەسەڵاتە، تاکەکەس نوێنەری دەسەڵاتە. جگە لەخودا ئیرادەیەك نییە سوڵتان ببەستێتەوە. چینی ئیماندار (زانا) کەفەرمانی خودا شرۆڤە دەکات جۆرێکی بەندەکانی بەردەرگایە. ئەوان لەئیرادەی سوڵتان بەولاوە نوێنەرایەتی هیچ شتێکی دیکە ناکەن.

کۆمەڵگای(چینی) سەرەوەی دەوڵەت بەشێوەیەکی زاڵ خۆی وەکو چەمك و ئەخلاق بەسەرکۆمەڵگادا سەپاندووە. دەوڵەت کەبەشێوەیەکی بەهێز لەشار درێژە بەهەبوونی خۆی دەدات، ئیتر لەناوچە لادێییەکانیش بڵاودەبێتەوە, هەم لەئیسلامییەت، هەم لەمەسیحییەت،دەوڵەتی چاخەکانی ناوین لەبەهێزترین قۆناخەکانی خۆیدا دەژی. لەئیمپراتۆریەتی ساسانی و بێزەنتی کەدواترین شێوەی خراپبوونی کۆیلەداری چاخەکانی یەکەمینە، لەسەدەکانی شەشەم وحەوتەمی زاییندا قۆناخی پەڕینەوە بەرەو دەرەبەگایەتی لەئارادایە. لەوانەیە دەوڵەتی ئیسلام لەسەرووی ئەو دەوڵەتانەوە بێت کەبەشێوەیەکی توندو رادیکاڵ بەرەو دەرەبەگایەتی (فیودالیزم) هەنگاوی هاوێشتبێ. دەتوانرێ وەکو قۆناخێکی نوێی کولتووری رۆژهەڵاتی ناوینیش هەڵسەنگێنرێ. دەوڵەتی عەرەبی ــ ئیسلامی کە لەسەردەمی ئەمەوی، عەباسی و سەلجوقییەکان بەشێوەیەکی بەهێز نوێنەرایەتی دەکرا، بەهۆی هێرشی مەغۆلەکان لەرۆژهەڵات، کرستیانەکان (دیانەکان) لەرۆژئاوا، تارادەیەکی مەزن هێزی خۆی لەدەستدا. لەگەڵ پەرتەوازەبوونی خانەدانی ئەیوبییەکان لەساڵانی 1250 کەوتۆتە نێو قوناخی راوەستانەوە. بینینی عوسمانییەکان وەکو دەوڵەتێکی نیو ـ بێزەنتی، نیو ــ ئیسلامی واقیعیترە. تایبەتمەندێتییە فیوداڵییەکانی هەردوو دەوڵەت لەعوسمانییەکاندا کراوەبەیەك. هەردوو دەوڵەت کە وشکترین و توندترین شێوەی دەسڕۆییان پەیڕەودەکرد، لەگەڵ ئەوەی هەوڵێکی زۆریاندا بۆئەوەی داڕووخانی کۆمەڵگای دەرەبەگایەتی بوەستێنن، بەڵام عوسمانییەکان کەهێزێکی نوێبوون لەرێگای سازشکاری و رێککەوتنی بەرفراوان، تەمەنی خۆیان زۆر درێژکرد و بوون بەدواترین دەوڵەتی رۆژهەڵاتی ناوین.

دەوڵەتی دەرەبەگایەتی کە لەچین، هیندستان و ئەوروپا بەهەمان قۆناخ تێپەڕیوە، لەدیموکراسی نامۆیە. دروشمی ئەو قۆناخەی گەلان گەورەترین بەختەوەری لەم جیهانەدا، ژیانێکی دوور لەدەوڵەتە. سەرباری هەموو هەوڵەکانی ئایین بۆ سازشکاری, بەڵام نامۆیی نێوان دەوڵەت ـ کۆمەڵگا هەر بەردەوام بووە. ئەتنیك و مەزهەبە لادەرەکان ــ بەرامبەر سیستەم ــ لەمیانەی زۆری و زەحمەتییەکی زۆرەوە توانیویانە لەشاخ، چۆلایی، مانستەر (دێر) و تەکیەکان درێژە بەهەبوونی خۆیان بدەن, کەوەکو دواترین پەناگەی هەڵوەستەی دیموکراتی و کۆمەڵکارییان دەبینی. یاخیبوون بەرامبەر بەدەوڵەت زیاتر تایبەت بەم کۆمەڵگایانە بووە، بەرخودانڤانی وەکو شێوازێکی ژیان جێگیربووە.

کاتێك لەناو شارستانییەتی رۆژهەڵاتی ناویندا هەوڵدەدەین دەوڵەت پێناسەبکەین، ئامانجمان روونکردنەوەی ئەمڕۆیە. سەرباری ئەوەی دامەزراندنی دەوڵەت لەشارستانییەتی رۆژئاوا بەریشە گرێدراوی رۆژهەڵاتی ناوینە, بەڵام لەگەڵ تێپەڕبوونی قۆناخە جیاوارەکان خۆی جوداکردۆتەوە. ئەم جیابوونەوەیەی بەدەوڵەتی قۆناخەکانی ئەسیناو ئاسپارتە دەستیپێکرد، لەرێگای هێلینیزمەوە بۆ رۆما گواستراوەتەوە. بانگەشەی پادشای ــ خوداوەند بەشێوەیەکی زۆر لاواز بەردەوامبووە. لەگەڵ پەسەندکردنی ئایینی مەسیحی لەلایەن قوستەنتینەوە جیابوونەوەکە تەواوبووە. بانگەشەی دەوڵەتی خوداوەند کەهەزاران ساڵ بەردەوامبوو، بەردەوامی چیرۆکێکی کۆنی بەناوبانگی رۆژهەڵاتی ناوینە. بەگوێرەی فۆرمەکەی رۆژهەڵاتی ناوین، دونیاییترە. پیرۆزی دەوڵەت قووڵتر نەکراوەتەوە. کاتێك ئیمپراتۆرییەتی رۆما لەئەنجامی گورزە تووندەکانی هێزی قەومە رکابەرەکانی دەوڵەت رووخا، ئەوا ئەورپێزەی کەهەیبوو ئەویشی لەدەستدا. هۆزە جەرمەنەکان (ئەڵمانەکان) کەکەمتر دەوڵەتیان ناسیبوو، رۆڵێکی گرنگیان بینیوە لەئاشکراکردنی رووی دونیایی دەوڵەت. هەرچەندە چاخی ناوین خواستوویانە لەژێر ناوی ئیمپراتۆریەتی رۆما ـ جەرمەنی پیرۆز درێژە بەو دەوڵەتە بدەن کە لەئیمپراتۆریەتی رۆما بۆیان مایەوە، بەڵام دەوڵەتشارو میرنشینەکان تاڕادەیەکی باش لەدەمامکی خودایی پاککرابوونەوە. چەندە دەرککردن بەگەوهەری دەوڵەت هەنگاوی بۆنراوە ئەو پێکهاتە سیاسییانەی گەل و نەتەوەکان کەوتۆتەگەڕ کەگەوهەری نەتەوەیی و دیموکراتی لەخۆوەدەگرن. شۆڕشەکانی ئینگلیز، ئەمریکا و فەڕەنسا لەزاڵکردنی گەوهەری عەلمانی دەوڵەتدا زیاتر بەرەوپێشچوون. ئیتر سنووردارکردن لەرێگای دەستوورەوە دەوڵەتی دەسترۆی لەمێژوودا ژێرخاك کرد. لەرۆژهەڵاتی ناوینیش هەروەکو چۆن چەندین گۆڕانکاری لەنەرێتی

دەوڵەت هاتۆتەئاراوە، بەڵام زیاتر کەوتۆتە نێو قۆناخی موحافەزەکاری و دواکەوتنەوە. ئەوەی هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و ئێرانی ئەنجامیانداوە، بەرامبەر دەوڵەتە هەڵکشاوەکانی رۆژئاوا دواپاراستنی خۆیان کردووە, تاوەکو بۆماوەیەکی دیکەش درێژە بەهەبوونی خۆیان بدەن. کاتێك دەوڵەتی رۆژهەڵاتی ناوین پەرتەوازە دەبێ، هێشتا داگیرکاری دەوڵەتی رۆژئاوا لەجێگیربوون دووره. سەدەی نۆزدەهەم و بیستەم بۆ رۆژهەڵاتی ناوین بەواتای قۆناخی قەیران دێت. پێکهاتە سیاسییەکانی ئەم سەدانە کەوەکو نیو داگیرکاری و داگیرکاری نوێ هەڵدەسەنگێرێت، هەندێ لایەنی جیاوازی لەگەڵ شوێنەکانی دیکەی جیهان هەیە. پێناسەیەکی کورتی مێژوویی ئەم جیاوازیانە ئاشکرا دەکات. بەتایبەتیش تادواڕادە بەرخودانی پەیوەندی نێوان کۆمەڵگاو دەوڵەت بەرامبەر بەگۆڕانکاری، دەرفەتی ئەوە نادات بۆماوەیەکی کورت لەقەیران رزگاری ببێت. نە ئەو هەلومەرجانە لەئارادایە کە بەخێرایی فۆرمەکانی دەوڵەتی سەرمایەداری هەرس بکات، نە بەخێراییش پەرتەوازەبوونی دابونەریتی خۆی جێگای باسە. نەریتی کۆمەڵگاش دینامیکی خولقکارانەی وەها لەخۆوە ناگرێت کە بتوانێ وەڵامی هەردوو جۆر پێشکەوتن بداتەوە. هەروەکو بڵێی هێزی نەریت هەر لەقۆناخی نئۆلیتیکەوە لەبنکەی کۆمەڵگادا چەقیوە و زوو نایێتەوە سەرەخۆ. هەوڵەکانی چینی سەرووش کە بەکرێگیراوێتی تێپەڕ نەکردووە زۆر لەوە دووره کەبتوانرێ بکرێتە مولکی کۆمەڵگا و چارەسەری بکات. بۆئەوەی بکەونە سەر رێچەکەی پێشکەوتنی شێوازی رۆژئاوا، ناتوانرێ بەجۆری ئەمریکا یاخود لەجۆری ژاپۆنی پاسیفیك ئەنجام بدرێت.

لێرەدا تەنیا قالبە ئیسلامییەکان کۆسپ نیین. تەواوی بەهاکانی شارستانییەت بەرخودان دەکات. لەبەهاکانی کۆمەڵگای نئۆلیتیك تابەهاکانی کۆیلەداری سۆمەر و میسر، لەبەها ئیسلامییەکان تادەگاتە بەها ئەتنیکییە زۆر دەوڵەمەندەکان، تەڤلیهەڤی و ئاڵۆزیەك زاڵ و بەردەوامە. شارستانییەتی رۆژهەڵاتی ناوین بۆ ئەنجامدانی وەرچەرخان وەها بەسانایی موتوربەی بیانی پەسندناکات؛ تاڕادەیەکیش وەك ئەو پیرەدارەیە کە توانای پەسەندکردنی موتوربەی نییە؛ بۆ هەنگاوێکی نوێ یان ئەوەتا بەتەواوەتی دارەکۆنەکە دەخەیت، یاخود جۆرێکی موتوربە دەدۆزیتەوە. هەردووکیشیان نابێت. لەساڵانی 1900 رێکخراوەکانی تورکیای گەنج و تورکیای کەمالیست خواستیان یەکەم تاقیکردنەوەی موتوربە ئەنجامبدەن. هەروەکو چۆن ئەوەی سۆسیالیزمی بونیادنراو سەرینەگرت, ئەوا رەوشی موتوربەی رۆژئاواش, کە لەکەتیرەی میللیگەرایی نقومکراوە, سەرباری ئەوەی هەشتا ساڵی بەسەردا تێپەڕیوە, بەڵام دووره لەوەی سەریگرتبێت. کاتێك رژێمەکانی شای ئێران و ئەفغانستان خواستیان شێوەیەکی هاوچەرخ قایم بکەن, بەخێرایی لەرووخان رزگاریان نەبوو. هەرچی میللیگەرایی عەرەبە لەپەلەقاژەی مەرگ دایە. ئەو رەوشەی لەئێراق تێیدایە نیشاندەدات و دەسەلمێنێ کەهەڵگرتنەوەی لاشەکەشی چەندە سەختە. میللیگەرایی ئیسرائیلی زایۆنیزمیش لەرەوشێکی هاوشێوە دایە، کێشەی فەلەستین ـ ئیسرائیلی کردووە بەهۆڤێتییەك. هەرچی سەرلەنوێ لەئامێزگرتنەوەی ئیسلام و رادیکالیزمە، وەك ئەنجامێکی بێ ئومێدی بەرامبەر گەورەترین هەڵمەتی جیهانگیری سەرمایەداری لە مەیلی خۆکوژی و پەلەقاژەی مەرگ زیاتر هیچ واتایەکی دیکەی نییە. دەرخستنی هێزێکی جیاواز یاخود پێشخستنی چارەسەری جێگای باس نییە.

تەنانەت پووختەیەکی مێژوویی بیرۆکە سەرەکییەکان نیشاندەدات کەدیاردەی دەوڵەت لەژێر کێشەکانی رۆژهەڵاتی ناویندا شاراوەیە و بنەماکانی پێکدێنێ. شارستانییەتی رۆژئاوا تێکۆشانێکی مەزنیکرد تاوەکو لوغزی ئەو دەوڵەتە چارەسەر بکات کە ریشەکەی لەدەوڵەتی رۆژهەڵاتی ناویندایە. لەلایەکەوە رێنیسانس دەمامکە ئایدیۆلۆژیەکەی سەر دەوڵەتی هەڵدایەوە. لەلایەکی دیکەشەوە لەمیانەی شۆڕشی زهنییەوە لەمپەرە میتۆلۆژی و ئاینییەکانی پارچەپارچە کرد. وەهای کرد راستی بەروونی دەربکەوێت. ریفۆرمیش ئایدیۆلۆژیای دەوڵەتی ـــ خودا و دەستلێنەدراو (حصانة)ی بیرۆکراسی و یەکێتییەکەی پارچەکرد, کەلەلایەن کلێساوە دەپارێزران. کاریگەری ترسی لەسەر کۆمەڵگا بەلاوەنا. رێگای لەپێش ئەوە کردەوە هەرکەس

بتـوانیٚ شـێوازی بـاوەڕی خـۆی پێناسـە بکـات. لەرۆژهـەڵاتی نـاوینیش بەپێـچەوانەوە چـەمکی موعتەزیلـە و هاوشـێوەکانی بـەلاوەنران. رووخـانی حاکمییـەتی ئـایینی ئـازادی هـزرو بـاوەڕی خێراکـرد. قۆنـاخی رۆشـنگەری رەهەنـدی پێـشکەوتنەکانی فراوانترکـردو بـۆ نـاو جـەماوەری گواسـتەوە. لەکاتێکـدا بەشـێوەیەکی بابـەتی هەرسـیٚ مـەیل لەمپـەرەکانی دەسـتلێنەدراو (حصانة)ەکانی چواردەوری دەوڵـەتی پارچـەکرد، رێگـای لـەپێش هێـزی دیموکراسـی کومـەڵگا کـردەوە. شۆڕشـەکانی ئینگلیـز، ئەمریکا و فەڕەنسا دەوڵـەتی کلاسیکیان پارچـەکرد، لـەبواری ئایـدیۆلۆژی و بیروکراسـی رێگـای لـەپێش نوێبوونـەوە کـردەوە. لـەرێگای دەسـتوورو مافـەکانی مـرۆڤ سـنوورەکانی تەسککردەوەو ئینـسیاتیفی هێـزە کۆمەڵایەتییـەکانی خێراکـرد. بـەمجۆرە پێشکەوتنە مەزنەکانی شارستانییەتی سەدەکانی نۆزدەهەم و بیستەم هاتەئاراوە.

هەرچی لەرۆژهـەڵاتی ناوینـە لـەم سـەردەمەدا گۆڕانکاریـەکان بەپێـچەوانە بەڕێوەچـوون. ئـەو هێزانـەی هـەر لەسـەرەتاوە پێویـست بـوونی دەوڵـەتیان بـۆ بەرژەوەنـدی و ئاسایـشی گـشتی کۆمـەڵگا بـەخراپی بـەکارهێناو وەك دەمـامکی دەسـەڵاتێکی ــ شەڕکەری زەوتکار خۆیان رێکخست، لەرێگای هەوڵێکی مەترسیدارەوە بەتـەواوەتی خۆیـان زاڵکـرد. دەوڵـەت کـە بەتـەواوی بـوو بەدەسپۆت, وەکو گەنە بەپشتی کۆمەڵگاوە نووسا. قۆناخـەکانی دوای سـەدەی پازدەهـەم چیرۆکی تراژیـدیای ئـەم سـەردەمەیە. لەکاتێکدا رۆژئاوا لەمەگناکارتا بەرەو دەستووری هاوچەرخ هەڵدەکشا، سەرجەم دەسترۆیی رۆژهەڵات و رۆژهەڵاتی ناوین جۆرە جیاوازەکـانی دەسـپۆتیزمیان پێشدەخـست. ئـەو پەنـدە گەلەرییـەی دەڵـیٚ " یـاری لای عوسمانییـەکان زۆرە " لـەم قۆناخـەوە ماوەتەوە. گووتەی " گەورەترین بەختەوەری لەم جیهانـەدا، ژیـانێکی دوور لەدەوڵەتـە" ئـەم راسـتییە نیـشاندەدات. کۆمـەڵگای رۆژهەڵاتی ناوین وەك نێچیرێك بەتووندی بەدەستی دەوڵەت گرێـدراوە. تەنانـەت بـچووکترین هێما (ئیشارەت)ی پـەڕدەرکردن ئاوەڕووت کردنی لەگەڵ خۆیدا دێنیٚ. لەجیاتی سنووردانان بـۆ دەوڵـەت. ئـەو سـنووردارکردنەی بـۆ یاساو دەسـتوور دادەنرێـت بەدیناسۆربوونی دەوڵەت پێـشدەخات. دەوڵـەتی رۆژهـەڵاتی نـاوین لـەناوخۆ بەرامبـەر کۆمـەڵگا لـەدەرەوەش بەرامبـەر رۆژئـاوا خۆی داخست و موحافەزەکارتربوو، کاتێك لەمیانەی پەردەی میللیگەرایی سەدەی بیستەم خۆی داپۆشی، رێگـای لـەپێش زیـاتر سەختبوونی کێشەکان کردەوە. لەکاتێکدا کەمایەتییەکی بچووك لەمیانەی یارمەتی دەوڵـەت، لـەرێگای میللیگەراییـەوە هەنـدیٚ ریفۆرمی سنوورداری ئەنجامداو هاوچەرخ بـوو، بـەلاّم دواکـەوتوویی و دەمـارگیری نـاو کۆمـەڵگا زهنییـەتێکی گـەوج و سیس و نــەخۆش و دەرەوەی ســەردەمی خولّقانــد. لەکاتێکــدا خــەرەکیبوون و نــەریتی بــاو هــەموو پــیرۆزی خــۆی لەدەســتدەدا، هاوچـەرخبوونیش تـەنیا لەچواردەوری دەوڵـەت چـینێکی سیخوڕی بابـەتی پێکهێنـا. دەوڵـەتی رۆژهـەڵاتی نـاوین بەتـەواوەتی هەڵنەوەشایەوە. هەروەکو لەتایبەتمەندێتی و کەسایەتییەکەی چاوەڕواندەکرا وەڵامـی دەزگـای سیخوڕی دایـەوە. لەبەرئـەوەی رۆژئاوا ئەمەی بەگوێرەی بەژرەوەندییە کورتخایەنەکانی خـۆیبینی نەیخواست بیڕووخێنـیٚ. ئەگـەر لێیـان بگەڕابووانایـە ئـەوا هـەردوو پادشـایەتی عوسمـانی و ئێرانـی خۆیـان دەڕووخانـد. بـەلاّم لـەرێگای هاوسـەنگی تایبـەت بەدرێـژایی دووسـەد سـاڵ لەسەرپێیان هێشترانەوە. ئەو "سەرمایەداری کۆمپرادۆری" یـەی سیـستەمی سـەرمایەداری بالاّدەسـتی رۆژئـاوا لەهەرچوار لای جیهان پێشیخست بۆ بناخەی ئابووری ئەم بەسیخوڕبوونە گونجاوو نموونـەیی بـوو. نـەك هـەر تـەنیا هـیچ کێـشە و گرفتێکی کۆمـەڵگا چارەسـەرنەکرا، بـەڵکو نـەخوازرا ببینـریٚ. هـەروەکو بڵێـی نموونەیـەکی هاوچـەرخی دەوڵـەتی پادشـای ــ خوداوەنـد لەئارادایە. ئەوهێزە تەکنۆلۆژییە سەربازییەی لەرۆژئاوا بەدەستهێنرا بۆ دەوڵەتی رۆژهەڵاتی ناوین وەك فریادڕەسی گیان بـوو. لەرێگایەوە زۆر بەسانایی دەیتوانی لەبەرامبەر کۆمەڵگا خۆی لەسەر پێیان رابگرێت. کاتێك ئەربابەکانیشی پاڵپـشتی بـن، ئـەوا درێژکردنی تەمەنی دەمامکی دەسەڵاتی ـ جەنگاوەری هێندە سەخت نەبوو. چەندە لەمیانەی مەزهەبەکانی وەك سۆسیالیزمی بونیادنراو و سۆسیال دیموکرات و رزگاری نیشتمانی ـ کە ئامرازی یەدەگی سیستەمی سەرمایەداری بوون ـ خۆی ماکیاژ کـرد، ئەوا زیاتر تۆکمە و قایم بوو.

ئەو فۆناخەی گوایە وەكو ریفۆرم لەقەڵەمدەدرێت، بەرامبەر بەو ئالۆزی (قەیران) گشتییەی سیستەمی سەرمایەداری ــ ئیمپیریالیستی جیهانگیری كە لەساڵانی 1990 لەگەڵ هەڵوەشانەوەی سۆسیالیزمی بونیادنراو خێرابوو، دانەدانە هەڵوەشایەوە. ئەو ئیمپراتۆریەتە قەیراناوییەی ئەمریكا رێبەرایەتی دەكات ناتوانێ لەگەڵ ئەم پێكهاتانە بەرێوەبچێت. چونكە لەگەڵ لۆژیكی سیستەمەكە ناگونجێ و پێچەوانەیە. لەكاتێكدا سیستەم قازانج و ئارامی بەبنەما دەگرێت، لەرەوشی نوێدا دەوڵەتی رۆژهەڵاتی ناوین كەوتە قۆناخێك هەروەكو بڵێی تی ئێن تی دەخاتە ژێر هەردوو بوارەوە. كەدەڵێین دەوڵەتی رۆژهەڵاتی ناوین واتە بێ متمانەیی و خەرجی لەخۆرا. دابرانی لەئاپۆرای جەماوەری، بێ متمانەیی و خەرجكاری گەیاندۆتە ئاستێك كە بەرگەگرتنی ئاستەمە. بەرامبەر بەداواكاری ئەو گەلەی لەسەرەوە لەگەڵ كەڵەكەبوونی كێشەكانی سەرمایەداری جیهانگیری و، لە ژێرەوە لەگەڵ كەڵەكەبوونی گرفتەكان لەسەردەمی نئۆلیتیكەوە لە زۆرانبازیدایە، زۆر ئاستەمە دەسپۆتیزم بەمشێوە بۆیەكراوییەی بتوانێ وەڵام بداتەوە.

3 ـ كێشەیەكی دیكەی بەلانی كەم هێندەی كێشەی دەوڵەت قورسبووە ئەو هەڵسوكەوت و زهنییەتەی كۆمەڵگایە كە لەدەوروبەری خێزان و ژن شێوەی گرتووە. لەسەروودا دەوڵەت, لەخوارەوەش خێزان, وەكو دووالیزمی بەهەشت و دۆزەخ یەكێتییەكی دیالەكتیكی پێكدێنن. لەكاتێكدا دەوڵەت میكرۆمۆدیلی خۆی لەخێزان وەردەگرێت و پێكدێنێت, داواكاریەكانی خێزانیش كە لەگەورەبوون دایە ماكرۆمۆدیلی خۆی وەكو دەوڵەت وێنادەكات. هەرخێزانێك چارەسەری نموونەیی خۆی لەبەدەوڵەتبووندا دەدۆزێتەوە. رەنگدانەوەی دەسپۆتیزمی دەوڵەت لەخێزاندا "سەرۆكی خێزان" پیاوە, كەوەك" دەسپۆتێكی بچووكە" چەندە دەسترۆییە گەورەكەی دەوڵەت هەوڵبدات لەمیانەی هەڵوێستە بەكاریگەرو دەسترۆو ئارەزوومەندانەكەی خۆی خەڵك رێكبخات, سەرۆكە بچووكەكەش بەوە خەریك دەبێت هەمان سیستەمی رەهاگەرایی بەسەر چەند ژنێك و منداڵەكاندا پەیرەوبكات.

تاوەكو لەشارستانییەتی رۆژهەڵاتی ناویندا خێزان وەكو میكرۆمۆدێلی (نموونەی بچووكی) دەوڵەت شینەكرێتەوە, ئەوا ئەنجامدانی شیكردنەوەیەكی تۆكمە بۆ كۆمەڵگا زۆر بەناتەواوی دەهێڵێتەوە. ئەگەر ئەمرۆ لەكۆمەڵگاكانی رۆژهەڵاتی ناوین كێشەی ژن بەلانی كەم هێندەی كێشەی دەوڵەت قورس بووبێت, ئەوا دیسان مێژووی كۆیلایەتی ژن لەژێرئەمەدا شاراوەیە. كەئەویش بەئەندازەی مێژووی دەوڵەت ئالۆزو درێژخایەنە. تاوەكو بەشێوەیەكی روون و ئاشكرا سێكوچكەی بەرمۆدای ژن ـ خێزان ـ پیاو لەنەخشە نیشاننەدرێت, ئەوا نقوومكردنی هەركەشتییەكی چارەسەری كۆمەڵگا كە بەتەنیشتی تێپەردەبێت زۆرساناییە. سێكوچكەی بەرمۆدا لەئۆقیانووسی كۆمەڵگادا لەرۆژهەڵاتی ناوین خێزانە. كە لەهەمانكاتدا میكرۆمۆدێلی دەوڵەتە. لەكاتێكدا دەسەڵات و دەوڵەت هەڵدەكشێن, مسۆگەر تاوەكو شوێنكەوتەی خۆیان لەدەزگای خێزاندا نیشاننەدەن ناتوانن ئەوەی دەیانەوێ ئەنجامی بدەن. دەسەڵات و دەوڵەتێك كە لەناوخێزاندا رەنگنەداتەوە، ناتوانن شانسی ژیانی خۆیان بەهێزبكەن و بەردەوامی پێبدەن. ئەم دووالیزمە دیالەكتیكییە بەشێوەیەكی تایبەت و هەستیار لەشارستانییەتی رۆژهەڵاتی ناویندا دەستی بۆدەبردرێت و هیچ كاتێك پشتگوێ ناخرێت.

ژن وەكو چین، بنەچەو رەگەز خراوەتە نێو كۆنترین زنجیرەی دیلێتییەوە، تاوەكو تاوتوێ نەكرێت و بەشێوەیەكی سنوورداریش بێت نەخرێتە ژێر شیتەڵكردنێكی سۆسیۆلۆژی، ئەوا كەموكورتی مەزن دەبێت لەدەرككردن بەخێزان و پیاو, بەواتایەكی دیكە دەوڵەت و كۆمەڵگا. بەكورتی پێویستە مێژووی كۆیلایەتی ژن بنووسرێتەوە. لەبەرئەوەی لەبەشەكەی پێشووتر هەوڵمدا ئاماژە بەپێناسەی ژن بكەم لێرە دووبارەی ناكەمەوە. بەڵام دیسان لەكاتی هەنگاونان بەرەو بەكۆمەڵگابوون لەبواری بایۆلۆژیدا نیشاندانی ژنان وەك رەگەزێكی ناتەواوو بەكەموكورتی تەواو هەڵوێستێكی ئایدیۆلۆژییە ــ تێروانینێكی

زهنییەتی پیاوسالارییە ـ هەربۆیە نابێ پشتگوێ بخرێت. بەپێچەوانەوە هیچ کاتێك نابێ ئەوە لەبیربکرێ کە لەبواری زانستی سەلمێزاوە ژن وەکو هەبوونێکی کۆمەلایەتی و بایۆلۆژی تۆکمەترە.

ناوەندی کولتووری دایك ـ مالێکردن رۆژهەلاتی ناوینە. ئەو بەلگانەی لەدەستدان نیشاندەدەن کەئەم کولتوورە لەسالانی 15000 ی پ.ز لەنێو پێشکەوتندا بووە. هەبوونی ئاژەل و دانەوێلە لەبناری ناوەوەی زنجیرە چیاکانی زاگرۆس ـ تۆرۆس تواناکاریە سەرەکییەکان بۆ مالێکردن دەرەخسێنێ. لەباری پێکهاتەی خاك و کەش و هەوا بۆ رووەك و بەخێوکردنی ئاژەلی بچووکی وەکو مەرو بزن رۆلێکی سەرەکی لەمەدا دەبینێ.

پێویستیەکانی ژن لەمندالبوون و بەخێوکردن تەنیا لەهەلومەرجی شوێنی جێگیردا بەئاسانی بەدیدێت. کاتێك کەشێکی گونجاو, هەبوونی ئاژەل و رووەك لەگەل ئەم پێویستییە دەبن بەیەك, هەلومەرجە بنچینەییەکانی مالێکردنی دێتەئاراوە. هونەری کۆکردنەوە, هەبوونی چەندین جۆری رووەك و میوە دەتوانێ پێویستییەکانی خواردن دابین بکات. مالێکردنی مەرو بزنی شاخ, دابینکردنی پێداویستییەکان لەرێگای خوری, شیرو گۆشت دەولەمەندتردەکات. لەرێگای ئەزموون و تاقیکردنەوەکان بینراوە کەپێگەیاندنی دانەوێلەو دارەبەپیتەکان لەوشوێنەی وەکو کێلگەیە رێگا لەپێش چەندین جار زیادبوونی بەرهەم دەکاتەوە. لەجیاتی ئەوەی یەکسەر ئاژەل بکوژن, بەخێوکردنی زۆر گونجاوتربووە بۆئەوەی لەسەرماو نەبوونیدا برسی نەمێنێ و سوود لەبەرهەمەکانی شیرو خورییەکەی ببینێ. ژن ـ دایك لەگەل ئەو مندالانەی لەدەوروبەری خۆی گەورەی دەکات. بۆ پێشخستنی سیستەمی مالێکردن لەهەردوو بواریشدا خاوەنی ئەزموونی بەهێزە. لەوانەیە دەرکەوتن لەئەشکەوت و پێگەیاندنی بەرهەمی گونجاوو ئاواکردنی مال لەوشوێنانەی ئاژەلی لێ بەخێودەکرێت کارێکی سادەو سانایی دیاربێ, بەلام هەروەکو چوونە سەرمانگ رۆلێکی مەزن لەمێژوودا دەبینێ. دروستکردنی گوند لەکوخە بچووکەکان هێندە زەحمەت نابێت. ئەو مێژووەی بۆ سالانی 11000 ی پ.ز درێژ دەبێتەوە ئەمرۆ لەزۆر شوێنەکانی کوردستان وەکو, دیاربەکر, ئەرگانی, چیای ئۆنو: باتمان, چەمێ خەلان: ئورفا, نەڤالاچۆلێ و گۆبەکلی تەپە, برادۆست, ماغ ـ پاشماوەکانی ئەم کولتوورە دەبینرێ. لەهیچ شوێنێکی جیهان شوێنگەی کولتووری نیشتەجێبوون نابینرێ, کە لەوە کۆنتربێت. سەرەکیترین بەلگەکانی بلاوبوونەوەی کولتووری دایك ـ مالێکردن لەم ناوچانە نیشاندەدات ئەو پەیکەرانەن کەهەموویان لەوێنەی ژنن. هەروەها دەتوانرێ مۆرکی ژنان لەپێکهاتەی زمانی ناوچەکان وەك نموونە نیشانبدات. لەرۆژگاری ئەمرۆشماندا کاتێك هەمان کولتوور بواری کارامەیی ژنانە ئەوا ئەم راستینەیە پشتراست دەکاتەوە.

سەرچاوە سۆمەریەکان ئەوە نیشاندەدەن لەکاتی دامەزراندنی دەولەتشاردا بۆیەکەمین جار ئەم کولتوورە بەکاریگەربووەو بەشێوەیەکی بەهێز درێژەی بەهەبوونی خۆیداوە. ئەو پەردە میتۆلۆژییە چنراوەی لەدەوروبەری ژنەخوداوەند ئینانا ـ خوداوەندە ژنی ئورگ ـ ئەزموونبەخشە. بەتایبەتی بەرخودانی لەبەرامبەر هەلکشانی بالادەستی پیاو گەوهەرێکی وەهای هەیە کەتۆکمەترین بزووتنەوەکانی فێمێنزمیش پێینەگەیشتوون. بەرامبەربەخوداوەند ئەنکی بەشێوەیەکی بەهێز پارێزگاری لەوەدەکات کەژن خاوەنی کامە شارستانییەتە. بەزمانێکی شیعرئامێزانە باس لەوەدەکات کەخۆی خاوەنی 104 "ما"کانە, ئەنکی بەفێلبازی لێیدزیوە, بۆیە پێویستە بیداتەوە. ئەم باسە میتۆلۆژییە کەبۆ3000 ی پ.ز دەگەرێتەوە, لەراستیدا بەشێوەیەکی بەرچاو رۆلی ژنان لەدوای شارستانییەتی سۆمەری نیشاندەدات, هەروەها ئینانا لەرێشەوە بەکۆنە ژنەخوداوەندی شاخ "نینهورساك" گرێدەدرێت. لەبواری ئەتیمۆلۆژی (زمانناسی) نین= ژنەخوداوەند, کور= شاخ, ساك = ناوچە, ئەمەش بەواتای ژنە خوداوەندی ناوچەی شاخاوی دێت. بەگوێرەی ئەوەی کە لەخوارووی میزۆپۆتامیا باس لەشاخ بکەیت زنجیرەی زاگرۆس و بەردەوامییەکەی بەئەڤلادێت, ئەوا ئەوەروونەدەکاتەوە کەکولتووری ژنەخوداوەند لەناوچە شاخاویەکانەوە بۆ خوارەوە گواستراوەتەوە.

لەماوەی نێوان 4000 ــ 2000 ی پ.ز لەناوەنـدی شارسـتانییەتی جیهـان واتـە لای سۆمەریەکان هێشتا کولتـووری ژن ــ دایـك بەکاریگـەرە شانبەشـانی پیـاو خـاوەن قورسـاییە. لەتـەواوی بەڵگـە میتۆلۆژیـەکانی پەیوەسـت بـەم قۆناخـە بەقورسـایی رەنگیداوەتـەوە. پەرسـتگاکانی ژنەخوداوەنـدە بـەربڵاون. هێـشتا لەدەوروبـەری ژن کولتـووری عەیبـداری پێـشنەکەوتووە. بەتایبـەتیش کـرداری زایەنـدی وەکـو چالاکییەکی خـودایی باسـدەکرێت. عەیبـداری لـەولاوە بمێنێـت, چیرۆکی ئـەدەبی وەها جێگای باسە تەنانەت لەرۆمانەئەرۆتیکە بژاردەکانیش نابینرێ. هەرچالاکی و هەڵسوکەوتێکی پەیوەندی بەزایەندەوە هەبێت, وەکو بەهادارکردن و جوانی ژیان واتای پێدەدرێت. هێشتا هیچ عەیبداریەك سەبارەت بـەژن لەئارادانییـە کـەدواتر لەمیانـەی شێوازی ژیانی دژەشۆڕشگێڕی پێشدەخرێت. جەسـتەی ژن بـەردەوام بابـەتی پیاهەڵدانـە. هەرچـەندە مەراسیمی هاوسـەرێتی پیرۆز چەواشەکرابێت ـ بووبێتە چالاکی پیسکردن ـ بەڵام پاشماوەی ئەم قۆناخەیە. داستانی "مـەمی ئـالان", "مـەم وزیـن" و "دەروێـشی عەبـدی" کـە تائێستا لەکوردسـتاندا باسـدەکرێن چـەندین لایـەنی پەیوەسـت بەپـەیام و بابەتەکـەی شـوێنگەی بـەهێزی ژن نیـشاندەدات. ئامـاژە بـەوەدەکرێ کەیەکـەمین نموونـە رەسـەنەکەی ئـەم داسـتانانە بۆسـاڵانی 4000 ی پ.ز دەگەڕێتەوە.

لەهۆنینەوەی میتۆلۆژیای "ئینانا" هەم پیاوی ـ شوانکار, هەم پیاوی ـ جووتیار وەکو یارمەتیـدەر نیـشاندەدرێن. دومـوزی شوانکارو ئەنکۆمدی جووتیار بۆنیشاندانی رێزو گرێدانیان بەرامبەر ئینانا لەپێشبڕكێدان. بۆبـوون بەیارمەتیـدەری سـەرەکی هیچ کارێك نامێنێ نەیکەن. هێشتا ئینانا لەرەوشی پێشەنگێکی بەرچاودایە. وەك جووتیارو شوانکار پیاو زۆر لەوەدوورە ببێ بەباڵادەست. لەداستانی بـابلی "ئەنومائـەلیش" کەداسـتانێکی دیکـەی بـەناوبانگی سـۆمەریەکانە, دەبیـنین رەوشـی پێچـەوانە بۆتەوە. دووالیزمی خوداوەند ماردۆك کەنوێنەرایەتی پیـاوی خـاوەن هێـزی نائاسـایی دەکات لەگـەڵ تیامـات کەنوێنەرایـەتی ئەودایکـە دەکـات کـەهێزی لەبـەربڕاوە, دووالیزمێکـی ئەزموونبەخـشە. سـەبارەت بەژنەخوداوەنـدو ژن ــ دایـك هەڵمـەتێکی رەشـکردن و کولتـووری عەیبـدارکردن بەرێوەدەچـێت. بۆئـەوەی ژن وەك بێڕەوشـت, بێـسوود, زیابنـەخش و مەترسـیدار نیـشانبدەن هێنـدەی بکـرێ قاڵبـە میتۆلۆژیـەکان تەنگەتاودەکرێن. دەبیـنین لەساڵانی 2000 ی پ.ز بـەدواوە ئـەم کولتـوورە بڵاودەبێتـەوە. لەسیـستەمی کۆمـەڵگا گۆڕانکاریـەکی مـەزن دژی ژن هاتۆتـەئاراوە. کۆمـەڵگای باوکسالاری لـەو هێزەدایـە باڵادەستی خـۆی بکاتـە داسـتان. لەکاتێکـدا هەرشـتێکی پەیوەنـدی بـەپیاوەوە هەیـە بەشکۆمەندی و قارەمـانی نیـشاندەدرێن, هەرشتێکی پەیوەندی بەژنەوە هەبێت بچووك دەکرێنەوە, وەك عەیبداری و بێنرخ نیشاندەدرێت.

شکاندنەوەیەکی رەگـەزی وەهـا دێتـەئاراوە کـە لەمێـژوودا رێگـا لـەپێش گـەورەترین گۆڕانکـاری ژیـانی کۆمـەڵگا دەکاتـەوە. دەتوانین ئـەم یەکـەمین گۆڕانکارییـەی لەرۆژهـەڵاتی نـاوین پەیوەسـت بـەژن دێتـەئاراوە بـە"یەکـەمین شـکاندنەوەی رەگـەزی مـەزن" ی بەناوبکـەین کەشۆڕشـی چەواشـەیە. دەڵـێین شۆڕشـی چەواشـە (دژەشـۆڕش) هەربۆیـە کاریگـەری ئـەرێنی لەسەرگۆڕانکاری کۆمەڵگا نییە. بەپێچەوانەوە باڵادەستی وشك و توندی کۆمەڵگای باوکسالاری هێناو لەمیانـەی لاتـەریککردنی ژنان رێگای لەپێش جیاوازییەکی مەزنی ژیان کردەوە. لەجیاتی کۆمەڵگایەکی دوودەنگی, رێگای لەپێش کۆمەڵگای یەکدەنگی پیاو کردەوە. لەوانەیە ئەم شکاندنەوەی شارستانییەتی رۆژهـەڵاتی نـاوین یەکـەم هـەنگاوی سـەراوژێربوون بووبێت. لەگـەڵ تێپەڕبوونی قۆناخە جیاوازەکـان ئەنجامـەکانی تـاریکتر بـووە. هـەنگاو بۆنێـو کولتـووری کۆمـەڵگای پیاوسـالاری بەزێـدەڕۆیی و یەکلایەنـە نـراوە. لەکاتێکـدا ژێـری سـۆزداری و زینـدووی ژن ونبـوو کـە لەقوناخێکـدا سەیروسـەمەرە (عجائـب)ی خوڵقانـدو تادواڕادە مرۆ ڤیەروەرانەبوو؛ لە ژێری وشك ــ ئـەنالیتیك ــ کولتـوورێکی سـتەمکار لـەدایکبوو کەتەسلیمی دۆگماتیزم بـووە, لەسروشـت دابـڕاوە, شـەڕ بەگـەورەترین مەردایـەتی لەقەڵەمـدەدات, چێژ لەرشـتنی خـوێنی مـرۆڤ وەردەگرێـت, هـەمووجۆرە

هەڵسوکەوتێکی ئارەزوومەندانە لەگەڵ ژن و پیاوی بەکۆیلەکراو بەماف دادەنێ. ئەم ژێرییە یاخود ئەمجۆرە هزرکردنە پێکهاتەیەکی پێچەوانەی ژێری ژنی هەیە کەیەکسانیخوازەو وابەستەی سروشتی زیندووو بەرهەمی مرۆڤدۆستانەیە.

لەدوای هەڵکشانی پێکهاتەی پیاوسالاری دەبینرێ کەخوڵقکاری کۆمەڵگا دووچاری بەستەڵەکیی و بنبەستبوونێکی جددی هاتووە. لەکاتێکدا لەقۆناخی نێوان 6000 ـ 4000 ی پ.ز (قۆناخی دایك) بەهەزاران داهێنان ئەنجامدران, لەدوای ساڵانی 2000 ی پ.ز دەبینرێ کەژمارەیەکی زۆر سنووورداری داهێنان هەن کەجددی و بایەخدار ببینرێن. لەتەنیشت ئەمەش پێکهاتەیەك هاتەئاراوە کەکولتووری دەسەڵات ــ جەنگاوەری تێدابلاوبۆوە, فەتحکاری بەشکۆدارترین پیشە لەقەڵەمدرا ــ پیشەی پادشاکان ــ و ئامانجی سەرەکی دەوڵەتەکان بوو بەفەتح. بەپووختی بەلاوەنانی ژن و بەهاو نرخدانێکی مەزن بەدەسەلاتەکانی پێکهاتەی پیاوی فەتحکار ــ جەنگاوەر لەناویەکدا بەڕێوەچووە. لەکاتێکدا دەزگای دەوڵەت بەتەواوی وەکو دۆزینەوەیەکی پیاو واتاداربووە, شەڕەکانی بەئامانجی تالان و دەسکەوت ئەنجامدراون, بووە بەشێوازێکی بەرهەمهێنان. لەجیاتی چالاکی کۆمەڵایەتی ژنان کەپشت بەبەرهەمهێنان دەبەستێ, هەنگاو بۆ ئەو چالاکییە کۆمەڵایەتیانەی پیاونراوە کەپشت بەشەڕو دەسکەوت (غەنیمەت) دەبەستێ. پەیوەندییەکی نزیك لەنێوان دیلێتی ژن و کولتووری کۆمەڵگای جەنگاوەری هەیە. شەڕ بەرهەم ناهێنێ, قۆرخ دەکات, تالان دەکات. هەرچەندە ڕۆڵی توندوتیژی لەهەندێ هەلومەرجی تایبەتدا ــ کردنەوەی ڕێگای ئازادی, بەرەنگاربوونەوەی داگیرکاری و دەستدرێژێ و چەوسانەوە ــ لەپێشکەوتنی کۆمەڵگادا ڕۆڵی دیاریکراوی هەبێت, بەڵام بەزۆری رووخێنەرو نەرێنییە. کولتووری توندوتیژی کە لەناواخنی کۆمەڵگا جێگیربووە, لەرێگای شەڕەکانەوە تێرخۆراك دەکرێت. لەنێو دەوڵەتاندا شمشێری شەڕ, لەناو خێزانیشدا دەستی پیاو پەیکەری باڵادەستین. هەم کۆمەڵگای ژێر هەم ئەوەی ژوور لەنێو بەرداشی شمشێر و دەست دان. بەردەوام بەشانوباڵی کولتووری زاڵبووندا هەڵدەدرێت. گەورەترین کەسایەتییەکان ئەو شانازیکردن و پیاهەڵدانەی لەئەنجامی خوێنڕشتێنکی بەناهەق بەرامبەریان نیشاندەدرێت، بەگەورەترین و بەهێزترین مەردایەتی و ڕەوشت بەرزی لەقەڵەم دەدەن. بەتایبەتیش پادشاکانی ئاشوورو بابل دروستکردنی کۆشك و قەڵاو شورا لەکەللەسەری مرۆڤ و نموونەکانی دیکە بەگەورەترین شان و شەوکەت و شەرەف لەقەڵەمدەدەن. کولتووری توندوتیژی ناوکۆمەڵگاو تیرۆری دەوڵەت کەئەمرۆش بەربڵاو سەرچاوەی خۆی لەم کولتوورە وەردەگرێت.

لەمێژووی ئایینە تاکخوداییەکاندا لەدەوروبەری ژن کولتووری "دووەمین شکاندنەوەی مەزنی ڕەگەزی" دێتەئاراوە. کولتووری شکاندنەوە لەقۆناخی میتۆلۆژی، ئەمجارە وەك فەرمانی خودا دەبێتە یاسا. شێوەی پەیوەندی حەزرەتی ئیبراهیم لەگەڵ ساراو هاجەر نیشاندەدات کەئایینی نوێ باڵابوونی پیاو ئەرێ دەکات. باوکسالارێتی بەتەواوی جێگربووە. دەزگای کەنیزەك (جاریە)ی پێکهاتووە. هاوسەرێتی لەگەڵ چەندین ژن، واتە ــ فرەژنی ئەرێ دەکرێ. پەیوەندی توندی حەزرەتی موسا لەگەڵ خوشکەکەی مەریەم، نیشاندەدات کەبەشی ژن لەمیراس وەرگرتن هەڵگیراوە، نەماوە. کۆمەڵگای حەزرەتی موسا تەواو کۆمەڵگایەکی پیاوانە.

هیچ ئەرکێك بەژنان ناسپێردرێ. هۆی کێشمەکێش لەگەڵ مەریەم بۆ ئەمە دەگەڕێتەوە. گووتەی " نابێ ژنی دەست بەهەویر خۆی تێکەڵی کاری پیاوان بکات"، لەو ڕۆژگارەوە بۆمان ماوەتەوە.

لەپادشایەتی عیبرانییەکاندا کەپێش ساڵانی 1000 ی پ.ز و دواتریش هەڵکشا، دەبینین کەلەگەڵ هاتنی داودو سلێمان هەنگاونراوەتە نێو کولتووری حەرەمسەرای فراوان. ژنان دەکرێن بەدیاری. هەنگاو بۆ قۆناخێکی نوێ نراوە کەدەنگی ژن کپکراوەو بۆڕی هەناسەدانی بڕدراوە. تەسەروفکردن لەسەر ژن هاوشێوەی تەسەروفکردن ــ خەرجکردنی هەر موڵکێکی دیکەیەو هیچ جیاوازییەکی نییە. ئەم ڕەوشەی لەدەوڵەتی ئایینی تازە لەئارادایە، کاریگەری و ڕەنگدانەوەی لەسەر خێزانیش دەبێت، ناشێ لەژێر باڵادەستی جووتەی کولتووری باوکسالاری و کولتووری دەوڵەتی ئایینی باس لەڕۆڵی ژن بکرێت. باشترین

ژن ئەوەیە کە بەباشترین شێوە گوێڕایەڵی پیاوەکەی و باوکسالارێتی بکات. ئایینیش کراوەتە ئامرازی رەشکردنی ژن و چەواشەکردنی راستینەکەی. بەرلەهەمووو شتێك "حەوا" یەکەمین ژنی گوناهبارە کە "ئادەم"ی تەفرەداو بووە هۆکاری دەرکردنی لەبەهەشت. لیلیت کەکڕنۆشی بۆخوداوەندی ئادەم ـ شێوەی باوکسالارێتی ـ نەبرد، شەیتان بەبنەمادەگرێت شێوەی ئەو مرۆڤەی کڕنۆشی بۆ ئادەم نەبردو بەندایەتی پەسندنەکرد ــ هاوڕێی شەیتانە. رەشکردنی میتۆلۆژی وەك نموونە دەبینرێ و بۆرەشکردنی ئایینی وەردەچەرخێنرێ. بانگەشەی سۆمەریەکان سەبارەت بەوەی گوایە ژن لەپەراسووی پیاو دروستکراوە لەپەرتووکی پیرۆزیشدا بەجێکراوە. ئەو پێخەمبەرانەی ژمارەیان بەهەزاران گەیشتووە تاکە ژنێکیشی تێدانییە. زایەندی ژن بەگوناهێکی گەورە لەقەڵەمدەدرێ، بەردەوام دووچاری رەشکردن و ناوزڕاندن دێت، بەسووك و نزم دەبینرێ و دەکرێت بەپرەنسیپێکی نەریتی. ئەو ژنەی لەکۆمەڵگاکانی میسرو سۆمەر خاوەن شوێنگەیەکی شکۆداربوو ئیتر بابەتی عەیبداری و گوناهباری و تەفرەدانە.

کاتێك دەگەینە سەردەمی حەزرەتی عیسا، شێوەی مەریەم کەرووبەڕوومان دەبێتەوە سەرباری ئەوەی دایکی کوڕی خوداوەندە, بەڵام بەخۆی هیچ پەیوەندییەکی بەخوداییبوونەوە نەماوە، کەوتن بەردەوامە. ژنێکی بێ دەنگی چاوبەفرمێسك جێی ناونیشانی دایکە خوداوەندی گرتۆتەوە. دووگیانبوونی لەئەنجامی فووتێکردنی خوداوەند ــ پیاوی باڵادەستی سەرژن ــ بیرۆکەیەکی پڕلەناکۆکییە. سێکوچکەی باوك ـ کوڕ ـ رۆحی پیرۆزی ئایینی مەسیحی لەبنەڕەتدا گوزارە لەسەنتێزێکی ئایینی فرەخودایی و تاکخودایی دەکات. لەم قۆناخەدا باوەڕی بتپەرستی و رۆحگەرایی کەپەیوەندییەکی چڕی لەگەڵ ئایینی مەسیحی هەبوو لەگەڵ باوەڕی وشکی تاکخودایی عیبرانییەکان ململانێییەکی بەرفراوانیان لەنێوانداهەبوو، لەئەنجامدا ئەم سێ مەیلە رێککەوتن، بوون بەخوداوەندی سێیانە، واتە ژمارەیان ئێجگار کەمبۆوە. لەسەردەمی حەزرەتی محەمەدیش سێکوچکەیەکی بەمشێوەیە بوونی هەبوو. بەجۆری ئایینێك شێوەی گرتووە. ئەوەی سەیرە، لەکاتێکدا بەلانی کەم پێویستە "مەریەم" یش خوداوەند بێت، وەك ئامرازێکی رۆحی پیرۆز دەبینرێ. ئەم دیاردەیە نیشاندەدات کەخوداوەند خاوەن مێشکێکی پیاوانەیە، بووە بەپیاو. لای سۆمەری و میسرییەکان خوداوەندە ژن و پیاوەکان تارادەیەك ژمارەیان وەك یەکە، یەکسانن. تەنانەت لەسەردەمی بابلیشدا هێشتا دەنگی دایکەخوداوەند بەهێزە.

ئەوەی لەرێگای حەزرەتی عیسا و مەریەم بەدیهاتووەو دەکەوێتە سەر ئەستۆی ژن، بوون بەدایکێکی هێمن و چاو بەفرمێسکە. ئەو هیچ کاتێك بۆنی خوداوەندێتی ناکات. زۆر بەباشی کوڕەکانی(کوڕی خوداوەند) بەخێو دەکات کە لەماڵن بەهادارن. لەبوون بەژنی ماڵ بەولاوە هیچ رۆڵێکی دیکەی کۆمەڵایەتی نییە. گۆڕەپانی گشتی بەتەواوی بەرووی ژناندا دادەخرێت. پراکتیکی عەزیزەکان (ژنی پاکیزە)ی ئایینی مەسیحی دۆخی گۆشەگێری ژنە لەپێناو رزگاربوون لەتاوانە گەورەکانی. ئەگەر شێوەیەکی سنوورداریش بێت دەتوانرێ بگووترێ رێگای لەپێش گۆڕانکارییەکی ئەرێنی کردەوە. بەلانی کەم عەزیزە گوزارەی رزگاربوونە لەعەیبداری و چەمکی زایەندی. هۆکارە ماددی و مەعنەوییەکانی بەهێزە بۆ پەسندنەکردنی ژیانی دۆزەخ ئاسای ماڵەوە. گومان لەوەدا نییە کەپراکتیکێکی مێژووییە. بەواتایەکی دیکە دەتوانرێ بەیەکەمین پارتی ژنە هەژارەکان بەناوبکرێت. بەشێوەیەکی زۆر داماڵراوو سەرەوەش بێت کولتووری ژنانی مانستەر (دێر) گوزارشت لەزیندووکردنەوەی کولتووری پەرستگای ژن دەکات. شوێنگەی پراکتیکی عەزیزە (راهیبەژنەکان) لەمێژووی ئەورووپادا گرنگە. تارادەیەکی مەزن شیمانە دەکرێت هاوسەرێتی (خێزانی)یەك ژنی لەپراکتیکی عەزیزەکان ئیلهامی لێوەرگیرابێت. دەتوانین بڵێین سەرباری ئەوەی ژن لەژێر هەلومەرجێکی سەختدایە و (پاراستنی پەردەی کچێنی) پاکیزەیی وەك بینینی زایەندەکەیەتی بە سەرچاوەی هەڕەشە و مەترسی, دیسان رۆڵی هەبووە لەبەرزبوونەوەی ژندا. هەرچی لایەنی خراپەیەتی,

شێوەی هاوسەرێتی کاسۆلیکی شارستانییەتی ئەوروپایە ــ کەنابێ تەلاقی بدات ــ وەك پەرچەکردارێکەو ژن وەك کالآیەکی زایەندی دەبینێ. بێگومان ئەمەش لەسایەی سەرمایەداری هەڵکشاوە.

سەرباری ئەوەی ئەو ستاتۆ نوێیەی ژن لەسایەی ئیسلامییەت و حەزرەتی محەمەد بەدەستیهێناوە بەگوێرەی فاکتەری کولتووری باوکسالاری هۆزەکانی بیابان هەندێ لایەنی ئەرێنی لەخۆوەبگرێت, بەڵام لەناوەڕۆکدا کولتووری عیبرانی بەبنەماگرتووە. ئەو ستاتۆیەی لەلایەن حەزرەتی داودو سلێمان سەبارەت بەژن شێوەی گرتووە چۆنە, لای حەزرەتی محەمەدیش هەمان شتە. دیسان فرەژنی ئامانجی سیاسی و ژیانی پڕ لەکەنیزەك (جاریە) بەڕەوا لەقەڵەمدەدرێت. هەرچەندە بە هاوسەرێتی لەگەڵ چوارژن سنووردارکرابێت، بەڵام لەناوەڕۆکدا هەمان شتە. چەمکی " ژن کێڵگەتانە، چۆن دەخوازن وەها بەکاریبێنن" ژنی بەموڵککراو وەك پێدراو تاوتوێ دەکات. چەمکی حەزرەتی محەمەد سەبارەت بەئەشقیش سەرسوڕهێنەرە. لەپەنجاساڵیدا ئەڤیندارییەکەی لەگەڵ عائیشەی نۆساڵی، ئاستی بەرزی پەیوەنداربوونی حەزرەتی محەمەد بەرامبەر ژن نیشاندەدات. بەردەوام پەسندانی خەدیجەی ژنی یەکەمی ئەو گرنگییەیە کەبەژنی دەدات. بەگشتی بەرامبەرژن هەستیارە. بەڵام هێشتنەوەی حەرەم و کەنیزەکی وەك دەزگایەك دواتر لەناو چینی دەوڵەتدا زۆر خراپ بەکاردەهێنرێت.

لەدوای مردنی حەزرەتی محەمەد کاتێك حەزرەتی عائیشە خۆی خستە نێو شەڕی دەسەڵاتی نێوان خەلیفەکان دۆڕاندی. لەمیانەی ئێش و ئازارێکی مەزن دەرك بەبەهای ژنێتی دەکات, هەربۆیە دەڵێ " ئەی خودایە، لەجیاتی ئەوەی من وەکو ژن بهێنیە دونیا، خۆزگە بتکردبام بەتاتەبەرد"، هەر لەپەیوەندی نێوان موسا ــ مەریەم دیاریکراوە کەجێگای ژن لەدەسەڵاتدا نییە. لەرۆژهەڵاتی ناوینی دەرەبەگایەتی چاخەکانی ناویندا گۆڕانکارییەکی ئەرێنی سەبارەت بەشوێنگەی ژن رووی نەداوە. دیسان قاڵبە مێژووییەکان بەرێوەدەچن. لەپەیوەندی ئەڤینداری کە لەنێوان لەیلاو مەجنون کراوە بەسەمبۆل ئەنجامێکی ئەرێنی دەرناکەوێت. لەدەرەبەگایەتیدا جێگای ئەشق نییە. لەناو ئەو خێزانەی لەژێر پێشبڕکێتی باوکسالارێتی و دەوڵەت دایە, ژن لەنێو قۆناخێکدا دەژی کە لەبەرزترین ئاستی نەبوونی کەسایەتی دایە. دیلی رەهای ئارەزووی خاوەن دەسەڵاتەکانە. بۆ بەهێزکردنی دەسەڵاتەکانیان بەتەواوی رۆڵی ئامراز دەبینێت. بەشێوەیەکی گشتی بەداتاشراوی لەکۆمەڵگا جیاکراوەتەوە. لەو کۆمەڵانەی هێشتا لەنێو هەلومەرجی رەوەندیدا دەژین، ئەو ئاسەوارانەی لەسیستەمی کۆمۆنەی سەرەتاییدا ماوەتەوە رێزگرتنی ژن لەخۆوە دەگرێت، بەڵام قووڵترین کۆیلایەتی ژن لەناو ژنانی شارەکاندا لەئارادایە.

پێبەپێ پێناسەکردنی شوێنگەی ژن لەژێر سیستەمی موڵکایەتی و باڵادەستی ئاستەم دەبێت. وەك پێدراوێکی پەیڕەوی هەزاران ساڵە لەرۆژگاری ئەمڕۆماندا ژن لەنێو رەوشی وێرانەو رووخاویدا دەژیت. تەنانەت کاریگەی لەخشتەبردنی سیستەمی سەرمایەداری دوورە لەوەی بەتەواوی رەنگیدابێتەوە. توخمی سەرەکی ناوەندی پاشڤەڕۆیی کۆمەڵگای رۆژهەڵاتی ناوینە. پیاوی رۆژهەڵاتی ناوین کە لەهەموو بوارێکدا دۆڕاوە، کاریگەری و تۆڵەی ئەم دۆڕاندنانە لەژن دەسێنێتەوە. لەدەرەوە چەندە دووچاری سووکایەتی ببێت، باجەکەی لەژن دەسێنێت، ئینجا ئەمە بەئەنقەست بێت یاخود لەخۆیەوە پێشبکەوێت. ئەو پیاوەی لەئەنجامی نەتوانینی پاراستنی کۆمەڵگاو نەدۆزینەوەی رێگای ئازادبوون پڕدەبێت، لەناو خێزاندا وەکو هێرشی بەسەر منداڵ و ژندا دەکات، توندوتیژی خۆی بەسەریاندا دەڕێژێ. لەراستیدا دیاردەی " تاوانەکانی نامووس" بەپێچەوانەوە چالاکی دەرخستنی رق و کینەی پیاوە بەسەر ژندا، ئەو پیاوەی کە لەهەمووبوارەکانی کۆمەڵگادا ناموسی خۆی ژێرپێخستووە. بەشێوەیەکی سەمبۆلیانە, بەڵام لەمیانەی نمایشیکی زۆر هەرزان و لەناوبەر وابیر دەکاتەوە کەدۆزی نامووسی چارەسەرکردووە. جۆرێکی تیمارکردنی دەروونی پەیڕەو دەکات. مێژووو دۆزێکی کۆمەڵایەتی لەدەستدراو لەژێر ئەم کێشەیەدا شاراوەیە. یەکێك لەکێشە هەرە سەرەکییەکان ئەوەیە کەئەم پیاوە رووبەرووی ئەم کێشە کۆمەڵایەتی و مێژووییە بکەیتەوە تێیبگەیەنی و پێی پەسندبکەی کەتاوەکو بیری لێنەکاتەوەو لەبارەیەوە هزر پێشنەخات، هەرگیز لەپیسبوونی (خراپبوونی)

نامووس رزگاری نابێت. دەبێ ئەوە فێربین و پەیڕەو بکەین کەناموسی راستەقینە لەپاکیزەیی ئۆرگانی زایەندی ژندا نییە، بەڵکو لەبەدەستهێنانی پاکیزەیی مێژوویی و کۆمەڵایەتیدا تێپەڕدەبێت.

لەو باوەڕەدام لەمیانەی ئەم پووختە مێژووییەی ئاماژەمان پێیکرد باشتر روونبۆوە کەئەو کێشانەی لەناو خێزانی رۆژهەڵاتی ناوینی ئەمڕۆ لەئارادایە بەئەندازەی کێشەکانی دەوڵەت گرنگ و بایەخدارن. فشاری دوولایەنە گرفتەکە دژوارتر دەکات. کاریگەرییەکانی کۆمەڵگای دەوڵەت و باوکسالاریتی کە لەمێژووەوە هاتوون لەگەڵ کاریگەرییەکانی قاڵبە هاوچەرخەکانی شارستانییەتی رۆژئاوا, لەجیاتی خوڵقاندنی سەنتێز، گرێکوێرە دروستدەکەن. ئەو بنبەستبوونەی لەدەوڵەت هاتۆتەئاراوە، لەخێزاندا دەبێت بەگرێ. پەیوەندیەکانی فرەژنی و زۆری منداڵ لەبواری ئابووریدا رێگانادات خێزان لەنێو رەوشێکی بەردەوامبووندا بێت. لەگەڵ گەورەبوونی منداڵەکان، گەنجان ناتوانن ئیش بدۆزنەوە، ئەمەش خێزان لەپەلوپۆ دەخات. خێزان کەبەگوێرەی پێوانەکانی ئابووری و دەوڵەت ئامادەکراوە، لەهەردوو لایەنەوە, ئیتر لەمیانەی شێوازی کۆنی پەیوەندیەکان بەرێوەناچێت و لەنێو چەقبەستندایە. نەخێزانێکی شێوازی رۆژئاوا، نەخێزانی شێوازی رۆژهەلات، هیچ یەکێکیان لەئاراد نییە. داڕووخانی خێزان لەنێو ئەم هەلومەرجانەدا دێتەئاراوە. بەبەراورد لەگەڵ ئەو پەیوەندییە کۆمەڵایەتیانەی خێراتر هەڵوەشانەوە، تائێستا لەسەر پێمانەوەی خێزان و پاراستنی هێزەکەی، بۆئەوە دەگەڕێتەوە کەتاکە پەناگەی کۆمەڵگایە. مسۆگەرنابێ خێزان بچووکبکرێتەوە. ئەو رەخنانەی پێشمانخست بەو واتایە نایێت کەلەریشەوە رەتبکرێتەوە. بەڵکو پێویستی سەرلەنوێ تێگەیشتن و ئاواکردنەوە دیاری دەکات.

لەژن زیاتر، بەرۆژە ڤکردنی کێشەی پیاو بەشێوەیەکی قورس زۆر گرنگ و بایەخدارە. باڵادەستی پیاو، شیکردنەوەی زاراوەی دەسەڵات، لەکۆیلایەتی ژن کەم بایەختر نییە. لەوانەیە قورستریش بێت. ئەوەی بەلای وەرچەرخاندا نایێت و رێگای لەپێش ناکاتەوە لەژن زیاتر پیاوە. کاتێك دەست لەشێوەی پیاوی باڵادەست بەربدات، هەروەکو ئەو حوکمدارەی دەوڵەتی خۆی لەدەستداوە هەست بەوەدەکات کەفەوتاوە. دەبێ ئاماژە بەوەش بکرێ کەئەمشێوە پووچەی باڵادەستی لەئازادی بێبەشیکردووەو کردوویەتی بەموحافەزەکارێکی تەواو. گووتنی سەرەتا دەوڵەت کێشەیە، دواترخێزان، هەڵوێستێکی راست نییە. ئەم دوو دیاردەیە لەنێو پەیوەندییەکی دیالەکتیکیدان، پێویستە بەیەکەوە تاوتوێ و شیبکرێنەوە. ئەو ئەنجامانەی سۆسیالیزمی بونیادنراو بەگووتەی "سەرەتا دەوڵەت چارەسەربکەین دواتر نۆرەی کۆمەڵگادێت" رێگای لەپێشکردەوە لەبەرچاوانە. هیچ کێشەیەکی جددی کۆمەڵگا وەهاچارەسەرنابێت کەیەکێکیان بخەیتە پێشەوەوگرنگی پێبدەیت. لەنێو یەکپارچەیی تەماشاکردنی کێشەکان، واتادان بەهەر کێشەیەك لەمیانەی پەیوەندییەکەی لەگەڵ کێشەی دیکە، کاتێك بەرەو چارەسەریش دەچێت نیشاندانی هەمان نزیکبوون و هەڵوێست، رێچکەیەکی راسترە. چۆن بەبێ چارەسەرکردن و شیکردنەوەی زهنییەت ناتوانێ دەوڵەت شیبکەیتەوە، بەبێ شیکردنەوەی دەوڵەت ناتوانی خێزان شیبکەیتەوە، ژن شینەکەیتەوە ناتوانی پیاو شیبکەیتەوەو پڕلەکەموکورتی دەبێت، لەهەمانکاتدا بەبێ ئەنجامدانی پێچەوانەکەی گەڕان بەدوای چارەسەری بەو ئەندازەیە بەناتەواوی دەمێنێتەوە.

4 ـ هەندێ دیاردەی دیکەی سەرەکی لەناو کێشەکانی رۆژهەڵاتی ناویندا هەن کەپێویستیان بەپێناسەکردن هەیە. دیاردەکانی لەشێوەی ئەتنیك، نەتەوە، وڵات، توندوتیژی، چین، موڵکایەتی و ئابووری و ... هتد دوورن لەوەی لەئاستی چەمکدا پێناسەکرابن. بەچەمك بوون وەك ئاستێ کە پێناسەی دیاردەکان پێی دەگات، بە دامالینی لە ئایدیۆلۆژیا شۆڤێنیستەکان پێك نەهێنراوە. لەکولتووری رۆژهەڵاتی ناویندا بەشێوەیەکی زانستیانە بەهای راستەقینەی ئەم دیاردانە نەخراوەتەڕوو. یان لەمیانەی چاویلکەی ئایدیۆلۆژیای ئایینی یاخود چاویلکەی میلیگەرایی شۆڤێنیزم تەماشایانکراوە, بەگوێرەی خۆیان ئەنجامی پڕ لەباری بێچارەیی بەدەستدێنن. پرسیاری لەوجۆرە ناکرێت ئایا بەهاو جێگا و قورسایی ئەتنیك،

نەتـەوە، وڵات، توندوتیـژی و موڵکایـەتی ــ ئـابووری لەراسـتی بەکۆمەڵگابوونـدا چـییە، پەیوەندییـەکانی نێوانیـان گوزارشـت لەچیدەکات. راستینە دەکرێتە قوربانی رێنمایی ئایدیۆلۆژی. سیاسـەتیش بەرێنماییـەکی لـەوەخراپتر بەشـێوەیەکی هێرشـبەرو تاکڕەوانـە هەڵسوکەوت دەکـات. دەرفـەت و شـانس بەهەڵوێـستی ئاقڵمەندانـە، دادوەرو دیموکراتییانـە نـادات. کەوتوونەتـە نێـو هەستێکی وەها هەروەکو بڵێی رۆشنکردنەوەی دیاردەکان لەمیانەی هەڵوێستی زانستی دوور لەهەڵوێستی ئایدیۆلۆژی ــ سیاسی تەواوی گەمەکانیان تێکدەدات. لەرۆژهەڵاتی ناوینـدا ئاشکرانەکردنی راسـتییەکان و لـەتاریکی هێـشتنەوەیان ئـەرکێکی گرنگـی پـەروەردەو سیاسـەتە. تاسـەرکەوتن بەدەسـتنەیەت هونـەری دەسـەڵات ئـەنجامنادرێت. بـەتاڵکردنی سـیحر بەشـەفافبووندا تێپەڕدەبێت.

لەهەڵوێستەکانمان چەندەی بڵێی قورساییمان خستەسەر ئەتنیك ـ تیرەی بەرایی، تیرە، خێل و قـەوم. ئەگـەر بەشـێوەیەکی ناڕاستەوخۆش بێت هەوڵماندا لەدایکبوون، گەشەکردن و وەرچەرخانەکەی نیشانبدەین. ئەگـەر وەکـو جـارانیش نـەبێت, بـەڵام ئەمە راستینەیەکە هێشتا لەرۆژهەڵاتی ناویندا قورسایی خۆی پاراستووە. لەناوچە لادێیەکاندا بەهێزترە. لەشارەکاندا جێگای خـۆی بـۆگروپی لەشێوەی تەریقـەت و هاوتاکـانی بەجێهێـشتووە. لەبەرئـەوەی هـاوڵاتێتی و دیموکراسـی تـەواو لـەئارادا نییـە، هەرکەسە و سەر بەئەتنیك و گروپێکە. دەوڵەتەکانیش بەئەندازەی خێزانەکان چاودێری هەبوونەکانی دیکەی ئەتنیك دەکەن. بـەبێ لەبەرچـاوگرتنی هێـزی عەشـیرەتەکان، ئاسـتەمە سیاسـەت سـەرکەوتووبێت. لەبەرئـەوەی لـەنێو جیـاوازی چـینایەتی و نەتەوەبوونـدا بەتـەواوی نەتواوەتـەوە، پـشێوی و پاشـاگەردانی کۆمـەڵگای زیـاترکردووە. بـەڵام وەك ئەنـدامێکی بـەرخودانی مێـژوویی لەبـەر ئـەوەی گـرنگن کـە هـەڵگری کولتـووری رەچـەڵەکن. حاشـالێکردن یـاخود رەتکردنەوەیـەکی وشـك واقیعـی و سوودبەخش نییە. گرنگە بایەخدان بە پەیوەندییەکانی ئـەتنیك و پێویـستی راسـت شـیکردنەوەی لەگـەڵ کەوتنـە نێـو مـەیلی سیاسەتگەرایی تەسك و میکرۆمیللیگەرایی کەئەتنیك بەبنەمادەگرێت، جیابکرێتەوە. ئەوەی یەکەمیان چەندە بەرەو ئەنجامی راست دەچێت، لەوانەیە ئەوەی دووەم بەو ئەندازەیە بەرەو ئەنجامی چەوتمان ببات.

نەتەوەو نەتەوەگەرایی، ئەوچەمکانەن کەلەکۆمەڵگای رۆژهەڵاتی ناویندا لەجیاتی بوون بەهێزی چارەسـەری لایـەنی بـوون بەکێشەیان قورسـترە. لـەقۆناخی مارکـانتیلیزم (سـەرمایەداری بازرگـانی) کەسـەردەمی لـەدایکبوونی سـەرمایەدارییە، بـەهۆی پێویستی بازاڕی نەتەوەیی و لەمیانەی سنوورە کۆنـەکانی زمـان، سـەرەتا وشـەی نەتـەوە دواتـریش نەتەوەگـەرایی دروسـتکراو خواسـتیان شـیبکەنەوە. چـەمکی نەتـەوە، گوزارشـت لـەو واتایـەی ئوممـەت ــ کۆمەڵەیـەکی گرێـدراوی یـەك ئـایین ــ دەکـات کەبـەگوێرەی سـنوورەکانی زمـان دیـاریکراوە. لەگەوهـەری خۆیـدا لەچـەمکێکی کۆمەڵناسـی (سۆسـیۆلۆژی) زیـاتر چـەمکێکی سیاسییە. بەئامانجی سیاسی لێی نزیکدەبنەوە. لەژێر سنووری قایمتراواکاری بەدەوڵەتبوون جێبەجێدەکەن. گرنگی نەتەوە بۆ دەوڵەت، لەبنەما ئەتنیکییەکەی زیاتر، بـەهۆی بنـەما سیاسـییەکەیەتی. تەنانـەت لەلێکـەڕینی نەتـەوەی پاکـژ (نقـي)، بیـانووە سیاسییەکان رۆڵی دیاریکراو دەبینن. هەڵبەتە لەم سیاسەتەشدا کێشەی بـازاڕ رۆڵـی دیـاریکراو دەبینـێ و بنەماکەی پێکدێنێ. بـازاڕو سیاسـەت منداڵـدانی نەتەوەیـە. لـەبواری کۆمەڵناسـی بەهاکـەی بەئەنـدازەی ئـەتنیك بەهێزنییـە. ئـەتنیك یـەکێك لەبەهێزترین دیاردە کۆمەڵناسییەکانە. وەك قەوم، ئەتنیك وەکو نەتەوەیە. جیاوازی قەوم لەگەڵ نەتەوە بۆئـەوە دەگەڕێتـەوە کەهێشتا بەهای سیاسەت و بازاڕ پێشنەکەوتووە. لەرۆژهەڵاتی ناوین لەنەتەوە زیاتر، لەدەوروبەری نەتەوەگـەرایی کۆدەبنـەوە. نەتەوەگـەرایی یـاخود میللیگـەرایی جێگـای ئـەو پەیوەندییـە ئایینـە دەگرێتـەوە کـەلاوازبووە. جۆرێـك لـەئایینی دونیاییـە. سـەرەکیترین ئـامرازی رەواییدانـە بەدەوڵـەت. بـەبێ پـشتبەستن بـەئایین و میللیگـەرایی بـەڕێوەبردنی دەوڵـەت ئاسـتەمە. لەبنەڕەتدا ئایین بوهێلی (جین)ی دەوڵەتە. میللیگەراییش شێوە هاوچەرخەکەیەتی.

سەبارەت بەرۆژگاری ئەمڕۆمان نەتەوە و نەتەوەگەرایی بەهای چارەسەری کۆمەڵگای پێ نییە. بەپێچەوانەوە لەژێر پەردەی نەتەوەو میللیگەرایی کێشەکان دەشارنەوەو چارەسەری ئاستەم دەکەن. پێناسەکردن و هەڵسەنگاندنی ئەم دیاردەو بیرۆکەیە کەرابردووەکەی نەبووە بەسەدەیەك لەناو ڕاستینەی خۆیدا زۆرگرنگە. ئەوهەڵوێستە ئایدیۆلۆژی و سیاسییەی تەنیا پشت بەنەتەوەو نەتەوەگەرایی ببەستێ لەوانەیە بەرەو چەندین هەڵەمان ببات. ئەو نەتەوەگەراییانەی گەیشتنە ئاستی شۆڤێنیزم، ئەو رۆڵەی لەشەڕەکانی سەدەی نۆزدەهەم و بیستەمدا بینییان لەبەرچاوانە. لەتەواوی میللیگەرایی رۆژهەڵاتی ناویندا، بەتایبەتیش لەمیللیگەرایی عەرەب ــ ئیسرائیل لەبەرچاوانە کەبەکارهێنانی میللیگەرایی لەسیاسەتدا چ جۆرە چەقبەستن و چالاکی خوێناوی و ئێش و ئازاری مەزنی لەگەڵ خوێداهێناوە. بەهەموو جۆرێك بەکارنەهێنانی میللیگەرایی لەکردەوە ئایدیۆلۆژی و سیاسییەکاندا گرنگە، هەرچی دیاردەو راستی نەتەوەیە بەو ئەندازەیەی رۆڵی لەچارەسەری کێشەکانی کۆمەلگادا هەبێت بەبنەماگرتنی بایەخدارە. لەرەوشێکی پێچەوانەدا هەروەکو لەئەوروپادا روویدا، ئەوا بەهۆی ئەو خۆ پێوانەکردنە ئایدیۆلۆژیەی هەیە خۆی لەخۆیدا بنەماکانی لەرۆژهەڵاتی ناوین بەهێزە، لەقووڵترکردنەوەی ئاڵۆزی و ئاژاوە، هیچ ئەنجامێکی دیکەی نابێت.

لەگەڵ ئەوەی بیرۆکەی نیشتمان (وڵات) وەك جێگای نیشتەجێبوون بۆ سەردەمانێکی دێرین دەگەڕێتەوە، بەڵام وەك ئەو جوگرافیایەی دەوڵەتی ــ نەتەوەیی بەبنەمای دەگرێت نوێیە. لەسنووری ئەتنیکی زیاتر، سنووری سیاسی بەبنچینە وەردەگرێت. ئەوەی لەرۆژهەڵاتی ناویندا دەستنیشانکراوە جیاوازیەکەی لەگەڵ ئەوەی ئەوروپا، سنوورەکانی نەتەوە سنوورەکانی زمان نییە، بەڵکو ئەو سنوورانە دیاری دەکات کەدەوڵەت پشتی پێدەبەستێ و بەبنەمای دەگرێ. لەرەوشێکی وەهادا نیشتمان دەبێتە دیاردەیەکی سیاسی. بەواتای هاوچەرخ هەردەوڵەتێك مانای نیشتمان (وڵات)ێك دەبەخشێت. ناتوانین لەمیانەی هەڵوێستێکی ئایدیۆلۆژی و سیاسی پێناسەیەکی راست بۆ نیشتمان (وڵات) بکەین. هەروەها تەنیا سنوورەکانی زمانیش بۆ پێکهێنانی وڵات بەشناکات، هەڵسەنگاندنی وەك چەمکێکی کولتووری نەختێکی تر نزیکی راستییە. ئەو شوێنە جوگرافیانەی نەتەوەگەرایی سیاسی تێپەڕکردووە، واتە زۆر لەوە پێشتر گەلان بەدرێژایی مێژوویان تێیدا نیشتەجێبوونە بەنیشتمان (وڵات) ناودەبرێت. هەروەکو چۆن دەبێ تاکەگەلێك خاوەن وڵاتێك بێت، بەهەمان شێوە ئەو گەلانەی بەناویەکدا چوونە دەشێ وڵاتێکی هاوبەشیان هەبێت.

کاتێك رۆژهەڵاتی ناوین بەیەکپارچەیی تاوتوێ دەکەین، ئەوا پارچەکردنی بەشێوازی ئەوروپا زەحمەتی مەزن دێنێتەئاراوە. یەکپارچەیی و تایبەتبوون تابلێی جێگیربووە. پەیوەندییە کۆمەڵایەتی و ئابووریەکان دیاریانکردووە کەکامە شوێن کامە مەملەکەتی پێدەڵێن. دابەشکردنی سیاسی زۆرەملێ، بەئەندازەی ئەو بەهایانەی لەمێژوودا خولقێنراون بەهێز نییە. ئەو سنوورە سیاسییانەی لەکۆتایی شەڕی یەکەمی جیهانیدا کێشران، رێگای لەپێش شێواندنی چەمکی وڵات کردەوە، راستتر بڵێین رێگای لەپێش سەرهەڵدانی کێشەی راستەقینەی وڵات کردەوە. راستینەی یەکپارچەیی سیاسی رۆژهەڵاتی ناوین، نەخشەی سیاسی ئەمڕۆ بەواقیعی نابینێ. دینامیزمی سیاسییانەی پێویستی بەیەکپارچەیی گۆڕەپانی جوگرافی جیاواز هەیە. رەوشی لەئارادایە پێویستی بەکێشمەکێش و پێکدادانی نێودەوڵەتییەو میللیگەرایی هاندەدات. نموونەی ئەمەش فەلەستین ــ ئیسرائیل و کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان)ە. نەریتی ئیمپراتۆریەتی رۆژهەڵاتی ناوین زیاتر نزیکی فیدرالیزمە. لەیەکەمین ئیمپراتۆریەتەکان تاوەکو دەگاتە دوا ئیمپراتۆریەتی عوسمانی پێکهاتەی ئابووری، سیاسی و ئیداری ناوچەکە فیدرالیزمە. ئەو فیدراسیۆنەی لەسەربنەمای ناوچە ئۆتۆنۆمییە فراوانەکانە، لەفیدراسیۆنی وڵاتە یەگگرتووەکانی رۆژگاری ئەمڕۆمان دەچێت. گرفت و کێشەی سەرەکی رۆژهەڵاتی ناوین سەبارەت بەمەسەلەی وڵات لەوەوە سەرچاوە دەگرێت

کەناگەڕێتەوە نێو رەوشی نەریتە فیدرالێیە باوەکەی و تووشی پارچەبوونێکی ناواقیعیانەی چەندین دەوڵەتی ــ نەتەوەیی بووە. تاوەکو ئەم پێگەیە تێپەڕنەکرێت زۆر ئاستەمە بەچەمکی واقیعیانەتری وڵات و هاووڵاتیبوون بگەین.

دیاردەی چین کەمتر لەوەی شیمانە دەکرێت لەسیستەمەکانی کۆمەڵگادا واتای سۆسیۆلۆژی لەخۆوە دەگرێت. ئەو پەیوەندییانەی بەقووڵایی کاریگەرییان لەسەرکۆمەڵگا هەیە، ئەوانەن کەگەوهەری ئایدیۆلۆژی، سیاسی و ئەتنیکی و کۆمەڵەی دیکەیان هەیە. جموجۆڵی هۆشمەندانەی چین سنووردارە. لەکۆمەڵگاکانی دەسەڵات و دەوڵەتگەرایی جیابوونەوەی چینایەتی ناچارییە. تاوەکو دیاردەی چین پێکنەیەت، دەسەڵات و دەوڵەت گەشەناکەن, بەڵام هیچ پێکهاتەو بونیادێکی دەوڵەت و دەسەڵات لەلایەن ئەو چینە کۆمەڵایەتییەوە لەناو نابردرێت کەلەژێرەوە بۆخۆی کردووە بەپاڵپشت. جیابوونەوەی چینایەتی و بەدەوڵەتبوون یەکتری دەکەن بەهەبونی ناچاری. لەوانەیە تێکۆشانێکی دژوار لەنێوانیاندا هەبێت. لەئەنجامدا سازشکردنیان بێگومانە. چینی باڵادەستی دەوڵەت و چینی ژێردەست دوالیزمێکی دیالەکتیکی لەخۆوە دەگرن. دەوڵەت ئەو ستاتۆو راوەستەیەیە کەلەنێوان ئەم دووالیزمەدا هەیە. ئەگەر یەکێکیان نەبێت ئەویتر ناتوانێ لەسەرپێیان بوەستێ. ئەگەرچین نەبێ دەوڵەتیش نابێ. سووربوون لەسەرچینایەتی سووربوونە لەسەردەوڵەت. پەسندانی چینی چەوساوە لەئەنجامدا بۆ پەسندانی ئەو دەوڵەتە دەگۆڕێت کەبەشێوەیەك لەشێوەکان پەسندی کردووە. وەك چەمك گووتەی دەوڵەتی چینی کارکەر(کرێکار) هەڵەیە. گووتنی دەوڵەتی چینی کارکەر، واتە خۆم بۆرژوازی دەخوڵقێنم. ئەزموونی سۆڤێت، بەڵگەی سەلمێنەرو بەرچاوی ئەمەن. راسترین شێوەی تێکوشانی چینایەتی ژیانەکردنی چینایەتییە لەبواری ئایدیۆلۆژی و پراکتیکیدا. ناوی ئەمەش ژیانێکە لەشێوەی تاکی ئازاد، گروپی ئەتنیکی یاخود وەکو هەر جەماعەتێکی دیکەیە. ئەوەی لەدەوڵەت دەمێنێتەوە دەزگایەکە (ئاسایشی گشتی و سوودی رای گشتی) پێدەڵێن، کۆردیناسیۆن (کارگێری)یەکە کەبەئیرادەی هاوبەشی کۆمەڵگا دەستنیشاندەکرێت.

لەشارستانییەتی رۆژهەڵاتی ناویندا جیابوونەوەی چینایەتی پووخت لەسەردەمی لەدایکبوونی شارستانییەتی سۆمەرو میسردا بەرەسەنترین باری خۆی لەئارادابووە. لەمیتۆلۆژیادا وەك خوڵقێنراوە بەشێوەی ئیلاهی و لەقوڕ دروستکراوەکان واتاداردەبێت. ئەمە جیابوونەوەیەکی ریشەییە. لەئایینە تاکخوداییەکانیشدا ئەم جیابوونەوەیە بەشێوەی ئەهلی پێخەمبەر(ئەهلی بەیت) و ئوممەت گۆڕاوە. حەزرەتی موسا لەنێو تیرە عیبرانییەکان دەسەڵاتی "کاهینێتی" دەداتە ئەو تیرەیەی کەلەخۆی نزیکە، بەمجۆرە جیابوونەوەیەکی چینایەتی تایبەت بەخۆی دەستپێکردووە. حەزرەتی عیسا خاوەن پێگەیەکی وەهایە لەبەرامبەر چینی کاهین سەرهەڵدانی هەژاران دەستپێدەکات. ئایینی مەسیحیش دواتر لەسەر بنەمای شوێنپەنجەی ئیمپراتۆریەتی رۆما جیابوونەوەی چینایەتی بەخۆوەدیوە. لەکاتێکدا بەرزترین ئاستی کلێسا دەوڵەتی ئایینی دادەمەزرێنێ، لەژێرەوە لەنێو گەلدا توانیویەتی جیابوونەوەیەکی چینایەتی تایبەت بەخۆی لەژێرپەردەی ئایین پێشبخات. کاتێك بەبێ هەبوونی قووڵایی ئایدیۆلۆژی، زیاتریش لەمیانەی پاشماوەکانی دەوڵەتی بێزەنتی و ساسانی لەرێگای خەلیفەکان دەوڵەتی ئیسلامی ئاواکرا. وەك گروپێکی بەرفراوانی باوەڕهێنەکان ئوممەتیشی کردووە بەکۆڵەکە سەرەکییەکانی ئەم دەوڵەتە. ئوممەت گوزارە لەو بەشەی کۆمەڵگای دەوڵەتی ئیسلامی دەکات کەبەباشی باوەڕیهێناوەو فێرە گوێڕایەڵیکردن کراوە. پەردەی ئوممەت جیاوازی چینایەتی راستەقینە دادەپۆشێ، رێککەوتن و سازشکاریان لەنێودا ئەنجامدەدات.

ناسنامەی سۆسیال دیموکراتی ئایینە تاکخوداییەکان لێرەدا بەرامبەرمان دەردەکەوێت: ئەویش سازشکاری(تەبایی) نێوان چینەکانە. لەراستیدا حەزرەتی عیسا شۆڕشگێڕێکی رادیکاڵی چینایەتییە. لەئایینی مەسیحیدا, بەتایبەتی لەقۆناخی بەدەوڵەتبووندا, ئاریوسگەرایی نوێنەرایەتی بەرخودانی سەرسوڕهێنەری چینایەتی دەکات. هەمان مەیل, لەکاتێکدا مەزهەبی سوننی لەئایینی ئیسلامدا بەدەوڵەت دەبێ (دەبێتە خاوەن دەوڵەت) ئەوا لەدیاردەو مەزهەبگەرایی عەلەویدا نوێنەرایەتی

گروپـه هـەژارو چەوسـاوەکانی گـەل دەکـات. لەرۆژهـەڵاتی ناویـنـدا چـینەکان لەمیانــەی پێکهاتــە رووت و ئاشـکراکانیان دەرناکەونـەروو. بـەردەوام لەمیانـەی پۆشـتنی پـەردەو دەمـامکی ئـەتنیکی، ئـاییـنی و مەزهـەبی دێنـە بەرامبـەرمان. پێویـستە جیـاوازی چـینایەتی لـەناو دەمامـك و پـەردە ئـەتنیکی و ئایدیۆلۆژییـە فوولـەکان بدۆزینـەوە. تێکۆشانەکانیـشیان هـەمان تایبەتمەندێتی نیشاندەدات. لەهەر تێکوشانێکی ئـەتنیکی، ئـاییـنی، مەزهـەبی و هـزری و گروپـی دیکـە، بـەردەوام گەوهـەرێکی چینایەتی هەیە. کاتێك هەڵوەستەو نزیکبوونەوە بۆ شیکردنەوەی دیاردەی کۆمەڵگا دەکرێت، پێویستە بـەردەوام ئـەم راستییە لەبەرچاوان بگێردرێت. لەرۆژهەڵاتی ناوینی رۆژگاری ئەمڕۆماندا کاتێك چینەکان لەسەردەوڵەت ململانـێ دەکـەن ــ بۆنموونـە لەئێراق ـ لەو پەیوەندی و ناکۆکییە دەبینرێ کەلـەنێوان عەرەبـەکانی هـەردوو مەزهـەبی شیعەو سوننی و ئـەتنیکی کورد و کەمایەتییەکانی دیکە لەئارادایە. جیاوازی چینایەتی وەك لەفوولایی پێکهاتەی ئەتنیکی، ئاییـنی و ئایـدیۆلۆژی گـەل و دەوڵـەت دەژێنـدرێ. هەربۆیـە بەشێوازی رۆژئـاوا پارتـەکانی چینی ئاشکرا واتایـەکی ئـەوتۆی نییـە. نـابێ بـەهیچ شێوەیەك جیـاوازی چینایەتی پـشتگوێ بخرێـت، بـەڵام بەشێوەیەکی واقیعـی رەچاوکردنی رەوشـی بەرجەسـتەی تایبـەت بـەخۆی و بـەبێ ئـەوەی بکەوێتە نێوچەمکی رەهای چینایەتی ـ وەکو چینی کارکەر، جووتیار ــ، ئەوا پێشخستنی شیکردنەوەو پراکتیك ئـەنجامگیرترە. لەرەوشـێکی پێـچەوانەدا هـەروەکو لـەرۆژگاری ئەمڕۆمانـدا لەئارادایـە، ئـەوا دیـاردەی جیـاوازی چـینایەتی لەفوولکردنـەوەی بێچارەیی رۆڵی ئامراز دەبینێ.

پارتـە کۆمۆنیـستە کلاسیکەکان، سۆسیال دیموکراتـەکان و پارتـەکانی رزگـاری نیـشتمانی بـەهۆی هەڵوێـستیان بەرامبـەر بەچـینی هاوچـەرخ، لەژێرکـەوتن رزگاریـان نـابێ. هـۆی سـەرنەکەوتی پارتـە کۆمۆنیـست، سۆسـیال دیمـوکرات و میللیگـەرا رادیکالـەکانی ئـێران، ئێـراق، تورکیـا، میـسرو سـوریا، بەپێـچەوانەوە سـەرباری هەوڵـە گرنگـەکانیان لەتێکوشـانی دەسـەڵاتدا ژێرکەوتنیان بەرامبەر لێشاوەکانی ـ شیعە، ئیخوانی موسلمین، حـەماس، حزبـوڵڵاو هاوشێوەکانیان ــ کەبەشێوەیەکی کارامـە پەردەو دەمامکی ئاییـنی بەکاردێنن، رۆڵێکی دیارو بەرچاوی ئەم هەڵوێستە قەباو وشکەیان هەیە.

لەگەڵ ئەوەی دیاردەو چەمکی موڵکایـەتی لـەقۆناخی جیابوونـەوەی چـینایەتی گەشـەکردنی کۆمـەڵگادا بەرچـاوتر دەبێـت، ئــەوا ئینتیمـای کۆمەڵایـەتی و هەسـتی ناسـنامە لەقوڵاییەکانیـدا پێکـدێت. جیاکردنـەوەی دووجـۆر موڵکایـەتی سوودبەخش دەبێت. موڵکایـەتی بەکۆمـەڵ (هاوبـەش) دەتـوانرێ بـە ئـیرادەی تەسـەروفکردن لەسـەر هـەر شـتێ پێناسـە بکـرێ کـە مـەرجی هاوبەشێتی ژیانی کۆمەڵگایەکی رێکخستوو بە پێویستی بینیوە. هەرتاکێکی ئەم کۆمەڵەیە سەبارەت بەو موڵکە خاوەنی هـەمان ماف و تەسەڕوفە ـ واتە خاوەنی ئیرادەی بەکارهێنانە ـ لەراستیدا بەهۆی ئەم گەوهـەرەی نـاتوانرێ بەتـەواوی بەموڵکایـەتیش ناوببرێـت. کۆلـەکتیفیزم (کۆمـەڵکاری) بـەواتای نکـوڵیکردنی موڵکایـەتی تایبەتـە. هەرچـی موڵکایـەتی تایبەتـە زێـدەڕۆیی تەسـەڕوفکردن و بەکارهێنانـە لایـەن، تـاك و تاکـە مۆڵبووەکانــەوە دژ بـە بەرژەوەنـدی موڵکایـەتی گـشتی ـــ بـە کۆمـەڵ. شارستانییەتی رۆژهـەڵاتی نـاوین، بـەهۆی ئـەو تایبەتمەندێتییـەی کـە لەهـەمووان کۆنـترە لـەبواری تێپـەڕبوون بەجیابوونـەی چـینایەتی نوێنەرایـەتی ئەوکۆمەڵگایـە دەکـات کـە لەکۆنــەوە موڵکایـەتی ناسـیوە. دەوڵـەتبوون لەگـەڵ پێکهـاتنی خۆیـدا موڵکایەتییـەکی پێشخـستووە کەتایبەتمەنـدێتی کۆمـەڵکاری و تایبـەت بەتێکـەڵی لـەخۆوەدەگرێت. واتـە مـۆدێلێکی وەهانییـە کەسـەرەتا خـاوەنی موڵکـە تایبەتـەکان دواتـر دەوڵـەتیان خـستبێتە دەسـتەوە، لەگـەڵ بەدەوڵەتبوونـدا سیـستەمێکی بەناویەکداچووی موڵکایەتی تایبەت ـ بەکۆمەڵ پێکهاتووە. چینی سەروو چـەندە بەدەوڵـەتبوونی ئەنجامـدابێت (بەدەوڵـەتبوو بێت) بەو ئەندازەیە بۆتە خاوەنی موڵك. کـەدەڵێ دەوڵـەت، بـەواتای راگەیانـدن و لەقەڵەمـدانی هـەموو سـنوورەکانی دەوڵەتـە وەك موڵکی خۆی. خودی دەوڵەت گەورەترین هاوبەشی (شريك) موڵکە. یەکینـەی موڵکایـەتی تایبەتـە. لـەژێرەوەو توێـژەکانی نـاوینیش مۆڵـەت بەهـەبوونی موڵکایەتییـەکی تایبـەتی سـنووردارەدەدات. ئـەویش لـەوە رزگـاری نابێـت کـەزووزوو دەسـتی

بەسەردانەگرن. هەربۆیە موڵکایەتی تایبەت هێندە گەشەناکات. ئەو موڵکایەتییە تایبەتەی لەدەرەوەی دەوڵەتە هێنـدە هێنـدە جێگای ئاسایش و ئارامی نییە. ئەم رەوشەش ئەوە روونـدەکاتەوە کەبۆچی هاوشـێوەی رۆژئـاوا موڵکایـەتی تایبـەت گەشـەی نـەکردووە. شێوازی پێکهاتنی دەوڵەت فاکتەرێکی سەرەکی دیارکردنی چۆنییەتی موڵکایەتییە.

هەر لەسەرەتاوە سنووردارکردنی دەوڵەتی رۆژئاوا لەلایەن چینی بـۆرژوا ئەرسـتۆکراتەکان کەپێگـەی مۆڵکایـەتی تایبـەتیان بـەهێزبوو، دەرفـەتی بـۆ ئـەوە رەخـساندووە کـەدەزگای موڵکایـەتی تایبـەت بەشـێوەیەکی بـەهێز پێکبێـت. لەئـەزموونی شارستانییەتی رۆژئاوادا سەلمێنرا کەموڵکایەتی تایبەت زۆرلەموڵکایەتی دەوڵەت خوڵقکارترە.

هەرچـی موڵکایـەتی بەکۆمەڵـە لەقووڵاییـەکانی کۆمـەڵگادا زیـاتر لـەناوخێزان، تـیرە، مەزهـەب و کۆمەڵـەو گروپـەکانی هاوشـێوەی ئەمانـە بـەردەوامبووە. تێکەڵنـەکردنی ئـەم چـەمکەی موڵکایـەتی گـشتی لەگـەڵ چـەمکی موڵکایـەتی تایبـەت ــ بەکۆمـەڵی دەوڵـەت گرنگـی و بایـەخێکی مـەزن لـەخۆوەدەگرێت. موڵکایـەتی دەوڵـەت پاشـڤەرۆترین، مـشەخۆرترین جـۆری موڵکایەتییەو تابڵێی لە خوڵقکاری دوورە. پێویستە یەکێك لەهۆکارە سـەرەکییەکانی دواکـەوتوویی ئـابووری رۆژهـەڵاتی نـاوین لەو زێدەڕۆییە ببینین کە لەموڵکایەتی دەوڵەتدا هەیە. سیستەمی دەوڵەت و موڵکایەتی دەوڵەت کەبەشێوەی تەنێکی نەخۆشـی کۆمەڵگا گەورەدەبێت, هەناسەی لەبەر کۆمەڵگا بڕیوە. لەبنەڕەتدا بەزۆری واتای دەوڵەت و موڵکایەتی هـەمان شـتە، هاوواتایـە. بەناویەکداچوونی موڵك ـ مەلیك ـ موڵکداری ئەم دیاردەو چەمکە نیشاندەدات. ئەگەر گشتگیرییەکی بەکۆمـەڵ ئـەنجام بـدەین دەبینین، خودا = خاوەنی هەموو شتێکە، دەوڵەتی پادشای ـ خوداوەند = پادشای ـ خوداوەند, خاوەنی هەمووشتێکە، پادشای ــ خوداوەند = دەزگای دەوڵەت، دەزگای دەوڵەت = خاوەنی هەموو شتێکە. ئەگەر ئـەم پەیوەندییـەی نێـوان دەوڵـەت و موڵکایـەتی لەئاستێکی ئۆپتیماڵدا شینەکرێتەوە، ئەوا گەشەکردنی کۆمەڵگا زۆر ئاستەم دەبێت. ئەوەی پەیوەنـدی تەندروسـتی نێـوان تاك و کۆمەڵگا لەڕیشە دێنێ دەوڵەت ـ وەك کۆی هەموو ئەوانەی دەستی بەسەردا گرتووە ـ و موڵکایەتییە.

چەمکی ئابووری (ئۆکۆنـۆمی) گەردوونییـە. دەتـوانرێ وەك رێکخـستنی ئـاڵوگۆڕی مـاددە لـەرووداوی زیندەچالاکی جیهـانی تەواوی زیندەوەرەکاندا پێناسەیەکی گشتی پێ بدرێت. بەدەستهێنانی ماددەی زیندووکەرەوە لەماددەی بێگیان و بـەکاربردنی و دیسان دووبارە گەڕاندنەوەی بۆماددەی بێگیان گەوهەری چالاکی ئابوورییە. ئاشکرایە کەکۆمەڵگاش لەبەردەوامکردنی هـەبوون و پێکهاتـەی خـۆی لـەم چـالاکییە بێبـەش نـامێنێ. بـەڵام راسـتییەکی دیکـەی پەیوەسـتدار ئەوەیـە، زینـدوویی نـەبێت ــ وەك زهنییەت و رۆح ـ ئابووری نابێت. هەربۆیە فورسایی خستنەسەر تاکـە فاکتـەرێك و ئەنجامـدانی شیکردنەوە بـەرەو ئـەنجامی هەڵەدەچێت. شیکردنەوەی زهنییەت و ئابووری لەناویەکدا راستترین شێوازو رێچکەیە. بەتەنیا ئەنالیزەکردن (شرۆڤەکردن)ی ئابووری یاخود زهنییەت (هزر) بەرەو هەمان هەڵەدەچێت کەفیل بەتاڵەمووێکی پێناسـە بکرێـت. ئاشـکرایە زهنییـەت چـەندە خوڵقکارو بەبەرهەم بێـت، کاریگـەری ئـابووریش بـەو ئەندازەیـە بەرهەمـدار دەبـێ. لەنموونـەی مێـژوویی بنارەکـانی نـاوەوەی چیاکانی ئامانۆس ـ تۆڕۆس ــ زاگـرۆس ئاشـکرایە کەزهنییـەتی مـرۆڤ لەسـاڵانی 6000—4000 ی پ.ز کەشۆڕشـی ئـابووری هاتەئاراوە لەیەکێك لەبەرهەمدارترین قۆناخەکانی خۆیدابوو. بەپیتی و بەهەمداری ئابووری کەنارەکانی ئیجە شارستانییەتی گریت، گریك و رۆمای خوڵقاندووە. ئەم وابەستەی شۆڕشـە هـزری، فەلـسەفی و زانـستییەکانە. زهنییـەتی رێنیـسانس ئـابووری ئەورووپای مەزنی خوڵقاندووە. کاریگەریەکان دوولایەنەیەو یەکتری تێردەکەن.

ئەو چاخە ئابوورییانەی گەشـەکردنی زهنییـەتی شارسـتانییەتی رۆژهـەڵاتی نـاوین رێگـای لەپێـشکردەوە دیـارن. بەرامبـەر ئەمە دابڕانی زهنییەت لەجیهانی دیاردەکان و کەوتنە ناو میتافیزیك و دابڕان لەفیزیك و نقوومبوونـە نـاو جیهـانی خـەیاڵ و وێناکـان، سـەرەکیترین فاکتـەری خـستنی بەرهەمـە لـەبواری ئابووریـدا. میتافیزیقیـای رۆژهـەڵاتی نـاوین چـەندە خـەریکی ئەوبیرۆکـە داتاشـراوانە بووبێـت کـە لـەجیهانی دیاردەکانـدا دابـڕاون، بـەو ئەندازەیـە رێگـای لـەپێش دواکـەوتوویی ئـابووری

کردۆتەوە. قاڵبوونەوە لەئیلاهیات، بەتایبەتیش مەیلی دوژمنایەتی بەرامبەر فەلسەفە کە وای لێدەکات بەرەو پێناسەیەکی راستی جیهان نەچێت، بۆتە هۆکاری پێشنەخستنی هزری فەلسەفی و زانستی و رێگای لەپێش ئەوەکردۆتەوە لەبواری ئابووریشدا بکەوێتە نێو بێچارەییەکی قووڵ و گەشەنەکات، تەنانەت لەناو شێوازو رێچکەکانی چاخی نیئۆلیتیکی هەزارانساڵ پێش ئێستا بچەقێت. تاوەکو پێشکەوتنێکی هزری لەجۆری رێنیسانس، ریفۆرم و رۆشنگەری لەرۆژهەڵاتی ناوین نەیەتەئاراوە، پێشکەوتنێکی هەمیشەیی ئابووری لەبواری دەزگابوونەوە بەدی نایەت. راستینەی سەرنەخستنی گەشەپێدان جا چ بەدەستی دەوڵەت بێت یاخود لەرێگای تاکەکان، بنەمای بێکاری و نەداری جەماوەر پێکدێنێت. ناوچەکە لەبواری سەرچاوەوە زۆر دەوڵەمەندە، تاوەکو شۆڕشێکی زهنی ریشەیی بەخۆیەوە نەبێنی، ناتوانێ شۆڕشی ئابووری ئەنجامبدات. هەربۆیە ناتوانن لەدەرهەق کێشە مەزنەکانی بێکاری و هەژاری دەربکەون. تاوەکو شۆڕشی هزری و دیموکراسی نەخرێتە ناوەندی شۆڕشی ئابووری، ئەوا گەڕان بەدوای چارسەری بێ ئەنجام دەبێت. ئەو پێشکەوتنانەی بێتەئاراوە لەبینینی رۆڵی تیمارکردنی برین زیاتر تێپەڕنابێ. بەبنچینەوەرگرتنی پەیوەندییە دیالەکتیکییەکانی نێوان ئابووری و هزری و دیموکراسی، بەم شێوەیەش هەنگاونان بەرەو چارسەری هەمیشەیی راستترین رێچکەیە.

کاتێك هەندێ چەمك رۆشندەکرێنەوە، ئەوا رۆشنکردنەوەی دیاردەکانی تەریقەت و خانەدان جێگای بایەخن کەپەیوەندییان بەدەوڵەت و ئایینەوە هەیە. تاوەکو رۆڵی خانەدان و تەریقەتەکان لەشارستانییەتی رۆژهەڵاتی ناوین روونەکرێتەوە، ئەوا بە ئەنجام گەیاندنی پێناسەیەکی تەواوکەر کەموکورتی لەخۆوەدەگرێت.

خانەدانێتی دیاردەیەکی سەرنجراکێش و بەرچاوە کەلەناو خێزان و دەوڵەت هەڵدەکشێ و لە ناوەرۆکدا هەڵگری لایەنی ئایینی و میتۆلۆژی و ئەتنیکە. بەردەوام خانەدان رۆڵی گرنگی لەهەڵکشان و داڕووخانی خێزان و دەوڵەتەکاندا بینیوە. دەگمەنە بیر لەدەوڵەتێکی بێ خانەدان بکرێتەوە. لەرۆژگاری ئەمڕۆشماندا تاڕادەیەکی مەزن ئەم رێسایە بەکاریگەرە. وەك هۆکاریش دەتوانرێ هێزی پێکهاتەی خێزانی باوکسالاری نیشانبدرێت. باوکسالارێتی بوهێل (جین)ی دەوڵەتە. هەربۆیە دەشێ بەهێزترین خێزانی باوکسالاری بۆدەوڵەتی خانەدان بەرزببێتەوە. خودی خانەدان دەبێتە دەوڵەت. خانەدانێتی دەزگایەکی وەهایە دەتوانرێ بۆهەزاران ساڵ پێش ئێستا بگەڕێندرێتەوە. شوێنپەنجەیەکی قووڵی بەسەر دەوڵەت و کۆمەڵگاوە هەیە. هەروەکو بڵێی ئاوێتەیەکی چینی باڵادەست باوەڕی ئایینی و گروپی ئەتنیکییە. لایەنێکی دیکەی کە دەست دەدات بۆ ئەمە لەڕێی پشتاوپشتیەوە ئاوێتەیەکی بۆ ماوەیەکی درێژ بەکاریگەربوونێتی. دیسان لەرێگای ژنخوازی نێوان خانەدانەکان بۆ پەلهاوێشتن و بڵاوبوونەوە لەشوێنە جیاوازەکاندا گونجاوو لەبارە. ئەم گەوهەرو تایبەتمەندێتییانە ئەوە رۆشندەکەنەوە کەبۆچی یەکەمین جار دەوڵەت لەناو خانەدانەکاندا ئاواکراوە. لەبەرژەوەندی دەزگای خانەدانێتی هێندەی رۆڵی لەپێشکەوتنە کۆمەڵایەتییەکانی کۆمەڵگادا، لەگەشەکردنی دەوڵەتیشدا بۆتە بەناوەندێکی بەهێز، ئەوا پێویست دەکات پشتگوێ نەخرێت. شارستانییەتی رۆژهەڵاتی ناوین لەواتایەکدا لەرێگای خانەدانەکان دەگوازرێتەوە. بەتایبەتیش خانەدانەکانی دەوڵەت ئەو نموونانەن کەشوێنپەنجەی خۆیان لەمێژوو بەجێهێشتووە. لەکاتێکدا لەشارستانییەتی رۆژئاوادا زیاتر ئەو خانەدانانە خاوەن قورساییبوون کەلەدەرەوەی دەوڵەتبوون، بەڵام لەرۆژهەڵاتدا رەوشی درەوشاوەیی ئەوخانەدانانە جێگای باسە کەپەیوەندییان بەدەوڵەتەوە هەیە. خانەدانێتی لەهەمانکاتدا فوتابخانەیەکە، مۆدێلی کۆمەڵگایە. گەشەسەندنە گرنگەکان دوای ئەوەی بەمۆدێل و فوتابخانەی خانەدان تێپەڕبوو، ئینجا بۆ کۆمەڵگا دەگوازرێتەوە. گروپە ئەتنیکییەکان تەنانەت نەتەوەکانیش جێبەجێ بەناوی خانەدانەکان دەناسرێن. بینینی رۆڵی دەستپێکردن رووداوێك نییە کەم بەرچاو بکەوێت. بەهێزترین ئەتنیك و نەتەوەکان، لەمیانەی هێزو ناوی ئەوخانەدانانە بەبیردەهێزێنەوە کەلەناویاندا دەرکەوتوون. ئەمەوییەکان،

عەباسییەکان، ئەیوبییەکان، سەلجۆقییەکان، عوسمانییەکان و بەرمەکییەکان, لەهەمانکاتدا بەواتای نەتەوەکانی عەرەب، تورك، کورد و فارس دێت.

نابێ هەڵوێستمان لەبەرامبەر راستینەی خانەدان نکوڵیکارانە یاخود بەشکۆمەندبینینی بێت کەتارۆژگاری ئەمڕۆمان لەنێو هەلومەرجی هزری و ماددیدا بەردەوامە. واقیعیترین هەڵوێست ئەوەیە وەك دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی ببینرێ و بەرەو زەمینەی کۆمەڵگایەکی دیموکراتی ئاسایی رابکێشرێت. بەئەندازەی نەکەوتنە نێوخۆشەویستی کوێرانەی خانەدان، دەبێ بزانرێ کەواقیعێکی کۆمەڵایەتییە، لەسەرئەم بنەمایەش پێشخستنی هەڵوێستی چارەسەرکارانە گرنگە. لەرەوشێکی پێچەوانەدا رێگا لەپێش کێشەی سیاسی و کۆمەڵایەتی رشتدەکاتەوە, لەوانەیە قەیرانەکان قووڵتربکات. ئەگەر نموونەی هەرەدوایی ئێراق نیشانبدەین کەنەخۆشی خانەدانێتی (بنەماڵە)ی سەددام رێگای لەپێش تراژیدیایەکی چەندە ترسناککردەوە، ئەوا باشتر دەرك بەگرنگی بابەتەکە دەکرێت.

تەریقەتگەراییش وەکو خانەدانێتییە، زیاتر لەبواری ئایینی ـ مەزهەبی لەئارادایە. پشت بەپراکتیزەکردنی پرەنسیپە گشتییەکانی ئایین دەبەستێ, بەگوێرەی قۆناخە بەرجەستەکانی شوێن و رۆژگار. لاوازی گشتی رێکخستنی ئایین لەرێگای رێکخستنەکانی تەریقەتگەرایی بەلاوە دەنرێت. ئایینەکان زیاتر لەمیانەی تەریقەت و مەزهەبەکان دەبن بەهێزێکی رێکخستنی بەرجەستە. لەهەرشوێنێکدا ئایینی تێدابێت هەبوونی مەزهەب و تەریقەتەکانیش سروشتییە. تەریقەت بوویەری لەئارادابوونی ئایینە بەشێوەیەکی چڕو رێکخراوتر. لەرەوشێکی وەهادا کەسایەتی سەرۆك تەریقەت و هەڵسوڕێنەرەکانی رۆڵێکی گرنگ دەبینن. لەکوێ بۆشاییەك هەبێت لەوێ تەریقەتێك لەدایك دەبێ. بەتایبەتیش ئەو توێژە جەماوەرییانەی دەوڵەت ناتوانێ تێریان بکات، بۆ رێکخستنەکانی لەشێوەی تەریقەت رادەکەن. لەوهەلومەرجانەی خێزان تەنگە، دەوڵەتیش کەس پێیناگات، رێکخستنی کۆمەڵایەتی بەهێزیش لەئارادا نەبێ، ئەوا رێکخستنی تەریقەتێك ئەگەرێکی بەهێزە. رێکخستنی مەزهەبی باری فراوانی و باوبوونی تەریقەتە. چەندین تەریقەت هەن بۆئەوەی خۆیان لەدەوڵەت بپارێزن و سنوورە تەسکەکانی خێزان تێپەڕبکەن پێویستی دەبینن کەبەشێوەی نیو ـ نهێنی بمێننەوە. لەکاتێکدا هەندێکیان وابەستەی دەوڵەتن، هەندێکیشیان بەدژواری لەبەرامبەری دەردەکەون. هەروەکو بلێی رۆژهەڵاتی ناوین کۆمەڵگای تەریقەتەکانە. لەو قۆناخە مێژووییانەی کە ئەتنیسیتە (ئەتنیك), بەتایبەتی لەشارەکاندا, ناتوانێ ببێتە وەڵام، خێزان (عائلة) تەنگ دەمێنن, لەلایەکی دیکەش کەدەوڵەت بەتەنیا خۆی بەهەموو شتێك دەزانێ, تەریقەت دەکەوێتەگەڕو رۆڵێکی گرنگ دەبینێ. لەچاخەکانی ناویندا باتنییەکان, لەراستیدا ئەو تەریقەتانەی دەڵێن نهێنین پارتی چینی هەژارانن. تەریقەتی باتینی "حەسەن سەباح" کەبەناوبانگترینیانە ـــ1100 تاوەکو 1250 ـــ سوڵتان و وەزیرکانی مەزهەب و خانەدانی سەلجوقی باڵادەستییان تەنگەتاوکردووە. خەواریجەکان, فاتیمییەکان و عەلەویەکانیش نوێنەرایەتی هەمان نەریت دەکەن. تەریقەت و جەماعەتە هاوشێوەکانی بەجۆرێك لەجۆرەکان دەزگاکانی کۆمەڵگای مەدەنی کۆمەڵگای رۆژهەڵاتی ناوینن.

لەبەرئەوەی دیاردەی تەریقەت سەرچاوەی خۆی لەبۆشاییەکی کۆمەڵایەتی وەردەگرێت پێویستی بەهەڵسەنگاندنێکی بابەتی هەیە. لەبەرئەوەی دەزگاو پێکهاتەی نیوەکۆمەڵایەتی و نیوەسیاسیین, سەبارەت بەدەسەڵات و ئۆپۆزسیۆن رۆڵیان گرنگە. لەوقۆناخ و شوێنانەی پێشکەوتنی زانستی سنووردارەو چەمکی دیموکراسی گەشەی نەسەندووە, ئەمجۆرە رێکخستنانە ناچارییە. رێگای تێپەڕکردنی ئەمانە پەرەپێدانی زانستی کۆمەڵایەتی و تێکۆشانی دیموکراتییە. لەرۆژگاری ئەمڕۆماندا رێگای راستی پەیوەندیداربوون لەگەڵ ئەو تەریقەتانەی تابڵێی گەندەڵبوونەو وەکو کۆمپانیا ئامرازی چەندین پەیوەندی بەرژەوەندیپەرستین, هێنانی زانست و دیموکراسییە بۆگەل. هەربۆیە بەلانی کەم هێندەی باوەڕی تەریقەتگەراییەکان, لەپێناو گەیشتن بەدیموکراسی باوەڕهێنان بەزانست و نرخپێدانی و نیشاندانی راوەستەیەکی بەعەزیمەت, بەبڕیارو

هەمیشەیی پێویستە. بەبێ نکوڵیکردن لەوکۆمەڵانەی ریشەکەیان بۆسەدان ساڵ پێش ئێستا دەگەڕێتەوە, لەمیانەی دەرککردن بەوەی لەدیموکراسیدا جێگای ئەوانیش دەبێتەوە, نیشاندانی هەڵوێستێکی دیموکراتییانە رێگایەکی بەکاریگەرە بۆهەڵوەشاندنەوەی موحافەزەکاری.

سەبارەت بەهەندێ پارتی سیاسی و رێکخراوەکانی کۆمەڵگای مەدەنی کەبەواتا بەرفراوانەکەی دەشێ بەتەریقەتە هاوچەرخەکانیشیان ناوببەین. دەتوانین هەمان هەڵوێست پێشبخەین. لەو هەلومەرجانەی پەیوەندییەکانی خێزان, تیرەو باوەڕی لەگەڵ پەیوەندییە ئایدیۆلۆژیە فراوانەکان بەناویەکدا دەچن, ئەوا لەرۆژگاری ئەمڕۆماندا لەروانگەیەکی فراوانەوە تەماشاکردنی دیاردەی کۆمەڵی مەدەنی جێگای بایەخە. یەکخستنی فاکتەرەکانی کۆمەڵگای مەدەنی کۆن و فاکتەرە هاوچەرخەکانی دەشێ ئەنجامی باشتری لێبکەوێتەوە. ئەودامودەزگایانەی کۆمەڵگای مەدەنی کەپشت بەرابردووو نەریتەکان نابەستن لەوانەیە دووچاری چەندین کێشەوگرفت ببن. هەربۆیە بەخێرایی هەڕەشەی وشکبوونی هەیە. هەر بزووتنەوەیەکی ئایدیۆلۆژی, سیاسی, کۆمەڵایەتی و هونەری پەیوەندی لەگەڵ نەریتەکان نەبەستبێ شانسی سەرکەوتنی هەمیشەیی و بەردەوام نابێت؛ وەکو مۆدە لەوە رزگاری نابێت کەکاتیی و راگوزارەیی بێت. بەتایبەتیش لەرێگای ئەزموون وەرگرتن لەرەوشی چەپ کەدابونەریتی بچووککردەوە, پێوستە بزووتنەوەیەکی سیاسی ـــ دیموکراتی و کۆمەڵگایەکی مەدەنی پێشبخرێت کەسەرلەنوێ پەیوەندی لەگەڵ دابونەریت ببەستێ, ئەمەش رۆڵێکی چارەنووسسازانە دەبینێ بۆ دەرکەوتن و رزگاربوون لەقەیران و دەشێ سەرکەوتووبێ.

5 ـ دیکتاتۆریەت و توندوتیژی لەشارستانییەتی رۆژهەڵاتی ناویندا: سەرباری ئەوەی لەلایەن دەوڵەتەوە پەیڕەوکراوە, بەڵام بۆ شیکردنەوەی دەوڵەت سەبارەت بەشێوەگرتنی دەسەڵات و توندوتیژی پێویستی بەپێناسەیەکی قووڵترهەیە. بەشێوەیەکی گشتی ناوەڕۆکی دەوڵەت لەهەموو شوێنێك هەمان شتە. نوێنەرایەتی ئەونەریتە دەکات کە لەسەربنەمای زێدە ـ بەرهەم و زێدە ـ بەها دامەزراوە. کاتێك شێوەگرتنەکانی جێگای باس بێ, ئەوا دەبینین کەگوڕانکاریەکی مەزنی نیشانداوە. لێرەدا هەلومەرجەکانی کات و شوێن رۆڵ دەبینن. لەهەلومەرج و قۆناخە جیاوازەکاندا چەندین شێوەی جیاوازی دەوڵەت لەدایك دەبێ. بەڵام لەدووریانی رۆژهەڵات ـ رۆژئاوادا دیسان دووەمیلی گشتی بەرچاوان دەکەوێت. لەکاتێکدا لەرۆژئاوا زیاتر شێوەکانی دەوڵەتی کۆماری و دیموکراتی دەبینرێ, ئەوا شێوەی سەرەکی رۆژهەڵات دەسپۆتیزمە.

رژێمی کۆماری هەم لەسیستەمی کۆیلەداری دێرین, هەم لەهەندێ دەوڵەتشاری چاخەکانی ناوین, هەم لەئەوروپای هاوچەرخ دەبینرێ. بنچینەییترین جیاوازی نێوان کۆمارو دەسپۆتیزم لەبواری مافپەروەری (حقوق) دایە. هەرچەندە لەهەردوو شێوەشدا چینەکۆیلەدارە باڵادەستەکان رۆڵ ببینن, لەرژێمی کۆمارگەراییدا ئەو رێسایانە پەیڕەودەکرێت کەلەئەنجامی تێکۆشانێکی کۆمەڵایەتی بەردەوام دەستنیشانکراون. پێکهاتەیەکی کۆمەڵایەتی دینامیك هەبوونی هەیە, دەزانن مافەکانیان چیین. کاتێك پێویست بکات لەرێگای توندوتیژی پارێزگاری لەمافەکانیان دەکەن. کۆمار نوێنەرایەتی کۆمەڵگای دینامیك دەکات. هەرچی لەرژێمی دەسپۆتیزمدا پێچەوانەکەی راستە. کەسێك یەکلایەنە چالاکییە ئارەزوومەندانەکەی خۆی بەشێوەی رێسا بەسەرکۆمەڵگادا دەسەپێنێ. لەراستیدا جیاوازییەکی ئەوتۆی لەگەڵ رژێمی مۆنارشی (پادشایەتیدا) نییە. جیاوازی ئەوەیە کەرژێمی پادشایەتی بەپشتبەستن بەخانەدان (بنەماڵە)یەکی دیاریکراو, لەرێگای هەندێ رێسای دیاریکراو لەناوخۆیاندا دەستنیشانیانکردووە کەکێ دەکەن بەپادشا, ئەمەش بەگوزارشتێکی نەریتی گەیشتووە. رێساکانی بەڕێوەبەرایەتی, رێساباوو خەرەکییەکانە. جاربەجار لەرەوشی قەیران و ئالۆزی باری ئاوارتەیی(نائاسایی)بوون دەردەکەوێت. لەحاڵەتێکی وەهادا یان خانەدانێکی نوێ دەسەڵات وەردەگرێت, یاخود پادشا کۆنەکە رێساکە دەگۆڕێت و درێژە بەدەسەڵاتی خۆی دەدات. هەرچی رێساکانی دەسپۆتیزمە لەخۆیەوە دەیگوازێتەوە. بەشێوەیەکی بەردەوام رێسای ئارەزوومەندانە دادەنێت

و دەیانگۆڕێت. رژێمی پادشایەتی ڕۆژهەڵاتی ناوین زیاتر لەدەسپۆتیزم نزیکە. لەراستیدا فەرماننامەکان لەناوەڕۆکی خۆیاندا فەرموودەکانی دەسپۆتیزمن. هەرچەندە بەنرخ و شێوەی یاسا هەڵسوکەوتیان لەگەڵدا بکرێت, وەك بەرهەمێکی تێکۆشانی کۆمەڵایەتی, پەیوەندی بەمافپەروەری (حقوق) وە نییە.

دیکتاتۆرێیەت شێوەو بچمێکی جیاوازترە. هەلومەرجی پێشینەی ئیمپراتۆرەکانە, یاخود نموونەی سەرەتاییە. چینی سیاسی هەڵبژاردە (نوخبە) لەلایەن کەسێك یاخود چەندکەسێك پێکدەهێنرێت, کەلەمیانەی دەستڕۆیی نائاسایی پڕچەککراون. بەردەوام دەوروبەرێك هەیە کەدیکتاتۆر بەرامبەریان بەرپرسیارەو حیسابیان دەداتێ, سەرباری ئەوەی ئیمپراتۆریەت رژێمێکی هەمیشەییە, بەلاّم دیکتاتۆریەت کاتییە. لەرەوشە نائاساییەکاندا پەنای بۆ دەبردرێت. سەرباری ئەوەی شێوەگرتنی دەوڵەت لەرۆژهەلاتی ناویندا زۆرنزیکی دەسپۆتیزمە، لەهەمانکاتدا زۆرنزیکی ئیمپراتۆریەت و دیکتاتۆریەتە. دەتوانرێ بگووترێ کەدەسپۆتیزم و ئیمپراتۆریەت و دیکتاتۆرێتی لەکەسایەتی سەرۆك دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوین بوونەتەیەك. ئەم راستینەیەش ئەوە نیشاندەدات کەئەو سەرۆکەی خۆی هاوتای دەوڵەت لەقەڵەمدەدات تاج رادەیەك بەکاریگەرە. لەوانەیە نوێنەرایەتی بەرفراوانترین ئیرادەو کاریگەری لەکەسایەتی سەرۆکی دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوین لەئارادابێت. ئەمە پەیوەندی بەناوەڕۆکی دەوڵەتیشەوە هەیە. نەریتی باوکسالارێتی بەهێز، شێخایەتی، میرێتی و ئەربابی لەسەرۆك دەوڵەتدا دەبن بەیەك، بەشێوەی هێزێکی باڵا سەرلەنوێ بەدیدێتەوە. هەربۆیە لەرۆژهەڵاتی ناویندا گەڕان بەدوای شێوەی دەوڵەتی کۆماری و دیموکراتی، بەشێوەی شازبوونیش بێت دۆزینەوەی زۆر ئاستەمە. هەروەکو بڵێی دەوڵەت لەرێگای ناوەڕۆکەکەی دەجوڵێتەوە. شێوەکەی (بچمەکەی) دەکات بەیەك و دەخوازێ هێزەکەی خۆی بسەلمێنێ. هەروەها مۆرکی دەوڵەتی نەگۆڕ، واتە نەگۆڕینی شێوەی دەوڵەت و درێژەپێدانی بەلێهاتوویی سیاسی و مەردایەتی لەقەڵەمدەدات.

بەدرێژایی سەدان ساڵ هەڵکۆڵینی شوێنی چەمکی پادشای ــ خودایی و دەوڵەت لەبیرەوەری کۆمەڵگادا، رۆڵێکی ئاکتیفی لەپێشنەکەوتنی رژێمی کۆمارگەراییدا بینیوە. دەستێوەردانی مرۆڤە ــ کۆیلەکان لەکاروباری دەوڵەتی خودایی لەگەڵ نەریتەکان ناکۆکەو گونجاونییە. دەستێوەردان لەکاروباری خودا ـ دەوڵەت گەورەترین گوناهە. گووتەی" دەست لەکاروباری خودا وەرمەدەن، حیساب لەخودا ناخوازرێ، لەشەریکی خودا مەگەڕێن" کە بەبەرفراوانی لەپەرتووکە پیرۆزەکاندا باسی لێوەدەکرێت، لەراستیدا گوزارە و دەربڕینی ئایینی گوتەی" دەست لەکاروباری سەرۆك دەوڵەت وەرمەدەن، حیسابی لێمەخوازن، مەبنە هاوبەشی دەسەڵاتەکانی"یە. بانگەشەی ئەوە دەکرێت کەپەرتووکی پیرۆزلەگەوهەری خۆیدا لەپێناو دیاریکردنی حوکمدارێك بۆ تیرەی عیبرانی پێشخراوە. ئەمەش بۆچوونێکە لایەنی راستی خۆی هەیە. تەنانەت باسێکی وەهاش هەیە کەحەزرەتی موسا لەبنەچەی میرەکانی میسرەوە هاتووە. بەیانکردنی نەخشەی حوکمڕانی خۆی لەرێگای تەوڕات شتێکە دەرکی پێدەکرێت. هەروەها حەزرەتی عیساش کاتێك هەوڵیدەدا حوکمڕانی شاری قودس خۆی گووتەنی"کچی سەهیۆن" بخاتەدەست، ئاشکرابووو دەسگیرکرا. باسی روون و ئاشکراتر لەقورئاندا دەبینرێ. ئەوەی بەشێوەیەکی بەردەوام حەزرەتی محەمەد باسی کردووە" شەریك بۆخودا دروست مەکەن، دەستکاری ئیش و کاروباری خودامەکەن، خودا حیساب لەهەموومان دەخوازێ، حیساب ناداتەکەس" لەرێگای واتای سوننەت و ئایەتەکان، بەزانینەوەبێت یان نەزانینەوە وەك سوڵتان، پادشا، میرەکانی رۆژهەڵاتی ناوین دەروازەی لەپێش سەرۆکایەتی دەوڵەت کردەوە. لەم لایەنەوە قورئان جاڕنامەی دەوڵەتە. لەمیانەی پێشبینییەکی نائاسایی هەروەکو بڵێی سەدان ساڵی داهاتوو بەڕێوەدەبات نەخشەی بەڕێوەبەرایەتی دیاری دەکات و رایدەگەیەنێت. شیکردنەوەی قورئان لەسەربنەمای تیۆری سیاسی دەشێ ئەنجامی فێرکەرو ئەزموونبەخشی لێبکەوێتەوە. بێگومان پێگەو شوێنگەی ئوممەت لەوابەستەیی نێوان خوداو دەوڵەت زۆرروون و ئەزموونبەخشترە. تەواوی جاڕنامە ئایینییەکانی چەرخەکانی ناوین هی ئیسلامییەت و مەسیحییەت و ئایینەکانی چین و هیندستانی رۆژهەڵاتی دوور، وەکو

پێشینەروونكردنەوەو ڕاگەیانـدنی ئـەو دەوڵەتـە نوێیەیـە كەلـەدایك دەبـێ. ئـەوەی بـەناوی خـودا مـژدە دەدرێـت، چیرۆكی لەدایكبوون و گەشەكردنی ئەو دەوڵەتەی چاخی ناوینە كەهەواڵەكەی ڕاگەیەنراوە.

لەرۆژهـەڵاتی نـاوینی ڕۆژگـاری ئەمڕۆمانـدا دوورخـستنەوەی دەوڵـەت لەكارەكتـەرە دەسـتڕۆییەكەی، ئـەركێكی زۆرقورسـە كەپێویـستە سـەربخرێت. هەنـدێك دەوڵـەت بـەناوی كۆمـار لەئاراشـدابن، ئاسـتەمە بگـووترێ ئەمانـە نـاوەرۆكی دەسـپۆتیزمیان تێپەڕكردووە. كۆمارگەرایی پێویستی بەتـەبابی و ڕێككەوتنی نێـوان چینەكان هەیـە. لەمێـژوودا لـەهیچ یـەكێك لەوڵاتـەكانی رۆژهـەڵاتی نـاوین دەوڵـەتێك یـاخود كۆمـارێكی دەسـتووری بـوونی نـەبووە كەلـەرێگای تـەبایی و ڕێككـەوتنی بیروبۆچـوونە جیاوازەكانی كۆمەڵگا دیاری كرابێت. بەبێ تەماشاكردنە شوێنگەی پێشكەوتووخوازی یـان پاشـڤەڕۆیی، لەبەرئـەوەی ڕژێمـێكن پشت بەئیرادەی تاكەكەسێك دەبەستن لەگـەڵ كۆمارنـاگونجێن. لەسیـستەمی كۆمـاردا لـەجیاتی ئیرادەی تاكەكەسێك، تـەبابی و ڕێككەوتن و گونجانی ئیرادەی چەندین كەسی خاوەن هێزی هاوسەنگ بنـچینەییە. لاوازی چینە كۆمەڵایەتییـەكان، نـەتوانینی پێشخستنی ئیرادەی سیاسی، كۆیلایەتی باو بۆدەوڵەت و نەبوونی نەریتی كۆمارگەرایی ئەمانە هەموویان جێگای خۆیان لەمـەدا گرتووەو ڕۆڵیان بینیوە. ناویان هەرچییەك بێت، لەتەواوی دەوڵەتانی ڕۆژهەڵاتی ناوینـدا ئەگـەر جیـاوازی چـەند نمرەیـەكیش لەنێوانیانـدا هـەبێت، بـەڵام دیـاریكردن و دەرككـردن بـەوەی نـاوەرۆكی دەسـپۆتیزمی خـۆی بـەلاوە نـەناوە، سـەبارەت بەبەڕێوەبردنی تێكۆشانی سیاسەتی دیموكراتی و كۆمارگەرایی گرنگی و بایەخێكی مەزنی هەیە.

هەڵسەنگاندن و شرۆڤەكردنی كولتووری توندوتیژی لەشارستانییەتی رۆژهەڵاتی ناویندا زۆرگرنگ و بایەخـدارە. دەتـوانرێ بگـووترێ كـەهیچ خانـەو دەزگایـەكی كۆمـەڵگای ڕۆژهـەڵاتی نـاوین نـەماوە توندوتیـژی تێنەكـەوتبێت و دیـاری نـەكردبێت. بەشێوەیەكی گشتی تێڕوانینێكی وەها پێشدەخرێ كەتوندوتیژی ڕۆڵێكی دیـاریكراوی بینیـوە لـەبونیادی سیاسـی، كۆمەڵایـەتی، تەنانــەت بونیــادی ئابووریــشدا. هــەروەها دەستنیــشانكردنێكی وەهــاش هەیــە، گوایــە دەســەڵات و توندتیــژی دووبــرای جمكن(دووانە)ن. بەڵام لەهیچ شوێنێك بەئەندازەی ئەو ڕۆڵەی لەسەرخان و ژێرخانی كۆمەڵگای ڕۆژهەڵاتی نـاوین بینیویـەتی بەرچاوو زەق نییە. ئاستەمە ڕاستی دەزگایەك هەبێت, بەبێ كەوتنە ژێركاریگەری توندوتیژی شێوەی گرتبێت.

كاتێك توندوتیژی پێناسـەدەكەین پەنابردنـە بەرتوێژینـەوەی بیۆلـۆژی تەنانـەت توێژینـەوەی سروشـتیش بێواتـا دەبیـنم. ڕیشەی كۆمەڵایەتی توندوتیژی ئاشكرایە. پەیوەندی لەگـەڵ دەسـەڵاتی دەوڵـەت و جیـاوازی چینایەتی پـشتبەستوو بەزێـدە ــ بەرهـەم و زێـدە ــ بـەها هەیـە. دەتـوانرێ ئـەم تایبەتمەندییانـە وەك ئـەو تێڕوانینانـە باسـیكرێ كـە لـە لایـەن زانـستی ــ كۆمەڵایەتییەوە هاوفكری بەدەست هێناوە.

ئەوەی سەبارەت بەتوندوتیژی جێگای بایەخە ئەوەیە دەستنیشانكردن دەرهەق بـەم بابەتـە زۆر كەمـە. لـەو كۆمەڵگایانـەی بەدەسەڵات ئاشنابوونە سەرباری ئەوەی بەش و ڕۆڵی توندوتیژی بەرچاوە، بەڵام وەها تاوتوێدەكرێ هەروەكو بڵێی دیاردەیەكی بێبایەخ و نەوازەیە. سـەرباری ئـەوەی شـەڕ گوزارەی چڕبوونەوەی توندوتیژییـە، بـەڵام ئامـاژە بـەوە ناكرێـت كەهۆڤێتییەكـە تەنانەت لەهیچ كۆمەڵەیەكی ئاژەڵدا نابینرێ. بەردەوام بیانوو بۆئەوە دەدۆزرێتەوە كەبۆچی پێویستییەكە. تاكـەبیانووی شـەڕ ئەوەیە كەلەپێناو ئازادی و پاراسـتنی هـەبوون و خـودی خـۆت بێـت كەئەمـە شـەڕێكی ناچارییە، جگەلەمـە هـەمووی لـەپێناو دەستبەسەرداگرتنی بەها كەڵەكەبووەكانی كۆمەڵگا، تالانكردنی، بالادەستبوون، بەردەوام حـوكمكردنی كۆمـەڵگا لـەرێگای بـوون بەدەسەڵاتی دەوڵەت و شێوەپێدانێتی بە گوێرەی بەرژەوەندییەكانی. سەرباری ئەوەی وەڵام هێندە سادەیەو دەركی پێـدەكرێت، بەڵام دیسان هەزارویەك بیانوو دەدۆزرێتەوەو لەرێگای هەڵوێستەكانی پەردەپۆشكردن و پێناسەوە هـەوڵی شـاردنەوەی هەڵـە و ناتەواوییەكان دەدرێت. هیچ دیاردەیـەك بەئەنـدازەی سەرچاوە ڕاسـتەكانی دەسـەڵات و توندوتیژی بەچـەوتی نیـشاننەدراوەو نەشـاردراوەتەوە. ئەودیاردەیـەی لەلایـەن میتۆلۆژیا، ئـایین، فەلـسەفە, تەنانـەت هەرەزێـدە لەلایـەن گوایـە زانـستی ــ كۆمـەڵگا

شێوێندراوەو شاردراوەتەوە توندوتیژییە، کەچالاکییەکی دەرەوەی مرۆڤایەتییە، بەڵام بەدەسەڵاتەو هۆڤترین چالاکی مشەخۆرو چەوسێنەرەکانی کۆمەڵگایە.

ئەم پێناسەیەی بۆگشتی راستە، بۆراستینەی کۆمەڵگای رۆژهەڵاتی ناوینیش راسترو بەجێترە. گووتەکانی لەشێوەی " کوتەك لەبەهەشتەوە ـ کە دورگەی باڵادەستەکانە ـ هاتووە" و" توندوتیژی لەهەنگوین شیرینترە" زۆر بەباشی سەرچاوەکەی رووندەکاتەوە. رۆڵی توندوتیژی یەکلاییکەرەوەیە لەهێشتنەوەی کۆمەڵگا لەنێو رەوشی چەواشەیی و بێهەناسەییدا. لەتەواوی سیستەمەکانی پلەداری و کۆمەڵگای دەوڵەتیدا لەمیانەی پشتبەستن بەتوندتیژی ستاتۆکان ئاواکراون و لەرێگای قەڵغانەکانەوە دەزگاکان پارێزراون. هەردەزگایەك لەلایەن توندوتیژیەوە نەپێچرابێتەوە شانسی ژیانی نییە.

ئاشکرایە لەرەوشێکی وەهادا کۆمەڵگای ئازاد یاخود سفیلبوون پێشناکەوێت. تەنانەت فیکرەکانیش دوای ئەوەی بەپارزنگی توندوتیژیدا تێپەڕدەبن پەسند دەکرێن. لەزەمینەیەکی وەهادا هزری داهێنەرانە ناخوڵقێت. کاروباری دونیا لەمیانەی ئەوگووتانەوە بەڕێوەدەبردرێت کەبەشێوەی قاڵبی گیراوە پەسندکراوە. لەسەرووی هەموویانەوە دەوڵەت و خێزان، سەرۆکەکانیان زۆرباش دەزانن هێزەکانیان وابەستەی دەستڕۆیی و توندوتیژییەکەیانە. کاتێك دەڵێن" باخەڵك بخەینە ناو سیستەمەوە" ئەو ئامرازەی مەبەستیانە توندوتیژییە. ئەو توندوتیژییەی کاریگەرییەکانی دزەی کردۆتە ناو هەموو کون و کەلەبەرەکانی کۆمەڵگاوە جێگایەکی ئەوتۆ بۆهێزی "واتا" و تێگەیشتن ناهێڵێتەوە. هەربۆیە دەزگاکانی کۆمەڵگا تەنیا لەبواری شێوەدا بوونیان دەبێت. ئاشکرایە بەهۆی جێگانەدان بە"واتا" ئەو کۆمەڵگایەی لەداهێنان دوورە، کۆمەڵگایەکە لەو داموو دەزگایانە پێکهاتووە کەلەرێگای نەقیزە ـ نقورچەی دەرەوە دەکەوێتە جوڵە و ناتوانرێ چاوەڕوانی گەشەکردنێکی ئازادانەی لێبکرێ.

نەریتی بەخێوکردنی کۆمەڵگا بەتوندوتیژی، لە یەکینەی هەرەژێریندا کەخێزانە لەئاستی هەناسەبڕیندایە. بەتایبەتیش لەسەر ژنان بەشێوەی شەرێکی شاراوەو نادیارە, تەنانەت یەك خانەی ژنان نەماوە بەهۆی توندوتیژی نەلەرزێ. رەوشی منداڵانیش هاوشێوەیە. رێگای بنچینەیی پەروەردە توندوتیژییە. ئاشکرایە ئەو منداڵەی بەتوندوتیژی پەروەردەکرابێ، کەگەورەبوو هەمان شتی لێچاوەڕوان دەکرێت. شانازی بەو باڵادەستییە دەکرێ کەتوندوتیژی بنەماکەی پێکدێنێ، خۆشی و چێژی لێ بەدیدەکرێ. لەکاتێکدا پێویستبوو هەستی بەهێزبوون پاڵپشت بەدەسەڵات و توندوتیژی وەکو مەترسیدارترین نەخۆشی کۆمەڵگا هەڵسەنگێنرێت، بەڵام وەکو خۆشترین و شکۆدارترین هەست و سۆز راگەیەنراوە. دیاردەیەك کەپێویستی بەنەفرەتلێکردنە، شکۆدارکراوەو وەك فەزیلەتێك پێشکەشکراوە.

لەڕۆژگاری ئەمڕۆشمان بەبێ دەرهاوێشتە (إستثناء) تەواوی دەزگاکانی کۆمەڵگای رۆژهەڵاتی ناوین ناتوانرێ بەبێ توندوتیژی بیریان لێ بکرێتەوە. لەتوندوتیژی دەوڵەت تاتوندوتیژی ناوخێزان، لەتوندوتیژی رێکخستنی شۆڕشگێری تادەگاتە توندوتیژی فاشیستی، ئایینی و میللیگەرایی وەکو ئامرازی چارەسەرکردنی هەمووجۆرە کێشە سەرەکییەکان کەوتۆتەگەڕ. دیالۆگ وەك مامانێتی کردنی قسە دەناسرێت. هێندە واتا بەهێزی قسەو گووتەنادرێت. ئەمە لەکاتێکدا کە بارێکی پێچەوانەی ئەمە باڵابوونی شارستانییەتی رۆژئاوای بەدیهێناوە. لەبەرئەوەی یەکەمجار رۆڵی قسە لەئارادابوو، تاوەکو دوایی دیالۆگی واتادار پەیڕەوکرا, کاتێك چارەنەما ئەوکاتە توندوتیژی بووە شێوازو رێچکەیەك، هەربۆیە شانسی سەرکەوتنیان بەرزبۆوە. بەگوێرەی رۆژهەڵات رۆژئاوا توندوتیژی ناوخۆی شرۆڤەکردووەو ئەزموونی لێوەرگرتووە. سەبارەت بەم بابەتە یەکێتی ئەورووپا بەورییایی و رەخنەدانەوە هەڵوەستەی کرد. تەنانەت کاتێك وڵاتە یەکگرتووەکان توندوتیژی بەکاردێنێ تادواڕادە شیتەڵکارە، بەشێوەیەکی هەڕەمەکی بەکاری ناهێنێ. هەروەکو چۆن لەسەرکەوتنەکاندا قەرزاری هێزی شیتەڵکارییە،

لەهەمانکاتدا باشدەزانێ سەرنەکەوتنەکانی لەشیکردنەوەی هەڵەوە سەرچاوە دەگرێت. زۆر چاك پەندو وانەی خۆی وەرگرتووە.

پاککردنەوەی رۆژهەڵاتی ناوین لەتوندوتیژی کێشەیەکی بەرفراوانەو تادواڕادە گرێدراوی پەروەردەیە. متمانەکردن بەهێزی واتا، بۆئەوە بنچینەییە کەتوندوتیژی تەنیا لەهەلومەرجی ناچاری و بۆگەیشتن بەسەرکەوتن پەیڕەو بکرێت. نەك تەنیا شەڕ، توندوتیژی شۆڕش و دژە شۆڕشیش، بەشێوەیەکی راست هەڵسەنگاندنی چوارچێوەی توندوتیژی لەهەموو گۆڕەپانەکان، کاتێك بەرپەرچیش دەدرێتەوە ئامادەکردنی دژە توندوتیژی راست و ئەنجامگیر و پراکتیزەکردنی پێویستی بەوەستایی و کارامەییەکی مەزن هەیە. کۆمەلگایەك کە بەنەریتی توندوتیژی هەزاران ساڵ گۆشکرابێت، کاتێك سەرلەنوێ دەژێندرێتەوە لەرۆڵی مامانێتی بەولاوە نابێ متمانە بەتوندوتیژی بکرێت، زیاترجێگادان بەواتاو دیالۆگ و هێزی رێکخستن، پێوستە وەکو رێچکەیەکی چارەنووسسازی رزگاربوون لەئالۆزی ببینرێ و پراکتیزەبکرێت.

ب ـ رەوشی هەنووکەیی رۆژهەڵاتی ناوین و پێشکەوتنە شیمانە بوکراوەکان:

بەشێوەیەکی دروست پێناسەکردنی پەیوەندی نێوان نەریتی کۆمەلگاو رەوشی هەنووکەیی تاکو ئێستاش گرفتێکی جددی زانستی کۆمەڵایەتی ـ کۆمەڵناسییە. ئەگەر رووداوو قۆناخەکان بەنەریتەوە گرێنەدرێن، چۆن و تا چ رادەیەك دەتوانین دیاردە هەنووکەییەکان پێناسە بکەین؟ تاچ رادەیەك نەریت لەسەررەوشی ئەمڕۆ بەکاریگەرە؟ خودی کۆمەلگا لەناو کامە پێواندا دەتوانێ نەریت و هەنووکەییبوون کۆبکاتەوەو لەناویاندا بژی؟ تاوەکو وەڵامی ئەم پرسیارانە نەدرێتەوە، ئەوا ئەنجامدانی هەڵسەنگاندنێکی واقیعی سەبارەت بەرەوشی هەنووکەیی و پێشکەوتنە چاوەڕوانکراوەکان ئاستەمە. ئەو هەڵسەنگاندنانەی ئەنجامیشبدرێن ناتەواوو پڕلەکەموکورتی دەبن. وەك پێڕەوێك، بەردەوام هەوڵدانمان بۆ بەیەکتری بەستنەوەی مێژووو هەنووکە بۆ ئەم هۆیە دەگەڕێتەوە. ئەگەرجارێکیتر ئاماژە بەقەناعەتی خۆم بکەم، تاڕادەیەکی مەزن ئەگەر بەشێوەیەکی "جفرەکراو"یش بێت نەریت لەئەمڕۆدا شاراوەیە. ساتی "هەنووکە" و هەلومەرج کەمترلەوەی شیمانەی بۆدەکرێ پێدراوەکانی نەریت دووچاری گۆڕانکاری دەکات. بەڵام لەجیهانی دیاردەکاندا بۆتێگەیشتنی ئەمە پێویستی بەکردنەوەی کۆدی هەندێ جفرەی داخراو هەیە. هۆکاری ئەنجامدانی پێناسە مێژووییەکان بەشێوەیەکی بەردەوام، لەپێناو کردنەوەو لابردنی ئەم جفرەداخراوو پۆشراوەیەیە کەلەئارادایە.

لەرێگای نموونەیەکەوە دەتوانم زیاتر روونیبکەمەوە. بەهەرحاڵ گومان لەدروستی و دڵسوزی شۆڕشگێڕێتی لینین ناکرێت و هەموو کەسێکیش دەیناسێ. گریمانی ئەوە ناکەم کاتێك لینین بەدەسەڵاتی تیۆری و کرداری پەیوەندیداربووە توانیبێتی جفرەکەی هەڵبێنێ و بیکاتەوە. لەبەرئەوەی نەیتوانی بیکاتەوە، لەرێگای ئەوسیستەمەی ئاوایکرد، لەئاستێکی بەرزدا ئامانجەکانی خۆی پاکتاوکردو پووچەڵی کردەوە. گرنگی شیتەڵنەکردن و نەکردنەوەی جفرەکان بەشێوەیەکی راست لێرەدایە. لەرۆژگاری ئەمڕۆماندا بێ شومار بیریار هەن, کەدەتوانن لەشۆڕشگێڕەکانی رۆژگاری ئەمڕۆمان زیاترو باشتر پێناسە سەبارەت بەدەسەڵات پێشکەش بکەن. راستە هیچ دەسەڵاتێکیان نەڕووخاندووە، بەڵام لەهەمانکاتدا خۆشیان پیس و قێزەون نەکردووە. ئایا دەتوانین ئەمانە بەبێبایەخ لەقەڵەمبدەین؟ ئەو یەکێتی سۆڤییەتەی لەوجەمسەرانەی دەسەڵات ـ پاشماوەکانی روسیای قەیسەری ـ دامەزرێنرا کەلینین بەکاریهێناوە، توانی حەفتا ساڵ خۆی لەسەرپێیان رابگرێت. ئەویش دوای ئەوەی خزمەتێکی باشی مێژوویی پێشکەش بەسیستەمە بەرامبەرو رکابەرەکەی خۆیکرد، بەبێ بەرخودان هەڵوەشایەوە. بەبێ ئەوی ئەوجیهانە ئاگاداربکاتەوە کەلەگەڵیدا لەنێو یەکێتی پەیمان و ئامانجدایە خیانەتی لێکرد. بەڕای من لەجیاتی ئەوەی سیستەمی لینینستی لەناو ئەو رەخنانەدا نقووم بکەین کەسەروبنیان دیارنییە، تەنیا ئەوە دەستنیشانبکرێت کەجفرە فرەکۆدەکانی "دەسەڵات" ی نەکردۆتەوە، هەڵسەنگاندنێکی راسترە.

تاوەکو سەرجەم قۆناخ و رووداو و دیاردە شۆڕشگێڕییەکان کە ئەمڕۆ کاری لەسەر دەکەین و بە تایبەتی وەك قۆناخەکانی قەڵەمبازی چۆنایەتی پێناسە دەکرێن، جفرە چەند فاتەکانیان کە لە نەریتەوە سەرچاوەی خۆی دەگرێ نەکرێنەوە؛ ئەوا باوەڕی بەدەستهێنانی پەرەسەندن و گەشەکردنی راست بەگوێرەی ئامانج و ئومێدو چاوەڕوانییەکان، تابڵێی خەڵەتێنەرە. هەموو خەم و بیرکردنەوەیەکم ئەوەیە بێ ئەو پێناسە مێژوویی و کۆمەڵایەتییانە کەپێشکەشم کردوون، گەر پڕ لەکەموکوڕی و هەڵەش بن، ئەوا ناتوانرێ رۆژگاری ئەمڕۆمان پێناسە بکرێت. ئەو ژیانە نەهامەتی و پڕلەسامەی رۆژهەڵاتی ناوین لەرابردوودا, بەتایبەتیش لەرۆژگاری ئەمڕۆماندا تێیدا دەژین، نیشاندەدا کەئەم بابەتە چەندە گرنگ و بایەخدارە. هەمووان لەسەر ئەو راستییە هاوبیرین، کەسەرەڕای ئەوەی دواترین جۆرەکانی تەکنۆلۆژیا لەم ژیانەدا بەکاردەهێزێت، بەئەندازەی چارەسەر نەبوونی لەرێگای بەکارهێنانی هەمووجۆرە پێڕەوەکانی توندوتیژی، لەهەمانکاتدا لەمیانەی هەوڵە ئابووری، دارایی، سیاسی و پەروەردەییەکانیش لەم رەوشە رزگاری نەبوو کەلەهۆڤێتی خراپترە. بەڵام ئەوەش روون و ئاشکرایە کەمسۆگەر پێویستە هەندێ هەوڵی لەپێشینەی خێرا نیشانبدرێت. لەبەر ئەم هۆکارانە، هەرچەندە نەریت لەچوارچێوەی زاراوە سەرەکییەکاندا بەرووی رەخنەدا کراوەبێت، هەوڵی شیتەڵ و چارەسەرکردنم گرنگ و بایەخدارە. باوەڕییەکی قووڵی وەهام هەیە، کەبەبێ ئەو (هەوڵی شیتەڵ و چارەسەرکردن) هەوڵ و کۆششەکان بێ واتایە و ئەنجامی سەرکەوتووانەی لێناکەوێتەوە.

تەواو سەبارەت بەم خاڵە، کاتێك رۆژهەڵاتی ناوین و تەواوی پایتەختەکانی دێنمە بەرچاوان، نەفرەتکردنی شاری بابل تەوراتم بەئەقڵدا دێت. دیسان نەفرەتی مەسیحییەکان لەرۆما، نەفرەت کردنی شاری ئەگادا (ئەکادا) لەلایەن گۆرانییبێژە سۆمەریەکانەوە دێننەوەیاد. ئایا بەغداد، قودس، مەککە، ئەنقەرە، ئەستەنبۆل، کابول، تەهران، قاهیرەو ئیسلامئاباد دەتوانن بانگەشەی ئەوە بکەن کەبابلی هاوچەرخ نین؟ کامە گەل سەرباری ئەو کولتووورە مەزنەی لەپشتییەوەیە، دەتوانێ لەنێو رەوشی بێچارەیی و ژێرپێیی و سووکایەتیدا بژی؟ چۆن دەتوانرێ لەمیانەی ئەوچەمك و پێڕەوانەی لەناو هیچ پەرتووکێکی شەڕو هونەری دەسەڵاتبووندا بوونیان نییە گەلان بخرێنە ناو ئەم رەوشەوە؟ دەشێ بۆ شێوازەکانی مرۆڤخۆرە هۆڤە ئەفریقییەکان واتایەك ببینرێتەوە، بەڵام ناتوانین هەمان واتا لای ئەژدەها دەسپۆتەکانی رۆژهەڵاتی ناوین ببینین کەگەلانیان دووچاری فڕکردنی جەستەیی و گەوهەری کردووە. ئاستەمە لەتەواوی جیهاندا بتوانرێ جوگرافیایەکی وەکو رۆژهەڵاتی ناوین بدۆزرێتەوە کەتێیدا کوشتن بەوشێوەیە کەوتوو، خائینانەو بێ پێوانە بێت ـ بەگوێرەی خۆیان کارامەییە ـ.

پێویستە باس لەکێشەیەکی دیکەی پێڕەو بکەم. راهیبە هاوچەرخەکانی رۆژئاوا ــ ئەوانەی لەبوارەکانی ئەدەبیات، فەلسەفە، زانست، لقەجیاوازەکانی هونەر کاردەکەن ــ یەکپارچەیی دیاردە، رووداوو قۆناخێك پارچەدەکەن، ئینجا لێیدەکۆڵنەوە. لەو باوەڕەدان تاوەکو لاشەی پارچە نەکەن ناشێ لێکۆڵینەوەو لێتۆژینەوەی لەبارەوە بکەن. ئەمەش بەردەوام ئەو پێڕەوانەی راهیبی سۆمەریم دێنێتەوەیاد کەلەرێگای جموجۆڵی ئەستێرەکانی ئاسمان چارەنووسی مرۆڤیان دیاردەکرد. هەرچەندە یەکێکیان زانستییە، ئەوەی دیکەشیان چەندە میتۆلۆژی (ئەفسانەیی) بێت، بەتێڕوانینی من ئەنجام هەمان شتە. تەنانەت لەو باوەڕەدام کەراهیبە هاوچەرخەکانمان سووك و نزمترن. مادام دەتوانی تاڵەمووێك بۆ چل پارچە بەشبکەیت، بۆچی واتایەکی راست بەوفڕکردنە جەستەیی و گەوهەرییەی سەدەی بیستەم نادەیت کەچەندین جار سەدەکانی دیکەی تێپەڕکردووە؟ بۆچی چارەسەرییەکی ئەنجامگیر، پێشکەش ناکەیت؟ هەر دیاردە، رووداوو قۆناخێك کەلەناو گشتگیری و یەکپارچەییەکەی خۆی تەماشای نەکرێت، بەشێوەیەکی راست پێناسە ناکرێت. راستینەی شیتەڵکردنی پارچە یەکجارودو بێ سنوورەکان، تارادەیەکی مەزن راستییەکان لەبەرچاوان وندەکات, فێرکەرو ئەزموونبەخش نابێ، فێربوونی تەندروستانە ئاستەنگ دەکات. شێوازی پێکهاتنی مرۆڤایەتی، بەبێ گۆڕینی ناوەڕۆکەکەی لەرەشێکی بەردەوامیدایە.

سیستەمی سەرمایەداری رۆژئاوا لەرێگای پێڕەوی پارچەکردن و گۆڕینی لەرادەبەدەر، شێوازی پێکهاتنەکەی تێکداوە. لەبەر ئەم فاکتەرو هۆکارانەیە کەسیستەم بۆتە کۆمەڵگایەکی قەیراناوی. هونەر، فەلسەفە و زانست رەوشی زهنییەتی مرۆڤ دیاری دەکەن. زهنییەت یاخود رۆحگەرایی پارچە نابێت. پارچەکردن دەیکوژێ. لەرۆژئاوادا؛ بەم شێوازە کوشتنی مرۆڤ زاڵە. تەنانەت دەرخواردی تەواوی جیهانی دەدات و بڵاویدەکاتەوە. گرنگترین لایەنی زانینی مرۆڤ، نوێنەرایەتیکردنی ئەم یەکپارچەییەیە. پێخەمبەرایەتی ئەو زانا پێشەنگەیە کەپیرۆزکراوە. سەختی و زەحمەتییەکانی لەوهێزانەوە دێت کەهەڵوێستی یەکپارچەیی بەبنەمادەگرن. هەرنوێنەرو دەزگایەکی کۆمەڵگا زانست، فەلسەفەو هونەری هەرس نەکردبێت، راستی پێکهاتەکە دەشێوێنێ و تێیکدەدات. وەك ئەنجام هەمووجۆرێکی لادان سەرچاوەی خۆی لەپێنەدانی چەمکی یەکپارچەیی دێت. سامناکترین نەزانی، تەماشاکردنی دیاردەو رووداوو قۆناخەکانە لەمیانەی زهنییەتی یەکلایەنە ــ راستتر زهنییەتی پارچەکراو ـ. چونکە راستی دەکوژێ. ئەمەیە نەخۆشی سیستەم و سەردەم. بۆ نموونە: تێڕوانینێك کەهەرەزێدە بەگوێرەی ناوەڕۆکی زانستە، پێویستە بەشێوەیەکی هەرە ساختەکارانەی نەزانی ببینرێ. زانستگەراییەك لایەنی رۆحگەرایی نەبێ، ژێری سۆزداری ونکردبێت ــ زانستگەرایی لەهەمانکاتدا ژێریەکی ئانالیتیکی بێکۆنترۆڵە ــ بۆهەموو مەترسییەك کراوەیە. جۆرێك لەشێرپەنجەی گووتەو گێڕانەوەیە.

گرفت زۆرزانی نییە؛ بەڵکو چۆنییەتی ژیانێکە بەگوێرەی زانین. لەمیانەی یەکپارچەیی تەواوی رەهەندەکانی زانین ــ زانست، فەلسەفە، هونەر ـ درێژەدان بە دۆخی زهنییەتی کۆمەڵگا، گەوهەری هەبوونی کۆمەڵگایە. ئەوەیە ئەو راستینەیەی چاخەکەمان رووخاندوویەتی. هەربۆیە زانست بۆتە رووخێنەرێکی زەبەلاح. بۆنموونە داڕووخانی ئەتۆمی یان هێزی داڕووخاندنی ئەتۆمی گوزارەی سەمبۆلی (رەمزی) راستییەکە. دروستکردن و بەکارهێنانی بۆمبای ناووکی دژبەخودی مرۆڤە، چالاکییەکە لەوەی مرۆڤخۆرەکان هۆڤانەترە. خودی زانستی کۆمەڵایەتی (کۆمەڵناسی) کەپێویستبوو ئەرکی رێگرتن لەپارچەکردن و بەدەستهێنانی یەکپارچەیی بێت، خۆشی پارچەبووەو بووە بەسەرچاوەی سەرەکی مەترسییەکە. ئەنجام لەسەرتاپای جیهاندا، شەڕە هەرێمی و خۆجێیە بێ ژمارەکان، میللیگەرایی، فاشیزم و هەموو جۆرێکی توندوتیژییە. لەبەرئەم هۆیە لەبەرگرینامەکەمدا، ئایین، میتۆلۆژی، فەلسەفە، زانست و ئەدەبیات و زهنییەتی گونجاوو هەمئاهەنگم لەناویەکدا بەبنەماگرتووە. بەرگرینامەیەك کەدەرهەق بەناوەڕۆکی مرۆڤ و گەلان بێت، تەنیا لەسەرئەم بنەمایە پێشدەخرێت. هێزی بەرگرینامەیەك، وابەستەی هێزی بەرخودان و شیتەڵکارییە بەرامبەر ئەو تیۆرەی شارستانی کەخراوەتە ئەستۆی.

1ـ رەوشی کائیوس (گێژاو)ی ئێستای رۆژهەڵاتی ناوین کە ریشەکەی بۆ رابردوو دەگەڕێتەوە راستینەیەکە. لەنێوان ئەو دوو لایەنی و دووالیزمەی کە لەنێوان ریشەی هەزاران ساڵی شارستانییەت و شارستانییەتی ئەم دووسەد ساڵەی دواییدا هاتۆتەئاراوە لەجیاتی چارەسەری گرێکوێرەی بەرهەمهێناوە. لەکاتێکدا شارستانییەتی رۆژئاوا لەتەواوی ژیۆ ـ کولتوورەیەکاندا سیستەمی وەهای پێشخستووە کەدەرفەتی ژیانی تێداهەیە، بەڵام لەئاواکردنی سیستەمی خۆی بەگوێرەی رۆژهەڵاتی ناوین سەرکەوتوونەبووە. کێشەکان دوورن لەوەی کەهەرێمی بن. سەرباری ئەوەی رەخنەیەکی زۆری ئاراستە دەکرێ، گووتەی "پێکدادانی شارستانییەتەکان" ی هونتینگتۆن لەهەندێ لایەنەوە راستە. پێکدادانی شارستانییەت بوونی هەیە. بەڵام ئەمە پێکدادانی نێوان ئیسلام و شارستانییەتی رۆژئاوا نییە. بوویەرێکی قووڵ و گشتگیرترە. تەنانەت ئیسلامییەت لەنێو ببرێت و نەشمێنێت، دیسان بنەماکانی پێکدادان بەردەوام دەبێت. بەتایبەتی لەئێراقدا لەئەنجامی دەرکەوتنی هەموو خراپییەکان فوتووی پاندرا ـ چیرۆکێکی یۆنانییە، گوایە ژنێکی بەناو پاندرا، هەموو باشی و خراپییەکانی لەناو فوتوویەکدا کۆدەکاتەوە، سەری فوتووەکە هەڵدەگرێ و ئەوەی تێیدایە بڵاودەبێتەوە، کاتێك خوداوەندەکان هەست پێدەکەن دەخوازن رێگری بکەن، کەسەری فوتووەکەی پێ دادەخەنەوە، تەنیا ئومێدی تێداماوەتەوە، بۆیە بەردەوام دەڵێن ئومێد شاراوەیە ــ ئەوە دیار دەبێت

کەلەقووڵاییدا شتێك خۆی مەڵاسداوە. شیتەڵکارێکی وریا ئەگەر تەماشایەکی ئەو زەڵکاوەی ئێراق بکات ئەوا زەحمەتی لەوە نابینێت و تێدەگات کەلەژێرناوی چارەسەری، هەموو شێوە هاوچەرخ و مێژوویی و کۆمەڵایەتییەکان دەرکەوتوونەتە سەرشانۆ، هەمووشیان ئەنجامیان لێنەکەوتۆتەوە. لایەنەکانی شەڕ کە کاریکاتۆریزەکراون سەددام و بۆش نین، بەڵکو ئەو سیستەمە بێ ژمارانەن کەتێکەڵاوی یەکتری بوونە. سیستەمە یەك لەدوایەکەکانی لەسەردەمی نیئۆلیتیکەوە هاتوون، لەمیانەی هەمەڕەنگی ئەتنیکی، ئایینی، رەگەزییانەوە لەناو ئیمپراتۆریەتی قەیراندا کەئەمریکا رێبەرایەتی دەکات، هەوڵدەدەن جێگای خۆیان بکەنەوە یاخود پێهەڵگرتنێك ئەنجام بدەن.

ئاواکردنی هاوسەنگی لەشەڕە سەربازیەکاندا شتێکە دەرکی پێدەکرێت. بەڵام لەشەڕی شارستانییەتەکاندا دەستنیشانکردنی هاوسەنگی ئاستەمە. چونکە ناوەڕۆکی پێکدادانەکە ئاڵۆزە. بەکارهێنانی چەکە سەربازیەکان سنووردارە. فاکتەرە کاریگەرەکان لەپێکهاتە کۆمەڵایەتی، سیاسی و هزریەکانیدا شاراوەیە. دەشێ بۆ ئەنجامگیربوون چەندین سەدە بخایەنێ. لەوانەیە رێگەچارەکانی جیاوازبێ، لەسەر لەنوێ ئاواکردنەوە تادەگاتە گۆڕانکاری رادیکاڵ هەموویان لەخۆوە بگرێ. پێویستە فاکتەری کات (زەمان)ی ڕووبەڕووبوونەی هەردوو سیستەم رەچاو بکرێت. هەرچەندە رۆژهەڵاتی ناوین لەرێگای دواترین شارستانییەتەکەی کەئیسلامییەتە بەرخودان بکات, بەڵام ئەمە لەسەمبۆل بەولاوە هیچ واتایەکی دیکەی نییە. ئیسلام مەزنترین بەرهەمەکانی خۆی لەسەدەکانی 8 ـ 12 ی زایین پێشکەشکردووە. ئەوەی قۆناخەکانی دواتر تەنیا توێکڵە. رابردوو لەبەهای ناوێك بەولاوە زیاتر کاریگەری نابێت. هێندە دووری سەردەمە، تەنانەت ناتوانرێ ریفۆرمیزەش بکرێت. بەرخودانی ئەم سی ساڵەی دوایی شتێکی دروستکراوە. ئەم بەرخودانەی لەنێو زەمینەو هەلومەرجی شارستانییەتی رۆژئاوادا بەڕێوەدەچێت، لەسایەی خودی رۆژئاوایە. هیچ تایبەتمەندییەکی جیاکاری نییە. بەرپەرچدانەوەی بەناوی ئیسلامییەت، لەسەرەتاوە بەواتای پەسندکردنی دۆڕان دێت. ئەوداهێنانانەی شارستانییەتی رۆژئاوا بەتایبەتمەندێتی خۆی ئافراندوویەتی، لەشتێکی دروستکراو بەولاوە هیچیتر نییە. بەشداربوون و کاریگەرییە سیاسی، کۆمەڵایەتی و ئابووریەکان لەجیاتی رۆڵی چارەسەرکردن، بنبەستبوون زیاددەکەن. شوێنێك نییە پێهەڵگرتنێکی لەشێوازی ئیسرائیل ئەنجام بدات. بەشێوازی ئەفریقیاش نابێت. کولتووری ئەفریقیا دەتوانێ لەناوەخۆیدا ململانێ بکات، بەڵام دەشێ تەنیا بۆ پەسندو هەرسکردنی ئەورووپا هەوڵبدات. لایەنێکی واتاداری پێکداداان یاخود سەرکەوتنی زۆرسنووردارە. وڵاتەکانی وەکو چین، هیندستان و ژاپۆن لەرێگای گواستنەوەی سیستەم بۆ ناوچەی پاسیفیك بەشێوەیەکی کارامە لەوانەیە ئەنجام بەدەستبێنن. کولتوورەکەیان لەجیاتی بەرخودان، تەبایی واتادار دەکات و سەریدەخات. بەهۆی ئەوەی پێنج سەدساڵە بونیادی کولتووری ئەمریکای لاتین لەگەڵ سیستەمدا دەژی، بەزەحمەتیشەوە بێت دەتوانێ لەرێگای خوڵقکارکردنی ئەوژیانەی شایەنی درێژەپێدانە سەرکەوتن بەدەستبێنێ. کولتووری رۆژهەڵاتی ناوین لەهیچ یەکێکیان ناچێت. لەرژێمەکانیانەوە تادەگاتە تاکەکانیان، لەزهنییەتەکانیان تادەگاتە پێکهاتە (بونیاد)ی ئابوورییان، قەیرانێك، گێژاوێك(کائیوس) لەئارادایە, کەئیتر ناتوانرێ درێژەی پێبدرێ.

لەرۆژگاری ئەمڕۆماندا زهنییەتی رۆژهەڵاتی ناوین تەواو لەنێو ئاڵۆزی و کێشمەکێشدا دەژی. زۆر لەشۆڕشی زهنی شێوازی رۆژئاواوە دوورە. هیچ پێویست نابینێ لەنێو هەلومەرجی تایبەتی خۆیدا بەرێنیسانس، ریفۆرم و رۆشنگەریدا تێپەڕبێ. بەڵام دوودڵ نییە لەبەکارهێنانی دوا مۆدێلەکانی بەرهەمی کردارییان. هیچ شتێك سەبارەت بەریشەی مێژوویی و گەشەکردنی ئەو زهنییەتە نازانێ کەگوایە بەهی خۆی دادەنێ. شرۆڤەکردنی مێژوو، لەپیاهەڵدان و پەسندانێکی وشکی گروپەکان بەولاوە هیچ واتایەکی دیکەی نییە. بۆ زهنییەتی جەماعەتەکان (گروپەکان) مێژوو بەواتای پیاهەڵدانی خۆیان و بەدوژمن لەقەڵەمدانی بەرامبەرەکەیانە. لایەنی دیکە، واتە لایەنی سێیەم بوونی نییە. تەنانەت ئەمەش بەبیری خۆیدا ناهێنێت کەچەندە بابەتییە و تاچ رادەیەکیش راڤەکردنێکی خودیی (ذاتي)یە. هەروەکو چۆن سەنتێز(کۆتێز) لەنێوان

قاڵبەکانی زهنییەتدا نییە، فێربوونێکی وەهاشی نییە بیر لەدوولایەنی یان دووالیزمی تێز, دژەتێزبکاتەوە، خووێکی وەهای لاپێشنەکەوتووە. جیهانبینییەکی نزیکی چەمکی "رەش ـ سپی"یە. لەجیاتی رێنیسانس و سروشتی بەجۆش و زیندووی چاخی نیئۆلیتیک، بۆچوونێکی رەشبین و بێئومێدی سەبارەت بەسروشت هەیە. لەتێڕوانینی سەبارەت بەکۆمەڵگا بەئەندازەی بێبەشی لەئۆتۆپیا، فاکتەرە جوانەکانی نەریتی میتۆلۆژیاو ئایینیشی لەدەستداوە. بەو ئومێدو جۆشوخرۆشەوە، نزیکی ئەوانەی پێش و دوای خۆشی نابێتەوە. کاتێك ئەمانە نەبن داهێنان و خوڵقکاریش بوونی نییە. بەرهەمە زانستی، فەلسەفی و هونەریەکانی زهنییەت وشکبووە. بانگەشەیەکی ئەوتۆشی نەماوە. هیچ کاتێك رەوش و هەلومەرجی رۆحی کەلەشەیدایی (شێتایەتی) خراپترە کەم نەبۆتەوە. شانازیکردن بەرابردوو، ئومێد بە ئاییندە، لەمێژە ونبووەو نەماوە. دوورە لەوەی مانا بەژیان ببەخشێ، لەهیچ چالاکی و تواناکارییەکانی ژیان خاوەن بانگەشەنییە. داخوازی تێگەیشتن و دەرکپێکردنی کزبووە. ئەوەی بەهەموو هێزو توانای خۆیەوە پێداگری لەسەردەکات، تەواوکردن و بەسەربردنی رۆژە. تەنانەت لەگۆڕەپانی فراوان و سەرتاپاگیری کۆمەڵگاشدا، لەپێرپێرێتی هەرزان بەولاوە توانستی خۆی پێشنەخستووە. تەواوی کاری رێکخستنی و پارتایەتییەکەی، پشت بەخۆسەنتەربینین دەبەستێ. هەربۆیە زۆرساختەکارە و بە کۆمەڵکوژی بەهاکانە. خێزانگەراییەکی سەمبۆلی (رەمزی) وەها پەناگەیەتی. خێزانگەراییەك کەلەمێژە کۆتایی بەواتاکەی هاتووە لەوانەیە لەسەرووی گۆڕەپانەکانی ژیانی پاشفەرۆیانەوە بێت. خۆشەویستییەکی قووڵی مرۆڤ، مرۆڤدۆستی و مرۆڤپەروەری بوونی نییە. پێناسەی مرۆڤ بوونی نییە، تاوەکو خۆشیبوێت. تەنانەت لەگەورەترین نەتەوەگەراییەکەیدا (میللیگەراییەکەدا) بازرگانییەك جێگای باسە, کەلەرێگای بەرژەوەندیپەرستییەوە بەچڕی چنراوە. بەپووختی لەدوای جیهانی زهنییەتی مێژوویی رۆژهەڵاتی ناوین ماوەتەوە، لەبیرچوونەوەیەکی مەزن، خاوەندارێتیکردنی نەزان و کوێران، بەتەواوی بێبەشی لەداهێنان و سیحرێك ماوەتەوە کەناتوانین وەکو خەیاڵیش بەناوی بکەین. فیزو نەفەسبەرزیەکەشی بەدەستهێنانی زهنییەتی رۆژئاواو رۆژهەڵاتی دوور پەسندناکات. هێزەکەشی تێری ئەمە ناکات.

لەم پێناسانەی زهنییەتدا, کەدەتوانین زیاتر پێشیانبخەین, لەسەر کامەدیاردەو رووداو یاخود قۆناخ رەنگبداتەوە، ئەنجامێکی رۆشنکەرەوەو چارەسەرئامێزانە دەرناکەوێتەڕوو. بنبەستبوون لەزهنییەتدایە. کاتێك قاڵبەکانی زهنییەتی ئایین، میللیگەرایی و سۆسیالیزم لەگەڵ ئەم زهنییەتە بوون بەیەك، ناوەڕۆکی راستەقینەی خۆی وندەکات و بۆ بێچارەترین ئامرازدەگۆڕێن. ئەم رەوشەی لەزهنییەتدا هەیە، سەبارەت بەهیچ کێشەیەك ناتوانێ چارەسەری پێشبخات. وەك تایبەتمەندێتی سروشتەکەی کاتێك لەگەڵ زهنییەتەکانی دیکە توانستی پێکهێنانی سەنتێزی نییە، تەواوی نەخشەکانی چارەسەری بەر لەراگەیاندنیان واتای خۆی لەدەستدەدات. بەشێوەیەکی واتادار، نەکرداری وەرگرتن نەکرداری بەخشین ئەنجامنادات. زهنییەتێکی هاوشێوەی (پیاهەڵدانی شێتایەتی)یش لەئارادانییە کە سەردەمێك لەئەوروپا لەئارادابوو. هەرهیچ نەبێ ئەشقێکی کوێرانە لەزهنییەتی لەیلاو مەجنوندا هەبوو. تەنانەت لەرۆژگاری ئەمرۆماندا ئەگەر کوێرانەش بێت هیچ پاشماوەو شوێنپەنجەیەکی خۆشەویستی لەئارادا نەماوە. ئەنجام پووچییە (نەهێلیزمە)، خۆکوژییە. دوا وێستگەی ونبوونی واتای هەبوونی مرۆڤە. کەلەوە تێپەڕی ئیتر هەرجۆرێکی شێتایەتییە. ئەو شێتایەتییانەی لەجوگرافیای ئەفغانستانەوە تا وڵاتی مەغریب لەئارادایە، لەکامە شوێنی دیکەی جیهان و لە چ زەمەنێکدا دەبینرێ؟. تەنیا روونکردنەوەی ئەم رەوشەی لەئارادایە, لەمیانەی زاراوەی تەسکی ئابووری، سیاسی و سەربازی، بەناتەواوی دەمێنێتەوە، نەخۆشی لەزهنییەت دایە. بەڵام پێویستە شەرێکی واتاداری بەهێز پەیرەوبکرێت. پێویستی بەمەولاناگەرایی، مانیگەرایی و رووناکگەرایی هاوچەرخ هەیە، کەلەمێژووی رۆژهەڵاتی ناویندا بەچڕی نموونەیان بینراوە. تەنانەت لێرەشدا تەریقەتگەرایی ساختە هێندە نەخۆشی زهنییەتە، تاوەکو تێپەڕنەکرێت، ئەوا هیچ یەکێك لەبەها سەنگین و بەرێزەکانی مێژوو لەرەوشێکی وەهادا نییە هێزبەخشبێ.

هەرچی زهنییەتەکانی دیکەی چاخە، لەدۆخێکی وەها کەخۆیان لەنێو قەیرانداں تاچ رادەیەك دەتوانن رۆڵی چارەسەری و ئیجابی ببینن؟. تەواو لەبەر ئەم هۆکارانە پێویستە واتاو گرنگی و بایەخی شەڕی زهنییەت بزانرێ, دەبێ هەوڵدان لەم پێناوەدا ببێتە ئەرکی سەرەکی و هەنووکەیی.

ئاشکرایە بۆ سەرخستنی رۆشنگەری زهنی بەئەندازەی دەرککردنێکی گشتی و گەوهەری مێژوو، ئەوا گەیشتن بەئاسۆی فەلسەفە و زانستی هاوچەرخ، مەرجی لەپێشینەن. تاوەکو فەلسەفە و زانستی رۆژئاوا هەرسنەکرێت، دەرفەتی ئەوەنییە لەگەڵ مێژوو ئاوێتەبێت و سەنتێز پێکبهێنرێ، ئەمە کاروبارێکی وەهانییە لەرێگای ئیسلامگەرایی، بوداگەرایی بەرێوەبچێت. لەبەرگرینامەکەمدا ئەگەر لەناوەرۆکی گەلالەنامەیەکیش دابێت، ململانێیەك لەگەڵ زهنییەتی رۆژئاوادا دەبینرێ، بەلام بەشێوازێکی کوێرانە نییە. بەشێوەیەکی زۆر دروست و گەوهەری هەوڵی پێگەیشتنی دەدەم. ناشێ من لەرێگای زهنییەتی رۆژئاواوە ئاسوودەببم. لاوازیەکی مەزنی لایەنی مۆراڵ (مەعنەویات)یان هەیە. بەلام لەهەمانکاتدا خاوەنی قووڵاییەکی نائاسایی زانیاری زانستیانەن. ئەولایەنەی ئیرەیی پێوەدەبەم، توانستی سەرخستنی ئەم هەوڵەیە. هەربۆیە رێزی لێدەگرم. شانبەشانی ئەمەش باوەڕی مسۆگەرم بەوەهەیە کەنەخۆشییەکی مەزن یاخود ناتەواوی لەم بوارەوە سەرچاوەی خۆی دەگرێت. لەوبڕوایەدام وەکو مەعنەویات و ئاکار لەبوون بەڕاهیبێکی هاوچەرخ بەولاتر، بەهایەکی دیکەیان نییە. لەو قەناعەتەدا نیم بتوانن ئەم لاوازیانە تێپەڕبکەن. تاڕادەی لووشدان هێندە بەبێ ئامانی هەڵوەستەکردن بەرامبەر بەکۆمەڵگاو سروشت، مرۆڤ دەترسێنێ. بەئەندازەی زانینەکەیان پێویستبوو بەهایەکی ئاکاریش بخوڵقێنن. بێبەشکردنی سیستەم لەئەخلاق چۆن جێگای لەناو ویژدان و زهنییەتە رۆشنبیرییەکەیان بۆتەوە؟ کێ و چی ئەوانی بێگاریگەرکرد؟ لەوانەیە لەمێژبێت دەسەلات ئەوانی کڕیبێت. چینی زانست (زاناکان) لەکارکەران زیاتر وابەستەی خاوەن کارەکانیانن. ئەمەیە هۆکاری بێ ئومێدییەکەم. هەروەکو دەزانرێ لەسەردەمی رێنیسانسدا بەرخودانی بێهاوتا هەبوون. تاچ رادەیەك دەتوانین" گیۆردانۆ برۆنۆ" بکەینە مولکی هەنووکە؟ دیسان دەتوانین ببینە دەنگی سوقرات؟ هیچ کەسێك ناتوانێ بانگەشەی لەناوچوون و ونبوونی ئەم زهنییەتە گەورانە بکات. نابێ بەلاوەبنرێن، بەڵکو پێویستە زیندووبکرێنەوە. هەروەها پێویستە ئەوانەی وەکو مەولانا، مەنسووری حەللاج، مانی و سەهرەوەردیش زیندووبکرێنەوە. وەکوتر پێویستی بەهاوچەرخکردنەوەی گەوهەرو رۆحی پێخەمبەرایەتی هەیە. دەبێ وەها تێبگەین، بەواتایەك لەواتاکان, ئەوان نەمردوون و لەمیانەی نوێنەرایەتیکردنێکی راستەقینەیاندا بژین، ئەم ئەڵقانە دەتوانن ئێمە لەزهنییەتە هەنووکەیی و پێویستەکان نزیك بکەنەوە. دەتوانن بەهاکانی رەچەڵەکی ئەم چاخەمان جیابکەنەوە. بەلام زیندوو کردنەوەی ئەوانەی زۆر بەخراپی دۆڕاندوویانە، کاریگەرییەکی خوڵقکارانەیان نابێت.

کاتێك پێویست دەکات گەلێك، گەلی کورد، لەکەسایەتی ئەویشدا بەرگری لەتەواوی گەلانی رۆژهەلاتی ناوین بکەی. پەی بەوە دەبەم کە ئەمە گەورەترین هێزە یاخود هێزی وەرچەرخانە. زۆر باش دەرك بەوەدەکەم کەپەنابردنە بەر ئەم هێز یان ئەو هێزە سیاسییە، واتای درێژەپێدان و بەردەوامکردنی بێچارەیی جارانە. لەم چوارچێوەیەشدا دەبینم کەهەر هاوکارییەك لەوانەیە لاوازیەکە بەخێوبکات و هێزی پێنابەخشێ. ئەگەر هەر فریادڕەسێك پەنا نەباتە بەرفریشتە، ئەوا لەوانەیە زهن پێشبخات. ئەگەر بتوانێ لەدەرهەق تەنیایی دەربکەوێت و بەرگەی بگرێت، لەوانەیە بۆ ئەو زهنییەتەی ببات کەچاخ پێویستی پێیەتی. تەواوی سیستەمی جیهان لەزەمینەی رۆژهەلاتی ناویندا فشاری بۆهێنام. گرنگ نییە ئایا بەزانین بوو یان لەخۆیەوەو بەنەزانین. بەلام ئەگەر "ناتۆ" گەورەترین هێزی سەربازی سیستەم بێت، ئەمریکا، ئینگلتەراو ئیسرائیل لەگەڵ یۆنانی تەڵەکەباز تەنیا بۆ ئەوەی من بکەن بەگەورەترین مەترسی، بەئەنقەست منیان خستبێتە ناو تەنیاییەك کەهۆکاری جیاوازی هەیە، گەورەترین کاری پەیڕەوی بکەم شەڕی هزری و مۆراڵە(مەعنەویاتە). شەرێك کەدەتوانێ ئەوانیش بێنێتەوە هۆش خۆیان، دەتوانێ ئەوشەڕە گەورەو راستەقینەیەش بەسەرکەوتن بگەیەنێ کەلەرۆژهەلاتی ناویندا بەرپاکراوە.

لەرۆژهەڵاتی ناویندا دەسەڵاتی دەوڵەت رێگای زهنییەتی داخستووە، هەروەها بەوکارەکتەرەی کەلەڤەبوونی کۆمەڵگادا دەستپێشخەری شڤیل ناناسێ، تەواو بووە بەکۆسپێك. پێناسە مێژووییەکەی ئەمرۆش رووناك دەکاتەوە. هەرچەندە هەوڵ بدات کارەکتەرە دەسپۆتەکەی لەرێگای دەمامکە هاوچەرخەکانی میللیگەرایی، کۆمارگەرایی و سۆسیالیستی پەردەپۆش بکات، بەڵام دیسان نەگۆڕاوە. راوەستەی ئەم دووسەد ساڵەی دوایی بۆ هێزی خۆی ناگەڕێتەوە. کێشمەکێشەکانی ناوخودی رۆژئاوا رۆڵێکی سەرەکی لەمەدادەبینێ. لەسەدەی بیستەمیشدا لەئەنجامی لێکدانەوەو هاوسەنگییەکانی بەهۆی هەبوونی سۆڤییەت و فاشیزم لەئارادابوون، توانیویەتی درێژەبەهەبوونی خۆی بدات. لەراستیدا لەگەڵ جەمسەرە سەرەکییەکانی دەسەڵاتی جیهان لەناو هاوسەنگییەکی زۆر ناسکدایە. گوزارەی دەوڵەتی چەتە یان سەرسەری بۆئەم پێگەو شوێنگەیەی دەگەڕێتەوە. لەدوای هەڵوەشاندنەوەی سۆڤییەت ناسکبوون (مەبەست هاوسەنگی ناسکە) جێگای خۆی بۆ دەسەڵاتی حکومەتە جەمسەرگەرەکان بەجێهێشت کەلەپارچە سەهۆڵەکانی ناو ئۆقیانۆس دەچن. بەهۆی ئەو پێگەیەیان مەترسیدارن. لەوانەیە لایەنی سەرکەوتوو و ژێرکەوتووی شەڕەکان چارەسەری لەهاوسەنگییەکی نوێدا بدۆزنەوە. دەسەڵاتی رۆژهەڵاتی ناوین، هەڵوێستی داخراوبوون بەرامبەر بەچارەسەری بەهونەرێکی سەرەکی دەسەڵات لەقەڵەمدەدات. لەوانەیە ئەمە بەناوی بەرژوەندی دەسپۆتیزم ئەنجامبدات. بەڵام بەناوی بەرژەوەندی نەتەوەی شکۆمەند، یەکێتی و یەکپارچەیی دەوڵەت و وڵات، شاردنەوەی بەختەوەری کۆمەڵگاو پەردەپۆشکردنێکی بەکاریگەر ئەنجام دەدرێ. گەل بێچارەیە، وڵات بووە بەوێرانە، نەتەوەو کۆمەڵگا زۆر لەئاسوودەیی و بەختەوەری دوورن، بەڵام بەخەیاڵیشیاندا نایەت. بەکاریگەرترین پێڕەوی سیاسەت دیماگۆژیەتە. بەناوی دیموکراسی وردترین پێڕەوەکانی رێکلام و خۆناوداركردن پێشخراوە. لەمیانەی درۆو فێڵبازییەوە داپۆشین و شاردنەوەی ئەو بابەتانەی دەولەت پێیەوە خەریك دەبێ، بەوەستایی و کارامەیی سیاسەت لەقەڵەمدەدرێت. هەروەکو تۆپیێ فرێدانی گەل لەولاوە بۆلایەکەیتر وەکو پێڕەوێکی بەکاریگەر دیاریکراوە.

سەرەڕای ئەوەی سیاسەت هونەری چارەسەرکردنی کێشە ژیانییەکانی کۆمەڵگایە، بەڵام لەواقیعی رۆژهەڵاتی ناوینی ئێستاماندا بۆ راستینەی سەرگرتن و داخستنێکی کارامە گۆڕاوە. تەنانەت بەهای سیاسەتی موحافەزەکاریشی نییە. لەهەلومەرجی خوێدا فاشیزم وەك چارەسەریەك دێت. لەرۆژهەڵاتی ناویندا لەجیاتی فاشیزم، هێشتا شێوەکانی چاخی دێرین جێگای باسە. بێ شانسی لێرەدایە، کاتێك لەکەناری رووخانبوو، تەنانەت پێویستبوو بڕووخێ، حیساب و لێکدانەوەکانی هاوسەنگی لەخۆڕا دووسەد ساڵی دیکە تەمەنی درێژکرد. کاتێك لەمیانەی تەکنۆلۆژییە سەربازییە هاوچەرخەکانیش پڕچەککردنی هاتەسەر ئەمە بووبە "لێڤی ئاتهان" ـ لەتەوراتدا ناوی درندەیەکە لەناودەریا دەژی، بۆبنەبڕکردنی هەمووجۆرە خراپەکاریەکان مەرجە بکوژرێ و لەناوببرێت ـ0

تیۆکراتی لەبناخەی دەوڵەتدا هەیە. لەهیچ قۆناخێکدا دەستی لێبەرنەدراوە. دەوڵەتی تیۆکراتی لەجیاتی بچم پێویستە لەناوەڕۆکدا ببینرێ. بینینی ناوەڕۆکی ئایدیۆلۆژی هەوێنی (خەمیرەی) ئەو دەزگایە گرنگەیە کەلەدەوروبەری پەرستگای راهیبەکانی رۆژهەڵاتی ناویندا بەرزبۆوە. پەیوەندی باوەڕبوون لەزهنییەتدا نەبێ، زۆرئاستەمە لەرێگای توندوتیژی رووتدا بۆماوەیەکی درێژخایەن هەزاران کەس لەخزمەتی پەرستگا بهێڵێتەوە. ناوەڕۆکی پیرۆزی و ئیلاهی دەوڵەت، لەم پێویستییەوە سەرچاوە دەگرێت، ئەگەر پشت بەمیتۆلۆژی یاخود باوەڕی ئایینی ببەستێ، تاوەکو پشت بەزهنییەتی باڵادەست نەبەستێ و رەوابوون بەدەستنەهێنێ، تەلاری دەوڵەت قایم نابێت، تەمەندرێژنابێ، داخوازی دەسەڵات لای ئەو تیرە عیبرانیانەی رۆڵێکی گەورەیان لەپێکهێنانی ئایینی تاکخودایی بینی، بەرامبەر بەهەبوونی دوو دەوڵەتی شکۆمەندی میسرو سۆمەر، پێویستی ئاواکردنی دەوڵەتێکی جیاوازی پێشخست، ئەمەش خەم و پەژارەی سەرەکی کتێبی پیرۆزبوو. بەجۆرێك لەجۆرەکان بناخەی ئایدیۆلۆژی پادشایەتی عبرانییە. بەتایبەتیش بەشەکانی "سامۆئیل 1 "و "سامۆئیل 2 "هەروەکو بلێی مانیفێستۆی

دامەزرانـدنی دەوڵـەتی یـەهودا (دەوڵـەتی خـودا)یـە. لەبناخـەی ئیمپراتۆریـەتی پـارس ــ مـاددا زەردەشـتی فاکتـەرێکی ئـایینی دیاریکەرە. لەدوای رۆما ئایینی مەسیحی بوهێل(جینات)ی هاوبەشی تەواوی دەوڵەتـەکانی ئەوروپایـە. دەوڵـەتی ئیـسلامی هـەر لەسەرەتای سەرهەڵدانییەوە خودی ئایینە. تەواوی دەوڵەتە ئیسلامییەکانی چاخی ناوین، بەشێوەیەك خۆیان بەدەوڵەتی ئایین لەقەڵەمـدەدەن هـەروەکو بڵێـی ئەگـەر ئـەوان نـەبن نابێـت. ئیـسلامی شـیعە کـەجێگای زەردەشـتایەتی گرتـەوە، تائێـستاش ئایدیۆلۆژیای فەرمی دەوڵەتە. لەتەواوی وڵاتە عەرەبییەکاندا، ئایینی دەوڵەت، بەشێوەیەکی فەرمی ئیسلامە. کۆمـاری تورکیـا کـەخۆی وەك دەوڵـەتێکی عـەلمانی راگەیانـدووە, خـاوەنی بـەرفراوانترین کـادیری ئایینییـە, ئایدیۆلۆژیاکـەی ئیـسلامی سـوننی فەرمییە، ئیسلام ئایینی فەرمی دەوڵەتە. پاکستان و هیندستان بەفەرمی دەوڵەتی ئیسلامیین. ئیسرائیل دەوڵەتی ئایینییە.

بانگەشەی دەوڵەتی عەلمانی، تاوەکو بەشۆڕشێکی ریشەیی تێپەڕنـەبێت، بانگەشـەیەکی خەیاڵییـە. هـەروەها دەتـوانرێ بـاس لەدەوڵەتی ئایینی ئاشکرا یاخود دەمامك کراو بکرێت. چ کاتێك دەوڵەت گۆڕاو بـوو بەدەزگایـەکی شـەفاف کەئاسایـشی گـشتی و خزمەتگوزارییـەکانی گـەل بەبنـەمابگرێ، ئەوکاتـە دەتـوانێ لەپـەردەو دەمامکـە ئایینییـەکان رزگـاری بێـت و ببێتـە خـاوەن گەوهەرێکی راستەقینەی عەلمانییەت.

بەجۆرێك بەدەوڵەتکردنی کۆمەڵگا جێگای باسە کەلەهیچ رژێمێکی هاوچـەرخدا نـەبینراوە. بەرامبـەر بەکۆمـەڵگا دەوڵـەت چەندە مەزن بکرێت، بەو ئەندازەیـە خـۆی بـەهێز دادەنێـت. متمانـەو هێـزی خـۆی لەدەوڵـەتی تۆتالیتـاردا دەبینـێ. بـەردەوام تایبەتمەندێتییـەکانی دەوڵـەتی دایـك، بـاوك، پـیرۆزی بـەکاردینێ و لـەخۆی دوورناخاتـەوە. خـواردنی مـاڵی دەوڵـەت کـراوە بەدەربڕینێکی کلاسیك. سەرەتا دەوڵەت لەمیللـەت دەدزێ. دواتـر هـەروەکو خێـر بەسـواڵکەر بکـات، وەك چاکەخوازو نمەکدار خۆی پێشکەش دەکات. لەبـژاردەترین دزیـش مەترسـیدارتردەبێ. لەمیانـەی پـشتبەستن بەدەوڵـەت هـیچ خراپەکارییـەك نییـە نەکرێت. کاتێك دەڵێین "لێڤی ئاتهان" ی راستەقینە دەوڵەتە, بیانوومان زۆرە. لایـەنی بەئێـشی ئـەم مەسـەلە ئەوەیـە کـە ئـەم دەوڵەتـە لەلایـەنی گـەل وەکـو دەزگـای بەدەسـتهێنانی کـارو خـواردن دەبینـرێ. ئـەو دەوڵەتـەی هەمووشـتێکی وشـککردووە، خزمەتێکی وەهای لێ چاوەڕوان دەکەن هەروەکو بڵێی دەتوانێ هەمووشتێك بخوڵقێنێ.

تاوەکو دەوڵـەتی رۆژهـەڵاتی نـاوین شـینەکرێتەوە، نـاتوانرێ لەدەرهـەق هـیچ یـەکێك لەکێـشە ئـابووری و کۆمەڵایەتییـەکان دەربکەوێ. ئەم دەوڵەتەی ئێستا کەنەدەتوانێ وەکو ئەو دەوڵەتەی رۆژئـاوابێ, کەلـەبواری دیموکراسـیدا زۆر وریایـە، نـەدەتوانێ وەکـو ئـەو دەوڵەتـە فاشیـستانە بـێ, کـەبێ پـەردەن و ئاشـکران. ئـەم دەوڵەتـە سەرچـاوەی هەمووکێـشەکانە، بۆیـە سـەرلەنوێ ئاواکردنـەوەی مەرجـە. هـەروەکو زۆرجـار ئامـاژەی پێـدەکرێ کێـشەکە بەجیاوازییـەکانی لەشـێوەی یونیتـاری (مرکزي), خـۆجێیی، فیـدراڵ "چارەسـەری نـین". دەوڵـەتێك پێویـستە کـە بەرامبـەر چارەسـەرکردنی هەسـتیار بـێ. بـەلانی کـەم دەبـێ لەرەوشی کۆسپنانەوە لەبـەردەم ئـازادی تـاك و دیموکراتیزەبـوونی کۆمـەڵگا بـەلاوە بنرێـت. تـەنیا پێویـستی بەبچووککردنەوە نییە، بەڵکو دەبێ چالاکیش بکرێت. جگەلەو دەزگا ماقووڵانەی ئاسایشی گشتی و خزمەتگوزاری گەل بەبنـەمادەگرن, پێویـستە تەواوی دامودەزگا زیادەکانی دیکە دەستیان لێبەربدرێت. تاوەکو ریفۆرمی دەوڵەت لەسـەرئەم بنەمایانـە پێـشنەخرێت، بـەهۆی ئەو دەوڵەتە گران و تەمبەڵە، هەرکێشەیەکی دەستی بۆ ببرێت لەکەوتنەنێو بێچارەیی رزگاری نابێت.

لەهەر قۆناخێکدا رووبەڕووی کێشەی سووتێنەرو بەکاریگەرتری دەسەڵاتی دەوڵەتین. بەبێ کەوتنـەنێو نەخۆشـی دەوڵـەتی رابـردووی نزیـك بـە سۆسـیال دیمـوکرات، رزگاری نەتـەوەیی و سۆسـیالیزمی بونیـادنراو, هـەروەها بـەبێ ئـەوەی بکەوینـە نـاو خەڵەتاندنەکانی لەجۆری "دەوڵەت بڕوخێنین، یەکێکی نوێی لەجێگادا ئاوابکەین"، نەلەرێگای سازشکاری خۆی بداتـە دەسـت، ئەوا پێشخستنی رێککەوتنێکی دیموکراتی بەپرەنـسیپانە سـەبارەت بەدەوڵـەت یـاخود خوڵقانـدنی تواناکارییـەکانی چارەسـەری ئەرکی سەرەکییە. پێویستە ئەم ئەرکەجێگای خۆی لەسەرووی ئامانجی سەرجەم چالاکییە سیاسییەکان بگرێت.

لەرۆژهەڵاتی ناویندا شانەکانی کۆمەڵگا ئەوبوارو گۆڕەپانەن کەبەشێوەیەکی چڕو بەرفراوان لەقەیراندا دەژین. دەزگا کۆمەڵایەتییەکان، لەسەرووی هەمووشیانەوە خێزان، عەشیرەت، شار، گوندێتی، بێکاری، گروپی ئایینی، رۆشنبیران، تەندروستی و پەروەردەی گەل لەنێو پووچی و قەیراناویترین قۆناخیاندا دەژین. لاشەی کۆمەڵگا کەلەسەرەوە لەلایەن دەسەڵات و ئایدیۆلۆژیای زاڵ گەمارۆدراوە، لەژێرەوەش لەلایەن ئابوورییەکەوە تەنگەتاو دەکرێت کەتێرناکات، ئەم لاشەیە نەخۆشی قەڵەوی دێنێتەوە بیری مرۆڤ. هەڵبەتە ئەم قەڵەوییە ئەو قەڵەوییە راستەقینەی ئەمریکاو ئەوروپانییە. لەنەخۆشی قەڵەوی ئەو منداڵە ئەفریقییە دەچێت کەلەبرسان ورگی ئاوساوە. وەك شانەکانی کۆمەڵگا لەم دەزگایانەدا تاڕادەیەکی مەزن مرۆڤ چالاکبوونی خۆی لەدەستداوە. رۆڵێکی واتاداری دەزگاکان نەماوە. تەنیا بەسەربەخۆ دەتوانێ چایخانەکان باس بکات کە راستی چییە. راستینەی دامەزراوو دەزگاکان کەدەبوایە بۆتاك ئامرازێکی کۆمەڵایەتیبوون بێت، بووە بەتەڵەزگەیەك کە ڕاوی مرۆڤ دەکات. ئەو تەندروستی و کۆمەڵایەتییەی لەخۆیدا نییە، زیاتر بەرەو گەندەڵبوون و قەیرانەکانی دەبات. ئارابێسك ـ جۆرێکی هونەری تایبەت بەئەشق و ئەڤینداریە ـ رەنگدانەوەی هونەری نەخۆشی ئەم راستییەیە. ئەو شانە کۆمەڵایەتییەی لەدەرەوە هاتووە دەوڵەمەندو گەوهەری نییە، بەرامبەر پەلامارەکانیش هیچ میکانیزمێکی پاراستنی پێشنەخستووە. هەربۆیە زهنییەت و خۆ پڕچەککردنی مۆڕاڵ و مەعنەویاتی نییە. لەبەرئەوەی پێکهاتەی کۆمەڵایەتی لەلایەن بونیادی سیاسییەوە دیاریکراوە، تارادەیەکی مەزن کاردانەوەکانی شۆڕشی کۆمەڵایەتی پووکاوەتەوەو بێنرخ بووە. جولانەوەیەکی کۆمەڵایەتی سەرچاوەی خۆی لەدەوڵەت و سیاسەتی دیماگۆژیانە وەرنەگرتبێت و لەخۆیەوە سەریهەڵدابێت زۆردەگمەنە. بەسیاسیبوونی چینی بژاردەی کۆمەڵگا، لەسەفەربەری (نفیر)ی دەوڵەت بەولاوە رۆڵێکی دیکەی ئاستەمە، چونکە وەها فێرکراوە. پرەنسیپ بەمجۆرە بەڕێوەدەچێت؛ ئابووری تەنگەتاوی دەکات (برسی دەکات)، دەوڵەت دەیخاتە قسەوە. کۆمەڵگاش لەسەربنەمای بەرژەوەندییەکانی خۆی وەك کۆمەڵگای مەدەنی هەوڵەکانی لێگەڕین و چارەسەری زۆر سنووردارە.

ئەو تراژیدیا کۆمەڵایەتییەی بێڕەحمی و بێچارەیی سیاسی دیاری دەکات، هەرە زێدە دەشێ لەراستینەی ژندا ببینرێ. وەك دیلی دەستی نەریتی پلەداری و دەوڵەتی پێنج هەزارساڵە، لەڕۆژگاری ئەمرۆماندا جگە لەژنێتی ژیانێکی سەخت بەبیری کەسدا نایەت. زەحمەتی تەنیا سەرچاوەی خۆی لەنەریتەوە ناگرێت. ئەو بەهاا ژنانییەی شارستانییەتی ئەوروپاش خولقاندوویەتی بەلانی کەم هێندەی نەریتە دۆگماکان تێکدەرانەیە. ئەو ژنەی لەنێوان کولتووری بەئاستی "پۆڕنۆ" ــ بینینی ژن وەکو ئامرازی وروژاندنی زایەندی ــ گەیشتووەو ئەو کولتوورەی ژنی خستۆتە نێو پەردەیەکی رەش، ژن کەوتۆتە نێو ترس و لەرەوشێکی هەرەپەشۆکاو دایە.

ژنانی رۆژهەڵاتی ناوین شێوەیەکی دروستکراون کە لەدەوڵەت کۆنترە. تەواوی داخوازییەکانی شانازیکردن بە"ژنبوون" پێچەوانە کراوەتەوە. هەرچییەکی هەبێ شانازی پێوە بکات و پێشکەشی بکات، لەژێرحوکمی یاسای ئەخلاقی دایە. ئەو پیاوەی نەریتی ئایینی خاوەندارێتی خۆی لێزەوتکردووە ژنیشی کردووە بەنرخترین موڵك، تاکە چالاکی و تواناکاری ژن گوێڕایەڵی و ملکەچکردنی رەهایە بۆ داواکارییەکانی پیاوەکەی. ئیمپراتۆر بۆ دەوڵەت چیبێ، بەگشتی پیاو بەتایبەتیش مێرد بۆژن هەمان شتە. رێککەوتن و بڕیاری هاوبەش لەگەڵ ژنان، لەفەرهەنگی پیاوێتیدا بەعەیبە ناودەبرێت. گرێدانێکی هەرەزێدە و پرەنسیپ نەناس وەکو شکۆدارترین شانازی لەئەخلاقدا جێگای خۆی دەگرێت. لەو پێگەیە دووره کەئازادانە بتوانێ پاراستنی ئەوە بکات کەخاوەنی جەستەو رۆحی خۆیەتی. لەبواری شانەی کۆمەڵایەتی، ئابووری و سیاسی هێندە لاواز و بەرکەنارکراوە، بەچوارچاوەوە لەو پیاوە دەگەڕێت کەوەکو کۆیلە وابەستەی دەبێت. بەڵام ئەمە لەمردن خراپتری لێکراوە. لەبەرئەوەی هاوڕەگەزەکانیشی وەك خۆیەتی، هەروەکو بڵێی یەکێك نییە لێیان تێبگات، بۆژیانێکی مرۆڤانەی راستەقینە ئومێدبەخش بێت. ئەم راستینەیەی گەمارۆدانی کولتووری, بەردەوام ژنان ناچاری تەسلیمییەت دەکات. چەندە بەرخودانیش بکات، ئەگەر

بیرلەخۆکوشتن نەکاتەوە، ئەوا مسۆگەرە تێکدەشکێ. لەدوای ئەمە هەمووجۆرە تایبەتمەندێتییەکی زایەندی ژنێتی بەشێوازێکی سووك و داڕووخاوانە وەردەگیرێت. لەهەرگۆشەیەکەوە هێمایەکی ئەم هاوکێشەیە دەچەقێنێ. لەراستیدا ژنێتی پیشەیەکی هەرە ئاستەم و سەختە. لەکاتێکدا قۆناخی پاکیزەیی لەسەر مێزی گورگەبرسیەکان وەکو مەززە وایە، قۆناخی دایکایەتیش بەئێش و ئازاری نەبڕاوەی منداڵبوونە یەك لەدوای یەکەکان تێپەڕدەبێت. گەورەکردن و بەخێوکردنی منداڵ بۆ ئەشکەنجەیەکی راستەقینە دەگۆڕێ. هەروەها جیهانێك کەهیچ ئومێدێکی بۆ منداڵەکەی تێدانییە، بەردەوام خەیاڵەکانی تێکدەشکێنێ. ئێش و ئازار بەسەرئێش و ئازاردا کەڵەکەدەبێ. ستاتۆی کۆمەڵایەتی ژن لەرۆژهەڵاتی ناویندا لەسەرووی ستەمکارترین کردەوەکان دێت. شێوەی کۆیلایەتی گەلان، سەرەتا لەژندا بەدیدەهێنرێت.

ئەمە پێشبینییەکی راستە کەراستینەی ژن تارادەیەکی مەزن راستینەی کۆمەڵگا دیاردەکات. ئەوپەڕگەڕی پیاوێتی و ژنێتی کۆمەڵگای رۆژهەڵاتی ناوین دووالیزمێکی دیالەکتیکییە. لەئەنجامی ئەم شێوازەی پەیوەندی ئەو پەیوەندییە پێچەوانانەی بۆ پیاو گەڕاوەتەوە پیاوێتی باڵادەستی پووچە. ئەو باڵادەستییەی دەسەڵات لەسەرپیاو پەیڕەوی دەکات، پیاویش لەسەرژن بەڕێوەی دەبات، ژنیش بەرامبەر منداڵان نیشانی دەدات. بەمشێوەیە لەلوتکە تاخوارەوە گواستنەوەی باڵادەستی تەواودەبێت. ئاستی کۆیلایەتی ژن لەسایەی ئەم میکانیزمە بەردەوام خراپترین هەلومەرج دەرەخسێنێ، واتە ئاستی کۆیلایەتی کۆمەڵگا بەرەوپێش دەبات. بەمجۆرە لەدایکبوون قامچی دەسەڵات زۆر بەسانایی دەتوانێ ئەو کۆمەڵگا ژنانییە بەڕێوە ببات کە لە دایك بووە. ژن سەرباری ئەوەی لەدەرەوەی ئیرادەی خۆی دووچاری گەورەترین ستەمکاری هاتووە، لەهەمانکاتدا دەکرێتە ئامرازی ستەمکارییەکی لەوەزیاتر بۆسەر کۆمەڵگا. بەئەندازەی ئەوپەیوەندییانەی لەدەرەوە رۆژهەڵاتی ناوین بۆ تەسلیمییەت تەنگەتاو دەکەن، لەناوەوەش لەرێگای ئەو پەیوەندییانەوە تەنگەتاو دەبێ کەبەسەر ژناندا دەسەپێنرێ. لەبەر ئەم هۆکارانەیە هەر بزووتنەوەیەك پشت بەچالاکی ئازادی ژن نەبەستێ لەسەرخستنی و گەیشتن بەکۆمەڵگایەکی ئازادو هەمیشەیی و گەوهەری شانسی زۆر سنووردادەبێ. بەدینەهاتنی هیواو ئومێدەکان لەلایەن هەڵوێستەکانی دەسەڵاتی سۆسیالیزم و رزگاری نیشتمانی گرێدراوی ئەم راستینەیەیە. تێکۆشانی ئازادی ژنان، تاڕادەیەکی زۆر یەکسانی رەگەزی تێپەڕدەکات، گەوهەری دیموکراسی گشتی، مافەکانی مرۆڤ، ژینگە و یەکسانی کۆمەڵایەتی پێکدێنێت.

یەکەم هەنگاو کەپێویستە بۆئازادی ژن ئەنجامبدرێ، ئەوەیە ژنان بکرێن بەهێزی چالاکی خۆیی؛ دوورکەوتنەوەیە لەو هەڵوێستەی موڵکایەتی کەلەسەر ژن هەیە. مۆدێلی ئەشقی پڕ لەتایبەتمەندێتییەکانی هەستی موڵکایەتی، چەندین مەترسی لەناواخنی خۆیەوە دەگرێت. لەکۆمەڵگاکانی پلەداری(یارارشی) و نەریتی دەوڵەتدا، ئەشق گەورەترین خەڵەتێنەرو تەفرەدەرە؛ فاکتەری پەردەپۆشکردنی ئەو تاوانەیە کەئەنجامدراوە. رێزگرتن لەژن و یارمەتیدانی بۆ ئازادی، بەوەدا تێپەڕدەبێ کەپێش هەموو شتێك دان بەو راستینەیە بنرێت کەلەئارادایەو لەپێناو بەلاوەنانی و بەدەستێهنانی ئازادی بەشێوەیەکی راستگۆو دڵسۆزانە هەڵوەستەبکەی. پیاوێك کە پیاوێتی و پیاوسالاری خۆی ــ جا لە ژێر هەر ناوێك بێت ــ لە ژندا بژێنێت، هیچ بەهایەکی تەندروستی بۆ ئازادی نابێت. بەهێزکردنی ژن لەبواری جەستەیی، رۆحی و هزری لەوانەیە بەهادارترین هەوڵەکانی شۆڕشگێڕی بێت. لەکولتووری رۆژهەڵاتی ناویندا کەلەقۆناخێکدا سەنتەری کولتووری خوداوەندی دایکبوو، جارێکی دیکە لەگەڵ بەهاپێشکەوتووەکانی کۆمەڵگا گەڕاندنەوەی ژن بۆ ئەوهێزەی بتوانێ سەربەخۆ بڕیاربدات، بژاری خۆی دیاربکات، رۆڵ بینین لەمەدا پێویستی بەلەهەنگی راستەقینەی ئازادی هەیە.

جێگای دیاردەی ئابووری لەناو ستاتۆی کۆمەڵایەتی و دەسەڵات و زهنییەتی گشتیدا تەواوکردنی یەکپارچەیی کۆمەڵگایە. ئابووری لیبراڵ جێگای لەناو نەریت و هەنووکەییدا (رۆژانەییدا)نییە. گەورەترین پاوانخواز دەوڵەتە، ئەمەش دەرفەتی پێدەدات ئابووری و دەسەڵاتی سیاسی بەیەکەوە بەڕێوەببات. لەکاتێکدا لەشارستانییەتی رۆژئاوا بەشێوەیەکی رێژەیی ئابووری

دەسەڵات دیاردەکات، لەئابووری ڕۆژهەڵاتی ناوینیشدا ئەوەی ڕۆڵی ڕاستەقینەی دیارکردن دەبینێ دەسەڵاتە. یاساکانی ئابووری کەتایبەت بەهی خۆی لەقەڵەمدەدرێت لەژێو ـ کولتووری ناوچەکەدا پەسندو پەیڕەوناکرێت. لەلایەك ئابووری خێزان کە بۆ ماڵە بچووکەکانی قۆناخی نیئۆلیتیك دەگەڕێتەوە، لەلایەکی دیکەشەوە ئابووری دەوڵەت. ئەوەی ناوەڕاستیش دوکانـدارو بازرگانەکانی وابەستەی دەوڵەتن. شانسی چینی ناوین سنووردارە کەلەرێگای هێزە ئابوورییەکەیەوە کاریگەری لەسەر دەوڵەت و سیاسەتەکانی بکات. چونکە ئابووری سەرچاوەی دەستلێبەرنەدراوی بەرێوەبەرە، دەوڵەت بەبێی ئەو بەرێوەنابردرێت. تەنیا کاتێك لەسەر شێوازی دەوڵەتی ڕۆژئاوا سەرلەنوێ دەوڵەتی ڕۆژهەڵاتی ناوین ئاوابکرێتەوە، کاریگەرییەکەی لەسەر ئابووری کەمدەبێتەوە. ئەم ڕاستینەی ئابووری بەدرێژایی مێژوو زاراوەی دەوڵەتی بازرگان ڕووندەکاتەوە. بەرپابوونی چەندین شەڕ بەهۆی ڕێگاکانی بازرگانی، ڕووخانی دەوڵەت لەئەنجامی داخستنی ڕێگای بازرگانی, پەیوەندی بەکارەکتەرە ئابوورییەکەیەوە هەیە. لەکاتێکدا دەوڵەتی ڕۆژئاوا پێشکەوتنی ڕاستەقینەی خۆی لەسایەی پشتبەستن بەکۆکردنەوەی سەرمایەو پیشەسازی بەدەستهێنا, دەوڵەتی ڕۆژهەڵات بازرگانی و دەستبەسەرداگرتن (تالان) پەیڕەودەکات, لەرێگای بازرگانی شەڕەوە بەدیدێنێ. لەجیاتی پشتبەستن بەتوانست و پیشەسازی, ئەو نرخ و بەهایانەی کۆیکردۆتەوە بۆ بەرێوەبردنی دەوڵەت خەرجیدەکات. تەنانەت هەرشتێکی موڵکی کۆمەڵگاو وڵاتەکەی بێت, تەواوی سەرچاوەکانی ژێرخان و سەرخان, مرۆڤ وەکو موڵکی خۆی دەبینێ و هەوڵەکانی سەوداکردنی کۆنترین فێڵبازی سیاسییە. زۆر بەشێوازی دابەشکردنی نێوان دزەکان دەچێ. لەژێرڕۆشنایی ئەم پێناسانە گەشەسەندنی ئابووری لەرۆژهەڵاتی ناویندا تەنیا لەگەڵ هەڵوەشانەوەی ئەو ستاتۆیە بەدیدێت کە لەناو کۆمەڵگاداهەیە. لەژێرسایەی پێکهاتەی دەوڵەتی ئێستادا زۆر زەحمەتە لەگەڵ ئابووری جیهانگیری ئاوێتە بێ. بونیادی ئابووری سیستەم کەتەواو لەناودۆخی قەیران "ئاژاوە"دایە ئیتر بەو ڕەوشەی تێیدایە زۆر ئاستەمە بتوانێ ئەم هەڵوەشانەوەیەی کۆمەڵگا بوەستێنێ کەبەخێرایی بەرێوەدەچێ. هەستکردن بەپێویستی پێڕەوکردنی وشکترین دەسپۆتیزم، سەرچاوەی خۆی لەچۆنییەتی ڕێگرتن لەم هەڵوەشانەوەیە وەردەگرێت.

دیسان سیستەمی ڕۆژئاواش لەبەرهەمان هۆکار بۆماوەیەکی درێژ پشتگیری لەدەسپۆتیزم کرد. بەتایبەتیش بۆئەوەی بەشێکی مەزن لەدەوڵەمەندێتی پەترۆڵ(نەوت) وەربگرێت و ڕێگری لەو بزووتنەوانە بکات کەسیستەم تەنگەتاو دەکەن. بەڵام لەڕۆژگاری ئەمڕۆماندا ئەم ڕێگایە لەسوودزیاتر زیان لەگەڵ خۆیدا دێنێ. لەکاتێکدا زێدە هەژارکردنی گەل، هێزی داواکاری بازاڕ دەخات، لەهەمانکاتدا هەبوونی خۆشی بێ واتا دەکات. ئەوەی لەدەوروبەری ڕژێمی ئێراقدا ڕوودەدات زۆر باش ئەم میکانیزمە ڕووندەکاتەوە. کاتێك کۆنترۆڵکردنی ئەو جەماوەرە زەحمەت دەبێ کەداواکاری بازاڕیان نزمبووە، پێکهاتەی دەوڵەتی دەسپۆتیك دەکەوێتە دۆخێك کەرێگرە لەپێش سیستەمی جیهانگیری تەنگاتاوکراو لەهەردوولا، ئەمەش زەمینەی ماددی پرۆژەی ڕۆژهەڵاتی ناوینی گەورەیە کەبووە ڕۆژەڤ.

بەکورتی لەڕۆژگاری ئەمڕۆماندا ستاتۆی ڕۆژهەڵاتی ناوین لەرەوشێك دایە ئیتر ناتوانێ بەردەوام بێت. پێشتر سوودی لەو هاوسەنگییە سیاسییە بینی کەئەڵمانیای نازی و ڕوسیای سۆڤییەت خولقاندیان، بۆسەدەیەکی دیکەش تەمەنی خۆیان درێژکرد. هەڵوەشاندنەوەی هەردوو سیستەمیش سیاسەتی هاوسەنگی نوێی زۆر سنووردارکردووە. دوولایەنەی لەجۆری ئەمریکا ــ یەکێتی ئەوروپا، ئەمریکا ـ چین، خاوەن ناوەڕۆکێکی وەهان دەرفەت بەگەمەی هاوسەنگییەکی نوێ نادەن. ئەو هاوکاری و دانوستاندنەی ئەم دواییەی تورکیا خواستی ڕێبەرایەتی بکات، لەبەرهەمان هۆ تواناکاری گەشەکردنی نییە. لەراستیدا ئەوجەمسەرانەی دەسەڵات کەبەهۆی ئەنجامنەدانی گۆڕانکاری لەلایەن سیستەم پەسندناکرێت، بەئەندازەی ئەوەی لەجیهانی ئەمڕۆماندا دینامیکە، مەترسیدارترین ناوچەی دەرخستۆتەڕوو. ئەوجەمسەرانەی دەسەڵات کەدەرفەت بەئازادی تاك و دیموکراتیزەکردنی کۆمەڵگانادەن، بەسنوورێك گەیشتوون ئیتر لەلایەن سیستەمی جیهانگیری باڵادەست پەسندناکرێن.

ئەوجەمسەرو ئیمپراتۆریەتەی گێژاو کەئەمریکا ڕێبەرایەتی دەکات، هەروەکو بڵێی کەوتۆتە ناو شەڕی یەکەم و دووەمی جیهانی، لەمیانەی داگیرکردنی ئەفغانستان و ئێراق بەجۆرێك لەجۆرەکان لەناو سێیەمین شەڕی جیهانیدا دەژی. کاتێك "ناتۆ" بۆ ناوچەکە ئاراستەدەکرێ، هێزە گرنگەکانی وەکو روسیا، چین و هیندستان بێکاریگەردەکرێن. لەرێگای پرۆژەی رۆژهەڵاتی ناوینی گەورەوە هەوڵ دەدەن لەگێژاو رزگاریان بێت و چارەسەری ئەنجامبدەن. بەرامبەر ئەمەش گەلان دەتوانن بژاری خۆیان دیاربکەن، هەربۆیە بەرۆژە ڤکردنی چارەسەرییەکی دیموکراتی و ئازادو یەکسان جێگای باسە.

ئاشکرایە کەبەقۆناخێکی گێژاو تێپەڕ دەبن. لەشەڕەکانی یەکەم و دووەمی جیهانیشدا هەمان قۆناخ سەریانهەڵدابوو. لەیەکەمیاندا یەکێتی سۆڤیەت، لەدووەمیاندا ئەڵمانیای فاشیست لەکاتی دەرکەوتن لەقەیران رێگایان لەپێش پێکهاتنی جەمسەرە لاسەنگەکانی دەسەڵات کردەوە. تەواوی ئەو دەوڵەتانەی لەدەرئەنجامی پاشماوەکانی هەردوو ئیمپراتۆریەتە گەورەکە ـ عوسمانی و ئێرانی ـ سەریانهەڵدا لەرەوشێکی وەهادانەبوون نەسیستەمی یەکێتی سۆڤییەت، نەسیستەمی کلاسیکی رۆژئاوا هەرسبکەن. سوودیان لەهاوسەنگی هێزەکانی نێوان سیستەمەکان وەرگرت و تاوەکو سالآنی 1990 کان هاتن. ئەو هاوسەنگییەی لەگەڵ هەڵوەشانەوەی سۆڤییەت تێکچوو بەشەکانی دەسەڵاتی زیاتر بەڕەڵاکرد. لەرێگای سیستەمی نوێی جیهانگیری باڵادەست بەمشێوەیە رووینەدا. لەمیانەی هاوپەیمانێتێکەوە هاتنی ئەمریکا بۆ ناوچەکە بۆ ئەم هۆیەدەگەڕێتەوە. رەوشی پارچە پارچەیی قەیراناوی سیستەم لەناوچەکەدا تەواو وەکو گێژاوێکە, دەستنیشانکردنی ناوی شەڕی سێیەمی جیهانی لەژێر هەلومەرجی تایبەتی خۆیدا لەخۆڕا وەك قسەیەك ناگوترێت. لەراستیدا یەکلاکردنەوەی ئەو حیسابات و پێداچوونەوانە جێگای باسە کەلەدوای شەڕەکانی یەکەم و دووەمی جیهانی تەواو نەبوون. بەرۆژەڤکردنی رژێمی دەسپۆتیزمی نوێ، لەگەڵ لۆژیکی جیهانگیری ناگونجێ. سیستەم لەجیاتی جەمسەرەکانی دەوڵەت ناچارە بەرووی ئاپۆڕای ئەوجەماوەرە بکرێتەوە کەداخوازی دەکات. ئەمەش پێویستی بەدیموکراسی و هاوبەشێتیکردنی دەوڵەمەندێتییە.

ئایا لەقۆناخی ئیمپریالیزمدا دەشێ قۆناخێکی نوێ جێگای باس بێت؟ دروشمی ئیمپریالیزمی دیموکراتی ــ بەگوێرەی پێوانەکانی سیستەم ـ تاچ رادەیەك واقیعییە؟ ئایادەرفەتی بژاری دیکە هەیە؟ ئایا چ لەئیسلامی میانرەوی مۆدێلی تورکیا تێدەگەین؟ چەندە دەتوانرێ مۆدێلەکانی دیموکراسی رۆژئاوا بگونجێندرێ؟.

ئەگەر بەشێوەیەکی لاوازیش بێت ئەو جیهانگیرییە سۆسیال دیموکراتییەی لەشاری پۆرتۆ ئەلەگرای بەرازیل دەنگی دایەوە، بۆناوچەکە چ واتایەك دەبەخشێ؟ ئایادەشێ فیدراسیۆنی دیموکراسییانەی رۆژهەڵاتی ناوین وەك ئۆتۆپیایەکی واقیعی نەخشەی بۆ بکێشرێت؟ ئایادەشێ فیدراسیۆنی دیموکراسیانەی ئێراق ببێتە نموونەی سەرەتایی ئەمە؟ هەربۆیە لەم قۆناخەی مێژوودا گەلێك ئیش و کار دەکەوێتە ئەستۆی ئەخلاق و کۆمەڵناسی. کۆمەڵناسییەك کەلەژێر پاوانخوازی و هەژموونی دەسەڵات ـ زانین دەرکەوتووە، جورئەتی ئاواکردنی زانستی خۆی کردووە، بۆ دەرکەوتن لە گێژاو و گەیشتن بەچارەسەری بایەخدار ژیانییە. بۆئاواکردنی کۆمەڵگایەکی ژینگەیی(ئیکۆلۆژی) و ئازادیخوازی رەگەزی و دیموکراتیانەتر، لەپێش هەمووشتێك پێویستی بەئاواکردنەوەی کۆمەڵناسییەکی نوێ هەیە. ئەوەی هەوڵی ئەنجامدانی دەدەین، چوارچێوەی ئەم کارە رەسەن و بەجۆشوخرۆشەیە.

2ـ بەراستی ئەگەر 11 ی ئەیلولی 2001 وەك خاڵی دەستپێکردنی قۆناخێك هەڵبسەنگێنرێ، ئەمە نەك بەشێوەی خاڵی دەستپێکردنی شەڕی سێیەمی جیهان، پێویستە وەك قۆناخێکی ستراتیژی ئەم شەڕە ــ بابڵێین شەڕی پۆست مۆدێرن ــ هەڵبسەنگێنرێ کەدوای شەڕی سارد دەستپێکرد, تاچ رادەیەك پیلانگێڕی رۆڵی لەمەدا بینی؟ ئاخۆ ئاژاوەیەکی سیستەمی جیهانگیری بوو؟ بەرامبەر بەم پێشکەوتنە بابەتیانە وەڵامی تەواوی ئەو پرسانەی کراون وەکو وردەکاری دەمێنن. چەندین بیرمەند، دەوروبەرو هێزی سیاسی پێهەلگرتنی ئەمریکا لەگەڵ یاساکانی نێودەوڵەتی و ئەخلاق ناکۆك و بێواتادەبینن.

تەنانەت ناڕەزایی و کاردانەوەی خۆیان نیشاندا. سەرباری هەموو کۆسپ و ڕێگرییەکان هێزی فەرماندەری سیستەم لەئاستی ستراتیژی هەڵمەتی خۆی ئەنجامدا.

ئەو شیکردنەوە مێژوویی و کۆمەڵایەتییانەی تائێستا ئەنجامماندداوە ئەمە واقیعی دەبینێ کە لەناو گێژاودا وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا وەکو ئیمپراتۆرییەت جموجۆڵ دەکات. تەماشا کردنی بە بێ یاسایی و بێ ئەخلاقی نابێتە ڕێگر لەپێش واقیعیبوونی. لەسەرووی هەموویانەوە دەوڵەتە کۆمارییەکانی دەوڵەتی نەتەوەیی یەکێتی ئەوروپا لەم قۆناخەدا چەندین دەوڵەتی نەتەوەیی لە ناو ترسی قوڵدان. لەوانەیە لەم ترسەیاندا مافداریش بن، بەڵام واقیعی نین. جیهانگیری و بەئیمپراتۆربوونی سیستەمەکان لەدەوڵەتی "سەرجۆنی ئەکەدی"یەوە تاکو ئێستا بەردەوامە. سەدان ئەڵقەی هاتەسەر، هەرەدوایی لەلایەن ئینگلتەرا و سۆڤییەت ئیمپراتۆریەتی جیهان بەبێ شەڕ پێشکەشکرا، ئایا شەرمە ئەگەر ئەمریکا وەریگرێ و بەتەنیا بۆخۆی پاوانی بکات و بەردەوامی پێبدات؟ دەتوانرێ گفتوگۆ لەسەر قووڵایی قەیرانی سێیەمین هەڵمەتی گەورەی سەرمایەداری بکەین؟ دەتوانرێ تایبەتمەندێتییەکانی گێژاو(کائیوس) ریزبکرێت. تەواوی ئەمانە ئەوە پشتڕاست دەکەنەوە کەقۆناخ پێویستی بەبەڕێوەبەرایەتییەکی شێوازی ئیمپراتۆریەت هەیە. لەهەرشوێنێك شارستانیبوونی لێبێت دەوڵەتەکان بۆشایی ناناسن، بەردەوام جەخت لەسەرئەوە دەکرێتەوە کەسیاسەت خۆشی لەبۆشایی نایێ. لەدۆخێکی وەهادا ئەمریکا شۆڕشی هەرەدوایی زانست و تەکنۆلۆژیاشی بۆخۆی کردووە بەپاڵپشت، لەم بوارو گۆڕەپاندا ڕۆڵی پێشەنگایەتی خۆی لەسەرهەموو لایەك کردووە بەواقیع، هێزێکی دیۆئاسای سیاسی و سەربازی پێکهێناوە، وەك پێویستییەکی سیستەمیش درێژەپێدانی پەلهاوێشتن راستییەکی دەستلێبەرنەدراوە. ئەمەش بەگوێرەی سروشتی سیاسەت و دەوڵەتە. ئاماژەکردن بەمە، بەو واتایە نایەت کەراست و مافدارە.

کاتێك بڵێین قۆناخی دەوڵەتی ــ نەتەوەیی سەردەمی بەسەرچوو، بەواتای ئەرێکردنی ئیمپریالیزمی جیهانگیری نییە. راستینەی سیاسی، سەربازی و ئابووری جیهانگیری ئەم مۆدێلە بەرهەمدارو بەپیت نابینێ، وەك کۆت و بەندەکانی دەست و پێ هەڵێدەسەنگێنێ. تەواو پێچەوانەی گووتەی میللیگەرایی دەوڵەتی ـ نەتەوەیی ئەو دەوڵەتە نییە کەسەربەخۆیی تەواوی تێدا بەدەستهاتبێ. تەنانەت لەهیچ یەکێك لەجیهانی دیاردەکاندا زاراوەیەك نییە بەناوی سەربەخۆیی تەواو. جێگرتن لەنێو وابەستەبووندا پۆلینکردنێکی گەردوونییە. هیچ بابەت (تەواوکەر) و بکەر(نیهاد)ێك نییە کەلەگەڵ یەکتری لەنێو پەیوەندیدا نەبن. پەرستن و بەبتکردنی سەربەخۆیی دەوڵەتی ـ نەتەوەیی ئۆتۆپیایەکی بۆرژوازی بچووکە. نەسەربەخۆیی دەوڵەتەکان، نەسەربەخۆیی نەتەوەکان، دیاردەیەك نییە بەدیهاتبێت. هەریەکەیان لەژێر تایبەتمەندێتی جیاوازدا گرێدانی بەئەوەیدیکەوە هەیە. ئەو مەیلەی ئیمپراتۆریەت کەئەمریکا دەیسەپێنێ، نەرمترین جۆری وابەستەییە. پێڕەوەکانی لەجۆری داگیرکاری وشك، پاکتاوی ئەتنیکی و تەڵەکەبازی ئاینی بەبنەما ناگرێت کەمۆدێلیان بەسەرچووە. لەجیاتی داگیرکاری نوێ زیاتر شێوەکانی وابەستەیی پۆست مۆدێرن تاقیدەکاتەوە. هەروەکو دەزانرێ زۆر لەدەوڵەتە ــ نەتەوەییەکان، وەك پێویستییەکی پێکهاتەی بەڕێوەبەرایەتییان، وابەستەبوون بەئەمریکا وەکو خەڵاتێك دەبینن. دەوڵەتی ــ نەتەوەیی لەنێو نابردرێت، بەڵام ئیتر وەکوجاران ڕێگا بەجموجۆڵە بەرەڵاییەکانی نادرێت. لەقۆناخی نوێی جیهانگیریدا سەرلەنوێ پێگەگرتنی دەوڵەتە ــ نەتەوەییەکان ناچارییە. لەیەکێتی ئەوروپاوە تاوەکو چین ئەم قۆناخە بەردەوام دەبێت. ئەمە لەپێناو شەڕێکی نوێدا نییە، بەڵکو بۆئەوەیە کەشەڕی لەئارادایە ئەنجامگیربێت یاخود بۆئەوەی سیستەم بکەوێتە سەرئاراستەی سوودبەخش و بەقازانج. پێویست بکات بەرێچکە ئابوورییەکان، ئەگەر پێویست بکات بەپێڕەوە سەربازییەکان بەڕێوەبەرایەتی قەیراناوی سیستەم، یان رەوشی ئێستای دەپارێزێ، بەرەودواوە گەڕانەوەی دەوەستێنێ، یان بەرەو پێکهاتەی نوێ و بەرهەمدارتری دەبات و بەم شێوەیە بەڕێوەیدەبات. هەوڵدەدات پلانە ئەلتەرناتیفەکانی خۆی لەمیانەی ئەوچارەسەریە بەهێزانە ریالیزە (واقیعی)بکات

کەلەدەرئەنجامی قەیران دەرکەوتوون، کاتێك لەم چوارچێوەیەدا هەڵوەستەمان بەرامبەر راستینەی رۆژهەڵاتی ناوین کرد، دەشێ چۆن پێشبینی ئەگەری گۆڕانکارییەکان بکەین؟.

دەبێ زۆرباش بزانرێ کەئەمریکا تێڕوانینی خۆی سەبارەت بەجیهانی دیاردەکان، بۆ ئەو شێوازە شرۆڤەکردنەی خۆی دەگەڕێنێتەوە کەسەبارەت بەراستینەی فەلسەفی، ئایینی و شۆڕشی زانستی دەیکات و پشتی پێدەبەستی. بەهەزاران دامەزراوەی هزری تینگ تانگ(سەنتەری لێکۆڵینەوە ستراتیژییەکان) دەخاتەگەڕ، بەردەوام پێدراوەکان کۆنترۆڵ دەکات، بەبێ ئەوەی تۆزقاڵێك بکەوێتە ناو دۆگماتیزم، لەکاتی خۆیدا راستکردنەوەکان ئەنجامدەدات، مۆدێل و پرۆژەو پلانەکانی خۆی پێشدەخات. دیسان بەبێ ئەوەی پێشکەوتنی مێژوویی پشتگوێ بخەن، کۆڵەکە مێژووییەکانی مۆدێلی خۆیان دەدۆزنەوەو هەوڵدەدەن واتای پێبدەن. تەواوی ئەمانەش دەرفەتی بۆ پرۆژەیەکی نەرمی فرەبژارو چەمکی پلان دەرەخسێنێ.

بەگووتەی ئێستا پرۆژەی رۆژهەڵاتی ناوینی گەورە؛ ئیمپریالیزمی قۆناخی نزیکی شرۆڤەکردووە، هەوڵی چارەسەرکردنی کێشە هەنووکەییەکانی دەدات و هەلومەرجەکانی دوای 1990 بەبنەما دەگرێت. ئەو سیستەمە بەناتەواو هەڵدەبینێ کەفەرەنسا و بریتانیا لەدوای شەڕی یەکەمی جیهانی ئاوایانکرد. لەبەرئەوەی لەدوای شەڕی دووەمی جیهانی بەناوی ئاسایش و ئارامی دەسپۆتیزمی بەهێزکردووە، لەمیانەی هەڵوێستێکی رەخنەدانەوە بەهەڵەی دەبینێ. هەژاربوونی لەرادەبەدەری گەلانی ناوچەکە بۆ سیستەم زیانبەخش و مەترسیداردەبینێ. هەربۆیە دەخوازرێ گەشەسەندنی ئابووری، ئازادییەکانی تاك، دیموکراتیزەکردن و ئاسایش هەمووی لەناویەکدا پێشبخرێت. لەرێگای ئەم مۆدێلەوە هەم کێشە درێژخایەنەکانی عەرەب ــ ئیسرائیل، کورد ـ عەرەب ـ، کورد ـ تورك و کورد ــ ئێران چارەسەردەبێت، هەم کێشەکانی ئەو کۆمەڵگایە چارەسەردەبێت کەدەسپۆتیزم خنکاندوونی، بەمجۆرەش دەخوازێ رێ لەتەقینەوەی نوێ بگرێ. بەجۆرێك لەجۆرەکان دەخوازرێ پلانێکی نوێی مارشاڵ لەناوچەکە بگونجێندرێ کەدوای شەڕی دووەمی جیهانی لەئەوروپاو ژاپۆن پەیرەوکرا. ئەگەر ناوچەکە بۆ سیستەم زۆرگرنگ بێت ــ کەوەهایە ــ و بەقۆناخێکی وەکو گێژاو تێپەڕبێ، ئەوا بەپشتبەستن بەو ئامانجە پێشخستنی فیکری پرۆژەیەك پێویست و واقیعییە. تەنانەت درەنگیش کەوتووەو تەواوی ئەو هەنگاوانەی لەلایەن سیستەمەوەنراوە پێبەپێ لەچوارچێوەی پلانێکدا وەردەچەرخێ. هەوڵ و خەباتەکانی پرۆژە ـ پلان چڕدەبێتەوە.

بەڵام گەورەترین کۆسپی بەردەم پرۆژەکە بۆئەوە دەگەڕێتەوە، جیاوازی پێگەوشوێنگەی رۆژهەڵاتی ناوینە لەگەڵ ئەوروپاو ژاپۆنی دوای شەڕی دووەمی جیهانی. شۆڕشی پیشەسازی و رۆشنگەری لەرۆژهەڵاتی ناوین روویندداوە. دیموکراتیزەبوون نەخراوەتە رۆژڤەوە. تاوەکو ئەو سیستەمە دەسپۆتە سیاسییانە نەڕووخێن کەلەفاشیزم زیاتر میلیگەرایین، مەزهەبگەرایین و شانەی ئەتنیکییان زیندووە، ئەوا نوێبوونەوە لەسەر شێوازی ئەوروپاو ژاپۆن ئاستەمە. ئەو رژێمانەی لەئارادان بەردەوام قەیران بەرهەمدێنن. بلۆکی دەوڵەتە خۆجێی (هەرێمی)یەکان زۆر فێڵبازن و سەبارەت بەپاراستنی هەبوونی خۆیان بەهەر بەهانەیەك بێت بوونەتە پسپۆرو شارەزا. ئەوانەی لەژێرناوی رکابەرێتی سیستەمیش دێنەمەیدان، تایەی یەدەگ (سپێر)ی هەمان دەسپۆتیزمن. زێڕەڤانی دەوڵەت ئامانجی سەرەکییە. پاشماوەکانی چەمکی دەوڵەتی ـ خودایی لەوە بەهێزترە کەشیمانە دەکرێت. ئەو دەوڵەتەی لەئارادایە ناوەوەی بۆشە. هیچ رۆڵێکی مێژوویی نییە. بەجۆرێك لەجۆرەکان، لەناو گروپەکان (جەماعەتەکان) هەرەبەهێزە. تاکەکان ئەو دەخوڵقێنن، ئەویش تاکەکان بەرهەمدینێ. ئەو ئۆپۆزسیۆنەی خۆی بەشۆڕشگێڕ لەقەڵەمدەدات، ئامانجی لەوە تێپەڕناکات کەچۆن ئەو دەوڵەتە بەباشی بەڕێوە ببات. لەلایەکی دیکەوە ناوچەکە لەبواری مێژووییەوە کارەکتەرێکی فیدراڵیانە نیشاندەدات. بەرگەی دەیان دەوڵەتی نەتەوەیی ناگرێت. تەنانەت ژمارەی ئەو دەوڵەتانەی ئێستا لەئارادان بێچارەیی بەرهەمدێنن. گروپەکانی لەجۆری مەزهەبی، پێکهاتەی ئەتنیك، تەریقەت و جەماعەتەکانی دیکە دەوڵەت بەخۆیانەوە دەبەستنەوەو دەکەونە قۆناخی یەکدی تێرکردن. بنبەستبوون لەم پێکهاتە(بونیادە)دایە. ئەوەی بەردەوام

دەوڵەتەكانی رۆژئاوا پشتگیری لێدەكەن ئەم پێكهاتانەیە. ئەگەر پرۆژەكە بخوازێ ئەنجامە پێشبینیكراوەكان بەدەستبێنێ، بەرلەهەمووشتێك پێویستە ئەم رژێمانە لەچاو دەربخات.

بەواتای وشە ئەمریكا تەواو رووبەڕووی هەڵدێرێكە. لەدوای 11 ی ئەیلول هەنگاوێكی وەهای هاوێشت. لەوانەیە ئەو ئاكامەی لێیدەكەوێتەوە زۆر لەئەنجامەكانی كەوتنە ناو شەڕی یەكەم و دووەمی جیهانی قورستربێت. ئەو دەرئەنجامانەی دوای یەكەمین شەڕی جیهانی هاتنەئاراوە زۆرقووڵ نەبووو نەگەیشتە ئەو ئاستەی كاریگەری لەچارەنووسی سیستەم بكات. گرنگی وڵاتە یەكگرتووەكانی ئەمریكای خستبووەروو. تەنانەت ئەگەر لەشەڕیشدا ژێركەوتوو بووایە، ئەوا بۆ كیشوەری خۆی دەكشایەوەو بەسانایی بەردەوامی بەهەبوونی خۆی دەدات. توانی یەكێتی سۆڤییەت گەمارۆبدات كەدوای دووەمین شەڕی جیهانی لەبەرامبەری قووتبۆوە. سەرباری ئەوەی هەندێ شەڕی پێگەشی لەدەستا، هێزی خۆی پاراست و پەرەپێدا. لەهەردوو دۆخیشدا خەریكی پێكهاتەی دەوڵەتی هاوچەرختربوو. لەهەمان كولتووری مەسیحی هاوبەشبوون. ئەو فاكتەرانە سنووورداربوون كەپێكدادانی شارستانییەتەكان قووڵدەكاتەوە. فاكتەرەكانی قەیران گەیشتبووانایە لوتكەش، لەوئاستەدا نەبوون هەڕەشە لەسیستەم بكەن. فاكتەری بەمجۆرە لەرۆژهەڵاتی ناویندا نابینین كەهەمان ئەو ئەنجامانە پێڕەوبكەن. سیستەمێكە لەساڵی 1250 وە كەوتۆتە ناو موحافەزەكاری و دەسپۆتە، یان ئەوەتا شەڕ لەبەرچاوان دەگرێت یاخود پاشەكشێ دەكات. شەڕەكانی لەجۆری ئەفغانستان و ئێراق بەس نییە و تێرناكات. تاوەكو بلۆكی دەسەڵات لەناوچەكە تێكنەشكێندرێ، هەرهەنگاوێكی بهاوێژرێ بەواتای ژێركەوتنێكی گران دێت. تەكتیكی پشتبەستن بەدەوڵەتێكی دەسپۆت بۆچارەسەركردنی ئەویدیكە، دوورە لەئەنجامگیری و بەرهەمداری. لەرەوشی وەهادا كولتووری رۆژهەڵاتی ناوین لەبەرهەمهێنان و خولقاندنی دەسپۆتیزم بەتوانستە. ئەگەر رووخاندنی هەمووشیان بەئامانج دابنێ، كێشەی كۆنترۆڵكردنی جەماوەری گەل دەردەكەوێت. لەراستیدا ئەو رووداوانەی لەگێژاوی ئێراق دێنەئاراوە پڕە لەو پەندو ئەزموونانەی كەرووداوو ئەگەرە شیمانە بۆكراوەكانمان نیشاندەدات. بۆماوەیەكی درێژ پشتگیری لەرژێم كرا، ئاكامیش كێشەی قورس و گرانتربوو. ئەم رژێمەی رووخاند، بەڵام ئەو زەمینە كولتووری و بلۆكانەی دەسەڵات كە لەئارادان هاوشێوەكانیان لەسەرپێ رادەگرن و تێرخۆراكی دەكەن. بەلاوەنانی ئەم زەمینە كولتوورییە لەرێگای تاكرەوێتی رۆژئاوا ئەگەرێكی زۆر سەخت و ئاستەمە. پارچەكردنی بلۆكەكانی دەسەڵاتیش بەواتای هەڵمەتێكی راستەقینەی شۆڕشگێری دێت. دیالەكتیكی بنبەستبوون بەمجۆرەیە.

هەربۆیە كەوتنەگەڕی نەتەوەیەكگرتووەكان و ناتۆ ناچارییەكە. بەڵام ئەم دەستێوەردان و چوونەژوورەوە وەكو ئەوەی سۆماڵ و ئەفغانستان نابێت. هەمیشەیی و فراوانییەكەی پێویستییەكی هەلومەرجەكانە. شیتەڵكردنی رۆژهەڵاتی ناوین تازەبەتازە گرنگی و بایەخەكەی دیاردەبێت. رووبەڕووی ئەو گرفت و تەنگەتاوییانەی هەڵوەشانەوە دەبینەوە كەچەندین جار لەوەی سیستەمی سۆڤییەت قورسترە. ئەو ئاكامەی لەئەنجامی شكاندنی قاڵبەكانی دەسەڵات و هزر دێنەئاراوە كەبەدرێژایی هەشت هەزارساڵە بەردەوام بەرەو موحافەزەكاری زیاتر دەچێ، بەئەنجامی هیچ یەكێك لەناوچەكانی جیهان ناچێت. ئەو تاك، تیرەو گروپە كۆمەڵایەتییانەی سەربەست دەمێنن، وەكو مینی سەرسەری لەم نێوەندەدا دەمێننەوە. لەمیانەی كامە شۆڕشی ئابووری و زهنی ئەم بلۆكە(جەمسەرە) بچووكانەی دەسپۆتیزم پارچەدەكرێت، لەجێگای ئەوە پێكهاتەی نوێی ئابووری و زهنی ئاوادەكرێت؟. چۆن و بەچی دەتوانرێ ئەم جیاوازیە ریشەییانەی نێوان تاكی پێناسەكراوی رۆژهەڵاتی ناوین و ئەو تاكەی ئەوروپا بەلاوەبنرێت كەپشت بەنەریتی ریشەیی رۆشنگەری و ریفۆرم و رێنیسانس دەبەستێت؟ سەرباری ئەوەی كولتووری ئەوروپای رۆژهەڵات هێندە لەپێكهاتەی كولتووری گشتی ئەوروپا دوورنەبوو، توانی لەماوەی چارەگە سەدەیەك لەسیستەمێكی هاوچەرخی وەك سۆسیالیزمی بونیادنراو بەرەو سیستەمی لیبراڵ هەنگاو بهاوێژێ و تازەبەتازە لەمەدا سەردەكەوێ.

چارەسەرییەکی ناو سیستەم جێگای باسە. لەناو سیستەمە شیتەڵکراوەکەی ڕۆژهەڵاتی ناویندا گەیشتن بەچارەسەری بانگەشەیەکە گفتوگۆیەکی زۆری لەسەردەکرێت. ئاشکرایە ئایندەیەکی پڕلەکێشە چاوەڕوانە.

هەرچی ژێرکەوتنی ئەو هاوپەیمانێتییەیە کەئەمریکا ڕێبەرایەتی دەکات، کێشەی ستراتیژی دەخوڵقێنێ. لەئاستی جیهانگیریدا بۆ ئەمریکا دەبێتە کودەتایەك، قۆناخی بۆدواوە گەڕانەوەی ئیمپراتوریەت خێرادەبێت. ئەو ئەمریکایەی لەرۆژهەڵاتی ناوین بدۆڕێنێ، لەتەواوی ئاسیا، ئەوروپاو ئەفریقیا دەکەوێتە نێو قۆناخی دۆڕاندن و ژێرکەوتنەوە. وەکوجاران ناتوانێ ئەمریکای باشوور، مەکسیك و کەنەدا لەژێرکۆنترۆڵی خۆی بگرێت، دەکەوێتە نێورەوشی روسیای دووەم. لەناو ئەو هاوسەنگییەی هێز کەلەئارادایە، پەسندکردنی ئەمریکا بۆ کەوتنەنێو رەوشێکی بەمجۆرە، لەگەڵ راستینەی دەسەڵات ناکۆکە. هەربۆیە هەڵوەستەیەکی ستراتیژی ناچارییە. چەندە خەرجییەکەی زۆربێت، لەئاستی جیهان رووبەڕووی نارەزایی ببێتەوە، ناچارە بمێنێتەوەو هەندێ ئەنجامی چارەنووسسازانە بەدەستبێنێ.

ئەو کێشانەی سیستەمی سەرمایەداری رۆژئاوا خۆی ناچاری چارەسەرکردنیان دەبینێ، ئەگەر بەشێوەی کێشە درێژخایەن، مامناوەندی و کورتخایەنەکان ریزبەندییان بکەین، ئەفغانستان و ئێراق لەڕیزی کورتخایەنەکاندان. بانگەشەی فیدراسیۆنی دیموکراتییانە دەکرێت. وەك وڵاتە مۆدێل نوێکانی ناوچەکە بیریان لێدەکرێتەوە. ئەو گەڵاڵەنامە دەستووریانەی ئامادەکراون، لەسەرکاغەز سیستەمی فیدراسیۆنی دیموکراتییانە بەبنەمادەگرێت. ئاشکرایە هەڵوێستێك جێگای باسە کەخاوەن بانگەشەیەو نوێبوون لەخۆودەگرێت, بەمەراقەوە چاوەڕوانی دەکرێت ئاخۆ پراکتیزەکردنی بەکامە ئاقاردا دەچێت. ئەو کولتوورانەی ژمارەیەکی زۆری ئەتنیك، گروپی ئایینی لەخۆودە دەگرن، ئاشنابوونیان بەفیدراسیۆنی دیموکراتییانە وەرچەرخانێکی مەزنی شارستانییەتە. ئەمەش بەجۆرێك لەجۆرەکان وەك شێوەی شۆڕشەکانی فەرەنساو روسیای رۆژهەڵاتی ناوین کاریگەرییان دەبێت. سەرلەنوێ بونیادنانەوەی رژێمە دەسپۆتەکۆنەکان ئەگەرێکی زۆر لاوازە. لەهەلومەرجەکانی ئیمپراتۆریای گێژاو و قەیراندا فیدراسیۆنی دیموکراتییانە پێکهاتەیەکە زۆربەزەحمەتییەوە بەرێوەدەبردرێت. ئەو هێزانەی پێشەنگایەتی بۆ بکەن لەکوێ دەدۆزرێتەوە؟ هێزە داواکارەکانی دەسەڵات کەبەلانی کەم هێندەی رژێمەکانی رابردوو ناوەڕۆکی دەسپۆتیك لەخۆوە دەگرن، لەپێگەیشتنێکی هزری و سیاسی وەهادوورن کەکارەکتەرە ئەتنیکی و مەزهەبییەکان بەسەنتێزێکی ئەرێنی بگەیەنن. هێشتا تاکی ئازادو لیبرال لەناو گەشەکردنێکی زۆرسنووردار دایە. ئایدیالیستە سۆسیالیست و دیموکراتەکان هێندەکەمن تارادەی نەبوون چوون. هەرچی ئەوانەی رابردوون هێندە لاوازبوون کەنەیانەدەتوانی باری خۆیان هەڵگرن. زیاتر باوەڕییان بەنەتەوە یەکگرتووەکان(UN)، ناتۆ و یەکێتی ئەوروپادێت. پێکهاتەیەك بەردەوام وابەستەی دەرەوەبێت، فیدرالیزمە دیموکراتییەکەی دەبێتە جێگای گفتوگۆ.

کێشە گرنگەکانی قۆناخی ناوین، کێشەی عەرەب ـ ئیسرائیل و پەیوەندییەکانی کورد ــ عەرەب، کورد ــ ئێران و کورد ــ تورکیایە. بێگومان لەچارەسەرکردنی ئەو کێشانەی لەسەر بنەمایەکی مێژوویی پەرەیانسەندووە هەوڵەنوێ و تایبەتییەکانی نەتەوەیەکگرتووەکان، ناتۆ، هاوپەیمانان و ئەوروپا کاریگەرییەکی خێراکردنیان دەبێت. بەڵام هەردووکیشیان کێشەی قورس و دژوارن. بەو ئەندازەیەی بۆ قووڵاییەکانی شارستانییەت شۆڕبوونەتەوە، پەیوەندییەکانیشیان لەگەڵ هاوچەرخبوون پڕە لەناکۆکی و گرژی. چارەسەرکردنی کێشەی فەلەستین ــ ئیسرائیل تارادەیەکی مەزن گرێدراوی بەهێزبوونی ئاشتی و دیموکراتیزەبوونی ناوچەکەیە. بەپێچەوانەی شیمانەکان، گووتەی "سەرەتا کێشەی فەلەستین ــ ئیسرائیل چارەسەربکرێت" مەترسی درەنگخستنی پەنجا ساڵی دیکە لەخۆوە دەگرێت. کۆمەڵگای عەرەبی دیموکراتیزەنەبووو دەوڵەتەکانیان بناخەی ئەم کێشانە پێکدێنن. دیموکراتیزەکردنی هەردووکیان زەمینەی ئاشتی فەلەستین ـ ئیسرائیل ئامادەدەکات. لەدۆخێکی پێچەوانەدا

پێکدادانی فەلەستین ـ ئیسرائیل پێکهاتەو زهنییەتە موحافەزەکارەکانی کۆمەڵگای عەرەبی و دەوڵەتەکانیان بەهێزتردەکات. هەروەکوچۆن تاوەکو رۆژگاری ئەمڕۆمان بەهێزیکردووە.

هەرچی دۆزی کوردە، زۆرئاڵۆزو فرەلایەنە. کێشەی قووڵی لەگەڵ دەوڵەت و پێکهاتەی کۆمەڵگای تورکیا، ئێران و عەرەبیدا هەیە. ناهێڵن تەنانەت سوود لەمافە مەدەنییەکانیش ببینێت. مافە سیاسی و ئابوورییەکانیش بەهیچ شێوەیەك نەخراوەتە رۆژڤەوە. قڕکردنێکی کولتووری بەڕێوەدەچێت. ئەگەری ئەوە هەیە دواسەپاندنەکانی ئەمریکا هەندێ جموجوڵ لەگەڵ خۆیدا بێنێ. دەشێ هەندێ کرانەوەی سنووردار بێنێتەئاراوە. بەتایبەتیش فیدرالیزمی کوردستانی(ئێراق) بۆ وروژاندن و لەخشتەبردن کراوەیە. لەژێرکاریگەری un و ناتۆو هاوپەیمانان چاوڕوانی کڵپەگرتنی ئاگری دیکەدەکرێت. ستاتۆی ئێستای کوردان لەگەڵ ناچارکردن و سەپاندنی یاخیبوون یەکسان و هاوواتایە. ئەگەر لەسەر بنەمای شێوازی چارەسەرییەکی دیموکراتی واتادارو شایستەی ژیان هەڵوێستێك نیشاننەدرێت, چاوەڕوانی جوگرافیایەکی خوێناوی وەهادەکرێت کەپێکدادانەکانی ئیسرائیل ــ فەلەستین تێپەڕ دەکات. ئەو شەڕو پێکدادانانەی لەجوگرافیا سەخت و سەرکەشەکانی جەماوەرێکی چل ملیۆنی کورد دەستپێبکات, کێشەکانی ناوچەکە قورس و سەختتردەکات. دەرگاکانی ناوچەکە بەڕووی هەموو جۆرە گۆڕانکارییەك دەکاتەوەو دەخاتە سەرپشت.

دەشێ چارەسەری درێژخایەنی کێشەکانی دەوڵەت و کۆمەڵگا عەرەبییەکان, کۆمارە تورکەکان, پاکستان و ئێران لەرێگای پێشخستنی مافەکانی مرۆڤ, دیموکراتیزەبوون و پەرەسەندنی ئابووری بەدیبێت. ئەو موحافەزەکاری و بلۆکە بەهێزانەی بەرژەوەندیپەرستن کەلەپێکهاتەی کۆمەڵگاو دەوڵەتدا هەیە هێندەی بۆیان بلوێ بەرخودان دەکەن. بەڵام کاتێك ئەلتەرناتیفی چارەسەری وەهاپێشکەشبکرێت کەبەگەل بگات و چینی دەسەڵاتداریش لەفشارەکانی کەم نەکاتەوە, ئەگەری ئەوەهەیە بەشێوەیەکی سنووردار وەرچەرخان لەناو سیستەمدا رووبدات. لەهەرسێ ماوە ــ مەودای چارەسەریدا پێویستی بەهێزێکی ئابووری و سەربازی بێپایان هەیە. بۆ بەڕێوەچوون و پراکتیزەکردنی پرۆژەی رۆژهەڵاتی ناوین بەردەوام هەڵمەتی ئابووری و سەربازی دەکاتە پێویستییەك. شانبەشانی ئەمەش پێگەیاندنی تاکی لیبرال و پێشخستنی ئازادی ژن کەزۆر ئاماژەی پێدەکرێت، گرنگی و بایەخێکی ژیانی و دەستلێبەرنەدراویان هەیە. تاوەکو ژن هوشیارنەبێتەوە، نەیەتەوە هۆش خۆی و بەبچووکترین ئازادی نەگات، ئەوا تەواوی هەوڵ و کۆششەکانی دیکە مەحکومی بێئەنجامی و پووچەڵبوونەوەن. بەبێ جیاوازی خستنە نێوان ژن ـ پیاو تاوەکو ئازادی تاك لەناو گشتی کۆمەڵگادا بەدینەیەت، لەسەرووی هەموویانەوە ژن ئازادی هیچ یەکێك لەتوێژەکانی کۆمەڵگا بەدینایەت.

وەك ئەنجام بۆ دەرکەوتن لە گێژاوی رۆژهەڵاتی ناوین دەتوانرێ سێ سیناریۆ دابنرێ:

یەکەمیان: ئەوانەی دەخوازن پارێزگاری لەسیستەمی (ستاتۆ)ی جاران بکەن. وڵاتانی ناوچەکە کەدوای هەردوو شەڕی یەکەم و دووەمی جیهانی ئاواکران، لەبواری سیاسی و ئابووری دەخوازن داکۆکی لەسەر مۆدێلی دەوڵەتی ــ نەتەوەیی بکەن. بەهۆی تێکچوونی هاوسەنگی سۆڤییەت ــ ئەمریکاو رووتێکردنی ئەمریکا بۆ ناوچەکە بەشێوازی ئیمپراتۆریەت، مۆدێلی دەوڵەتی ـ نەتەوەیی زەحمەتە بەدۆخی جارانی بەردەوام بێت و بەڕێوەبچێت. وەرچەرخانی کولتووری، ئابووری و سیاسی ناچارییەو رزگاربوونی لێ نییە. پێکهاتە ئابووری و سیاسییەکانی هزری دەوڵەتگەرایی، میللیگەرایی و ئایینی, کەلەکۆنەوە ماونەتەوە, لەهەموو لایەنێکەوە (بوارێکەوە) کۆسپن لەپێش هەڵمەتی نوێی جیهانگیری. لەبەرئەوەی لەمێژە چاخی سەرمایەداری میللی (نەتەوەیی) تێپەڕیوەو تواناکارییەکانی سیاسەتی هاوسەنگی سەدەی بیستەم ئێجگار سنوورداربووە، چاوەڕوانی دەکرێت ئەوانیش تەڤلی سیستەم ببن. ئەوەی دەخوازن ئەنجامی بدەن بەخۆگرانکردنەوە تەڤلیبوون و لکاندنە بە سیستەمە. لەمیانەی ناوەکانی میللیگەرایی، موحافەزەکاری و کۆمەڵایەتی بۆئەوەی خۆش بێتە بەرگوێی جەماوەر هەوڵدەدەن

لەڕێگای پەیڕەوەکانی ڕاگەیاندن (میدیا) شێوەیەکی گونجاوی بدەنێ. ئەم هەوڵە لاوازو نەزۆکانەی بەشێوەیەکی بەرفراوان لەڕۆژگاری ئەمڕۆماندا لەئارادایە ــ کەناتوانرێ بەگۆڕانکاریش بەناوبرێت ــ ئەگەرلەبواری سیاسیش ڕەنگبداتەوە، تەواو ڕێچکەو پێڕەوێکی دیماگۆژیانەی فریودانە. ئەوەی گروپە بەرژەوەندیپەرستە دەوڵەتگەرایی و ئایینی و مەزهەبگەراییەکان دەخوازن ڕزگاری بکەن، بەرژەوەندی ئابووری و سیاسییە. ئەو ناوەندە سەرمایەدارییە بەرچاوانەی دەخوازن بەگوێرەی پێوانەو نۆرمەکانی چاخی زانیاری سەرلەنوێ سیستەم ئاوابکەنەوەو لەم بوارەدا خاوەن بانگەشەن"ئەمریکا، یەکێتی ئەوروپا، ژاپۆن، تەنانەت چینیش" چاوەڕوانی ناکرێت لەگەڵ پێکهاتە سیاسی و ئابوورییە بەرژەوەندیپەرستەکان بەرێوەبچن. پێویستە لەوە تێبگەن کەسەرمایەداری کۆمپرادۆری کلاسیك تێپەڕکراوەو سەردەمی بەسەرچووە. بەتایبەتی ئەو ستاتۆیەی تورکیا، میسر، پاکستان و ئێران دەخوازن لەسەر پێیانی ڕابگرن، خۆڕاگری و لەسەرپێ ڕاوەستانیان بەرامبەر فشارە بەردەوامەکانی سیستەم بۆ سەرناوچەکە ڕۆژبەدوای ڕۆژ ئاستەم دەبێت. نەلەناوخۆیان، نەلەدەرەوە، وەکو جاران تواناکاری نەماوە لەڕێگای ڕێککەوتنی نوێ بەردەوامی بەهەبوونی خۆیان بدەن. بەنازو خۆگرانکردنیشەوە بێت، لەژێرڕێبەرایەتی ئەمریکاو لەچوارچێوەی پرۆژەی مەزندا جگە لەسەرلەنوێ تەڤلیبوونی سیستەم بژاری دیکە ماقووڵ نییە.

سیناریۆی دووەم : سەرلەنوێ ئاواکردنەوەیە لەژێر قورسایی ئەمریکا. پراکتیزەکردنی پیلانێکی هاوشێوەی ئەو پرۆژەی ئینگلتەراو فەرەنسایە کەدوای یەکەمین شەڕی جیهانی پەیڕەویان کرد. دەشێ بیر لەستاتۆیەکی نێوان دەوڵەتی ــ نەتەوەیی و داگیرکاری بکرێتەوە. سووربوونی ئەمریکا لەناوچەکە بەردەوام بێت و بەرفراوانتر بێت، ستاتۆی ناوچەکە وەکو ئامانج نیشانی ئەو ناتۆیە بدات کەزیاتر بەخۆیەوە گرێداوە، UN یش بخاتەناو ئەم مەسەلەیەوە، ئەو سیناریۆیەی زیاتر داخوازی ڕیالیزەکردن ــ پراکتینرەکردنی واقیعی ــ دەبێت سیناریۆی دووەمە. ئەگەر بخوازین نموونەی بۆ بێنینەوە، سەرلەنوێ ئاواکردنەوەی ئەوروپاو ژاپۆنە لەدوای دووەمین شەڕی جیهانی لەچوارچێوەی پرۆژەی مارشاڵدا. دەتوانین دراوسێکانیان مەکسیك و کەنەداش لەسەرئەم نموونەیە زیادبکەین. بەڵام ئەوەش ئاشکرایە کەپێویستە پێکهاتەو بونیادی ڕۆژهەڵاتی ناوین زۆر لەنموونەکانی ڕابردوو جیاوازتر پێشبخرێت. ئیتر بەگوێرەی ئەوەی میسرو تەواوی دەوڵەتە عەرەبییەکان، ئێران، ئەفغانستان، پاکستان و تورکیاشی لەناودا تەواوی دەوڵەتەکانی تورك زمان، ناتوانن بەشێوازی کۆن بەردەوام بن، ئەوا ناچارن زۆرباش وانەکانی سەرلەنوێ بونیادنانەوە بخوێنن. لیبرالبوون لەئابووری، ئازادبوون ــ بەتایبەتی ژن ــ لەبواری کۆمەڵایەتی، لەسیاسەتیشدا دیموکراتیزەبوون ــ دیموکراسی بۆرژوا ــ لەچوارچێوەی سیستەم، لۆژیکی سەرەکی ئەم سەرلەنوێ بونیادنانەوەیە. ئەمریکا, ئەوروپاو ژاپۆن دەکاتە پاڵپشتی خۆی، هەروەها لەڕێگای UN ڕەوابوون (مەشروعییەت) مسۆگەردەکات، پێویست بکات قامچییە نوێکەی ناتۆش نیشاندەدات، سووردەبێ لەسەر وەرچەرخانی ئەم وڵاتانە لەماوە کورتخایەن، ناوین و درێژخایەنەکاندا. ئەوەی بخوازێ ڕێگری بکات و کۆسپ دروستبکات، هەموو ئەو بژارە سەربازی، سیاسی، ئابووری (بانکی جیهان، IMF ـ سەندوقی دراوی نێودەوڵەتی)یانەی لەدەستیدایە بەکاریدێنێ و دەیهێنێتەوە سەرڕێ. لەم سیناریۆیەدا سەرباری ئەوەی سنوورە سیاسییەکان هێندە ناگۆڕێن، هەروەکو لەئەفغانستان، ئێراق، تەنانەت لەجۆرجیاو بەڵقانیش بینرا, لەجیاتی پێکهاتەیەکی وشکی مەرکەزگەرایی ـ بیروکراتیك، پێکهاتەیەکی سیاسی وەها بژارو بونیاد دەکرێت کەنەرمە، بەرێوەبەرایەتییە خۆجێییەکانی بەهێزکردووە، دەتوانێ تاوەکو سیستەمی فیدراسیۆن بچێت و دیموکراتییانەترە. لەبواری ئابووریدا ئابووری دەوڵەتگەرایی هەڵدەوەشێنرێتەوە، لەجیاتی ئەوە قورسایی دەخرێتە سەر پێکهاتەیەکی ئابووری پشتبەستوو بەکۆمپانیا فرەرەگەزەکان و کۆمپانیا دەرەکییەکان و تایبەتبوون (خصخصة)ی ئابووری. لەکاتێکدا لە میانەی پشتبەستن بەئازادی ژن و تاکێتی تاك (کەسێتی تاك) پرۆژە سەبارەت بەخەباتی کولتوورو هونەر پێشدەخرێت، هێزی

راگەیانـدن (میـدیا)ش بەشـێوەیەك بونیاددەنرێتـەوە كەلەخزمـەتی ئـەم سـەرلەنوێ ئاواكردنـەوەدا بێـت. دەشـێ ئێـراق و ئەفغانستان نموونەی سەرەتایی ئەم سیناریۆیەبن.

بەڵام لاوازترین لایەنی ئەم سیناریۆیە ئەوەیە كـەزۆر بەزەحمەتـە لەمیانـەی ئـیرادەی یەكلایەنـەی سیـستەم بەڕێوەبـچێت. لەلایەك دەوڵەتە ـ نەتەوەییە سـتاتۆگەراییەكان، لەلایەكەی دیكـەوە لەبەرامبـەر زیـادبوونی داواكاری ركابـەر (ئۆپۆزسـیۆن)ی كۆمەڵایەتی، ناچاری هەندێ تەنازول دەبێ. ئەنجامنـەدانی پێوەلكانێـك لەمیانـەی ئـیرادەی یەكلایەنـەی سیـستەم، وادەكـات بـۆ پێكهاتەو بونیادی تێكەڵەتر كراوەبێت.

سیناریۆی سێیەم: وەك وەڵامێكی ئەم پێویستییە پێشدەخرێت. بەومەرجـەی هێـزی دەسـتپێكەرو بەهـەژموون خـۆی بێـت، رێككەوتن لەسەر هەردوو لایەن دەسەپێنێ. ئەوشتەی لەرابردوودا بەملكەچكردن ناومـان دەبـرد، لەهەلومەرجـەكانی رۆژگـاری ئەمڕۆمان بۆ تەبایی و رێككەوتن دەگۆڕێ. هەروەكوچـۆن دیـسان دەرفـەت بەدەوڵەتـە ــ نەتەوەییـە سـەرفرازەكان و ئابورییـە بێپیت و بەخەرجییەكان نادات, هـەروەها دەرفـەت بـەو راپەڕینـە سـەرهەڵدانە بـەرفراوان و درێژخایەنانـەی رزگاریش نـادات كەلەلایەن گەلەوە ئەنجامدەدرێن. ئەو بژارانەی دەیسەپێنێ یان رێككەوتنێكی خێرا یاخود پلیشانەوەیە. گوزارەی بەرجەستەی ئەم سیناریۆیە دەشێ جۆرێكی هاوشێوەی وڵاتانی ئەوروپای رۆژهەڵات بێـت یـان هاوشـێوەی ئـەو سـتاتۆیەی رۆژگـاری ئـەمڕۆی وڵاتـانی ئـەوروپای رۆژئـاوای كـۆن بێـت. واتـە وەكو مەكسیك و كەنـەدایان لێنایـەت، بـەڵام وەكـو توركیـا، میـسرو پاكـستانیش نامێننەوە. تێپەڕبوون زیاتر بەرەو دیموكراسی بۆرژوازی پەرەپێـدراو دەبێـت. لەوانەیـە گـەل چاوەڕوانی كـارابوونی چالاكی و هێزەكـانی خـۆی و پێبـەپێ بێكاریگـەربوونی هێزەكـانی دەوڵـەتی ــ نەتـەوەیی سـتاتۆگەرابن. لـەنێوان دیموكراسـی گـەل و دیموكراسی دەوڵەتی بۆرژوا دەشێ ئەزموونێكی سەیر بێتەئاراوە. لەكاتی دەركەوتن لەقەیران پێویستە هێـزە پەیوەندیـدارەكان رەوشـی هاوسـەنگی ئـەمجۆرە بژارانـە رەچاوبكەن. فاكتـەری سـەرەكی كەپێویـستی بـەئاگاداربوون هەیـە ئەوەیـە چـۆن نـابێ بەرخودانێكی كوێرانە بەرامبەر تەواوی سەرلەنوێ بونیادنانەوەی سیستەم بكرێت، لەهەمانكاتـدا نـابێ بكەویتـە نێـو سـازش و رێككەوتنێكی بێ پرەنسیپانە. هەروەكو لەچەندین ئەزموونـدا بینـراوە كاتێك دەڵێن "بەتـەواوەتی سـەركەوتووبم" بەتـەواوەتی ژێردەكەوێ.

شیمانە دەكرێت لەچارەگە سەدەی داهاتوودا ئەم سیناریۆیانە بەشێوەیەكی تێكەڵاو لەگەڵ یەكدی و لەمیانەی ئەو بژارانەی ئەگەری زیادبوونیان هەیە، هەوڵدەدرێت لـەم گێـژاوەی رۆژهـەڵاتی نـاوین رزگـاری بـەدیبێت و چارەسـەری پێـشبخرێت. بـەڵام ئەوەی لەهەمووان گرنگترە، ئەوەیە كەسیناریۆی هێزەكانی بنكەی كۆمەڵایـەتی گـەل ــ زەحمەتكێـشان چـی دەبێـت كەلـەرێگای كۆبوونەوەكانی پرۆتۆ ـ ئالاگرا خۆی راگەیاندو ئۆتۆپیاكەی چۆن پەرەی پێبدرێت. هیچ كاتێك مێژوو بـەئیرادەی یەكلایەنـەی هێزە زۆردارەكان دیاری نـەكراوە. دەستنیـشانكردنی هەمیـشەیی لەلایـەن هەڵوەسـتەو راوەسـتەی دیموكراتییانـەو كۆمـەڵكاری كۆمەڵگاكانەوە بووە.

3 ــ دەتـوانین رۆژهـەڵاتی نـاوینی ئـەمڕۆ لەرەوشـی ئیمپراتۆریـەتی رۆمـای سـەدەی چـوارەم بـچوێنین. جگەلەرۆژهـەڵاتی رووبـاری دیجلە ناوچـەكە ئەیالـەتی (ویلایـەتی)ێكـی سـەر بـەرۆما بـوو. لەكاتێكـدا ئـایینی مەسـیحی بـەخێرایی بڵاودەبـۆوەو لـەناوەوە فـەتحی دەكـرد، لێـشاوی هۆزەبەربـەرەكانیش ــ بزووتنـەوەكانی رزگـاری نەتـەوەیی ئـەمڕۆ ــ لـەدەرەوە هـەنگاوی فـەتحكارییان دەسـتپێكرد. ئـەو وەڵامـەی سیـستەمی ئیمپراتۆریـەت دایـەوە، بەشـێوەی تواندنـەوەی هـەردوو بزوتنەوەكـە بـوو لەبونیادی خۆیدا. ئەو بزووتنەوە ئەتنیكی و كۆمەڵایەتییانەی سەردەمێكی درێـژ لەسـەدەكانی دوو و سێ لەمیانـەی پـەلاماری بێڕەحمانەوە هەوڵی سەركوتكردنی دا، لـەرێگای سیاسـەتی قـەرەبوودان چینی سـەرەوەیانی تـەڤلی (بەشداری) سیـستەم كـرد. تامـەزرۆیی و بـەڵام ئـەم موتوربەكردنـە هێنـدە بەخێرنـەبوو, زیـاتر رێگـای لـەپێش پووكانـەوەو نیـشاندانی نیـشانەكانی

پەرتەوازەبوون کردەوە. خولیای ئیمپراتۆر جۆلیان بۆ بوون بەئەسکەندەری دووەم و زیندووکردنەوەی پاکانیزم ــ بیروباوەڕی ئایینی سروشتی پێش زایین ـ لەکەنارەکانی رووباری دیجلە شاڵاوە ئەسکەندەرئاساکەی بەدۆڕاندن ئەنجامگیربوو. نابێ گومان لەوەبکرێت کەجۆرج دەبلیو بۆشی سەرۆکی ئەمریکا لەژێرهەمان باوەڕی مێژوویی هەنگاوی بۆ سێیەمین هەڵمەتی ئەسکەندەر هاوێشت. ئەگەرخاوەن پاکانیزمیش نەبێت ئەمە راستییەکی زانراوە کەدەخوازێ ئەڤانگەلیزم ــ موساگەرایی، مەسیحگەرایی، تەنانەت لەهەندێ لایەنەوە موسڵمانێتی ــ بڵاوبکاتەوە. ئەڤانگەلیزم جۆرێکی ئایینی رۆژگاری ئەمرۆمانەو لەبەرامبەر زانستگەرایی رۆڵی پاکانیزم دەبینێ. لێکچوونەکەی لەمەدایە دژی حاکمەکانی رابردووە. لەدوای جۆلیانا ئیمپراتۆریەتی رۆما بەخێرایی بۆدواوە گەڕایەوە. دوای ماوەیەکی کورتیش بۆ دووپارچە دابەشبوو. مردنی جۆلیانا دەوروبەری ساڵی 365 بوو، پارچەبوونی رۆماش ساڵی 395 ی زایینی بوو.

لێکچوون لەکۆمەڵەی دیکەشدا بەکاریگەرو سەرنجڕاکێشە. ئایینی مەسیحی ئەو قۆناخە لەراستیدا چەندین جار لەسۆسیالیزمی بونیادنراو زیاتر بزووتنەوەی هەژاران بوو. بەشێوەیەکی زۆر هەستیار سیستەمێکی کۆمەڵکاری بەڕێوەبرد.

مانستەرەکان دامەزراوی راستەقینەی کۆمۆنیستی بوون. بەدرێژایی سێ سەدساڵ بەرامبەر رۆما بەرخودانیان کرد. لەساڵی312 ی زایینی لەرێگای قوستنەنتینی مەزن لەناوخۆدا رێککەوتن و بوون بەپارچەیەکی. هەرچی بنکە نەدارەکەیە، لەسەرووی هەمووشیانەوە ئاریوسگەرایی درێژەی بەبەرخودان دا. بەربەرە رەوەندەکانی لەبزووتنەوەکانی رزگاری نیشتمانی رۆژانی ئەمرۆمان دەچوون، بەتایبەتیش ئەتنیکە بەریشە جەرمەن و هونەکان لەمیانەی ئەو بەرخوادن و هێرشانەی سەدان ساڵ بەردەوامبوو چینی سەروو (باڵا) رۆمابوونیان بەخۆیانەوە بینی، لەئاکامی ئەمەشدا تەڤلیبوون خێرابوو. بەمجۆرە ئیمپراتۆریەتی رۆما گەورەدەبێ، کاتێك وادیاردەبێ کە لەگەڵ هاوپەیمانە نوێکەی بەهێزدەبێ، لەراستیدا ــ لەناوەڕۆکدا ــ بچووك دەبێتەوەو پەرتەوازەدەبێ. لەگەڵ بەرەو پێشەوەچوونی گۆڕانکارییەکان ئەم قۆناخە ئاشکرادەبوو. کاتێك رۆما ئەو بەهایانەی ونکرد کەکردبووی بەرۆما، هەروەها لەبەرئەوەی بۆ داواکارییەکانی گەلان نەبووە وەڵام هەڵوەشاوەتەوە، بۆ دواوە گەڕاوەتەوە و دواتریش پارچەبووە.

ئیمپراتۆریەتی ئەمریکای رۆژگاری ئەمرۆشمان لەزۆر لایەنەوە لەرۆما دەچێت. ئەویش بەرەوشی ئیمپراتۆریەتی جیهان گەیشتووە. گەیشتۆتە لوتکە. سێیەمین هەڵمەتی مەزنی جیهانگیری، گەیشتنە بەئیمپراتۆریەتی جیهان. کاتێك رۆما لەلوتکەدابوو، کەوتە ناو قۆناخی پووکانەوە، پەرتەوازەبوون و پارچەبوون.

ئەمریکاش کەوەك ئیمپراتۆریەتی گێژاو بەردەوامی بەهەبوونی خۆی دەدات چەندین نیشانەی پەرتەوازەبوونی پێوە دیارە. بەشێوەیەکی زێدەڕۆ بڵاوکردنەوەی هێزەکەی، پەرتەوازەبوونیشی لەگەڵ خۆیدا دێنێ. پارچەبوونیش بەهەمان شێوە لەگەڵ یەکێتی ئەوروپا لەئارادایە. لێکچوونێکی دیکەی قووڵتری، تواندنەوەی سۆسیالیزمی بونیادنراوە (مەسیحییەتی قۆناخ) لەناو سیستەمی سەرمایەداریدا. لێکچوونی نێوان ساڵانی 1990 ــ 312 زۆر سەرنجڕاکێشە. مەسیحییەتی هاوچەرخ کەسۆڤییەتی سۆسیالیزمی بونیادنراو سەرکێشی دەکرد، لەدوای بەرخودانێکی درێژخایەن لەگەڵ سیستەمی دایك سازشکاری کردو رێککەوت ـ لەگەڵ توێژی بیروکراتی سەروو ــ خیانەتی لەهەژارو نەدارانی کرد. لێکچوونێکی دیکەی سەرنجڕاکیش، سازشکاری و رێککەوتنی رژێمەکانی رزگاری نیشتمانییە لەگەڵ ئیمپراتۆریەتی ئەمریکا. "جەرمەن، هون" کانی دوێنێ موختارەکانی رزگاری نیشتمانی ئەمرۆ، هەریەکەو بوونەتە والی ئەیالەتێکی ئەمریکی.

سەرجەم قۆناخەکانی توانەوەو پارچەبوونی لەگەڵ گەیشتنمان بۆ ساڵانی 2000 گەیشتۆتە لوتکە. هەڵمەتی دوای 11 ی ئەیلول، لەکامەلاوە سەیربکرێ دەبینرێ، نەك هەڵمەتی پەلهاوێشتنی سیستەم، بەڵکو هەڵمەتی رێگرتن و وەستاندنی پەرتەوازەبوون، پارچەبوون و دواکەوتنە. دەبێ زۆر بەباشی جیاوازی نێوان هەردووکیان ببینرێ. هەڵبەتە ئەم لێکچوونانە

بـەو واتایەنایـەت کەهـەمان جـۆرە گۆڕانکـاری و پێـشهات دووبارەدەبنـەوە. ئـەمریکا تـادواڕادە براگماتیـستە ــ ڕۆژانـەیی و بەرژەوەنـدیخوازە ــ و لـەجیاتی ئـەوەی لەهەرەدواییـدا وەکـو ئیمپراتۆریەتـەکان سیـستەم بـەرەو رووخانـدن ببـات، لـەرێگای سیاسەتی فەرەبووە بەرفراوانەکان دەتـوانرێ بـۆ گـوزەرێکی نـەرم وەرچـەرخێنرێ. پێویـستە بەشـێوەیەکی رشـت ئـەم ئەگـەرە رەچـاوبکرێت. هەڵبەتـە گەورەبوونەکـەی تـاوەکو رۆژی ئـەمرۆ لەنزیکـەوە گرێـدراوی هەڵوێـستی براگمـاتیکی و سازشـکاری (رێککەوتن)یەکانێتی. بەرێوەبردنی هەردوو پێرەوی رێککەوتن و فشار لەرێگای هێزە سەربازی، هەوالگری، ئـابووری، کولتـوری ـ راگەیاندن، هونەر, رێکلام و هێزی زانستی ـ تەکنۆلۆژی لەلایـەن سیـستەمی سـەرمایەداری ئـەنجامی سـەرکەوتووانەی لەگـەڵ خۆیدا هێناوە. بۆئـەوەی گـەلان و زەحمەتکێـشان دیـسان لەئـەنجامی دووەمـین رێککـەوتنی نێـوان مەسـیحییەتی و بەربـەرەکان لـەناو سیـستەمی بالادەسـتدا نەتوێنـەوە, بەرلەهـەموو شـتێك پێویـستە لـەرێگای هێـزی زهنییەتـەوە هەڵوێـستی کۆمـەڵکاری دیموکراتییانە بکەن بەیـەك، بـەبێ پشتگوێخستنی رێککـەوتنی بەپرەنـسیپانە, دەشـێ ئەمـە لـەرێگای نوێکردنـەوەی هەڵمـەتی شارستانییەتی دیموکراتییانەو سەپاندنی بەسەر سیستەمدا بەدیبێت.

چۆن مێژووی گەشەسەندنی هێزە زۆردارەکان وەك ئەڵقەکانی زنجیرەیەك لەنێو یەکپارچەیی دایە, بزووتنـەوەی هێزەکـانی ئازادیش لەناو گەشەکردنێکی دیالەکتیکی هاوشێوەدان. هەرچەندە شـێوەی هـەر ئەڵقەیـەك جیـاوازیش بێـت، هـەمان داخـوازی ئـازادی بەئەڵقـەکانی چـاخە یـەك لـەدوای یەکەکانـەوە دەگـات و تـاوەکو ئـەمرۆ دێـت. لێـرەدا جـارێکی دیکـە دەردەکـەوێت کەرۆڵەکەی شێوە پاراستن و گواستنەوەیە. هەرچی ناوەڕۆکە، تایبەتمەندێتییـەکی وەهـای هەیـە کەدەوڵەمەنـدێتی و قـووڵایی بەدەسـتدێنێ. لـەخۆوەگرتنی دەوڵەمەندێتییـەکی کـەم یـاخود زۆری ئەڵقـەکان، گرێـدراوی شـێوازەکانی بـچمیان (شـێوەیان) بەدیدێت. بەزمانی کۆمەڵگا ئەم ئەڵقانە بەپێکهاتەو رێکخستنیش بەناو دەکـرێن. بـەهۆی زۆرداری پێویـستی ئـازادی گـشتییە. پێویـستی و شـێوازی ئـازادی هەرگـەلێك، وابەسـتەی رەوشـی ئـەو زۆرداریییـە کەبەسـەریدا زاڵـە. ئەگـەر لـەبوارو ئاسـتی کۆمەڵگابێت یاخود تـاك، تـاوەکو زۆرداری زاڵ بێـت، پێویـستی ئـازادی و تێکۆشـانەکەی بـەردەوام دەبێـت. پێویـستی ئـازادی بـۆ گەشەکردن مەرجە. ڤرکـردن تـەنیا لـەرێگای کۆمـەڵکوژی ئـازادی بەدیـدێت. لـە حاڵەتێکـدا لەنێوچـوون ئەنجامگیرنـەبێ، ئـەوا هاوشێوەی ئەو رووەکانەی بەرد دەقڵەشێنن و لـە ناویـدا دەڕوێـن، ئـەوا کاتـێ پێویـست بکـات ئـازادی هـەموو دیـوارێکی فـشاری سەری کون دەکات و هیچ شتێك ناتوانێ ئیرادەی لێشاوەکەی بوەستێنێ و بەرێڕەوی خۆیدا دەڕوات.

هەڵسەنگاندنی کێشەی ئازادی گەلانی رۆژهەلاتی ناوین لەگەڵ نەریتی مێـژوویی، سـەبارەت بەسـەرتاپاگیری و بـەزنجیربوون گرنگ و بایەخدارە. هەموو کاتێك تێکۆشانی ئازادی مێژوویێکی زەمەنی هەیە. گـرنگ دەستنیـشانکردنی ئـەم کاتـەی مێـژووە لەناو تایبەتمەندێتی خۆیدا.

رۆڵێکی دیکەی هێزە ستەمکارەکان تێیدا سەرکەوتن, نکولێکردنیانە لەکێشەی ئـازادی گـەلان و کۆمەڵگاکانـدا, بڕواپێهێنـانی گەلان و تاکەکانە کەکێشەیەکی بەمجۆرەیان نییە. ئەوەی یاسایی و پەسندکراوە تاکە مێـژووە گـەردوونی و رەهاکەیانـە کـەپڕە لەپیرۆزی, ڤارەمانێتی و شکۆداری و ئیلاهی. کارامەییەکی وەهایە مێژووی نائاسایی و دەوڵەمەندی کۆمـەڵگا، لەمیانـەی بـەهای رووکەشی داتاشراوو بێواتادا نکولی لێدەکەن, مێژوویێکی نەبوو، یاخود ئەو مێژووە خوێناویەی لەهۆڤێتی خـراپترەو لەلوتکـەی بەکاربردندایە، هەریەکەی وەکو کاروانی خودایی (ئیلاهی) پێشکەش دەکەن.

یەکێك لەهۆکارەکانی ونکردنی (ژێرکەوتنی) ئازادیخوازەکانی کۆمەڵگا ژێرکەوتنیانە لەبەرامبـەر ئـەمجۆرە چیرۆکانەی مێـژووی زۆردارەکـان. ئـەوەی بەرلەهـەموو شـتێك بـۆ سـەرکەوتنیان پێویـستە نیـشاندانی هێـزی ئـەو توانـستەیە کـەبتوانن لەناوخودی مێژووی خۆیاندا بـژین. پێویـستە مێـژووی ئـازادی خـۆی ــ تەنانـەت ئەگـەر ئەمـەش نـەبێ نـەریتی خـۆی ــ وەك هەڵوێستێکی ئەخلاقی نیشانبدات. ئەگـەر فـشاریش هـەبێت، هـەرگیز دۆخێکی لەشـێوەی داوانـەکردنی ئـازادی نابێتـە جێگـای

باس. ئەم هەڵسەنگاندنە واتاییانە ــ (مجرد) بۆئەوە ئەنجامدەدەین تاوەکو واتایەك بەو راستینەیەی کۆمەڵگای رۆژهەڵاتی ناوین بدەین کەبێ دەنگ و ئارام دیارە. مێژووی ئازادی کۆمەڵگا لەرۆژهەڵاتی ناویندا بوونی هەیە، تەنانەت زۆر قووڵ و چڕیشە. جیاکردنەوەی لەمێژوو و دەرخستنە بەرتیشکی خۆر ئەرکی لەپێشینەی تێکۆشەرانی ئازادییە. گیا لەسەر پنجی خۆی شین دەبێتەوە. تێکۆشانی ئازادی ئەمرۆشمان تەنیا دەتوانێ لەسەر ریشەکانی ئازادی و نەریتەکانی بژیت. لەبەرئەوەی لەسەرەتای ئەم نووسینەدا لەچوارچێوەی گەلاڵەنامەیەك ئاماژەمان پێکرد دووبارەی ناکەینەوە.

لەناو سنووری ئیمپراتۆریەتی رۆمای هاوچەرخدا لەژێر ئابلۆقەی هێزەکانی ئەیالەتە جیاوازەکاندا دەژین. هەروەکو زۆر نموونەی لەمێژوودا بینراوە والی ئەیالەتەکان ــ دەوڵەتەکانی ئەمرۆمان لەناوچەکە ــ زۆردارن. والی ئەیالەتی یەهودییەکان پیلاتۆس عیسای لەخاچدا. لەراستیدا حەزرەتی عیسا سەمبۆڵە, رەمزە. مەسیحێتی گواستنەوەی بەلافاوبوونی هەزاران دیاردەو رووداوی بەم شێوەیەیە. هەروەها لەمێژوودا دەبینرێ کە والی ئەیالەتەکان زووبەزوو سەرهەڵدانیان کردووە. هەندێکجار دەشێ سەرکەوتن بەدەستبێنن، دوای ماوەیەك یان خۆیان دەبن بەئمپراتۆر، یان چاکدەبنەوە، یاخود لەناو یاخیبوونەکاندا دەخنکێن. ئەمە رووداوێکی ناوخودی سیستەمە. لەبواری کۆمەڵگاو ئازادیدا هیچ بەهایەکی نییە. ئەگەر هەبێت ناڕاستەوخۆیە. پێویستە ئەمجۆرە بەرخودانەی ئەیالەتەکان لەگەڵ بزووتنەوەکانی ئازادی کۆمەڵگا تێکەڵ نەکرێت. تاوەکو لەتێگەیشتن و دەرکپێکردن راستینەی ئیمپرتۆریەتی هاوچەرخ تێپەڕنەکەین، شەڕکردن لەبەرامبەری یان هیچ شانسی سەرکەوتنی نییە، یاخود لەئەنجامی رێکەوت دەبێ, ئەمەش بەهایەکی ئەوتۆی نییە. سەرلەنوێ ئاواکردنەوەی ئەیالەتەکانی (دەوڵەتەکانی) ناوچەکە بەهۆی ئەو ئاژاوەیەیە کەلەئارادایە. بەردەوام باس لەواقیعی تایبەتی رەوشی گێژاو (کائیوس) دەکەین. چونکە قەیران ئەو ماوە کورتخایەنەیە کەشانسی ئازادی و داهێنان تێیدا زۆربەرزە. ئەوەی لەم ماوە کورتەدا پێویستە ـ سەبارەت بەبەرەی ئازادی ــ هێزی واتایە, زانینە, زانینی مێژووو چاخی خۆتە. لەدوای قۆناخەکانی هەژموونگەرایی کەبەگشتی 5000 ساڵ بوو، لەقۆناخە نزیکەکانیش 200 و دواتریش 60 ساڵ بوو، تەقینەوەی سیستەم لەماوەی راگوزارەی قەیراندا دیاردەیەکە. پێویستی بەهەڵسەنگاندنی وردهەیە. هەوڵماندا لەرێگای چەند سیناریۆیەکی سەرەکی وەڵامی رێبەری ئیمپراتۆریەتی هاوچەرخ "ئەمریکا" بۆ گێژاو (کائیوس) نیشانبدەین. ئەمەشم لەم پێناوەدا ئەنجامدا تاوەکو بەشێوەیەکی واقیعی سیناریۆی هێزەکانی ئازادیخوازی گەلان و کۆمەڵگا دەستنیشان بکرێن. وەڵامی هێزەکانی کۆمەڵگا نەبەشێوەی مەسیحییەکانی ناو رۆما، نەبەوشێوەیەی بەربەرەکان دەبێ, کەلەدەرەوە ئەنجامیاندا. دەتوانرێ پەندو ئەزموون لەم نموونانە وەربگیرێت، بەڵام لاسایی ناکرێتەوە. لەڕۆژگاری ئەمرۆشماندا وەڵامێکی هاوشێوازی سۆسیالیزمی بونیادنراوو رزگاری نیشتمانیان نابێت. چونکە ئەم وەڵامانە لەڕەوشێکدا کەسەرکەوتنیش بەدەستبێنن، بەهۆی هەڵە ریشەدارەکانیان بوون بەپارچەیەکی سیستەم یاخود هێندە لەدواوەی سیستەم نەماون. وەڵامەمان بەوشێوازەیە کەخۆمان دەیزانین.

مەبەست لەشۆڕشی زهنی باوەڕی و هوشیاری کۆمەڵگای ئازادە. زانین تەنیا زانینی رووداوەکان نییە. بەڵکو زانینی ئەوەشە کەدەبێ چی و چۆن بکرێت. هەرچی باوەڕییە، بڕوابوون بەفیکرەکەیەو جێبەجێکردنی پێویستییەکانێتی. واتە گوزارشت لەئاستی بڕیاربوون و هێزی پێکهێنان دەکات. تاوەکو ئەو پێکهاتانەی زهنییەت بەباشی نەناسین کەبەسەر کۆمەڵگای رۆژهەڵاتی ناویندا زاڵکراوە، تاوەکو ئەو لایەنانەی پێویستە تێپەڕبکرێن لەگەڵ ئەولایەنانە لێك جیانەکرێتەوە کەپێویستە وەك میراس ببینرێن، هەروەها تاوەکو ئەو قاڵبانەی زهنییەت نەناسرێن کەپێویستە تێکوشانیان لەبەرامبەردا بکرێ، ئەوا ناتوانرێ تێکۆشانێکی ئایدیۆلۆژی تۆکمە بەرێوەببرێت. بوون بەخاوەن زهنییەت، بەوواتایەدێت کەلەمیانەی هەڵوێستەیەکی رەنج و ئەخلاقی مەزن ئەو باوەڕی و هۆشمەندییە کۆمەڵایەتییەمان بەدەستهێناوە، کەپێویستە خۆمانی پێ پڕچەك بکەین. ئەوەی جیهانی هزری خۆی مەزن نەکات، ناتوانێ بۆماوەیەکی درێژخایەن تێکۆشانی ئازادی بەرێوەببات. ئەو شوێن و ساتەی

گەندەڵبوونی تێدا دەستپێدەكات، ئەو شوێن و ساتەیە كە زهن ڤاڵادەبێ (بۆش دەبێ) و كۆتایی پێدێت. ئەوەی تەواوی زاناو پێخەمبەرەكانی رۆژهەڵاتی ناوین ئەنجامیانداوە لەگەوهەری خۆیدا شەڕی زهنیە. تاوەكو پەیوەندی زهن بەئەخلاقەوە دروستنەكرێت، بێبەهایە. سەرباری تەواوی كۆسپ و كەموكورییەكان ئەخلاق لەسەر ئەو ئاراستەیەی هۆشمەندی رووناكی كردۆتەوە هێزی بەرێوەچوونە. داكۆكیكردنە لەسەر ئەو بەها ویژدانییانەی كۆمەڵگا كەبەبێی ئەو نابێت. پچڕانی پەیوەندی نێوان هۆش (زانیاری) و ئەخلاق، واتای وێڵی و بەرەڵایی دەگەیەنێ. پێویستە زهنمان بەئاستی زهنی لایەنی بەرامبەر بگات و بەپێی پێویست لێی وەربگرێ. هەمووكاتێك زهنییەتی هێزەكانی دەوڵەت بەشێوەیەكی بەهێز رێكخراوە. ناتوانرێ بچووك ببینرێ. تاوەكو ئەم هزرە گەمارۆنەدرێ، قەڵەمبازێكی سەركەوتووانەو چارەسەری پێشناكەوێت. سیاسەت و چالاكییەكی دابڕاو لەهزرو ئەخلاق، هەموو كاتێك ئەگەری ئەوە هەیە وەك مینێك لەژێرماندا بتەقێتەوە. سیاسەت و چالاكییەكانمان پێویستە بەردەوام لەژێر رۆشنایی هزرمان و مسۆگەری هەڵوێستی ئەخلاقیمان رێڕەوبگرێت. لەرەوشێكی پێچەوانەدا، لەبوون بەئامرازی هەڵمەتی سیاسی زهنیەتی بەرامبەر رزگارمان نابێت. تاوەكو لەژێر سایەی ئەم سەرەداوە سەرەكییانە شەڕی هزری بەرێوەنەبردێت، ئەوە دیار دەكەین كەدەستپێكردنی هەڵمەتە سیاسییەكان بەردەوام مەترسیدار دەبێت. خەڵوەتگەرە مێژووییە گەورەكان بۆئەوەی كەمێك وانەو ئەزموون بدەنە مرۆڤایەتی، بۆئەوەی ئەم مەترسیانە ئاستەنگ بكەن، كەوتنە نێو خەڵوەت و هەوڵیاندا هێزی زهنی پێویست بەدەستبێنن.

سەرباری ئەوەی ئەمریكا هێزێكی ئیمپراتۆرە لەخۆڕانییە لەرێگای سەدان دەزگای تینگ ـ تانگ ـ دامەزراوەكانی زهنییەت و فیكر ـ كاردەكات. لەئەزموونی مێژووییەوە زۆرباش دەزانرێ، سەبارەت بەو ناوچانەی پێیدا دەرۆیت چەندە خاوەن زانیاری بیت، بەو ئەندازەیە بەگوێرەی خۆی بەشێوەیەكی راست كارەكەی ئەنجام دەدات. ئیسلام و تەریقەتەكان كەسەرلەنوێ لەناوچەكە زیندووبوونەتەوە، دیسان سەرچاوەی خۆی لەداخوازی هەندێ توێژی كۆمەڵایەتی دەگرێت كەبەگوێرەی خۆیان بەدوای زهنییەتێكی پێویستدا دەگەڕێن.

تاوەكو تەریقەتەكان شێنەكرێنەوە، بەشێوەیەكی گشتیش ئەوكاریگەرییەی ئیسلامگەرایی تازەزیندووبۆوە دەیكاتە سەر كۆمەڵگا لێكۆڵینەوەی لەسەرنەكرێت، ناتوانرێ تێكۆشانێكی زهنی راست بەرێوەببرێت. هەمان شت بۆ میللیگەراییەكانیش لەجێگای خۆیدایە. میللیگەرایی كەبەجۆرێك ئەتنیكگەرایی هاوچەرخە، تاوەكو رۆڵی هزری میللیگەرایی لەسەر كۆمەڵگاو چۆنێتی رێكخستن و لەدایكبوونی دەركی پێنەكرێت، ناتوانرێ تێكۆشانێكی پێگەیشتووی ئایدیۆلۆژی كرداری بەرێوەببردێت. ئەو هێزە ئەتنیكییانەی تارۆژگاری ئەمرۆمان بەجۆری خێزانگەرایی و تیرەگەرایی درێژەیان بەهەبوونی خۆیان داوە، پێویستە باش دەركیان پێبكرێت و وەڵامبدرێنەوە. دەركردن بەتەواوی ئەم زهنیەتانەوە گەمارۆدانیان، بەخشینی بەهای راستەقینەی هزری بەوانەی كەبۆ مەبەستەكانیان پێویستیان پێیەتی، چەندین جار لەشەڕی كرداری سەختترە، بەڵام دەبێ وەكو ئەركە پێویستەكانی پێشەنگایەتی بناسرێت. كاتێك لەرۆژهەڵاتی ناویندا شەڕی هزری بەرێوەدەبەیت، دەبێ وەكو حەزرەتی موسا تیرەی عیبرانی بەرێوەببەیت، وەكو داود لەگەڵ "گۆلیات"دا بجەنگی، وەكو حەزرەتی عیسا حەواریەكانت سەفەربەر بكەیت، وەك حەزرەتی محەمەدیش موئمینەكان بخەیتە ناو ئیشوكارەوە. هەروەها دەبێ بەجۆشوخرۆشی سوقرات گووتەی "خۆت بناسە"بزانی، بەجۆشی پریكلەس" بەها بەدیموكراسی بدە" تێبگەی و بەزانستی ئەرستۆ بزانی بلێی" رێگابۆ ئەسكەندەر بكەرەوە". لەرۆژهەڵاتی ناوین بوون بەخاوەنی زهنیەت واتە، بەجۆشی رێنیسانس راكردن بەرەو سروشت، خۆشویستنی مرۆڤ، تێنوێتی زانست، كونكردنی دۆگما ئایینییەكان و تێپەڕبوون لەرێگای ریفۆرم، بەدەستهێنانی باوەڕی گەوهەری پێویست، لەرێگای رۆشنگەری واتای گواستنەوەی زانست، فەلسەفەو هونەرە بۆگەل، واتە سەفەربەركردنی گروپە یەك لەدوای یەكەكانی رۆشنبیرانە لەپێناو ئازادی.

تەنیا کاتێك لە میانەی ئەو زهنییەتە بێت کەپێناسەمان کرد ئەو کاتە لەکاتی بەرێوەچوون بیرکردنەوە، لەکاتی بیرکردنەوەش بەرێوەچوون لە رۆژهەڵاتی ناوین واتادار دەبێ. لەدۆخێکی وەهادا زیندوویی سروشتی نیئۆلیتیك و هێزی ئەوهەڵوێستە بەجۆشە سەردەکەوێت کەهەمووشتێك پیرۆزدەبینێ. ئەوکاتە یەکەبەیەکەی پەرتووکەکانی داناکان و هزرە میتۆلۆژییە پڕلەئەزموونەکانی چاخەکانی شارستانییەت لەپێشماندا دەکرێتەوە. ئەومێژووە سامناك و پیرۆزەی بەمرۆڤبوون و شارستانیيبوون دەخوێندرێتەوە کەلەلایەك مرۆڤ دووچاری بەستەڵەکی دەکات لەلایەکیش دەیخاتە نێوجۆشەوە، هەروەها لەهەمانکاتدا ژیانی شکۆدارو سووکیش کرد. مانای راستی ئەزموونی پێخەمبەرە گەورەکانی پەرتووکە پیرۆزەکان زیندوودەبێتەوە. یەکبەیەك زیندووبوونەوەی کانییە وشکبووەکانی شارستانییەت، بەشاربوونەوەی وێرانەکان و زیندووبوونەوەی تەپۆلکەکان لادێییەکی بێگەرد دیاردەکات. لەساکارترینیان تاوەکو دەوڵەمەندترین, لەنەمروود تاوەکو قاڕوون، لەئەیوب تاوەکو مەزلۆم و فەرهادو کەمال، تەواوی نرخ و بەها رەش و سپییەکان دەرژێتە مەیدان. شەڕی زهنی درکاندنی تەواوی ئەم بەهایانەیە. بەنەمری هێشتنەوەیانە لەمێشك و دڵماندا. ئەوکاتە هیچ هێزو پێویستییەکی بێواتای ژیان، نابێتە بیانووی خەڵەتاندن و تەفرەدان. لەرێگای هۆشمەندی دەریا ئاسا قووڵ و ئەو ئیرادەیە لافاوئاسا بەجۆشە هەرهەمووی چارەسەرو تێپەڕدەکەین. ئەوکاتە بلیمەتانە لەسەر مەسەلە سیاسییەکان، سەربازییەکان دەوەستین و بەشێوەی داستان وەڵامی دەدەینەوە.

لەکات و زەمینەی ئێستای رۆژهەڵاتی ناویندا ناتوانی لەمیانەی هەڵوێستی کلاسیکی راست و چەپ, ئایینی و میللیگەرایی بەشوێنگەیەك بگەیت، بەگووتەی پێخەمبەرانە لەکوفر رزگارنابیت. لەهەمانکاتدا لەرێگای چەپی نوێ، کۆمەڵە مەدنییە لەراستی دابڕاوو پێ لەهەواکان، هەروەها لەمیانەی ئەو بزووتنەوانەی ژنانیش بەهیچ ناگەیت کەلەمێژوو و رەنج بێ ئاگان. لەگەڵ بۆرژوازی بچووکە تەنگەتاوو ئیفلاسبووەکانی شار لەمیانەی ئەمجۆرە کاروانە بێباوەڕو بێهزرە تەنیا دەتوانرێ بۆ سەیران بچی. بەتایبەتیش لەگەڵ ئەو سەیروسەمەرانەی لەنێو بازرگانێتی شەڕخنکاون و دووچاری نەخۆشی کورسی دەسەڵات هاتوون ناتوانرێ پاراستنی هیچ فیکرو باوەڕییەك بکرێت. بەهیچ جۆرێك نابێتە وەڵام بۆمرۆڤ و گەلانی رۆژهەڵاتی ناوین کەهەمووجۆرە رۆژێکی بینیوەو لەهەزاران شوێن لێیدراوە.

کاتێك لەرێگای راستینەی کۆمەڵگای رۆژهەڵاتی ناوین جموجۆڵ دەستپێدەکات، پڕکردنەوەی ناوەڕۆکی ئەو زهنییەتەی توانرا بەمشێوەیە پێناسەبکرێت، بەرێوەچوونێکی بەمجۆرە بەرەو مێژووە بن خاککراوەکەمان دەبات، بەدڵە کۆن بووەکە دەگەیەنرێتەوە, بەراستینەی لێگەڕی رووناکی دەگەیتەوە. ئینجا ئەوکاتە دەکەونە ناو ئەو تێکۆشانە رەسەنەی کە شایستەی مێژووی راستی و ئاشقانی ئازادی بێت. بەهیچ شێوەیەك ئاستەنگ ناکرێت، ئەگەرچەواشە بکرێ و دووچاری خیانەتیش بێت، تەنانەت بکوژرێت، دیسان لەشوێنێکدا سەرهەڵدەدات و بەرەو ئامانجەکەی دەچێت. ئەوکاتە مێژوو دەبێتە هی ئێمە، دڵ لەگەڵ ئێمە لێدەدات. راستینەی کۆمەڵایەتیمان بۆئەو ئیلاهیبوونەمان وەردەچەرخێ کەدروستیکردووە. گەلان دەبنە خاوەنی ئەو ئازادیەی کەبەهەزاران ساڵە تامەزرۆی بوون و مافی خۆیانە.

بژاری سیاسی رۆژهەڵاتی ناوین کاتی دەرکەوتن لە گێژاو نەك تەنیا بۆناوچەکە، بەڵکو پێویستە ئەوگەوهەرە لەخۆوەبگرێت کەلەئاستی گەردوونیدا بۆکێشەکانی ئازادی ببێتە وەڵام. چارەنووسی هەڵمەتی جیهانگیری لەناوچەکەدا نەخشەی بۆکێشراوە. ئەمەش بۆیە بەمشێوەیە چونکە سەرکەوتنی ئەو سیستەمەی کە ئەمریکا رێبەرایەتی دەکات ئایندەی تەواوی جیهان دیاریدەکات. تاوەکو ئەم جەمسەرانەی دەسەڵات نەگۆڕدرێن و وەرنەچەرخێنرێن کەلەسەدەی بیستەمدا لەهێزە فیۆدالییەکان کۆکرانەوە، لەکاتێکدا ئەنجامدانی بەردەوامییەکەی شیمانەیەکی بەزەحمەتە، بەشێوەیەك لەشێوەکان ئەو بنکە بەرفراوانەی کۆمەڵگا دەکەوێتەگەڕ کەبەشێوازی باو لەژێر ستەمکاریدا دەژی. لەبەرئەوەی هێزە سەرمایەدارییەکانی

جیهانگیری سەرلەنوێ ئاواکردنەوە دەخوازن، بۆیە بەمشێوەیە. بەڵام ئەوەش جێی گومانە کەئەو جەماوەرەی هوشیار بووبێتەوە بەو سیستەمانە سنووردارب‌کرێن. دیارنییە کەچی لەناو قووتوەکەی پاندۆرادا دەردەکەوێ. ئەوەی دەتوانێ دۆخی نادیاری بەلاوە بنێت، خودی ئەو هەوڵە داهێنەرو ئازادیخوازانەیە کەلەماوەی راگوزارەی گێژاو لەئارادایە. قۆناخێکی گۆڕانکاری وەهادێتەئاراوە کەناتوانرێ لەگەڵ هیچ قۆناخێکی مێژوو بەراوردبکرێ. هەروەکو ئاواکردنی شارەنوێکان سەرلەنوێ بونیادنانەوەی کۆمەڵگا لەرۆژەڤی مێژوودایە. ئەم راستینەیە لەژێر تەنگەتاویەکانی رۆژهەڵاتی ناویندا شاراوەیە. سەرلەنوی ئاواکردنەوەی سیستەمی زاڵ و تێکۆشانی سەرلەنوێ بونیادنانەوەی هێزە ئازادیخوازەکانی کۆمەڵگاو گەلان لەناو زەمینەو هەلومەرجی ناکۆکی و پەیوەندییەکی مەزن بەڕێوەدەبردرێت. بەرلەوەی باسی ئەو جەمسەرانە بکەین کەسەرلەنوێ ئاوادەکرێنەوە سەرەتا پێویستە بەگوێرەی تایبەتمەندێتی ناوچەکە سەرلەنوێ پێناسەی سیاسی ئەنجام بدەین. وەك بەڕێوەبەرایەتی کرداری کۆمەڵگاکان دەشێ سیاسەت پێناسەی هەنووکەیی یاخود قۆناخ بەقۆناخ لەخۆوە بگرێ. ئەگەر سیاسەتی موحافەزەکاری جێگای باس بێت, ئەوا بەواتای لەجێی خۆژماردن (پەلەکوتکێ)ی کۆمەڵگایە, ئەگەر پێهەڵگرتن ئەنجامبدات بەسیاسەتی ئەنجامدانی قەڵەمباز پێناسەدەکرێت. دەشێ رەهەندی پێناسەیەکی سێیەمین بەناوەرۆکەوە پەیوەندیدار بێت. ئەگەر جەمسەری دەوڵەت پەیوەندیدار بکات سیاسەتی دەوڵەتگەرییە, ئەگەر جەماوەری دەرەوەی دەوڵەت پەیوەندیداربکات دەشێ وەکو سیاسەتی دیموکراتییانەش پێناسە بکرێ. دەشێ پێناسەی سەبارەت بەرەهەندەکانی بواری ئابووری, سیاسەت، کولتوور، کۆمەڵایەتی و هونەر پێشبخرێت. ئەو گۆڕانکاریانەی لەئاستی سەرەوە پەیوەست بەکۆمەڵگاوە ئەنجامدەدرێن دەشێ سیاسەتی بالای پێ بگووترێت، ئەوانەی پەیوەست بەگۆڕەپانێکی تەسك و سنووردار ئەنجامدەدرێن بەسیاسەتی لاواز، یان سیاسەتی بنکەناوببرێت. خاڵی هاوبەشی تەواوی ئەم پێناسانە؛ ئەوەیە کەهونەری وەرچەرخان و گۆڕانکاری و بەڕێوەبردنی کۆمەڵگا بەسیاسەت ناودەبرێت. چالاکی سیاسی کاری دروستکردنی کۆمەڵگایە. لەکاتێکدا هەوڵی فیکری خەباتی ئۆتۆپیا، پرۆژە، پلان و پرۆگرام ئەنجام دەدات، هەوڵی سیاسیش خەباتەکانی پەروەردە، رێکخستن و چالاکییە. بەئەندازەی تێکەڵنەکردنی کاری هزری لەگەڵ خەباتی سیاسی، ئەوا تێکەڵنەکردنێکی بەپێچەوانەش بایەخەکی گەورەی هەیە. ئەو گرنگی و تایبەتمەندێتییەی بونیادنەرو وەستاو کرێکارەکانی بواری کۆمەڵگا نیشانی دەدەن دەشێ بەهونەری سیاسەت بەناوبکرێت. کەواتە سیاسەتکردن لەبواری هزریدا پێویستی بەخۆئامادەکردن هەیە، لەبواری کرداریشدا بۆ بەڕێوەبردنی کۆمەڵگاو گۆڕاندن و وەرچەرخاندنی پێویستی بەخۆ پڕچەککردنێکی بەهێزە، واتە پێویستی بەتوانستی پەروەردە، رێکخستن و چالاکی هەیە. لەخۆڕا نییە سیاسەت بەهونەری ئیلاهی بەناودەکرێت. کاتێك دەڵێین پادشای ـ خوداوەند، سوڵتانی سێبەری خودا، وەك شێوەگرتنی خودا دەڵێین "دەوڵەت" لەراستیدا جەخت لەسەر هونەری خودایی دەکرێتەوە. کاتێك ئایین یاخود میتۆلۆژیا شیدەکەینەوە، پێویستە بەشێوەیەکی لێهاتووانە کۆمەڵناسی بخوێندرێتەوە.

لەپێناو وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکاو هاوبەشە هەڵبژاردەکانی بونیادنانەوەی سیاسی ـ سەربازی بەشێوەیەکی بەرفراوان لەرۆژهەڵاتی ناوین بەڕێوەدەچێت. بەڵام پێویستە پراکتیکی سەربازی لەسیاسەت جیانەکرێتەوە. لەزەمینەیەکی گەرمدا کەتێکۆشانی چەکداری تێدا بەڕێوەبچێت ناوی سیاسەت شەڕ و سەربازبوونە. ئەوەی لەهەلومەرجی بەمجۆرەدا رۆڵی دیاریکەر دەبینێ شەڕە. لەو زەمینەیەی کەچەکەکان بێدەنگ دەبن سیاسەت وەك خەباتێکی درێژکراوەی پەیوەست بەسوپا رووبەڕوومان دەبێتەوە. واتە پێچەوانەکەی فۆرمیلەی کلاوس فیتز لەجێگای خۆیدایە. ئەوەی شەڕ دیاردەکات سیاسەت نییە، بەڵکو ئەوەی سیاسەت دیاردەکات شەڕە. ئەم راستییە لەئێراقدا زۆر روون و ئاشکرایە. ئەوەی لەئێراقدا رێگای سیاسەتی (سیاسەتی نوێ)ی کردەوە شەڕی تەکنۆلۆژیای هاوچەرخی ئەمریکایە. هەروەکو دەزانرێ لەتەواوی مێژووی میزۆپۆتامیادا شەڕلەسەرووی رێگای سیاسەتەوە بووە. راستینەی مێژوویی شەڕی دوایی راستگۆیانە دیارەو لەبەرچاوانە. کاتێك شەڕ

لەئاستێکی نزمدا بێت یاخود بەتەواوی رابوەستێ، وەك بەردەوامی شەڕ کاری سیاسی خێرا دەبێت. کەواتە سیاسەت بەشە بێ چەکەکەی شەڕە. دەبێ بەو بەشەی کەبەبێ پەنابردنە بەرچەك چالاکی، رێکخستن و پەروەردە بەڕێوەدەبات و پشت بەهزرەکەیان دەبەستێ. کەواتە لەم چوارچێوەیەدا ئەمریکاو هاوپەیمانەکانی لەژێر پشتگیرییەکی بەرفراوانی سەربازی لەتەواوی رۆژهەڵاتی ناویندا لەسەرووی هەمووشیانەوە ئێراق و ئەفغانستان، لەسەربنەمای هزری" پرۆژەی رۆژهەڵاتی ناوینی گەورە" سەرلەنوێ ئاواکردنەوەی سیاسی بەڕێوەدەبات، دەیگۆڕێت و بەردەوامی پێدەدات. لەبەشی رابردوودا ئەم خەباتەمان لەچوارچێوەی سێ سیناریۆ کورتکردەوە.

لەرەوشێکی وەهادا گرنگ و جێی بایەخە ئەو جۆرە تێکوشانە سیاسییە روونبکرێتەوە کەوەك ئەرك دەکەوێتە سەرشانی هێزە ئازادیخوازەکان تاوەکو لەبەرامبەر ستەمکاریدا, گەل و کۆمەڵگا بپارێزێ. هەرلەم پێناوەشدا لەسەرەتا پێناسەی پێویستی تایبەت بەزهنییەتمان ئەنجامدا. هەروەها پێناسەی سیاسەتیشمان کرد.

ئەگەرباسی خودی سیاسەتی بەرجەستە بکەین, یەکەم ئەرکی نەخشە بۆکێشراوی, لەمیانەی هەڵوەستەی دیموکراتییانەو کۆمەڵگای کۆمەڵکاری گەلان کەناوەندەکەی دەوڵەت نییە بەڕێوەبردنی دیموکراتیزەکردن و پەرەپێدان و دەوڵەمەندکردنی گەوهەرەکەیەتی. نەبوون بەپاشکۆی دەوڵەت پێویستە وەك پرەنسیب وەربگیردرێت. ئازادی کۆمەڵگا لەگەڵ خەباتێکدا ناکۆکە کەناوەندەکەی دەوڵەت بێت. تێکۆشانێکی وابەستەی دەوڵەت تەنیا بەناوی هێزە ستەمکارەکان بەڕێوەدەبردرێت. روون و ئاشکرایە ئەو هێزە کۆمەڵایەتییانەی ئازادی بەبنەمادەگرن نابێ پەیوەندییان لەگەڵ زۆردارەکان هەبێت، بەڵکو ئەرکی سەرەکی رکابەرایەتی کردنیانەو وەك سیاسەتی دەرەوەی دەوڵەتیش پشت بەناوەندەکانی دیموکراتیزەبوون دەبەستن. لەپێناسەکردنمان بۆ دیموکراسی, ئەو دیموکراسییەتەی وەکو پەردەیەکی بۆرژوازی دەوڵەتە، لەگەڵ دیموکراسی لێکیان جیادەکەینەوە. پێویستە لەدیموکراسییەکانی سەردەمی ئەسیناو تەنانەت دەوڵەتشاری سۆمەریەکان ئەمانە زۆر بەباشی لەیەکتر جیابکرێتەوە کەدیموکراسی راستەقینەو دیموکراسی دەوڵەت نابن بەبەردەوامی یەکتر، یەکێکان لەزیادبووندایەو ئەویدیکەشیان لەکەمبوون، یەکێکیان کۆتایی پێدێت و ئەوەیدیکەش سەرکەوتنی تەواو. ئەو دیموکراسییەی ئەمریکاو هاوبەشەکانی (هاوپەیمانانی) دەیسەپێنن، دیموکراسی دەوروبەرێکی سنووورداری بۆرژوا ـ فیودالە کەپشت بەئامێری سەربازی ـ دەسەڵات دەبەستێ. هەرچی هێزە ئازادیخوازەکانی کۆمەڵگان ئەگەر بۆ پاراستنی کۆمەڵگا پشت بەهێزێکی بچووکیش ببەستن، بەڵام زیاتر سیاسەتی دیموکراتییانە بەخەباتی بنچینەیی دادەنێن. هەرچی سیاسەتی دیموکراتییانەیە، تەواوی خەباتی پەروەردە, رێکخستن و چالاکی ـ سیاسەت، ماف, خۆپیشاندان بەئامانجی ئابووری, کۆبوونەوە, نارەزایی, راپەڕین و شەڕ ــ ئەگەر مەرجەکان بیکات بەناچاری ــ ئەو گروپ و تاکانە دەگرێتەوە کەلەژێردەستی ستەمکاریدان. ئەم خەبات و چالاکییانەش یان خەباتی بەڕێوەبردنی رۆژانەن, یان خەباتی ریفۆرمی ئاسایی و گۆڕانکارین. ئەگەر گۆڕانکاری گەوهەری لەخۆوە بگرێت خەباتی شۆڕشە. چەندە هەوڵ و کۆششەکانی سیستەمی زاڵ بۆدەسەڵات و دیموکراسی چڕبێتەوە, خەباتی دیموکراسی هێزە ئازادیخوازەکانیش بەوئەندازەیە لەناویەکدا هەندێ جاریش بەرامبەریەکتر دەمێنن و بەڕێوەدەچن.

دووبارەنەکردنەوەی ئەو هەڵانەی شۆڕشەکانی ئینگلتەرا, فەرەنساو روسیا لەمێژوودا ئەنجامیانداوە زۆرگرنگە. ئەویش ئەوەیە هەردوو لایەن گرنگی بەوە بدەن کەلەتێکۆشانی دیموکراتییانەدا نکوڵی لەیەکتری نەکەن و یەکتری لەنێوبردن یاخود تواندنەوەی یەکتر پەیرەونەکەن و نەکەونە نێو هەڵەیەکی مەزنی مێژوویی ـ دەتوانێ لەدایکبوونی ناچاریشی پێبگووترێ ــ. لەنێوان هەردووجۆرە دیموکراسیدا دەشێ پەیوەندی و ناکۆکیش هەبێت. دیسان هەروەکو چۆن دەشێ بەشێوەیەك تێکەڵ بە یەکدی بن، لەهەمانکاتدا دەبێ لەبەرامبەر یەکتریشدا بن. خاڵی بنچینەیی ئەوەیە نەکەونە نێو هەڵوێستە مەترسیدارەکانی نکوڵیکردن و لەنێوبردنی یەکدی یاخود مەیلی یەکتر تواندنەوەو پاوانکردن. پێویستە زۆربەباشی رێساو هەلومەرج و

پرەنسیپ و بنەماکانی بەیەکەوەبوون و رکابەرایەتیکردن دەستنیشان بکرێت. تاکرەوێتیبوون لەدیموکراسیدا بەردەوام مەترسیدارە, چونکە نکوڵیکردن لە دیموکراسی لەگەڵ خۆیدا دێنێ. رێزگرتن و بایەخدان بەبژاری تایبەتییانەی دیموکراسی هەرگروپێك لەدەرەوە یان لەناوەوە، لایەنی باڵای کارامەیی دیموکراسییە. پێچەوانەکەی سیاسەتی پادشا فەیلەسوفەکەی ئەفلاتوونگەرایی و پادشای ـــ خودایی میتۆلۆژیایە ـــ واتە سیاسەتی فاشیزم، تۆتالیتاریزم، پلەداری و دەسپۆتیزم و، هەمووجۆرە دیکتاتۆریەتێکە. لەئەنجامدا هەموو سیستەمە ستەمکارەکان دژە دیموکراسین.

ئەگەرو شیمانەیەکی بەهێزە ئەو دیموکراسییەتەی لەرۆژهەڵاتی ناویندا گەشەدەکات ناوەڕۆکێکی تێکەڵەیی هەبێت. لەناویەکتردا لەخۆوەگرتنی داواکاریەکانی گروپ و چینە رەنجدەرەکانی کۆمەڵگاو بۆرژوا ــ فیوداڵەکان جێگای باسە. ئەو قۆناخە بەسەرچوو کەدیموکراسی بۆرژوا بەتەنیابێت. لەرابردووش هیچ کاتێك بەشێوەیەکی ساف (بێگەرد) پەیرەونەکراوە. دیموکراسی هێزە گەلەریەکانی کۆمەڵگاش سەربەخۆ بەتەنیا پەیرەونەکراوە. هەڵبەتە ئەم پێناسانە بەو واتایە نایێت دیموکراسی گەلەری کۆمەڵگاو دیموکراسی بۆرژوا جیاجیا نابێت. هەرگروپ گەلێك بەچڕی لەنێو دیموکراسی خۆیدا دەژی، پێویستیشە لەناویدا بژی. چەندە دیموکراسییەتەکەی لەناواخنی خۆی بەجێ بکات، بەو ئەندازەیە بەشێوەیەکی پرەنسیپانەو خاوەن ئەزموون لەگەڵ گروپ و چینەکانی دیکەدا دیموکراسییەتێکی هاوبەش بەڕێوەدەبات، دەیگۆڕێ و وەریدەچەرخێنێ.

با لەژێرڕۆشنایی ئەم شیکردنەوەو شیتەڵکردنانەدا لەنزیکەوە پەیوەندی نێوان دیموکراسی و دیاردەکانی کۆمەڵگای رۆژهەڵاتی ناوین ببینین. لەئەنجامدا بینیمان کەزاراوەی دیموکراتیزەکردنی دەوڵەت زاراوەیەکی راست نییە. راست ئەوەیە دەوڵەت بەرامبەر بە دیموکراسی هەستیاربێ. هەستیاربوون واتای پەسندکردنی زهنییەت، پێکهاتەو کردارەکانی دیموکراسییە. ئەگەر بڵێین ئەم رەوشە هێزو گەورەیی دەوڵەت سنووردارەدەکات راستە. هەڵبەتە هەبوونی دیموکراسی واتای سنووردارکردن و بچووککردنەوەی دەوڵەتە. لەو وڵاتانەی دیموکراسی بەشێوەیەکی کاریگەر بەڕێوەدەبردرێت، دەتوانرێ سەرلەنوێ دەوڵەت بەشێوەی رێکخەری "ئاسایش و خزمەتگوزارییە گشتییە جەماوەریەکان و بەدەزگاکردنیان" پێناسە بکرێت. لەدیموکراسیدا جێگای دەوڵەتی ستەمکاری کلاسیك نابێت. تەنیا لەم چوارچێوە سەرەکییەدا دەوڵەت و دیموکراسی دەتوانن لەگەڵ یەکتری بن. لەهەلومەرجی ئەم سەردەمەماندا تواناکاری دەوڵەتێکی کلاسیکی تەواو یاخود بەڕێوەبەرایەتییەکی دیموکراتییانەی تەواو لەئارادانییە. بەم واتایە دەڵێین چاخەکەمان سەردەمی لەدەوڵەتەوە پەڕینەوەیە بۆ دیموکراسی. لەچاخەکانی پەڕینەوەدا بەشێوەیەکی گشتی دەزگا سەرەکییەکانی رابردووو ئایینده بەیەکەوە لەئارادا دەبن. هەروەکو ئەو قۆناخەی دەرەبەگایەتی و سەرمایەداری بەیەکەوە دەژیان.

لەکەسایەتی رۆژهەڵاتی ناویندا گەشەکردنی دیموکراسی هێندەی بڵێی سنووردارە. فیکرو کاردانەوەکانی هێشتا بەتەواوی نەهاتۆتەوە هۆش خۆی. لەگەڵ ئەوەی گروپەکان حەسرەتی قووڵیان هەیە، بەڵام دەوڵەتی بێ مەرهەمەت و زۆرداری هەزاران ساڵە لەرێگای سەرکوتکردنی زۆردژوارەوە ئەو تامەزرۆییەی خستۆتە خەوێکی قووڵەوە. هەرچەندە جاربەجار بەشێوەی راپەرین و یاخیبوون بتەقێتەوەودەربکەێت و، بەڵام کارەکتەری بێڕەحمی دەسپۆتیزمی دەوڵەت دیسان چەندبارە ئەم حەسرەتانە ژێرخاك دەکات. کاتێك راستینەی چاخەکەمان لەگەڵ ئەم پێکهاتەیەی دەوڵەت دەکەوێتە نێو ناکۆکییەکی ریشەییەوە, ئەوا حەسرەتەکانی دیموکراسی, ئازادی و یەکسانی دەژیێنێتەوەو دێنێتەوە هۆش خۆی. سەدەی بیستەم بە پڕلەهێماو نیشانەکانی ئەمجۆرە پێشکەوتن و گۆڕانکاریانە تێپەڕبوو. هەرچی سەدەی بیست و یەکەمە, شیمانەو ئەگەرێکی بەهێزی ئەوپێشکەوتنانە دیارە کەبەرەو بەدیهاتنی حەسرەتەکان بەرێوەیە. ئەوجوگرافیایەی لەدوای هەمووانەوەیە وڵاتانی عەرەبن. گرێدانی پێکهاتەی ئەتنیکی و ئایینی بەدەوڵەتەوەو بەستنەوەی کارەکتەری دەوڵەتگەرایی چینی سەرەوە

لەسەربنەمای بەرژەوەندی و گرێدانی بەپەیوەندی بەهێزەوە, هاتنەوە هۆش خۆیان کاردانەوەی دیموکراسی و کەوتنە جوڵەی ئاستەم دەکات. پێویستی بەدەستێوەردانی دەرەوەیە.

ئەگەر تاوەکو ئێستا گەشەکردنی ئیسرائیل لەناوجەرگەی عەرەبەکان میللیگەرایی عەرەب و ئایینگەرایی بەهێزکردبێت, ئیتر گەیشتۆتە ئەو دەروازەیەی کەرێگا لەپێش کاریگەرییەکی پێچەوانە بکاتەوە. لای تەواوی جیهان روونبۆتەوەو دەرك بەوەکراوە کەمیللیگەرایی و ئایینگەرایی ناتوانن کێشەی درێژخایەنی عەرەب ــ ئیسرائیل چارەسەربکەن. تەنیا بەلاوەنانی رێبەرایەتی میللیگەرایی و ئایینی و دەرکەوتنی گروپی رێبەرایەتی دیموکراتییانە دەتوانێ ببنەستبوونی ئێستابکاتەوە. هەروەکو لەنموونەی قوبرسدا بینرا, هەم هەلومەرجی ناوخۆ هەم دەرەوە تواناکاری پڕبەبایەخ بۆ مەیلی لایەنگری چارەسەری دەرەخسێنن, هەربۆیە پرۆژەی رۆژهەڵاتی ناوینی گەورە بەپلانی بەرجەستەوە پەیڕەودەکرێت. بەتایبەتیش دیموکراتیزەکردنی عەرەبستانی سعودیاو میسر گرنگ دەبینرێ. دەوڵەتە بچووکەکانی دیکەی عەرەبیش بەو وانەو ئەزموونەی لەرەوشی ئێراق وەریانگرت ناچاربوون پەیوەندی بەرامبەر بەدیموکراسی نیشانبدەن. لەدەرەوە رای گشتی جیهان, لەناوەوەش حەسرەتەکانی هەڵوێستی دیموکراتییانەو کۆمەڵگای کۆمەڵکاری کەهەزاران ساڵە سەرکوت و چەواشەدەکرێ, خەریکە لەخەو هەڵدەستێتەوە. چاوەڕوانی ناکرێت دەوڵەتە دەسپۆتە عەرەبییەکان بۆماوەیەکی درێژ بەرامبەر ئەم دوو دیاردەیە (چەمکە) بەرخودان بکەن و جێگا بەدیموکراسی نەدەن. هەڵگرتنی ناوەکانی پادشایەتی یاخود کۆماری سەبارەت بەدیموکراسیەت گرنگییەکی نییە. هەردووکیشیان مەیلیان دەسپۆتیزمە. ئەوەی گرنگە بەرامبەر بەدیموکراسی هەستیاربن و بۆ سنووردارکردن و بچووککردنەوەی دەوڵەت کراوەبن.

ئەو دەوڵەتانەی کەگرێدراوی سیستەمە باوەکانی هاوسەنگی بوون لەدوای ساڵی 1990 مانەوەیان ئاستەمبوو. هەبوونی هەژموونی ئەمریکا لەناوچەکەدا زیاتر ناچاری ستاتۆی ئەیالەتییان دەکات. ئەگەرێکی بەهێزە بۆئەوەی وەکو دەوڵەت لەسەرپێیان بمێنن و بژین پێویستە بەرەو دیموکراسییەتێك بچن کەبەگوێرەی پێوانەکانی ئەمریکایە. رۆژبەدوای رۆژ ئاستەمتر دەبێت کەلەقۆناخی داهاتوودا بەپشتبەستن بەجەمسەرەکانی دەسەڵاتی ئەمریکا, پێشتریش ئینگلتەراو فەڕەنسا, تەنانەت عوسمانییەکانیش درێژە بەدەسەڵات و ستاتۆی خۆیان بدەن. جێگای وەبیرهێنانەوەیە کەپرۆژەی رۆژهەڵاتی ناوینی گەورە لەم زەحمەتییەوە سەرچاوە دەگرێت. هەرچەندە پێکهاتە دیموکراتییەکان لەناو سنووری وڵاتە جیاوازەکاندا جیاوازی نیشانبدەن, بەڵام لایەنی هاوشێوەشیان دەبێت. وەك پێشکەوتنی هاوبەش تادەچێ مافەکانی مرۆڤ, رێکخراوەکانی کۆمەڵگای مەدەنی, هەڵبژاردنەکان, فرەلایەنی, جیاوازی لەراگەیاندن, بەهێزبوونی پەرلەمانەکان, گەشەکردنی تاکێتی تاك رۆژەڤ داگیردەکەن. لەچالاکییەکانی دەستوورو یاساییشدا چاوەڕوانی پێشکەوتن دەکرێت. ئەو دیموکراسییەتەی گەشەدەسەنێ نەبەشێوەی دیموکراسی بۆرژوا ــ فیوداڵ دەبێ, نەبەشێوەی دیموکراسی گەل. لەبەرامبەر دەوڵەت سنووردارە, بەڵام هێندەی دەچێ کۆمەڵگا دەگرێتەوەو دەشێ بەشێوەی چالاکی ڤەبوون (کرانەوە) نیشانبدات.

دەبێ دیاردەی ئایین و ئەتنیك (ئەتنیسیتە) لەقۆناخی دیموکراتیزەبووندا گۆڕانکاری نیشانبدەن. ئیتر دەشێ ئایین و ئەتنیك بەشێوەی رێکخراوەکانی کۆمەڵگای مەدەنی و رێکخراوی سیاسی تۆزێك هاوچەرختر نوێنەرایەتییان بکرێت. بەواتای کلاسیك ئایین و عەشیرەتەکان دەتوانن جێگای خۆیان بۆ ناو پێکهاتە سیاسی و دیموکراتییەکان بگوازنەوە. نەدەوڵەت و دیموکراسی پشت ئەستوور بەئایین و ئەتنیك دەبێت نەئەو پێکهاتانە شانسی سەرکەوتنیان هەیە کەنکوڵی لەم دیاردانە دەکەن. بەتایبەتیش گرنگترین هۆکاری بەجێنەبوونی مەیلی چەپ و لیبرالی شێوازی ئەوروپا لەناو جەماوەردا یاخود نەبوونیان بەخاوەن جەماوەر, بۆئەوە دەگەڕێتەوە کەبەشێوەیەکی راست ئەم دوودیاردەیان شینەکردۆتەوەو پەیوەندییان لەگەڵ نەبەستوون. لەکاتێکدا تۆڕی چنراوی کۆمەڵگا تاڕادەیەکی مەزن پشت بەم دوو دیاردەیە دەبەستێ. تاوەکو سەبارەت

بـەئایین و ئـەتنیك هەڵوێـستێكی ریـشەیی و پێكهاتـەكان پێـشنەخرێت ئەگـەرێكی لاوازە بتـوانرێ بەشـێوەیەكی گـشتی, بەتایبەتیش سیاسەتی دیموكراتییانە, سەربخرێت. مەگەرتەنیا لەسەرەوە لەرێگای دیكتاتۆریەتێكی دژواری دژەشۆڕشگێڕی یان شۆڕشگێڕی بـەدیبێت. بـەڵام بـەردەوامبوونی تـابلێی جێی گومـان دەبـێ. پێویـستە لـەم چوارچێوەیەدا هەڵوێـست بەرامبـەر تەریقـەت و مەزهەبـەكان نیـشانبدرێت. لەهـەردوو دیاردەشـدا دەتـوانین جۆرێـك لەسیـستەمی مانـستەری چـاخەكانی نـاوین ببینین. وەكو شێوەی كۆمەڵگای مەدەنی چاخی ناوینە. ئەم دەزگاو دامەزراوانەی ئـەمڕۆش درێـژە بەهـەبوونی خۆیـان دەدەن, گۆڕینیان بۆدیموكراسی پێویستی بەهەوڵی تایبەت هەیە. لەجیاتی نكوڵی و سەركوتكردن, هەڵوێستی هەرەڕاست ئەوەیـە وەكـو دیاردەیەكی سۆسیۆلۆژی ببینی و بەمەیلی ئازادیەوە گرێی بدەی. مافەكانی ژن و ئازادییەكەی وەك گەشەسەندنێك كەبـەبێی ئەو نابێت, لەقۆناخی دیموكراتییانەدا رۆڵێكی گرنگ دەبینێ. ئەم باباتە بەشێوەیەكی جیاوازتر هەڵدەسەنگێنن.

لەگۆڕەپانی عەرەبیدا ئیسرائیل و سوریا وەك دوو فاكتـەری سـتراتیژی سـەبارەت بـەدیموكراتیزەبوون گـرنگترن. ئیـسرائیل دیموكراسییەتێكی سـەقامگیرو جێگیری هەیـە. ئەمـەش بـۆ ئیـسرائیل لاوازی نییـە, بـەڵكو فاكتـەرێكی گرنگـی بەهێزبوونـە. زەحمەتە هەمان شت بۆ سوریا بگووترێت. سوریا لەدەروازەی رێگایەكی جددی دایـە. ئەگەرلـەرێگای ریفـۆرمی ڕشـت و جددی هەنگاوی خێرا بەرەو دیموكراتیزەبوون نەهاوێژێت و كێشەكانی لەگەڵ ئیسرائیل چارەسەرنەكات, دەشێ بكەوێتـە نێـو رەوشـی ئێراقی دووەم. دیموكراتیزەبوون و ئاشتی لەگـەڵ ئیـسرائیل, بـەبێ ئـەوەی رژێمـی سـوریا پەنابباتـە بـەر توندوتیـژی دەتـوانێ گـۆڕان و وەرچـەرخان ئەنجامبـدات. هـەبوونی رۆشـنبیری بـەتوانا, پێكهاتـەی هەمـەڕەنگی ئـەتنیكی و مەزهـەبی, لەدیموكراسییەتێكی هاوبەشی چینەكانی نـاوین و هـەژارەكان دەتـوانێ قۆنـاخێكی بەرهەمـدارتری گەشەسـەندن ئەنجامبـدات. رۆڵی كوردەكانی(سوریا) نەك وەكو كوردەكانی (ئێراق), رەوشـیان زیـاتربۆ بـوون بەتوانـستی وەرچـەرخانێكی دیموكراتییانـەی لیـبرال لـەبارترە. هەڵوێـستی هەسـتیارانەی دەوڵـەت ئەمـەدیاردەكات. لـەباكووری ئـەفریقیاش بەربـەرەكان دەتـوانن رۆڵێكـی هاوشێوەی ئەمەببینن.

ئێراقیش زیاتر بۆئەوە هەڵبژێردراوە ببێتە تاقیگەی (مختبر) دیموكراسییەتی عەرەبەكان و تەنانەت رۆژهەڵاتی نـاوینیش. كۆكردنەوەی تەواوی دیاردە ئـەتینكی, ئـاینی, مەزهـەبی, سیاسـی و كۆمەڵایەتییـەكانی رۆژهـەڵاتی نـاوین لـەناواخنی خۆیـدا تایبەتمەنـدێتی بـوون بەتاقیگـەی تۆكمـەتركردووە. لەئـەنجامی فووڵبونـەوەی هەوڵـەكانی ئـەمریكاو هاوپەیمانـەكانی, دەستپێـشخەری دیموكراتیزەبـوونی گروپـە ئـەتنیكی, مەزهـەبی و كۆمەڵایەتییـەكان لـەژێرەوە زیاددەكـات, لـەبواری دیموكراسییەوە ئەم وڵاتە دەكەنە خاوەن شوێنگەیەكی ستراتیژی. ئەگەربەشێوەیەكی راست دەوڵەمەنـدێتی مێـژوویی و نـەوت بـەكاربهێنرێت، دەشـێ بۆدیموكراسـی ببـێ بەدەرفـەتێك. چەسـپاندنی فیـدرالیزمی دیموكراتییانـە لەلایـەن كوردانـەوە جگـە لەچەسپاندنی هەبون و مافی خۆیان لەتەواوی ناوچەكە رێگا لەپێش ئەنجامی گرنگ و بایەخداردەكاتەوە. فیدراسێونی ئێراقی دیموكراتیك دەشێ ببێتە نموونەی سەرەتایی فیدراسیۆنی رۆژهەڵاتی ناوینی دیموكراتیـك, كە لـەداهاتوودا خـۆی رادەگەیـەنێ. هەربۆیە گۆڕانكارییەكان زۆرگرنگ و بایەخدارن. چارەسەرییەكانی ئێراق دەشێ لەتەواوی رۆژهەڵاتی ناویندا بڵاوبێتەوە.

لەئێران هەنگاوبەهەنگاو دیموكراتیزەبوون دەبێ بەرۆژەڤی هەنووكـەیی. تادێت ئـیتر نـەریتی بـەهێزی دەوڵـەتی كلاسـیكی لەخۆگونجاندن لەگەڵ چاخ زەحمەتی دەبینێ. تامەزرۆیی و جۆشوخرۆشی دیموكراتی لای گەلانی ئێـران چـڕدەبێتەوە. لـەدوای ئێـراق، فیدراسـیۆنی دیموكراتییانـە لـەئێرانیش دەبـێ بـەرۆژەڤ. لەپارچـەبوون زیـاتر لـەباربوونی بۆفیـدرالیزم بـەهێزترە. لەنەریتی 2500 ساڵی نەریتی دەوڵەتیشدا ئـەو فاكتەرانـە زاڵـن كـەنزیكی فیـدرالیزمن. ئەگەرحەسـرەتە چـڕبووەكانی گـەل و فیـدرالیزمێكی هاوچـەرخ بـبن بەیـەك، دەشـێ ئێـران ببـێ بەبـەهێزترین فیدراسـیۆنی دیموكراتییانـەی ناوچـەكە. بـەجۆرێك لەجۆرەكانی وەكـو روسـیای دووەمـی لێـدێت. لـەجیاتی بـەرخودانێكی سـەددامیانە بەرامبـەر بەفـشارە زیادبووەكـانی ئـەمریكا،

هـەنگاونان بـەرەو فیـدرالیزمێکی دیموکراتییانــە دەشـێ بـۆ ئێـران ببـێ بەبـژارێکی هەمیـشەیی و ڕاسـت. بەسیاسـیبوونی ئەوپەڕگەرایی ئـایین نێگەتیڤانـە کاریگـەری لەسـەر دیموکراتیزەبـوون دەکـات. چالاکی و کاریگەرییـەکانی ئایـدیۆلۆژی ئـایینی چـەندەی دەچـێ پێـچەوانە دەبێتـەوە. کولتـوری ئێـران زیـاتر نزیکـی دیمکراتیزەبوونـە. نەریتـەکانی بـەرخودانی مێـژوویی، چەندین کەسایەتی مێژوویی لـەجۆری زەردەشـت تـاوەکو مـەزدەك، لەبابەکـەوە تاحەسـەن سـەباح، زیـاتر ژێرخـانی کولتـووری دیموکراسی پێکدێنن.

ئەزموونی ئۆپۆزسیۆنی فرەڕەنگی لـەقۆناخێکی نزیکدا خـۆی لەنەخۆشـییەکانی پاکدەکاتـەوەو دەتـوانێ دیموکراسـییەتێکی بەپرەنیـسپانە پێـشبخات. تـەکنۆلۆژیای گەیانـدن دەتـوانێ قۆنـاخ خێرابکـات. ئەگەربەڕێوەبەرایـەتی میـانڕۆیی پێویـست نیشانبدات، دەشێ دیموکراسییەتێکی هاوشێوەی ئیسپانیا لەئێران بەرجەستە ببێت.

ڕۆڵـی ئـایین لەپاکـستان زۆرنێگـەتیف و خـراپترە. ئـەو ئاییـنگەراییـەی لەلایـەن دژە هینـدێتی و عەشـیرەتگەرایی بـەخێوی کردووە، هەروەك بڵێی دەوڵەت و کۆمەڵگای بە دیلی گرتووە. بەڵام کشاندنەوەی دەستی یارمـەتی ئـەمریکا بـۆ ئـایین، هـەروەها ئەزموونی ئەفغانـستان تـۆڕی ئـایینی لاواز دەکـات و دەتـوانێ دیموکراسـییەتێکی عـەلمانی پێـشبخات. بـەجۆرێکی دیکـە نـاتوانێ لەدەرهەقی هیندستان، ئێـران و ئەفغانـستان دەربکـەوێ. مـۆدێلی پاکستان مۆدێلێکـە بەپەلـە پێویـستی بەوەرچـەرخان هەیـە. ئەزموونی ئەفغانستان هاوشێوەی ئێراق دەتوانێ ببێتە نموونەیەکی سەرەتایی تەواوی ئاسیای ناوین. ئەو فاکتـەرەی هەرەزێـدە ئاسیای نـاوین ناچـاری گۆڕانکـاری دەکـات ئـەزموونی دیموکراتیزەبـوونی ئەفغانـستانە. دیموکراتیزەبـوونی کۆمـارە تورکییـەکان زیاتر نزیکی روسیایە. بەڵام دەشـێ دەوروبەرەکـەی ڕێگـا لـەپێش گەشـەکردنی جیـاو تایبـەت بکاتـەوە. بـەهۆی ئـەو دەوڵـەت و هزرەی پێکهاتە سیاسییەکەی پارچەکراوە ئەگـەر ڕۆژهـەڵاتی نـاوین بەسـانایی نـەتوانێ هـەنگاو بـۆ گەشەسـەندنێکی لەشـێوەی ئەوروپا بهاوێژێ، ئەوا زەمینەی مێژوویی هاوبەشێتی مـاقووڵتردەبینێ. کۆنگرەی وڵاتـانی ئیـسلامی هێنـدە خـاوەن ڕۆڵ نییـە. دەشێ فیدراسیۆنی دیموکراسـییانەی ڕۆژهـەڵاتی نـاوین ئایـدیالیزە بکـرێ. کاتێـك ئـەمریکا و هاوپەیمانـەکانی دیمکراتیزەبـوون بەگوێرەی بەرژوەندی خۆیـان گونجاو دەبینـن، شانـسی پێشکەوتنی بـەمجۆرە زیاتردەکات. لەکاتێکـدا ئەوهێزانـەی بەرلەسـاڵی 1990 پشتگیری و یارمەتیاندەدرا هێزە دەسپۆتیك و دژە دیموکراسییەکان بوون، قۆناخی نوێ پێچەوانەکەی بـەرۆژەڤکردووە. کاتێك چاخ تاودانێك بەدیموکراسی دەدات، ئەوە ناوچەکە بەرگەی ئەوە ناگرێت بۆ ماوەیەکی درێژخایەن لەلایەن پێکهاتـەکانی دەرەوەی سەردەم بەڕێوەببردرێت. دیاردەکانی دەوڵەتی نەتەوەیی کەبەدرێـژایی 50 ــ 60 ساڵی دوایـی پـشتیان بەهاوسـەنگی نێوان سۆڤییەت ــ ئـەمریکا دەبەست، ئیترمـۆدێلێکی بێـچارەو بێبەرهـەمن و جیهـانگیریش نـاتوانێ هەرسیان بکـات و باریـان هەڵگرێت. راستینەی دەوڵەتێك جێگای شیمانەکردنە کەبە ئەندازەی سیستەم بتوانێ گوێ لەگروپەکانی گەل بکرێ، بـەگوێرەی ئەمـەش بەرامبـەر بـە دیموکراسـی هەسـتیاربێت و بـچووك و سـنووردارکرابێت. تێپـەڕبوونی ڕۆژهـەڵاتی نـاوین بۆچـاخی شارستانییەتی دیموکراتییانە، بەهۆی ئەم فاکتەرانە دەشێ ڕۆڵی گرنگ لەوەرچەرخانی جیهاندا ببینێ.

ئەم پێشبینیانە وەك رەوشی بەرجەستەی قۆناخی نزیکی ڕۆژهەڵاتی ناوین, ئاشکرایە سـەبارەت بەسـیستەمی دیمـوکراتی و کۆمـەڵکاری گـەل شـێوە نموونەییەکـەی پێـشکەش ناکـات؛ وەکـو ئۆتۆپیـای سۆسیالیـستی قۆناخێـك نموونـەیی دەمێنـێ. بـەڵام نموونەیەکی واقیعیترە. گرنگ ئەوەیە، ئەوانەی لەناو دۆزی ئازادی و یەکسانی کۆمـەڵگادان هەڵوێـستی بەپرەنـسیپانەی خۆیـان نەکەنە قوربانی ئەو چارەسەرییانەی ـ لەراستیدا بێچارەییە ـ لەناوەندی دەوڵەتەوە دەردەکەوێت. پێویستە وەکو سۆسیالیزمی بونیادنراو، رزگاری نیشتمانی و سۆسیال دیموکراتەکان بەرامبەر بەهەندێك قـەرەبوو دەسـت لـەم هەڵوێـستە بەپرەنـسیپانەیان هەڵنەگرن. سووربوون لەسەر دیموکراسی، ئارامترین ڕێگای ئازادی و یەکسانی و قووڵبوونـە. لینین گووتـەنی، ئەگـەردرەنگیش بێت، تەنیا لەمیانەی ئەم هەڵوەستەیە، واتە لەڕێگای فراوانترین و پشوودرێژترین دیموکراتیزەبوونەوە بەدیدێت.

لەشارستانییەتی ڕۆژهەڵاتی ناویندا دیاردەی ژن سەنتەری چارەسەرکردنی تەواوی کێشە کۆمەڵایەتییەکانە. بەبێ دووبارەکردنەوەی پووختە مێژووی گەشەکردنی دروشمی سەرەکی قۆناخی داهاتوومان، ئەمجارە پێویستە **"سێیەمین شکاندنەوەی مەزنی ڕەگەزی" دژی پیاوبێت. تاوەکو یەکسانی ڕەگەزی کۆمەڵگا بەدینەیەت، هیچ داواکاریەکی ئازادی و یەکسانی واتادارنابێ و دەستەبەرناکرێت. بەرفراوانترین و هەمیشەییترین فاکتەری دیموکراتیزەبوون دیسان ئازادی ژنە.** ئەو سیستەمەی سەرەتا ژنی کرد بەموڵك، لەڕۆژگاری ئەمرۆشماندا بەهەمووشتێکیەوە کردوویە بەکاڵا، لاوازترین لایەنی دیسان کێشەی ژنە. ڕۆڵی ئەودیاردەیەی لەقۆناخێکدا چینی کارکەری پێدەگووترا، بەباشترین شێوە ڕەچەڵەکی ژن ئەنجامیدەدات. بەرلەچینایەتی پێویستە شیتەڵکاری ڕەسەنێتی ژن بکرێت, تاوەکو باشتردەرك بەچینایەتی نەتەوایەتی بکرێت. ئازادییەکی ڕاستەقینەی ژن بەلابردنی هەست و سۆزو ئیرادەی مێرد، باوك، برا، دۆست.. هتد بەدیدێت. باشترین ئەشق (ئەڤینداری) مەترسیدارترین موڵکایەتییە. تاوەکو تەواوی قاڵبە ئایینی و زانستی و هونەری و فیکرییەکانی جیهانی پیاوسالاری سەبارەت بەژن خولقاندوویەتی بەرەخنەیەکی چڕوپڕدا تێپەڕنەکرێت، ناسنامەی ژنی ئازاد دەرناکەوێتەڕوو. بەرلەهەموو شتێك پێویستە ژن ببێتە هی خودی خۆی، تاوەکو لەموڵکبوون ڕزگاری بێت. ئەوژنەی کەوتبێتە ڕەوشی موڵك و کرابێتە موڵك، دەبێتە ڕێگرلەپێش پیاوی مەردو ڕەوشتبەرزیش. هەستان و دانیشتن لەگەڵ ئەمجۆرە ژنە کۆسپە لەپێش پیاوی ئازادیش. ژنێکی خراوو داڕووخێنراوی بەمشێوەیە، ئەگەر بەپێچەوانە تاوتوێی بکەین, واتە پیاوی رووخێنراوە.

گرێدانی ئاستی ئازادی کۆمەڵگاکان بەئاستی ئازادی ژنەوە دەستنیشاکردنێکی ڕاستە. کاتێك لەلایەنی ئیستاتیکاوە تەماشای بابەتەکە بکەین، دەبینین ئەوەی ئازادنەبێت ئیستاتیکای (جوان) نابێت. هەربۆیە ژیانێکی جوان نەبێت لەسنوورەکانی ناکامیدا بەدیدێت. وەك دیاردەیەکی هونەری تەماشاکردنی دیاردەی ژن زیاتر واقیعی و ژیانییە، نەك وەك موڵك ـ موڵکایەتی یاخود کارکەر ـ گوندی. بینینی ژن وەکو پارچەی هەرەبزۆك و هەستیاری سروشت، هەستکردن بەوەی پیرۆزییەکی دیاریکراو لەخۆیەوە دەگرێت، موخاتەبەنەکردنی بەزمانی پیاوسالاری، دەرککردن بە زمانی پڕلەنهێنی ژیان، سەبارەت بەژیانێکی جوان زۆرگرنگە. خراپترین کرداری کۆمەڵایەتی کەبەسەر ژندا دەسەپێنرێ پیاوسالارێتی و خۆپەرستی پیاوە. هیچ شتێك وەکو هەڵوێستی ئەو پیاوە ناقۆڵایە قەدەرگەرا نابێت کەبەسەر ژنی بێچارەدا داسەپێنراوە. بەگوێرەی من بەهێزترین و دیموکراتترین پیاو ئەوەیە کەوا پێگەیشتووە، هەستیارە، لەئازادی و یەکسانی تێدەکات، گرێدراوی ئەو پێوانانەیە کەپێناسەمان کردو دەزانێ پێداویستییەکانی بخولقێنێ. ئەو کۆمەڵگایەی بێڕادە ژن بچووکدەکاتەوە ئەوکۆمەڵگایەیە کەلەناو کۆیلایەتیدا قووڵبۆتەوە. ئەو کۆمەڵگایەی ژیانێکی هاکەزایی لەگەڵ ژن پەسندبکات هیچ لەواتای ژیان تێناگات. دیسان خراپترین و بێ هەستیارترین ژیان دوور لەجۆش و تێگەیشتن ئەو ژیانەیە کەلەگەڵ ژنێکی کۆیلەدا پێکەوەی بنێت.

کاتێك لەژێرڕۆشنایی تەواوی ئەم پێناسانەدا تەماشای کۆمەڵگای ڕۆژهەڵاتی ناوین بکەین، باشتردەرك بەوەدەکەین کەبۆچی ژیانێکی پاشکەوتوو، بێواتا، زۆردار، قێزەون و بێ چەمك زاڵە. زۆر ئاشکرایە کۆمەڵگایەکی پیاوان کەبەرامبەر ژنان خاوەن هەڵوێستێکی سووك، لەجوانی بێبەش، بێنرخە و وەك ماڵ و موڵك تەنانەت وەك دەردێکی دەبینی, کەپێویستە لەکۆڵەخۆی بکاتەوە، ئەم کۆمەڵگایە ئیفلاج نابێ (چاك نابێ)و لەئاشتی بێبەش دەبێ و بەقێزەونی دەژی. کۆمەڵگاکانی پیاوی بەم چەشنە ناتوانن هەڵوێستێکی پیرۆزی ژیان، شکۆداری نیشتمان، ڕەوشتبەرزی و مەردایەتی ڕاستەقینە و هەڵوێستێکی واتادار بەرامبەر بەسروشتی زیندوو بخولقێنن. کاتێك ناتوانن بیخولقێنن بەردەوامی"ژنی شەیتان" وەك بیانوو نیشاندەدەن. ئەو ژنەی بەشەیتان و ناتەواو بەناودەکرێ، لەراستیدا درۆیەکی پووچ و ساختەکارانەی کۆمەڵگای پیاوی دۆڕاوە. تاوەکو شەڕێکی بەهێز بەرامبەر بەئایدیۆلۆژیای پیاوسالاری و ئەخلاق و هێزی کۆمەڵایەتی و تاکەکان بەڕێوەنەبردرێت ژیانی ئازاد بەدەستناهێنرێ،

کۆمەڵگایەکی دیموکراتیبیانەی راستەقینە ناخوڵقێنرێ. هەربۆیە وەك یەکسانی سۆسیالیزمیش بەدینایەت. بژاری سیاسی گەلان تەنیا کۆمەڵگایەکی دیموکراتیك نییە، بەڵکو کۆمەڵگای دیموکراتی و ئازادی رەگەزە.

بەشێوەیەکی بەرجەستە تێکۆشانی ئازادی ژن لەئاواکردنی پارتی تایبەت بەخۆیەوە تاوەکو بزاڤی گەلەری ژنان و تەواوی رێکخراوەکانی کۆمەڵگای مەدەنی و پێکهاتەکانی سیاسەتی دیموکراتییانە، دەبێ هەموویان لەناویەکتریدا بەرێوەببات. چەندە بتوانێ لەدەست باڵادەستی پیاوو کۆمەڵگاکەی رزگاری ببێت و لەمیانەی دەستپێشخەرییەکی سەربەخۆ بجولێتەوەو بەهێزبێ، بەو ئەندازەیە ژن دەتوانێ ببێتە خاوەن کەسایەتی و ناسنامەیەکی ئازاد. هەرلەزووەوە، پێشوەخت سەرگرێدان کۆیلایەتییەکی هەرە زۆردارانەیە. رەسەنترین هەڵوێست و رەفتار ئەوەیە بە هیچ شێوەیەك سەری (مێشکی) گرێنەدرێت. لەعەباوە تادەگاتە لەچکەو بەکارهێنانی وەك ئامرازێکی زایەندی (سێکسی)، ئەو کردارانەی بەدەستی پیاو بەسەرژندا سەپێنراوە، ئەم سووکایەتییە بەئەندازەی خراپی هیچ چین و نەتەوەیەك نابێ. هەربۆیە هاوکاریکردنی جموجوڵ و هوشیاری ئازادی و توورەیی ژن شکۆدارترین بەهای هەڤاڵێتی و مرۆڤێتییە. رۆژهەڵاتی ناوین ئەو ناوچەیە کەبەهێزترین کولتووری خوداوەندی ژن و قووڵترین کۆلایەتی ژنی تێدا ژیاوە، ناوچەیەکی بەشارستانییەت ئاشنایە. **"سێیەمین شکاندنەوەی گەورەی رەگەزی"** ئەنجامدەدات و بەشێوەیەك جێگا بەکاروانێکی مەزنی ژنان دەدات کەشایستەی مێژووەکەی بێت. هەڵسانەوەی کەوتنە گەورەکانیش مەزن دەبێت. لەم چوارچێوەیەشدا ئەگەروەك باوەڕهێنەکانی ئایینێکی نوێی ژنەخوداوەند هەڵوەستەبکەین، بەو پیرۆزییەی دایك و ژنێتی ئەشق دەگەین کە شایستەیەتی.

هێندە واتاداری نابینم کەپێویستە ئابووری، چین و کۆمەڵایەتیبوونی کۆمەڵگای ئەلتەرناتیقی رۆژهەڵاتی ناوین چۆن بێت. زیاتر ئەوانەی پێویستە شیبکرێنەوە ئەو بابەتانەن کە تاوتوێکران. نەك داننان بەکارکەرێتی و بێکاری و گوندێتی، بەڵکو نەناسین و دانپێنەنانیان شۆڕشگێڕێتی راستەقینەیە. بینینی ئەم چینانە وەك کۆیلەی ئاغاو سەرمایەدارەکان باشترنزیك بە راستیمان دەکاتەوە. ئەگەرلەلایەنی ئابووریش نەبێت بەو ئەندازەیەی کارکەرو گوندێتی بەهزرو سیاسەتی دیموکراتییانە تێپەڕبکەین هێندە ئازادی بەدیدێت. لەناچاریەوە خەڵك دەبێ بەکارکەرو گوندی. ئەگەر ئازادیش تێپەڕکردنی ناچاری بێت، ئەوکاتە دەبێ بوون بەکارکەرو گوندی تێپەڕبکەین. کاتێك تێکۆشانی چینایەتی راستەقینە بەم هزرەو بەشێوازی دیموکراتییانە بەرێوەببرێت، ئەوکاتە وەك یەکسانی سۆسیالیزمیش بەواتای راستەقینەی خۆی دەگات. بێکاری بەرهەمی نەبوونی دیموکراسییەتە. ئەو کۆمەڵگایەی بزانێ ببێ بەدیموکرات بێکاران بەرهەم ناهێنێ. لەکوێ بێکاریەکی زۆرهەبێت، بەو واتایەدێت کەلەوێ بەو ئەندازەیە دیموکراسییەت بوونی نییە. دیاردەی بێکاری بەگشتی دەردو نەخۆشی شارستانییەتی چینایەتییە. ئەو مرۆڤ و کۆمەڵانەی بزانن چۆن بەرپەرچی بدەنەوە هیچ کاتێك بێکارنامێنن. تەنانەت هیچ ئیش و کارێك نەدۆزرێتەوە، بەگوێرەی ئەوەی شکۆدارترین کار، کاری دیموکراسییە, کەواتە شکۆدارترین ئیش لەئارادایە. ببە بەدیموکراتێکی باش و لەپێناو ئازادی بجەنگی، دەبینی کەبەدرێژایی تەمەنی خۆت یەك تاکەکاتژمێریش بێ ئیش نابیت. ئەو گەل و کۆمەڵانەی شەڕی دیموکراسی بەرێوەنابەن، هەمووکاتێك بەرەنجبەری و وێڵی و بێکاری دەمێننەوە.

لەدۆخێکی وەهادا چەندە کۆمەڵگایەك، تاکێك لەپێناو تێکۆشانی ئازادی پەروەردەبکەین، رێکبخەین و بیخەینە ناو چالاکییەوە، بەو ئەندازەیە لەتێکۆشانی بەرامبەر بەبێکاری، وێڵی، مەیخۆری و تەمبەڵی سەرکەوتن بەدەستدێنین.

تاوەکو گەلانی رۆژهەڵاتی ناوین لەپێناو دیموکراسی هەڵنەستنە سەرپێیان، لەعەودالی سەردەم و تەمبەڵێتی و بێکاری رزگاریان نابێت. ئەو کۆمەڵگایانەی دەزانن ببن بەدیموکرات، دەبن بەخاوەنی وڵاتەکەیان، هەمووجۆرە سەرچاوەیەك، رەنجی خۆیان و کولتوورەکەیان، ئەوکاتەش تەنیا رەنجی بەپیت و بەبەرهەمی مرۆڤ دەمێنێ. کاتێك ئەم رەنجە لەگەڵ چاخی زانست ـ تەکنۆلۆژیا بووبەیەك، بەهەرحاڵ هیچ شوێنەوارێکی برسێتی و بێکاری نامێنێ. دووبارە جەختی لەسەردەکەمەوە، بێکاری و

تەمبەڵی بەرهەمێکی نەبوونی دیموکراسی و فێرکردنی کۆیلایەتییە. ئەگەر بخوازرێ لەبەین ببرێ، نەك بەپارانـەوە لەدەوڵـەت و سـەرمایەداران ــ هـەردووکیان سەرچاوەی سـەرەکی بێکـاری و هـەمووجۆرە سـووکایەتییەکن ــ، بـەڵکو لەمیانـەی سـەپاندنی رێکخـستن و چـالاکی دیموکراتییانـەوە ئـەنجام بەدەسـتدێنێ. تێکۆشـانی ئـابووری راسـتەقینە گرێـدراوی ئـەمجۆرە چـالاکییە دیموکراتییانەیـە. رێگاکـانی دیکـە گەمـەی رووزەردی سـەندیکاگەرایی و سـیخوڕێتی بەرێوەبەرەکانـە (سـەرکارەکان)ە، لـەرێگای قەرەبووی هەرزانەوە بەدرێژایی تەمەن کۆیلایەتی و کرێکارو گوندی دەمێنێتەوە. ئەو وڵات و کۆمەڵگایانەی دەزانن چۆن بـبن بـەدیموکرات، لەمێـژوو ــ ئەسـینا ــ لـەرۆژگاری ئەمڕۆشمانـدا "سویـسراو ئینگلتـەرا" دەوڵەمەنـدترین و سـەرکەوتووترین کۆمەڵگان.

مێژووی رۆژهەڵاتی ناوین دیرۆکی کوشتنی مێژووی ژینگەپارێزییە.

کاتێك شارستانییەتی کۆمەڵگای چینایەتی لەسروشت نامۆبوو، تێکدانی هەمیشەیی ژینگە رۆژبەرۆژ، مانگ بـەمانگ، سـەدە بەسەدەو هەزارە بەهەزارە بەردەوام بوو و تائەمڕۆ هات. تەواوی دارستان و خاکەکەی دەڵێی بووە بەچۆڵەوانی. ئەو دارستان و خاکـەی کەبەرهەمـدارترین شـادەماری مرۆڤایـەتی پێکـدەهێنا. سـەرەکیترین ناوچـە و گۆڕەپـان بـوون کەلـەرێگای ئـاژەڵ و دانەوێڵەکەیـەوە رێگـای شارسـتانییەتی کـردەوە. کاتێـك مـرۆڤ کۆیلایـەتی بەسـەرمرۆڤی دیکـەدا سـەپاند، تێکـدان و تـەورە بێڕەحمەکەشی بەسەر ژینگەدا سەپاند. ئـەو ناوچـانەی کـرد بەچۆڵەوانی کەخەیاڵەکانی بەهەشـتی خوڵقانـدبوو. کەدارسـتان نـەما، خـاك نـامێنێ، کـەخاکیش نـەما رووەك و ئـاژەڵ و مـرۆڤ نـامێنێ. بەبرسـی و تێنـوێتی مایـەوە، لەنێوچـوو. لەئەنجامـدا دەوڵەمەندترین خاك، بوو بەهەژارترین و بێخێرترین خاکی دەستلێبەردراو. ئەو خاکەی لەسەردەمێك لەهەرچوار لای جیهان رووی تێـدەکرا، بۆئـەو چـۆڵەوانییە گـۆڕا کەلـەوێوە بۆهـەر چـوار لای جیهـان رادەکـەن. لەرۆژهـەڵاتی ناوینـدا مێـژووی ژینگـەپارێزیش وەکـو مێـژووی ژن نەنووسـراوەتەوە. هـەروەکو چۆن پێویـستە لـەپێناو ژنـی ئـازاد مێـژووی ژن بزانـرێ، بـۆ کۆمەڵگایەکی ژینگـەپارێزیش پێویـستە مێـژووی ژینگـەپارێزی بزانـرێ. کۆمەڵگایـەکی دیمـوکراتی ئـازادیخوازی رەگـەزی پـشت بەهوشیاری ژینگە و چالاکییەکەی نەبەستێ نابێتە بژاری راستەقینەی گەلان.

بزووتنەوەیـەکی دیموکراسـی و ئـازادیخوازی رەگـەزی پـشت بەجولانەوەیـەکی پەرەپێـدانی دارسـتان و بەگژداچـوونەوەی داخوران (بەبیابانبوون) و داماڵینی خاك و ئاوەدانکردنەوەی نەبەستێ، لەگەڵ جیهانی دیکەی ستەمکاری پیاو جیاوازی نابێت. بزاڤـی ژینگـەپارێزی یـەکێك لـەو فاکتەرانـەی کۆمـەڵگای نوێیـە کـە بـە بێـی ئـەو نابێـت. ژینگـەپارێزی تـەنیا ئـابووری نییـە. سەرلەنوێ گەڕانەوەی چەمکی سروشـتی پـیرۆزو زینـدووە کـەهزر لەدەسـتیدابوو. تـاوەکو هوشـیارییەك سـەبارەت بەوسروشـتە نەبێ کە بەجریوەجریو و ئاواز ئاخافتنمان لەگەڵدا دەکات، لەگـەڵ ئێمـە خوڵقـاوەو ئێمـەی خوڵقانـدووە، ژیانێـك کـە لـەخاکی رەشی بێگیان و ئەو سروشتەبێ کەپیرۆزی لەدەستداوە تاڕادەیەکی مـەزن ژیانێکـە بـەهای خـۆی لەدەسـتداوە. هوشـیاری ژینگـە تەنیا بۆ ئاوو هەوای پیس پێویست نییە، بەڵکو سەرتاپاگیری ژیانە لەگەڵ سروشتدا، لەسروشتە پارچەکراوەکە گەڕانەوەیـە بـۆ سروشـتی یەکپارچـەیی. ئەمـەش واتـای گەیـشتنە بەکۆمەڵگایـەکی دیمـوکرات و سۆسیالیـست. بەناویەکداچـوونێکی بەمـڕادەیـە جێگای باسە. رێزگرتنە لەزنجیرەی ئـەو قۆنـاخ و پەرەسـەندنانەی مرۆڤـی بەرهـەمهێنا. ئـەو کۆمـەڵگا سروشـتییەی کۆمـەڵگای کۆمۆنەی سەرەتایی لەگەڵ خۆیدا بەدیهێنا، ئەمڕۆ لەرێگای زانست و تەکنۆلۆژیاوە دەتوانین بەزانینەوە بیخوڵقێنین. بەرامبەر بەکێشە خۆیناویەکانی رۆژهـەڵاتی نـاوین لەوانەیـە کێـشەکانی ژینگـە وەکـو فـەنتازیا بێتەبەرچـاوان. بـەڵام نـابێ لـەبیر بکـرێ لەمیانـەی خیانـەتکردن لەژینگـەوە بەوکێـشە خوێنـاویی و برسـێتی و بێکارییـە گەیـشتن. چـۆن بـەبێ پـشتبەستن بەپزیـشك نـاتوانرێ بـاس لـەتیمارکردن بکـرێ، ئـەوا ئەگـەر پـشت بەژینگـەپارێزی نەبەسـتی نـاتوانرێ بـاس لەکۆمـەڵ و کۆمەڵگایـەکی تەندروست بکرێ. لەدۆخێکی وەهاشدا ناتوانرێ کۆمەڵگایەکی دیموکرات و رەگەزی ئازاد ئاوابکرێ.

کۆمەڵگاکانی ڕۆژهەڵاتی ناوین بەهەمموو گەلەکانییەوە گەیشتوونەتە سەری ڕێگا (دەروازە). مەیلی ئیمپراتۆریەتی هێزی بەهەژموون ئەمریکا, دوورە لەوەی چارەسەری بێنێتەئاراوە. دەرکەوتنی ڤێتنامی نوێ لەبەرامبەری هەڵوێستێکی واقیعی نییە. تورکیایەکی ساڵانی 1920یش جێگای باس نییە کە تازە دامەزرابێ. چونکە هێزی هاوسەنگی، سۆڤییەت نەماوە، گرنگتریش ئیمپریالیزمیش وەکوجاران نییە، هەربۆیە ئەمڕۆ ڕزگاری نیشتمانی تورکیا و شۆڕشی ڕزگاری نیشتمانی هاوشێوەی ڤێتنام لەئارادا نابێ. هەلومەرج و ئامانجەکانی هەرقۆناخێکی مێژوویی، تەنانەت شەڕە ڕێکخراوەکانیش جیاوازتر دەبێت. واتادارترین هەڵوێست بەرامبەر بەئەمریکا و هاوپەیمانەکانی، لەمیانەی پرۆگرامێکی ژینگەپارێزی و ئازادیخوازو دیموکراتەوە کەتوانای پراکتیزەکردنی هەبێ، تەواوی هێزە ئازادیخوازەکانی گەل و کۆمەڵگا لەناو پەیوەندییە بەرفراوانەکانی ڕێکخستن بکەیتەیەك و بیانخەیتە ناوجوڵەوە. لەوانەیە کەمخوێن بێت بەڵام شەڕی ئەنجامگیرو هوشیارانە بەمجۆرەدەبێت.

ئەگەرپێویست بکات لەمیانەی ڕێککەوتنی بەپرەنسیپانە، ئەگەرئەمە نەبوو، ئەوا بەپشتبەستن بەهێزەکانی پاراستنی خۆمان دەتوانین دیموکراتیزەبوون لەگوند، شارو شاخ و چۆلایی ئەنجامبدەین. ئەو گەلانەی خۆیان دیموکراتیزەنەکردبێت شانسی سەرکەوتنیان نابێت. کاتێك گەلان لەرێگای کۆنگرەکاندا کەنوێنەرایەتی ئیرادەی گشتیان دەکات، لەمیانەی هەمووجۆرە ڕێکخراوەکانی کۆمەڵگای مەدەنی، کۆمەڵگاری و گروپەکانی خەباتی بەکۆمەڵ بکەونە جوڵەوە، ئەوا دەبینین هیچ دۆزێکی کۆمەڵگانییە نەتوانین تێیدا سەربکەوین. کاتێك هەستانەسەرپێی گەلان لەقۆناخی نوێی مێژوویی ڕۆژهەڵاتی ناوین بەمشێوەیە بێت، تەنیا بەپووچەڵکردنەوەی داسەپاندنە کۆنەکانی ئیمپریالیزم ناوەستن؛ ئەوا لەرێگای ڕێککەوتنی واتادارو بەپرەنسیپانە دەتوانن پێشەنگایەتی دیموکراتیزەبوونێکی ئاشتیانە بکەن. بەمجۆرە دەتوانن وەکو کۆڵەکەیەکی شارستانییەت بمێننەوەو شایستەی مێژووی شارستانییەتی خۆیان بن.

ئەگەر بگووترێت ئەی ڕۆڵی شۆڕشگێرەکان لەکوێ مایەوە؟ بەرلەهەمموو شتێك پێویستە بزانن بەوراستینەیەی کۆمەڵناسی بگەن کەهەوڵماندا دیاری بکەین. وەرچەرخێنەری کۆمەڵگا یاخود شۆڕشگێڕێتییەکی بێ زانیاری کۆمەڵناسی هەندێجار بەبێ ئەوەی ئاگاداربێت تێکەڵی تاوان و خیانەتکاری دەبێت. تاکەرێگای ڕێگرتن لەم ڕەوشە، ڕزگارکردنی کۆمەڵناسییە ــ لەدەستی دەسەڵات ــ لەدەستی هێزەکان و سەرلەنوێ ئاوەدانکردنەوەیانە، ئاواکردنی فوتابخانەکانی کۆمەڵناسی تایبەت بەخۆمانە. بەبناخەدانانی زهنییەتی پشتئەستور بەکۆمەڵناسییە لەسیاسەتەکانماندا. بەڵکو لەهەمووان گرنگتریش، زاڵکردنی ئەخلاقی کۆمەڵایەتییە. لەسیاسەتی ئەخلاقیدا تاوەکو دوایی بەسەبرو باوەڕی و بانگەشە بەڕێوەچوونە لەسەر ئەورێبازەی دەستنیشانکراوە. بیانوونەگرتنە لەپێناو هەڵگەڕانەوەو خیانەتکردن. ئەخلاق، ساتبەسات گونجاوبوونە لەگەڵ ئەوجیهانەی هزرمان کەبەزانست شیلراوە. ژیانی بەردەوامە لەگەڵ زانستدا. لەدۆخێکی وەهادا کاتێك ئەخلاق و زانست و سیاسەت دەستبدەنە دەستی یەکتر، دەبینین بەگشتی بۆمرۆڤایەتی بەتایبەتیش گەلانی ناوچەکە کەپارچەیەکی جیانەکراوەیەتی، هیچ دۆزێکی کۆمەڵایەتی نییە کە لەخزمەتیاندا بێت تێیدا سەرنەکەوین و لەهەقیان دەرنەکەوین. وەك ویژدانی مێژووو کۆمەڵگا، لەهەمووکاتێك زیاتر ئەخلاقەکەمان فەرمانی بەڕێوەبردنی سیاسەتێکی هوشیارانەو گۆڕانکاری و وەرچەرخانی پێشبینیکراومان پێدەدات.

بەکورتی، لەقۆناخی راگوزاری بەرەو شارستانییەتی دیموکراتییانەدا گەلانی ڕۆژهەڵاتی ناوین سێ بژاری سەرەکی دیاریکراویان هەیە. یەکەمیان، بەردەوامبوونی ستاتۆ (سیستەمی بونیادنراو)ی ئێستایە. ئەو رژێمەی سوودی لەسیستەمی هاوسەنگی سەدەی بیستەم وەرگرت و درێژەی بەهەبوونی خۆیدا، گەیشتۆتە کۆتاییەکەی. ئەو ڕەوشە قەیراناوییەی لەئارادایە کەلەئەنجامی هەڵوەشاندنەوەی سۆسیالیزمی بونیانراودا خێرابوو, هەم ڕێگای لەپێش تاکجەمسەری کردەوە, هەم لەژێرهەژموونی ئەمریکا و لەمیانەی ئیمپراتۆریەتی گێژاو (کائیوس) هەوڵی بەلاوەنانی دەدرێت. سێیەمین هەڵمەتی مەزنی

جیهانگیری لەگەڵ ئەم قۆناخە راستهاتووە. زێدەیی نمایش (عرض)ی کالا کەلـەرێگای شۆڕشـی زانـستی و تـەکنۆلۆژی هـەرەس ئاسـاگەورەبوو، دووچـاری کۆسـپی جـەماوەری هـەژارو نەداردەبێتـەوە. تـاوەکو جیهـانگیری ئـەم ناکۆکییـە چارەسـەرنەکات، بـەئامانجی خـۆی ناگـات. پێکهاتـەی سـتاتۆگەرایی دەوڵـەتی نەتـەوەیی وەکـو سـەرەکیترین کۆسـپ دەبینـرێ. تێپـەڕکردنی ئـەم پێکهاتانە لەسەربنەمای تاکێتی تـاك، لیبرالیزەبـوون و دیمـوکراتیزەکردن و سـەرلەنوێ بونیادنانـەوەیان دەردەکەوێتـەڕوو. ئـەم پێشکەوتنە کەهـەم کاریگـەری ئـەرێنی هـەم نـەرێنی لەسـەرجەماوەر هەیـە، پێویـستە لـەخێراکردنی هوشـیاری دیموکراتییانـە وجموجۆڵدا وەکـو فاکتـەرێکی بابـەتی ببینـرێ. هەربۆیـە هـەم هێـزی بالادەسـتی سیـستەم، هـەم زیـادبوونی هوشـیاربوونەوەو جموجۆڵی گەلان لەژێرەوە، تادەچێ ستاتۆ دەخەنە رەوشـێك کـەتوانای بـەردەوامی نییـە. ئەوسـتاتۆیەی هەوڵدەدات بێچارەیی بکات بەشێوازێکی ژیان، کاتێك فشاری دەکەوێتەسەر ماکیاژ دەگۆڕێ و جارجار هەوڵدەدات لـەرێگای ئـاژاوەگێڕی تەمـەنی خـوێ درێـژبکات، تادەچـێ لاتـەریك و گۆشـەگیردەبێ. لەبەرئـەوەی وەکـو جـاران یارمـەتی لـەو سیـستەمە بەدەسـتناکەوێ کەپـشت بەئەمریکاو روسیا دەبەستێ, بۆیە سیستەمی دردۆنگ بوو هەروەکو بلێی لەجێگای خۆی پەلەکوتکێ دەکات و کات دەکوژێ.

شیمانەی ئەوەش ناکرێ لەرێگای بەکارهێنانی دیماگۆژیەتی راستڕەوو چەپڕەوە ساختەکانی جارانیش ئـەنجام بەدەسـتبێنێ. کۆنترۆڵکردنی دەوڵـەت وکۆمـەڵگا نەلـەڕێگای فاشـیزم، نـەتۆتالیتاریزم وەکوجـاران پاڵپـشتی لێناکرێـت. پێبـەپێ هەڵوشـانەوەی ستاتۆگەرایی دەوڵەتی ـ نەتـەوەیی کەرۆژلـەدوای رۆژ زیـاتر پـشتگیری گـەل لەدەسـتدەدات، هـەروەها یـەکبوونی چینی سـەروو لەگەڵ پێکهاتەی نوێی بالادەستی و لێگەڕینی سیـستەمی دیموکراتییانـە لەلایـەن چینی ژێـرەوەی جـەماوەری گـەل، ئـەم بـژارە سەپێنراوە لاتەریك و لەکاردەخات. ئەو قۆناخـەی کەبەشـێوەیەکی چـڕو رۆژانـەیی لەرۆژهـەلاتی نـاوین لەئارادایـە ئەگەرئـەو کێـشانەی رۆژانــە قورســتردەبن بــەرەو چارەســەری تــەواویش نــەبات، دەتــوانێ لەرەوشــی رێگــری و بەربەســتبوونی دەربخــات. بەتایبەتیش تەواوی دەوڵەتە عەرەبییەکان لەسەرووی هەموویانەوە میسر، پاکستان، تورکیـا و ئێـران لـەنێوان سـتاتۆخوازی و گۆڕانکاری سەریان لێشێواوەو وەستاون. سەبارەت بـەقۆناخی داهـاتوو بڕیـاری یەکلاکـەرەوەی خۆیـان نـەداوە. بـەلام ئەگـەرێکی بەهێزە لەسەرەوە لەرێژ کاریگەری پرۆژەی رۆژهەلاتی ناوینی گەورەی ئەمریکا، لەژێرەوەش لەمیانـەی قوڵبوونـەوەی پـرۆژەی کۆمەڵگایەکی دیموکرات و ژینگەپارێزو ئازادی رەگەزی گەلان دەکەونە ناوقۆناخی گۆڕانکاری و وەرچەرخانەوە.

بـژاری دووەم، بـژاری سیـستەمی دیمـوکراتی تێکـەڵ و سـنووردارە, کەلایـەنی کـرداری بەرچـاوو لەپێـشە. سـەردەمی ئـەو سیـستەمە بەسەرچـووە کـە لـەرابردوو لەمیانـەی ئـیرادەی یەکلایەنـەی ئیمپریـالیزم ئـاوادەکرا. ئەگـەر ئـەمریکا وەك هێـزی بەهـەژموونی نـوێ بەهـەمان شـێوە لەمیانـەی ئـیرادەی یەکلایەنـەی خۆیـەوە سیـستەم ئاوابکـات و درێـژەی پێبـدات، ئەمـە شیمانەیەکی دوورو ئاستەمە. لەبەرامبەر رژێمەکانی دەوڵەتی نەتەوەیی کەکۆمەڵەی نەتـەوە جیاوازەکـان لـەقۆناخێکی نزیکـدا ئاوایانکردووە, هەروەکو چۆن توانـستی چارەسـەرکردنی کێـشەکانیان لەدەسـتداوە، ئەواهـەم لـەناوەوە هـەم لـەدەرەوە بوونەتـە سەرچـاوەی کێـشەکان. هەڵوێـستی سـەربەخۆیی رەهـا, کەلەسـەردەمی هاوسـەنگی نێـوان سیـستەمەکاندا لـەئارادابوو، تادەچـێ زەحمەت و ئاستەم دەبێ.

چاخ پەیوەستبوونی بەرامبەر یەکدی دەردەخاتەپێش. سێیەمین هەڵمەتی مـەزنی جیـانگیری ئـەم قۆناخـەی خێراکـردووە. قۆناخی نێودەوڵەتی جێگای خـۆی بـۆ قۆنـاخی نێوکۆمپانیاکـان بەجێهێـشتووە. دەوڵـەتی ــ نەتـەوەیی بـۆ دەوڵـەتی ــ کۆمپانیـا دەگۆڕێت. سەرمایەی نەتەوەیی جێگای خۆی بۆسەرمایەی نێوکۆمپانیاکان بەجێدێڵێ. لەلایەکی دیکەوە کولتوورە خۆجێیـەکان بزێـویی و زینـدووبوونێکی مـەزن نیـشاندەدەن. خۆجێیـەتی بەهایەکـە لەبەرزبوونەوەدایـە. لـەژێر سـایەی ئـەم فاکتەرانـەدا دەتوانرێ قۆناخ وەك سەردەمی دەرکەوتنەپێشی جیهانگیری و خۆجێیـەتی پێناسـە بکرێـت. ئـەو سیـستەمە سیاسـییەی لەگـەڵ ئـەم دیاردەیـە گونجاوە، نەفاشـیزم و دیموکراسـی بـۆرژوازیی شـێوەی گەشەسـەندووی کـۆنی نەتـەوە، نەسیـستەمی تۆتالیتـاری

رزگـاری نیـشمانی و سۆسـیالیزمی بونیـادنراوی نەتـەوە پاشـکەوتووەکان، هـیچ یـەکێکیان نابێـت، دەشـێ ئـەو دیموکراسـییەتە تێکەڵەبێت. هەردوو سیستەم بەیەکەوە لەناواخنیدا بژین. رێککەوتنی دیموکراتییانەی نێوان گروپە خـاوەن پێوانـە نەتـەوەیی و خۆجێیـەکان گونجاوترین رێـچکەیە. بەڕێوبەرایەتییـەکانی دەوڵـەت و نـاوخۆی تـاکحزبی راسـتڕەوو چـەپڕەوی کۆن جێگـای خۆیـان بـۆ بەڕێوەبەرایەتییـە دیمـوکراتی و فرەلایەنــەکان بەجێـدێڵن. بـەم چەشـنە هـەرگروپێك توانـستی نوێنەرایـەتی بەمرەنگـەی هـەبێت لەنزیکـەوە دەتـوانێ لەگـەڵ سیـستەمی جیهـانگیری بکەوێتـە پەیوەندییـەوە، تەوژمەکـەی زیاتردەبێـت، زێـدەکالاکان هەڵدەلووشـرێ. ئـەم قۆناخـەی لەسـەرتاپای جیهـان لەئارادایـە بـۆ ولاتـانی رۆژهـەلاتی نـاوینیش تادەچـێ وەکـو پێویستییەك زیاتر پێشدەکەوێت. پێویستی و ناچاری بەزاندن و تێپەڕکردنی کۆنترین پێکهاتـەو سـتاتۆگەراییەکان، ئـەم بـژارە دەکاتە هەنووکەیی. پرۆژەی رۆژهەلاتی ناوینی گەورەی ئەمریکا سەرچاوەی خۆی لەم پێداویستییە گرنگەوە دەگرێت. هەرچی گەلانی رۆژهەلاتی ناوینە لەبەرئەوەی لەئاستی هوشیاری رێکخستەبووندا نـین و نـاتوانن دیموکراسـییەتی خۆیـان پێـشبخەن، دۆخـی پارچەپارچـەیی ئیرادەکـەیان، رەوشـی تـازە هوشـیاربوونەوەو کەوتنـە جوڵـەیان یـەك لایەنـە پێکێهێنـانی بـژارێکی دیموکراتییانەیان زەحمەتتر دەکات. وەك ئۆتۆپیایەك بۆئاییندەی بەجێدێڵن. سەرباری ئەمەش بۆ رێککەوتنێکی بەپرەنسیپانە بەشـێوەیەکی تایبـەت و لێهاتووانـە پێشخـستنی دیموکراسـی ناوخۆیـان دەکاتـە پێویـستییەکی ژیـانیی کـەناتوانرێ دوابخـرێ. تایبەتمەندییــەکانی ئـازادی و خوڵقکـاری قۆنــاخی قــەیران گرنگــی چــاخی راگــوزارە زیاددەکـات و دەرفــەتی ئــەوەدەدات لەدیموکراسییەتی تێکەڵەدا گەلان ببنە پێشەنگ.

سێیەمین بژارمان وەك ئۆتۆپیایەکی زیاتر سەبارەت بەئاییندە، کومەڵگای دیموکرات و ئازادیخوازی رەگەزی و ژینگـەپارێزی گەلانـە کەوابەسـتەی دەوڵـەت نییـەو گرنگـی سـەرەکی بەئـەخلاق دەدات. ***قورسـبوونی لایـەنی ئۆتۆپیـایی بەوواتایـە نایێـت لـەرۆژگاری ئەمڕۆمانــدا لـەئارادا نابێـت.*** بەپێـچەوانەوە لەمیانـەی هـەنگاوی ماقووڵانـەوە بـەڕێوەبردنی ئـەم دۆزە رەسـەنە هەمووکاتێك و لەهەر شوێنێکدا ئەرکێکی هەنووکەیی و رۆژانەییە. لەهەندێ قۆناخ و شوێندا لەئاستێکی نزم یان بەرز لەئارادا دەبێت, یاخود بەڕێوەدەبرێت. لەمیانەی گەشەپێدانی دیموکراسـی نـاوخۆی گـەلان و کۆمەڵـە ئـازادە جیاوازەکـان و بـەدیهێنانی ئازادی رەگەزی کۆمەلایەتی و جێبەجێکردنی پێداویستییەکانی کۆمەڵگای ژینگەپارێزی و فێربوونیان بۆ ژیان، رۆژلـەدوای رۆژ ئێمە زیاتر لەم کۆمەڵگایەو دیموکراسییەکەی نزیك دەکاتـەوە. ئـەو کۆمەلانـەی گـەلان کەبـەبێ پـشتبەستن بەدەوڵـەت نـاتوانن خۆیـان بەڕێوەببـەن، هـەرگیز نـاتوانن ئـەو ئـازادی و یەکـسانییە بەدەسـتبێنن کـەئاواتخوازی بـوون. ئــەو دیموکراسـی و سۆسـیالیزمەی لەدەوڵـەت چاوەڕوان دەکـرێ لەراسـتیدا نکـوڵیکردنی دیمـوکراتی و سۆسـیالیزمە. ئـەم پـەیڕەوەی سـەدان جـار لەمێژوو تاقیکراوەتەوە بەردەوام رێگای لەپێش بەهێزبوونی هێزە خەڵەتێنەرو ستەمکارەکان کردۆتەوە. لـەو دیموکراسـییانەی گرێدراوی دەوڵەت نین کۆمەڵەکانی گەل خۆیان پاراستنی خۆیان ئەنجامـدەدەن. میلیـسەکانی پاراسـتنی گـەل لەهـەر شـوێنێکی پێویست بێت ـ لەگوند، شار، شاخ، چۆڵەوانی ـ لەسەرووی هەمووانەوە دەبێ بزانن دیموکراسی گـەل و تـەواوی بـەهاکانی دیکـە لەبەرامبەر پەلاماردەرو ستەمکاری و تالانکارییەکان بپارێزن.

لەبواری ئابووریشدا دەتوانرێ لەمیانەی کۆمۆنەو کۆمەڵکاری و گروپەکانی دیکەی خەبات ئابوورییەك پێشبخرێت, کەپـشت بــەکالاکردن نەبەسـتێ، لەگـەڵ تەندروسـتی گـەل گونجـاوبێ و زیـان بەژینگـە نەگەیـەنێ. بێکـاری کەتایبەتمەندێتییـەکی بونیادگـەرایی سیـستەمەکانی چەوسـانەوەیە, لەکۆمـەڵگای دیمـوکراتی و ژینگـەپارێزی گەلـدا نابێتـە کێـشە. ئـەم کۆمەڵگایـە کەلـەجیاتی یاسـا لەبنـچینەدا ئـەخلاق رۆڵـی تێـدادەبینێ، لەمیانـەی پەروەردەیـەکی خوڵقکارانـە ئەشـقی ژیـان بەکاریگـەرە، لەناوخۆیـدا شەڕناناسـێ و پەیوەنـدی برایـەتی و دۆسـتانە تێیـدا زاڵـە، راسـترین رێگایـە بـۆ پەڕینـەوە بـەرەو سۆسـیالیزمی پڕلەیەکسانی. کۆمەڵگای کۆمۆنەو سیستەمەکانی ئەتنیکی کەلەیەکسانی نزیکن و بۆ ماوەیەکی درێژخایەن گـەلانی رۆژهـەلاتی

ناوین لەناویدا ژیاون ئەگەر لەگەڵ توانکارییە زانستی و تەکنۆلۆژییەکانی رۆژگاری ئەمڕۆماندا بکرێت بەیەك، ئەوا ژیانکردنی کۆمەڵگایەکی ژینگەپارێزی و ئازادیخوازی رەگەزی و دیموکراسی پێشکەوتوو وەك رەسەنترین نرخ و بەها واتاداردەبێت.

بةشي ضوارةم

ديار دةو كيَشةى كورد لةقةيرانى رۆذهةلآتى ناويندا

دیاردەی کێشەی کورد لەقەیرانی رۆژهەڵاتی ناویندا

دەروازە :

لەهەموو کاتێك زیاتر هەڵوێستێکی واقیعی سەبارەت بەدیاردەی کورد بایەخدار بووە. ئەو گێژاوەیەی ئێراق سەرچاوەی خۆی لەکێشەی کوردەوە وەردەگرێت. نازانرێ وەك بابەت و رۆژەڤی سەرەکی جیهان چۆن تێپەڕدەکرێت. هێزی چارەسەری شارستانییەتی رۆژئاوا تێرناکات و ناتەواو ماوە. جارێکی دیکە دەخوازرێ لەرێگای پرۆژە گەورەو تایبەتەکانی دوای شەڕە جیهانییەکان دەرەتانێك بدۆزنەوە. گرژییەکی مەزن لەناوچەکەماندا لەئارادایە. هیچ یەکێك لەرژێمە بونیادنراوەکان لەخۆیان دڵنیا نین. دیارنییە سبەینێ (داهاتوو) چی لەگەڵ خۆیدا دێنێ. لەلایەکی دیکەشەوە بەپێچەوانەی بانگەشەکان زیادبوونی ئەو دیاردەیە جێگای باسە کەبەتیرۆر ناوزەد دەکرێت. ئەوەش روونناکرێتەوە کەتیرۆری راستەقینە چییە. لەکەشی تەمومژاوی گێژاوەدا گۆڕانکارییە بێخێرەکان تەراتێن دەکەن. سەرباری هەموو شتێك ئومێد بەبەرەبەیانی ئازادی دەکرێت.

کەوتووینەتە قۆناخێك ئیتر ناتوانرێ وەکو جاران کورد بەڕێوەببردرێت. ئەگەر کوردان خۆشیان خوازیاربن ئیتر مەحاڵە بەردەوامکردنی تەمبەڵی ژیانە کۆن و نەفرەت لێکراوەکەیان لەگەڵ سەردەم بگونجێنن. ئەو کاریگەرییانەی بەشێوەیەکی رۆژانە لەناوەوەو دەرەوە دێن هەڵوەشانەوەی دیاردەی کورد خێراتردەکات. ناوەڕۆك و خێرایی هێزە دەستێوەردەرە کردارییەکان ئاراستەو چۆنییەتی چارەسەری دەستنیشاندەکات. هەروەکو بڵێی لەسەرتاسەری رۆژهەڵاتی ناویندا کوردەکان ئەو رۆڵە شلەژێنە دەبینن کەئیسرائیل لەناو عەرەبەکاندا دەیبینێ. سەپاندن و چەسپاندنی دەوڵەتی فیدراڵی کورد لەئێراق مۆدێلی ناوەندیگەرایی دەوڵەتی ـــ نەتەوەیی ناوچەکە بەلاوە دەنێت. لەدەرەوەی ئیرادەی خۆیان، دەشێ مەیلێکی فیدراسیۆنبوون ئامادەبکەن کەلەگەڵ مێژووی رۆژهەڵاتی ناوین گونجاو بێت. ئەم قۆناخە لەسەربنەمای ململانێ و پێکدادانی دوو میللیگەرایی یاخود لەرێگای رێککەوتنی دیموکراتییانە بەرەو چارەسەری دەچێت، وەکو دوو پرسیاری گەرم جێگای خۆیان لەرۆژەڤدا گرتووە.

وڵاتـە یـەکگرتووەکانی ئـەمریکا کەلـەدوای 1990 وەك هێزێکـی تاکجەمـسەری ناوبـانگی دەرکـرد، لەرۆژهـەڵاتی ناویـنـدا کەوتۆتـە نـاو ئـەزموون (تاقیکردنـەوە)ی هەرەگـەورەی خـۆی. بەشـێوەیەکی رۆژانـە لێپرسـینەوە سـەبارەت بـە بـەپرۆژەی رۆژهەڵاتی ناوینی گەورە دەکرێت. شوێنگەی کوردان لەپرۆژەکەدا گـرنگترین بابەتـە. دەشـێ پێبـەپێ پەیوەنـدی کـورد لەگـەڵ ئەمریکاو ئیسرائیل بکەوێتە رەوشێکی ستراتیژییەوە. دەبێ کاریگەرییەکانی ئـەم رەوشـە لەسـەر ناوچـەکە بـاش لێکبدرێتـەوە. ئەمە هێزای گفتوگۆکردنە ئایا قۆناخێکی پر لەخیانەت بۆ کوردان دەستپێدەکات یاخود لەناوچـەکەدا دەبـن بەئەستێرەیەکی هەڵکشاو. بۆ یەکـەمین جارە پەیوەندییـەکانی کـوردان لـەناوخۆیان و لەگـەڵ قـەوم و دەوڵەتـە دراوسـێکان گەیـشتۆتە دۆخێك لەقووڵاییەوە پەیوەندی بەستراتیژییەتی ناوچەکەوە هەیە. پەیوەندییەکانی کورد ــ عـەرەب، کـورد ــ ئێـران و کـورد ــ تـورك کەوتۆتە قۆناخێك پێویستە زیاتر مێشکی خۆمانی پێوە ماندوو بکەین.

لەلایەکی دیکەوە ئایا پارت و بزووتنەوەکانی کوردان کەبەرامبـەر بەئافرانـدنی هـزرو چـالاکی و سـەرلەنوێ ئاواکردنـەوەی دیاردەی کورد بەرپرسیارن بۆ وەڵامدانەوەی قۆناخ توانستی پێویست لەخۆیان شك دەبەن ؛ دەشێ هەڵوێستەکانی میللیگـەرایی سەرەتایی، سۆسیالیزمی بونیادنراو و لیبرالییەکان وەڵامی ئەمرۆ بدەنەوە ؛ چۆن دەتوانرێ نوێبوونەوەی ئایـدیۆلۆژی و هێـزی زهنییـەت بەدەستبهێنرێ، ئەمانـەش پرسیاری گـرنگن. ئایـا رێبـەرەکانی باشـوور (کوردسـتانی ئێـراق) کاتێـك ئـەو هەنگاوانـە دەهاوێژن کەتەواوی کوردان، تەنانەت گەلانی ناوچەکەو دەوڵەتـەکانی پەیوەندیـدار دەکات دەتـوانن بـەگوێرەی بەرپرسـیارێتی پێویست رەفتاربکەن ؟ ئایـا دەتـوانن کارەکتـەرە (کەسـایەتییە) بـاوو بەرژەوەندیپەرستە تەسکەکەیان و بـەکاربردنی کەسـێتی خۆیـان تێپـەڕ بکـەن؟ بۆئـەوەی رێگـا لـەپێش کارەسـاتی دیکـە نەکەنـەوە پێویـستە کامـە تـەگبیر پێـشبخرێ، چـۆن و کـێ ئەنجامیـدەدات؟ بێگومـان ئـەم پرسـیارانەش گرنگـی و بایـەخی خۆیـان پاراسـتووە، سـەرلەنوێ کێـشەکان و رێگەچـارەی لەپارچەکانی کوردستان دەبێتە رۆژەڤ و پێویستی بەپێشخستنی ئـەم رێگەچارانە هەیـە کەشـیاوی پراکتیزەکـردنن. بـۆ ئـەوەی ئێش و ئازاری نابەجێ زیاد نەبێت، گرنگی تێکۆشـانی جـەماوەری دیموکراتییانـە بایەخـداردەبێ. لەمیانـەی گفتـارێکی سیاسـی نوێ و بەبێ هەڕەشـەکردنە سـەر سـنووره سیاسییەکان، ئەگـەری رێگەچارە متمانـە بەخـشەکان رۆژبـەدوای رۆژ گرنگییەکـەی زیاتر دەبێت. لەهەر پارچەیەکی کوردستان بەشێوەیەك لێگەڕینەکانی چارەسەری لەرۆژەڤدایە ناتوانرێ دوابخرێت.

ئەو گۆڕانکارییانەی هێزی پێشەنگی ئەم سی ساڵەی دوایی "PKK" بەخۆیەوە بینی، تائێـستاش گرنگـی خـۆی پاراسـتووە. ئەو کێشانەی بزووتنەوە چەپڕەوەکانی جیهان لەساڵانی 1968 و دوای 1990 دووچاری هاتن، رەنگدانـەوەی لەسـەر"PKK" ش هـەبوو. رێبـازی پـارت کەئاوێتـەبوونێکی سۆسـیالیزمی بونیـادنراو و رزگـاری نیـشتمانی بـوو، لـەئاکامی فـشارە قورسـەکانی دەرەوەو بەو ئەندازەیەش کەموکورتییەکانی ناوەوە، چەندەی هەوڵدرا نەیتوانی توانستی راستەقینەی خۆی بخاتەگـەڕ و خـۆی رێکبخات. لەئەنجامی پراکتیکێکی نیو گەریلایی ـ ـ نیو سەرهەڵدان رێگای لەپێش زیانی زۆر بێواتاکردەوە. بەپێی تێپەڕبوونی کـات پراکتیکـی گروپـە چـەتەو وێـڵ و یاخییـەکان ئـەو بەهایانـەیان لـەناودەبرد کەبـەرەنجێکی مـەزن ئـاواکرابوون، ئەمانـە بەکرداری پاکتاوکارییان دەسەپاند. سەرباری تێکڕای هـەوڵ و کۆشـشەکان لـەدوای 1995 "PKK" لـەناوەڕۆکی راسـتەقینەی خۆی دابڕابوو. ئەزموونەکانی کادەك و کۆنگرەی گـەل شانبەشانی گۆڕانکارییـە تـەکتیکی و سـتراتیژیی و تیۆرییـەکان بـەواتای سەرلەنوێ ئاواکردنەوە دەهات. پێکهاتەی کادیرانی کۆن نـەیانتوانی ئـەم بـارە هـەڵگرن. لەمیانـەی پارچـەبوونێکی کردارییـەوە چۆنییەتی بێکاری و ئـاوارەیی خۆیـان نیـشاندا. لەچوارچێوەی خاوەنـداریکردن لەمیراسـی ئـەرێنی "PKK" وەك هـەنگاوێك بەرامبەر پاکتاوکاری راستڕەوی و چەپڕەوی بیر لەسـەرلەنوێ ئاواکردنـەوەی "PKK" کرایـەوە. لەکاتێکدا لەهـەموو بوارێکدا کوردسـتان هـەنگاو بـۆ قۆنـاخێکی نـوێ دەهاوێـژێ، پێویـستی بەئـەنالیزێکی گـشتی ئـەم گۆڕانکاریانـەو پێشخـستنی رەخنـە ــ رەخنەدان و سەرلەنوێ دەستنیشانکردنی ئەرکەکان هەیە.

أ ـ هەندێ ڕێبازی جیاکاری لەکۆمەڵگای کوردستاندا

1.چوارچێوەیەکی کورت سەبارەت مێژوو و بابەتەکانی کوردو کوردستان: پێناسەکردنی کوردستان وەك وڵاتێك و کوردان و گروپە کەمایەتییەکان وەك کۆمەڵگا سانایی نییە. بابەتەکانی وڵات لەجوگرافیای ڕۆژهەڵاتی ناویندا پێناسەی جیاواز لەخۆوە دەگرن. ئەگەر لەچاخەکانی ناوین دەستپێبکەین دەبینین پێناسەکانی وڵات لەسەربنەمای ئایینی لەپێشە؛ بەشێوەی وڵاتی موسڵمانان، وڵاتی کافران پۆلێن کراوە, لەگەڵ ئەوەی جیاوازی قەوم و خێل بوونی هەیە، بەڵام جیاکارییەکی یەکلابۆوەی سنوور بوونی نییە. کاتێك پرسیار بکرێ سنووری گروپە ئەتنی و قەومەکان کوێیە، ئەو وەڵامانەی دەدرێتەوە مسۆگەر نییە. بەشێوەیەکی گشتی شوێنی جێنشینی کۆمەڵەکانی قەوم و خێل دیاردەکرێت. لەگەڵ پێکهاتەیەکی سیاسی دیاریکراودا ناگونجێن. پێکهاتە سیاسییەکان زیاتر لەسەر بنەمای شارن. جوگرافیاکەشی ناوچەی چالاکییەکانی شارە. دەشت وەرزەکانی هاوین و زستان سنووری ناوچەکانی بڵاوبوونەوەی خێل بگۆڕن. هەرچی سنووری زەوییەکانی خانەدانە بەهێزەکانە دوورە لەوەی واتایەکی سیاسی پێبدرێت. بەڵام بەشێوەیەکی گشتی سنوورەکانی عەرەب، تورك، کورد، فارس و قەومەکانی ئاستی ژێرتر لەمیانەی زمان و کولتوورەکەیان هێڵە پانەکەی دەستنیشاندەکرێت.

وشەی "کور" لەژێر وشەی کوردستاندا شاراوەیە و ریشەکەی بۆ سۆمەرییەکان دەگەڕێتەوە. بەزمانی سۆمەری کور واتە شاخ. پاشگری دی گوزارشت لەئینتیما دەکات. بەمجۆرە وشەی "کوردی" واتای شاخییەکان، گەلی شاخی دەبەخشێت. دەتوانین ئەمەش بۆ دواوە، بۆ ساڵانی 3000 ی پ.ز بگەڕێنینەوە. لەم دۆخەدا دەبینین هەندێ ناولێنانی دیکەش لەئارادا بووە. لەساڵانی 1000ی پێش زایین (لۆییەکانی) دراوسێکانی ڕۆژئاوایان کەخاوەن کیانێکی بەهێز بوون وشەی "گوندوانا"یان سەبارەت بەکوردستان بەکاردەهێنا کەبەواتای "مەملەکەتی گوندەکان" دێت. گوند : واتە لادێ تائێستاش لەزمانی کوردیدا بەکاردەهێنرێ. لەقۆناخی حوکمڕانی ئاشوورییەکانیشدا وشەی نایری بەکاردەهێنرێ کەبەواتای خەڵکی وڵاتی "نەهر" ڕووبارەکان دێت. تەنانەت هەروەکو دەزانرێ فیدراسیۆنی نایری لەنێوان دیجلە ــ زاب دامەزراوە. هەروەها دەبینین بەشێکی بەرفراوانی بەهۆی بوونی کانزاکان (مەعدەن) بەمەدائین : ماد : وڵاتی مەعدەنەکان بەناوکراوە. ئەم ناوانە لەقۆناخی ساڵانی نێوان 1300 ــ 500 ی پێش زاییندا کەسەردەمی حوکمڕانی ئاشوورییەکانە بەکارهێنراوە. لەرێگای شیکارێکی هاوشێوە دەتوانرێ بگووترێ وشەی ئورارتوو ریشەکەی بۆ سۆمەرییەکان دەگەڕێتەوە. ئور بەواتای لوتکە (تەپگرد)ی بەرز دێت. ئورارتوو بەواتای مەملەکەتی زەوییە بەرزاییەکان دێت. لەبەرئەوەی سۆمەرییەکان لەمیزۆپۆتامیای خواروو ژیاون، بەرامبەر هەوارە بەرزەکانی سەرووی خۆیان، بەردەوام ئەو زاراوانەیان بەکارهێناوە کەگوزارشت لەبەرزایی دەکەن. شیمانەی هەرە لەپێشە کەوشەی "هۆری" یش لەهەمان سەرچاوەوە دێت. بەواتای گەلی خاوەن وڵاتی بەرزایی دێت. واتە دیسان بەواتای گەلی شاخی دێت. "کۆماگەنەس"ناولێنانێکە ریشەکەی بۆ هێلینیەکان دەگەڕێتەوە. لەنزیکەی ساڵانی 250 ی پێش زایین تاوەکو 100ی زایینی پادشایەتی گۆماگەنا لەئارادا بووەو ناوەندەکەشی لەشاری ئادیەمانی ڕۆژگاری ئەمڕۆمان بووە. "کۆم" ئەو ناوەیە کەبە کۆمەڵە رەوەندەکان و شوێنی نیشتەجێبوونیان دەگووترا، ئەمڕۆش بەواتای زۆم (ڕەشماڵ) دێت. هەرچی " گەنە"یە بەواتای بنەچە، هۆزو خێڵ دێت.

لەچەرخەکانی ناوینیشدا لەسەردەمی حوکمڕانی سوڵتانە عەرەبەکان ــ بلد الأكراد ــ ناوچەی کوردەکان وەك ناوێك بەکارهاتووە. هەرچی سوڵتانە سەلجۆقییەکانن کەزمانی فارسییان بەکاردەهێنا، یەکەم خاوەن دەوڵەت بوون کەبەفەرمی وشەی کوردستانیان بەکارهێناو بەواتای وڵاتی کوردان دێت. دواتر دەبینین سوڵتانە عوسمانییەکان، بەتایبەتیش لەلایەن سوڵتان یاووز سەلیم لەمیانەی بەکارهێنانی دەستەواژەکانی حوکمەت و ئەیالەتەکانی کوردستان بەشێوەیەکی چڕ وشەی کوردستان بەکاردێنن. لەیاسانامەی 1848 و 1867 زەوی و زاردا بەشێوەیەکی فەرمی ئەیالەتەکانی کوردستان ئاواکراوە. لەقۆناخەکانی

مەشروتیەتدا نوێنەرایەتی کوردستان لەئەنجوومەن دادەنرێ. لەساڵانی 1920 کان چەندین رێنمایی، فەرمان و بۆچوونی راگەیاندووە کەوشەکانی کوردو کوردستانی تێدا بەکارهێنراوە. هەرچی نکوڵیکردنی فەرمییە, زیاتر دوای سەرکوتکردنەوەی یاخیبوونەکان شانبەشانی سیاسەتی تواندنەوە پێشخراوە. کوردو کوردستان کەبەواتای وڵاتی کوردان دێت، خاوەن تایبەتمەندێتی و جیاکارییەکی وەهایە کەکۆنترین گەل و وڵاتی مێژوومان دێنێتەوە یاد. بەڵام لەرۆژگاری ئەمرۆماندا لەواتای سیاسی زیاتر بەواتای کولتوورێکی ـ جوگرافی بەکاردەهێنرێت. لەگەڵ بڕیاری دەوڵەتی فیدراڵی کوردی لەباشوور (کوردستانی ئێراق)، ئیتر بەو واتایە دێت کەوشەی کوردستان بەواتا سیاسییەکەی دەردەکەوێتە بەروو. گرنگتریش ئەوەیە لەمیانەی ئەو گۆڕانکاری و پێشکەوتنە سیاسییانەی "PKK" رێگای لەپێشکردەوە ئەمە لەولاوە بمێنێت کوردستان وەك وشە، بەڵکو وەك بابەتێکی سیاسی ـ کۆمەڵایەتی لەگۆڕەپانی نێودەوڵەتی و ناوچەکە بەشێوەیەکی بەرفراوان بناسرێت.

بەشێوەیەکی ستراتیژی ناوچەیەکی 450 هەزار کیلۆمەتر چوارگۆشە دەگرێتەوە کەکەوتۆتە نێوان فارس، ئازەری، عەرەب و تورکەکانی ئەنادۆڵ. شاخەبەرزو دارستان و رووبارە بەپیتەکانی جوگرافیای رۆژهەڵاتی ناوین پێکدێنێ. زەوییە سەوز داپۆشراوەکەی بۆ ئاژەڵداری لەبارە. خاکەکەی بۆ بەرهەمهێنانی هەمووجۆرە میوە، سەوزەو رووەکێك گونجاوە. ناوەندی سەرەکی گەورەترین شۆڕشی مێژوو، شۆڕشی کشتوکاڵی نیئۆلیتیکە (11000ی پ.ز تاوەکو 4000 ی پ.ز). سەرچاوەی شارستانییەتەکان و ناوچەی پەرینەوەیانە. لەکاتێکدا ئەم شوێنگە ستراتیژییە دەرفەت بەکوردان دەدات وەك قەوم خۆیان بپارێزن، رێگا لەپێش ئەوەدەکاتەوە لەگۆڕەپانی شارستانییەتدا بەدواکەوتوویی بمێنێتەوە ـ بەهۆی تێپەڕبوون و داگیرکارییە بەردەوامەکان.

پێناسەکردنی کۆمەڵگای کورد سانایيترە. شاخ و کشتوکاڵ و ئاژەڵداری هاوواتای گەلی کوردە. لەکاتێکدا شاریبوون (بوون بەخەڵکی شار) بابەتێکی دوورە، لەوانەیە گوندێتی (لادێتی)یەکەمین دیاردەی کۆمەڵایەتی بێت لەمێژوو کەباپیرەی کوردان ئەنجامیانداوە. کوردان چەندە گوندی و رەوەند بن بەو ئەندازەیە دوور بەشاری (شارستانی) بوونن. هەروەکو کۆماگەنە زۆر باش روونیکردۆتەوە، رەوەندی و نیوگوندێتی بەهەزاران ساڵ سیستەمی جوڵانەوەو نیشتەجێبوونی کوردان بووە. هەرچی شارەکانە زیاتر داگیرکەران ئاوایانکردووە یان پڕیان کردۆتەوە. هەڵبەتە ئەمە بەو مانایە نایەت کەکوردان شاریان ئاوا نەکردووەو نەبوونەتە خاوەنی شارستانی. هەروەکو دەزانرێ خاوەنی چەندین شارستانییەتی شار بوونە، لەسەرووی هەمووشیانەوە دەوڵەتەکانی ئورارتوو، ماد و میتانی. لەچاخەکانی ناوینیشدا بەشێوەیەکی بەربڵاو حکومەتی شارو ئەیالەتەکانیان ئاواکردووە. بەڵام لەبەرئەوەی دەوڵەت و حکومەتەکانی دایانمەزراندووە درێژخایەن نەبوون، شارەکان زیاتر بڕیارگەو کۆمەڵگاکانی نزیك بەداگیرکەرانی لەخۆوەگرتووە. لەکاتێکدا لەچاخە سەرەتاییەکاندا مۆرکی خۆی لەشارو شاکارە هونەرییەکانی سۆمەر، ئاشوور، ئارامی، پارس و هێلینییەکان داوە، ئەوا لەچاخەکانی ناوینیشدا شوێنپەنجەی خۆی لەسەر کولتوورو زمانی عەرەبی و فارسی بەجێهێشتووە. چەندین رۆشنبیر، فەرمانـدەو کاربەدەستانی دەوڵەت لەناو ئەم زمان و کولتووره دراوسێیانەدا خاوەن رۆڵ بوون. سەربارى ئەوەی زمانی کوردی ریشەیەکی کۆن و بناخەیەکی کولتووری هەیە، بەشێوەیەکی سنووردار بوونی بەزمانی نووسین و نەبوونی بەزمانی دەوڵەت، رێگر بووە لەبەجێهێشتنی بەڵگەو ئەنجامدانی پێشکەوتن. سەربارى ئەمەش کولتووری کوردان توانیویەتی لەرێگا ناراستەوخۆکانەوە، لەمیانەی هەبوونی خێڵایەتی خۆی و پاشماوە مێژووییەکان تارۆژگاری ئەمرۆمان بەردەوامی بەهەبوونی خۆی بدات.

ئەگەرێکی زۆر بەهێزە کەزمان و کولتووری کوردان وەك یەکەمین دەستپێکەری شۆڕشی نیئۆلیتیکی بنارەکانی زاگرۆس ــ تۆڕۆس ـ چەندین شوێنەوارناس لەوەدا هاو فیکرن ــ بەپێی تێپەڕبوونی کات بناخەی هەموو کولتوورو زمانەکانی هیندۆ ئەوروپی پێکهێناوە. مەزەندە دەکرێ لەساڵانی 9000 ی پێش زایین بەدواوە، لەشێوەیەکی جەستەیی زیاتر لەبواری

کولتوورییەوە بەرەو جوگرافیای هیند ـ ئەورووپا پەلیهاویشتووەو بڵاوبۆتەوە. دەتوانین پێکهاتنی خۆشی بۆ ساڵانی 15000 ـ 10000ی پێش زایین بگەڕێنینەوە ــ لەگەڵ دەرکەوتن لەقۆناخی سەهۆڵبەندی چوارەم (20000 ــ 15000ی پ.ز) شیمانەیەکی لەپێشە کەوەك زمان و کولتووریی خۆجێیی (ئۆتۆکتون)ی ناوچەکە شێوەیان گرتووە. لەساڵانی 6000ی پێش زایین زۆر بەباشی خێڵە (ئەتنیکە) کوردەکان جیادەکرێنەوە. (لەساڵانی 3000 ـ 2000ی پ. ز) دەبینین بۆ یەکەمجار لەژێر ناوی هۆرییەکان دێنە سەر شانۆی مێژوو. سۆمەرییەکان بەهۆی دارستان و کانزاکان، هۆزە هۆرییەکانیش بەهۆی دەوڵەمەندی شارستانی بەهەزاران ساڵ بەرامبەر یەکدی لەناو تێکۆشانێکی هێرش ــ بەرگریکردندا بوون. ئەم دیالەکتیکە مێژووییە بەرامبەر بابلی، ئاشووری، هیتیت، ئیسکیتەکان، پارس و هێلینییەکان بەردەوام بووە. لەوانەیە کوردان لەسەرووی ئەو قەوم و هۆزانەوە بێن کەبەشێوەیەکی بەرامبەر لەناو رەوتە رەوەند و جێنشینەکاندا ژیاون. رۆڵی کولتووری میدی و هۆری یەکلاکەرەوەیە لەگواستنەوەی شارستانییەتی سۆمەر بۆ هیتیت، لوویی، ئیۆن و پارسەکان. جێگرتنی ئەم گەلانە لەگرووپی زمان و کولتووری هیندۆ ـ ئەورووپی لەنزیکەوە گرێدراوی ئەم راستینەیەیە.

لەمێژووی "هێرۆدۆت"دا بەئاشکرایی دەبینرێ کەزمان و کولتووری کاریگەر لەسەر هێلینییەکان ریشەکەی بۆ میدییەکان دەگەڕێتەوە. تاوەکو ساڵانی 900 ـ 400 ی پ. ز هێلینییەکان لەژێر کاریگەری بەرفراوانی میدییەکاندا دەژین. لەم قۆناخەدا چەندین فاکتەری ماددی و مەعنەوی لەسەرچاوەکانی ئورارتوو ــ ماد ــ پارس وەرگرتووەو لەمیانەی سەنتێزی خۆیان دەوڵەمەندییان کردووە. مەزەندەدەکرێ باپیرەی کوردان هۆرییەکان لەقۆناخەکانی (2500 ــ 1500 پ.ز)، هەروەها میتانییەکانی بەریشە هۆری (1500 ــ 1250 پ.ز)، نایریییەکان (1200 ــ 900 پ. ز)، ئورارتووییەکان (900 ــ 600 پ.ز)، میدییەکان (مادەکان) (700 ـ 550 پ.ز)، بەشێوەی پادشایەتی و فیدراسیۆنی خێڵە (عەشیرەت) کان ژیاون. کۆمەڵگای کورد لەم قۆناخەدا بەرەو پلەداری و دەوڵەت دەچێ. باوکسالارێتییەکی بەهێزیان پێشخستووە. لەبەرئەوەی لەسەردەمی کشتوکاڵی نیئۆلیتکدا ژن چالاکترە، قورسایی ژن لەکۆمەڵگای کوردەواریدا بەهێزە. شیمانەی لەپێش ئەوەیە، بۆماوەیەکی درێژ ئەم هێزەی خۆی بەکارهێناوەو بناخەکەشی شۆڕشی کشتوکاڵ بووە. فاکتەرە مێیینەکانی زمان، باوەڕی عەشتاری خوداوەندەژن بەڵگە سەلمێنەرەکانی ئەم راستییەن.

لەقۆناخی 700 ــ 550ی پێش زایین زەردەشتی وەك شۆڕشێکی هزری کوردان پێشکەوتنی بەخۆوە بینیوە. هزری زەردەشتایەتی کولتوورێکە پشت بەکشتوکاڵ دەبەستێ، لە ئاستی ئاژەڵدا پڕ لەخۆشەویستییە، بنەماکەی یەکسانی ژن ــ پیاوەو ئەخلاقی ئازاد وەك فەلسەفەیەك دەگرێتەدەست، لەرێگای پارسەکاندا بەرەو رۆژهەڵات، لەرێگای هێلینییەکانیشەوە بۆ شارستانییەتی رۆژئاوا کاریگەرییە بەهێزەکانی گوێزراوەتەوە. جێگای خۆی لەسەر هێڵی جیابوونەوەی رۆژهەڵات ــ رۆژئاوادا گرتووە، لەشێوەگرتنی شارستانییەتدا کاریگەرییەکەی لەسەر هەردووکیان بەلانی کەم هێندەی ئایینی مەسیحی و موسەوی رۆڵی سەرچاوەی بینیوە. لەبنەڕەتدا شارستانییەتی پارس شارستانییەتێك بوو مادەکان ئاوایانکردبوو، ئەو شارستانییەتەی پارس ــ ماد بوو کەبەیەکەوە لەگەڵ هۆزە پارسەکاندا درێژەیان پێدا. ئەم راستینەیە بەشێوەیەکی زۆر روون و ئاشکرا لەمێژووی هێرۆدۆتدا دەبینرێ. دووەمین گرووپی ئەتنیکی (خێڵەکی)یە کەلەسەرەتاوە تاکۆتایی بەشداری لەئیمپراتۆریەتدا دەکات. لەسەردەمی ساسانییەکانیشدا هەمان رەوش بەردەوام دەبێت. لەتەواوی شارستانییەتەکانی ئێراندا هەڵسەنگاندنی رۆڵی کوردان لەریزی دووەم هەڵوێستێکی واقیعییە.

باوو باپیری کوردان کەلەچاخە سەرەتاییەکاندا بەشێوەیەکی بەهێز لەناو باوکسالارێتیدا ژیاون، بەقووڵایی جیابوونەوەی چینایەتییان بەخۆیانەوە نەدیوە. بەرامبەر ئەوەی رەوشی پلەدارییان بەهێزبووە، بەڵام لاوازی جیابوونەوەی چینایەتی، سەرچاوەی خۆی لەتۆکمەیی رەوەندێتی هۆزە شاخاوییەکان وەردەگرێت, کۆمەڵەکانی خێڵ ــ تیرەکان کەلەنێو پەیوەندی

خزمایەتیـدان لـەناو خۆیانـدا دەرفـەت بەپێـشکەوتنی کۆیلایـەتی نـادەن. هـەروەکو دەزانـرێ کۆیلایـەتی، زیـاتر بەرهـەمی شارستانییەتی شارە، فۆلکلۆری کۆمەڵگای کوردەواری زیاتر فاکتەرەکانی لایەنی داستانی لەپێشە. لەبەرئەوەی داسـتانەکان بـاس لەقارەمانێتی دەکەن، مەزەندەی لەپێش ئەوەیە لەقۆناخی پلـەداری مابێتـەوە. دەتـوانین سەرچاوەی ئـاوازی داسـتانەکانی وەك مـەم و زیـن، مـەمی ئـالان و دەروێـشی عەبـدی بۆسـەردەمی مۆسـیقای سـۆمەرییەکان بگەڕێنینـەوە. دیـسان شـیمانەدەکرێت داهێنـانێکی هـۆزە هۆرییـەکانی سـالانی 4000ی پ.ز بێت کـە لـەرەوتی سـۆمەرییان وەرگرتـووە. سیـستەمی مۆسـیقاو یارییـە کوردەوارییەکان کولتوورێکی بەهاداری هونەری و بەبەرەکەتی رۆژهەڵاتی ناوینە. دەشێ بەڕادەی هەرەزێدە هەبوونی مێژوویی کوردان لەسیستەمەکانی مۆسیقاو یاریـدا ببینـرێ. دیسان دەتـوانرێ هـەمان تێبـینی لەراوەسـتەی ژن، شـێوازی جـل پۆشـینی و وردەکاری جوڵەکانیدا ببینرێت. بنەچەی رەسەنێتی کوردان سەرچاوەکەی بۆ چاخەکانی دێرین دەگەڕێتەوە. سروشتی سەختی شاخەکان، بـەرخودان بەرامبـەر داگیرکارییـە هەمیـشەیی و بێڕەحمـەکان و رابـردووی مێـژووی درێژخایـەن، رۆڵـی سـەرەکییان لەپێکهێنانی ئەم رەسەنایەتییەدا بینیوە.

دەرك بەوەدەکرێت کە لەتێپەڕبوون بۆ چاخی نـاوین شـوێنپەنجەی قۆنـاخی هێلینییـەکان دیـارە. پادشایەتییەکانی ئـەبگار لەناوەندی شاری ئورفا 300 پ.ز، کۆماگەنای ناوەندەکەی لـەئادیامان و سامـسۆن بـوو لەگـەڵ پادشـایەتی پـالیمێرا (تـەدمور)ی سوریا تایبەتمەندێتی هاوشێوەیان لـەخۆوە دەگـرت، کاریگەرییـەکی بـەهێزی هێلینییـەکانیان لەسـەربوو. راسـتتر، نوێنەرایـەتی نموونـەی پڕشـنگداری یەکـەمین سـەنتێزی رۆژهـەڵات ــ رۆژئـاوا دەکـەن لەمێـژوودا. ئـەم شارسـتانییەتانەی تـاوەکو سـەردەمی فـەتحی رۆمـا بـەردەوامبوو ــ هـەرەدوایی رووخـانی پـالیمێرا لەسـاڵی 269ی زایـینی بـوو، نوێنەرایـەتی قۆنـاخێکی گرنگـی پێشکەوتنی ناوچەکە دەکەن. ئـەو شـوێنەوارە مێژووییانـەی لـەئورفا، نـەمروودو پـالیمێرا ماونەتـەوە هـی ئـەم قۆناخـەن. ئـەو شارستانییەتانەن کە لەگەڵ کوردان لەنێو هاتووچۆییەکی فراواندان. لەم قۆناخەدا هەردوو زمانی ئـارامی و هێلـینی وەکـو دوو رکابەری یەکتری ناویان دەرکرد بوو. بەرامبەر ئەم شارستانییەتانە کەزیاتر بەسەر رێگاکانی بازرگانی زاڵبـوون، کـوردان زیـاتر لەرێگای کشتوکاڵ و رەوەندێتی دەوروبەرێك بۆخۆی پێکدێنێ. پاشمـاوەی ئـەم سیـستەمە کـەتا رۆژگـاری ئـەمڕۆمان ماوەتـەوە، ئێستاش درێژە بەهەبوونی خۆی دەدات. نامۆبوونی ناوەندەکانی شـار و کوردایـەتی رەوەنـدێتی و ناوەنـدەکانی گونـد هـەروەکو بلێی دوالیزمێکی دیالەکتیکی پێکدێنێ.

لەئیمپراتۆریەتی ساسانی کە لەسەرەتاکانی سێیەمین سەدەی زایینی دامەزرا فورسایی کوردان گۆڕانکـاری بەسـەردا نـەهات. زەردەشتی پاڵپشتی سـەرەکی ئایدیۆلۆژییـە. مـانی پێغەمبـەر نوێبوونـەوە ئەنجامـدەدات کـە لەسـالانی 210 ــ 276ی زایـینی ژیاوە. سەنتێزنێك لەسەرجەم ئایینەکانی قۆناخ پێکدێنێ، دەکرێتە تۆڕی هزری بنچینەیی ئیمپراتۆڕیەتـەکانی رۆمـاو ساسـانی و خوڵقاندنی ئاشتی و رێنیسانس بەئامانج دادەنێ. بەڵام دووچاری تووڕەیی راهیب (مووغ)ە تونـدڕەوەکانی ئـایینی زەردەشـتی دێ و دەکـوژرێ. سـەرباری ئەمــەش وەك رێبــازێکی بــەهێزی هــزر شــوێنپەنجەکانی تــاوەکو رۆژگــاری ئــەمڕۆشمان مــاوە. بڵاوبوونەوەی ئایینی مەسیحیش رێکەوتی ئەم قۆناخەیە. بەتایبەتیش ئورفاو نوسـەیبین (نیزیـب) وەك بـەهێزترین ناوەنـدی مەسـیحێتی لـەو قۆناخـەدا کاریگـەری لەسـەر کـوردانیش دەکـات. مەسـیحیەتییەکی رێـژەیی بەخۆیـەوە دەبـینێ. هـەبوونی زەردەشتیزم لەناو ساسانییەکان دەبێتە رێگر لەبەردەم پێشکەوتنی تەواوەتی مەسیحییەکان.

مەزەنـدەی ئـەوە دەکرێـت لـەقۆناخی ساسـانییەکان (216 ــ 652ی زایـینی) پێکهاتـەی دەرەبەگایـەتی لـەناو کـوردان دەرکەوتووە. مانیگەرایی جۆرێك لەئیسلامی پێشوەختە. خودی مانیش لەدایکبوونێکی پێشوەختی حـەزرەتی محەمـەدە. بـەڵام کاریگەری شەڕە وێرانکەرەکانی نێوان هـەردوو ئیمپراتۆریـەتی رۆمـاو ساسـانی بەسالان بـەردەوام بـووە. پێـچەوانەی قۆنـاخی هێلینی کۆمـەڵگا بەشـێوەیەکی هێمنانـە رووی پێـشکەوتنی بـەخۆوە نـەدیوە. پێـشبڕکێیەك لـەنێوان مەسـیحییەت و زەردەشـتی

لـەئارادا بـووە. نەسـتوریگەرایی ئـەو رەوتـە رکابـەرە مەسـیحییەیە کـە لـەژێر کاریگـەری ساسـانییەکان دایـە. ئاشـووریەکان کەناسـنامەی مەسـیحییەتیان وەرگـرت و نـاوی سـوریانییان لـەخۆیان نـا لـەو قۆناخەشـدا زۆر بـزۆك بـوون. بەتایبـەتی ئـەو تێکۆشانەیان کـردووە کەبـەهای ئەرشـیفێکی بایەخـداری هەیـە. لەپەلهاوێـشتن و بڵاوبوونـەوەی ئـایینی عیـسایی لەگریکـەکان (یۆنانـە کۆنـەکان) زیاترخـاوەن رۆڵ بـوون. چـەندین گـەورە قەشـەی مـەزنیان پێگەیانـدووە. مەزەنـدە دەکـرێ ئـەدەبیاتێکی بەرفراوانیان پێشخستبێت. لەئورفا، نوسەیبین و سێرت ئەکادیمیای پێـشکەوتوویان ئـاواکردووە. لـەپێکهێنانی ناوەنـدی زانـستی گوندی شاپووری ساسانییەکانیشدا رۆڵیان دیاریکراوە. زمانی ئارامی وەکو زمانی هاوبەش بەردەوامی بەکاریگەری خۆی دەدات. لەکاتێکدا زمانی گریکی (یۆنانی) بۆ ناوچەی بێزەنتییەکان دەگوازرێتەوە، ئەوا زمانی ئارامی لەرۆژهەڵات بـووە بـەزمانی زاڵـی بازرگانی و ئەدەبیات ـ ئایین.

شـیمانە دەکرێـت لـەم قۆناخـەدا (250 ــ 650ی زایـین) کوردەکـان نـەریتی دەرەبەگایـەتییان پێشخـستبێ و لـەم بـوارەدا بەوەرچـەرخانێکی کۆمەڵایـەتی تێپـەڕبووبن. پێـشکەوتنی فیـۆدالیزم، جیابوونـەوەکانی پێکهاتـەی ئـەتنیکییش نیـشاندەدات. چـەندەی دەچـێ پەیوەندییـە دەرەبەگایەتییـەکان لەکۆمـەڵگای کوردەواریـدا پێـشدەکەوێت. لـەم سـەردەمەی پێـشکەوتنی شارستانییەتی دەرەبەگایەتیدا شۆڕشـی ئیـسلام دەتەقێتـەوە. ئیـسلامییەت پێکهاتـەی ئایـدیۆلۆژی و شۆڕشـی هـزری کۆمـەڵگای دەرەبەگایەتییـە کـە لەسـەربنەمای بەشـاربوون پەیوەندییـەکانی کۆیلایـەتی وشـك و پەیوەندییـە ئەتنیکییـەکانی لەبـەردەم پێشکەوتن کۆسـپبوون دووچـاری وەرچـەرخان دەکـات و سیـستەمێکی پێـشکەوتووترە. ئـەو پێـشکەوتنەی لەچـین و هینـدستان لەمیانەی پەرەسەندنی پلەبەپلە (تدریجی) بەدیدێت، لەئەوروپا لەرێگای شۆڕشـەوە ئەنجامـدەدرێت. ئیـسلامییەت دوا شۆڕشـی گەورەی شارستانییەتی رۆژهەڵاتی ناوینە. تاوەکو نزیکەی سەدەی دوانزدەهـەم لەپێشکەوتنی کۆمـەڵگای دەرەبەگایەتیـدا رۆڵـی پێکهاتەی ئایدیۆلۆژی و سیاسی بنەڕەتی دەبینێت.

ئـەو ئیـسلامییەتەی دوای رووخـانی ساسـانییەکان (650 زایـینی) لـەناو کـوردان پێـشکەوتنێکی خێـرای بەخۆیـەوە بـینی، ئەرستۆکراتییەتێکی دەرەبەگایەتی ئاواکردووە. هێزە دەوڵەتگەرایی و پلەدارییەکانی کوردان کـە لـەژێر عەرەبانـدنێکی بـەهێز وەرچەرخانیان بەخۆیانەوە بینی لـەم قۆناخـەدا بوونەتـە یـەکێك لەبـەهێزترین گروپـە سیاسـی و کۆمەڵایەتییـەکان. لـەرێگای خانـەدانی کـوردە ئەیوبییـەکان (1175 ــ 1250 ز) بـەهێزترین خانـەدانی سیاسـی رۆژهـەڵاتی ناوینیـان پێکهێنـاوە. لـەناو کوردانیـشدا زۆر بەکاریگەربوونــە. لەلایــەکی دیکەشــەوە ســوڵتانە ســەلجۆقییەکان کــە لەســاڵی 1055 ئیمپراتۆریــەتیان لەعەباسـییەکان دەوروەرگـرت بەشـێوەیەکی تێکـەڵ لەگـەڵ کوردانـدا ژیـاون. هـەروەکو تائێـستا لەکـەرکوك لەئارادایـە ئـەم بەناویەکداچوونە لەپێکدادان زیاتر بەشێوەی هاوبەشێتی تێپەڕکراوە. دەوڵەتی دەرەبـەگی لەشـێوەی شـەدادی، بووەیهییـەکان و مەروانییەکان پێشکەوتنیان بەخۆیانەوە بینیوە کە بەتایبەت ریشەکەیان کورد بـووە. چـەندین میرنـشین و حکومـەتی دیکـەی کوردان ئاواکراون. نەوەکانی شەرەفخان درێژخایەنترین میرنشینیان ئاواکردووە کەناوەندەکەی بەتلیس بووە. تاوەکو سـەردەمی سوڵتان سلێمانی قانونی بەردەوام بووە. تایبەتمەندێتییەکانی کۆمەڵگای دەرەبەگایەتی رێگای لـەپێش وەرچـەرخانێکی گرنگـی هـزری کۆمـەڵگای کـوردەواری کـردەوە. جگـە لـە"زەردەشـتییەکان ــ ئێزیدییـەکان" پاشماوەی زەردەشـتی نـەماوەو سـڕاوەتەوە, شیمانەی ئەوە دەکرێت ئەم وەرچەرخانە لەپێشکەوتنی کوردە بەکرێگیراوەکان رۆڵی شۆڕشی چەواشە دەبینێ.

لەکاتێکدا زمانی عەرەبی لەشارەکان بەکاریگەر دەبوو، دواکەوتنێك لەزمان و کولتووری کوردی جێگای باس نییە، یەکـەمین کۆکەرەوەی داستانە نووسراوەکانی وەك ئەحمەدی خانی لەم قۆناخەدا دەرکەوتن. هەروەکو لەهـەموو کۆمەڵەیـەکی ئەتنیکیـدا دەبینرێ کولتووری بە موسڵمانێتی پەردەپۆشکراو لەناو کوردانیشدا تاڕادەیەك رەگـی داکوتـاوە. سـەرباری ئەمـەش لەباشـووری کوردستاندا بەردەوام پێکدادان لەگـەڵ هۆزە عەرەبـە ــ بەتایبـەت لەگـەڵ شـەمەرەکان ــ پەلهاوێـژەکان لـەئارادابووە. داسـتانی

دەروێشی عەبدی داستانی ئەم شەڕانەیە. داستانێکە داکۆکی لەسەر ریشەی زەردەشتی دەکات و شوێنپەنجەی بەهێزی کولتووری کوردی لەخۆوە دەگرێت. شیمانە دەکرێ لەسەدەی هەژدەهەم روویدابێت. لەهەلومەرجی ئیسلامییەتدا زەردەشتی جۆرێك لەبەرخودانی کولتوورییە. بەرخودانێکی رەسەنە بەرامبەر بەبیانیکردن و نامۆکردنی کولتووری کوردەواری. دوای زەردەشتی عەلەویگەرایی کوردان کەلاوازەو پەردەیەکی ئیسلامی پشتیوانانی حەزرەتی ئیمام عەلییان لەخۆیان پێچاوە, بەهێزترین بەرخودانی کولتووری کوردانە؛ شیعەگەرایی ناو کوردانە. بەرامبەر ئەمەش ئەو ئیسلامییەتە سونیگەراییەی لەناو کوردەکانی باشوور بەتایبەتیش ئەوانەی نزیکی دەشت پێشکەوت بەشێوەی کارەکتەرێکی بەکرێگیراوی و کۆنەپەرستی بووە. ئەم نوێنەرە بەکاریگەرانەی زهنییەتی بازرگانە ـ دەرەبەگەکان کەنکوڵی لەبنەچەی کولتووری خۆی دەکات، بەتایبەتیش لەشارەکانی ئورفا، ماردین، سێرت و دەوروبەرەکانی لەناو خیانەتێکی بێ هاووتادان. بەشێوەیەکی مەترسیدار بەکرێگیراوو بەرژەوەندیپەرستن. شکان وخراپبوون لەناو ئەو کوردانەی لەژێر کاریگەری ئێراندا بوون کەمتر بوو. لەمیانەی پێکهاتەی خۆجێیی خۆیان گەوهەری کولتووری نەتەوەیی دەپارێزن.

پەیوەندی نێوان دەوڵەت و هۆزە ئەتنیکییە کورد ـ تورکەکان کەپەیوەندییەکی گرنگی قۆناخ بوو لەوە زیاتر کە لەنێو پێکدادانیدا بێت، بەهۆی فاکتەری بێزەنتییەکان لەمیانەی هاوکاری و دۆستایەتی بەڕێوەچووە. مەسیحیبوونی ئەرمەنی و سوریانییەکانیش رۆڵێکی گرنگیان لەم هەلۆیستەدا بینیوە. شەڕی مەیدانی "مەلازگرت" ی 1071، لەگەوهەری خۆیدا شەڕێکە پشت بەرێککەوتنی کورد ــ تورك دەبەستێ. ئەگەر سوڵتان ئەلپ ئەرسەلان کوردانی نەکردبووایە پاڵپشتی خۆی، مەحاڵ بوو ئەم سەرکەوتنە بەدەستبێنێ. خێڵە تورکمانەکانی لەم قۆناخەدا لەناو هۆزو کولتووره بەهێزو جێگیرەکەی کوردان دەژیان بەتواندنەوەیەکی بەکاریگەردا تێپەڕبوون. ئەم قۆناخەی "پەیوەندی ــ رێککەوتن" تاوەکو کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەم بەردەوام بوو، لەگەڵ قۆناخی دەستپێکردنی کۆماردا پێچەوانە کراوەتەوە.

کوردەکان کە بەشێوەیەکی سەرتاپاگیری لەژێر کاریگەری کولتووری دەرەبەگایەتی چاخی ناویندا بوون، بەو ئەندازەیەی جیابوونەوەی چینایەتی دەرەبەگایەتییان بەخۆوە دیوە لەبواری ژیانی ئازاد تووشی دواکەوتن هاتوون. کۆیلایەتی دەرەبەگایەتی بەردەوام لەسەر حیسابی ئازادی عەشیرەت پێشکەوتنی بەخۆیەوە دیوە. قۆناخێکی گرنگی نامۆبوونی هزری پێکهێناوە. سەرباری ئەوەی چەندین رۆشنبیری کوردی ــ ئیسلامی پێگەیشتوون، بەهۆی مەیلەکانی نۆکەرێتی بۆ دەوڵەت کاریگەرییەکی هەمیشەییان لەدوای خۆیان بەجێنەهێشتووە. ئیدریسی بەتلیسی لەسەرووی ئەمجۆرە سەیرو بەکرێگیراوانەی دەوڵەت دێت کەکاریان تەنیا پیاهەڵدانی سوڵتانە. ئەمە زۆر سەیربوو کە لەهەڵبژاردنە خۆجێییەکانی ئەم دواییەی ساڵی 2004 لەبینگۆل گروپێکی سەر بەتەریقەتی نەقشبەندی دروشمیان دەداو دەیانگووت "ئیدریسی بەتلیسی لێرەیە یاووز سەلیم لەکوێیە؟". چاوەڕوانی رۆڵی یاووزی دووەم لەئەردۆغان دەکەن. تاوەکو خیانەتەکانی نەقشبەندییەکان لەکوردستان بەشێوەیەکی گشتی هەڵنەسەنگێنرێت، دەرفەتی ئەنجامدانی شۆڕشی رۆشنگەری لەئارادا نابێت. بەرامبەر بەئەمەش رۆشنبوونەوەی کوردە بەریشە عەلەوییەکان ئەرێنیتر بووە. لێکۆڵینەوەی کاریگەری سەرنجراکێشی دینامیزمە مێژوویەکان لەسەر رەوشی هەنووکەیی لەچوارچێوەی ئەم تەریقەت و مەزهەبانە دەشێ ئاکامی زۆر ئەزموونبەخشی لێبکەوێتەوە. رۆشنگەری کۆمار بە"کەمالیست" تاوانبار دەکەن و مەزەندە دەکەن دەتوانن رووخساری ڤێزەونیان دەمامك بدەن و لەگەلی کوردی بشارنەوە. تاوەکو بەشێوەیەکی باش دواکەوتوویی و بەرژەوەندیپەرستی رووخساری ژێرپەردەی چەندین تەریقەتی بەریشە سوننی دەستنیشان و ریسوا نەکەین، ناتوانرێ دیموکراسیخوازی و وڵاتپارێزییەکی بەپرەنیسپی کوردان پێشبخرێت.

شارستانییەتی ئیسلام لەسەدەی سێنزدەهەم بەدواوە لەناوەوە بەهۆی داخستنی دەرگاکانی ئیجتیهاد، لەدەرەوەش لەژێر هێرش و پەلامارەکانی مەغۆل و کرستیانەکان (مەسیحییەکان) بەشێوەیەك کەوتە ناو قۆناخی راوەستان و دواکەوتن

کەجارێکی دیکە نەتوانێ بێتەوە هۆش خۆی. دوای ئەوەی بەناوی شارستانییەتی رۆژهەڵات تاوەکو سەدەی سێزدەم کۆمەکی پێشکەش بەیەکەم هەنگاوەکانی پێشکەوتنی شارستانییەت کرد، عوسمانییەکان زۆر بەزەحمەتی توانیان بەردەوامی بەو راوەستان (1200 ــ 1500ی ز) و دواکەوتنەی (1500 ــ 1918ی ز) بدەن. هەرچەندە قۆناخی عوسمانییەکان دواترین پاراستنی رۆژهەڵات بێ بەرامبەر شارستانییەتی هەڵکشاوی رۆژئاوا، بەڵام دواکەوتوویی سیستەمی ئابووری، سیاسی و ئایدیۆلۆژی کۆسپ بووە لەبەردەم سەرکەوتنی و نەیتوانیوە رێگری لەرووخانی بکات. لەگەڵ قۆناخی یاووزدا چینی دەسەڵاتداری کورد لەناو ئۆتۆنۆمییەکی فراوان و تایبەت بەخۆیان نزیکترین یارمەتیدەری عوسمانییەکان بوون. ئەم رەوشە کەتاوەکو سەرەتای سەدەی نۆزدەهەم بەردەوام بوو, لەگەڵ یەکەم هەنگاوەکانی داگیرکەری رۆژئاوا لەسەدەی نۆزدەهەم بۆ ناوچەکە تێکچووە. سیاسەتی زێدەرۆیی باج وەرگرتن و سەرباز کۆکردنەوەی بەرێوەبەرایەتی ناوەندی لەپەلوپۆکەوتوو رۆڵێکی دیاریکراوی لەمەدا بینیوە.

لەگەڵ سەدەی نۆزدەهەمەوە مێژووی کوردو کۆمەڵگاکەی دەکەوێتە قۆناخێکی نوێ. لەکاتێکدا تێکچوونی پەیوەندییەکان لەگەڵ عوسمانییەکان رێگا لەپێش سەرهەڵدان و یاخیبوونەکان دەکاتەوە، ئەوا ئینگلیزو فەرەنسا کڵێساکانی ئەرمەن و ئاشورییەکان هانی جوداخوازی دەدەن و لەو بوارەدا کاریگەرییان دەخەنەسەر و رێگا لەپێش رەوشێکی ئاڵۆز دەکەنەوە. پەیوەندی نێوان ئەرمەنی و ئاشوورییەکان لەگەڵ کوردان تێکدەچێت. تێکچوونی پەیوەندی هەمووان لەناوخۆیان هەم لەگەڵ بەرێوەبەرایەتی عوسمانییەکان، رێگا لەپێش ئەوە دەکاتەوە بکەونە ناو قۆناخی هەرە بەئێشی مێژووی خۆیان. ئەم قۆناخە لەکۆتاییەکانی شەڕی جیهانی یەکەم لەمیانەی پاکتاوکاری کولتووری و جەستەیی ئەرمەنی و سوریانییەکان ئەنجامگیردەبێت کەهەزاران ساڵ پشت و پەنای کوردان بوون. سەرباری ئەوەی پەیوەندی قەومگەرایی کوردان و تورکان زیانی بەرکەوت، بەڵام سەبارەت بەمەسەلەی ئەرمەنی و ئاشوورسیەکان رێگای لەپێش دابڕانێك نەکردۆتەوە. هەربۆیە بەشێوەیەکی هاوبەش لەساڵانی 1920 لەگەڵ تورکەکان جێگای خۆی لەشەڕی رزگاری نیشتمانی (تورکیا)دا گرتووە. ئەو رێککەوتنە ستراتیژی و پێکهاتەیەی لەگەڵ ئەڵپ ئەرسەلان و یاووز سەلیم ئەنجامدرابوو کەوتۆتە ناو سێیەمین شێوەی گەورەی خۆی. مێژوو گەواهی ئەوەیە هەروەکو سەرکەوتنی ئەڵپ ئەرسەلانی 1071, ئەگەر لەسەرکەوتنەکانی 1514 بەرامبەر سەفەوییەکان، 1516 و 1517 بەرامبەر مەمالیکەکانی میسر رۆڵی کوردان ئەرێنی نەبووایە، ئەوا فەتحکاری تیرە تورکەکان بۆ ئەنادۆڵ و بڵاوبوونەوەی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی لەرۆژهەڵات و رۆژئاوا بەدینەدەهات.

لەساڵانی 1920 کاندا ئەم هێلکارییە مێژووییە بەردەوام بووە. سێیەمین هاوبەشێتی ستراتیژی بۆتە رێگر لەپێش پەلهاوێشتنی ئیمپریالیستی و دەرفەتی سەرکەوتنی بۆ شۆرشی کۆماری رەخساندووە. بەڵام هەڵسەنگاندنی چەوتی کۆمار لەلایەن چینی سەردەستی دەرەبەگایەتی بەکرێگیراوی باوی کوردان و خەڵەتاندنی لەلایەن نیازخراپەکانی ئیمپریالیزم و یاخیبوون، رێگای لەپێش ئەوەکردۆتەوە دامەزرێنەرانی کۆمار سیاسەت بگۆڕن. بەیەکەوە دەستبەردانی کورد ــ تورك لەپرۆژەی ئازادی، بۆتە هۆکاری کەوتنە ناو خراپترین قۆناخەکانی مێژوویان. ئەم تێکچوونە ستراتیژییەی پەیوەندی نێوان کورد ــ تورك، نکوڵیکردنی کوردان و بەدواکەوتوویی مانەوە، تواندنەوەی زۆرەملێ و دواتریش بەرکەنارکردنی تەواوەتی لەسیستەمی لەگەڵ خۆیداهێناوە. پەسەندکردنیان بەئەندازەی ئەرێکردنی تورکاندنی خۆیان ئەم سیاسەتانەی قووڵترکردۆتەوە، بەرامبەر ئەو رۆشنگەرییە مەزنەی لەساڵانی 1970 لەسەرتاسەری جیهان لەئارادا بوو ئەوا سیاسەتەکانی ناشرینکردن و نکوڵیکردنی دیاردەکانی کوردو کوردستان رێگای لەپێش بزووتنەوەیەکی نوێی رۆشنبیرانی کوردو دواتریش لەکەسایەتی "PKK"دا رێگای لەپێش قۆناخی بەرخودانی سیاسی و سەربازی کردەوە. پەیوەندییەکانی کورد ــ تورکیش کەوتۆتە ناو پێکدادان و ئازارێکی زۆر, بەڵام کەوتۆتە ناو قۆناخێکی شەرەفمەندانەوە.

2 ـ تێكۆشان لەسەر كوردستان، شەڕو تیرۆر

شوێنگەی ستراتیژی و ژیۆكولتووری كوردستان ڕێگای لەپێش ئەوە كردۆتەوە ببێتە وڵاتێك كە لەمێژوودا تێكۆشان، شەڕو تیرۆری هەرەزێدەی لەسەر پەیڕەوكراوە. شیمانە دەكرێت ئەو ناوچەیەی دوای چوارەمین قۆناخی سەهۆڵبەندی و پێش 20 هەزار ساڵ قۆناخی مەزۆلیتیكی بەخۆیەوە بینی و دواتر كولتووری نیئۆلیتیكی (كشتوكاڵ و ماڵیكردنی ئاژەڵ) تێدا پێشكەوت ـ نزیكەی 20 هەزار ساڵ پێش ئێستا ـ ناوچەی كوردستانی ڕۆژگاری ئەمڕۆمان بووبێت. لەبابەتە جیاوازەكاندا هۆكارەكانمان ڕوونكردەوە. لەبەرئەوەی ناوەندی پێشكەوتنی هەرەزێدەی مەزۆلیتیك و كولتووری نیئۆلیتیك بوو، لێشاوی كۆمەڵەی ئەو مرۆڤانەی لەگەڵ خۆی هێناوە كە لەقۆناخی كولتووری سەرەتایی (مرۆڤەكانی قۆناخی بەردینی كۆن) دابوون. لەبەر ئەوەی هەنگاونان لەكۆكردنەوە بۆ بەرهەمی كێڵگە ڕێگای لەپێش بەرهەمی زێدەتر كردەوە چاوەڕوانی چڕبوونەوەی ژمارەی دانیشتوان دەكرێت. بەڵگە مێژووییەكان نیشانیدەدەن كە لەم قۆناخەدا ژمارەی دانیشتوان زیادیكردووە. پێشكەوتنی ژیانی جێگیرو گوند، پەرەسەندنی كولتووری كێڵگە و ڕەزو باخی خێراتركردووە. ئەم دۆخەش وایكردووە خاكی بەپیت و ناوچەكانی پڕ لەرووەك و ئاژەڵ ناوەناوە ببنە فاكتەری شەڕو پێكدادان. شیمانەیەكی بەهێزە ئەو پێكدادانانەی بەئامانج ئابووری و ناوەڕۆك كۆمەڵایەتی بوون بەم شێوازە پەرەیسەندووە. هەروەها پاشماوەكانی لەبەردەستدان شوێنەواری هەندێ گوند نیشاندەدەن كەلەم قۆناخەدا بۆمان ماوەتەوە.

دیسان سەرهەڵدانی یەكەمین تێكۆشانی ئابووری و كۆمەڵایەتی مێژوو لەكوردستاندا بەهۆی هەندێ فاكتەری دەركی پێدەكرێت چەندەی بڵێی جێگای تێفیكرینە. بەو ئەندازەیەی لەجموجوڵی ژمارەی دانیشتوان دەركی پێدەكرێت چڕبوونەوە لەئەنجامی هاتنی لێشاوی چەندین كۆمەڵەی باشوور لەعەرەبستانی ئەمڕۆو باكووری ئەفریقیا، لەرۆژهەڵات لەئێران و رۆژهەڵاتی دوورتر، لەباكوور قەفقاسیا و لەرۆژئاوا لەئەنادۆڵ بەدیدێت. هەروەكو لێشاوی مرۆڤەكان بۆ ئەورووپاو باكووری ئەمریكای ئەمڕۆ، یەكەمین لافاوەكانی مرۆڤ لەمێژوو كەبەئامانجی ئابووری و گەوهەری كۆمەڵایەتی ئەنجامدرا، بەدرێژایی 15هەزار ساڵ بەرەو ئەو كوردستانەی ئەمڕۆ بووە كە ئەوكات رۆڵی "وڵاتی رۆژ"ی بینیوە. شتێكی سروشتییە ماوەیەكی هێندە درێژ رۆڵی وڵاتی رۆژ ببینێ، دەبێتە هۆكاری كێشمەكێش و پێكدادانی گەورە. نۆهەزار ساڵ پێش ئێستا دوای ئەوەی بەشێوەیەكی بەرفراوان كولتووری نیئۆلیتیكی هەرسكرد، ئەمجارە ڕێگای لەپێش جموجوڵێكی پێچەوانەی دانیشتوان كردۆتەوە. پێدراوەكانی لەبەردەستدان نیشاندەدەن كە نزیكەی حەوت هەزار ساڵ پێش ئێستا كولتووری نیئۆلیتیك هەم لەبواری جەستەیی (لەگەڵ مرۆڤەكانی) هەم كولتووری ــ تەنیا كاریگەری ــ لەئۆقیانۆسی ئەتڵەسییەوە لەرۆژهەڵات بەرەو كەنارەكانی پاسیفیك و چین، لەباكوور سیبریا، لەباشووریش تاباكووری ئەفریقیا بڵاوبۆتەوە. بەمجۆرە چڕبوونەوەی سەر ناوەندی نیئۆلیتیك كەم بۆتەوە.

مەزەندە دەكرێ نزیكەی 5 _ 7 هەزار ساڵ پێش ئێستا (5000 ــ 3000 پ.ز) گرووپی زمان و كولتووری ئاریان لەكوردستان شێوەی گرتووە، لەكۆمەڵگای قلان و تیرەوە بەرەو كۆمەڵگای خێڵایەتی هەنگاو هاوێشتراوە. كۆمەڵگای عەشیرەت ڕێكخستنێكی چڕو چالاكی كۆمەڵەیەكی گەورەتری مرۆڤەكانی لەگەڵ خۆیدا هێناوە. لەكاتێكدا كۆمەڵگاكانی قلان و هۆز لە 20 ــ 25 كەس پێكدێت، كۆمەڵگای خێڵایەتی دەتوانێ بەسەدان كەس ئۆرگانیزە بكات. ئەم ڕەوشە ئەوە نیشاندەدات لەكاتێكدا گرفتە كۆمەڵایەتی و ئابوورییەكان دژواربێت ئەوا دەشێ تێكۆشانەكانی نێوان كۆمەڵەی عەشیرەتەكانیش گەورە بێت. ئەو پێدراوە شوێنەوارناسییانەی لەو قۆناخەدا بۆمان ماوەتەوە نیشانیدەدەن كەزیاتر بەهۆی فاكتەرە ناوخۆییەكانەوە ململانێیە كۆمەڵایەتییەكان دژواربووە ـ هەندێ گوند بەتەواوی رووخاوە. زیادبوونی ژمارەی دانیشتوان لەم خاكە بەپیتە و شوێنی ئاوەڕۆكان و چاوچنۆكی دراوسێیان، هۆكاری ئابووری پێكدادان و كێشمەكێشەكان پێكدێنێت. دەتوانین شیمانە بكەین

لەئاکامی ئەم تێکۆشانانە سنووری تایبەت بەخێڵ و هۆزی جیاواز پێکهات. بۆیە ئەگەرێکەو دەتوانین ریشەی ناوچەی عەشیرەتەکان بۆ سالانی 4000 ی پ.ز بگەڕێنینەوە. ئیتر دەتوانرێ ناوچەی کوێستانی و مولکی هاوبەشی خێڵەکان جیابکرێتەوە. هەروەها شیمانە دەکرێت گروپی زمان و شێوە زمان و کولتووری تایبەت بەخێڵەکان پێشکەوتووە. یەکەمین مۆسیقاو بابەتی یارییەکان و باوەڕی پەرستن شێوەی گرتووە. چەندین پەیکەر هەیە لەخۆوەگرتنی شێوەی ژن قورسایی کولتووری دایك ـ کەویبوون نیشاندەدات. دەتوانین ئەم قۆناخە وەك تێکۆشانێکی بەناوەڕۆك کۆمەلایەتی و بەئامانج ئابووری پێناسە بکەین.

قۆناخی 3000 ی پێش زایین ــ 330ی گوزارە لە لەدایکبوون و تەواوبوونی شارستانییەتی سۆمەری خوارووی میزۆپۆتامیا دەکات. تێکۆشانەکان گەیشتۆتە ئاستی شەڕ. بۆ یەکەمین جار لەمێژوودا نەریتی پیلاندانانی پێشوەختی تالانکردن و زەوتکردنی بەها ئابوورییەکان لەرێگای هێزی سەربازی لەدایك بووە. هێزی جەنگاوەری دەسەلات لەناوەڕۆکدا هێزی تالانە. تایبەتمەندێتییەکانی ئیلاهی، پیرۆزی و قارەمانی کەوەك دەمامکێك پۆشراوە زەوتکردن و تالانی لەپشتدا شاراوەیە.

کوردستان یەکێك لەسەرچاوە سەرەکییەکانی لەدایکبوونی ئەم شارستانییەتەیە. داستانی گلگامێش کەیەکەمین داستانی شارستانییەتی سۆمەری و تەواوی مرۆڤایەتییە باس لەگەشتێکی جەنگی تالانکردنی کوردستان دەکات. بابەتی سەرەکی داستان گەڕانی گلگامێشە کە لەیەکەمین پادشاکانو قارەمانی ئورگە بۆ کوردستان بەیارمەتی ئەو بەربەرەی ناوی ئەنکیدۆیەو لەرێگای ژنە سۆزانییەکانی رەمزی شارستانییەتی شار تەفرەدراوە. لەراستیدا ئەنکیدۆ نوێنەرایەتی یەکەمین نموونەی ئەو ناوچە شاخاویانە دەکات (کوردستان) کە لەشاخەوە بۆشار داکەوتوونەو نۆکەرێتی هێزە دەسەلاتدارەکان دەکەن. سەرکێشی داگیرکردنی ولاتەکەی خۆی دەکات. بەرامبەر ئەمەش لەسەر مێزی خوانی دەولەت ــ پادشا فێری ژیانی پڕ لەرابواردن وخواردن و خواردنەوە دەکرێت. گووتەی "کورد چی لەجەژن دەزانێ، هەردەزانێ دۆ بخواتەوە" سەرچاوەی خۆی لەم قۆناخانە وەردەگرێت. دەشێ گلگامێش خۆشی خەلکی ولاتی شاخاوی بێت. چونکە گلگامێش بەواتای "گامێشی مەزن"، "پیاوێکی بەقەدەرگا" دێت. رێکەوت نییە کەمێژووی کوردستان پڕ لەمجۆرە خیانەتکارانەیە. لەبەرئەوەی سۆمەرییەکان پێویستییەکی زۆریان بە کەرەستەکانی دارستان، تەلسمی بەرد و کانزاکان هەیە، بەردەوام بەرەو باکوور پەلدەهاوێژن و شالاو دێنن. ئەو شەڕەی ئەمڕۆش لەدەرئەنجامی قەیرانی ئێراق دەیبینین، لەراستیدا پووختەی مێژووی رابردووە.

بۆ یەکەمین جار بەشداریکردنی هێزەکانی شارستانییەت لەقۆناخی داگیرکاری و دەستبەسەرداگرتن و تالانکردنی کوردستان پێشکەوتنێکی چۆنایەتییە. هێزە بەدەولەتبووەکان پەلامارەکانی تالان و بەکۆیلەکردن لەسەر کۆمەلگا ئەتنیکییەکانی وەکو خێل، هۆز و تیرە ئەنجامدەدەن. لەکاتێکدا لەقۆناخەکانی پێشوتر تێکۆشان بەئامانجی خۆپاراستن، بەدەستهێنانی ئاوەڕۆکان و زەوییە بەپیتەکان بوو، لەقۆناخی شارستانییەتدا بەر لەهەموو شتێك بەئامانجی تالان و کۆیلەکردنە. بەشێوەیەکی نەخشەکێشراو لەسەر کوشتن یان بریندارکردنی مرۆڤ چڕبۆتەوە. بەهەرحالێ پێویستە ئەو جموجۆلانەی لەقۆناخی پێشوودا ماونەتەوە بەردەوام بێت کەلەچوارلاوە بەرەو ناوچەکە دەهاتن و کولتوورەکەیان بۆ دەرەوە دەگواستەوە. ئەو دۆزینەوە شوێنەوارناسییانەی لەسەردەمی هۆرییەکان ماوەتەوە رۆشنایی دەخاتە سەر راستینەی شەڕو تێکۆشانی کۆمەلایەتی ئەم قۆناخە. سیستەمەکانی پاراستن و چیرۆکەکانی قارەمانێتی بەلگەی سەلمێنەری هەبوونی شەڕو تێکۆشانەکانیانە. لەسالانی 2000کانی پێش زایین بەردەوام لەئێران، فەقفاسیا، ئەنادۆل و عەرەبستان لێشاوی گروپەکانی داگیرکاری پەلامار دێنن. شورای شارە سۆمەرییەکان و قەلای هۆرییەکان بەئامانجی خۆپاراستنە لەم پەلامارانە. پەنابردنە بەر شاخە بەرزەکان بێگومان لەبەرئەوەیە کەشاخەکان وەك قەلای سروشتی دەرفەتی خۆپاراستن دەدات. ئەمەیە راستینەی: شاخ =

بارەگای (مۆڵگەی) پاراستنی گیانی ئەتنیکی کوردان. باب و باپیرەی کوردان لوتکەی شاخەکانی کوردستانیان بۆ خۆیان کردووە بەشوێنگە کەسەرتاسەری وەکو قەڵایەو هەوڵیانداوە بەرامبەر خراپەکاری داگیرکاری و دەستبەسەرداگرتن و تاڵانکاری ئەو هێزانە خۆیان بپارێزن کەبەهەزاران ساڵ وەك لافاو لەهەمموو لایەکەوە پەلاماریان دەدان. هۆی پێشنەخستنی شارستانییەتی شار لەناوچە دەشتاییەکانەوە لەنزیکەوە وابەستەی ئەم راستینە مێژووییەی کوردانە.

لەقۆناخەکانی 2000 ـ 1000ی پێش زایین دەبینین ئەندامی نوێ تەڤلی شەڕەکانی داگیرکردنی کوردستان بوونە. پادشایەتی هیتیتەکان کە لەئەنادۆڵی ناوین ئاواکراوە لەگەڵ کۆمەڵە بەربەرەکانی قەفقاسیا کەبەئیسکیت ناودەبرێن بەشداری قۆناخی داگیرکاری شارستانییەتی هۆری (میتانی) و شارە دەوڵەمەندەکانی ئاشوورو بابلی باشوور دەبن. دیسان ئەوانەی کەوتوونەتە ناو رەوشی هەرە زەحمەتەوە گروپەکانی باپیرەی کوردانن. چونکە لەکاتێکدا جاران تەنیا لەباشوور لەلایەن سۆمەری ـ بابلی ـ ئاشووری هێرشیان دەکرایەسەر، ئیتر لەباکوور دەوڵەتی هیتیت و تیرە جەنگاوەرەکانی "ئیسکیت" یش تەڤلی دەبن. لەئێران هۆزە پارسەکان لەرۆژئاواش گروپی ئەتنیکی لوویی تەڤلی ئەم ئابلۆقەدانە دەبن. هەم لەبەرئەوەی ناوچەیەکی دەوڵەمەندی بەرهەمهێنانە، هەم بەهۆی هەڵکەوتەکەی کەشوێنی تێپەڕبوونی شارستانییەتە تازە ئاواکراوەکان پێکدێنێ، بۆ کوردو کوردستان دووالیزمێکی تەواوە. لەپێناو لەسەرپێ مانەوەو ژیان هەم بەرخودان هەم نۆکەری هەردووکیان پێشدەکەون. لەکاتێکدا پلەدارەکان رۆڵی بەکرێگیراوێتی دەبینن، توێژەکانی دیکەی ژێرەوە بەردەوام لەناو بەرخوداندا بوون.

لەبەڵگە نووسراوەکانی 1600 پ.ز میرنشینێکی کورد وەها بۆ پادشای دامەزرێنەری هیتیتەکان"ئانیتا" دەنووسێ: "ئەی ساویلکە، تۆمان پێگەیاند، لەوێ تۆمانکرد بەمیر، بۆ ئەوە نەبوو لەرێگای مێگەلە جەنگاوەرەکانی کۆتکردۆتەوە بێیت لەسنوور ئێمە نارەحەت بکەیت، هەوڵبدە شایستەی بەڵێنەکانت بیت"، ئەو نووسینانە بەم واتایە دێت کە ئەو پادشایەتییەی هیتیتەکان بەقووڵی بەهۆرییەکان کاریگەربووە، وردەوردە گەورە بووەو لەلایانەوە پێگەیشتووە, دوایی بۆتە مەترسییەك لەسەرمیرەکانی هۆری ـ میتانییەکان. هەروەها پادشای بەناوبانگی هیتیتەکان "شوپلیولیوما" وەها بۆ "ماتیوازا"ی پادشای میتانییەکان دەنووسێ (نزیکەی ساڵانی 1300ی پ.ز): "کچەکەمت پێشکەش دەکەم، ئیتر بەکوڕم دادەنرێی. جارێکی دیکە یاخی مەبە. ناخۆشی دروست مەکە. هەوڵبدە لەوڵاتە باشەکەت بەئاسوودەیی بژیت. من پاڵپشتتم." لێرەدا دەبینین سەرباری شەڕەکانی نێوانیان چۆن لەرێگای هاوسەرێتی سیاسییەوە هەوڵدەدەن ئاشتی و خزمایەتی لەنێوان خۆیان دروستبکەن.

لەم قۆناخەدا کاتێك هێزە مەترسیدارەکەی ئاشوورییەکان سەریانهەڵدا، پێویستی بەرێککەوتنی نێوان هیتیت ـ میتانییەکان هەیە. ئەوەی سەیرترە ئەوەیە کەشاژنی بەناوبانگی میسرییەکان "نەفەرتیتی" لەلایەن میتانییەکانەوە پێشکەشیان کراوە. دەوروبەری ساڵانی 1500ی پێش زایین کەقۆناخێکی مێژوویی بەجموجۆڵە بەئەندازەی ئەم رێککەوتنە سیاسی و دیپلۆماسیانە چەندین شەڕیشی بەخۆوە دیوە. لەساڵی 1596ی پ.ز لەئەنجامی هاوبەشێتی و هاوکاری هیتیت و هۆرییەکان بابلی بەناوبانگ داگیرکراوە. شیمانە دەکرێت "شەڕو ئاشتی کادەش"ی بەناوبانگ لەساڵانی 1280 پ.ز روویدابێت. مەزەندە دەکرێ راکردنی حەزرەتی ئیبراهیم لەبەردەستی نەمروودی ئورفە لەساڵی1650 بێت، راکردنی موسا لەبەردەستی فیرعەونەکانی میسر لەسەرەتاکانی 1300ی پ.ز بووبێت. حامورابی بەناوبانگ لەساڵانی 1750ی پ.ز ژیاوە. لەم سەدانەی کەپڕ لەقۆناخی شەڕو ئاشتییە کوردستان رۆڵی شوێنێکی ناوەندی دەبینێت. وڵاتێکە شەڕی لەسەر کەم نەبۆتەوە.

لەقۆناخی نزیکەی ساڵانی 1000 ـ 330ی پێش زایین دوا قۆناخی ئەو شارستانییەتە گەورانەیە کەناوەندەکەیان میزۆپۆتامیایە. ئیتر ئیمپراتۆریەتی ئاشووری وەك هێزی دیاریکەری مێژوو لەسەرشانۆیە. لەپێشبڕکێی نێوان بابل ـ نەینەوادا پێشەنگایەتی کەوتۆتە دەست نەینەوا. بەبلاوکردنەوەی ترس و سام بۆ دراوسێکانیان بەناوبانگبوونە. ناوونیشانی دیکەی ئیمپراتۆرە ئاشوورییەکان، بیرۆکەکانی دروستکردنی قەلا، ئاواکردنی شوراو کۆکردنەوەی خەرمانی کەللەسەری مرۆڤ بوو.

بێڕەحمترین سەفەرەكانی شەڕیان بۆ ناوەوەی كوردستان و سوریاو میسر بووە. كاریگەرییەكانیان تاوەكو رۆژئاوای ئەنادۆڵ بڵاوبۆتەوە. لەم قۆناخەدا هیتیتەكان پەرتەوازە بوونە ـ لەساڵانی 1200 پ.ز لەلایەن فریگەكانی تراكیا ــ لەجیاتی ئەو لە باشووری شاخەكانی تۆڕۆس پادشایەتی شارە بچووكەكان ئاواكراوە. هەرچی لەكوردستان سەرەتا كۆنفیدراسیۆنی نایری لەهەرێمی "بۆتان" ی ئەمڕۆمان ئاواكرا ــ شیمانە دەكرێ 1200 ــ 900 ی پ.ز بووبێت ــ دوای پەرتەوازەبوونی ئەم كۆنفیدراسیۆنە دەوڵەتی ئورارتووی بەناوبانگ ئاواكراوە ــ 875 ــ 606 پ.ز ــ ە ئاشوورییەكان پەلاماری زۆر دژوارو بێڕەحمانەیان بەرامبەر ئەو دەوڵەت و میرنشینانە ئەنجامداوە كەدوای هیتیتەكان ئاواكران. چەندین پاشماوە, لەسەرووشیانەوە رەوشی نائاسایی تاتەبەردەكان, رووداوەكانی شەڕ زیندوودەكاتەوە. هەڵگرتنی سەرە بڕاوەكانی مرۆڤ دەبێتە پێڕەوێك لێیڕادێن و هۆگری دەبن. دیسان گرنگترین هۆكاری شاڵاوەكان دەستبەسەرداگرتنی كەرەستەو كانزاو رێگاكانی بازرگانییە.

ئورارتوویەكان توانیویانە بەرامبەر ئەم هێرشانە ببنە لەمپەرو بیوەستێنن. دەرك بەوەدەكرێ كە لەبەرگریكردندا بەناوبانگ بوونە.

مادەكان (میدییەكان) لەم قۆناخە لەرۆژهەڵات (لەكوردستانی ئێرانی ئەمڕۆدا) سوود لەنموونەی ئورارتوویەكانیش دەبینن، قەوارەی خۆیان بەهێزدەكەن، دەرك بەپێویستی كیانی سیاسی دەكەن، بەرپەرچی هێرشی ئاشوورییەكان بۆ رۆژهەڵات دەدەنەوەو هێز كۆدەكەنەوە. لەراستیدا 300 ساڵە بەناوبانگەكەی بەرخودان و ئامادەكاری لەمێژوودا گوزارە لەقۆناخی ئورارتوو و بەهێزبوونەكەی دەكات. سەركەوتن بەسەر ئاشوور، هاوشێوەی ئەوەیە كەئەمڕۆ ئێراق بەسەر ئەمریكادا سەربكەوێت. هەربۆیە پێویستی بەئامادەكارییەكی هەمەلایەن و نوێكردنەوەی تەكتیك هەیە. لەكۆتاییدا فەرماندەی بەناوبانگی میدیا كیاكسارو هاوپەیمانەكەی لە بابل نەبوخزنەسر بەیەكەوە نەینەوا دەڕوخێنن و دەیسووتێنن و كۆتایی بەهەبوونەكەی دێنن. لەساڵی 612ی پێش زایین ـ ساڵانی 715 ـ 550 پ.ز ــ میدییەكان لەئاواكردنی قەوارەیەكی سیاسی سەردەكەون كەنزیك بەئیمپراتۆریەتەو ناوەندەكەی ئەكبەتان ــ هەمەدانی ئەمڕۆ ــ یە ناوەڕۆكی كورد بەهێزتر بووە. هێرشەكانی ئەسكیتەكان لەباكوور، تیرە پارسەكان لەرۆژهەڵات و باشوور رێینەداوە بەهێزببن. لەئەنجامی خیانەتی فەرماندەی بەناوبانگ هێرباكۆس و نۆكەرایەتیكردنی بۆ پارسەكان رێگا لەپێش ئەوەدەكرێتەوە هێزی دەسەڵات بكەوێتە دەست كیرۆس ی خوشكەزای پادشای ماد، هەربۆیە كەوتۆتە دەست پلەدارانی تیرەكانی پارس.

ئیمپراتۆریەتی پارس بەردەوامی ئیمپراتۆریای میدییەكانە. بەجۆرێك لەجۆرەكان دەبێتە دەوڵەتێكی هاوبەش. دیسان گۆڕەپانی شەڕو پێكدادان زیاتر كوردستانی ژێر ركێفی ئیسكیتەكانە. تەنانەت مردنی كیرۆسیش لەئەنجامی ئەو شەڕانە بوو كە لەم ناوچەیەدا بەرامبەر ئیسكیتەكان ئەنجامیانداوە. جێگۆڕینەوەی ئیمپراتۆریەت بۆ شوێنێكی ئارامترو بەجێبوونی لەباشووری رۆژئاوای میدیا كاریگەری ئەو ڕەوتە بەربەرانەی دەكرێتەسەر كەلەباكوورەوە دێن. پەلامارە گەورەكەی داریوش بۆسەر ئیسكیتەكان ــ دارای مەزن: 520 ــ 485 پ.ز ــ بەئامانجی چارەسەركردنێكی ریشەیی ئەم بەڵایەیە. سەرتاسەری ئەنادۆڵ نزیكەی دووسەد ساڵ ـ 530 ـ 330 پ.ز ـ بەدەستی ئیمپراتۆریەتی ماد ـ پارس شێوە دەگرێت. بەڕیزە یەكەبەیەكە كۆتایی بەهەبوونی سیاسی فریگیا، لیدیاو لیكیا دێت، تەواوی شارەكانی لەكەناری ئیجە ئاواكراون كۆنترۆڵ دەكرێن. دەتوانرێ بگووترێ لەم قۆناخەدا كوردستان ـ میدیا لەسەر رێگای شارستانیبوون بەژیانێكی ئارام و هێمن دەگات. بەهێزبوونی خێزانی باوكسالاری، پێكهاتەی خێڵەكی بەهێزی میدییەكان، وادەكات میدییەكان لەسوپای پارسەكان جیاوازتربن. لەگەڵ فەتحكردنی میسریش ـ 525 پ.ز ـ ناوەندی شارستانییەت بۆ ناوچەكانی مادو پارس جێگۆڕكێیان كردووە. بابلیش لەنێو ستاتۆیەكی نیو گرێدراو هێشتا پایتەختی كولتووری شارستانییەتە.

لای ئەرستۆكراتەكانی مەكدۆنیاو هێلین، فەتحكردنی تەواوی ئەنادۆڵ، بەم شێوەیە هەم بەلاوەنانی هەڕەشە گەورەكەی ماد ـ پارس، هەم دەستبەسەرداگرتنی ئەو دەوڵەمەندێتییەی هەرگیز نەیانبینیوە، بووە بەحەسرەتێك. شەوو رۆژ خەیاڵی ئەوە دادەنێن و گفتوگۆی سیاسی لەبارەوە دەكەن. باوەڕی هاوبەشیان سەرخستنی ئەم كارە بەئێشێكی خودایی دادەنێت. بیرمەندی مەزن ئەرستۆ (385 ـ 320 پ.ز) بەردەوام ئەم باوەڕی و زانیارییە لەسەر قوتابییەكەی خۆی ئەسكەندەری مەزن موتوربە دەكات كەكوڕی فیلیپی پادشای مەكدۆنییەكانە. شیمانەیەكی لەپێشە كەبۆچوونی بەئاژەڵ بینینی مرۆڤی رۆژهەلات و پلیشاندنەوەی وەكو مێروولە لەلایەن ئەرستۆوە لەسەر ئەسكەندەر تەلقین كراوە. دوای ئەوەی ئەسكەندەر لەناو ئەم هەلومەرجەو پەروەردەی چڕی مامۆستاكەی پێدەگات، دوای ئەوەی كەلەتەمەنێكی زۆر لاودایە باوكی دەكوژرێ سەرەتا یەكێتی هێلینییەكان، دواتریش تیرەكانی دەوروبەری مەكدۆنیا دەكاتەیەك، ئەو سەفەرەی رۆژهەلات دەستپێدەكات كەئاراستەی مێژوو دەگۆڕێ. وەك ئەسكەندەری مەزن وەلامی داریوشی گەورە دەداتەوە. هەروەكو دەزانرێ لەمیانەی ئەو شەڕانەی كە لەم قۆناخەدا "سەفەری برووسك"یان پێدەگووترا هەروەكو مێروولە مرۆڤیان لەژێرپێ دەپلیشاندەوەو تارووباری گانژی هیندستان رۆیشت. هیچ شوێنێك نەما زەوتی نەكات. بەناوبانگترین شەڕی ـ 331ی پ.ز ـ لە گاڤگەمالای نزیك ئەربەئیلۆ ــ هەولێری ئەمڕۆمان ـ بووە. ئیمپراتۆریەتی پارس لەناو شەڕێكی مەزن و دژواردا تێكدەشكێ. كاتێك دووبارە گەڕایەوە شاری بابلی پایتەختی كولتووری ئەوكاتە، لەئەنجامدانی ئەو كارانە بەردەوام دەبێ كەشایستەی ناوو دەنگەكەیەتی. وەك سەمبۆلێكی سەنتێزی رۆژهەلات ـ رۆژئاوا بەیەكجار دەهەزار پیاوی جەنگاوەری بەلكان و دەهەزار كچی ئەسلزادەی پارس و ماد دەكات بەهاوسەر. كچی سێیەمین داریوشیش بەرخۆی دەكەوێ. ئەمجارە لەكاتێكدا ئامادەكاری كاروانی كۆماری رۆمای تازە لەدایكبووی رۆژئاوا دەكرێ، لەئەنجامی تووشبوونی بەمیكرۆبی مێشووڵەكانی زەلكاو لەتەمەنی لاویدا دەمرێ.

ئاسەواری ئەسكەندەر لەكوردستاندا زۆرە. بتلیس لەناوی فەرماندەیەكیان ماوەتەوە كە "بالیسی"ی ناوە. دەتوانرێ بگووترێ هاوشێوەی گەریلا شاخەكانی زاگرۆسی تێپەڕكرد. دەگووترێ لەبواری سەربازیدا ئەسكەندەر نیو ــ خودا بووە. لەئەنجامی ئەم شەڕانەوە كوردستان دەكەوێتە ناو مەقاشێكی دوو لایەنەوە.

دەبێتە ناوچەی ناوەندی پێكدادانە بەناوبانگەكەی رۆژهەلات ــ رۆژئاوا. دیسان زیاتر ناوەندی شەڕەكانی نێوان ئیمپراتۆریەتی پارت ــ 250 ــ 216 پ.ز ــ كە لەئێران لەجێگای ئیمپراتۆریای فارس ئاواكراوە لەگەڵ هێلینی دوای ئەسكەندەر ناوەندەكەی كوردستانە. پادشایەتی ئەرمەنییەكانیش كەوتۆتەگەڕ. مافەكانی فەتحكردن وەك بناخەیەكی سەرجەم گەلان ئەم دەست و ئەو دەست دەگۆڕێ. كەنارەكانی دیجلەو فورات پڕ لەقەلا دەكرێ. تەواوی شارەكان لەڕێگای دروستكردنی شورا و ئاواكردنی قەلا چەمكەكانی بەرگریكردن پێشدەخەن. دیسان سەرباری ئەوەش لەقۆناخی پادشایەتی هێلینیەكاندا پادشایەتی كۆماگەنە (ناوەندەكەی سامسات ــ ئادیەمان)، ئەبگار (ناوەندەكەی ئورفا) و پالیمێرا (ناوەندەكەی تەدمور) بایەخێكی تایبەتیان دەبێت. بەرهەمە هەلبژاردەكانی سەنتێزی رۆژهەلات ـ رۆژئاوا دەخولقێنن. لەبواری زهنییەت هەم لەوانەی پێشووتر، هەم ئەوانەی دواترجیاوازترە. دەتوانرێ وەك قۆناخێكی پڕشنگداری شارستانییەتیش هەلسەنگێنرێ. كاریگەری بزۆكی ئێران ــ پارت ــ و هێلین لەناویەكدا بەڕێوەدەچێت. گۆڕینەوەی كولتوور بەئەندازەی دانوستاندنە بازرگانییەكان زیندووە.

دیسان یەكەمین وێستگەی حەواریەكان كە دوای لەخاچدانی حەزرەتی عیسا لەتیرۆری رۆما رادەكەن شارەكانی ئەنتاكیا، ئورفاو نوسەیبینە كەدەروازەی كوردستانن. دەتوانرێ بگووترێ قۆناخێك لەئارادایە كەتازە بەتازە تیرۆرتێیدا بالادەكات. ئیمپراتۆریەتی رۆما هەرەدرەنگ لەسالانی 50ی زایینی تەواوی ئەنادۆڵ، سوریا، ئیسرائیل و لوبنانی فەتحكردووە، كەنارەكانی رووباری فوراتیشی تێپەڕكردووە. دوای لەخاچدانی حەزرەتی عیسا ئەو گروپە مەسیحییانەی تازە دەركەوتوون بەرەو

کونەکانی شاخ، ناوچە سەختەکان، ئەشکەوت و بیابان بڵاوبوونەوە. قۆناخێکی نیو ــ نهێنی لەئارادایە. بۆیەکەمین جارە تیرۆری سیاسی پەیڕەو دەکرێ، ئەویش لەسەر باوەڕمەندە مەسیحییەکان بەڕێوەدەبردرێ. هەربۆیە شاخەکانی کوردستان دەبێتە یەکەم پەناگەیان. ئیتر ئیمپراتۆریەتی رۆما کەتەواوی میرنشینەکانی هێلینی خستۆتە ژێردەست گەیشتۆتە سنوورەکانی ئیمپراتۆریەتی پارت. کاتێك لاشەی فەرماندەی بەناوبانگی رۆما کراسۆس دەکەوێتە دەست (ساڵانی 50ی زایینی) پارتەکان و ئەرمەنییەکان وەك جەژن پیرۆزی دەکەن. چەند رۆژێك سەری کراسۆس هەڵدەواسن و ریسوادەکرێت. گۆڕەپانی رووداوەکە شاری "کتەسیفۆن"ی کوردستانە.

لەسەدەی سێیەمی زایینی بەدواوە ئیتر شەڕەکانی نێوان ئیمپراتۆریەتەکانی رۆماو ساسانی دەستپێدەکات. دیسان دژوارترین شەڕەکانی مێژوو لەسەرخاکی کوردستان روودەدات، دیجلەو فورات دەبنە سنووری شەڕەکان. شارەکانی وەکو دیاربەکرو نوسەیبین چەندین جار داگیردەکرێن، ئەم دەست و ئەو دەست دەگۆڕێ. بەردەوام کوردستان پارچە دەکرێت. چاوەڕوانیکردنی پێشکەوتن لەو ناوچەیەی بەردەوام دەبێتە شوێنی رشاندنەوەی بەردەوامی تاڵانی و توندوتیژی شارستانییەت واقیعی نابێت. لەکاتێکدا بەشێوەی گروپ و کۆمەڵە ژیان لەشاخەکان بەردەوام دەبێت، ناوەندەکانی شار دەبێتە بڕیارگای داگیرکاری. جیاوازییەکی بەرچاوو ساف لەنێوان کۆمەڵگای ئەتنیکی و کۆمەڵگای سەربازی دێتەئاراوە. بازرگانەکانی ئەڵقەی نێوان داگیرکارو گروپە ئەتنیکییەکانن. لەسەدەکانی چوارەم و پێنجەمدا بەهۆی شەڕی بەردەوامی نێوان هەردوو ئیمپراتۆریەت قۆناخێکی تاریکی لەناوچە بەڕێوەدەچێت. بەڵام چالاکییەکانی پڕوپاگەندەیی گروپە مەسیحی و مانیگەراکان کەلەژێر ترسی تیرۆرو تۆقاندن دان تاکە چالاکی گرنگی کۆمەڵگایە. رووخانی پالیمێرا، ئەبگارو کۆماگەنە دەبێتە سەرەتای ئەم قۆناخە تاریکە. دواکاتەکانی کۆیلەداری کۆن لەئارادایە. مەسیحییەت موژدەهێنەری قۆناخی نوێیە. ئەو رۆشناییەی دوای تاریکی دێتەئاراوە، بەردەوام باوەڕی پادشای خودایی دەبەخشێ. ئایدیۆلۆژیای رزگاری پێشکەشکراوە. سوپای رزگاری کۆمەڵایەتی ئاواکراوە. هەردوو ئیمپراتۆریەتیش لەناوەخۆ خۆیان دەپووکێننەوە. هێرشە دژوارەکانی گروپە ئەتنیکییەکانی دەرەوە سەرەتا رۆما پارچەدەکات، دواتر رێگا لەپێش رووخانی بەشێکی دەکاتەوە. ئیتر ئیمپراتۆریەتی بێزەنتی وەك دووەم ئیمپراتۆریەتی رۆما بەدوای میزۆپۆتامیاوەیە. کاتێك پێکدادانی نێوان مەزهەبەکانیشی هاتەسەر، هەروەکو سوننیگەرایی و عەلەویگەرایی ئەمرۆمان، پارچەبوون روودەدات. پێکدادانە ئایینی ــ مەزهەبییەکانیش تەقلی پێکدادانە سیاسییەکان بووە. لەکاتێکدا تێکۆشانی کۆمەڵایەتی لەژێرناوی پۆشاکی ئایینی بەڕێوەدەچوو، پێکدادانە ئەتنیکییەکان رووخساری قەومیان پێدرابوو. پاپا سوریانییەکان، بەتایبەتیش نەستوریەکان تەواو وەکو جەنگاوەری زانیارین. پێکدادانە ئایینی ــ مەزهەبییەکان هاوتەریبی پێکدادانە سیاسی ـ سەربازییەکانن. قۆناخ لەمیانەی چاوەڕوانییەکانی گەڕانەوەی مەهدی و مەسیح و پێخەمبەرەکانی ئاخیر زەمان تێپەڕدەبێت.

حەزرەتی محەمەد لەبۆنکردن و هەستکردن بەزەمەن بەتوانستە. چەندەی دەچێ ئەم باوەڕییە زیاددەبێت کەدەشێ خۆی پێخەمبەری چاوەڕوانکراو بێت. تۆزێ ماوە سەردەمی بەختەوەری سەرهەڵبدات. سەدەکانی شەشەم و حەوتەم قۆناخی لەدایکبوونی ئیسلامییەت و پەلهاوێشتنە مەزنەکەیەتی. هەق دێت، ناهەقی نامێنێ. رۆژهەڵدێ، تاریکی نامێنێ. فەتحکاری یەك بەدوای یەك ئەنجام دەدرێ، ئەمجارە لەباشوورەوە لەدەرگاکانی کوردستان دەدرێت. ئیتر لەجیاتی خانەدان و پادشایەتی، شەڕ لەپێناو ئایینی ئیسلام لەرۆژەڤدایە.

لەدوای سەرکەوتنی قادسیە 647 فەتحکاری ئیسلام لەکوردستان چڕبۆتەوە. شار بەشار بەئیسلامکردنی ناوچەکە دەستپێدەکات. لەکاتێکدا ئێرانییەکان لەرێگای مەزهەبی شیعەگەرایی هەوڵی پاراستنی جیاوازییەکانی خۆیان دەدەن، کوردەکانیش لەمیانەی داکۆکیکردن لەسەر زەردەشتی و عەلەویگەرایی کەپەردەیەکی لاوازی ئیسلامییەتی بەسەردا کێشراوە

هەوڵی درێژەدان بەهەبوونی قەوم و ئەتنیکی خۆیان دەدەن. کوردایەتی سوننی لەبنەڕەتدا ئەو کوردایەتیەیە کەژێرکەوتووە و خیانەتکارە. هەرچەندە ئیسلام وەك وشە بانگەوازی بۆ ئاشتی بکات، بەلاَم ئایدیۆلۆژیایەکی بەهێزی شەڕی نەتەوەیی عەرەبە. هەروەکو جیهانگیری رۆژگاری ئەمڕۆمان دەخوازێ لەسەر ئاستی دونیا جیهانگیربێت. جیهاد گەورەترین عیبادەتە. هەرشتێك لەرێگای جیهاد (شەڕ) فەتح بکرێت هی تۆیە. ئەگەر خوازیاربی دەتوانی ژێرکەوتووەکان بکەیت بەکۆیلە. وەك خۆی دەتوانی دەست بەسەر ژناندا بگری. هەروەکو شێوازی دەسەلاَتی ئەم رۆژگارەمان تەنیا بەفەتحکاری سەربازی ناوەستێ. لەپەلامارەکانی فەتحکاریدا دەستبەسەر تەواوی نرخ و بەهاکانی باوەڕی، کۆمەلاَیەتی و ئابووریدا دەگیرێت و کۆنترۆڵ دەکرێ. لەهەمووان زیاتر بالاَدەستی زهنی لەئارادایە. ئیسلام وەك ئایدیۆلۆژیای دەرەبەگایەتی بانگەشەی سەرلەنوێ شێوەپێدانی تەواوی کۆمەلگاکانی رۆژهەلاَتی ناوین دەکات. چەمکی تاکە ئوممەتی باوەڕمەند بناخەی کۆمەلاَیەتی ئیمپراتۆریەتی ئیسلام ئامادەدەکات کەهەنگاو بەهەنگاو بەرزدەبێتەوە. لەبنەڕەتدا ئایدیۆلۆژیای تاکخودایی کەبەوەستاییەکی مەزن خولقێنراوە وەك تاکەدەستڕۆیی کاربەدەست بناخەی ئایدیۆلۆژی سولتانێتییە.

ئیسلام کەبەشێوەیەکی کارامە بنکەی جەماوەری باوەڕمەندو لوتکەی سولتانی خولقاندووە، لەوانەیە لێهاتووترین تیۆری دەرەبەگایەتی ناوەندی جیهان بێت.

گروپە ئەتنیکییە عەرەبەکان کە لەسەردەمی سۆمەرییەکانەوە بەهیچ جۆرێك لەنیمچە دوورگەی عەرەبستان دەرنەکەوتبوون، لەرێگای ئیسلام یەکێك لەگەورەترین رابوونەکانی مێژوو ئەنجام دەدەن. بەرووخاندنی بێزەنتی و ساسانییەکان تینوێتی هەزاران ساڵەی خۆی بۆ دەسەلاَت دەشکێنێ. شارستانییەتێکی دەرەبەگایەتی مەزن ئاوادەکات. ئەمەوییەکان (650 ــ 750ی زایینی) و عەباسییەکان (750 ــ 1258) لوتکەی ئیمپراتۆریەتی عەرەب پێکدێنن. پەلهاوێشتنەکانیان بۆ کوردستان بەهێزە، تاوەکو بنارەکانی زاگرۆس و تۆڕۆس بلاَودەبنەوە. کوشتاری گەورە روودەدات. کاروانێکی ئەسکەندەرئاسای حەجاج لەئارادایە. تاوەکو دەروازەکانی ئەستەمبوڵ، پیرنە، هینیکوش و قەفقاسیا هێزی پەلهاوێشتن نیشاندەدەن. لەگەڵ گەیشتن بەساڵی 1000کان موسڵمانێتی گەیشتۆتە لوتکەی خۆی. ئەوەی ساڵانی 1000ی پێش زایین تیرە یەهودییەکان ئەنجامیاندا. لەساڵی 1000ی زایینی هۆزەکانی عەرەب ئەنجامیاندەدا. یەك بەدوای یەك سەلجۆقی و عوسمانییەکانی تیرە تورك ـ ئۆغزەکان هاتن. دواترین سەفەرە گەورەکان سولتانە بەڕیشە تورکەکان لەژێر ناوی ئیسلام و سوننیگەرایی بەڕێوەیان دەبرد. پێکدادانە کلاسیکییەکانی سەردەمی عەباسی و سەلجۆقییەکانیش دیسان بەکوردستاندا تێپەڕدەبێ، هێزەکانی بێزەنت و سولتانەکان بەشێکی هەرەزۆری شەڕەکانیان بەشێوەی دەستبەسەرداگرتن و لەدەستدانی شارەکانی ناوچەی کوردستان بەسەردەبەن. بەئیسلامکردنی کوردستان تەواو دەبێ. لەئەنجامی شەڕی مەلازگرت ی 1071 سولتانی سەلجۆقی ئەلپ ئەرسەلان هێزە بێزەنتییەکان لەکوردستان بەدەردەنێ. هەرچەندە لەسەردەمی میرنشینە تورکەکان شەڕ لەنێوان سولتانە ئەیوبییەکان و میرنشینەکان هەبووبێت، بەلاَم دیسان شارستانییەتی ئیسلام پێشکەوتن بەخۆیەوە دەبینێ. لەشوێنەکانی وەکو ئورفا، ماردین، دیاربەکر، سێرت، مەلاَتیا و ئەلازخ ئیسلام دەردەکەوێتەپێش. کولتووری ئیسلامییەت هەبوونی مەسیحییەکان، سوریانی و ئەرمەنی دەخاتە ریزی دووەم.

پەلامارەکانی کرستیان و مەغۆلەکانی سەدەکانی سێنزدەهەم و چواردەهەم لەناوچەکە رێگا لەپێش تێکشکانێکی بێوێنە دەکاتەوە. پاشەکشێکردن بۆ شاخەکان بەردەوام دەبێ. دووبارە ناوچەکە دەشلەژێ. ئەمجارە هێڵی شەڕو پارچەبوونی باو لەنێوان سەفەوییەکانی ئێران و عوسمانییەکاندا دەکێشرێ کەناوەندەکەیان لەقەفقاسیاو ئەنادۆڵە. بەجۆرێك لەجۆرەکان دەبێتە نوێکردنەوەی دووالیزمی بێزەنتی ـ ساسانی. لەئەنجامی سەرکەوتنی یاووز سەلیم لەشەڕی چاڵدێرانی ساڵی 1514 ــ بەهاوپەیمانێتی کوردە سوننیگەراکان ـ سنووری رۆژهەلاَتی کۆن لەگەڵ رۆژهەلاَتی دوور دەکێشرێ. بناخەی ئەو پارچەبوونەی

کوردستان دادەنرێت کە تائەمڕۆ بەردەوامە. هەرچەندە لەسەرتاسەری سنوور پەلامار بەرەو ناوەوە ئەنجامبدرێ، لەئەنجامی پەیمانی قەسری شیرین 1639 ئەو پارچەکردنەی کوردستان دێتەئاراوە کە تائەمڕۆ بەردەوامە، بەشێوەیەکی فەرمی هێڵی سنووری نێوان هێزەکانی ئەنادۆڵ و ئێران دەکێشرێ و دانیپێدادەنرێت. زۆربەی زۆری کوردان و میزۆپۆتامیا لەناو سنووری ئیمپراتۆریەتی عوسمانی دەمێنێتەوە. تاوەکو سەرەتاکانی 1800ی زایینی لەئەنجامی ئەو هاوسەنگییەی لەنێوان میرنشینە کوردەکان و عوسمانییەکان ئاواکراوە تارادەیەك قۆناخێکی هێمنانە تێپەڕدەبێت. لەکاتێکدا شارستانییەتی ئیسلامی لەسەر ڕێبازی سوننیگەرایی پێشدەکەوت، کوردە زەردەشتی و عەلەوییەکانی بەرخودانیان (خۆڕاگریان) دەکرد لەدۆخێکی نیو یاخیدا ناچاربوون لەلوتکەی شاخەکان و حەشارگە شاراوەکاندا بژین. بەهۆی ترسی یاووز سەلیم لەسەفەوییەکان موراد پادشا (کەنازناوی کراوە بە بیرلێدەر) لەسەردەمی سەدرولئەعزەمی خۆیدا 40 هەزار عەلەوی بەزیندوویی دەخاتە بیرەکان و پیرسوڵتان عەودالٚ لەسێدارە دەدرێ، ئەمانەش نموونەی هەرە بێڕەحمی تیرۆرە کەشوێنپەنجەی خۆی بەجێدێڵێ. سەرهەڵدانی جەلالییەکان (خێڵێکی باکووری کوردستانن) لەئاکامی هەژاری و سەربازی زۆرەملێ و باج وەرگرتن، دواتریش سەرکوتکردنیان، نیشاندەدات کەچۆن چینی ئەرستۆکراتی ئیسلامی شەپۆلەکانی تیرۆریان بەرزکردۆتەوە. تیرۆری عوسمانییەکان بەلانی کەم هێندەی ئەم شەڕانە بێڕەحمە کەرەهەندی دەرەکی هەیە.

لەگەڵ ئەمەشدا بەشێوەیەکی فراوان چالاکییەکانی تیرۆری لەجۆری کوشتنی وەلی عەهدەکان و لەسێدارەدانی سەدرولئەعزەمەکان بەڕێوەدەچێ. زۆر ئاشکرایە لەسەردەمی عوسمانییەکاندا لەژێر سایەی ڕێبەرنامەی سوننیگەرایی؛ شرۆڤەی فەرمی ئیسلام بەشێوەیەکی سامناك و بەرفراوان تیرۆر پەیڕەوکراوە. بەرامبەر بە تیرە تورکمانەکانی شاخیش بەردەوام پەلامارەکانی تیرۆر ئەنجامدراوە.

لەسەرەتای ساڵانی 1800 ەوە تاوەکو رووخانی ئیمپراتۆریەت، کوردستان زۆربەی زۆری ئەم قۆناخە بەسەرهەڵدان و سەرکوتکردنەوە بەسەردەبات. سەرتاسەری سەدەی نۆزدەهەم سەردەمی یاخیبوون و سەرکوتکردنە. بەهۆی زیادبوونی کاریگەری ئینگلیزو فەڕەنسا پەلامارەکانی سەرکوتکردن لەم سەدەیە بۆسەر سوریانی و ئەرمەنییەکان زیاد دەبێت کە پەیوەندی خۆیان لەگەڵ ئیمپراتۆریەت خراپکردووە. لەگەڵ تەواوبوونی ئەم سەدەیە، لەسەرەتای سەدەی بیستەمدا ئەم گەلە کۆنانەی مێژوو دەکەونە رەوشێك تەنانەت کەمێك ماوە بسڕدرێنەوە. ئەو میللیگەراییەی سەرمایەداری دەیوروژێنێ وردەوردە بەرهەمە ژەهراوییەکانی دەبەخشێ. دووچارنەبوونی کوردان بەهەمان چارەنووسی ئەرمەنی و ئاشوورییەکان بۆ جیاوازی ئایین و بەرفراوانی بەرخودانیان دەگەڕێتەوە.

پێکدادانە ئایینی و مەزهەبییەکانی چاخی ناوین بەلانی کەم هێندەی شەڕو پێکدادانەکانی چاخی کۆن کاریگەرییەکی تێکدەرانەی هەبووە. ئاشکرایە کەبەهۆی ئەم شەڕو پێکدادانانە شارستانییەت لەکوردستاندا پێشناکەوێت و گەشەناکات. پێکهاتەی ئەو گروپە ئەتنیکییانەی بەئامانجی خۆپاراستن پەنایان بردۆتە بەر لوتکەی شاخەکان، لەگەڵ ئەو شارانەی بوونەتە بڕیارگای داگیرکاری و تاڵان لەرەوشێکی وەهادا نین پەیوەندییەکی دیالەکتیکی بەدەستبێنن. هەربەشێك لەناو دواکەوتوویی خۆی و رەوشی گۆشەگیریدا دەخنکێ. کاتێك ئیسلام کەمێك رووی ئاشتی بەخۆیەوە بینی، دەبینرێ کەهێزی هەزاران ساڵەی بەکاربردن و زۆرداری لەژێردا شاراوەیە. سوڵتان و بەندەکانی لەژێر دەمامکی هەمووجۆرە تایبەتمەندێتییەکی ئیلاهی لەرێگای ئایەت و فەرموودەکان رژێمێکی زۆرداری و چەوسانەوە بەڕێوەدەبەن. لەکاتێکدا رێگرەکانی شاخ قەباو ئاشکران، هەرچی ئەوانەی شارو دەسەڵاتدارەکانن جوببە لەبەرن، رووزەردی دەم و چاو داپۆشراون، هەمان بەکاربردن و زۆرداری لەئاکامی ئەرێکردنی خوداوەند پەیڕەودەکەن. جیاوازی لەناوەڕۆکدا نییە, بەڵکو لەشێوەدایە.

ئەو تێکۆشانەی بەناوەڕۆکی کۆمەڵایەتی قۆناخی چاخی بەردینی نوێ دەستییپێکرد و لەمیانەی شەڕەکانی کۆیلایەتی چاخە دێرینەکان زیادیکردو بەشەڕو تیرۆرەکانی دەرەبەگایەتی چاخی ناوین چڕکرایەوە، بەڵێ ئەو تێکۆشانەی لەکوردستان بەرێوەچووە سەرباری هەلومەرجی شەڕو تیرۆر توانیویەتی هەبوونی گەلی کورد بپارێزێ, هەربۆیە چەندەی بڵێی بەهادارە. ئەگەر بەئەندازەی شارستانییەتە پێگەیشتووو بەهێزەکانیش نەبێت، بەلام بەرخودانی ئەتنیکی سەرەڕای هەموو کەموکورتییەکانی فاکتەری سەرەکی لەسەرپێ مانەوەی هەبوونی کوردانە لەم قۆناخە مێژووییە بێئامانەدا.

دوای پەرتەوازەبوونی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی زیاتر پارچەبوونی کوردستان و بوون بەزەمینەی توندوتیژی پێشکەوت. لەئاکامی ئەو نەخشەیەی فەڕەنساو ئینگلتەرای هێزی چەوسێنەرو ئیمپریالیستی نوێ بۆ ڕۆژهەلاتی ناوین کێشرا دەسەلاتی کۆماری تورکیا، شاهنشایی ئێران، پادشایی ئێراق و بەڕێوەبەرایەتی سوریا ــ فەڕەنسا لەسەر کوردستان بالادەستکرا. راستتر سەپێنرا و چەسپێنرا. چینی سەردەستی کوردان کەلەژێر سایەی رژێمە نوێکان بەرژەوەندییەکانیان کەوتە ژێرفشار، ئەو یاخیبوونانەی کەسەرچاوەی خۆی لەئارەزووی ئۆتۆنۆمی کۆن وەردەگرت و زۆربەشیان پشتییان بەوروژاندن و هاندانەکانی دەرەوە دەبەست ڕێگای لەپێش چڕبوونەوەی تیرۆرکردەوە. سەرهەڵدانەکان لەپێشخستنی داواکارییە نەتەوەیی و دیموکراتییەکان دوورە. شەڕی داواکردنی بەشی چینی دەرەبەگی کوردبوو لەرژێمە نوێکاندا، چونکە لەجیاکارییەکانی (أمتیازات) سەردەمی پێشوو دەگەڕان. لەفەناتیزمی تاك, نەتەوە، تاك زمان و دەوڵەتی مەرکەزی رژێمە نوێکان کەکاریگەری ئایدیۆلۆژیای میللیگەرایی پشتئەستوور بەسەرمایەداری لەسەرە ئەوەی دەبێتە بەشی کوردان، نکوڵیکردنێکی لەجاران خراپتر، خستنە ژێرفشار، لەدۆخی یاخیبوونیشدا لەمیانەی کۆمەڵکوژی و تواندنەوەی زۆرەملێ لەناو تاریکییەکانی چاخی ناوین دەهێلرێتەوە. بەتەواوی واتای وشە کەوتنە ناو فشارێکی بێکۆتایی جێگای باسە. دەتوانرێ بگووترێ کە لەئاستی جیهان دوای یەهودییەکان ئەو گەل و ئەتنیك و دیاردەیەی لەناوچە لەژێر بەرفراوانترین تیرۆری میللیگەرایی شۆڤێنی دەژیت کوردە. لەلایەن خودی چینی سەردەست و خیانەتکارەوە هێشتنەوەی کوردان لەناو دواکەوتوویی دەرەبەگایەتی، هەروەها ئەو رەوشەی لەئەنجامی واتانەدان بەبزووتنەوەی دیموکراتی نەتەوەیی هاوچەرخ، یەکێك لەرووە هەرە قێزەونەکانی سەدەی بیستەمە.

ئەو سیاسەتەی تورکیا لەسەر پارچەی کوردستانی ژێردەسەلاتی خۆی پەیڕەویکردووە بەشێوەیەکی فەرمی بە "شالاوی لافاو" بەناوکراوە. پلیشاندنەوەو تێپەڕبوون بەهەر شوێنێك بە"باشە" ئەرێکراوە. ئێشی ئیمپراتۆریەتی لەدەستدراویش ڕۆڵی لەمەدا هەبوو. هیچ نەبێ دەبووایە ئەم پارچانە دووچاری تواندنەوەیەکی موتلەق بێن کەلەژێر دەسەلاتیدا مابۆوە. قەدەخەکردنی زمانی زگماکی کوردان لەرژێمی 12ی ئەیلول پراکتیزەکرا، ئەمەش نموونەکەی لەهیچ قۆناخ و رژێمێکی جیهاندا نەبینراوە. سەرباری تێکۆشانی کۆمەڵایەتی هەزاران ساڵ، جگە لەشەڕە بێئامانەکانی تالانکاری و داگیرکردن، چارۆگەیەکی رەش بەسەر تەواوی ئەو بەهایانەی کۆمەڵگا پۆشرا کەکوردایەتییەکەیان نیشاندەدات. تەنیا لەمیانەی هەوڵ و کۆششێکی چڕو بەرفراوانی ئەدەبیات و کۆمەڵناسی سەبارەت بەژیانی کوردەکانی ژێر ستاتۆی کۆماری تورکیا دەشێ هەندێ راستی رۆشنبێتەوە.

شاهێتی پەهلەوییەکان کەوەك خانەدانێکی نوێی ئیمپراتۆریەت لەئێران بەرزبۆتەوە کردارو رەفتارەکانی لەهی کۆماری تورکیا جیاوازتر نییە. بزووتنەوەکانی کورد لەسەرهەڵدانی سمکۆی شکاك تادەگاتە ئەزموونی کۆماری کوردستان لەمەهاباد بەهۆی فاکتەرە ئایدیۆلۆژی و چینایەتییە هاوشێوەکان بەسانایی پاکتاوکران. دواتر لەئاکامی رژێمێکی چڕی تیرۆر هەڵوێستەکانی میللیگەرایی شۆڤێنی زاڵکران کەتایبەت بەسەدەی بیستەمە. کردەوەکانی ئینگلتەراو فەڕەنسا لەسەر کوردستانی ئێراق و سوریا، بەپشتبەستن بەخانەدانە عەرەبە بەکرێگیراوەکان بەشێوەی بالادەستکردنی رژێمەکانی چەوسانەوەو سەرکوتکردن بوو.

ئەوەی لەسەدەی بیستەم بەسەر دیاردەی کورد پەیڕەوکرا سیاسەتی "خستنە قەفەس و کردن بەئاژەڵێکی ماڵی ــ کەوی" بوو کەلەدونیادا نموونەی نەبینراوە. هیچ نیشانەیەکی ئەوە لەئارادا نییە وەك دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی کوردانیان بەمرۆڤ لەقەڵەمدابێت. تەنانەت ئەو سیاسەتەی لەئەفریقیا سەبارەت بەکۆلۆنییەکان پەیڕەوکراوە ئەویش بۆ کوردان زیاد بینراوە. تەنانەت سیاسەتە ئابووری، سیاسی، کۆمەڵایەتی، یاسایی و سەربازیش، شێوەکانی فشاری کۆلۆنیکردن و نەتەوەیی و ئەتنیکی هاوچەرخیش زێدە بینراوەو، پەیڕەونەکراوە. بەنەبوو لەقەڵەمدان (سەرۆك وەزیرانی نوێ ڕەجەب تەیب ئەردۆغان راستینەی دەوڵەتی قووڵی باش ئەزبەرە کردووەو دەڵێ "ئەگەر خۆت بەکورد لەقەڵەمنەدەی، ئەوا کێشەی کورد بوونی نییە") چەمکی "بەوڕادەیەی سەر بەنەتەوەو مەزهەبی دەسەڵات بیت، خۆت بەنەبوو لەقەڵەمبدەیت پەسند دەکرێی" لەبنەڕەتدا یەکێك لەشێوە مەترسیدارەکانی فاشیزمە. ئەوەی سەر یەهودییەکان ئاشکراو بەرچاوە. لێرە جۆری نکوڵیکردن شاراوەو تاریکە. ناوزەدکرنی ئەو تیرۆرەی لەسەر کوردان پەیڕەو دەکرێ بە"تیرۆری ڕەش" یان تیرۆری شاراوە لەجێگای خۆیەتی. سیاسەتێکی ناکۆك و مەترسیدار لەکوردستان و ناوچەکە پەیڕەودەکرێت کەلەکۆتاییەکانی سەدەی بیستەم و سەرەتاکانی سەدەی بیست و یەکەم بۆ کردارەکانی ئەمریکا کراوەتەوە. هەرگیز بەبێ ئەمریکاو یەکێتی ئەوروپا ناتوانرێ بیرلەفیدرالییەتی کوردانی پارچەیەك و تەسفیەکردنی "PKK" و کوردانی پارچەی هەرە گەورەی کوردستانی ژێردەسەڵاتی تورکیا بکرێتەوە. دەشێ گەمەیەکی زۆر خراپتر لەوەی فەلەستین ــ ئیسرائیل لەنێوان کوردستان و دراوسێکانی بنێنەوە. دەشێ تایبەتمەندێتی "سامناك"ی بۆ سیاسەتەکانی تێکۆشان، شەڕو تیرۆر زیادبکرێت. لەهیچ قۆناخێکی مێژووو شوێنێکدا، نموونەی سیاسەتی بەمجۆرە نەبینراوە کەگەیشتبێتە ئاستی سامناکی و لەسەر هیچ کۆمەڵەیەکی مرۆڤ پەیڕەونەکراوە، هەمووشتێکیش بەشێوەیەکی وردو تەڵەکەبازی و بەرنامەڕێژی بەگوێرەی ئەم سیاسەت و توندوتیژییە نەخشە بۆکێشراوە پێوانەنەکراوە.

یەکسەر دەمەوێ ئاماژە بەو مەسەلەیە بکەم کەوەکوجاران هەوڵبدەین ئەم سیاسەتانەی شەڕ تەنیا بەچەوسێنەری نەتەوەیی تورك، فارس، عەرەب و گووتەکانی نکوڵیکردن و قڕکردنەوە روونبکەینەوە تێرناکات و بەرەو ئەنجامی چەوتمان دەبات. دیاردەکە زیاتر پەیوەندی بەسیستەمی کۆمەڵایەتی و مێژوویی گشتگیرتر هەیە. بەهەمان شێوە گووتەی بەتەنیا دەوڵەتەکانی عەرەب، فارس و تورك بەرامبەر کردەوەو رووداوەکانی کوردستان بەرپرسیارن داتاشراوەو بچووککردنەوەی بوویەرەکەیە. دوورە لەروونکردنەوەی پێکهاتەی راستەقینەی دیاردەکە. هەروەکو مەزەندە دەکرێ هیچ سوودێکی نەتەوەو دەوڵەتی تورك، فارس و عەرەبی تێدا نییە. خودی دەوڵەتی نەتەوەییش خاسیەتێکە؛ پێناسەیەکی ئایدیۆلۆژییە، خودی راستی نییە. نەتەوەکان دەوڵەتیان نابێت. تەنانەت بەواتای تەسك چینەکانیش دەوڵەتیان نابێت. دەوڵەت بەلانی کەم نەریتێکی پێنج هەزار ساڵییە وەکو تۆپە بەفرینە ـ تۆپی ئاگرین خولاوەتەوە سوڕاوەتەوە تارۆژگاری ئەمڕۆمان هاتووە، بۆچەندین پارچە دابەش بووە، هەندێ ئەتنیك زۆر هەندێکی دیکە کەم بەکاریان هێناوە، ئەوانەی بەکاریشیان هێناوە تەواوی ئەتنیکەکە نەبوون بەڵکو هەندێ گروپی پلەدارو چینایەتی بوون.

لەوانەیە گروپە ئەتنیکییەکانی تورك، عەرەب و فارس بەئەندازەی کوردان فشارو چەوسانەوەیان لەلایەن دیاردەی نەتەوەو دەوڵەت بینیوە. ئەگەر بڵێین ئەوەی تورکمانەکان چەشتوویانە، بەدەویەکان تێیدا ژیاون و راستینەی خولامەکان لەهی کوردان کەمترە، خەڵەتاندنە. هەڵبەتە پرسیاری کامە کورد زۆرگرنگە. بەرپرسیاری گەورەی ئەم سیاسەتانەی شەڕ فیۆدالیزمی کوردە. ئەو گروپەیە کەبەگێتی، میرێتی، حاجییەتی و مەلایەتی وێناکردووە. ئەگەر سەرهەڵدانە ئاژاوەگێرییەکانی ئەمانە نەبووایە کەدواتر زۆر بەسووك و ریسوایی تەسلیم دەبوون، هیچ دەوڵەتگەرایی و نەتەوەگەراییەکی تورك، عەرەب و فارس ئەم کردەوانەی دانەدەهێنا کەلەئاراداں. هەربۆیە ئەگەر کوردان بەدوای فاکتەری خراپەی ستراتیژی دەگەڕێن، پێویستە لەناو خیانەتکارەکانی خۆیان لێیبگەڕێن. تەنانەت پێویستە بەردەوام و لەهەموو شوێنێك ئەم لێگەڕینە بکەن. بەهەر پێڕەوو

ئامانجێك بێت. چونكە ئەمانە لەپێناو بەرژەوەندییە قێزەونەكانیان، لەمیانەی ئەو گەمانەی تراژیدیای فەلەستین ـ ئیسرائیل تێپەڕدەكات گەلی كوردو دەسەلاتەكانی هێناوەتە بەرامبەریەكترو دواتریش خۆیان لەناو مەسەلەكە دەردەكەون، بەرامبەر بەخیانەتەكەشیان ماڵ و موڵكی خۆیان دەپارێزن. تەنانەت لەمەترەپۆل و هەوارگە و شوێنگەكانی رابواردن نیشتەجێدەبن و بەبێ وەستان بەدرێژایی هەزاران ساڵ درێژە بەم گەمە نەفرینلێكراوە دەدەن.

هەرچەندە كەوتبێتە ناو قڵفی داستانەوە هەوڵمدا مێژووی ئەم سیاسەتە روونبكەمەوە كەبەلانی كەم پێنج هەزار ساڵ دەبێ ـ لەسەردەمی گلگامێش و ئەنكیدۆوە ـ. لەو باوەڕەدام كەلەسەدا نەوەدونۆی تورك، عەرەب و فارسەكان وەك نەتەوەو دەوڵەت سوودێكی راستەقینەیان لەسیاسەتی پەیڕەوكراوی جەمسەری دەسەلاتدا نییە. سوودیان لەولاوە بمێنێت، بەهۆی دواكەوتوویی، دوژمنكاری، كۆكردنەوەی كینی نابەجێ، توندوتیژی دوولایەنە، لەخۆڕا خەرجكردنی سەرچاوەكان و لەئەنجامدا رێكردنەوەیان لەپێش ژیانێك كەشایستەیان نییە، زیانێكی گەورە بەخۆیان دەگەیەنن. بۆئەوەی ئەم رەوشە نەزۆكییە ترسناكە و گەمە پڕ لەنهێنی و ئەفسووناوییە رۆشنبكرێتەوە ئەو رێگەچارەیەی پەنای بۆبردرێتە بەرخودی كۆمەڵناسییە. بەلام باس لەكۆمەڵناسییەكی راستەقینە دەكەم؛ سۆسیۆلۆژییەك كەدەسەلات و پاڵپشتەكانی رێگای لەپێشكردۆتەوە شەڕو پێكهاتە كۆمەلایەتییەكانی، سەرجەمیان شیكردبێتەوە. ئەگەرنا باس لە"زانستی لاشە (تشریح)" ناكەم كەیەكپارچەیی جەستەو ژیان نابینێ، رێزو خۆشەویستی لەلا نییە، تەنانەت ئەنجامەكانی لە"زانستی قەدەرگەرایی" راهیبە سۆمەرییەكانیش مەترسیدارترە كەپشت بەجوڵەی ئەستێرەكان دەبەستنێ. گرنگترین كۆمەكی لەرێگای ئەم بەرگرینامەیەوە پێشكەشم كردووە، دەمامكی ئەم زانستەم هەڵماڵیوەو كەمێكیتر بەرەو راستی نزیكم كردۆتەوە. ئایا میللیگەرایی زانستە؟ ئایینگەرایی زانستە؟ سۆسیالیزم زانستە؟ لیبرالیزم زانستە؟ موحافەزگەرایی زانستە؟ بەڵكو بتپەرستییەك بێت كەزۆر لەو بتپەرستییەی چاخی دێرین دواكەوتووتربێ كەسەردەمی بەسەرچووە. چونكە زیانی ئەو بتپەرستیانە زۆر سنوورداربوو. ئەی سنوورو حیسابی ئەم زیانانە دیارە كەبتگەرایی ئەم بیرۆكانە خوڵقاندوویانە, كەراست و چەپیان دیارنییە؟ تەنانەت باوەڕمەندەكانی گرێدراوی كتێبی ئایینێكی پیرۆزیش ـ هەوڵمدا شرۆڤەی كۆمەڵناسی هەندێ لایەنی ئەم پەرتووكانە بكەم ـ بەرامبەر گرێدانیان بەو بەهایانەی كەمەزەندەی زانینی دەكەن، تا چ رادەیەك دەتوانێ گرێدراوی دەستنیشانەكانی بابەت و لاشە بتئاساكان بن، یاخود سوود لێ ببینن؟ لەبەشەكانی داهاتوودا سەبارەت بەم بابەتانە رەخنەدانی خۆم پێشدەخەم و دەگەڕێمەوە سەر بابەتەكە.

بە جەختكردنەوە باس لەوە دەكەم ئەگەر بەشێوەیەكی راست دەسەلاتی سەركوردستان و ئەو شەڕەی پشتی پێدەبەستێ شیتەڵ نەكرێت, ئەوا زیانێكی گەورە بەهەركەس و دەوڵەت و گروپی سیاسی و كۆمەلایەتی دەگەیەنێ كە بەكێشەی كوردەوە خەریك دەبێ یان تێیكەوتووە. بەهەرحاڵ ئەمە دەبێتە واتادارترین پێڕەوی هەڵوێستەكانی سەرلەنوێ رەچاوكردنەوەی خودی لایەنەكانو, دەستبەردان لەهەڵە و چەوتییە گەورەكان و لەسەرشێتی و گەیشتن بەچارەسەرییە مرۆییانە بێ ژمارەكان. هەرهەڵوێستێكی میللیگەرایی و ئایینگەرایی و چەپڕەوی پشت بەفەناتیزم ببەستێ ئینجا ئەمە چەوسێنەر بێ یان چەوساوە, یان سەركوتكەرو سەركوتكراو, لەمیانەی ئێشە دژوارو زیانە مەزنەكانی شەڕەكانی سەدەی بیستەم سەلمێنراوە كەرێگای چارەسەری نییە.

هەروەكو لەچوارچێوە گشتییە مێژووییەكەشمان دەركی پێدەكرێت، پەیڕەوەكانی تیرۆر، شەڕ، پێكدادان و تێكۆشانی وەكو كوردستان جەمسەرێكی دەسەلاتی تایبەت بەخۆی پێكدێنێ. ئەم جەمسەرانەی دەسەلات كەلەتەواوی سیستەمە دیارو بەرچاوەكانی مێژوو هەبوونی خۆی چڕدەكاتەوەو بەردەوامی پێدەدات، لەمیانەی پشتبەستن بەشەڕو هێزی سەربازی هیچ خانەیەكی كۆمەڵگا نامێنێ وەك هەویر نەیشێلێ و شێوەی پێنەدات.

لەراستیشدا وایە ئەوەی لەسەردەمی حەزرەتی نوحەوە بەدەسەڵاتبووە، بووە بەگوزارشتی دەزگایی جەمسەرەکانی دەسەڵات، نەریتەکانی توندوتیژی دەستنیشانی دەکات. لەزەمەنێکدا وەك چیرۆك بووە بەمیتۆلۆژی، لەسەردەمێکی دیکەدا بەئایینی شکۆدار ناوبراوە، ئەم ئامرازانەی توندوتیژی کە لە چاخەکەمان بەناوی نەتەوەکەمان و چینەکەمان وەك میللیگەرایی و سۆسیالیزمگەرایی بەدوای مەشروعییەت و کارابوون دەگەڕێ، هیچ خانەیەکی کۆمەڵگا نەماوە کەدەستیان بۆ نەبردبردبێ، هەوڵی دەستنیشانکردنیان نەدابێ. لەبنەڕەتدا کێشەی کورد لەئەنجامی شێوازی پێکهاتنی ئەم دیاردانەی پێیدا تێپەڕیوە سەرهەڵدەدات. خودی دیاردەی کورد بەهۆی شێوازی پێکهاتنی تەواو بووە بەحەشارگەی گرفتەکان. لایەنی هەرە بەترس و پڕ لەئێشی مەسەلەکە، تاڕادەیەکی مەزن لەدەستدانی توانستی ئەم دیاردەیە بۆ چارەسەرکردنی گرفتەکان. بەهۆی ئەو گرفتانەی بەدەستییەوە دەناڵێنێ دیاردە هەناسەی لەبەربڕاوە. پێویستە باس لەو خانانەی کۆمەڵگای کورد بکرێ کەلەخانەکانی نەخۆشی شێرپەنجە دەچێ. پێشینان گوتوویانە"دار کرمی لەخۆی نەبێ تەمەنی هەزار ساڵە". بەمشێوەیە ناسنامەی کوردو کەسایەتییەکەی لەگەڵ جەماوەر لەناوەڕاستدا دەوەستێ. لەزمانی کوردییەوە تادەگاتە پارتییەکانی ئەگەر هەبێت، لەژنی کوردەوە تادەگاتە ئەو رێبەرانەی گوایە بەناوبانگن، لەلادێیی تاشارستانەکەی، لەرووناکبیرەکەی تا مەلاکەی، لەئایینەوە تا دەگاتە میللیگەراییەکەی، لەوڵاتپارێزەکەی تا خیانەتکارەکە، لەدیپلۆمات تادەگاتە سیاسەتمەدارەکەی چەندین بێچارە، ساختەکار، فێڵبار، خیانەتکار، مەترسیدار، باش، جوان و دروست هەن کەتەنانەت ئەلفوبێیی کارەکانیشیان نازانن؟ پرسیارێکە خەملاندنی وەڵامەکەی قورسە. بەرپرسیارەکەی کێیە؟ پارچەکانی دەسەڵات کەلەرۆژگاری ئەمرۆمان و مێژوودا شێوەیان وەرگرتووە ئەقڵ بڕ ناکات چەندەو تا چ رادەیەك بەڕاستی خزمەتیان بەکێ کردووە، بۆیە لەئەنجامدا ئەوەی لەسەر پێیان دەگرێ ئامرازەکانی توندوتیژی رابردووو رۆژگاری ئەمرۆمانە، هەمووجۆرە شەڕو تیرۆرێکیانە. ئەمانەیە کەدیاردەی کۆمەڵگای کوردی دیارکردووە، لەدۆخی ئێستادا بەبەرپرسیارو بێچارەیی هێشتۆتەوە.

بەپێچەوانەوە کاتێك لەمیانەی راپەڕین و پێڕەوەکانی لەشێوەی گەریلایی بەرخۆدان نیشانبدرێت، ئەوا راستینەی دەردەکەوێتەڕوو، مۆدێلێکی پێکدادانی فەلەستین ــ ئیسرائیلە کەهێشتا زۆر پێشنەکەوتووە، کاتێ پەرەبسەنێ ئەویش تێپەڕدەکات. لایەنەکانی ئەمە بەهەر چ بەرژەوەندییەك بەناو بکەن، ئایا دەتوانن لەرێگای مۆدێلی بەمجۆرە گرفتێکی کۆمەڵایەتی بەرەو باشترو جوانتر چارەسەر بکەن؟ ناشێ کوژاندنەوەی ئاگر بەئاگر واقیعی بێت. لەدۆخێکی وەهادا شتی هەرەراست ئەوەیە وەك حیزبە جەنگاوەرەکانی ــ دەسەڵات پێڕەوەکانی چارەسەرکردنی کێشە کۆمەڵایەتییەکانی دەستی لێبەربدرێت. پێویستە ئامرازی هێزەکانی بەرخودانیش لەناو ئەمانە دابنرێت. دەبێ لەشوێنێکی دیکەو جۆرە پێڕەوو رێچکەیەکی دیکە بگەڕێن.

پێویستە چاوەڕوانی پێڕەوی شیکردنەوەی شێواندنە گەورەکانی دیاردەی کورد لەئامێرەکانی شەڕ نەکرێت ــ بەتایبەتیش هێزەکانی دەسەڵات کەتوندوتیژی زاڵیان بەدەستەوەیە. بەهەرحاڵ ئەوەی پێویستە لەسەرەتاوە ئەنجام بدرێ، ئەگەر لایەنی بەرامبەر لەمیانەی توندوتیژی بانگەشەی سەپاندنی شتێك نەکات، شێوازی سیاسی ئاشتی و دیموکراتییانەی کێشەکان بەبناخەدابنێت و بەو هۆکارانەی ببەستێتەوە کەجێگای راستگۆیی و متمانە بێت، پێویستە هێزی حوکمڕانیش ئامێری سەربازی بەلاوە بنێت، لەسەرهەمان بنەما وەڵامبداتەوە. بەجێهێشتنی گفتوگۆ و رێگاکانی چارەسەری بۆ ئامرازەکانی دیالۆگی مەدەنی و دیموکراتی، بەو رادەیەی شتێکی مرۆییانەیە ئەوا لەبەرژەوەندی بەشی زۆری کۆمەڵگاو ئابووری دایە.

لەساڵی 1982 کتێبەکەی "رۆڵی توندوتیژی لەکوردستان"م کۆکردەوە. مەزەندەم کردبوو کەتوندوتیژیم شیکارکردووە. پراکتیکی دواتر نیشانیدا کەئەم باوەڕهێنان و متمانە بەخۆکردنەم پڕ لەکەموکورتی بووە. لەکاتێکدا ئەم دێڕانە وەك دەروازەیەك دەستنیشان دەکەم و سەرلەنوێ بۆ رۆڵی توندوتیژی لەکوردستان دەگەڕێمەوە، لەراستیدا ئەمجارە متمانەکەم

واقیعییه. چونکه قووڵایی زانستی هەنووکەیی بەدەستهێناوە. هەوڵمدا لەمیانـەی هەسـتکردن و دەرککـردن بـەوەی کەهـەروەکو مەزەنـدە دەکـرێ رێگـای چارەسـەری بـە"توندوتیـژی پـیرۆز" تێپـەڕنابێت، بەپێـچەوانەوە زۆر پێویـست و ناچـاری نـەبێت لەدەرەوەی "بەرگری رەوا"ئەوا پێویستە هەمووجۆرە توندوتیژییەکانی پراکتیکی مرۆڤ نەفرەتی لێبکرێت، هـەروەها هەوڵمـدا بەرپرسیارێتی شیکارکاری کێشەی کوردو دیاردەکەی نیشانبدەم.

3 ـ سیاسەتەکانی تواندنەوەی زۆرەملێیانە لەسەر کولتووری کوردستان

یەکێك لەسیاسەتە کۆمەڵایەتییەکانی هەرەزێدە لەلایەن جەمسەرەکانی دەسەڵات و شەڕ هانای بۆ بردراوە تواندنـەوەو وەك خۆلێکردنـە. بەدەسـتەواژەییەکی گـشتی ئامـانجی سـەرەکی سیاسـەتەکانی لەخۆچـواندن (Asimilasiyon) کەبـەواتای تواندنـەوەی کولتـووری دێـت، بۆئـەوەی تـەواوی توانـستەکانی هێـزی بـەرخودانیان لەدەسـتدەربهێنرێ، بەرلەهـەموو شـتێك گوزارشـت لەقەدەخـەکردنی زمـانی زگمـاگی دەکـات کـەئامرازی سـەرەکی بـەکارهێنانی هـزرەو لـەجێگای ئـەو بەشـێوەیەکی بـەرفراوان بـەجێکردن و بـەکارهێنانی هێـزە دەسـەڵاتدارەکانە. لـەرێگای زمـانی فەرمییـەوە زمـان و کولتـووری خـۆجێیی بـێ بـەهادەکرێت و هێنـدە سـنووردار دەکرێـت ئـیتر نـاتوانێ لەهەڵسوڕاندا رۆڵ ببـینێ. هەرچـی زمـان و کولتـووری سـەرکوتکراوو ژێرفشارە زیان بەوانە دەگەیەنێ کەبەکاریدێنن. لەژێر ئەم دووڵایەنەدا رۆژبەدوای رۆژ خۆڕاگرتنی زمانی خـۆجێیی بەرامبـەر زمانی فەرمی ئاستەم دەبێت. بەتایبەتیش کەنەبووبێتە زمانی نووسین و شێوە زمانێکی گشتی بۆخۆی دانەنابێت، ئەوا کۆتایی ئەم زمانەو زاراوەکانی نادیارو تاریك دەبێت. تواندنەوەو لەخۆچوواندن تەنیا لەبواری زمان بەڕێوەنابردرێت, بەڵکو لەتـەواوی ئەو دەزگایانە پەیڕەو دەکرێت کەدەسەڵات شێوەی پێداوە. لەهەموو ئاستێکدا گونجاندنی گـروپ بـەگوێرەی راسـتینەی دەزگـای ئایینی و نەتەوەیی دەسەڵاتداران پـەیڕەو دەکرێـت. کاتێـك بوارەکـانی سیاسـی، کۆمەڵایـەتی، ئـابووری تەنانـەت ئـەو رامانانـەی بەفەرمی ناسراوە لەلایەنی یاساوە پارێزرا، ئەوا دەزگای کەمایەتییەکانی دیکە یاخود دۆڕاوەکان بەگوێرەی دەزگا باڵادەسـتەکان خۆیـان دووچـاری لێکچوواندنی زۆرەملـێ یـاخود خۆبەخـشانە دەکـەن و جێگـای خۆیـان لـەناو فەرمیبوونـدا دەگـرن. چـەندە بەرژەوەندی سیاسی و ئابووری و فشار بکەوێتەگەڕ، بەو ئەندازەیە توانەوە رۆڵ دەبێنێ.

بەلانی کەم هێنـدەی شـەڕو تـیرۆر تواندنـەوەی زۆرەملـێ (ئاسیمیلاسـیۆن) رۆڵێکـی تێکدەرانـەی لەسـەر هـەبوونی کولتـوری کوردستان هەیە. دەتوانین هەمان پێڕەوی مێژوویی پەیڕەو بکەین و تـاوەکو چاخە سـەرەتاییەکان بگەڕێینـەوە. ئەگـەر بڵـێین زمانی سۆمەری یەکەمین و گەورەترین زمان و کولتووری تواندنەوەیە ئەوا بەزێدەڕۆیی لەقەڵەم نادرێت. لەرێکخستنی وشـەو رستەدا دەرك بـەم راستییە دەکـەین. بـەڕیزە بـەر لـەزمانی هـۆری، میتـانی، ئورارتـوو، مـادو فارسـی، زمـانی سـۆمەری، دواتـر زمانـەکانی بـابلی و ئاشـووری کەبەڕیـشە ئەکـەدین، دواترینیـشیان زمـانی ئـارامی گـەورەترین زمانـەکانی تواندنـەوەبوون لەرۆژهەڵاتی ناوینی چاخە سەرەتاییەکاندا. دەتوانرێ ئەم راستینەیە لەنووسـینە هـەڵکۆڵراوەکانی هیتیـت، ئورارتـوو، میتـانی، مـادو پارسـەکاندا ببینـرێ. هـەروەکو زمـانی ئینگلیـزی ئـەمڕۆ زمـانی ئـارامیش کـەزمانی "نێـوان ئەتنیکـەکان"ی قۆنـاخ بـوو ئـامرازی رێککەوتنامـە هاوبەشـەکانە. بەتایبـەتیش نموونـەیـەکی زۆر بەرچـاو دەکـەوێت ئەوەیـە زمـانی بیرۆکراتـی دەوڵـەت و ئەرستۆکراتی ئارامییە. زمانی خۆجێیی و ئارامی هەردووکیان بـەکاردەهێنرێ. هـەروەکو چـۆن لـەرۆژگاری ئـەمڕۆشمان زمـانی باڵای دەسەڵاتداران لەپەیوەندی دەوڵەتانـدا بنـچینەییە، لـەو قۆناخانەشـدا زمـانی ئـارامی ـ پێـشتریش سـۆمەری و ئەکـەدی ـ زمانی بنچینەییە، هەرچی زمانی خۆجێییە ئامرازی دانوستاندنی ئەو دەوروبەرانەیە کەخوێندن و نووسینیان نییە. شیمانەی لەپێش ئەوەیە توێژی ئەرستۆکرات بەزمانی ئەو دەوڵەتە قسەیان کردبێت کەبەکرێگیراوێتی بۆدەکـەن. هـەروەکو بەڕێوەبـەری دەوڵەتە پاشکۆکان کەبەئینگلیزی و فەڕەنسی دەدوێن.

لەکۆتەڵەکانی پارسەکاندا جێگای زمانی ئارامی ئاشکرایە. وەك زمانی هاوبەشی دیپلۆماسی و بازرگانی قۆناخ لەتەواوی ڕۆژهەڵاتی ناوین بەکارهێنراوە. لەتەواوی بەڵگەکاندا دەبینرێ کەلەبوارەکانی بیناسازی، بەڕێوەبەرایەتی دەوڵەت، ئەدەبیات و یاسادا بەشێوەیەکی بەرفراوان تواندنەوە ڕۆڵی بینیوە. مەزەندە دەکرێت کەحەزرەتی عیساش زمانی ئارامی زانیوە. زمانی سوریانیش کەشێوەی نەتەوەیی زمانی ئارامییە ئامرازێکی دیکەی بەربڵاوی تواندنەوەیە. لەبەرئەوەی زمانی عیبرانی سنوورێکی بەرتەسکی کاریگەری هەبوو، ئەوا زمانی هێلینی کەلەڕەوشی پەلهاوێشتنی بەرامبەربوو پێبەپێ کاریگەری لەسەر ڕۆژهەڵاتی ناوین دەکات. هەروەکو ئینگلیزی و فەرەنسی ئەمڕۆمان هەردوو زمانی هێلینی و سوریانیش لەناو پێشڕکێدا بوون. هەردووکیشیان لەکوردستان، بەتایبەتی لەشارەکانی مەیدانی شەڕن کاریگەری دەکەن. ئورفا نموونەیەکی بەرچاوی ئەم دۆخەیە. خاوەنی ڕەهەند و قووڵایی کولتوورێکە کەزمانەکانی ئارامی، ئەرمەنی، سوریانی، عەرەبی و کوردی و تەنانەت هەرە دواییش لەناو زمانی تورکی ژیاوە. بەڵام تواندنەوەو لێکچوواندنی ئەوپەڕگەری ڕێگا لەپێش تێکەڵەیەکیش دەکاتەوە. دەشێ لەرەوشی ئورفای ئەمڕۆشماندا دەرك بەم ڕاستییە بکرێت.

شوێنگەی زمانی سوریانی لەکولتووری کوردستاندا لەزمانی عەرەبی لەپێشترە کەدواتر دێتە گۆڕەپانەکەوە. دەتوانرێ بگووترێ وەك زمانی ڕۆشنگەری ڕۆڵی بینیوە. بەشێوەیەکی سەرەکی نیشتەجێبوونی سوریانییەکان لەشار ئەم ئەنجامە دەخوڵقێنێ. کوردان وەك گەلی کۆماگەنە زمانی قسەکردنی ڕەوەندو گوندییەکان، زاراوەکانی زمانی کوردی بەکاردێنن. سەرچاوەی نووسراویان سنووردارە. ئەمەش بەو واتایە نایەت کەنەیانتوانیوە. بەتایبەتی چەندین بەڵگەی نووسراوەی لەپایتەختی میتانییەکان واشوکانی دۆزراوەتەوە، ئەوە نیشانیدەدات کە لەساڵانی 1500ی پێش زایین زمانی کوردی ــ سەرەتایی وەك زمانی نووسین بەکارهاتووە.

لەساڵانی 300 ـ 250ی پ.ز لەکوردستان لەسەردەمی پادشایەتییەکانی هێلین, هەبوونی گەلی بەریشە هێلین بەتایبەتیش فورساییان لەشارەکان، ئەوە نیشاندەدات بۆ ماوەیەکی درێژ زمانی هێلینی بەکارهاتووە. بەجۆرێك لەجۆرەکان ڕۆڵی زمانی داگیرکەری دەبینێ. هەروەکو ڕۆژگاری ئەمڕۆمان لەکاتێکدا شارەکانی کوردستان بەگوێرەی زمان و کولتووری بیانی دەژین، گەلی ناوچە شاخاوی و لادێییەکان لەناو زمان و کولتووری خۆجێیدا دەژین.

ئەو زمانەی لەگەڵ هاتنی ئیسلام دەردەکەوێتە پێش عەرەبییە. زمانی عەرەبی کەسەرەتا زمانی بەدەوییەکانە، لەگەڵ بەشاربوون و لەدایکبوونی ئیسلامییەت بوو بەزمانی زانست و بەنرخترین زمانی ڕۆژهەڵاتی ناوین. وەك زمانی فەرمی شەڕو دەسەڵات عەرەبی باڵابوونێکی مەزنی بەدەستهێنا. بەرامبەر زمانە لاوازەکانی ئەفریقیا لەتەواوی باکووری ئەفریقیا تاوەکو باشووری زنجیرە چیاکانی زاگرۆس ـ تۆڕۆس بڵاوبۆوەو بووە زمانی باڵا. کولتوورو زانستیش ئیتر لەرێگای زمانی عەرەبی ئەنجامدەدرێ و پەیڕەودەکرێت. جیاکاری هەیە، ئەوەی بەکاریبهێنێ دەتوانێ جێگای خۆی لەبیرۆکراسیدا بگرێ، دەتوانێ بچێتە ناوچینی زانست و بەزانستەوە خەریك بێ. هەربۆیە عەرەبی زمانی بەرزبونەوەو تۆکمەکردنی بەرژەوەندییەکانە. گرنگییەکەی تارۆژگاری ئەمڕۆ بۆ ئەم ڕاستییە بابەتیانە دەگەڕێتەوە. لەدوای عەرەبی ئیتر کاریگەرییەکانی زمانی فارسی سنووردارە. ئەویش لەبەرئەوەی بەتایبەتی لەدەسەڵاتی سەلجۆقییەکاندا لەئێران زمانی فەرمی بوو هەربۆیە بڵاوبۆوە. کاتێك سەلجۆقییەکان دەستیان بەسەر ئەنادۆڵدا گرت و لەناوەندی قۆنیا دەوڵەتێکیان دامەزراند دیسان زمانی فەرمییان فارسی بوو. مەولانا کتێبی مەسنەوی بەزمانی فارسی نووسیوە. زمانی تورکی هاوشێوەی زمانی کوردی لەو قۆناخەدا زیاتر زمانی قسەپێکردنی گەلی ناوچە لادێییەکانە.

زاڵبوونی زمانی عەرەبی لەکوردستان زۆر بەکاریگەرە. بەتایبەتیش کاتێك چینی "مەلا" کان بەکارهێنانی زمانی عەرەبی بۆ پەرستن دەکەن بەپێویستییەك، ڕۆڵێکی سەرەکی لەمەدا دەبینێ، هەروەها حەزکردن لەشێوازی ژیانی عەرەبەکان

لەشـارەکاندا زاڵ دەبـێ. لەجلوبەرگـەوە تادەگاتــە دیـاریکردنی ڕەچـەڵەك، هاوشـێوەبوونی عەرەبــەکان دەبێتــە مۆدێلێــك. لەباسکردنی چیرۆکەکانی بنەماڵێتیدا خۆگرێدان بەقولپێکی (ڕەگێکی) عەرەبەکان دەبێتە ڕێورەسمێك. لەبوارەکانی پـەروەردە، فێربوون، مۆدە، سیاسەت، دیپلۆماسی، هونەرو زانستیشدا بەسەر زمانێکی وەکو فارسیشدا کاریگەر دەبێت کـەخاوەن ئـەزموونی دەوڵەتە. بەنیوەیی دووچاری داگیرکاری زمانی عەرەبی دێت. تەواوی خەڵکی ڕۆژهەڵاتی ناوین ناوو نازناوی عـەرەبی لـەخۆیان دەنێن. ئەم باڵابوونە تاوەکو پێشکەوتنی دەوڵەتی نەتەوەیی و هۆشیاری نەتەوە بەفراوانی بەردەوام دەبێت.

بڵاوبوونەوەی سیستەمی سەرمایەداری و شێوەگرتنی "دەوڵەتی نەتـەوەیی"، قۆنـاخی تواندنـەوەی سـەرزمان و کولتـووری کوردانی چڕترکردەوە. جگە لەفشاری هەردوو زمانی عەرەبی و فارسی، فشاری زمانی تورکیـشی هاتەسـەر کـەتازە بـەرزدەبۆوە. زمان و کولتووری کوردی کەلەچاخەکانی سەرەتاو ناویندا لەسایەی بونیادی ئەتنیکی هەبوونی خـۆی پاراست، لەژێرکاریگـەری سـێ زمـانی سەردەسـت کـەوەك زمـانی فـەرمانی تواناکارییـەکانی زانـست و تـەکنۆلۆژیایان بـەکاردەهێنا، چـەندەی بلێـی سەرکوتکراوەو دواخراوە. زمانی کوردی کەلەچاخەکانی ناوین چەندین بەرهـەمی ئـەدەبی لـەجۆری ــ مـەم و زیـنی ئەحمـەدی خـانی ــ بەرهـەمهێنا، لـەئاکامی کاریگـەری فشاری سیاسـی ڕۆژلـەدوای ڕۆژ سـنوورەکانی تەسککرایەوە. وەك زمـان و کولتـوور, کوردایەتی بۆرەوشێکی گوماناوی گۆڕا. بوو بەبابەتێکی تاوانباری. پێبەپێ کوردبوون بەتاوان دانرا. ڕووبـەڕووی زێـدەڕۆییتڕین شـێوەی پراکتیکـی تــاوان ـــ زینــدانی بــۆرژوازی بوویــەوە. دیــاردەی کــوردو گرفتــەکانی پێیــەوە گرێــدراون, خرایــەریزی مەترسیدارترین تاوانەکانـەوە. لەهەرسێ دەوڵـەتی نەتـەوەیی ــ تـورك، عـەرەب و فـارس ــ دا بەشـێوەیەکی دژوار کامپانیـای دوورخستنەوەو تواندنەوەی تەواوی هەبوونەکەی پەیڕەوکرا کەسـنووری زمـان و کولتـوور تێپـەڕدەکات و بـەزمان و کولتـووری باڵای دەبەستێتەوە. پەروەردەی زمانی زگماکی کوردیشی لەناودابێت، هـەموو جـۆرێکی قوتابخانـەی کـوردی قەدەخـەکرا. تـەنیا ئەوانەی تواناکارییان هەبوو دەیانتوانی لەخوێندنگاکانی نەتەوەی سەردەست فێرە مۆدێرنیزم ببن. لەهەموو بوارێکەوە کـوردو زمانەکەی خرایە دەرەوەی چوارچێوەی مۆدێرنیزمەوە. تەنانـەت سادەترین پەخشی مۆسـیقا، ڕۆژنامـەو پـەرتووکی کـوردی بـە "کوردایەتی" لەقەڵەمدراو خرایـەریزی تاوانـە سیاسـییەکانەوە. تەنانـەت خۆشـیان لـەبواری زمانـدا میللیگەراییـەکیان پـەیڕەو دەکرد کە هیتلەری تێپەڕدەکرد و تەنانەت بەتیۆرییەکانی "شکۆدارترین نەتەوە" تێپەڕنەدەبوو."میللەتی نەجیب" ئەدرەسـی عەرەبەکان بوو. تورکێتی بەڵگەی بەختەوەری بـوو! فارسـێتی (بەفارسـبوون) گـەورەترین ڕەسـەنێتی مێـژوویی بـوو. هەسـت و سۆزەکانی میللیگـەرایی کەسـەرمایەداری هۆشـیاری کـردەوە کـرا بەماددەیـەکی بێهۆشـکەر کەهـەموو ڕەوشـەکانی دواکـەوتوویی پەردەپۆشی کردبوو.

تەنیا لەگەڵ سێیەمین هەڵمەتی گەورەی جیهانگیری سەرمایەداری و بوونی خۆجێیەتی بەبەهایەکی هەڵکشاو، بێواتـابوونی قەدەخەنامەکانی زمان لەئەنجامی پێشکەوتنی تەکنۆلۆژیا ـ رادیۆو تەلەفیزیۆن ـ، دەرفەتەکانی چالاکی دەرەوە، ڕۆڵـی بـینی و کۆمـەکی بـەوە کـرد کـە کـورد و زمانەکـەی تۆزێـك شـوێن بدۆزێتـەوەو بێتـەوە هـۆش خـۆی. بێگومـان راسـتینەی بـەرخودانی هاوچەرخیش کاریگەرییـەکی دیـاریکراوی لـەپێکهاتنی بنـەماکانی ئـەم ڕەوشـەکرد. بـەرخودانی نەتـەوەیی دیموکراتیـك لەگـەڵ خۆیدا باوەڕی بۆ ناسنامەی کوردو زمان و کولتوورو خودی خۆشی گەڕاندەوە. بەرخودانی خۆپاراستن کەبەرامبەر توندوتیـژی و شـەڕ ــ دەسـەڵاتی خولقێنـەری تواندنـەوەی زۆرەملـێ پێـشخرا مامـانێتی بـۆ سـەرلەنوێ لەدایکبوونـەوەی زمـان و کولتـووری نەتەوەیی دەکرد.

4 ـ ئەتنیك، جیابوونەوەی چینایەتی و بەنەتەوەبوون لەکوردستاندا

لەشێوەی پەیدابوونی کۆمەڵگاکانـدا، گەیـشتن بەیەکپارچـەیی پێناسـەکردن سـەبارەت بەئاسـتەکانی ئـەتنیکی، چـینایەتی و نەتەوەییـدا بایەخـدارە. کۆمـەڵگاکان لەناوەڕۆکـدا یـەکن. جیـاوازی لەشـێوەگرتندا دەردەکـەوێت. تایبەتمەندێتییـە ئـەتنیکی،

چـینایەتی و نەتەوەییـەکان لەسـەرووی ئەمانـەوە دێـن. بـەلاوەنانی پێکهاتـەکانی شـێوازی ئـەتنیك، تـیرەی سـەرەتایی و تـیرە، بەدەرکەوتنی جیاوازییەکانی رەچـەڵەك، کاتێـك وەك گروپـەکانی بەرژەوەنـدی دەرکـی پێبکرێـت ئـەوا دەبێـت بـەدیاردە. ژیـان بەسەربردن لەدۆخی تیرەگەرێتی کەشێوەیەکی پێشکەوتووتری تیرە سەرەتاییەکانە (قلانە)، گەورەترین بەشـی زەمـەنی ژیـانی جـۆری مرۆڤـی پێکهێنـاوە. لـەپراکتیکی گروپـە گەڕۆکـەکانی زۆر لەیـەکتر جیـاوازنین هۆشـیاری بنەچـە لاوازە. هێـشتا ئـەم ناکۆکییانە پێشنەکەوتوون کەرێگای لەپێش دەکاتـەوە. شیمانە دەکرێـت لەسـەردەمە درێژخایەنـەکانی چاخی بـەردینی کـۆنی بەرلـەقۆناخی نیئۆلیتیـك شـێوازی ژیـانی تـیرە بەراییـەکانی تێپـەڕ نـەکردبێت. بـۆ ئـەوەی تیرەکـان بگـەن بـەدۆخی پێکهاتـەی ئەتنیکی، پێویستە گۆڕەپانێکی تایبـەتی پەیوەنـدی و بەرژەوەنـدی هاوبەشـیان هـەبێت، لـەم ناوچەیەشـدا خۆیـان رێکبخـەن و ئینتیمایـەکی دیـاریکراو بەدەسـتبێنن. چـەندەی دەچـێ زمـان و بەرهـەمی هاوبـەش گروپـەکان بەیـەکترەوە گرێـدەدات. فاکتـەرەکانی لـەجۆری نـەداری و هێرشـەکانی دەرەوە، رۆژبـەدوای رۆژ زیـاتر گرنگـی یەکێتییـەکان روونـدەکاتـەوە. ئـەمجۆرە پێشکەوتنانە پێویستییەکانی بەڕێوەبەرایەتی و پاراستن زیاتردەکات. پلـەداری کۆمـەڵگا حـوکمڕانێتی ڕەگـەزی و باوکسالارێتی دەئافرێنێ.

تەواوی ئەم پێشکەوتنانە ئەو شێوەیەی بنەچـە یەکلادەکاتـەوە کەئـەتنیك (خێـڵ)ی پێـدەڵێین. خـۆجێیی و زەمەنگـەرایی، تەواوی ئەو توانستانەی کولتووری کۆمەڵایـەتی پێـدەڵێین لێکجیادەکاتـەوەو ناچاری پاراسـتنی دوولایەنـەو سـەنتێزیان دەکـات. دەرکەوتنەپێشی هەندێ رەچەڵەك رێگا لەپێش ئاواکردنی پلەداریش دەکاتەوە. ئیتر فیدراسیۆنی نەژاد یاخود خێڵەکان لەدایك دەبێ. قۆناخ خێرایی بەخۆیەوە دەبینێ و بەرەو کۆنفیدراسیۆن دەچێت، ئەگـەر لـەوێش هەلومـەرج لـەباربێت و هەڵوەشانەوە بەرەو دواوە نەبێ و بۆپێشەوە بچێ ئەوا بەدەوڵەتبوون و جیابوونەوەی چینایەتی پێشدەکەوێت. هـەم رەچاوی ئـەوە دەکـرێ کە ئەم قۆناخانە بەشێوەی بەرهـەمی نیئۆلیتیـك ژیـاون، هـەم لەمیانـەی ژێرییـەکی دیـاریکراوەوە دەتـوانرێ مەزەنـدە بکـرێ, سەردەمی پێکهاتن و گەشەکردنی خێڵەکان و سەردەمی زێڕینی قۆناخی نیئۆلیتیکە. یەکـەمین شۆڕشـی کـشتوکاڵی، مـاڵیکردنی ئاژەڵەکان و تێپەڕبوون بۆ سیستەمی گوند لەگەڵ سیستەمی خێڵا یەتی لەناویەکدان. لەئاستە پێشکەوتووەکانی ئـەم قۆناخـەدا باوکسالارێتی پەرەدەسـەنێ. پێـدراوی بەرچـاو لەبەردەسـتدان سـەبارەت بـەوەی لەسـەرەتا سیـستەمی مـاڵی ــ دایـك لەپێـشە. لەکاتێکدا سەردەم بەدایکایەتی ـ ماڵیکردن دەستپێدەکات، لەگەڵ زیادبوونی پلەداری لەمیانـەی باوکسالارێتی لـەقۆناخی هـەرە ئەبڵەقبوونی خۆیدا دەژی.

سـەرباری ئـەوەی دینـامیزمی جیابوونـەوەی چینایەتی گرێـدراوی پلەدارییـە، لەڕیـشەدا لەمیانـەی جیاکـاری ئـەو گروپـە دەسـتپێدەکات کەدەسـتەی سـەربازی کۆیدەکاتـەوە. لـەناو ئـەم گروپـەدا لەپەیوەنـدی خزمایـەتی زیـاتر هونـەری کەسـێتی بەکاریگـەرە. یـەکبوونی ئەوانـەی لـەبواری تواناکـاری پاراسـتن و نێـچیروانی بـەهێزن لـەژێر رێبەرایـەتی بەهێزترینیانـدا، لەقۆناخەکانی سەرەتادا جیاکارییەك دەخولقێنێ کەنەبینراوە. دیـاردەی حـوکمڕانێتی بـەهێز دێنێتـەئاراوە. کۆبوونـەوە لـەژێر حـوکمی سەرپەرشـتیاری بـەهێز، رێگـا لـەپێش ئـەو پەیوەندییانـە دەکاتـەوە کەپەیوەندییـەکانی عەشـیرەت تێپـەڕدەکات. ئـەم پەیوەندییـە نوێیانـە چـین. ئەوانـەی لەخێڵـەکان رایـانکردووە، لەگـەڵ گروپـە بـچووکەکانی کـە هێـشتا نەبوونەتـە خێـڵ و گروپەکانی پیشە, دەشێ چین پێکبێنن. هەرچی خێڵە بەهۆی پەیوەندی خزمایەتییەوە بەرامبەر بە جیابوونـەوەی چـینایەتی بەرخودان دەکات. زەحمەتە عەشیرەت دووچاری جیابوونەوەی چینایەتی بکرێـت؛ وەك پێویـستییەکی سروشـتەکەی نـاخوازێ پەیوەندی چینایەتی بناسێ. بەرامبەر بـە جیابوونـەوەی چـینایەتی بـەردەوام بـەرخۆدان لـەناوەڕۆکی عەشـیرەتەکاندا هەیـە. وەك "بەربـەرەکان"ی سیـستەمی کۆیلـەداری بـەهۆی ئـەم پێکهاتـەیان بـەردەوام هەڕەشـە لەسیـستەم دەکـەن. بڵاوبوونـەوەی جیـاوازی چـینایەتی و بەرهـەمهێنانی ئـابووری شانبەشـانی یـەکتر دەڕۆن. چـەندەی رەنجـی کۆیلـە بەرهەمـداربێت، ئـەوا

جیابوونەوەی چینایەتی شێوازی کۆیلەداری چڕدەبێتەوە. لە ئاکامی بەدەوڵەتبووندا ئەم قۆناخە خێراتردەبێ. لەبنەڕەتدا دەوڵەت بەرێوەبەرایەتی رێکخستەی سیستەمی کۆیلەدارییە. لەخۆڕایە ئەگەر لەفیکری ئیلاهی و بەرژەوەندی نەتەوەیی و ئاسایش لەناوەڕۆکەکەی بگەڕێی. لەم چوارچێوەیەدا پەیوەندی نێوان دەوڵەت و چینایەتی مسۆگەرە.

پارچەبوونی عەشیرەتی سەرەکی رێگا لەپێش شێوەگرتنی گروپەکانی زمان و کولتووری هاوبەش دەکاتەوە کە "قەوم"یان "نەژاد"ی پێدەڵێین. کاتێك دەڵێین قەوم یان نەژاد، مەبەستمان ئەو گروپە کۆمەڵایەتییانەیە کەکەم تازۆر پشت بەکولتوورو زمانی هاوبەش دەبەستن و پەیوەندییەکی سستیان لەنێواندا هەیە. لەم چوارچێوەیەدا گرێدانی پەیوەندی ئەتنیك "نەژاد" قەوم، راستە. یەکێك لەبیرۆکەکانی ریزبەندی کۆمەڵایەتی سەرەتای چاخی ناوین و قۆناخە پێشکەوتووەکانی چاخەکانی سەرەتایی پێکدێنێ. وەك یەکێتی گروپەکانی رەچەڵەك رۆڵێکی مەزن لەسەرهەڵدانی چاخی ناویندا دەبینن. دەستبەسەرداگرتنی جەرمەنەکان بەسەر رۆما، هۆزە عەرەبەکان بەسەر بێزەنت و ساسانییەکان، هەروەها هۆزە تورك و مەغۆلەکان بەسەر دونیای ئیسلام لەنزیکەوە گرێدراوی ناوەڕۆکی قەومگەراییانە. نیشتەجێبوون و جیابوونەوەی کولتووری لەقەومەکاندا زەقترە. چینی زاڵ ئەرستۆکراسی و گوندێتی رەنجبەرەکانە. سەرباری ئەوەی خەڵکی شار جێگای خۆی لەناو ئەم پۆلێنە گشتییەدا دەگرێت، نوێنەرایەتی تێکەڵەیی و سەربەخۆیی سنووردارەکات. سەرەڕای ئەوەی لەدەرەبەگایەتیدا چینی سەردەست و ژێردەست لەهەمان گروپی ئەتنیکیدان، بەڵام نامۆبوونی نێوانیان چەندەی بڵێی پێشکەوتووە. لەسیستەمی کۆیلەداریدا زۆردەگمەنە دووانەی کۆیلەدار ـ کۆیلە لەهەمان عەشیرەت بن.

دیاردەی نەتەوەو بەنەتەوەبوون، لەئەنجامی زیاتر چڕبوونەوەو بەردەوامبوونی پەیوەندی قەومگەرایی دێتەئاراوە. هەڵوەشانەوەی ئەو پێکهاتە ئابوورییەی بەپەرژینەکانی دەرەبەگایەتی جیاکراوەتەوەو سەرهەڵدانی بازارێکی هاوبەشی پێشکەوتووتر، یەکێك لەشێوەکانی پەیدابوونی بەنەتەوەبوونە. هەرچەندە بازاڕی هاوبەش سەرمایەداری بێنێتەوە بیری مرۆڤ، بەڵام دیاردەیەکی هاوواتای سەرمایەداری نییە. سیستەمەکانی پێشترو دواتری سەرمایەداری دەشێ بازاڕی هاوبەشیان هەبووبێ. بازاڕ پۆلێنێکی گشتی پێشکەوتنی کۆمەڵایەتییە. بەردەوامبوونی لەسیستەمە سۆسیالیستییەکانیشدا سروشتی و سوودمەندە. زمان و کولتووری هاوبەشی بازاڕە پێشکەوتووەکان رێگا لەبەردەم پێشکەوتنی پەیوەندییەکانی نەتەوە دەکاتەوە. راستتر کولتوورو زمانی هاوبەش زیاتر گەشە دەکات و دەبێتە سەرەکیترین پەیوەندی نەتەوە. سیستەمی سەرمایەداریشی لەسەر پێشدەکەوێت. دەشێ ئەو سیستەمانەش بێنە ئاراوە کەسەرمایەداری نین، بەڵکو کۆمەڵکاری و دیموکراتی و سۆسیالیستین. ئەگەر لەناو نەتەوەدا زۆرداری چینی سەرمایەدار بەکاریگەربێت، ئەوا ناوزەدکردنی بەچینی بۆرژوا یاخود سەرمایەدار واتادار دەبێت. بەڵام لێرەدا هاوواتاکردنی سەرمایەداری و نەتەوە راست نییە. ئەگەر پەیوەندییەکانی چەوسانەوە لاوازبێت، پەیوەندییە دیموکراتی و کۆمەڵکارییەکان سەرکێش بێت، ئەوکاتە ئەمجۆرە نەتەوانە بەنەتەوەی دیموکرات و سۆسیالیست بەناو دەکرێن.

لەناو نەتەوەکاندا ئاڵۆزی پەیوەندییەکانی ئەتنیك، رەگەزو چین زیاددەکات. لەگەڵ ئەوەی چینە سەرەکییەکان بۆرژوازی و کارکەرن، چەندین توێژوچینی گوندی نوێدەبێتەوە. دەشێ چەندین قەوم، چین و جەستەی چەوساوە لەبونیادی نەتەوەدا ببینرێ. ئەوکاتە بابەتەکانی چینی و رەگەزی نەتەوەی سەردەست زیاتر دیاردەبێت. زمانی فەرمی، جیاکاری نەتەوەیی، ئەتنیکی ستەملێکراو و گروپی کولتووری پێکدێن. هەرچەندە دەوڵەتی ـ نەتەوە گوزارشت لەو دەوڵەتە بکات کەلەناو دیاردەی نەتەوە دەرکەوتووە، بەڵام زیاتر نیشانەی بابەتێکی میللیگەراییە. ئەگەر ئایدیۆلۆژیای دەوڵەت میللیگەرایی بێت، بەهۆی نەتەوەی باڵادەست بەدەوڵەتی ـ نەتەوەیی ناوزەد دەکرێت. دەشێ دەوڵەت فرە نەتەوەش بێت. بەهەرحاڵ دەبێ ئەمجۆرە دەوڵەتانە لەجیاتی دەوڵەتی ـ نەتەوە بەشتێکی دیکە بەناو بکرێن. بەناوکردنی هەردەوڵەتێك بەنەتەوەیەك، یان هەر

نەتەوەیەك بەدەوڵەتێك، یەكێك لەلایەنە هەرە ترسناكەكانی میللیگەراییە. هێندە تێكەڵنەكردنی پۆلێنەكانی دەوڵەت و نەتەوە، بەناوكردنی دەوڵەت وەك رێكخستنێكی هاوبەشی تەكنیكی، زیاتر خزمەتی یەكسانی ــ ئازادی و دیموكراسیبوونی نەتەوەكان دەكات.

لەولای نەتەووەوە، تێگەیشتنی سەنتێزی گروپە نەتەوەییەكانی نزیك و خاوەن بەرژەوەندی هاوبەش راسترە. لەجیاتی نكولێكردن لەیەكتری قووڵبوونەوە لەسەر سەنتێزی دەوڵەمەندێتی نەتەوەكان رێگا لەپێش ئەنجامی بەرهەمدارو چارەسەرئامێزانە دەكاتەوە. نەنەهیلیزم (نكولێكردن)ی نەتەوە, نەفەناتیزمی نەتەوە؛ بەپێچەوانەوە سەنتێزگەرایی بەهای نەتەوەكان، دەشێ باشترین رێگای رزگاربوون بێ لەئالۆزی میللیگەرایی رۆژگاری ئەمڕۆمان.

گرێدراو بەبیرۆكەو چەمكە بنچینەییەكانمان باشتر دەتوانین لەكوردستان چاو بەراستینەی ئەتنیك، چین و نەتەوەدا بخشێنینەوە. دەستنیشانكردنی كوردستان وەك شوێنی سەرەكی لەدایكبوونی ئەتنیك دەشێ هەڵوێستێكی واقیعی بێت. لەبەرئەوەی یەكێك لە گەشەسەندووترین و كۆنترین ناوەندی شۆڕشی نیئۆلیتیك بووە، ئەوا روونكردنەوەی ئەو پێكهاتە ئەتنیكییانە سانادەكات كە تائێستا بەكاریگەرن. لەوانەیە بەرفراوانترین و كۆنترین مۆزایكی كۆمەڵە ئەتنیكییەكانی مێژوو كۆمەڵگای كورد بێت. بەپیتی شۆڕشی كشتوكاڵی رۆڵێكی سەرەكی لەوەدا دەبینێت كەئەم ناوچەیە هەزاران ساڵ ببێتە ناوەندی لێشاوی باكوور ــ باشوور، رۆژهەڵات ــ رۆژئاوا. لەكاتێكدا لەمیزۆپۆتامیای خوارووو میسر هەلومەرج بۆ شارستانییەتێكی خێراتری چینایەتی لەبارە، ئەوا میزۆپۆتامیای سەرووو دەوروبەری ژیان بەشێوەی كۆمەڵەی ئەتنیكی گونجاوتر دەكات. هەلومەرجی رەوەندێتی نیوەچڵ، مەرجەكانی خۆپاراستن، پەیوەندییەكانی شاخ و دەشت، هەلومەرجی وەرزی ئەم ناوچەیە بۆ گروپی ئەتنیكی دەكاتە شوێنێكی نموونەیی. هەروەكو دەزانرێ شۆڕشی نیئۆلیتیكیش ئەنجامێكی ئەم هەلومەرجانەیە. خێرایی زیادبوونی ژمارەی دانیشتوان هەرزوو رێگا لەپێش ئەو ململانێیانە دەكاتەوە كە لەسەر ناوچەكانی نیشتەجێبوون و بەرهەم ئەنجامدەدرێ. هەربۆیە رێكخستنی لەجۆری خێڵ (عەشیرەت) دەبێتە سەرەكیترین یەكینەی پاراستن و بەرهەمهێنان و نیشتەجێبوون. رێكخستنی شێوازی دەوڵەت بەهۆی هێرشی هەمەلایەنەوە هەرساتێك دەشێ بڕووخێ. هەلومەرجەكان بۆ دەوڵەتبوونێكی پێشوەخت لەبارو گونجاونییە. شانسی ژیانی عەشیرەت لەگوندە بچووكەكان و یەكینەكانی تیرە سنووردارە. سێ بژاریان لەپێشدایە، یان ئەوەتا تەڤلی عەشیرەتێكی بەهێزدەبن، یان كۆچ دەكەن، یاخود تاوەكو دوایی بەرخودان دەكەن. ئەوانەی دەخرێنە هەلومەرجی سەخت و تەنگەوە زۆربەیان بەرخودان دەكەن و لەگروپە سنووردارەكانن. هەرچی نیشتەجێبووانی دەشتن زۆربەیان ئەو توێژانەن كەبەسانایی دەكەونە ژێركاریگەری و كۆنترۆڵی دەوڵەتێك. كاتێك تێبینی عەشیرەتەكانی شاخ و دەشت بكرێت، ئەوا دەبینین ئەوانەی لەناوچە شاخاوییەكاندا دەمێنن بێگەردن و تێكەڵ نین، بەڵام ئەوانەی لەشار دەژین دووچاری تواندنەوەیەكی چڕو بەرفراوان دێن، لەبەر ئەم هۆكارەیە جیاوازییەكی جددی لەنێوان كوردایەتی شاخ و شار دروستدەبێ.

مەزەندە دەكرێ نموونەی سەرەتایی گروپی زمانی كوردی بۆ 12000 ساڵ پێش ئێستا بگەڕێتەوە. لەبەرئەوەی زمانی كشتوكاڵ و ئاژەڵدارییە، ئەوا لەپێكهێنانی بناخەی زمانی ئەوانەشدا بەكاریگەردەبێت كەهەمان شێوازی ژیانیان هەیە. رۆڵێكی سەرەكیشیان لەوەدا بینیوە كەهۆرییەكان جیاوازترو دیاربن. بەهێزی گروپی زمانی هیندۆ ـ ئەوروپی بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە كە ئەو بناخەی پشتیان پێبەستووە هەزاران ساڵ شۆڕشی كشتوكاڵییان پێكهێناوە. ئەگەر سەرچاوەیەكی بەمجۆرەی زمان نەبووایە، ئەوا نەدەشیا وشە سەرەكییەكانی ئەم جوگرافیا فراوانە شیبكرێتەوە. پێویستە ئەو پەلهاوێشتنەی لەكوردستانەوە ئەنجامدراوە كولتووری ببینرێ, نەك جەستەیی. نزیكەی 6000ساڵ پێش ئێستا ئیتر پێكهاتنی عەشیرەت تەواو بەدەركەوتووە. لەعەشیرەتە كوردەكانی نیشتەجێی ناوچە شاخاوییەكاندا هەندێ وشەی بەكاری دێنن لەبەلگەی هۆرییەكاندا دەبینرێ.

تەنانەت ئەو وشانەی لەجۆری مۆرد = مردن، ژن = ژیان، را = رۆژ، ستار = ئەستێرە کەزۆر کۆنن و لەگروپی زمانی هیندۆ ـ ئەوروپی بەکاردەهێنرێن ئەم راستییە نیشاندەدات. لێکچوونی نێوان سیستەمی خوداوەندو ئەفسانەکانیش سەرنجڕاکێشە.

پێگەی گوزارەی نێوان شارستانییەتەکانی سۆمەری ـ هیتیتی، فاکتەرێکی دیکەی بەهێزکردنی هەبوونی خێڵایەتی کوردە سەرەتاییەکانە. لەبەرئەوەی دەوڵەتبوونی پێشوەخت پاکتاوبوونیان سانایی‌تر دەکات، ئەوا ژیانێکی نیو رەوەندو شێوازێکی نیو گەریلایی بۆخۆیان وەك بژارێك پەسنددەکەن. چەندە دەوڵەت لەدەوروبەریان ئاوابکرێت، بەو ئەندازەیە بەهێزکردنی پێکهاتەی خێڵایەتییان بەپێویست دەبینن. لای کوردان خێڵ نیو گەریلایەکە. کاتێك لەناو رێکخستنی خێڵدا لەنزیکەوە تەماشای خێزان بکەین دەبینین کەمەبەستی سەرەکی ئازادی زەق دەبێتەوە. ژن زۆر کاراو ئازادە. ئەو ئەنجامەی دەرکەوتووە بۆ شێوازی بەرخودانی نیو گەریلایی خێڵ دەگەڕێتەوە. جارێکی دیکە دەبینین ئاستی ئازادی ژن ئاستی ئازادی کۆمەڵگا دیاریدەکات. مەردایەتی، هێزو کارایی باوی ژنی کورد سەرچاوەی خۆی لەنەریتێکی زۆرکۆنی مێژوویی وەردەگرێت. هەرچی لایەنی خراپی شێوازی ژیانی خێڵەکییە، دەرفەتی گۆڕان بۆ کۆمەڵگایەکی پێشکەوتووتر سنووردارە.

کۆمەڵگای چینایەتی شار دەئافرێنێ. لەگەڵ ئاواکردنی شار نووسین، هونەرو زانست خێراتر پێشدەکەوێت. ئاواکردنی دەوڵەت تادواڕادە توانستی هزرو چالاکی زیاددەکات. لەمیانەی بەرهەمی ئابوورییەوە, ژمارەی زۆری دانیشتوان دەتوانێ لەگەڵ یەکتریدا بژی. نەك لەبەرئەوەی کوردان بێتواناکارین، بەپێچەوانەوە لەبەرئەوەی زۆر بەتواناکارین و بەتایبەتیش داکۆکیکردنیان لەسەر ئازادی وڵاتەکەیان، رێگای پێنەداون شارستانییەتی کۆیلەداری پێشبخەن. بەڵام پاراستنی هەبوونیشیان لەسایەی ئەم بەرخودانانەی ئازادی بووە. لەراستیدا ئەگەر ئازادی وەکو فۆرمی پێشکەوتن دیاریبکرێت ئەوا لەوانەیە کوردان پێشکەوتووترین گەل و گروپی ئەتنیکی بن لەمێژوودا. تاوەکو ساڵانی 330ی پ.ز لەو شارستانییەتانەدا کەناوەندەکەیان میزۆپۆتامیابوو ستاتۆی عەشیرەتی کوردان لەرەوشێکدایە ئەوتایبەتمەندییانە لەخۆوەدەگرێت کەهەرەزێدە لەناوچەکە حیسابی بۆبکرێت و پەیوەندی لەگەڵ ببەسترێت. باشترین سەرچاوەش بۆئەمە مێژووی هیرۆدیتە. هیرۆدیت کەجێبەجێ باسی مادەکان دەکات، هێما بۆ هەندێ مەیل دەکات کەکۆمەڵگای پێگەیشتووی گریك بەبەکرێگیراوی میدیاییەکان لەقەڵەم دەدات. وەك کوردانی ئەو قۆناخە مادەکان بۆ ئەم تایبەتمەندێتییانەیان قەرزباری ناسنامە ئازادەکەیانن.

ئایینی زەردەشتی ئایینێکە ناوەڕۆکی ئەخلاقی ئازادی زۆر بەهێزە. لەپەیوەندییەکانی ژن ـ پیاودا خاوەن سیستەمێکی نزیك بەئازادییە. بوار بەسیستەمێکی زانیاری هاوسەرێتی نموونەیی دەدات. بوون بەژنێکی باش بەیەکێك لەرەوشت بەرزی هەڵبژێردراوی ئاکاری باش لەقەڵەمدەدات. گرنگی تایبەت بەبەخێوکردنی منداڵان دەدات و راستگۆیی یەکەمین پرەنسیپی پەروەردەیە. راستگۆیی بایەخێکی تایبەتی هەیە. ئایینێکە هەرەزێدە سەرنجی ئاژەڵ و ژینگە دەدات. لەبەهێزبوونی خێزان (عائلە)دا لەناو کوردان ئەم کاریگەرییانەی زەردەشتی زەق و بەرچاوە. تاکو ئێستاش ئەمجۆرە نەریتانە لەناو ئێزیدی و عەلەوییەکاندا بەهێزە.

چەندەی دەکەونە ژێرکاریگەری شارستانییەت ئەخلاق و سیستەمی خێڵایەتییان تێکدەچێت. دوای داگیرکاری هێلینیزم سەنتێزی رۆژهەڵات ـ رۆژئاوا لەسەر رێی شارستانیبوون قۆناخێکی نوێ دەئافرێنێ. نووسراوە هەڵکۆڵراوەکانی شوێنەواری نەمرووود کەپەیکەری یادگاری پادشایەتی کۆماگەنەیە زۆر بەباشی ئەم راستییە نیشاندەدات. تاوەکو لەدایکبوونی ئیسلامییەت شاخ شوێنگەی تایبەتی خۆی لەژیانی کۆمەڵایەتی کوردانـدا دەپارێزێ. لەگەڵ ئەمەشدا مەزەندە دەکرێ کەسەرەتا لەئیمپراتۆریەتی پارس دواتریش پارت و ساسانییەکان چینێکی ئەرستۆکراتی کوردان شوێنی خۆیان کردۆتەوە. ئەو ئەرستۆکراتییەتەی لەئەتنیك جیابۆتەوە دوورە لەوەی سەربەخۆ بێت. لەوانەیە بەر لەپارسەکان ئەم توانستەیان هەبێت. بەڵام دوای ئەوەی بوون بەبەکرێگیراوی ئیمپراتۆریەت ئیتر زیاتر چاوەڕوانی پەیوەندی بەندەو کۆیلایەتییان لێدەکرێت. ئەو

پێدراوانەی لەبەر دەستدان زۆر بەباشی ئەم ناوەڕۆکەی چینی ئەرستۆکرات نیشاندەدات. ئەتنیکی کورد چەندە ئازاد بێت، ئەرستۆکراتەکەشی هێندە داخوراوو بەکرێگیراوە. لەسەر ئەم بنەمایە جیابوونەوەی چینایەتی و شێواندن و نکۆڵیکردن لەرەچەڵەك بەناویەکداچووە. چینێکی ئەرستۆکراتی وەك گریك، رۆماو پارس لەناو کۆمەڵگای کوردی دەرناکەوێتەپێش. زیاتر لەناو ئەرسۆکراتی سەردەست بەلاسایی کردنەوەیان شێوە دەگرن. دەشێ دەستەواژەی "لەپادشا پادشاتر" بۆ بەکرێگیراوێتی کورد بەکاربهێنرێ. ئەگەر ئەرستۆکارتییەتێکی هاوشێوەی رۆما تەنانەت چینێکی دەوڵەتی هاوشێوەی سۆمەرو میسر پەیدابووایە، بێگومان پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی کوردستان جیاوازتر دەبوو. شاری تایبەت بەخۆیان نییە. بەندەی شارە ئاواکراوەکانن. کاتێك تەماشای ئەو شارانە بکەین کەهێلێنییەکان ئاوایانکردووە ئەوا جیاوازییەکی گەورە دەبینین.

بەدرێژایی ئەم قۆناخانە جیابوونەوەیەکی قووڵی کۆمەڵایەتی لەگەڵ جیاوازی گوند ــ شار بەرێوەدەچێت. لەکاتێکدا لەسەردەمی باڵادەستی پارسەکانەوە شارەکان رۆڵی ناوەندی بیانییەکان دەبینن، ئەوا زۆم و رەوەندێتی رۆڵی گواستنەوە دەبینن بۆ کولتووری خۆجێیی. بۆ ماوەیەکی درێژ ئەم راستینەیە بەردەوام دەبێ. شارەکان سەرەتا مۆرکی سۆمەرییەکان دواتریش یەك بەدوای یەك مۆرکی بابلی، ئاشووری، پارسی، هێلینی، رۆمایی، بێزەنتی، عوسمانی و دەوڵەتە نەتەوەییەکان لەخۆوە دەگرێت. بەرامبەر ئەمەش گوند و کوێستانەکان کوردایەتی لەخۆوەدەگرێت و نوێنەرایەتیشی دەکات. مانەوەی کوردان وەك کۆمەڵگای گوندو کوێستانەکان شتێکی ئارەزوومەندی نییە، بەڵکو داگیرکاری بێڕەحم و تاڵان و بەشاربوونی بیانی رۆڵێکی دیاریکراویان لەمەدا بینیوە. نامۆبوونی شار بەواتای کۆیلایەتی و بەکرێگیراوێتی دێت.

کاریگەری ئیسلامییەت لەسەرئەتنیکی کوردو ئەرستۆکراتەکەی هەمەلایەن بووە. ئەتنیکە بەکرێگیراوەکان و ئەرستۆکراتەکانی شار یەکەمین توێژبوون کەبەیعەتیان کرد. تەسلیمکارییان ریشەییە. رۆڵیان لەجیابوونەوەی چینایەتی چاخی ناوین بناخەی ئەو خیانەتانەیە کەتارۆژگاری ئەمڕۆمان بەردەوامە. خۆیان لەکوردایەتی پێدەشتەکانی شاخ و لادێ بەجیا لەقەڵەمدەدەن و لەناو گروپەکانی حوکمڕانیدا خۆیان رێکدەخەن. کاتێك بەشێوەیەکی بابەتیانەتر ئەم مەسەلەیە تاوتوێ بکەین ئەوا دەتوانین باشتر شیبکەینەوە. ئەم شوێنە هەزاران ساڵ پێشتر وەك ناوچەی شارستانییەت خۆی رێکخستووە. زۆر لەمێژە بەکرێگیراوەکان رێگایان کردۆتەوە. ئەوەی کەوتۆتە سەرشانی ئەوانەی دواتر درێژەپێدانی ئەم رێگایەیە. لەبەسۆمەریبوونەوە بگرە تابەهێلینیبوون، لەپارسبوونەوە تادەگاتە بەعەرەببوون، لەتواندنەوە لەناو هیچ گروپێکی رەچەڵەکی حوکمڕان دوانەکەوتوون. گروپێکی ئەتنیکی کەبەمجۆرە پلەداری خۆی لەدەستدابێت یان لەناو ئەم رەوشەدا بێت بێگومان زمان و کولتووری خۆی پێشناخات. هەرچەندە لەچاخی ناویندا هەندێ خانەدانی کوردان پێکهاتبێت، بەڵام نەگەیشتوونەتە ئەو ئاستەی کاریگەرییەکانی زمانی فارسی و عەرەبی بەلاوە بنێن و ببنە خانەدانێکی میللی. بەناوبانگترینیان کەمەروانی و ئەیوبییەکانن (990 ـ 1090، 1250 ـ 1775) لەسەردەمی دەسەڵاتدارێتیاندا جیاوازییەکی ئەوتۆیان لەگەڵ خانەدانە عەرەبەکاندا نەبووە. هەوڵێکی ئەوتۆیان سەبارەت بەزمانی کوردی نیشاننەداوە. درێژەیان بەرێبازی کۆن داوە. ژیانی گەل لەناو شێوە جیاوازەکانی مەزهەب و تەریقەتە ئیسلامییەکان، تاڕادەیەك بۆ پاراستنی ناوەڕۆکی خۆی سوودمەندبووە. سەرباری هەموو خراپەکارییەکانی ناوەڕۆکی قەومی کوردان بەڵام دەرەبەگایەتی چاخی ناوین نەیتوانیوە بیسرێتەوە، بەپێچەوانەوە ئەگەر بەشێوەیەکی سنوورداریش بێت لەپێشکەوتنە سیاسی، رۆشنبیری و ئەدەبیەکاندا هەبوونی خۆیان نیشانداوە. دەشێ شەرەفنامە (1596)، شاکاری مەم و زین (1690) وەك نموونەی پێشکەوتنی زمانی کوردی و تایبەتمەندێتییەکانی قەومگەرایی نیشانبدرێت. دەبینین کەیەکەمین جارە جیابوونەوە لەگروپەکانی خێڵایەتی روودەدات.

ئەوجیابوونەوەی بەکرمانج ناوی دەبەین گوزارشت لەو کۆمەڵە دەکات کەلەدەرەوەی عەشیرەتن. پەرتەوازەبوونی سیستەمی خێڵایەتی و دابڕان لێی بەردەوام ئەم کۆمەڵەیەی زیادکردووە. وەك گەل یەکەمین کەسانی شاریان ئاواکردووە

کرمانجەکانن. لەدوای سەدەی نۆزدەهەمەوە دەبینرێ کەئەم قۆناخە خێرابووە. دەتوانرێ بەقۆناخی بەکرێکارکردنی سەرمایەداریش بچووێنرێ. کرمانج تەواو لەگەڵ کوردایەتی گونجاوە. جیاوازی لەنێوان کرمانج و "کورد"ی عەشیرەتگەرادا هەیە. ناشێ بێ پلەداری بیر لەخێڵ بکرێتەوە، هەرچی کرمانجە لەگەڵ خێزانی خۆیەتی. جۆرێك لەکارکەرە کوردەکانن، چینی کارکەرە. کارکەر ناوێکی راستی ئەم گروپەیە.

کوردی خوڵام و رەنجبەر بەندەی ئاغایە. ئەو ئاغایەتییەی لەچاخی ناویندا پێشکەوت لەناو ئەرستۆکراتی کورد خاوەن جێگایەکی تایبەتە. توانیویەتی رەنجبەر لەناو عەشیرەتدا دروستبکات. بەتایبەتی لەقۆناخی عوسمانییەکاندا ئاغایەتی پێشکەوتنی بەخۆیەوە بینیوە. زیاتر لەو گوندانە پێشکەوتووە کەدەرفەتی تواناکاری کشتوکاڵی تێدا هەیە. ئەگەر ئەتنیك لەگوندێکی کشتوکاڵی نیشتەجێ بوو بێت، ئەوا پلەداری بەشێوەی ئاغایەتی گۆڕانکاری بەسەردا هاتووە. ئاغا بەتوندی خۆیەوە دەناسرێ. لەسەرۆك عەشیرەت جیاوازترە. مەیلی بەلای هێزی کوتکە. هەرچی سەرۆك عەشیرەتە لەمیانەی پەیوەندی خزمایەتییەوە بەڕێوەبەرایەتی دەکات. دەزگای شێخایەتیش زیاتر وەك نەریتێکی عەرەبەکان پەسندکراوە. دەزگایەکە کاریگەرییەکانی ئایین ئاوایکردووە. لەگەڵ ئەوەی بنەمایەکی ئابووریشی هەیە، زیاتر نوێنەرایەتی رۆشنبیری چاخی ناوین دەکات. لایەنی هاوشێوەی سەرمەشقی تەریقەتەکان لەخۆوەدەگرێت. دەتوانرێ سەرۆك عەشیرەت، ئاغای گوندو شێخایەتی تەریقەتی ــ ئایینی وەك چینی سەردەستی کوردانی چاخی ناوین بەناو بکرێت. پێشکەوتنێکی بەرچاو لەجیابوونەوەی چینایەتی سەریهەڵداوە.

ئەو چینە سەردەستەی لەرێکەوتنی عوسمانییەکان و شەرەفخانییەکان ــ ئەمیری بتلیس، ئیدریسی بەدلیسی رێبەری مەعنەوییانە ـ بەرژەوەندییان بەدەستهێنا، لەسەدەی نۆزدەهەمەوە کاتێك بەرژەوەندییەکانی خۆیان لەدەستدا هەنگاویان ناوەتە ناو قۆناخی یاخیبوونەوە. کاتێك داواکاری سەربازو قورسایی باج وەرگرتنی دەوڵەتی ناوەندی ستاتۆی کۆنی تێپەڕکردووە، ئەوا سەرتاپای سەدەی نۆزدەهەم لەمیانەی یاخیبوونەکان تەواوبووە. بەڵام نەگەیشتوونەتە ئاستی میللیگەرایی کورد. نەگەیشتوونەتە ئاستی بۆرژوازی رۆژئاوا, تەنانەت نەگەیشتوونەتە میللیگەرایی ئەرمەنی و سوریانییەکانیش کەلە تەنیشتیانەوە بوون. شکستەکەیان کاریگەرییەکی خراپی کردۆتە سەرگەل. تەنانەت بۆتە هۆکاری دابەزینی ئاستی ئازادی. قەومی کوردیان بەبزووتنەوەیەکی نەتەوەیی نەگەیاندووە. ناتوانرێ باس لەتێپەڕاندنی رۆڵی باو بکرێت. دەتوانین قۆناخی سەراوژێربوونی کوردان بەم یاخیبوونانەی سەدەی نۆزدەهەم دەست پێبکەین. بۆیەکەمین جار لەمێژوودا ستاتۆی کوردان دەسڕدرێتەوە، هیچ رۆڵێکی سیاسی تایبەتی نامێنێت. رووخانی سەڵتەنەتی عوسمانییەکان دوای شەڕی یەکەمی جیهانی بەکرێگیراوە کوردەکانیشی خستۆتە ناو رەوشێکی زەحمەتەوە. کاتێك تێدەگەن کەشەڕی رزگاری نیشتمانی لەپێناو رزگارکردنی خەلیفە نییە, بەڵکو لەپێناو کۆمارە، ئەوا هاوکارێتییەکەی سەرەتایان گۆڕیوەو کردوویانە بەیاخیبوون. ژێرکەوتنیان لەپێشکەوتنی ستاتۆیەکی بەکرێگیراوی و نکۆڵیکاریدا خاوەن رۆڵ بوو. کاتێك تارادەیەکی بەرچاو ناوەڕۆکی کوردایەتییان لەدەستدا، لەوە دوودڵ نەبوون کە وەك گروپێکی سیخوڕ لەناو دەوڵەتەکاندا بجووڵێنەوە. بۆئەوەی وەك کەمایەتی خۆیان بەدەوروبەر بناسێنن، بوون بەتوندترین میللیگەرایی نەتەوە سەردەستەکان. ئایینگەرایی و میللیگەراییەکەشیان بۆهەر گەل و نەتەوەیەك مەترسیدارە.

بەنەتەوەبوونی کوردان لەناو ئاراستەیەکی جیاوازو ناکۆك دایە. لەدەوری بازاڕێکی هاوبەشدا لەناو سنووری زمان و کولتووری خۆیدا تواناکاری پێشکەوتنی نەدۆزیوەتەوە. یاخیبوون و سەرکوتکردنە دژوارەکان ئەم دەرفەتەیان نەداوە. تێکشکانی بەرخودانەکان و نەئافراندنی بزووتنەوەیەکی هاوچەرخی نەتەوەیی رێگای لەپێش بەنەتەوەبوونێکی زۆر دواکەوتوو کردۆتەوە. بۆ بزووتنەوەو پارتی نەتەوەیی هاوچەرخ وەرنەچەرخاون. کۆمەکێکی وەهاشیان بە رۆشنگەری کوردان

نـەكردووە كـە شـايەنی باسـكردن بێـت. سـەربارێ ئـەوەی شانبەشـانی توركـەكان كۆمـاری ئـاواكردووە، بـەڵام لێگـەڕێنیان بـۆ سیستەمی كۆن و نەناسینی كۆمار بۆتە هۆكاری ئەوەی ئەم دەرفەتەش بەفیڕۆ بچێ و یاخیبوونە نوێیـەكانیش بـەدژی كـوردان بشكێتەوە. دواتر پەسەندكردنی توانەوەو، بەشێوەیەكی بـێ پرەنـسیپ و خیانەتكارانـە كەوتنـە سـەر ڕێـی سیاسـەتی نەتـەوەی سەردەست، ڕۆڵێكی دیاریكراویـان بینیـوە كەسـەدەی بیـستەمی سـەردەمی ڕزگـاری نیـشتمانی گـەلان بەشـێوەیەكی وەهـا خـراپ بـەدژی كـوردان بـشكێتەوە. بـەو ئەندازەیـەی میللیگـەرایی خۆیـان لەكـەداركردووە، ئـەوا ئـەو میللـەت و میللیگەراییەشـیان لەكەداركردووە كەهەوڵیانداوە لەناویاندا كاربكەن.

نە لەدەوروبەری بازاڕی نەتەوەیی نەبەشێوەی بزووتنەوە نیشتمانییەكانی بـۆرژوازی ئەگـەری پێـشكەوتنی نەتـەوەییبوونی كـوردان نـابینرێ. ئـەوە جێگـای گفتوگۆیـە ئایـا لەهەڵمـەتی نـوێی ئـەمریكادا بـۆ ڕۆژهـەڵاتی نـاوین تـا چ ڕادەیـەك كۆمـەكی بـەكرێگیراوە كوردەكـان و نەتەوەگـەرایی بـۆرژوازی دەكـات. چـونكە لەهاوپـەیمانێكی بەپرەنـسیپ زیـاتر، تـادواڕادە گرێـدراوی بەرژەوەندییەكانی دەجوڵێتەوە.

ئەوەی ماوەتەوە ئەو پێشكەوتنانەیە كەدەشێ لەڕێگای پێكهاتەكانی شێوازی كرمانجی و چالاكییەكانی كۆمەڵگای دیمـوكراتی و كۆمەڵكاری بەدیبێت. دەشێ نەتەوەییبوونی كوردان لەدەوروبەری كۆمەڵگایـەكی مـەدەنی كۆمـەڵكاری و دیموكراتیـك یـەكێك لەتەندروستترین و هاوچەرخترین پێڕەوەكان بێت. جیاوازییەكەی لەگـەڵ بزووتنـەوە نەتەوەییـە كلاسـیكییەكانی ئامانجیـان دەوڵەتبووە ئەوەیە لەجیاتی پشتبەستن بەپێڕەوی شەڕە درێژخایەنەكانی ڕزگـاری نەتـەوەیی، قورسـایی خـستنەسەر چالاكییە ئاكتیفەكانی كۆمەڵگای مەدەنی و دیموكراتییانە دەشێ شێوەگرتنی نەتەوەیی فەراهەم بكات. بەتایبەتیش بەشداریكردنی ژنـان لەســەربنەمای ئــازادی گرنگییەكــەی زیاتردەبێــت. ئــەمجۆرە بەنەتەوەییبوونــە كەلەمیللیگــەرایی پاككراوەتــەوە، جێگــا بەرادیكالیزمی ئایینی نادات، پشت بـەئازادی كولتـووری و ئـازادیخوازی ڕەگـەزی كۆمـەڵگا دەبەسـتێ و تێكۆشـانی ژینگـەپارێزی بەبنــەمادەگرێت، ئەمــەش لەمیانــەی ئــەو پێڕەوانــەی دوورلــە جوداخــوازی و توندوتیژییــە تەندروســترین ڕێگــای بــوون بەنەتەوەیــەكی دیموكراتــە. لەمیانــەی ئــەم پێــڕەوە دەشــێ بەنەتــەوەبوونی كــوردان لەناوچــەیەكی وەكــو ڕۆژهــەڵاتی نــاوین كەهەرەزێــدە ململانێــی ئــەتنیكی، ئــایینی، مەزهــەبی و میللیگــەرایی تێــدا لەئارادایــە، ببێتــە نموونەیــەك كەبــەهای چارەسەركاریەكەی بەرزبێت. بەتایبەتیش لەجیاتی ڕێچكەی میللیگەرایی كەلەنموونـەی ئیسرائیل ــ فەلەسـتین كەوتۆتـە نـاو بنبەسـتبوونێكی مەزنـەوە ئـەوا پێـڕەوی نـوێ بۆتـە ناچـارییەك. ئێـستا تـەواو كـاتی دەرككردنـە بـەوەی كەكێـشەو گرفتـەكان بەرێچكەی توندوتیژی و جوداخوازی چارەسەر نابێت و ئەم پێڕەوانـە واقیعـی نـین. هـەروەها پێویـستە دەرك بـەوەش بكرێـت ئیتر تواناكاری و دەرفەتی ئەوە نەماوە لەڕێگای تیرۆری دەوڵەت ڕاستینە نەتەوەییەكان لەناوببرێت. لەوەش گرنگتر دەبێ دەرك بەوەبكرێ كەنابێ ژیان لەگەڵ نەتەوەی جیاواز و كولتـووورە ئـەتنیكی و ئایینییـەكان وەك فاكتـەرێكی زیانبـەخش و نیگـەرانی ببینـرێ، بـەڵكو دەبـێ وەكـو ڕێگـای ژیـانێكی دەوڵەمەنـدو زینـدوو ببینـرێ. كاتێـك دەرك بەوەبكـەن كـەجیاوازی كولتـووری و نەتەوەیی پێویستی بەدەوڵەتی جیاواز نییە، بەڵكو دیموكراسییەتێكی تـەواوی پێویـستە، ئەوكاتـە زۆربـاش دەرك بـەوەدەكرێت كەهیچ كێشەیەكی نەتەوەیی نییە چارەسەر نەكرێت.

لەرۆژگاری ئەمڕۆماندا بەنەتەوەبوونی كوردان هەردوو پێڕەو لـەناو یـەكتردا تاقیدەكاتـەوە. یەكـەمیان ڕێگـای میللیگـەرایی سـەرەتایی چینی دەرەبـەگ ــ بـۆرژوای سەردەسـتی كوردانـە كەسیـستەمی سـەرمایەداری ڕۆژئـاوا پـشتگیری دەكـات و ئێـستاكە پرۆگرامەكەی وەك دەوڵەتی فیدراڵی كورد بەرجەستەبووە؛ دووەمیان ڕێگای گەلی كـوردی زەحمـەتكێش و ڕەنجـدەرە كـەهێزی خۆیی بەبنەمادەگرێت و ئامـانجی بوونـە بەنەتەوەیـەكی دیمـوكرات و ئـازادیخواز. ئـەوەی یەكـەم پەیوەندییـە دەرەبەگایـەتی و ئـایینی و عەشـیرەتگەراییەكان بـەكاردێنێ كەكۆنەپەرسـتن و پـشت بەبەرژەوەندیپەرسـتی دەبەسـتن، هەرچـی هـی دووەمـە

پەیوەندییە دیموکرات و ئازادیخوازو یەکسانەکان بەبنەما دەگرێت و عەشیرەتگەرایی تەسکی تێپەڕکردووەو پشت بەمەیلە فیۆدالی و ئایینییەکان نابەستێ. ئەوەی یەکەم لەباشووری کوردستان (کوردستانی ئێراق) هەوڵی پێشەنگایەتی دەکرێ کەلەژێر هەلومەرجی داگیرکاری ئەمریکادایە، ئەوەی دووەمیان لەسەر بنەمای هێزی خۆیی هەوڵدەدات لەدیموکراتیزەکردنی تورکیادا کوردستان رۆڵی پێشەنگایەتی ببینێ نەك پاوان. لەقۆناخی داهاتوودا ئەم دوو رێگایە یاخود پێڕەوە رۆڵیان لەچارەسەرکردنی کێشە نەتەوەییە دیموکراتییە قورسەکانی سەرتاسەری رۆژهەلاتی ناوین و بایەخەکانیان زیاتر دەرکیان پێدەکرێت. بەگوێرەی قورسبوونی ئەم پێڕەوانە دیاردەکرێ: ئایا کوردستان دەبێتە فەلەستین ـ ئیسرائیلێکی نوێ و بەرفراوانتر، یاخود دەبێتە وڵاتی رێگەچارەی ئاشتی و دیموکراتییانە. چەندە لەپێڕەوی ئەتنیکگەرایی تەسك و قەومگەرایی و ئایینی و میللیگەرایی دووربکەونەوەو گرنگی بەرێبازی سەربازی نەدەن، ئەوا چارەسەری کێشە کۆمەڵایەتییە ئاڵۆزەکانی کوردستانیش لەسەر بنەمای دیموکراسی و ئازادی و یەکسانی بەرێگای نەتەوەییبوونی دیموکراتییانە دەبێت.

5. ئایدیۆلۆژیای فەرمی و شێوازی دەسەڵات لەکوردستاندا:

ئەگەر چیرۆکەکانی ئایدیۆلۆژیاو دەسەڵات بنووسرێ، ئەوا گرنگترین هەنگاوی تیۆری هاوچەرخی راستینەی کۆمەڵگا دەهاوێشترێ. پێویستە باش بزانرێ کەدیاردەکانی ئایدیۆلۆژیاو دەسەڵات لەسۆسیۆلۆژیادا شیتەڵنەکراوە. وەك بیرکردنەوەی هاوبەش و شێوازی زاڵبوون تاوەکو بەرێوەچوونی ئایدیۆلۆژیاو دەسەڵات و رۆڵیان لەسەر شێوەگرتنی فاکتەرە کۆمەڵایەتییەکانی دیکە دەستنیشاننەکرێت ئەوا شیکردنەوە ئابووری، کۆمەڵایەتی و سیاسییەکان لەشرۆڤەی دواییدا رێگا لەپێش مەترسیدارترین شێوەی نەزانی دەکاتەوە. تاوەکو جیاوازی نێوان پراکتیزەکردنی پێڕەوی زانستییانە لەسەر کۆمەڵگاو جیهانی دەرەوەی کۆمەڵگا نەبینرێ، ئەوا گرفتی زانین و جێبەجێکردن ئاڵۆزتر دەبێ. تەنانەت ناسینی خودی کۆمەڵگاش بەجۆرێك لەو راستینەیە لەقەڵەم دەدرێت. لەوانەیە پێناسەکردنی خود سەرەکیترین گەوهەری کۆمەڵگاکان بێت. زەحمەتە باس لەهەبوونی ئەو کۆمەڵگایە بکرێت کەخۆی پێناسە نەکردووە. دەشێ ئەمە بەکەلاشبوونی کۆمەڵگاش بەناوببرێت. ناوێکی دیکەی خۆ پێناسەکردن ئایدیۆلۆژیای کۆمەڵگایە. دەشێ ئایدیۆلۆژیا وەك پلانێکی فیکری هاوبەش پێناسەبکرێت کەبووە بەئیرادە. ناوێکی دیکەی ئەمەش ئەخلاقی کۆمەڵگایە. ئەرکی سەرەکی ئاکاری کۆمەڵایەتی مسۆگەرکردنی هەبوونی کۆمەڵگایە. هەبوونی کۆمەڵگا تەنیا لەمیانەی خاوەنداریێتیکردن لەخۆ واتە لەئەنجامی بوون بەهێزی ئایدیۆلۆژی بەدیدێت. بەمجۆرە ئەڵقەکە تەواو دەبێت.

لەگەڵ ئەوەی دەسەڵات پەیوەندییەکی زۆر توندی لەگەڵ ئایدیۆلۆژیادا هەیە، وەك دیاردەیەکی جیاواز بەتایبەتیش لەناو کۆمەڵگاکانی باڵادەستیدا رۆڵی دیاریکراو دەبینن. هەرچی خودی دەسەڵاتە بەدەزگابوونی توندوتیژییە لەناو کۆمەڵگادا. ئامرازی شاردنەوەی توندوتیژییە. هەربۆیە سەربەخۆ پێناسەکردنی دەسەڵات ناکرێت. تەنیا ئەوکاتە دەتوانرێ دەمامکێك پێناسە بکرێ کەبزانێ چی پەردەپۆش کردووە. دەمامکەکان بەتەنیا پێناسەناکرێت. تەنیا کاتێك توندوتیژی بتەقێتەوە دەرکی پێدەکرێت. ئەو کاتە دەمامك دەکەوێ و روووندەبێتەوە کەبەتەنیا هیچ شتێك نییە. ئەوکاتە ئاشکراتر دەبینرێ مەگەر تەواوکەرێکی توندوتیژی یاخود دێوێکی تەفرەدەرێتی. کۆمەڵگایەك توندوتیژی دەستنیشانی کردبێت ناشێ رەوشێکی ئاسایی هەبێت. دەشێ دۆخێکی تەقینەوەی هەبێت. هەروەکو سروشت ئەوا رەوشی تەقینەوەی بەردەوام لەکۆمەڵگاشدا دەگمەنە. تەنانەت هەروەکو دەزانرێ دەرفەتی گەورەی هاوبەشێتی ژێری ئەنالیتیك و سۆزداری توانای رێگرتنی تەقینەوە کۆمەڵایەتیەکانی ـ شەڕ، شۆڕش، شۆڕشی چەواشە، راپەڕین و پێکدادانی هەیە. کاتێك دۆخێکی بەگیروگرفتی بەخۆوە گرت مسۆگەر دەشێ چارەسەری بێتەقینەوە فەراهەم بکرێت. واتە واقیعی نییە ئەگەر بگووترێ جگە لەرێی سەربازی و توندوتیژی رێگە چارەیەکی دیکە نەبوو.

سەبارەت بەهەڵسەنگاندنی دەسەڵات و ئایدیۆلۆژیای فەرمی لەکوردستاندا پێویستی پێشخستنی ئەم کورتە پێناسانەم بینی. ئایدیۆلۆژیای فەرمی ئامرازی مەشروعییەت پێدان و پاراستنی ئەو ستاتۆیەیە کەدەسەڵاتی دەوڵەت لەناو کۆمەڵگادا بەجێی کردووە؛ ئافراندنی هزری و پراکتیزەکردنییەتی بۆئەوەی دەسەڵاتی دەوڵەت یەکلایەنە خۆی بسەپێنێ و درێژەی پێبدات. ئەگەر نموونە بێنینەوە ئەوا لای سۆمەرییەکان میتۆلۆژی، فەلسەفەش لەسەردەمی گریکەکان، لەئەوروپای هاوچەرخیشدا زانست، لەجیهانی چاخی ناوینیشدا ئایین وەك ئامرازی ئایدیۆلۆژی ئەرك دەبینن. پراکتیزەکردنەکانیان (عیبادەت و رێورەسمەکانی) رۆڵێکی لاوەکییە. لەبەرئەوەی قاڵبی سەرەکی زهنییەتن رۆڵی دیاریکراویان هەیە. بانگەشەی سەرەکی ئایدیۆلۆژیا فەرمییەکان لەکوردستان بەوشێوەیە کەدیاردەیەك بەناوی کورد بوونی نییە، ئەگەر هەشبێت گرنگ نییە، گرنگیش بێت ئاشکراکردنی زۆر مەترسیدارە. لەم پێناوەشدا هەزارویەك بروبیانوو دەدۆزنەوە. هەندێکیان وەك سەهۆڵ، هەندێکیش وەك ئاوی کوڵاو بەسەریاندا دەرێژن. تاوەکو دەسەڵاتی بەرێوەبراو هەرشتێکی پێیەوە گرێدراوە ئەرێکردن و پەسندکردنی خۆی نیشاندەدات ئەم ئەرکە بەسووربوونەوە درێژەی پێدەدرێت. بیانووی سەرەکی لەژێر ئەمەدا شاراوەیە، ئەوەیە کەلەمێژە کوردستان فەتحکراوەو لەگەڵ ئەمەشدا کوردەکان خۆیان بەدەستەوەداوە. لایەنی سەیری مەسەلەکە ئەوەیە کە کوردان هەست بەم بانگەشانە ناکەن. تورکێك، فارسێك یاخود عەرەبێکی خاوەن دەسەڵات زۆر بەچاکی دەتوانێ باسی ئەوە بکات لەکامە شەڕی بەناوبانگدا چۆن توانیان ئەو پارچەیەی کوردستان فەتح بکەن کەلەژێر دەسەڵاتیان دایە، تەنانەت لەباسکردنی چیرۆکەکانی قارەمانێتی ئەم فەتحکاریانە زەوق وەردەگرێ. هەرچی کوردە ـ ئەگەر ئەو جەرگەی هەبێ بانگەشەی هەبوونی خۆی بکات ـ وەکو گەمژە گوێ لەم چیرۆکانە دەگرێ. توانستێکی کەم نیشاندەدات تاوەکو لێپرسینەوە بکات کێ بوو ئەوەی فەتحکاری ئەنجامدا. ئەم شوێنگەیە ئەو شوێنەیە کە زهنییەتی کۆمەڵگا و پەیوەندی ئەخلاقی کۆتاییان پێهاتووە.

سەدان ساڵە ئایدیۆلۆژیا فەرمییەکان بەردەوامن و تارۆژگاری ئەمرۆمان هاتوون. بەشێوەی ئەڵقەکانی زنجیرە هاتوون و پچڕان ناناسن. ئەگەر نموونەیان بێنینەوە، عەرەبەکان بەردەوام فەتحەکانی ئیسلام وەك بەڵگەی ئیلاهی و سەرەکی پێشکەش دەکەن. کەدەڵێ "فەتحمان کرد، کەواتە هی خۆمانە" ئایا لەفەتحکردن بەناوی خوا بەولاوە مافێکی گەورەتر دەبێت؟ ئەمەیە بانگەشەکە و تاوەکو ئێستاش بەشێوەیەکی بەهێز پێشکەشدەکرێت. فارسەکانیش کەمێکی دیکە بەرەو پێشەوەدەڕۆن و کوردەکان لەژێرەوەی خۆیان وەك خزم لەقەڵەمدەدەن و بەوە باوەڕەی کە لەمێژە بووە بەخاوەنی هەموو شتێکیان و ئەوانیش ئەم رەوشەیان ئەرێکردووە. ریزکردنی بیانووە درێژەکان بێواتا دەبینن. هەروەکو بڵێی دەڵێن: بەرامبەر گەورەیی ئایدۆلۆژیای دەوڵەت و دەسەڵاتەکەیان کوردایەتیش چ بانگەشەیەکە. تورکەکانیش هەمان سیناریۆی فەتحکاری زەقدەکەنەوە. بەبێ ئەوەی هیچ لێپرسینەوەك بکەن وەها پێشکەشی دەکەن کەوەك پارچەیەکی ئەنادۆڵ هەزار ساڵ پێش ئێستا فەتحیان کردووە. بەجۆرێك بەباوەڕی باس لەو بانگەشەیە دەکەن هەروەکو بڵێی فەتحکردن وەکو مافێکی موتڵەق بۆیان پەیدا بووە. لەبنەڕەتدا دەشێ فەتحی بەڵکان و ئەستانبوڵ واتاداربێ. بەڵام کاتێك دەڵێین هیچ کاتێك دیاربەکر (ئامەد) فەتحنەکراوە، بەڵکو لەسەردەمی سەلجۆقییەکانەوە لەمیانەی سیاسەتێکی هاوبەش جموجۆڵی تێداکراوە، بەڵێ کاتێك بەمجۆرە رێبازی مێژوو دەسەلمێنێ، ئەوا وەك هێرشێك بۆسەر فەتحکاری و ئایدیۆلۆژیەکەی هەڵدەسەنگێنرێ. تەنانەت زۆر بەچاکی ئەوەمان خستەڕوو ئەو کوردانەی نزیکەی پانزدەهەزار ساڵە لەسەر ئەم خاکە ژیاون و بوون بەخاوەن کولتوورو نیشتمان, هەزاران جار لەمافی فەتحکاری زیاتر مافی بانگەشەکردنی و خاوەندارێتییان هەیە. ئەو وڵاتەی هاوین و زستان چاندنی تێدا ئەنجامدراوە تا کردوویەتی بەکێڵگە، گوندو شاری تێدا ئاواکردووە، بەهەزاران ساڵ ئازارەکەی چەشتووە، بەرخودانی کردووەو خۆی کردووە بەقوربانی و رۆناهی چاوی لەپێناویدا رژاندووە، واتە ئەو هەبوونە کۆمەڵایەتی و وڵاتەی هەمووشێوە رەنجێکی لەپێناو

تەرخانکردووە لەناکاو دەبێتە موڵکی عەرەب و تورك و عەجەم: مافی خۆیەتی بانگەشەی ئەوە بکات و بڵێ، بەڵکو تۆ بەناهەق جارێك داگیرتکردبێ بەڵام من بەسەدان نەوەم کردووە بە قوربانی و ڕۆژانە فەتحی دەکەم.

بانگەشەیەکی دیکەی ئایدیۆلۆژیا فەرمییەکان سەبارەت بەوەیە کەبابەتەکانی کوردو کوردستان بێواتاو مەترسیدارن، تەنانەت وەك بیانووی جوداخوازییەکی گرێدراوی تیرۆر نیشانیدەدەن. هەروەکو دەزانرێ بەشێوەیەکی مێژوویی سەلمێنراوە بەرلەوەی عەرەب و فارس و تورك پەیدا ببن کوردو کوردستان هەبوو. هەروەها ئاماژە بەوەشکرا کەبێ بایەخ نییە و بەڵکو لەسەرووی سەرچاوە سەرەکییەکانی شارستانییەتەوە دێ. هەرچی بانگەشەی بوونی بەسەرچاوەی جوداخوازی و تیرۆرە پێچەوانەکەی دەسەلمێنێ. نموونەی ئەو دزەی خاوەن باخ لەباخەکەی دەردەکات ئەم هەڵوێستە جواداخوازییە. بۆچی کوردان ئەو خاکە پارچە بکەن کەبەرەنجی هەزاران ساڵەیان خوڵقاندوویانە. دیسان خۆیانن ئەوانەی بەردەوام لێیان دەدرێ و داگیردەکرێن، لەبنەڕەتدا ئامرازەکانی توندوتیژی لەدەست ئەوانەیە کەلەدەرەوە هاتوون. بۆچی توندوتیژی بەکاربێنن؟ بۆچی بەرگری رەوای ناچاری ببێتە توندوتیژی و جوداخوازی؟.

ئەو مەسەلانەی فۆرمیلەمان کرد ئایدیۆلۆژیا فەرمییەکان بەئاشکرا نایدرکێنن، بەڵام لەناوەڕۆکدا بانگەشەکان ئەمانەن. ئیتر بەشێوەی پەندی پێشینان دووبارە کراوەتەوەو گووتراوە" دەستاودەست بکەو بسوڕێ، محەمەدی کورد هەر پاسەوانە"ە "کورد چی لەجەژن دەزانێ، تەنیا بەفڕەفڕ دۆدەخواتەوە". ئایدیۆلۆژیا فەرمییەکان ئەمە بەیەکێك لەئەرکە سەرەکییەکان دەژمێرن و ئەم بانگەشانە وەك وانەی درێژی مێژوو، ئابووری، سیاسەت، ئەدەبیات، یاسا، هونەرەکانی دیکە، سەربازی، تەنانەت وەك زانستی ئایین و ئەخلاق لەقوتابخانە فەرمییەکان دەخوێندرێ. بەمجۆرە بڕوا دەکەن کەلەناو کۆمەڵگادا مەشروعییەتی خۆی بەدەستهێناوە. لێرەدا ئایدیۆلۆژیا هەوڵدەدات ئەرکێك جێبەجێ بکات کە لەکۆمەڵکوژی مەترسیدارترە. سوود وەرگرتن لەبێهێزبوونی گەل و کۆمەڵگایەك یاخود لەتێکشکانی و نکوڵیلێکردنی، تەنیا پێشێلکردنی ماف نییە، لەناوەڕۆکدا نکوڵیکردنی سەرجەم راستییە ئایینی، فەلسەفی و زانستییەکانە. کێشەیەکی لەوە ترسناکتری کۆمەڵگا نابێت. ئەوەی نکوڵی بکات لەناویشی دەبات. ئەرکی ئەم نووسینە نییە کەبەدرێژی گفتوگۆی ئەوە بکات لەم قۆناخانەدا دەوڵەتەکانی تورك، عەرەب و فارس چۆن بانگەشەیەکیان کردووە. لێرە تەنیا پێناسەیەکی ئەرکی ئایدیۆلۆژیا دەکرێت. هەروەها گرفتی ئامرازە ئایدیۆلۆژییەکان لەئارادایە. پێشتر لەرێگای مەلا گەڕیدەکان، دەروێش و سەیدەکان، دواتر پەرتووك، لەرۆژگاری ئەمڕۆشماندا رۆژنامە و رادیۆو تەلەفزیۆن، لەقوتابخانە فەرمی و مزگەوتەکاندا هەروەکو بڵێی ئەم بانگەشە ئایدیۆلۆژییانە راستن و رۆژانە هەزارجار دووبارە دەکرێنەوەو هەوڵی مەشروعکردنیان دەدرێ، هەرچی پێشخستنی بیرۆکەیەکی پێچەوانەی ئەمانەیە، وەك بابەتی سزایەکی قورس یەکسەر لەلایەن هێزەکانی ئاسایش و ئۆرگانەکانی دادگا لێکۆڵینەوەی دەرهەق دەکرێت، دادگایی دەکرێ، دەخرێتە زیندان ودەبێتە بابەتی سزای گران. خۆگوزارشتکردن لەکەرامەتی سەرەکی گەل و کۆمەڵگایەك، کاتێك دووچاری ئەو هەموو رێگری و کۆسپانە بێت، ئیتر سەردەست بێ یاخود ژێردەست، ئایا دەنگی نەخێر لەم کۆمەڵگاو مرۆڤانە بەرزدەبێتەوە یاخود نا؟

ئاشکرایە کەئایدیۆلۆژیا فەرمییەکان گیروگرفتی جددییان خوڵقاندووە. بۆئەوە بەکاردەهێنرێ کەناوەڕۆکی توندوتیژی دەسەڵات رەواو باڵادەست و مافداربکات و ستاتۆیەك بخوڵقێنێ. ئەگەر سەردەست یان ژێردەست بێ، لەمیانەی پێکهێنانی چەمکی سەرەکی کۆمەڵگاو هەوڵدان بۆ زاڵکردنی تێڕوانینی یەکلایەنە، دەرککردنی راستی و هەڵوێستی گونجاو ئاستەنگ دەکات. ئاشتییەکی کۆمەڵایەتی شیمانە بۆکراویش، ناوەڕۆکی راستینەی هاوکاری پووچەڵدەکاتەوە. بەپێچەوانەوە، هەرکاتێك بانگەشەی بەرامبەر دەربکەوێت، دەبێتە هۆکارێکی جددی و بانگەوازی بۆ زەمینەو هەلومەرجی کێشمەکێش و توندوتیژی دەکات. لەمێژوودا ئەوەی ئاستی کۆمەڵایەتی ئاستەنگ دەکات و بیانوو بۆ شەڕ دەخوڵقێنێ، بەردەوام بانگەشە چەوت و

ناواقیعییەکانی ئایدیۆلۆژییانە. ئەمەش بەردەوام ڕێگا لەپێش ئایدیۆلۆژیای دژو لەگەڵ ئەویشدا پێکهاتەی دژ دەکاتەوە، کۆمەڵگا لەناو دۆخی گرژی و پێکدادان دەهێڵێتەوە.

ئاشتییەکی ڕاستی گۆڕەپانی ئایدیۆلۆژیا بەئازادی هزردا تێپەڕدەبێت. ئەوروپاییەکان دوای شەڕە ئایدیۆلۆژییە گەورەو درێژخایەنەکان هەستیان بەگرنگی ئازادی هزرکردو کردیان بەیەکێك لەمافە سەرەکییەکان. ئازادی هزر لاوازی هەڵەکانی ناوەڕۆکی هەڵوێستە ئایدیۆلۆژییەکان دەردەخاتەرووو ڕێگا لەپێش نزیکبوونەوەیەکی واقیعی دەکاتەوە. بەرهەمی فیکریش بەمجۆرە بەدەست دێت. هەڵگرتنی ئابلۆقەی ئایدیۆلۆژی دەوروبەری دیاردەی کوردو کوردستان و سەربەستکردنی ئامرازەکانی تەلەفزیۆن، رادیۆ، سینەما، ڕۆژنامەو پەرتووك بۆ رادەربڕینی ئازادانە تەنیا پێویستییەکی دیموکراتیزەبوون و مافەکانی مرۆڤ نییە, لەبنەڕەتدا تواناکاری ئەوە دەخوڵقێنێ کۆمەڵگا دەرك بەراستی بکات و ئاشنای زانیاری زانستی بێت، هەربۆیە ڕۆڵی یارمەتیدەرو کۆمەك دەبینێ بۆ بوون بەکۆمەڵگای زانیاری. زانیاری وەرگرتنی ڕاست ڕێگا لەپێش چارەسەری واقیعی کێشەکان دەکاتەوە، هەربۆیە ڕێگای ساغڵەمی چارەسەرییەکی ئاشتی و ئاقڵمەندانەیە. ئەوەی وایکردووە ئەوروپا لەجیهان ببێتە بەهایەکی سەرەکی، لەبەرئەوەی کۆمەڵگاکانیان شایستەی ئەم ڕاستییە دەبینن.

ئەم ئایدیۆلۆژیا فەرمیانەی لەئارادان تاوەکو لەسەر دیاردەی کوردو کوردستان بەردەوام بێت، ئەوا لەمیانەی بەزیندوو هێشتنەوەی زەمینەیەك کە بۆهەمووجۆرە بەکاربردنێکی دەرەوە کراوەیە, دەبن بەهۆکاری هەڕەشەی ڕاستەقینە. ڕووداوەکانی ئێراق زۆرباش گوزارە لەم ڕاستییە دەکات. ئەوانەی قەمبورێتی ئایدیۆلۆژیای فەرمییان لەسەر پشتی خۆیان هەڵگرتووە، هیچ کاتێك لەسەر ڕێگای هاوچەرخ بوون لەکەموکورتییەکان ڕزگاریان نابێت. هەربۆیە بەپێچەوانەی بانگەشەکان، لەبەرئەوەی ئایدیۆلۆژیا فەرمییە پەیڕەوکراوەکان بەردەوام ڕەوشێك بەزیندوویی دەهێڵنەوە کەبەجوداخوازی و توندوتیژی هەڵئاوساوە، ئەوا سەرچاوەی ڕاستەقینەی مەترسی سەر یەکپارچەیی دەوڵەت و وڵاتن. مێژوو ئاشنای چەندین کۆمەڵگا، دەوڵەت و وڵاتە کەلەبەرئەم هۆکارە کەوتوونەتە ناوشەڕ، پارچەبوونەو دووچاری زیانی گەورە هاتوون.

کاتێك بەشێوەیەکی بەرجەستە شێوەی ئەو ئایدیۆلۆژیا فەرمییانەمان ڕەچاوکرد کەلەسەر کوردستان بەکاریگەرن دەبینین کەلەخودی ئایینگەرایی و میللیگەرایی باڵادەست, لەهەر چوار پارچەی کوردستان ئیسلام وەك ئایدیۆلۆژیایەکی دەوڵەت دەستبەکارە. هەرچەندە گفتوگۆ سەبارەت بەعەلمانییەت بکرێ، پێویستە باش بزانرێ کە لەهەموویاندا ئیسلام ڕۆڵێکی سیاسی دەبینێ، پەیوەندی نێوان تاك و خوداوەند ــ لەگەوهەردا پەیوەندی تاك و دەوڵەت ــ تەفرەدانە. لەکاتێکدا هەندێ دەوڵەت وەکو ئێران بەئاشکرا ئەمە دەکەن، ئەوانەی دیکە بەدەمامککراوی ئەنجامی دەدەن. لەتورکیا دیانەت نزیکەی 100 هەزار کادیری هەیە. لەوانەیە لەئێرانیش سوپایەکی ئایینی لەو شێوەیە هەبێت. قوتابخانەکانی ئیمام و خەتیبی هاوشێوەی دواناوەندییە فەرمییەکانە. لەڕێگای خولەکانی قورئان خوێندن و کۆمەڵەو پەیمانگاکانی ئیلاهیات نزیکەی کادیرێکی یەك ملیۆنی دێتەئاراوە. لەمیانەی سوافکردنی پەروەردە بەعەلمانییەت (سکولاریزم) فەراهەم نابێت. تەنیا تێپەڕکردنی لەڕێگای شیکاری سۆسیۆلۆژییانەی هزری ئایینی و ئەدەبیاتەوە دەشێ عەلمانییەتی ڕاستەقینە پێشبکەوێت. لەم وڵاتانەدا ئایینگەرایی و زانستگەرایی خراپترین ڕکابەرێتی پێکدێنن. ئەم ڕکابەرێتییە بنبەستبوونی زهنییەت ئەنجامگیر دەکات. لەسەرووی ئەو کۆسپانەشەوە دێت کە ڕێگرن لەپێش هزرێکی خوڵقکار و پێشکەوتنی فەلسەفی کەتیۆرییەکی ڕەسەنی ئەدەبی دێنێتەئاراوە. لەبنەڕەتدا ئەم وڵاتانە بەباشی بیریان لەوە نەکردۆتەوە لەڕێگای ئایدیۆلۆژیای ئیسلامەوە دەتوانن چی بکەن. لەلێکدانەوە ڕۆژانەییەکانی دەسەڵات و کۆنترۆڵکردنی کۆمەڵگاو ڕەگەزی ژن وەك ئامرازێك بەکاردەهێنرێ. بەڵام هەست بەوە ناکەن چونکە تیۆری زانستییان پێشنەخستووە، دووچاری گەورەترین زیان هاتوون.

جگەلەمەش کاتێك تەریقەتگەرایی و پارتیبوون کەزهنییەتی رێکخراون راستەوخۆ تێکەڵ بەسیاسەت دەبن، ئەوا رەوشێك دەخولقێنن کەدەرکەوتن لێی زەحمەتە. باوەڕمەند بێت یاخودنا بەتەنیا سەربەخۆ واتایەکی ئەوتۆ نابەخشێ. هەروەکو چۆن باوەڕمەندێکی باش دەتوانێ رۆڵێکی گرنگ لەناو کۆمەڵگادا بببینێ، یەکێکی عەلمانیش دەتوانێ هەمان رۆڵ ببینێ. بەڵام چارەسەری سۆسیۆلۆژییانەی ئایین بۆ ئەمە مەرجە، هەرگیز ناتوانرێ نەریتی ئایینی بچووکبکرێتەوە. نابێ بێڕێزی لەبەرامبەردا بکرێ. مسۆگەر پێویستە ئەم واتایە دەرکی پێبکرێت کەنوێنەرایەتی دەکات. ئەگەر بەمشێوەیە بێت وەك پێناسەیەکی گرنگی ناسنامەی کۆمەڵگا بەهادارە. ئەگەر وەها نەکرێت تەنیا بۆ ئەزبەرەکردنێکی وشکی رێوڕەسمەکانی عیبادەت و پاڕانەوە دابخرێت، ئەوا لەسەرکردنی هەست و هزرو بێکاریگەرکردنیان و داخستنیان بەرووی زانست بەولاوە رۆڵێکی دیکە نابینێ. بەتایبەتیش لەو قۆناخانەی بەڕێوەبەرایەتی ئارەزوومەندی ــ دەسپۆتیزم ــ دژوار دەبێت، خۆپێچان لەئایین لەبەر ئەم هۆکارەیە. لەرێگایەوە هەوڵدەدرێ هۆشیاری و ئیرادەی کۆمەڵگا سڕبکرێت. بەئەندازەی ئێران لەئێراق، سوریاو تورکیاش لەسەر ئەم بنەمایە بەشێوەیەکی فراوان ئایین بەکاردەهێنرێت. خەسڵەتێکی سۆسیۆلۆژییانە لەهەڵوێستی مستەفا کەمال بەرامبەر بەئایین دەبینرێ. بژاری بەلای زهنییەتی زانستی ئاشکرایە. ناتوانێ نکوڵی لەوەبکرێت کەتێکۆشانێکی زهنی بەڕێوەبردووە. بەڵام ئەنجامنەدانی شرۆڤەیەکی قووڵی نەریتی ئایینی، تێپەڕنەکردنی لەمیانەی فەلسەفەوە، کۆنترۆڵکردنی لەلایەن دەزگای دیانەتەوە سەبارەت بەئەنجامی درێژخایەن هێندە سوودمەند نەبوون. عەلمانییەتێکی بەشێوازی ئەوروپا ئەنجامنەدراوە.

لەقۆناخی دوای مستەفا کەمالدا گەندەڵکردنی و بەکارهێنانی تیۆری ئایینی بۆ ئامانجە سیاسییەکان، دەسکەوتەکانی کۆمار لەم بوارەدا لەدەستدراوە. لەقۆناخی دەسەڵاتی هەردوو پارتی دیموکرات و عەدالەت AP و DP بەشێوەیەکی ئاشکراتر ئایین دووچاری بەسیاسیبوون هاتووە. لەکودەتاکانی 12ی مارت (حەفتاکان) و 12ی ئەیلول (هەشتاکان) لەژێرناوی سەنتێزی تورك ــ ئیسلام رووخساری ئایدیۆلۆژیایەکی فەرمی دراوەتێ. تورکیای دوای 1980 لەبنەڕەتدا بەجۆرێك کەوتۆتە سەررێگای بەئێرانیبوون. هەرەدواییش لەرێگای دەسەڵاتی پارتی دادو گەشەپێدان"AKP " ئایدیۆلۆژیای ئیسلامی بەفەرمی بووە بەدەسەڵات. پێچەوانەی مەزنەدەکان گەیشتنە دەسەڵاتی ئیسلامی سیاسی بژارێك نەبووە، بەڵکو ئەنجامێکی سیاسەتی ئایین بووە کەماوەیەکی درێژە دەوڵەت بەڕێوەی دەبات. تەنانەت ئەم گۆڕانە لەرێگای رێبازی سوننی ــ نەقشبەندی ئەنجامدراوە کەشرۆڤەی مەزهەبێکی هەرە موحافەزەکاری ئیسلامییەتە. ناکۆکی لەگەڵ ئیسلامییەتی ئێران لەناوەڕۆکدا نییە, بەڵکو رواڵەتە. مەزهەبی شیعە کەلایەنی کۆمەڵایەتی لەپێشە لەگەڵ شرۆڤەی سوننی ـ نەقشبەندی لەناو کێشمەکێش دایە کەلایەنی موحافەزەگەرایی و دەوڵەتگەرایی لەپێشە. ئەمریکا ئەو بزووتنەوە ئیسلامییەی لەژێرناوی پشتێنەی سەوز بەرامبەر کۆمۆنیزم بەڕێوەیبرد، لەرۆژگاری ئەمڕۆشماندا دەخوازێ بەرامبەر گوایە ئیسلامی رادیکال وەك ئیسلامی میانڕەو درێژەی پێبدات. لەرێگای تورکیاوە خوازیارن تاقیبکەنەوە، بەتایبەتیش هەوڵدەدەن لەژێر رێبەرایەتی فەتحوڵڵا گولەن لەئاستی ناوچەکەو جیهان پرۆژەیەکی گەورەی ریفۆرمی ئیسلام بەڕێوەببەن و ئەنجامگیری بکەن. لەدوا شیکردنەوەدا رۆڵی کۆمەڵایەتی و سیاسی ئایدیۆلۆژیای سیاسی نێگەتیڤە. چونکە رێگانادات کۆمەڵگاکان شەفاف بن. دوورە لەوەی شرۆڤەی راستەقینەی نەریتی کۆمەڵگا بێت.

بەفورسایی شێوەی ئیسلامی سیاسی سەرکوردستان سوننی ـ تەریقەتی نەقشبەندییە. شێخ و سەرۆك تەریقەتەکانی کورد رۆڵێکی مەزنیان بینی لەوەی نەقشبەندێتی خاوەن مێژووی درێژخایەن لەرۆژهەڵاتی ناویندا پێشبکەوێت. دەخوازن ئەو بۆشاییە ئایدیۆلۆژییەی لەئارادایە لەرێگای نەقشبەندێتی پڕبکەنەوە. دوای قۆناخەکانی راپەڕینی بەگەکان دەبینرێ کەرێبەرایەتی ئایدیۆلۆژی کەوتۆتە دەستی شێخەکانی نەقشبەندی. لەیاخیبوونەکانی 1878ی نەهری، 1914ی بەتلیس ــ

موتکی، 1925 شێخ سەعید، 1930کان شێخ ئەحمەدی بارزانی و بزووتنەوەکانی ساڵانی 1960ەکان بەڕێبەرایەتی بارزانی و تاڵەبانی پێشخران لەنەخشاندن و هاندانە ئایدیۆلۆژییەکانیاندا نەقشبەندێتی دیارو بەرچاوە. لەسەنتێزی تورك ــ ئیسلامی دوای هەشتاکانیشدا نەقشبەندێتی بەرچاوە. تورکۆت ئۆزال خۆی و پارتەکەی (پارتی نیشتمانی دایك ANAP ــ هەڵمەتێکی گرنگی نەقشبەندێتییان ئەنجامداوە. لەناو هەردووپارتی عەداڵەت و دیموکراتی پێشووتریش تەریقەتەکان بەکاریگەرن. بەڵام چوونەتە ناو هەر پارتیبوون، کۆمەڵە، قوتابخانە، راگەیاندن و سەرمایەی هاوبەش کەدوای 12ی ئەیلول لەژێرسایەو پاراستنی دەوڵەت ئاواکران. مسۆگەرە کەبەرامبەر بەئایدیۆلۆژیای کۆماری کەمالیستی دژە شۆڕشێکی ئایدیۆلۆژی ئەنجامدراوە. بەڵام مۆدێلەکە ئاشکرا نییە. بەنهێنی و بێدەنگی بەڕێوەبردراوە. تاکو ئێستا ئەم دژە شۆڕشە بابەتێکە لەتاریکاییدا ماوەتەوە. لەگەڵ ئەوەی پەیوەندییان بەئەمریکاوە هەیە، بەڵام هێشتا رەهەندە فەرمییە ناوخۆکانیان روون نەبۆتەوە.

یەکێك لەو فاکتەرانەی رۆڵی کلیل دەبینێ مەلا فەتحوڵلایە. باس لەوەدەکرێت کەمەلا فەتحوڵڵا سەعید نورسی سەردەمە ــ رێبەرێکی نەقشبەندی لەپێشی ساڵانی دامەزراندنی کۆمارو تاوەکو 1960کانە ــ. دەشێ بگووترێ رێبەری تەریقەتی ئەڤانگەلیستی جیهانی ئیسلامە کەلەگەڵ ئەمریکا لەناو رێککەوتن دایە. کاتێك مەلا ئەربەکان و ئەجەوید هەمئاهەنگی و خۆگونجاندنی پێویستییان لەگەڵ ئەمریکاو بیرۆکراسییەت بەدەستنەهێنا، دەبینرێ ئەمجارە لەژێر رێبەرایەتی رەجەب تەیب ئەردۆغان و پارتەکەی دادوگەشەپێدان وەك شەپۆلێکی نوێ بەرزدەکرێتەوە. دەتوانرێ بگووترێ نەقشبەندێتی سەرکەوتنێکی سیاسی بەدەستهێنا. رۆڵی سەرۆکە نەقشبەندییە کوردەکان لەوەدا گرنگە. هەروەکو بەئاشکرا لەهەڵبژاردنەکانی 2002 و 2004دا بینرا میراتگری شێخ سەعیدو سەعید نورسی, عەبدولمەلیك فورات، جونەید زاپسو، حوسێن چەلیك و زەکی ئەرگەزەنن. عەبدولمەلیك سەرۆکی پارتی ماف و ئازادیەکانە، زاپسو لەراوێژکارە سەرەکییەکانی تەیب ئەردۆغانە، حوسێن چەلیك وەزیری پەروەردەی میللییە، چەندین رێبەری دیکەی نەقشبەندی لەناو دەوڵەت و سیاسەتی فەرمی جێگای خۆیان گرتووە. رێبەری YNKتاڵەبانی و رێبەری PDK بارزانی نەوەی شێخی هەمان تەریقەتی نەقشبەندیین، یارمەتیدەری نەریتی نەقشبەندێتی تورکیان. هەر لەسەردەمی ئۆزالەوە تاوەکو ئێستا بەهاوبەشێتی لەگەڵ دەوڵەت چەندین کێومالی سەربازییان دژی بزووتنەوەی دیموکراتی و رەنجدەرانی گەلی کورد ئەنجامداوە.

لەبەرئەوەی تەریقەتی نەقشبەندێتی کوردان بەنیو ـ نهێنی کاردەکات، ناتوانرێ رێکخستنەکانی دیکەی لەئەمریکا، یەکێتی ئەوروپاو رۆژهەڵاتی ناوین پەی پێببردرێ. بەڵام دەبێ بزانرێ بەلانی کەم هێندەی شیعەکان بەکاریگەرن. بەڵگەنەویستە کەپەیوەندییەکانیان لەگەڵ ئەمریکا ستراتیژییەو رۆڵێکی گرنگی ئایدیۆلۆژی و سیاسی لەپرۆژەی رۆژهەڵاتی ناوینی گەورەدا دەبینن. لەبنەڕەتدا ئیسلامی میانڕۆ، ئیسلامییەتی نەقشبەندییە. رۆژبەدوای رۆژ زیاتر دەرکی پێدەکرێت کەبەشێوەی پرۆگرامێکی هاوبەشی تاوەکو ئاسیای ناوین لەگەڵ ئەمریکا لەناو رێککەوتنێکدایە. ئیسلامی میانڕۆی نوژەنکراو وەك ئەلتەرناتیفێکی میلليگەرایی عەرەبی ـ بەعسی کۆن، میلليگەرایی کەمالیستی (پارتی گەلی کۆماریCHP) و، مەزهەبگەرایی وەهابی عەرەبستانی سعودی و، ئیخوان موسلمینی میسرو حزبوڵڵای ئێران، دەردەخرێتەپێش.

شێوەی گەورەو دووەمی ئایدیۆلۆژیای فەرمی میلليگەراییە. ئەم مەیلانەی ئایدیۆلۆژیای بەرچاوی سەدەکانی نۆزدەهەم و بیستەم بوون، بۆئەوەی لەناوەوە چینی کارکەر لەدەرەوەش رەوتەکانی سۆسیالیزمی بونیادنراو لاواز بکەن وەك ئایدیۆلۆژیای دەوڵەت بەشێوەیەکی تایبەت بەکاریهێناوە. ئەمەش ئەنجامێکی سروشتی چەمکی دەوڵەتی نەتەوەییە. جۆرێك لەئایینی هاوچەرخە. دواشێوەیە کەئەتنیك (میلليگەرایی عەشیرەت) پێیگەیشتووە. لەسەدەی نۆزدەهەم لەئەوروپا و سەدەی بیستەم لە وڵاتانی دەرەوەی ئەوروپادا رۆڵی بەکاریگەرترین ئایدیۆلۆژیای فەرمی بینیوە. لەسڕکردنی ناکۆکییە کۆمەڵایەتییەکان و،

گواستنەوەی بۆرژوازی تازە لەدایکبوو بۆ دەوڵەت و کردنی بەخاوەنی بازاڕێکی هاوبەش و هێرشبردنە سەر خاکی نەتەوەو ئەتنییەکانی دیکە رۆڵێکی گرنگی بینیوە.

لەتورکیا کەلەسالآنی 1840 و لەرێگای تەنزیماتی نامیق کەمال نموونە سەرەتاییەکەی میللیگەرایی تورك دەستیپێکرد لەپێناو پەرتەوازە نەبوونی ئیمپراتۆریەت چڕکرابۆوە. لەپێڕەویشدا رەواییگەر بوو. لەقۆناخی دوای سالآنی 1876 بەرامبەر سەڵتەنەتی سوڵتان عەبدولحەمید رادیکالتر بوو و لەمیانەی میللیگەرایی جۆن تورك (تورکیای لاو) و کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی هەوڵیدا هەم مەشروعییەت بەدەستبێنێ، هەم بەتەواوی دەسەڵاتی سیاسی کۆنترۆڵ بکات و رێگا لەپەرتەوازەبوون بگرێت. سیاسەتی کرانەوەی ئەڵمانیا بەرەو رۆژهەڵاتی ناوین و ئاسیای ناوین بۆ میللیگەرایی تورك نەژادپەرستی لەگەڵ خۆی هێنا. ئەنجام پاکتاوکردنی ئەرمەنی، رۆم، ئاشووری و تارادەیەکیش کوردان بوو. میللیگەرایی سەردەمی کۆمار لەمیانەی چەمکێکی وشکی دەوڵەتی ــ نەتەوەیی وەك قەڵغان کۆمەڵگای پێچاپەوە. چەمکی تاك زمان، تاك نەتەوەو دەوڵەت قوولکرایەوەو هەروەکو بڵێی هەڵوێستی رەسەنێتی کرا بەئایینگەرایی ــ لەجیاتی شێوەی کۆنی خێڵ کەلەدواوە بەجێهێشترا، هەروەکو بڵێی باوەڕییەکی بەشێوەی مەزهەبی ئایینێکی نوێ ئافرێنرا. رژێمی خانەدانی سەدەکانی رابردوو، داگیرکارییەکانی رووپاندراوەو گۆشەگیری بوونە هۆکاری سەرەکی ئەم رەوشە. سیستەمی کۆمار کەجێگای خانەدانێتی گرتبۆوە، کاریگەری میللیگەرایی شۆڕشی فەرەنسای بەهێزترکردو پتەوکردنی یەکێتی کرد بەئامانجی سەرەکی خۆی. سەرباری ئەوەی چەمکی نەتەوەیەکی بێ چین و بێ جیاکاری ئامانجێکی شکۆداربوو، بەلآم لەئامرازەکانی جێبەجێکردن بێبەش بوو. بەهۆی مانەوەی بەشێوەیەکی داتاشراوی (واتایی) مەترسی کەوتنە ناو وشکە باوەڕییەکی ئایدیۆلۆژی لەخۆوەدەگرت. میللیگەرایی رۆڵی پەردەپۆشکردنی لاوازی تەواوی دەسەڵاتەکانی گرتەئەستۆی خۆی. هەوڵدرا هەمووشتێك لەژێر دروشمی زێدەڕۆیی "تورکێتی مەزن" دەرخواردی کۆمەڵگا بدرێت.

سەرباری ئەوەی میللیگەرایی مستەفا کەمال لەبنەڕەتدا هێندە لەزانست دوور نییە، پەنا ناباتە بەر ماجەڕا، شێوەیەکە لایەنی ولآتپارێزی هەیە، زوو ئەم ناوەڕۆکەی لەدەستدا و کرابە ئامرازی سەرەکی دەسەڵاتی سیاسی بۆ سڕکردنی کۆمەڵگا. لەدوای 1980کان هەوڵدرا لەمیانەی چەمکی ئیسلامی سوننی ـ نەقشبەندی وشکتربکرێ و بەشێوەی سەنتێزێکی نوێی تورك ـ ئیسلام پێشکەش بکرێت. ئەمەش رۆڵێکی سەرەکی لەماڵیکردنی میللیگەرایی زێدەڕۆیی ــ MHP ــ تورك کردو لەویش گرنگتر بووە رێگر تاوەکو بزووتنەوەی کورد زیاتر گەورەنەبێ. چینی سەردەستی کوردانی خاوەن نەریتی نەقشی ئەوانیش چوونە پاڵ سیستەم و خواستیان کۆسپ لەپێش تەڤلیبوون و بەشداریکردنی بزووتنەوەی بەرخودانی کوردان دروستبکەن. لەدەرەوەش هەمان هەڵوێستی نەقشی تاڵەبانی و بارزانی پشگیریان لەهەمان هەڵوێستکردو خواستیان بەرامبەر "PKK" بەرەیەك پێکبێنن. بەرامبەر ئەمەش لەئایدیۆلۆژیای کۆمار قەرەبوودان (تعویض)ێکی زۆردرا. ئەنجام بوو بەدەسەڵاتی AKP لەتورکیا، دەسەڵاتی YNK و PDK لەباشوور.

ئەگەر تەواو بەئایدیۆلۆژیای فەرمیش بەناو نەکرێت، هەندێ مەیلی ئایدیۆلۆژی دیکەی نزیك بەم تایبەتمەندێتییەی بەدەرخست. بۆرژوای لیبراڵ وەك مەیلێك (نزعة) هێندە کاریگەری لەسەر دەوڵەت نەکرد. ئەزموونی سۆسیال دیموکراتەکانیش دووچاری هەمان چارەنووس هات. هەرچەندە ئایدیۆلۆژیا چەپەکان باس لەرکابەرایەتی دەسەڵات بکەن، لەو ئاسۆیە بێبەشن کەدەوڵەتگەرایی تێپەڕدەکات. تەواوی ئەم ئایدیۆژیایانە لەمیانەی خستنەڕووی چۆنییەتی رۆڵیان لەپەیوەندییەکانیان لەگەڵ دەسەڵاتدا کارەکتەری راستەقینەی خۆیان نیشاندا.

لەکاتێکدا ئایدیۆلۆژیاکان ــ پێکهاتەی زهنییەتی هاوبەشی کۆمەڵگاکان ــ دەسەڵات پەردەپۆش دەکەن، ئەوا پێویستە زۆرچاك ئەوە شیبکرێتەوە کەدەسەڵاتیش لەسەر بنەمای توندوتیژی ئاواکراوەو راستینەی کۆمەڵایەتی دادەپۆشێ. تاوەکو

سێکوچکەی ئایدیۆلۆژی ــ دەسەلاّت ــ توندوتیژی شیتەلّ نەکرێت، ئەوا ڕۆشنکردنەوەی گیروگرفتێك یان دیاردەیەکی کۆمەلاّیەتی زەحمەتە. تاوەکو لەرێگای میکانیزمەکانی دەسەلاّت و ئایدیۆلۆژیا توندوتیژی و چەوسانەوەی کۆمەلگا نەپێچرێ و بەرێوەنەبردرێت ئەوا بەسانایی ئەنجامنادرێ. بۆئەوەی دەرفەت بۆتوندوتیژی و چەوسانەوە برەخسێ، "هەر لەسەردەمی دەوڵەتی راهیبی سۆمەرەوە" بەگرنگییەوە پێشخستنی شێوەگرتنی ئایدیۆلۆژی و دەزگاکانی دەسەلاّت ــ شێوەکانی دەوڵەت و رژێمەکانی ــ سەرەکیترین ئەرکی سیاسییە. دوولایەنەی ئایدیۆلۆژی سیاسەت بەرهەمدێنێ یان بەپێچەوانەوە گرێدراوی پەیوەندییە قووڵەکانی کۆمەلگایە. هەروەکو لەرواڵەتدا مەزەندەدەکرێ وەها بەسانایی بەکاربردن و توندوتیژی لەسەر کۆمەلگا پەیڕەو ناکرێت. لەم کاتانەدا ئایدیۆلۆژیاو سیاسەت دەکەونەگەڕ. بێگومان بەشێوەیەکی خۆبەخشی و دیموکراتییانە لەناو کۆمەلگا پەیڕەو ناکرێت، بەپێچەوانەوە بەڕێوەبردنی تەواوی پەیوەندییە ماددی و مەعنەویەکانی وەلاّمدانەوەی پەرچەکرداری دژوار ئەرکی راستەقینەی ئایدیۆلۆژیاو سیاسەتە.

لەشێوە فەرمییەکانی سیاسەت و ئایدیۆلۆژیاکانی کوردستان بەردەوام پێویستە ئەم ئەرکە رەچاوبکەین. لەرەوشێکی پێچەوانەدا ئەگەر شیکردنەوەی دیاردەی کوردو گەڕان بەدوای چارەسەرکردنی کێشەکەی مەحاڵیش نەبێت، بەلاّم بۆ ئەو شێوانە دەگوازرێتەوە کەتاریکترەو بووە بەگلۆڵە. لەچوارچێوە مێژووییەکەماندا هەوڵدرابوو کە بەکورتی پێشکەوتنی توندوتیژی و دەسەلاّت پێشکەش بکرێ. کاتێك لەمیانەی ئەم پێدراوانە دەسەلاّتی هەنووکەییمان شیتەڵکردەوە، ئەوا دەبینین کە تەواوی رژێمەکانی لەئارادان تەنیا بەپشتبەستن بەپەرستنی مافی فەتحکاری قەبا هەبوونی خۆیان پێناسەدەکەن و دەپارێزن. ناوەڕۆکی مەسەلەکە ئەوەیە سەردەمێك هەندێ لەباب و باپیرانیان لەرێگای توندوتیژی و شەڕەوە دەستییان بەسەر ئەو دیاردانەدا گرتووە کەکوردو کوردستانی پێدەڵێن. لەم سەردەمانەوە دەستاودەستی کردووە، تاوەکو رۆژگاری ئەمڕۆمان هاتووەو ئەو مافەیان پێگەیشتووە. هەندێکیان لەوانەیە وەك باوەڕییەك پەسەندی بکەن کەشەڕو توندوتیژی تاکە سەرچاوەی تەواوی مافەکانە، واتە مافی فەتحکردنی پیرۆزببینن و بەسەرچاوەی پێشکەشکردنی هەموو مافەکانی دابنێن. بەلاّم لەبواری سۆسیۆلۆژیدا وەها شرۆڤە دەکرێ و دەسەلمێنێ کەتاکە سەرچاوەی توندوتیژی رووت شەڕو دەسەلاّتە.

دەشێ بۆچوونێکی واقیعی بێت. بەلاّم تێری روونکردنەوەی ئەوەناکات کەتاکە سەرچاوەی مافەکانە. لەم بوارەدا ئەورووپا شەڕی زۆر سامناکی بەڕێوەبرد. لەئاکامدا ئەو خاڵەی پێیگەیشتووە ئەوەیە کەدیموکراسی و مافەکانی مرۆڤ سەرچاوەی سەرەکی مەشروعییەت و راستترین رێگایە. رۆژبەدوای رۆژ زیاتر لەمافەکانی فەتحکردن دووردەکەوێتەوە، گۆڕەپانی بەکارهێنانی دیموکراسی و مافەکانی مرۆڤ فراوان دەکات، لەتەواوی بنەمای یاساکان و دەستووری خۆیدا ئەوە بەجێ دەکات کەفەراهەمکردنی مافەکانی تاك و جەماوەر لەسەر ئەم بنەمایە بەهادارترینیانە.

کاتێك تەواوی رۆژهەلاّتی ناوین بەلاوە بنێین و تەماشای دەسەلاّتی ئەو دەوڵەتانە بکەین کەلەکوردستان ستاتۆیان بەدەستهێناوە، ئەوا دەبینین بانگەشەی ئەوە دەکەن کە لەسەردەمی سەرجۆنەوە خۆیان فەتحکاری موتڵەقی ئەم خاکانە بوونەو لەدەرەوەی ئیرادەشیان کەس ناتوانێ خوارتەماشای یەك چقڵە بەردیشی بکات. رەفتارو کردەوەکانی دەسەلاّتەکانی سەرکوردستان بەشێوەیەکی زۆر سەرنجراکێش نیشاندەدات کەپێناسەیەکی لەوە ئاشکراتر بۆ دەسەلاّتێك ناکرێت کەتوندوتیژی بناخەکەی پێکدێنێ. کورد بەزمانی خۆی ناتوانێ پەروەردە ببینێ و تەکنۆلۆژیا هاوچەرخەکانی گەیاندن بەکاربێنێ. بڕیاری سیاسی خۆی دیاری ناکات. دابەشکردنی ئابووری ئەنجامنادات. پەیوەندی سیاسی ناوخۆو دەرەکی پێش ناخات. ناتوانێ دەزگا نەتەوەیی و دیموکراتییەکان ئاوابکات. ئەم راستیانەش بەڵگەی سەلمێنەری ئەوەیە کەتوندوتیژی مافی فەتحکردن، ئەوانیش دەسەلاّت، دەسەلاّتیش لەهەموو ئاستێکدا تەواوی دەزگاکانی رۆشنبیری، ئابووری، کۆمەلاّیەتی و جەماوەری دیاری دەکات.

تەنانەت ئەگەر دادوەری ئەمە پەسندیش نەکات، ئەوا پێکهاتەی زهنییەت و دەزگاکانی دەسەڵات گومان لەوەناکەن ئەوەی رۆڵی یەکلاکەرەوە دەبینێ پەیوەندییەکانی هێزە.

کاتێك بەرجەستەتری بکەین، دەسەڵاتی دەوڵەتەکانی سەر کوردستان بەبێ ئەوەی هیچ ئیرادەیەکی بەرامبەر هەبێ، ئەوە لەولا بمێنێ کەلەوە دوودڵ نین چۆن بخوازن وەها شێوە بەم گەل و خاکە دەدەن، بەڵکو وەکو ئەرکێکی خودایی و نەتەوەیی پەسندی دەکەن. تەنیا خۆیان بڕیار دەدەن چۆن چەوسانەوە بەرێوەدەبەن، کێ هەندێ کەس فێری چی دەکات، چەند باج و سەرباز کۆدەکەنەوە، کێ دەکەن بەخاوەنی هێزوکار، چی لەکێ قەدەخە دەکەن و کێ بەتاوانبار نیشاندەدەن. تەنانەت هێز و چینەکانی دەسەڵاتی تورك، عەرەب و فارس لەبواری تیۆریش بەرامبەر بابەتەکانی کوردو کوردستان کراوە نین و رێزی لێناگرن. بەپێچەوانەوە نیشاندانی ئەم بابەتانە وەکو سەرچاوەی تاوانباری بەیەکێك لەکارە گرنگ و جددیەکانی دەوڵەت لەقەڵەمدەدرێت. کاتێك ئەمە بەشێوەیەکی نهێنی و تایبەت ئەنجامدەدەن، وەك پێوانەیەکی گرنگیدان بەئاسایشی نەتەوەیی نیشانیدەدەن. هیچ چەمکێکی ئاسایشی وەهایان بەهزردا نایەت کە لەرێگای ناسینی کوردان وەك کۆمەڵگایەك و بینینی بەخاوەن ماف بەدیدێت. ئەرکی سەرەکی سوپا ئەوەیە کێشەی دیاردەکانی کوردو کوردستان بەهەموو وردەکاریەکەوە نکوڵی بکەن و ناوەرۆکە زیندووەکەیان بشێوێنن و راپەرینەکان سەرکوتبکەن، لەم پێناوەشدا پیلان و وردەکارەکان دادەنێن. پراکتیزەکردنی ئەم پیلانانەو لەسەر ئەم بنەمایەش چاودێری کردنی دەزگاکانی دیکە لەئەرکە راستەقینەکان دەژمێرێ. حکومەت و پەرلەمان و بیرۆکراسیش هەوڵدەدەن ئەو کارانەی یاسا، بڕیارنامەو رێبەرنامانە تەواو بکەن کەسوپا بۆپلەی دووەمی جێهێشتووە. زیاتر تەوقی دەکەن. کاتێك کێشەی کورد بەرکەنار دەکەن ئینجا دێتەوە یادیان کەسیاسەتیش بوارێکی چارەسەرییە. لەبەرئەوەی لەسەرەتاوە تاکۆتایی پێرەویان بەرامبەر کێشەی کورد توندوتیژییە ئەوا هەرگیز گومان لەوە ناکەن هەر لەبچووکییەوە سەری مار پان بکەنەوە. لەرەوشێکی پێچەوانەدا باش دەزانن تەگەرەیەکی جددی دەکەوێتەپێش دەسەڵاتەکەیان. لەبنەڕەتدا سیاسەتی باو لەلایان رەوشێکی پەرچەکرداری وەرگرتووە. وەك هاندەرانی یارییەکانی تۆپی پێ هەرلەخۆیانەوە پەرچەکردار نیشاندەدەن.

پارتە سیاسییەکان و دەزگا نیو سیاسییە هاوشێوەکانیان رۆڵی بواری پروپاگەندەکردنی ئەم میکانیزمە دەبینن لەناو گەلدا. پەسەندکردن و رێکخستنی داواکانی گەل وەك سیاسەت، لەوکارە زیادو نابەجێیانە لەقەڵەمدەدرێت کەجارجار دێتەوە یادییان، باشترین پارتی ئەوەیە بەچاکترین شێوە نوێنەرایەتی دەوڵەت بکات. تەنانەت پارتییەکانیش ئەمە بەفیکری خۆیاندا ناهێنن کەنابێت هی دەوڵەت بن بەڵکو دەزگایەکن ئیرادەی کۆمەڵگا لەخۆوە دەگرن. لەکاتێکدا بوون بەپارتی دەوڵەت بەشانازی لەقەڵەمدەدەن، بوون بەپارتی کۆمەڵگا وەك کۆت و بەندی دەبینن. پارتەکان هەست بەوە ناکەن لەمیانەی ئەم ناوەرۆکەیان بوونەتە نووسینگەی پروپاگەندەی دەوڵەت. لەکاتێکدا ئەمە بەگرێدانی نەتەوەیی وڵات و نەتەوە لەقەڵەمدەدەن، هەرەس ئاسا گەورەبوونی گیروگرفتە ئابووری و کۆمەڵایەتییەکان هەروەکو بڵێی گرفتی ئاسایین و ئەوان پەیوەندیدار ناکات، پشتگوێخستن و خۆلەنەزانیدان بەسیاسەت دادەنێن.

دامەزراوەکانی کۆمەڵگای مەدەنیش کەپێویستە دەسەڵاتی دەوڵەت سنووردرابکات بەردەوام دەوڵەت بەبنەمادەگرن. داواکارییەکانی تاك و کۆمەڵگا لەپلەی دووەم دەمێنێتەوەو بەمجۆرە بەردەوام دەبێت. لێرەدا دەبینین تاکو ئێستا تاج رادەیەك چەمکی دەوڵەتی پیرۆز، دەوڵەتی ئیلاهی بەهێزە. لەم شێوازەی بەرێوەبردنی دەسەڵاتدا ئابووریش بەشی خۆی وەردەگرێت. ئابووری بوارێکی تێکۆشان و کارە کەپێویستە تەواو بەگوێرەی بەرژەوەندییەکانی دەسەڵات رێکبخرێت. خۆی ئابووری دیاری دەکات. ئایا یاساکانی ئابووری بەرامبەر توندوتیژییەکەی خۆی بەهەند وەردەگیرێ لەکاتێکدا برسێتی و هەژاری بەرهەمێکی پێکهاتەی ئەم سیستەمەیە، بەناوی دەسەڵات سوودوەرگرتن لەمە بەسیاسەتی بنەڕەتی لەقەڵەمدەدەن. لەمیانەی هێڵێکی پان

ئەمە لەمێشکیاندا دەسەلمێنرێ کەبرسی و هەژارەکان چەندە گرێدراوی دەسەڵاتی دەوڵەت و پارتەکەی بن بەو ئەندازەیە نرخ و گرنگیان پێدەدرێت. هێندە بەبێڕەحمی ئابووری لەسەرکوردان پەیڕەودەکەن، تەنانەت وەها دەکەن بۆ جێبەجێکردنی پێداویستییە ناچاریەکانیش بەخۆگرێدان بەدەسەڵاتی دەوڵەتەوە تێپەڕدەبێت. لەدوا هەڵبژاردنەکانی شارەوانی تورکیادا، لەو شوێنانەی ئەگەری سەرکەوتنی کوردە دیموکرات و وڵاتپارێزەکان لەئارادبوو، هەروەکو بڵێی یەکبوونی تەواوی پارتەکانی دەوڵەت و ئاوێتەبوونیان لەگەڵ گشت بیرۆکراسییەکان تێرناکات، سەرباری ئەمەش بەتریلیۆنان پارەیان بۆ ئەم شوێنانە گواستەوە، دیسان ئەو جەماوەرەی لەناو تەنگەتاوی و نەداریدا دەژین، جارێکی دیکە بەرامبەر بەدەنگەکان هەڕاجێکی مێژوویی ئەنجامدراو کوردان کڕان و فرۆشران، گوایە بەم شێوەیە بەتەواوی سیستەم خرایە ژێرگەرەنتییەوە. بەمجۆرە جارێکی دیکە شارۆچکەکانی کوردان فەتحکرانەوە. بەبێ خۆدەرخستن ئەمە بەدەستی پارتەکەی ئەردۆغان ئەنجامدرا. مێژوو باس لەوەش دەکات کاتێك یاووز سەلیم بتلیس دەخاتە ژێر کۆنترۆڵی خۆی چەندین کۆڵەپشتی پڕ لەزێڕی بۆ ناردوون. کاتێك لەبینگۆل دەڵێن "ئیدریسی بتلیسی لێرەیە، یاووز لەکوێیە؟ "دەخوازن مێژوو بێننەوە یادمان. هیچ شتێك لەرۆژهەڵات نەگۆڕاوە!. کردەوەو رەفتاری وڵاتەکانی دیکە قەباترە. هەر هیچ نەبێ لەتورکیا ئەگەر سنووردرایش بێ میکانیزمی بازاڕ بوونی هەیە. هەرسێ سڕکەری هونەر، وەرزش و سێکس پارچەیەکی جیانەکراوەی میکانیزمی گشتی ئەم دەسەڵاتەیە. ئەم سێ سڕکەرە ئەگەر شتێك لەتاکدا مابێتەوە ناوەڕۆکەکەی پووچەڵ دەکەنەوە، تاك وەك خڵتەیەك لێدەکەن بەکەڵك هیچ نەیەت و فڕێی دەدەنە کەنارێکەوە. ئەم پێڕەوانەی تەنانەت سەبارەت بەسەرجەم کێشە کۆمەڵایەتی و نەتەوەییەکان پەیڕەوکراوە، بەرچاوترین سیاسەتی سەدەی بیستەم بوو. لەئاکامدا فاشیزم رێگای لەپێش دونیایەکی پڕ لەشەڕو تۆقاندن کردەوە. متمانە پێکراوترین سیاسەت دونیایەکی بێ ئاسایشی و بێ متمانەیی خوڵقاند. هەرەدوایی سەرۆکی ئەمریکی بۆش کاتێك دەڵێ "سیاسەتەکانمان بەناوی ئارامی دەسپۆتیرمی بەرهەمهێنا، زەمینەو هەلومەرجی تیرۆری ئامادەکرد، دیموکراسی رێگای رزگارییە لەم رەوشە، بۆیە دیموکراسی بەبنەما دەگرین. " لەراستیدا دانی بەسیاسەتەکانی سەدەی بیستەم دادەنا. بەمجۆرە هەواڵی گۆڕانکارییەکی گرنگی سیاسەتی رادەگەیاند.

ئەمریکا پاڵپشتی سیاسەتەکانی قۆناخی نزیکی تورکیای دوای ساڵانی 1950کان بوو. بەرامبەر بەئامانجە ستراتیژییەکەیان (یەکێتی سۆڤیەت) پاڵپشتی میللیگەرایی کرد ـ بەتایبەت لامپی سەوزی بۆ رێکخستنی کۆنتراگەریلا هەلگیرساند ــ و تیرۆری فاشیزمی بەسەر هەلومەرجی 1970کان سەپاند. لەجیاتی ئەو میللیگەراییەی ــ ئاکامەکەی پەرتەوازەبوونی ئیمپراتۆریەت بوو ـ ئیتحادو تەرەقی کەئەڵمانەکان قووڵیان دەکردەوەو هانیاندەدا، ئەمجارە کۆماری میللیگەرایی فاشیست گەیێنرایە لێواری تەقینەوە، کەئەمریکا پاڵپشتی لێدەکرد. کوردانی ناچاری سەرهەڵدان کرد. لەکاتێکدا لەئاکامی 12ی مارت و 12ئەیلول (کودەتاکانی 1970 و 1980) لەمیانەی سیاسەتە بێڕەحمەکان ئۆپۆزسیۆنی کۆمەڵایەتی سەرکوتدەکرا، جارێکی دیکە سەلمێنرا کەیەکلاکەرەوەی راستەقینە توندوتیژییە. لەدوای 1980کان سەرتاسەری کوردستان بوو بەگۆڕەپانی توندوتیژی. لەمیانەی هەمووجۆرە رێکخراوە سەربازی و نیو سەربازییەکانی هەموو چینەکان و لەڕێگای بەکارهێنانی کلاسیکیانەی خیانەتکارانی کوردان خوازرا بزووتنەوەی دیموکراتی و وڵاتپارێزی سەرکوتبکرێت. لەئێران بەناوی شۆڕشی ئیسلامی، لەئێراق و سوریاش لەمیانەی میللیگەرایی بەعس هەمان رژێم پەیڕەوکران. رووداوو ژینۆسایدی وەکو هەڵەبجە روویاندا. بەهەزاران گوندی کوردستان چۆڵ و وێرانکران، بەدەیان هەزار تاوان ئەنجامدرا. تاکە گۆڕانکارییەکیش لەکارەکتەری ئەورژێمانە رووینەدا کەبەرێوەیان دەبرد.

ماف و دادگا لەسەرووی ئەو دەزگایانەوە دەهاتن کەپێچەوانەو ناکۆك لەگەڵ ناوەڕۆکی خۆیان رەفتاریان دەکرد. بەسەدان هەزار کەس تاوانبارکران، لێپرسینەوەو دادگاییکردن پەیڕەوکرا؛ بەجۆری سزادانی (گوللەباراندن)یەکلایەنەی بێدادگا شێوەی

هەرەناموٚی یاسا پەیڕەوکرا. لەراستیدا ماف بەبێ بەشداریکردن ڕۆڵی پراکتیزەکردنی فاشیزمی بینی. ڕۆڵی دەزگای هەرە ناعادیلانەی دەسەلاتی بینی. کوردبوون، تەنانەت هەلگرتنی ناسنامەی کوردی خاوەن کەرامەت بۆ تاوانبارکردن بەس و زیادیش بوو. کوردو کوردستانیبوون بەتەواوەتی بەنایاسایی لەقەلەمدراو بەمجۆرەش راگەیەنرا.

لەمیانەی کۆمەلگای مەدەنی، هونەر، وەرزش، برسێتی زایەندی و سێکس چاودێری سیاسەتی گشتی کراو سوودیان لێوەرگیرا. لەسەرکوتکردنی بەرخودانی کوردو کوردستان، مالی تایبەت و گشتی (سۆزانیخانەی تایبەت و گشتی) وەك خانە سەرەکییەکانی سیاسەت لەبەکارهێنان رزگاریان نەبوو.

بەمجۆرە بینینی رۆلێکی نێگەتیڤانەی کردەوەو رەفتارەکانی دەسەلات لەسەر کوردستان هۆکارەکەی بۆ ئەمجۆرە ترس و گومانەیان دەگەڕێتەوە کە بۆ بێکاریگەربوونی سیاسەتی توندوتیژی دەگەڕێتەوە. سیستەم لەسەر توندوتیژییەکی بێسنوور ئاواکراوە. بەبێ ئەوەی هیچ پێوانەیەکی سەردەم بناسێ پەیڕەو دەکرا. ئامانج بەرکەنارکردنی دیاردەکانی کوردو کوردستان بوو لەمێژوو و کۆمەلگادا. بەرامبەر ئەمەش ئایدیۆلۆژیا فەرمییەکان بەشێوەیەکی زێدەڕۆیی لەجاڕدانی میللیگەرایی و ئایینگەرایی خۆیان دوودڵ نەوەستان.

ئامانجی سەرەکی هەنووکەیی دەسەلاتی ئێستای تورکیا بەتەواوەتی بە"تیرۆریست" لەقەلەمدانی بەرخودانی کوردان و سەپاندنێتی بەسەرتەواوی جیهاندا. لەسەر ئەم بنەمایە لەسەرووی هەموویانەوە بەها ئابوورییەکان، تەواوی بەها ستراتیژی و سەربازییەکان لەگەل تەواوی دەولەتە پەیوەندیدارەکان لەسەرووی هەمووشیانەوە ئەمریکا، خرایە بازاڕەوە. بۆ ئەوەی "PKK" بەتیرۆریست راگەیەنرێ هیچ جۆرە قەرەبووێك نەماوە نەیدابێتە یەکێتی ئەوروپا. سیاسەتێکی هاوشێوە بۆهەموو ئەو شوێنانە پەیڕەوکرا کەبیرۆی "PKK"ی لێیە. بەگوێرەی خۆیان شەڕی سەرتاسەری بەمجۆرەبوو. تەنانەت ئەورووپاو چەندین دەولەت کەپێویست بووە هەڕەشەشیان لێکراوە. سیاسەتی شەکرو قامچی هەردووکیان بەیەکەوە پەیڕەو کران. هەڕەشەی شەڕ بەسەر سوریادا سەپێنرا، عەبدوللا ئۆجەلان لەوێ دەرخرا. بەدواداچوونە مەزنەکە بەئاکامی گیرسانەوە لەئیمرالی گەیشتە قۆناخێکی دیکە.

سیاسەتەکانی ئەمریکا سەبارەت بەجیهان و رۆژهەلاتی ناوین کەلەبەشەکانی پێشووتردا باسمانکرد، ئەو سیاسەتانەی دەسەلات کەبەسەر کوردستاندا دەسەپێنرێ بەتەواوی دەزگاکانی سەرخان و ژێرخانییەوە هەرهەمووی هەژاند. دیاردەی کوردستانی فیدرال وایکرد سەرلەنوێ هەمووشتێك رەچاوبکەنەوە. ئێران، تورکیاو سوریا جارێکیتر دەستیان بەئەنجامدانی کۆبوونەوەی سێ قۆلی کرد. لەڤوولاییدا هەستیان بەوەکرد هەروەکو چۆن سەرەتا لێی راهاتوون ئیتر ستاتۆی دەسەلاتیان بەمشێوەیە بەردەوام نابێت. لەکاتێکدا ئەم پێکهاتەو کردەوانەی دەسەلات کاریگەری خۆی لەسەر تاك و کۆمەلگای کورد بۆ دواتر بەجێدیلێ، لەژێر گەمارۆییەکی چواربەچواری دەسەلات تاکەکانی نەتەوە ـ دەولەتی سەردەست ناتوانن چارەسەرییەکی دیموکراتی و مرۆییانەی جددی پێشنیاز بکەن، چونکە لەم هێزو توانستە بێبەشن. دەولەت چی پێشکەش کردبێت تێردەیخۆنەوە، سەرخۆش دەبن. گروپەکانی کۆمەلگای مەدەنی و بەناو چەپەکان هەروەکو بلێی لەمیانەی چەمکێکی باوکسالاری گوێدان بە"قسەی گەورەکان" ئەو پەرچەکردارەیان نیشانداوە کەلێیانی چاوەڕوانکردووە. ئەو وەلامەی وەریانگرت قەیرانە بەرفراوانەکانی ئابووری، زیادبوونی قەرزی ناوخۆو دەرەوە، بێکاری بێسنوور، بنبەستبوونی سیاسەت، تورکیاو ئێران و ئێراق و سوریا یەك بوو کەبەبێ یارمەتی دەرەوە ناتوانێ لەسەرپێیان بوەستێ و لەهەموو کاتێك زیاتر نائارامە. وەك هەموو کات و زەمەنێك دیسان لێکدانەوەی چەوت لەبەغدادەوە دەرکەوت.

لەکاتێکدا کۆتایی بەم بابەتە دێنین یەکلابوونەوە سەبارەت بەمەسەلەیەك بایەخدارە. ئەویش بەراوردنەکردنی دەولەت و دەسەلاتە. هەروەکو لەتەواوی شیتەلکارییەکانمان دەردەکەوێ، دەولەت پووختەی کۆمەلگایە کە لەسەردەمی کۆمەلگای

پلەدارییەوە تائەمڕۆ هاتووە. دەوڵەت، گوزارشت لەبەرزترین دەزگای هەبوونی کۆمەڵگاو، پێشکەوتووترین دەزگای لۆژیکی ئەنالیتیك دەکات و ئەو پەیوەندییانەی تێدا قاڵدەبێتەوە کەپەیوەندی بەتەواوی کۆمەڵگاوە هەیە، بەرفراوانەو پشت بەنەریتەکان دەبەستێ. پێناسەکردنی دەوڵەت وەکو زۆرداری چینێکی سنووردار یاخود ئامرازی چەوساندنەوە کەموکورتی بەکاریگەرو چەوتی لەخۆوە دەگرێت. پێناسەکانی دەوڵەتی نەتەوەیی یاخود تاکەنەژادی پەتی دەشێ بەگوێرەی هەلومەرجە هەمەلایەنەکانی لەئارادایە بەهایەکی هەبێت. لەپێناسەکردنی ناوەرۆکەکەی دوورە. هەرچی دەسەڵاتە گوزارشت لەوهێزانەی دەسەڵات دەکات کەقۆناخ بەقۆناخ دەگۆڕێن و لایەنی زۆرداری و بەکاربردنیان لەپێشەو لەناو ئەم نەریتەدا جێگیربووە. بێگومان دەوڵەت بەبێ دەسەڵات نابێ. بەڵام لەقەڵەمدانی تەواوی دەوڵەت وەك دەسەڵات، بۆچوونێکی رووکەشییەو رێگا لەپێش تێکەڵکردنی چەندین دیاردەو پەیوەندی دەکاتەوە.

جیاکردنەوەی نەریتی دەوڵەت لەکوردستان و دەسەڵاتی جێبەجێکردن رووداوێکی مەزنی تێگەیشتنە. دەبێ زۆرچاك جیاوازی نێوان دژایەتیکردنی دەوڵەت و دژایەتیکردنی دەسەڵات ببینرێ. ناوەڕۆکی ئەو مەسەلەیەی کە لەبەرگرینامەکەمدا بەبنەمامگرت و بەردەوام هەوڵی روونکردنەوەم دا سەبارەت بەم بابەتەیە. پێویستە دەوڵەت وەك ئامرازی ئاسایشی گشتی و ــ کە کۆمەڵگا لەسەری رێککەوتووە ـ سوودی خزمەتگوزاری گشتی ـ بابەتەکانی سوودمەندی هاوبەش کەدیسان کۆمەڵگا لەسەری رێککەوتووە ـ بەریفۆرمدا تێپەڕێت و لەسەردەمی شارستانییەتی دیموکراتییانەدا هەبوونی خۆی بپارێزی ـ بچووك بێ، بەڵام بەکاریگەرو چالاك بێ ــ بەرامبەر ئەمەش پەسند نەکردن و رەتکردنەوەی ئەم شێوەگرتنانەی دەسەڵاتی دەوڵەت مەرجە کەبەشێوەیەکی دەوری پێناسەی دەکرێ و لەمیانەی ئەم هەڵسەنگاندنەشمان دەرکەوت کەکوردستانیش لەخۆوە دەگرێت و یاساو تایبەتمەندێتییە سۆسیال دیموکراتەکان بەزمان بەهەبوو دادەنێت و، کردەوەکانی بکەری نادیار بەسیاسەت دادەنێت و لەناودزی و تالآندا خنکاوە. تاوەکو جیاوازی نێوان هەردوو پێناسە نەبینرێ زەحمەتە تێکۆشانێکی بەپرەنسیپانەی مافپەروەری و کۆمەڵایەتی و دیموکراتییانە بەڕێوەببردرێت. بینینی جیاوازی نێوان رەوتەکانی بزووتنەوەی کوردان ئەوانەی کەگرێدراوی مەسەلەی دەوڵەتێکی جیاوازن لەگەڵ ئەو رەوتانەی کە ئەم پێناسانە بەبنەما دەگرن کەسەبارەت بەدەوڵەت ئەنجاممانـدا، خوازیارن دەوڵەتێکی دیموکرات، کۆمەڵایەتی و یاسایی بخولقێنن، لەم پێناوەشدا بۆ کۆمەڵگاو سیاسەتێکی دیموکراتییانە خەبات دەکەن، بینینی ئەم جیاوازییە مەزنەو بوون بەخاوەن تیۆری و کردار بایەخێکی مەزنی هەیە.

6 ـ لە کوردستان هەست کردنی کوردان بەبوونی خۆیان و پوختەیەکی بەرخودان

لەکاتێکدا تەواوی بەش ئەم بابەتە پێناسە دەکات، باهەوڵبدەین لەمیانەی پوختەیەکی کورت و ئەنجامێك تەواوی بکەین. لەگەڵ هەستکردنی گەل بەجیاوازی خۆی لەگەڵ رژێمی پادشایی، شۆڕشە سیاسیەکانی ئەوروپا دەستی پێکردووە. ئەم هەستکردنە سەرەتا سەبارەت بەجیاوازی نێوان مێژووی خۆیان و مێژووی پادشایەتییە. تەواوی مێژووەکانی پێشوو یەکلایەنەیەو بەشێوەی چیرۆکی لەدایکبوون و چۆنیەتی بەردەوامبوونی پادشاو ئیمپراتۆرەکانە. ئەم چەمکەی مێژوو لە رۆژهەڵاتی ناویندا چڕو بەرفراوانترە. پادشاو ئیمپراتۆرەکان یان وەك خودا یاخود سێبەری خودا، گوزارشت لەو هێزە دەکەن کە بەشێوەیەکی موتڵەق هەموو شتێکی پەیوەست بە کۆمەڵگاوە دیاری دەکەن. جگە لەوان ناشێ بیر لە هەبوون و لاشەیەکی دیکە بکرێتەوە. بەندەکان تەنیا وەك پارچەیەکی جەستەی پادشاکان واتاو بەهایەکیان دەبێت. هەبوونی ناسنامەیەکی جیاواز، مافەکانی مرۆڤ وهزری دیموکراسی ئەو بابەتانەن کەنەفرەتیان لێکراوە. بەرامبەر بە پیرۆزی خۆیان گوزارشت لە راستینەی لەعنەت لێکراو دەکەن. لەساڵانی 1640 بەر لەشۆڕشی ئینگلتەراو لەسەرەتاکانی سەدەی هەژدەهەم لە ئینگلتەراو فەرەنسا لەلایەن هەندێ رۆشنبیرو مێژوونووسەوە ئەم چەمکە بووە جێگای گفتوگۆ کردن. لەئەنجامدا هەستیان بەوەکرد کە جگە لەپادشا ناسنامەیەکی گەل و نەتەوە هەروەها جیا لەمێژووی پادشایەتی مێژوویێکی گەلان و نەتەوەکان بوونی هەیە. دواتر

لەژێرناوی مافی نەتەوەکان دەستنیشانکردنی داواکارییەکانی چینەجیاوازەکان دەستیپێکرد. هەرچینێك خۆی لەگەڵ نەتەوە کرد بەهاوواتا. بەمجۆرە لەئەوروپا شەپۆڵە مەزنەکانی نەتەوە، دواتریش بزووتنەوە چینایەتییەکان یەك بەدوای یەکتر سەریانهەڵدا.

لەرۆژهەڵاتی ناوین و تورکیادا لەساڵانی 1840ی تەنزیمات لەمیانەی بزووتنەوەی عوسمانییەلاوەکان و جۆن تورك (تورکە لاوەکان) هۆشیاری سەرەتایی هەستکردن بەبوونی گەل و نەتەوەی جیاواز دەستیپێکرد. رۆشنبیرەکانی یەکەمین و دووەمین مەشروتییەت وردە وردە جیاوازییەکانی نێوان پادشایەتی و نەتەوەیان درکاند. لەمیانەی کۆمارەوە بەشێوەی گووتەیەکی زۆر رادیکاڵانە ئاماژە بەهەبوونی نەتەوەی تورك کرا. سەرباری ئەوەی مستەفا کەمال لایەنی باوکسالارێتی هەیە، سەبارەت بەپێشخستنی تیۆری و پراکتیکی نەتەوەیەکی جیا لەعوسمانییەکان، هەنگاوێکی گەورەی هاوێشت. بەشێوەیەکی زۆر بەهێز کەوتبووە ژێرکاریگەری چەمکی نەتەوەیی فەرەنسا. چاوەڕواندەکرا لەژێر هەلومەرجی داگیرکاریدا چەمکێکی رادیکاڵی میلیگەرایی پێشبکەوێت. لەدوای رزگاربوون بەهۆی هەلومەرجی میلیگەرایی زێدەڕۆ راستینەی کۆمەڵگای سەرکوتکرد. هەربۆیە بەها شۆڕشگێڕییەکەی بەسنوورداری مایەوە. میلیگەرایی دوای 1950کان بەفاشیزمەوە بارگاوی کرا. سەنتێزگەرایی تورك ـــ ئیسلامی دوای 1980 رێگای لەپێش تێکەڵەی نەتەوەو ئوممەت کردەوەو، تێکچوونی تایبەتمەندێتییە چینایەتییەکانی فەراهەمکرد. دەشێ وەك پێچەوانەی ئەم مەیلە گشتییە بیر لەئیسلامگەرایی نوێ بکرێتەوە. پێشکەوتنی هاوشێوە لەگۆڕەپانەکانی ئێران و عەرەبەکانیش هاتەئاراوە. بەرخودان و هەستکردن بەخۆیان دیاردەیەکن یەکتری تێرو بەخێو دەکەن. لەرۆژگاری ئەمرۆماندا هەستکردن بەجیاوازی کۆمەڵایەتی لەبوارەکانی ژینگەناسی و ژنناسی و کولتوورە خۆجێییەکان قووڵدەبێتەوەو بەردەوام دەبێ. دەرککردن بەجیاوازی لەنزیکەوە پەیوەندی بەئازادییەوە هەیە. تاوەکو جیاوازییەکان دەرکی پێنەکرێت، ئەوا کاریگەری سەرکەرو بەکۆیلەکردنی گشتگیرێتی بەلاوەنانرێت. ناسنامەکانی پشت بەجیاوازی و هەمەڕەنگی دەبەستێ رێگا لەپێش کۆمەڵگای ئازادو خوڵقکارتر دەکاتەوە.

لەکوردستاندا، هەستکردنی کوردان بەخۆیان وەك نەتەوەو گەل درەنگتر بووە. هەرچەندە یاخیبوونەکانی سەدەی نۆزدەهەم سۆزی کوردایەتییان هۆشیارکردبێتەوە، بەڵام ئەم هەست پێکردنە بابەتەکانی پادشایەتی و مەلەکێتی تێپەڕنەکردووە. کوردایەتییەکی جیاواز، کوردایەتییەکی پادشایەتییە. فیکر لەدابڕان لەچەمکی سوڵتانێتی چاخی ناوین ناکرێتەوە. هەربۆیە لەسەدەی نۆزدەهەمەوە تاوەکو ناوەڕاستی سەدەی بیستەم هۆشمەندی نەتەوەو گەلی کورد دوورە لەهۆشیاربوونەوەو هەستکردن و دەرکپێکردن.

لەدووەمین نیوەی سەدەی بیستەمدا لەمیانەی ئەو گفتوگۆیانەی لەنێوان رۆشنبیران ئەنجامدەدرا، ئیتر راستینەی گەلی کورد سەریهەڵدەداو ئاشکرا دەبوو. بەشێوەیەکی بنەڕەتی ئەم رەوتە لەناو نەریتی چەپی تورکیا دەستیپێکرد. ئەو کوردایەتییەی باشووری کوردستان کەلایەنی خێڵەکی و شێخایەتی لەپێشبوو ئەو هێزەی نەبوو کوردایەتی کلاسیك تێپەڕبکات. دەیانگووت لەجیاتی مەلیکی تورك و عەرەب و فارس پێویستە مەلیکێکی کورد جێگایان بگرێت، لەم چەمکە بەولاوە هیچ قووڵاییەکی دیکەی نەبوو. پارتە کۆمۆنیستەکانی سۆسیالیزمی بونیادنراوو پارتە وردە بۆرژواو فیۆدالییەکان دووربوون لەوەی بەراستینەیەکی جیاوازتری گەل و نەتەوە بگەن. بەئامانجی تەکتیکی و بەگووتنی هەندێك وشە وەستان. خەباتێکی ئەوتۆو جددی مێژوو و سیاسەتییان ئەنجامنەدا. نەریتی چەپگەرایی تورکیا بەتایبەتیش هەڵمەتەکەی 1970 کان کۆمەکێکی گرنگی رۆشنکردنەوەی هۆشیاری گەلی کوردی کرد. دروشمەکانی ئازادی و برایەتی گەلی کورد کەدەنیز گەزمیش و هەڤاڵەکانی لەژێر پەتی سێدارەدا ڤیڕاندییان واتایەکی مێژوویی هەیە.

پێهەڵگرتنەکانی چەندین شۆڕشگێر سەبارەت بەبرایەتی گەلان لەسەرووی هەمووشیانەوە ماهیرچایان و ئیبراهیم کایپاك قایەو هەڤاڵانی واتایەکی هاوشێوەیان هەیە. بەڵام دروشم بەرزکردنەوە بەتەنیا دوورە لەوەی بەرخودان و چالاکی لەگەڵ خۆی بێنێ. بەتەنیا بەرخودان پێویستی بەقۆناخێکی نوێ هەیە.

جیاوازی گەلی کورد بەپێشکەوتنێکی دوو رەهەندی دەستپێکرد: دابڕان لەچەمکی شۆڤێنی نەتەوەی تورك و جیابوونەوە لەنەتەوەپەرستی سەرەتایی کوردان بەیەکەوە لەناویەکدا پێشکەوت. لەراستیدا شکاندنی هەژموونی ئایدیۆلۆژی ئەوانەی دەمامکی چەپ و شۆڕشگێڕێتیان پۆشیبوو، هەروەها رزگاربوون لەزەمینەی فشاری وشکی هێزە زۆرداره خۆجێییەکان کە بەکرێگیراوی دەسەڵاتی دەوڵەتبوون سانایی نەبوو. زۆرداری کرداری و ئایدیۆلۆژی هەم هێزی روناکبیری هەم رێکخستنی دەکرد بەناچارییەك. ئەمەش بەخێرایی بەرەو بەرخودانی دەبرد. هەلومەرج و زەمینەی سیاسی و یاسایی دەرفەتی بەتێکۆشانێکی زهنی تەندروستانە نەدەدا. پێویستی بەجووڵانەوەیەکی شێوازی حەزرەتی محەمەد لەمەککە، حەزرەتی عیسا لەقودس، گالیلۆ و جیۆردانۆ برنۆی سەردەمی رێنیسانس دەکرد.

وەك یەکێك کەیەکەم کەسبوو لەناو ئەم قۆناخەدا ژیاوە کاتێك هەوڵبدەم بیکەم بەچیرۆك ئەوا باشتر دەرك بەراستی دەکرێن. کاتێك لەقوتابخانەی سەرەتایی بووم هەستم بەوە کردبوو کەجیاوازبوونی کورد کێشە دروستدەکات و دەبێتە بەڵا. شانبەشانی ئەوەی لەقوتابخانەی سەرەتایی تاوەکو دواناوەندی لەو هێزەدا نەبووم تێکۆشانی هزری بکەم، بەردەوام ئەم دیاردەیە وەك کۆت و بەندەکانی پێ خۆی دەسەپاند. من چەندە رامدەکرد ئەو وەك سێبەر بەدوامەوە بوو. بەڵام لەمیانەی ئەو ئایدیۆلۆژیا فەرمییەی لەقوتابخانە بۆمان باسدەکرا، بەئەندازەی کونی دەرزیش سەرەداوێکی وەڵامدانەوەم نەدەدۆزیەوە. تەنانەت بەتەواوی تورکێتیش پەسند بکەی، ئەوا نەریتە کۆنەکانی کوردان، لەخێزانەوە تا هەرشوێنێکی بۆی دەچووم لەتەواوی ناوچە خۆجێیەکاندا کوردێتی دیاربوو و هاواری دەکرد و دەیگوت:"من هەم". کەسایەتی رووبەڕووی دووڕووتییەکی مەزن بوو. دابڕان لەنەریت هەروەکو راکردن لەبەشێکی گەورەی راستی و خەڵەتاندن، ساختەکاری دەهێنا ئاراوە و کەسایەتی دەسووا. دابڕان لەناسنامەی خۆت، هەروەکو ئەو پەڵە چرۆیەی لەداری خۆی بۆتەوە بەواتای کەوتنە ناو بۆشایی دەهات. سەبارەت بەکەسایەتی بەواتای لەدەستدان و ونکردنی پێکهاتەی مەعنەوی کۆمەڵگاش دەهات. رۆژبەدوای رۆژ لەناو ژیان دەرك بەوەدەکرا کەنکوڵێکردن لەرابردوو و نەریت و کۆمەڵگا تەواو رێگا لەپێش کەسایەتییەکی نەخۆش دەکاتەوە.

بەرامبەر بەمەش زۆر لەولاوەی پەسەندکردنێکی سروشتیانە تورکێتی بەشێوازی "عیبادەتی ئایینی"ئەزبەرەکردن بەرێوەدەچوو کەزمانەکەیمان نەدەزانی.

بەرامبەر ئەمەش ئیسلامیبوونێك بەزمانی عەرەبی بێت کەنایزانی، لەگەڵ خوێندنێکی بەزمانی تورکی و رێوڕەسمی فەرمی هەمان ئەنجامی لێدەکەوتەوە. گووتنی "ئامین" بوو بۆ ئەو دوعایانەی لێیتێناگەی ! هەڵبەتە لەکاتێکدا بەسەدان ساڵ کەسایەتی کورد لەژێرناوی بەئیسلامبوون لەناو رواڵەتیبوون و نەزانی دەتلایەوە، ئەوا ئایینی بەرووخسار هاوچەرخ لەمیانەی بەتورککردنی زێدەرۆ تێکچوونی کەسایەتی قووڵتردەکردەوە. لەوانەیە لەتەمەنی پێگەیشتوییدا بوون بەئیسلام و تورکبوون بەهەرچۆنێك بێت دەرکی پێبکرێت. دەشێ پێویستییەکانی کۆمەڵگا ئەمجۆرە یەکبوونانە واتادار بکات. بەڵام بەشێوەی عیبادەتی رۆژانە مسۆگەر ناشێ ئیسلامگەرایی و تورکێتی ببێتە بابەتێکی ئاسایی و هاوچەرخی پەروەردە. خواستم واتا بەهەردووکیان بدەم. هەر لەقوتابخانەی سەرەتاییەوە داخوازی بوون بەباوەڕمەندێکی نوێ و تورکێتیم لادروست بوو. بەڵام تاوەکو کوێ؟ لەناو زەمینەی رۆشنبیری چەپگەرێتی 1970 کان کەگفتوگۆی چڕی تێدا ئەنجامدەدراو کێشەی کوردیشی تێدا باس دەکرا، بەبڕیاربوون لەمندا پێشدەکەوت. بارگاویکردنەکانی چەندین ساڵەی تورکێتی و ئایینگەرایی لەو رەوشەدا نەبوو بەرامبەر چەپگەرێتی خۆی رابگرێت. لەتەمەنی لاوێتیدا بەبێ جیاوازی خستنە نێوان کورد ــ تورك، بەڵام گووتەکانی

سەربەخۆیی و ئازادی و یەکسانی هەردوو گەل رەنگی راستەقینەی بژاری ژیانمی دەستنیشاندەکرد. لەگەڵ لەدەستدانی ئەو رێبەرانەی هەریەکەو قارەمانێك بوون، ئیتر لەم کاروانەدا بەدواداچوونی دۆزەکە بۆ من بووە مەسەلەیەکی ناموس کەناتوانرێ دەستیلێبەربدرێت. لەم قۆناخەدا سەرباری هەردوو داسەپاندنەکان خاوەنداریێتیکردنی تەواوم لەسەر کوردبوون هەنگاوێکی مێژوویی لەگەڵ خۆی هێنا.

لێکۆڵینەوەی دیاردەی کورد کەخەباتی نموونەیی ئەم قۆناخە بوو, لەمیانەی ماتریال و تواناکاری سنووردارەوە بەڕێوەبردرا. شرۆڤە میللیگەراییە سەرەتاییەکان لایەنی سۆزدارییان لەپێش بوو، لەگەڵ شرۆڤە دۆگماییەکانی "مافی چارەی خۆنووسینی گەلانی سۆسیالیزمی بونیادنراو کەلەبەردەستدابوون دوور بوون لەوەی راستی بەدەستەوە بدەن. لەناوگفتوگۆکانی لە شێوەی "دیاردەی کورد, بوونی هەیە یاخود نا، کوردستان داگیرکراوە یاخود نا"، پەستێنرابوو. بۆ هەڵوێستە کۆمەڵگاگەراییە مێژووییەکان نەبەگوێرەی پێویست پێدراوو بەڵگە لەئارادابوون، هەروەها نەتوێژەرەوەو شرۆڤەکاری قووڵی کۆمەڵناسی جێگای باس بوو. لەناو زەمینەیەکی تاریکدا دەربارەی دەوروبەر حوکم دەدرا. لەلایەکی دیکەشەوە هەلومەرج و زەمینەی سیاسی بەردەوام دەوروژاو گرژی بەخۆیەوە دەبینی، ترسی باوی دەوڵەت سەبارەت بەکورد رێگای لەپێش هەڵوێستی زۆر بەپەلە دەکردەوە. لایەنەکان هەوڵیاندەدا ساتێك زووتر شتێك یاخود خۆیان رزگاربکەن. بەڵام تەنانەت زانیارییەك و شرۆڤەیەکی سنووردار سەبارەت بەچاخ نیشانیدەدا کەئەم ستاتۆیەی لەئارادایە لایەنێکی وەهای نییە پەسندبکرێت. ستاتۆ (سیستەم) لەجیاتی ئەوەی بیر لەریفۆرم بکاتەوە، تەنانەت دەستنیشانکردنێکی ئاسایی سەبارەت بەدیاردەکە یەکسەر بەتاوانی لەقەڵەمدەداو دەیکرد بەبابەتێکی دادگاییکردن. ئومێدی تێکۆشانی ئاشکرا (LEGAL) بەئەندازەی نەبوون کەم بوو. لەلایەکی دیکە دیاردەکانی چەپێتی و کوردایەتی کە فێری ببووین، لەئاستێکدا بەرخودانی دەسەپاند کە"بەبێی ئەو نابێت". هەروەکو بڵێی بەرخودان نەکردن یەکسانی وازهێنانە لەمرۆڤایەتی. ناموس و شەرەفمەندێتی راستەقینە، لەژێر هەر هەلومەرجێکداو لەهەموو شتێك لەپێشتر خاوەنداریکردنی دۆزەکەو پاراستنی دەکردە پێویستی. لەدۆخێکی وەهادا وەك گروپێکی سنوورداری لاوان توانیمان لەناوچەکاندا گروپە سنووردارەکانی هەواداران پێکبێنین. هەرچەندە بەشێوەیەکی چڕو بەرفراوان وانەکانی شەڕی رزگاری نیشتمانی گەلان دەخوێندراو باوەڕی بەوە دەکرا کەلەمیانەی پێڕەوەکانی گەریلا دەتوانرێ داستانە خوازراوەکان بنووسرێ، بەڵام ئەمە لەئۆتۆپیایەك بەولاوە هیچ شانسێکی دیکەی نەبوو. سەربگرێت هەرچییەکمان دەستبکەوێت، سەرنەگرێت خودا کەریمە؛ بەمجۆرە بیر لەدواتر دەکرایەوە. دیسان لێرەشدا کۆچکردن لەمەککە، بڵاوبوونەوەی حەواریەکان و چوونە خەڵوەتی جەنگاوەرانی زانست خۆی نیشاندەدا. تەقاندنی یەکەم گوللە لەوانە بوو نارەزاییە یەکەمینەکان بکاتە رۆژەڤ. هەرساتێك دەشیا گروپی باوەڕمەندان یەکەمین شەهید یاخود گیراو بدەن. ئەو تراژیدیایەی لەچەندین دیاردەی کۆمەڵایەتیدا ژیاوە مێژوو قۆناخێکی هاوشێوەی دەخستە رۆژەڤی دیاردەی کوردیش. هەموو شتێك بەرەو تراژیدیا راپێچیدەکرد. مسۆگەر دۆزەکە پێویستی بەفیدائی خۆی هەبوو. بەگووتەیەکی دیکە سەبارەت بەلایەنی بەرامبەر خوداوەندەکانیان قوربانییان دەخواست.

هێشتا ئەدەبیاتی ئەم هەلومەرجە پێشنەخراوەو نەنووسراوە کەجیابوونی کوردان پێیدا تێپەڕی و پێشکەوت. بەڵام مسۆگەر پێویستە ئەنجامبدرێ و بنووسرێ. تەنانەت قۆناخێکە پێویستە هێزی رۆماننوسی ئەدەبیات بوارەکانی ئۆتۆپیا، تراژیدیا، دراما، چیرۆك و سینەماو لقەکانی دیکەی بەکاربێنێ. بۆ نموونە تۆوێك فرێدەدرێ، نازانرێ پووچە یاخودنا، دەژیت یان نا؟ تەنیا ئومێدێکە. هەروەکو بڵێی " ئومێد نانی هەژارە، یان دەبێ یان نا"، هاوشێوەی قەدەر مل بۆ قۆناخ درێژدەکرا.

نزیکەی ماوەی 30 ساڵ بەسەر هەستکردن بەجیاوازی کوردان و بەرخودان تێدەپەڕێ کەلەسەرەتای ساڵانی 1970کان دەستیپێکرد. گرنگترین راستینەی دەرکەوتۆتەڕوو، تەنیا رۆشنگەری سەبارەت بەدیاردەی کوردو تواناکارییەکانی چارەسەری

نییـە. لەبنەڕەتـدا لەگـەڵ خۆیـدا رووخانـدنی ئـەو رەوشـە نائاسـاییەیە کەگـەلان و دەوڵـەتانی دراوسـێ بەدەسـتییەوە دیلـن. ئاشکرابوونی جۆرێکی پووچی فشاری نەتەوەییە. ئەوەی سەلماندووە کە ئەو رژێمەی هەرتوێژێکی پەیوەندیداری زنجیرکردووە، حاکیمی کردۆتە دیلی مەحکوم، مەحکومی کردۆتە دیلی حاکم، ئەوا شانسی ژیـانی نابێت. وانەیـەکی دیکـەش ئەوەیـە، تـاوەکو گەلێك خاوەنداریێتی لەکەرامەتی کۆمەڵگای خۆی نەکات هیچ شانس و دەرفەتێکی پێشکەوتن بۆ ئەو بـوونی نابێت. کەرامـەتی کۆمەڵگا خاوەنداریێتی کـردن و متمانـەکردن بەخۆیـە. هێـزی ناسـین و پێشخـستنی خـودە. وانەیـەکی دیکـەش کـەدەرکیپێکراوە ئەوەیە ئەو کۆمەڵگایانەی ئەم هێزەیان نەبێت ئەوا لەناو بالادەستەکاندا هیچ واتاو بەهایەکیان نابێت. ئـەوەی خێـری بۆخـۆی نەبێ، خێری بەکەسی دیکەش ناگات. لەکاتێکدا کوردان هێندە بێچارەبن دەتـوانن کامـە بـەها پێـشکەش بەدراوسێکانی بکـات؟ تەنانەت ئەگەر داگیرکراویش بێت بۆئەوەی واتای بەهایەك ببەخشێ، دەبێ رێگای بـوون بـەخاوەن بـەها کراوەبێـت. بەرلـەوەی بکەوینە رێ لەراستیدا رێگای کوردان داخراوبوو. لەم دارستانەدا پێشێلکاری زۆرخراپ لەئارادابوون.

لەوانەیە بگووترێ بۆ بەدەستهێنانی ئەم وانانە، هێندە ئـێش و زیانـە پێویـستبوو؟ باشـترین وەڵامـی بدرێتـەوە ئـەم پرسـە، پرسـیارێکی بەرامبـەرێتی کەبەئەنـدازەی کۆمـەڵگاکان بـۆ تـاك و کەسـێتیەکانیش لـەجێگای خۆیـەتی. ئایـا دەشـێ کۆمـەڵگاو کەسێتییەکان بەبێ کەرامەتی بژین؟ ئەوەی لێرەدا مەبەستمانە، ئایا لەمێژوو و لـەم سـەردەمە هاوچـەرخەشماندا ئەگـەر هـەر کەسێك خاوەن ئەو ناسنامەیەی نەبێت کەبەپێی ئەو نابێت و بەشێوەیەکی ئازادانە گوزارشتی لێنەکات، دەشێ ژیـان واتایـەك و بەهایەکی هەبێت؟ ئەوەی ئەم واتاو بەهایەی لەدەستدابێت، ئایا بەهایەکی دەبێت بەخەڵکانی دیکەی ببەخشێ؟.

کاتێـك چـینی بـژاردەی بەرێوەبـەرێتی تـورك، عـەرەب و فـارس کـوردێکی بێـچارە وەکـو گونجـاوترین دۆخ بۆخۆیـان هەڵدەسەنگێنن, بەهەڵەدا چوونە. ئەگەر لەهەستیارترین قۆناخە مێژووییەکانی تورکیادا کۆمەکێکی کوردان بووبێت، بۆئـەوە دەگەڕێتەوە کەلەم قۆناخانەدا کوردانیش خاوەن بەهابوون. ئەگەر ئەم بەهایانەیان نەبووایە ئایا کوردان دەیانتوانی بەشداری شەڕی رزگاری بکەن؟ لەو قۆناخانەدا کەلێن لەنێوان کورد ــ تـورك نـەبوو و بەئومێـدی پێـشکەوتنی هاوبـەش بەشـدارییان بـۆ ئاییندە دەکرد.

لەرۆژگاری ئەمڕۆماندا شەڕێك رووبدات، ئایا وەکو جاران کوردان شانبەشانی تورکەکان بەشداری دەکەن؟ کوردەکانی ئێـراق باشترین وەڵامی ئەم پرسیارە دەدەنەوە. ئەگەر رژێمی سەددام بیتوانیبایە وەکو برا کوردان بۆ لای خۆی رابکێشێ، ئایا دەکەوتە ناو ئەم رەوشە تراژیدییەی ئێستا تێیدایە؟.

دەبێ باش دەرك بـەوەبکرێت کەپەیوەنـدی کـوردان لەگـەڵ تـورك، عـەرەب و فـارس بەدرێـژایی سـەدەی بیـستەم دووچـاری رەوشـێکی نائاسـایی هـاتووە. مێـژوو دەیگێڕێتـەوە کەسـوڵتانێکی دیکـەی وەك یـاووز سـوڵتان سـەلیم دژوار نـەبووە سـەبارەت بەچارەسەرکردنی گیروگرفتەکان لەرێگای توندوتیژییەوە. تەنانـەت کاتێك ئەویش کاتێك سیاسـەتی خـۆی سـەبارەت بـەکوردان دادەنـا کاغەزی سپی و نەنووسراوی رەوانـەدەکرد. وەهـا دەگێڕنـەوە؛ دەیگـووت "داخوازیـەکانتان بنووسـن، بـەهای یاسایەکی هەیـە"، چونکە ئیمزای یاووز سەلیم لەژێرەوەی ئەم کاغەزە سپیانەوەیە. باسکردنی ئەم چیرۆکە پێویـستە وانـەی لێوەربگیرێ و دەبـێ چینی هەڵبژاردەی بەرێوەبەرێتی دەرکی پێبکات کەبەشێوەیەك داکۆکی لەسەر بێ بەرپرسیارێتی دەکات. زەحمەتـە لـەرۆژگاری ئەمڕۆماندا باوەڕی پێبکرێت. بەردەوام چینی بژاردەی بەرێوەبەرایـەتی وەك بەهایـەك یـادی مـستەفا کـەمال دەکاتـەوە. بـەڵام مستەفا کەمالیش هەڵوێستێکی بەرامبەر کێشەو گیروگرفتـەکان هەیـە. مـسۆگەر واتـای کۆمەڵایـەتی بەبنـەما دەگرێـت، ئەگـەر پێویستی بەسەرکوتکردنی رەها هـەبێ سـەرکوتیدەکات، ئەگـەر پێویـست بەهەڵوێـستێکی دیکـە بکـات، تـاوەکو بـەیانی بیر لـەم هەڵوێستە دەکاتەوەو پێویستییەکانی جێبەجێدەکات.

هیچ كەسێك گومان لەوەناكات كەرێبەرێكی بەمجۆرە بووە. بەڵام مەسەلەیەكی لەرەوشێكی وەهادا بەجێنەدەهێشت كە تائەم رادەیە وڵاتەكەی و دەوڵەتەكەی تەنگەتاوبكات، دووچاری قەرزی بكات، لەناو هەرەشەو مەترسی بەردەوامی بەجێنەدەهێشت. ئاشكرایە ناسنامەیەك بڵێ "ئازادی كارەكتەری منە" گوایە لەژێرناوی رزگاركردنی دەوڵەت ناچێ لەگەڵ تەریقەتگەراییەكان هاوبەشێتی بكات. چەندە نەتەوەپەرستێكی گەورەی تورك بێ، بەڵام هەوڵی تێگەیشتنی كوردانی دەدا. وەك پێویستییەكی كارەكتەری ئازادی رێگەچارەیەكی بۆدەدۆزیەوە. ئایا دەشێ گومان لەمە بكرێت؟ ئایا بەر لەیاخیبوونەكان چەندین جار باسی ئەم شیمانەیەی نەكردووە؟ تەنانەت كاتێك هێرشی دەكردە سەر یاخیبوونەكانیش كێشەی كوردایەتی و ئاستەنگكردنی ئازادییەكانی نەبوو، بەپێچەوانەوە، هەروەكو باش دەیزانی، ئەی گەمەكانی ئیمپریالیزم نەبوو كە لەئاكامدا كوردایەتی و ئازادییەكانیشی لەناو دەبرد؟. چەندە ئەم راستییانە دەشاردرانەوەو بۆ ئەوەی رێگا لەپێش بەرخودانێكی نوێی كوردان بكاتەوە بەسووربوونەوە ئاژاوەیان دەنایەوە؟.

لەبەرخودانەكەی 1970كان دۆگماتیزم زۆر بەكاریگەربوو. بەشێوەیەكی سروشتی هەرچالاكییەكی پێشیدەخست بەشی خۆی لەئەنجامی ئەمە وەردەگرت. بەپارتیبوون، بەرەی جەماوەری و سەربازبوون لەژێركاریگەری نزیكی دۆگماتیزم شێوەیان گرت. سەرباری هەوڵە گەوهەری و راستگۆییەكان، دەربازبوون لەو هەڵوێستە دۆگماییانەی مۆركی خۆی لەتەواوی زەمەنەكانی كۆمەڵگاداوە، لەبزووتنەوەیەك چاوەڕوان نەدەكرا كەبەگوێرەی قۆناخی خۆی زۆربێ ئەزموون بوو. چەندە هەوڵدەدرا سۆسیالیزم و رزگاری نیشتمانی و گەریلایەتی بەگوێرەی ئاستی تێگەیشتن پراكتیزەو پەیڕەوەبكرێت، ئەوا ئەو راستییەی رۆڵی دیاریكراوی دەبینی خۆیشی و چەندەی رەندەش دەكرا دیسان سنوورەكانی خۆی نیشاندەدا. ژیان بەگوێرەی تیۆری نا، بەڵكو زیاتر تیۆری ناچاربوو بەگوێرەی ژیان بگۆڕێ. پێشكەوتنی هاوشێوە بۆ سیستەمی فشاری نەتەوەییش لەجێگای خۆیدا بوو. سیستەمیش هەڵوێستی دۆگماییانەی خوێندۆتەوە، لەو بڕوایەدایە كەخۆی بەگوێرەی رەوشێكی شیمانەبۆكراو ئامادەكردووە.

قۆناخی داهاتوومان ماوەی نزیكەی سی ساڵ بەوانەو پەندەكانییەوە هەڵدەسەنگێنێ. تەنیا وانەكانی بەرخودان نییە، ئەو وەرچەرخانەی دونیاش بەخۆیەوە بینی لەچوارچێوەی هەمان هەڵسەنگاندن دایە. لەكوردستاندا خودی دیاردەی كوردیش پێشكەوتنی گرنگی بەخۆیەوە بینیوە، تاكو ئێستاش پێشكەوتن بەخۆیەوە دەبینێ. بەڵام لەبنەڕەتدا كێشەكە پارێزگاری لەرەوشی قەیراناوی دەكات. هەروەكو تەواوی رۆژهەڵاتی ناوین لەكوردستانیشدا دەشێ پێڕەوە سیاسی و سەربازییەكانیش پێشكەوتن بەخۆیانەوە ببینن. لەم بەسەرهاتەی مێژوودا ئەو وانە گەورەیەی بەدەستهێنراوە بۆ چارەسەری دیموكراتییانەی هەموو كێشەكان بەبنەماگرتنی ئاشتی و بەرۆژەڤبوونی دەستبەرداریكردنی دوولایەنەیە لەتوندوتیژی. ئەگەر دیسان بەهەمان سووربوونەوە متمانەی پێنەكرێت و رێزی لەبەرامبەر نیشاننەدرێت و بەداكۆكیكردنەوە لەسەر رێبازی سەربازی بەرێوەبچێت، ئەوا بۆ ئەوەی راستینەی مێژوویی كۆمەڵگا لەقەیران رزگاری بێت بەرخودانی سەربازی ئاكتیف پێویست دەبێت و ئەمجارە خۆی دەكات بەرۆژەڤ. ئەو رێگایانەی لەساڵانی 1970 كان چەتاڵ كرابوون بەواتای سیاسی و سەربازی نەبوون. بەرخودان وەكو قەدەرێك بوو. لەم بەرگرینامەیەدا هەوڵمدا ئەوە بسەلمێنم كەناتوانرێ ساڵانی 2000كان هەمان شت بگووترێ. بۆئەوەی لەنزیكەوە تواناكاری و گرفتەكانی ئەگەری پێشكەوتنی چارەسەری هەردوو رێگای سیاسی و سەربازی ببینین ئەوا هەڵسەنگاندنی هەموو بوارەكانی پێشكەوتن و گۆڕانكارییەكانی ئەم سی ساڵە گەردەلول ئاسایەی دوایی سوودێكی مەزنی دەبێت.

بةشي ثيَنجةم

بزووتنةوةى ث.ث.ك, رةخنة ـ رةخنةدان و سةرلةنوىَ ئاواكردنةوة
ضوارضيَوةى هةلَسةنطاندنيَك بؤ كورتة ميَذووي PKK

يەکەمین هەڵمەتی بە PKK یی بوون

لە 31مین ساڵوەگەری دانانی بناخەکانی PKK، هەڵسەنگاندن و رەخنەو رەخنەدانێکی بەرفراوان و پێویستی سەرلەنوێ ئاواکردنەوە وەك گرفتێکی بەپەلەو ئەرکێکە دەبێ جێبەجێ بکرێت.

لەنیسانی 1973دا لەکەنارەکانی "بەنداوی چوبوك"ی ئەنقەرەی پایتەخت، وەك گروپێکی شەش کەسی، هەندێجار لەسەرپێیان، هەندێجاریش بەدانیشتن، گفتوگۆمان دەکرد کەراستتر ئەوەیە وەك گروپێکی کوردستانی بجولێینەوە، هۆکاری سەرەکیشمان بۆئەوە دەگێڕایەوە کەکوردستان کۆلۆنییەکی کلاسیکە، بۆیەکەمین جار وەك نهێنییەك ئەمەم بۆگروپەکە راگەیاندو دەستمانپێکرد. ئیتر شێوازی درکاندنی راستییەکان بۆتاکەتاکی مرۆڤەکان گۆڕا بۆ شێوازی ئاشکراکردنی بۆ کۆمەڵگاو رێکخستنیان، دەتوانرێ ئەمەش وەك یەکەمین هەنگاوی دەستپێکردن هەڵسەنگێنرێ. ئەم شێوازەش تایبەتمەندێتییەکی وەهای هەیە کەبەرەو رێکخستن دەچێ, ساڵانی 1974، 1975، 1976 ساڵانی پێشخستنی گروپ بوو لەژێر چەتری "کۆمەڵەی دیموکراتی خوێندنی باڵای ئەنقەرە ـ ADYOD ". ئەو گەڕان و کۆبوونەوانەی لەئاداری 1977 لەئەنقەرەوە بۆ کوردستان ئەنجامدراو لەشارەکانی ئاگری، دۆغو بایەزید، قارس, دیگۆر، دێرسیم، بینگۆل، ئەلازخ، دیاربەکر، ئورفاو عەنتاب بەواتای گواستنەوەی گروپبوو بۆ ناو وڵات(کوردستان). دوای گەڕانەوەم بۆئەنقەرەو شەهیدبوونی هەڤاڵ "حەقی قەرار" لەشاری عەنتاب ـ سێ رۆژ دوای کۆبوونەوە ـ کاریگەرییەکی هەژێنەرانەی هەبوو. وەڵامی ئەمە هەنگاوەکانی بەرەو بەپارتیبوون بوو. لەکۆتاییەکانی هەمان ساڵدا لەعەنتاب گەلاڵە (تاسلاق)ی بەرنامەم ئامادەکرد. لەهاوینی 1978دا لەئاکامی هاوسەرێتییەکی بەبەڵاو بەخیانەت بارگاویکراو بوو لەدیاربەکری ناوەندی کوردستان گیرساینەوە کە لەمێژوودا دووچاری خیانەتکاری گەورەبۆتەوە. لە 27ی مانگی تشرینی دووەمدا لەگوندی "فیس" وەك گروپێکی ئەماتۆری 22 کەسی بەڵێنی بەپارتیبوونمان دا. دەرك بەوەکرا کەلەژێر ناوونیشانی پارتیبوون ناتوانرێ لەم هەلومەرجەدا بۆ ماوەیەکی درێژ بمێنین، کاتێك پێویستی

بەکارهێنانی بژارەکانی شاخ و ڕۆژهەڵاتی ناوین هاتەئاراوە، هەروەکو دووەمین کۆچی حەزرەتی ئیبراهیم لە 1ی تەمموزی 1979 بەدواوە لەئورفا بەرەو سوریا لەوێشەوە بەرەو وڵاتی کەنعان بەئامانجی گەڕان بەدوای ئازادی هەنگاو هاوێشترا.

نزیکەی ئەو 10 ساڵەی تاوەکو 15ی ئابی 1984 پێویستە لەنزیکەوە بزانرێ لەناو کامە زەمینەی سیاسی و ئایدیۆلۆژی و چۆن تێپەڕبووە.

ساڵانی 1970 کان سەرەتای ئەو قۆناخەیە کەشکاندنەوەیەکی گرنگ لەمێژووی سیستەمی سەرمایەداری دەستیپێکرد. سیستەم لەشەڕی دووەمی جیهانی دەرکەوتبووو خۆی کۆکردبۆوە، بەشێوەیەکی مسۆگەر ڕێبەرایەتی ئەمریکا یەکلادەبۆوە، ئەوروپا دووبارە هەڵسابۆوە سەرپێیان، ژاپۆنیش وەك دێوێکی ڕۆژهەڵاتی دوور سەریهەڵدابوو. لەکاتێکدا سیستەمی سۆسیالیزمی بونیادنراو بەرەو لوتکە هەڵدەکشا، بزووتنەوەکانی ڕزگاری نیشتمانی لەقورسترین قۆناخەکانی خۆیاندا دەژیان. تەواو لەم خاڵەدا بزاڤەکانی لاوانی 1968 شۆڕشێکی نوێی زهنیان دەستپێدەکرد.

سیستەمێکی مێژوویی ـ کۆمەڵایەتی بەمشێوەیە کەگەیشتبووە لوتکە لەوانەیە جێگای واقورمان بێت کە چۆن کەوتە قۆناخی قەیران ـ گێژاوەوە. بەڵام ئەگەر بێتەوەیادمان کەهەنگاوێکی دوای لوتکە سەرەتای کەوتنە، ئەوا بۆچوونی سەرەکی و پەسندکراو ئەوەیە قۆناخێکی ڕاستەقینەی ئاژاوە(کائیوس) سەریهەڵداوەو بەشێوەیەکی خێرا کاریگەرییەکانی بڵاودەبێتەوە. کاتێك لەڕۆژگاری ئەمڕۆماندا ئاوڕێك لەڕابردوو بدەینەوە دەبینین و دەرکی پێدەکەین کەسەربارى ئەوەی بزووتنەوەکانی سۆسیالیزمی بونیادنراو، ڕزگاری نیشتمانی و سۆسیال ـ دیموکراتەکانی لەبازنەی تیشکۆی دەوڵەت چڕببوونەوە بەئامانجی خۆیان گەیشتن. بەڵام دووربوون لەو بەڵێن و ئومێدانەی بەجەماوەری گەلیان دابوو. دیسان ئەم دوالیزمە سەریهەڵدابوو ئایا ئایینی مەسیحی ئیمپراتۆریەتی ڕۆمای فەتحکرد یاخود بەپێچەوانەوە. دەشێ ڕێژەی ڕاستی لەهەردووکیشیاندا هەبێت. کاتێك ئایینی مەسیحی کۆتێز (سەنتێز)ێکی لەگەڵ باوەڕی ئیمپراتۆریەت پێکهێنا، دەرەبەگایەتی چاخی ناوینی هێنابووە ئاراوە. ئەگەر یەکسانیخوازو ئاشتیخوازیش نەبێت، دەتوانرێ بگووترێ کەبەسیستەمێکی جیاوازی کۆمەڵگا گەیشتبوو. بەڵام ئەمەش ڕاستییەکە تارادەیەکی مەزن ئازادی و یەکسانیخوازییەکەی ناواخنی خۆی لەدەستدابوو.

ڕێبازەکانی سۆسیالیزمی بونیادنراو، سۆسیال ـ دیموکرات و ڕزگاری نیشتمانی کە لەقۆناخی هۆڤێتی سەرمایەداری سەریانهەڵدا، لەئاکامدا پاشکۆو بەردەوامی سیستەمن. واتە لێیکەوتبوونەوە. بێگومان ئەگەر بڵێین بەتەواوەتی وەك ڕێبازو ڕەوتە یەدەگەکانی سیستەم ئامادەکران واقیعی نابێت. بەڵام ئەمڕۆ زۆر بەدڵنیاییەوە دەتوانین بڵێین کێشەی تێپەڕکردنی واقیع و شێوازی ژیانی سیستەمیان نەبوو، ئەگەر هەشبووبێت تەنیا لەبواری قسەکردن و تیۆرییدا ماوەتەوە. ڕیشەی ئایدیۆلۆژیا یەکسان و ئازادیخوازەکان لەدەرەوەی کۆمەڵگای پلەداری و چینایەتییە. لەئاکامی تامەزرۆیی بۆ ڕاوەستەی دیموکراتی و کۆمەڵکاری لەدایك دەبن. بەڵام لەڕێگای چەندین نموونەوە دەزانین کە لەمێژوودا یان لەڕێگای توندوتیژی یاخود بەرامبەر بەهەندێ سازش و قەرەبوو لەپێناو ونکردنی ناوەڕۆکەکەیان دووچاری گەندەڵی کراون.

کاتێك ئەوە بێنینە بەرچاوان کەئەمڕۆ وڵاتەکانی سۆسیالیزمی بونیادنراو هەڵوەشاونەتەوە، دەوڵەتەکانی دوای تێکۆشانی ڕزگاری نیشتمانی ئاواکران کەوتوونەتە ناو قەیران و حکومەتە سۆسیال دیموکراتەکان هیچ جیاوازیەکییان لەگەڵ موحافەزەکارەکاندا نەماوە، ئەوکاتە بەدڵنیاییەکی زیاترەوە دەتوانین بڵێین ئەم ڕێبازانە هەریەکەو مەزهەبێکی تایبەت بەسیستەم بووە. قەیرانی 1970 کان لەنزیکەوە پەیوەندی بەوەوە هەیە. ئەوە روونبۆوە کەئیتر سیستەم ناتوانێ سوود لەم مەزهەبە یەدەگانە وەربگرێت. بزووتنەوەی لاوانی 1968 لەناوەڕۆکی خۆیدا گوزارشت لەم ڕاستینەیە دەکات. ئەو ئەنجامانەی لێنەکەوتۆتەوە کەچاوەڕوانی و ئومێد دەکران. سەرباری ئەوەی هەرسێ ڕەوتیش دەسەڵاتیان گرتەدەست بەڵام پەیمان و بەڵێنەکانی خۆیان جێبەجێ نەدەکرد. ببوونە هۆی لەدایکبوونی چینێکی نوێی سەرمایەداری و بیرۆکراسی. لەزۆرلایەنەوە

لەسەرمایەداری کلاسیك دواکەوتووتربوون. ئەو قەیران و نەبوونی ئازادی و یەکسانییەی کەرێگایان لەپێشکردبۆوە، وەهایکرد بەدوای ئەو سیستەمەدا بگەرێن کەپێشتر رەخنەیان دەکرد.

ئـەم راسـتینەیە هەرەشـەیەکی جـددی بـوو سـەبارەت بـەرەوابوونی دەوڵـەتی سـەرمایەداری. ئـیتر لـەو توانـستە رشـت و بەهەندانە بێبەش دەبوو کەکاریگەریان دەکردە سەر جەماوەر. هێزە ئۆپۆزسیۆنەکانی جـەماوەر روویـان لـەو رێبازانـە دەکـرد کەپاشکۆو وابەستەی دەوڵەت نەبوون. لەگەڵ ئەوەی شۆڕشگێڕێتی 1968 چەندین کەموکورتی لـەخۆوە دەگـرت, بـەڵام رێگای لەپێش ئەم راستینەیە کردبۆوە. لەچـەپڕەوێتی نوێـوە تـاوەکو دەگاتـە فێمینیـزم، بزووتنـەوەکانی ژینگـەپارێزی و رێبازەکـانی کولتووری خۆجێیی بەرامبەر دەوڵەت وەك شێوازێکی نوێی ئۆپۆزسیۆن پێشکەوت. ئەمە سەرەکیترین فاکتـەربوو کەسیستەمی خستە ناو گێژاوەوە. لەلایەکی دیکەشەوە لەئاکامی زیادبوونی کێشەکانی ژینگەو سیاسەتی قەرەبوودان، بـەهۆی بەرزبوونـەوەی کرێ و هەژاری جەماوەر، کەمی و ناتەواوی داواکارییەکان رێگای لەپێش دارایی و نمایشی زیـادکردەوە. ناکۆکییـەکانی نـاوخۆی سیستەم لەتەوەری ئەمریکا ـ یـەکێتی ئـەوروپا ــ ژاپـۆن زیـادی کردبـوو. لـەدوای 1980کان وەك رێگەچارەی ئـەم قـەیران ــ ئاژاوەیە پێشبینی و چاوەڕوانی لەلیبرالیزمی نوێ (نیولیبرالیزم)کرا. هەڵوەشانەوەی یـەکێتی سـۆڤییەت لـە 1990 سـەرکەوتنی سیستەم نەبوو، بەڵکو فاکتەرێکی زیادکردنی قەیران بوو. لەژێر ئەم هەلومەرجانەدا" هەڵمەتی نوێی جیهـانگیری" لیبرالیزمی نوێ کەوتەرۆژەڤەوە. لەژێرکاریگـەری سـەخت و قورسـی بۆردوومـانی میـدیای یەکلایـەدا هـەوڵی ئافرانـدنی چـەمك و تیـۆری ساختەدرا. بۆئـەوەی ئامـانجی نـوێ بـۆ سیـستەم دیاریبکـەن خێرایـی بـەبونیادنانی تیـۆری درا. لـەجیاتی کۆمـۆنیزم بۆچـوونی "پێکدادانی شارستانییەتەکان" رەواجی پێدرا. بەتایبەتیش لەو جوگرافیانەی بەناو ئیـسلامین, نـاکۆکبوونی سیـستەمی رژێمـە ئاواکراوەکان لەگەڵ بەرژەوەندییەکانیان دەردەکەوتەپێش.

لەکاتێکدا سەرەتای حـەفتاکان پێـشکەوتنی گـەورەی بـەمجۆرە لـەجیهان روویانـدەدا بزووتنـەوەی چـەپڕەوێتی و کوردایـەتی پەیوەستدار بەکێشەی نەتەوەیی کوردان لەتورکیا، مەیلی چەپڕەوێتی کلاسیك و میللیگەرایی تێپەڕنـەکردبوو. بـەدرەنگوەختی و زۆرلەدواوە بەدوای شوێنپێی جیهاندا دەڕۆیشتن. لەکاتێکدا چەپی تورکیا لەمیانەی کەناڵەکانی کۆمۆنیزمی سۆڤییەت و چین و ئەلبانیاو ئەوروپا تێرخۆراك دەکـرا، چـەپی کـوردیش کەبزووتنەوەیـەکی کـزی رۆشـنبیران بـوو، لەناومارکەیـەکی تێکـەڵاوی کاریگەرییەکانی میللیگەرای سەرەتایی کوردو چەپی تورك دەژیا. وەك کەسێتی لەم قۆناخەدا خۆم پەیوەنـدیم لەگـەڵ هـەردوو مـەیل هـەبوو. هەوڵمـدا ببمـە هـەوادارو لایـەنگر. لەگـەڵ ئـەوەی هـەوادارییم بـۆ بـەرەی پـارتی کۆمۆنیـستی گـەلی تورکیـا (THKPC) لەپێـشتربوو کــە لەبزووتنـــەوەی لاوانــی شۆڕشــگێر جیاببووەنـــەوە، بـــەڵام لەبەرئـــەوەی پـــارتی کارکـــەرە پێـشکەوتنخوازەکانی تورکیـا بەشـێوەیەکی گـشتگیرتر نزیکـی کێـشەی کـورد دەبـووەوە, زیـاتر سـەرنجی مـنی رادەکێـشا. لەســەرتەختەی لەســێدارەدانیدا جەختکردنـــەوەی "دەنیــز گێــزمیش"ی رێبــەری رێکخــستنی کۆمۆنیــستی گــەلی تورکیــا لەسەربرایەتی ئازادانەی کورد ــ تـورك پـەیامێك بـوو پێویـستبوو بـەردەوام وابەسـتەی بـین. لەگـەڵ ئەمەشدا لەساڵی 1970 لەئەسـتانبۆڵ ببوومـە ئەنـدامی (DDKO). کاتێـك گەردەلوولەکـەی 12ی مـارت هـەڵیکرد لـەناو هەلومـەرجێکی ئـاڵۆزی بەمـشێوەیەی رێکخـستندا ئەگـەری ئـەوە هـەبوو هەرسـاتێك دەربکەومـە دەرەوەی یاسـا. هەربۆیـە لەئـەنجامی بەشـداریکردنم لەچالاکییەکی بایکۆتکردن کەبەبۆنەی شەهیدبوونی "ماهیرچایان" ئەنجامدرا، دەستگیرکرام، دواتـر بـەهۆی نـەبوونی شاهێدو بەڵگەی پێویست ئازادکرام، بەتایبەتی بینیم کەئەوشێوازە رێکخستنە ئومێدبەخش نییە، بەو بڕوایـە گەیـشتم راسـتتر ئەوەیـە بەرەو رێکخستنێکی نوێ هەنگاو بهاوێژم.

لەبەهاری 1973 بەبڕیاربوونمان سەبارەت بەرێکخستنێکی سـەربەخۆ، لـەو تواناکارییـەی لەبەردەسـتدابوو زیـاتر، لـەبواری واتـادا زۆرگـرنگ بـوو. ئـەوەی ئێمـە نەمـەیلێکی میللیگـەرای (نەتەوەپەرسـتی) سـەرەتایی کـورد بـوو، نەمـەیلێکی چـەپڕەوێتی

میللیگەرایی تورك بوو کەبەسۆسیال شۆڤێنی ناومان دەبرد، بەڵکو راستتر ئەوەبوو لەمیانەی شرۆڤەیەکی تایبەت بەمێژووو رەوشی بەرجەستەیی ئەوکاتە وەك "شۆڕشگێڕانی کوردستان" هەنگاو بهاوێژین. ئەمە گۆڕانکارییەکی رێبازبوو، رۆژبەدوای رۆژیش گرنگییەکەی زیاتر روونەبۆوە. لەبواری ئایدیۆلۆژیدا نەتوانەوە لەناو مەیلەکانی ستەمکاری نەتەوەی سەردەست و مەیلی کوردە (نۆکەرەکان) کەپاشکۆی دەسەلاتی ـ نەتەوەی زاڵ بوون، هەروەها بەدەستەوەگرتنی دەستپێشخەری لەبواری سیاسی، ناسنامەیەکی ئازادی بۆ فەراهەم دەکردین. لەو بڕوایەدام ئەم بڕاره راستبوو. ئەو تایبەتمەندییانەی لەهەناوی خۆی دەگرت کەگەلی کوردی بەرەو ئازادی دەبرد، هەروەها بەگوێرەی ئاستی کۆمەك و رۆڵەکەیان گەلانی دیکەشی بەرەو هۆشیاریبوون بەگەلێکی ئازاد دەبرد. بەئامانجکردنی ناسنامەی گەل بەبێ کەوتنە ناو میللیگەرایی نەتەوەی سەردەست و ژێردەست. لەهەمانکاتدا لەشوێن و کاتی خۆیدا بەرامبەر چەواشەکاری و لادانەکانی سۆسیالیزمی بونیادنراو، رزگاری نیشتمانی و سۆسیال ـ دیموکراتەکان گەرەنتییەك بوو. بەئەندازەی پێشکەوتنێکی دروستی زهنییەت، تایبەتمەندێتی ئەو رێگایەشی لەخۆوەدەگرت کەبەئاقاری سیاسەتی دیموکراتییانەدا دەڕۆیشت. بەشێوەیەکی زێدەڕۆیی جەختکردنەوە لەسەر رزگاری نیشتمانی لەوانەیە رێگای لەپێش بەلارێداچوونێکدا بکردبایەوە. شرۆڤەی دۆگماییانەی پرەنسیپی مافی چارەی خۆنووسینی گەلان کاریگەری لەسەرئەوە هەبوو. هەرنەتەوەیەك و دەوڵەتی خۆی وەك تاقە شرۆڤەی راستی ئەم پرەنسیپە دەبینراو دەرکی پێدەکرا. ئەم رەوشە کەسەرچاوەی خۆی لەچەمکی دەسەلاتی سۆسیالیزمی بونیادنراو وەردەگرت، کۆسپی دەخستەپێش خولقکاری رێبازەکە. بەلام کاتێك لەساڵی 1978 وەك PKK خۆمان راگەیاند، رێگای لەپێش زیاتر پێشکەوتنی ئەم لادانە گرت. لەجیاتی ئەوەی بکەوینە رەوشی بزووتنەوەکانی رزگاری نیشتمانی ئەوروپا، ئەو پێگەیەو شوێنگەیە بەهێزبوو کەببێتە رێبازێکی پشتبەستوو بەئازادی گەل. ئەگەر بەزانینیشەوە نەبێت, پێشکەوتنەکان لەگەڵ ئەو وەرچەرخانانە کۆکبوو کەبزووتنەوەی چەپ لەسەرئاستی دونیادا بەخۆیەوە دەبینی. ئەو شانسەی هەبوو ببێتە رێبازێکی خاوەن ئاییندە.

لەگەڵ ئەوەی هێشتا بەتەواوی قووڵ و یەکلانەبۆوە، بەلام کراوەبوونی بواری ئایدیۆلۆژی رێبازەکە بۆ پێشکەوتن، نەیدەهێشت بکەوێتە ناو لادانی گەورەو هەمیشەیی. بەسووربوونەوە بەناوکردنی ئەو سۆسیالیزمەی نوێنەرایەتیمان دەکرد بە"سۆسیالیزمی زانستی" ئەو پەیوەندییەی روونەکردەوە کەبەرامبەر کۆمەڵناسی لەئارادابوو. هەوڵدرا بەرامبەر نەخۆشی بەتەواوی نەبینینی راستییەکان تەگبیر پێشبخرێت کەسەرچاوەی خۆی لەوشکبوونی ئایدیۆلۆژی وەردەگرت. دیسان ئەو گیروگرفتە قورسانەی خودی کۆمەڵناسی بەدەستییەوە دەینالاند، تازە بەتازە پەیوەندیداربوونی بەکێشەکانی ژن، ژینگەپارێزی و کولتوور، گرنگی رێبازەکە دەسەلمێنێ. بەبێ چۆکدادان بەرامبەر ئالۆزییەکانی زانستی کۆمەڵناسی، رێبازەکەمان داخوازییەکانی یەکسانی و ئازادی زیندوودەکردەوەو دەریدەخستە پێش. بەلانی کەم توانرا لەرێگای رێبازەکەمانەوە سنوورێك بۆئەو تێکدانانە دابنرێ کەقەیرانی سۆسیالیزمی بونیادنراوو کۆمەڵناسی دەیاننایەوە، لەبەرئەوەی رێبازە چەپڕەوەکانی دیکەی تورکیا ئەم توانستەیان نیشاننەداو لەمیانەی کارەکتەری دۆگماییانەیان لەنێوان لیبرالیزمێکی تاکڕەوی پووچ دەهاتن و دەچوون, لەمارژینالبوون رزگاریان نەبوو. چونکە کەوتنەنێو رەوشی مەزهەبی بچووك, هەر لەسەرەتاوە شانسی سیاسیبوونیان لەدەستدا. ئەوگروپە بچووکانەی بەچەپە کوردەکانیش بەناو دەکران بەشێوەیەکی دامالراوتر هەمان رەوشیان بەخۆیانەوە بینی.

شانسی بەسیاسیبوونی رێبازی PKK لەنزیکەوە گرێدراوی تایبەتمەندێتییە ئایدیۆلۆژیەکەیەتی. بەخێرایی گەیشتنی بەو گەلەی کەبنکە جەماوەرییەکەی پێکدەهێنا ئەم راستییە دەسەلمێنێ. ئەگەر دووچاری نەخۆشی چینایەتی تەسك یان نەتەوەگەرایەتی تەسك بهاتبووایە، هەروەکو لەنموونەکانی دیکەدا بینرا, ئەویش لەمارژینالبوون رزگاری نەدەبوو. هەروەکو

دەزانـرێ سیاسـیبوونێکی قـووڵ روویـداوە. پێویـستە ئەمـە بـە"گـرفتی کـادیربوون" گرێبـدەین. خـودی کـادیر بـەهۆی ئـەم شێوەگرتنەی کەهەیبوو رۆڵی کۆسپنانەوەی دەبینی. یەکێك لەو فاکتەرانـەی دواتـر سۆسـیالیزمی بونیـادنراو بـەرەو داڕووخـان دەبـات، ئـەو دەستنیـشانکردن و رێکخستنانەیە کـەدواتر سـەبارەت بەکێـشەی کـادیر ئەنجامـدەدرێت و لـەئیفلیجبوون رزگـاری نابێـت. هێنـدەی رێبـازە سیاسـییەکەی مـۆدێلی رێکخـستنەکەی بـۆ پێـشکەوتن و گەشـەکردن گونجـاوو لـەباربوو. لـەبواری پاراستنیـشدا دەیتـوانی لەسـەربنەمای پاراسـتنی چـەکداری قۆنـاخ خـۆی بپـارێزێ. بـەڵام نـەبوونی ئەوکادیرانـەی خـاوەن ئـەو داواکاریانەبن رێگای لەپێش ئەوەکردەوە بەردەوام رێبازەکە زیانی بەربکەوێت و هەڵەبکات. خـوازرا ئـەم گرفتانـە بـەلاوەبنرێ کـەدەتوانین بەقـەیرانی رێکخستنیـشی بـەناو بکـەین. بـەدیهاتنی هەنـدێ پێشکەوتنی سـنووردار لەبنەڕەتـدا سەرچـاوەی خـۆی لەگەلەریبوونی بزووتنەوەکە وەردەگرت. بۆ بەدەستهێنانی پێشکەوتنی گەورەتر رێبازەکە پێویستی بەپرۆفسیۆنالبوون هەبوو.

گرنگترین بابەت کەپێویستە سەبارەت بەرێبازی سیاسی PKK روونبکرێتـەوە ئـەوەبوو ئایـا دەوڵەتێکی جیـاوازی لـەخۆوە دەگرت یاخود نا. سـەرباری ئـەوەی بـەردەوام دروشمـی "کوردسـتانێکی سـەربەخۆ" بەرزدەکرایـەوە، بـەڵام زەحمەتـە بگـووترێ بەواتای دەوڵەتێکی سەربەخۆ دەهات. وەك یـەکێك کەهەرەزێـدە نزیـك بـەم بابەتـە دەژیـام، ئەگـەر بڵـێین بەشـێوەیەکی قـووڵ چەمکی دەوڵەت بەتایبەتیش دەوڵەتی کوردستانمان تاوتوێ کردووەو گفتوگۆمان لەبارەیـەوە کـردووە راسـت نییـە. هەرچـەندە لـەبواری ئۆتۆپیـادا مـەیلێك بێـت، بـەڵام لـەبواری واقیعیـدا بـەرۆژەڤکردنی هێنـدە جێگـای سەرنجڕاکێـشان نـەبوو. لـەوەزیاتر کەداخوازییەکی وەهامان هەبوو یـاخود نـا، لـەو بڕوایـەدام کەسـەبارەت بەبـەهاداری و بـوونی بەرێگەچارە یەکلانەبووبوینـەوە. ئەوە مسۆگەرنەبوو کەبوون بەخاوەن دەوڵەت بەواتای چارەسەری دێ. لـەبواری تیۆریـشدا کێشەیەکی بەمـشتومڕ بـوو. پرسـی سۆسیالیزمی دیموکراتییانە یاخود دیکتاتۆریەتی پرۆلیتاریا بەردەوام مێشکی مرۆڤـی ئـاڵۆزدەکرد. هـەروەها ئـەو بۆچـوونەش بەکاریگەر بوو: لەسەر ئاستی دونیا لەمیانەی گەیشتن بەرەوشـی دەوڵـەت کێـشەکانی گـەلان و زەحمەتکێـشان چارەسـەرنەبووە. هەروەکو چۆن تـەواوی ئەمانە قاڵبوونەوەی سـەبارەت بەدەوڵـەت دەکـرد بـەجێگای سەرنجڕاکێشان، بـەڵام ئـەو هەستەشـی لـەلا دروسـتدەکردین کەکێـشەی وەهـا دروسـتدەکات بەرگـەگرتنیان زەحمەتـە. هـەروەها بەئەنـدازەی سـەختی و زەحمەتییـەکانی ئاواکردنی دەوڵەتی کوردان لەهەلومەرجی تورکیاو رۆژهەڵاتی ناوین، ئەو کێشەو گرفتە نوێیانـەی لەگـەڵ خـۆی دەهێنـا ئـاراوە بابەتەکەی ناسکتر دەکرد. وەك ئەنجام, لەجیاتی دەوڵەت هەرچەندە بەتەواوی ستاتۆکەشـی یەکلانەکرابێتـەوە, زیـاتر چـەمکی کوردستان وەك بژاری نیشتمانی دایك هەڵبژێردرا. هەروەها لەگووتەی "کوردستانێکی سەربەخۆ، دیموکراتیـك و سۆسیالیـست" دا کەوەك دروشمی سەرەکی هەڵبژێردرا بوو، دەرکی پێدەکرێت کەبژارێکی ئاشکرای دەوڵەت لەئارادانییە. مەزەندەی ئەوەدەکرا وەك رێگـای نـاوین و واقیعـیترین چـەمکی شۆڕشـگێڕانە بەشـێوەی کوردسـتانی ئـازاد بەرجەسـتە دەبـوو. کاتێـك گووتـەی شۆڕشگێڕانی کوردستان وەك لایەنگرانی کوردستانی ئازاد وەربگێڕین دەشێ شرۆڤەیەکی راستتر بێت. دواتر گرنگی ئەم گرفتـە ئاشـکرا دەبـوو. بەتایبـەتیش راگەیانـدنی دەوڵـەتی "فیـدراڵی کوردسـتان" لەسـەرەتای 1990 کـان و "ناوچـە ئازادەکـان" ی لەئەنجامی بەرخودانی PKK وە سەریانهەڵدا، دەبووە هۆی ئەوەی زیاتر بیر لەدەسەڵاتی دەوڵەت بکەینەوە.

بەتەواوەتی شینەکردنەوەی کێشەی دەوڵـەت لەئایـدیۆلۆژیای سۆسیالیـستیدا تەمومـژی زیـاتردەکرد. بـەڵام ــ مـاف چارەی خۆنووسینی نەتەوەکان ـ بۆچوونی "هەر نەتـەوەو دەوڵـەتی خـۆی" رۆڵـی سـەرەکی لەقورسـکردنی کێشەکەدا دەبـینی. کاتێـك دەتگـووت دەوڵـەت توندوتیـژی و شـەڕ دەکەوتـە نـاو مەسـەلەکەوە. نـەك شـەڕێك لـەپێناو بـەرگری رەوا، بەشـێوەیەکی گـشتی رەواکردنی شـەڕ لـەپێناو ئامـانجی سیاسـی گرفتێکـی دیکـەی گرنگـی پەیوەسـت بەبابەتەکـەوە بـوو. وەك بۆچـوون و فیکرێکـی سـتراتیژی ئـەوە پەسـند دەکـرا: ئەگـەر شـەڕ, بەتایبـەتیش شـەڕی گـەلی درێژخایـەن نـەبێت نەتـەوەکان رزگاریـان نابێـت،

کەنەتەوەکان رزگاریان نەبێت، رزگاری چینایەتیش بەدینایەت. ئەم گرفتانەی شەڕو دەسەڵات کە لەمێژووی تێکۆشانی ئازادیدا ڕێگای لەپێش بەلارێداچوونی گەورە کردۆتەوە، زیاتر جێگای خۆی لەرۆژەڤی PKK دا دەگرت.

لەم قۆناخەدا هێرشەکانی دەوڵەت بۆسەر ئێمە بەگشتی پارچەیەکی هێرشەکانی بوو بۆسەر بزووتنەوەکانی چەپ و کوردایەتی. ڕەوشێکی وەها لەئارادا نەبوو پێویستی بەپێگەیەکی جیاکاری بێت. بیرلەوە نەدەکرایەوە ببێتە ناوەندێکی تایبەت و درێژخایەنی بەرخودان. تەواوی نیشانەکان ئاماژەیان بەرووودان و هاتنی کودەتایەکی سەربازی دەکرد. دوو هەڵوێست لەئارادابوو ئەنجامبدرێ: یان ئەوەتا پەنامان بەرەو شاخەکان بردبووایە، یاخود بەرەو دەرەوەی وڵات، بۆ رۆژهەڵاتی ناوین پاشەکشەمان بکردبووایە. لەراستیدا پەنا بۆ هەردوو هەڵوێست بردرا. لەکۆتاییەکانی 1979 دا بەبێ ئەوەی بزووتنەوە زیانێکی ئەوتۆی بەربکەوێت خاوەنی تەواوی ئەو تواناکاریانە بوو کەبۆ هەردوولا پاشەکشێ بکات. پاشەکشێیەکە وردەوردە ئەنجامدەدرا. جگە لەهەندێ دەسگیرکردنی بێ بەختانەی وەکو "مەزلوم دۆغان و محەمەد خەیری دورموش" زیانێکی جددی ئەوتۆمان بەرنەکەوتبوو. توانیمان ببین بەبزووتنەوە، پارتی راگەیەنرا، بەو پێگەو شوێنگانە گەیشتبوو کەبۆ ماوەیەکی درێژخایەن بەردەوامی بەهەبوونی خۆی بدات و بڵاو ببێتەوە. هەربۆیە توانرا بەرامبەر بە کودەتای 12ی ئەیلول خاوەن پێشبینی بێت، بەرلەوەی کودەتای سەربازی رووبدات پێویستییەکان ئەنجامدرابوون. کرانەوە بۆ دەرەوەی وڵات بۆ ماوەیەکی درێژخایەن بیری لێنەدەکرایەوە. لەمیانەی چەند پەروەردەو راهێنانێکی سەربازی کادیران، شەڕکردن لەرێگای شەڕی گەریلایی درێژخایەنەوە وەك " یاسایەکی شۆڕش" شرۆڤە دەکرا. باوەڕیمان بەوەدەکرد هەمووشتێك وەك پلان و نەخشەکانمان بەڕێوەدەچێت.

هەروەکو پێشبینی دەکرا, لەدوای 1980 چەند گروپێك لەرۆژهەڵاتی ناوین پەروەردەکران و بەرەو وڵات گەڕانەوە. هەندێ خەبات لەپێناو ئاواکردنی بەرەیەك بەڕێوەبردرا ــ بەرەی بەرخودانی یەکگرتوو بەرامبەر فاشیزم ــ. بەڵام کاتێك ئیش و کارەکان بەگوێرەی پێویست بەڕێوەنەچوون پێداویستی ئەنجامدانی هەندێ خەباتی تیۆری خۆی سەپاند. هەربۆیە لەساڵی 1981 بەدواوە سەرەتا بابەتی " پرسی کەسایەتی لەکوردستان، ژیانی پارتی و تایبەتمەندییەکانی خەباتگێڕ" دوای ئەو "رۆڵی توندوتیژی لەکوردستاندا" و "سەبارەت بەرێکخستن" بەشێوەی موحازەرە پێشکەشم کرد، دوای تۆمارکردنی لەتایپ، کران بەکتێب. دوای ئەوەی خەباتەکانی یەکەمین کۆنفرانسی PKK (1981) و کۆنگرەی دووەمی PKK (1982) ئەنجامدران, هەوڵدرا بەشێوەیەکی بنەڕەتی و هەمیشەیی بەرەو وڵات هەنگاو بهاوێژرێ. شەڕی فەلەستین ـ ئیسرائیلی 1982 ئەم قۆناخەی خێراترکرد.

لەبنەڕەتدا رۆژهەڵات و باشووری کوردستان کە لەئەنجامی شۆڕشی ئێران هەلومەرجی گونجاو لەبارتریان بەخۆوە بینیبوو: بۆجێگیربوون و بەڕێوەبردنی کاروخەبات لەباربوون. نەك بیر لەمەنەکرایەوە. هەڤاڵ "محەمەد قەرەسونگور" لەوێ بوو کەلەشەڕو پێکدادانەکانی سیڤەرەك خاوەن ئەزموون بوو. ئەو توانایەی هەبوو پێویستییەکان جێبەجێ بکات. بەڵام کاتێك لەمانگی ئایاری 1983 لەئەنجامی دڵسۆزی و بێ ئەزموونی خۆی بووە قوربانی و شەهیدبوو بێ شانسییەکی گەورەبوو. ئەوەی لە"دووران کالکان و عەلی حەیدەر قەیتان" چاوەڕواندەکرا کەبەئامانجی پڕکردنەوەی بۆشایی بۆ ناوچەکە رەوانەکران ئاراستەکردن و جێگیرکردنی رێبازبوو. هەروەها خاوەنی رێنماییەکی گشتی وەهابوون کەلەبۆتانەوە تا دێرسیم هێڵێکی درێژی بەرخودان پێشبخرێت کەپێشتر بەرێبەرایەتی هەڤالان "کەمال پیرو مەعسوم قۆرقماز" هەوڵی بۆ درابوو، دەستگیرکردنی نابەجێ و بێبەختانەی "کەمال پیر" لەتەمموزی 1980 دا زیانێکی گەورەبوو. ئەوانەی چاوەڕوانی هەنگاوی راستەقینەیان لێدەکرا، "دووران کالکان و هەڤالانی بۆ یەکەمین جار رێگایان لەپێش ئەندێشەیەکی وەها دەکردەوە, هەروەکو بڵێی یاری بەرێباز دەکەن. هێندەی بەبیرم دێتەوە دەمگووت: "دووبارەکردنەوەی بوویەرەکانی رۆژهەڵاتی ناوین، هەروەکو ئەوە وایە

گوێدرێژەکە بۆیاخ بکەیت و بیفرۆشیتەوە خاوەنەکەی". کاتێك پێهەلگرتنی چاوەڕوانکراو ئەنجامنـەدران، ئـاگر لەخۆبـەردانی "فەرهاد کورتای" و هەڤاڵانی لەزیندانی دیاربەکر، ئەو ئەندێشەو بەرپرسیارێییەی بەرامبەر شـەهیدبوونی"مـەزلۆم دۆغـان و کەمال پیرو هەڤاڵەکانی لامان دروست دەبوو، رەوشمـانی بـەرەو تووڕەبـوون و کـین دەبـرد. بـەم ئامانجـەش لـەکانوونی دووەمـی 1984 ی کۆبوونەوەی کادیرانی ناوەندی کەژمارەیەکی دیاریکراو تێیدا بەشداربوون بەناوهێنان هەنـدێ هـەڤاڵانمان بەتونـدی رەخنەکرد ـ بەتایبەتیش دووران و جەمیل ـ.

2 ـ دووەمین هەڵمەتی"PKK"یی بوون.

ئـەو قۆناخـەی پێیگەیـشتبووین خـاڵی دووریـان و جیابوونـەوە بـوو، ئـاخۆ دەبینـە بزووتنەوەیـەکی پەنابـەری، یـان بزووتنەوەیەکی هاوچەرخی رزگاری نیشتمانی یـاخود بزووتنەوەیـەکی ئـازادیخوازی گـەل. بێدەنگی درێژخایـەن و بـەردەوامی بزووتنـەوەی ئـازادی بەرپرسـیارێتییەکەی قـورس بـوو. بەتایبـەتیش شـەهیدانی زینـدان و هەلومەرجـەکانی ئەشـکەنجەدان مسۆگەر پێویستی بەوەڵامدانەوە هەبوو. لەدۆخێکی پێچەوانەدا، نەدەشیا مۆرکی خیانەتمان لێنەدرێت. لەژێرئەم ئەندێـشانەدا بەشێوەیەکی ناتەواوو درەنگوەختـەوە پێـشوازی لەهەڵمـەتی 15ی ئـابی 1984 کـرا. لـەقۆناخی سـەرۆك وەزیرانـی "ئـۆزال"دا دیسان هەڵوێستی دەوڵەت بەگوێرەی قورسایی پێویست نەبوو. بەهۆی ئەو زهنییەتەی گەریلای وەك "گروپێکی وێـڵ دەبـینی" هیچ ئومێدێکی بۆ هەڵوێـست و نزیکبوونـەوە سیاسییەکان نەدەهێـشتەوە. لەمیانـەی ئەومتمانـە بێـسنوورەی بەرامبـەر هێـزی سەربازی کلاسیك هـەیبوو، لەچاوەڕوانی ئـەوەدابوو لەماوەیـەکی کورتـدا سـەرکوتمان بکـات. لەمیانـەی پروپاگەندەیـەکی زۆرو بەهاتوهوتەوە شاڵاوی بۆهێنایـن. تاوەکو کۆتایی 1984 هیچ سـەرکەوتنێك لـەئارادا نـەبوو. پـێش شـەڕی گـەریلایی کراوەبـوو. بەڵام کاتێك ئەو فاکتەرە رێگرانەی ناوخۆ ئەو کۆسپانەشی هاتەسەر کە "پ. د. ك" سەرچاوەکەی بوو، چەندەی هەوڵـدرا ئـەو هەنگاوو هەڵمەتە بەهێزانە ئەنجامنەدران کەچاوەڕوان دەکران. کاردانـەوەی گـەل ئـەرێنی بـوو. ئـەوەی لـەئارادا بـوونی نـەبوو، کـادیرانی فەرمانـدەیی راسـتەقینەبوو کەبەرێوەبەرایـەتی بزووتنـەوەو رێکخـستنەکەی بەرێوەببـەن. ئـەم کێـشەیە لەسـەرەتا تاکۆتایی مۆرکی خۆی لەئەنجامە نەرێنییەکان (نێگەتیفەکان)دا.

ئەو رەخنانەی کەمال پیرو مەعسوم قۆرقماز سـەبارەت بەتێکۆشـانی چـەکداری پێشیانخستبوو واقیعی بـوون. دوو هـەڤاڵی بـەهاداربوون کـەدەیانتوانی پێویـستییەکان جێبەجێبکـەن. شـەهیدبوونی کـەمال پـیر لـە 1982، مەعسوم قۆرقماز لـە1986 زیـانێکی گـەورەبوو دەرهـەق بەچـۆنییەتی پێشخـستنی شـەڕ بـەگوێرەی رێـساکانی خـۆی. دواتـر ئـەو پاشەکـشێ رێژەییـەی ئەنجامـدراو بەسـتنی سـێیەمین کـۆنگرەی PKK لـە1986 بـوو بەخـەباتی پێشخـستنی قـەیران. ئەمـەش بـەهۆی نـەبوونی تواناکارییەکان نەبوو، بەڵکو چەمکی خەوتن لەسـەر ئـەو تواناکاریانـە بەکاریگـەردەبوو کەبەهـەزارو یـەك بـەڵا ئـافرێنرابوون. هەڵوێستە ئاژاوەگێڕییەکانی کەسیرە تادواڕادە دەمارەکانی گرژدەکردین. سەرباری گشت کەموکورتییەکانیش لەساڵی 1987 بـۆ پێهەلگرتنێکی جددی و بەرچاو دیسان لەمیانەی رێنماییەکی بەرفراوان و تواناکارییەکی دیارەوە ئامـادەکرابوون. بـەڵام کاتێـك بوویـەری چـەتەگەرێتی نـاوخۆ کـە لەهـەناوی بزووتنەوەکـەدا جێگیربـوو، پێبـەپێ دۆخێکـی زانـینی بـەخۆوەگرت و لەگـەڵ بێبەرپرسیارێتی کادیرانی ناوەندی بوو بەیەك، ئەو کارو خەباتانەی زۆر بەهاداربوون و بەفیدارکارییەکی نائاسایی خەڵکانێکی بێژمار ئامادەکرابوون خستە دۆخێکی بێکەڵك، بێبەرهەم و لەکارکەوتوو.

بەرامبـەر بـەم رەوشـەی روونکردنـەوەی زەحمەتـە، پێگـەو شـوێنگەی سـەرۆکایەتی گـشتی کـەرۆژ لـەدوای رۆژ بارەکـەی گرانتردەبوو پێویستی بەئەنجامـدانی شیکردنەوەی گشتگیرو قووڵکردنـەوەی پـەروەردە دەکـرد. سـەرباری تـەواوی زەحمـەتی و قورسـاییەکەیەوە بەشـێوەیەکی سـەرکەوتووانە بەرپرسـیارێتی جێبـەجێ دەکـرا. لـەپێناو کەرامـەتی شۆڕشـگێڕی هـەر بەرئەندامێکی کادیر مسۆگەر یارمەتی و هاوکاری پێویستی پێشکەشکراوە. لەجیاتی رێز لەم کۆششەبگرن و خۆشیان کۆمەك و

بەشدارییەکی بخەنەسەر، بەلاَم کەوتنیان بۆناو شەڕێکی دەسەلاَتی ناوخۆیی تەواوی هەوڵ و کۆششەکانیان ژەهراوی دەکرد. گروپی "شاهین بالیچ، شەمدین ساقق، جەمالەکوێرو هۆگر" کە بە"چوارچەتە"کە ناویان دەبەین، بەشێوەیەکی فەرمی کوشتاری بەکۆمەڵی کادیرانیان دەستپێکرد. تاوەکو ئێستاش نازانرێ لەژێرناوی "لەناو شەڕدا شەهیدبوو" چەندین کادیرانی هێژایان گوللەباران کردووە. تاکو ئێستاش نهێنی مردنی تاریك و بەگومانی چەندین هەڤالانی هێژامان ئاشکرانەبووە. چەندین مرۆڤی ئاسایی، ژن و منداڵ کەنەدەبوو بکرێن بەئامانج، کوژران. دەستپێشخەری (مبادرة) ـ ناوەندی لەئارادا نەمابوو. تاکو ئێستاش دیارنییە تا چ رادەیەك زانیاری راستیان بۆمن رەوانە کردووە.

تەنیا ئەوکاتە توانیم هۆشیاربېمەوە کە لەکانوونی دووەمی 25ی مانگی 1990 لەبەرچاوم هاوڕێی منداڵیم "حەسەن بینداڵ"یان شەهیدکردو گووتیان"لەکاتی راهێنان (تدریب)بەهەڵە لێیدراوە". سەرباری باوەڕییە گەورەکانی وڵاتپارێزی و سۆسیالیستیم، بەلاَم ئەوتاوانە گەورانەی لەبونیادی بزووتنەوەکە بەشێوەیەکی هەرەدڕندانە ئەنجامدەدراو ناتوانرێ روونبکرێتەوە، رێگای لەپێش بێخەمی کردبۆوە. مەزەندەدەکرێ لەم نێوەندەدا لەژێرناوی قەلاَچۆکردنی سیخوڕێتی چەندین مرۆڤی بێتاوانیش لەنێوبردرابن. بەگوێرەی ئەوەی لەتەنیشت منەوە ئەنجامیاندا، لەوانەیە ئاستی تاوانەکانیان لەناوەوە (کوردستان) زۆر ترسناکتر بێ. کاتێك لەساڵی 1991 تاڵەبانی سەبارەت بەبابەتی "PKK" لەگەڵ تورکیا رێککەوت، لەگەڵ "پ. د. ك"بەیەکەوە شانبەشانی تورکیا بڕیاری "یان تەسلیم بوون، یان لەناوبردن" یان لەپێشدانایین و شالاَویان بۆ سەربزووتنەوەکەمان هێنا، سەرەڕای خەباتی مەزن و قارەمانێتی و پشتگیری گەل، چەندەی هەوڵدەدرا نەماندەتوانی لەقەیران دەربکەوین. کۆنگرەی چوارەمی 1990 و چەندین کۆنفرانسی ئەنجامدران لەنووسینی سەرئاو بەولاوە هیچ واتایەکی دیکەی نەبوو. سەرباری تەواوی ئەم خراپەکاریانە شیکردنەوەی قووڵی بەڵگەکراو، خەباتی کادیران کەساڵانە هەزاری تێپەڕدەکردو تەڤلیبوونی رەنوو ئاسای گەل نەوەستا.

بۆیەکەمین جاربوو پێشکەوتن و گۆڕانکاری جددی لەبەرەی دەوڵەت دەبینرا، لەگەڵ ئەوەی هەڵوێستی ئەرێنی تۆرکۆت ئۆزاڵ سەبارەت بەئاگربەست و گفتوگۆکردنی کێشەکەو گووتەی "ناسنامەی کورد دەناسین"ی سلێمان دیمیراڵ ئومێدبەخش بوون, بەلاَم جێگای متمانەنەبوون. ئەگەر لەبەهاری 1993 تۆرکۆت ئۆزال نەمردبووایە, یاخود وەك بانگەشەدەکرێ نەکوژرابووایە, لەناو بزووتنەوەش وەك کاردانەوە بەرامبەر زیانە بێواتاکانی گەریلا شەمدین ساقق 33 سەربازی بێ چەکی نەکوشتبووایە، لەوانەبوو ئاگربەست بەئاشتییەکی هەمیشەیی ئەنجامگیربێت. بەلاَم رەوشی ناوخۆی دەوڵەت، لەناو "PKK" شدا بەدەستەوەگرتنی دەستپێشخەری لەلایەن گروپی چەتەگەرێتی و خیانەتەکەی تاڵەبانی و بارزانی بوونە کۆسپ لەپێش سەرگرتنی ئەم شانسە، مەسەلەکان ئاڵۆزتربوون و سنووری خۆی تێپەڕکرد. لەساڵی 1994 تاوەکو 1998 داکۆکیکردن لەسەر خۆدووبارەکردنەوە تارادەیەکی مەزن هەردوو لایەنی لەپەلوپۆخست. بەو بڕوایەی کەقۆناخی 28ی شوبات دەنگێکی جیاوازەو لەساڵی 1998 دەوڵەت بەبێخەمی و بێوەلاَم نامێنێتەوە، هەنگاو بۆ ئاگربەستی یەکلایەنەنرا. لەئەنجامی داسەپاندن و فشارەکانی سەر سوریا ئەم وڵاتەم بەجێهێشت و ئەم قۆناخەش نەیتوانی رێگا لەپێش رێگەچارەیەك بکاتەوە. دەوڵەت وازی لەرەوشی شالاَوی بەرفراوان نەهێنا. بەگوێرەی خۆی دەرفەتی بۆرەخسابوو، لەوباوەڕە دابوو مسۆگەر مەسەلەکە بەرێگای سەربازی تەواو بکات و کۆتایی پێبێنێ. کاتێك ماجەڕا ناسراوەکەی ئەوروپا بەقۆناخی ئیمپرالی ئەنجامگیربوو، ئیتر هەنگاو بۆ قوناخێکی دیکە نرا. ئەم رەوشەش بەواتای دووەمین هەڵمەتی بە "PKK"یی بوون دێت.

ماوەی نێوان 15ی ئابی 1984 تاوەکو 15ی شوباتی 1999 کەدەتوانین بەقۆناخی "شەڕی چڕی ئاست نزم" بەناوی بکەین، دەشێ لەزۆر بوارو لایەنەوە هەڵسەنگاندنی هەمەلایەنەی لەبارەوە بکەین. هەروەکو چۆن دەتوانرێ هەڵسەنگاندن لەبواری مەسەلەکانی سەرۆکایەتی، پراکتیکی بەڕێوەبەرایەتی سیاسی و سەربازی بکرێت، لەهەمانکاتدا سەبارەت بەمەسەلەی

هونەری شەڕو دەسەلاتیش دەتوانرێ ئەنجامبدرێت. هەروەها بەئەندازەی راستی و هەڵە سەرەکییەکان، دەتوانرێ هەڵسەنگاندن سەبارەت بەو کارو خەباتانە بکرێ کەمسۆگەر دەبووایە جێبەجێ بکرێن، بەلام ئەنجامنەدران. هەروەها لەسەرئاستی جیهان دەتوانرێ هەڵسەنگاندن سەبارەت بەهەڵوەشانەوەی یەکێتی سۆڤییەت، هەڵبژاردنی کلینتۆن بۆ سەرۆکایەتی ئەمریکا، قەیرانی ئێراق و هەڵمەتی نوێی جیهانگیری بەشێوەیەکی قووڵ شرۆڤەبکرێت. هەروەها گرێدراو بەوە دەتوانرا چۆنییەتی تێپەڕکردنی چەپی کۆن و خاسییەتەکانی چەپی نوێ و خودی ئۆتۆپیای شۆڕشگێڕیش، لەبواری تیۆرییەوە سەرلەنوێ هەڵسەنگێنرێتەوە. دەتوانرا کەموکورتی و هەڵەی شرۆڤەکان دەستنیشان بکرێت و تەواوبکرێت.

3. هەندێ هەڵسەنگاندن سەبارەت بە"PKK"

هەوڵمدا چوارچێوەیەکی کورتی گەلاڵەی مێژووی "PKK" دیاربکەم. بۆ ئەنجامدانی هەندێ شرۆڤەو هەڵسەنگاندن چەندەی بڵێی ئەزموونبەخشە. پێشتر گووتەیەکی وەهام بەکارهێنابوو: "ئەوەی شیدەکرێتەوە سات نییە مێژووە، کەس نییە کۆمەڵگایە". کاتێك ئەمە لەسەر "PKK" پەیڕەوبکەین زیاتر دەرکی پێدەکرێت. ئەوەی لە"PKK"دا شیدەکرێتەوە, هەم مێژووی کوردە هەم کۆمەڵگاکەیەتی. بەتەواوی لایەنە ئەرێنی و نەرێنییەکان(پۆزەتیف و نێگەتیف)ی بەمجۆرەیە. بەمەرجێك تەنیا بتوانین بەشێوەیەکی راست بیخوێنینەوەو وانەکانی لێوەربگرین.

هیچ کاتێك گومانم لەوەنەبوو کە"PKK"یی بوون لەدایکبوونی کوردی هاوچەرخە. بەلام بەتەواوەتی ئەقڵم ئەوەی نەبڕیبوو کەئەو تاکانەی بەکورد ناودەبرێن لەلایەك هێندە ناکۆك، بێواتاو لاوازبێت، لەلایەکی دیکەشەوە هێندە راستگۆ، فیداکارو ئازابێت. چەندین شیکردنەوەم سەبارەت بەکەسایەتی ئەنجامدا. تائێستاش ناتوانم بڵێم بەتەواوەتی لەکەسایەتی کورد گەیشتووم و شیتەڵم کردووە. چونکە زۆرلەوە دوورخراوەتەوە کە هی خۆی بێت. هەرچەندە لەڕواڵەتدا وەك کورد دیاربێت، لەناوەڕۆکدا ببوو بەشتێکی دیکە. تەنانەت هەستی بەرەهەندو ئاستەکانی خیانەتیش نەدەکرد. نەیاساکانی سەبارەت بەمرۆڤ, نەئاژەڵ دەرهەق بەو پەیڕەو نەدەکرا. هەروەکو بڵێی جۆری سێیەمی زیندەوەرانە.

ئەو رۆڵە سەرەکییەی لەمەسەلەی"PKK"یی بووندا هەوڵی بینینم دا, پەیوەندی لەگەڵ بواری هزریدا ئاشکرابوو. بەلام چ وەك تاك بێت یاخود کۆمەڵگاو ئەو کوردە بێت کەوەك سەرچاوە نکوڵی لێدەکرا, چەندەی هەوڵمدا بەگوێرەی تیۆرییە کۆمەلایەتییەکانی لەئارادان شیتەڵ بکەین، بەلام لەکەموکورتی و پڕ لەهەڵە رزگاری نەبوو. هەرلەپێهەڵگرتنی 1975 دا هەروەکو بڵێی لەمیانەی فەرموودەی زەردەشتییەوە سەبارەت بەئیمپریالیزم و داگیرکاری گەلاڵەی بۆچوونەکانم دانابوو. ئەم چوارچێوەیەی مەزەندە دەکەم تائێستاش پارێزراوە، هیچی لەگرنگی و بایەخەکەی خۆی لەدەستنەداوە. ئێستاکەش دەتوانرێ بەکاربهێنرێ. چوارچێوەیەکی باشی ئەو بۆچوونە شۆڕشگێڕیانەبوو کەمۆرکی خۆی لەقۆناخ داوە؛ کۆمەك و بەشدارییەکی باشی لەشەڕی هزری شۆڕشگێڕێتی کوردستاندا کرد. ئەو گەڕان و کۆبوونەوانەی لەچوارچێوەی ئەم گەلاڵەیە لەکوردستان ئەنجاممدا جێگای سەرنجراکێشان بوو. ئەو گووتەیەی لە کۆمەڵەی بیناسازانی ئەنقەرە لەئاداری 1976 پێشکەشم کرد ناوبانگی دەرخستبووم. دواتر لەئاگری، دۆغو بایەزید، قارس ــ دیگۆر، دێرسیم، بینگۆل، ئەلازخ، دیاربەکر، ئورفا، عەنتاب بەردەوام بوو، لەمانگی ئایار دیسان لەئەنقەرە کۆتاییم پێهێنا. ئەو کاروانەی لە 15ی ئایار تەواوبوو، لە 18ی ئایار وەلامەکەم وەرگرت. کاتێك لە 18ی ئایار بەشەهیدکردنی هەڤاڵ "حەقی قەرار" لەلایەن عەلائەددین قەپانی ئەندامی گروپی "ستێرکاسۆر"ی گومانلێکراو وەلاممان درایەوە، بەو واتایە دەهات مەنجەلێك ئاوی کوڵاو بەسەرماندا بڕێژن. ئەمە رووداوێك بوو ئاراستەی مێژووی گۆڕی. شیمانەی پەیوەندی ئەم گروپە گومانلێکراوە لەگەڵ "پ. د. ك" و پاشماوەی هەندێك گروپی تورك و تەنانەت هەندێ گروپی گرێدراوی دەوڵەت، بەشێوەیەکی خێرا شەڕی هزری بەرامبەر چەند ئامانجێکی جیاواز خستبووە رۆژەڤەوە. هەرزوو شەڕی هزری کەوتە ناو مەترسی بوون بەئامرازی شەڕی ماددی.

کاتی هەڵکەوتەی کوشتنی 37 هاوڵاتی بوو کە لە 1ی ئایار لەخۆپێشاندانی کرێکاران لەئەستەنبۆڵ لەئەنجامی پیلانگێڕی کوژران و لەهەمانکاتدا هەوڵی تیرۆرکردنی "بولند ئەجەوید" درا. ئەوکاتانە بوو کەتورکیا رووخساری قێزەونترین شەڕی ناوخۆیی پێوە دیاربوو. لەژێرئەم هەلومەرجانەدا بەخێرایی بەبڕیاری پارتیبوونی گروپ گەیشتین. وەك پێویستییەکی گرێدان بەبیرەوەری شەهید "حەقی قەرار" لەپاییزی هەمان ساڵدا لەشاری عەنتاب چوارچێوەی بەرنامەم ئامادەکرد. دووبارە گەڕامەوە ئەنقەرە، دواتریش لەگەڵ ئەو هاوسەرێتییە سەیرەی کەدەزانرێ لەسەرەتاکانی هاوینی 1978 دا لەدیاربەکر گیرسامەوە. ئەگەر ئەم مەسەلەیەی هاوسەرێتییە وەك شەڕێکی گەورەی هزری، سیاسی و هەست و سۆز هەڵسەنگێنرێ راستترە. لەبەرئەوەی کەسایەتی "کەسیرە" لایەنی عەلەوی، کوردو دەوڵەتی تێدا کۆببۆوە، سەبارەت بەو شەڕە هزرییەی تێیکەوتبووم تادواڕادە بزوێنەرو هاندەربوو. کاتێك هاتەریزی گروپەوە وەك ژن دەبووایە ڤەبوون ئەنجامبدات و سەرنجڕاکێش بێت. هەروەکو ئاوێکی مەنگ و قووڵ چەندە دەچێتە ناویەوە کاریگەری خنکێنەرانەی خۆی نیشاندەدات. دوو رێگا هەبوو دەتوانرا پەیڕەو بکرێت: یان دەبووایە بەتەواوەتی لێی دووربکەومەوە، یاخود مەترسییەکە لەوە دووربخرێتەوە کەبتخنکێنێ. دوورکەوتنەوە رێگایەکی هەرزان بوو، بەواتای دۆڕاندن دەهات. هەرچی داواکردنی هاوسەرێتی بوو لەلایەك لەپێناو بەختەوەری گروپ بوو، لەلایەکی دیکەشەوە ئەوەم بەراستبینی کەپێویستە لێکدانەوەو حیسابی راستەقینەی لەگەڵ من هەبێت. ئاشکرایە پەیوەندییەکی سیاسی، هزری و سۆزداری بوو. وەهابیرم دەکردەوە: سۆسیالیستێکی کوردبێت لەوە باشتر نابێ، ئەگەر وەك شیمانەیەکیش ئەرکداری دەوڵەت دەربکەوێت، ئەوا ژیری و توانست دیاری دەکات کامیان ئەوەیتر بەکاردێنێ. هەرچەندە سنووردارییش بێت لەم لایەنەوە بڕوام بەخۆم هەبوو. بەڵام غرورم ئەوەی پەسند نەدەکرد کەژنێکی بەڕواڵەت کورد بەم دۆخەی بەیەکێك لەئەندامانی دەوڵەت لەقەڵەمی بدەم. تەنانەت ئەگەر وەهاش بێت، دەتوانرا لەکەسایەتی ئەو ژنەدا تێکۆشان بەرامبەر بەدەوڵەت بکرێ. بەڵکو ئەم تێکۆشانە تەنیا لایەنەکانی بەرەو شەڕی قورس نەدەبرد، لەوانەیە بەرەو رێککەوتن و ئاشتیشی ببردبووایە. هەستی بەمجۆرەم هەبوو.

هەرچی بابەتی عەلەویگەراییە، لەبەرئەوەی هێندە نەریتی سوننیگەراییم بەجددی وەرنەدەگرت، وەك فاکتەرێکی دیکەی وروژاندن بینیم لەپەیوەندی بەستندا. وەها بیرمکردەوە: لەرێگای پەیوەندی دەتوانین هەردووکمان کۆمەك بە بەیەکەوەژیانی کوردە عەلەوی و سوننییەکان بکەین. لەبەرئەوەی بنەماڵەکەی لەیاخیبوونی دێرسیم لایەنگری کەمالیستەکانیان کردبوو، دواتریش جێگای خۆیان لەناو سۆسیال ـ دیموکراتێتی پارتی گەلی کۆماری (CHP)دا گرتبوو، لەلای من وەك دەرفەتێك بینرا. دەشیا سۆسیال ـ دیموکرات بۆ من ببێتە دەرگایەکی رێککەوتن و ئاشتی. بەڵام هەروەکو دواتر دەرکی پێدەکرێ، هەروەکو چۆن سۆسیال دیموکراتییەتی CHP بۆیاخێکی دەوڵەت بوو، چەپڕەوێتی و سۆسیال ـ دیموکراتێتی "کەسیرە"ش خاوەن هەمان کارەکتەربوو. لەئەنجامی شەڕە مەزنە دە ساڵییەکەی زهنییەت، رێککەوتن لەگەڵ کوردایەتی، عەلەویگەرایی و دەوڵەتگەرایی چەپڕەوی ئەم ژنە بەدینەهات. هەڵوێستی کوشتنم لەجێدا نەبینی کەرێکخستن هەیبوو. چەندە سەرسوڕهێنەرە هەروەکو لەمەسەلەی رفاندنە نامەردانەکەی دژی من ئەنجامدرا دیسان ئەویش بەیارمەتی دەزگای هەواڵگری یۆنان رفێنرا. لەدوای ئەم رووداوە کەلەساڵی 1987 روویدا جارێکی دیکە بەدەرنەکەوتەوە.

هەندێ ساختەکار هەم لەناوەوەی رێکخستن هەم لەدەرەوە بەهۆی ئەم پەیوەندییەوە لەبڵاوکردنەوەی بووختانی گەورە، گومان و قسەو قسەلۆك دوودڵ نەبوون. لەراستیشدا ئەم شەڕەی زهنییەت لەوانەیە زەحمەتترین ساتەکانی ژیانم بووبێ کەپێویستی بەکۆششێکی نائاسایی و دەرەوەی توانای مرۆڤ هەبوو، شەڕی وڵاتپارێزی، ئازادی و ئەشق بوو کە لەوانەبوو بەرەو مرۆڤی کوردی ئازاد، بەتایبەتیش بەرەو شێوەگرتنی ژنی ئازادمان ببات.

ئەو پرسەی پێویستە پرسیار بکرێ: ئایا تا چ رادەیەك شەڕی زهنی راست و بەجێ دەبێت کاتێك لەمیانەی ئەنجامی بەمجۆرە سیاسەت و رووداوەکانی توندوتیژی بەیەکتربگەن. جێگای ئەمجۆرە پرسیارانە لەناو سروشتی سیاسەتی ستەمکاریدا نابێتەوە. ئاشکرایە نەخۆشییەکانی ئەمجۆرە سیاسەتە وردەوردە ئێمەشی دەگرتەوە.

دووەمین هەڵمەتی زهنی گەورە کەئەنجاممدا هەڵسەنگاندنێك بوو بەناوی "مانیفێستۆی شۆڕشی کوردستان". بەتایبەت ئەم هەڵسەنگاندنەم لەتەمموزی 1978 لەدیاربەکر بەدەستنووس نووسی. دەبێ ئاماژە بەوە بکەم کەئەم هەڵسەنگاندنەم لەناو هەلومەرجی شەڕی بەڵای "هاوسەرێتی" دا نووسی. دەگێڕنەوە، لەم قۆناخەدا "محەمەد خەیری دورموش و جەمیل بایق (هەڤاڵی دیکەش لەوانەیە کەمال پیر بێت)" جارێکیان هاتوونەتە ئەوماڵەی تێیدا دەمامەوە. کاتێك رەوشی پەیوەندی نێوانمان دەبینن، دەکەونە ناو تووڕەییەکی مەزنەوە. دەڵێن " ئەم ژنە چۆن دەبێ وەها نزیکی رێبەرەکەمان ببێتەوە؟ وەرن بابیکوژین، مەسەلەکە بشارینەوەو نەهێڵین ئەم هەڤاڵەشمان پێی بزانێ". بەلام هەڤاڵ کەمال پیر کەبەردەوام زانیویەتی گەورەیی خۆی بپارێزی، بەرامبەر ئەم رەوشە هەڵوێستێکی پێگەیشتووانە نیشاندەدات. گوتوویەتی "بەهەرحاڵ دیارە هەڤاڵ شتێك دەزانێ، بائێمە لێیبگەرێین". بەلام کاتێك لەزیندانی دیاربەکر لەمانگرتن تامردن دایە، هەروەکو بلێی وەسیەت دەکات دەڵێ" پێویستە سەبارەت بەم مەسەلەیە پارتی زۆر هەستیار بێت و لەبیر نەکات". مانیفێستۆ، مانیفێستۆی دامەزراندنی ئەو پارتەیە کەبیرمان لەراگەیاندنی دەکردەوە. ئەو رۆژنامەیەی بەناوی "سەرخۆبوون" بیر لەدەرخستنی دەکرایەوە، لەیەکەمین ژمارەیدا مانیفێستۆی تێدا بلاودەکرێتەوە. کاتێك سەبارەت بەمانیفێستۆ بۆ دواوە بگەرێینەوەو تەماشابکەین دەتوانین وەك گوزارشتی گشتگیری کۆبوونەوەی 1973، فەرمانەکانی 1975 و ئاخافتنە نهێنییەکانی ساڵی 1977 هەڵسەنگێنرێ. ئاشکرایە کە لەمانیفێستۆی کۆمۆنیستی دەچێ. لەناوەڕۆکەکەیدا دیارە تایبەت بەگەلی کوردستان نییە، بەڵکو بەشێوەیەکی ناراستەوخۆ موخاتەبەی تەواوی کۆمەڵگاکانی رۆژهەلاتی ناوین دەکات. ناوەڕۆك و ئسلوبەکەی (شێوازەکەی) لەنەتەوەگەرێتی زیاتر، نزیکی ئازادی کۆمەلایەتی (کۆمەڵگا)یە. هەروەکو چۆن نەتەوەگەراییەك پەسند نەدەکرا کەئازاد نەبێت، بیر لەئازادییەکیش نەدەکرایەوە کەدەنگی نەتەوەیی نەبێت. لەمیانەی ئەو خێراییەی لەمانیفێستۆ وەرگیرا هەنگاونان بەرەو پارتیبوون ژیانیی و دەستلێبەرنەدراو بوو. تەنیا کێشە تەکنیکی و وردەکارییەکانی دەرهەق بەناوو بەشداران، گرفتی هێندە جددی نەبوون.

بەهۆی تایبەتمەندێتییەکانی ئەو قۆناخەی تێیدا بووین ئاواکردنی پارت مەسەلەی ناموس بوو, ئەو تواناکاریانەمان نەبوو یەکسەر وەلام بدەینەوە. بەلام لەهەرهەنگاوێکدا دەبینرا بۆشاییەکی گەورەی رێزوشەرەف لە ئارادایە. هەروەك بلێی هەمووشتێك دووچاری خیانەت هاتبوو. شاخ ـ دەشت، گوند ـ شار، مێژوو ـ هەنووکە، تاك ـ کۆمەڵگا، دەوڵەت ـ هاوولاتی، ژن ـ پیاو، منداڵ ـ دایك و باوك، رێگا ـ رێبوار, بەکورتی هەموو دووالیزمێك بەشێوەیەکی کوێرو خیانەتکارانە تەماشای دەکرد. مسۆگەر دەبووایە شتێك ئەنجامبدرێ. دەکرێ پارتی واتا بەم دووڕیانانە ببەخشێ و بیانخاتە رێگای چارەسەرییەوە. ئەوەی دامەزرابوو بەواتای پارتێکی تەسك نەبوو, بەڵکو شێوازێکی نوێی ژیان بوو. وەرچەرخانی ناسنامە دەسەپێنرا. بەهیچ بیانووێکەوە نەدەتوانرا تائەو رادەیە ناکۆکبوون و نەگونجاوبوون لەگەڵ وڵات، مێژووو هاوچەرخبوون روونبکرێتەوە. راستی و لاوازییەکانمان هەرچییەك بێت، دەستێوەردانی ئەم رەوشە مەرج بوو. لەم دۆخەدا بەپارتیبوون وەك چالاکییەکی گیانبازی (خۆکوژی) بوو. بەلام بەزانینەوە خۆکوژی تاك نییە، بەواتای کاردانەوە بەرامبەر ئەو ژیان و رەوشەی کۆمەڵگا تێیدایە، خۆکوژییەکە لەپێناو تاقیکردنەوەی شانسی ژیانی شەرفمەندانەیە ئەگەر بەقەد کونی دەرزیش دەرفەتی هەبێت؛ بەواتایەکی دیکە چالاکی رزگارکردنی ناموسە. بەپارتیبوونمان شێوەیەکی سەربەخۆو تایبەتی چالاکی ناموس بوو کەبەشێوەی جیاواز پراکتیزە دەکرا. من لەجیاتی ئەوەی خۆم فیدای ئەوچەمکە تەسکانەی ناموس بکەم کەلەمنداڵییەوە لێم رادەکرد، چالاکییەکی ناموس بژاری من بوو کەواتایەکی مێژوویی و کۆمەلایەتی هەبوو. روونکردنەوەی بەرۆژەڤکردنی ئەم چالاکییە

لەمیانـەی بەرژەوەنـدی چـینایەتی، نەتـەوەیی، ئـەتنیکی، ئـایین و بنەماڵەگـەرایی ئاسـتەمەو نابەجێیـە. فاکتـەری سـەرەکی ئـەوەبوو، کەچالاکی ئـەو مرۆڤانـەی نـاو کۆمـەڵگا (گـەل)بـوو کەبەهـەزارو یـەك زەحمەتییـەوە خۆیـان رۆشـنکردبوو، ئەمـەش روونکردنەوەی هەرە نزیك بەراستی بوو. لێکچواندنی بەئەنارشیتسە روسەکان (نارۆدنیکەکان)کـە لەمێـژوودا دەناسـرێ زیـاتر دەرکی پێدەکرێت. کاتێك تەماشای کاریگەرییەکەی بکەین دەتـوانین بڵـێین کـەرۆڵی شـێوازی پـارتیبوونی بینیـوە. یـەکێك لـەو پێشکەوتنانەیە کەوەڵامی پێداویستییەکی گشتی و شەرەفمەندانەی داوەتەوە.

ئەوخەباتـە هزریانـەی لەسـەرەتاکانی 1980 ئەنجامدانـدا زیـاتر بـەلای چارەسـەرکردنی پەیوەنـدی نێـوان سیاسـەت و توندوتیژیدا بـوو. ئاخافتنـەکانی سـەبارەت بـەرۆڵی توندوتیـژی لەکوردسـتان، بـەرەی رزگـاری نیـشتمانی، پرسـی کەسـایەتی و رێکخستن زیـاتر تایبـەت بەچارەسـەرکردنی کێـشەوگرفتە بەرجەسـتەکان بـوو. کاریگـەری ئـەزموونی فەلەسـتین ــ ئیـسرائیلی رۆژهەڵاتی ناوین لەئارادابوو. خەبات و کۆششە فیکرییەکانی چـەندین سـاڵ بـەردەوام بـوو، تـەنیا تـوانی توێـژێکی سـنووورداری لاوان هۆشـیاربکاتەوە. هـەژانی گـشتی و قـووڵی کۆمـەڵگا گرێـدراوی ئـەو هـەنگاوە سیاسـی ـــ سـەربازییانەن کەکاریگـەری لەسەرهەموو کەسێك بکەن. لەمیانەی هاوێشتنی ئەم هەنگاوانەوە، پارتیبوونی راستەقینە دەیتوانی کامڵبوونی خۆی بسەلمێنێ. لەرەوشێکی پێچەوانەدا وەك ئەوەی لێدەهات کەبەنەخۆشییەکی منـداڵی بمرێـت. کاتێـك بـەرخودانی زینـدان لەگـەڵ خـەبات و کۆششەکانی رۆژهەڵاتی ناوین بوون بەیەك، ئەوا هەڵمەتی گەریلا ناچاری و دەستلێبەرنەدراو بوو. هیچ دژە شـالاوێکی ئـەرێنی لەئارادانـەبوو کۆسـپ بخاتـە پـێش ئەمـە. دەوڵـەت لـەناو دۆخێکـی نکـوڵێکردن و سـەرکوتکردنی سـەرتاپاگیری دابـوو. هـەردوو دیـاردەش لەپێگـەی یـەکتر نەناسـین و پەسـندنەکردندا بـوون. گـەڕان بـەدوای زەمینـەی رێککـەوتن لـەخۆڕابوو. هەڵوێـستە سەیرەکانی "کەسیرە"و"حوسێن یلدرم"ی پارێزەر کە لەم قۆناخەدا دەرکەوتبوو، دواتر ئێمەی بـەرەو ئـەو تێفکرینـە بـرد ئایـا دەشێ گرێدراو بەدەوڵـەت بێـت. بـەڵام زەحمـەت بـوو سـەرەداوێك بدۆزرێتـەوە کەبـەم واتایـە بێـت. تەنانـەت نیـشاندانی ئـەم بوێرییە زەحمەت و قورستربوو. هەڵوێستەکانی دواتری "محەمەد شەنەر"و "سەلیم چروقایە"ش گومانی بەمجۆرەیان دەرهەق هەبوو. بەڵام ئەگەر هەڵوێستی خۆشیان بووبێت، ئەو هێزەی نەبوو سیخوڕییەکی هەرزانیش تێپـەڕ بکات. هەربۆیـە بـیر لـەوە نەدەکرایـەوە حیـسابێکی جـددییان بۆبکرێـت. هەڵـسەنگاندنی سـەبارەت بەهەڵمـەتی 15ی ئـابی 1984 ئەنجامـدرا دەرهـەق بەوەنـەبوو کەبۆچـی ئەنجامـدرا, بـەڵکو لـەبارەی نەخـشەو فراوانییەکـەی بـوو. بـەهیچ جۆرێـك هەڵوێـستێکی خوڵقکارانـەی سەربازی نیشاننەدرا. جگە لەگەریلا لەهەموو شتێك دەچوو. بەردەوام ئەم پرسیارە دووپاتکرایـەوە بۆچـی نـەتوانرا رێبـازێکی راستی گەریلایی پەیڕەوبکرێت. تەنانەت نزمترین ئاستەی پێویستییەکانی پارتیبوون لەناو گەریلادا نەبینراو رەنگی نەدایەوە. لەو بڕوایەدام دوو فاکتەر رۆڵی لەمەدابینی. یەکەمیان: هەر لەسەرەتاوە پێداگرییە گەورەکەی مـن لـەپێناو لەسـەرپێ راگـرتنی ئـەو کەسـایەتییە لاوازانـەی بـەباوەڕی و هۆشـیارییەکی بنـچینەییەوە تـەڤلی شـەڕی هـزری و کۆشـشە کردارییـەکان نـەبوون. هەروەکو لەبزووتنەوە چەپەکانی تورکدا دەبینرا. بنکە دەیخواسـت لەمیانـەی قەڵـەمبازێکی بـاروت تەقانـدن ئـەنجامگیر بێـت. هەرچی ئێمەش بووین دەمانخواست خاوەن ژیانێکی شایستەو بەسەرکەوتنیان بگەیەنین. لەم ناوەدا هەنـدێك کەسـی خـۆجێیی (محلی)کە بەخێرایی ناویان دەرکرد، هەستیان بەبۆشایی ریزەکانی فەرمانـدەیی کـردو لەپڕکردنـەوەی درەنـگ نەکـەوتن. ئـەم مەیلـەی دواتـر وەك گروپـی "چوارچـەتە" یەکلادەبێتـەوە, نـەك تـەنیا پـارتیبوون, بـەڵکو بـچووکترین پێویـستییەکانی بەکۆمەڵگابوونیشیان نەدەناسی. لەوێل و چەتەکان خراپتر، ئـەم توخمانـە خراپـەکاری و تێکـدانی وەهایـان ئەنجامـدا تەنانـەت نـاقۆڵاترین سـیخوڕی ئـاژاوەگێڕیش بەئەنقەسـت نـاتوانن ئـەنجامی بـدەن. کاتێـك جۆرێـك لـەرێگری خـۆجێیی و کاریگەرییـە لاوازەکـانی پـارت رووبـەڕووی یەکتربوونـەوە. گۆڕانکارییـەك جێگـای بـاس بـوو کەسـەریهەڵدابوو, ئـەم رەوشـە تـاوەکو کۆتـایی قۆناخی پووچەڵکردنەوەی دووەمین هەڵمەتی پارتیبوون بەردەوام بوو.

لەکاتێکدا هێشتا لـەقۆناخی زهنییەتـدا لەلایـەن "کەسیرە"و "شـاهین دۆنمـاز"و هاوشـێوەکانیان هـەوڵی بێکاریگـەرکردنی یەکەمین هەڵمەتی بـەپارتیبوون دەدرا، دووەمـین هەڵمـەت لەلایـەن چـەتەگەرێتییەوە رۆحـی دەکێشرا. هـەر هەڵمـەتێکی وەك تـــەگبیر بـــیری لێدەکرایـــەوە رووبـــەڕووی پێکهاتـــە کۆنکرێـــت بووەکـــەی چـــەتەکان دەبـــۆوەو دەتوایـــەوە. وەك رێبەرایـــەتی نەکـەموکورتی ئێمـە، نەپـەلامارەکانی دەوڵـەت و بـەکرێگیراوەکان رێگایـان لـەپێش ئەوەنـەکردەوە. کاتێـك بڵـێین پەینـەبردن بەهێزی چەتەگەرێتی و نیشانەدانی هەڵوێستی بەکاریگەر هۆکاری سەرەکین, واقیعیترە. سەرکەوتن نەهی سەرۆکایەتی، نـەهی دەوڵەت، هی چەتەگەرێتی بوو. هەڵبەتە رەوشی ئێستا کەجاشەکانی دەوڵەت و سـەرۆك جاشـەکان زۆربـەیان لەتەسلیمکارەکانن بەشێوەیەکی باشتر ئەم دیاردەیە رووندەکاتـەوە. بـەڵام ئـەم چـەکەی دەوڵـەت بەتـەواوەتی پێیـەوە نووسـا هـەروەکو کاریگـەری بومــەرانگ (چــەکێکی تایبــەت بــە ئەبورژینــەکانی تیرەکۆنــەکانی ئوســترالیایە، کاتێــك ئامــانج نــەپێکی دژی خاوەنەکـەی دەگەڕێتەوە) خاوەن ئەو کاریگەریەش بوو کەبەدژی خۆیدا بچێتەوە. دواتر ئەمە دەبینرا. هـەروەکو چـۆن لەسـەرەتای 1990 کـان پـشتگیریکردنی سـەرۆك خێڵـەکانی باشـوور دواتـر بەشـێوەی دەوڵـەتی فیـدراڵ رووبـەڕوویان بوویـەوە، سـەرۆك خێڵـە بـەکرێگیراوەکانی بـاکووریش لەسـەربنەمای جاشـایەتی و تەریقەتگـەرایی ئـیتر بەشـێوەیەك لەپێکهاتـەی سیاسـی و سـەربازی دەوڵەت بەجێبوون کەناتوانرێ رووبەڕووبوونەوەیان لەگەڵدا ئەنجام بدرێت.

لـەبواری گەوهـەرو ناوەڕۆکـدا, لـەم قۆناخـەدا دەزگـای سـەرۆکایەتی بـەزیادەوە رۆڵـی خـۆی بـینی. بەئەنـدازەی گرفتـەکانی رێبازی سەربازی، سیاسی و ئایدیۆلۆژی، ئەوا لەهەوڵـەکانی پـەروەردەی سـەرەکی کـادیران، پەیوەندییـەکانی گـەل، لۆجستیك و چـەکدارکردن زیاترلـەوەی چاوەڕوانی لێـدەکرا رۆڵـی خـۆی بینیـوە. لەوانەیـە سـەبارەت بـەجێگیربوون مەسـەلەی جێگـۆڕکێ رەخنەبکرێت. بەڵام کاتێك ئەمەش لەگەڵ تواناکارییەکانی جولانەوە لەناو ئاسایشێکی درێژخایەنـدا بـەراورد بکرێـت، رەخنـە هێزی خۆی لەدەستدەدات. سەرباری ئامـادەکردنی ئـەو هـەموو تواناکاریانـە, بـەڵام رێبەرایـەتی پراکتیکـی رێبـاز (بزووتنـەوە) نەلەبواری سیاسی نەسەربازی رۆڵی خۆی نەبینی، ئەمەش مەسەلەیەکە هەرە زێدە بەپێویستی تاوتوێکردن و هەڵوەستە هەیە. لەپێناو گەیشتن بەسەرکەوتن هەمووشتێکیان لەبەردەستـدا بـوو. لەچـەك تـاوەکو پـارە، لـەجێگرتن تـاوەکو پەیوەنـدی دەرەوە، لەپەیوەندییەکانی گەل تاوەکو پەیوەندی دەوڵەتان، لەهەمووجۆرە پاڵێوراوێکی کادیرو جەنگاوەران، تاوەکو دەگاتـە ژمارەیـەکی زۆری کـادیری پـەروەردەکراو، تـەواوی ئـەم تواناکاریانـە تـەنیا بەدەسـتی بەرپۆوەبەرایەتییـەکی دروسـتی سـەربازی، سیاسـی و رێکخستنی شێوەی پێدابووایە، ئەوا ئاراستەی گۆڕانکاری و پێشکەوتنەکان زۆرجیاوازتر دەبوو. لەوانەیـە دەسـەڵاتی دەوڵـەتێکی بەدەسـت نـەدەهێنا. لەبنەڕەتـدا ئەمـە ئامانجێکـە بەشـێوەیەکی ئـەوتۆ نەخـشەی بۆنەکێـشراوە. سـەرباری ئەمـەش بەسـانایی دەتوانرا بەچارەسەرییەکی دیموکراتییانە بگەین. بەتایبەتیش بەبێ ئەوەی لایەنەکان هێنده زیانیـان بەربکـەوێت و دووچـاری ئێش و ئازاربێن, دەتوانرا ئـەم ئەنجامـە بـەدیبهێنرێ. چـەتەگەرێتی ناودەوڵـەت و نـاو "PKK" هـەروەها کۆمیتـەی ناوەنـدی "PKK" بەرامبــەر ئەنجامگیرنــەبوونی بەرپرســیارە. چـونکە خــاوەن لــەرۆڵی خـۆی دەرنەکـەوت و بەرپرسـیارێتی خـۆی جێبەجێنـەکرد، هەربۆیـە ئەمانـە فاکتـەرە سـەرەکییەکانی کۆسـپنانەوە بـوون. ئاشـکرایە کـە دەوڵـەت و "PKK"ش هـیچ یەکێکیان سـەرنەکەوتن. زیـانێکی زۆریـان بەرکـەوت. بەرامبـەر ئەمـەش بەدرێـژایی مێـژوو, چـینی سەردەسـتی دەرەبەگایـەتی کوردان کە لەبنەوەیەو بەکرێگیراو بووە بەباشی بەرژەوەندی خۆیان بەڕێوەبردووە.

رێبەرایەتی باوی خێڵایەتی باشووری کوردستان لەهەستیارترین ساتی شەڕی "PKK"بەرامبەر سوپای تورکیـا، بەرامبـەر هەندێك بەرژەوەندی تایبەت و گـرنگ، بـەبوێری هـەنگاوی بـۆ گـەورەترین خیانـەت هاوێـشتووە. کاتێـك لەگـەڵ خیانەتـەکانی ناوزیندان و زەمینەی شەڕ بەراورد بکرێ، دەبینرێ کەئـەم خیانەتـەی بەنهێنییـەو نەخشەبۆکێـشراوو تەڵەکەبازانـەترە، زیـاتر تورکیـای هانـداوە لەسیاسـەتی چـەتەکان بئـاڵێ. وەك پێویـستییەکی پێکهاتەکـەیان لەکاتێکـدا سیاسـییەکان لەسـەرەتاوە بـۆ

ئەمەکراوەن، سوپاش بەهۆی ئەو زەحمەتییەی دووچاری هات، پەنابردنی بۆ ئەم سیاسەتە بووە سەرەتای ئەو ئەنجامانەی لەڕۆژگاری ئەمڕۆماندا لەئارادان ـــ بەتایبەت لەباشووری کوردستان ـــ. بێگومان بەڕێوەبەرایەتی تورکیا بەهیچ شێوەیەك چاوەڕوانی ئەم ئەنجامەی نەدەکرد، وەك پەیوەندییەکی تەکتیکی هەڵیدەسەنگاند؛ بەخۆی باوەڕبوو لەگەڵ پاکتاوکردنی "PKK" کۆتایی پێدێت. هەروەها لەرەهەندە راستەقینەکانی پلانی ئەمریکا سەبارەت بەئێراق بێئاگابوو. رێبەرایەتی بەکرێگیراوی کوردان لەئامانجەکانی خۆیان هۆشیارو بەپلانتربوون. بەشێوەیەکی وەستایانە ئەمەیان لەپەیوەندی خۆیان لەگەڵ "PKK" و کۆماری تورکیاش بەڕێوەدەبرد. ئەوەی بەشێوەیەکی رووکەشی و سادە هەڵسوکەوتی دەکرد، فەرماندەی مەیدانی "PKK" و کۆماری تورکیا بوون. هەڵسەنگاندنێکی فراوان و گشتگیری ئەم قۆناخە، چەندین راستی روونەکاتەوەو ئاشکرای دەکات. بەتایبەتیش روونکردنەوەی پەیوەندی و ناکۆکی نێوان چەمکی کلاسیکی دەوڵەت و چەمکی چەتەگەریتی دەوڵەتی کۆماری تورکیا بایەخێکی گەورەی هەیە. نەك تەنیا "PKK"، بەڵکو یەکێك لەو مەسەلە گرنگانەی پێویستە روونبکرێتەوە ئەوەیە، کامە سیاسەتمەدارو دەزگای ناو دەوڵەت خراپەکاری و تێکدانی مەزنی بەرامبەر هەبوونی دەوڵەت ئەنجامداوە. چۆن بەشێوەیەکی دابڕاو لەبنەما شۆڕشگێڕییەکانی کۆمار لەژێرناوی سەنتێزی تورك ـ ئیسلام بەرەو پێکهاتەیەکی دەوڵەت رۆیشت؛ ئایا رۆڵی شەڕی کوردستان، عەشیرەتگەری کوردان و سیستەمی جاشایەتی لەمەدا چییە؟ لەرێگای جاشایەتی و تەریقەتگەرایی دەوروبەرە ئایینییە دەرەبەگەکان رێگا لەپێش کامە گۆڕانکاری دژ بەکۆمار دەکاتەوە؟ ئایا بەرەو پێکهاتەیەکی فیدراڵی کوردان ناچێ؟.

بینینی کاریگەری و رۆڵی پێشکەوتنە نێودەوڵەتییەکان لەگەیشتن بەم رەوشەدا گرنگە. بەبێ هەبوونی ئەم پێشکەوتن و گۆڕانکاریانە ناتوانرێ تەنیا لەرێگای گۆڕانکارییەکانی بونیادی "PKK" و دەوڵەتی کۆماری تورکیا رەوش رۆشنبکرێتەوە. کاریگەری هەڵوەشانەوەی سۆڤییەت 1990 کان و جیهانگیری و سەرۆکایەتی کلینتۆن، هەم بەشێوەیەکی راستەوخۆ هەم ناراستەوخۆ کاریگەرییان لەسەر رۆژهەڵاتی ناوین، تورکیاو کوردستان بەرفراوان بووە. لەبەرئەوەی هەڵوەشانەوەی سۆڤییەت کاریگەری لەسەر ئاستی بڕیاری سوریاکرد، رێگای لەپێش دەرکەوتنی من کردەوە. پشتگیری دیپلۆماسی لاوازبووە, لەئەگەری پشتگیرییەکی گشتگیر بێبەش بووە. بەهۆی ئەو گۆڕانکارییە ناچارییەی جیهانگیری لەرۆژهەڵاتی ناویندا رێگای لەپێش دەکاتەوە، پێویستی باشتر بینینی پێش خۆمان دەسەپێنێ. لەدۆخێکی پێچەوانەدا لەچەندین وڵاتدا, لەسەرووی هەمووشیانەوە ئێراق, ناتوانرێ پێشتر گۆڕانکارییەکان پێشبینی بکرێ. لەرەوشێکی وەهادا دەکەونە ناو موحافەزەکاری چەمك و تیۆری کۆن و لەکاتی خۆیدا مەسەلەکان نابینرێ. جگە لەمەش دەبووایە هەست بەوەبکرێ کەلەگەڵ هاتنی "کلینتۆن" لەمیانەی تەکتیکی جیاوازەوە نزیکی ناوچەکە دەبێتەوە. ئەگەر بەقووڵایی دەرك بەسیاسەتەکانی ئەمریکا سەبارەت بەناوچەکە، تورکیاو کوردستان بکرابووایە، لەوانەیە نەکەوتباینایە ناو ئەو رەوشانەی کەدوای دەرکەوتنمان لەسوریا تێیکەوتین. رووکەشی و هەڵسەنگاندنە درەنگوەختەکان، رێگای لەپێش ئەوەکردەوە لەکاتی خۆیدا نەجوڵێینەوەو دەستپێشخەری لەدەست بدەین.

لەکاتی خۆیدا ئەنجامنەدانی گۆڕانکاری تیۆری ـــ پارادیگماش کاریگەری خۆی لەکەوتنمان بۆناو ئەم رەوشە تکاکارییەی هەنووکەمان هەبوو. بەشێوەیەکی باش و بەگوێرەی پێویست رەوشی چەپ لەدواچارەگی سەدەی بیستەم و بزووتنەوە کەلتوورییەکان و فێمینیزم و کرانەوە ژینگەپارێزییەکان بەدواداچوونی بۆ نەکرا. هەروەها بەقووڵایی دەرك بەگرنگی تێکۆشانی مافەکانی مرۆڤ و کۆمەڵگای مەدەنی نەکرا. پرۆگرام، رێکخستن، ستراتیژو تەکتیکەکانی "PKK" لەژێر کاریگەری قووڵی رێبازەکانی سۆسیالیزمی بونیادنراوو رزگاری نیشتمانی دابوو. ئەو گۆڕانکاریانەی لەکۆنگرەکان ئەنجامدەدرا لەئاستی تەکتیکی بەولاتر تێپەڕی نەدەکرد. تیۆری و چەمکە سەرەکییەکانی سەبارەت بەجیهان گۆڕانکاری بەسەردا نەهاتبوو. هەرچەندە شیتەڵکردنەکان قووڵدەکرایەوە, بەڵام نەبوونی پارادیگمای نوێ، دەرفەتی ئەنجامدانی گۆڕانکاری ریشەیی نەدەدا.

هێشتا بەشێوەی لاساییکردنەوەو قاڵبگەرایی نزیکی گۆڕانکارییە کۆمەڵایەتییەکان دەبوویەوە. زهنییەتی دۆگماییانە لەتێڕوانین سەبارەت بەکۆمەڵگاو سروشت بەکاریگەربوو. زهنییەتی چاخی ناوین تێپەڕکرابوو، بەڵام قاڵبگەرایی هزری سۆسیالیزمی بونیادنراو ڕێگای لەپێش تیۆرییەکی ئافرێنەر سەبارەت بەکۆمەڵگاو سروشت نەدەکردەوە. هەڵوێستی قاڵبگەرایی بینینی جیهانی دەوڵەمەندی دیاردەکان و، دەوڵەمەندێتی وەرچەرخان و گۆڕانکاری پەردەپۆش دەکرد. لەوەش گرنگتر قاڵبوونەوەی ئەوپەڕگەری سیاسی و سەربازی، کەسایەتی دەکرد بەتاکلایەنە. ڕەهەندو ئاستی پلەداری بەسەر پەیوەندییەکان دەسەپاند. نەخۆشی دەسەڵات هەروەکو نەخۆشییەکی بڵاوەبوو بەخێرایی تەشەنەی دەکرد. ئەوە خرابووە پلانی دووەم کەدیموکراسی وێستگەیەکی ناچاری یەکسانی و ئازادی کۆمەڵگایە کەلەپێناویدا شۆڕش ئەنجامدەدرێ. هەڵوێستی سیاسی ــ سەربازی بووە فاکتەری دیاریکەری تەواوی پەیوەندییەکان. ئەم ڕەفتارانەی لەزەمینەی سەربازیدا واتاداربوو، ڕەنگدانەوەی لەناوگەلدا نەخۆشییەکی سۆسیالیزمی بونیادنراو بوو.

تەنانەت گرنگیدان و پەیوەندیداربوون بەهەڵوێستی تیۆری نوێ و گۆڕانکاری چەمك لەئارادانەبوو. لەوانەیە ترس لەچەوتی بۆچوونەکان هەبووبێ. ڕاکردن لەئاکامەکانی هەبوو. تەنانەت وەك دەزانرێ هەڵوەشانەوەی سۆڤییەت سەرلەنوێ تاوتوێکردنی سۆسیالیزمی دەکرد بەناچارییەك. هەرچەندە پەیوەستبوون بەکێشەکانی ژینگەو ژنان زیاد بووبێت، بەڵام قووڵایی تیۆری پێویست سنووردار بوو. دەشیا هەڵوێستێکی واقیعیانەتر سەبارەت بەئەتنیك، مەیلەکانی چینایەتی تەسك و ئابووریخوازی بشکێنێ و بەرەو ڕێنمایی ڕاوەستەیەکی کۆمەڵگاری و دیموکراتییانە بچێت. هەرچەندە بەپێی کات دواتر هەڵوێستی هۆگرانەتر نیشاندرا، بەڵام ئەو قووڵاییەی نەبوو کەبەلاوەنانی بنبەستبوون فەراهەم بکات. لەراستیدا "PKK" بەپارادیگما (جیهانبینی)ی حەفتاکان بەرەو ساڵانی 2000 هاتبوو. هەرچەندە بەتەواوەتی پەرتەوازە نەببوو، بەڵام تاڕادەیەکی مەزن ئەرك و کاریگەری خۆی لەدەستدابوو.

لەهیچ گۆڕانکارییەکی دیاردەکاندا هەمووشتێك بەنەرێنی(نێگەتیڤی) هەڵناسەنگێنرێت. مێژووی "PKK" لەهەمانکاتدا مێژووی کوردو کوردستان، مێژووی گۆڕانکاری و وەرچەرخانی مەزنی بونیادە کۆمەڵایەتییەکەیەتی. دەتوانرێ بگووترێ دواچارەگی سەدەی بیستەم لەکوردستان مۆرکی "PKK"ی پێوەیە. ئەو وەرچەرخانە زهنی و سەراوبنبوونە کۆمەڵایەتی و سیاسییانەی لەگەڵ خۆی هێنا بووە بەموڵکی مێژوو.

سەرباری هەموو تێکدان و خراپەکاریە گەورەکان تاڕادەیەکی گرنگ و مەزن درێژە بەهەبوونی خۆی دەدات. لەناوەوەو دەرەوەی وڵات، لەتەواوی پارچەکانی کوردستان زەمینەی توانست، تواناکاری لۆجستیکی، کادیران و چەندین گروپ و ڕێکخراوەکانی کۆمەڵگای مەدەنی ئامادەن بۆ ئاواکردنی هەمووجۆرە ڕێکخستنێك. ئاستی سیاسی گەل تابڵێی بەرزبۆتەوە. جەماوەری "PKK" لەسەرتاسەری کوردستاندا لەدۆخی پێشەنگی دایە. هەروەها لەدەرەوەی وڵات و مەترۆپۆڵەکانی دراوسێکاندا بەملیۆنان جەماوەری لایەنگرو هەوادار هەن. هۆشیاربوونەوەو ڕێکخستنێکی گەورەی ژنان لەئارادایە. هەروەکو بڵێی جیهانێکی نوێ لەدەوروبەری ژن لەدایك دەبێت. فاکتەرە ڕاستەقینەو ڕەسەنەکانی هەڵوێستی تیۆری و چەمکی نوێ بەئازادی ژندا تێپەڕدەبێت. لاوان لەرەوشێکی هاوشێوەدان. لاوان کەهیچی لەپەیوەستبوون و گەرمایی خۆی لەدەستنەداوە، شوێنکەوتەیەکی بەبڕیاری نموونەیی کۆمەڵگای ئازادە. دروشمی"یان ژیانی ئازاد، یاخود هیچ "بووە بەو ئاڵایەی دەستی لاوان کەهەرگیز دەستی لێبەرنادەن. بەپارتیبوون گشتی بەفیڕۆنەچووە. لەمیانەی ئەزموونە مەزن و زەبەلاحەکەی، هەزاران کادیر، بەدەیان هەزار لایەنگرو جەماوەرە سەدان هەزاریەکەی لەژێرسایەی ئەو شێوەو ناوەڕۆکەی گونجاوی دەبینێ زۆر بەسانایی دەتوانێ سەرلەنوێ خۆی بونیادبنێتەوە. سەرباری چەمکەکانی چەتەگەرێتی و ئەو زیانە نابەجێیانەی شایستەی خۆی نەبوو، لەناوەندی کوردستان و تەواوی ناوچە ستراتیژییەکانی جێگیربوون بەهەزاران کەسەوە گەریلا درێژە بەهەبوونی خۆی دەدات.

لەکاتیکدا خۆی لەنەخۆشییە قورسەکانی رابردوو پاکدەکاتەوە، ئەوا لەرێگای ئەو ئەزموونە گەورەیەی بەدەستیهێناوەو لەژێرسایەی بەرنامەیەکی سیاسی واقیعیانە، لەهەموو کاتێك زیاتر بۆ سەرکەوتن ئامادەیە. سەرباری تەواوی گەمارۆکانی لەچواردەوری ئەنجامدراوە,"PKK" لەگشت گۆشەو لایەکانی جیهان پێگەو پەیوەندی دۆستانە دەپارێزێ و درێژە بەبەرەو پێشەوەچوونیان دەدات. بەهەزاران شەهیدی قارەمان چاوەڕوانی ئەو هەڤاڵانە دەکەن کەبەشێوەیەکی راست لەبواری هزری و کرداری نوێنەرایەتییان بکەن.

بەکورتی هیچ کاتێك لەو هەوڵ و کۆششانە پەشیمان نابینەوە کەبەناوی ئازادی دراوە. تەنیا زیانە نابەجێکان، پێداگرییە کوێرانەکان و جێبەجێنەکردنی ئەرکەکان لەکاتی خۆیدا جێگای ئێش و خەم و پەژارەیە. هەرچی ئێش و ئازارەکانن, بەردەوام بۆئەو کەسانەی نرخ و بەهاکەی دەزانن دەبێتە باشترین مامۆستا. ئەمجارە بەئارەقەی نێوچاوان وانەکانی چاکە و راستی و جوانی بەباشترین شێوە لەمامۆستا چاکەکەی فێر دەبوو.

ب ـ رەخنەو رەخنەدان بەناوی "PKK"

لەمێژوودا پێخەمبەرو داناکان گوتوویانە گەورەترین شەڕ ئەوەیە کە مرۆڤەکان بەرامبەر نەفسی خۆیان ئەنجامی دەدەن. دەگێڕنەوە کە"کالانۆس"ی بلیمەت بەرەزامەندی خۆی لەهیندستانەوە هاتۆتە سەردانی ئەسکەندەر، کاتێك بەر لەمەراسیمی ئاهەنگ خواستوویەتی خۆی بسوتێنێ، کەئەسکەندەر بینیویەتی پێداگری لەسەر جێبەجێکردنی چالاکییەکەی دەکات گوتوویەتی" ئەو بەسەر رکابەرانی لەمن گەورەتردا سەرکەوتووە". هەروەکو دەزانرێ ئەسکەندەر گەورەترین جەنگاوەری مێژوو بووە. تەنانەت ئەویش دەزانێ جەنگاوەرێتی زانست (دانایی) لەجەنگاوەرێتی خۆی واتادارترە. کاتێك حەزرەتی محەمەدیش شەڕی نێوان سوپاکان بە " شەڕی بچووك ــ الجهاد الصغرى " بەناو دەکات، ئەوا بەناوکردنی شەڕی نەفسی مرۆڤ"واتە شەڕی هزری بە" شەڕی مەزن ـ الجهاد الاكبر"بەهەمان واتادێت. لەراستیدا رەخنەدانێکی بەبنەماو وەرچەرخێنەر بۆتاك بەواتای گەورەترین شەڕ دێت. رەخنەدان ئەو شەڕەیە کەمرۆڤ بەرامبەر لاوازی، کەموکورتی و هەڵەکانی خۆی ئەنجامی دەدات. لەمیانەی گوزارەی زانستیانەتر، شەڕی ژیری ئەنالیتیکە بۆ بەلاوەنانی هەڵەکانی و شوێنپەنجە ئارەزوومەندییەکانی ژیری سۆزداری و گرێدانێتی بەوپێگە راستەی کەژیری ئەنالیتیکی دەستنیشانی کردووە. بێگومان ئەمەیە ئەو رووداوەی بەگەشەسەندنی مێشك بەناوی دەکەین. لەبنەڕەتدا جیاوازی نێوان مرۆڤ و ئاژەڵ سەرچاوەی خۆی لەشێوازی پەرەسەندنی بلیمەتی ژیری ئەنالیتیك وەردەگرێت.

بێگومان ناتوانین ناسنامەی کورد زۆر جیاوازتر لەکۆمەڵەی گشت مرۆڤەکان هەڵبسەنگێنین. پێناسەی گشتی سەردەمەکان (چاخەکان) بۆ ناسنامەی هەموو گروپە کۆمەلایەتییەکان هاوشێوەیە. کاتێك جیاوازی تایبەتبوون (رەسەنێتی) دەخرێتەڕوو، ئەوانەی دیکە تاڕادەیەکی مەزن لێکدەچن. رەسەنێتی و تایبەتبوونی ناسنامەی کورد لەمیانەی شێوەگرتنی کۆمەلایەتی و مێژوویی دیاری دەکرێت. بەشێکی گەورەی بەرگرینامەمان بۆ پێناسەکردنی ئەم رەسەنێتی و تایبەتبوونە پێناسەکرد. شێوەگرتن لەژێر کاریگەری سەرکوتکردنێکی زێدەڕۆیی هێزەکانی ستەمکاری، تاڕادەیەکی مەزن ئازادی و تایبەتبوونیان ناکام کردووە. لەمارژینالبوون زیاتر، وەك جۆری کۆمەلگایەکی ناکام و پەتاداری لێکراوە. لەمیانەی شیکارەکانی کەسایەتی هەوڵی دەستنیشانکردنی ئەم تایبەتمەندێتییە پەتادارانەمان دا. بۆ بەلاوەنانی ئەمە تەگبیری کرداری گەورەمان پێشخست. بەپێچەوانەی مەزەندەکان, لەبنەڕەتدا "PKK" گوزارشت لەئاساییبوونەوە بەرەو مرۆڤی هاوچەرخ دەکات ــ کورد بگات بەدۆخی مرۆڤی هاوچەرخ ـ. دەشێ گفتوگۆ بکرێ تاچ رادەیەك سەرکەوتووە یان نا. بەلام ناتوانرێ نکوڵی لەوەبکرێ کەیەکێك لەواتا کۆمەلایەتییەکانی ئەم ناوەڕۆکەی هەیە.

ئەگەر لەکەسایەتی "PKK"دا وەرچەرخان زۆر بەئێش و ئازاربێت، هۆکارە سەرەکییەکەی ئەو زەمینە کۆمەڵایەتییەیە کەدەخوازێ پشتی پێببەستێ. ئەگەر بونیادنانەوەی رێکخستن تایبەتمەندێتی دیموکراتییانە لەخۆوە بگرێ، ئەوا چاوەڕواندەکرێ چەندین کاریگەری زەمینەی کۆمەڵایەتی (کۆمەڵگا) بۆناو رێکخستن دزەبکات، کاریگەری لەتاکە تازە بونیادنراوەکە بکات و بیخاتە رەوشی بەردەوامی و پاشکۆی خۆی. لەرەوشێکی وەهادا یان هیچ کاریگەرییەکی لەسەر تایبەتمەندێتییەکانی کۆمەڵگانابێت، بەبێ خەمی دەمێنێتەوە، ئەوکاتە لاتەریکی و گۆشەگیری رێکخستن بەرامبەر بەکۆمەڵگا دەبێتەناچاری؛ یاخود پێکهاتەی رێکخستن بەتەواوەتی دەبێتە رەنگدانەوەی پاشکۆکانی کۆمەڵگا، وەك ئەوی لێدێت؛ لەدۆخێکی وەهادا رێکخستن نەخۆش و دەردەداردەبێ یاخود هیچ جیاوازییەکی لەگەڵ ئەو کۆمەڵگایە نامێنێ کەنیازی گۆڕینی لەئارادایە. ئەو پێگەیەی هاوسەنگەو ئارەزوو دەکرێ ئەوەیە؛ لەمیانەی کاریگەرییە شۆڕشگێڕی ــ گۆڕاوی رێکخستن کاریگەرییەکانی لەزەمینەی کۆمەڵگاوە هاتوون بکرێ بەکۆتێژ و بەرەو پێکهاتەیەکی بالاتر ببرێت. لەم چوارچێوەیەدا گەشەکردنی دیالەکتیکییانەی نێوان رێکخستنی شۆڕشگێڕی و ئەو کۆمەڵگایە بەدیدێت کەداخوازی گۆڕینی لەئارادایە.

هزری رەخنەکردن پەیوەندی بەئەرك و چالاکبوونی دیالەکتیکی پێشکەوتن هەیە. شێوازی کاری دیالەکتیکی نابەجێ ئاشکرا دەکات و تێپەڕکردنیان بەئامانج دەکات. لەماجەرای گەشەکردندا لێشاوی گونجاو بەسروشتی مەحاڵبوون بەبناخە دەگرێت. هەرچی هزری رەخنەدانە گوزارشت لەو هزرە دەکات کەسەبارەت بەو قۆناخ، بوویەرو رەوشانەیە کەبەرەو ئامانج ناچێ، لەگەڵ ئەنجامدانی چۆنییەتی و خەسڵەتەکانی ناگونجێ و بکەری مەسەلەکە تێیدەکەوێ. واتە گوزارشت لەکۆتاییهێنان بەو هزر، خەیاڵ، هەڵوێست و کردارە سەرنەکەوتووانە دەکات کەلەگەڵ گەشەکردنی دیالەکتیکییانە ناگونجێ، هەروەها بەهزرو کرداری راستت دەبەستێتەوە.

ئاستەمە بگووترێ "PKK" فۆرمی هاوچەرخبوونی بەدەستهێناوەو بەتەواوی لەم بوارەدا سەرکەوتنی بەدەستهێناوە. بەپێچەوانەوە لەو هەڵسەنگاندنانەی ئەنجامیش دراوە دەبینرێ کەتەنیا بەنیشاندانی کەموکورتی و هەڵەی گرنگ نەوەستاوە، لەناوەوەو دەرەوەش دووچاری خیانەتی گەورە هاتووە. هەربۆیە بەردەوام هزری رەخنەو رەخنەدان بەشێوەیەکی گشتگیر بەکاردێنێ. ئەگەر رەخنە ــ رەخنەدان پەیڕەوکرابێ، بەڵام لەپراکتیکدا ئەنجامی چاوەڕوانکراو دەرنەکەوتوون کەواتە لەراستیدا ئەو شەڕە ئەنجامنەدراوە کەداناکان بە"شەڕی نەفس" بەناویان کردووە. دیسان هەروەکو داناکان گوتوویانە بەناوی "رزگارکردنی رواڵەت ـ ظاهر" بەزانین بێت یان بەنەزانین، پەنای بردۆتە بەر رێگای خەڵەتاندنی خۆی و دەوروبەر. ئەمەش بکەرەکە دەخاتە رەوشێکی سەخت و ئاستەمەوە. دەیخاتە رەوشی تاوانباری و دووڕوویی و تەڵەکەبازییەوە. لەدۆخێکی وەهادا لەجیاتی رەخنە ــ رەخنەدان پێویستە پەنا بۆسزای قورستر ببرێ. ئەم سزایانەش چەندین شێوەی لەجۆری دانپێدانان، تەشهیرو گۆشەگیری، دەستگیرکردن، ئەنجامدانی کاری پراکتیکی جیاواز دەگرێتەوە. تاوەکو بەئامانج دەگەی درێژە بەهەڵوێستەکانی راستکردنەوە دەدرێ. ئەگەررێکخستن ئەمە ئەنجام نەدات کەواتە لەگەڵ گەوهەری خۆی ناکۆکە؛ کەواتە بێڕێزی بەرامبەر بەئامانج و پراکتیکی خۆی کردووە. زیاتر بەرەو پێشەوە بچێت بەکەوتنە ناوخیانەت لەقەڵەم دەدرێت. هەرچی رەوشی خیانەتە، خراپترین و مەترسیدارترین دۆخە کەکەسێك بەرامبەر ئەو کۆمەڵگاو رێکخستنە تێیدەکەوێ کەئەندامێتی. ئەگەر سووربوون لەسەرخیانەت بەڕاکردن ئەنجامگیر نەبووبێت بەواتای شەڕێکی ئاشکرادێت، کەئەمەش لەبواری جەستەیی یان فیکری بەواتای مردن یان کوشتن دێت.

کاتێك بەمجۆرە راستینەی رەخنە ـ رەخنەدان پێناسەبکەین و لەسەر "PKK"ی پەیڕەو بکەین ئەوا دەشێ بەهەندێك ئەنجام بگەین کەگرنگی مێژوویی هەیە. پێشوەخت پێویستە ئەمەشی بخەینە سەر کەئەو کەس و رێکخستنانەی بوێری ئەنجامدانی رەخنە و رەخنەدانێکی بەپرەنسیپانە نیشاندەدەن، ئەوا بەواتای لاوازی نایێت، بەڵکو گوزارشت لەبەهێزی پێگەو

شوێنگە دەکات. تەنیا ئەو ڕێکخستن و کەسانەی لاوازن، باوەڕییان بەخۆیان نییە و لەڕەخنە ــ ڕەخنەدان رادەکەن. بۆئەوانە ڕەخنەدان بەواتای رووخان دێت. هەرچی ڕەخنەدانە لەناوچوونە. بەپێچەوانەوە ئەوانەی بڕوایان بەخۆیانە ڕەخنە ــ ڕەخنەدان بەواتای سەرکەوتنی زیاتردێت لەئاراستەگرتن بەرەو ئامانج. بەواتای بەلاوەنانی کۆسپەکان و لەمیانەی هەنگاوی مسۆگەرو بەهێزەوە گەیشتنە بەئامانج. لەو ڕەخنە ـ ڕەخنەدانەی بەناوی "PKK"ئەنجامی دەدەم هێندە باسی ئەو بابەتانە ناکەم کەزۆرجار باسم کردووە، یان باسکراوەو لاوەکییە، کەپێویست نەبێ باسیان ناکەم. قورسایی دەخەمەسەر هەندێك بابەت کەبەتێڕوانینی من لەڕوونکردنەوەی هەندێ بابەتی سەرەکی ڕۆڵی یەکلاکەرەوەی دەبێت:

1. سەرەتا پێویستە لەچەمك و بیرۆکەی پارتی دەستپێبکەین. پارتە هاوچەرخەکان زیاتر سەرچاوەی خۆیان لەکۆمەڵگای سەرمایەداری وەردەگرن کە لەسەدەکانی نۆزدەهەم و بیستەم گەشەیان کرد. پشت بەتوێژە چینایەتی و کۆمەڵایەتییەکانی دەبەستێ. لەسەرەتادا وەك چینی سەرەکی دووالیزمی بۆرژوا ـ کارکەر بەبنەما دەگرێ. لەمیانەی جەماوەریش باس لەپارتی "وردەبۆرژوا" دەکرێ کەوەك چینی ناوینە. بۆتەواوی ئەم پارتانە گەیشتن بەدەوڵەت ئامانجی سەرەکییە. لەمیانەی پێڕەوی شۆڕشگێڕانە بێت یاخود هەڵبژاردن، لەهەر پارتێکدا گەیشتن بەپێگەو پایەکانی دەوڵەت، بەواتای سەرکەوتن دێت. ئینجا ئەمە دەوڵەتێکی بونیادنراو بێت، یاخود بەئامانجی دامەزراندنی بێت، بۆهەمووشیان لەجێگای خۆیدایە. بەدەوڵەتبوون, بەواتای گەیشتن بەشکۆمەندی و بەدەستهێنانی بەرەکەت و زەوتکردنی داینەمۆی پێشکەوتن دەهات. هەروەها ئەم پێناسە بەبێ هیچ جیاوازی بۆ تەواوی چینەکان لەجێگای خۆیدایە.

دەشێ بگووترێ لەئامانجی دامەزراندنی "PKK"دا مەیلی بەدەوڵەتبوون بوونی هەبوو. ئەگەر بەشێوەیەکی ئاشکراش نەبێت، ئەمە گریمان و شیمانەیەکی سەرەکی بوو، تەواوی ئومێدی ئەوەبوو یان بەوەدەوڵەتە بگات کە لەئارادایە، یاخود بەگوێرەی خۆی دەوڵەتێکی نوێ ئاوا بکات. تەواوی رەهەندەکانی تێکۆشان و چالاکییە ئایدیۆلۆژی، سیاسی، سەربازی، ڕێکخستنی و پڕوپاگەندەییەکانی لەدوا شرۆڤەدا ئامانجی دەوڵەتەو لەپێناویدا پەیڕەودەکرێت. هەرچەندە لەبواری تیۆریدا باس لەئامانجی کۆمەڵگایەکی کۆمۆنیستی بێ چین و بێ چەوسانەوە بکات، وەك ئەگەرێکی پێشوەخت پەسندکراوە تاوەکو بەرلەگەیشتن بەم ئامانجە بۆماوەیەکی درێژخایەن ئەو دەوڵەتە نەبێت کە بە"دیکتاتۆریەتی پرۆلیتاریا" بەناو دەکرێت, ئەوا گەیشتن پێی مەحاڵە. لەدۆخێکی وەهادا بەئەندازەی تەواوی پارتەکانی سەدەی بیستەم ئامانجی دەوڵەت لەسەرووی ئەو فاکتەرانەوە دێت کە"PKK"شی بەستۆتەوە. هێندەی تەواوی پارتەکانی دیکە ئەمە بابەتێکە ناتوانرێ نکوڵی لێبکرێت کە"PKK" پەیوەندی بەبابەتی دەوڵەت و ئاواکردنی هەبووە، ئیرادەی نوێنەرایەتیکردنی دەوڵەتی لەخۆوەگرتووە. دەتوانرێ گفتوگۆ لەسەرئەوە بکرێ تاچ رادەیەك لەپێناو گەیشتن بەم ئامانجە بەشێوەیەکی هۆشیارو کارامە تێکۆشانی کرد. دەتوانرێ ئەوە هەڵسەنگێنرێ پێیگەیشت یان پێی ناگات. هەروەها دەتوانرێ شرۆڤە لەم بارەیەشەوە بکرێ ئاخۆ لەدوالیزمی دەوڵەتی بۆرژوا ـ پرۆلیتاریادا لەکامەیان نزیکتر بووە. بەڵام ئەگەر بڵێین "PKK" هیچ نیازێکی چڕبوونەوەی سەبارەت بەمەسەلەی دەوڵەت نەبوو، واقیعی نابێت. دیسان لەو دەوڵەتبوونەی مەبەستی بووە مارکەو نیشانەکەی کورد یاخود نەتەوەیەکی دیکە بووبێت هیچ لەگەوهەری مەسەلەکە ناگۆڕێ. ئەوەی گرنگە بەدەوڵەتبوونی بەبنەماگرتووە یاخود نا. بەگوێرەی ئەوەی بەبنەماگرتنی شیمانەی هەرە لەپێشە، ئەوا شتێکی سروشتییە کەشێوازی کەسایەتی، ڕێکخستن و کاری بەدەوڵەتبوون مۆرکی خۆی لەتەواوی پراکتیك و ئامانجەکانی دیکەی دەدات. هەروەکو چۆن ناوەندی سەرەکی پەیوەندی تیۆری سیاسەت و دەوڵەت دەبێ، ئەوا بابەتی سەرەکی ستراتیژی و تەکتیکیش دەبێتە دەستبەسەرداگرتنی دەوڵەت، لەم پێناوەشدا پێگەگرتنی کورتخایەن یان درێژخایەنی چینایەتی، هەڵبژاردنی هاوپەیمانی و دۆست و شێوەکانی ڕێکخستن و چالاکییەکانی دیاری دەکات. تەواوی خەباتەکانی رۆژانە گرێدراو بەو بناخە تیۆری، ستراتیژی و تەکتیکیانە ئەنجامدەدرێت.

ئەنجامدانی تەواوی خەبات و تێکۆشانەکان بەرە ـ پارتی سەدەکانی نۆزدەهەم و بیستەم لەسەرئەم ئاراستەیە ئەم گریمان و شیمانەیەمان پشتڕاست دەکاتـەوە. سـەرەکیترین پرسـیار ئەوەیـە، بـەم شـێوازەی پـارتیبوون بەئامانجـەکانی گەیـشتووە یـان نـا. بەگوێرەی ئەوەی تەواوی پارتەکانی بـەناوی چـین و نەتـەوەی جیـاواز ئـاواکران، بەدەوڵـەتبوون گەیـشتن و بـەپێی پێویـستیش دەسەڵاتیان بەدەستبوو، ناتوانرێ بگووترێ بـەئامانجی خۆیـان گەیـشتوون. بۆئـەوەی ئـەم راسـتییە دەستنیـشان بکرێـت هێنـدە پێویستی بەنیشاندانی بەڵگەنییە. ئاشکرایە کەهەردوو سەدەی 19 و 20 ئەو سەدانەن کەهەرەزێدە شـەڕ، بێـدادی، سـتەمکاری و رووخانی تێداڕوودا. بۆمبای ئەتۆمی لەسەرملی مرۆڤ دانراوەو سەپێنراوە. هەمووجۆرێکی سەرکوتکردن و کوشتار، توانـەوەو وەك خـۆلێکردن (ئاسیمیلاسـیۆن) تاقیکراوەتــەوە. لەئەنجامــدا لەســەرەتاکانی 2000دا شارســتانییەتێك بــەردەوام بــووە کەکۆمەڵگاکەی رەگەزگەراییە، پیسبوونی ژینگـە ترسـناکە، کـەلێنی نێـوان دەوڵەمەنـد ـــ هـەژار لەئارادایـە، لـەئازادی بێبەشـەو یەکسان نییە. بەلانی کەم پارتەکانی پرۆلیتاریا کەبەئامانجی گەورە دامەزرێنران هێندەی پارتە بەناو بۆرژوازیـەکان بەرامبـەر ئـەم ئەنجامـە بەرپرسیارن. هـەروەکو دەزانـرێ ئەزموونـەکانی سۆسـیالیزمی بونیـادنراو ئـەنجامی زۆر دواکـەوتووتری لـەوەی ئـەزموونی بـۆرژوای کلاسـیك هێنائـاراوە. شـتێکی سروشـتییە کەپارتـە کۆمۆنیـستییەکان (پـارتی پێـشەنگ) بەرامبـەر ئەمـە بەرپرسیارن.

لەبارودۆخێکی وەهادا پارتیبوونێك کەخۆی وەك ئیرادەیەکی چڕبۆوەی تـەوەرەی دەوڵـەت ببـینێ, لەگـەڵ ئەوخەسـڵەتانەی ئازادی و یەکسانی پێچەوانەیە کە لەسۆسیالیزمدا چڕدەبێتەوە، ئەویش بانگەشەی بۆ دەکات؛ لەگەڵیدا ناکۆکە. ئـەو پارتیانـەی بەدەوڵەتبوونیان کردۆتە ئامـانج چاوەڕوانی ئـەوەیان لێناکرێت بەبانگەشـەکانی ئـازادی و یەکـسانی بگـەن و پـەیڕەوی بکـەن. بەپێچەوانەوە کردەوەو پراکتیکـەکان ئـەوەیان سـەلماندووە کـەنێوانیان لەگەڵدا زیـاتر دەکرێتـەوە. ئـامرازی شـیکردنەوەی ئـەم ناکۆکییە، دەستبەردانە لەو ئیرادەیەی ئامـانجی دەوڵـەتبوون لـەخۆوە دەگرێـت. واتـە گەیـشتن بەپێناسـەی دەوڵـەت = نـەبوونی ئازادی، دەوڵەت = نەبوونی یەکسانی و بەشێوەیەکی ریشەیی دەستبەردانە لەو پارتەی خۆی بەمەسەلەی دەوڵەت (دەوڵەتبوون) کلیل کردووە. بینـینی پارتیبوونێـك بـەناوی دەوڵـەت یـاخود پـارتی ئـاواکردن لـەپێناو بـوون بـەخاوەنی دەوڵـەت، بینـینی وەك هەڵەیـەکی بنـچینەیی و لەمیانـەی رەخنـەدانێکی راسـتگۆیانە دەسـتبەردان لـەمجۆرە پارتیبوونانـە راسـترین هەڵوێـستە. هـەم خەیالی بەدەوڵەتبوون هەم یەکسانی و ئازادی بەیەکەوە نابێت. پێویستە یەکێکیان ئەویتریان بەلاوە بنێت. بـالێی وردبینـەوە: بـاس لـەرووخان و سـەراوبنکردن ناکـەم. چـەمکی بـەلاوەنان گرێـدانی بەبیرۆکـەی"کوژانـەوەی (کزبـوونی) دەوڵـەت، هەیـە کەلەکۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەم "ئەنگلس" سەرنجی بۆ راکێشابوو. بۆ سۆسیالیزم دەوڵەت وەك تۆپە ئاگرینەکـە پێویـستە وردەوردە بکوژێتەوە. من ئەوەم بەتیۆری " تۆپی بەفرین و، تـۆپی ئـاگرین" بـەناو کردبـوو. ئـەم تۆپـە بەفرینـەی بەهـەزاران ساڵە گلۆر دەبێتەوەو هەرەس ئاسا گەورەبووە, نـەك وەك سۆسـیالیزم ئـازادی و یەکـسانی لەگـەڵ خۆیـدا نـاهێنێ، بـەڵکو کاتێـك بیخەنـە ژێررکێفـی خۆیانـەوە ئـەوا پێشخـستنی فـشارو بێـدادی جێگـای بـاس دەبێـت. لەبەرئـەوەی دەوڵـەت کـۆنترین نـەریتی کۆمەڵگای چینایەتی و پلەدارییە نابێ وەك ئامرازێکی بەدەستهێنانی ئازادی و یەکسانی هەڵبژێردرێ.

بژاری دەوڵەت لەپێناو گەیشتن بەئازادی و یەکسانی گـەورەترین هەڵەیـە. کاتێـك بۆنـاو قووڵاییـەکانی مێـژوو شـۆڕببینەوە نموونە گەورەکانی ئەم هەڵانە دەبینین. تەنانەت ئایینی مەسیحی کە سێسەد ساڵ بەرامبـەر بـە ئیمپراتۆریـەتی رۆمـا جـەنگا, دوای ئـەوەی بەدەوڵـەتبوونی خـۆی ئەنجامـدا لـەوە دوورکەوتـەوە کەخـەیاڵی ئـازادی و یەکـسانی هـەژاران بێـت. خـۆی بـووە بەئیمپراتۆریای کۆمەڵگایەکی چینایەتی. پێگـەی دیمـوکراتی و کۆمـەڵکاری هێـزە گـەورەکان دوای ئـەوەی گەلـەکانیان کـردووە بـەخاوەن دەوڵـەت بـەخێرایی لەپایـەی ئـازادی و یەکـسانی دوورکەوتوونەتـەوە. کۆمەڵـە رەوەنـدە گـەورەکانی وەك جەرمـەن، عەرەب و تورك دوای ئەوەی چینی بالایان بەدەوڵەت بوو وردەوردە بونیـادە دیمـوکرات و کۆمەڵکاریەکـەی جارانیـان لەدەسـتدا.

مێژوو پڕە لەمجۆرو شێوازانەی لەدەستدانی ئازادی و یەکسانی. ئەو وەڵامەی دەیدەینەوە پرسیاری: ئەگەر دۆخێکەو ڕاستینەکە وەهایە بۆچی بژاری دەوڵەت باڵادەبێ، پەیوەندی بەناوەڕۆکی دەسەڵاتەوە هەیە.

2.کەواتە پێویستە دەسەڵات شیبکەینەوە، دەسەڵات چییە؟ دەسەڵات دۆخی ئەو دەوڵەتەیە کە کەوتۆتە ڕەوشی کرداری و جێبەجێکردنەوە. دەوڵەتی قۆناخە, پڕکردنەوەی ناوەوەی دەوڵەتە بەچین و توێژەکان، چینەباڵاکانی ئەتنیك، ئایین، قەومی قۆناخ. زاڵبوونی توێژە ڕێکخراوەکانی گروپە نەتەوەیی، مەزهەبی، خانەدان و چینی نوێیە لەسەر دەزگاکانی. دەستنیشانکردنی پەیوەندی، ڕێکخستن و چالاکی ئەم توێژانە وەك هێزی ستەمکاری و چەوسانەوە بەواتای دەوڵەت دێت. هەروەکو ئایدیۆلۆژیا دەوڵەتگەراکان بانگەشەی بۆ دەکەن دەوڵەت نەخودی خوداوەند و نەسێبەرەکەیەتی، نەدایکی پیرۆز و نەباوکی پیرۆزە، نەپادشای ـ خوداوەند نەبەرجەستەترین شکۆمەندی ئەقڵ، هیچ یەکێکیان نییە. لەسەردەمی یەکەمین کۆمەڵگای چینایەتی و پلەداری مێژووەوە کردارو چالاکی دەستبەسەرداگرتنی ئەو زێدە ـ بەها و بەرهەمانەیە کەکۆمەڵگاکان بەهەزارویەك ڕەنج و ئارەقەی نێوچاوانیان کۆیان کردۆتەوە، ئەمەش لەمیانەی ستەمکاری و تەڵەکەبازییەوە لەلایەن هەندێ گروپەوە ئەنجامدەدرێ. ئەو دەزگاو ڕێسایانەیە کە ئەمجۆرە کردارانە ئەنجام دەدات. دەسەڵات وەك چالاکی ئەو گروپانەیە کەچۆن بخوازن بەمجۆرە دەزگاو ڕێساکان پڕدەکەنەوەو بەکاری دێنن.

لەبەرئەوەی لەبەشی کۆمەڵگاکاندا بەدرێژی باسی پێناسەی دەسەڵاتمان کرد، لێرەدا هەوڵدەدەین بەکورتی بیبڕینەوە: هۆکاری هێندە سەرنجڕاکێشیەکەی بۆئەوە قەرزارە کەشانسی خاوەنداریێتی زۆرترین توانستەکانی بەهاکانی کۆمەڵگایە. دەسەڵاتداریێتی گوزارشت لەخاوەنداریێتی دەوڵەمەندێتییە کەڵەکەبووەکان و پێڕەوو هێزی ئەو ڕێساو دەزگایانە دەکات کەدەتوانێ زیادیان بکات. کاتێك بەگووتەی بریقەدار بانگەشەی ئەوە دەکرێت کەلەڕێگای دەسەڵاتەوە ئازادی، یەکسانی و خۆشگوزەرانی دێنێ، ئەگەر بەزانینەوەبێت یان بەنەزانین بەو واتایەدێت کەخۆی، دەوروبەری و ئەو کۆمەڵگایە دەخەڵەتێنێ کەپشتی پێدەبەستێ. لەڕێگای دەسەڵاتەوە، نەشۆڕش نەگۆڕانکاری، هیچ یەکێکیان ئەنجام نادرێت. لەمیانەی دەسەڵاتەوە بەهاکان زەوتدەکرێن، دابەشدەکرێن، هەروەها دەسەڵات جێگای ئافراندنی بەهانییە, بەڵکو جێگای بەکارهێنان و خەرجکردنێتی. ئەگەر بەشێوەی باج وەرگرتن بێت یان زۆرداری، لەکۆمەڵگای وەردەگرێت لەنێوان ئەندامەکانی خۆی بڵاویاندەکاتەوە. ئەنجامدانی پرۆژەو بەرهەمهێنانیش، واتە ئابووری دەوڵەتیش لەڕێگایەکی دیکەی تاڵان و بەدەستهێنان و کۆکردنەوەی بەها بەولاوە هیچ واتایەکی دیکەی نییە. لەوانەیە بگووترێ سیاسەتمەدارێکی گەورەی چینی زەحمەتکێشان، یەکێکی وەك لینین بۆچی ئەم ڕاستییەی نەبینی؟ ئەمە پێویستی بەڕوونکردنەوەی گشتگیرو بەرفراوان هەیە. بەڵام زۆر بەکورتی ئاماژەی پێدەکەین: تەواوی مێژووی سەدوپەنجا ساڵەی سۆسیالیزم لەسەر بنەمای جیهانبینی (پارادیگمای) گەیشتن بەدەسەڵات ئاواکراوە. ئەوەی "لینین" لەکورتە ڕێگاوە ئەنجامیدا، پراکتیزەکردنی ئەم پارادیگمایەو هەوڵەکانی دۆزینەوەی ڕێگاو پێڕەوی ڕاستی بوو. هەرچەندە گوتوویەتی "سۆسیالیزم بەپێشکەوتووترین دیموکراسیدا تێپەڕدەبێت" بەڵام خۆی و پارتەکەی لەڕێگای کورتترین ڕێچکەی دیکتاتۆریەتی پرۆلیتاریا هەنگاونان بەرەو سۆسیالیزمیان وەك سەرەکیترین هێڵی تەکتیکی دەستنیشانکردووە. لەهەلومەرجی بوونی ئیمپریالیزمدا، ئەمەیان وەك چەمکێکی بنچینەیی دەستنیشانکردووە کە پارتی ـ دەسەڵات لەئارادا نەبن ناتوانن لەسەر پێیان بوەستن. تەنانەت حەفتاساڵیشی بەسەردا تێپەڕبوو‌بێت، لەدواییدا مێژوو سەلماندی کەئەم بۆچوونە ڕاست نییە.

ئەم ڕاستینەیەش بەوواتایە نایەت کە لینینزم ـ مارکسیزم هەمووشتێکی هەڵەبووە. تەنیا ئەوە دەسەلمێنێ کەتێزی پارتی ـ دەسەڵات هەڵەیە، بەرەو سۆسیالیزممان نابات. بێگومان لەبەرئەوەی پێگەو پایەی مارکس و ئەنگلس تەنیا بەتیۆریزانی سنووردارە، ناتوانرێ بەتەواوەتی شوێنگەیان لەمەسەلەی دەسەڵات ـ دەوڵەت دیاربکرێت، چونکە ئەقڵمان پەی پێنابات. بەڵام

باسی ئەوەیان کردووە کەپێویستە بۆماوەیەکی کورت وەك ئامرازێکی حوکمڕانی دەوڵەت بەرامبەر بۆرژوازی بەکاربهێنرێ. ئەنارشیستەکانیش لەئاراداان کەدەوڵەتگەرانین. چەندین ئۆتۆپیاگەراش هەن. لەچەندین شوێن و قۆناخی جیاوازدا ئەو دیموکراسییانەش پراکتیزەکراون کەدەوڵەتگەرایی نەبوون. چەندین دەوڵەتی سۆسیالیستیان رەخنەکردووە، باسی ئەوەیانکردووە پێویستە بەخێرایی دەوڵەت بکوژێتەوە. روسیای سۆڤییەتی پڕە لەنموونە مێژووییەکانی ئەمە. وەك ئەنجام: بەکارهێنانی دەوڵەت و دەسەڵاتی دەوڵەت لەپێناو گەیشتن بەئامانجەکانی رزگاری و ئازادی و یەکسانی، نەك هەر پێت ناگەیەنێ، بەڵکو دوورت دەخاتەوە. بەراستی ئەگەر دەخوازن گرێدراوی ئەم ئامانجانە بن و بەسەرکەوتوویی پێی بگەن، پێویستە مۆدێلی سیاسی جیاوازتری ئامرازی بەرە ـ پارتی وەك ئامرازی سەرەکی تێکۆشان وێنابکەن، بەئاستی رامانێکی تیۆری و چەمکئامێزی بگەیەنن. ئەمەش گرنگی و بایەخێکی مێژوویی هەیە. تەنیا کاتێك بەشێوەیەکی راست وەڵامی ئەم پرسیارانە درایەوە دەشێ پارتە نوێکان واتایەکیان هەبێ.

ئەوەی پێویستە گرێدراو بەدەسەڵاتەوە پرسیاربکرێ: دەسەڵات هێزی خۆی لەکوێ وەردەگرێت؛ دەستبەسەرداگرتنی ئەو هەموو نیعمەتە و حوکمکردن بەسەر ئەم بەهایانەدا چۆن فەراهەم دەبێت؟ ئەم پرسیارە بەرەو ئەوەمان دەبات کەهێز سەرچاوەی دەسەڵاتە، هێزیش لەمیانەی شەڕەوە دەستنیشاندەکرێت. کەواتە پێویستە زۆربەباشی ببینرێ کەئەقڵی کۆمەڵگا سەرچاوەی دەوڵەت و دەسەڵات پێکناهێنێ، بەڵکو هێزو شەڕ لەژێریدا شاراوەیە. دەوڵەت و دەسەڵات وەك ئامرازی چارەسەرکردنی کێشەکانی کۆمەڵگا سەرهەڵنادەن. تاوەکو رای گشتی وەك سەرچاوەی چارەسەرکردنی کێشەو، دەوڵەت و دەسەڵاتیش وەك هێزی حوکمڕانی و بەکاربردن لەیەکتری جیاواز نەکەینەوە، ئەوا دەکەوینە ناو هەمووجۆرە ئاڵۆزییەك. لەڕۆژگاری ئەمڕۆماندا هیچ کردەوەو چالاکییەکی کۆمەڵایەتی لەئارادا نییە کە دەسەڵات دەستی تێوەرنەدابێت و پێینەگەیشتبێت. دەوڵەتیش دزەی بۆ ناوخێزان کردووە. ئەو ئاستەی سەرمایەداری جیهانگیری پێیگەیشتووە، دەوڵەتی خستۆتە نێورەوشی دەزگایەك، لەلایەکەوە هەرەزێدە بەکاریدێنێ، لەلایەکی دیکەشەوە بێواتای کردووە. کاتێك دەوڵەت کەوتۆتە بێواتاترین رەوش و پێگەوە، ئەو مانایە نابەخشێ کەلاوازبووە. بەپێچەوانەوە ددانەکانی لەنینۆك قایم کردووەو کاتێك پێویست بکات لەمیانەی بەکارهێنانی سیاسەتی قەرەبوودان هەوڵی درێژەدان بەکاریگەرییەکانی خۆی دەدات. ئەم رەوشەی دەسەڵاتی دەوڵەت بەتۆتالیتاریزم بەناودەکرێت. لەوانەیە شێوەی کۆنی سۆسیالیزمی بونیادنراو یاخود تۆتالیتاریزمی فاشیزم تێپەڕکرابێت. بەڵام دیسان دەوڵەت تۆتالیتارە. لەڕۆژگاری ئەمڕۆماندا دەوڵەتێك نییە تۆتالیتار نەبێت. ئەم رەوشە گرێدراوی پێویستییەکانی سەرمایەداری و ئەو قەیرانەی تێیدایەو کەوتنەگەڕی ئەلتەرناتیفەکانە.

بەکورتی دیاردەی هێزو شەڕ کەدەوڵەت لەسەردەمی یەکەمین ئاواکردنیەوە پشتی پێبەستووە تاوەکو ئێستا بەردەوامە. شەڕ بناخەی دەسەڵاتە. دەسەڵاتداریێتی واتە: بەپشتبەستن بەکولتووری شەڕ بەواتای شێوەپێدانی هەموو ئاستەکانی کۆمەڵگاو هێشتنەوەیەتی لەناو ستاتۆیەکدا. هەروەکو لەسەرەوە ئاماژەی پێکرا, دەوڵەت لەگەڵ بانگەشەکانی ئازادی و یەکسانی ناگونجێ کەبەواتای نکوڵیکردن لەخۆی دێت. بەکردەوەو رەفتارەکانی خزمەت بەو بانگەشانە ناکات. پێچەوانەکەی ئەنجامدەدات و دەخوازێ درێژە بەرۆڵی خۆی بدات. هەربۆیە ئەو پارتانەی ئەم ئامرازەیان کردۆتە ئامانجی خۆیان لەبانگەشەکردنی ئازادی و یەکسانیدا نیازپاکیش بن، کاتێك بەدەوڵەت گەیشتن دیسان پووچەڵ دەبێتەوە.

3. لەرەوشێکی وەهادا ئەگەر پارتە نوێکانی ئازادی و یەکسانی بخوازن جێگیرو بەپرەنسیپ بن، پێویستە ئەو سیاسەت و شێوانەی کۆمەڵگا لەبەرنامەی خۆیاندا بەجێبکەن کەتەوەرەکەی و ناوەندەکەی دەوڵەت نییە. ئەلتەرناتیفی دەوڵەت دیموکراسییە. پێشوازیکردنی دەوڵەت لەمیانەی ئەلتەرناتیفێکی بەبێ دیموکراسی، تەواوی رێگاکانی پووچەڵکردۆتەوە کەتائێستا تاقیکراوەتەوەو پەیڕەوکراوە. هەروەکو مەزەندە دەکرێ دیموکراسی شێوەیەکی دەوڵەتی سەرمایەداری نییە.

هەروەها جگە لەدیموکراسی هیچ رژێمێکی دیکە سنوور بۆدەوڵەت دانانێ، لەناو یاسایدا ناهێڵێتەوە، تەسك و بچووکی ناکاتەوە. رووخاندنی دەوڵەتێك بەواتای بەلاوەنانی کولتووری دەوڵەت نایەت. هەرساتێك دەوڵەتێکی دیکەی لەجێگادا ئاوادەکرێت یان دەوڵەتێکی دیکە بۆشاییەکە پڕدەکاتەوە. تەنیا دیموکراسی گۆڕەپان لەگەڵ دەوڵەت دابەش دەکات و هاوبەشێتی دەکات، سنووری بۆ دادەنێ و گۆڕەپانی ئازادی کۆمەڵگا فراوان دەکات. ئەو بەهایانەی لێکەمدەکاتەوە کەزەوتی کردوون، هەندێکی دیکە لەیەکسانی نزیك دەکاتەوە. کاتێك دیموکراسی پێناسەبکەین، دەتوانین بڵێین: ئەو رەوشەیە کەلەدەرەوەی دەوڵەت کۆمەڵگا خۆی بەڕێوەدەبات. دیموکراسی، بەواتای ئەو بەڕێوەبەرایەتییە دێت کەنەبووە بەدەوڵەت؛ هێزی خۆبەڕێوەبردنی کۆمەڵگاکانە بەبێ دەوڵەت. بەپێچەوانەی مەزەندەکان لەوکاتەوە کەکۆمەڵگای مرۆڤایەتی پێکهاتووە تاوەکو رۆژگاری ئەمڕۆمان لەدەوڵەت زیاتر دیموکراسی بەخۆیەوە بینیوە. لەوانەیە رەوشی دیموکراسیەتێکی گشتی ولاتێك یاخود نەتەوەیەك بەچڕی لەئارادا نەبووبێت. بەلام شێوەی ئاوابوونی کۆمەڵگا پێگەیەکی دیموکراتی و کۆمەڵکاریانەیە. تاوەکو کۆمەڵکاری و کاردانەوەی دیموکراتییانە نەبێت تەنیا بەڕێوەبردنی کۆمەڵگا لەرێگای دەوڵەتەوە مەحاڵە. دەوڵەت تەنیا لەبەرامبەر کۆمۆنەو دیموکراسی گەورەدەبێت و دەتوانێ حوکمڕانی بکات. ئەو زەمینەیەی لەناو دەوڵەت هەڵکشاو تێیدا ژیا کۆمۆنەی کۆمەڵگاو راوەستەی دیموکراتییانەیە کە پێویستی بەیەکەوە بوون و پەیوەندییەکی دیالەکتیکی لەنێوان هەردووکیاندا هەیە. هەربۆیە کاتێك کۆمەڵگاو شارستانییەت دێنەلای یەکتری، ئەوا ناکۆکی سەرەکی لەنێوان دەوڵەت و دیموکراسیدایە. کەمبوونەوەی یەکێکیان بەواتای زیادبوونی ئەویترە. دیموکراسی تەواو رەوشی بێ دەوڵەتبوونە. هەرچی بالادەستبوونی تەواوی دەوڵەتە بێبەشی و نەبوونی دیموکراسییە. ئەو ئەنجامەی لێرە بەدەستیدێنین ئەوەیە: پەیوەندی نێوان دیموکراسی و دەوڵەت لەجیاتی یەکتر رووخاندن، بەشێوازی یەکتر تێپەڕکردنە.

تەنیا دەوڵەت دەتوانێ دەوڵەت بڕووخێنێ. دیموکراسی دەوڵەت ناڕووخێنێ؛ هەروەکو سۆسیالیزمی بونیادنراو تەنیا دەشێ رێگا لەپێش دەوڵەتێکی دیکەی نوێ بکاتەوە. بەمجۆرە ئەرکی سەرەکی دیموکراسی دەردەکەوێتە ڕوو. تەنیا کاتێك سنوور بۆ دەوڵەت دادەنێ، بچووکی دەکاتەوە، ئەو قۆڵانەی دەشکێنێ کەوەك ئەختەبووت کۆمەڵگای پێ پێچاوەتەوە، دەتوانێ تواناکارییەکانی ئازادی و یەکسانی زیادبکات. هەرچی بەرەو کۆتاییە, لەوانەیە بەتەواوەتی دەوڵەت پووچ و بێواتا بێت و بکوژێتەوە. لەگەڵ ئەوەی چەمکی ئەنگلس و لینینیش تاڕادەیەك بەمجۆرەبوو بەلام ناتوانین بڵێین تیۆرییان پێشخستووە. بێگومان لەدەوڵەتە دیموکراسییەکانیشدا گۆڕانکاری گرنگ بەسەر شێوەکانی دەوڵەت دادێت. پێبەپێ جگە لەگۆڕەپانی گشتی کەوەك گۆڕەپانەکانی ئاسایشی گشتی و بەرژەوەندی هاوبەشی کۆمەڵگایە، ناچاردەبێ دەست لەتەواوی دەزگاو رێسا پووچ و بێواتاکان بەربدات. بەتایبەتیش هەرچەندە بەشێوەیەکی هێدی و درەنگیش بێت، ئەوەی لەوڵاتەکانی یەکێتی ئەورووپا پەی پێبراوەو پەیڕەو دەکرێت، ئەم شێوازەی دەوڵەت و دیموکراسییە. بەجۆرێك لەجۆرەکان سەبارەت بەمەسەلەی دەوڵەت و دیموکراسی بەناوی تەواوی مرۆڤایەتی رەخنەدان دەدات.

ئەو خاڵەی لەمیانەی ئەم هەڵسەنگاندنە کورتەدا خوازیاری نیشاندانی بووین ئەوەیە بەهۆی بوونمان بەپارتێکی دەوڵەتخواز هەر لەسەرەتاوە تێڕوانینمان سەبارەت بەجیهان هەر لەریشەوە هەڵەی لەخۆوە گرتووە. ئەگەر دەوڵەت ئاوابکات و پێببگات، یاخود ئاوانەکات و پێینەگات، ئەم پارتیانە ناتوانن لەرێگای دەوڵەتەوە ئامانجەکانی دیموکراتی، ئازادی و یەکسانی بەدیبێنن. تاوەکو لەم رێگایە نەگەڕێنەوە، ناتوانن ببن بەپارتی یەکسانیخوازو ئازادیخوازی نوێ. بەکورتی رێگای بوون بەپارتێکی دیموکراتی و سۆسیالیست بەگەڕانەوەو وازهێنان لەتیۆری، بەرنامە، ستراتیژی و تەکتیکە دەوڵەتخوازەکان و نوژەنبووندا تێپەڕدەبێت. پێویستی بەتەکتیك ــ ستراتیژ، بەرنامەو تیۆرییەکی سۆسیالیست و دیموکراتییانە هەیە کەدەوڵەتخواز(دەوڵەتگەرا) نەبێت. ئەگەر لەسەر ئەم بنەمایە رەخنەدان پێشکەش بکرێ واتایەکی دەبێ. لەدۆخێکی

پێچەوانەدا لەژێرناوی نوێبوونـەوە, دیسان کەوتنـەوە نـاو ڕەوشـی جاران دەسـتلێبەرنەدراوە. ڕەوشـی پارتـەکانی سۆسـیالیزمی بونیادنراو، سۆسیال ـ دیموکرات و ڕزگاری نیشتمانی بەشێوەیەکی زۆرئاشکرا ئەم بارودۆخەی پشتڕاست کردۆتەوە.

4. ئەگەر"PKK" لەم چوارچێوەیەدا ڕەخنەدانێکی گشتگیر بدات، لەپراکتیزەکردنی ئەمەدا هێزی خۆی نیـشانبدات، ئـەوا سەرلەنوێ ئاواکردنەوە واتادار دەبێ. جارێکی دیکە تەماشای رابـردوو بکـەین دەبیـنین چـەمکی پـارتی دەوڵەتخوازی کلاسـیك لەژێرتـەواوی هەڵـەو کەکورتییەکانـدا شاراوەیە. ئەگـەر وەك دەوڵـەتێکی سـەربەخۆ یـان فیـدراڵی بـیر لەکوردسـتان بکەینـەوە، بەدەوڵەتبوون وەك ئاسۆی سەرەکی پەسندبکەین، تەواوی خەبات و تێکۆشانەکانیش بەگوێرەی ئەمە پێوانەو ڕێکبخـەین، ئـەوا چۆنییەتی و خەسڵەتەکانی تـەواوی کـادیر، ڕێکخستن، چالاکی و پڕوپاگەنـدەکان دیاردەبێـت. کـادیرانی"PKK" کـەکۆنترین خاوەن نەریتەکانی دەوڵەت لەمێژوودا لەبەرامبەریانن، تاوەکو دەرك بەزانـستی سیاسـی نەکـەن، ئـەو پەیوەندییانـەی دەسـەڵات کـە تێیدەکـەون، هـەروەکو چـۆن چـەندین جـار وەك ڕەخنەیـەك بەشـێوەیەکی ئاشـکرا ئامـاژەم پێکـردووە ئـەو کردەوانـە ئەنجامدەدات کە لەگووتەی "پادشایەتییان بەقەرەج بەخشیوە، سەرەتا باوکی خۆی لەسێدارە داوە" دەبینرێ. باشتر دەرك بەوە دەکـەین کـەدوای پـەیڕەوێکی حـەفتا سـاڵی بۆچـی سۆسـیالیزمی سـۆڤییەت بـۆ سـەرمایەدارییەکی هۆڤانـە گەڕایـەوە. چـونکە بەپەروەردەی دیموکراسیدا تێپەڕنەبوو. بەشێوەیەکی خێراو بەپەلە ڕۆحی تۆتالیتاریزمی لـە بۆهێڵـەکان(جینـات)ی کۆمـەڵگای دەوڵەتگەرایی چاند. کاتێك فشار نەما هەروەکو بڵێی دواکەوتوویی قۆناخەکانی سەرەتا بووە دێوو دڕنـج. ئـەوەی شـاراوە بـووو دیموکراتیزەنـەببوو پاشـڤەڕۆیەتی ڕوسـیای قەیـسەری بـوو. بۆیـاخی سـەرمایەی دەوڵـەتی تـەنیا لـەوەدا سـەرکەوتوو بـوو کەبەدرێژایی حەفتا ساڵ شاردیەوە. لەدۆخێکی وەهادا کاتێك "PKK" لەناو کۆمەڵگایەکدا کەناسنامەکەی لەکەناری کوشـتارو لەناوچوندایە کادیر دەخاتە ناو پەیوەندییەکانی هێز، چەك و سیاسەت, دەبێ بزانرێ و مەزەندەبکرێ: لـەهۆش خـۆی دەچـێ، دەبێتە پادشای قەرەجەکان ـ لەم بـوارەداو بـەو گوتەیـەوە زۆر جار پراکتیکی "شـەمدین سـاقی"م ڕەخنـەکرد ــ. کامـە دەزگـا پێکدێنین, یان هیچ پەی پێ نابەن، یاخود دەبوون بە "دەسپۆتێکی" بچووك. سەرەکیترین فاکتەری لەژێر ئەمەدا شـاراوە بـوو: ناتـەواوی پـەروەردەی سیاسـی, گرنگترینیـشیان نەناسـین و دانـەنان بەدیموکراسـی بـووە. تەنانـەت لایـان لـەزانینی شـێوازی دامەزراوو ڕێسایی و کاروباری دیموکراسیش نـەدەکردەوە. بـەهۆی کولتـووری بـاوو نـەریتی ڕاکـردن لـەدیموکراتیزەبوون ببـووە فێربوونێـك و ڕێگـای ژیـانی هـەرزان. شێوازی دیموکراسییانە پێویـستی بەزانـستیبوون، هۆشـیاری کۆمـەڵگا، زانـستی سیاسـی و ئەزموونی بەڕێوەبەرایەتی کۆمەڵگا هەیە. ئەم دانایی و ڕەوشت بەرزیەش بەسانایی بەدەست نایـەت. پێویـستی بەئـەزموون و پەروەردەیەکی چڕ هەیە.

هەروەکو لەتەواوی پارتە هاوشێوەکانیدا دەبینرێ کاتێك مەکتەبی سیاسی و کۆمیتەی ناوەندی خۆی بەپلەداری دەگەیـەنێ، بەسـانایی پێیناگـەن، وەهـا دەکـەن کـە دەسـتلێنەدراو بـن، ئەمـە ئـەنجامێکی بەبنـەماگرتنی نـەریتی دەوڵەتـە. بەدەوڵـەتبوون بەدەستڕۆییەوە دەستپێدەکات. ئەوکاتە بەشێوەیەکی توندو بەساردی نزیکی مرۆڤـەکان دەبیتـەوە. لەمێـژوودا سەرپەرشـتیاری مادەکـان "دیـاکۆس" کاتێـك یەکـەمین کۆنفیدراسیۆنی مادەکـانی ئـاواکرد، دەگێڕنـەوەو دەڵـێن، یـەکێك لەیەکـەمین کارەکـانی ئەنجامیدا ئەوە بوو کە تەواوی پەیوەندییـە مرۆییـەکانی پێـشووی بەرکـەنارکردو پێـشوازی لـەهیچ کەسـێك نـەکردووە. شـاری "ئەکبەتان" ی پایتەخت کـەتازە ئـاوایکردبوو بـەدیوارێکی حـەوت شـورایی دادەخـات. ئەمـە ڕەوشـێکی سـەیرو سەرنجڕاکێـشە. بۆئەوەی ببیت بەخاوەن دەوڵەت، بەردەوام خۆت پەردەپۆش دەکەیت، دەبیتە خاوەن دەمامـك. پادشـا عوسمانییـەکان بـەردەوام لەپشت پـەردەوە دەیـانڕوانی. بـەکورتی پارتـە سۆسیالیـستەکانیش لەبەڕێوەبەرایـەتی بـاڵا دەسـتیانپێکردو ناچـاربوون بکەونـە سەرهەمان ڕێگا. چونکە ئەمە پێدویستییەکانی بەدەوڵەتبوونە. وەك یەکێك لەسەرەتاوە جێگـای خـۆی لـەناو ئـەم پراکتیکـەدا گرتـووە پێویـستە دان بـەوە دابنـێم کەئـەو بابەتـەی هەرەزێـدە زەحمـەتی بـۆ دروسـتکردم ئـەوەبوو. بـەهیچ جۆرێـك فێـری

پرۆتۆكۆڵ و شێوازی دەوڵەت نەبووم. لەنێوان پێكهاتە دیموكراتی و پێكهاتـە بەدەوڵەتبووەكەمـدا دووچاری شـلەژانێكی گـەورە هاتم. هەروەكو بڵێی لەنێوان دوو بژاردا مامـەوە. كاتێـك "PKK" گـەورەبوو باشـتر دەركـم بەگەمـەكانی دەسـەڵات كـردو لێـی تێگەیشتم. دەبێ بەئاشكرا بڵێم، هیچ كاتێك رازی و خۆشنوود نەدەبووم. لەناوەڕۆكدا گەورەترین شەڕی رووبەڕووی بوومـەوە، سەبارەت بەوەبوو كە دەبمە دەوڵەتخواز یان نا. ئەو دیاردەیەی بەرەو ساڵانی 1995 بەراستی ئارەزووی منی تێكدا، دەرككردنم بوو بەوەی كەچەندەی دەچێ لەئامانجەكەم دووردەكەومەوە. تەنانـەت ئەگـەر"دەوڵـەت"یـش بم هەسـتم بـەوەكرد مرۆڤـەكانی بەرامبـەرم بـچووك بوونـەتـەوە. هـەروەكو بڵێـی لەبەرامبەرمـدا سـەریان دەچـەماندەوە. دەمزانـی كەلەدڵـەوە نییـە. هـەروەها ئەوەشم مەزندە دەكرد ئەگەر دەرفەتیان بۆبڕەخسێ مەترسیدارن. ئەمە ئەو گۆڕانكارییـە بـوو كـەمنی زۆر تەنگـەتاو دەكـرد. هەرگیز بەو سیستەمەی پەیوەندی نەدەچوو كە لەفیكرو خەیاڵی مندا هەبوو. یەكـەمین جـار بـاوەڕیم بـەوەهێنا كەلەمیانـەی ئەم پێڕەوە ناتوانین سەركەوین، لەحاڵەتێكدا سەركەوتنیش بەدەستبێنین ئەو ئامانجە نییە كەبەهیوای بووین.

باشـتر دەتـوانم ئامـاژە بەوەبكـەم كەلـەدوای سـاڵی 1995 ئەمـە نـاوەڕۆكی بابەتـە بەكێـشەو گرفتـەكانی "PKK" ی پێكدەهێنا. ئەوەی لەپەیوەندی و پێكهاتەی تەواوی كادیران و دەزگاكانـدا سـەریهەڵدا چـەمكێكی ساختەی فەرمانبـەرێتی بـوو. ئیتر گرفت ئەوە نەبوو ببێت بەخاوەن ئۆتۆپیا، بەجۆشـوخرۆش بـێ، رۆژانـە بـەدوای لێگـەرین دابێـت و شـتی نـوێ بخـولقێنێ، هەركەس كەوتبووە ناو هەوەس و ئارەزووی ژیانێكی هەرزان لەسەر ئەو نرخ و بەهایانەی بەهەزارو یەك رەنـج ئـافرێنرابوون. یـەكێك لەمەترسـیدارترین نەخۆشـییەكان ئەمــەبوو. بەواتایــەكی دیكــە لەلایــەك چــەتەگەرێتی، لەلایەكــەی دیكەشــەوە فەرمانبەرێتی، بەواتای كۆتاییهاتنی "PKK" ی شۆڕشگێر دەهات. ئـەو خـەبات و تێكۆشـانە مەزنـەی ئـەنجامم دابـوو مرۆڤـی گرگنی بەرهەمهێنابوو. لەراستیدا بۆ شیكاركردنی ئەم دیاردەیـە هـەوڵ و كۆشـشێكی گـەورەم دا. شـیكردنەوەكانی دوای 1990 نیشاندەدات كە ئەم هەوڵانە چەندە چڕو بـەرفراوان بـووە. بەشـێوەیەكی چـڕو بـەرفراوان چـەكی رەخنـەكردنم بـەكاردەهێنا. بەڵام كەهۆكاری نەخۆشییەكە بەراست دەستنیشان نەدەكرا، چاوەڕوانی واتاداری تیماركردنەكە نـاكرێ. شـتێكی سروشـتی بـوو كەكادیرانی پارتێكی دەوڵەتخواز لەكۆمیتەی ناوەنـدییەوە تادەگاتە كادیرانی ژێر لەهەلومـەرجی كوردسـتانی بەڕیـشە گونـدی و لادێییەكان ببن بەدڕندەترین چەتە، رۆشنبیرە نیوەچڵەكانیش ببن بەفەرمانبـەرێكی دەسـتپۆت. ئـەم گەندەڵبوونـە لەسروشـتی ئامانجەكەدا "مەبەستی بە دەوڵەتبوون"ی هەبوو.

كاتێك دەڵێم دووەمین هەڵمەتی"PKK"یی بوون پووچكرایەوەو بەفیڕۆچوو، باسی ئەم راستینەیە دەكەم. ژێركـەوتن یـان ژێرنەكەوتنی هەڵمەتەكە لەبواری سەربازی ـ تەكنیكیدا جێگای باس نییە. ئەمانـە مەسـەلەی لاوەكین. لەلایەكـەوە "PKK" ببووایە خاوەن دەوڵەتیش كۆتایی پێدەهات؛ واتە لەبواری گەوهەری شۆڕشگێڕییەوە كۆتـایی پێـدەهات. دەگەیـشتە ئەوئاسـتەی بەرەو پێكهاتەیەكی وەك"ی. ن. ك" و "پ. د. ك" بچێ. لەماوەی نێوان 1995 ــ 2000 ئاسـتەم بـوو هێـزی چارەسـەرییەكی تەواوی ئەم كێشەیە نیشانبدەم. "PKK" و بەڕێوەبەرایەتی بەر لە ساڵی 1995 خـاوەن ئۆتۆپیـابوو, جۆش و بـڕوای بـەهێز بوو. كاتێك قۆناخ بەرەو كۆتاییەكان دەڕۆیـشت هەسـتم دەكـرد كەناتەواوییـەكی جـددی لـەژێر ئـیش و كارەكانمانـدا شـاراوەیە، دەمبینی بەشێوەیەكی لەڕادەبەدەر كەوتووینەتە رەوشێكی خۆ دووبارەكردنەوە، بەڵام نەماندەزانی رێگەچارە لەكوێ شاراوەیە. ئەوەی ئەنجامماندا پاراستنی پێگەكان و پڕكردنەوەیان بوو. كەوتبووینە ئەو رەوشەی كەبەرزگاركردنی رواڵەت بەناو دەكرێ.

بەشێوەیەكی سەرەكی قۆناخی ئیمرالی رۆڵی لەوەدا بینی كە ئەم كێشەیە چارەسـەربكەم. ئەمـەش گرێـدراوی توانـستەكانی دابـڕان لـەپراكتیكێكی چـڕو وردبوونـەوە واقیعییەكانـە لـەبارەی ریالیتـەی كۆمـەڵگاو سروشـتی زانـستەكان. ئەگـەر نەخۆشـی دۆگماتیزمم قووڵ بووایە هەروەكو لەسەدا نەوەدونۆی كادیرەكانماندا بینـرا، نەمـدەتوانی ئـەم هێـزەی چارەسـەری نیـشانبدەم.

لەلای منەوە نەك تەنیا مارکسیزم, بەڵکو تەواوی ئۆتۆپیاکانی ئازادی و یەکسانی شیکراوەتەوە. هەروەها دیاردەی دەوڵەت و دیموکراسیش شیتەڵکراوە. جفرەی پەیوەندی نێوان دەسەڵات و شەڕیشم شیکارکردووە.

نەخۆشی دەوڵەتبوون و دەسەڵاتپەرستی، بەتایبەتیش لەزەمینە دواکەوتووەکانی کۆمەڵگادا، ئەو تاکانەی بەپەروەردەیەکی جددی زانستی و مرۆییانە تێپەڕنەبوونە جۆرێکی زۆر ترسناکی "دەسپۆتیزم "دەخوڵقێنێ. بۆئەوەی دەسەڵاتخوازی تێربکات بۆچارەسەرکردنی بچووکترین گیروگرفتیش چەك بەبنەما دەگرێت. بەتایبەتیش لەکەسە دواکەوتووەکاندا ئەمە زۆر ئاشکرا بوو. بەتایبەتیش لەماوەی چەتەگەرێتیدا جۆرو کەسایەتی زۆر دڕندە ئافرێنران. هەروەکو بڵێی مێشوولەیەو لەسەرچاویان نیشتووە: بەتەڵەکەبازترین و نامەردانەترین شێوە کوشتنی هێژاترین و بەهادارترین هەڤاڵ کەلێی ئاسوودە نەبوون، کردیان بەشێوازێکی فەرمانداریێتی و پێشەنگایەتی. ئەمە گەورەترین سام بوو. تەنانەت لەپێناو بچووکترین پێویستییەکانیان بۆئەوەی ئەوهەڤاڵانە بەرکەنار بکەن کەدەیانخواست لێیان رزگاربن، هەناردنیان بۆ چالاکییە لەنێوبەرەکان شێوازێك بوو بەچڕی پەیڕەویان دەکرد. هەڵبەتە زۆر دواترو درەنگوەخت دەرك بەو شێوازەی گەندەڵبوون دەکرا. بوون بەدەسەڵات و فەرماندێتی ببوو بەسەرنجراکێشترین بابەت. تەواو چاوڕەشی سەریهەڵدابوو. چونکە هەرشتێکی ئاواتەخوازو ئامانجیان بوو لەرێگای ئەم دەسەڵاتانەوە بۆی دەچوون. نەخۆشی ئەبەدی دەسەڵات بەشێوەیەکی سەرسوڕهێنەر تەشەنەی کردبووو بڵاوببۆوە. گەمەکانی دەسەڵات ببووە ئەو یارییانەی حەزیان لێیبوو, لەمیانەی زەبرلەیەکتر وەشاندنەوە ئەنجامیاندەدا. مەترسیدارترین گەندەڵی ناو "PKK" لەم لایەنەوە بوو. رەنگدانەوەی ئەمە لەناو گەل بەشێوەیەکی خراپتر بوو. تەنانەت ئەو مرۆڤانەش لەناو دەبردران کەوەك زێڕبوون و گرێدراوی دۆزەکەبوون.

لەچالاکییەکانیشدا ئەو شتانە ئەنجامدران کەهەرگیز نەدەبووایە ئەنجامبدرێ. جیاوازی نێوان ژن و منداڵان لەبیرکرا. تەنانەت ئاژەڵیش لەناوبردرا. ئاشکرایە کەمرۆڤایەتی ئەمانە پەسندناکات. بەڵام نابێ لەبیر بکرێ، کەزۆرجار لەنموونەکانی مێژوودا بینراوە, لەشەڕەکاندا چەندین شارو گوند تەختکراون و بەتەواوەتی لەنەخشەدا سڕاونەتەوە. فەرمانبەرێتیش نەخۆشییەکی کەمترنەبوو. لەشەڕی مان و نەماندا پەنابردنە بەر پیشەی فەرمانبەرێتی، یەکێك لەخراپترین شێوەکانی فەرمانبەرێتی بوو. ئەوانەی دیکەش لەمیانەی پێڕپێڕێتی (ئەحباب چاوشی) و دەستنەبردن بۆ ئاوو سابوون، رازیبوون بەوەی کە هەیە، بەم کەموکورتییانەوە قۆناخیان پڕدەکردەوە. بەمجۆرە قۆناخێکی "PKK"یی بوون پڕدەکرایەوەو تەواودەکرا. ئاشکرایە کەچۆنییەتی و خەسڵەتی دەوڵەتخوازی پارتیبوون لەژێرتەواوی ئەم کەموکورتییانەدا شاراوەیە. خۆت وەك یەکسانیخوازو ئازادیخواز راگەیەنیت، دەوڵەتیش وەك ئامانجی بەدیهێنانی ئەم بانگەشەیە بەبنەمابگریت، ئەوا ئەو رەوشانەی دواتر تێیدەکەوێ، یەك بەدوای یەك بەمجۆرە دەبێت. تەنیا لەمیانەی دەستبەردان لەم خەسڵەتەی بنەمای پارت دەشێ ئەم رەوشەو ئەوجۆرە پارتە تێپەڕبکرێت.

5. دووەمین هەڵەی گرنگی "PKK" سەرچاوەی خۆی لەپێناسەکردنی نەتەوەو شەڕی رزگاری نیشتمانی وەردەگرێت. هەروەکو بڵێی بوون بەنەتەوە ئەنجامدانی لەرێگای شەڕی رزگاری نیشتمانییەوە وەك فەرمانێکی قورئان دەستنیشان کردبوو. چونکە تەواوی شاکارە کلاسیکییەکانی مارکسیزم و نموونەکانی شەڕی هاوچەرخ ئەم فەرمانەیان دەدا. تاوەکو بەنەتەوەبوون ئەنجامنەدرێت، یەکسانی و ئازادی بەدینایەت، تەنانەت ناتوانی ببیت بەمرۆڤێکی هاوچەرخیش. رێگای ئەمەش بەوەدا تێپەڕ دەبوو کەهەموو هێزت بخەیتە خزمەتی سێ قۆناخی شەڕی رزگاری نیشتمانی درێژخایەن (بەرگری، هاوسەنگی، هێرش) لەم پێناوەدا رێگای شاخەکان، گوندو شارەکان گیرابووەبەرو بەدەیان هەزارکەس لەزیندان، دەرەوەی وڵات و مەترەپۆڵەکان گیرسابوونەوە. کاتێك لەمیانەی دۆگماتیزمەوە هەڵوەستەت کردبووایە کەلەمرۆڤی رۆژهەڵاتی ناوین بۆتە تایبەتمەندێتییەکی گشتی، پێویستبوو شەڕێکی رزگاری نیشتمانی پەیڕەو بکرێت. جگە لەمە رێگایەکی دیکەی بوون بەنەتەوەیەکی سەربەرزو

شەڕەفمەندانە نەبوو. ئیتر شەڕببوو بەبیرۆکەو چەمکێکی پیرۆز. شەڕکردن لەم پێناوەدا لەجیهادی ئیسلامییەکان گرنگتر بوو. ئاشکرایە کە لەم هەڵوێستەدا نەخۆشی دۆگماتیزم سەریهەڵدابوو. هەروەکو هەڵوێست بەرامبەر بە دیاردەکانی دیکە.

کاتێك شەڕ وەك دیاردەیەك شیتەڵ بکەینەوە، لەراستیدا دەبینین کە نەخۆشییە پێویستە شایستەی کۆمەڵگای مرۆڤایەتی نەبێ. جگە لەخۆپاراستنی ناچاری دەبووایە هیچ جۆرێکی شەڕ رەوا نەبینرا بووایە. چونکە ناوەڕۆکەکەی بریتییە لەستەمکاری و زەوتکردن. چەندەی دەخوازێ خۆی دەمامك و پەردەپۆش بکات، سروشتەکەی تەڵەکەبازی و ستەمکاری و تالان بوو. مەزەندەکردنی ئەوەبوو کە لەرێگای فەتحکارییەوە خاوەنی هەمووشتێکی. لەژێرسایەی ئەم تایبەتمەندێتی و خەسڵەتانەدا هەڵەنییە کەشەڕ وەك گەورەترین کارەسات و خراپەکاری وەسف بکرێت. بەقووڵایی دەرك بەوەنەکرابوو تەنیا ئەوکاتە شەڕ واتادار دەبێ کەهیچ رێگایەکی دیکەی بەدەستهێنان و پاراستنی ناموس، ئازادی و هەبوون، لەئارادا نەما. ئەوەی تێیگەیشتبووین: شەڕی رزگاری نیشتمانی فەتحکردن و هەمووشتێك دەگرێتەوە. بەسانایی بەرگری رەوای تێپەڕدەکرد. لەوانەبوو بۆزاڵبوون بەسەریەکترو تۆڵەسەندنەوەی دوولایەنە بگۆڕێ، هیچ ئەندێشەیەك لەم بوارانەدا نەدەکرا. بێگومان ئەگەر هەڵوەستە لەسەر شەڕی بەرگری رەوا کرابووایە، تیۆری و ستراتیژی و تەکتیکەکانی لەتەواوی جۆرەکانی دیکەی شەڕ جیابکرایانەوە، ئەوا چەندین هەڵە و کەموکورتی و زیان روویاننەدەدا. گرێدانی تەواوی هیواو ئومێدەکان بەشەڕی رزگاری نیشتمانی کەدەبوایە تێیدا سەربکەوین، لەبواری راستینەی ماددی (بابەتی)یەوە گرفت و بەربەستی گەورەی لەخۆوەدەگرت.

کاتێك بابەتەکانی لەجۆری رەوشی جیهان، پێگەگرتنی هێزو رێکخستنی و لۆجستیك رەچاو بکرێ دەبینرێ کەشەڕێکی رزگاری نیشتمانی چاوڕەش و کوێرانە بەختی گرێدراوی رێککەوتەکان بوو. بەبێ ئەوەی تەواوی ئەم راستیانە رەچاوبکرێت، پراکتیکی شەڕێکی بەردەوامی ئاست نزم کەنزیکەی پانزدە ساڵ بەردەوام بوو، لەدوای ساڵی 1995 تەنیا لەمیانەی خۆدووبارەکردنەوە توانی درێژە بەهەبوونی خۆی بدات. ناتوانرێ بگووترێ ئەم شەڕە هیچ بەرهەم و ئاکامێکی لێنەکەوتەوە. بەڵام ئەمەش راستینەیەکە کاتێك وەك تاکەرێگا بینراو پراکتیزەکرا چەندین زیانی بێواتاو نابەجێی لەگەڵ خۆی هێناو رێگای لەپێش ئەوەکردەوە کەبەرهەمی کۆششەکانی دیکە لەئارادانەبێت. ستراتیژیەتێکی ئەوپەڕگەریش تەواو نموونەیەکی دۆگماتیزم بوو. بێگومان ئەگەر شەڕێکی واقیعی خۆپاراستن بەگوێرەی جوگرافیای کوردستان و پەیوەندییەکانی گەل لەمیانەی گونجاوترین تەکتیك و پێگەگرتن بەڕێوەبرابایە، مسۆگەر بەئامانجی دەوڵەتی نەگەیاندبایین ئەوا بەرەو چارەسەریەکی دیموکراتیانەی جێگیری دەبردین. چەمکی شەخسی و باوەڕیم ئەوەبوو کەکادیران و فەرماندە مەیدانییەکانمان توانای نیشاندانی ئەم توانست و تواناکاریەیان هەیە. بەردەوام لەچاوەڕوانی ئەوەدابووم, یارمەتی و هاوکاریەکی گەورەم پێشکەشکردن. ئەو فیداکاریانەم نواند کەبەدەگمەن نموونەکانی دەبینرێ. بەڵام هەمان نەخۆشی دەسەڵات بەشێوەیەکی ترسناکتر لەم گۆڕەپانەشدا سەریهەڵدابوو. تەنانەت چەتەگەرێتی تائەو ئاستەی گەندەڵی و تاوانکاری هەڵکشابوو کەبەئاسانی هێژاترین هەڤاڵان پاکتاوبکەن. هێندە گرنگ و دیاریکەرنەبوو, ئایا خیانەتی بەئەنقەست و زانینی ئاژاوەگێڕی و بەکرێگیراوانی تێدابوو یان نا. بەگشتی لەبەرئەوەی شەڕ هونەرێکی پیس و قێزەونە، بەتایبەتیش بەم شێوازە دۆگماییانە گرتنەدەست و تاوتوێکردنی شەڕی رزگاری نیشتمانی ئەم ئەنجامانەی لێدەکەوتەوە. هەڵزنینی هەموو جۆرە میللیگەراییەك و توندوتیژی کوێرانەو مەیلێکی جوداخوازی مەترسی قووڵبوونەوەی قەیران ـ گێژاوی کۆمەڵایەتی دەهێنائاراوە.

لەراستیدا ئەگەر پێناسەی نەتەوەمان نەگەیاندبوایە ئاستی تابۆ پەرستن، وەك دیاردەو شێوەیەکی سستی کۆمەڵگا هەڵسەنگێنرابووایە، ئەگەر بوون بەکۆمەڵەی نەتەوەیەکی یەکسان و ئازادمان بەبنەماگرتبووایە، ئەوا بەئەنجامێك دەگەیشتین کەبەرامبەر راستی وردەکارو هەستیارتربوو. ئایا نەتەوەیەکی یەکگرتوو، بۆ نەتەوەیەك کەدەخوازێ ببێتە خاوەن دەوڵەتێکی تەواو باشترین، جوانترین و راسترین بانگەشە نەبوو. دیسان ئەوە گرنگ نەبوو کەلەژێرچەتری هەمان دەوڵەت دایت یاخود نا،

بەڵکو دیموکراتییانەیە یاخود نا. هەموو پێڕەوو ڕێچکەیەکی شەڕ نەبوو کەبەرەو ئەمە دەڕۆیشت، بەڵکو شەرێکی واتاداری بەرگریکردن، تێکۆشانەکانی کۆمەڵگای دیموکراتییانە و هەموو شێوەیەکی هاوکاری و ڕێکخستن کە لەخزمەتی ئەمەدا بێت. بەمجۆرەش بەبێ ئەوەی بکەویتە ناو میللیگەرایی نەتەوەی ستەمکارو ستەملێکراو، بەبێ ئەوەی دەرفەت بەجوداخوازی و توندوتیژی زێدەڕۆ بدرێت، دەتوانرا پێشخستنی ئازادی و یەکسانی فەراهەم بکرێت. بەڵام ئەو هەڵوێستە دۆگماییانەی سەرچاوەی خۆیان لە "مافی چارەی خۆنووسینی نەتەوەکان" دەگرت بینینی ئەلتەرناتیفە دەوڵەمەندەکانی چارەسەری بەربەست دەکرد. بەمجۆرە ڕێگای دیموکراتیزەکردنی تورکیاش نەدەکرایەوە. میللیگەرایی ئۆلیگارشی بەشێوەیەکی مەترسیدار گەرم بوو، تادواڕادە دەستبەسەرداگرتنی ئابووری و سیاسەتی بەرژەوەندیپەرستی وەك سیاسەتێك لەقەڵەمدا کەدەگمەنەو نادۆزرێتەوە. ئەگەر ئەوە دانیپێدانرا بووایەو بسەلمێنرابووایە کەکوردانیش لەژێرچەتری هەمان دەوڵەتدا، لەوڵاتێکی هاوبەشدا وەك کۆمەڵەی گەلێکی ئازاد لەدەوڵەتگەلی گشتی تورکیا بوونایە، چۆنییەتی ئەندامێکی دەستلێبەرنەدراوو ستراتیژی یەکێتی وڵات نیشاندرابووایە، بەگوێرەی ئەمەش سیاسەت پەیڕەو کرابووایە، تەنانەت چالاکییەکانیش لەخزمەتی ئەم ئامانجەدا بوونایە، ئەوا ئەنجامەکان بۆ هەردوولاش تابڵێی ئەنجامگیرو چارەنووسساز دەبوون. بیرنەکردنەوە لەمجۆرە ڕێچکە دەوڵەمەندو چارەنووس ئامێزانە لەنزیکەوە گرێدراوی چەمکی شەڕکردنە لەپێناو پارتیبوون ـ دەسەڵاتداریتی ـ دەوڵەتخوازی ـ نەتەوەبوون کە لەسەرەوە جەختمان لەسەرکردەوە.

لەگەڵ تێپەڕکردنی دۆگماتیزم ڕەهەندی واقیعیترم بۆ پێناسەکانی دەوڵەت، دەسەڵات، شەڕ، نەتەوەو دەوڵەتی نەتەوەیی زیادکرد، ئەمەش لەسەربنەمای سەرلەنوێ پارتیبوون و کۆمەڵگایەکی دیموکراتییانە ڕێگای چارەسەرییەکی کردەوە کە کاتێ پێویست بێ شەڕێکی گشتگیری بەرگری ڕەواش لەخۆوە دەگرێت. ئەم هەڵوێستە تەنیا وەرچەرخانێکی ستراتیژی و تەکتیکی نییە. بەڵکو تیۆری و بۆچوونێکی پارادیگمایی پشتبەستوو بەهزری زانستی و بۆچوونێکی سیاسی دەوڵەمەندو شێوازێکی پارتیبوونی لەپشتەوەیە. وەرچەرخانێك لەئارادایە نەخۆشی دەوڵەتگەرایی تێپەڕدەکات کەمۆرکی خۆی لەپێشکەوتنی سەدو پەنجا ساڵەی سۆسیالیزم دابوو، چەمکی نەتەوەیی بۆرژوا بەلاوەدەنێ، شێوازی دیموکراتی و کۆمەڵکاری درێژایی مێژووی بەکۆمەڵگابوون بەبنەمادەگرێت، بانگەشەکانی ئازادی و یەکسانی بەم گۆڕانکارییە ڕیشەییانەوە دەبەستێتەوە. ئەو ڕەخنەو ڕەخنەدانەی لەسەر ئەم بنەمایە بەناوی "PKK" ئەنجامدەدرێت کێشەی سەرلەنوێ ئاواکردنەوە دەکاتە ڕۆژەڤ. بەپشتبەستن بەپووختەی ڕەوشی هەنووکەیی سەرلەنوێ پارتیبوون، بەرگری ڕەواو بەکۆنگرەبوون وەك ڕێکخستنی سەرەکی کۆمەڵگا وەك کێشەو ئەرکی گرنگ چاوەڕوانی هەنگاونان و چارەسەرین.

ج ـ کێشەکانی سەرلەنوێ ئاواکردنەوە لە "PKK"دا.

لەسەرەتاکانی ساڵی 2000دا ئاماژەمان بەوەکردبوو کە"PKK" زیاتر لەئەنجامی کێشە ناوخۆییەکان بنبەستبووە، بەردەوامبوونی لەمیانەی ئەم پێکهاتەوە لەجیاتی چارەسەری بێچارەیی زیاتر بۆ کێشەو گرفتەکان دێنێ، هەربۆیە هەڵوێستی ڕاست ئەوەیە لەژێرناوێکی دیکە یان پێکهاتەیەکی تر درێژە بەمیراسی خۆی بدات. کاتێك لەبەرگرینامەدا ڕەوشی نوێمان هەڵسەنگاند، شرۆڤەمان سەبارەت چاخ و مێژوو ئەنجامدا، هەوڵماندا ناوەڕۆك و شێوەی شیمانەی سەرلەنوێ ئاواکردنەوە ڕۆشنبکەینەوە. لەسەربنەمای ئەم چەمکانە هەوڵدرا سەرەتا ئەزموونی کادەك KADEK, دواتریش کۆنگرەی گەل KONGRA GELپێشبخرێت. لەسەربنەمای ئەو زانیارییە سنووردارانەی لەزیندان پێمگەیشت: گوایە ڕەخنەدانێکی ڕاستگۆیانەیان ئەنجامداوە، هەربۆیە بەگونجاومان بینی بەرەو پێکهاتەی نوێ بچن. لەم ماوەیەدا بۆئەوەی ئەو ئاگربەستەی لە 1998 یەکلایەنە هەوڵی بەڕێوەبردنمان دەدا واتادارو هەمیشەیی بێت، لەقۆناخی ئیمرالی چەندی بڵێی هەستیارانە مامەڵەمان لەگەڵدا کرد. ئەگەربەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆش بێت وەك بەردەوامی لێکۆڵینەوەکان، لەمیانەی هەندێ دیالۆگ و

نامەناردنەوە سەبارەت بەجێبەجێکردنی ئەرك و بەرپرسیارێتییەکان هەندێ پێشنیازمان پێشکەشکرد. تاوەکو قۆناخی 11 ی ئەیلول هەوڵمدا سەبارەت بەرێگەچارە بەئومێدبم. بەڵام لەو بڕوایەدام کاربەدەستانی تورکیا هەڵمەتە نوێکەی "دژە تیرۆر"ی ئەمریکایان وەك دەرفەتێك بینی، ئەمەش رێگای لەپێش هەڵوێستێك کردەوە کەلەسەر بنەمای قڕکردن بوو. قۆناخی دیالۆگی ناراستەوخۆ داخرا.

لەم نێوەندەدا هەڵبژاردنەکانی 3 ی تشرینی دووەمی 2002 ی تورکیا کەوتە رۆژەڤ. بەرلەوەی ئاراستەی نوێی بزووتنەوە دیاربکرێ، چاوەڕوانیکردنی ئەنجامەکانی هەڵبژاردنمان گونجاوبینی. بەئامانجی چارەسەرکردنی کێشەی کورد لەرێگای دیالۆگەوە نامەیەکم بۆ سەرۆك وەزیرانی تازە رەوانەکرد، کەسەرۆکایەتی حکومەتی پارتی دادو گەشەپێدان (AKP)ی دەکرد و لەدوا هەڵبژاردندا بەتەنیا شانسی ئاواکردنی حکومەتی پێبڕا. بەگوێرەی ناوەڕۆکی وەڵامەکەی رێگای خۆمان دیاری دەکرد. بەلانی کەم وەڵامێکی یەکلابۆوەم دەدایەوە ئەو بنکەیەی ئومێدو چاوەڕوانی لێدەکردم. سەرباری ئەوەی چەندین جار ماوەکەی درێژکرایەوە، وەڵام نەبوو. لەدواییدا رامگەیاند کەئەو جاڕنامەیەی "رێککەوتنی دیموکراتی و ئاشتیانە"ی 1ی ئەیلولی 2003دا بڵاومکردۆتەوە لە کاتەکەی تەواو دەبێت. ئیتر "کادەك" رێگای خۆی دیاری دەکرد. وەك هەڵمەتی نوێ خۆیان 1 ی مانگی کانوونی 2003 یان دەستنیشانکردبوو. لەم ماوەیەدا پێشنیازم کرد لەجیاتی ئەوەی بزووتنەوە دووسەربێت، کۆنگرەی نەتەوەیی کوردستان و کادەك، لەژێر ناوی کۆنگرەی گەل یەك سەربێت راسترە، وەهام بەباش بینی کەرێکخراوی نوێ بەفەرمی لەژێرناوی کۆنگرەی گەل رابگەیەنرێ. پەسندکرا. لەکۆتاییەکانی 2003 دا بۆئەوەی لەژێرناوی ئەم پێکهاتەیە کاربکەن لەمیانەی کۆنگرەیەکی فەرمی ئەرێیان کرد. بەڵام لەجیاتی ئەو هەڵمەتەی چاوەڕوانی دەکرا، هەواڵی ئەوە بڵاوبۆوە کەپارچەبوون.

ئاشکرایە بەهیچ جۆرێك چاوەڕوانی گۆڕانکارییەکی بەمجۆرە نەبووم لەبەرئەوەی پێشتر ئەندامەکانی بنکەو کادیرانم دەناسی لەشرۆڤەکردنی رەوشیان زەحمەتیم نەبینی. لەسەردەمی بەفەرمی دامەزراندنی "PKK" وە، کادیرانی سەرکردایەتی لەئەنجامدانی نوێبوونەوەو بەدەستهێنانی پێشکەوتنی چاوەڕوانکراو دووربوون. تەنانەت لەزەحمەترین هەلومەرجیشدا لەپێناو گەشەکردنیان لەبواری تیۆری و کردارییەوە یارمەتییەکانی خۆمانمان کەم نەکردەوە. سەرباری ئەو پەروەردەیەی لەرۆژهەڵاتی ناوین بینیویانە، ئەو تواناکاری و هەلومەرجە نوێیانەی لەئاراداین و ئەزموونەکانیان، لەکاتێکدا چاوەڕوانی پێهەلگرتنی نوێمان لێدەکردن، دیسان لەوە دوودڵ نەبوون کاروبارەکان بکەنە قوربانی نیازە نادیارەکانی خۆیان. هەم درەنگخستن، هەم تێپەڕکردنی سنووری شێوازەکانی خۆمان لەهەڵمەتەکانی هاوشێوەی 15 ی ئابی 1984 بەردەوام نارەحەتی و نیگەرانی منی زیادکرد. لەساڵی 1981 بەدواوە لەرێگای چەندین کۆنفرانس، کۆنگرەو کۆبوونەوەکانی پەروەردە، بەگووتەی پەروەردکارانە داوام لێکردوون بەگوێرەی پێویستییەکانی رێباز خۆیان بۆ پراکتیك ئاراستەبکەن. رەخنەی زۆرتوندم لێگرتن. بەڵام ئەوان زیاتر ئەو رێگایەیان هەڵبژارد کەوا من بەرەو شێوازی خۆیان ناچار بکەن. بەسووربوونەوە درێژەیان بەوهەڵوێستانەدا کەلەبەشەکانی پێشتر لەمیانەی هەڵسەنگاندنەکانمەوە خستمەڕوو. هەروەکو بەکورتی ئاماژەم پێکرد ئەم هەڵوێستە چۆن بەپاکتاوکردنی "PKK" ئەنجامگیر بوو.

لەو شێوازە پارچەبوونەی تێیکەوتوونە دیارە لەرەخنەدانەکانی سەرەتاکانی 2000 راستگۆ نەبوون. بەشێوەیەکی زۆردوور لەبەرپرسیارێتی کەهەرگیز لەگەڵ مێژوو، کۆمەڵگا، هەڤاڵێتی، شەهیدان، ئەخلاق و پێشکەوتنە سیاسییە ژیانییەکان ناگونجێ و لەپاکتاوکاری ڤێزەونتریان وەك هەڵمەتێکی نوێ بەسەر رۆژەڤی گەل و جەنگاوەرانیاندا سەپاند. بەو ڕادەیەی لەمیدیاکاندا رەنگیداوەتەوە. لەکۆتاییەکانی 2003 و سەرەتاکانی 2004 ـــ لەبەر هەرهۆکارێك بێ پارێزەرەکانم روونکردنەوەی چاوەڕوانکراویان ئەنجامنەدا. ئەم جموجۆڵە ڤێزەونە بەبێ ئاگاداری من چەندەی توانیویەتی قووڵبۆتەوەو بڵاوبۆتەوە. دەبێ

ئاماژە بەوەش بکەم لەم نێوەندەدا بۆماوەیەکی درێژ پەیوەندییەکانم لەگەڵ دەرەوە براببوو. ئەوەی رووبەڕووی ببومەوە، گۆشەگیری بوو لەناو گۆشەگیرییەکی گشتگیردا. ئەو ئەنجامەی لەهەندێ زانیاری زۆر سنووردارەوە پێیگەیشتم, ئەوەبوو کەهەندێ حیساب و لێکدانەوە بەشێوەیەکی قووڵ سەبارەت بەمن دەکرێت. بناخەی ئەم لێکدانەوانە ئەوەیە: هێزی کۆنترۆڵکردنی گۆڕانکاری و پێشکەوتنەکانی نییە، هەروەها زەحمەتە بەزیندوویی لەزیندان دەربکەوێت؛ هەربۆیە منیان بەبێ رۆڵ و لەکارکەوتوو لەقەڵەمدا, دەشێ بەنیاز پاکی بێت !!. لەژێرناوی تەگبیر وەرگرتن، ئەوەی چەتەگەرێتی لەناو گەریلا ئەنجامیدا، ئەمجارە هەوڵیانداوە هەمان شت لەسەر زەمینەی سیاسی، سەربازی، ئایدیۆلۆژی و جەماوەری پەیڕەو بکەن و کۆتایی پێبێنن.

لەرەوشێکی وەهادا نیم نیازو پێگەی راستی ئەو هەڤاڵانە بزانم کەجێگای خۆیان لەناو ئەم قۆناخەدا گرتووە. ئەمەش بەگرنگ نابینم. ئەوەی بۆمن ئاشکرایە ئەم هەڤاڵانە خۆیان لەسەرووی رێبازی مێژوویی، کۆمەڵایەتی، ئایدیۆلۆژی، سیاسی، رێکخستنی و کرداری دەبینن. بەگەوهەری تەڤلی پێکهاتە کۆن و نوێکان نەبوون، هێزی ئیرادەو رووناکبیری پێویستییان نیشاننەدا. بەئەشقەوە بەشدارییان لەدۆزی پیرۆزی دیموکراتییانەی ئازادی و یەکسانی گەل نەکرد. یان دەستیان لەخۆیان بەرداوەو دۆڕاندنێکی بابەتییان پەسندکردووە، یاخود لەمیانەی هەڵوێستێکی تادواڕادە خود سەنترالیزم هەوڵیانداوە پێشکەوتنەکان وەك مەسەلەیەکی شەخسی بمێنێتەوەو بەمجۆرە بیکەن بەقۆچی قوربانی. خواستوویانە سوود لەتواناکارییەکانی بزووتنەوە ببینن و کەسایەتی خۆیان بژێنن. لەهەمووشیان گرنگتر ئەوەیە کەدەرکیان بەبەهای ئەو هەوڵ و کۆششانەم نەکردووە کەلەناو سنوورەکانی تورکیا، رۆژهەڵاتی ناوین، هەرە دواییش لەقۆناخی ئیمرالی خستمەڕوو، بەگوێرەی ئەمەش نەبوونە خاوەن هەڵوێستێك. ئەنجامدانی هەڤاڵێتییەکی راستەقینەیان لەدەست نەهات. دەرکیان بەوەنەکرد کەپارتیبوون بەواتای بەشدارییبوونێکی فیداکارانە دێت لەکاردا. ئاشنای جیهانی راستەقینەی سیاسەت، رێکخستن و هزرنەبوون. رێزیان لەبەهای ژن و ئازادی ژن نەگرت.

هەرەدوایی هەستیاری نائاسایی منیان بەلاوازی لەقەڵەمدا، ئایا لایەنێکی دیکەی روونکردنەوە هەیە کەبەم شێوازە خۆیان نیشانداوە؟ ئەو هەڵوێستەی هەرەدوایی نیشانیانداوە، مەسەلەکانی پارت تێپەڕدەکات، کاتێك بۆ هەوڵەکانی دیموکراتیزەکردنی کۆمەڵگاش درێژبۆوە، ئایا دەشێ یاخی نەبی؟ هەروەکو چۆن توانستی جەماوەریمان لەهەموو شوێنێك هەیە، سەرباری ئەوەی لەتورکیا لەسەدادە(٪10) کەمتر نییە، لەئەنجامی ئەو هەڵوێستانەی دەیسەپێنێ بەردەوام لەئاستی سەدا پێنج دەمێنێتەوە، ئەمەش لەچەندایەتی زیاتر کێشەیەکی چۆنایەتییە. ئەمەش دەسەلمێنێ کەهیچ نەیانخواستووە لەدیموکراتیزەبوون تێبگەن. هەروەکو چۆن نەیانخواستووە لەشەڕو پارتیبوون تێبگەن، تەنانەت ناخوازن دەرك بەمەش بکەن کەلەئەنجامی ساختەکاری و خۆسەپاندن ئەو گەلەی بەهەزارو یەك رەنجەوە کۆکرابۆوە خرایە ناورەوشی وازهێنان و دوورکەوتنەوە. ئەو هەڵوێستەی لەدوا هەڵبژاردنەکانی شارەوانی نیشانیاندا تەنانەت ناقۆڵاترین ئاژاوەگێڕ نەیدەتوانی سەرکەوتنی تێدا بەدەستبێنێ. دیارە کەبوون بە"دەسپۆت"ی بچووك تاڕادەیەکی مەزن لەکەسایەتییان بەجێکراوە. دواتر تێگەیشتم تەنانەت شەش ساڵە پێویستی یاسایی پاراستنی من بەرکەنارکراوە، هەندێ نامەردو بێ شەرەف لەو کۆمەك و بەشدارییەی من نارەحەتن کەدەخوازم پێشکەشی هەوڵەکانی دیموکراتیزەکردنی کۆمەڵگای بکەم.

هەروەکو دەزانرێ یەك دوو بەرگ رەخنەم دەرهەق بە"عوسمان ئۆجەلان" هەبوو و هەوڵی دادگاییکردنیم دا. تەنانەت کاتێك دایکم کۆچی دواییکرد بۆ تاکە جارێکیش بەتەلەفۆن هەواڵیم نەپرسی، بەهۆی چەمکی "زیان بەتێکۆشانی گەل دەگەیەنێ" پشتگوێم خست. واتە زۆرباش دەزانرێ سەبارەت بەمەسەلەی بنەماڵەگەرێتی لەناوکوردانەدا هیچ کەسێك نییە وەکو من هەستیاربێت. بەڵام وەرە تەماشابکە، منیشی لەناودا، بەم دواییانە تەواو دەست بەهەڵمەتێکی رەشکردن و ناوزڕاندن

کراوە. هەڵبەتە ئەمە رەفتارێکی ئاسایی نییە، هەڵوێستێکە واتایەکی زۆر دەبەخشێ. هەندێ هەڵوێستی قەبا کەتەنانەت دەوڵەتیش بەناهەقی دەبینێ و لەئەنجامدانی بەدووردەکەوێتەوە، کاتێك هەندێ سووك و ساختەکار ئەنجامیدەدەن ناتوانرێ دەرکی پێبکرێت. هەندێ هەڵوێست بەرامبەر ئەو ئەندامە نەخۆشانەی بنەماڵەمان نیشاندەدرێ کەماونەتەوە، بەواتای تیرۆرو تۆقانـدن دێت. تێنەگەیشتم بەم هەڵوێستە دەخوازن چی رزگاربکەن. بۆ نموونە ئەگەر مەسەلەی بەهێزبوون بێت، پەیوەندییەکەی لەگەڵ ئێمە دیارە. هەروەکو دەزانرێ نەك رێبەرایەتی، بەڵکو نەبوون بەرێبەرایەتیم شایستەیان نەبینی. کەواتە دەخوازن تۆڵەی چی بکەنەوە؟ چییە ئەوەی لەمرۆڤێکیان خواستبێ و بەدەستیان نەکەوتبێت؟.

دەشێ گێل، نەفام، ساختەکار، پیلانگێڕ، خیانەتکارو ئاژاوەچی لەناو بزووتنەوەیەك دەربکەون. هەروەکوچۆن کەسانی مەرد، دانا، بەشەرەف، دڵسۆزو بەرۆح گرێدراوی بزووتنەوە سەرهەڵدەدەن. بەڵام هیچ لەم شێوەیە تێنەگەیشتم کە بەم دواییە دەرکەوتن. بەچەتەگەرێتی سیاسی دەچوێنم. ئەگەر بەخۆشیانەوە سنووردار بووایە قەی نەدەکرد. سبەینێ بۆ بابەتە سەربازی، سیاسی، ئایدیۆلۆژییەکان درێژبێتەوە، مەترسیدارترین ئەنجامی لێدەکەوێتەوە. لەهەمانکاتدا هێندە گێل و نەفامن تێناگەن کە لەئەبوجەهل نەزانترن. مرۆڤ چۆن بەمجۆرە نزیکی بەهایەك دەبێتەوە کەتائەم رادەیە شەرەف و کەرامەت و هەموو شتێکیانی بەخێو کردووە؟. ناخوازم لەمیانەی بەناوکردنی ئەم مەسەلانە درێژی بکەمەوە. ئەم رەوشەی بەو دواییە دەرکەوتووە بابەتەکانی حزب، لادان، راکردن و هاوشێوەکانی تێپەڕدەکات. پێویستە هەڵوەستە لەسەر رەوشی دیکە بکەین. لەقەبارەی خۆی زیاتر عوسمان دەکەنە رۆژەڤ، بەم شێوەیە هەندێ راستی پەردەپۆش دەکرێت. بەگوێرەی من عوسمان رۆڵی ئەو کەرە دەبینێ کەبۆ گۆرەپانێکی بەمین چێنراو هاژۆراوە. ئەوەی ئەنجامیداوە: لەخۆکردن بەخراپترین ئامرازی بەکارهێنان بەولاوە هیچ واتایەکی دیکەی نییە. بەڵام ئەوەی ناتوانم بیهێنمە سەر زمان: جەمیل و دووران بەردەوام رێگای راکردن بەمرۆڤە پووچ و بێ کەڵکەکان دەدەن، چەندین ئەندامی دروست و راستگۆش خۆیان کوشت یان رایان کرد، یاخود گوێتیان گوێڕایەڵی فەرمانەکانیان نەکردو سزادران، باشەچۆن ئەمە روونەکرێتەوە؟. پارچەکردن، رەڤاندن و کوشتن تاکەی؟ ناخوازم باسی ناوی هەندێ کەس و کردارەکانیان بکەم، کەئەوان رۆڵیان پێدان. ئایا نازانن چی بارگرانییەکیان لێکەوتەوە؟

نیازپاکی و بەگوێرەی خۆشیان فیداکاری ئەم سێ هەڤاڵە ناکەمە گفتوگۆوە. بەڵام بەویژان تێناگەن کەئەوەی لەژێرناوی گەل و هەزاران بەها ئەنجامیانداوە چی لێدەکەوێتەوە؟ ئایا پێوانەکانی سیاسەت و رێکخستن بەرگەی ئەم رەوشە دەگرێ؟ ئەگەر بەقەد تۆزقاڵێك بەرپرسیارێتی کێشەی شەڕو تێکۆشانیان هەبێت رێگا بەمەدەدەن؟ لێرەدا بەدوای ئاستی رۆحی بەرپرسیارێتی ناگەڕێم. ئەوشتەی لەسیاسەت بەئەقڵ بەناو دەکرێت ئەم رەوشانەی ئاشکرا نەکردووە. ئەو رووداوەی بەرێبەرایەتی بەناودەکرێت، ئەوەنییە کەهاوار بکات و بڵێ ئەم رەوشە روویداوە، بەڵکو لەمیانەی پێشبنیکردنێکی ئاوارتەوە رێگای سەرهەڵدانی نادات. ئایا دەشێ ئەمە ئەنجامی بەڵێنەکان بێ؟. ئەوەی بەردەوام سەبارەت بەبابەتە سیاسی، رێکخستنی و کردارییەکان رەخنەدان بدات، دەشێ رێگا بەم رەوشانە بدات؟. لێرەدا بەدوای ئەوەدا ناگەڕێم کامەیان، لەکامە بواردا مافدارن، یان بەرپرسیارن. ئەگەر مرۆڤێك ئاژاوەچی، ساختەکار و پووچ نەبێ، چۆن بەهەڵوێستی خۆی دەبێتە ئامرازی ئەم رەوشە، یان دەرفەت بەسەرهەڵدانی دەدات. جارێکی دیکە دەخوازم بەبیری تەواوی هەڤالان، دۆستان و دوژمنان بێنمەوە کەبزووتنەوەکەمان، گەلەکەمان و تەواوی بەهاکانی لەژێرناویانەوە تێدەکۆشین هەرگیز شایستەی ئەم رەوشە نین، بەناوی ئەوانیشەوە دەڵیم هەرگیز دەرفەت بەمەنادەم.

بەرامبەر ئەم گۆڕانکاریانە ئەوەی لەمن چاوەڕواندەکرێ، وەك پێویستییەکی ئەو هەلومەرجەی تێیدا دەژیم، تەنیا دەتوانم سنووری رێبازەکانی خۆم دیاری بکەم. لەسەرووی ئەم رێبازانەوە ناچاردەبم بەرامبەر ئەو هەڤاڵانەی نزیکەی بیست ساڵە رێبازی جەماوەری و شەڕو شێوازی پارتیبوونی خۆیان بەرێوەدەبەن، رێبازی پارتی، رێکخستن، چالاکی و جەماوەری خۆم

دیاری بکەم. ناتوانرێ چاوەڕوانی بکرێ یەکێکی وەك مـن تەسلیمیان بـێ و خۆیـان بداتـە دەسـتەوە. تەنانـەت ئـەوەی دەوڵـەت نـەیویژاوە باسـی بکـات، ئەمانـە چـۆن دەوێـرن؟ بـەلانی کـەم پێویـستە ئەمانـە هێنـدەی دەوڵـەت بـزانن جـددی بـن. تەنانـەت دوژمنایەتی منیش بکـەن، دەبـێ ئـەم جددیەتـە نیـشانبدەن کـەبۆ دوژمنایـەتی پێویـستە. بەتایبـەتیش ئەگـەر وەکـو بانگەشـە دەگەن دەخوازن هەڤاڵێتی و هاوڕێییەتی بکەن، پێویستە نزمترین هێزی خۆگونجانـدن لەگـەڵ پێداویـستییەکانی ئـەم راسـتییە نیـشانبدەن. بەدڵـەوە ئامـادەم وەك مـەیلێك (گروپێـك) لـەناو راسـتینەی کۆنگرەکەمانـدا پەسـندیان بکـەم. ئەگـەر تـۆزێکیش دڵخوازی لەوانـەدا هـەبێت، بـەلانی کـەم لەسـەربنەمای شایـستەبوون بەئەرکـەکانی کـۆنگرە، مـسۆگەر پێویـستە بتـوانن خـاوەن هەندێ هەنگاوبن. بەشێکی زۆری گەلە هۆشیارەکەمان، تادواهەناسەم شتێك لەمن چاوەڕوان دەکـەن. ئەگـەر لەجێبـەجێکردنی ئەمەدا نابنە یارمەتیدەر، ئەوا دەخوازم نەبنەڕێگر.

وەك ئـەنجام، ئەوانـەی خۆیـان وەك لایـەنێك دەبیـنن، بـەڕێزەوە پێـشوازی لـەو مافـەیان دەکـەم کـەوەکو مـەیلێك خۆیـان رێکبخـەن. دەتـوانن لـەبوارەکانی ئایـدیۆلۆژی، سیاسـی، سـەربازی، کۆمەڵایـەتی و ژیـان گـوزارە لـەخۆیان بکـەن و ببنـەخاوەن پراکتیـك. تەنانـەت دەتـوانن ببنـە پـارت. بـەڵام بچووکترین پێویـستی ئەمـە گوێڕایـەڵیکردنی دیـسپلینی کۆنگرەیـە. پێویـستە نەکەونە ناو ئەو هەڵوێستانەی ئیرادەی کۆنگرە تێپەڕدەکات، پـەیڕەوکردنی ئـەو دیـسپلینەی بـۆ ئەمـە پێویـستە، خاوەنـدارێتی ئەرکەکانیان بکەن. هەڵبەتە منیش وەك پێویستییەکی بەرپرسیارێتیم، مافی بەردەوامکردن و درێژەدان بەرێبازی خـۆم هەیـە. جێبەجێکردنی ئەوماف و ئەرکانەی ئازادی هـزرو ئـیرادەم پێـی بەخـشیوم مـەرجی سـەرەکی و لەپێـشینەی بـوون بـەمرۆڤێکی سەربەرزو شەرەفمەندە. بەکارهێنانی ئەم مافە لەسەر ئەو کۆڵەکە هزریانەی ماوەیەکی درێـژە پـێم گەیانـدووە, لەسـەربنەمای سەرلەنوێ ئاواکردنەوەی "PKK" وەك ئـەرکێکی سـەرەکی دەزانم. کـاتێ ئـەم مەیلانـە باشـتر خۆیـان بناسـن، لەوانەیـە کـاتێ هەلومەرجـەکانی یەکگرتنـەوە دەڕەخـسێ، ئـەوا سـەرلەنوێ ئاواکردنـەوە بـۆ هەڵـسەنگاندن گونجـاوترین رێگایـە. لەرەوشـێکدا هەزاران شەهادەت بەگووتنەوەی ناوی من رێگای کاروانی گرتۆتەبەر، بـەملیۆنانی هەڵـساندۆتە سـەرپێیان و بەهـەزاران هـەڤاڵ بەئومێدەوە چاوەڕوانیم لێدەکەن، لەو باوەڕەدام راستترین هەڵوێستی پێویستە پەیڕەوی بکەم ئەمەیانە.

تکام لەهەڤاڵان ئەوەیە بەرامبـەر گیروگرفتـەکان نەکەونـە نـاو هەڵوێـستێکی سـۆزداری نابـەجێوە، بەپێچەوانەوە هـەروەکو لەسـەرەتا ئامـاژەم پێکـرد نـابێ تـەنیا زانـابن، بـەڵکو پێویـستە بـزانن وەك کەسایەتییەکی رێکخـستنی و سـەربازی و سیاسـی راستەقینە شایستەی گەل و مرۆڤایەتی بن. هـیچ شـتێك درەنـگ نەکـەوتووە. بەمـەرجێ تـەنیا بتـوانین بەشـێوەیەکی شایـستە لەخاوەندارێتیکردنی ئەرکە مێژووییە هەنووکەییەکاندا سەربکەوین. سەرکەوتن و یەکێتییەك وەك خاوەنی هەڵوێستی مەزنی پشتبەستوو بەراستییە گەورەکان، بەردەوام لـەو دەسـکەوتانە بـەهادارترە کەسەرچـاوەی خـۆی لەراوەسـتەی ناتـەواوی هـەزاران کەسی هەڵوێـست بـچووك وەردەگرێـت و بەرێکـەوت بەدیـدەهێنرێ. چـەتە کۆنـەکانیـشی لـەناودا، پێویـستە بـزانن بـەهۆی ئـەو رەوشەی تێیکەوتوون، لەخۆیان زیاتر، من چـەندە خـەمگین بـووم. سـەرباری ئـەوەی تاڕادەیـەکی بـەرز راسـتینەی کۆمـەڵگامان تایبەتمەندێتییە نەفرەتلێکراوەکانی دەسەپێنێ، بەڵام دیسان متمانەو باوەڕکردن بەمرۆڤ مەرجە. جێگای باسە ئەو هەڤاڵانـەی ماوەیەکی درێژە بەرگەی هەلومەرجی هەرە سەخت و قورسیان گرتووە، ئەگەرخۆیان بناسن و رێزیـان بـۆ خۆیـان هـەبێ، ئـەوا ناشـێ شـێوازی سیاسـی، رێکخـستنی و چالاکییەکانی ئەمـە جێگیرنەکـەن. هیـوادارم لـەماوەی درێـژدا ببنـە خـاوەن سـەرکەوتنی گەورە، جارێکی دیکە دووپاتی دەکەمەوە لەسەر رێگای راست هاوکاری و یارمەتییەکانمان بەردەوام دەبێت.

1. لەبەشـەکانی پێـشوودا هەوڵمانـدا ئـەو هەڵوێـستە تیـۆری، کۆمەڵایـەتی و مێژووییـە پێـشکەش بکـەین کەسـەرلەنوێ ئاواکردنەوەی "PKK" وەك کۆڵەکە پشتی پێدەبەستێ. بـەگوێرەی هەلومەرجـەکانی جیهان، ناوچـەکەو وڵاتەکـەمان هەنـدێ تایبەتمەنـدێتی سـەرمایەداریمان هەڵـسەنگاند کەسیـستەمی باڵادەسـتی کۆمـەڵگای ئـەم سـەردەمەمانە. لەمیانـەی ئـەم

هەڵسەنگاندنەوە خواستمان بەکورتی ئەوە نیشانبدەین کەبەشێوەیەکی تێکچڕژاو لەگەڵ پەرەسەندنی کۆمەڵگای دیموکراتی و رێنمایی مێژوویی ئاراستەیەکی چۆنیان دیارکردووە. بەبڕیارەوە جەختمان لەسەرئەوە کردەوە کەپێویستە پرۆسەی مێژوویی پرۆژەکانی ئازادی و یەکسانی بەشێوەی ئەڵقەکانی زنجیرەیەك ببینرێن. هەروەها دیسان هەوڵماندا روونبکەینەوە چۆن بانگەشەکانی یەکسانی و ئازادی چەواشەکراون، ناوەڕۆکەکەیان پووچکراوەو لەلایەن هێزە ستەمکارو بەکاربەرەکان پارچەی جیاوازی خراوەتە سەر. لەژێرسایەی هەمان پارادیگمادا خواستمان راستینەی شارستانییەتی رۆژهەڵاتی ناوین و رەوشی ئەمڕۆمانی نیشانبدەین. بەشێوەیەکی تیۆری باسی ئەوەمانکرد چۆن دیاردەو کێشەی کورد لەناو تەواوی ئەم چوارچێوانە جێگیردەکرێ و بە چ شێوەیەك دەتوانرێ لەچارەسەری نزیکبینەوە. پرۆسەی ئاواکردن و گەشەکردنی "PKK" مان شرۆڤەکرد، روونمانکردەوە کەچۆن بەهۆی فاکتەرە ناوخۆییەکان بنبەستبوو، دەستنیشانمان کرد کە لەمیانەی رەخنەو رەخنەدانەوە پێویستی بەسەرلەنوێ ئاواکردنەوە هەیە. هەروەها هەندێ لایەنی نوێی رێبازە سیاسی و تیۆرییە هەنووکەییەکانمان لەئاست و رەهەندەکانی بزووتنەوە ژینگەپارێزی، کولتووری و فێمینیستەکان هەڵسەنگاند. بەجەختکردنەوە ئاماژەمان پێکرد کاتێك سەرلەنوێ ئاواکردنەوە تەواوی ئەم پێشکەوتنانە لەخۆوە بگرێ واتاداردەبێ.

لەرەوشێکی وەهادا بەپشتبەستن بەتەواوی شیمانەو گریمانەکانی ئەم بابەتانە، کاتێك سەرلەنوێ ئاواکردنەوە بۆ "PKK" دەبێتە رۆژەڤ، یەکەم کاری ئەنجامبدرێ دەست نیشانکردنی رەوشی واقیعی جیهان، ناوچەکەو نیشتمانە. بەبێ دووبارەکردنەوەی ئەو شرۆڤانەی لەبەشە پەیوەندیدارەکان ئەنجاممان دا، با لەمیانەی کورتە باسێکەوە پەیوەندی نێوان بابەتەکان دابنێین. سەرمایەداری جیهانی کەئەمریکا سەرکێشی دەکات نەوەکو سەدەی نۆزدەهەم دەرفەتی هەنگاونانی بۆ کۆلۆنی نوێ هەیە، نەوەکو سەدەی بیستەم هەلومەرجی ئەوە ماوە لەرێگای شەڕ جیهان دابەشبکەنەوە. هەلومەرجە نوێکانی جیهانگیری بەهی کۆن ناچێ. ئەگەر لێکچوونێکیش هەبێت، جیاوازی تایبەت بەخۆی هەیە. شۆڕشی زانستی ـ تەکنۆلۆژی دەرفەتێکی جیاوازتری قازانج بەسیستەمی سەرمایەداری دەبەخشێ. ئەویش توانستی قازانجی کۆمپانیاکانی سەرووی نەتەوەکانە (ئولترانەتەوە) کە لەگەڵ جیهانگیری سەریهەڵدا. ئەوانەی دیاردەی کۆمەڵایەتی بەگوێرەی خۆیان ئامادە دەکەن و لەژێر چوارچێوەی یاسایی گونجاودا بوونەتە هێزی حوکمڕانی نوێ کۆمپانیا فرە رەگەزەکانن. لەمیانەی ئەم شێوازەی کۆمپانیاکان دەتوانن بەرزترین ئاستی قازانج بەدەست بێنن. شێوەکانی دەوڵەتی نەتەوەیی دەگۆڕدرێ کەرۆڵی بەربەست دەبینێ، ئەو پێکهاتە سیاسییانە دەئافرێنرێن کەرێگری ناکەن، بەمجۆرە لەزەمینەی قەیران ـ گێژاویشدا سیستەم هەوڵی بەدەستهێنانی زیاترین قازانج دەدات.

ئەم راستینەیە لەو پەیوەستداربوونە چڕەدا شاراوەیە کە لەسەرەتاکانی 2000وە سیستەم بەڕێبەرایەتی ئەمریکا بەرامبەر بەرۆژهەڵاتی ناوین نیشانیدەدات. ناوچەکەمان بەو پێکهاتە سیاسی، سەربازی، ئابووری و هزرییەی ئێستای سەرەکیترین کۆسپی پێش سیستەمە. کێشەکانی ئیسرائیل ـ فەلەستین، نەوت، کێشەی کورد، ئیسلامی رادیکاڵ، پێکهاتەی سیاسی دەسپۆت، ئەو ئابووریەی بێکاری و هەژاری لێدەکەوێتەوە، بابەتی ژنانی لەئازادی بێبەرین و گلۆڵەبوونی کێشەکان ناوچەکەی کردۆتە خاڵی لاواز. واتە کردوویەتی بەسگی سیستەم. سیستەمی حوکمڕان بەرامبەر بەم رەوشە ئۆقرەی نامێنێ و ئارامی لەبەردەبڕێ. ئەو راستینە سیاسییەی هێزە سیاسییەکانی رۆژهەڵاتی ناوین ناخوازن لێی تێ بگەن ئەمەیە. ئەمانە وەها مەزەندە دەکەن و لەو بڕوایەدان کە لەمیانەی لۆژیکی سیاسەتی کلاسیك و تیۆری دەوڵەتی نەتەوەیی دەتوانن درێژە بەهەبوونی خۆیان بدەن. ئەمریکا وەك هێزی ئیمپریالی سیستەم ناچارە پێویستییەکانی بەرپرسیارێتی خۆی جێبەجێ بکات. ئەم رکابەرێتییەی هێزەکانی دیکە بەئامانجی رزگارکردنی رواڵەتی خۆیان لەگەڵیدا نیشانیدەدەن تەفرەدان و خەڵەتاندنە. ئەمانە زیاتر خۆپیشاندانن لەپێناو بەدەستهێنانی کاریگەری زیاتر. لەقۆناخێکی داهاتووی نزیکدا تەواوی هێزو دەزگا گرنگ و

لەپێشەکانی سیستەم، هاوپەیمانێتی خۆیان بەهێزدەکەن و زیاتر روو لەناوچەکە دەکەن. وردەوردە کارگێڕی بزاڤەکانی نەتەوە یەکگرتووەکان، ناتۆ، یەکێتی ئەوروپاو گروپی هەشت وڵاتە پیشەسازییەکە(G8) لەناوچەکە جێگیردەکرێن. لەهەندێ کات و شوێندا هێرشی سەربازی بەرامبەر وڵاتی وەکو ئێراق و ئەفغانستان رێکدەخرێ، هەڕەشە لەهەندێکی دیکە دەکرێ، هەندێکی دیکەشیان چەکی ئابوورییان لەبەرامبەر بەکاردەهێنرێ و ناچاردەکرێن لەگەڵ سیستەم ببن بەیەك. بەرامبەر ئەو وڵات و پێکهاتە سیاسییانەی بەرخودانیان لەبەرامبەر نیشاندەدرێ ئابلۆقە فراوانتردەکەن و لەمیانەی ئیفلاس پێکردنیان هەوڵی ئەنجام وەرگرتن دەدەن. چەندین پرۆژەی سەرلەنوێ ئاواکردنەوە بەسەر ئابوورییە بێ بەرهەمەکاندا دەسەپێنرێ، هەوڵی ریفۆرمیزەکردن و لیبرالیزەکردنی دەدرێت. بەگوێرەی مەزەندەکان ناوچەکە بەچارەگە سەدەیەك لەگەڵ سیستەم دەگونجێ. دابڕانێکی سەرتاپاگیری چاوەڕوان ناکرێ؛ چونکە بنەمای ئابووری، سەربازی، زانستی و تەکنیکی ئەمە بوونی نییە. بۆماوەیەکی درێژیش ناتوانێ وەکو دەوڵەتی یاخی بمێنێتەوە. لەسەرەوە سیستەمی حاکم، لەژێرەوە کۆمەڵەکانی گەل بۆماوەیەکی درێژ ئەم پێکهاتە سیاسی و ئابوورییە بێبەرهەمانە پەسندناکەن و هەڵناگرن. لەسەرووی هەمووانەوە ژنان و تاکەکان ناچارن لەبواری ئازادیدا تەکانیدەن.

لەکاتێکدا سیستەم لەناو پێکهاتەی دەزگاو لۆژیکی خۆیدا بەم شێوەیە رەفتاردەکات، خودی کۆمەڵگای راستەقینەو هێزەکانی گەل چۆن هەڵسوکەوت دەکەن؟ مەسەلەی گرنگتر ئەم پرسیارەیە. گەلانی ناوچەکە ناچارنین و لەرەوشێکی وەهاشدا نین سیستەم وەك خۆی پەسندبکەن. ئیتر وەکو جاران هێزی یەدەگی دەوڵەتی نەتەوەیی نییە، لەسەر ئاراستەی ئامانجە دیموکراتی، یەکسانی و ئازادییەکانی خۆیدا گەڕان بەدوای چارەسەری کەوتۆتە رۆژەڤەوە. بەرامبەر هەوڵە سنووردارەکانی سیستەم لەپێناو دیموکراسیدا، هەوڵەکانی گەلانیش لەپێناو دیموکراتیزەبووندا کەبزووتنەوە کولتووری، فێمینستی و ژینگەپارێزییەکانی لەهەناوی خۆیدا هەڵگرتووەو لەدەوڵەتخوازی دوورن، بەلانی کەم هێندەی جیهانگیری سیستەم واتایەکی سەرووی نەتەوەکان (لەنەتەوە باڵاتر) لەخۆوە دەگرێت. لەبەرئەوەی لەبەشەکانی پێشوودا هەڵسەنگاندنمان سەبارەت جیهان و ناوچەی رۆژهەڵاتی ناوین ئەنجامدا، دووبارەی ناکەینەوە، ئەم کورتەباسە تێردەبینم.

رۆڵی کلیلی راستەقینەی چارەسەرکردنی کێشەی کورد لەپەیوەندییەکانی "کورد ــ تورك"ی تورکیادا شاراوەیە. توانستی کوردەکانی ئێران، ئێراق و سوریا سنووردارە کەبەتەنیا سەربەخۆ بەچارەسەرییەکی هەمیشەیی بگەن. زیاتر وەك هێزی یەدەگی چارەسەری دەستەمۆ دەکرێن. ئەو قۆناخانەی کێشەی کورد لەئێراق بەخۆیەوە بینی ئەم راستییە دەسەلمێنێ. دیاردەی ئەمڕۆی دەوڵەتی فیدراڵی کورد لەبەرامبەر هەوڵەکانی کۆماری تورکیا بۆ بە "تیرۆریست" لەقەڵەمدانی "PKK" لەلایەن ئەمریکاو هاوبەشەکانی وەك پێکهاتەیەك هاتۆتەئاراوە. ئەگەر کۆماری تورکیا دەرفەتی پێنەدابایە، ئەوا ئاشکرا دەبوو کە ئەمجۆرە چارەسەرییە ناشێ. ئەنجامەکەشی ئەو گێژاوەیە کەئێراق تێیکەوتووە. دیارنییەو نازانرێ کۆتاییەکەی بەچی ئەنجامگیردەبێ. گرێدراوی ئەمەش پێکهاتەی کوردستانی فیدراڵ کەخەسڵەتی فیوداڵ ــ بۆرژوا لەخۆوە دەگرێت دیارنییە بۆماوەی درێژخایەن بەکامە ئاراستەدا دەڕوات، بەتایبەتیش دوای ئێراق کاریگەرییەکانی لەسەر ئێران، تورکیاو سوریا نازانرێ. نیگەرانی و مەترسی ئەوە لەخۆوەدەگرێت شێوازی فەلەستین ـ ئیسرائیل لەسەرتاپای ناوچەکەدا هەم قووڵ، هەم بەرفراوان بێت. میللیگەرایی کورد کەوەك جۆرێکی ئایدیۆلۆژیای ناو سیستەمی سەرمایەداری پێشدەکەوێت، بەردەوام ئەو توانستە لەخۆوەدەگرێت هەم میللیگەرایی عەرەب، فارس و تورك بەشێوەیەکی زێدەڕۆتر رق ئەستوور بکات، گرێدراوی ئەمەش کێشەکانی بەرەو بنبەستبوون و قوفڵبوونی تەواو ببات. بەرامبەر ئەمەش دەشێ شێوازێکی چارەسەری ببێتە رۆژەڤ کەسنوورە سیاسییەکان وەك پێدراو پەسنددەکات، بەڵام دان بەستاتۆی یاسایی کوردان دادەنێ و لەناوەڕۆکەوە گرێدراوی دیموکراتیزەبوون و ئازادییەو کولتووری تایبەت و رەسەنیان بەبنەمادەگرێت، مۆدێلێکی نوێی چارەسەری دوور لەمیللیگەراییە. لەبەرئەوەی ئەم

شێوازە هەم زیاتر توانستەکانی ئاشتی، هەم لەچوارچێوەی پەکپارچەیی گەل و دەوڵەتی ئەم وڵاتانە بەدیدێت، زیاتر لەگەڵ راستینە مێژوویی و کۆمەڵایەتییەکان کۆك و گونجاوترە. بەشێوەیەکی گشتگیرو فراوان خستنەڕووی تەواوی کۆڵەکەو ئەنجامەکانی هەردوو شێوازی چارەسەری، ئەوا رۆڵ و کۆمەکێکی باشی لەبینینی ئەگەرو پێشهاتەکانی قۆناخی داهاتوو دەبێت.

2. تورکەکان لەمێژوودا، پەیوەندییان لەگەڵ کوردەکان: سەرلەنوێ گەرمکردن و بەرۆژەڤکردنی پرۆژەی رۆژهەڵاتی ناوین لەلایەن ئەمریکاوە، کۆماری تورکیا ناچاردەکات بەشێوەیەکی واقیعیتر نزیکی دیاردەی کوردو پەیوەندییەکانی لەگەڵ تورکەکان ببێتەوە. هەربۆیە رەهەندی مێژوویی پەیوەندی "کورد ــ تورک"یش بایەخداردەبێ. زۆرچاك دەرك بەوەکراوە کەسیاسەتەکانی نکوڵیکردنی سەر بەقۆناخی نزیك زەنگی مەترسی لێداوە. بۆئەوەی مەسەلەی کورد ــ تورکیش وەك تراژیدیای فەلەستینی لێنەیەت، پێویستە لەمە بەدواوە لەچوارچێوەی رێنماییەکی مێژوویی و کۆمەڵایەتی هەڵوێستێکی دیموکراتییانەی خوڵقکار نیشانبدرێت. سەرباری ئەوەی لەم قۆناخانەی دوایی باسی هەندێ گووتەی دیموکراتییانە دەکرێ، بەڵام لەبەرئەوەی پراکتیکی نکوڵیکردن لەناوەوە (بەڤسەنا) لەراستڕەوەکانەوە تادەگاتە چەپڕەوەکان تەواوی سیستەمی کۆمەڵگاو دەوڵەتی بەستۆتەوە، رێگای لەپێش هەلومەرج و زەمینەیەك کردۆتەوە کەئەندێشە (دڵەڕاوکێ)ی گەورە لەخۆوە دەگرێت و پێکدادانی مەزنی لێدەکەوێتەوە. بەپاڵپشتی ئەو ئەزموونەی پێیدا تێپەڕین، بۆئەوەی بەشێوەیەکی گەرەنتیکراو ئەندێشەکان لەئارادا نەمێنێ و، رێگا لەپێش کەش و زەمینەیەك بکرێتەوە ئومێدو چاوەڕوانی چارەسەرییەکی راستەقینەی لێبکرێت: ئەوا پێشکەشکردنی هزرو پێشنیاز لەلایەن ئێمەوە گرنگی و بایەخێکی مەزنی دەبێت.

مێژوو خاوەن بەڵگەی گرنگ و بایەخدارە کەکۆمەڵەی قەومەکانی باشووری سیبریا کەتورکە بەراییەکانیش جێگای خۆیان تێدادەگرن، لەسەردەمەکانی 9000 ـ 7000 ی پ. ز لەلایەك بۆ باشوور بەرەو چین, کۆریا، ژاپۆن و مەغۆلستان و ئاسیای ناوینی ئەمڕۆ رۆژئاوا شۆڕبوونەتەوە؛ هەرچی بەشێکی دیکەیە لەرێگای گەرووی "بیرینگ" ی نێوان کیشوەرەکانی ئاسیاو ئەمریکا لەکیشوەری ئەمریکا بڵاوبۆتەوە. تایبەتمەندێتییە ئەتمۆلۆژی و نەژادییەکان بەشێوەیەکی بەهێز جەخت لەسەر ئەم دەستنیشانکردنانە دەکاتەوە. لەهەمانکاتدا ئەم سەردەمە بەو قۆناخە پێناسە دەکرێ کەشۆڕشی نیئۆلیتیك (شۆڕشی گوندو کشتوکاڵ)لەبنارەکانی زنجیرە چیای زاگرۆس ــ تۆڕۆس ئەنجامدراو تاوەکو کەنارەکانی زەریای گەورە، کەنارەکانی چین بڵاوبۆوە. مەزەندە دەکرێ بەرەهەمداری و بەپیتی شۆڕشی نیئۆلیتیك ئەم قەومانەی خستۆتە جموجۆڵەوە. بۆماوەیەکی درێژ بەردەوام زیادبوونی ژمارەیان لەرێگای ئەم سیستەمە نوێیەوە، دیاردەی کۆچی بەردەوامیش واتادار دەکات. لەم ناوچەیەدا یەکەمین شارستانییەتی زانراوە سالآنی 2000ی پ. ز لەچین سەرهەڵدەدات. لەئاواکردنی شارستانییەت لەلایەن ئەم قەومانەوە رووباری زەرد هەمان ئەو رۆڵە دەبینێ کەرووبارەکانی نیل، دیجلە ــ فورات و پەنجاب بینیویانە. شیمانە دەکرێ چەندە شارستانییەت لەدەوروبەری رووباری زەرد پەرەیسەندووە، دووچاری پەلامارە بەردەوامەکانی قەومەکانی دەوروبەرهاتووە.

هەروەکو دەزانرێ لەیەکەمین سەرچاوە نووسراوەکانی چین هاتووە لەسالآنی 200ی پ. ز لەلایەن قەومەکانی دەوروبەر شارستانییەکەیان دووچاری هێرش و پەلامار هاتووە. بۆچوونێکی گشتی پەسندکراو ئەوەیە کەئویگورەکان تورکە سەرەتاییەکانن. لەمێژووی فەرمی تورکەکانیشدا کاتناسییەك (کرۆمۆنۆلۆژی) جێگای باسە کەلەساڵی 209ی پ. ز بەمەتاخان دەستپێدەکات. لەچەندین بەڵگەی مێژووییدا دەشێ ئەوە ببینرێ کەتورکە بەراییەکان هەم بۆ باشوور چین، ئەفغانستان و هیندستان هەم بەرەو رۆژئاوا بۆ کازاخستانی رۆژگاری ئەمڕۆمان، لەوێشەوە بەرەو ئەوروپا بزووتنەوەیەکی گەورەی کۆچبەری ئەنجامداوە. ئەوشوێنانەی هەرەزێدە تێیدا چڕبوونەتەوە کرگستان، کازاخستان، ئۆزبەگستان، تورکمانستان و ناوچەی ئویگوری چینی رۆژگاری ئەمڕۆمانە. لەسەدەی چوارەمی زایینیدا لێشاوێکی گەورەی هونەکان بەرەو ئەوروپا دەستپێدەکات. ئەو

لێشاوانەی لەچوون بەرەو چین سەرکەوتنیان بەدەستنەهێنا ئاراستەی خۆیان دەگۆڕن. بەرامبەر بەو کرانەوەیەی باکووری قەزوین و دەریای رەش، بەرەو باشووری قەزوین و دەریاچەی ئارال، بەرەو ئەفغانستان بڵاوبوونەوە لەزیادبووندایە. زیادبوونی ژمارەی دانیشتوان و بەستەڵەکی لەکەش و ئاوو هەوا کۆچ خێراتر دەکات. لەسەدەی شەشەمی زایینی چەندەی دەچێ سنوورەکانی ئێران تەنگەتاوو قەرەباڵغ دەبێ. قەرەباڵغبوونی سنوورەکانی ئەم ناوچەیە تاوەکو سەردەم (ئیمپراتۆریەت)ی پارسەکان درێژدەبێتەوە. چیرۆکەکانی ئەفراسیاب و توران هی ئەم قۆناخەن.

لەکۆتاییەکانی سەدەی حەوتەمی زایینیدا بڵاوبووونەوەی ئیسلام و گەیشتنی بەسنوورەکانی ئاسیای ناوین قۆناخێکی نوێ لەمێژووی تورکەکان دەکاتەوە. لەبەرئەوەی دەوڵەتەکانی گوک تورک کەپێشتر دامەزران و دەوڵەتی ئۆیگاری دواتر تایبەتمەندێتی کۆنفیدراسیۆنیان هەبوو، شیمانەو مەزەندە دەکرێ بەئەزموونی دەوڵەتێکی ناوەندی بەهێز تێپەڕنەبووبن. تاوەکو ئەو قۆناخە دەوڵەتی ناوەندی دیاردەیەکە بۆماوەیەکی درێژ لەئاسیای ناویندا نەبووە. ئەو کۆنفیدراسیۆنانەی لەژێرکاریگەری چین و هیندستان تاقیکراونەتەوە بەردەوام تەمەنی یەك دوو نەوە بووە. هەرە دوایی ئیمپراتۆریەتی جیهانی مەغۆلییش ئەم دیاردەیەی تێپەڕنەکردووە.

هۆکاری پەسندکردنی ئیسلام لەلایەن تورکەکانەوە لەهۆکارە ئایینییەکان زیاتر، ئامانجی سیاسی بوو. بەرلەوەی ئیسلام پەسندبکەن، تواناکاری کۆچی باوو نەریتییەکانیان بۆ هەڵناکەوێت. ئەو ئیسلامبوونەی لەسەدەی نۆیەم خێرابوو، لەمیانەی یەکەمین پێکهاتەی سیاسییەوە خێراتربوو. دوای میرنشینی قەرەخان یەکەمین میرنیشینی سەلجۆقییەکانی مەروە یەکەمین ئەزموونی دەوڵەتی ئەرستۆکراتەکانی هۆزی تورکە.

دوای سەرکەوتنی 1040 لە"داندانکان" لەنەریتی دەوڵەتی ئێران رێگای لەپێش بنەماڵە(خانەدان)ی سەلجۆقی کردەوە. لەساڵی 1055 خەلیفەی موسڵمانان لەبەغداد سەلجۆق بەگ وەك سوڵتان رادەگەیەنێ، بەمجۆرە سنوورەکانی خانەدانی خۆی لەدەریای سپییەوە تاوەکو ئەفغانستان فراوانکردووە. بۆ یەکەمین جار لەم قۆناخەدا لەسەربنەمای دەرەبەگایەتی بەشێوەیەکی بەرفراوان جیابوونەوەی چینایەتی لەناو هۆزەکانی قەومی تورك سەریهەڵداوە. لەکاتێکدا توێژی ئەرستۆکراتی بۆتە خاوەن دەوڵەت بەشێوەی چەندین میرنشین لەرۆژهەڵاتی ناوین بڵاودەبوونەوە، هەرچی تورکمانەکانن کەتوێژی هەژاریان پێکدەهێنا، بەشێوەیەکی سەربەخۆو لەئاستێکی نزمدا وەك تیرەی رەوەند درێژەیان بەژیانداوە. ئەو ژمارە زۆرەی تورکەکان کەلەماوەی نێوان هەردوو سەدەی 10 ــ 15 لەرۆژهەڵاتی ناوین چڕببوونەوە، لەلایەك بە"شاربوون" و جیابوونەوەی چینایەتی، لەلایەکەی دیکەشەوە دەوڵەتبوون لەناویەکتردا پێشکەوتنیان بەخۆیانەوە بینیوە. نزیکەی سەدەیەك دوای سەڵتەنەتە گەورەکەی سەلجۆقییەکان ئەتابەگ و میرنشینەکان لەجێگایاندا ئاواکراوە. ئەوانەی ئەنادۆڵ یەکیانگرتووەو دەوڵەتی سەلجۆقی ئەنادۆڵیان دامەزراندووە کەناوەندەکەی قۆنیابوو. بەمجۆرە یەکەمین دەوڵەتی ئیسلامی لەئەنادۆڵ دامەزرا.

دوای قۆناخێکی دووسەد ساڵی (1076 ــ 1308) و بەرزبوونەوەی میرنشینی عوسمانی لەسەر میراسی ئیمپراتۆریەتی بێزەنتی، بەگەورەترین ئیمپراتۆریەتی ناوەندی دەرەبەگایەتی خانەدانی عوسمانی تورکەکان ئەنجامگیربوو. لەسەردەمی گەشەکردن و هەڵکشانی سەرمایەداریدا ئەم ئیمپراتۆریەتە کەوتبووە رەوشێك کەبەرامبەر بەرۆژئاوا، رۆژهەڵات بپارێزێ. سەدەکانی 19 و 20 ئەو سەردەمەبوو کەنەتەوەگەرایی بۆرژوای تورك گەشەیکرد؛ لەساڵی 1840 (دامەزراندنی پەرلەمان) تەنزیمانی ئەنجامدا، 1876 مەشروتییەتی یەکەم، 1908 مەشروتییەتی دووەم، لەدوای پاشماوەکانی یەکەمین شەڕی جیهانی لەمیانەی شەڕی رزگاری 1920 کان دەوڵەتی ئاواکرد، بەمجۆرە قۆناخی دەوڵەتی نەتەوەیی تورك دەستپێیکرد، قۆناخی کۆماربووە بەسەردەمی پەرەسەندنێکی مێژوویی کەتورکەکان وەك نەتەوەیەکی هەمیشەیی لەئەنادۆڵ شێوەیان گرت و لەسیستەمی کۆمەڵگای دەرەبەگایەتییەوە بۆ سیستەمی کۆمەڵگای سەرمایەداری وەرچەرخان ئەنجامدرا. لەبەسەرهاتی نزیکەی

هەزار ساڵی تورکەکان لەرۆژهەڵاتی ناوین و، چڕبوونەوەیان و بەدەوڵەتبوونیان لەئەنادۆڵ، دیسان شانبەشانی بەدەوڵەتبوون لەتیرەو هۆزەوە وەرچەرخانیان بۆ نەتەوەی تورکیا، لەراستیدا ئەو پەیوەندییانەی لەگەڵ کوردانیان بەستووە رۆڵێکی ستراتیژی لەمەدا بینیوە.

پەیوەندی مێژوویی کورد ــ تورك دەتوانرێ تاوەکو چیرۆکی ئەفسانەیی زەردەشت ــ توران درێژبکرێتەوە. کۆچ و بڵاوبوونەوەی ئیمپراتۆریەتی ماد ــ پارس بەرەو ناوچەکانی تورکەبەراییەکان ئاستێکی ئەفسانەیی بەپەیوەندییەکان بەخشیوە. لەکاتێکدا لەسەردەمی پارت و ساسانییەکاندا تیرە تورکەکان لەئەیالەتی خوراسانی باکووری رۆژهەڵاتی ئێران چڕدەبوونەوە، لەگەڵ ئەو تیرە کوردانە کەوتبوونە پەیوەندییەوە کەبەهۆی جیاوازەوە بۆ ئەو ناوچانە ئاراستەیان گرتبوو. پەیوەندی بنەڕەتیش لەقۆناخی باڵادەستی سوڵتانە گەورەکانی سەلجۆق بووە. لەئازەربایجان، ئەرمەنستان، میزۆپۆتامیاو ئێراقی ئەمرۆمان لەماوەی سەدەکانی نێوان 10 ـ 15 تیرەکانی کوردو تورك لەژێرسایەی پەیوەندی و ناکۆکی ئاڵۆزدا لەناو یەکتردا ژیاون. دوای سەلجۆقییەکان، دەوڵەتی ئاق قۆینلارو قەرەقۆینلار، ئارتوك ئۆغڵاری و ئاتا بەگەکانی موسڵ، چەندین میرنشینی تورکان لەگەڵ میرنشینەکانی کوردان بەیەکەوە بەردەوام بوون. هاوبەشی لەئایینی ئیسلام و، دەوڵەتە مەسیحییەکانی ئەرمەنی و بیزەنتی کە لەبەرامبەریان بوون، دواتریش شاڵاوەکانی کرستیانەکان (مەسیحییەکان) رۆڵێکی ستراتیژی لەمەدا بینیوە.

دەستەواژەی "کوردستان" یش لە 1155 دا وەك یەکینەی بەڕێوەبردن لەلایەن دواترین سوڵتانی گەورەی سەلجۆقییەکان "سنجار" بەکارهێنراوە. مێژوو لەسەرئەوە هاوفیکرە کەکوردەکان دووەمین هێزبوون لەپاڵ تورکەکان کە لەشەڕی "مەلازگرت"ی 1071 سەرکەوتنیان بەدەستهێناو بەیەکجارەکی رێگای ئەنادۆڵ لەپێش سوڵتان ئالپ ئەرسەلان کرایەوە. هەروەکو دەزانرێ لە 15ی ئاياری 1071 ئالپ ئەرسەلان گەیشتە سیلڤان کەئەو کاتە پایتەختی دەوڵەتی مەروانی کوردان بوو، 10000 هێزی ئامادەهەبوو, هێندەش هێزی خێڵەکانی کۆکردەوە. ئەمە بەو واتایە دێت: ئەگەر پشتگیری و یارمەتی پێکهاتە سیاسییەکانی کوردان نەبووایە، ئەوا قەوارەی تورکەکان لەئەنادۆڵ ئاوانەدەبوو، جێگیرنەدەبوو. تەنانەت ئەگەر ئاواشبکرابووایە لەمەترسی جددی رزگاری نەدەبوو. پێویستە ئەم خاڵە زۆرباش بزانرێ: کۆمەڵگایەك لەبناخەدا لەسەرکامە هاوسەنگی ئاواکرابێت، بۆماوەیەکی درێژ لەسەر ئەم هاوسەنگییە بەردەوامی بەهەبوون و پێکهاتەی خۆی دەدات. لەدۆخێکدا لەم فاکتەرەی هاوسەنگی بێبەش بێت، تاوەکو هاوسەنگییەکی نوێ دەدۆزێتەوە هەبوونەکەی دەکەوێتە ژێرمەترسییەکی جددیەوە.

لەم مێژووە بەدواوە ئەگەر لەدوو بوارو بەگوێرەی دوو رەهەند بیر لەپەیوەندی نێوان کورد ــ تورك بکەینەوە واقیعیترە. یەکەمیان رەهەندی سیاسی و دەوڵەتە. ئەمەش گوزارشت لەپەیوەندی و ناکۆکییەکانی نێوان میرنشینەکانی کوردان و تورکان دەکات. یەکەمین قۆناخی ئەم پەیوەندی و ناکۆکییانە لە 1050 دەستپێدەکات تاوەکو رووخانی سەلجۆقییەکانی ئەنادۆڵ بەردەوام دەکات.

دووەمیان، رەهەندی گۆڕەپانی کۆمەڵایەتی و کولتوورییە. ئەو قۆناخەیە کەتیرەو هۆزەکان بەناویەکدا چوونەو هاوشێوەبوونێکی سروشتی بەڕێوەدەچێت. هاوشێوەبوون و توانەوەیەکی سروشتی لەناو گەلەریبوون و کولتووری کوردیدا جێگای باسە. لەبواری ئاشتیخوازی و کولتوورییەوە قۆناخێکە دەوڵەمەندی دەئافرێنێ. تائێستاش بەردەوامە. لەگەڵ ئاواکردنی کۆمار بەهۆی زێدەڕۆیی فشاری سیاسی میلیگەرایی تورك قۆناخێکی زۆرەملێی توانەوە لەناو نەتەوەی تورك دەستپێکردووە. بەهۆی ئەو رەفتارو پێڕەوانەی لەبوارەکانی سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابووری، سەربازی، پەروەردەیی و هونەری لەم قۆناخە لەسەرکوردان پەیڕەوکراوە رووبەڕووی توانەوەی کۆمەڵایەتی (کۆمەڵگا)بوونەتەوە.

دووەمین قۆناخ ئەو قۆناخەیە کەئیمپراتۆریەتی عوسمانی رووی لەرۆژهەلاَت کردو لەسەردەمی "یاووز سولَتان سەلیم"دا وەك پەیوەندییەکی ستراتیژی سیاسی دەستپێکرد، ئەمەش دوای سەدەی شانزدەهەم بوو. سولَتان یاووز بۆئەوەی بتوانێ لەهەق ئیمپراتۆریەتی سەفەوی ئێران و، دەولَەتی مەمالیکی میسر بێت مسۆگەرپێویستی بەیارمەتی تیرەو هۆزە کوردەکان هەیە کەخاوەن پێگەو شوێنگەیەکی ستراتیژین. لەمێژوودا نووسراوە بۆئەوەی ئەم رێککەوتنە مسۆگەربکات، چەندین کۆلَەپشتی پڕ لەزێڕو شەش کاغەزی سپی ئیمزاکراوی وەك بەلَگەهەناردووە. بەجیا رێککەوتن لەگەلَ یەکەیەکەی بیست و سێ میرنشینەکانی کورد دەبەستێ. بژاری یاووز ئەوەیە هەموویان لەژێرسایەی میرێکی تەواوی میرنشینەکاندا کۆببنەوە. بەلاَم کاتێك ناکۆکییەکانی نێوانیان رێگا بەمەنادات، ئەوا بەخۆی میرێکی میران دادەمەزرێنێ و ئامەد (دیاربەکر) دەکاتە ناوەندەکەی. لەسایەی ئەم پەیوەندییە بەبەشداربوونی تەواوی میرەکانی کوردان سەرەتا لەسالَی 1514 لەوان (چالَدیران) سەفەوییەکان تێکدەشکێنن، لەسالَی 1516 لەباکووری حەلەب شەڕی "مەرج ئەلدابق" و لە 1517 لەمیسر لەشەڕی "رێدانییە" بەسەر مەمالیکەکاندا سەردەکەوێ و گەورەترین ئیمپراتۆریەتی رۆژهەلاَتی ناوین ئاوادەکات. ئەگەرئەم پەیوەندییە ستراتیژییە نەبێ، نەك تەنیا ناتوانێ دەولَەتەکانی میسرو ئێران تێکبشکێنێ، ناشێ و ئاستەمە بتوانێ لەلەئەنادۆلی ناوینەوە هەنگاوێك بەرەوپێش بچێ. بەپێچەوانەوە، ئەگەر هەردوو دەولَەتی میسرو سوریا لەجیاتی رکابەرایەتیکردنی میرنشینەکانی کوردان لەگەلَیاندا رێککەوتبوونایە، لەوانەیە ئەم پەیوەندییە ببوایە هۆکاری کۆتاییهاتنی دەولَەتی عوسمانی. پەیوەندییەکی بەم چەشنەی تیموری سولَتانی تورکمانەکان لەگەلَ کوردان لەسالَی 1402 لەئەنجامی شەڕی ئەنقەرە دەولَەتی عوسمانی رووخاندبوو.

پەیوەندی کوردەکان لەگەلَ سولَتانە عوسمانییەکان تاوەکو سەرەتاکانی سەدەی نۆزدەهەم لەمیانەی جیاکارییەوە بەردەوام بووە. میرنیشینە کوردەکان وەك چەندین حکومەت, میرنشینی و بەگی بەیرەقدار لەسیستەمێکی جیاکاریدا ژیاون کەلەباوك بۆ کوڕ ماوەتەوە. لەکاتێکدا لەکاروبارەکانی ناوخۆدا خودموختاربوون (ئۆتۆنۆم بوون) هیچ قەدەخەنامەو سنووردانانێك بۆ بوارەکانی کولتوور، زمان و هونەر تەنانەت بۆ بواری هزریش نەبوو. لەم قۆناخەدا زمان و کولتووری کوردی چەندین بەرهەمی لێکەوتۆتەوە. نموونەیەکیان داستانی مەم و زینە. بالاَبوونی کوردان لەبواری کۆمەلاَیەتی و کولتووری بەردەوامە. تەنیا کاتێك سولَتان بخوازێ یان بەئیرادەی خۆیان دیاری دەنێرن و بەشداری پەلامارەکان دەکەن. ئەوانەی پەیوەندییان لەگەلَ سولَتانەکان باشە، میرنشینە کوردە سونی مەزهەبەکانن. ئەم میرە کوردانەی ئەمڕۆش پەیوەندییان لەگەلَ دەولَەت باشە، زیاتر جێگای خۆیان لەناو سیستەمی تەریقەتی نەقشبەندیدا گرتووە. بەرامبەر ئەمەش رووی کوردە عەلەوییەکان بەرەو دەولَەتی سەفەوی شیعە مەزهەبی ئێرانە. بەهۆی ئەم فاکتەرەو زیاتریش وابەستەبوونیان بەئازادی بەردەوام کردوونی بەئامانجی تیرەکان. لەراستیدا لەسەردەمی یاووزدا کاتێك موردای بیرهەلَکەن (چالَهەلَکەن) چل هەزار عەلەوی فڕێدەداتە بیرەکانەوە نیازی ئەوەیە لەڕەگ و ریشەوە مەترسییەکی ستراتیژی بەرکەناربکات.

لەگەلَ دەستپێکردنی سەرەتاکانی سەدەی نۆزدەهەمدا قۆناخێکی نوێ لەپەیوەندی کورد ـ تورك دەستپێدەکات. زیادبوونی پێویستییەکانی باج و سەربازی عوسمانییەکان کەبەرامبەر رۆژئاوا تەنگەتاوبووە رێگا لەپێش ئەوەدەکاتەوە کە فشارێکی زێدە بکەنەسەر کوردان. ئەنجام دەستپێکردنی قۆناخێکی خوێناوی یاخیبوونە. ئەم یاخیبوونانە بەپێشەنگایەتی ئەو میرنشینە کوردانە دەستپێدەکات کەخاوەنی ئۆتۆنۆمییەکی بەرفراوان بوون. ئەو قۆناخەی لەسالَی 1806 دا بەیاخیبوونی میرنشینی بابان دەستپێکرد، لەسالَی 1878 ئەمجارە بەرێبەرایەتی شێخەکان بەردەوام دەبێت. لەسالَی 1925 بەڕێبەرایەتی شێخ سەعید، 1938 بەڕێبەرایەتی سەیدرەزا لەمیانەی دوا بەرخودانەوە ئەم قۆناخە بەشکست کۆتایی دێت. کوردەکان هەموویان بەیەکەوە بەشداری لەیاخیبوونەکان ناکەن. سەنگەر بەسەنگەر دەستپێدەکەن، بەهیچ جۆرێك بەئاستێکی نەتەوەیی

ناگەیەنن. پێکهاتەی دەرەبەگایەتی لەپێش ئەمە بەربەستە. دیسان ئەگەر یارمەتی ئینگلیزەکان بۆ دەوڵەتەکان نەبووایە لەوانەیە یاخیبوونەکانی بەدرخان بەگ (1843) و شێخ مەحموودی بەرزنجی (1923) بەسەرکەوتن بگەیشتبووانایە. ڕێبەرایەتی تاڵەبانی و بارزانی ڕۆژگاری ئەمڕۆمان دوا نوێنەری ئەم ڕێبازەن و ریشەکەیان بۆ شێخایەتی و سەرۆك عەشیرەتی دەگەڕێتەوە. تێپەڕبوونیان بەوەرچەرخانێکی بۆرژوازییانەو یارمەتی ستراتیژی وڵاتە ڕۆژئاواییەکان، ئەوانی خزاندۆتە ناو دوا شانسێکی پڕ لەمەترسی.

لەم قۆناخە سیاسییە درێژخایەنەدا لۆژیك (منطق)ی پەیوەندی کورد ـ تورك زیاتر لەگەڵ شێوەی ڕێککەوتنی ستراتیژی دەگونجێ. پێویستی دوولایەنەی هەردوولا بەیەکتر ئەم ڕێککەوتنە ستراتیژییە دێننە ئاراوە. ئەگەر دەست لەو پەیوەندییانەیان بەربدەن، ئەوا زیان و دۆڕاندنی ستراتیژی هەردوولایەنیش دەستلێبەرنەدراوە. کاتێك عوسمانییەکان لەئەستانبۆڵ و ئەنادۆڵ دەپەستێنرێنەوە، میرنشینەکانی کوردیش تاڕادەیەکی مەزن دەسەڵاتی ئۆتۆنۆمییان لەدەستدەدەن، وەك هێزێکی سیاسی و کۆمەڵایەتی بوونیان نامێنێ. ڕێککەوتنی ستراتیژی پشت بەبناخەیەکی تۆکمەی مێژوویی و کۆمەڵایەتی دەبەستێ.

لەپەیوەندییە کۆمەڵایەتی و کولتووریەکاندا نەك هەر قەدەخەکاری نییە، زەمینەیەکی سەربەستی بەمجۆرە هەیە تەنانەت لەڕۆژگاری ئەمڕۆشماندا خەیاڵ ناکرێت. بێگومان تواندنەوەی زۆرەملێیانەی ئەتنیکەکان ئەنجامێکی سیاسەتەکانی دەسەڵاتی ـ بایۆلۆژی سەرمایەدارییە. لەو ڕژێمە دەرەبەگایەتییانەی کەپەسندیان ناکەین، وەك خۆلێکردن و تواندنەوەی کولتووری وەك ئەخلاقێك بیری لێناکرێتەوە. کردەوەیەکی بەم چەشنە لەچەمکی مرۆڤایەتیدا جێگای نییە. لەتەواوی ئۆرگانیزاسیۆنە سیاسییەکانی چاخی ناوین بەم چەشنەیە. تواندنەوەی کولتوورو زمانی گەلان و قڕکردنیان کردەوەیەکی نائەخلاقی سیستەمی سەرمایەدارییە. بێبەشی سەرمایەداری لەئاکار، ڕێگا لەپێش ئەمە دەکاتەوە. بەرلەوەی تورکەکان بەسیستەمی سەرمایەداری بگەن، هیچ دەستیان بۆ ژیانی کولتووری، ئایینی و زمانی گەلان نەبردووە، ئەمەش گرێدانی خۆی بەراستینەی ئاماژەبۆکراو هەیە. هەر چ کاتێك کەوتنە ناو ئایدیۆلۆژیای میللیگەرایی سەرمایەداری ئەوکاتە سیاسەتی فێڵبازی و زۆرەملێیی توانەوە دەستپێکرد. هەڵبەتە لەمێژوودا توانەوەی سروشتی بەردەوام لەمیانەی سەنتێزی دوولایەنەی کولتوورەکان ڕێگای لەپێش دەوڵەمەندێتی کردۆتەوە. لەم بوارەوە، واتە لەلایەنی ڕێزگرتن لەئایین، زمان و هەبوونی کولتووری ئیمپراتۆریەتی عوسمانی بەرامبەر کردەوەکانی دەوڵەتە میللیگەراییەکانی عەرەب، فارس و تورك گوزارشت لەرژێمێکی پێشکەوتووترو خاوەن ڕەهەندی ئازادی و مرۆیی دەکات. بەراورد بەچاخی ناوین لەهەموولایەکەوە بەچاوێکی باڵاترو ئازادیخوازترەوە تەماشای سەرمایەداری بکرێ چەواشەکاری و هەڵەیەکی گەورەیە. لەم لایەنەوە سەرمایەداری گوزارشت لەبەربەرێتی هاوچەرخ دەکات. دەشێ سەردەمی سەرمایەداری و بۆرژوابوونی تورکیا بەشێوەی چەند قۆناخێکی جیاوازەوە لێکۆڵینەوەی لەسەربکرێت. لەوانەیە دەرەبەگایەتی ناوەندی عوسمانییەکان لەمێژوودا نوێنەرایەتی گەورەترین شارستانییەتی بەر لەسەرمایەداری بکات. خاوەن تایبەتمەندێتی ئەو ڕژێمەیە کەهەرەزێدە بەرامبەر سەرمایەداری بەرخودانی کردووە. چەند سەد ساڵێك پێشکەوتنی سەرمایەداری لەرۆژهەڵاتی ناوینی درەنگخستووە. لەئەنجامی ئەمەشدا ڕۆژهەڵاتی ناوین بەتەواوی کۆلۆنی نەکراوە، ناسنامەی ئیسلامی پارێزراوەو، گرفتەکانی هاوچەرخبوونیش ڕۆژبەدوای ڕۆژ قورسبووە، تاوەکو ڕۆژگاری ئەمڕۆمان بەهەموو قورسایی خۆی دواخراوەو بەرەو بێچارەیی هەڵکشاوە.

ڕۆم، ئەرمەنی و سوریانییەکان بەهۆی ناسنامەی مەسیحییانەوە بەشێوەیەکی سانایيتر سەرمایەدارییان پەسندکرد، کاتێك بۆرژوابوونەکەیان ڕێگای لەپێش میللیگەراییەکی پێشوەخت کردەوە، بەهۆی لاسەنگی نائاسایی هێز بەقۆناخی لەناوچوون و پاکتاوکردندا تێپەڕبوون. مەیلی قازانج و کەڵەکەکردنی سەرمایەداری بەرپرسیاری سەرەکی ئەم قۆناخەیە. کەمینەی سەرمایەداری پێشوەخت، بەپێکدادان و پاکتاوکاری پێشوەخت ئەنجامگیربووە.

بەپشتبەستن بەدەوڵەتگەرایی "پارتی ئیتیحادو تەرەقی" هەنگاوی سەرمایەداریبوونی سەرەکی دەستپێکرد. سەرەتا هەوڵیدا لەمیانەی ناسنامەی پان ــ ئیسلامیزم تەواوی موسڵمانەکان بەرەو وەرچەرخانێکی بەمجۆرە ببات، بەهۆی ئەو پێشکەوتنەی بەلایەنی میللیگەراییەوە لەناو تەواوی قەومە موسڵمانەکان هاتبووەئاراوە سەرکەوتنی بەدەستنەهێنا، رێگای لەپێش ئەوەکردەوە بەشێوەیەکی خێراتر ئیمپراتۆریەت بەرەو پارچەبوون بچێ.

کۆماری تورکیا کە لەسەر پاشماوەکانی ئیمپراتۆریەت ئاواکرا، دەتوانین سەرمایەداری سەردەمی کۆمار بەسێ قۆناخ هەڵسەنگێنن: قۆناخی یەکەم، سەرخانی سەرمایەداری و زەمینەکەی بەبناخەگیرا. مستەفا کەمال ئیلهامی لەشۆڕشی فەرەنسا وەرگرت، ئاواکردنی کۆمارو بەدەزگابوونی لەهەموو بوارەکاندا، لەبنەڕەتدا پشت بەزهنییەتی رۆژئاوا دەبەستێ. هەرچەندە درەنگیش کەوتبێت، خواستوویەتی قۆناخەکانی رێنیسانس، ریفۆرم و رۆشنگەری لەناو قاوخێکی تەسکی میللی و لەمیانەی پێڕەوی شۆڕشگێڕیەوە ئەنجامبدات. لەگەڵ ئەوەی ئەنجامدانی ئەم پێشکەوتنە چەند سەدەییەی ئەوروپا لەناو قاوخێکی میللی و لەماوەیەکی هێندەخێرادا رێگای لەپێش پەرەسەندنی گرنگ کردۆتەوە، لەهەمانکاتدا بۆرژوایەکی شۆڕشگێڕی خولڤاندووە. زیاتر لەمیانەی ئەو بیرۆکراسییە سەرمایەداریانەوە قۆناخی یەکەمی ئەنجامداوە کەلەناو دەوڵەت چڕببوونەوە. ئەو بیروکراسی و سەرمایەدارییەی کۆمەڵکاری دەوڵەت کەتاوەکو 1950 کان گەشەی کرد، لەم بەروارەدا دوای ئەوەی لەناو هاوسەنگی رۆژئاوا ــ رۆژهەڵات رۆژئاوای هەڵبژارد، قۆناخێکی کرد بەناچاری کەقورسایی بەلای سەرمایەداری تایبەت شکایەوەو دەرکەوتەپێش.

سەردەمی پارتی دیموکراتی (DP) ئەو قۆناخەیە کەسەرمایەداری تایبەت خێرابوو. لەمیانەی کودەتاکەی 1960 خواستیان سنوورێك بۆ ئەو سەرمایەدارییە تایبەتە هەژموونگەراییە دابنێن کەبەپاڵپشتی شارە گەورەکانی وەك ئەستانبۆڵ، ئەزمیرو ئەدەنا گەشەیانکرد. لەبنەڕەتدا کودەتا بەرهەمی ناکۆکی نێوان سەرمایەداری دەوڵەت و سەرمایەداریبوونی تایبەتدا بوو. ئەگەر لەمیانەی ئێش و پێکدادانیشەوە بێت گواستنەوە لەقۆناخی سەرمایەداری دەوڵەتی دەسترۆ بۆ قۆناخی ئۆلیگارشی سەرمایەداری تایبەت خێرابوو. لەکاتێکدا لەسەردەمی "پارتی دیموکراتی"دا زیاتر نوێنەرانی سەرمایەداری بازرگانی و کشتوکاڵی بەشداری ئۆلیگارشیان دەکرد، لەسەردەمی پارتی داد (1960 ـ 1980) توێژی پیشەسازی قورسایی خۆی خستۆتە سەر. لەقۆناخی 1980 ــ 2000 لەمیانەی حکومەتەکانی قورسایی پارتی نیشتمانی دایك (ANAP) چەندەی بلێی سەرمایەی دارایی بەهێزبووە. هەرچی دەوڵەتە بەشی قورس و گەورە هی سوپا بووە. توێژە مەدەنییەکان قورسایی جارانیان لەدەستداوە. چینی سەردەستی کوردان کەلەیەکەمین قۆناخی کۆمار سەرکوتکران لەماوەی نێوان ساڵانی 1950 ــ 2000 دا لەرێگای توێژی جیاوازیشەوە بێت جێگای خۆی لەناو ئۆلیگارشیدا گرتووەو هەوڵی پاراستنی داوە. جیاکاری بۆ ئەوانە دەستنیشانکراوە کەهەرەزێدە وابەستەیی خۆیان بەئایدیۆلۆژیای دەوڵەت نیشانداوەو سەلماندووە.

لەکاتێکدا میللیگەرایی مۆرکی خۆی لەئایدیۆلۆژیای هەردوو قۆناخ دەدات، لەدوای 1950 کان سەنتێزگەرایی تورك ــ ئیسلام، کۆمەڵە شۆڤێنی و فاشیستەکان و موسڵمانێتی شێوازی تەریقەتگەرایی پێبەپێ قورسایی لەناو دەوڵەتدا پەیداکردووە. لەکاتێکدا نەتەوەپەرستی سەردەمی مستەفا کەمال و عیسمەت ئینۆنۆ زیاتر لەرێگای کولتووری رۆژئاوا بەخێودەکران، لەدوای 1950 کان بەهۆی سیاسەتی دژە ــ کۆمۆنیستی ئەمریکا میللیگەرایی لەمیانەی ئایدیۆلۆژییە فاشیستی و ئایینییە دواکەوتووەکانەوە تێرخۆراك کراوە. تەنیا لەمیانەی بوون بەماشەو ئامرازی نکوڵیکردن و توانەوەیەکی چڕو بەرفراوان چینی سەردەستی کورد توانیویەتی درێژە بەهەبوونی خۆی بدات.

ئەو توێژانەی گەل کەلەم قۆناخانەدا لەدەرەوەی سەرمایەداری دەوڵەت و تایبەت مانەوە رەوشیان قەدەرگەرایی باوی تێپەڕنەکرد. هەڵمەتێکی دیموکراتییانە پێشنەخراوە. پێهەڵگرتنی چەپڕەوە کلاسیکەکان بەرلەوەی لەناو گەل رەنگبداتەوە

سەرکوتکراوە. دوای یاخیبوونەکانی کوردان دامالین و سووانی کولتووری گەلی کورد خێرابوو، تەنانەت کرابوو بەشتێکی دیکە. هەرەزێدە بزووتنەوەی "PKK" گوزارشتی لەپەرچەکرداری ئەم قۆناخانە کرد. تەنیا بینینی "PKK" وەك بزووتنەوەیەکی کوردان دەبێتە هەڵسەنگاندنێکی ناتەواو. بەڵکو وەك کاردانەوە بەرامبەر تەواوی هێزە ئایدیۆلۆژی و سیاسی و دەوڵەتگەراکانی تورکیاو پارچەکانی دیکەی کوردستان سەریهەڵداوە.

دەشێ سێیەمین قۆناخی سەرمایەداری تورکیا وەك ئەو قۆناخە هەڵبسەنگێنرێ کەلەژێرسایەی کۆمەڵی سەرەکی "سەرمایەداری ئەنادۆڵ"، سەرمایەی ناوینی(KOBI) گەشەکردنی بەخۆیەوە بینی، دەشێ ئەمە بە"شۆڕشی سەرمایەداری ئەنادۆڵ"یش بەناوبکرێ. ئەمە سێیەمین نەوەی سەرمایەداری تورکە. لەکاتێکدا نەوەی یەکەم سەرمایەداری کۆمەڵکاری بیرۆکراسی تورکە، دووەمین نەوە سەرمایەداری تایبەتی شارەگەورەکانە، هەرەدواییش لەرێگای نەوەی سەرمایەداری تورکەکانی ئەنادۆڵ سیستەم تەواو پێدەگات. پارتی دادو گەشەپێدان (AKP) خۆیکردووە بەسەرپەرشتیاری سەرەکی سەرمایەداری ئەنادۆڵ. هەرچەندە لەسەردەمی دەسەڵاتەکانی (DP,AP,RP,ANAP)یشدا سەرمایەداری ئەنادۆڵ گەشەکردنی بەخۆیەوە بینیبێ، لەمیانەی پارتی (AKP) کەوەك بزووتنەوەیەکی سیاسی سەربەخۆ دیارە، هەوڵدەدات وەك خاوەنی راستەقینەی ناوەندی سیاسی بەردەوامی بەهەبوونی خۆی بدات. بەتایبەتیش گرنگی بەراکێشان و جێگرتنی توێژی بۆرژوازی کوردانیش دەدات.

لەسەردەمی کۆماری تورکیادا پەیوەندی کورد ـ تورك دەکەوێتە مەترسیدارترین قۆناخ, لەجیاتی ئایدیۆلۆژیای ئیسلامی باو میللیگەرایی لەزەمینەی زهنییەتی پەیوەندییەکاندا جێگیر دەبێ. لەدەرەوە دوو سەرچاوە میللیگەرایی تورك بەخێو دەکات: یەکەمین ئەو زانیاریانەی مێژوو و کۆمەڵگایە کەلەرێگای رۆشنبیرانی ئەو تورکە کازاخانەوە دەستیانکەوتووە کەبەهۆی ستەم و فشارەکانی روسیای قەیسەری روویان لەئەوروپا کردبوو. بۆ یەکەمین جار هەوڵ دەدەن بەشێوەیەکی کۆکراوە نیشانبدەن کەلەدەرەوەی بنەماڵەی عوسمانی مێژوویێکی تورکان هەیە. دووەمیان، ئیمپراتۆریەتی ئەڵمان کە لەکۆلۆنی (داگیرکردن) درەنگکەوتووە، بۆ ئەوەی لەلای رۆژهەلات بتوانێ لەئاسیای ناوین بلاوبێتەوە، هەوڵدەدات ئەو کۆمەڵە تورکانەی بیرلەبەکارهێنانیان دەکاتەوە بەردەوام خواستوویەتی بەلای هزری پان ــ ئیسلامیزم و پان ــ تورکیزمدا رایانبکێشێ. لەو بڕوایەدایە کەلەمیانەی ئەم هەردوو شێوە ئایدیۆلۆژییەوە پشتگیری لەیاخیبووە ئیسلامی و تورکەکانی دژ بەروسیای قەیسەری بکات دەرفەتی پەلهاوێشتنی بۆ دەرەخسێ. ئەجەندای بەناوبانگی سیاسەتی رۆژهەلاتی ئەڵمانەکان پێویستی بەمجۆرە هەوڵ و یارمەتییانە هەیە. ئەڵمانیا کەلەساڵانی 1880 بەدواوە جێگای فەرەنساو بریتانیا دەگرێتەوە، بەردەوام کاریگەرییەکانی خۆی لەسەر ئیمپراتۆریەتی عوسمانی زیاددەکات، بەدۆڕاوی لەشەڕی یەکەمی جیهانی دەردەکەوێت، لەگەڵ خۆیدا ئیمپراتۆریەتی عوسمانیش بەرەو رووخان دەبات.

میللیگەرایی گروپی ئیتیحادو تەرەقییەکان خاوەن کارەکتەرێکی نەژادپەرستییە کەسەرچاوەکەی بۆ ئەڵمانەکان و تورکەکانی دەرەوە دەگەڕێتەوە. لەبەرئەوەی ئیلهامی لەمیللیگەرای ئەڵمانی وەرگرتووە دەبێتە خاوەنی ئەم پێکهاتەیە. مێژوونووسەکانی ئەڵمان لەم قۆناخەدا بەدوای نەژادی بێگەرد (ساف)دا دەگەڕێن. میللیگەرایی ئیتیحادیەکان، لەسەر هێڵێکی گونجاو بەداخوازییەکانی پەلهاوێشتنی ئەڵمانەکان، دەخوازێ تەواوی جیهانی تورکەکان لەژێرهەمان ئالای میللیگەرایی نەژادپەرستی کۆبکاتەوە. لەبەرئەوەی ئەم هەڵوێستە لەراستینەی مێژوویی و کۆمەڵایەتی دوورەو لێیدابڕاوە، بەگران بەسەر ئیمپراتۆریەتی عوسمانیدا دەشکێتەوە. بەرامبەر ئەمەش هەڵوێستی ئەو بزووتنەوەیەی کەمستەفا کەمال رێبەرایەتی دەکات و کۆماری تورکیای دامەزراند، هەڵوێستەکەی سەبارەت میللیگەرایی جیاوازە. شارستانییەتەکانی کولتووری ئەنادۆڵ بۆخۆی بەبنەما دەگرێت، ئەم میللیگەراییەی لەسۆمەریەکانەوە تا دەگاتە هیتیتەکان، پشت بەتەواوی ئەو شارستانییەتانە دەبەستێ

کەهاتوونەتە ئەنادۆڵ و پێیدا تێپەڕبوونە، دەشێ بەمیللیگەرایی کولتووری یاخود بەوڵاتپارێزی ئەنادۆڵ بەناو بکرێت. مستەفا کەمال هەست بەجیاوازییەکانی ئەم چەمکانەی میللیگەرایی دەکات. بەشێوەیەکی ئاشکرا ئەم پێشنیازانە ڕەتدەکاتەوە کەبەسووربوونەوە دەڵێن "با کۆمارە تازە ئاواکراوەکەمان بەکۆماری تورك بەناوبکەین"، لەجیاتی ئەو ناوی "تورکیا"ی گونجاوتر بینیوە ـ واتە نەك لەسەربنەمای نەتەوە، بەڵکو نیشتمان ــ ە لەناو چەمکێکی وەهادایە: هەر نەژادو ڕەچەڵەکێك دەتوانێ بەدڵخوازی لەناو ئەم وڵاتپارێزییەدا جێگابگرێ. ناشێ ئەم وڵاتپارێزییە یان نەتەوەگەراییە بەنەژادپەرستی بەناوبکرێ.

بەڵام هەندێ ڕۆشنبیرانی پاشکۆی ئیتیحادو تەرەقی پەرە بەگووتەی نەژادپەرستی دەدەن و بەردەوام دووبارەی دەکەنەوە. بەتایبەتیش لەمیللیگەرایی "نیهاد تاتسز" بەشێوەیەکی زۆر سەرنجڕاکێش واقیعی گەڕانەوە لە"جولەکایەتی" و گۆڕانی ڕەچەڵەکەکانی دیکە دەخاتەڕوو. هەم لەسەردەمی عوسمانییەکان و هەم کۆمار گەڕانەوەو گۆڕان وەك مەترسیدارترین گروپەکانی تێکدانی دەوڵەت و تورکێتی پێناسەدەکرێن. ئەم چەمکە لەساڵی 1948 وەك پارتی میللەت، 1960 بەدواوە وەك پارتی بزووتنەوەی نەتەوەیی تارۆژگاری ئەمڕۆمان هاتووە، هەرچی میللیگەرایی ئەنادۆڵە لەناو گروپی کۆماری گەل سەرەتا لەرەوشێکی وشکدابوو، لەساڵانی 1960 کان بەدواوە لەمیانەی گوتەی سۆسیال ـ دیموکراتی بەبێ لەدەستدانی ناوەڕۆکەکەی و ئەنجامدانی گۆڕانکاری و وەرچەرخان تارۆژگاری ئەمڕۆمان هاتووە. ئایدیۆلۆژیای میللیگەرایی لەتەواوی پارتە راستڕەو, چەپڕەوو ئیسلامییەکان لەدۆزە جیاوازییەکاندا بەکاردەهێنرێ. لەتورکیا چەندە سەرمایەداری پێشبکەوێت میللیگەرایی لەدەوڵەتەوە بۆ کۆمەڵگا گەشەدەکات، قووڵدەبێتەوەو بەردەوامکردنیشی دیاردەیەکی سەرەکی هزرییە.

لەم لایەنەوە میللیگەرایی تورك لەمیانەی تایبەتمەندێتییەکی باوکسالاری شێوەی گرتووە. بوونی بەوڵاتێکی دواکەوتووی سەرمایەداری رۆڵی لەمەدا دیاریکراوە. بەڵام ئایدیۆلۆژیای ئیسلامیش بەتەواوەتی دەستی لێبەرنەدراوە. لەقۆناخی کۆماردا لەئاستی وەزارەتی ئایینی بەرێکخستەیە، بەتایبەتی باوەڕی ئیسلامی سونی بەناوی ئیسلامییەت کۆنترۆڵ دەکات تاڕادەیەکی مەزنیش بەم شێوەیە لەژێرناوی عەلمانییەت هەوڵی کۆنترۆڵکردنی کۆمەڵگا دەدات. لێرەدا عەلمانی دیاردەیەکی سۆسیۆلۆژی نییە، وەك پارچەیەکی ئایدیۆلۆژیای فەرمی دەوڵەتی رۆڵ دەبینێ. بەواتایەك بەشێوەیەکی کۆنترۆڵکراو هەمئاهەنگی ئایین لەگەڵ هاوچەرخبوون فەراهەم دەکات. شێوە ئایدیۆلۆژیاکانی دیکەی قۆناخی کۆمار لەمیانەی مەیلە لیبرال، سۆسیالیست و دەوڵەتگەرا گەشەکردووەکانی ـ تەواوی پارتە راستڕەوو چەپڕەوەکانی قۆناخی کۆمار تاوەکو ئەمڕۆ هەموویان دەوڵەتگەرایین ـ لەرێگای ئەو تەریقەتە ئیسلامییانە نوێنەرایەتیان دەکرێت کەخاوەن کارەکتەرێکی سۆسیۆلۆژین و داخراون و بەشێوەیەکی نیو ـ نهێنی خەبات دەکەن. بۆئەوەی زەمینەی ئایدیۆلۆژی کۆمار بەکۆڵەکەی زانستی ببەستێتەوە, بەتایبەت مستەفا کەمال هەوڵێکی زۆری داوە، بەڵام سەرکەوتنێکی سنووورداری بەدەستهێناوە. چەندین گووتەی چەپڕەو ــ راستڕەوی سەرمایەداری کەزانستیبوونەکەی جێگای گومانە لەگەڵ نەریتی دەرەبەگایەتی ئیسلامی بەناویەکداچووە، بەمجۆرە زەمینەیەکی شێلویان خولْقاندووە.

دامەزراندنی سیاسی و سەربازی کۆمار لەناوەوەو دەرەوە پشت بەهاوسەنگییەکی سەیر دەبەستێ. رێبەرایەتی مستەفا کەمال کەپشتگیری لەزەمینەی گەرمی یەکەمین شۆڕشی دژی سەرمایەداری، شۆڕشی 1917ی بەلشەفیکەکانی بەدەستهێنا، کاتێك گوێی لەهەڕەشەی پارچەکردن و سڕینەوەی پلانی ئینگلتەراو دەوڵەتانی هاوپەیمانی بیست گەلی کوردو تورکی لەژێر ستراتیژی "میساقی میللی"دا کردە یەك. هەم لەئاستی خۆجێیی هەم نەتەوەیی بزووتنەوەی رزگاری نیشتمانی رێکخست، لەژێرسایەی ئەم هاوسەنگییەدا سەرکەوتنێکی سیاسی و سەربازی بەدەستهێنا. رێبەرایەتی مستەفا کەمال کۆتایی بەسەڵتەنەت و خیلافەت دێنێ، مۆدێلی کۆماری فەڕەنسا وەك رێبەرنامەیەك بەبنەمادەگرێ. لەراستیدا شۆڕشێکی جددی سیاسی

ئەنجامـدەدات. رووخانـدنی پێکهاتـەی ئـەو دەوڵەتـەی ریـشەکەی بـۆ هـەزاران سـاڵ دەگەڕێتـەوەو لەسـەر بنـەمای بنەماڵـەیی و ئایینگـەرایی ئـاواکراوەو راگەیانـدنی کۆمـار پراکتیکێکـی شۆڕشـگێڕی جددییـە. لەهەلومەرجـەکانی ئـەو دەوڵەتـە داگیرکـراوو دواکەوتووەدا رووداوێك بوو تائەو قۆناخە نموونەکەی نەبینرابوو.

ئاراسـتەی کۆمـار لـەماوەی نێـوان 1920 ــ 1945 لەسـەربنەمای شـەڕی هاوسـەنگی نێـوان سیـستەمی سـەرمایەداری و سۆسیالیستی پێشکەوتن بەخۆیـەوە دەبـینێ. کاتێـك لـەدوای 1945 هاوسـەنگی بەرێبەرایـەتی ئـەمریکا بـەلای سـەرمایەداریدا دەشکێتەوە، کۆماری تورکیا هەڵوێست بەلایەنی ئەم گەشەکردنە نیشاندەدات، سەرەتا لەلایەنی سەربازی لەناتۆ دەبێتە ئەنـدام، دواتر لەبوارەکانی ئابووری، کۆمەڵایەتی و سیاسی هەوڵدەدات ببێتـە پارچـەیەکی سیـستەم. لـەرێگای پـارتی دیموکراتـەوە ئـەم قۆناخە خێرادەبێت؛ ئەو گۆڕانکارییە سیاسییانەی لەکۆمارگەرایی دەستڕۆوە بەرەو کۆماری ئۆلیگارشی ئەنجامدەدرێت لـەبواری ئابووریدا لەگەڵ سەرمایەداری پیشەسازی و دارایی یەکدەگرێتەوە. لەدوای 1980 لەگەڵ ئەو هەڵمەتـە جیهانگیرییـەی لیبرالی نـوێ کەلەسەرتاسـەری جیهـان هاتـەئاراوە، لەمیانـەی گرێـدان بـەدەرەوەو دوورکەوتنـەوە لـەمۆدێلی دەوڵـەتی ــ نەتـەوەیی بەقۆناخێکی نوێ دەگات. سیستەمی سەرمایەداری جیهان کەوڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا رێبەرایەتی دەکات, تەواو دەکەوێتە ناو قۆناخی گێژاو (کائیوس)ی دوای هەڵوەشانەوەی یەکێتی سۆڤییەت. هەروەکو بڵێی لکاندن بەسیستەم لەبوارەکانی سەربازی، ئابووری، سیاسی، راگەیاندنی و کولتووری تەواوبووە. تورکیا کەسەرەتا وەك باڵێکی ناتۆ دژی سۆڤییەت رۆڵـی بـینی، لـەپرۆژەی رۆژهەڵاتی ناوینی گەورەش وەك وڵاتێکی بەرە کەسەرلەنوێ رووبەڕووی ریشە کۆمەڵایەتی و مێژووییەکانی خۆی دەبێتـەوە ــ بەگوێرەی تیـۆری پێکدادانی شارستانییەتەکان ــ، نـاکۆکی و پەیوەندییـەکانی نوێدەکاتـەوە، هەوڵدەدات بەپێکهاتەیـەکی نـوێ لەرەوشی قەیران ـ گێژاو دەرکەوێت.

گرێدراو بەپێشکەوتنەکانی سەردەمی کۆمار دەتوانرێ پەیوەندی کورد ـ تورك بۆ سێ قۆناخ جیابکرێتەوە. یەکەمین قۆناخ لەشەڕی رزگاری نیشتمانی دەستپێدەکات تاوەکو ساڵی 1940 بەردەوام دەبێ. کاتێك سەردەمی رزگاری نیـشتمانی دەسـتپێکرد لاشـەی سـەرەکی کۆمـەڵگای کـورد لـەناو چـەمکی کلاسـیکی ئوممـەت درێـژە بەگرێـدان بـەکولتووری دەوڵـەت دەدات. بەرامبـەر بەداگیرکاری ئینگلیزو فەرەنسا لەباشـوور لەمیانـەی پەرچـەکردارێکی هاوبەشـدا رووبـەڕووی دەبنـەوە. بەرخودانـەکانی ئورفا، عەنتاب و مەرەش نموونەی بەرخودانی هاوبەشی کورد ــ تورکە. نـەریتی مێـژوویی درێـژەی پێـدەدرێت. هاوبەشێتی ئـایین و قەوم لەئارادایە. لەسەرەتای شەڕی رزگارییەوە تاوەکو کۆتاییەکەی بەئاشکرا باسی ئایدیۆلۆژیای میللیگەرایی نەکراوە. گرێدراو بەچەمکی ئوممەت برایەتی موسڵمانێتی رۆڵێکی دیاریکراوتر دەبینێ. ئەنجوومـەنی گـەورەی گـەلی تورکیـا کـە لەسـاڵی 1920 دامـەزراوە وەك ئەنجوومـەنی هاوبەشـی هـەردوو گـەل هەڵدەسـەنگێنرێ. پەرلەمانتـەرە کوردەکـان بەفـەرمی وەك "نوێنـەرانی کوردسـتان" رادەگەیەنـدرێن، لـەنێوان هـەردوو گەلـدا جێگـا بـەناکۆکی قـەومی نادرێـت. تەنانـەت هەوڵـدەدرێ لـەناو هـەمان هەڵوێستی برایانەدا یاخیبوونی کوردان لەکۆچگری چارەسـەربکرێت کەلـەم قۆناخـەدا تەقیـەوە. لەدامەزرانـدن و راگەیانـدنی کۆماردا رۆڵی ستراتیژی کوردان بەلانی کەم هێندەی سەرکەوتنە ستراتیژییەکانی مەلازگرت 1071، چاڵدێران 1514 و مـەرج دابقی 1516 دیاریکەرە. هەڵوێستی ستراتیژی و تـەکتیکی مـستەفا کـەمال رۆڵێکـی دیـاریکراوی لەمـەدا هەیـە. مـستەفا کـەمال بەشـێوەیەکی زۆر ئاشـکرا لەمیانــەی هەڵـسەنگاندنی "جیــاوازی کــورد ـــ تــورك، بەتایبــەتیش دژایــەتی، دەبێتــە کۆتــایی هەردووکیان" پێویستییەکانی جولانەوەی هاوبەشانەی هەردوو گەل دەستنیشاندەکات. جگە لەهەندێ گرژی سنووردار کـوردان وەڵامێکی ئەرێنییان داوەتەوە ئەم بانگەوازییە. هەم بەشێوەی گەل، هەم وەك توێژی ئەرستۆکراتی سەروو. فاکتەری هەمەجۆر لـەخراپکردنی رەوشـی 1925 دا رۆڵ دەبیـنن. یەکـەمیان دەرککردنـە بـەوەی کۆمـار لەسـەر بنـەمای میللیگـەرایی تـورك پێشدەکەوێ، ئوممەتگەرایی و خەلیفایـەتی و سـەڵتەنەت جارێکی دیکە ناگەڕێنـەوە. دووەمیـان؛ چینی بـەکرێگیراو جیاکـاری

جارانیان لەدەستدا، رۆژ بەدوای رۆژ ئاشکرابوو کەوەك کورد لەدەوڵەتی ـ نەتەوەیی تورکدا جێگایان پێنادرێت. سێیەمیان؛ کاریگەری ئاژاوەگێڕی بەهۆی کێشەی "کەرکوك ـ موسڵ" ی ئینگلیزەکان و بانگەشەکانی بنەماڵەی عوسمانی بۆ گەڕاندنەوەی خەلیفەو سەڵتەنەت. رۆڵی جەمعیەتی تەعالی کورد لەیاخیبوونەکاندا هەیە کەبەشێك لەرۆشنبیرانی کورد ئاوایانکردبوو. میللیگەرای سەرەتایی کوردان کەلەکۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەم سەریهەڵدا چەندین کۆمەڵەو رۆژنامەی دامەزراندو بەدوای ئەنجامدانی هەندێ ریفۆرمی کورداندا گەڕان.

بەشێوەیەکی بابەتی دەشێ ئەم یاخیبوونانە وەك بەردەوامی یاخیبوونە ناوخۆییەکانی ـ ئازناڤورو یۆزگات ـ دەرکیان پێبکرێت کە لەنێوان چەمکی ئوممەتی عوسمانییەکان و میللیگەرایی تورك روویاندا. رەنگدانەوەی شێوەی پێکدادانی نێوان کۆمارگەرایی و عوسمانیگەراییە لەناو کورداندا. تاوەکو نزیکەی ساڵی 1940 بەردەوام بووە. دەتوانین یاخیبوونەکانی ئەم سەردەمەش بۆ سێ قۆناخ جیابکەینەوە ـ یەکەمیان یاخیبوونی ساڵی 1925 کە لەناوچەکانی گەنج ـ هانی بەڕێبەرایەتی شێخ سەعید تەقییەوە. بەشێوەی پێکدادانی جێبەجێ تاوەکو 1928 بەردەوام بووە. لەژێرکاریگەری قووڵی چەمکی ئوممەتی عوسمانییەکانی قۆناخی نزیکدایە. کاریگەری تەریقەتی نەقشبەندی سوننی بەرچاوە. هەروەها رۆڵی لەدەستدانی ئەو جیاکاریانەش هەیە کەلەسەردەمی عوسمانییەکان پێیان بەخشرابوو. زیاتر لەوەی ئامانجیان کوردستان بێ، داخوازی گەڕاندنەوەی خەلیفەو سەڵتەنەتی عوسمانی بەهێزترە. مەیلی دەوڵەتی ئایینی زۆرئاشکرایە. جەمعیەتی ئازادی کە لەساڵی (1924) بەڕێبەرایەتی خالد جبرانی لەلایەنی رۆشنبیرانی کورد ئاواکرا، بەهۆی دەستگیرکردنی رێبەرەکەیان ئەوەی خواستییان لەجێگای دابنێن رۆڵی خۆی نەبینی. کاریگەری ئینگلیزەکان ناراستەوخۆیە. هەروەك بڵێی "ئەگەر دەست لەموسڵ ـ کەرکوك بەرنەدەن، ئێمەش پشتگیری لەیاخیبوونی کوردان دەکەین "وەك قۆزێك و کارتێك بەرامبەر کەمالیستەکانیان بەکارهێناوە. ئەمەش رۆڵێکی سەرەکی بینیوە لەخراپبوونی پەیوەندی نێوان کورد ـ تورك. لەساڵی 1924 مستەفا کەمال لەکۆنفرانسە رۆژنامەگەریەکەی شاری ئیزمیت کێشەی ئازادی کوردان پەسند دەکات، ئاماژە بەهەبوونی لێگەڕینێك دەکات لەپێناو چارەسەری.

یاخیبوون تەواوی هەڵوێستە شیمانەبۆکراوو ئەگەرەکانی چارەسەری لەئارادا هەڵدەگرێ. مەیلی تواندنەوەو پاکتاوکاری تەواو دەردەکەوێتە پێش. مستەفا کەمال وەك هەڕەشەیەکی جددی دەرك بەو یاخیبوونانە دەکات؛ خەلیفە، ئینگلتەراو هێزە ئوممەتگەراکان لەرێگای هەوڵی هاوبەشەوە دەخوازن کۆمار لەبەین بەرن. ئەمەیە هۆکاری سەرەکی دژواری سەرکوتکردنەکەیان. لەکێشەی کورد زیاتر، وەك هەوڵەکانی رووخاندنی کۆمارو گەڕاندنەوەی سەڵتەنەتی بەکرێگیراوان و ئیمپریالیزم تەماشای دەکات. تەواوی یاخیبوونەکانی دوای ئەمەش لەژێر کاریگەری ئەم تێگەیشتنە هەڵدەسەنگێنرێ؛ تەنانەت وەك ترسێك تاوەکو رۆژگاری ئەمڕۆمان کاریگەرییەکەی بەردەوامە. ئەمە سەرەکیترین خاڵی شکانەوەیە لەهەڵوێستی خراپی کۆمار بەرامبەر بە کوردان. ئەمەش لەکاتێکدایە کەلەسەردەمی قۆناخی دامەزراندنی کۆماردا کوردان رۆڵی ئەندامی دامەزرێنەریان بینی. کاتێك شکانەوەیەکی ریشەیی بەمجۆرە کاریگەرییەکەی رێگا لەپێش فشارێکی نائاسایی دەکاتەوە، لەنزیکەوە گرێدراوی ئەو هەڕەشەیەیە کەئاماژەمان پێیکرد. ئەم هەستەی هەڕەشەکردن کرا بەرێبازێکی سیاسی کەساتێك زووتر هەناسە لەبەر کوردان ببڕێ، نەك هەر نەهێڵێ بەدوای مافەکانی خۆیدا بگەڕێ، بەڵکو بەشێوەیەك سەرکوتکردن و کپکردن بەبنەما دەگرێ کەناتوانن ناوی خۆشیان بێنن. کاریگەرییەکانی ئینگلیز رۆڵێکی زۆرخراپی لەئاژاوەنانەوە بۆ هەردوولا بینیوە. دەوڵەتە گەورەکانی دیکەی رۆژئاوا کەرێگایان لەپێش هەمان کاریگەری کردەوە، لەپاکتاوکردنی هەردوو گەلی ئەرمەنی و ئاشووری خاوەن رۆڵی دیاریکراون. ئەگەر دەستیان لەمەسەلەکە وەرنەدابووایە ئەم کارەساتانە بەسەر ئەم گەلانەدا نەدەهات.

یاخیبوونی قۆناخی دووەم یاخیبوونەکەی "ئاگری"یە کەبەڕێبەرایەتی ئیحسان نوری پاشا لەساڵی 1928 تاوەکو 1932 بەردەوام بوو. لەگەڵ ئەوەی پشت بەهەمان فاکتەر دەبەستێ، خاوەن رەنگێکی میللیگەرایی زیاترە. کاریگەری جەمعیەتی خۆیبوون لەمەدا هەیە کە وەك ڕێکخستنێکی هاوبەشی رۆشنبیرانی کوردو ئەرمەنی ئاواکرا. لەخۆجێیبوون رزگاری نەبووە. لەقۆناخی سێیەمدا یاخیبوونی دێرسیم لەئارادایە. لەبنەڕەتدا تاوەکو ئەوڕۆژە دێرسم ناوچەیەکەیە ئازادانە ماوەتەوە. دەسەلات و دەستڕۆیی ناوەندی کۆمار: وەك لەناوچوونی خۆی دەبینێ. بەردەوام یاخیبوونی گەورەو بچووك لەناوچەکەدا هەیە. دوا یاخیبوونی ساڵانی 1937 ـ 1938 دەگاتە لوتکە. کاریگەری پاشماوەکانی تارۆژگاری ئەمرۆمان هاتووە. ناوچەکە خاوەن نەریتی کوردەواری و عەلەویگەراییە. لەگەڵ یاخیبوونەکەی شێخ سەعید یەکیان نەگرتووە کەنەقشبەندی و سونی بوو. ئەو رەوشەش پارچەبوونێکی سەرەکی ناو کوردانە. بەهۆی مەسەلەی ئەسکەندەرۆنە لەساڵی 1936 وە فەرەنسییەکانیش وەك کاریگەری ئینگلیزەکانی ساڵی 1925 کاریگەری خۆیان نیشاندەدەن. ئەم کاریگەریەش رۆڵی لەسەرکوتکردنی تراژیدیانەی یاخیبوونی دێرسیمدا هەیە.

مستەفاکەمال و عیسمەت ئینۆنۆ لەزانستی ئەوەدان کەسەبارەت بەیاخیبوونەکان مەسەلە تەنیا بەسەرکوتکردن چارەسەرناکرێ. بەتایبەتیش عیسمەت ئینۆنۆ لەیاداشتەکانیدا نووسیویەتی کە لەمەسەلەی سێدارەدان زێدەڕۆیی کراوە. دەرکیان بەوەکردووە، برینێکی گەورەیان لەکۆمارکردۆتەوە. هەربۆیە بەکارهێنانی پاشماوەی قوربانییەکانیان وەك چارەسەرییەك هەڵبژاردووە. هەڵبەتە لەم قۆناخەدا بیر لەوە ناکرێتەوە دەوڵەتی ـ نەتەوەیی کەلەم قۆناخەدا لەسەرتاسەری دونیا زاڵبوون دەرفەت بەچارەسەرییەکی دیکەبدات. کاتێك ئێشی لەدەستدانی ناوچە جیاوازەکانی سەردەمی ئیمپراتۆریەتی دێتەسەر، قووتدانی کوردو کوردستان وەك تاکەبژار (بۆیان) دەمێنێتەوە. ئەم هەڵوێستەش یەکێك لەو فاکتەرانەیە کەکۆتایی بەئیمپراتۆریەت هێنا. ئینگلتەرا کەچارەسەری لیبرالیانەی پێشدەخست، توانیویەتی لەسەر ئاستی جیهان تارۆژگاری ئەمرۆمان درێژە بەکاریگەرییەکانی خۆی بدات. پێویستە یاخیبوونەکان و سەرکوتکردنیان وەك دوو کردەوەو هەڵەی مێژوویی گەورە هەڵسەنگێنرێ کەبەهۆی پێکهاتە ئایدیۆلۆژی و چینایەتییەکەیان یەکتری بەخێودەکەن و لەڕێ دەردەخەن. بێگومان لێرەدا کاریگەری پێکهاتەی سیستەمی سەرمایەداری سەرەکییە کەمیللیگەرایی، فاشیزم و داگیرکاری بەرهەمدێنێ.

دووەمین قۆناخی پەیوەندییەکانی تورك ــ کورد، قۆناخی بێدەنگییە گەورەکەی نێوان ساڵانی 1940 ــ 1970یە. لەهەلومەرجە دژوارەکانی دووەمین شەڕی جیهانیدا چاوەڕوانیکردنی جموجۆڵێك ئاستەمە. لەقۆناخی دەسەڵاتی پارتی دیموکرات (DP) گۆڕانکارییەکی جیاواز دێتەئاراوە. لەکاتێکدا دەسەڵاتی (DP) سەرلەنوێ پایەداران لەدەوڵەت بەجێدەکات، پیاوە لەپێشینەکانی کوردانی لەبیرنەکردووە. لەپێناو رێکخستنی ئەو کاردانەوەو ناڕەزاییە بەرفراوانەی بەرامبەر پارتی گەلی کۆماری (CHP) هەیە، تواناکارییەکی گەورە پێشکەش بەرێبەرە ئایینی و خێڵەکییەکانی دەرەبەگەکوردەکان دەکات. پارتی دیموکراتی لەئاواکردن و پێشخستنی ئۆلیگارشی ئەم توانستەی کردووە بەهێزێکی گرنگ، چینی سەردەستی کوردان کەلەکوردایەتی داماڵراون، خۆشحاڵن بەوەی جێگای خۆیان لەناو دەوڵەتدا گرتووە. رزگاربوون لەبەلای کوردایەتی ــ بەگوێرەی ئەوان بەلایە ـ و بەتورکبوون چەندەی بلێی لەگەڵ کارەکتەرە مێژووییەکەیان دەگونجێ. ئەوان هیچ جارێك ئەو رۆڵەیان نەبینیوە کەهەڵگری زمان و کولتووری کوردانن. لەسەردەمی سۆمەرییەکانەوە پەسندکردن و ژیان لەگەڵ زمان و کولتووری هێزە دەسەڵاتدارەکان هەروەکو بلێی لەبۆهێلەکانیان (جینەکانیان)دا جێگیربووە. تەنانەت رۆڵیان لەیاخیبوونەکان وەك کارتێکی فشار خۆیان بۆ بەدەستهێنانی بەشی زیاتر وەك قۆزێك بەکاردێنن. لەم قۆناخەدا جگە لەچەند رۆشنبیرێکی لاواز هیچ کاریگەرییەکی بۆ کوردان نییە. تەنیا کاریگەری ناراستەوخۆی یاخیبوونی کوردەکانی باشوور (کوردستانی ئێراق) جێگای باسە. هەروەها کاریگەری هەندێ رادیۆی کوردیش هەیە کەلەدەرەوە پەخشی خۆیان دەکەن. ئەگەر ئەمانەش نەبێ، زۆر

زەحمەتە کوردان هەست بەبوونی خۆیان بکەن. لەلایەکەی دیکەشەوە دەوڵەت سیاسـەتێکی چـڕو بـەرفراوانی تواندنـەوەو وەك خۆلێکردن بەڕێوەدەبات، لەمیانەی دروشمی "هاووڵاتی بەزمانی تورکی قسەبکە" دەگاتە ئاستی هەڕەشەکردن. ناشـێ، نـاتوانرێ یەك دانە رۆژنامە، گۆڤارو پەرتووکی کوردی چاپبکرێ یـاخود بڵاوبکرێتـەوە. بـەمجۆرە بـەکارهێنانی کێـشەکە، سەرچاوەکەی بۆئەوە دەگەڕێتەوە کەوەك ئەگەرێکی چارەسەرییان دەبینی. ئاشکراکردن و روونکردنەوەی تەواوی نـاوەڕۆکی ئـەم سیاسـەتانە، رۆڵێکی گرنگی رۆشنکاری دەبینێ. لەساڵانی 1970 بەپێچەوانە دەشکێتەوە.

قۆناخی سێیەم ئەوەیە کەلەدوای ساڵی 1968 بەبزووتنەوەی لاوان دەستپێکردو تاکو ئێستاکەش بەردەوامە. بزووتنەوەی لاوانی 1968 زیاتر لەرێگای چـەپی تورکیاوە کاریگـەری لەسـەر لاوانـی کـوردکردووە. لـەم قۆناخـەدا کەشـرۆڤە مارکسییەکان سەبارەت بەکێشە نەتەوەییـەکان بـەفراوانی گفتوگۆی لەسـەردەکرا، رۆشـنبیران و لاوانـی کـورد بـەرەو سـاڵانی 1970 سـەرەتا بزووتنەوەی"کۆمەڵەی کولتووری شۆڕشگێری رۆژهەڵات ـ DDKO "یان دامەزراند، دواتر بۆچەند فراکسیۆنێك پارچـەبوون، خواسـتوویانە بەکاریگـەربن. لەئـەنجامی شـەڕە ئایدیۆلۆژییـە دژوارەکـانی 1970 ــ 1980 PKK بەشـێوەیەکی بـەهێز دەرکەوتەڕوو و لەمیانەی قەڵەمبازی 15ی ئابی 1984 ــ لەسەرتاسـەری کوردسـتان ــ مـۆرکی خـۆی لـەقۆناخ دا. بۆیەکـەمین جـار لەمێـژوودا رێنمـایی و چوارچـێوەی سیاسـی و ئایـدیۆلۆژی کـوردە زەحمەتکێـشەکانی بەبنـەماگرت، ئـەو بزووتنـەوە ئازادیخوازییـەی کـوردان کـەداخوازی گەشـەپێدانی هـەبوو، تـاوەکو رۆژگـاری ئـەمڕۆمان بـەبێ لەدەسـتدانی کاریگەرییـەکانی بەردەوامە.

ریفۆرم و وەرچەرخانی کۆمەڵایەتی لەتورکیا

ئەو کورتەباسەی سەبارەت بەپەیوەندییەکانی کورد ـ تورك لەقۆناخی کۆمار ئاماژەمان پێکرد، هۆکارەکانی بنبەسـتبوون و داخراوبـوونی دەوڵـەت و کۆمـەڵگامان بـۆ دەخاتـەڕوو. دەوڵـەت لەگۆشـەنیگای ئاسایـشەوە تەماشـای هـەموو گرفتـەکان دەکـات. لەژێرنـاوی "تورکەکان و دەوڵەت" هەڵسەنگاندنێکی وردتربکەین سـەبارەت بەچۆنییەتی گەیـشتن بـەم رەوشـە رۆشـنکەرەوەتر دەبێ. لەو سەردەمەی لەئاسیای نـاوین جیابوونەتـەوە تورکـەکان تـەواو پـەی بـەوە دەبـەن کەتـەنیا لەمیانـەی جەنگاوەرییـەوە دەتوانن خۆیان بپارێزن. تەنانەت لەناوەخۆشیاندا بەردەوام لەناو رەوشی پێکدادانی تیرەکاندا دەژین. لەهەر هەنگاوێکی بـەرەو رۆژهەڵاتی ناوین هاوێشتوویانە، تاوەکو رووبـەڕووی دۆسـتێك یـان دوژمنێـك نەبوونەتـەوە، تـا نەکەوتوونەتـە شـەڕەوە، چـوون بـەرەوپێش یـان گەڕانـەوە بـۆدواوە نـەبووە. یاسـاکانی شـەڕکردن ئاراسـتەی پێشکەوتنەکان دیاردەکـات. ئەگـەری ئـەوە نـاکرێ هـەبوونێك بـەبێ شـەڕبتوانێ درێـژەو بـەردەوامی بـەخۆی بـدات. چـونکە لەسـەردەمی سـۆمەرییەکانەوە رۆژهـەڵاتی نـاوین لەسەرووی ئەو ناوچانەوە هاتووە کەشەڕ و دەسەڵات حوکمڕانی تێداکردووە. کاتێك تازە تیرەو هۆزەکانی تورك هاتنەناوچـەکە ئەم یاسایە بەشێوەیەکی دژوارتـر پـەیڕەوکراوە. ئـەو شـەڕەی لەگـەڵ هـاتنی سـەلجۆقییەکانەوە دەسـتپێکردووە لەسـەربنەمای پەلهاوێشتنەو زۆر لەکۆچـی ئـەو هۆزانـە جیـاوازترە کـەگروپی کۆمەڵایـەتی سـنووردارbوون. لەسـەردەمی سـەلجۆقییەکانەوە، هـەروەکو بڵێـی تـیرە تورکـەکان دەبنـە دەوڵـەت و پێشدەکەون. ئـەم کاروانـەی لەیەکـەمین چـڕبوونەوەی سیاسـی و سـەربازی کەلەشـاری "مـەروە" ئەنجامـدرا تادەگاتــە قــەڵای "زیگـەتوار"ی هـەنگاریا کـەدوورترین پەلهاوێـشتنی رۆژئاوایــە بــەردەوام بەمجۆرەیە. پاشداکشانەوەش هەرلـەناو شـەڕدا ئەنجامـدراوە. لـەدووەمین گـەمارۆی ڤیـەننا تـاوەکو دووەمـین شـەڕی کەنـداو لەتەواوی پاشداکشانەوەکاندا یاساکانی شەڕ کارایەو پەیڕەو دەکرێ. تورکەکان ئەمە تەنیا بۆخۆیان پەیڕەو ناکـەن، لەبنەڕەتـدا تـەواوی ئـەو کۆمەڵانـەی لـەژێرحوکمڕانیان دان لەمیانـەی دەسـتڕۆیی و دەسـەڵاتی سـەربازییەوە بەڕێوەدەبـەن. هێـزی سیاسـی گەشەی نەکردووە. لەبواری سەربازییەوە سوڵتان خـاوەن پێگـەی ئیمپراتـۆرە. لـەرێگای ئـەو فەرمانانـەی رۆژنـە دەریانخستووە دەوڵەت و کۆمەڵگایان بەڕێوەبردووە. لـەقۆناخی کۆماریـشدا پێـشەنگایەتی سـەربازی مەرجـە. هـەروەکو چۆن کۆمـار لـەرێگای

شەڕەوە ئاواکرا، تەواوی بەدەزگابوونە سیاسی و سەربازییەکانی دواتر لەژێرچاودێری نزیکی سەربازاندا پێکهاتوون. لەهەر وڵات، قەوم و نەتەوەیەکی دیکە زیاتر ئەم راستینەیە لەپەیوەندی تورک ـ دەوڵەتدا زاڵەو رۆڵی خۆی دەبینێ. تورکەکان وەك قەوم و نەتەوە هەروەکو بڵێی دەوڵەتگەرایی لەبۆهێڵەکانیاندا سووڕدەخوات. دەوڵەتگەرایی تەنیا هەمووشتێکی چینەکانی دەوڵەت نییە. دیاردەیەکە بۆ هەموو توێژەکانی گەلیش بەبێی ئەو نابێت. چۆن بەبێ خودا نابێت، بەبێ دەوڵەتیش نابێت. دەوڵەت چەندە بەهێزو دژاوربێت، بەو ئەندازەیە هەست بەئارامی خۆیان دەکەن. لاوازی یاخود داڕووخانی دەوڵەت لەلایان بەواتای لەناوچوون و مەرگ دێت. هەڵوێستێکی زێدەڕۆییانەیە. بەڵام هۆکارە مێژوویی و کۆمەڵایەتییەکان ئەمە دەکاتە ناچارییەك. لەبەرئەوەی دەسەڵاتەکان لەبونیادی خۆیاندا ئاوانەکراون و بەردەوام لەدەستی هەندێکی دیکەدا زەوتکراون، لەدەستچوونیشی بەدەستی هەندێکی دیکە دەبێ. هەربۆیە دەشێ هەرمەترسییەکی لەناوچوون و مردنی لەدواوەبێت. کاتێك وەك راستینەیەکی دیالەکتیکی مێژوویی بۆ تورکەکان دەستنیشاندەکەین بەهۆی ئەم فاکتەرانەوە دەرکی پێدەکرێت.

کۆمار هەم لەسەر ئەم کولتووره ئاواکراوە، هەم لەبەرئەوەی بەخۆی لەئەنجامی شەڕ لەبەرامبەر "حەوت دەوڵەت" پێکهاتووە، بۆخۆی و بۆکۆمەڵگاش بەردەوام قورسایی یەکەم دەداتە ئاسایش. لەکۆمەڵگاکانی رۆژئاوا رەوش گۆڕانکاری جیاوازتر لەخۆوەدەگرێت. چەندین کۆمەڵە نەك لەرێگای شەڕەوە، بەڵکو لەمیانەی هەڵوێست وەرگرتن بەرامبەر جەمسەری شەڕ ـ دەسەڵات هەبوونی خۆیان بەرەو پێشەوە بردووە. بەردەوام هەوڵیانداوە جەمسەری شەڕ ـ دەسەڵاتدار سنووردار بکەن، ئەم کولتووره بەساناییتر بەرەو کۆمەڵگای مەدەنی و دیموکراسی دەچێ. قورسایی یەکەم دەداتە مافەکانی مرۆڤ. بەڵام دیسان نەریتی شەڕ ـ دەسەڵات لەپەیوەندییەکانی کۆمەڵگادا رۆڵی دیاریکەر دەبینێ. جیاوازی لەچڕی و چەمکی فەلسەفی دایە. لەلای تورکەکان دەوڵەت هەم چڕبۆتەوە، هەم لەمیانەی شرۆڤە فەلسەفی و ئایینییە پیرۆزەکان دەژی. هەربۆیە هەررەفتار، رێکخراوەکانی کۆمەڵگای مەدەنی، مافەکانی مرۆڤ، تەنانەت یاسای گەردوونی و رێساکانی سیاسەت کەبەواتای سنووردارکردنی دەوڵەت بێت، وەك هەڕەشەیەکی سەردەوڵەت دەرکی پێدەکرێت. تائێستاش لەناوەڕۆکدا بڕوای بەدیموکراسی نییە؛ لەوە دەترسن دەوڵەت لاوازبکات و بیپووکێنێتەوە. تەنانەت گەمەی دیموکراسییەتی "دووپارت"ی ئۆلیگارشی کەلەساڵانی 1945وە هەوڵی بەڕێوەبردنی دەدرێت، تەواو لەژێرسایەی پاشکۆیەتی بەڕێوەدەبردرێت. وەك تەڵەزگەیەکی پێش دەوڵەت تەماشای دیموکراسی دەکرێت. هەربۆیە هیچ کاتێك کۆنترۆڵی ئاوارتە کەم ناکرێتەوە.

ئەو روانگانەی لەتیشکۆی دەوڵەتەوە تەماشای دەکرێت لەهەموو دەزگاکانەوە هەستی پێدەکرێت. وەها لەقەڵەمدەدرێ کەتەواوی رێگاکانی هەڵکشان و پێشکەوتن بەدەوڵەتدا, بەتایبەتیش بەسەربازی سوپادا, تێپەڕدەکرێت. جێگرتن لەدەزگاکانی دەوڵەت هەم رێگەی کەرامەتە، هەم ئارامترین رێگەی قازانجی ژیانە. ئاشکرایە کۆمەڵگایەکی هێندە وابەستەی دەوڵەت بێت خوڵقکاری و بڕوابوون بەخۆی لەلا پێشناکەوێت. ئەو کۆمەڵگایەی بەناوی دەوڵەت خۆی لەبیرکردووەو سەرفرازی خۆی نازانێ، شتێکی سروشتییە کەناتوانێ رێکخراوەکانی کۆمەڵگای مەدەنی، مافپەروەری و هێزی ئابووری و دەزگا خوڵقکارەکانی سیاسەت ئاوابکات یان گەشەی پێبدات. ئەم هەڵوێستەی تورکەکان سەبارەت بەدەوڵەت لەقۆناخەکانی قەیران خراپترین ئەنجامەکانی دەردەکەوێت. کاتێك دەوڵەت دەکەوێتە قەیران، هێزێکی دیکەی چارەسەریش ناکەوێتەگەڕ، ئەوا وەك کارەسات هەڵدەسەنگێنرێ؛ بەساتی مان و نەمان لەقەڵەمدەدرێ. لەراستیدا چاوەڕواننەکردنی هەموو شتێك لەدەوڵەت، لەسنوورێکدا هێشتنەوەی دەوڵەت کەنەبێتە بار، پێودانگی سەرەکین بۆ هاوچەرخبوونی دەوڵەت و کۆمەڵگا. چەمکی دەوڵەتی ئەورووپا لەم چوارچێوەیە رێکخراو توانی بە ئاستی بەرهەمترین ستاتۆبگات.

گرفتی دەوڵەت و پارتە سیاسییەکان کەپێویستە وەك بابەتێکی جیاوازو سەربەخۆ تاوتوێ بکرێ زۆر مەترسیدارترە. بەبێ شازبوونێك تەواوی پارتەکانی تیشکۆو تەوەرەی دەوڵەت بەبنەمادەگرن، ئینجا ئەمە بەزانین بێت یان بەشێوەیەکی بابەتی.

هـەروەكو كۆمـەڵگا، پارتـەكانیش كاتێـك گرنگـی سـەرەكی و لەپێـشینە دەدەنـە دەوڵـەت هەرلەسـەرەتاوە رۆڵ و ئـەركی خۆیـان لەدەسـتدەدەن. پارتـەكان لەبنەڕەتـدا لەسـەرووی ئـەو دەزگایانـەوە دێـن كەداواكارییـەكانی كۆمـەڵگا لەگـەڵ دەوڵـەت هاوسـەنگ دەكـەن و، لەكاتێكـدا پێویـستە بـەردەوام ئـەركیان بەبنـەماگرتن و هۆشـیاركردنەوەو رێكخـستنی كۆمـەڵگابێت، یـان بـەردەوام چاوەڕوانی شۆڕش لەدەوڵەت دەكات، یان بەدوای یارمەتییەكەیدا دەگەڕێ، زیـاتریش دەوڵـەت وەك دەرگـای بەرژەوەندیپەرسـتی دەبـینێ. ئـەم هەڵوێـستانە هـەر لەسـەرەتاوە پارتـەكان دەكـات بـەدژە دیمـوكراتی، كـە لەبنەڕەتیـشدا دەزگایـەكی سـەرەكی دەستلێبەرنەدراوی دیموكراسین. تەنانەت وایلێدێت پارتەكان دەكرێن بەدووەمین سێبەری دەوڵەت. هـەروەكو بڵێـی دەوڵـەتێك تێرای نەدەكرد، هەرپارتێك دەبێتە مۆدێلێكی دەوڵەت. هەركەس لـەلای خۆیـەوە، رۆڵـی پیـاوی دەوڵـەت دەبـینێ، خـۆی لـەجێی پیـاوی دەوڵـەت دادەنـێ. هەربۆیـە بـەخێوكردنی خـۆی و دەوروبەرەكـەی لـەرێگای دەوڵەتـەوە بەبنـەمادەگرێت، بەمەڕەنگـە لەراستیدا دەوڵـەت قورسـتریش دەكـات و زیانەكەشـی زیـاتر دەكـات. لـەهیچ وڵاتێكـدا بەئەنـدازەی توركیـا نـەریتی "پارتـەكانی دەوڵـەت" بـوونی نییـە. ئەگـەر هەشـبێت هێنـدە بـەرفراوان و لـەناوەوە نییـە. ئەگەردەوڵـەت لەسـەنتەری تـەواوی بـەهاكان بەجێبكرێت، ئەوا توانستەكانی بەرهەمهێنانی سیاسەت، پێشخستنی سیاسەتی ئابووری، پێشخـستن و بـەهێزكردنی دیموكراسـی و، بەلانی كەم هێندەی دەوڵەت پێشكەشكردنی ئامرازەكانی چارەسەری بۆكۆمەڵگا دادەسووێ. هەربۆیە بۆ دەوڵەت و كۆمەڵگاش بـێ رۆڵ و بێكاریگـەر دەبـن. لەبەرئـەوەی گـەل پـەی بـەم رەوشـانە بـردووە، ئـەم پارتانـەی دەخـوازن دەوڵـەت رزگاربكـەن لەهەڵبژاردنەكاندا لەرێگای سندووقەوە ژێرگڵیان دەكەن، بەمجۆرە پووچێتی و بێواتابوونیان دەسەلمێنێ.

پارتـەكان لـەجیاتی ئـەوەی چارەسـەری قـەیران بكـەن، بوونەتـە ئـامرازی قووڵكردنـەوەی قەیرانـەكان. بەتایبـەتی دوای دووەمـین شـەڕی جیهـانی پێـشنەكەوتنی پارتـەكان لەسـەربنەمای پێوانـە هاوچـەرخەكان ئـەم رەوشـەی پاشكۆیەتی پارتـەكان فاكتەری سەرەكی بووە. لەناو كۆمەڵگاشدا رێگای لەپێش ئەوەكردۆتەوە كەكولتووری دیموكراسی لەناو كۆمەڵگادا پێشنەكەوێت، هەموو شتێك لەدەوڵەت چاوەڕوان بكرێ. جگە لەهەندێ قۆناخی سنووردار لەم رۆژگارەمانـدا پارتـەكان لەبەرئـەوەی بـەردەوام دەوڵەتگـەرابوون، بوونەتـە هۆكـاری سـەرەكی قـەیرانی سیاسـی و ئـابووری ئـەمڕۆمان. پـارتی گـەلی كۆمـاری (CHP) كەدامەزرێنـەری كۆمـارە (كۆمـاری توركیـا) ئـەمڕۆ فاكتـەرێكی سـەرەكی سـنوورداری و تەسـكبوونی سیاسـی و پێشنەخـستنی ئۆپۆزسـیۆنە. ئـەم رەوشـەش سەرچـاوەی خـۆی لـەوەدەگرێت كەپێـشتر پـارێزەری خـۆ بەخـشانەی دەوڵـەت بـوون بەرامبـەر بەبزووتنەوە شۆڕشگێڕییە چەپڕەوەكان بەتایبەتیش"PKK". لـەجیاتی ئـەوەی لـەپێناو چارەسـەركردنی كێشەكان سیاسـەت پێـشبخەن، بـوون بـەلقێكی پروپاگەنـدەو ئاژیتاسـیۆنی دەوڵـەتییان هەڵبـژارد، هـەم خۆیـان هـەم دەوڵەتیـشیان بەبێـچارەیی هێشتەوە، رێگایان لەپێش ئەوەكردەوە كێشەكان هێندەی شاخێك گەورەببن.

ئـەم شـێوازەی پێكهـاتن و كـاری دەوڵـەت لـەلای توركـەكان هەرەزێـدە لـەدیاردەو كێـشەی كـورددا دەبینـرێ. سـەبارەت بەتێگەیشتنی دەوڵەت بۆ دیاردەو كێشەی كورد لەسەرووی ئەو نیشانانەوە دێت كەهـەم شاراوە هـەم ئاشكرایە. لەخـستنەڕووی جیـاوازی دەوڵەتـەوە تـاوەكو دەگاتـە گرفتنانـەوە، كـوردان وەك كێـشەیەكی ئاسـایش دەبـینێ. یـان كـوردان بـەهیچ و نـەبوو لەقەڵەمدەدەن، یاخود وەك هەڕەشەیەك دەبینرێن كەلەكاتی داواكردنی بچووكترین مافدا پێویستە سەركوتبكرێن.

بنبەسـتبوونی ئایـدیۆلۆژیای میللیگـەرایی لەژێرئـەم هەڵوێـستەی دەوڵەتـدا شـاراوەیە. ئەگـەر وەك نەخۆشـییەك تووشـی میللیگەرایی نەهاتبووانایە، بەمجۆرەش تەماشای دیاردەی كورد نەدەكرا. هەروەكو لەمێژووشـدا بینـرا، مـەیلی بەیەكـەوەبوونی نزیك بەهێزترە. هەڵوێستی كوردان سەبارەت بەدەوڵەت هێندەی توركەكانیش نەبێت، بەرامبەر هەڕەشـەكانی دەرەوە، دەوڵـەت وەك ئامرازێكی هاوبەش دەبیـنن. لـەقۆناخی عوسمانییـەكان و سـاڵانی ئـاواكردنی كۆمـاردا ئـەم رەوشـەمان بـینی. بەكاریگـەری یاخیبوونەكانیش, چەمكی یەك مێژوو، یـەك زمـان، یـەك نەتـەوەو یـەك دەوڵـەتی پـشتبەستوو بەمیللیگـەرایی رێگـای لـەپێش

ئەوەکردۆتـەوە توانـەوەی زۆرەملێیانـە ببێتـە بەشـی کـوردان؛ ئەمـەش وایکـردووە لـەدەرەوەی کێـشە ئـابووری، کۆمەڵایـەتی و سیاسییەکانی سیستەم بمێنێتەوە. ئیتر لەهەموو لایەکەوە کوردان وەك هەڕەشەیەك دەبینرێن. باشترین کورد کـوردی مـردووە. چارەسەرییەك کەسەداسەد بەلایەنی تورکەکاندا شکابێتەوە، دیسان لـەم چـەمکەی هەڕەشـە رزگارنـابن. بچووکترین جموجۆڵی کـوردان و داواکـاری سیاسـی و کۆمەڵایـەتی بـە "جوداخـوازی" بـەناودەکریٚ. زانـستیبوون، هاوچـەرخبوون، تەنانـەت چـاخی نـاوینیش لـەم هەڵوێـستەدا بـەدیناکرێت. ئـەم میللیگەراییـە بـچووکترین جیـاوازی یـان بەهەڕەشـە یـان بـەهۆکاری قووتـدان لەقەڵەمدەدات و لەمـە بـەملاوە هـیچ شـتێکی دیکـە نییـە. هەربۆیـە جگـە لەتێکۆشـان بـەئامرازە سـەربازی، سیاسـی، ئـابووری، کۆمەڵایەتی و کولتوورییەکان بیر لەچارەیەکی دیکە ناکرێتەوە.

لـەقۆناخی بزووتنـەوەی ئـازادیخوازی کـوردان بەڕێبەرایـەتی "PKK" ئـەم سیاسـەتە هـەم لەلایـەن دەوڵـەت هـەم لەلایـەن سیاسـەتی راسـتڕەوو چـەپڕەوی نـاو کۆمـەڵگادا وەك ئامـانجێکی پـیرۆز دیـاریکرا. هەمووشـتێك بـەناوی یـەکێتی نەتـەوەیی و یەکپارچەیی وڵات دەگووترێت، تەنانەت دیموکراتییانـەترین پێهەڵگرتنـەکانی لایـەنی بەرامبـەر بـۆ بەدەسـتهێنانی مافـەکانیان وەك جوداخوازی بەناوکرا. سیاسەتی "تیرۆریست" یش لەسـەر ئەمـە زیـادکرا. لـەدوا چـارەگی سـەدەی بیـستەمدا لەسیاسـەتی دەرەوە هەموو شتێك، تەواوی تواناکارییەکانی دەوڵەت لەپێناو ئەو ئامانجە خەرجکرا کە "PKK"بەتیرۆریست رابگەیەنـدریٚ. ئەنجام، ئەو قەیران و گێژاوە بوو کەلەسـاڵی 1990 بـەدواوە تێیکـەوت. پـەلاماری سەرتاسـەری راگەیـەنرا. یاسـاو مافپـەروەری پێشێلکران و لەگەڵ خاك تەختکران. ئابووری نقوومی نـاو زەڵکـاوی قـەرز کـرا. سیاسـەت تـەنیا کـرا بـەئامرازی سیاسـەتەکانی ئاسایش. جاشی و تەریقەتەکانیش خرانەگەڕو سەرلەنوێ عەشیرەتگەرێتی و تەریقەتگەرایی لەناو کوردانـدا بەهێزکران. گرووپە میللیگەرا سەرەتاییەکانی باشوور پشتگیریان لێکرا، تـاوەکو ئاسـتی دەوڵـەتی فیـدرالی کـورد رۆیـشتن. شـێخە نەقـشبەندییەکانی کـوردان جێگـای خۆیـان بۆنـاو دەوڵـەت گواسـتەوە. سـەرەکیترین دەزگاکـانی کۆمـار درابـووە دەسـت رکابـەرانی کۆمـار. تەنانـەت نـاتوانریٚ ئەمـە بـە"سـەرکەوتنی پـیرۆس" (ئـەو سـەرکەوتنەیە کەلایـەنی سـەرکەوتووش هێنـدەی لایـەنی ژێرکـەوتوو زیـانی بەرکـەوتووە)یـش بـەناوبکریٚ؛ دەشـیٚ بەئیفلاسـبوونی سیاسـەتی میللیگـەرایی کوێرانـە بـەناوبکرێت. دیـسان لەمیانـەی پـرۆژە نوێکەی ئەمریکا سەبارەت بەرۆژهەڵاتی ناوین بۆخاڵی سەرەتا گەڕانەوە: یان لەگەڵ کوردان بەرێوەدەچی، یـان دەوەسـتێندرێی! ناشیٚ لەهەلومەرجە نوێکانی جیهانی هاوچەرخدا بەجۆرێکی دیکە رێگا بگریتەبەر.

بەبیٚ بیانوو دۆزینـەوە، لـەم خاڵـەوە"ریفـۆرمی کۆمـار" ئەنجامنـەدریٚ, پێـشکەوتن لـەولاوە بمێنیٚ, تەنانـەت نـاتوانریٚ ئـەو پێکهاتەیـەی هەنووکـەش بپـارێزریٚ. ئـەزموونی ئـەم یـەك دوو سـاڵەی دوایـی ئـەم راسـتینەیەی نیـشانداوە. بەگووتـە دەوڵـەت چەندین ریفۆرم ئەنجامدەدات. بەڵام لەبەرئەوەی دەست بـۆ بابـەتی سـەرەکی ریفـۆرم "ریفـۆرمی دایـك" نـابردریٚ، هـەموویان لەبێبەهابوون رزگاریان نابێت. چونکە ئەو گرفتە سەرەکییەی ئەوانی بنبەستکردووە لەجێگای خۆی ماوەتەوە. لەراستیدا ئـەو کۆمەڵگایەی لەکـەناری وەرچـەرخانێکی مەزندایە, بـەهۆی کێـشەی کوردەوە لـەو تەنگەتاوییـە رزگـاری نابێـت کەتێیکـەوتووە، بـەردەوام ناچـاری دەکـات پـشت بەراسـتڕەوی ببەسـتیٚ و خـۆی بـەگوێرەی ئـەو بگـونجێنیٚ، خـۆی لەوەرچـەرخانێکی مێـژوویی بێبەشدەکات. دیسان هۆی ئـەم کێـشەیە ئـەو پارتانەیـە کەلەتیـشکۆی دەوڵەتـدا دەجووڵێنـەوە، بـەردەوام پاکتـاودەبن، لـەجیاتی ئەوەی ببنە ئامرازی دیموکراتی، دەبنە کۆسپە راستەقینەکانی پـێش دیموکراتیزەبـوون. ئـیتر بنبەسـتبوونی کۆمـارو کۆمـەڵگا بەئاستێك گەیشتووە کە لەزهنییەتی تاك و منداڵانیشدا رەنگدەداتەوە. دەرك بەوە ناکرێت کەپێویستە موحافەزەکاری راستڕەو نەبێتە قەدەری شۆڕشگێڕێتی کۆمار. ئێش و زیانی ئـەو سیاسـەتە لەئارادایـە کەسـەردەمێك مـستەفا کـەمال بەپێویـستی بـینی. بەڵام ئەمرۆ کراوەتە تابۆیەکی نەگۆڕ. ئەنجامەکانی بیٚ سیاسەتی و نەبوونی رێبەرایەتی رق و کـینی کۆمـەڵگای بـە بـەرزترین ئاست گەیاندووە. ئاشکرایە ئەگەر دیموکراتیزەبوونێکی راستەقینە بخوازریٚ، ئەگەر ریفۆرمی دەوڵەت و وەرچەرخانی کۆمـەڵگا

وەك قۆنـاخێكی مێـژوویی واتـادار بێـت، پێویـستە دەرك بـەوەبكرێت كەئەمـە بـەئازادی كـوردان تێپـەڕ دەبێـت كەئەنـدامی ڕاستەقینەی كۆمارن.

دیسان بەشێوەیەكی گونجاو لەگەڵ قۆناخە ستراتیژییەكانی رابردوو مێژوو پێویستی ئەنجامدانی پێهەڵگرتنێك نیـشاندەدات لەسەربنەمای یەكێتی ئازادانەی كورد ـ تورك بێت. گونجاوترین مۆدێلی بەلاوەنانی ڕەوشی قەیران ـ گێژاوی ڕۆژهەڵاتی نـاوین بەیـەكێتی ئازادانـەی كـورد ــ توركـدا تێپـەڕدەبێت. ئەگـەری بـەهێز ئەوەیـە ئـەو چارەسـەرییانەی هاوپـەیمانێتی جیهـانگیری بەرێبەرایەتی ئەمریكا لەگەڵ خۆی دێنێ خۆی ببێتە سەرچاوەی هەنـدێ كێـشەی نـوێ. تـاوەكو ڕەوشـی عەرەبـەكان چارەسـەر نەبێ ئەوا زیاتر نزیكی قووڵكردنەوەی بێچارەییە. لەقووڵكردنەوەی ناكۆكییـە سـتاتۆگەرا ئـابووری و سیاسـییەكانی ئـەمڕۆمان زیاتر هیچ ئەنجامێكی دیكەی نابێت. لەماوەیەكی نزیكدا چاوەڕوانی بەلاوەنانی ئەو سیاسەتانە ناكرێ كەلەگەڵ ئیسرائیل بووە بـەگرێكوێرە. خـودی ئێـران كێـشەی لەگـەڵ سیـستەمی باڵادەسـتی جیهانـدا هەیـە. گـەورەبوونی قەیرانـەكان لەگـەڵ ئێـران شیمانەیەكی مەزن و لەپێشە.

ئەوەی دەمێنێتەوە توركیایە. تاوەكو توركیا لەسەربنەمایەكی ئەرێنی لەمەسەلەی كورد رزگاری نـەبێ كەپێیـەوە دەنـاڵێنێ، ئەوا توركیا بەردەوام ڕووبەڕووی قەیران دەبێتەوە. ئەنجام قووڵبوونەوەی سیاسـەتی ئەمریكایـە سـەبارەت بـەكوردان، ئەمـەش لەئافراندنی ئیسرائیل ـ فەلەستینی نوێ درەنگ ناكەوێت. تەواوی مێژوو، مێژووی نزیك و قۆناخی هەنووكەمان ئاماژە بـەوە دەكەن كەنزیكترین بژاری وەرچەرخانی دیموكراتییانەی ناوچەكە، پێویستی بەئاواكردنی سیستەمێكی نوێی پەیوەندی كورد ــ تـورك هەیـە كـەبتوانێت چارەسـەرییەكی دیموكراتییانـە بـۆ كێـشەی كـورد بەرهـەم بێنێـت. كاتێـك ئـەم بـژارەی چارەسـەری لەمیانەی چەمكێكی زانستی سۆسیۆلۆژی لێكۆڵینەوەی سەبارەت بكرێ، ئەمە لەولاوە بمێنێت كەنابێتە هەڕەشە بۆسەر یـەكێتی نەتەوەیی و دەوڵەتی توركیا، بەڵكو كۆمەكێكی هەمیشەیی پێشكەش دەكات. هەربۆیە پێویـستە "وەرچـەرخانی كۆمـەڵگا" وەك ئامانجێكی سەرەكی پەسندبكرێت؛ لەمیانەی ڕوانگەی توركیایـەكی دوور خـراوە لەمیللیگـەرایی شـۆفێنی و وەك دەوڵەمەنـدێتی تەماشای جیاوازییەكان دەكات؛ هەروەها خاوەن چـەمكی سیاسـەت و كۆمەڵگایـەكی دیموكراتییانەیـە؛ كۆمـەڵگای ژینگـەپارێزی، ئـازادی ڕەگـەزی كۆمـەڵگاو "ریفـۆرمی كۆمـەڵگا" لـەخۆوە دەگرێـت، كەدەوڵـەتی لەئەسـتووربوونی بێواتـا رزگـاركردووەو بـە" گۆڕەپانی ئاسایش و رای گشتی " سنووردارکراوە. ئەگەری بەهێز ئەوەیە لەگەڵ ئەم وەرچەرخانە زهنییەی لـەم سێ گۆڕەپانـە سـەرەكییە ئەنجامـدەدرێ، ریفـۆرمی سیاسـی و وەرچـەرخانی كۆمـەڵگا راسـترین و ئـەخلاقیترین ڕێگەچـارەیە كەدەركـەوتنی ڕۆژهەڵاتی ناوین لەم ئاژاوەیەدا بەرهەمدێنێ.

وەك ئـەنجام؛ لـەقۆناخی ریفـۆرم و وەرچـەرخانی كۆمـاری توركیـاو كۆمەڵگاكـەی كـە پـشتبەستوو بەكێـشەی كـورد ئەنجامدەدرێ؛ لەمیانەی سێ ڕێگەو مەیلی جیاوازەوە هەوڵدەدرێ تێكۆشانی پەیوەندی و ناكۆكی نێـوان لایەنـەكان هەمیـشەیی بێت. لەئاكامی تێكۆشانی مێشك, ئەخلاق و سیاسەتی "پەروەردە، ڕێكخستن و چالاكی" نێوان لایەنـەكان دیـاری دەكرێـت كامـە ڕێگەو مەیل سەركێش و هەمیشەیی دەبێت.

أ)یەكـەمین ڕێگـاو مـەیل؛ ئـەو پارادیگمـاو پراكتیكـەی میللیگەراییـە كـە تاقۆنـاخی نزیـك پـەیڕەوكراو تائێـستاش درێـژە بەكاریگەرییـە بـەهێزەكانی دەدات، لـەناوەخۆی داخـراوەو، جوداخـوازی و توندوتیـژی بەرهەمـدێنێ. لەلایـەن توركەكانـەوە لەمیانەی میللیگەراییەكی نەژادپەرستەوە وەك مەیلێكی دەوڵەتگەرایی وشك، بەبێ ئەوەی لەبواری كۆمـەڵگا جیـاوازی لـەنێوان ڕاستڕەو ـ چەپڕەو ببینێ، لەڕێگای دۆگماتیزمێكی موحافەزەكارییـەوە هـەوڵی بـەردەوامی دەدات. دەوڵـەت و نەتـەوە، تەنانـەت كۆمەڵگاش بەردەوام لەمیانەی تێگەیشتنێكی نەخۆشی دەروونی ـ خـاوەن هەڵوێـستێكی شـیزۆفرینیایی وەهایـە كـەوا مەزەنـدە دەكـات دوا قـەڵاكانی توركایـەتیش لەكـەناری ڕووخـانن و ئـایین و بـاوەڕی لەدەسـتچووە. ڕۆژانـە بیـست و چـوار كاتـژمێر

"پروپاگەنـدەکردنی تورکایـەتی بـۆ تورکـەکان" وەك ئـەرکێکی سـەرەکی دەستنیـشانکردووە. پێویـستییەکانی موسـڵمانێتیش پشتگوێ ناخات؛ وا دەزانێ لەمیانەی ئەم زهنییەتەوە بەسەر دەبردرێت. کاتێك نۆرەشی بێ بۆ لەئامێزگرتنی "ئەتاتورکچێتی" یش درەنگ ناکەوێ. بەڵام ئەو دیاردەیەی بەئەتاتورکچێتی بەناو دەکرێت لەسەرووی گرنگترین پرۆژەکانی گۆڕانکاری سەدەی بیستەم دێت. بەبێ ئەوەی هیچ بایەخێك بەو ناوەڕۆکەی بدەن، ئەتاتورکـچێتییەکی وشکە بـاوەڕی و لەسـەر بنـەمای پەرسـتن زیاتر سوودی لێدەبینن و دەکەوێتە خزمەتیان. سـەرباری ئـەوەی لـەزۆربواری وەك هاوچـەرخێتی، ژن، زانـست و کۆمارگـەرایی لەگەڵیـدا ناکۆکـە، ئـەم بەکاربردنـە وەك بـەهێزترین پێـڕەو درێـژەی پێـدەدرێت. ئەتاتورکـچێتی بـەزمان نـەك نـاوەڕۆك، هـەم لەدەزگا فەرمییەکانی دەوڵەت هەمە لەگۆڕەپانی کۆمەڵایەتی (کۆمەڵگا)دا هەڵوێستێکی بەربڵاوە.

بەتایبەتی ئەم مەیلەی لەنەریتی هەردوو پارتی "CHP"و"DP " دا بەرەو موحافەزەکاری چوو, کە لەگۆڕەپانی سیاسیدا ڕۆڵیان دەبینی، لەساڵانی 1990 بەدواوە لەگەڵ هەڵکشانی بزووتنەوەی ئازادیخوازی کوردان، گۆڕان و بـوون بەپاشکۆی سیاسی کردەوەکانی کۆنتـرگـەریلا. هەوڵیانـدا چـەندین پـەلاماری دەرەوەی یاسایی پـەردەپۆش بکـەن. لـەبیریانکرد کەبـەناوی کۆمـەڵگا سیاسەت بەڕێوەدەبەن، گوایە ڕزگارکردنی دەوڵەتیان وەك ئەرکی سەرەکی خۆیان دەستنیـشانکرد. ئـەنجام قـەیرانێکی قـووڵتری دەوڵەت و کۆمەڵگای لێکەوتەوە. خۆشیان، لەسەرووی هەمووشیانەوە "CHP,DYP,MHP" لەگەڵ ئەم قەیرانانەوە لەبواری مێژووییەوە کۆتاییان پێهات. ناوەنـدەکانی سـەرمایە کەبەشـێوەیەکی باشـتر ئـەم ڕەوشـەیان شـرۆڤەکرد، لـەرێگای "AKP" وە قۆنـاخێکی نوێیـان دەسـتپێکرد. لەئەنجامـدا لەلایـەن ئەمریکاشـەوە لـەبواری سـتراتیژییەوە دەسـتی لێبـەردراو ڕووبـەڕووی چارەنووسی خۆیان کرانەوە. لەدوای ساڵانی 1950 ئەمریکا بەردەوام پشتگیری لەو مەیلەکرد کەبەشێوەی فاشیستی هەڵدەکشا؛ وەك "MHP,AP" و چەندین دامەزراوی دژە کۆمۆنیستی سەریانهەڵدابوو. بەڵام کاتێك لەهەڵمەتی نوێی جیهـانگیری ساڵانی 1980 کاندا بینی کەدەوڵەتگەران و موحافەزەکارن، سەرەتا تاڕادەیەك, دواتریش بەتـەواوەتی یارمەتییـەکانی لێبڕین، سـەرەتا "ANAP" لە2000 کانیشدا پشتگیری لە"AKP" کردو بەمجۆرە هەڵوێـستی خـۆی نـوێکردەوە. تـەنیا توێـژە دەسـەڵاتخوازو دەوڵەتگەراکان لەدواوەمانەوە کەجەمسەری موحافەزەکارانی کۆماربوون. ئەمانە دژی ڕیفۆرمەکانی نـاو دەوڵـەت و کۆمـەڵگان و دەشـێ وەك "موحافـەزەکارانی کۆمـار"یـش بـەناوبکرێن. لـەم قۆناخانــەی دوایـی بـەگوێرەی مـۆدە بەهاوپـەیمانێتی"سـێوی سوور"یش ناودەبرێت. کۆماری شۆڕشگێڕیان بۆجەمسەرێکی موحافەزەکاری سەرمایەداری دەوڵەت گۆڕی کەدژی گەلەو خـاوەن تێڕوانینێکی نەتەوەپەرستی شۆڤێنییە. بـەمجۆرە لـەقۆناخی کۆمـاری دەسـتڕۆیی سـەردەمی ئەتاتورکـەوە، بـەرەو پێکهاتەیـەکی دەسەڵاتی دووجەمسەری گۆڕاو، دواتریش کۆتاییەکانی کۆماری ئۆلیگارشی دەستپێکرد.

ڕەنگدانەوەی ئەم مەیلە لەسەر سیاسەتەکانی سەبارەت بەکوردان بەردەوام بەشێوەی نکوڵیکردن، لەبیربـردنـەوە، بەتـەواوی لەدەرەوە هێشتنەوەی سیستەم بـووە، کاتێـك سـەرهەڵبڕن بـەردەوام سـەرکوتکراون. فاکتـەرێکی دیکـەی گرنگـی ئـەم سیاسـەتە ئەوەیە کە: توێژێکی بەکرێگیراو کەخیانەتیان لەکوردایەتی خۆیانکردووە وەك ئامرازێکی کۆنتـرۆڵ لەسـەر گـەلیان دەهێڵنـەوە. بەرامبەر بەبزووتنەوەی ئازادیخوازی کوردان کە"PKK"خواستی پەرەی پێبدات، تەواوی ڕاستڕەوو چەپڕەوانی ئەم سیـستەمە یەکپارچـە کەوتنەجوڵـەوە. سـەبارەت بەسیاسـەتەکانی دەرەوەو نـاوەوە یەکـدەنگیان وەك "سیاسـەتی پـیرۆز" دەستنیـشانکرد. لەمیانــەی ڕۆحــی ســەفەربەری ســەربازییەوە یاســا، ئــابووری، سیاســەت، هونــەرو وەرزشــیان بــەکارهێنا. تــەواوی کۆمــەڵگا بۆجەمـسەرێکی میللیگـەرای شـۆڤێنی و هێرشـبەر گـۆڕا. مـەیل و ڕێگـا و قۆناخێـك لەپەیوەنـدی کـورد ـ تـورك ئـافرێنرا کـە هاوتاکەی نەبینراوە. لەڕاستیدا ئەمە هـیچ پەیوەندییـەکی بـەو ئەتاتورکـچێتییەوە نییـە کەبـەردەوام لەسـەر زمانیانـەو باسـی دەکەن. سیاسەتی مستەفا کـەمال سـەبارەت بـەکوردان پایـەو پێگـە دژە ـ ئیمپریالیـستییەکەی دیاری دەکات. هـیچ بەڵگەیـەك بوونی نییە کەجگە لەدژایەتی ئیمپریالیزم دوژمنایەتیکردنی کوردایەتی ئازاد بسەلمێنێ. لەوانەیـە ئـەو ڕۆڵـەی کوردانی زیـاتر

لەراستی خۆی گەورە کردبێت، کەئامرازێکی دەستی ئیمپریالیزمن بۆ رووخاندنی کۆمارو گێڕانەوەی سەڵتەنەت و خەلیفە. بەڵام کەس ناتوانێ حاشا لەوەبکات کەئەمە ناوەڕۆکی سیاسەتەکەی نەبووبێ.

تەواوی سیاسەتەکانی ئەوانەی خۆیان بەموحافەزەکار، نەتەوەپەرستی شۆڤێنی و کۆمارگەرایی دادەنێن پێچەوانەی ئەم هەڵوێستەی مستەفا کەمال, لەهەموو بوارێکەوە تورکیایان بەئەمریکاو وڵاتەکانی یەکێتی ئەوروپا بەستەوە، تاوەکو بەرامبەر بەتێکۆشانی ئازادیخوازی کوردان پشتگیری بەدەستبێنن. بتوانێ داخوازی سەرکوتکردن جێبەجێ بکات. لەسەربنەمای دوژمنایەتیکردنی"PKK" تادوایی لەبوارەکانی ئابووری، سیاسی، دیپلۆماسی و سەربازی پاشکۆیەتی و وابەستەیی پەرەیسەند. هەرەدواییش لەپێکهاتنی دەوڵەتی فیدراڵی کوردستان کەکوردە ــ دەرەبەگە نەتەوەپەرستە سەرەتاییەکان بەیەکەوە لەگەڵ ئەمریکاو ئیسرائیل ئاوایانکرد, رۆڵی مامانێتیان بەکاربەدەستانی تورکیا ئەنجامدا. لەناو دەوڵەتیش دەرفەتێکی فراوانی خۆڕێکخستنیان بەتوێژێکی تەریقەتگەراییدا. ئاشکرایە تەواوی ئەم گۆڕانکاریانە دژە ـ کەمالیستین.

ب) دووەمین مەیل و رێگا، لەیەکەمیان جیابۆتەوەو دەرکەوتووە. دەشێ بەرێگای "بۆرژوازی لیبراڵی" یش بەناوبکرێ. لەهەڵمەتی جیهانگیری سەرمایەداری دوای 1980 کاندا کرانەوەی راستەقینەی خۆی ئەنجامداوە. "ANAP" یەکەمین ئەزموونی ئەم شێوەیەیە کەتورکۆت ئۆزال سەرکێشی دەکرد. ئەم رێگاو مەیلە نوێیە کەبەرامبەر ستاتۆگەراییە ــ کەبەداخراوی و سەرمایەداری دەوڵەتی میلیگەرایی زێدەڕۆ دەناسرێ ــ ئەم مەیلە بەرامبەر دەرەوە کراوەیە، لیبراڵەو بەلێبووردەیی تەماشای جیاوازییەکان دەکات. خۆلکاندن بەمەیلی جیهانگیری سەرووی نەتەوەکانی وەك ئامانج دیارکردووە, "AP, DP"تێپەڕدەکات، بەڵام وەك شێوەی هاوچەرخ و نوێیان جموجۆڵ بەبنەمادەگرێت, دژی ئۆلیگارشی نییە, دوورە لەوەی بەتەواوەتی بەرامبەر دیموکراسی کراوەبێت. بەڵام لەکۆمارگەرا موحافەزەکارو ستاتۆگەرەکان زیاتر نزیکی چارەسەرییە. بۆ هەڵوێستی هاوچەرخانە بەرامبەر گرفت و کێشەکان کراوەیە. هەرچەندە لەبنەڕەتدا مەیلی توێژی سەرمایەداری پیشەسازی تورکە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا توانستی کۆکردنەوەی توێژەکانی دیکەشی هەیە. TUSIAD لەگووتەبێژە سەرەکییەکانی ئەم مەیلە دەژمێردرێ. پارتی دادو گەشەپێدان لەو رێگایە دایە ببێتە دووەمین نموونەی ئەم مەیلە. لەلایەن ئەمریکا، یەکێتی ئەوروپاو ژاپۆن پشتگیری لێدەکرێت. بەڵام هەرچەندە لەسەر رێبازی تایبەتی خۆشیان ئەنجامبدرێت، لەپرۆژەکانی وەرچەرخانی کۆمەڵگادا دوورە لەوەی دەستپێکێکی جددی لەریفۆرمی دەوڵەت دەست پێبکات. لەناوەندە گرنگەکانی دەوڵەت دەترسێ، ئامێرەکانی بیروکراتی تێپەڕناکات. هەرچەندە شیمانە دەکرێت پارتی دادو گەشەپێدان هێندەی ئۆزال بەکاریگەربێت، بەڵام مسۆگەر نییە. توانست و بوێری تۆرکۆت ئۆزال هێندە لەرەجەب تەیب ئەردۆعان نابینرێ. ئەگەری تەسلیمبوونی ئەردۆغان بەبیرۆکراتەکان کەم نییە. بەتایبەتیش شیمانەیەکی لەپێش و بەهێزە کە لەهەڵوێست بەرامبەر کێشەی کورد دەمامکەکەی ئاشکرابێ و بکەوێ. ناشێ بۆماوەیەکی درێژ بەقاچاخی زۆرانبازی بکات و لێیڕابکات.

سیاسەتی کوردان لەلایەن ئەم مەیلە بەشێوەیەکی سنووردار بۆ چارەسەری کراوەیە. بەتایبەتی لەمێژووی کۆماردا تورکۆت ئۆزال لەمیانەی مەیلی لیبرالییەوە نیازی هاوێشتنی هەندێ هەنگاوی هەبوو. ئەمەش لەناوی برد. ئەو گێژاوەیەی کەدوای مردنی ئۆزاڵ تورکیا تێیکەوت گرێدراوی ئەم ناکۆکییەیە. ئەو قۆناخەی بۆماوەیەکی درێژ بەپێکدادانی یەکەمین و دووەمین کۆمار بەناوکرا، لەگەڵ قۆناخی ئیمرالی عەبدوڵڵا ئۆج ئالان بەئاستێکی جیاوازتر گەیشت. قەیران قووڵتر بۆوە. سیاسەتی حکومەتی MHP,ANAP,DSP کە بولند ئەجەوید رێبەرایەتی دەکردو هەڵوێستی نکوڵیکردنی کلاسیکی بەبنەمادەگرت تەواوی کۆمەڵگای دژی خۆی هەڵساندە سەرپێیان. کاتێ قۆناخی ئاگربەستی یەکلایەنە نەقۆزرایەوە, دەرکەوت کەلەتێگەیشتنی قۆناخ دوورن. ئەمەش رێگای لەپێش ئەوەکردەوە کەلەسندووقی هەڵبژاردنەکاندا ژێرخاك بکرێن و زەبرێکی گەورەیان بەرکەوێت.

هـیـچ سـەرەداوێك دەرهـەق بەسیاسـەتی AKP بەرامبـەر كـوردان لـەئارادا نییـە كـەجێگای حكومـەتی پێـشووی گرتـەوە. هەرچەندە بخوازێ لەگەڵ ئەمریكا لەناو هەمئاهەنگی دابێت، بەڵام ئەو هێزە نییە بەتـەنیا سـەربەخۆ لـەم بارەیـەوە سیاسـەت دیاری بكات و بەڕێوەی ببات. هەموو ئومێدی خۆی بـەوە بەسـتۆتەوە كـە ئـەمریكا پـەلاماری "PKK" كـۆنگرەی گـەل بـدات. هەروەها لەمیانەی چەندین كوردی بەكرێگیراو كەبرای تەریقەتگەراییـن (نەقشبەندی) لەدەوڵەتی فیدراڵی باشووری كوردسـتان قورسایی بۆخۆیان دروستبكەن، هەم ئەوانەی باكووریش بەقورسایی جێگای خۆیان لەناو كۆماری توركیـا بگـرن، لەژێرچـەتری ئەمریكا بەرەو چارەسەرییەك بـڕۆن. ڕۆژبـەدوای ڕۆژ زیـاتر ئاشـكرا دەبـێ كەلەمیانـەی لـۆژیكێكی نیـو نهێنی و تەقیەگـەرایی دەخوازن هەندێ گۆڕانكاری ئەنجامبدەن. بەهۆی هەستیاری نائاسایی كێشەی كوردەوە، چاوەڕوانی دەكـرێ بـەهۆی پـەلامارێكی نهێنی دەزگـا موحافـەزەكارەكانی دەوڵـەتی توركیـا و هێـزە شۆڕشـگێڕەكانی گـەلی كـورد لـەژێر پـەردەی ئـایینی، كۆمەڵایـەتی و ئـابووری بجوڵێنـەوە. ئـەم ڕێككەوتنـە بابەتییـە لـەدوای هەڵبـژاردنـە خۆجێییـەكان تاڕادەیـەك ئاشـكرابوو (بـارزانی و تاڵـەبانی بەشێوەیەكی ئاشكرا بانگەوازییان بۆ پـشتگیریكردنی AKPكـرد). بەهـەنگاوێكی داخـراوو داپۆشـراوی بـەمجۆرە كێـشەی كـورد چارەسەر ناكرێت. شیمانەیەكی بەهێزیش ئەوەیە هەرساتێك ڕێگا لەپێش تەقینەوەی بەهێز بكاتەوە.

ئەو مەیلەی لەلایەن ئەمریكاو یەكێتی ئەوروپاوە پشتگیرییەكی بەهێزی مـاددی و دیپلۆماسـی لێـدەكرێت، مەترسـیدارترین لایەنی ئەوەیە: لەڕێگای مۆدێلی كوردستانی فیدراڵی باشوور، میللیگەرایی سەرەتایی كوردان بوروژێنن و بەسـەر سـوریا، ئێـران و توركیاشیدا بسەپێنن. هەروەكو بەتیرۆریست لەقەڵەمدانی"PKK"، كۆنگرەی گەلیش بەتیرۆریـست دابنـێن و بـەمجۆرە دڵـی توركیا ڕازی بكەن. لەم لایەنەوە باوەڕی و متمانە دەدەن. لەڕاستیدا ئـەم هەڵوێـستە دووهێنـدەی دیكـە مەترسـییەكە گـەورەتر دەكات. لەلایەك میللیگەرای سەرەتایی بەشێوەیەكی بەرچاو بەهێزدەبێت؛ لەلایەكی دیكەشـەوە سـوود لەڕەوشـی ناكۆكییـەكانی ناو"PKK" كۆنگرەی گەل دەبینێ و كرانەوەی مەزن ئەنجامدەدات. ئەنجام پێشكەوتنی شێوازی جەمـسەرگەری فەلەسـتین ــ ئیـسرائیلی ڕۆژهـەڵاتی ناوینـە لەهـەناوی توركیـا، ئێـران، سـوریا و ئێـراق. توانـستەكانی بـەهێزبوونی مـەیلی میللیگـەرایی هەردوولایەن ئەمجۆرە گۆڕانكاریانە وەك ئەگەرێك بەزیندوویی دەهێڵێتەوە.

ج) سێیەمین ڕێگاو مەیل ئەوەیـە كـە: لەتیـشكۆی كۆمـەڵگاوە سەرچاوە دەگـرێ، لەژێرسـایەی دیموكراسـی هاوبەشـی گـەلان پشت بەلێگەڕینەكانی یەكسانی و ئازادی دەبەستێ. چەمكی گەلی توركیا وەك ناسنامەی باڵا چەمكی نەتەوەیی نەژادپەرسـت و شـۆفێنی دەشـكێنێ و دەشـێ ببێتـە وچـانی هاوبەشـی سـەرجەم كولتوورەكـان. لـەجیاتی چـەمكی نەتـەوەیی پـشتبەستوو بەڕەچەڵەك، چەمكی نەتەوەیی پشتبەستوو بەوڵات لەچەندین وڵاتانی جیهان پـەیڕەودەكرێت. ئـەمریكا، سویـسراو ئینگلتـەرا لەسـەرووی هەموویانـەوە، زۆربـەی زۆری نەتـەوەكان (گـەلان)یـان سـەرباری ئـەوەی فـرە كولتـوورو فـرە زمـانن، دەتـوانن لەژێرچەتری یەك دەوڵەت ببن بەیەك. ئەوە گرفت نییـە كەئـەو زمانـەی بەشـێوەیەكی فـراوان و زیـاتر بـەكاردەهێنرێ ببێتـە زمانی فەرمی. بەڵام سنووردارنەكردنی مـافی بـەكارهێنان و پـەروەردەكردنی زمـانی گـەلان پـەیڕەوێكی هاوچـەرخ و بـەربڵاوە، لەتەواوی جیهان پەیڕەودەكرێت.

ئەوەی لەبناخەی ڕیفۆرمیزەكردنی دەوڵەتدا شاراوەیە: دەوڵـەت لەدیاردەیـەكی ئایـدیۆلۆژی دەربكـەوێت، ببێتـە ئـامرازێكی تەكنیكی خزمـەتكردن. چـەمكی فـەتحكاری و فریادڕەسـی مێـژوویی كۆسـپە لـەپێش خولقكاری و بـڕوا بـەخۆبوونی كۆمـەڵگا. هـەروەكو چـۆن هـەموو شـتێك لەخوداوەنـد چاوەڕواندەكرێ، ڕێگـا لـەپێش ئەوەدەكاتـەوە ئەمـە لەدەوڵـەت چاوەڕوان بكـرێ. هەربۆیـە جگـە لەئاسایـشی گـشتی دەرەوەو خزمەتەگـشتییەكانی بـۆ توێـژە جیاوازەكـانی كۆمـەڵگا بەناچـاری دەبینـرێ، كاتێـك لەتەواوی گۆڕەپانەكان پاشەكشێ بكات، ئەمە بۆڕیفۆرمێكی ڕیشەیی مەرجە.

لەراستیدا گەورەیی قەبارەی دەوڵەت لەتورکیا زۆر لەدواوەی کۆمەڵگایەو رۆڵی موحافەزەکارییەکی گەورە دەبینێ. هەموو کەسێك، بۆهەر کارێك چاوەڕوانی چارەسەری لەدەوڵەت دەکات. تەنیا لەمیانەی ریفۆرمێکی ریشەییەوە دەتوانرێ ئەم بیروکراسییەت و موحافەزەکارییەی کۆمەڵگا تێپەڕبکرێت. جیاوازی نەکردن لەنێوان هاووڵاتیان و، لەسەربنەمای گەرەنتی رێککەوتنە نێو دەوڵەتییەکان بەشێوەیەکی ئازادانە گوزارشت لەهەبوونی کولتووری خۆیان بکەن، ژیانیشیان بەتوێژێکی ئەتنیکییەوە گرێدراو نەبێت و، هەروەها پەیڕەونەکردنی جیاوازی ئایینی و مەزهەبی ئەو مەسەلانەی دەوڵەتن کەپێویستییان بەریفۆرم هەیە. گەرەنتیکردنی ریفۆرمیش لەمیانەی دەستوورەوە مەرجێکی سەرەکییە. ئەنجامدانی گۆڕانکاری پێویست و دانانی یاسای نوێ پێویستە خزمەت بەهەمان ئامانج بکات.

ئەگەر لەبناخەی وەرچەرخانی کۆمەڵگادا هەڵوێستە رەگەزییە کۆمەڵایەتییەکان یەکسان و ئازادبێت, تێردەکات. تەدبیری بەتوانا بەرامبەر ئەو چەمك و پراکتیکانە پێویستە کەژن وەك موڵك دەبینێ. دەبێ لەپێناو ئازادی ژنان ماڵە کولتوورییەکان ـ وەك ماڵی پەنابردن نەبێ ـ وەك پرۆژەیەك گەشەی پێبدرێت.

پێویستە دەست لەگفتوگۆ ساختەکانی لەجۆری حیجاب بەربدرێت. هەروەها کۆمەڵگای ژینگەپارێزی بابەتێکە رۆژبەدوای رۆژ قورسایی خۆی زیاتر نیشاندەدات. کۆمەڵگای ئازاد تەنیا لەمیانەی ژینگەپارێزییەوە مسۆگەردەبێت. پێویستە لەژێررۆشنایی دوا پێدراوەکانی زانست کۆمەڵگای گونجاو بەژینگەپارێزی بەئاستێکی دەستووری بگەیەندرێت. لەکۆمەڵگایەکی ئازاددا جێگای دیاردەی لەجۆری بێکاری، بێ پرۆژەیی, بنبەستبوونی بودجە نابێتەوە. پێویستە قورسایی بدرێتە سەر ئابوورییەك کەخۆراکی تەندروستانەی کۆمەڵگا بەبنەما بگرێت و پشت بەخۆراکی سروشتی ببەستێ. پێویستە هەنگاونان لەئابوورییەك کەقازانج بەبنەما دەگرێ بۆ ئابوورییەك کەدەرفەتی بەخێوکردنێکی تەندروستانەو ژیانێکی هاوچەرخانە بدات و پێبەپێ کاڵابوون کەمبکاتەوەو بەهای بەکارهێنانی هەبێت, بەبناخەبگیردرێ.

ئەم رێگاو مەیلەی ریفۆرمی دەوڵەت و وەرچەرخانی کۆمەڵگا کەبەمجۆرە هێڵە گشتییەکەیمان دیاریکرد لەنزیکەوە پەیوەندی بەچارەسەرکردنی کێشەی کوردەوە هەیە. رەنگدانەوەی ئەم مەیلە لەسەر کێشەی کورد، پەسندکردنی ئاشتی و چارەسەری دیموکراتییانەیە. بۆئاشتی پێش هەموو شتێك پێویستی بەئاگربەستێکی دوولایەنی هەیە. بۆچارەسەری دیموکراتییانە دەشێ باس لەئەگەری دوو گۆڕانکاری بکەین: یەکەمین شێوازی چارەسەری، ئەو گۆڕانکارییانەی کەلەگەڵ دیموکراتیزەبوونی تورکیا بەدیدێت. لەم پێناوەشدا ئەو ریفۆرمەی دەوڵەت پێویستە کەبەکورتی ئاماژەمان پێیکرد. پێویستە کوردان دەست لەوەبەردەن کەکۆسپی نهێنی و ئاشکرا لەپێش دیموکراتیزەبوونی خۆیان دابنێن، دەبێ یاساکانیش لەرەوشی کۆسپنانەوە دەربخرێن. تائێستاش رێنەدان و ئەنجامنەدانی کۆبوونەوە بەزمانی کوردی، هێزی کۆسپنانەوەی یاساکان دیاریدەکات. بەشێوەیەکی کرداری کۆسپی جددیتر هەن. بەتایبەتیش ئیتر پێویستە چەمکی دروستکردنی کادیرانی دەوڵەت لەسەربنەمای نکوڵیکردنی نەریتی و بەکرێگیراوی بەرپشە کورد، عەرەب، ئاشووری، ئەرمەنی، رۆمی و قەفقاسی دەستی لێبەربدرێت. لەکاتێکدا ئەم "یەنی چەری" (بەشێکی سوپای عوسمانییە: لەو سەربازانە پێکهاتووە کەبەرەچەڵەك قەوم و نەتەوەی جیاوازترن و کراونەتە تورك) هاوچەرخە جۆرێکی کادیرانی "هەڵگەڕاوەو گۆڕاون" کەلەمیانەی چەمکی لەپادشا پادشاتر میللیگەرا نەژادپەرستەکان دەوروژێنن، لەژێرەوەش خەڵات بەمیللیگەرایی کەمینە دەبەخشێ. ئەمەش وڵاتپارێزی راستەقینەو یەکێتی ئازادو دیموکراتییانەی گەلان تێکدەدات. هەروەکو لەهەڵوەشانەوەی عوسمانییەکاندا بینرا ئەم کەسایەتییانە رۆڵیان لەگەندەڵبوونی کۆماریشدا بچووك ناکرێتەوە. چارەسەرییەکی دیموکراتییانە لەرێگای ئەم کادیرانەوە بەرێوەناچێت. دیموکراتیزەبوون لەگەڵ کادیرەکانی خاوەن ناسنامەی تەریقەتگەراییش ناگونجێ. تەریقەتگەراکان دیموکراسی

بەکاردێنن. بەڵام بەشداری سەرفرازییەکەی نابن. بۆئەوەی گەلی کوردو تورك لەپلاتفۆرمێکی ئازاددا بگەنە یەکتری پێویستی بەهەندێ ڕێکخستنەوەی نوێ هەیە. دەبێ کەمایەتییەکان بپارێزرێن.

دووەمین ڕێگای چارەسەری دیموکراتییانە، پێویستە کوردان بەتایبەتی دیموکراسی خۆیان ئاوابکەن. ئەگەر یەکەمین ڕێگا بەبنبەستکراوی بمێنێتەوە، بەشێوەیەکی سروشتی ئەو ڕێگایەی دەگیردرێتەبەر گەشەپێدانی ڕێساو دەزگاکانی دیموکراتیزەبوونە لەلایەن خۆیانەوە. دوا هەڵبژاردنەکانی پەرلەمان و شارەوانییەکان جارێکی دیکە نیشانیدا، سەرباری ئەوەی کوردان پاڵێوراوی خۆیان هەڵبژارد، یاسا دژە دیموکراتییەکان و ئەوکۆسپانەی کە دەوڵەت لەرێگای ماددی و فشارەوە نایەوە، کەدەوڵەت ڕێز لەئەنجامەکانی ئەم هەڵبژاردنانە ناگرێ و هێزی پراکتیزەبوونی بەدەستنەهێناوە. لەماوەی داهاتوودا چەندە ئەم کۆسپ و سنووردارکردنانە بەردەوام بن، ئەزموونی دیموکراسی گەوهەری کوردان خێراتر دەبێت. ئەو قۆناخەی بەکۆنگرەی گەلەوە دەستییپێکردووە چەندەی دەچێ دەبێتە گۆشت و ئێسك. بەشێوەیەکی ڕێکخستە پێکهێنانی کۆنگرەی گەل وەك ئامرازی باڵای کارگێڕی و بەڕێوەبەرایەتییە خۆجێییەکانی خۆی، ناوەڕۆکی دیموکراتیزەبوونی کوردان پێکدێنێ. ئەم بزووتنەوە دیموکراتییە لەپەرلەمانی فیدرالی کورد ناچێ, فیدرالیزم چەمکی دەوڵەتی فیدرال ــ بۆرژوا بەبنەما دەگرێت. لەبواری پرەنسیپەوە کۆنگرەی گەل (کۆماگەل) دژی دەوڵەتخوازییە. دیموکراتیزەبوون و بەدەوڵەتبوون لەگەڵ یەکتر لەناو دژایەتییەکی دیالەکتیکی دان. ڕێساو دەزگا دیموکراسییەکان لەژێردەستپێشخەری کۆنگرەی گەل دان، لەجیاتی فیدرالیزم، کوردستانێکی دیموکراتیك پێکدێنن. کوردستانی دیموکراتیك دژی یەکێتی وڵاتەکانی تورکیا، ئێران، ئێراق و سوریا نییە. تەنیا داخوازی یەکێتییەکیان لێدەکات کە لەسەر بنەمای ڕێککەوتنی دیموکراتییانە بێت. هەربۆیە کوردستانێکی دیموکراتیك بەواتای تورکیایەکی دیموکراتیك، سوریا، ئێران و ئێراقێکی دیموکراتیك دێت. تەنیا لەمیانەی ئەم مۆدێلەوە دەتوانین بەربەست بۆ ئەو ململانێیانە دروستبکەین کەلەسەربنەمای میللیگەراییە. دەتوانین ڕێگری لەئافراندنی فەلەستین ــ ئیسرائیلی نوێ بکەین. هەردوو ڕێگای دەرەوەی ئەمە سەرکوتکردن و نکوڵیکردنە، بەرامبەرەکەشی سەرهەڵدان و شەڕە. لەم بارەیەوە مێژوو وانەو ئەزموونی پێویستی پێشکەشکردووین.

لەگەڵ ئەوەی دەنگی داخوازییەکانی دیموکراتیزەبوون و چارەسەری دیموکراتییانە لەتورکیا بەرزبۆتەوە، بەڵام هێشتا لەرۆژەڤی سیاسی بەجێنەبووە. کەچی دەبینرێ لەتەواوی وڵاتەکانی ئەوروپا، تەنانەت چەندین وڵاتانی ئاسیا، ئەفریقیاو ئەمریکا بەشێوەیەکی بەرفراوان مۆدێلی دیموکراسییان سەبارەت بەکێشەکانی کولتوورو گەلان پەیڕەوکردووە. ئاراستەی جیهان بەردەوام بەم لایەنەوەیە. دواترین نموونە چارەسەری قوبرسە. ئەو کێشەی چەندین ساڵە بووە بە"کانگرێن" لەمیانەی دیموکراسییەتێکی هاوبەشی دوولایەنە بەرەو چارەسەری دەچێت. دەشێ بۆچارەسەری دیموکراتییانەی کێشەی کوردیش ئەزموونبەخش بێت. هەروەها دەشێ مۆدێلەکانی باسك، ئێرلەندا، سکۆتلەندا، سویسراو بەلژیکا ڕۆڵ ببینن و کۆمەك بەچارەسەری بکەن.

پێویستە کاربەدەستانی تورك باش بزانن کەبەشێوازی کۆن ناتوانن کوردان بەڕێوەببەن. ئەگەر ئێراقی دووەم نەخوازن، پێویستە بەجددی هەڵوەستە لەسەر ئاشتی و چارەسەری دیموکراتییانە بکەن. دەبێ باش بزانرێ کەئەم چارەسەرییە پێچەوانەی پراکتیزەکردنێکی واقیعی هەڵوێستی ئازادی مستەفا کەمال نییە. بانگەشەکردنی ئەوەی کەئەتاتورك دوژمنی هاووڵاتێتی ئازادی کوردو، ئۆرگانە هاوبەشەکان یان تایبەتەکانی بووەو، کەمالیزم بەواتای دوژمنایەتی کوردان دێت: ئەمە بەواتای کەوتنە ناو تەڵەزگەکانی میللیگەرایی دێت. کوردستانێکی دیموکرات و ئازاد گەرەنتییەکی راستەقینە، برایانەو هەمیشەیی یەکپارچەیی دەوڵەت و وڵاتی تورکیایە. هەروەکو رابردوو, لەرۆژگاری ئەمڕۆشماندا کۆڵەکەیەکی ستراتیژییە. کوردو کوردستانێکی نکوڵیلێکراو بەردەوام بەواتای مەترسی, کێشە و سەرهەڵدان و دەستێوەردانی دەرەوە دێت. ئەمەش

بەواتای خەرجکردن و بەفیڕۆدانی تەواوی تواناکارییە ماددی و مەعنەوییەکانی کۆماری تورکیاو کۆمەڵگاو کەوتنە ناو قەیران دێت. ئەمەش بەواتای لەدەستدانی هێزو فورسایییەکەی دێت لەرۆژهەڵاتی ناوین و ئەورووپاو جیهان. لەدۆخێکی وەهادا پێهەڵگرتنێك لەسەربنەمای دیموکراتیزەبوونی هاوبەشی کورد ــ تورك لەرەوشی گێژاوی رۆژهەڵاتی ناوین ئەنجامبدرێت بەلانی کەم هێندەی پێهەڵگرتنە مێژوویيە هاوشێوەکانی واتادارە. بۆنەبینین و پراکتیزەنەکردنی ئەمە، یان دەبێ دوژمنی گەل بیت یان خیانەتکاری نیشتمان. تەواوی پێشکەوتن و گۆڕانکارییەکانی جیهان، ناوچەکە، تورکیاو کوردستان ئاشتی و چارەسەری دیموکراتییانە دەسەپێنن.

فۆناخی سەرمایەداری نوێ کە لە 2000کان خێرابوو، پەیوەندییەکانی خۆی لەگەڵ یەکێتی ئەورووپاو ئەمریکا گەیاندە بەرزترین ئاست و داخوازی تێپەڕکردنی فۆناخی لەلابەهێزە. هاوشێوەی فۆناخی پارتی دیموکراتی DP پەنابردنە بەر هەڵمەتێکی دیموکراسی خۆنمایشکردن بەناچاری دەبینێ. هەم بۆ یەکێتی ئەورووپا، هەم بەرامبەر سوپا پێویستی بەو قەڵغانە هەیە. ئەو توانست و گەوهەرەی نییە رێبازێکی جێگیری دیموکراتییانە بەدیبێت. پێشکەشکردنی ئایدیۆلۆژیای ئیسلامی وەك "دیموکراتە موحافەزەکارەکان" دوورە لەوەی بەتەواوەتی لەکاریگەری تەقیەگەرایی پاك بووبێتەوە. هێزی لەو شکاندنەوانە وەرگرتووە کەفۆناخە دژوارەکانی تێکۆشانی ناوەوەو دەرەوە رێگایان لەپێشکردەوە، بەمجۆرە لەناو دەوڵەت بووە بەخاوەن فورسایییەکی مەزن. لەفۆناخی داهاتوودا فورسایی کۆمەڵایەتی و سیاسی یەکلادەکرێتەوەو شوێنی راستەقینەی خۆی دەدۆزێتەوە.

لەبەرامبەر دواهەڵمەتی سەرمایەداری تورکیا پێویستە تەواوی گەلانی تورکیا, بەتایبەتیش گەلی کورد, بەشێوەیەکی زۆر ورياو وردەکارانە بیربکاتەوەو بجووڵێتەوە. وەك لایەنێك کەلەهەردوو فۆناخی رابردوو زیانی بەرکەوت، هەم دەشێ ئەم فۆناخەی سێیەم ببێتە فۆناخێك, هەرنەبێت نیو بەنیو دەسکەوتی لێ بەدەستبهێنرێ، هەم بەرامبەر بەو بێکاری و هەژارییەی هەرەس ئاسا گەورە دەبێ تاکەچارەی رزگارییە کەپەنای دەبردرێتەبەر.

رۆژەڤی سەرەکی گەلی تورکیا: سەرخستنی ئەو هەوڵەیە کەراوەستەی دیموکراتییانەی خۆی بۆ بزووتنەوەیەکی رێکخستەو خاوەن چالاکی وەرچەرخێنێ. لەبەرئەوەی رێبازەکانی سۆسیالیزمی بونیادنراو (پارتی کۆمۆنیستی تورکیا TKP وهتد...) و میللیگەرا چەپڕەوەکان لەهەرسێ فۆناخیشدا لەبزووتنەوەی دەوڵەتگەراو وابەستەیی دەوڵەت رزگاریان نەبوو، بەشێوەیەکی بابەتی لەبەهێزکردنی فۆناخی سەرمایەداری بەولاوە هیچ رۆڵێکی دیکەیان نەبینی. بەڵام ئەمەش راستییەکە میراسێکی بەهێزی ئازادیخوازی و یەکسانیخوازی لەئارادایە. کێشە ئاواکردنی بزووتنەوەیەکی جەماوەری ئازادی و یەکسانی بەپرەنسیپە لەسەر ئەم میراسە. بزووتنەوەی دیموکراتی گەلی کورد کە هەڵستاوەتە سەرپێیان، لەرەوشێکی وەهادایە گەورەترین کۆمەك بەو بزووتنەوەیە بکات. لەبنەڕەتدا ئەوەی پێویستە تەواوی گروپە چەپڕەوەکانی تورکیا، لەبزووتنەوەی دەوڵەتخوازی وابەستەی دەوڵەت دەربکەون و بەدیموکراسیبوونێکی سەقامگیر بگەن و لەسەرئەم بنەمایە یەکێتییەك ئاوابکەن.

سەرباری ئەوەی وەك ئاراستە "یەکێتی هێزە دیموکراتییەکان" راستبوو کەهەرەدوایی لەلایەنی شەش گروپ (EMAP,SDP,ÖDP,DEHAP,SHP) ئاواکرابوون، بەڵام لەبەرئەوەی لەبواری ناوەرۆك و ئەرکدا لەخراپییەکانی میراسی کۆن رزگاریان نەببوو، دابڕانی ریشەییان لەئایدیۆلۆژیای دەوڵەتخوازی و بیروکراسییەت ئەنجامنەدابوو، سەرکەوتنیان بەدەستنەهێنا. ئەوەی پێویستە لەسەربنەمای ئەم ئاراستەیە ئەنجامدانی کاروانێکی بەرفراوانی بنکەی جەماوەرییە لەمیانەی بزووتنەوە ژینگەپارێزی، فێمینستی، مافەکانی مرۆڤ و کۆمەڵگای مەدەنی کە لەسەربنەمای جەماوەر ــ بەتایبەتی بێکاران و هەژاران لەسەرووی هەموویانەوە ـ وەك چەترێك خۆی رێکخستووە. لەمیانەی دینامیکی بزووتنەوەی دیموکراتی کوردان، ئەم

کاروانـە بەرامبـەر بەدەسـەڵاتی ئۆلیگارشـییانەی بەسـەرمایەداری ئـەنادۆڵ تـەواوکرد، دەشـێ وەڵامێکـی راسـتەقینە بداتـەوە, تامەزرۆیی ئازادی و یەکسانیخوازی گەلانمان و سەرکەوتنیان بەدەستبێنێ.

ب. ئەرکەکانی سەرلەنوێ ئاواکردنەوەی "PKK" و سەردەمی کۆنگرەی گەل

ئـەو هەڵـسەنگاندنانەی بـەناوی "PKK" پێـشکەشمان کـرد، هـەروەها هەڵوێـستەکانی سـەبارەت بەرەخنـە ــ رەخنـەدان و کێشەکانی سەرلەنوێ ئاواکردنـەوە نیـشاندرا، دەرهـەق بەبابـەتی ئەرکـەکان رۆشـن و وریامـان دەکاتـەوە. هەرچـی شـرۆڤەکانی سەبارەت بەچارەسەری دیموکراتییانەیە، دەرفەتی زیاتر تێگەیشتنی بابەتی کۆنگرەی گەلمان نیشاندەدات.

1 ـ کاتێك بەناوی "PKK" بەرەو سەرلەنوێ ئاواکردنەوە دەڕۆین، پێویستە زۆرباش رەچاو بکەین و دەرك بەهۆکارەکانی بێ رۆڵ مانەوەی پێکهاتەی کۆن بکەین. لەسێ خاڵی سەرەکی رەخنەی پێکهاتەی کۆنمـان کـرد. یەکـەمیان: چـەمکی پـارتی وەك بـەردەوامی چـەمکی دەوڵـەت تـاوتۆوێکردووەو بەرێـچکەی پێگەیـشتنی دانـاوە. بـوون بـەپارتێکی دەوڵـەتخواز، ناکۆکییـەکی دیالەکتیکی لەگەڵ ناوەڕۆك و شێوەی پێشکەوتنی دیموکراتییانەو ئازادی و یەکسانیدا هەیـە. "PKK" بەتـەواوی مانـای وشـە خـۆی لـەم چـەمکە رزگـار نـەکردبوو. دووەمـین بابـەتی رەخنـەکردن تێـڕوانینی بـوو سـەبارەت بەدەسـەڵات. ئـەو بابەتـەبوو کەپارتێك بەگوێرەی گەیشتن بەدەسەڵات شێوەی گرتبێت بـەردەوام دیموکراتیزەبـوونی کۆمـەڵگا دوادەخـات و لـەکاری دەخـات. ئەو کادیرانەی بەگوێرەی ئەمە پێگەیشتوون لەجیاتی ئەوەی پشت بەگەل ببەستن، یان قورسایی دەدەنە سەر بوون بـەخاوەنی دەسـتڕۆیی، یـان پـشت بەدەسـتڕۆیی دەبەسـتن. ئـەوەی بـەردەوام سـەرنجیان رادەکێـشێ ئـەو ژیانـە تایبەتەیـە کەپـشت بەبەرژەوەندیپەرستی دەسەڵات دەبەستێ. جەختم لەسەرئەوە کردەوە کە سێ رێبازی گرنگی شۆڕشگێڕی ئەم هەڵوێـستە بـوون بەمەزهەبەکانی سەرمایەداری. رێبازەکانی سۆسیالیزمی بونیادنراو، سۆسیال ـ دیموکرات و رزگاری نیـشتمانی کاتێـك لـەجیاتی دیموکراسی پێشوەخت دەسـەڵاتیان بەبنـەماگرت, سـەرەتا رێگـای لـەپێش گەنـدەڵبوونیان کـردەوە، دواتـریش هەریەکـەو بوونـە کۆڵەکەیـەکی یـەدەگی سیـستەمی سـەرمایەداری. سـێیەمین رەخنـەدان سـەبارەت بەبابـەتی شـەڕ ئەنجامـدرابوو. بـەبێ ئـەوەی سروشتی شەڕ بناسرێ، هەرچی جۆرێـك بێـت، وەك ئـامرازێکی پـیرۆز تەماشـای دەکـرا. کەچـی جگـە لەخۆپاراسـتنی ناچـاری و ژیانیی هەرشەڕێك تاوانێك بوو. لەمێژوودا شەڕ لەژێر تەواوی دەسەڵاتە چەوسێنەرەکاندا شاراوەیە. رێساو دەزگاکانی کۆمـەڵگا بـەگوێرەی شـەڕ رێکخرابـوون. سـەرکەوتن لەشـەڕ بەبناخـەی گـشت مافـەکان دادەنـرا. ئاشـکرایە کەنەدەشـیا ئـەم چـەمکە هەڵوێستێکی سۆسیالیستی و دیموکراتییانە بێت. پارتی سۆسیالیستی واتە: نابێ دەوڵەتخوازبێ، نابێ ئامانجی دەسەڵات بێ, نابێ بـەگوێرەی شـەڕ رێکبخرێـت و بخـەملێنرێ، هـەروەها شـەڕیش بەبناخـەی هـەموو مافـەکان دانـەنێ. بەبایەخـەوە ئاماژەمـان بەوەکرد کەسەرلەنوێ پێناسەکردنی خود ئەنجامنـەدرێ، هـەنگاونان بـەرەو سـەرلەنوێ بونیادنانـەوە، لەوانەیـە کـەموکورتی و هەڵەی گرنگ لەخۆوەبگرێ.

لەرەوشێکی وەهادا پێناسەکردنمان بۆ پارتی پێویستە وەڵامەکانی رەخنەدان بەبنەما بگرێت. پێویستی بەپێناسەیەك هەیـە کە لەتیشکۆی دەوڵەت و دەوڵەتخواز نەبێ، دەسەڵات و شەڕ لەناوەندی وەرچەرخانی نوێی کۆمەڵگا دانەنێت. بەگوێرەی ئـەوەی شـەڕو دەسـەڵات بناخـەی سـەرمایەداری پێکـدێنێ کـەدوا سیـستەمی کۆمـەڵگای چینایەتییە، پارتێـك کـەئامانجی تێپـەڕکردنی سـەرمایەدارییە، پێویـستە شـەڕو دەسـەڵاتیش، هـەردووکیان لەبناخـەی کۆمـەڵگا بـەلاوەبنێ. ئەمـەش تـەنیا لەمیانـەی گـۆڕینی ڕاوەستەی دیموکراتییانەو هـەبوونی کۆمـەڵکاری کۆمـەڵگا بـۆ کۆمەڵگایـەکی دیمـوکرات، ئـازادو یەکسان بەدیـدێت. کاتێـك ئـەم فاکتەرانە رەچاوبکرێ، پێناسـەی پارتیمـان لەمیانـەی بەرنامەیـەك ئەنجامـدەدرێ کەوەرچـەرخان بـەرەو کۆمەڵگایـەکی ئـازادو یەکسان بەبنـەمادەگرێ، تـەواوی ئـەو توێـژە کۆمەڵایەتییانـەی بەرژەوەنـدییان لـەو بەرنامەیەدایـە لـەدەوری سـتراتیژییەکی هاوبەشدا کۆدەکاتەوە. ئەمەش دەبێت رێکخستنێکی ئەرکانی بزووتنـەوەی کۆمـەڵگا کەپـشت بەرێکخـستنێکی فـراوان و شـێوەی

چالاكییەكانی دەبەستێ، لەسەرڕووی هەمووشیانەوە ڕێكخراوەكانی كۆمەڵگای مەدەنی ـ ژینگەپارێزی، فێمینستی، كولتووری ــ تەكتیكێكیش بەبنەمادەگرێ كەبەرگری رەوای پشتگوێ نەخستووە.

ئەو ناوەی لەتیۆری ئەو تێڕوانینە سەرەكییەی دەنێین كەپێناسەكەمانی سەبارەت بەپارتی ئاراستەكردووە، بەمەرجێك گرێدراوی بێت دەشێ "سۆسیالیزمی زانستی"جاران بێ. یاخود دەشێ" سۆسیالیزمی دیموكراتییانە"ش بێ كەگوزارشتی هاوبەشی سێیانەی فەلسەفەی گشتگیرترین كۆمەڵناسی، ئەخلاق وەك هۆشیاری ئازادی كۆمەڵگا، لەگەڵ سیاسەت كەبەواتای ئیرادەی وەرچەرخان دێت. گرنگ ناو نییە، پێناسەكردنی ناوەڕۆكە. پارتی بەبێ تیۆری نابێ، هەروەكو چۆن بیر لەجەستەیەكی بێ زهنییەت ناكرێتەوە، ئەوا بیر لەپارتێكی بەبێ تیۆریش ناكرێتەوە. بەو ئەندازەیەی تیۆری بەرزترین ئاستی گشتگیری پێشكەوتنی زانستی لەخۆوە دەگرێت، لەرەوشێكی وەهادایە كەوەك هونەرێك دەرك بەئەخلاق و سیاسەت دەكات كەئیرادەی وەرچەرخانی كۆمەڵگایە. زهنییەتی پارتی بەردەوام كۆمەڵناسی و ئەخلاق و سیاسەت بەیەكەوە بەكاردێنێ، تاوەكو وەرچەرخانی كۆمەڵگا دەبێتە دیاردەیەك كەلەخۆیەوە بەڕێوەبچێت، تاوەكو لەژێرسایەی سیستەمی سەرمایەداری بژی پێویستە.

زهنییەت هێزی واتایی پارتییە. ئاشكرایە كەپێویستە زهنییەتی پارتی زۆر باش دەركی بەزانستی كۆمەڵایەتی (كۆمەڵناسی) كردبێت. كۆمەڵناسی كەتەواوی پێشكەوتنە زانستییەكان دەگرێتەوە، دوا تەواوكەری زانستەكانە، هێزی رۆشنكەرەوەی ئەو كۆمەڵگایەیە كەدەخوازرێ وەرچەرخێنرێ. دیاردەی كۆمەڵگا كەرابردوو لەمیانەی رێبازەكانی میتۆلۆژی، ئایینی و فەلسەفی هەوڵی رۆشنكردنەوەی دەدرا، لەكاروانی درێژخایەنی خۆیدا ئەگەر بەشێوەیەكی سنوورداریش بێت لەروونكردنەوەیەكی كۆمەڵایەتی ـ زانستی نزیك بۆتەوە. دەركردنی زانستییانەی كۆمەڵگا هێزێكی مەزن دەبەخشێ. لەم بوارەدا ئەگەر بەشێوەیەكی سنووردارییش بێت تێگەیشتنی سۆسیۆلۆژی، بەهێزترین لایەنی وەرچەرخانی كۆمەڵگایە. بەڵام ئەمە تێرناكات. پێویستە ئەم مەسەلەیە باش بزانرێ كەتەواوی خەباتە میتۆلۆژی، ئایینی، فەلسەفی و زانستییەكان درێژایی مێژوو لەدوا شرۆڤەدا سەرچاوەكەی كۆمەڵگایەو لەپێناو رۆشنكردنەوەی راستینەی كۆمەڵگاو كێشەكان و رێگەچارەكانی و جێبەجێكردنی پێویستییەكان بە ئاواكراون و ئەنجامدراون. هەبوونێكی لەكۆمەڵگا جیاوازتریان نییە. تاوەكو دەرك بەكۆمەڵگا نەكرێت، ناشێ بەپێی پێویست دەرك بەتاك، كەرەستەو سروشتیش بكرێ. شەڕو دەسەڵات، دەوڵەت و نەزانی و ستەمكاری لەسەرچاوەی ئەو كارەساتانەی مرۆڤایەتی شاراوەیە كەبەسەر كۆمەڵگادا هاتووە. تەنیا كاتێك لەكۆمەڵگا تێبگەین دەتوانین ئەم دەزگایانەی نەزانی و ستەمكاری بەركەنار بكەین. لەكاتێكدا دەوڵەت و دەسەڵات و شەڕ بەرهەمی لادانی ژێری ئەنالیتیكن، تێپەڕكردنیشیان تەنیا لەمیانەی دەستدانە دەستی یەكدی ژێری ئەنالیتیك و ژێری سۆزداری بەدیدێ. ئەوانەی بەمەسەلەكانی دەوڵەت، دەسەڵات و شەڕ، هەروەها ئاشتی پەیوەستداردەبن، مسۆگەر پێویستە قورسایی بخەنە سەر تۆكمەیی و پڕی چەمكی كۆمەڵگا.

ئەخلاقیش دەبێتە پارچەیەكی جیانەكراوەی زهنییەتی پارتی. لەراستیدا ئەخلاق شێوەی باوو نەریتی ئازادی كۆمەڵگایە. لەدواشرۆڤەدا زانینە. ئەو كۆمەڵگایەی ئەخلاقی نەمابێت واتە ئازادیشی كۆتایی پێهاتووە. كۆمەڵگای بێئەخلاق، كۆمەڵگایەكە لەناوچووە. لەدۆخێكی وەهادا لەهەوڵەكانی گۆڕین و وەرچەرخانی كۆمەڵگا، بەبنەماگرتنی ئەخلاق و نەكەوتنە ناو بێئەخلاقی، پرەنسیپێكی ژیانی و دەستلێبەرنەدراوە. ئەو رێبازە كۆمەڵایەتییانەی جێگا بەئەخلاق نادەن چاوەڕوانی هەمیشەییبوونیان لێناكرێت. ئەوانەی لەوەرچەرخانی كۆمەڵگادا بەبڕیارن پێویستە هەرگیز پەیوەندی خۆیان لەگەڵ ئەخلاقی ئازادی نەپچڕێنن.

پەیوەندی زهنییەت لەگەڵ ئیرادەی سیاسی پەیوەستی چالاکییەکانە, تەنیا کاتێك تێگەیشتن و بەئەخلاقبوون لەگەڵ چالاکییەکاندا بووبەیەك بەهای دەبێت، بەهێزی چارەسەری دەگات. بێ سیاسەتی پڕیەتی لەخەڵەتاندنەکانی زانستی و ئەخلاقیبوون. مسۆگەر تەسلیمبوون بەناوی هێزە باڵادەست و زۆردارەکان خۆفرۆشتنە. زانینی دەسەڵات، بەواتای بوونە بەپارچەیەکی ئەخلاقی رەسمی. بێگاریگەری و تەنانەت پێچەوانەبوونەوەی هەڵوێستی چەندین زانا لەگەڵ ئامانجەکانی کەدژ بەکۆمەڵگا رۆڵیان بینی، هۆیەکەی بۆ پشتگوێخستنی ئەم پەیوەندییە دەگەڕێتەوە. ئەوەی لەو سەردەمەماندا بەربڵاوە تەنیا خەریکبوون بەئەخلاق، یان زانست یاخود سیاسەت، هەڵوێستێکی مەترسیدارەو دەرگای بەرووی هەمووکارەساتێکدا کراوەیە. لەوانەیە ئەوەی هەرەزێدە پێویستە، تۆکمەکردنی هەڵوێستێکە ئەم دابڕانەی رۆژگاری ئەمڕۆمان بەلاوەبنێ، ئاشکراترین گوزارشتی ئەمەش گەیشتنە بەزهنییەتێکی تۆکمەو لێهاتووی پارتی.

لەم لایەنەوە ئەو پێناسەیەی دەرهەق بەزهنییەتی پارتی ئەنجامماندا بایەخێکی گەورەی هەیە. تاوەکو ئەم شێوازەی زهنییەت بەبنەمانەگیرێت و پراکتیزەنەکرێت ئەوا لەو بنبەستبوونەی سۆسیالیزمی بونیادنراو، سۆسیال ــ دیموکرات و رزگاریخوازە نیشتمانییەکان تێیکەوتن و، بوون بەهێزی یەدەگی سیستەم رزگاریان نابێت. هەربۆیە کاتێك بەرەو سەرلەنوێ ئاواکردنەوە دەچین، گرنگی لەپێشینە بەفاکتەری زهنییەتی پێناسەکەمان دەدەین سەبارەت بەپارت. لەم لایەنەوە پارت لەمیانەی پێکهاتە زهنییەکەیەوە چەندە بەهێزبێت، ئەوا بەو ئەندازەیە دەتوانێ لەمیانەی ستراتیژی و تەکتیکی لێهاتووانەوە بەرنامەکەی بەهێزو نزیك بەڕاستی بێت, لەرەوشێکی پێچەوانەدا لە لەدەستدانی ئەوهەنگاوانە رزگاری نابێت کەوەك دەسکەوت قازانجی کردبوو. تەنانەت لەدوای سەرکەوتنی شۆڕشەکانیش، ناتوانین رووخانی ئەو پێکهاتانە بەربەستبکەین کەئاواکراون. لەم لایەنەوە سۆسیالیزمی سۆڤییەت ئەزموونبەخشە. مەسەلە تەنیا یەکێتی نێوان تیۆری و پراکتیك نییە. ئەو پرسیارە گرنگە ئایا تیۆرییەکی خاوەن چ ناوەڕۆکێك، بەپشبەستن بەکامەتیۆری و زهنییەتی پارتی، پارتی بەڕێوەدەبەین. تیۆری و زهنییەتێکی پارتی کەناوەڕۆکەکەی بەگوێرەی ئامانج پێناسەنەکرابێت، لەئەنجامدا دەبێتە فاکتەری ئەو هەڵەو کەموکوڕییە پراکتیکییانەی رێگای لەپێشکردۆتەوە. هەربۆیە پێویستە یەکێتی تیۆری ــ پراکتیك بەپتەوی بناخەکەی دابنرێت.

کاتێك تیۆری تۆکمە لەبەرنامەدا رەنگبداتەوە واتادار دەبێ. بۆ پارتێك بەرنامە گوزراشت لەپێوانە سەرەکییەکانی وەرچەرخانی کۆمەڵگا دەکات. کۆمەڵەیەك بەرنامە ئامادەنەکات، یان ئامادەبکات بەڵام هەرسی نەکات ئاستەمە بەپارت بەناو بکرێ. واتای وشەی پارتیش، بەشی بچووك، پارچە دەبەخشێ. بەسەرهاتێکی مێژوویی درێژخایەنی هەیە. دەشێ یەکەمین گروپی بەئەزموونی رێنیشاندەری کۆمەڵگا بەپارت بەناوبکرێ. یەکەمین گروپی حوکمداری پلەداری پارتە. کاتێك بەرەو ئاواکردنی دەوڵەت هەنگاونرا، گروپی بەڕێوەبەرایەتی لەهەمانکاتدا وەك گروپی ئایدیۆلۆژی و رێکخەری پراکتیکی پارتی حوکمڕانی ئاوادەکات. کۆمەڵگای ژێر هەم لەبواری هزر، هەم لەبواری بەرهەمهێنان بەخۆیانەوە دەبەستنەوەو بێ پارتیان دەهێڵنەوە. لەراستیدا باوەڕی تەوتەمگەرایی قلان و تیرەو هۆزەکانی بەواتای پارتی خۆشیان دێت. بەواتایەکی سەرەتایی نەریتی کۆمەڵەکان پارتییە. هەروەکو لەمێژوو دەزانرێ هۆزی حەزرەتی ئیبراهیم هەم بەرامبەر نەمروودەکانی بابل و ئاشوور، هەم فیرعەونەکانی میسر نوێنەرایەتی یەکەمین پارتی ئازادیخوازی تیرەو هۆزە هەژارەکان دەکات. ئەم پارتییە هەم گەلەرییە هەم یاخییە. دەشێ بەپارتی گەلی یاخیبووش بەناوبکرێت. هەرچی حەزرەتی عیسایە بۆیەکەمین جار هۆزی عیبرانی پارچە دەکات، بزووتنەوەی پارتی چینی هەژاران دەستپێدەکات یاخود پارتی پێشووتری هەژاران (ئەسەنییەکان) بەرەو قۆناخێکی پێشکەوتووتر دەبات. بەدرێژایی سێ سەد ساڵ ئایینی مەسیحی وەك پارتی هەژاران لەدژی ئیمپراتۆریەتی رۆما جەنگا. حەزرەتی محەمەدیش بەگروپێکی بچووکی هەژاران بەرامبەر ئەشرافەکانی مەککە یاخیبوونی دەستپێکرد.

هەروەها دەتوانرێ بزووتنەوەکانی خەواریجەکان، قەرمەتییەکان، عەلەوییەکان وەك پارتی چین و توێژەکانی ناو ئیسلامییەت هەڵسەنگێنرێ.

مەزهەبەکانی چاخی ناوین هەریەکەو پارتییەکە. گرێدراو بەرەوشی چینایەتی و هزرییان نوێنەرایەتی توێژێکی کۆمەڵگا دەکەن. سیستەمی پارتی سەرمایەداری دەزانرێ. بەدرێژایی مێژوو باوەڕی و ڕێکخستنی ئەم بزوتنەوە نەریتیانە هەریەکەو بەهای بەرنامەو ڕێکخراوێکی هەیە, بەرنامە ئەو عەقیدە کۆمەڵایەتییەیەکە بەساقی لەسەری پێکهاتوون، پێیەوە گرێدراو دەمێنن و بەهای پراکتیزەکردنی هەیە. واتە ئەو بەهایانەی هزرو باوەڕین کەکراون بەپرەنسیپ. ئەوانەی دەزانن هەرەزێدە گرێدراوی پرەنسیپەکانیان بن، ئەوانەن کەبەشێوەیەکی سەرکەوتوو ئەمانە لەژیانیاندا بەرجەستە دەکەن. بێ پرەنسیپی و بێ ئامانجی، بەواتای ڕۆیشتن لەگەڵ هەر بایەکی هەڵکردوو دێت، واتای کەوتنە ناو لاوازی و حەزە تایبەتەکانە. لەرەوشێکی وەهادا تیۆرییەك لەئەنجامی هەوڵ و کۆششێکی مەزن بەدەستهاتبێت، بەئەخلاق و زهنییەتی سیاسییەوە پاڵپشتی کرابێ، کاتێك بەشێوەیەکی بەرجەستە پرەنسیپەکانی وەرچەرخانی کۆمەڵگا بەبەرنامەوە گرێدەدرێ، وەها لەقەڵەمدەدرێ کەگرنگترین هەنگاوی بەپارتیبوونیان هاوێشتووە. ئەوانەی ئەم دوو هەنگاوە ناهاوێژن یان پارتیبوونەکەیان ناکامە، یاخود لەهەواداری بەولاوە تێپەڕناکەن. پارتیبوون کارێکی زۆر ڕشت و جددییە. لەوانەیە پێویستی بەقاڵبوونەوەی دەیان ساڵیی، پەروەردەکردنی هەناسەو بەدەستهێنانی سەرفرازی و توانست هەیە. بۆ نموونە لەمێژووی ئایین و مەزهەبەکاندا نموونەی ئەو عەزیزو عەزیزانە دەبینرێن کەچڵ ساڵ لەئەشکەوتدا خۆیان پەروەردەکردووە. لەهەرسێ ئایینی گەورەو بوداگەراییدا بەچڕی نموونەی مێژوویی بەمجۆرە دەبینرێ. پێویستە لەمیانەی ئەم ڕوانگە مێژووییەوە تەماشای زهنییەت و پرۆگرامی پارتی بکرێ.

لەمێژووی "PKK"شدا کۆتەڵەکانی وابەستەیی مەزنی هزری و بەپرەنسیپی هەن. چەندین نموونەی لەجۆری حەقی قەرار، مەزلۆم دۆغان، کەمال پیر، محەمەد خەیری، فەرهاد کورتای، مەعسوم قۆرقماز، تایلان ئۆزگور، بارزان ئۆزتورك، زیلان، بێریتان، بەرماڵ و لیستەیەکی درێژی ناوی ئەو هەڤاڵانە هەیە کە لەبوون بەکادیرە گەورەکانی پارت سەرکەوتنیان بەدەستهێنا. ئەمانە هەموویان هێندەی پەرتووکێك واتا بەخشن کەپێویستی بەخوێندنەوەیان هەیە. لەگەڵ ئەمەشدا دەشێ چەندین نموونەی خیانەتکار، هەڵگەڕاوە، گەندەڵ، خاوو خلیچ، پەرێشان، کورتبین کە ڕۆژ بەسەردەبەن. هەروەها ژمارەیەکی زۆری ئەو نموونانەش دەبینرێ کەوەك حەمباڵ کاردەکەن و لەبەهای زهنی و بەرنامەیی بێبەشن.

بەرنامە ئەو بۆچوون و پرەنسیپانە نییە کەنەگۆڕێ یاخود نوێ نەکرێتەوە. لەبەرئەوی گۆڕانکاری پرۆسەیەکی بەردەوامییە، لەکاتی قۆناخە گرنگەکاندا ئەنجامدانی گۆڕانکاری لەبەرنامەدا هەڵوێستێکی ڕاسترە. ئەوەی پێویستە نەگۆڕدرێ، بەزیندوویی هێشتنەوەی هێزی سەرلەنوێ پارتیبوونە کەبەردەوام هەوڵی دۆزینەوەی چارەسەری پێویستییە سەرەکییەکانی کۆمەڵگا لەخۆوەدەگرێ. تادواهەناسە ناسینو بەرجەستەکردنی ئەم بڕوایەو سەرخستنیەتی لەرێگای هەوڵی نائاساییەوە.

لەکاتێکدا لەناو "PKK"دا بەرەو ئەنجامدانی گۆڕانکاری بەرنامە هەنگاو دەهاوێژرێ گرنگە ئەم چوارچێوەیەمان بەبیربێتەوەو رەچاوی بکەین. هەروەکو هەندێ مەزەندە دەکەن سەرلەنوێ ئاواکردنەوە نەبەواتای پاکتاوکاری دێت، نەبەواتای دابەزین بۆ ئاستی کۆمەڵەیەکی سادە دێت.

ئەو زهنییەتەی لەسەرلەنوێ ئاواکردنەوەی "PKK"دا حوکم دەکات، سەبارەت بەهێزە سەرەکییەکانی دونیا لەچەند بەشێکی بەرگرینامەکەماندا هەوڵی ڕوونکردنەوەی تیۆری خۆماندا ــ تیۆری بەواتای بۆچوونی خودایی دێت، دەشێ وەك دیدگای جیهان و چەمکی تێڕوانینەکەشی پێناسە بکرێ ــ. بەچڕی باسی تایبەتمەندێتی ئەو تیۆرییەمان کرد کەلەبوارەکانی گەردوون، سروشت، فیزیا، کیمیا، زیندەوەرزانی و مرۆڤ و کۆمەڵگا بەشێوەیەکی سیستەماتیك ئاماژەمان پێکرد. لەمیانەی

بـیردۆزەی کۆزمۆسـەوە تـاوەکو دەگاتـە کوانتـۆم، لەیەکـەمین پێکهاتـەی گـەردوون تادەگاتـە هـزری مـرۆڤ، بـەلانی کـەم هەڵوێـستەکانمان لەئاسـتی پێناسـەکردندا روونکراوەتـەوە. لـەجیاتی دووبارەکردنـەوە، لـەو بابەتانـەی پێویـستی هـەوڵی ئاماژەپێکردنی دەدەین. واتە بەردەوام بەتیۆری دەجوڵێینەوە. ئەوانەی تیۆری نەبن بەسانایی ناتوانن رێبەرایەتی بزووتنەوەی پارتی بکەن. تا چ رادەیەك بەهێزبوونی تیۆری بەدەستبهێنرێ، بەو ئەندازەیـەش شـیکاری پراکتیکی پێشدەکەوێت، ئـاواکردن سەرکەوتوودەبێت.

پێویستی بەهەڵوەستەکردن و تاوتوێکردنی بەرنامە هەیە، بادرێژەی پێبدەین. لەم سەردەمەماندا بەرنامەی پـارتی لەچوار بەش پێکدێ کەلێی راهاتووین, کەئەمانەن: مافەکانی سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابووری و کەسێتی تـاك لـەخۆوەدەگرێت. لەبەشـی سیاسیدا لێکۆڵینەوە لەسەر کێشەکانی دەوڵـەت و رژێـم دەکرێت، ئـەو دابەشـکردنە سیاسـییانەی دەخـوازرێ لـەجێگای دابنـرێ لەئاسـتی پرەنـسیپ دیاریـدەکرێت. هێنـدەی تـاوەکو ئێـستا لەشـیکردنەوەکانماندا دەرکـی پێـدەکرێت، پـارتیبوونی نوێمـان هەوڵدەدات ئـەو هەڵوێستە سیاسـییانە شـیکاربکات کەتایبـەت بەکوردسـتان و تورکیـان. هەڵوێـستێکی سۆسـیۆلۆژیانە سـەبارەت بەدەوڵـەت و سیاسـەت پێـشخراوە. سـەرنجی بـۆ تایبەتمەندێتییـە ئۆلیگارشـی و دژە ـــ دیموکراتییـەکانی دەوڵـەت راکێـشاوە. لەبەرئەوەی دیموکراسی لەئاستی پەیڤدا ماوە، هیچ هەنگاوێك سەبارەت بەناوەرۆکەکەی نەهاوێـشتراوە. لەکێشەی کورددا ئـەم مەسەلەیە سەلمێنراوە. گۆڕەپـانی سیاسـی لـەدیموکراتیزەبوون دوورە. بەتایبـەتیش تـەواوی پارتـەکان لـەگۆڕەپانی سیاسـی وەك لقی پڕوپاگەندەو ئاژیتاسیۆنی دەوڵەت کاردەکـەن. سـەرباری ئـەوەی حەسـرەتی کۆمـەڵگا بـۆ دیموکراسـیبوون بـەهێزە، بـەهۆی کاریگەری قورسی نەریتی دەوڵەتگەرایی، ناتوانێ بەرەو کۆمەڵگای مـەدەنی، مافـەکانی مـرۆڤ, ئـازادی ژن و ژینگـەپارێزی خـۆی دیموکراتیزەبکات. سەرەڕای هەوڵەکانی خۆنوێکردنەوەی سوپا، تائێستاکەش کاریگەرییەکـەی لەسـەر سیـستەمی سیاسـی هێنـدە بەهێزە کەرۆڵی بەرچاو دەبینێ.

لەرەوشـێکی وەهادا مەرجـە لەبەشـی سیاسـی بەرنامەکەمانـدا ریفۆرمێـك رێکبخـات کەلەقـسە بـەولاوە دەوڵـەت ناچـاربکات بەراستی بەرامبەر دیموکراسی راستەقینە هەستیار بێت. لەبەرنامەی "پ.ك. ك"ی کۆنـدا دەوڵـەت بەتـەواوی بەرکـەنارکرابوو. واتە بەتەواوەتی لەناوبردنی بەئامانج کرابوو، ئەوەی لەجیاتی ئەویش بیری لێکرابۆوە، هەرچەندە بەتەواوەتی دیاریش نەبوو، بـەڵام پێکهاتەیـەکی هاوشـێوەی دەوڵـەتی کـوردی بـوو. لەبەرئـەوە نـەبوو کـەپراکتیزەکردنی زەحمەتـە، لەبەرئـەوەی لـەبواری پرەنسیپییەوە دەوڵەتخوازیمان لەگەڵ تێڕوانینمان بۆجیهان کۆکنەبوو، هەڵوێستێکی قەبای لـەجۆری"دەوڵـەتی تـورك نـەمێنێ، لەجێگای ئەو دەوڵەتی کورد دامەزرێندرێ "راست نابینین. خـاڵی دووەم، بۆچـوونی، بـاهیچ دەوڵـەتێك نـەبێ " واقیعـی نییـەو زیاتر بانگەوازی بۆ نەهێلیزم و ئەنارشـیزمی کـۆن دەکـات. هـەروەها دەوڵـەتی تـورکی، کـوردی نابێـت. وەك نـەریتێکی قورسـی مێژوویی بەردەوام گرنگی بەبەرژەوەندی کەمینەیەك دەدات. خزمەتی گشتیـشی چـەندەی بڵێـی سـنووردارو رواڵەتییـە. بـەڵام لەبەرئەوەی ئاسایش و خزمـەتی گشتی بابەتێکن لەرۆژگاری ئەمڕۆمان نـاتوانرێ پـشتگوێبخرێ، سـەرلەنوێ لـەتورکیاو تـەواوی کوردستان چەمکی سەبارەت بەدەوڵـەت شـرۆڤە دەکەینـەوە. لەبەرئـەوەی هـەر لەئێـستاوە بەتـەواوەتی کۆتاییهێنـان بەدەوڵـەت واقیعی نییە، ئەمە بەم واتایە نایەت بەمشێوەیە بەردەوام بێت کەهەیە. هەرچەندە بەواتا کلاسیکییەکەی پێکهاتـەی دەوڵـەت، بەتایبـەتیش کردەوەی دەسەڵاتە دەسپۆتەکانی لەئارادان هاووڵاتای دەوڵەت بکرێت، ئەمە پەسندناکرێ. راسـت ئەوەیـە کەلەسـەر دەزگایەکی سیاسی رێکبکەوین کـەوەڵامی پێداویـستی ئاسـایش و خزمـەتی گـشتی بداتـەوە، سـنووردارو بـچوککرابێتەوە، بـەواتا کۆنەکەی بەدەوڵەت لەقەڵەم نەدرێ، ئەمەش وەك دەسەڵاتی گشتی جەماوەر پێناسەدەکرێ.

ئەگەر ئەم دەزگایە بەکۆمار بەناو بکرێ دەشێ لەگەڵ پێناسەکە گونجاو بێت. ئەمەش بەواتای بەڕێوەبەرایەتی گەل دێـت و پێناسـەیەکە لەگـەڵ دیموکراسـی دەگـونجێ. بـەڵام لەبەرئـەوەی دەسـەڵاتی گـشتی جـەماوەر لـەجیاتی هەڵبـژاردن دامەزرانـدن

بەبنـەما دەگـرێ هاوواتـاكردنی لەگـەڵ دیموكراسـی بۆچـوونێكی راسـت نییـە، راسـتتر ئەوەیـە وەك دەوڵـەتێك پێناسـەبكرێ كەبەرامبەر دیموكراسی هەستیارەو پەسندی دەكات. كۆمـاری توركیـا كەبـەمجۆرە پێناسـەبكرێ، پێویـستە سـەبارەت بـەكوردان گوزاشت لەهاووڵاتی ئازادو یاساییبوون بكات، یان گوزارشتی لێدەكات. یاساییبوونی كـوردان واتـە؛ یـان بەشـێوەیەكی گـشتی یـان تایبەت، پەسندكردنی ناسنامەكەیانە لەبواری یاساوە ـ دەستووریشی لەناودا ــ. وەك كولتـوورو گـەل داننـانی كـوردان بـەكۆمار گرێدراوی ئەوەیە كۆمار كورد وەك پێكهاتەیـەكی كولتـووری و خـاوەن مـافی سیاسی ببـینێ و بناسـێ. دەبـێ دان بەیـەكتری نـان دوولایەنەبێ و لەژێرگەرەنتی یاسایی دابێت.

سەبارەت بەكۆماری توركیا، بەگشتی بۆ تەواوی توركیا، بەتایبەتیش بەهۆی ئـەو رەوش و شـوێنگەیەی هەیانـە بـۆ كـوردان، پێویــستی بەهەڵوێــستێكی ریفــۆرم و رێنیــسانس هەیــە. هەرچــەندە هەنــدێ ســەرلەنوێ رێكخــستنەوەی یاســاو دەســتوور ئەنجامبدرێت، ئاستەمە ئەمانە بەریفۆرم بەناوبكرێ. بەتایبـەتی تـاوەكو هەڵوێـستێكی بەقەناعـەت سـەبارەت بەكێـشەی كـورد نیـشاننەدرێ و نكـوڵیكردن بـەردەوام بێـت رێككـەوتنی دەسـتووری زەحمەتـە. لەكاتێكـدا "PKK" سـەرلەنوێ ئاوادەكرێتـەوە، لەبەرئـەوەی لەبنەڕەتـدا خـۆی بەرامبـەر بەكوردسـتان بەرپرسـیاردەبینێ، لـەم چـوار گۆڕەپانـەی خـاوەن دەوڵـەت رێككـەوتنی دیموكراسـیی و دەسـەڵاتی دەوڵـەت وەك بابـەتێكی گـرنگ دەبـینێ. ئەگـەر دەوڵەتـەكان (دەوڵـەتی فیـدراڵی كـوردیش) بخوازن لەكوردستان درێژە بەهەبوونی خۆیان بدەن، پێوانـەكانی ئەمـە خزمـەتی گوڕەپانـەكانی گـشتی و ئاسایـشە كـەدژی گـەل نییـە. نوێنەرانی گەلی كورد ئەركیان دەستنیشانكردنی ئەو پێوانانەو رێككەوتنە لەگەڵ كاربەدەستانی دەوڵـەت. كـردەوەو رەفتـارێكی یەكلایەنەو سنوورنەناسی دەوڵـەت، بەشـێوەیەكی سروشـتی پـشت بەرەزامەنـدی گـەل نەبەسـتێ، پەسـندناكرێ. ئەگـەر بەفـشار بـسەپێنرێ، مـافی بـەرخودانی گـەل دێتـەئاراوە. هەربۆیـە پێویـستی بەرێككـەوتنێكی نێـوان ئەركـدارانی گـەل و دەوڵـەت هەیـە كەوەك دەسەڵاتی گشتی جەماوەر رۆڵ دەبینێ.

دەشـێ ئـەم مـاددە گرنگـەی پرۆگـرام وەك " بەڕێوەبەرایـەتی دیمـوكراتی گەوهـەری گـەل لەكوردسـتان + دەسـەڵاتی گـشتی جەماوەر ـ دەوڵەت ــ " كورتبكرێتـەوە. كوردسـتانێك سـتاتۆكەی بـەمجۆرە دیـاركرابێ، واتـە پێگەیـەكی نزیـك بـەدیموكراتی و ئازادی و یەكسانییە. دیموكراسییەتێكی بەبێ دەوڵەت، لەم قۆناخە مێژووییەی ئێستادا بەواتای خۆتەفرەدان و ماجەراپەرسـتی دێ. پێویستی بەپێكهاتەی دەوڵەتێك هەیە كەسنوورەكانی دیاركرابێ و بچوككرابێتەوەو لەبارەیـەوە بەرێككـەوتنێك گەیـشتبن. بەسـووربوونەوە جـەخت لەسـەرئەوە دەكەینـەوە كەبـەواتای كلاسـیكی ئـەم دەسـەڵاتە (دەسـتڕۆییە) بەدەوڵـەت بـەناوناكرێ، پێویـستە بەدەزگایـەكی گـشتی كۆمـەڵگا بـەناو بكـرێ كەبـەناوەڕۆك و رواڵـەت گرێـدراوی دیموكراسـییە. لەلایـەكی دیكەشـەوە لەكوردستان دیموكراسی بەواتای هەڵبژاردنی كاربەدەستە خۆجێیی و گشتییەكان دێت لەماوەی رێكخراوو دیـاریكراو كـەبتوانێ وەڵامی پێداویستییە هاوبەشەكانی كۆمـەڵگا بداتـەوە، لەسـەرووی هەمووشـیانەوە بـوارە ئـابووری، كۆمەڵایـەتی و سیاسـییەكان. دیموكراسی دەوڵەت پەیوەستدارناكات. كاروباری خودی گەلە. دەوڵـەت تـەنیا دەتـوانێ رێـز لـەئیرادەی دیموكراسـی گـەل بگـرێ. ئەگـەر خزمـەتێكی پێویـست جێگـای بـاس بێـت، جێبـەجێی دەكـات. بـەكورتی لـەقۆناخی داهاتوومانـدا دەشـێ فۆرمیلـەی "دیموكراسی + وەك دەسەڵاتی گشتی جەماوەر دەوڵەتی توركیا، ئێران، ئێراق و سوریا "كە لەكوردسـتاندا زۆر بەباشـی ناسـراوە وەك ماددەیـەك (خاڵێـك)ی سـەرەكی بەرنامـە ببینـرێ. كاتێـك دەڵـێین ماددەیـەكی پرۆگـرام، نـاڵێین ماددەیـەكی سـەربەخۆو بەتەنیا بێت. پێویستە بۆ 3 ـ 5 ماددە جیابكرێتەوە.

دیموكراتیزەكردنی كوردستان، لەولاوەی كێشەیەكی یاسایی، پرۆژەیەكی گشتگیری كۆمەڵایەتییـە. بەرامبـەر ئـەو توێژانـەی نكـوڵی لەناسـنامەی گـەل و دیـاریكردنی چارەنووسـیان دەكـات، هـەروەها پێكهێنـان و بـەدەزگاكردن و بـەڕێوەبردنی ئـیرادەی ئابووری، كۆمەڵایەتی و سیاسی توێژەكانی دیكەی كۆمـەڵگا لـەخۆوەدەگرێت. پرۆسـەیەكی بەردەوامـە. هەڵبژاردنـەكان یـەكێكن

لەو ئامرازانەی کەبۆدیاریکردنی ئەم ئیرادەیە پەنای دەبردرێتەبەر. لەبنەڕەتدا پێویستی بەرێکخستنی و چالاکی ئاکتیفی گەل هەیە. قۆناخ و پرۆسەیەکی دیموکراتییە لەکۆمۆنە خۆجێیەکانی گوندو شارەکان، ئەنجوومەنەکانی گەل، دەستپێدەکات تادەگاتە شارەوانی و کۆنگرە گشتییەکانی گەل درێژدەبێتەوە. گوزارشت لەژیانێکی سیاسی چالاك دەکات. بەگوێرەی هەلومەرجەکان هەروەکو چۆن دەتوانێ لەگەڵ گەلانی دراوسێ وەك دیموکراسییەتێکی هاوبەش رێکبخرێن، ئەگەر دەرفەتی ئەمە نەدرێ دەتوانێ سیستەمی دیموکراتی تایبەت بەخۆی ئاوابکات.

دیموکراتیزەکردنی سیاسەتیش ئەرکێکی گرنگی دەرهەق بەگۆڕەپانی سیاسەتە. سیاسەتی دیموکراتییانە پێویستی بەپارتی دیموکراتیك هەیە. تاوەکو ئەو پارت و رێکخراوانە لەئارادا نەبن کەلە تیشکۆی دەوڵەت ناخولێنەوەو داواکارییەکانی کۆمەڵگا بەبنەمادەگرن، چاوەڕوانی دیموکراتیزەکردنی ژیانی سیاسی ناکرێت. پێکهاتەی پارتەکانی تورکیا جگە لەلقی پروپاگەندەکردنی دەوڵەت، کاتێك لەدەوڵەتیش جێگیربوون لەئامرازێکی بڵاوکردنەوەی بەرژەوەندیپەرستی بەولاوە هیچ واتایەکی دیکەیان نییە. تێپەڕبوون بۆ ئەو پارتانەی سەبارەت بەکێشە کۆمەڵایەتییەکان چڕبوونەتەوە، ستاتۆیەکی بەگوێرەی ئەمەش پارچەیەکی گرنگی ریفۆرمی سیاسییە. ئاواکردنی پارت بەناوی کوردستان تاوەکو ئێستا بابەتێکی قەدەخەکراوە. جگە لەپارتەکانی دەوڵەت دەرفەت و شانس بەئەوانەی دیکە نادرێت. ئاشکرایە کەپێویستی بەگۆڕینی ئەم ستاتۆیە هەیە. پارت و هاوپەیمانێتی بەناوی کوردستان پەیوەندی بەناوەڕۆکی دیموکراتیزەبوونەوە هەیە. تەنیا پەنا بۆ جوداخوازی و ئامرازی توندوتیژی نەبەن.

هەوڵەکانی سیاسەتی دیموکراتییانە، تێگەیشتنی کۆمەڵگاو وەرچەرخان لەکوردستان گرنگی و بایەخێکی گەورەی هەیە. بەتایبەتیش کارەکتەری دەسپۆتیزمی دیاردەی سیاسی، تێگەیشتن و پراکتیزەکردنی پێوانەکانی دیموکراسی دەکاتە پێویستییەکی ژیانیی. نەك تەنیا سیاسەتەکانی ناوەندی راستڕەوی، زۆربەی سیاسەتەکانی چەپڕەویش لەتیشکۆی دەوڵەت دەسووڕێنەوە، خاوەن کارەکتەری دەسپۆتیزم و بەرژەوەندیپەرستین. ئەم تایبەتمەندییە سەرەکیانە زۆرباش ئەم راستینە رۆشندەکەنەوە کەبۆچی گەلانی رۆژهەڵاتی ناوین نەفرەت لەسیاسەت دەکەن. دوای ئەوەی سیاسەت رۆڵی تەفرەدان و سەرکوتکردنی بۆ براییەوە، مانەوەی کۆمەڵگا لەدەرەوەی سیاسەت، راستتر ئەوەیە بەناچاری دەکرێتە بکەری سیاسەتی ستەمکاری. باشترین پێڕەوی بەلاوەنانی ئەم نامۆبوونەی سیاسەت، هونەری بەڕێوەبردنی سیاسەتی دیموکراتییانەیە کەئامانجی کۆمەڵگای دیموکراتییەو لەتەوەرەکەیدا دەخولێتەوە. تاوەکو لەبواری تیۆری و کرداری سیاسەتی دیموکراتییانە بەبنەمانەگیرێت، ئەو هەوڵ و کۆششانەی لەناو تەواوی گروپە کۆمەڵایەتییەکاندا بەڕێوەدەبردرێت لەخەڵەتاندن و تەفرەدان رزگاری نابێت. لێرەدا نیازپاکی هێندە واتای نابێت. پێویستە زۆربەباشی جیاوازی نێوان وابەستەیی گەلی پلاتۆنیك (خۆشەویستی بێبەرامبەر یان تاکلایەنە) و هونەری سیاسەتی دیموکراتییانە ببینین.

لەبنەڕەتدا بەرگرینامەکەم, وەك یەکەمین ئەرکی لەپێشینە, کردنەوەی رێگای سیاسەتی دیموکراتییانەیە. تەنیا کاتێك پێوانە گەردوونییەکانی دیموکراتی پراکتیزەبکرێ دەتوانرێ ئەو کولتوورەی ملکەچی و ملکەچی پێکردن بەلاوەبنرێ کە لەتاك و دەزگاکاندا بەکاریگەرە. لەدواقۆناخەکاندا لەسەر میراسی "PKK" شدا کردەوەی دژە دیموکراسی زەبەلاح بینراوە. لەدوا هەڵبژاردنەکاندا نەگەیشتنی "DEHAP" بەسەرکەوتن سەرچاوەکەی بۆئەوە دەگەڕێتەوە کەتیۆری و کرداری دیموکراتی وەك شێوازی چارەسەری پێشنەخراوەو پەیڕەو نەکرا. لەپارچەکانی دیکەی کوردستاندا سیاسەتی دەسپۆتیزم زیاتر باڵادەستە. لەقۆناخی داهاتوودا ئەوەی بەر لەهەمووشتێك بۆکوردستانێکی ئازاد پێویستە، ئاواکردنی قەوارەی سیاسییە کەبەگوێرەی تایبەتمەندێتی مێژوویی ـ کۆمەڵایەتی بەرجەستەی هەر پارچەیەك بێت و سیاسەت و کۆمەڵگای دیموکراتیك ناوەندەکەی پێکبێنێ. لەسەر ئەم بنەمایە گۆڕین و وەرچەرخانی پارت و کۆمەڵەو رێکخراوەکانی کۆمەڵگای مەدەنی ئەرکێکی

ئێستایە. هیچ خەباتێك لەوە بەهادارتر نییە کەبەهەمموو هێزی هەمانە باوەڕبکەین و بەزانینەوە پەیڕەوی بکەین و رێگا لەپێش سەردەمی سیاسەتی دیموکراتییانە بکەینەوە.

هەربۆیە ئەرکی سەرەکی ئەوەیە لەهەر پارچەیەکی کوردستان و لەشارو مەترۆپۆلە گەورەکانی دراوسێدا کەبەچڕی کوردانی تێدا دەژی، لەناوچە لادێییەکان و دەرەوەی وڵات، لەسەرووی هەمووشیانەوە ئەوروپا، لەشێوازی رێکخستن و خەبات و چالاکیدا پەیڕەوێکی دیموکراتییانە جێبەجێ بکەین. لەمیانەی نەرمایی نیشاندان بۆ لەخۆوەگرتنی ئەو دۆستە خۆبەخت و کەمایەتییانەی لەناو کوردستاندا دەژین، پێویستە گەلەکەمان رێکخستنی جەماوەری و چالاکی بخاتە پێش هەمووشتێکەوە. پێویستە بەتایبەت دیموکراسیی خۆی رێکبخات و پراکتیزەی بکات. بەئەندازەی جوڵانەوە بەگوێرەی یاسا دیموکراتییەکانی لەئارادایە، ئەو لەو هەلومەرجانەی یاسای دیموکراتییانە بوونیان نییە، پێویستە بەگوێرەی رێسا دیموکراتییەکان و پەیڕەوەی ناوخۆو رێبەرنامەی خۆی ژیان و تێکۆشان رێکبخات. پێویستە بەگوێرەی ئاستی سەرکەوتن و چارەسەری بەڕێوەبەرایەتی تەواوی دەزگا ـ لەهەرەوەزییەکانەوە تادەگاتە کۆنگرەی گەل ـ دیموکراتییەکان سەرلەنوێ لەمیانەی کۆنگرەی ناوچەکان ساڵی جارێك هەڵبژێردرێنەوە. پێویستە لەرێگای پێڕەوی گونجاوەوە سیستەمی هەڵبژاردن و پاڵێوراوی خۆی ئامادەبکات. دەبێ بەڕێوەبەرێك دووجار زیاتر هەڵنەبژێردرێ، تەنیا لەسەر بنەمای پرۆژەی نوێ دەتوانێ دوای دوو قۆناخ ببێتەوە پاڵێوراو.

لەسەرووی هەمووانەدا گەلەکەمان کە لەئەوروپا دەژی، لەتەواوی پارچەو مەترۆپۆلەکان، ئەو پێڕەوانە بەکاربێنێ کەدیموکراسییەتی خۆی گونجاوی دەبینێ، سەرکەوتووترین پاڵێوراو بۆ تەواوی دەزگاکان هەڵبژێرێ، بەشێوەیەکی رێکوپێك راپۆرت بخوازێ و لەسەر ئەو بنەمایەش چاودێری بکات. ئەگەر دەوڵەتەکان بەرامبەر دیموکراسی خۆیان بەرێزبن دەتوانێ لەگەڵیاندا رێکبکەوێ، لەرەوشێکی پێچەوانەشدا پێویستە لەمیانەی پێڕەوی گونجاو تادوایی درێژە بەبەرخودانی دیموکراتییانەی خۆی بدات. دیموکراسی خود (گەوهەری) کەگونجاوترین رێگای ئازادی و یەکسانی گەلەکەمانە، تێگەیشتن و پراکتیزەکردنی تاگەیشتن بەسەرکەوتن مەرجە.

لەگۆڕەپانی سیاسیشدا پێویستی بەمەیدانی ئازاد هەیە. تاوەکو میدیا (راگەیاندن)ی ئازاد نەبێ، هەستیاری دەوڵەت سەبارەت بەدیموکراسی و دیموکراتیزەبوونی گۆڕەپانی سیاسی بەدیناییەت. نەك وەك مافی تاك، بەڵکو وەك مافی گشتی لەکوردستاندا پێویستی بەرێکخستنێکی میدیایی هەیە. نابێ جوداخوازی زمان بکرێ.

هەروەکو دەزانرێ دەزگا فیوداڵییەکان کۆسپن لەپێش دیموکراسی. پێویستە ئاغایەتی، شێخایەتی، عەشیرەتگەرایی و تەریقەتگەرایی پاشماوەکانی چاخی ناوین لەمیانەی پێڕەوی گونجاوەوە ناچاری گۆڕانکاری و وەرچەرخانی دیموکراتییانە بکرێن. ئەم دەزگایانە کەمشەخۆرن و هزر سڕدەکەن و لەپێش ئەخلاقی ئازاددا بەربەستن، بەئەندازەی دەزگا کلاسیکەکانی دەوڵەت کۆسپن لەپێش دیموکراتیزەبوون. دەتوانرێ تەواوی ئەم مەسەلانە بەشێوەی ماددەی گونجاو وەك پرەنسیپەکانی بەرنامە لەگۆڕەپانی سیاسی بەجێبکرێ. لەم چوارچێوەیەدا پێشخستنی هەڵوێستی تیۆری و رێکخستنی ماددەی گونجاو سەبارەت بەگۆڕەپانی سیاسی، دەرهەق بەراستینەی سیستەمی باڵادەست و راستینەی گەل واقیعییە و شانسی پراکتیزەکردن و پەیڕەوکردنی هەیە.

کێشەکانی خێزان، ژن، تەندروستی، پەروەردە، ئەخلاقی، ئایین و چالاکییە هونەرییەکان و ئەرکەکانی چارەسەرکردنیان گەوهەری رێکخستنی بواری کۆمەڵایەتی بەرنامە پێکدێنێ. بەشی کۆمەڵایەتی کەلەگەڵ بوارەکانی سیاسی و ئابووری لەناو یەکێتییەکی لێکجودانەبۆوە دان بۆئەوەی ئاسانکاری دروستبکات دەشێ وەك بەشێکی جودا رێکبخرێت. لەگەڵ ئەوەی پێویستە وەك گۆڕەپانێکی بنەڕەتی ببینرێ، بەهۆی ئەو ستەمکاری و بەکارهێنانە ئابوورییەی لەبواری سیاسی بەکاردەهێنرێ، گۆڕەپانی کۆمەڵایەتی لەژێر فشارێکی مەزندا دەژی. تەنانەت بۆ جەستەیەکی نەخۆش گۆڕاوە. پێبەپێ بەهێزکردن و

پاراستنی گۆڕەپانی کۆمەڵایەتی پێویستە بەیەکێك لەئەرکەکانی بەرنامە لەقەڵەمبدرێ. پێویستە لەئابووری و سیاسەتەوە قورسایی بۆ گۆڕەپانی کۆمەڵایەتی بگوازرێتەوە.

دەستبەردان لەو پێرەوەی بەشێوەیەکی چڕ لەلایەن سیستەمی دەوڵەتەوە بۆ کۆنترۆڵکردنی کۆمەڵگا بەکاردەهێنرێ؛ تواناکارییە ئابورییەکان لەدەست کۆمەڵگا دەردێنێ، دووبارە بەرامبەر بەخۆوەگرێدانی کۆمەڵگا کەم کەمە پێشکەشی دەکاتەوە: خاڵێکی سەرەکی ئاستی ئازادی کۆمەڵگایە. پێویستە دەست لەوە بەربدرێ کەبەبرسیکردن و لەرێگای ئابووری دیکەوە کۆمەڵگا پەروەردە بکرێ. ئەو رێچکەیەی بەشێوەیەکی بەرفراوان پەیرەوکراوە، تەواو گەلەکەمانی خستۆتە ناو رەوشی سواڵکەرێتییەوە. بەرلەهەموو شتێك پێویستە ئەم تەڵەزگەیە لەگۆڕەپانی کۆمەڵایەتی هەڵبگیرێتەوەو کۆتایی پێبهێنرێ. دەبێ لەجیاتی دەوڵەت مافی کۆمەڵگا لەسەر توانستە ئابوورییەکانی کۆمەڵگا هەبێت و پەسندبکرێ.

لەناو دەزگای خێزاندا ژن، پیاو و منداڵان رەگەزی هەرە بنبەستبووی سیستەمن. هەروەکو بڵێی سیستەم خێزانی کردۆتە جروفە، کردوویەتی بەدەزگایەك کەتەواوی ناکۆکییەکانی دەخنکێنێ، دەخواتەوە. لەکاتێکدا هێشتا پەیوەندییە دەرەبەگایەتییەکانی ژن و مێردو منداڵێتی و هاوسەرێتی جارانیان تێپەڕنەکردبوو، لەلایەن پەیوەندییە بێ ویژدانەکانی سەرمایەداریش ئابلۆقەدران و کەوتنە ناو ژیانێك کە وەکو بەندیخانە وایە. سەرباری ئەوەی لەکوردستاندا خێزان بەپیرۆز لەقەڵەمدەدرێ، بەتایبەتی بێبەشی لەئاستی ئازادی، نەبوونی توانستی ئابووری، بێ پەروەردەیی و گرفتەکانی تەندروستی خستوویەتییە ژێر فشارێکی مەزنەوە. رەوشی ژنان و منداڵان کارەساتێکی تەواوە. ئەو رەوشەی بەتاوانی ناموس پاککردنەوە (غسل العار) دەناسرێ لەراستیدا گوزارشتی رەمزی ئەو بارەیە کەبەگشتی ژیان تێیکەوتووە. ئەو ناموسەی کۆمەڵگا کەنەماوە، بەسەری ژندا دەتەقێندرێتەوە. ئەو پیاوێتییەی ئیفلاسی کردووە رق و کینی خۆی لەژن دەردەخات. لەهەلومەرجی هەنووکەدا, تەنیا لەمیانەی دیموکراتیزەبوونێکی گشتی کۆمەڵگادا دەشێ قەیرانی خێزان بکەوێتە سەر رێگای چارەسەری. پەروەردەو پەخشی بەزمانی دایك دەشێ تاڕادەیەك شێوان و تێکچوونی ناسنامە بەلاوەبنێ. دەشێ یارمەتی تایبەتی ئابووری بەشێوەیەکی کاتی خێزانە هەژارەکان رزگار بکات.

جگە لەتوێژێکی بەکرێگیراوی دەوڵەت لەکوردستان مرۆڤایەتییەکی دیکە هەیە کەنەکەس دەتوانێ باسیان بکات، نەشتێکیان لەسەر بنووسرێ. تاوەکو کێشەی ناسنامە، ئازادی و یەکسانی ئەوانی دیکە چارەسەرنەکرێت، ناتوانرێ بگووترێ لەپیسترین شەڕ پاککراوەتەوە. شەرێکی تراژیدی یەکلایەنەیە کەلەسەر منداڵان، پیاو، ژن، خێزان و کۆمەڵگای کوردەواریدا پەیرەوکراوە. پێویستە بەشێوەیەکی تایبەت لەپرۆگرامدا هەڵوێستە سەبارەت بەم بابەتە بکرێ و وەك ئامانج دەستنیشان بکرێ.

پێویستە پەروەردە بەزمانی فەرمی و زمانی زگماکی (دایك) ئازادبکرێ. ئەگەر دەوڵەت یارمەتیش نەدات، پێویستە کۆسپ نەخاتە پێش ئاواکردنی ئەو دەزگایانەی گەڵ بەتواناکاری خۆی بۆ زمان و کولتووری خۆی ئاوایدەکات. پێویستە وەك ئەرکێکی گشتی تەندروستی لەلایەن دەوڵەت و کۆمەڵگای مەدەنی جێبەجێ بکرێ. پێویستە ئازادی ئەوەهەبێ کۆمەڵگا لەمیانەی بزووتنەوەکانی هونەری ئازاد تێرخۆراك بکرێت. تاوەکو نەبێ بەکۆمەڵگایەکی خاوەن ئەخلاق لەهیچ کارێکدا سەرکەوتن بەدەستنایێ. بەدەستهێنانی ئەخلاقێکی ئازاد گرێدراوی هۆشیاربوونەوەی کۆمەڵگایە. هەربۆیە پێویستە کۆسپ لەبەردەم هۆشیاربوونەوەیەکی بەرفراوانی کۆمەڵگا دانەنرێ. کۆمەڵگای ئازاد، کۆمەڵگایەکی بەئەخلاقە. پێویستە ئەم هاوواتابوونە لەناو تەواوی خەباتەکانی ریزە جیاوازەکانی کۆمەڵگا رەنگبداتەوە. دەبێ شوێنی ئایین لەژیانی کۆمەڵگادا تاوتوێ بکرێت و وەك کۆت و بەندێکی بەستنەوە نەمێنێ، هەروەها لەبەرئەوەی کۆنترین نەریت و ویژدانی گەڵ پێکدێنێ دەبێ بەریفۆرمی پێویست تێپەڕبێت و لەگەڵ زانستی هاوچەرخ و فەلسەفە بگونجێندرێ. گەیشتن بەزمانێکی هاوبەشی ئایین، فەلسەفە، زانست و تەنانەت میتۆلۆژیا لەسەرووی فاکتەرەکانی رزگاربوونی لەو قەیرانە دێت کەتاك لەرۆژگاری ئەمرۆماندا تێوەی گلاوە.

لەکاتێکدا ئایین زیاتر لەئەخلاقی نوێی ئازادیدا رۆڵ دەبینێ، زانست بەگوێرەی روانگەی خۆی سەرلەنوێ پەیوەندی کۆمەڵگا شرۆڤەدەکات و پێشکەشکردنی بەکۆمەڵگا دەبێ وەك ئەرکێك ببینێ. پێویستە باش دەرك بەوە بکەین کە پێخەمبەرەکانیش لەناوەرۆکدا ئەم رۆڵەیان جێبەجێکردووە. لەهیچ قۆناخێکدا ئایین وەك رۆژگاری ئەمرۆمان گەندەڵ نەبووەو لەکارنەکەوتووە. دووبارە کارابوونی دەبێ ئامانجی سەرەکی ریفۆرمی ئایینی بێت.

پێویستە سەرەکیترین دەستنیشانکردنی بەرنامە سەبارەت بەگۆڕەپانی کۆمەڵایەتی سەرلەنوێ گەڕاندنەوەی ئەوفورساییە بێت کەلەدەستی دابوو. پێویستە دەوڵەت و ئەو کەمایەتییە سنووردارەی ئابووری زەوتکردووە، دەست لەو هەڵوێستە تالانکارو مژۆگدارییە بەربدەن کەلەسەر ئەو کۆمەڵگایە بەڕێوەی دەبەن. بەهەوڵ و ئێش و ئازاری هەزاران ساڵە بەم رۆژە گەیشتوون، سەرلەنوێ گەڕاندنەوەی رێزو پایەی شایستەیان وەك سیاسەتێکی سەرەکی کۆمەڵایەتی پەسندبکات. پاراستنی کۆمەڵگا هەم بەرامبەر کەمایەتی دەوڵەت، هەم بەرامبەر تاکی تالانکارو تەڵەکەبازو هێرشەکانی پێویستە وەك سەرەکیترین ئەرکی بەرنامە سەبارەت بەگۆڕەپانی کۆمەڵایەتی دەرکی پێبکرێت. ئاستی ئازادی ژن ئاستی ئازادی کۆمەڵگا دیاری دەکات، ئەویش ئاستی گشتی دیموکراتی و دەوڵەتی هەستیاری کۆمەڵایەتی دیاری دەکات.

بەهۆی شوێنگە ناوەندییەکەی ئازادی ژن, بابەتێکە پێویستە وەك ماددەیەکی جیاواز لەپرۆگرامدا رێکبخرێت. ئەو شیکردنەوانەی سەبارەت بەکێشەی ژن ئەنجامماندا، ئەوەدەخاتەڕوو کەبواری ژن خاڵی سەرەکی وەرچەرخانی کۆمەڵایەتییە. ئەگەر یەکێك لەو خاڵانەی سۆسیالیزمی بونیادنراو تێیدا ژێرکەوت دەسەلات و شەڕ بێت، دووەمیان کێشەی ژنە. ژن و دەسەلات دوو دیاردەن تابلێی لەگەڵ یەکتریدا ناکۆکن. ژن یەکەمین رەگەز، چین و نەتەوەی چەوسێنراوەیە. تاوەکو مەسەلەکانی ئازادی و یەکسانی لەناو پەرەسەندنە مێژوویی و کۆمەڵایەتییەکان تاوتوێ نەکرێ و تیۆرییەکەی دانەنرێ، ئەوا پەرەسەندنێکی کرداری تەندروستانەی نابێ.

تاوەکو ئێستاش کاریگەری سەردەمەکانی نیئۆلیتیك لەسەر ژنانی ناو کۆمەڵگای کوردەواری بەردەوامە. لەگەڵ ئەمەشدا خەمی هەموو قۆناخەکانی شارستانییەتی کێشاوە. خاوەن بونیادێکی خۆڕاگرە. ئاشکرایە کەدووچاری خیانەتی سەردەمیش بووە. کاتێك ئەم تایبەتمەندێتییانە لەگەڵ هەوڵ و کۆششە گەردوونییەکانی فێمینیزمەکان ببێتەیەك، ئەوا دەشێ پارتییەکی جیاوازی ژنان لەتێکۆشانی یەکسانی، ئازادی و دیموکراتیزەکردنی کۆمەڵگادا رۆڵێکی مەزن ببینێ. پارتی ئازادیخوازی ژنانی کوردستان (PAJK) بەگوێرەی ئەم رۆڵە دامەزراوە. هەرچەندە بەسانایی لەچەمکی پیاوێتی زاڵ رزگاری نابێت، بەلام سووربوون لەسەر ئازادی بایەخێکی ژیانی و دەستلێبەرنەدراوی هەیە. باشترین رێچکەی ئازادکردنی جیهانی ژنان بەیەکەوە بەکارهێنانی ژیری سۆزداری و ئەنالیتیکییە. پێویستە سەبارەت بەژن سەرلەنوێ میتۆلۆژیا، فەلسەفە، ئایین و زانست رەچاوبکرێتەوە، لەمیانەی ژیری ئازادو تایبەتی ژنان شرۆڤەبکرێ و پراکتیزەبکرێ. هەڵوەستەکردنی تیۆری و کرداری لەرێگای ژیری ژنانەوە، دەشێ بەرەو ژیانێکی جوانترو واتادارتر و جیهانێکی یەکسان، ئازادو ئاشتیانەمان ببات.

لەکوردستاندا سووربوون لەسەر پاژك (PAJK) و گەشەپێدانی دەشێ بۆ سەربەرزی ژنە خواوەندەکان، بێگەردی فریشتەکان و جوانی ئافرۆدیت بیانگوازێتەوە. سەنتێزێکی بەمجۆرەی ژنان کولتوورێکی پیاوان نامێنێ نەتوانێ شیبکاتەوە، هیچ هێزێکی ژیان نامێنێ راکێشی نەکات، چالاکییەك نامێنێ توانای ئەنجامدان و بەڕێوەبردنی نەبێت. تاوەکو سەرفرازییەکی ژنان پێشنەخرێت کەلەگەڵ پیرۆزی خواوەندە ژنی میتۆلۆژیاو مێژوو کۆك بێت، ئەوایەکسانی و ئازادی و رەسەنێتی ژیان بەدینایەت. تاوەکو ئەم بەهایانە بەدەست نەهێنرێ، ئەوا ژیان لەدۆخی بەهایەکی لەدەستدراو رزگاری نابێت.

پێویستە لەم چوارچێوەیەدا بەرنامە کێشەی ژن بەشێوەی ماددە رێکبخات. پێویستە تێپەڕبوون لەئابووری پشتبەستوو بەقازانج و کالا بۆ ئابوورییەکی پشت ئەستوور بەبەهای بەکارهێنان و دابەشکردن بنەمای هەڵوێستی بەرنامە سەبارەت

بەگۆڕەپانی ئابووری پێکبێنێ. ئەو ئابووریەی قازانجی خرۆشاندووەو هارکردووە, نەك تەنیا کۆمەڵگا بەڵکو ژینگەشی تێکداوە. ئاراستەی بەرەو ژینگەیەك گرتووە ژیان تێیدا ئاستەمە. ئەگەر سیاسەتی ئابووری بۆرژوا نەوەستێندرێ، ئەو شوێنەی پێیدەگات دۆزەخێکی راستەقینەیە. سیاسەتی بۆرژوازی بۆ بەدەستهێنانی زۆرترین قازانج، بەتایبەتیش دەرکەوتنە پێشی توێژەکانی "فینانس" کەتەنیا لەرێگای یاریکردن بەدراو، خراپترین لایەنی جیهانگیری لەناو مرۆڤایەتی دەژێنێ. لەهیچ قۆناخێکی مێژوودا، هیچ چین و توێژێکی کۆمەڵایەتی هێندە قازانج و بەهایان بەدەستنەهێناوە. سەرەکیترین فاکتەری گەندەڵی کۆمەڵگا ئەو ئاستەی فینانسە کەئابووری پێیگەیشتووە. هەرچی پیشەسازی و بازرگانییە کە فینانس هەڵیاندەسورێنێ, لەبەرئەوەی بەردەوام ئەو کاڵاو شێوە نابەجێیانە دەخاتە بازاڕەوە, کەقازانجی زیادی لێدەکەوێتەوە, لەگەڵ ئەو زۆرو زەوەندییەی گوایە بەکارنابردرێ، خەڵکانێکی دیکەش پێکدێنێ کەلەژێر سنووری برسێتی و هەژاری دان. مرۆڤایەتی ناتوانێ چیتر لەمیانەی ئەم سیاسەتەی ئابووری بژی. رۆڵی بنەڕەتی سۆسیالیزم لێرەدا رووبەڕوومان دەبێتەوە. ئەمیش دەتوانرێ لەمیانەی وردەوردە تێپەڕبوون لەکۆمەلگای کاڵاوە بۆ ئەو کۆمەڵگایەی بەرهەمهێنان کەبۆ بەهای بەکارهێنان بەرهەمدێنێ، لەبەرهەمهێنانێکدا کەقازانج بەبنەمادەگرێ بۆ بەرهەمهێنانێك کەهاوبەشێتی و دابەشکردن بەبنەمادەگرێت، پێناسەبکرێ. ئەمەیە سیاسەتی ئابووری سۆسیالیزم. پێویستە پرەنسیپی ئابووری بەرنامە بەم سیاسەتە ئابوورییە پشت ئەستوور بێت. کاتێك ئەم سیاسەتەی ئابووری پەیڕەوبکرێ، ئەوا بێکاری و هەژاری لەناو دەوڵەمەندێتی، هەبوونی برسێتی لەپاڵ بەرهەمهێنانی زیاد، شانبەشانی قازانجی زیادیش تێکدانی ژینگە، وەك قەدەرێك نامێنێ.

کۆمەڵگایەکی ژینگەپارێزی لەناوەڕۆکدا کۆمەڵگایەکی سۆسیالیستییە. کاتێك لەکۆمەڵگای حوکمڕانی ــ کەلەگەڵ شارستانییەتدا لەسروشت و ژینگە دابڕاوونامۆبوو ـ بۆ کۆمەڵگای سۆسیالیستی هەنگاونرا هاوسەنگی و کۆمەڵگای ژینگەپارێزی واتاداردەبێت. رزگاری ژینگە لەسایەی سیستەمی سەرمایەداریدا تەفرەدانێکە, خودی سیستەمەکە بەرادەیەك هاوسەنگی ژینگەی تێکداوە خەیاڵ ناکرێت. بەو رادەیەی سیستەم بێکاریگەر بکرێ و سیستەمی کۆمەڵگای سۆسیالیستی پەرەی پێبدرێ، گرفتی ژینگە بەچارەسەری ریشەیی دەگات. ئەمەش بەو واتایە نایەت کەلەئێستاوە هیچ شتێك بۆ ژینگە ناکرێت. بەپێچەوانەوە بۆئەوەی تێکۆشانی ژینگەپارێزی چالاکتربکرێ

پێویستی داکۆکیکردن لەسەر ئەوە هەیە کە لەگەڵ تێکۆشانی گشتی کۆمەڵگا لەناویەکدا بەڕێوەببرێت.

بەتایبەتی پێویستە بەرنامە، بێکاری و گرانی، هەژاری و برسێتی، تێکدانی ژینگەو کاڵابوونی ئەو پەرگەری، بەرهەمهێنانی سنوورنەناس و نەشیاو بۆ بەرهەمهێنان بەمولکی سیستەمی سەرمایەداری ببینێ، بەشێوەیەکی بەهێزجەخت لەسەرئەوە بکاتەوە کە ئەمە قەدەر نییەو بەئاراستەگرتن بەرەو ئابووری سۆسیالیستی وەك کێشەیەك کۆتایی پێدێت.

بابەتێکی دیکەی پێویستە بەبایەخەوە لەبەرنامەدا پێناسەبکرێ کێشەی بڕاری بەهای بەکارهێنان و بەکاڵاکردنی موڵکەکانە. لەکاتێکدا بەکاڵاکردنی موڵکەکان بەرەو رژێمی بەدەستهێنانی قازانج دەچێ، ئەوا جیاوازی لەشێوەی کارکردن ــ بێکاری، هەژاری ـ دەوڵەمەندی، زۆری ـ نەبوونی، لۆکس ـ قێزەونی، چەوسێنەر ـ چەوساوە، ژێردەست ـ سەردەست، حاکم ــ مەحکوم و رەگەزی لەگەڵ خۆیدا پەرەپێدەدات. بەپێچەوانەوە پێشخستنی وەکو بەهای بەکارهێنانی موڵکەکان رێگا لەپێش ئەم دووالیزمانە ناکاتەوە. پێشکەوتنەکان بەگوێرەی کارەکتەری کۆمەڵگای سۆسیالیستی سەرهەڵدەدەن. بۆ نموونە لەهەموو شوێنێك داربەڕوو بچێنین. داربەڕوو هێندە بەهای کاڵای نییە. بەڵام بەهایەکی بەرزی بەکارهێنانی هەیە. مێوەی نییە، کەرەستەکانی قاییمەو سێبەرەکەشی زۆرخۆشە. چارەسەرییەکی تەواوە بۆ کێشەی ژینگە. دەتوانێ تەواوی چۆڵەوانی رۆژهەڵاتی ناوین بکات بەدارستان، چەندەی بڵێی بەگوێرەی ژینگەپارێزییە. ئەوەی هیچ کارێکی نییە، تەنانەت مرۆڤی

نەخوێندەواریش دەتوانێ داربەڕوو بچێنێ و ئاوی بدات. لەمیانەی پێشخستنی رواندنی سەوزایی و داربەڕوودا جیهان رزگاری دەبێ.

دەشێ پەیوەندی بەرنامە سەبارەت بەئەنتەرناسیۆنالیزم لەهەردوو رەهەندی ناوچەیی و جیهانیدا ئاماژەی پێبکرێت. لەواقیعی کوردستاندا مێژوو و جوگرافیا و گەلانی رۆژهەڵاتی ناوین وەك گۆشت و ئێسقان لەناویەکتردا دەژین. بەرکەنارکردنی میللیگەرایی لەمیانەی ئەم راستینەوە واتادارتر دەبێ. بەبنەماگرتنی میللیگەرایی لەپەیوەندی و ناکۆکی فەلەستین ــ ئیسرائیل، ریشەی سەرەکی تەواوی کارەسات و بێچارەییەکانە. زیادبوونی میللیگەرایی نەتەوەیی بۆ سەر میللیگەرایی ئایینی هەرهەموو کارەساتەکانی گەورە کردووە. کەچی ئەگەر توانستەکانی چارەسەری دیموکراتییانە بەبنەما بگیرابووایە، ئێش و ئازارێکی کەمتر دەچێژرا، دەشیا رژێمی گونجاوتر لەڕۆژگاری ئەمڕۆماندا ئاوابکرێ. هەڵوێستی میللیگەرایی دەوڵەتخوازی زێدەڕۆ سەلماندوویەتی کەنەك چارەسەری، بەڵکو سیاسەتێکی مەترسیدارە. ئەگەر رەوتە میللیگەرا دەوڵەتخوازەکان لەکوردستاندا بالادەست بن نەك تەنیا یەك بەڵکو چوار فەلەستین ـ ئیسرائیل دێتەکایەوە. چەندین ئەنجام و ئەزموونی هەیە لەمە وەربیگرین. هەروەها ئەو ئەنجامانەش دەزانرێ کەکێشەکانی چاچان، قەرەباخ، کۆسۆڤۆی رۆژگاری ئەمڕۆمان، کێشەکانی ئەرمەنی ـ عوسمانی، کورد ــ کۆمار، عەرەب ــ عوسمانی و کورد ــ ئێراقی، لەقۆناخی نزیکدا رێگایان لەپێش کردۆتەوە. گونجاوترین رێگای بەربەستکردنی کارەساتی نوێ، بەبێ ئەوەی کێشەی کورد بخرێتە دۆخی قڕکردن و نکوڵیکردن و لەبیربردنەوەو سواڵکاری، لەمیانەی ریفۆرمێکی بەپرەنسیپ و گەوهەریانەی دیموکراتییانەو ئاشتیخوازانە بەبوێری هەنگاوی چارەسەری بهاوێژێ. فۆرمیلەی گشتی ئەوەش "دەوڵەت + دیموکراسی لەکوردستان"کە وەك گۆڕەپانی خزمەتکردن و ئاسایشی گشتی بەشێوەیەکی بەرجەستە بۆ واقیعی تورکیامان شیکارکرد، بەشێوەیەکی بەرجەستە بەواتای دیموکراتیزەبوونی" رۆژهەڵاتی ناوین + هەستیاری دەوڵەت بۆ دیموکراسی = ئازادی بۆ کوردستان". کوردستانی ئازاد زیاتر واتای کوردستانی دیموکراتە. کۆبوونەوەکانی پرۆتۆ ئەلەگرا لەتەواوی جیهان بۆ کۆنگرەی دیموکراسی جیهانگیری گەلان وەردەچەرخێ کەلەتیشکۆی دەوڵەتدا ناخولێتەوەو پلاتفۆرمێکی دیموکراسییانەی خۆجێیی سەرووی نەتەوەیە. وەك ئەنجام کوردستانی دیموکرات، فیدراسیۆنی دیموکراتییانەی رۆژهەڵاتی ناوین، کۆنگرەی دیموکراسی جیهانگیری، دەشێ ببێتە دروشمی نێونەتەوەیی قۆناخ.

پێویستە مافەکانی تاکەکەسی وەك مافەکانی مرۆڤ جێگای خۆی لەبەرنامەدا بگرێ. پێویستە ئازادی بیرکردنەوە، رادەربڕین "ئیرادەی تاك لەژێرهەر هەلومەرجێکدا پارێزراوبێت. هیچ وڵات، دەوڵەت و کۆمەڵگایەك ناتوانێ لەژێرناوی بەرژەوەندیپەرستی، تاك لەمافەکانی بیرکردنەوە، خۆگوزارشتکردن و نیشاندانی ئیرادەی ئازادانە بێبەش بکات. دەبێ بەدەستهێنانی خاڵی سروشتی (ئۆپتیماڵ) هاوسەنگی نێوان کۆمەڵگابوون و تاکێتی تاك ئامانجێکی سەرەکی بێت. ئازادییەکی کۆمەڵگا کەبەئازادی تاك تێپەڕنەبووبێت، ئازادی تاك کەپشت بەئازادی کۆمەڵگا نەبەستێت، لەکۆتاییدا مەحکومی ژێرکەوتنە. تەنیاکاتێك بزانرێ بەبێ هێرشکردنە سەر مافی بەکۆمەڵگابوون و لەمیانەی ئەوەوە مافە سەرەکییەکانی مرۆڤ بوونی دەبێ و بەبێ کەوتنە ناو مەیلە بێ خەم و تاکڕەوێتییە زێدەڕۆکانی دەرەوەی کۆمەڵگا بەهاداردەبێ.

نەك هاوکاری نێو نەتەوەیی جاران، بەڵکو پێویستە هەڵوێستێکی سەرووتری نەتەوەیی بەبنەما بگرێ. نەك ئەنتەرناسیۆناڵ، بەڵکو پێویستە سوپەرناسیۆناڵ (سەرووی نەتەوە، لەولاتری نەتەوە) بێت. دەبێ مرۆڤەکان بەهاوکارییەك بگەن کەناسنامەی ئایین، نەتەوەو چینی تێپەڕکردبێت. دەشێ هەم هاوکاری رەنج، هەم مرۆڤپەروەری لەسەر ئەم بنەمایە واتادارتر بێ.

پێویستە لەبەرنامـەدا بەشـێوەیەکی روون و ئاشـکرا پەیوەنـدی نێـوان دیموکراسـی و سۆسـیالیزم جـەختی لەسـەربکرێتەوە. بەشێوەیەکی گشتی سۆسیالیزم لەمیانـەی گووتـەی یەکسانی پێناسـە دەکـرێ؛ ڕێگاکەشـی لەگـەڵ چـەمکێك هاوواتـاکرا کـەدەڵێ بەگشتی کردنی موڵکایەتیدا تێپەڕ دەبێ. پەیوەندییەکەی لەگەڵ دیموکراسـی و ئـازادی دانـەنرا. تەنانـەت بـەو ئاسـتە گەیـشت کەبگووترێ تەنیا ئاوابکرێ، ئیتر چۆن دەبێ و لەمیانەی کام سیستەم دەبێ گرنگ نییە. لەئاکامـدا وەك سـەرمایەداری دەوڵـەت تووشـی گەنـدەڵی بـوو. هـەم پێـشکەوتنە تیۆرییـەکان هـەم ئەزموونـەکان ئـەوەی نیـشانداوە تـاوەکو دیموکراسـی تـەواو پراکتیزەنـەکرێ، ئازادییـەکان پـەیرەو نـەکرێ, بەسۆسـیالیزم ناگـەیت. سۆسـیالیزم بەدەسـتی دەوڵـەت ئاوانـاکرێ. لەسـەردەمی سۆمەرییەکانەوە هەرەوەزییە بەرفراوانەکانی دەوڵەت لەئارادابووە. بەرفراوانترین بزووتنەوەکانی سۆسیالیستبوون دەوڵەتەکان ئەنجامیانـداوە. لـەدۆخێکی وەهـادا پێویـستە دەوڵـەت بەسۆسیالیـسترین دەزگـا بـەناوبکرێ. ئـەزموونی سـۆڤییەت بـەردەوامی هەمان مەیلی مێژووییە. هەربۆیە بـەناوکردنی ئـەو موڵکایەتیکردنـە گشتییەی بەدەسـتی گـەل ئەنجامـدەدرێ وەك سیـستەمی لاساییکردنەوەی گشتگیری بزووتنەوەکانی یەکسانی گونجاوترە. لەجیاتی ئەرباب، دەرەبەگ و سەرمایەدارێك وەك ناسنامەیەکی هاوبەشی هەمووان لەناوەڕۆکدا هەمان ڕۆڵ دەبینێ. ئەگـەر دیموکراسـی بـەواتای کزتـرین دەوڵـەت بـێ، لەمیانـەی گەشـەکردنی دیموکراسیدا یەکسانی بەدیبێ، دەتوانرێ بگووترێ سۆسـیالیزمی راسـتەقینە بەدیـدێ. دەبـێ وەك مـەرج ئامـاژە بـەوەش بکـرێ کەئەمـە بـەبێ ئـازادی نـابێ. کاتێـك یەکسانی وەك نـەبوونی سـتەمکاری لەگـەڵ ئـازادی دەبێتـە یـەك تـەنیا دەتـوانرێ وەك سۆسـیالیزم بکـرێ بەچـەمك و بیرۆکـە. ئـەو یەکسانییەی لەسـەربنەمای زۆرەملێیـی بێـت ناشـێ سۆسـیالیزم بـێ و ئاسـتەمە. لەرەوشـێکی وەهـادا ئەوکۆمـەڵگا یەکسانەی لـەژێر سـایەی ئازادییـەکانی پراکتیکێکـی بـەرفراوانی دیمـوکراتی سـەقامگیربووە سۆسیالیستە.

ئەنجام, هزری گەلاڵەنامەی بەرنامەو ئەو سیستەمە تیۆرییـەی پـشتی پێدەبەسـتێ لەمیانـەی هێڵـە گـشتی و سـەرەکییەکانی پێـشکەشکراوە. پێـشبینی چـەمکی پرۆگرامێـك دەکـات کـە لەکاریگەرییـە دەوڵەتگـەرایی و میللیگەرییـەکان پاککراوەتـەوەو وەرچەرخانێکی کۆمەڵگا بەبنەما دەگرێ کەبەرەو دیموکراسی و ئازادی و یەکسانی دەچێ. لەگەڵ ئـەوەی بەرنامەیـەکی لیبرالـی نییە، رۆڵێکی واقیعی بەدەستپێشخەری تاك دەدات. بەرنامەیەك جێگای باسە کەلـەجێگای دەسـەڵات دەسـترۆیی دیموکراتییانـە، لـەجیاتی چاودێری کۆمـەڵگا ئـازادی، لـەجیاتی بازاڕێـك لەسـەربنەمای لیبرالـی، کـالاو قـازانج بـێ بـازاڕێکی هاوبەشـی بـەهای بەکارهێنان بەکاردێنێ, کەئەمەش ڕێبازێکە هاوسـەنگی ماقوولانـەی نێـوان تـاك و کۆمـەڵگا بەبنـەما دەگـرێ. ئاشـکرایە کەئـەم بۆچوونانە گەلاڵەنامەی پێشنیازکراوە بۆئەوە پێشکەشکراوە گفتوگۆی لەبارەوە بکرێ، بگۆڕدرێ و لێی زیادبکرێ.

2 ــ لەکاتێکدا لەسـەر لـەنوێ ئاواکردنـەوەی "PKK"دا بەرنامـە ناوەڕۆکەکـە پێکدێنێ، ڕێکخـستنیش شـێوەکەی دیـاری دەکات. هەروەکو چۆن تیۆری پرۆگرام دیاری دەکـات، ئـەوا بەرنامـەش ڕێکخـستن دەستنیـشان دەکـات. ڕێکخـستن وەك بڕبـڕەی پشتی پێکهاتەکەیە. چۆن جەستەیەکی بێ ئێسقان وەك تۆپەڵێك گۆشت دەمێنێتەوە، پارتێکی بێ ڕێکخستنیش لەکۆمەڵەیـەکی پووچی بێ ئیرادە رزگاری نابێت. هەروەکو چۆن دوو ئەلیکترۆنی هایدرۆجین و ئەلیکترۆنی ئۆکسجین گـەردێکی ئـاو پێکـدێنن، ئـەوا ڕێکخـستنێکی گونجـاوی کـادیرانیش ئـەو بناخـەو پەیکـەرە پێکـدێنێ کەکۆمـەڵگای لەسـەر بەرزدەبێتـەوەو شـێوە دەگـرێ. لەرەوشێکی وەهادا تاوتوێکردنی مەسەلەی ڕێکخستن بەشێوەی دوو بەشی سەرەکی گونجـاوتر دەبـێ: ئـەوانیش ڕێکخـستەکردنی کادیران و ڕێکخستەکردنی جەماوەرە.

أ ـ بەدرێژایی مێژوو ئەو پێکهاتانەش لەپارت دەچوون کەکادیرانێکی خاوەن ئیرادەو بەباوەڕی هەبووە. چـەندین پێکهاتـەی کە بێ کادیر بوون لەقووڵاییەکانی مێـژوودا لـەبیر نـەکران. لەبەرئـەوەی دۆزو پارتـەکان لەمیانـەی کـادیرە بـەهێزو تواناکانـدا نوێنەرایـەتی دەکرێـت, بەهەنـد دادەنـرێن. هـەروەکو زۆرجـار جـەختمان لەسـەر کردۆتـەوە کـادیر گوزارشـت لـەو ملیتـان

(خەباتگێر)انە دەکات کەبەباشترین شێوە بنەماکانی بەرنامەو زهنییەتی پارتیان هەرسکردووەو بەشێوەی لافاوێکی جۆشکراو هـەوڵی پراکتیزەکـردن و پێکهێنـانی دەدەن. گروپـی ئـەرکانی ئەنجامـدانی وەرچـەرخانە. دەبـێ ئـەو تایبەتمەندێتییانــە لەخۆوەبگرێت کەبتوانێ پەیوەندی نێوان تیۆری و پراکتیك دابنێ، ڕێکخستنی جەماوەری و چالاکییەکان بەیـەکتر بگەیـەنێ و بتوانێ بەڕێوەیان ببات. هەروەها ئەو ناسنامەیەیە کەبەشێوەیەکی هونەرمەندو کارامە ئەخلاقی کۆمەڵگاو خوڵقکاری سیاسی لەکەسایەتی خۆیدا کۆدەکاتەوە. کاتێك بەپشتبەستن بەم پێناسـەیە تەماشای مێژووی "PKK" و سـەرلەنوێ ڕێکخستنەوەی بکەین ئەوا چەندین فاکتـەری ئـەرێنی و نـەرێنی بەیەکەوە دەبینـین. ئەگـەر تـاوەکو ئـەمڕۆ "PKK" لەسـەر پێیانـەو دەژی، ئەمە لەسایەی ئەو کادیرە ڕەسەنانەیە کەهەریەکەو کۆتەڵێکی مرۆڤایەتییە، لەهەمانکاتدا نەگەیشتنی بەسەرکەوتنی تەواویش بەهۆی ئەو کادیرانەوە بووە کە لـەناو کێشەو گـرفتی قورسـدا دەژیـن. هـەم سـەرکەوتن، هـەم سـەرنەکەوتن، سەرچاوەکەی بـۆ کـادیران دەگەڕێتـەوە. لەکەسـایەتی کادیرانـدا گلۆڵەیـەکی زەبـەلاحی نـاکۆکی کۆمەڵایـەتی دەرکەوتۆتـەڕوو. بـەو ڕادەیـەی ئـەم ناکۆکییانـە ئاشـکراکراون، هەنـدێکیان لەژێرباریـدا رووخـاون هەندێکیـشیان بەهێزبوونـە. تراژیـدیا، قارەمـانێتی و خیانـەتی کادیران هەمووی لەناویەکدا روویـداوە، سـەرباری هـەموو هەوڵـەکانی پـەروەردەو پراکتیزەکـردن، بـەڵام دیـسان بـەو کادیرانـە نەگەیشتین کە بتوانن ڕێباز پەیڕەو بکەن. بنبەسـتبوونەکانی قۆناخـەکانی "PKK" یـی بـوون بەرهـەمێکی ئـەم ناتـەواوی و لاوازییەی کادیرانە. دیسان سەرەکیترین کێشەی پرۆسەی ئاواکردنەوەی لەبەردەسـتدایە کێـشەی هـەبوون و نـەبوونی کـادیرانی بەهێزو پێویستە.

چارەسـەرکردنی ئـەم کێـشەیە دەشـێ ڕێگـا لـەپێش ئەوەبکاتـەوە بەشـێوەیەکی سـەرکەوتووانە بەرنامـە پراکتیزەبکـرێ. لەرەوشـێکی پێـچەوانەدا بنبەسـتبوونی نـوێ سـەرهەڵدەدات. بـەکادیربوون، کـارێکی ئەشـق و تامەزرۆییـە. ئەمـەش بـەواتای کلیلبوون و وابەستەبوونێکی بەبڕیارو باوەڕییەکی بێسنوور دێت بەئامانجەکانی خۆیـەوە. ئـەو کەسـایەتییانەی خـاوەنی ئـەم خەسڵەتانە نین و دەخوازن لەرێگای ئارەزووو حەسرەتەکانی دەسەڵاتخوازی بەربەستی بکـەن بـەردەوام ڕێگـا لـەپێش ئـەنجامی نێگـەتیف دەکەنـەوە. بـەکادیربوون لەئارەزوومەنـدی زیـاتر پێویـستی بـەمرۆڤێکی حەسـرەتداری خـاوەن پێـشبینی تیـۆری و گرێدانێکی قووڵ بەپارت و ئاواکەرەوەی بونیادی پارتی هەیە. کاتێك لـەقۆناخی نوێـدا بـەرەو ڕێکخـستنەوەی کـادیران دەچـین سروشـتییە کەئـەم تایبەتمەندێتییانـە بەبناخـە دابنـرێ. هـەر ڕێکخـستنێکی کۆمەڵایـەتی، سیاسـی و ئـابووری ڕشـت دەخـوازێ خاوەنی هەمان چەمکی کادیران و هونەری ڕێبەرایەتی بێت.

لەبەشەکانی پێشووتردا جەختمان لەسەر ئەوەکردەوە لەکاتێکدا "پ.ك. ك" بـەبڕیاری سـەرلەنوێ ئاواکردنـەوە گەیـشتووە، ئـەو گرفتـە قورسـانە بەبنـەما دەگـرێ کەلەپێـشماندایە. لەکاتێکـدا بـەهادارو هێـژاترین هـەڤاڵان شـەهید دەبـن و ئەوانـەی دەمێننەوە فیداکارانە خەبات دەکەن، چـەندین تـوخمی هەڵپەرسـت، دەسەڵاتپەرسـت و چـەتە وەکـو مۆرانـە لـەناوەوە بـەهاکان دەخۆن. هەروەکو بڵێی ڕاسـتینەی کۆمـەڵگا سـەرلەنوێ لـەناو پـارت دەژێتـەوە. سـەرەڕای ئـەوەی لەهەسـتیارترین کـات و سـاتی مێژووییدا دەژین، ئەو کەسایەتییانەش کەم نین کەبەبێ شەرم داخوازییە تایبەتەکانی خۆیان و ئارەزووەکانی دەسەڵاتپەرسـتی دەسەپێنن. دیسان سەرباری ئـەوەی ئـیش و کـار بەسـەریەکتردا کەڵەکـەبووە، بـەڵام ئـەو کەسـە تەمبەڵانـەش کـەم نـین کـەزۆر لەخوڵقکاری کرێکاری ئاسایی دواکەوتووترەو رۆژی خۆیان بەسەردەبەن. هەوڵیاندا لـەرێگای چـەمکی دەستبەسـەرداگرتن پلـەو پایە بەدەست بێنن. ئەمانە هەڵوێستی منداڵانە بوون، بەڵام مەترسیداربوون.

بەپێی ڕۆحی بەرپرسیارێتی پێویستەوە لەوە تێنەگەیشتن کاتێك بـەناوی پـارت هەنـدێ دابەشـکردنی کـار ئـەنجام دەدەیـن، دەست لەئارامی خۆمان بەردەدەین و لەپێناو پاراستنی کادیرانەوە خۆمان دەخەینە ژێـر هەڕەشـەی گـەورەوە. کەچـی هەوڵـدرا لـەژێر هۆشـیاری دەرککـردن بـەو تراژیـدیا گەورانـەی دووچـاری دەبینـەوە هـەڤاڵێتی بکـەین. لـەرێگای ڕەخنـەی بەرفراوانـەوە

بانگهێشتی گیانی بەرپرسیارێتیمان کرد. سەرباری ئەوەی لەبیرەوەری هەزاران هەڤاڵی شەهید بەردەوام جەختمان لەسەر ئەوەکردەوە کەشایستەی چاوەڕوانی و ئومێدەکانی ئەو گەلە بن کەلەژێر باری کێشەی قورسدا دەژین، ئەگەرنا بەپێچەوانەکەی مێژوو لێیان نابووری، دیسان بەشێوەیەکی خوڵقکارانە شێوازی سەرکەوتنیان بەدەستنەهێنا. خراپترینیشیان ئەوەبوو کەلەگەڵ دەستپێکردنی قۆناخی ئیمرالی لەسەر میراسی "PKK" کەوتنە ناو گەمەی دەسەڵاتەوە.

لەلایەك ئەو هەڤاڵانەی ئاگریان لەجەستەی پیرۆزیان بەردەداو، ئەو گەلەی فرمێسکی خوێناوی دەباراند، لەلایەکەی دیکەشەوە گروپە دەسەڵاتخوازەکان لەبواری ناوەڕۆك و رواڵەتەوە شایستەی نەریتەکانمان نین، ئەمە ناکۆکییەکی گەورەبوو. سەرلەنوێ چارەسەرکردنی ئەم رەوشە لەناو زەمینەی پارتیبوون دەبووە راسترین هەڵوێست. بێگومان کاتێك لەسەر ئەم بنەمایە هەڵوەستە سەبارەت بەگرفتی کادیران دەکرێت لێکدانەوەو هاوسەنگییەکانی دەسەڵات حیسابی بۆ ناکرێت. بەگوێرەی ئەوەی ناتوانین تکا لەوانە بکەین کەگروپیان دروستکردووەو بڵێین وەرن با پارتیبوون ئەنجام بدەین، راسترینیان ئەوەیە تیۆری و چەمکی بەرنامەی خۆمان بخەینەروو و ئەوانەی بەشکۆمەندترین باوەڕی و هۆشیارییەوە بانگەشەی ئامادەباشی دەکەن خاوەندارێتی لەمیراسەکەمان بکەن و سەرلەنوێ شێوە بەناوەڕۆکەکەمان بدەن.

هەروەکو دەزانرێ چەندین پاڵێوراوی کادیران لەناو میراسەکەماندا هەیە کەلەبواری چەندایەتی و چۆنایەتیدا دەتوانن چەندین جار پارتی بەخێو بکەن. لەناو ئەمانەدا کۆبوونەوەیەکی خۆبەخشانەو ئازادی هەزرو ئیرادە هەنگاونان بەرەو پارتیبوونمان وەك ئەرکێك دیاریکرد. هەوڵماندا کۆمیتەیەکی سەرلەنوێ ئاواکردنەوەی دوانزدە کەسی ئاوابکەین و هەنگاوێك بەرەو پێشەوە بڕۆین. کێشەکە لەوجۆرە نییە لەمیانەی دامەزراندنێکی خێراو بەپەلە چارەسەربکرێ. هیچ دووبارەکردنەوەی ئەوە نییە کەلەرابردوودا ئەنجامدراوە. پێویستە کارکردن لەگەڵ ئەو کادیرە بەپەرۆشانە بەبناخە دابنرێ کەدەتوانن رابردوو قەرەبوو بکەنەوە، ئاییندە گەرەنتی بکەن، هیچ کەموکورتییەك ناکەنە بەهانە، دوای ئەوەی کادیرانی خاوەن ئەم چۆنایەتییە بەئەزموونی سەرکەوتووانەی پێویست تێپەڕبوون، وەك ئەندامی بنەڕەتی بەهەمیشەیی دەتوانن خەبات بکەن. ئەوانەی کەوتوونەتە رەوشی لایەن و گروپچێتی، لەمیانەی هەڵسەنگاندنێکی ڕیشەیی و رەخنەو رەخنەدان و هەوڵی پراکتیکی دەتوانن لەبارەیانەوە بەئەنجامێك بگەن. دەرك بەوەکراوە کەبەگوێرەی لێکدانەوە کۆنەکان ناتوانن کۆببنەوەو بەئاراستەی پارتیبوون بڕۆن. لێرەدا نەك نیازپاکی بەڵکو پێوانەکان دیاریکەرن. بەڵام تەواوی پەیوەندییەکان لەگەڵ گروپی بەمجۆرە نابڕدرێ, بەڵکو لەژێرچەتری کۆنگرەی گەلدا درێژە بەخەبات دەدرێ. بەمجۆرە پارتێکی دیموکراتی بەر لەهەموو شتێك دەتوانێ دیموکراسی ناوخۆی بسەلمێنێ.

مەزەندەناکەم ژمارەیەکی زۆر بۆ رێکخستنی کادیران سوودمەندو پێویست بێ. لەو بڕوایەدام 300 ــ 500 کادیری چۆنایەتی تێردەکات کەبەرنامە جێبەجێ بکات، جەماوەر بخاتە جوڵەوەو لەهەر گۆڕەپانێکدا ببێتە هێزی نوێنەرایەتی.

لەجیاتی رێکخستنێکی قاڵبگەرایی میکانیکی کادیران، سروشتییە ئەگەر رێکخستنێکی چالاك و کارا لەلایەن کادیرانەوە هەڵبژێردرێ. نەك تەنیا بۆ پڕکردنەوەی ئەرك و گۆڕەپان, بەڵکو دەبێ بۆ سەرخستنی ئەرکە چاوەڕوانکراوەکان دامەزراندن و ئەرکپێدان ئەنجامبدرێ. پێوانە ئەو ئەرکانەی چاوەڕوانی جێبەجێکردنن و ئەو کادیرانەن کەدەتوانن شایستەی بن.

بەگوێرەی پێویستی دانەیەك یان دەرزنێك کۆمیتەو نوێنەرایەتی ئاوا دەکرێ. بەڵام لەبەرئەوەی کۆمەڵکاری تایبەتمەندێتییەکی پێویستە، بەردەوام نوێنەرایەتی جووت شایانی هەڵبژاردنە. لەجیاتی رێکخستنەکانی کۆمیتەی ناوەندی، مەکتەبی سیاسی و لقەکان، ئەو ئەرك و رۆڵە گونجاوترە کەباسمانکرد. لەجیاتی ئەوەی بەگرفتە رواڵەتییەکانەوە خەریك بیت، پێویستە ئەو چارەسەرییانە هەڵبژێردرێ کەبەگوێرەی ناوەڕۆکە. هەروەکو چۆن کاتێك توانستەکانی چارەسەری لەخۆیاندا دەبینن دەگونجێ پێشنیاز بکەن، دەشێ بەدامەزراندنیش ئەرك بسپێردرێ. بەڵام فشارو ناچارکردن گونجاو نییە.

لەوچەند مانگەی پێشماندا دەتوانرێ ئەرکپێدان بۆ ئەو گۆڕەپانانە بکرێ کەپێویستییەکی زۆری هەیە. لەماوەی شەش مانگدا زۆر بەئاسانی دەتوانرێ رێکخستنی کادیرانی (100) کەسی ئەنجامبدرێ. ئەگەری ئەوە هەیە بەگوێرەی پێویستییەکان کەمتر یان زیاتر ئەرکیان پێبدرێ. پێویستە دەستپێشخەری کۆمەڵکاری و تاك لەناویەکدا بەکاربهێنرێ. رەچاوکردنەوەی خێرایی شێوازی کارکردن و بۆگەیشتن بەئاکام نیشاندانی ئیرادەی پێویست خاڵی زانراون. بەئەندازەی لێهاتوویی تیۆری و زاڵبوون بەسەر بەرنامە، شێوازی کارو خێراییەکەشی پێویستە. تەواوی جەماوەر، یەکینەکانی پاراستن، خەباتی گۆڕەپانەکانی نهێنی و ئاشکرا، بەهۆی ئەو لیستەی "تیرۆریستی" کە دەزانرێ پێویستییان بەخەباتێکی تایبەت و خوڵقکارانە هەیە. دەبێ شێوازی ژیان و کار، هێزی جۆش و سەرنجراکێشان لەدەوروبەری خۆی بڵاوبکاتەوە. شێوازەکانی سووککردن و بڵاوە پێکردن بەلانی کەم هێندەی ئاژاوەگێڕی مەترسیدارە.

بەکورتی سیاسەتی کادیران و بەسەرداچوونی کارو پراکتیك, تەنانەت لەمیانەی بچووکترین رێکخستنیشەوە هەڵوێستی هەرەراستە. بەئەندازەی خۆبەخشی خەباتکردن لەناو دیسپلینێکی نموونەیی مەرجە. لەناو میراسی قارەمانێتیدا لەگەڵ گەلێکدا سەری رێیگرتووە کەهەڵساوەتە سەرپێیان و بەحەسرەتەوە چاوەڕوانی ئازادییە. لەدوای ئەزموونێکی گەورەو پراکتیکێکی شیتەڵکراو چوونە سەرکار, بەو ئەندازەیەی جێگای جۆشوخرۆشە، ئەوا خەباتێکی بەرهەمدارو هەڵوێستێك وەك مەرج دەسەپێنێ, کەسەرنەکەوتن پەسندناکات. سەرکەوتن لەجێبەجێکردنی ئەرکەکان بەئەندازەی ئەو بەڵێنانەی دراوە، پتەوترین پێودانگە کەناوەڕۆکی راستەقینەی کەسایەتی دەخاتەڕوو.

گرفتێکی دیکەی گرێدراو بەرێکخستنی ناوکی پارتی، سەبارەت بەمەسەلەی پەیڕەوی ناوخۆیە. قاڵبی گشتی دەزانرێ. دەشێ لەماوەی دیاریکراودا کۆنگرە ببەسترێ، لەکۆنگرەکاندا سەرۆك و کۆمیتەی ناوەندی یاخود ئەنجوومەنی بەڕێوەبەرایەتی هەڵدەبژێردرێ، کۆمیتەی ناوەندی دەستەیەکی کارگێڕی بەرتەسك لەناوەخۆی هەڵدەبژێرێ، ئەمانەش سکرتێری گشتی و یاریدەدەرەکانی، دەستە ناوەندییەکان، کۆمیتەی کۆمەڵکاری و خۆجێییەکانی خوارووتر و یەکینەکانی، لقە جەماوەرییەکانی رێکخستن و رێکخستنە سەکسیۆنەکان ــ دەشێ سەبارەت بەپارچەو وڵاتان بێ ــ لەخۆوەدەگرێ. لەرەوشێکی وەهادا نیم هەڵسەنگاندنی ئەرێنی یاخود نەرێنی دەرهەق بەم مۆدێلە بکەم. بەڵام لەئەزموونەکانی رابردوودا دەزانین کەجاران بەردەوام وەك رێگایەکی بەدەوڵەتبوون بەکاردەهێنرا، زیاتر پەرەی بەدەستڕۆیی خۆی دەدا، لایەنی دیموکراسی کارا نەدەکرد. ناڵێین ئەم مۆدێلە تەنیا ئەم ئەنجامەی لێدەکەوێتەوە. ئەوەی دیاریکەرە تیۆری و بەرنامەیە، ئەگەر پەیڕەوی ناوخۆ بەتەنیا وەك ئامراز نەبینرێ، ئەگەر وەك ئامرازی میکانیزمی پراکتیزەکردنی بەرنامە ببینرێ و بەمجۆرە رەفتاری لەگەڵدا بکرێ زۆر بەسانایی دەشێ بەرەو دیموکراتیزەبوون بچێ. ئەمەش مەسەلەیەکە پەیوەندی بەناوەڕۆکی کادیرانەوە هەیە. تیۆری، بەرنامە، کادیر، پەیڕەوی ناوخۆو میکانیزم هەرهەمووی لەناو یەکپارچەیی گشتگیردایە.

بەگوێرەی واقیعی کوردستان دەشێ هەر پارچەیەك پێویستی بەرێکخستنی تایبەت هەبێ. پارتی هەر پارچەیەك نەدەتوانێ تەواو سەربەخۆ بێ، تەواو بەناوەندەوە گرێدراو نەبێت, بەڵکو دەشێ شێوازی سەکسیۆنی نیوگرێدراو گونجاوبێ. دەشێ دەستەی پەخش و راگەیاندن، دەستەی ئەکادیمیای زانست و هونەرو دەستەی مافپەروەری و دیسپلین و... هتد وەك نموونەی دامەزراوە ناوەندییەکان نیشانبدرێ. دەشێ وەك یەکینەکانی ژنی ئازاد، یەکێتی لاوانی دیموکراتی، سەندیکاکان، هەرەوەزییەکان، کۆچبەرەکان، جووتیاران، کاسبکاران و خاوەن کارەکان و....هتد بیر لەلقەکانی رێکخستنی جەماوەری بکرێتەوە.

بۆ بەڕێوەچوونی میکانیزمی دەستەکان (ألهیئات) رێبەرنامە بەرتەسکەکان و دەستپێشخەری کۆمەڵکاری و تاکەکەسی خاڵی پێویستن.

وەك رێساكانی میكانیزم و كاروباری ناوخۆ سەبارەت بەبابەتی پەیڕەوی ناوخۆ دەتوانرێ هەڵوێسته لەسەر مۆدێلی دیكەش بكرێ، لێرەدا تەنیا بەئامانجی سەرنجراكێشان لەئاستی پێشنیازكردندا خواستمان ئاماژە بەهەندێ بۆچوون بكەین.

ئاماژەكردن بەهەندێ خاڵ سەبارەت بەبابەتی "پارتی ئازادیخوازی ژنانی كوردستان ــ PAJK" بەگرنگ دەبینم كەدەرهەق بەسیاسەتی كادیران پێویستی بەهەڵوێستێكی تایبەت هەیە. لەو بڕوایەدام كە "PAJK" پێویستی بەهەبوونی نوخبەیەكی كادیران هەیە. زۆر لەوەپتر كەمەزەندە دەكرێ. كێشەی ژن رۆڵی كلیل دەبینێ لەچارەسەركردنی تەواوی كێشەكانی دیموكراتیزەبوون، ئازادی و یەكسانی، تەنانەت گرفتەكانی ژینگەش. بەگوێرەی ئەوەی ناتوانین بەیەكجار هەموو ژنان ئازادبكەین، ئاشكرایە پێویستە سەرەتا لەسەر كادیران پەیڕەو بكرێ. نوخبەی "PAJK " كەخۆی ئازاد نەكردبێ، ئایا چۆن دەتوانێ بەكێشەترین ژن و پیاوانی جیهان ئازاد بكات؟. چەندین هەوڵەكانی دیالۆگ و چارەسەركردنی من دەرهەق ئەم بابەتە دەزانرێ. دەبێ ئاماژە بەوەبكەم كەلەو لایەنەوە قووڵتر بوومەتەوەو بڕواكانی خۆم تۆكمەو پتەوتركردووە.

رووبەڕووی راستینەی ژنێكین كەبەدرێژایی مێژووی شارستانییەت وەك یەكەمین چین، رەگەزو نەتەوەی كۆیلە دەركەوتووە. داخستنی (بەستنەوەی) لەناو سۆزانیخانەی تایبەت و گشتی و پراكتیزەكردنی شێوەكانی ئەم كۆیلایەتییەیە. فشار سەرچاوەكەی جەستەیی (بایۆلۆژی) نییە، بەڵكو سەرچاوەكەی كۆمەڵایەتییە. دەزگای ژنایەتی ــ مێردایەتی لەمیانەی شێوەكانی لەسەردەمە جیاوازەكانی شارستانییەتدا دژ بەژنان و تەواوی كۆمەڵگا بەكارهێنراوە. رەنگدانەوەی شێوەی ئیمپراتۆری سیاسی لەناوماڵدا مێردە. مێرد بەرامبەر بەژن بەردەوام رۆڵی دەسپۆتی بچووك دەبینێ. ئەمە هیچ پەیوەندییەكی بەنیازی كەسێتی تاكەوە نییە. پێویستە وەك پێدراوێكی شارستانییەت دەركی پێبكرێت.

بەدەستەوەگرتنی ئازادی ژن لەكولتووری دایكی ـ ماڵیكەر (خوداوەندە دایك) كەلەمیانەی شۆڕشی كشتوكاڵدا ئاستێكی باشی بڕی، دەشێ راستتربێ. هەرلەبەر ئەم هۆكارە وێناكردنی میتۆلۆژی سێیانەی خوداوەندە "ژن ــ فریشتە ــ ئافرۆدیت"م هەڵبژارد تاوەكو خەیالی ژن, كچی ساویلكە نەڕووخێنین، ئەوا بەگەورەیی، رێزو جوانی ژن ناگەین. بەگوێرەی پێودانگەكانی شارستانییەت پیاو سەرچاوەكەی ئیلاهییە و ژن لەتەواوی پێودانگە ئیلاهی، فریشتەو جوانی خستووە.

چەندە كۆن و جێگیریش بووبێ, تەنانەت وەك چەمكێكی نامووس لەناو هەمووتان كارابێت ــ بە ژن و پیاوەوە ــ، بەڵام چەمكی ئیستاتیكای (جوانی) ژیانی شۆڕشگێڕیم، لەگەڵ ئەمجۆرە كولتوورەی ژنایەتی و مێردایەتی ناگونجێ.

هەروەها هەوڵی روونكردنەوەی چەمكی تایبەتی خۆم سەبارەت بەدایك دابوو. بەگوێرەی من تاوەكو ئێستا بەبەراورد لەگەڵ پیاو, ژن زیاتر بەرامبەر سروشت هەستیارە. بەجۆرێك لەجۆرەكان پیاو بەردەوامی ژنە. هەروەكو مەزەندە دەكرێ ناوەند نییە. پێدراوە زانستییەكان بەم ئاراستەیە دەچن. راستینەی ئەو چەوسانەوەو فشارە مەزنەی بەسەر ژندا سەپێنراوە, وەهایكردووە تاڕادەیەكی مەزن رووخساری راستەقینەی بشارێتەوەو بیكاتە شتێكی دیكە. گووتەی مۆدەی پیاوان سەبارەت بەژن كەلەژێر ناوی ئایین، فەلسەفە، تەنانەت زانست و هونەردا ئەنجامدراوە بەباس و روونكردنەوەو شێوازێك گەیشتووە بڕوا ناكرێت.

ئەمە هەڵوێستێكی هێندە نارەسەن و زۆردارانەیە, ژنی ناچاركردووە ئەو بابەتانە بپەرستێ كەهیچ باوەڕی پێی نییە. من كەئازادیخوازێكی راستەقینەم و هێزەكان هاوسەنگ دەكەم، نابێ چاوەڕوانی ئەوە بكرێ بەشداری گەمەكانی شارستانییەت بكەم، یان پەسندی بكەم. هەروەكو چۆن بەجیهانی خوداوەندە پیاوەكان دڵخۆش نەبووم، زۆرباش لەراستییەكەی و ناوەڕۆكەكەی تێگەیشتووم. دەبێ بزانرێ كەبەشداری ئەم بۆچوونەش ناكەم كەجیهانێكی ئیلاهییە. ئەو ئیلاهیبوونانەی وەك لەدەوڵەت، ئایین، سیاسەت، هونەرو زانست رەنگدەداتەوە تەنیاكاتێك لەلایەن منەوە شیكرانەوە ئەوكاتە سەرنجراكێش دەبن. شانبەشانی ئەوەی ئیلاهیبوونی ژن سەیرو سەرنجراكێش دەبینم پەی بەوەش دەبم كەمەردایەتییەو دیاردەیەكە بەدیهاتنی

قورسه. بەڵام لەوباوەڕەدام تاوەکو پشت بەئازادی ژن و ئەو هێزە نەبەستین کەمسۆگەری دەکات، ئاستەمە لەناو تەمەنێکی هێژای ئاشتیخوازی، جوانی و هەستیاردا بژین. بەپێچەوانەوە پیاوێتییەك لەسەربنەمای کۆیلایەتی ژن بێت، هەروەکو سەردەمی تەمەنی منداڵیم تاوەکو ئێستاش بەسەیرو قێزەونی دەبینم. نابێ چاوەڕوانی ئەرێکردنی ئەم قێزەونییەم لێبکرێ.

لەوانەیە ئەو دیاردەیە بەردەوامییەکەی دیاربکات کەبەئەشق بەناو دەکرێ. بەهەرحاڵ وردەوردە دەرك بەوەدەکرێ کە لەسیاسەتی کادیرانی ژندا ئەشق دەچەسپێنم. لەولاوەی رەهەندی رەگەزی هەوڵدراوە ئەم هەڵوێستە لەناو چەمك و بیرۆکەی کولتووری، سیاسی و ئازادی و یەکسانی پێشبخرێت. شانبەشانی رزگاربوونی ژن لەژێر کۆت و بەندی کولتووری کۆیلایەتیدا، پێویستی بەپێناسەیەکی ئەشق هەیە کەلەمیانەی راوەستەیەکی یەکسان و ئازاد و هاوسەنگییەکی دیموکراتی گۆڕەپانی سیاسی بەدیهاتبێت و رزگاربوون لەکولتووری پیاوسالاری لەخۆوەبگرێ. ئەمە هەڵوێستێکە پەیوەندی سۆزانی (فحوش) رەتدەکاتەوە کە لەنێوان باڵادەستی تامەزرۆیی زایەندی و رووکەشی پیاوو کۆیلایەتی ژنێتی پێشکەوتووە. پێویستە دەرك بەو ئیلاهیبوونە بکرێ کەدەبێ لەنێوان ژن ــ پیاو هەبێ و، ئاستەمە ئەمە لەژێر سایەی شارستانییەتی چینایەتی بەتایبەتیش سیستەمی سەرمایەداری بێتەئاراوە. مەبەستمان لەئیلاهیبوون ئەو هێزەی تێگەیشتنی ژیری سۆزداری و ئەنالیتیکی مرۆڤە کەبەجۆش و خرۆشێکی مەزنەوە هەستی بەخۆیکردو پەی بەچیرۆکی گەردوونی بیست ملیار ساڵی کرد ـــ بەگوێرەی دواپێدراوە زانستییەکان ـ. ئەو سروشتەیە کە هەستی بەخۆیکردووە. پێدراوە زانستییەکان ئاماژە بەوەدەکەن. کاتێك دەڵێم ژن گەردوونی و ئیلاهییە مەبەستم ئەم واتایەیە. ئەو واتایەی هەندێ جار لەجیهانی هونەر، سیاسەت، زانست و شۆڕشەکاندا رەنگدەداتەوە، کاتێك لەپەیوەندییەکانی ژن ـ پیاو رەنگدەداتەوە، دەشێ باس لەئیلاهیبوونی پەیوەندییەکە بکەین. پێویستە بەمجۆرەبێ. لەگەڵ ئەوەی ئایینەکان هەست بەمەدەکەن، بەلام لەبەرئەوەی زیاتر ناسنامەی کۆمەڵایەتی ئایدیۆلۆژیای پیاوسالارین، لەمیانەی بەلاوەنانی ژندا, لەراستیدا زیانێکی گەورە بەو ئیلاهیبوونەش دەگەیەنن کەبانگەشەی بۆدەکەن. هەوڵ و کۆششی ئێمە بۆ ئەوەیە بەشێوەیەکی دیموکراتی، ئازادو یەکسان ئەم خوداییەی نێوان هەردوو رەگەز بخەینەڕوو. لەبەرئەوەی روونکردنەوەی زیاتری پێناسەکەی ئێرە شوێنی نییە, کۆتایی پێدێنم.

کەوایە جۆری ئەو پەیوەندییەی لەرۆژگاری ئەمرۆماندا زاڵە ئایا لەگەڵ ئەم پێناسەیە دەگونجێ؟ بەپێچەوانەوە ئایا لەمیانەی ئامرازە بکوژەکانی دەستی کەوەك تەوری رۆما وایە، لەگەڵ گووتە ساختەکانی خۆشەویستی کوشتاری بەکۆمەڵی ژنان و پەیوەندی ئەنجامنادرێ؟ ئایا شێوازی پیاوی بەراز ئاسا سەرهەڵنادات؟ ئەو پەیوەندییەی ژن ــ پیاوی رۆژگاری ئەمرۆمان کەهەوڵی رەواپێدانی دەدرێ لەوانەیە لەسەرووی شێوە قێزەونە دەمامککراوەکانی کۆیلایەتییەوە بێت.

پێویستە لەژێرڕۆشنایی ئەو واتایە نزیکەی 300 کادیری (نوخبە) PAJK هەڵسەنگێنرێ کە لەگەڵ چەمکەکانی ژنەخوداوەند، فریشتەو پەری بگونجێ. ژنە خوداوەند (خوداوەندە ژن) گوزارشت لەو ژنە دەکات کەدەرکی بەراستینەی گەردوونی خۆی کردووە، لەهاوسەنگی هێزی دیموکراتیدا تەواو لەشوێنی خۆی جێگیربووەو، ئازادی و یەکسانی لەپەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکانیدا پەیڕەودەکات. ئاشکرایە بەرامبەر ئەم ژنە پیاو جورئەت ناکات ژنێتی و باڵادەستی بەرامبەر بسەپێنێ، تەنیا دەتوانێ رێزو خۆشەویستی خۆی بۆ روونبکاتەوە، ناتوانێ بەزۆرەملێ چاوەڕوانی پەیوەندی رێزو خۆشەویستی و تەنانەت زایەندی بێت. دەبێ ئەمە وەك پرەنسیپێکی سەرەکی ئەخلاقیمان دەرکی پێبکرێت کەکاتێك لەمیانەی هێزی هاوسەنگی دیموکراتی خۆی کرد بەکەسایەتییەکی ئازادو یەکسان، پێویستە چاوەڕوانی رێزو خۆشەویستی بێت لەوژنەی خاوەنی هەمان پێوانەیە. کاتێك ئەم پرەنسیپە ئەخلاقییە پەیڕەوکرا، دەشێ باس لەو دیاردەیە بکەین کەبەئەشق ناودەبرێ، ئەمەش بوویەرێکە لەمیانەی قارەمانێتی تێکۆشانی ئازادی و یەکسانی دیموکراتییەوە پێشدەکەوێت. هەرجۆرە هەڵوێستێکی

دیکە خیانەتکردنە بەرامبەر ئەشق. کاتێك خیانەت لەئەشقیش بکرێ خوڵقکاری و سەرکەوتن بەدینایەت. لەریزەکانی "PKK"دا ئەشقێکی راستەقینە لەرێگای قارەمانێتییەکەوە بەدیدێت کەبەسەرکەوتن خۆی سەلماندبێ.

کەواتە دەتوانین چ ناوێك لەو راکردنانە بنێین کەژن و پیاو بەجووتە ئەنجامی دەدەن؟ دەتوانین وەك خۆسەلماندنی ئەو ناسنامەیەی کوردان هەڵیبسەنگێنین کەکۆتایی پێهاتووە. ئەمە رەوشێکی تراژیدی پڕ لەئێشە کەچەندین هەڤاڵانی 40 ــ 50 ساڵیمان هەم لەناو پەیوەندی کۆیلایەتی کلاسیکیدا ناژین، هەم سەبارەت بەرێبازی ئەشق خاوەنی هزرو پراکتیك نین. تەنانەت بەناویەکداچوونی کۆمیدیاو تراژیدیایە. هەندێکیان هەروەکو بڵێی شێت و هاربوونە. هەندێکیان کاتێك وەك ژن و پیاو دێنە لای یەکتر تێردەبن, هەندێکیان لەخەودا...، هەندێکیشیان هاوسەرێتی وەك بابەتێکی سیاسی دەسەپێنن. هەندێکیشیان لەبەرئەوەی رێگری لەئارەزووەکانیان کرا، نارەزاییبوونێکی بابەتییان بەرامبەر تەواوی ئەرکە شۆڕشگێڕییەکانیان نیشاندا. بەکورتی چاوەڕوانییەکانی سیستەمی زاڵیان سەپاند. لەو هەڤاڵانە تێدەگەم. بەڵام ئێمەی پیاوان و ژنان کەبەگەرمترین ئەزموونەکانی ژیاندا تێپەڕین، بەڵێن و پەیمانی ئازادی و یەکسانیمان بەیەکتردا. سوێندمان خوارد کە ئەم بەڵێنەمان تەنیا لەوڵاتێکی ئازادو کۆمەڵگایەکی دیموکرات پێکدێت. ناتوانن نکوڵی لەوەبکەن کەبۆ پەیوەستبوون بەبڕیارو سوێندەکەمان هەمووجۆرە هەوڵ و کۆششێکم دا.

دەتوانم لەناو ئەم پێناسانەدا پێشنیازی "شەڕی ئەشق" بکەم. پیاوان بەگشتی گومان لەوەدەکەن کاتێك ژن بەسەربەخۆ بەجێبمێنێ هەبوونێکن بۆ هەمووجۆرە خراپییەك کراوەن. ئاشکرایە کەفشارو زۆرداری هەزاران ساڵ لەژێر ئەم هەڵوێستەدا شاراوەیە. بڕوای من بەرگری لەپێچەوانەکەی ئەم هەڵوێستانەی پیاوسالاری دەکات. دادوەری، ئازادی و یەکسانی پێشکەوتنێکی دیاردەگەراییں کەزۆربەفراوانی لەسروشتی ژندا دەژین. هەروەها تادواڕادە ئاشتیخوازە. تەواو پەی بەوە دەبات کەتەنیا دەشێ لەمیانەی پێشخستنی ئەم چەمکانەدا ژیانێکی واتادار بێتەئاراوە. لەچەمکی جوانیشدا هەستیارو بالاترە. دیسان لەبژارەکانیدا سەپاندنی فشارو بێدادی لەمیانەی شەڕ، پێچەوانەی سروشتەکەی و شێوازی بەکۆمەڵگابوونییەتی. دەرککردن بەتەواوی ئەم مەسەلانە گرێدراوی تواناکاری جولانەوەی ئازادی ژنانە. چەندە ئازادانە بجووڵێتەوە، بەو ئەندازەیە دەتوانێ بژاری جوان، دادوەرانەو یەکسان بکات، هەربۆیە بەرجەستەکردن و بەژیانیکردنی چەمکەکانی یەکسانی، دادوەری و جوانی لەناوکۆمەڵگادا بەشێوەیەکی چڕو توندوتۆڵ بەئازادی ژن تێپەڕدەبێت.

پیاوێتییەك بڕوای بەخۆی هەبێت نەك کۆسپ بۆ ئەم شێوازەی ئازادی ژن نانێتەوە، بەڵکو دەبێ بزانێ بەفیداکارترین شێوە یارمەتی و هاوکاری بکات. پێویستە لەجیاتی گووتەی ژنی من، فورسایی بداتە سەرگووتەی ئەو ژنەی پێویستە ئازادببێت. لەرەوشێکی وەهادا دەشێ هەلومەرجەکانی دیاردەی ئەشق دیاریبکرێ. بەرلەهەموو شتێك بۆئەوەی ژن ماڤی هەڵبژاردن بەتەواوی بەکاربێنێ یەکەمین مەرج ئەوەیە لەئازادی و یەکسانیدا لەگەڵ پیاو بەهێزێکی هاوسەنگ بگات. لەم پێناوەشدا بەدیهاتنی دیموکراتیزەکردنی تەواوەتی کۆمەڵگا مەرجێکی دیکەی لەپێشینەیە. دووەمیان، پێویستە پیاو بەلاوەنانی ئەو پێوانانەی بالادەستی هەزاران ساڵی دژبەژن پەسندبکات کەلەخۆی و کۆمەڵگای پیاوسالاریدا جێگیربووەو، بەمجۆرە لەگەڵ ژن بەهەمان هێزی هاوسەنگ بگەن. ئاشکرایە ئەم تێکۆشانەی ئازادی, دیموکراتی و یەکسانی کە لەم پێناوەدا ئەنجامدەدرێت تاك زیاتر لەدیاردەو چەمکی ئەشق نزیکدەکاتەوە. ئەمەش بەرلەهەموو شتێك بەنکوڵیکردنی ئەشقی سیستەمە پێدراوەکان تێپەڕدەبێت.

دەشێ مەردایەتی راستەقینە لەناو ئەم پێناسانەدا واتاداربێ و جێگای خۆی بدۆزێتەوە. رێز لەپەیوەندیداربوون و مەیلی ئەشقی ئەمجۆرە کەسایەتییانە دەگیرێ. کوڕو کچە ئازاو مەردەکانمان کەخۆیان دەخەنە ناو ئاگرەوە لەهەمانکاتدا ئاگادارییەکە بۆئێمە سەبارەت بەخیانەتکردن لەئەشقەوە. ئەوان بۆ گەلەکەمان و وڵاتەکەمان هەم پرەنسیپ، هەم پەیڕەوکار، هەم قارەمانە

راستەقینەکانی پەیڕەوکردنی ڕێسا پیرۆزەکانی ئەشقن. بەلانی کەم پێویستە ئێمە هێزی ڕێزگرتنمان بەرامبەر ئەم قارەمانانە نیشانبدەین. دەزانم کەئەم پێوانانە زۆر قورسن. بەڵام ئایا چی هەیە لەوە قورستربێ کە لەناو کڵپەی ئاگر بسووتێی !. ئەشق ئەو راستینە دژوارەیە کەدەمانخاتە جەنگەوە. دەشێ ئەو کەسایەتیانە لەناو PAJK سەرهەڵبدەن کەدەخوازن بەمجۆرەبن. لەبەرئەوەی نیشانەکانی ئەوەم بینیوە ئەم هەڵسەنگاندنانە ئەنجامدەدەم. بەلانی کەم دەبێ لەپێش ئەوکەسانە نەبینە بەربەست کەدەخوازن پێهەڵگرتنی بەمجۆرە ئەنجامبدەن و ببنە خاوەن ژیانێکی مەزن. باگفتوگۆ بکەن، خۆیان فێربکەن و پەروەردە بکەن، لەمێژووی نەفرەتلێکراوەوە بۆ مێژووی ئازادی قەڵەمباز ئەنجامبدەن. ڕێساکانی ژیانی ئەشق، خۆشەویستی و ڕێزگرتن پێشبخەن. بابڕیار لەسەر هەمووجۆرە ڕێکخستن و پراکتیکێك وەربگرن. با لەبەستنی کۆنگرەوە تادەگاتە کۆبوونەوەی رۆژانە سیستەمی خۆیان ئاوابکەن. بەهێزی راستەقینەی ئەشق بگەن. ئایا شتێکی لەمە هێژاو بەهادرتر دەبێ؟PAJKیك بەم هێزە گەیشتبێت گرفتێك نامێنێ نەتوانێ چارەسەری بکات. ئەرکێك نامێنێ نەتوانێ ئەنجامیبدات.

ئەوانەی خۆشمانی لەگەڵدابێت، لەوانەیە کەسانێك بڵێن ئەمجۆرە چەمکەی ئەشق لەراستینەی کوردو کوردستان ناژی. ئاماژە بەوەدەکەم کەئەم بۆچوونە شایستەی مێژووی گەلەکەمان نییەو لەگەڵی ناگونجێ. دابونەریتی داستانەکانمان لەگەڵ ئەو پێناسانە دەگونجێ کەمن پێشمخستن. واتە داستانەکانی مەمێ ئالان، مەم و زین و دەروێشی عەبدی کەلەچیاکانی بۆتان، سوبحان و شەنگالی نزیکمان روویداوە چەندەی بڵێی نزیك بەئیلاهیبوونن.

لەوانەیە بەهەنووکەییکردن و گونجاندنی داستانەکانی ئەشق لەگەڵ رۆژگاری ئەمڕۆمان زەحمەت بێ. هەروەکو دەزانرێ من و هەڤاڵانی شەهید بەشێوەیەکی قارەمانێتی، فیداکارانە خەباتکارێتی (کرێکاری) ڕێبازی ئەشقمان جێبەجێکرد. گوایە ئەوانەی ئارەزوویان لەئەشقە ئەگەر تاکو ئێستا لەبەهای ئەم هەوڵ و کۆششەم تێنەگەیشتوون یان کوێرن، یان فەسادو یاخود ساختەکارو خیانەتکارن. لەپێناو ئەشقدا چیترمان لێ چاوەڕوان دەکرێ؟.

لەئەرکە شۆڕشگێڕییەکاندا هیچ بەدوای بەدەستهێنانی سەرکەوتن ناڕۆیت، دواتر دەڵێی ئارەزووم لەپەیوەندی بەستنە !. ئاشکرایە کەئەمە هەڵوێستێکی بێشەرمانەیە. لەکوردستان ئەشق بەو رووداوانە ناچێ کە لەفیلمەکانی هۆلیۆدو یەشیلچام دەبینرێ. بەئەندازەی بلیمەتی و دانایی سەرکەوتن پێویستی بەخوداوەندە ژن و پیاوەکان هەیە. تەنانەت چۆلەکەکانیش لەو شوێنانە هێلانە دروستدەکەن کەدەستی بیانیانی نەگەیشتوێ. ئایا ئەشق دەتوانێ هێلانە لەناو ئەو دڵ و شوێنانە دروستبکات کەتاقوڕقوڕاگە داگیرکراوە؟ هەرهێزێکی پەنای دەبەیتەبەر سەرەتا نازانم چی لەئەشقەکەت دەکات. ئەو ئەزموونەی پێیدا تێپەڕبووم نیشانیدام: بەبێ خیانەتکردن لەئەرکە شۆڕشگێڕییەکان، ئاستەمە بتوانی لەگەڵ ژنێکی سیستەمدا بژیت. دەشێ هاوسەرێتی هەرزان لەریزەکانماندا هەبێ. من ئەمە وەك پەیوەندییەکی کۆیلایەتی شرۆڤە دەکەم کەدەخوازێ بەردەوامی بەهەبوونی جەستەیی (نەوەیی) خۆی بدات. تاکە مەرجی ناوزەدنەکردنی ئەم هەڤاڵانە بەخیانەتکار، جێبەجێکردنی ئەرکە شۆڕشگێڕییەکانیانە بەشێوەیەکی سەرکەوتووانە. ئەگەر ئەرکە شۆڕشگێرییەکانی بخاتە خزمەتی ئەم پەیوەندییانەی، ئەوەی رووەدات خیانەتە. تاڕادەیەکی مەزن مێژووی کوردان لەرێگای ئەم شێوازەی پەیوەندییەوە نقوومی خیانەتکراوە. رەخنەیەکی دیکە ئەوەیە هاوسەرێتییەکی سووك و هەرزان لەسەر حیسابی لەناوچوونی ئەشق پێکدێت. من هێشتا لایەنگری ئەنجامدانی شەڕی ئەشقم. ئەمە تەمەن و سنوور نانانسێ. هەروەکو جەختم لەسەرکردەوە کێ ئەشق بۆئاستی تامەزرۆیی زایەندی بێنێتە خوار، کەواتە خیانەتی لێکردووە. لەهەلومەرجی تێکۆشانماندا ئەشق ئەو باوەڕییەی ئومێد، حەسرەت، ئیرادە، هێزی تێگەیشتن، لێگەڕینی جوانی، بوێری و فیداکارییە لەئەرکەکانماندا کەتاوەکو دوایی بەشێوەیەکی شەرەفمەندانە لەشەڕو ئاشتیشدا پێویستییەکن. شەڕی وڵاتپارێزی، ئازادی و ئاشتی شەرەفمەندانە کەشەڕی ئەشقیشە لەراستینەی PAJK دا ئەو هێزە دەدۆزێتەوە کەبۆ سەرکەوتن پێویستە؛ ژنی ئازادو پیاوی ئازاد دەخولقێنرێن.

ب ـ لەڕێکخستندا ئەوەی بەئەندازەی پارتێك تەنانەت زیاتریش وەك دەزگایەك پێویستە کۆما گەل (کۆنگرەی گەل)ە. بەگوێرەی رەوشی بەرجەستەی کوردستان "کۆنگرەی گەل" وەك رێکخستنێکی سەرەکی چەترئاسای گەل پێویستی بەپێناسەیەکی تایبەت بەخۆی هەیە. ئەگەر لەزۆر لایەنەوە هەوڵی پێناسەکردنی بدەین، بەر لەهەموو شتێك کۆنگرەی گەل بەگوێرەی راستینەی پارتێك واتایەکی جیاوازتری هەیە. لەکاتێکدا بواری ئایدیۆلۆژی پارتەکان لەپێشە، کۆنگرە لایەنی سیاسی لەپێشە. گوزارشتی ناسنامەی ئەو گەلەیە کەهۆشیاربۆتەوە، داوای مافەکانی دەکات و لەناو کاروانی ئازادیدا بەڕێوەدەچێت. ئایدیۆلۆژیا، چین، رەگەز، نەتەوە، هزرو باوەڕییەکەی هەرچییەك دەبێت بابێت ئۆرگانی هاوبەشی بڕیارو چاودێریکردنی هەرکەسێکە کەئازادی بۆ وڵات و دیموکراسی بۆکۆمەڵگا بخوازێ. پەرلەمان نییە. لەگەڵ ئەوەی ئۆرگانێك نییە یاسای کلاسیك دەربخات، هێزی هەربڕیارو چاودێریەکیشە بۆ ئەوەی گەل لەناو یەکسانی و ئازادی ببێتە خاوەن ژیانێك. ئۆرگانێکی هەم یاسایی، هەم سیاسییە، گەورەترین ئۆرگانی گەلە کە لەتیشکۆی دەوڵەتدا ناخولێتەوە. لەگەڵ ئەوەی ئۆرگانێکی دەوڵەت نییە، بەڵام ئۆرگانێکی ئەلتەرناتیفی دەوڵەتیش نییە. لەسەرووی ئەو دەزگایانەوە دێت کە بۆ چارەسەرکردنی گشت کێشەکانی کۆمەڵگا پێودانگە دیموکراتییەکان بەبنەمادەگرێت. بوارەکانی ئابووری، کۆمەڵایەتی، سیاسی، یاسایی، ژینگەیی، راگەیاندن و خۆپاراستن, کە لەجیاتی ئەوەی دەوڵەت ببێتە هێزی چارەسەری قورستری کردەوە، ئەم ئۆرگانە ئەرکی وەرگرتنی بڕیاری پێویست و چاودێریکردنی پراکتیزەکردنێتی، لەناوەوەو دەرەوە بەرزترین هێزی موخاتەبی گەلە.

دەبێ ئەو هەلومەرجە مێژوویی و سیاسییانە باش پێناسەبکرێ کەکۆنگرەی گەلی لەکوردستان هێنائاراوە. لەکاتێکدا لاوازی بۆرژوازی میللیگەرایی و پێکهاتە نادیموکراتییەکەی ئامرازێکی بەڕێوەبەرایەتی لەجۆری کۆنگرەی گەلی کردە پێویستییەك، لەهەمانکاتدا هەبوونی دەوڵەتێکی نەتەوەیی سەرکوتکەر کەبەرامبەر دیموکراسی هەستیار نییە دەزگایەکی هاوشێوەی کردووە بەپێویستییەك. نابێتە دەوڵەتی گەل، بەڵام وەك ئۆرگانی بڕیاری دیموکراسی گەل کۆنگرەکەی مەرجە. روونتر بڵێین بەگوێرەی ئەوەی لەچارەسەرکردنی کێشەی نەتەوەیی کوردستان دەوڵەتی میللی نابێتە ئامرازی چارەسەری گەل، سیستەمی کۆنگرە وەك گونجاوترین ئامرازی چارەسەری دەمێنێتەوە. بەگوێرەی ئەوەی لەژێر هیچ هەلومەرجێکدا گەل ژیانی کۆیلایەتی جاران پەسندناکات، هەروەها لێگەڕینی دەوڵەتی میللییش مەترسی قووڵکردنەوەی بێچارەیی لەخۆوە دەگرێت، ئەوا گونجاوترین ئامرازی چارەسەری دیموکراتییانە کۆنگرەی گەلە.

سەرەکیترین پرس کەپێویستە پرسیار بکرێ ئەوەیە، ئایا دەشێ دەوڵەتی نەتەوەیی و دیموکراسی گەل بەیەکەوە لەئارادابن. لەچەندین وڵاتی ئەورووپاو پێکهاتەی فیدراڵی ئەمریکا چەندین نموونەمان بەرچاو دەکەوێ کە وەڵامی ئەرێنیمان (پۆزەتیف) دەدەنەوە. هەرچەندە دەوڵەتی میللیگەرایی بۆرژوا، بەشێوەیەکی زێدەڕۆ سنوورەکانی دیموکراسی بەرتەسك بکاتەوە، دیسان گۆڕەپانێکی گرنگی دیموکراسی بۆ گەل دەمێنێتەوە. دەوڵەتەکانی حوکمڕانی سەرکوردستان، لەسەرووی هەمووشیانەوە تورکیا، بەهۆی پێکهاتەی ناوەندی (یونیتار)ی سنوورنەناسیان، شانسێکی ئەوتۆ بۆ ئیرادەی دیموکراسییانەی گەل ناڕەخسێنن. گوێپێنەدان و بەرکەنارکردن سیاسەتی سەرەکی ناوخۆیە. ئەم رەوشەش بەردەوام یاخیبوون و سەرکوتکردنی گەل لەگەڵ خۆی دێنێتەئاراوە. بەئامانجی کردنەوەی ئەو گرێکوێرەیەی هاتۆتە ئاراوە، دەبێ دەسەڵات و هێزی بڕیارگرتنی کۆنگرەی گەل پێشبخرێت. تاوەکو دەوڵەتە حوکمڕانەکان بەرەو رێککەوتن دێن، بەردەوام پێشخستنی دەزگا دیموکراتییەکانی گەل کەلەدەرەوەی دەوڵەتن ئەرکێکی دەستلێبەرنەدراوە. هەنگاونەنان بەئاراستەی میللیگەرایی و ئاواکردنی دەوڵەتێکی رکابەر، پێویستی بەملکەچکردن بۆ ستاتۆی هەنووکەیی نییە. بەپێچەوانەوە بۆئەوەی ململانێی میللیگەرایی دوولایەنە بەربەست بکرێ، بەردەوام پێویسی بەپێشخستنی کۆمەڵگای مەدەنی و ئامرازەکانی دیموکراسی هەیە. تەنیا هێشتنەوەی کێشە گەورەکانی کۆمەڵگا بۆ ئەو دەوڵەتەی پێشتر ئاواکراوە یان تازە ئاوادەکرێ رێگا لەپێش زیاتر گەورەبوونیان دەکاتەوە. بەسانایی دەوڵەتی

تـازە ئاواناكرێـت، ئەگـەر ئاواشـبكرێت نـاتوانێ كێـشەكان چارەسـەر بكـات. بیـست و دوو دەوڵـەتی عـەرەبی ئـاواكرا: كێـشەكانی عـەرەب لـەجارانیش قورسـتر بـۆوە. ئـەو كێـشانەی دەوڵەتـە نەتەوەییـەكانی ئـەوروپا خوڵقانـدییان، تـەنیا لـەرێگای یـەكێتی ئەوروپاوە كەوتۆتەسەر رێڕەوی چارەسەری. وڵاتە یەكگرتووەكانی ئەمریكا گوزارشت لەیەكێتی دەوڵـەتی 52 ویلایـەت دەكـات. واتە زۆربوونی دەوڵەت لەچارەسەركردنی گرفتـەكان زیـاتر، رۆڵـی زیـادكردنی كێشەكان دەبـینێ. دیـسان كاتێـك دەوڵـەتی كۆن توانــستی چارەســەركردنی بەدەســتەوە نــەما، ســەرەكیترین ئــامرازی چارەســەری پــەنای دەبردرێتەبــەر كــۆنگرەی گەلــە كەدیموكراسییەتێكە لەتیشكۆی دەوڵەتدا نییە.

وڵاتـە پێـشكەوتووەكان دوای ئـەزموونی شـەڕێكی درێژخایـەن ئـەم مۆدێلـەیان پێشخـستووە. دەوڵەتـەكانی دیكـە هێـشتا لەدەرككردن بەم شێوازەی چارەسەری دوورن. ئەم شێوازە بەقەرەبوودان لەدەوڵەتی ناوەندی لەقەڵەمدەدات. لای ئـەوان تـاوەكو رزیـن و پووكانـەوە درێـژەدان بەدەوڵـەتی نەتـەوەیی ناوەنـدی بـەواتای وڵاتپـارێزی و وابەسـتەیی پیرۆزدێت بەدەوڵەتەكـەیان. هـەروەكو لەیۆگـسلافیا، ئێـراق و تەنانـەت دوورگـە بـچووكەكەی قـوبرس بینـرا، ئـەمجۆرە چـەمك و بیرۆكانـە لەكۆتاییـدا رووبـەڕووی ئـەنجامێكمان دەكاتـەوە كەچـاوەڕوانی نـەدەكرا. كۆمـاری توركیـا هێـشتا لەتێگەیـشتنی رۆڵ و ئـەركی دیموكراسـی دووره. بەردەوام وەك ركابەرێكی خۆی دەبینێ. سەرباری ئەوەی لەدامەزراندنی كۆماردا كوردان ئەندامی بنەڕەتی بوون، بـەڵام كۆمار لەو باوەڕەدایە كەلەرێگای نكوڵیكردنەوە لەكێشەكە رزگاری دەبێت. ناخوازێ لەرۆڵی مێژوویی و ئەمڕۆی كوردان تێبگات و دانی پێدابنێت.

بەسووربوونەوە دووەمین مۆدێلی ئێراق و یۆگسلافیا دەسەپێنرێ. لەمەشدا بڕوای بەگەورەیی وڵات و هێـزی سـەربازییەوە هەیە. كەچی ئەگەر ئـەوە بـەراوردبكرێ كەبـەگوێرەی ئـەوەی ئێرلەنـدای بـچووك بەرامبـەر ئینگلتـەرا، چاچـانەكان بەرامبـەر روسیا چـیانكرد، ئـەوا باشـتر دەرك بـەرۆڵی كـوردان دەكـات. كاتێـك بـە ئەنـدازەی بـەردەوام نـەبوون و كورتخایـەنی رێگەچارە سەربازییەكان بـەها قورسەكەشـی رەچاوبكرێت، ئـەوا دەرك بەوەدەكـەن كەپێشخستنی رێگەچارەی دیكـە چـەندە بایەخـدار و گرنگە. چل ساڵ قوبرس لەناو بێچارەییدا هێڵدرایەوە، چ دەسكەوتێكی لێكەوتەوە؟ زیانـەكانی هێنـدە زۆرن كە لەژمارنایەن.

لەكاتێكـدا بـەرەو چارەسـەری كـۆنگرە دەچـین، پێویـستە بەشـێوەیەكی كاریگـەرو سـەرنجڕاكێش رۆڵـی سـتراتیژی كـوردو كوردستان نیشانی دەوڵەت و كۆمەڵگای توركیا بدرێ. ستاتۆیەكی كوردستان كەبەرامبەر توركیا بەكاربهێنرێ بـەردەوام دەبێتـە كێشە، زیانی ئابووری و هەڕەشەیەكی سیاسی و سەربازییە. ئەمە مسۆگەر بووە كاتێك دەوڵەتی فیدراڵی كوردی میللیگـەرایی ــ خێڵایـەتی لەباشـووری كوردسـتان ئـاوابكرێ ئـەوا كاریگەرییەكـەی هەمیـشەیی دەبێـت. هەربۆیـە سـتاتۆی ئێـستای كوردسـتان بەخێرایی بەو رەوشە گەیشتووە كەدژی كۆماری توركیا كێشە بخوڵقێنێ. ئەگەر رێگەچارەی دیموكراتییانە نەگیردرێتەبەر ئەوا بزووتنەوە نەتەوە پەرستییەكان دەبنە ناچارییەك. قۆناخێكی بەمجۆرەش دەبێتە ئیسرائیل ـ فەلەستینێكی نوێی پەنجا ساڵی. ئەمجارە ئەوەی لەزووەوە لەئێراق روویداوە، هەروەها ئەو مەترسییەی كە لەئـەنجامی ئـەزموونی "PKK" لـەتوركیا روویـداوە هـەروەكو دەزانـرێ دژواربـوو، ئـەمجارە لەمیانـەی ئامادەكـاری و پلاننامـەی بـەرفراوان بەشـێوەیەكی بـەربڵاوترو دژوارتـر دەكەوێتەگەڕ. لەوانەیە دەوڵەت بڕوای بەسیاسەتی باوی سەركوتكردن بێ. بەڵام تەواو نـازانرێ كـەپرۆژەی رۆژهـەڵاتی نـاوینی گـەورە چـی لەگـەڵ خـۆی دێـنێ. سـەری بـۆ هـەرجۆرە مەترسـییەك كراوەیـە. وەرگـەڕانی رۆڵـی سـتراتیژی كـوردان بەرامبـەر بەتوركیا، ئەنجامی زۆرگرنگ لەگەڵ خۆی دێنێ. چـەندین گفتوگـۆو داواكـاری سـەبارەت بـەتوركیا دەكاتـە رۆژەڤ. كاتێـك ئەمـە رەچاوبكرێ كەتەكتیكی سەركوتكردن و خەڵەتاندن خێرا ئەنجامگیرنابێ، ئەوا ئاشـكرایە كەهەڵگیرسـانی ئـاگرێكی نـوێ دەبێتـە مەترسییەكی چاوەڕوانكراو, ئینجا ئەمە كورتخایەن بێ یان درێژخایەن.

ئیتر لەمە بەدواوە دەبێ ئەوە پشتگوێ نەخرێ و رەچاوبکرێ کەهەر هێزو دەوڵەتێك لەسەرووی هەمووشیانەوە ئەمریکاو ئیسرائیل رۆڵی ستراتیژی کوردان هەڵدەسەنگێنن. ئاسوودەبوون لەمیانەی پەسندکردن و سەپاندنی تیرۆریستی "PKK" بەسەر دونیا خۆخەڵەتاندنە. بە پێچەوانەوە ئەمە هۆشیارکردنەوەی جیهانەو سەبارەت بەتورکیا کردنیانە بەخاوەن داواکاری. ئایا لەم پێناوەدا قەرەبووی سیاسی و ئابووری کەم پێشکەشکرا؟ ئاشکرایە کە ئەمە رێگایەکی چەوتە. هەروەها کوردان بەهیچ شێوەیەك شایستەی ئەمجۆرە مامەڵەیە نین. دیسان پێشکەوتنێکی سامناکتر، لەم زووانە شتیتری دێتەسەر ئەو دەوڵەتە فیدراڵییەی تورکیا لەپێناو شەڕکردن دژی بزووتنەوەی ئازادی کە "PKK" رێبەرایەتی دەکات دیاری هێزە خێڵایەتییەکانی کوردانی کرد. لەباکووریش بۆئەوەی کوردان نەبنە لایەنگرو هەواداری "PKK"بەوە نەوەستا کەنزیکەی سەد هەزار جاشی مووچەدار چەکدار بکات، بەڵکو لەناو دەوڵەتدا پێگەیەکی زۆریش بەسەرپەرشتیاری تەریقەتە میللیگەرا سەرەتاییە دواکەوتووەکان بەخشی. ئەم هێزانە دەرفەتی دروستبوونی دووەمین ئێراق دەرەخسێنن. هەروەها ئەمە لەگەڵ تەواوی بنەماکانی کۆمارگەرایی و دیموکراسی ناکۆکە. کوردستانێك کەئابوورییەکەی ئیفلیجکراوە ئەگەر بەرامبەر تەواوی ئەم گۆڕانکارییانەی نەتەقێتەوە چی بکات؟.

لەقۆناخی ئیمرالیدا بۆ بەلاوەنانی ئەم داسەپاندنە بێواتایە هەوڵ و کۆششمان دا. نازانرێ تا چ رادەیەك دەرك بەمەکرا. حکومەتە نوێکەی پارتی دادو گەشەپێدان (AKP) بەشێوەیەك کێشەکە بەبێدەنگی تێپەڕدەکات کەهیچ حکومەتێك نەیتوانیوە. وەها مەزندە دەکات لەمیانەی بەجێکردنی هێزی تەریقەتی نەقشبەندی لەناو دەوڵەتدا دەتوانێ کێشەی کورد بەربەست بکات. لەهەڵبژاردنەکاندا دەوڵەت هەمووجۆرە یارمەتییەکی بەم هێزانە بەخشی بۆئەوەی هەڵبژێردرێن. هەڵەیەکی ستراتیژی دەکرێ، کاتێك لەم زووانە ئەنجامەکەی بەدەرکەوت بەرپرسیارەکان دەکەونە رەوشێك ناتوانن حیساب بدەن.

لەتورکیا کۆسپی گەورە خرایە بەردەم لێگەڕینەکانمان بۆ چارەسەرییەکی دیموکراتییانەی هاوبەش، ئاشکراش بوو کەدەوڵەت سەرچاوەکەی بوو. هەم لەناوەوە هەم لەدەرەوە کۆسپ خرایە پێش یەکێتی هێزە دیموکراتییەکان. لاتەریککردنی دیموکراسیخوازەکانی کوردانیان وەك پێویستییەکی ئاسایشی میللی لەقەڵەمدا. تەواوی ئەمانە هەڵەیە؛ سووربوونە لەسەر پاراستنی ستاتۆو بێچارەیی. وەها مەزندە دەکەن گەلی کورد ناتوانێ رێگای خۆی دیاری بکات. چاوەڕوانی ئەو رۆژە دەکرێت لەژێر سایەی برسێتی و ستەمکاریدا تەسلیم ببێت. هێزەکانی ئاسایش و دیپلۆماسی تاوەکو ئێستا لەپێناو ئەم ئامانجەی شانبەشانی ئابووری و سیاسەت، سیاسەتە کۆمەڵایەتییەکانیش پراکتیزەدەکەن. هەموویان لەژێر سایەی یەك ستراتیژیدا، لەمیانەی دووڕیانی یان تەسلیمبوون یان مردن گەل رووبەڕووی یەکتر دەهێڵێتەوە. حکومەتی A K P هێزی ئایین و تەریقەتەکانیشی خستۆتە سەر ئەم سیاسەتە. ئەو ئاستەی پێیگەیشتووە هەم هاندەرو بزووێنەرە، هەم سووربوون لەسەر چەقبەستبوون نیشاندەدات. تەواوی بانگەوازییەکانی "ئاشتی و چارەسەری دیموکراتییانە" بێ وەڵام مایەوە. هەڵوێستێك کە لەهیچ بزووتنەوەیەکی هاوشێوە چاوەڕواننەکراوەو سوودی بۆ هەموو لایەنێك هەیە بێ وەڵام مایەوە. ئومێدیان یەکینەکانی ئەمریکا لەئێراق و پارچەبوونی "PKK" بوو. کاتێ چارەسەرییەکی دیموکراتییانەی هاوبەش پێشنەکەوێت، ئەو چارەسەرییەی دەکەوێتەگەڕ پۆزەتیف ترینیان دەبێتە پێشخستنی دیموکراسی خۆمانە, لەمیانەی هێزی خۆییەوە، ئیتر ئەوەی دەکەوێتە رۆژەڤ رێگەچارەی کۆنگرەیە.

پێویستە گەلی کوردستان لەتەواوی پارچەکان و دەرەوەی وڵات لەپێناو چارەسەری کۆنگرە سەفەربەر بێت. لەو چوارچێوەیەی پێناسەکرا بەرامبەر بەدواگروپی دەرکەوتووە کۆبوونەوەی کۆنگرەی نائاسایی کۆنگرەی گەل جێگای باسە. کۆنگرە بەشێوەیەکی بەرفراوان گۆڕانکارییە ناوخۆیی و دەرەکییەکان هەڵدەسەنگێنێ. بڕیارەکانی پێویست سەبارەت بەمەسەلە

ئابووری، کۆمەڵایەتی، سیاسی، یاسایی، ژینگەپارێزی، راگەیاندن و پاراستنی خود وەردەگرێ. کۆنسەیەکی بەڕێوەبردن ئەرکدار دەکرێت. چاوەڕوانیکردنی پارچەبوون خەیاڵێکی پووچە.

ئیتر لەهەر پارچەیەکی کوردستاندا بەتەواوی ئەو هێزەی هەیەتی لەپێناو چارەسەری, کۆنگرە خەبات دەکات. لەجیاتی ئەو پەرلەمانە نیشتمانییەی داخراوەو پارتە سیاسییەکانی قەدەخەکراون بەڕێوەبەرایەتییە خۆجێییە دیموکراتییەکان سەفەربەردەکرێت.

لەهەر گوندو گەڕەکێك یەکینەکانی بەڕێوەبەرایەتی خۆیی هەڵدەبژێردرێ و دەکرێتە بەرپرسیار.

لەمیانەی رێگەچارەی دیموکراتییانەوە تەواوی ژیانی گەل رۆشندەکرێتەوە. رێگە درێژخایەنەکانی چارەسەری نیشاندەدرێ. هێزی بڕیاری کۆنگرە لەژێرسایەی هەلومەرج و تواناکاری گونجاودا پراکتیزە دەکرێ. چەندەی بکرێ پەروەردەی خودی گەل ئەنجامدەدرێ. گەل وەك سوالکەرێکی دەوڵەت بەجێناهێڵرێت. دەرفەت بەو یاریانە نادرێ کە لەرێگای برسیکردنەوە گەل راو دەکات. کاتێك هێرش بکرێتە سەر مافەکانی مرۆڤ و ئازادییە کولتوورییەکان خۆی دەپارێزێ. چۆلکردنی گوندی نوێ بەربەست دەکرێ، ئەوانەی پێشتریش چۆلکرابوون سەرلەنوێ ئاوەداندەکرێنەوە. لەرێگای هەمووجۆرە هاوکارییەکەوە تەگبیر بەرامبەر بەبرسێتی وەردەگیردرێ. لەهەموو بوارێکەوە رێکخستنی نوێ پێشدەخرێت. هەنگاو بۆرێکخستنێکی بەرفراوانی کۆمەلگای مەدەنی دەهاوێژرێ. قوتابخانەکانی پەروەردەی دیموکراتییانە لەهەر گۆڕەپانێکی نیشتەجێبوونی دانیشتوان سەبارەت بەبابەتی دیموکراسی گەل پەروەردە دەکات.

رێگەچارەی کۆنگرە لەگەڵ هەر دەوڵەتێك بۆچارەسەری ئامادەدەبێت. لەجێگای فشاری میللیگەرایی و نکوڵیکردن، بەسووربوونەوە ئاشتی و برایەتی بەبناخە دادەنێت، ئەوبژارانە دەسەپێنێ کەجوداخوازی و توندوتیژی لەخۆوە ناگرێت. هەروەها ئەوە نیشاندەدات کەبەرامبەر هەر هێرشێك دەتوانێ خۆی بپارێزێ. تەواوی ئەم کۆششانە نەك جوداخوازی, بەڵکو بەواتای تۆکمەکردنی یەکێتییەکی راستەقینەدێت. بەسووربوونەوە جەخت لەسەر ئەوەدەکرێتەوە کەبەرپرسیارانەترین رێگایە بۆ دەرفەت نەدان بەتراژیدیای نوێ. چەندەی دەوڵەتەکان هەوڵی سەرکوتکردنی ئەمجۆرە کۆششانە بدەن، ئەواخۆی بەهێزتر دەکات و وەڵام دەداتەوە. ئەو گەلەی لەژێر هەلومەرجێکی زۆر سەختدایە لەهەموو کاتێك زیاتر بەرێکخستەیەو خاوەن هۆشیارییەو چالاکی دیموکراتییانەی خۆی بەرزدەکاتەوە. تائەو رادەیەی نەکەوێتە ناو هەوڵەکانی میللیگەرایی و پیلانگێڕی، لەئەنجامدانی هەمووجۆرە چالاکییە کۆمەڵایەتی، سیاسی، یاسایی، هونەری، راگەیاندنی و پاراستنی خود دوودڵ نابێ. لەکاتێکدا هێڵە گشتییەکانی قۆناخی نوێ بەمجۆرە دیاریدەکەین کەبەرێگەچارەی کۆنگرە پێناسەمان کرد، ئەوا بەرلەوەی تراژیدیا سەرهەڵبدات بانگەوازی بۆهەرکەسێك دەکەین هەستیاربێ و لەپێناو چارەسەری کۆمەك بکات و رۆڵ ببینێ، ئەمەش بەئەرکێکی مێژوویی دەبینین. شانبەشانی ئەو کورتە هەڵسەنگاندنەی سەبارەت بەپێناسەو پێشکەوتنی کۆنگرەی گەل ئەنجامماندا پێویستە بەشێوەیەکی وردتر هەندێ بابەت تاوتوێ بکەین.

مەسەلەی یەکەم، کێشمەکێشی دەسەڵاتی ناوخۆیە کە لەیەکەمین کۆبوونەوەی کۆنگرەی گەلدا دەستیپێکردووە. لەکاتێکدا گۆڕانکاری ـ وەرچەرخانێکی مەزنی تیۆری، سیاسی و پراکتیکی بۆ چارەسەری دیموکراتییانە رەخساوە. ئەو هەڵوێستانەی سەریانهەڵداوە، بەشێوەیەکی زۆر بوێرانە رووندەبێتەوە کەلەراستیدا دەرك بەوە نەکراوە کەسیاسەتی دیموکراتییانەو سیاسیبوون لەناو "PKK"دا بەچ واتایەك دێت و یاخود چۆن بەلاوەنراوە. پێشتر جەختم لەسەر ئەوەکردبۆوە ئەوجۆرە شێوازەی ئەزموونی سیاسی کەبۆتە مولکی چارەگە تەمەنێك پێویستی بەشیکردنەوەیەکی چڕو رەخنە ــ رەخنەدان هەیە. هێزی ئەم هەڵوێستە پێڕپێریەتی دەسەڵات (احباب چاوشی) نیشاندەدات کەرێسا ناناسێ، گوێ بەهەلومەرج نادات، دەرك بەوە

ناکات چی لێدەکەوێتەوە، لەناوەڕۆکدا سیاسی نەبووەو ئەماتۆرە. تایبەتمەندێتی ئەو کەسایەتییانەش نیشاندەدات لەجیاتی سەرکەوتن لەئەرکەکاندا خۆی دەخاتە ناو قاڵبە ئایدیۆلۆژییەکان، یاخود خۆی خستۆتە ناو ئارەزووی هەرزانەوە.

لەم هەڵوێستانەدا بیانی و بێ ئاگا نیم. دەشێ وەك بەردەوامی هەڵوێستی ئەو کەسایەتییانە ببینرێ کە لەپێکهاتەی یەکەمین گروپی ئاواکردنی "PKK"دا ئەم شێوازانە دەستیپێکرد، لەدوای راگەیاندنی پارت بەردەوام بوو، لەقۆناخی 15 ی ئاب کەوتوونەتە ناو هەڵوێستێکی تادواڕادە کەیفی (میزاجی)یەوە کەتائێستا رووننەکراوەتەوە، لەقۆناخی 15 ساڵەی شەڕیشدا بەهیچ جۆرێك بەرپرسیارێتییان جێبەجێنەکرد. هەڵەی منیش ئەوەیە، لەژێرناوی "رزگارکردنیان" تادواڕادە بەشێوەیەکی هەڤاڵێتی لەچوارچێوەی راستینەی دەزگاو رێساکان هەڵوەستەم لەگەڵ کردن. بەردەوام لەمیانەی لۆژیکی "دەبنە خاوەن ئەزموون و چاك دەبن" لێیان نزیکدەبوومەوە. ئەنجام ئەو رەوشە بوو کەتێیکەوتم.

دیسان لەقۆناخی ئیمرالیشدا بەهەڵە هەڵسەنگاندنی رەوشی من، لەمن زیاتر بۆ ئەوکەسانە جێگای ئێشەو پەژارەیەو بەهایان دەکەوێ, کە کەوتوونەتە ناو ئەم هەڵوێستانەو بەهەرزانی بوونەتە ئامراز. کەچی ئاگادارم کردبوونەوەو چەندین نموونەم نیشاندابوون. دوای پارچەبوونی لاشەم دەتوانن هەندێ شت بکەن؛ هەندێ شتیش هەیە لەژێر خاکیش بم ناتوانن ئەنجامی بدەن؛ دیسان دووبارەی دەکەمەوە ئەی نەمگوتبوو: تەنیا بتوانم هەناسە بدەم هەندێ شت هەیە ناتوانن بیکەن. شاخەکان لەدوو بواردا کاریگەریان هەیە: هەم بۆ ئازادکردن، هەم بۆ بەئاژەڵکردن. دیارە لایەنی ئازادکردنەکەی بەهەڵە هەرسکراوە. هەم "PKK"، هەم دەوڵەتە پەیوەندیدارەکانم ئاگادار کردبۆوە. یاریکردن بەمن سوودی بۆهیچ کەسێك نابێ. هەرگیز لەو ناسنامەیەم ناکەومە گومان کەلەبەرامبەر راستییەکان هەرشتێکی لەتوانایدا بووبێت کردوویەتی. هەرچەندە وەکو یەکێکی پێچارەو داماو ببینرێم، بەڵام داخوازی ئەوەشم کردبوو تاوەکو بزانرێ کە وەها نیم. هەروەها داخوازی زانینی ئەوەشم کردبوو ئەگەر بەشان و شەوکەتیش نەبێ، ناتوانرێ بەبێ کەرامەت دابنرێم. بەڵام لەپێناو شێوازی شەڕو ژیانی خۆیان لەهۆش خۆ دەچوون. دیسان دەردەکەوێت ئەوەی بەشێوەیەکی پێگەیشتوو و ئاقڵانە رەفتاری کردووە خۆم بووم، هەر دەبووایە خۆم بم.

راستینەی کۆنگرەی گەل بەردەوام دەبێت کە لەدەرەوە دەوڵەتەکان، لەناوەوەش "لایەنەکان" خواستیان لە پەلوپۆی بخەن، بادەوڵەتەکان بۆدواتر بەجێبهێڵێن. ئەوانەی خۆیان بەلایەن بەناو دەکەن نابێ بۆ ساتێکیش لەبیربکەن کە تاکە شتێك دەتوانێ رزگاریان بکات. ئەویش راستینەی سەرکەوتنە لەجێبەجێکردنی ئەرکەکانی سەرشانیان. کارچەندە قورس، گرنگ یاخود سادەو بێ بایەخ بێت، بەپیرۆز پەسندکردنی لەپێناو سەرکەوتنە. من بانگەشەی ئەوە دەکەم: تۆ بڵێی ئەوانەی رێگایان لەپێش ئەم رەوشە کردۆتەوە خاوەنی ئەو مەردایەتییەبن بۆ تاکە رۆژێکیش بێ بۆرزگارکردنی کەرامەتی شۆڕشگێڕی خۆیان بەهای ئەو خەبات و کۆششەمان بزانن کەئەنجاممانداوە؟ لەکاتێکدا من لەکونێکی دوو سانتیمەتری بەئاستەم هەناسە دەدەم و لەپێناو ئەو بەهایانە لەشەڕی پاراستنی کەرامەتی گەلەکەمان هەوڵی ژیاندەدەم، بەهەزارو یەك زەحمەتییەوە هەوڵدەدەم یەکێتی و ئارامی و پەیکەرو ئیرادەم پەرتەوازە نەبێ ـ رووبەڕووی ئەو زەحمەتییانەی تەنانەت ناقوڵاترین کەسایەتیش دوای سێ رۆژ کۆتایی بەژیانی خۆی دێنێ ـ تۆبڵێی ئەم هەڤاڵانە چۆن کەرامەتی خۆیان دەپارێزن، بەشێوەیەکی ئاقڵانەو هەوڵێکی سەرکەوتووانە دەتوانن ئەنجامی بدەن؟.

لەم پێناوەدا بیرمان کردەوەو پێشنیازمان کرد. بڕوام بەوە هێنابوو لەمیانەی بەدەزگابوونێکی لەجۆری کۆنگرەی گەل لەنوێبوونەوەیەکی راستەقینەدا سەردەکەون و کەرامەتیان دەپارێزن، چاوەڕوانیم دەکرد. پێویستە شتێکی دیکەشتان بێنمەوە یاد: گوایە ئەمجۆرە شەڕانەی دەسەڵات پیسترین مردن لەگەڵ خۆیدادێنێ. باهیچ ئارەزووی لێنەکەن. لەکاتێکدا ئەرکی مەزنی بەقەدەر شاخیان لەپێش وەستاوە، ئایا مرۆڤ دەتوانێ ساتێکی خۆشی بۆ ئەم "یاریانەی بێزەنتییەکان" تەرخان بکات؟.

جارێکی دیکە لەمیانەی گووتەکانی تاوانبار ــ بێتاوان، تەنانەت سیخوڕ ــ ئاژاوەچی و کودەتا بیانوو نەبیننەوەو شتەکان روونمەکەنەوە. تەنانەت بەمجۆرەش بێت، نابێ پێرەو لەپەلوپۆخستنی چارەنووسی گەلێك بێت. دووچاری سەدان نموونەی بەمجۆرە هاتم. بەلام نەمهێشت تاکە لەکەیەکیش بەئەرکەکانی ئەو ساتەوەختە بکەوێ. هیچ کەسێك بەئەنقەست ناکەوێتە ئەم شەڕەوە کەدەزانێ دەیدۆڕێنێ. ئەم لایەنانە کاتێك بە ئەنقەست کەوتنە ناو شەڕێك کەنەك تەنیا خۆیان، بەڵکو هەموو کەسێك و گەلەکەمان دووچاری زیان و دۆڕاندن دەکات چ ئومێدێکیان هەبوو؟ تەنانەت لایەنێك سەرکەوێت، لەخیانەت خراپتر بیریان لەوە کردۆتەوە کە ئەم دەسکەوتانەی چۆن هەرِاج دەکات؟

لایەنی سەیرتری مەسەلەکە ئەوەیە، چۆن جورئەتیان کرد بەناوی من، لەناو گۆشگیریدا بمخەنە ناو گۆشەگیرییەکی دیکە کەتێگەیشتنی ئاستەمە. پێویستە ئەو ناسنامانە خۆیان بناسن و بەشێوەیەکی راست ئەم مەسەلەیە روونبکەنەوە. مرۆڤ چۆن ئەو دایکەی شیر بردەکات کە رۆژانە مەمەی دەمژێت؟ باسی چیرۆکی شەڕی خۆم بۆکردن لەگەڵ دایکم. دەرکی پێدەکرێت و هۆکاری مێژوویی خۆی هەیە. ئەی هۆکاری ئەم هەڤاڵانە چییە؟ نەدۆست نەدوژمن شتێکی لەبارەی بێ بەهابوون و بێ بایەخی من نەگوتووە. ئەی ئەم ناسنامانە پشتئەستوور بەکێ و بەچی باسی بێ بایەخیم دەکەن، یان دەخوازن وەهام لێبێت؟ وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارانە بۆ پێشکەوتنیان زۆر گرنگە.

بەبیر ئەوکەسانە دێنمەوە کە کەوتوونەتە ناو ئەم رەوشەوە، یان لەوانەیە بەزانینەوە یان نەزانینەوە بکەونە ناو پێگەیەکی هاوشێوەوە. بەشداریکردن لەدۆزی کەرامەتی گەل پێویستی بەمرۆڤی شەرەفمەند، خۆبەخت و خاوەن بانگەشەهەیە. ئەم توانستەیان نەبێت بالەسەرەتاوە بەشداری نەکەن, پلەوپایە وەرنەگرن. باهیچ کاتێك لەبیرنەکەن کەگەڕان بەدوای کورسی و دەسەڵاتخوازی دوژمنایەتیکردنی دیموکراسییە، بەبێ پایەش نەوەستن. چونکە ئەویش نەبوونی بانگەشەیە. نکوڵی لەوەش دەکەن کە بەشێوەیەکی گونجاو رەفتار لەگەڵ دیموکراسی نەکراوە؟ دەرفەتی بەدوا داچوونی هەندێ گۆڕانکاریم بۆرەخسا. ئەو پێڕەوانەی پراکتیزەکراون، تەنانەت پادشاکانیش پەیرەوی ناکەن. شکاندنی ئیرادەی گەلێکی ئامادە چۆن روونەکرێتەوە؟ چۆن دەتوانن تاوەکو ئێستا لەمیانەی داخراوبوون بەرووی دیموکراسی لەناو ئێمەدا بژین؟ ئیتر پێویستە لەدیموکراسی تێبگەن. گەورەترین کادیرە کۆنەکانی تورکیا لەمیانەی دیماگۆژی و دەسپۆتیزمەوە ناتوانن سەربکەون. لەرێگای ئەو هەرزەکارانەوە چیتان لەدەستدێت کەهێشتا مووشیان لێنەهاتووە؟ بەزەحمەتییەوە ئەم دێرانە دەنووسم. دەخوازم لەمجۆرە شرۆڤانە رزگارم بێ.

دڵنیام کەئەم هەڤاڵانە لەجێگای من بووانایە چل جار یەکێکی وك منیان پاکتاودەکرد؛ بەڵام من دیسان لەگەڵیاندا درێژە بەکاروانەکە دەدەم. بەڵام ئەوەشی لێ زیاددەکەم: یاری لەگەڵ من مەکەن. چونکە بەشێوەیەکی سامناك پەرێشان دەبن.

لەرەوشێکی وەهادا نیم بتوانم روونکردنەوەی زێدە سەبارەت بەچەندایەتی و چۆنایەتی کۆنگرە ئەنجامبدەم. جگە لەوانەی ئاماژەم پێکردووە دیسان پێشنیازی خۆم سەبارەت بەهەڵبژاردنی ساڵانەی سەرۆکایەتی دووبارە دەکەمەوە، دوای ئەوەی دووخول لەسەریەك هەڵبژێردرا، تەنیا دوای تێپەڕبوونی دوو ساڵی دیکە دەتوانێ خۆی کاندید بکاتەوە، ئەمەش وەك حوکمێکی گرنگی پەیرەوی دیموکراتییانەی دەبینم. ئەگەر ساڵانەش نەکرێ، دوو قۆناخ گونجاوە. بەڵام لەپارتی و ئەو دامەزراوانەی پێویستی بەپسپۆڕی هەیە دیاریکردنی ماوە پەیوەندی بەرەوش و پێگەی کەسایەتییەوە هەیە.

ئەنجامدانی کۆبوونەوە گشتییەکانی ساڵانەی کۆنگرە لەچەند هەفتەیەکی مانگی نیساندا بەگوێرەی نەریتە مێژووییەکانیشمان گونجاوە. ئەم پێشنیازەش دووبارە دەکەمەوە. ئێستا یان لەداهاتوو دەتوانرێ شارێکی کۆنگرە دەستنیشان بکرێت. ئەمەش هێزو جددیەتی کۆنگرە دیاری دەکات. دەستەکانی کارگێڕی، دیسپلین و سەرۆکایەتی مەسەلەیەکی گشتییە کەلەلایەن کۆنگرەوە هەڵدەبژێردرێ. لەهەڵبژاردنی دەستەی کارگێڕی دەبێ گرنگی بەپێوانەکان و ئاستی بڕیاربوونی

هەڵبژێردراوان بدرێ. بەشێوەی حەوت کۆمیتە پێشنیازی خەباتی کارگێڕی (بەڕێوەبەرایەتی)م کردبوو. دەتوانێ هەم لەناوەوە هەم لەدەرەوە ئەندامەکانی هەڵبژێرێ. جگە لەمە لەو قۆناخانەی کۆنگرە لەحاڵەتی کۆبوونەوەدا نییە، بەرامبەر بەو حەوت کۆمیتەیەی خەبات دەکات، دەتوانێ حەوت کۆمسیۆنی ئامادەکردنی بڕیار لەناوخۆیدا هەڵبژێرێ. ئەمانە لەسەربنەمای لێکۆڵینەوە کۆمەك بەبڕیارو چاودێریکردن دەکەن، پێشنیاز ئامادە دەکەن. بەگوێرەی تایبەتمەندێتی هەر کۆمیتەیەك دەشێ ڕێکخستنەکانی لەشێوازی کۆمەڵە، فوتابخانەو یەکینەکانیان پێوەگرێبدرێت. بەشێوەی هەرەم ئاسا بەرەوخوار دەتوانرێ گرێدراوی کۆمەڵی فوتابخانەو یەکینەکان، بەگوێرەی بنەماکانی، ناوچە، خۆجێیی، گەڕەك و گوند یەکینە ئاوابکرێن. لەهەموو دیموکراسییەکدا پێویستی بەکۆمۆنەکانی گەڕەك و گوندەکان هەیە. لەمیانەی ئەم قاڵبانەی ڕێکخستنەوە تاکێکی جەماوەر نامێنێ کە کۆنگرە دەستی پێنەگات و ڕێکینەخات. بەگوێرەی ڕەوش دەتوانێ ڕێگا یاسایی و نایاساییەکان تاقیبکاتەوە. دەبێ یاساییبوون بەبناخە وەربگیرێت. تەنیا لەمیانەی ڕێکخستنی کۆنگرەوە دەتوانرێ ئیرادەی پارت بەجەماوەری بکرێت. دەشێ یەکینەکانی پاراستن وەك ئەو یەکینانە پێناسەبکرێن کەگرێدراو بەبڕیارەکانی کۆنگرە پێشدەخرێ و دەپارێزرێ. پەیوەندی لەگەڵ پارتە یاساییەکان دەشێ لەئاستی هەوادارییدا بێت. بەڕێوەبردنی دامەزراوە یاساییەکان لەرێگای فەرمانەوە ڕاست نییە. جێگیربوون و دابەشکردنی ئەندامەکان بەگوێرەی بنەماکانی ئەرك و ئاسایش ئەنجام دەدرێ و بڵاودەکرێتەوە. تەواوی ئەم مەسەلانە بەگوێرەی پێداویستییە پراکتیکییەکان بەفراوانی ڕووندەکرێتەوەو تاوتوێ دەکرێ، لەمیانەی هەڵسەنگاندن و بڕیاری بەجێ پڕچەك و بەهێز دەکرێ.

دووەمین مەسەلەی گرنگ سەبارەت بەچۆنییەتی بەردەوامکردن و چارەسەرکردنی ناکۆکی و پەیوەندییەکانی نێوان هێزەکانی چارەسەری کۆنگرەو هێزەکانی دەوڵەتە لەکوردستاندا. دەبێ بەبایەخەوە ئاماژە بەوەبکەین کەئەو ڕێسایەی تاوەکو ئێستا لەشەڕەکانی دەسەڵاتدا پەیڕەوکراوە ڕێسای "یان هەموو یان هیچ" بووە. زۆرکەم ڕێگا بەدەسەڵاتی دوولایەنەو دەستڕۆیی دیموکراتییانە دراوە. کەچی ئەوەی پێویستە سروشتی و ئاسایی بێت بەیەکەوە ژیانی هێزەکانی دیموکراسی و دەسەڵاتە لەناو گشتی پەیوەندی و ناکۆکییەکانی نێوانیان. لەراستیدا بەشێوەیەکی باو راستینەی کۆمەڵگا بەمجۆرەیە. بەڵام دانیپێدا نانرێت. بەشێوەیەکی کۆکراوە گوزارشتکردن و پراکتیزەکردنی تابلێی چارەنووس ئامێزانە دەبێت. لەهەڵمەتی 15ی ئابدا ئێمەش لەسەربنەمای ڕێسای "یان هەموو یان هیچ" رەفتارمان کرد. ئەمڕۆ لایەنەکان باشتر دەرك بەوەدەکەن کەئەمە پێڕەوێکی ڕاست نەبووە. پێکەوە ژیانی هێزەکانی دەوڵەت و کۆنگرە لەهەمان وڵاتدا پێویستییەکی هەلومەرجەکانی ئەم سەردەمەمانە.

نەدەوڵەتەکان بەرۆژێك و دەساڵ کۆتاییان پێدەهێنرێ، نەدەتوانرێ ڕاوەستەی دیموکراتییانەی گەل ریشەکێش بکرێ و فرێبدرێ. بەگوێرەی ئەوەی شەڕی بەردەوام بۆ هەردوولاش بەواتای کاولکاری مەزن دێت، پرەنسیپ ئەوەیە: ڕێگای ناوین بەیەکەوە ژیانە، کەبوو بەناچاری ئینجا شەڕە. پێویستە لەقۆناخەکانی داهاتوودا لەتەواوی ناوچەکانی کوردستان بەگوێرەی ئەم پرەنسیپە ژیان و شەڕ ڕێکبخەین. بێگومان دەوڵەتەکان سەرەتا دەخوازن ڕێسای "یان هەموو یان هیچ" پەیڕەوبکەن. بەڵام دەتوانرێ لەمیانەی بەرخودانی خۆپاراستن و دیموکراتییانەوە هەموو هێرشەکان پووچەڵ بکرێنەوە. پێویستە دۆزینەوەی ڕێگای ئەم بەرخودانە ئەرکی سەرەکی تێکۆشانی دیموکراتییانەو سەنتێزی شەڕی خۆپاراستن بێت. لەرابردووشدا قۆناخێکی بەمجۆرە دەرکەوت. بەڵام هەروەکو چۆن لایەنەکان دیموکراتیبوونیان تاقینەکردەوە، شەڕیشیان لەدەرەوەی یاساکان بەڕێوەبرد. ئەو ڕەوشەی ئەمڕۆ فەلەستین ـ ئیسرائیل تێیدا دەژین نموونەیەکی دیکەیە. دووبارەنەکردنەوەی ئەم نموونانە زۆربایەخدارە. لەراستیدا ئەوەی لەقۆناخی ئمیرالیدا خوازیاری پێشنیازکردنی بووم دیالۆگ بوو لەپێناو ئاگربەستێکی دوولایەنی و ڕێککەوتنی دیموکراتییانە. بەسووربوونەوە پشتگوێخرا. هەڤاڵەکانیشم دەرکیان بەگرنگی و بایەخی بابەتەکە

نــەکرد. بەتــەکتیکێکی ئاســاییان لەقەڵەمــدا. کەچــی لەکێشمەکێــشی رۆژهــەڵاتی ناوینیــشدا دەرکــی پێــدەکرێ، جگــە لەپێشنیازەکەمان رێگایەکی دیکەی دەرچوون لەم رەوشە بوونی نییە.

هەروەکو دەزانرێ هەندێ شت لەحکومەتەکەی پارتی دادو گەشەپێدان چاوەڕواندەکەین. نامـەشمان بـۆ نووسـیبوون. بـەڵام ئەمرۆ باشتر ئاشکرابووە ئـەو رۆڵـەی لەگـەڵ هێـزە عەشـیرەتگەراو میللیگـەراکانی باشووری کوردسـتان گێڕایـان، بەشێوەیەکی جیـاوازتر لـەرێگای AKP وە دەخـوازن بیگێـڕن. ئـەو کەمینـە بـەکرێگیراوە بـاوەو هەنـدێ لەکەسایەتییە دیارەکـانی کـوردان، کەلەکوردستاندا لەریزی پارتەکانی CHP, MHP, DYP, SP دا بوون لەمیانەی ئاراستەکردنەکانی دەوڵەتـەوە لـە AKPدا کۆبوونــەوە. بۆئــەوەی DEHAP بــسڕنەوە پارەیــەکی زۆریــان خــەرجکرد. پــارتی دادو گەشــەپێدان AKP بــووە ئەدرێــسە نوێیەکـەی حزبـوڵڵاو چـەتەکانی سـاڵانی 1990 ــ 2000. لـەژێر پـەردەی تەریقـەتی نەقشبەندیدا چینی تـازەی پارێزەری دەوڵەت پێکدەهێنرێ. ئەمە گۆڕانکارییەکی زۆر مەترسیدارە. گۆڕانکارییەکە هەم بـۆ گـەلی کوردسـتان، هـەم تورکیـا نـاوەڕۆکی چارەســەری دیموکراتییانــە پووچــەڵ دەکاتــەوە. لەکوردســتاندا بەکاریگــەرکردنی تەریقەتگــەرایی و جاشـایەتی و بـەم شـێوەیە بەدەسـتی دەوڵـەت پـەیڕەوکردنی لەسـەر گـەل راگەیانـدنی شـەڕێکی تایبـەتی, لەبنەڕەتـدا هاودەنگبوونـە لەگـەڵ خوڵقانـدنی ئێراقێکی نوێ. لەکاتێکدا لەساڵانی 1950 کاندا بەکرێگیراوە کوردەکان خرانە ناو دەوڵەتەوە، لەبواری ئابوورییەوە بەهێزبوون و نێوانیان لەگەڵ گەل کەلێنی تێکەوت. راستتر ئەوەیە لەرێگای جیاکـاری و خـەڵاتی ئـابووری ئـەم توێـژەیان لەسـەر گـەل کـرد بــەزێڕەڤان (پاســەوان). بەشــێوەیەکی رێــژەیی ANAP، بەبــەرفراوانیش AKP، ئەوکۆبوونەوەیــەی دەوروبەرەکــەی لەسەربنەمانی میللیگەرای سەرەتایی کوردان و تەریقەتی نەقشبەندییە.

ئـەو پێکهاتـە کۆمەڵایەتییـەی بناخـەی دەوڵـەتی فیـدراڵی ئێـراقیش پێکـدێنێ خـاوەن هـەمان خەسـڵەت و چـۆنایەتییە. بەشـێوەیەکی ئاشـکرانەکراو بـۆرژوازی کـورد لەدەرەبەگایەتییـەوە دەخوڵقێنـدرێ. رۆژبـەدوای رۆژ زیـاتر دەرکـی پێـدەکرێت کەئەمریکا فورسایی خستۆتە سـەر ئـەم بابەتـە. میللیگـەرایی کـورد بـۆ تـەواوی گـەلانی ناوچـەکە، لەسـەرووی هەمووشـیانەوە لەوانەیە بۆ گەلی کـورد رێگـا لـەپێش کێـشەی گـەورە بکاتـەوە. هەنـدێ کەمینـەی بـەکرێگیراوی نـەریتی بـاویش لـەناو ئەمانـە بەجێدەکرێن. گوایە یارمـەتی دەوڵـەت دەدەن. بەمـەش جاشـە چـەکدارەکان جاشـی ئایدیۆلۆژیـشیان لـێ زیاددەکرێت. ئەمانـە لەپێناو بەرژەوەندی چینایەتی خۆیـان بـەردەوام زیـان بەگـەل دەگەیـەنن و بـەردەوام پێشکەوتنە دیموکراتییەکـەی بەربەسـت دەکـەن. لەچـەندین شـاردا لـەرێگای ئەمانـەوە شۆڕشـی چەواشـەی دژە دیموکراسـی ئەنجامـدرا. لەچـەندین شـارو شارۆچـکەدا لەســەرووی هەمووشــیانەوە "وان، ئورفــا، مــاردین، ئــاگری، بینگــۆل، ســێرت، بــەتلیس، مــوش، ئادیامــان و عــەنتاب" لــەرێگای هەڵبژاردنە خۆجێییەکان و لەسایەی پاراستنی دەوڵەت و کۆششی بـەرفراوانی حکومـەت دژە شـۆڕش ئەنجامـدرا. ئـەو پارەیـەی خەرجکراو ئـەو گەمـە سیاسییـەی پـەیڕەوکرا دەناسرێ. گـەل دەخەنـە ئاسـتی برسـیبوون و فریادڕەسـی ساختەیان پێـشکەش دەکـرێ. تـەنیا لـەرێگای برسـیکردنەوە پـەروەردە نـاکرێن، شۆڕشـی چەواشـەش ئەنجامـدەدرێ. زۆربـەی رەفتارەکـانی AKP لەبواری دیموکراسییەوە، بەتایبەتیش سـەبارەت بەکێـشەی کـورد، گومـانی گـەورەی دروسـتکردووە. راگەیانـدنی کۆنگرەی گـەل گوایە"تیرۆریست"ە لەلایەن ئەمریکاو یەکێتی ئەوروپاوە خەڵەتاندنێکە. ئەوەی دەخوازن ئەنجامی بدەن بەخشینی ورەو هێزی نوێیە بەبەکرێگیراوە کوردە نەریتی و کەمینەکان و درێژەدان بەرەوشـی سیخوڕیانە. ئـەو رووداوانـەی لـەئێراق روودەدەن لـەم رووەوە ئەزموونبەخشە.

روون و ئاشکرایە هێزەکانی کۆنگرەی گەل هەوڵدەدەن ئەم گەمەیە تێکبدەن. جەختکردنـەوەی دەوڵـەت لەسـەر بـەردەوامی ئەو هێزانە دەبێتە هۆی قووڵبوونەوەی پێکدادانەکان. پێویستە دەوڵەتەکان, بەتایبەتیش کۆماری تورکیا, لەجیاتی سیاسـەتێك

کەلەسەربنەمای پشتبەستن بەم بەکرێگیراوانە بێت، ئاشتی هەمیشەیی و یەکپارچەیی وڵات لەپـشتبەستن بەگەل و کارەکتـەرە دیموکراتییەکەیدا ببینێتەوە. سووربوون لەسەر بەکرێگیراوە کوردەکان، دەبێتە هۆی قووڵبوونەوەی شەڕو جوداخوازی.

گـەلی کوردسـتان دەرفـەت بەکوردسـتانێك نـادات کەلـەجیاتی باڵادەسـتی دەرەبەگـەکان ببێتـە کوردسـتانی بـۆرژوا بـەکرێگیراوەکان. پێویـستە دیـسان جـەختی لەسـەربکەمەوە ئـەم قۆناخـە رێـك دەبێتـە خولقێنـەری ئێـراق و فەلەسـتین ــ ئیسرائیلێکی نوێ. بۆرژوازیەکی دروستکراوی کوردان، بەتایبەتیش دەخوازن لەدیاربەکر (ئامـەد) بیخولقێنن. گەلەکـەمان لـەم ناوچەیە هەروەکو چۆن شەڕێکی گەورەی دیموکراسی بەڕێوەبردووە رێگای بەفاشیزم نەدا، جێگاو دەرفەت بەفاشیزمی سـەوزی کوردانیش نادات. ئەم گەلە لەنموونەی حزبوڵلادا ئاشنای ئەو فاشیستانە بووە کەدەمامکی کورد دەپۆشن. هەروەکو چۆن جاش و تەسلیمکارەکان دەناسن. بەوە ناخەڵەتێن کەئەمانـە دەمـامکێکی هاوچـەرختریان پۆشیوە. سـەبارەت بـەم بابەتـە دەوڵـەت بـژارێکی زۆر مەترسـیدار هەڵدەبـژێرێ. لـەقۆناخی داهـاتوودا سـەبارەت بەدیموکراتـەکانی تورکیـاش دەکەوێتـە نـاو هـەوڵ و بانگەوازی رێککەوتن و جـەخت لەسـەر چارەسـەری دیموکراتییانـە دەکاتـەوە. زەحمەتکێـشان (رەنجدەران) و گـەلی کوردسـتان ناکەونە ناو ئەم گەمەیەو بەسووربوونەوە درێژە بەرۆڵی مێژوویی دیموکراتییانەی خۆیان دەدەن.

ئاشـکرایە هێزەکـانی کـۆنگرەو دەوڵـەت لـەقۆناخی داهـاتوودا دووالیزمێـك پێکـدێنن. نـەبوونی بـەدووالیزمێکی پێکـدادان لەنزیکەوە گرێدراوی هەڵوێستی دەوڵەتە. ئەگەر هێرش بکاتە سەر تێکۆشانی دیموکراسییانەی گەل و هێزەکانی پاراستنی گەل، شەڕ هەڵدەگیرسێ. کاتێك ئەو هەوڵانـەی رێککەوتنی دیموکراتییانـە بەهەنـد وەربگیـرێ کەلەهـەموو ئاسـت و بوارێکدا دەدرێ، بەهەرحاڵ ئەوەی هەرەزێدە سوودمەند دەبـێ یەکپارچـەیی وڵات و گەلـە رەنجدەرەکەمانـە. بۆئـەوەی نەکەونـەوە نـاو گەمـەی شەڕە کوێرەکانی رابردوو تابڵێی پێویستە هێزەکانی کۆنگرە هەستیاربن؛ بەڵام هەروەکو بڵێی زەوتکردنـی مافـەکانی تێرناکات دووچاری هێرشیش ببن، هـەموو مـافێکی پاراسـتنی بۆدەرەخسێ و بەکاریـشی دێـنێ. هێزەکانی دەوڵـەتی فیـدراڵی کوردانیـشی لـەناودا، پێویـستە لەلایـەن هێزەکـانی تـەواوی دەوڵەتانـەوە قەدەخەنامـە بـۆ دامـەزراوە دیموکراتییـە یاساییەکان و پارتـە سیاسـییەکان دەرنـەخرێ، مۆڵـەت بەتێکۆشـانی ئازادانـەیان بـدرێ و، بەئاگربەسـتێکی دوولایەنـە بگـەن. ئەگـەر ئـەم بـژارەی رێککەوتنی دیموکراتییانەو ئاشتی بەبنەما وەربگیرێت، بێگومان هێزەکانی کۆنگرەی گەلیش لەمیانەی هەڵوێستە ئەرێنییەکانی پشتگیری دەکات. لەرەوشێکی پێچەوانەدا بەرامبەر هەوڵەکانی پاکتاوکاری و فڕکـردن، لەهـەر پارچـەیەك و لەمیانـەی پێـڕەوی هەرە گونجاوەوە بەئاستێك دەگات کەراوەستەی دیموکراتییانەی خۆی بەرزتر بکاتەوەو وەڵام دەداتەوە. پێویستە سیاسەتەکان و بەڕێوەبەرایەتی قۆناخی نوێی کۆنگرەی گـەل وەك پێویـستییەکی گرێـدان بەرەخنـەدان و بـەڵێنی بڕیاربوونیـان و درێـژەدانی تێکۆشان بەتاکەڕێگای بوون بەمرۆڤێکی شەرەفمەند لەقەڵەم بدەن.

سێیەمین مەسەلە هـەوڵی درێژخایـەنی کۆمـاری تورکیـا بـۆ بەتیرۆریـست لەقەڵەمـدانی "PKK" کـۆنگرەی گـەل و دانـانی بەئەرکێکی سەرەکییە. هەروەکو زۆرجار ئاماژەمان پێکردووە، ئەو سیاسەتەی بەهاوبەشی لەگەڵ ئەمریکا بـەڕێوەدەبردرێ پـڕ لەتەڵەزگەیە. پێویستە هیچ کاتێك ئەگەری ئـەوە لەبیرنـەکرێ کـەوەك "بومبـەرانگ" بۆیـان بگەڕێتـەوە. ئـەو هێزانـەی گوایـە "PKK"یان بە تیرۆریست پەسندکردووە ئەو سیاسەتەی پەیڕەوی دەکەن بەشێوەی "لەگـەڵ عـەلی نـابێ، لەگـەڵ وەلـی دەبـێ "یـە و بەهـەرحاڵ بـەداخوازی و وەسـتایانەتر دەبـن. زۆربـاش دەزانـرێ دەخـوازن تورکیـا بـەلاوازی بمێنێتـەوە. بـاش دەزانـرێ بەردەوام دەخوازن کەلێن و مەودا لەنێوان "PKK" و کۆماری تورکیا هەبێ و بەمجۆرە تورکیا بەلاوازی بمێنێتەوە. پێویـستە بـاش بـیر لەئاکامـە درێژخایەنـەکانی بانگەشـەی تیرۆریـزم بکرێتـەوە. پێویـستە لەبیرنـەکرێ ئەوانـەی ئـەمریکا بەتیرۆریـست لەقەڵەمی دان دواتر بە چ پێگەیەك گەیشتن. کەچی لەراستیدا خـۆ ئاڵانـدن لـەناوی "PKK" بەدەسـتی خۆیـەوە کەوتنـە نـاو تەڵەزگەیە. راستینەی باکووری ئێراق (باشووری کوردستان) تادوراِدە ئەزموونبەخشە.

لەرێگەچارەی کۆنگرەی گەلدا پێویستە بەردەوام باسی شوێنگەی کوردان لەمێژووی تورکان و شارستانییەتی ئێران و عەرەبەکان بکرێ. پێویستە رۆڵی ستراتیژی کوردان هەم روونبکرێتەوە، هەم بخرێتە رەوشێك کەپراکتیزە بکرێ. لەکوردان زیاتر، دراوسێکان پێویستیان بەرۆڵی ستراتیژی کوردان هەیە. فاکتەری یەکلاکەرەوە لەرووخاندنی رژێمی سەدام، بەشێوەیەکی راست لێکدانەوەی بۆ رۆڵی کوردان نەکرد. هەمان مەترسی بۆ دەوڵەتەکانی دیکەی دراوسێش لەجێگای خۆیدایە. کوردان لەپارچەکانی کوردستاندا دەتوانن یەکبگرن و لەنێوان خۆیان بەستراتیژییەکی هاوبەش بگەن. ئەوەی هەرەزێدە کوردان رووبەرووی خۆی بکاتەوە، دووچاری گەورەترین زیان دەبێتەوە. ئەرکی کۆنگرەی گەل بینینی ئەم رۆڵە ستراتیژییەو پراکتیزەکردنییەتی. تاوەکو ئێستا نەبینینی و پراکتیزەنەکردنی بەهۆی چۆنییەتی و خەسڵەتی خیانەتی بەکرێگیراوانی کوردە. بەڵام ئاستەمە لەهەلومەرجە نوێیەکاندا ئەم خەسڵەتە بەردەوام بێت. رۆژبەدوای رۆژ کوردان زیاتر لەو رەوشە نزیك دەبنەوە کەدەرك بەستراتیژی خۆیان بکەن و پراکتیزەو بەرجەستەی بکەن. لەمیانەی ئەو نموونە مێژووییانەی ئاماژەمان پێکرد دەبێ بەشێوەیەکی راست شرۆڤە بکرێ کەکوردان و تورکەکان وەك دوو قەوم بەیەکەوە لەناو پێگەیەکی ستراتیژیدا ژیاون و بەشێوەیەکی هاوبەش رەفتاریان کردووە. کوردان ئەم هەڵوێستەیان بۆئەوە نیشاننەدا لەمێژوو بسڕێنەوە؛ وەك ئەنجامی پێداویستی سیاسەتێکی راستەقینەی بینی. کاربەدەستە گرنگەکانی دەوڵەتی تورکیش بەم شێوە شرۆڤەیان کرد. ئەگەر ئەم ستراتیژییە لەجیاتی تورکان لەگەڵ هێزێکی دیکە پەیڕەو کرابووایە (وەکو دەزانرێ وڵاتەکانی ئێران، عەرەب، ئیسرائیل، یەکێتی ئەوروپا، روسیا، ئەرمەنی، یۆنان و هتد داوایان کردووە) ئاشکرایە کەهەرزێدە زیان بەرنەتەوەی تورك دەکەوت. پێویستە لەمیانەی بانگەشە ساویلکەکانی "تیرۆریستی" ئەمە هاننەدرێت. پاکتاوکردنی کۆنگرەی گەل مەحاڵە. گەروابێ بەخراپترین شێوە میراسەکەی لەلایەن هەندێکی دیکەوە بەکاردەهێنرێ. کوردانیش دەرکیان بەوەکردووە کەدژایەتیکردن, بەتایبەتیش دوژمنایەتیکردنی تورکان, بەگوێرەی بەرژەوەندییەکانیان نییە. دوژمنایەتی کورد ـ تورك واتای چەقبەستنە لە"بدۆڕێ ــ بدۆڕێ". پەیوەندییەکە سوودی یەکێکیان بەواتای زیانی ئەویتریان نایەت. ئەگەر راستینەکانی دەرەوەی سەردەم بەلاوەبنرێ ئەم پەیوەندییە بەردەوام پەیوەندی "سوودمەند بە ـ سوودمەند بە" یە. بەڵام ئەوەی ئەمڕۆ پەیڕەو دەکرێ سیاسەتی "تورك هەموو شتێکە، کورد هیچ نییە" یە.

دەشێ سیاسەتێکی دژی ئەمەش سەرهەڵبدات. واتە "کورد هەمووشتێکە، تورك هیچ نییە". سیاسەتەکانی لەئارادان بۆ ئەم ڕەوشە هاندەرن. ئاشکرایە کەسووربوون لەسەر ناوزەدکردنی تیرۆریزم و هێرشکردنە سەر هێزەکانی کۆنگرە، بەشێوەیەکی خێرا چەرخی "بدۆڕێ ــ بدۆڕێ" هەڵدەسوڕێنێ. دەبێ باش دەرکی پێبکرێ، بۆئەوەی نەکەوێتە ئەم رێگایەوە هەوڵێکی زۆرماندا. لەبەر هەندێ هۆکاری سادەوە ئەم هەڵوێستە نیشاننەدراوە. هەروەکو چۆن لەم بۆچوونانەشەوە دەرکی پێدەکرێ کەلەم بەرگرینامەیە ئاماژەی پێکراوە، هۆکارە مێژوویی و کۆمەڵایەتییەکان رەچاوکراوە. رێگەچارەی کۆنگرەی گەل (کۆماگەل) گونجاوترین رێگای یەکێتی ئازاد، ئاشتی و رێککەوتنی دیموکراتییانەی یەکێتی وڵات و دەوڵەت و گەلە. دەبێ بزانرێ کەسیاسەتێك بەتەواوەتی کوردان لەئامرازی چارەسەری دابتاشێ، سەرکێشی هێزە بەکرێگیراو، دژە ــ کۆمارگەراکان و دژە دیموکراسییەکان و تەریقەتگەراکان بکات هەرەزێدە سوودی بۆ کێ دەبێت. بەهەرحاڵ لەمیانەی ئەو سیاسەتەی سەبارەت بەکوردان پەیڕەو دەکرێ دەرکی پێکراوە کەبەراستیش بۆچی هێزە دیموکراسیخوازەکانی تورکیا بێکاریگەر کراون. پەندی سێ مەیموونەکە دووبارە دەکەنەوە "نازانم، نەمبینی, نەمبیست" و فێری ئەوە بوونە بڵێن: سیاسەت, بەتایبەتیش ناتوانرێ سیاسەتی سۆسیال ـ دیموکراتی ئەنجامبدرێت.

ئەنجام، کۆنگرەی گەل لەمیانەی هەڵسەنگاندنێکی راست سەبارەت بەقۆناخ، لەجیاتی بوون بەهێزێکی دیموکراتیك، دەبێ ئەوە بسەلمێنێ کەسووربوون لەسەر کەسایەتی سنووردارو بێچارە بەلاوە دەنێ، لەناو راستینەی دامەزراوەکانی و پێودانگە

راستەقینەکانی دیموکراتیبوون لەئەرکەکانیدا سەرکەوتوو دەبێ. دەبێ ئەوە نیشانبدات کە لەسەرکەوتن زیاتر هیچ هەڵوێستێك پەسندناکرێت و، گەمەکانی میللیگەرایی ـ دەرەبەگایەتی پووچەڵ بکاتەوە، بەڕاستیش وەڵامی پێویستییەکانی تێکۆشانی دیموکراتییانەو شەڕی پاراستنی خود دەداتەوەو، بەشێوەیەکی سەرکەوتووانە ڕۆڵی خۆی جێبەجێدەکات.

3 ـ لەچارەسەرکردنی کێشەی کورد گرنگی ڕۆڵی هێزەکانی پاراستنی گەل HPG پارێزراوە. وەك ڕێکخستنێکی جیاواز لەپارتی و کۆنگرە پێویستە مەسەلەکانی پێگەی لەتێکۆشانی دیموکراسییانەو پەیوەندییەکانی لەگەڵ پارتی و کۆنگرەو شێوازی شەڕکردنی ڕوونبکرێنەوە.

هەروەکو دەزانرێ چەمکی شەڕی قەڵەمبازی 15 ی ئاب (تەباخ) پشتی بەئەزبەرەکردن بەستبوو. ئەویش بەشێوەی: کێشە نەتەوەییەکان تەنیا لەڕێگای شەڕەوە چارەسەر دەکرێن؛ لەڕەوشێکی وەهادا پێویستە تادوایی بەشان و باڵیدا هەڵبدرێ، پەنابردرێتە بەر خوداوەندی شەڕ. پێویستە وەك شکۆدارترین پرەنسیپ پەسند بکرێ و پێویستییەکانی ئەنجامبدرێ؛ چونکە سۆسیالیزم وەها دەفەرمووێت، ئاشکرایە ئەمە هەڵوێستێکی دۆگماییانە بوو. لەهەڵسەنگاندنی هەلومەرجە واقیعییەکانی کۆمەڵگاو مێژوو دووربوو. تەنیا هەڵوێستێکی بەپرەنسیپانەی لەگەڵ خۆیدەهێنا. تیۆری شەڕ لەمارکسیزمیشدا شینەکرابوویەوە. بەقەرز لەمێژوونووسە دەرەبەگ ـ بۆرژواکانی فەرەنسا وەرگیرابوو. خەباتە سنووردارەکانی ئەنگلسیش لەڕۆشنکردنەوەی بابەتەکە دووربوو. بەشێوەیەکی گشتی ڕۆڵی تیۆری توندوتیژی لەڕێکخستنی کۆمەڵگاو دەسەڵات لێتوێژینەوەی سەبارەت نەکرابوو. سەرباری ئەوەی شەڕە نەتەوەییەکان و هێزە باڵادەست و چەوسێنەرەکان بەشێوەیەکی قورس جێگای خۆیان لەکۆمەڵگای بۆرژوازیدا گرتووە، وەك توێژێکی جیاوازی سۆسیالیستی بینرا. تێڕوانین بەم شێوەیە بوو ئەگەر سۆسیالیستی ئەوا شەڕی ڕزگاری نیشتمانی بەڕێوەدەبەیت. لەبەرئەوەی لەبەشی پەیوەندیداردا شیکردنەوەی تایبەت بەشەڕمان پێشخست پێویستی دووبارەکردنەوەی نابینم. هەڵسەنگاندنێك لەو بارەیەوە کرا کەتەنیا شەڕو توندوتیژی دەوڵەت و دەسەڵات دەستنیشاندەکات، هەرسیستەمێکی کۆمەڵگا شەڕێکی لەژێردا شاراوەیە، شەڕ شیکارنەکرێت ناتوانرێ دەسەڵات و کۆمەڵگا, تەنانەت ئابووریش بەتەواوی شیناکرێتەوە. لەمیانەی ئەم هەڵوێستەوە ناتوانرێ بگووترێ کەبەتەواوەتی شەڕ وەك خراپەکاری دەبینرێ. جێگای شەڕو توندوتیژی لەناو کۆمەڵگابوون لێکۆڵینەوەی لەسەردەکرێ. دەخوازین باسی ئەوە بکەین لەئەنجامی شەڕەوە چ دەسکەوتێك بەدەستدێت و چ زیانێکی لێدەکەوێتەوە. بەکورتی شیکردنەوەیەکی سۆسیۆلۆژی ئەنجامدەدرێ.

بەردەوام باسی ئەوەکرا کەقەڵەمبازی 15 ی ئاب پێویستییەك بوو، بەڵام پراکتیزەکردنەکەی پڕ لەهەڵەو کەموکورتی بوو. بەشێوەیەکی بەرفراوان ڕەخنەو ڕەخنەدانی ئەم قۆناخەی شەڕ درا کەبەئەندازەی قارەمانێتییە گەورەکانی, ساختەکاری گەورەیشی تێداروویدا، هێندەی دەسکەوتەکانی زیانیشی لێکەوتەوە.HPG ش کەوەك بەردەوامی میراسە گەورەکەی لەدوای خۆی بەجێیهێشت، بێگومان لەڕەوشێکی وەهادا نییە وەك خۆی درێژە بەشێوازی کۆن بدات. بەڵام نابێ بێ ڕۆڵ و بێکاریش بمێنێ. بەگوێرەی ئەوەی تاکو ئێستا نەئاگربەستێکی هەمیشەیی و نەئاشتی لەئارادا نییە، بەردەوام کێشەکانی HPG، ئەرکەکانی کەپێویستە جێبەجێیان بکات و پێگەو پایەی چەندایەتی و چۆنایەتی بەردەوام دەبێتە بابەتی شرۆڤە جیاوازەکان.

بۆئەوەی ڕێگا بەتێگەیشتنی هەڵەنەدەین پێویستە دووبارە هەڵسەنگاندن سەبارەت بەڕۆڵی توندوتیژی لەکوردستان ئەنجامبدەین. ڕەوشی وڵاتی کوردستان و ئەو کۆمەڵگایەی گەل تێیدا دەژی لەمیانەی یاساکانی فەتحکردن دەستنیشانکراوە. ئەم نەریتەی فەتحکردن کەرەگەکەی بۆ سەردەمی سۆمەرییەکان دەگەڕێتەوەو تا ڕۆژگاری ئەمڕۆمان هاتووە پشت بەچەمکی "ئەوەی حوکمی بکەیت هی تۆیە" دەبەستێت. حاکمییەت و توندوتیژی لەبناخەی تەواوی مافەکاندا دەبینێ. کێ هەرە دوایی فەتحی کردبێت ئەم وڵاتە، ئەم گەلە هی ئەوە. بەتایبەتیش ئیسلامییەت ئەمە بەفەرمانێکی ئایینی پیرۆزەوە دەبەستێتەوە.

میللیگـەرایی بـۆرژواش بەشـێوەیەکی تونـدوتۆڵ خـۆی لەبنـەمای فـەتحکردن ئاڵانـدووە. ئـەوەی دەکەوێتـە سـەرگەلیش، ملکەچکردنی فەتحکردنەکان و گوێڕایەڵیکردنی هەرشتێکە کە دەیڵێن. بەگوێرەی پرەنسیپی شۆڕشگێڕەکان شەڕ بەشێوەیەکی جیاوازتر پێناسە دەکرێ. ئەو شەڕانەی ڕێگا لەپێش سەرکوتکردن و چەوسانەوە دەکاتەوە ڕەوا نییە. هەربۆیە ماڤ فـەتحکردن خەڵەتاندنێکە. چونکە ئیرادەی ستەمکارەکان نیشاندەدات. ملکەچنەکردن و بـەرخودان ئـەرکێکی پیرۆزە. ئـەو سووکایەتییەی شەڕ ڕێگای لەپێش کردۆتەوە تـەنیا لەمیانـەی کۆتاییهێنـان بەملکەچکردن، بـەلاوەدەنرێت. شـەڕی ستـەملێکراوان پیرۆزە، بۆ ڕزگاربوون لەو سووکایەتییەی دووچاری هاتوون، کاتێك پێویست دەکات پەنابردنیان بۆشەڕ سەرەکیترین ئامرازی ڕزگارییە.

لەکوردستـانی ڕۆژگـاری ئەمڕۆمانـدا حوکمڕانـەکانی دەوڵـەت خۆیـان بەفـەتحکاری سـەردەم و زەمـانێکی ئـەم جوگرافیایـە دەبینن. هەمیشەییبوون و حوکمڕانی خۆیان بۆ مافەکانی فەتحکردن دەگەڕێننەوە. خۆیان بەرپرسیاری ڕەوشی دواکەوتوویی گەل و ئەو ڕەوشە نابینن کەدەڵێی هەبوونی خۆی لەدەستداوەو لەهـەمووجۆرە یەکسانی و ئازادییـەك بێبەشکراوە. ئاشکرایە کێشەیەکی مەزن لەئارادایە. ناوەڕۆکەکەشی پشت بەتوندوتیژی دەبەستێ. ئەو گەلـە هـەزاران ساڵە لەسـەر ئـەم خاکە دەژی و بەکورد بەناو دەکرێن، فەرمووی لەهیچ کەسێك نەکردووەو نەیگوتووە وەرن من بخەنـە نـاو ئـەم ڕەوشـەوە. بـەگوێرەی ئـەوەی کارەکتەری ئەم سەردەمەمان دەزانرێ، چۆن ئەم ستاتۆ قورسە بەلاوە دەنرێ؟. ئەمە دوو ڕێگای هەیە: یان لەڕێگای ڕێککەوتنی دیموکراتییانـە، ئەگـەر ئەمـەش نـەبێت، توندوتیـژی بەرامبـەر توندوتیـژی. ژیـانێکی بـەجۆرێکی دیکـە، تـەواو پێـچەوانەی سەردەمە؛ برسێتییە، بێکارییـە، لاڵبـوون و بـێ کولتوورییـە. ئەگـەر لـەو وڵاتانـەی پارچـەکانی کوردستـانیان لەژێردەست دایـە میکانیزمێکی دیموکراسییانە لەئارادابووایە، لەوانەیە پرەنسیپی توندوتیژی جێگای نەبووایە.

ڕاوەسـتەو کـاروانی دیموکراتییانـەی گـەل بۆکـەناڵی چـەوت بگوازرێتـەوەو لەسـەربنەمای بەرژەوەندییـەکانی دەوڵـەت پووچـەڵبکرێتەوە، ڕێگـا لـەپێش لەدەسـتدانی ناوەڕۆکەکـەی دەکاتـەوە. کردەوەکـانی ڕۆژگـاری ئـەمڕۆمان هـیچ پەیوەندییـەکی بەدیموکراسییەوە نییە, کەهەرچوار پێنج ساڵ جارێك لـەڕێگای هەڵبژاردنـەوە دەوڵـەت بـۆ پەرسـتگایەك دەگـۆڕن کـەعیبادەتی تێـدا دەکـرێ. فـرە لایـەنی بێـت یـاخود نـا، ئـەوەی لـەڕێگای هەڵبژاردنـەوە ئەنجامـدەدرێ ڕەواپێـدانی دەوڵـەت و گـۆڕینی بەڕێوەبەرایـەتی گـشتی دەوڵەتـە بـۆ تـەفرەدان. ئـەم گەمەیـە لـەڕۆژگاری ئەمڕۆمانـدا گرێـدراوی هێـزی زەبـەلاحی ڕێکلامـی سیستەمی سەرمایەدراییە کە بەدیموکراسی بەناودەکرێ. بەرهەمی تەفرەدانی کامپانیایەکە کەچل جار یـەکێکی ئاقـل بەشێت ناوزەد بکەی، ئیتر وەك شێت دەناسرێ.

ڕاوەسـتەو کـاروانی دیموکراتییانـە بـۆ گـەلان بەرلەهـەموو شـتێك بـەواتای خاوەنـدارێتیکردنی ناسـنامەی خـۆی و، گرێـدان بەئازادی و گەیشتنە بەبەڕێوەبەرایەتی خود. هۆشیاری ناسنامەی خۆی پشت بەراستینەی کۆمەڵگاو مێـژووی خـۆی دەبەسـتێ. ئەگەر هۆشیاری بکرێت بەڕێکخستن، دەبێتە هێز، هێزیش ڕێگا لەپێش ئازادی دەکاتـەوە. تـاوەکو گـەلان خۆیـان ڕێکنەخـەن و نەبنەهێز، ئازادنابن. کاتێك ئازادیش دەبێ گەیشتن بەبەڕێوەبەرایەتی خۆی دەبێتە هەنگاوێکی ناچاری و پێویست. ئازادبیت و خۆت بەڕێوەنەبـەیت، لەگـەڵ ئـەقڵ و ئەخلاقـدا ناکۆکـە. کاتێـك لـەم چوارچێوەیەدا دیموکراسـیمان پێناسـەکرد، بـەجێکردنی هۆشیارییەکی هەمیشەیی ناسنامە لەناو گەل، خەباتی ڕێکخستنی لەهـەموو بـوارو ئاستێکداو ڕێبەرایـەتیکردنی ئـەم قۆناخـە، دەشـێ گـشتی بەچـالاکی و کـرداری دیموکراتییانـە بـەناوبکرێ. دەشـێ بـەقۆناخی پەڕینـەوە لەراوەسـتەی دیموکراتییانـەوە بـۆ کـاروانی دیموکراتییانـەش بـەناوبکرێ. لـەجیاتی گرێـدانی گـەل بەدەوڵەتـەوە لـەڕێگای ئاوێنـەکانی هەڵبژاردنـەوە، هەوڵـدانی لەپێناو ئازادی و خۆبەڕێوەبردن دەشێ تەنیا وەك چالاکی دیموکراتییانە واتاداربێت. ئەگـەرنا لـەپێناو بەدەسـتهێنانی کورسـی دەسەڵاتی دەوڵەت و حوکمڕانیکردن پاڵپشتی میللەت بەدەستبێنی بەکاریگەرترین زەبر لەدیموکراسی ڕاستەقینە دەدرێت.

لەسەدەکانی نۆزدەهەم و بیستەمدا تێوەگلانی دیموکراسی بۆناو ئەم ڕەوشەوە، ئەو خیانەتە پێناسە دەکات کەبەرامبەر دیموکراسی ئەنجامدراوە. ڕەوشی قووڵ و بەرفراوان و بەربڵاوی ئەو خیانەتەیە کە "ژان ژاك ڕۆسۆ" لەسەدەی هەژدەهەمەوە سەرنجی بۆ ڕاکێشابوو.

بەڕێوەبردنی تێکۆشانی دیموکراسییانەی کوردستان لەچوارچێوەی پێناسەی ئەنجامدراو دەشێ واتایەکی هەبێت. ئەگەرنا گەمەکانی هەڵبژاردنی ئەربابەکان لەناوەڕۆکدا هیچ جیاوازییەکی لەگەڵ کۆبوونەوەی کۆیلەکان و هەڵبژاردنەوەی خاوەنەکانیان نییە کەحوکمڕانییان دەکەن. کاتێك خەباتی دیموکراتییانەی ڕاست ناسنامەی کۆمەڵایەتی گەل، ئازادی و بەڕێوەبردنی خود بەبنەما بگرێت فەراهەم دەبێت. لەکوێ گوندێك، گەڕەکێك و چڤاتی گەل هەبێ، پێویستە لەوێ بەردەوام خەباتی هۆشیارکردنەوەو ڕێکخستن ئەنجامبدرێ؛ بەمجۆرە سەبارەت بەگرفتە سەرەکییەکانی گەل, بەتایبەت گەل کۆبکرێتەوەو بڕیار وەربگیردرێ، ئەرکەکانی جێبەجێکردنی ئەم بڕیارانە دەستنیشانبکرێت، چالاکییەکی ڕاستەقینەی دیموکراسییە. بەگەرمی پێشوازینەکردنی گەل لەپارتە ئایینی ــ میللیگەرایی، ڕاستڕەو ــ چەپڕەوە کارتۆنییەکان بەردەوام لەگۆڕانیان لەرێگای سندووقی هەڵبژاردنەوە لەنزیکەوە گرێدراوی ئەم ڕاستینەیەیە. لەکوردستان پارتایەتی سیستەم لەقێزەونترین ئامرازەکانی ڕەواییپێدان بەولاوە هیچ ڕۆڵێکی دیکە نابینن. بەئەندازەی تەریقەتە کۆنەکانی ئایین تەڵەکەبازو چەواشەکارو ئامرازی چەوساندنەوەن.

بوون بەپارتێکی دیموکرات و بەڕێوەبردنی چالاکی دیموکراتییانە تادواڕادە کارێکی ڕەسەنانەیە. دیموکراسییەتی ئەسینا کە لەمێژوودا لێی ڕازی نین، تەنیا لەرێگای دیموکراسییەوە توانیویەتی لەلایەك ڕژێمی پادشایەتی ئیسپارتە، لەلایەکی دیکەشەوە مۆنارشی ئیمپراتۆریەتی پارسی دووسەد ساڵە بەربەست بکات و، توانیویەتی لە" سەردەمی زێڕینی" مێژوویی خۆیدا بژی. کاتێك بەراستی دیموکراسی پراکتیزەبکرێ بەئەندازەی ئەوەی ڕژێمێکی سەرفرازییە، لەهەمانکاتدا قوتابخانەو ڕێبازی پێگەیشتنی هاووڵاتی ئازادی هۆشمەندە کەدەتوانێ وڵاتێك و گەل بەرامبەر هەمووجۆرە دەسپۆت و داگیرکارییەك بپارێزێ. لەسیاسەتدا هیچ خەباتێك هێندەی چالاکی دیموکراتییانە هێژاو بەهادارنییە. لەم چوارچێوەیەدا کاتێك گەلان دەبن بەخاوەنی ئەو ڕۆڵانەی ئاشقی دیموکراسین و ئامادەنە لەپێناویدا خەبات بکەن، بۆ ئەو گەورەترین گەرەنتییە. هەرهەوڵێکی لەکوردستاندا لەتیشکۆی دەوڵەت ئەنجامبدرێ، لەژێرناوی کێ و کامە سیفەتیش بەڕێوەبرێت، جگە لەنکوڵیکردنی دیموکراسی هیچ واتایەکی دیکە نابەخشێ. لەکوردستانی ئەمڕۆماندا لەبەڕێوەبردنی بزووتنەوەو هەوڵێکی ڕاستەقینەی دیموکراسی بەولاوە، ناتوانرێت بیر لەپراکتیکێکی بەهادارتر بکرێتەوە.

بەڵام تاوەکو ئێستاش کوردستان زۆر لەدیموکراسییەتێکی هاوچەرخ دوورە. ڕۆژهەڵاتی ناوین لەناو شەڕو ئاژاوەکانی بەر لەدیموکراسیدا دەژی. کوردستان لەناوەندی ئەم شەڕو گێژاوە دایە. لەکام لایەنەوە تەماشابکرێ، گرفتەکانی پاراستنی گەل قورسەو پێویستی بەخاوەنداریکردن هەیە. تەنانەت بەکارنەهێنانی ئامرازێکی گەیاندنی کۆمەڵایەتی وەکو زمان لەناو پێوەندگە هاوچەرخەکاندا، بەڵگەیەکی قووڵی کێشەکانی پاراستنە. لەلایەکی دیکەشەوە بەهۆی نەبوونی و بێبەشبوون لەچەندین تواناکاری و لەنێو هەلومەرجی شەڕێکی گشتی بەرخوداندا، پێویستی بەسنووردارکردن و بەرتەسك هێشتنەوەی شەڕ هەیە. ئەو بەرخودانەی بەرامبەر هێزە سیاسی و سەربازییەکانی حوکمڕانانی دەوڵەت ئەنجامدەدرێت، دەشێ ئەو شەڕەی ئەنجامدەدرێ، لەئاستی شەڕێکی چڕی ئاست نزم یان ناوین، هەندێ جاریش بەشێوەی شەڕی یەکینەی بچووك بەڕێوەببردرێ. بەرگرینەکردن و نیشاننەدانی بەرخودان ملکەچکردن دەکات بەرەوشێکی ئەبەدی. لەجیاتی کۆتاییهێنان بەحوکمڕانی دەوڵەتەکان لەرێگای بەرخودانەوە، ڕاکێشکردنی بۆ ڕەوشێکی گونجاو بەرێککەوتنی دیموکراتییانە، بەگوێرەی هەلومەرجەکانی ئەم سەردەمەمان وەکو لەبارترین ڕێگا دەبینرێ. دەشێ ڕۆڵی HPG بەم شێوەیە پێناسەبکرێ: تاوەکو گەیاندنی بەرێککەوتنی

دیموکراتییانه، پێشخستن و پاراستنی دیموکراتیزەکردنی گەلە. کردنەوەی ڕێگای دیموکراتیزەبوون بەهەڵگرتنی ئەو کۆسپانەدا تێپەڕدەبێت کە بەشێوەیەکی ناراستەوخۆ لەلایەن ئەو هێزانەوە دادەنرێت کەبەزەبری فشاری دەوڵەت بەکرێگیراوێتی دەکەن.

مەرجێکی دیکەی پەسندکردنی شەڕ، شەڕی بەرگریکردنە بەرامبەر ئەو هێرشانەی بەتایبەتی دژی هەبوونی HPG ئەنجامدەدرێ. هەربۆیە ناچارە تادوایی جۆری شەڕی گەریلایی بەکاربێنێ. ئەرکیان چارەسەرکردنی هەموو کێشەکانی جێگیربوون تاوەکو پەیوەندی لەگەڵ گەل، لەلۆژستیك بۆ پەروەردە، فەرماندەیی تادەگاتە پەیوەندییە سیاسییەکانە کەپێویستیین. هەندێ قۆناخ سەرهەڵدەدات، دەبێتە سەرەکیترین شێوەی کۆڵەکەی پشتپێبەستنی گەل و تەواوی هێزە ڕێکخراوەکان. پێشخستن و پاراستنی تەواوی هەوڵە دیموکراتییەکانی دەکەوێتە ئەستۆ. هەربۆیە پێویستە لەبواری سیاسی و ڕێکخستنی بەگوێرەی پێداویستییەکان خۆی پڕچەك بکات. گونجاندنی پێگەی چەندایەتی و چۆنایەتی بەگوێرەی ئەو ئەرکانەی پێویستە جێبەجێی بکات و، دەستنیشانکردنی ستراتیژی و تەکتیکەکانی ئەو ئەرکانەن کە پێویستییان بەشیتەڵکاری هەیە. هەروەها بەرپرسیاری ئاسایشی تەواوی پارت، کۆنگرەو ئەو مرۆڤانەی ناو گەلە, کەلەژێر هەڕەشەو مەترسیدان. ئەم ئەرکە دژوارو گرنگەی بەرامبەر هێزەکانی ئاسایش و سەربازی جێبەجێدەکات کەبەباشی پەروەردەکراون. باسکردنی ڕۆڵی خۆم لەتێکۆشانی چەکداری بابەتێکی دیکەی گرنگە. خەباتەکانم بەر لەقەڵەمبازی 15ی ئاب و دواتریشی دەزانرێ. هەوڵ و کۆششی مەزنم دا. بەڵام لەئەنجامی گۆڕانکارییەکانی یەکەمین پانزدەساڵی قۆناخەکە جیاوازییەکەی لەگەڵ چەمکی شەڕی من زۆر گەورەبوو. دووبارەی ناکەمەوە کەرەخنە ــ ڕەخنەدانێکی بەرفراوانی سەبارەت ئەنجامدراوە. بەڵام ئەگەر لەسەرەتادا بمزانیبووایە بەم شێوەیە چەواشەکراوە، ئەوا لە 1980 کان یان سەرەتای 1990 کان لەرەوشێکی وەهادا دەبووم کەبەگوێرەی هەلومەرجەکانی وڵات لەکوردستان دەبووم. هۆکاری سەرەکی ئەو ڕەوشەی زۆربەی ئەو گروپانەی ئەرکدارکران خۆیان تێخست، یان لەسروشتی شەڕو توانستی سیاسی و خۆپڕچەککردنی ئایدیۆلۆژی بێئاگابوون، یاخود خاوەن هۆشیاری و پەروەردەیەکی زۆر کەمبوون. خاوەنداریێتی نەکردنی فەرماندارێتی گرنگترین هۆکاری زیان و سەرنەکەوتنەکان بوو. پێویستە هۆکاری سەرەکی ئەو ڕەوشەی تێکەوتووم لەم راستینەیەدا لێیبگەرێین. تواناکاریەکانم لەبواری تیۆری و پراکتیکی دەیتوانی بەمجۆرە شەڕ بەرێوەببات. ئەوەی خوازیاربووین پێکیهێنا یاخود نا، پێویستە بەئاشکرایی ئاماژەی پێ بکەم. لەدوای ساڵی 1995 لەجیاتی ئەو خۆدووبارەکردنەوە زێدەڕۆییەی ڕوویدا، بکەوتبووامایە ناو لێگەڕینی ریشەیی دەشیا ڕاستتربێ. لەساڵی 1993 داچاوەڕوانی کردنی سەرکەوتن لەپێکهاتەی ئەو فەرماندەیی و کادیرانەی هەبوون ڕاست نەبوو. هەڵمەتی 1993 ــ 1995 گرنگ بوو. بەڵام سووربوون لەسەر ئەو کادیرانەی تاقیکرابوونەوەو سەرنەکەوتبوون ڕێگای لەپێش ئەو خۆ دووبارەکردنەوەیە کردەوە کەدەزانرێ. هەروەکو دەزانرێ هەڵمەتەکانی پێشووتریش پشتی بەپێکیهاتەیەکی فەرماندەیی ڕشتی ئەوتۆ نەدەبەست.

جیابونەوەکەی ساڵی 1998 لەژێرکاریگەری ئەم ڕاستینانەدا ڕوویدا. دەمتوانی بچمە وڵات. بەڵام ئەمە ڕێگایەك بوو بەهۆی ئەندێشەی ڕێگا لەپێش قرکردنێکی سەرتاسەری دەکاتەوە تاقینەکرایەوە. تاوەکو 11ی ئەیلولی 2002 لایەنگری ئەوەبووم ئەگەر شەڕی چەکداری لەگەڵ کەمترین ڕێککەوتنی چارەسەری دیموکراتییانە ببێتەیەك دەستی لێبەربدرێ. بەڵام دوای 11ی ئەیلول نیازی ڕێککەوتن لای کاربەدەستانی تورك نەبینرا. بەگوێرەی من دوای هەڵبژاردنەکانی 3ی تشرینی دووەمی 2002 چۆن دەرك بەوەکرا کەحکومەت وەڵامی چارەسەرکردن ناداتەوە، دەتوانرا بکەونە ناو شەڕی بەرگری ڕەواوە. بەڵام نەدەبوو من ئەم بڕیارە بدەم. هەلومەرجەکانی زیندانیم بەرگەی ئەمجۆرە بڕیارانە ناگرێ. ڕاست نییە چاوەڕوانی فەرمان لەمن بکەن. تەکتیك و ستراتیژ و شێوازی شەڕی پشتبەستوو بەشیکردنەوەی بەرفراوانی قۆناخی نوێ کاری ئەوکادیرە بەرپرسانەیە کەباوەڕیان بەخۆیان هەیە. بەتەواوی ئەوانم بەسەربەستی هێشت. لەپێناوی من بەکارهێنانی شەڕ وەك

فاکتەرێکی فشار، لەبواری ئەخلاقی راستم نەبینی. شەڕ ئەو چالاکییەیە تەنیا لەپێناو یەکلاییکردنەوەی داخوازییە مێژوویی و ژیانییەکانی گەل پەیڕەو دەکرێت. هەربۆیە گووتبووم بەفراوانی گفتوگۆ لەگەڵ گەل بکەن و خۆتان بڕیار بدەن. ئێستاش خاوەنی هەمان بۆچوونم.

ئاماژە بەهەندێ بۆچوونی تیۆری سەبارەت بەبابەتەکانی شەڕ دەکەم؛ لەم بەرگرینامەیەدا زیاتر پێشمخستووە. سەبارەت بەرۆڵی توندوتیژی لەوڵاتەکەمان و سروشتی شەڕی بەرخودان هەندێ هەلۆیستی بەپرەنسیپانەم هەبوو. ئاشکرایە کەئەمە فەرمان و ڕێنمایی نییە، بۆچوونێك بوون سەبارەت بەرۆشنکردنەوە. لەم ماوەیەدا هەندێ راسپاردەشم ئاراستەکرد: ئەوانیش سەبارەت بەپێگەی یەکینەکانی ژنان، پێکهێنانی ناوچە تایبەتە دیموکراتییەکان و تایبەتمەندێتییەکانی شەڕی پاراستنی گەل بوو. دەشێ ئەمانەش بۆچوون و پێشنیازێکی جێگای وردبوونەوەو هەڵوەستە کردن بێ. چونکە لەوانەیە هەلومەرجەکانی شەڕ لە 24 کاتژمێردا بگۆڕێن. دەشێ هەرکات و ساتێك پێویستی بەگۆڕینی تەکتیك هەبێ. لەرەوشی وەهادا دەشێ هەموو شتێك بگۆڕدرێ. هەربۆیە نابێ وەك فەرمانێك دەرك بەپێشنیازەکانمان بکرێ. ئیرادەی سەرەکی یەکلاکەرەوە لەشەڕدا شەرڤانەکان (جەنگاوەرەکان) خۆیانن. لەمیانەی تیۆری و کرداریدا بڕیار دەدەن و جێبەجێی دەکەن. خۆیان بەبەرپرسیاری سەرکەوتن و ژێرکەوتن دەبینن. هەلومەرج، هێزەکەیان، ئەزموون و تیۆرییەکەیان چەندەی گونجاو ببینێ، بەرپرسیارێتی خۆیانە شەڕ بکەن، یان خۆیان لەشەڕ بەلاوە بنێن.

تاوەکو ئێستا لەئاستی ئاگادارکردنەوەدا هەندێ بانگەوازیم بۆ هێزەکانی دەوڵەت و کۆنگرە کردووە. کاتێك ئەو هەلۆیستانەی دواییم بینی کەدەخوازێ ئاستی بڕیاربوونی کۆنگرە پووچەڵبکاتەوە، وەك پێویستییەکی بەرپرسیاری مێژوویی بۆچوون و پێشنیازی خۆم لەبارەی سەرلەنوێ ئاواکردنەوەی "PKK" و بەستنی کۆنگرەی نائاسایی لەسەربنەمای وابەستەبوون بەئیرادەی کۆنگرە پێشکەشکرد. بەهاکەی چی دەبێ بابێت تادوا هەناسەکانم لەم بوارەوە ئاماژە بەبۆچوونەکانی خۆم دەدەم. هەرچەندە لاوازی و کەموکوڕی گەیاندن تووڕەو ناڕەحەتیشمان بکات، ئەوەی لەدەستم هات کردم. هەرە دوایی لەرێگای ئەم بەرگرینامەیە بەشێوەیەکی کۆکراوەو پووختتر بۆچوونەکانی خۆم دەخەمەڕوو.

لەو باوەڕەدام کەهەرەزێدە تاوەکو هاوین کۆنگرە دەبەسترێ. هیوادارم بوویەری نائاسایی روونەدات. ئەو هەڤاڵانەی لەمە بەدواوە خاوەنی بەرپرسیارێتین ئەرکی لە 15ی ئاب گرنگتر چاوەڕوانییان دەکات. ئەوانەی بەناوی پارتی، کۆنگرەو HPG بەرپرسیارێتی و ئەرك دەخەنە سەرشانی خۆیان بەباوەڕی هێزی خۆیان بەڕێوەدەچن. لەمن چاوەڕوانیکردن تا دواڕادە بێواتایە. ئەوە سروشتییە تەندرووستیم چەندە نالەباریش بێت، هەوڵدەدەم هێزی گەیشتن بەکۆتاییەکی شەرەفمەندو سەرفرازانە نیشانبدەم. بەلام دەبێ ئاماژە بەوەش بکەم ئەگەر هەڤاڵی راستەقینە بوونایە لەم هەلومەرجەی ئێستادا بەمشێوەیە رەفتاریان نەدەکرد. دەگێڕنەوە کاتێك هەڤاڵ "کەمال پیر" گوێبیستی چالاکی فەرهاد کورتای و هەڤاڵانی دەبێ دەڵێ "ئەنجامدانی ئەم چالاکییە ئەرکی ئێمە بوو"، هەروەکو دەزانرێ بەمجۆرە تامردن مانیگرت. مسۆگەر من لایەنگری چالاکی خۆکوژی نیم و بەهەڵەشی دەبینم. بەلام چالاکییەکانی کەمال پیر، محەمەد خەیری دورموش، مەزلۆم دۆغان، فەرهاد کورتای و هەڤاڵانیان وەك چالاکی خۆکوژی هەڵناسەنگێنم. هەروەکو خۆشیان گوزارشتیان لێکردووە، "ئەگەر بچووکترین دەرفەتی ژیانێکی شەرەفمەندانە هەبووایە، ئەوەمان بەبنەمادەگرت و تاکۆتاییش سەرفرازانە دەژیاین" ئەمەش پێوانەکانی ژیانی پێویست دیاریدەکات. تەنیا کردەوەیەك مابۆوە لەپێناو کەرامەتی مرۆڤایەتی ئەنجام بدرێ. ئەو چالاکییەی بەرخودانیشیان ئەنجامدا. هەروەکو دەزانرێ محەمەد خەیری دورموش ئەم ئاستەی بڕیاربوونیان بەگووتەی "سەرکەوتین" هەڵدەسەنگێنێ. دروشمەکەیان "کەرامەتی مرۆڤایەتی سەردەکەوێ"بوو. ئەمەیە نەریتی بەرخودانی شەڕو تێکۆشانمان. دەبێ باش دەرکی پێبکرێ و پراکتیزەبکرێ.

چەندین هەڤاڵتان لەگەڵدایە کەلەزیندانەکان دەرکەوتوون. هێژای ئەوەیە لێپرسینەوەی لەگەڵ بکرێ کەچی لەژیان تێگەیشتوون. هیچ کەسێك چاوەڕوانی ئەو چالاکییە خۆکوژیانەتان لێناکات کەبەدرێژایی قۆناخی 15ی ئاب زۆر جار ئەنجامتاندابوو. ئەمە پەسندیش ناکرێ. بەڵام ناتوانرێ نکوڵی لەم راستییە بکرێ کەهەموو تواناکارییەکانی هەمووجۆرە چالاکییەکی دیموکراتییانەو شەڕی بەرگری رەوا (الدفاع المشروع) لە ئارادایەو ناتوانرێ بۆ جموجۆڵی ئازادانە سکاڵا لەهەلومەرجەکانی کات و شوێن بکرێت، هەربۆیە هەلومەرج و توانستی پەیڕەوکردنی هەربژارێك لەپێناو کەرامەتی خۆتان و گەلەکەتان لەئارادایە. باوەڕیمان بەرەخنەدانەکانی دوای 2000 کان هێنابوو و چاوەڕوانی پراکتیکێکی ئەنجامگیرتان بووین. ئەوەی دەرکەوت میراسەکەمانتان لەجێگای لاشەیەك داناو کردتان بەدوو پارچەو وەك وەڵامدانەوەی ئومێدو چاوەڕوانییەکانم بۆمنتان نارد. ئاشکرایە کەئەمە شەڕی کەرامەت و شەرەفمەندی نییە. لەئەنجامی رەنج و زەحمەتییەکی زۆرەوە لەسەرووی هەمووشتێکەوە لەشاخەکانی کوردستان و لەناو گەل و مرۆڤایەتی ئازاددان کەئومێدی ئازادییان لێدەکرێ. لەبیرنەکەن تەنیا بۆئەوەی یەکێکتان بەو پلەو پایە بگەن هێندەی ئەم شاخانە هەوڵ و کۆششم دا. بۆخۆم چاوەڕوانی بەرامبەرەکەی ناکەم. بەڵام هەرگیز ئەمجۆرە هەڵوێست و رەفتارانەتان ئەرێ ناکەم کەبەواتای یاریکردن بەشەرەف و کەرامەتی گەل دێت. واز لە گەل بێنن، تەماشابکەن و تێبگەن شەرەف و کەرامەتی خۆتان خستۆتە چ رەوشێکەوە. ئێمە، من نەکەوتمە ناوهەڵەو کەموکورتییەك کەماف بەم رەفتارەتان بدات. من بەشێوەیەکی راست شەڕ لەپێناو کەرامەتی مرۆڤایەتی شرۆڤە دەکەم و درێژە بەبەدواچوونی جێبەجێکردنی پێویستییەکانی دەدەم.

وەك ئەنجام، لەژێر رۆشنایی ئەو هەڵسەنگاندن و شیکردنەوە بەرفراوانانەی ئەنجامدرا، هەوڵمدا کێشەو دیاردەی کورد رۆشنبکەمەوەو هەندێ پێشنیازی چارەسەرکردن پێشکەش بکەم. دەشێ وەك وەڵامێك بۆ تەواوی ناوەندو دەوروبەرە پەیوندیدارەکان دەرکی پێبکرێت. لەمە بەدواوە وەڵامی هەر ناوەندێکی پەیوەندیدار لەژێر بەرێوەچوونی بەرپرسیارێتی خۆیدا دەبینرێتەوە.

لەو بڕوایەدام لەم رێگایەوە ئاماژەم بەهەندێ هەڵەوکەموکورتی خۆشم کرد سەبارەت بەقۆناخی 15ی ئاب. لەسەرووی هەمووشیانەوە لەسەرەتا روون نەبوو کەچی دەخوازین. پەسند دەکەم کە لەسەرەتاکانی هەشتاکاندا بەپێی پێویستی روون و شیتەڵکار نەبووم و، لەو بڕوایەشدام کە لەرێگای ئەم بەرگرینامانەوە هەڵوێستێکی راستی رەخنەدانم نیشانداوە. دووەمین هەڵەو کەموکورتی یەکلانەبوونەوەیە سەبارەت بەبابەتی ئەو چالاکییەی ئەنجامدەدرێ. سەبارەت بەم بابەتەش لەو بڕوایەدام بەیەکلابوونەوە گەیشتین و وەڵامی پێویستمان بۆ لایەنە پەیوەندیدارەکان داوەتەوە. لەمە بەدواوە دووجۆرە چالاکی جێگای باسە.

أ) چالاکی دیموکراتییانەو دەرفەتەکانی چارەسەری. ئاشکرایە کە بەسووربوونەوە هەڵوێستی زۆر بەرفراوانم پێشخست و بژاری بنەڕەتیم بەو لایەنە دایە. لەسەرەتای 1990کاندا نەگەیشتن بەم سافبوونە لەلای خۆیەوە ناتەواوییەکی جددییە.

هەرچەندە درەنگیش بێت؛ سەرباری ئەوەی گەورەترین هەوڵ هی من بێت و گۆشەگیریەکەشی بکێشم، گرنگ ئەوەیە لەهەلومەرجە مێژووییەکانی ئەمرۆمان و لەدەروازەی گۆڕانکاری گرنگدا توانیومە شێوازێکی چالاکی و رێگەچارەی دیموکراتییانە پێشکەش بکەم کەدەرکی پێدەکرێت و دەتوانرێ پراکتیزە بکرێ. بەهەزاران کادیری چالاکی خاوەن بانگەشەی تێکۆشانی دیموکراتییانەو هێزێکی جەماوەری وەهامان هەیە کەبەملیۆنان لەپێناو ئازادی هەڵساونەتە سەر پێیان. هێزێکی خەباتگێڕی و جەماوەری ئەوتۆیە کەدەتوانێ هەمووجۆرە وەڵامێك بداتەوە ئەو کێشەو گرفتانەی بەبێ چەکهەلگرتن چارەسەردەکرێن. ئەوانەی گوایە خاوەن پایەی رێبەرایەتین و بەرپرسیارێتی باڵایان هەیە، کاتێك ئەم دەرفەت و توانستانە بەکارناهێنن، بەرامبەر بەمێژوو خۆیان لەژێرباری بەرپرسیارێتییەکی قورسدا دەهێڵنەوە. دەبێ لەمیانەی هەمووجۆرە

ڕێکخراوێکی دیموکراتی و کۆمەڵگای مەدەنی و کاروانی داواکارییەکانی مافی ملیۆنان کەس ئازادی بۆ وڵات و دیموکراسی بۆ گەل بەدەستبێنن. کەمێك زەمان بۆئەوە پێویستە؛ ئەوەیتریش ڕێبەرایەتییەکی سیاسی دیموکراتییانەیە کەدیموکراسی لەناواخنی خۆیدا هەرسکردووە، باوەڕی بەئامانجی خۆی هەیەو، توانیویەتی وەك گۆشت و نینۆك پەیوەندی لەگەڵ گەل دروست بکات. جەنگاوەرێتییەکی مافپەروەرییە, کاتێك پێویست بکات بتوانێ ئەو یاساییبوونەی دیموکراتی نییە بەئازادی و مافە دیموکراتییەکانی بگەیەنێ.

گوایە سۆسیال دیموکراتی چەپ کەرێبەرایەتی ئومێدی گەلی بۆ پاشماوەکانی چاخی ناوین بەجێهێشتووە، ئەگەر تۆزقاڵێك شوێنپەنجەی ناسنامەکەی هەبێ، بەبێ جیاوازی نەتەوە، ڕەگەز، ئایین و مەزهەب، لەمیانەی نزمترین ئاستی دیموکراسییەوە، ئەوا لەتورکیاو کوردستانی ڕۆژگاری ئەمڕۆماندا دۆزی ئاشتی، برایەتی، ئازادی و یەکسانی سەردەکەوێت.

ب) دووەمین ڕێگا: سەرباری هەموو بانگەوازی و ئاگادارکردنەوەیەکمان، وەڵام نەدرێتەوە، بەشێوەیەکی وردو تەڵەکەبازانە لەرێگای پێڕەوەکانی شەڕی تایبەتەوە درێژە بەسەرکوتکردنی هەموو هەنگاوو ئومێدەکانی ئازادی، یەکسانی و دیموکراتی گەلەکەمان و گەلان بدرێت، بەسووربوونەوە ئەو هەڵوێستانە بسەپێنرێ کەلەگەڵ یەکپارچەیی وڵات و، پرەنسیپەکانی کۆمارو شێوازی گوزارشتی هاوچەرخی نەتەوەو گەلانیش کۆك نییە، ئەوا ئەو وەڵامەی دەدرێتەوە، پراکتیزەکردنێکی بەرفراوانی شەڕی پاراستنی خودە. هەروەکو دەزانرێ ئەمە بژاری ئێمە نییە. بەڵام چەندین گەمەو لەیستۆك کەبەرێوەدەچن ئەوە دەکاتە پێویستییەك لەم بوارە تادواڕادە ئامادەباشی هەبێت و، هەرئان و ساتێك پێویست بێت نابێ لەپێشخستنی شەڕی بەرخودان و پاراستنی خود دوودڵی بکرێت. ئاشکرایە ئەگەر ئەمە لەشێوازو بەرێوەبەرایەتییەکەی بخوازم بەبەرپرسیار لەقەڵەم نادرێم. نەدەتوانم کۆسپی بۆ بنێمەوە، نەدەتوانم بڵێم مەیکەن. بەرپرسیارێتی مێژوویی لەئەستۆی دەوڵەت و هێزی پاراستن دایە. خۆیان ستراتیژی و تەکتیکەکانی دوولایەنە دیاری دەکەن. پراکتیزەکردنێکی سنووردار یان بەرفراوان، وابەستەی هێزو بەهرەمەندی خۆیانە. پێویستە هەرکەس باش یەکتری بناسێ و بەگوێرەی ئەوە هەنگاو بهاوێژێ.

ناتوانم ئەم بابەتە تێپەڕبکەم و ئاماژە بەم خاڵانە نەکەم: ئاگربەستێکی دوولایەنە دەشێ سەرەتا بەشێوەی ماددەی بەرفراوان ڕابگەیەندرێ. لەئەگەری شەڕێکی چاوەڕوانکراویشدا دیسان ئەو ڕێسایانەی پێویستە لەشەڕدا گوێڕایەڵی بکرێ سەرەتا بەشێوەی یاداشتنامەیەك ڕاگەیەنرێ و پێشکەشی ناوەندە پەیوەندیدارە نێودەوڵەتییەکان بکرێ. دەشێ بەڵگەی ئاگربەستیش پێشکەش بکرێ. ئەگەر ڕەوشێکی بەمجۆرە سەرهەڵبدات، لەهەلومەرجی کوردستاندا هەردوو هێز دەکەونە ڕەوشی مان و نەمانەوە: هێزەکانی دەوڵەت و کۆنگرە. بەخێرایی پاکتاوکردنی ئەوانەی ناوین دەکەوێتە ڕۆژەڤەوە. دەشێ بانگەوازی ئاراستەی ئەمانەش بکرێ. هەرهیچ نەبێ با لەخۆڕا مەدەنی، بێ لایەنەکان، منداڵ، بەساڵاچووان و ژنان زیانبەخش نەبن. گوێڕایەڵیکردنی لایەنەکان بۆ یاساکانی شەڕ دەشێ دەرگا بۆ ڕێگایەکی مرۆییانە بەکراوەیی بهێڵێتەوە؛ دەشێ بەرەو ئاگربەست بچێ، ڕێگا لەپێش ڕێککەوتنی دیموکراتییانە بکاتەوە. ئاشکرایە بۆ بەردەوامی ژیان، پێویستی بەمرۆڤ و لۆژستیك هەیە. ئەوەی لەبنەڕەتدا گەریلا پشتی پێدەبەستێ شاخ و گەلە. دەشێ شەڕەکان لەشاخ، شاروگوندەکاندا پێشبخرێت. دەست بەسەرداگرتن و ڕێبرین لەهەموو شوێنێك تاقیدەکرێتەوە. وەرگرتنی سەربازو یارمەتی کارێکن بەردەوام دەتوانرێ ئەنجامبدرێ. هەرکەس ناچارە لەپێناو ژیان بزانێ چۆن ئامانجەکانی دیاری دەکات و جێبەجێی دەکات.

زیاتر ڕوونکردنەوەی ئەم خاڵانە بێواتا دەبینم. ئومێدەوارم بەهیچ شێوەیەك نەکەوێتە ڕۆژەڤەوە. بەو ئامانجەی ئاگادارکەرەوەیە دەشێت، دەخوازم ئەگەری سیناریۆیەك بۆ لایەنەکان ڕوونبکەمەوە. لەوانەیە خراپتریش بێ. کاتێك دوا تراژیدییەکانی فەلەستین ـــ ئیسرائیل و ئێراق ڕەچاوبکرێت، ئەوا دەرك بەوە دەکرێ کە لەخۆڕا قسەناکەین. وەك پێویستییەکی شیتەڵکردنەوەی ئەو پیلانگێڕییەی لەسەر من پەیڕەوکرا، ئاماژەکردن بەم مەسەلانە بەئەرکی خۆم دەزانم. بەو

باوەڕەییەوە ئاماژە بەوە دەکەم کەلەمیانەی گرێدانێکی گەوهەری دەوڵەت بەدیموکراسی و یەکپارچەیی دیموکراتییانەی وڵات هیچ کێشەیەك لەئارادا نییە لەگەڵ تورکیا چارەسەر نەکرێ. بەگوێرەێ پێویستییەکانی بیرو باوەڕەکەم، هەرچەندە سنووردارێش بێت، بەڵام ئەوەی بۆمن واتادارترە بەهێزکردنی بەیەکەوە ژیانی مێژوویی گەلانمانە لەرێگای پرەنسیپە هاوچەرخەکانی دیموکراتی، ئازادی و یەکسانی. راستییەکی حاشاهەڵنەگرە لەم پێناوەدا بۆهەمووجۆرە فیداکارییەك ئامادەم. بابەتی هەرەزێدە لەبەرامبەری دەلەرزم ئەوەیە کەچۆن نەهێڵیم دڵۆپە خوێنێکی تاکە مرۆڤێکمان بڕژێ و یەك ساتی بەئێش و ئازاریان نەبێت. بەڵام ئەمەش مەسەلەیەکی زۆرئاشکرایە کەواتای ئەمانەم بەشێوەیەکی بەرفراوان شیکردۆتەوەو لەو ناسنامە مرۆیی، کۆمەڵایەتی و گەلەرییەی خۆم جیاناکەمەوە کەروونمکردەوە. هەڵبەتە جگە لەم خاڵانە چ لایەنێکی ژیان هەیە دەرکی پێبکرێ و نەبە تواناکاریەکانیشی دەگات.

لەوانەیە دیسان بپرسن ئەو بابەتانەی تائێستا لەبەرگرینامە هەوڵی باسکردنت دا چ پەیوەندییەکی بەدۆزەکەی دادگای ماف مرۆڤی ئەوروپا DMME وە هەیە. تەنانەت تەنیا ئەو گۆڕانکارییانەی رۆژانە لەچوارچێوەی پرۆژەی رۆژهەڵاتی ناوین هی نوێتری دێتە سەر، ئەوە دەخاتەڕوو کە زۆر لەنزیکەوە پەیوەندی پێوە هەیە. تاوەکو شارستانییەتی رۆژئاوا شینەکرێتەوە، نەدۆزەکەی من، نەپەیوەندی تورکیا لەگەڵ یەکێتی ئەوروپاو ئەمریکا، هەردووکیان بەراستی دەرکیان پێناکرێت. تاوەکو ئەم پەیوەندییانەش شینەکرێتەوە، ئەوا وەڵامێکی راست نادرێتەوە کێشەکانی ژیانی تەواوی گەلانی رۆژهەڵاتی ناوین، لە سەرووی هەمووشیانەوە گەلی کوردو تورك کەبووە بەگێژاو و دۆزەخ, لەیەکترجیاکردنەوەی ئەو دۆزانەی رەهەندی کۆمەڵایەتییان هەیەو راکێشانیان بۆ ئاستی کێشەی تاکەکەسی لەلایەن یەکێتی ئەوروپاو دادگای ماف مرۆڤی ئەوروپاوە، هەروەکو بانگەشەی بۆدەکەن دوورە لەوەی لەبەرژەوەندی مافەکانی مرۆڤ و دیموکراتیزەبوون دابێت، ئەمە بەرژەوەندیپەرستی و نەخۆشی زێدەڕۆیی تاکڕەوی شارستانییەتی ئەوروپا نیشاندەدات. بەشی ئەنجامی بەرگرینامە بۆ رۆشنکردنەوەی ئەم بابەتە تەرخان دەکەم. لەرێگایەوە روونەکەمەوە کەدادوەری بۆ تاك تەنیا لەمیانەی دادەوەری بۆ کۆمەڵگاکەی فەراهەم دەبێت. ئەوە دەسەلمێنم کە ئازادی تاکێك گرێدراوی ئازادی ئەو گەلەیە کەلەناو کۆمەڵگاکەیدا جێگای خۆی دەگرێت.

بةشى شةشةم

رؤلي دادطاي مافي مرؤظي ئةوروثا و يةكيَتي ئةوروثا لةدؤزي عةبدولَلاَ ئؤج ئالان

بەشێوەیەکی راست شیکردنەوەی چیرۆکی لەخاچدانی حەزرەتی عیسا کەفاکتەرێکی سەرەکی شارستانییەتی ئەوروپایە رۆڵێکی گرنگ لەرۆشنکردنەوەی دۆزەکەی مندا دەبینێ. لێرەدا لەچۆنییەتی پێشکەوتنی شێوەی بەسەرهاتەکە زیاتر, ناوەڕۆکەکەی ئێمە پەیوەندیدار دەکات. کاتێك دەقەکانی سەبارەت بەم بابەتە لەسەرووی هەمووشیانەوە ئینجیل بەشێوەیەکی کۆمەڵناسی قووڵ لێکۆڵینەوەی لەبارەوە بکرێت, ئەو بۆچوونەی بەگشتی پشتگیری لێبکرێت ئەوەیە؛ ئەو باوەڕو کولتوورەی لەحەزرەتی عیسادا کراوە بەسیمبۆل, پشت بەجیابوونەوەی کۆمەڵایەتی ئەو قۆناخە دەبەستێ کەبەخێرایی پێشکەوتنی بەخۆیەوە بینیوە. لەلایەك هێزە بیرۆکراتەکان و ئەرستۆکراتە نەریتییەکانی لەدەوروبەری ئیمپراتۆرییەتی رۆما کۆدەبوونەوەو بەشێوەیەکی بەهێز لەناوچەکەدا پێشدەکەوتن, لەلایەکی دیکەش جیهانی هەژارەکان کەلەناو تەواوی گەلان و کولتوورەکاندا بەهەمان خێرایی ژمارەیان لەزیادبووندابوو. لەو قۆناخەدا قودس لەسەرووی ناوەندە گرنگەکانی رۆژهەڵاتی دەریای سپی بوو. تیرە عیبرانییەکانیش کەخاوەنی مێژوویێکی درێژخایەن بوون, دووچاری جیابوونەوەی کۆمەڵایەتی هاتن.

یەهودیا میرنشینێکی بچووکی عیبرانییەکانە. ناوەندەکەی شاری قودس بوو, وەك پارچەیەکی جیابوونەوەی کۆمەڵایەتی پیاوە ئاینییەکانیش پارچەبوون. پادشایەتی و چینی باڵای پیاوە ئاینییەکان لەناو یەکێتییەکی توندوتۆڵدان, دوای بەسەرهاتێکی درێژخایەنی بەرخۆدان بەکرێگراوێتییان بۆ ئیمپراتۆریەتی رۆما پەسەندکردووە.

لەرەوشێکی وەهادا کەشێکی بەرفراوانی یاخیبوون زاڵە, چەندین ناوەندی ڕکابەرایەتی سەریانهەڵداوە. ئەسەنییەکان لەسەرووی ئەمانەوە دێن. حەزرەتی یەحیا بەسەرۆکی ئەم تەریقەتە لەقەڵەم دەدرێ. بەتوندی دژی یەهودییە بەکرێگیراوەکان دەوەستن, لەناو میرنشینی یەهودیا و لەئەنجامی تەڵەکەبازییەکانی رەبەجەکان سەری دەبڕدرێ و دەکرێتە قوربانی ئەو ناوەندانەی بەرژەوەندییان تێکچووبوو. بەرلەوەی بکوژرێ, بەجۆرێك لەجۆرەکان حەزرەتی عیسا وەك خەلیفەی حەزرەتی یەحیا دەناسرێ. ئیتر سەرکێشیکردنی ناڕەزایی کۆمەڵایەتی کەوتبووە سەرشانی ئەو, لەناوەڕۆکدا شەڕێکی چینایەتی بەڕێوەدەبات, بەڵام بەرجەستەبوونی بەشێوەی تەریقەتێکی ئایینی هەژارانە, لەراستیدا لەو قۆناخەدا وەك ئەڵقەیەکی گرنگی نەریتی پێخەمبەرایەتی بەربڵاو شێوەدەگرێت.

جیاوازییەکەی ئەوەیە, بۆ یەکەمین جار لەکۆمەڵی یەهودی دادەبڕێ, وەك گووتەبێژی تەواوی گەلان سەرهەڵدەدات. بەجۆرێك لەجۆرەکان بەرامبەر میللیگەرایی یەهودی نوێنەرایەتی ئینتەرناسیۆنالیزم دەکات. هەڵبەتە تێکەڵاوی (کۆسمۆپۆلیتی) رۆما زەمینەی بابەتی پێویستی ئافراندووە. گەلانی رۆژهەڵاتی ناوین لەژێر سایەی باڵادەستی رۆمادا جارێکی دیکە وەك خەرمان کۆدەکرێتەوە سەریەك. دوو پارت وەك پارتی هەژاران و دەوڵەمەندان سەریانهەڵداوە. لەسەردەمی هێلینیزمیشدا لەمیرنشینی یەهودیا پارچەبوونێکی هاوشێوە لەئارادابوو: ئەوانیش وەك سادقییەکان و فەریسییەکان بوون. بۆ یەکەمین جار لەرێگەی حەزرەتی عیساوە ئەم نەریتە سنوورەکانی قەومی یەهودی تێپەڕکردو بانگەوازی بۆ هەژارانی گشت قەومەکان دەکرد. کاهینە یەهودییە گەورەکان بەرامبەر ئەمە تۆقابوون داوایان لەوالی رۆمای میرنشینەکەیان "پلاتۆس" کرد حەزرتی عیسا سزا بدرێت, سەرباری ئەوەی وەك تاك سەرەتا پلاتۆس پەسندی نەکرد, بەڵام فورسایی یەهودییە بەکرێگیراوەکان و وەك پێویستی بەرژەوەندی هاوبەش, لەکۆتاییدا لەخاچدانی عیسا پەسند دەکات.

دواتر لەبەسەرهاتی حەواری و عەزیز و عەزیزەکاندا دەزانین چ جۆرە ئایینێك سەریهەڵدا. گریکەکان (یۆنانییەکان)کە لەرۆما ناڕەحەتبوون, ئەو قەومە بوون کەبە شێوەیەکی هەرە فراوان تەڤلی "انچمام" ئەم ئایینە بوون. بەرخۆدانێکی قەوم ـ ئایینی پێشدەخەن. لەرێگای ئایینی نوێ بەتایبەتی لەئەنادۆڵ و نیمچە دوورگەی گریك بەجێدەبن, لەگەڵ هاتنی ئیمپراتۆر قوستەنتیندا دەبنە هاوبەشی دەوڵەت و وەك بێزەنتییەکان مۆرکی خۆیان لەرۆژهەڵاتی ئەوروپا دەدەن. دیسان لەقەومە بەهێزەکان و خاوەن کولتوورەکانی قۆناخ, بەتایبەت بەناوی ئاشووری و سوریانییەکان لەرۆژهەڵاتی ئیمپراتۆریەت لەگەڵ ئایینی نوێ ریفۆرمێکی گەورەی کولتووری پێشدەخەن. هەم لەناو ئیمپراتۆریەتی بێزەنتی, هەم ساسانی پێگەی بەهێزو هاوشێوەیان بەدەستهێنا. لەناو ئەو سێسەد ساڵەی دوای حەزرەتی عیسا لەئەنجامی هەوڵە یەك بەدوای یەکەکانی گەورە قەشەکان ئایینی هەژارەکان بووە ئایدۆلۆژیای رەسمی ئەم دەوڵەتانەو جەماوەرە پەیوەندیدارەکانیان. کریستیانی "مەسیحی" کەپێکهاتەی ئایدیۆلۆژی بنچینەیی دەرەبەگایەتی ئەوروپای چاخی ناوین بوو, لەگەڵ قۆناخی ریفۆرماسیۆن دەبێتە یەکێك لەئایدیۆلۆژیا سەرەکییەکانی لەدایکبوونی سەرمایەداری سەردەمی نوێ.

ئەو پرسیارەی لەمیانەی ئەم باسەکورتەدا لەوەڵامەکەی دەگەڕێم ئەوەیە: کێ خوێنی حەزرەتی عیسای رژاند؟, وەك شەراب نۆشی و بوو بەدونیایی. ئەمە خودی شارستانییەتی رۆژئاوایە. ئیمپراتۆرییەتی رۆما وەك پادشایەتی دونیایی شارستانییەتی ئەوروپا خوێنی حەزرەتی عیسای رژاند, هەرچی پاپایەتییە, ئەم خوێنەی کردە شەراب و خواردییەوە, بوو بەپادشایەتی مەعنەوی ـ ئاخیرەت, بەها مەعنەوییە سەرەکییەکانی شارستانییەتی ئەوروپای پێکهێنا.

هەرچی بەشی حەزرەتی عیسا و هەزارەکانی خەڵوەتگایە بوو بەگەورەترین ئەشکەنجە و بەدواداگەڕان و کوشتن. کاتێك ئەم گۆڕانکارییانەمان شیکردەوە کەبناخەی شارستانییەتی رۆژئاوا پێکدێنێ, ئەوا دەبینین کەسیستەم هەم بکوژی قوربانییە, هەم شکۆدارکار و موژدەهێنەرەکەیەتی.

گرنگترین ناکۆکی شارستانییەتی رۆژئاوا لەم راستینەیەدا شاراوەیە. هەربۆیە نووسەری بەناوبانگی روسی "دەستۆفسکی"لەرۆمانەکانی خۆیدا بەقووڵی باس لەوەدەکات کەچۆن حەزرەتی عیسا سەرلەنوێ لەلایەن ئەو گەورە قەشانەوە لەسێدارە (خاچ) دەدرێ کەلەناوەڕۆکی حەزرتی عیسا نامۆبوون. لەکاتێکدا لەهەندێ رەوشدا کوژراوەکان بکوژەکان دەپەرستن, لەشارستانییەتی ئەوروپادا بکوژەکان قوربانییەکانیانی خۆیان دەپەرستن. لەراستیدا تەنیا گەڕاندنەوەی ئەم راستینەیە بۆ شارستانییەتی ئەوروپا راست نابێت, تەواوی سیستەمە زۆردارەکانی بەکاربردن لەڕێگای خوێن و ئارەقەی نێوچاوانی ستەملێکراوان دەژین. شەڕی تەواوی گەلان بەسەرهاتی رزگاربوونە لەم رەوشە, بەڵام لەئەنجامدا ئەم چیرۆکانەش لەبەرەسەن بینینی ئەربابەکانیان رزگاری نابێ.

بەتەواوی دوو هەزار ساڵ دوای بەسەرهاتی حەزرەتی عیسا, لەشوێنێکی نزیك بەجێگا و کولتوورەکەی, یەکێك لەوانەی دووچاری هەمان رەوش هاتووە منم. ئەمجارە لەجیاتی رۆما, وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا, هێزی ئیمپراتۆرییەتی شارستانییەتی رۆژئاوایە. لەکاتێکدا رۆما هێزی لەدایکبوونی شارستانییەتی رۆژئاوا بوو, ئەمریکا زیاتر لەوە نزیکە ببێتە هێزی لەناوبەر هەروەکو رۆما, بەشێوەیەکی خێرا لەرۆژهەڵاتی ناویندا بڵاودەبێتەوە, پێویستییەکی زۆری بەبەکرێگیراوان هەیە. کۆمەگای رۆژهەڵاتی ناوین بەشێوەی هەزاران و دەوڵەمەندەکان تازە بەشێوەیەکی خێرا لەیەك جیادەبێتەوە. لەپاڵ پارتە دەوڵەمەندە نۆکەرەکان, چەندین پارتی هەژارنیش سەریانهەڵداوە. ئەمجارە کوردان هەژارترین گەلانی ناوچەکەن. دووچاری فشارێکی دووقاتی و سێ قاتی دەبێتەوە. لەبەرئەوە ئاماژەی پێنادەم کەدەخوازم وەکو ئەو بم, بەڵام چۆنییەتی لەدایکبوون, شێوازی گەورەبوون, کەوتنە ناو سیستەم, و رکابەرایەتی و شێوازی دەستگیرکردنەکەم لەلایەن شێوەو ناوەڕۆك زۆر نزیکی بەسەرهاتی حەزرەتی عیسایە. هەروەکو دەزانرێ هەژارترین کەسانی رۆژهەڵاتی ناوینم وەك بنکە هەڵبژارد. لێگەڕینی هزری و ئایدیۆلۆژی نوێ زەق و بەرچاوە. کۆمەڵەی گرێدراو پێکهاتبوون. ئیمپراتۆری نوێی رۆما, ئەمریکا و بەکرێگراوەکانی زۆرنارەحەت ببوون, هەروەها دەوڵەتی یەهودیاش لەناو پەیوەندییەکی بەکرێگراوی توندوتۆڵدایە. لەناو گریکەکانیش (یۆنانییەکان)لایەنگری بەهێزیان هەیە, "کلانـدریس"ی یۆنانی لایەنگرێکی توندڕەوی خیانەتە کوشندەکەی یەهودا ئیسکاریۆتە. میرنشینە کوردەکانی یەهودیا ترسێکی گەورەیان لەهەڵکشانی کوردە هەژارەکان هەیە. پێویستی بەتۆکمەکردنی پێگەی تەواوی بەکرێگیراوەکانی ناوچەکە هەیە. شوێنگەی ئایدیۆلۆژی ـ سیاسی من بەسەختی هەموویان نارەحەت دەکات. بەرژەوەندییەکان تادواڕادە بۆ پیلانگێڕی لەبارە, تاوەکو بۆ ماوەیەکی دیکە دەسپۆتەکان لەسەرپێیان رابگرن.

هەرهیچ نەبێ سانیت پاولی گەورەحەواری دوای یەك ـ دوجار هاتووچۆ کرا بەقوربانی. رۆما تۆزێك بەسنگفراوانی رەفتاری لەگەڵدا کرد, بەڵام لەیەکەم سەفەرم بۆ ئەوروپا رفێنرام و دەستگیرکرام. پێویست ناکات بەدرێژی باسی بەسەرهاتەکە بکەم و بینووسم, ناوەندی تەواوی مەزهەبەکان گەڕام, کاتێك لەسەر ئاستێکی فەرمی لەدەرگای ئەسینای ناوەندی گریکەکان, و مۆسکۆی روسەکان, و رۆمای لاتینەکانم دا, لەلێکدانەوەو حیسابە بەرژەوەندی پەرستە سەهۆڵ ئاساکانیان, تێگەیشتم کەجێگام نییە. لەبەهای گرانی سیاسەتی پشتبەستن بەدەوڵەتان" هەرچەندە لەناوەڕۆك نەبێ و بەشێوە بێت"رزگارم نەبوو, زۆر بەئاشکرایی نیشانیاندەدا کەئایدیۆلۆژیاکان و دۆستایەتی بەرامبەر بەرژەوەندییەکانیان هیچ بەهاو بایەخێکی نییە. هزرو باوەڕەکانیان لەمێژبوو ببوو بەپارەو پووڵ. بەرژەوەندییەکانی پارە ـ پووڵ چۆنی پێویست بکات, لەمیانەی ئەو پێڕەوانەی پیلانگێڕی کەتێیدا بەئەزموونن, بەشێوەی کارامەیی و وەستاییەکی گەورە جێبەجێیان دەکرد. ئەو دەسەڵات و هێزەی رەوشی

حەزرەتی عیسای یەکلاکردەوە, رۆمابوو. ئەگەر هێزو دەستڕۆیی رۆما نەبێ, عیسا نەدەستگیر دەکرێ و نەلەخاچ دەدرێ. دەسەلاتی یەکلاییکەرەوە لەگرتنی منیشدا ئەمریکایە. ئەگەر ئەمریکا نەبووایە, هەرگیز من دەستگیرنەدەکرام. ئەو رۆڵەی بەکاربەدەستە تورکەکانیان بەخشیوە, لەجەللادی و پاسەوانێتی زیاتر نییە. ئەو رۆڵەی بۆ یەکێتی ئەوروپاش دیاریکراوە, وەك هێزی یاسایی (مافپەروەری) شارستانییەتی رۆژئاوا درکاندنی دوا گووتەی دادگایە. دەشێ تۆڕی ئەم پەیوەندییانە بەرجەستەتر بکەین کەبەشێوەیەکی قەباو گشتی ئاماژەمان پێکرد.

ئیمپراتۆریای بێزەنتی لەرۆژئاوا زیاتر نزیکی هێزی ئیمپراتۆرییەتی رۆژئاوایە. هەرچی سەرگرتنی هێرشی خاچپەرستەکانە لەرۆژهەلات بەهۆی هاوسەنگی هێزی سەردەمی شارستانییەتی دەرەبەگایەتی سەرکەوتوو نەبوو. چونکە هەروەکو شارستانییەتی هێلینی دوای ئەسکەندەر لەتوانەوە رزگاری نەدەبوو, لەسەر بنەمای سەرمایەداری هەلگشاو بۆ یەکەمین جار لەساڵی 1898 ناپلیۆن هێرشێکی تۆکمەی ئەنجامدا. ئەو بەربەستەی رووبەڕووی بوویەوە ئیمپراتۆریەتی عوسمانی بوو.

چەندە سیستەمی سەرمایەداری وەك هێزە بالادەستەکەی شارستانییەتی نوێ شوێنی خۆی قایمدەکرد, دەبووە ناوەندی شارستانییەتی ئەوروپا. مسۆگەر بالابوون لەدەست ئەوروپادا بوو. لەکاتێکدا سوڵتانە عەرەبەکان لەکۆتاییەکانی سەدەی پانزەهەم بەناوی شارستانییەتی رۆژهەلات بۆ یەکجارەکی لەئیسپانیا بەدەرنران. عوسمانییەکانیش لەدووەم گەمارۆی ڤییەننا 1683 بەزیانێکی گەورەو شڵەژاوی دەرکەوتن و بەخێرایی بەرەو قۆناخی دواکەوتنەوە رۆستن. ئیتر مەحاڵ بوو بەرامبەر شارستانییەتی ئەوروپا خۆیان رابگرن کە لەهەڵکشاندا بوو, لەمێژبوو سەردەمی بەسەرچووبوو, لەگەڵ تێکشکانی ناپلیۆن, ئینگلتەرە بوو بەهێزی لەپێشینەی شارستانییەت. ئیمپراتۆرییەتی ئینگلیزیش بەهەستکردن بەو راستییەی بالادەستی جیهان بەرۆژهەلاتی ناویندا تێپەڕدەبێت, لەسالانی 1800 بەدواوە رووی لەناوچەکە کرد, ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی کە لەنێوان روسیای قەیسەری باکوور, لەباشووریش لەلایەن ئیمپراتۆرییەتی ئینگلیز تەنگەتاو بوو, لەمیانەی سیاسەتەکانی هاوسەنگی سەدەیەکی دیکەش تەمەنی خۆی درێژکردەوە. ئەوەی گرنگە سەبارەت بەقوربانییەکانی ئەم سیاسەتەی هاوسەنگییە. لەکاتێکدا هەرسێ قەومی گرنگی ئیۆنییەکانی ئانادۆڵ و, ئەرمەنییەکانی کلیکیا و ئانادۆڵی رۆژهەلات و ئاشوورییەکانی میزۆپۆتامیا لەئەنجامی گەمەکانی هاوسەنگی تارادەیەکی زۆر پاکتاوبوون, کوردانیش تەنیا توانیان هەبوونی جەستەیی خۆیان بپارێزن.

ولاتانی ئینگلتەرە, فەرەنسا و روسیا دەیانخواست لەناوچەکە بەکاریگەر بن بەئامانجی قەرەبووسەندن لەعوسمانییەکان ئەو گەلانەی ناوچەیان وەك ئامرازی فشار بەکاردەهێنا کەئاماژەمان پێکردن. لێکدانەوەی بەرژوەندی ماددی سەرمایە لەمێژووی کولتووری هەزاران ساڵەی ئەم گەلە بالاتر دەبینرا. هەرچەندە تورکە عوسمانییەکان دوادەکەوتن هۆکارەکەیان لەم گەلانەدا دەبینی و تۆزێکی دیکەش هەناسەدانیانی سنووردارەدەکرد. کاتێك بەیەکەمین شەڕی جیهانی دەگەیشتین, ئیتر مێژوو رۆحە مەترسیدارەکانی دەرڤاند. لەکاتێکدا ئیۆنییەکان, ئەرمەنییەکان و ئاشوورییەکان لەژێر پاشماوەکانی ئیمپراتۆرییەت لەپەلەقاژەی مەرگدا بوون, کوردەکانیش لەقووڵایی و بەرزایی شاخەکاندا تەنیا دەیانتوانی هەبوونی جەستەیی خۆیان بپارێزن. لەکاتێکدا کێشمەکێشی هەشتسەد ساڵەی نێوان سوڵتانە تورکەکان و هێزە دەرەبەگایەتی و دەوڵەتە سەرمایەدارەکانی ئەوروپا, بەبالادەستبوونی ئەوروپا ئەنجامگیربوو, تەنیا قوربانییە خەمگینەکانی لەدوای خۆی بەجێدەهێشت. مێژوونووسەکان بەشێوەیەکی راست باسی هۆکار و ئەنجامەکانی ئەم قوربانیانە ناکەن, چونکە رووی قێزەون و بکوژی خۆیان لەئاوێنەی راستییەکاندا دەبینن. دەوڵەتە گەورەکانی ئەوروپا بەرامبەر بەئەم رووداوانە بەرپرسیارن کەلەم دووسەد ساڵەی دوایی لەرۆژهەلاتی ناویندا روویانداوە, پێشتریش هەمان ئەم گەلانە لەناوچەکەدا هەبوون. لەمیانەی ئەو هاوسەنگییانەی لەناو

ئیمپراتۆرییەتدا ئاوایانکردبوو بەلانی کەم لەبواری ئابووری دەوڵەمەندترو لەبواری کولتووریش بەختەوەرتر بوون, لەبواری سیاسیش لەتورکەکان دواکەوتووتر نەبوون. لەئاکامی ئەو بڕوایەی بەئەوروپا هەیانبوو, هەروەها ئەو لێکدانەوە ناواقیعیانەی بوون بەدەوڵەت گەورەترین یاری قوماریان کرد, یارییان پێکرا, لەئاکامدا زۆرخراپیش دۆڕاندیان. بەرماوەکانی شمشێریش بوون بەکۆچبەری وڵاتانی رۆژئاوا. بەرەو ئەمریکا و ئەوروپا رێیان گرتەبەر, هەوڵیاندا لەمیانەی یوتۆپیای "خاکە پیرۆزەکانی بەڵێندراو" خۆیان بژێنن.

هەروەکو دەبینین لەرۆژگاری ئەمڕۆماندا لەوڵاتەکانی یەکێتی ئەوروپاو وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا هەندێ پەرەسەندنی هاوشێوەی ئەو پێهەلگرتنانە ئەنجامدەدرێ کەلەساڵی 1896 لەرێگای کۆنگرەی سەهیۆنی یەهودییەکان ئەنجامدرا. دەشێ هیوا و ئومێدیان بەپرۆژەی ئەمریکا سەبارەت بەرۆژهەلاتی ناوینی گەورە هەبێ. داگیرکردنی ئێراق رێگای لەپێش قۆناخێکی نوێی پڕ لەجۆش کردۆتەوە. کوردان نزیکترین پاڵێوراون بۆبوون بەهاوپەیمانێکی ساغڵەمی پرۆژەکە. ئامانج گۆڕینی ئەو ژێرخانە ئابووری و سەرخانە سیاسی ـ ئایدیۆلۆژییەیە کەدەبنە کۆسپ و هەڕەشە بەرامبەر بەئیسرائیل و سیستەمی سەرمایەداری لەناوچەکەدا. هەردوو هێزی ئۆرگانیزی سیستەم نەتەوە یەکگرتووەکان و ناتۆ, وەك هێزی چالاکی دیپلۆماسی و سەربازی پرۆسەکە ئەرکیان پێدراوە. گروپی 8 وڵاتیش پشتگیری هێزی ئابووری خۆی کەمناکاتەوە.

گەرەنتی سەرەکی ئەوەیە کۆماری تورکیای خاوەن میراسی عوسمانییەکان چۆن پێشوازی لەم قۆناخە دەکات, نەهەلومەرجی ناوخۆ نەهی دەرەوە بۆ دووەمین قۆناخی رزگاری نیشتمانی لەبار نییە. لەڕەوشی بەرخۆدان بەرامبەر سیستەم, ئەوا لەئێراق ـ یۆگۆسلاڤیا, تەنانەت روسیا سەرکەوتووتر نابێ. تەسلیمبوونی تەواویش لەخزمەتیدا نییە. هەلومەرجەکانی هاوپەیمانێتیش وەکو دوای 1950کان بەرێوەناچێت. ئەوەی دەمێنێتەوە ئەنجامدانی ریفۆرمە, ئەو ئیرادەیەش لەئارادانییە ئەمە ئەنجامبدات. چەندەی بۆبکرێت راکێشان و بەردەوامکردنی وەك سیاسەتێك دیارکردووە. لەمیانەی زهنییەتێکی دوارادە موحافەزەکار کەدرێژەدان بەهەر رۆژێکی تەمەنی ستاتۆکە بەدەستکەوت دەزانێ, کۆماری تورکیا هەوڵی خۆپاراستن دەدات. ئەمەش تاڕادەیەکی زۆر بەدوا قۆناخەکانی تەمەنی عوسمانی دەچێ.

ئەو پیلانگێڕییەی سەبارەت بەمن ئەنجامدرا, لەژێر ئەم هەلومەرجانە ئەنجامدرا کەکۆماری تورکیا تێیدا دەژی. تاوەکو باش دەرك بەکرۆکی پیلانگێڕی و لایەنەکانی نەکرێ ئەوا ناتوانرێ هیچ گرفتێك چارەسەر بکرێت, ناتوانرێ شرۆڤەیەکی راست سەبارەت بەچارەنووسی کۆماری تورکیا ئەنجامبدرێ. هەرچەندە هەندێ هەڵەو کەموکوڕی جددیش لەئارادابن, بەڵام ناتوانرێ نکۆڵی لەوەبکرێت کەمن بەگشتی تەواوی گەلان, بەتایبەتیش نوێنەرایەتی پێهەلگرتنە دیموکراتییە گەورەکەی گەلی کوردستان دەکەم. ئاشکرایە تاوەکو چالاکی 15 ی ئاب, هەوڵمدا رێکخستنێکی زهنی پێشبخەم. ناچاربووم ئەمە وەك هۆنینەوەیەکی تێکەڵاوی سۆسیالیزمی بونیادنراوو رزگاری نیشتمانی پێشبخەم, پێویستە ئەمەش پەسند بکەم کەنەمدەتوانی لەمەزیاتر بەرەو پێشەوەی ببەم. ماوەی 15ساڵی نێوان 15ی ئابی 1984 ــ 15 ی شوباتی 1999 قۆناخی چالاکی ئەم رێکخستنەی زهنییەت بوو. ئەو ماوەیە کەچالاکی دەرکەوتەپێش دەتوانرێ بگووترێ بەباشترین شێوە پراکتیکی روونکردەوە. لەمیانەی ئەم قۆناخەی پراکتیکدا دەرفەتی ئەوەش بۆ من رەخسا کەباشتر خۆم بناسم. دەتوانرێ بگووترێ کەبەشێوەیەکی باش تواناکارییەکانی چارەسەری کەسێتی راستینەو گرفتەکانی ئەو دیاردەیەم باش تاقیکردنەوە, کەنوێنەرایەتیم دەکرد, بەڵام کاتێك دەڵێم من, گرنگ ئەوەیە زێدەڕۆیی نەکرێت, ئەوەی من ئامرازێکە. ئەوەی ئاشکرابووە, گەلێکی بەرەچەڵەکی خاوەن راستینەی کۆمەڵایەتییە کەهەزاران ساڵە سەرکوتکراوە. سەرباری ئەوەی بەشێوەیەکی باش ئیلاهیبوونم شیکردۆتەوە, ئەو زمانزانییەی بەکارمهێناوە زیاتر نزیکی زانستیبوونە.

ئەوەی بەرامبەر راستینەی گەلی کوردستان سەریهەڵدا ناڕەحەتییەکی گەورەی فەتحکارەکان و ئەوانەبوو کەبەهەزاران ساڵ بـەکرێگیراوێتی دەکـەن (لەجووتـەی گلگـامێش ــ ئەنکیـدۆوە تـاوەکو دەگاتـە ئەوانـەی لـەرۆژگاری ئەمڕۆمانـدا لەبەرچـاونن). لەژێرچـەتری ئـەمریکای هێـزی ئیمپراتـۆری قۆنـاخ لەسـاڵی 1998 پرۆسـەکانی ئەنقـەرەو واشـنتۆنیان دەسـتپێکرد. لەسـەر پرۆگرامێکـی سیاسـی رێککـەوتن کەبـەمانای دەوڵـەتی فیـدراڵی کوردسـتان بێـت (لەسـەرکاغەز). بەرنامەکـە لـەژێر پاراسـتنی بەڕێوەبەرایـەتی ئەنقـەرە بەڕێوەدەچـوو, بەرامبـەر ئەمـەش بڕیـاری هاوبـەش سـەبارەت بەسـەری عەبـدوڵڵائۆج ئـالان و بەتیرۆریست لەقەڵەمدانی "PKK" دەدرا. ئەم حوکمەش بەشێوەیەکی بابەتی بەواتای قڕکردن و پاکتاوکردن دەهات. لەگـەڵ ئەوەی زۆر بەنهێنی بوو, بەڵام لێکۆڵەرەوەیەکی سیاسی وریا زەحمەتی لەوەدا نەدەبینی تێبگات کەئەم رێککەوتنە "رێککەوتنی 17 ی ئەیلولی 1998 ئەنقەرە ـ واشنتۆن" پڕە لەناکۆکی و لایەنەکان هەوڵی خەڵەتانـدنی یـەکتری دەدەن و لەهەڵوێستێکی تـەکتیکی زیـاتر تێپـەڕناکات. لـەڕێگای ئـەم رێککەوتنـەوە شـاڵاوە گەورەکـەی فـشارو بەدواداگـەڕانی عەبـدوڵڵا ئـۆج ئـالان لەسەرتاسەری جیهاندا خێرایـی پێدرا. بەلایـەنی کـەم بـاڵێکی ئـەمریکا بـەبڕیاریبوونی مـسۆگەری نیـشاندا، کۆمـەکی مـەزن و سووربوونی راستڕەوەکانی ئیسرائیلیش رۆڵی لەمەدا هەبوو, لەکاتێکدا ئینگلتەرە نەخشەیەکی باشی دانا ئیسرائیل ـ مۆسـادیش لەمیانەی کردارێکی سیخوڕی باش تەڤلی پیلانەکەبوو. پیلانی ئەم پیلانگێڕییەی دوای ئـەوە پێشکەوت کەهـەوڵی تەقینـەوەی بۆمبا یەك تەنییەکەی 6 ی گولانی 1996 ئەنجامگیرنەبوو کەسەرۆك وەزیرانی تورکیا "تانسۆ چیلەر" 50 ملیـۆن دۆلاری بـۆ تەرخانکرد بوو, لەدیمەشق تەقیەوە, دوای ئەوەی لەئەنجامی ئەو رێککەوتنە ئـابووری ــ سـەربازییەی لەگـەڵ بەڕێوەبەرایـەتی ئیسرائیل ئەنجامدرا, هاتەئاراوە, لەئەنجامی گووتـەی فەرمانـدەی هێـزی وشکانی تورکیـا لـە 17 ی ئـەیلول سـەبارەت بەسـوریا کەبەواتای دوا ئاگادارکردنەوە دەهات, هەنگاوێکی دیکە بەرەو پێشەوەچوو. کاتێك شـەڕ لەگـەڵ سـوریا کەوتـە رۆژەڤـەوە, جگـە لەگووتەی "چۆن دەخوازی وەها بڕۆ" هیچ هەڵوێستێکی دیکە لەبەڕێوەبەرایەتی سوریا نەبینرا.

دوای بانگهێشتێکی نیـو فـەرمی کـەتاوەکو ئێـستاش کرۆکەکـەی نـەزانراوە بڕیـاری "ماجـەڕای ئەسـینا"م دا, هـەنگاونان بـۆ شاخەکانی وڵات خەیاڵی من بوو. بەڵام بەهۆی نیگەرانییە ئەخلاقییەکانم ئەم سـەفەرەم دواخـست کەلەوانەیـە رێگـای لـەپێش مردنی هەزاران کەس بکردبایەوە. بیرم لـەوەکردەوە تاقیکردنـەوەی شانـسی چارەسـەری سیاسـی لەئـەوروپا باشـترو گونجاوترە. بەتایبـەتیش لـەدوای ئـەوەی لەسـاڵی 1997 وە لەلایـەن رێکخـستنی ئـەوروپامان هەنـدێ زانیارییـان بـۆ نـاردین کەگوایـە سەرچاوەکەی سوپایە, ئەم بڕوایەم زیـاتر دەرکەوتـەپێش, بـەڵام ئـەوەی لەئەسـینای پایتـەخت پێشوازی لێکـردین خـەڵکانێکی دۆست نەبوون, بەڵکو ئەسینای سۆزانییەکەی میتۆلۆژیابوو کەلەناوچاوانی خوداوەندی پیاو "زیۆس" خـولقێنراوەو, هیکتـۆری قارەمانە بەناوبانگەکەی ترواەدی پەلکێشی ناو شەڕێك کرد کەبۆی ئامادەنەبوو. لەناو گۆڕەپانێکی کوشندە لەبەرامبەر تەواوی هێزەکانی شارستانییەتی خاوەن زهنییەتی قازانجی ئابووری منـی ناچاری شـەڕێك کـرد. گوایـە لەبەرامبەریـشدا "ئـەنادۆڵ" و قوبرسـی وەرگـرت. یـاخود بەلایـەنی کـەم لـەم بـوارەوە دەرفـەتێکی سیاسـی دەرەخـسا. هەرکەسـێکی وەکـو مـن کـەرێبازی سۆسیالیزمی بونیادنراوو رزگاری نیـشتمانی ئاویـداوە, نەیـدەتوانی ئـەم فێڵبازییـە شـیبکاتەوە. بەرامبـەر تەڵەکەبازی ئەسـینا کەلەمێژوودا زۆر بەناوبانگەو ئەسکەندەرو ناپلیۆنیش باسیانکردووە, پێشەنگ و جوامێرێتی رۆژهـەڵاتی نـاوین دەیتـوانی چـی بکات؟.

بابەتی سەرەکی کەپێویستە بەرگرینامەکەم لەقۆناخی دادگای مـافی مرۆڤـی ئـەوروپا DMME رەخنـەی بکات سـەبارەت بەپەیوەنـدی نێـوان تـاك و کۆمەڵگایـە. هـەروەکو لەیەکـەم بەشـی بەرگرینامەکـە بەشـێوەیەکی بـەرفراوان تاوتوێمـان کـرد, لەگەشەکردنی جۆری مرۆڤدا بەکۆمەڵگابوون لەپێشەوە دێت. ئەو تاکەی پشت بەکۆمەڵگا نەبەستێت پێناسـەکردنیان بریتییـە لەتـەفرەدان و خەڵەتانـدن. لەکۆمـەڵگاکانی رۆژهەڵاتـدا لایـەنی زاڵ بـەردەوام بەبناخـەگرتنی بەکۆمەڵگابوونـە. هەڵوێـستێکە

پەیوەنـدی بـەکۆنبوون و پەرەسـەندنی کۆمـەڵگاوە هەیـە. هەرچـی ئـەوەی لەگـەڵ لـەدایکبوونی شارسـتانییەتی رۆژئـاوا دەردەکەوێتـە پـێش تاکڕەوێتییـە. هـەم لەسـەردەمی گریـك, رۆمـا, هـەم دواتـر لەسـەردەمی کرسـتیانی چـاخەکانی نـاوین لەشـرۆڤەکردنیاندا لێگەڕینـەکانی تـاك کـەم نـەبووە, لەرێنیـسانس و دواتـری, هـەروەکو بلێـی تـاکڕەوێتی شۆڕشـی مێـژوویی بەخۆیەوە بینی. ئەو بەکۆمەڵگابوونـەی بەهـەزاران سـاڵ بەشـێوەیەکی زێـدەڕۆیی لەکۆمـەڵگای رۆژهەڵاتـدا پەرەیـسەندو تـاکی خنکاند, یەك لەدوای یەك لەرێگای رێنیسانس, ریفۆرم, شۆڕشی زانستی و بزووتنەوەی رۆشنگەری پارچـە پارچـەکراو, سـەرەتا هاوسەنگی نێوان کۆمەڵگا ـ تاك ئاواکرا, لەسەدەکانی نۆزدەهەم و بیستەمیش هەڵکشانی زێدەڕۆیی تاك سـەریهەڵدا, تـاکڕەوێتی مۆرکی خۆی لەم سـەردەمەمان داوە. ئـەمجارەش نەخۆشـی لـەو تاکڕەوێتییـە سەرچاوە دەگـرێ کەسنوورەکانی تێپـەڕکردووەو کۆمەڵگای کرتاندووەو تێکیداوە. هاوسەنگی تەندرووستانەی نێوان تاك ـ کۆمـەڵگا, هـەروەکو بلێـی بەشـێوەیەکی ئەوپەڕگـەڕی بـەلای تاکـدا شـکاوەتەوە. بەکۆمـەڵگابوون وەك کۆیلایـەتیبوون هەڵدەسـەنگێندرێ. لەراسـتیدا ئـەمجۆرە تاکڕەوێتییـە لەهەلومەرجەکانی ئەمڕۆماندا بەشێوەیەك بەئاژەڵبوونی پۆست مۆدێرنیزم و لەئاستێکی بەرزدا گەڕانەوەیە بۆ جۆری مرۆڤـە سەرەتاییەکان (نیو مرۆڤ ـ نیو ئاژەڵ).

تـەنیا رەنگدانـەوەی مـافی "سـەرلێدانی کەسـی (شەخـسی) بـۆ دادگـای مـافی مرۆڤـی ئـەوروپا DMME گوزارشـت لەرەنگدانەوەی ئەم نەخۆشییە دەکات لەگۆڕەپانی مافپەروەری(حقوق)دا. ئـەو تاکـەی بەهـەموو شـێوەیەك کۆمەڵایەتییـە, لـەم چوارچێوەیەشدا هەموو شتێکی خۆی بەختکردبێت, دابڕاندنی لەکۆمەڵگاکەی و بەجودابینینی لەگەڵ ئیرادەی گەلەکەی, تەواو فێڵبازییەکی یاساییە. ئەمـە لەگـەڵ چـەمکی دادوەریش ناکۆکـە کەبنـەمای یاسـا"حقـوق ـ مافپـەروەری" پێکـدێنێ. هـەروەها بەزانینەوە بێت یـان بەنـەزانین, دەبێتـە ئـامرازی شـاردنەوەی راسـتییەکی سیاسـی گـرنگ. بزووتنـەوەی سیاسـی ئـازادی گـەلی کوردسـتان لـەدەرەوەی یاسـا دەهێڵێتـەوە, مافـداری بزووتنـەوەی ئـازادیخوازی کـوردان لـەدەرەوەی رۆژەڤ دەگـرێ, ئەمـەش رێگـا لەپێش پەردەپۆشکردنی ئەو بەرپرسیارێتییە دەکاتـەوە کەئـەمریکا سـەبارەت بەکێـشەی کـورد هەیـەتی. لـەدۆزی لـەیلا زانـا و هەڤاڵەکانی ئەم راستییە زیاتر ریسوا دەبێ و نەنگیان دەردەکەوێ, گوایە لەژێر ناوی خاوەنداریێتیکردن لەگەلی کوردی دەرەوە (ئەوانیش لەناو زیندانێکی سەرکراوەدان) و زیندانیانی دیکە جیادەکرێنەوەو هەوڵی رزگارکردنی مـافی مـرۆڤ دەدرێ. بـەهۆی دۆزەکەم مەحاڵە ئەم فێڵە پەسند بکەم کەسەرچاوەی خۆی لەشارستانییەتی ئـەوروپا وەردەگرێـت. ئـەوەی چـاوەڕوانی دەکـرێ بڕیارێکە هاوسەنگی تاك ـ کۆمەڵگا پەسندبکات.

DMME لەو بڕیارەی کە لە 6 ی گولانی 2003 سەبارەت بەمن داویەتی گوایە ئـەو بڕیـارەی دادگـای ئاسایـشی دەوڵـەتی تورکیـا سـەبارەت بـەمن داویـەتی لەمیانـەی بیـانووی "دادگاکـە سـەربەخۆ نـەبووەو بەشـێوەیەکی عادیلانـە دادگـایی نەکراوە"گونجاوی نـەبینیبوو. بەرامبـەر ئەمـەش ئـەو دادگایـە سـەربەخۆ نییـەو ناتوانـێ بڕیـاری راسـت بـدات, لـەو بارەیـەوە بڕیاریدا کەدەستگیرکردنم لەمیانەی بەرفراوانترین پیلانگێڕی سەدەی بیستەم بەگوێرەی یاسایە. ئەم بۆچوونە یاخود بڕیـارە, لەناوەڕۆکی خۆیدا تەواو سیاسییەو بەردەوامی پیلانگێڕییە. پێشتر وەك بەشێکی نەخشەکە دەستنیشانکراوە.

رفاندنم تەواو پێچەوانەی ماددەی "5 لەسەر 2"ی پەیمانی مافی مرۆڤی ئەوروپا PMME و سەرباری ئەوەی گەڕاندنەوەم بۆ ئەو شوێنەی لێی دەستگیرکرام پێویستییەکی یاسایی PMME یە, بەتایبەتیش نەگەڕانەوەیان بـۆ ئیفادەکـانی مـن"ئیفـادە وەرنەگرتنم" بڕیاری لەپێشینەیان ئاشکرادەکات. نەك تاکە بەڵگەیەك, تەنانەت هەزاران بەڵگە سەبارەت بەرفاندنی من هەیە. لەوەش گـرنگتر, مـن لـەو شـوێنە رفێنـدرام کەپێویستە بـەخاکی ئـەوروپا لەقەڵەمبـدرێ. ئەگـەر دائیـرەی مـەزن "DMME" بخوازێ بەرامبەر بە راستی بەرێز بێت پێویستە ئیفادەی من وەربگرێ؛ ئەگەر پێویستی ئەمە نـەبینێ, دەبـێ ئیفـادەی دیـلان, کالانـدریس و ئـەوانی دیکـە وەربگـرێ کەشـاهێدی ئـەم مەسـەلەیەن. هـەروەها پێویـستە بەڵگـەو داواکارییـە بـەرفراوان و

بەهێزەکانی پارێزەرەکانم سەبارەت بەم بابەتە رەچاو بکەن. من خۆم لەدادگاییکردن نادزمەوە. دادگاییکردن لەدادگایەکی سەربەخۆ و عادیلانە کەبەگوێرەی رۆحی ئەو پەیمانانە بێ کەتورکیاش ئیمزای کردووە, داوایەکی سروشتی خۆمە, پێویستە سەرەکیترین ئەرکی DMME کردنەوەی رێگای دادگاییکردنێکی بەمجۆرەبێت. یەکەمین هەنگاوی عەدالەتی کرانەوەیەتی لەم بوارەدا. دادگا لەمیانەی ئەو بڕیارەی وەریگرتووە ئەم رێگایە ناکاتەوە. بەپێچەوانەوە, لەسێدارەدان بەربەست دەکات و لەژێر حوکمی ئەبەدی رزینمان گونجاو دەبینێ. مردنت نیشاندەدات, ناچارت دەکات بەپەتا رازی بیت. بەهەرحاڵ هێندە بێ ئاگانیم تاتێنەگەم کەئەمە فێڵێکی هێزە ستەمکارەکانە کە بەهەزاران ساڵە تاقیدەکرێتەوە. بەڕاستیش ئەگەر دائیرەی باڵای DMME بخوازێ رێگای دادگاییکردنێکی عادیلانە بکاتەوە, ئەوا دەبێ ئەم خاڵانە رەچاو بکات.

یەکەمیان: لەئاکامی ئەو بڕیارەی دادگای ئیستیئنافی رۆما داویەتی, ناسنامەکەم پەنابەری سیاسییە. بەڵگەکەی لەدەست دادگادایە.

دووەمیان: بەگوێرەی ئەو بڕیارەی دادگای سزای گرانی ئەسینا دەرهەق بەمن دەریخستووە, پێویستە من لەناو سنوورەکانی وڵاتی یۆنانـدا بم. واتـا, بـەگوێرەی یاسـاو بڕیارەکـەی دادگـا هێـشتا مـن لـەناو سـنوورەکانی دەوڵـەتی یۆنانـدام. جێگیرکـردنم لەزینـدانی تاکەکـسی ئیمـرالی پێـشێلکردنی یاسـایە. ئەمـە خـاڵێکی زۆرئاشـکرایە. ئـەو پرسـیارەی پێویـستە دادگـای گـەورەی "DMME" بەدوای وەڵامەکەیدا بگەڕێ ئەوەیە: لەکاتێکدا بـەگوێرەی یاسـا پێویـستبوو لـەناو سـنوورەکانی یۆنانـدا بم, ئـەی چۆن شەش ساڵە لەنێو ژوورێکی تاکەکەسی سزای هەتا هەتاییم (ئەبەدیم) بەسەردا سەپێنراوە؟! تـاوەکو وەڵامێکـی راسـت بـۆ ئەم پرسیارە نەدۆزرێتەوە, ئەرێکردنی بڕیارەکـەی دائـیرەی یەکـەم, تـەواو دەسـەلمێنێ کەهەڵوێـستێکی سیاسـییە. ئەگـەر دادگـا بخـوازێ ئاگاداری وردەکارییـەکانی رفانـدنم بێـت, خـاوەنی بڕیـاری لەپێـشینە نـەبێت, پێویـستە بەشـێوەیەکی بـەرفراوان ئـەو ئیفادەیەم وەربگـرێ کـەلێرەدا بـەکورتی ئامـاژەم پێـداو گـوێ لەتـەواوی ئـەو شاهیدانە بگـرێ کەگـەواهی مەسـەلەکەن. ئەگـەر بڕیارێکی راست بدات ئەوا من لەناو سنوورەکانی یەکێتی ئەوروپا لەقەڵەم دەدرێم. ئەوکاتە لەلایەن دادگـای سـەربەخۆوە گـوێ لەئیفادەکانی کۆماری تورکیا و لایەنی کورد دەگیردرێ و بەبڕیارێکی یاسایی و عادیلانەدەگەن. کۆمـاری تورکیـا بـەردەوام مـن بەبەرپرسیاری کوشتنی 30 ـ 40 هەزار کەس لەقەڵەم دەدات. چۆڵکردنی نزیکەی چوار هەزار گونـدو هـەواری لایـەنی کـوردو نزیکەی 10 هەزار تاوانی بکەری نادیارو نەفیکردن, کۆچبەری, ئەشکەنجەی قورس, شـەهیدبوونی نزیکـەی 30هـەزار گـەریلا, پێـشێلکردنی تـەواوی مافـەکانی مـرۆڤ و دانـەنان بەدیموکراسـی, بەشـێکی بـچووکی ئـەم ئامارەیـە, بـەبێ رەچـاوکردنی ئەمـە, DMME چۆن دەتوانێ بەبڕیارێك بگات؟.

ئەمە ئامارێکی شەڕە, لەمێژوودا هیچ کەسێکی تیرۆریست ئەو هێزەی نەبووە 30 ـ 40 هەزار کەس بکوژێ, ئەگەر شەڕێك لـەئارادابێت بەتایبـەتیش ئەگـەر وەکـو شـەڕێکی لاسـەنگ لـە دژی گـەلی کـورد پەسـند بکرێـت, لـەدۆخێکی وەهـادا پێویـستە هاوشێوەی دادگاکانی نورمبێرگی دوای شەڕی دووەمی جیهانی, و دادگای لاهای دوای شەڕی بۆسنا ـ هەرسك و ئـەو دادگایانـەی دوای ژینۆسایدەکان سەبارەت بەهەندێ وڵاتانی ئـەفریقیا لـەژێر چاودێری نەتەوەیـەکگرتووەکان ئەنجامـدرا, ئـەوا پێشخـستنی دادگاییکردنێکی بـەمجۆرە سـەبارەت بـەمن و لایەنـەکان تاکـەرێگای دادگـاییکردنێکی عادیلانەیـە. بەهـەزاران دۆزی DMME سەبارەت بەکوردە ستەملێکراوەکان هەیە. ئایا ئەمانە بەهیچ جۆرێك ئاماری شەڕ ناهێننەوە یاد؟. لەمێژوودا بەردەوام کـوردان هەڵخەڵـەتێنراون. ئایـا لەهەلومـەرجی زەمینەیـەکی وەکـو ئـەوروپا کەئاشـکرایی(شـەفافبوون) تێیـدا بـاوە, دیـسان درێـژە بەهەڵخەڵەتاندن و تەفرەدانمان دەدرێت؟ ویژدانی مرۆڤایەتی چۆن بەرگەی ئەمە دەگرێت؟ ئایا دادگای مـافی مرۆڤـی ئـەوروپا DMME چۆن بەبوێری هاوبەشێتی لـەتاوانی گونجانـدنی نۆرمـەکانی ئـەوروپا لەگـەڵ ئـەو دادگایـەدا دەکات کەلەکەسایەتی

مندا لەمیانەی هەزارو یەك تەڵەكەبازییەوە گەلێك دادگایی دەكات كەتائێستا بەشێوەیەكی كرداری و تەواو قەدەخەنامەی سەر زمانە زگماكییەكەی هەڵنەگیراوە.

ئەمجۆرە پرسیارە یاساییانەی دەتوانرێ بەسەدانی دیكەی لێ زیادبكرێ, ئەوكاتە وەڵامیان دەدرێتەوە كەدادگا بسەلمێنێ لەژێر كاریگەری سیاسیدا سەربەخۆیە یان نا, هەروەها دەرفەت بەدادگاییكردنێكی عادیلانە دەدات یان نا؟. ئەگەر رێگای دادگاییكردنێكی عادیلانە نەكرێتەوە, من و هەزاران لەهەڤاڵانم" لەیلا زانا و هەڤاڵەكانیشی لەناودا" لەژێر رەحمی رزاندنی ئەبەدی بهێڵدرێینەوە, ئەوكاتە ناچاردەبین بەئاشكرا بڵێین ئەوەی ئێمەی دادگاییكردووە لەبنەڕەتدا خودی یەكێتی ئەوروپایە, بەڕێوەبەرایەتی كۆماری توركیاش تەنیا وەكو ماشەیەك بەكاردەهێنرێت. هەروەكو چۆن دەوڵەتەكانی ئەوروپا بەرپرسیاری لەپێشینەی ئەو شەڕو فڕكردن و تواندنەوەن كەلەم دووسەد ساڵەی دوایی بەسەر گەلی كورددا سەپێنرا, و لەساڵانی 1950 بەدواوە ئەمریكاش بەشداری تێداكرد, ئەوا ناچار دەبین بەرڤێكی گەورەو زۆر بەئاشكرا بڵێین هەروەكو لەناوبردنی گەلانی ئەرمەنی, ئیۆن و ئاشووری تێری نەكردووە, ئەمجارە نۆرەی پاكتاوكردنی كوردان هاتووە.

بەشێوەیەكی كورت ئەگەر لەمیانەی تێڕوانینێكی گشتی تەماشابكرێ, لەدۆزەكەمدا لایەنی راستەقینەی وڵاتانی یەكێتی ئەوروپا, كوردان و منم, بەگرێدانی دۆزەكە بۆ توركیا بریتییە لەخەڵەتاندنێك. ئەو هەوڵانەی وڵاتانی ئەوروپا بەیارمەتی ئەمریكا و ئیسرائیل لەپێناو بەدەرخستنی من لەیاسا و مافپەروەری ئەوروپا ئەنجامیانداوە لەبەرچاوان بەئاشكرایی هەڵدەسورێ. حكومەتی ئیتاڵیا بەهەموو ئەو هێزو تواناییەی هەیبوو لەم پێناوەدا هەوڵیداوە. فشارێكی سایكۆلۆژی ترسناك پەیڕەوكرا, تواناكارییە داراییەكانی سەفەربەركرد. سەرباری ئەوەی بەرەو وڵاتانی ئینگلتەراو سوێد هەنگاوم نەهاوێشت, منیان وەك "پیاوی نەخوازراو"(persona non grata) راگەیاند. ئەڵمانیا و فەڕەنسا بەشێویەكی فەرمی بەرامبەر كەسایەتی من دادگایان دەستپێكرد. چەندین وڵاتیش پێشوەخت ناعادیلانە جوڵانەوەو مافی پەنابەری منیان رەتكردەوە. بەشێوەیەكی گشتی كامپانیایەكی لەپەلوپۆخستنی "دەروونی" بەڕێوەچوو.

ئەو پەیمانە بێدەنگ و نهێنییانە لەژێر ئەو گۆڕانكاری و هەڵۆیستانە شاراوەیە كەلەسەر بنەمای بەرژەوەندی ماددی دوای قەڵەمبازی 15 ی ئاب لەگەڵ دەوڵەتی توركیایان بەستووە. زۆر باش دەزانین حكومەتەكانی توركیا تەنانەت نیوەی توركیایان پێشكەش بەوڵاتەكانی ئەوروپاكرد تاوەكو بتوانن لە"PKK"یان دووربخاتەوەو تێكۆشانی ئازادیخوازی كوردان بە"تیرۆریست"لەقەڵەم بدەن. ئەگەر ئەم پەیوەندییانەی بەرژەوەندیپەرستی نەبووایە كەحكومەتەكانی ئەوروپا شاردبوویانەوە, بەڵام سەبارەت بەمەسەلەی من ئاشكرابوو, پێویستبوو یەكسەر مافی پەنابەری سیاسی وەربگرم.

بەهۆی ئەم پەیوەندییە بەرژەوەندیپەرستییانەوە یاسای ئەوروپا"پەیمانی مافی مرۆڤی ئەوروپا" بەئاشكرایی پێشێلكراوە. ئامانجی رفاندنی من بۆ دەرەوەی ئەوروپا دەرخستنم بوو لەچوارچێوەی سنوورەكانی یاسای ئەوروپا. راكێشكردنم بۆ كینیا بەهۆی ئەم پەیوەندییە ڤێزەونەوەبوو بەبەرژەوەندییەكانیانەوە. هەربۆیە ئەگەر بەڕاستی دادگای مافی مرۆڤی ئەوروپا گرێدراوی پەیمان و نۆرمە یاساییەكانی ئەوروپا بێت, ئەوا ناچارە ئەم پێشێلكارییەی یاسا رەتبكاتەوە. ئەگەر دادگاكانی ئیستئنافی رۆماو سزا گرانەكانی ئەسینا واتایەكی كرداریشی نەبێت, بەڵام ئەو بڕیارە پۆزەتیڤانەی داویانە DMME ش دەبەستێتەوە. ئەم بڕیارانە, هەم من وەك پەنابەرێكی سیاسی پەسند دەكات, هەم لەسەر خاكی ئەوروپا بەئازاد لەقەڵەمم دەدات. دیسان بەگوێرەی ئەم بڕیارانە ڤۆناخی دادگاییكردنی ئیمراڵی و پەیڕەوكردنەكەی بەتەواوەتی پێچەوانەی یاساكانی "یاساناسی" ئەوروپایە, بەنەبووی لەقەڵەم دەدات. ئەوەی لەدائیرەی باڵای DMME چاوەڕوانی دەكرێ, بەگوێرەی یاساكانی ئەوروپا دان بەمافی ئازادانەمدا بنێ لەئەوروپا"بڕیارەكانی دادگای رۆما و ئەسینا" پێشێلكارییە یاساییەكانی ئیمراڵی پەسند نەكات, ئەگەر دادگاییكردنێكیش پێویست بكات "بڕیاری یەكەمین دائیرەی DMME" پێویستە رێگای ئەوەبكاتەوە كەعادیل

و بێلایەن بێت. تەنیا کاتێك لەسەر ئەم بنەمایە بڕیارێکی پۆزەتیڤ دەربکەوێت کەواتە بەگوێرەی پەیمانی مافی مرۆڤی ئەوروپا PMME رەفتارکراوە. لەرەوشێکی پێچەوانەشدا دادگای باڵاش (DMME) لەبوون بەئامرازی پیلانگێڕییەکی سیاسی گەورە رزگاری نابێت.

لەبەر ئەم هۆکارەبوو بەشی زۆری بەرگرینامەکەم بۆ روونکردنەوەی شارستانییەتی ئەوروپا تەرخانکرد. ئەم شارستانێتییە ئێمە لەناو دەبات. سیاسەتمەداران لەپێناو چەند ساڵێکی دەسەڵات و خاتری بەرژەوەندیپەرستی و قازانجی ئەربابەکانیان هیچ لێکدانەوەیەك بۆ سڕینەوەی گەلێك لەمێژوودا ناکەن و لایان بابەتێکی نیگەرانی نییە. ئەمە دەزانین, بەڵام هەرهیچ نەبێت تۆزقاڵێك دادوەری هەبێت, پێویستە دەزگایەکی وەکو "DMME" ئەو رێیەی "دادگاییکردنی رەهەندی کەسێتی"بەرکەنار بکات کەرێگایەکی خۆ دزینەوەیە, بڕیارێك سەبارەت بەگەوهەری رووداوەکە بدات؛ بەلانی کەم پێویستە چۆنییەتی دادگایەکی بابەتی, واقیعی و هاوچەرخ رەچاوبکات و بەگوێرەی ئەوە بڕیاربدات. لەکاتێکدا کۆماری تورکیا لایەنێکی شەڕە"تەواوی جیهان ئەم راستییە دەزانێ, خودی خۆیشی بەئاشکرا ئاماژەی پێدەکات" من و رێکخستنەکەم بەگەورەترین مەترسی راگەیاندووە, چۆن دادگاییکردنێکی عادیل و سەربەخۆ بەرێوەدەبات؟ چۆن دادگا (DMME) ئەقڵی ئەمە دەبڕێ؟ یاخود هەندێ گەمەیتر هەیەو ئێمە نایزانین؟ لەرەوشێکی وەهادا بۆچی دۆزەکەمی پەسندکرد؟ ئەگەر وەڵامی تەواوی ئەم پرسیارانە نەدرێتەوە "بەشێوەیەکی بڕوابوون", ئەوەی دەمێنێتەوە دەرککردن بەوە نابێ کەئەوەی لەئارادابوو بەردەوامی گەمەیەکی سیاسی بووە کەپێشتر ئامادەکراوە؟ ئەوکاتە بۆئەوەی نەهێڵم خۆم و گەلەکەم بکرێینە ئامرازێکی ئەم گەمەیە, بەلانی کەم جگە لەجێبەجێکردنی پێویستییەکانی هۆش و ویژدانم چارەیەکی دیکەم نامێنێتەوە. ئەم راستینەیە پێویستی ئەوە دەخاتەڕوو کەلەبواری یاسایی زیاتر, پێویستە سیاسی بێت. کوردان گەلێکن نەلەچوارچێوەی یاسای نەتەوەیی, نەنێو نەتەوەیی, لەهەردووکیاندا جێگیرنەکراون. کاتێك یاسای یەکێتی ئەوروپا بەسوربوونەوە رەهەندی تاکە کەسێتی مەسەلەکە دەسەپێنێ, ئەو راستینە کۆمەڵایەتی و مێژوویيە پشتگوێ دەخات کەبناخەکەی پێکدێنێ‌و ئەمە بەواتای ئەوەدێت: کێشەیەك لەئارادانییە, بەرێگای یاسایی چارەسەربکرێت. ئەم چەمکە لەسەردەمی پەیمانی لۆزاندا دەستپێکردووە و تارۆژگاری ئەمرۆمان بەردەوامە. بەرامبەر بە پەسندکردنی کیانی کۆماری تورکیا بەبێ کورد, موسڵ ـ کەرکوك پێشکەش بەئینگلیزەکان کراوە. لەبەرامبەر پەسندکردنی سەرمایەداری وەك سیستەمی کۆماری تورکیا, لەلۆزان پەیمان ئیمزا و ئەرێکراوە. لەکاتێکدا دەوڵەتە رۆژئاواییەکان ئەرمەنی و ئیۆن و ئاشوورییەکانیان وەك کەمایەتی پەسندکرد, هیچ گەرەنتییەکیان سەبارەت بەکوردان پێشکەش نەکردووە. ئەم هەڵوێستەش بەواتای چاوپۆشین دێ بەرامبەر سڕینەوەی کوردان لەبواری کولتووری و سیاسی. پێویستە کاربەدەست و بەرپرسیارانی تورك بەشێوەیەکی باش لەئەنجامی ئەو پەیوەندی, ناکۆکی و پێکدادانە بکۆڵنەوە کە لەم دووسەد ساڵەی دوایی پێیدا تێپەڕبوون. دواکەوتوویی ئەمرۆی رۆژهەڵاتی ناوین و بێبەشبوونی لەدیموکراسی و ئازادییەکان سەرچاوەکەی وابەستەی پەیوەندییەکانی ئەم ساڵانەیە. دەبێ دواڕۆژەی رۆژهەڵاتی ناوینی گەورە وەك ئەنجامێکی ناچاری ئەم دووسەد ساڵەی دوایی ببینرێ. پێویستە زۆر بەباشی ناوەڕۆکەکەی بخوێندرێتەوە. بەتایبەتیش پێویستە کوردان لەهەموو بوارێکەوە خۆیان وەك فاکتەری ستراتیژی ئەم پرۆژەیە لەقەڵەم بدەن. یەکێك لەئامانجە سەرەکییەکانی بەرگرینامەکەشم ئەمەیە.

پەیوەندی نێوان قۆناخی دەستگیرکردنی من لەئیمرالی و پێکهاتەی دەوڵەتی فیدراڵی کوردستانی ئێراق(باشووری کوردستان) زۆر ئاشکرایە. کاربەدەستانی کۆماری تورکیا ناچارن ئەم راستییە باش بخوێننەوە: بەرامبەر بەپاکتاوکردنی من و "PKK" ئێوە کوردستانی فیدراڵتان وەك دیاری پێشکەش بەهێزە کوردییە دەرەبەگ ـ بۆرژواکان کرد. ئێوەش بەرامبەر ئەنجامەکانی بەرپرسیارن. ئەمەش دانانی بناخەیەکە کەبەبناخەی پێکدادانەکانی ئەمرۆی فەلەستین ـ ئیسرائیل دەچێت.

هەروەکو لەڕێگای ئەمە بنەماکانی کۆمارگەرایی شۆڕشگێڕی بەلاوەنرا, لەهەمانکاتدا زەمینـەو هەلومـەرجێك هاتـەئاراوە کـەبۆ هەمووجۆرە گرژی و هاندانێکی میللیگەرایی گونجاوە. دەخـوازن لەسـایەی گـرژی میللیگـەرایی نـوێ گـەلان بەگژیەکـدا بکـەن و لەژێر رووخساری نوێ درێژە بەحوکمڕانی سیستەمی خۆیان بدەن, پێکدادانی فەلەستین ـ ئیسرائیل تەنانەت کراوە بەکێشەی سەدەی دوایی و رەواترین بیانووی دەستی خراپترین حکومـەت "کاربەدەسـتانی" گـەلی عـەرەب. ئێـستا هەوڵدەدەن کـوردانیش بخەنە ناو چوارچێوەی هەمان گەمەوە.

لەم خاڵەدا ئەو پیلانگێڕییەی بەرامبەر من ئەنجامدرا بووە خاوەن رەهەندێکی نێودەوڵەتی, چونکە هـەروەکو چۆن مـن و کیانی ئەو بزووتنەوەی نوێنەرایەتیم دەکرد, گوێڕایەڵی ئەم گەمانەی نەدەکرد, لەهەمانکاتـدا خـاوەن پۆتانـسیال "توانـست"ی پووچەڵکردنەوەشی بوو.

کۆنترۆڵی کـوردان لەدەسـت بزووتنەوەکـەمان دەربێنـێ و هێـشتنەوەی لـەژێر کـۆنترۆڵی هێـزە ئیمپریالیییـەکان, بایـەخێکی ستراتیژی پێدرا. لەڕێگەی ئەمەشەوە دەوڵەتە نەتەوەییەکانی تورك, فارس و عەرەب پەروەردە دەکران. لـەم پێنـاوەدا بـەدەیان هـەزار کـورد لەئـەوروپاو ئـەمریکا پـەروەردە کـران. بەسـووربوونەوە دەیانخواسـت کوردایەتییـەك دروسـتبکەن کەبـەگوێرەی بیرکردنەوەی خۆیان بێت. لەراستیدا لەساڵی 1945 بەدواوە لەرێگای بنەماڵەی بارزانییەوە پێبـەپێ ئـەو قۆناخـە فـراوان بـوو کەئیـسرائیل دەسـتییپێکرد. هـەر لەبـەر ئـەم هۆکارەیـە کـوردان وەك دەسـتگیرانە نوێیەکـەی رۆژئـاوا بوونەتـە جێگـای بایـەخ. دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوین کەخاوەن نەریتی فەتحکارین سەرلەنوێ کوردانی خۆیان هەڵسەنگاندەوە. سـوپایەکی هـەواڵگری و کوردە جاشەکانیان پێکهێناو خستیانە ژێر فەرمانی هێزەکانی ئاسایشەوە. هەرچی سێهەمین بەشە, واتە هـەزارو رەنجـدەرانی گروپی کوردان, لەسـەر رێبـازێکی نیـشتمانپەروەری و دیمـوکراتی "PKK" یـان دامەزرانـد. بـەمجۆرە سـێ جـۆر گروپـی کـورد پێکهـات. کـوردانی گرێـدراوی ئـەمریکا, یـەکێتی ئـەوروپا و ئیـسرائیل؛ ئەوانـە ئـەو توێژانـەی چـینی بـاڵای دەرەبـەگ ـــ خێلەکییەکانی جاران کەبەرەو بۆرژوابوون ئاراستەیان گرتووە. لەرێگای بەکارهێنانی پارمەتی ماددی دەوڵەتـەکان و هەسـت و سۆزی عەشیرەتگەرایی هەوڵدەدەن بەکاریگەربن. ئێستا بەرنامە سیاسییە سەرەکییەکەی دەوڵەتی فیـدراڵی کـوردە. دیـسان ئـەو کوردانـەی لـەڕێگای پـارەو هەسـتی عەشـیرەتگەرایی خزمـەت بـەهێزەکانی ئاسایـشی دەوڵەتـە نەتەوەییـەکانی تـورك, فـارس و عەرەب دەکەن ئامانجیان تەنیا پارەو دەسەڵاتی خۆجێییە. هەرچی ئەوانەن کە لەمیانەی هەستی نیشتمانپەروەری و هۆشیاری دیموکراتیانەوە لەگەڵ "PKK" دان, ئامانجیـان دیموکراتیزەبـوون و کوردسـتانێکی ئـازادە. ئـەم سـێ هـزر و راسـتینە جیـاوازە لەمیانـەی پەیوەنـدی و ناکۆکییـە چـڕەکانییەوە دەشـێ بەئاراسـتەی چـەندین پێکهاتـەوە بـچێت. ئـەو کوردسـتانەی لەخـەوی هەزاران ساڵەی هۆشیاربۆتەوەو کەوتووەتە قۆناخێکی بەجموجۆڵەوە, لەئاواکردنی هاوسەنگی نوێی رۆژهەڵاتی ناویندا یەکێکە لەئەکتەرە لەپێشینەکان. لەچەندین سیناریۆدا دەتوانێ گەلێك رۆڵی جیاواز ببینێ.

کۆماری تورکیا کەلەسەردەمی دامەزراندندا کوردەکانی بەئەندامی بنەڕەتی (رەسەن) دادەنا, گەورەترین هەڵەو کـەموکوڕی خـۆی ئەنجامـدەدات کاتـێ بـەهۆی ناسـنامەکەیان بەتـەواوەتی کـوردان دەخاتـە پـەراوێزی سیاسـەت و یاسـاو ئەمـەش دەکـات بەپرەنـسیپێکی هەمیـشەیی. مـن بانگەشـە دەکـەم: هێـزە ئیمپریالیییـەکان کاتێـك بەرژەوەندییـەکانیان لەگـەڵ بەڕێوەبەرایەتییـەکانی تـورك, عـەرەب فارسـەکان یـەکتر دەبـڕێ, و بـۆ ئـەوەی زیـاتر بەخۆیانـەوە ببەسـتێتەوە یـاخود بـێ کاریگەرییان بکات, ئەم ناکۆکیانە لەبەرژەوەندی کوردەکانی وابەستەی خۆی بەکارهێنا, و بەزانینەوە هەنگاوی بۆ پاکتاوکردنی ئـەو کـوردە رەنجـدەرو هەژارانـە هاوێـشت کـەخاوەن بـژاری ئـازادین و لەکەسـایەتی منـدا نوێنەرایـەتییان دەکرێت. لەکاتێکدا پێکهاتـەی فیـدراڵی کـورد ــ بەقـسە ــ لەباشـووری کوردسـتان بەرهەمەکەیـەتی, ئـەوا هـەنگاوی دیکەشـی بـەدواوە دێ. کاتێـك بەڕێوەبەرایـەتی تورکیـا بەپـشتگیری ئێـران, سـوریاو هەنـدێ لەعەرەبـەکانی ئێـراق هێـرش بکاتـە سـەر کوردەکـان, ئـەو کاتـە

دەکەوێتە تەڵەزگەی ریشەییەوە. نارەحەتی ئێرانی و عەرەبەکان بەرامبەر بەتورکیا مێژووییەو باشدەزانرێ, دوای کوردەکان دژ بەتورکەکان ئاراستە کران, سەرلەنوێ هەندێ کێشەی مێژوویی زیندوودەبێتەوە. لەناو ئەمانەشدا بانگەشەکانی ئیۆنا, ئەرمەنستان,جۆرجیا, ئێران و تەنانەت عەرەبەکانیش زیندوودەبێتەوە کەتاوەکو چیاکانی تۆرۆس بانگەشەی خاوەنداریێتی دەکەن. لەرەوشێکی وەهادا تورکەکان بۆ ستاتۆی سەدەی شانزدەهەم دەگەرێننەوە.

لەکاتێکدا سیاسەتی یاووز سەلیم سەبارەت بەکوردان ئەم مەترسییە بەرکەنار دەکات, لەساڵی 1920یش بەرتەرەفکردنی ئەو مەترسییە لەلایەن مستەفا کەمالەوە لەرێگای ئەو رێککەوتنەوە مسۆگەربووە کەلەسەر بنەمای پەیوەندی ئازادانە لەگەڵ کوردەکانی بەستووە. مێژووی ئەنادۆڵی تورکەکان لەگەڵ پەیوەندی کوردەکان لەناو پەیوەندییەکی دیالەکتیکی توندوتۆڵدایە؛ پارچەکردنی ئەم پەیوەندییەو گۆڕینی بەرەوشی دوژمنایەتی, تورکەکان ئاگاداربن یاخود نا, دەبێتە گەورەترین زیانی ستراتیژییان. لەیاخیبوونەکاندا کوموکوڕی هی هەردوولایە. میللیگەرایی سەرەتایی و شۆڤێنی, دابونەریتە دەرەبەگایەتییە ئایینییەکان, لەو رەوشەدا نین دەرك بەپەیوەندی ستراتیژی بکەن و بەرێوەی ببن, لەئاکامی زێدەرۆییکردن لەپاکتاوکردنی کوردان, پەیوەندی ستراتیژی گەیشتۆتە کەناری لەناوچوون. مستەفا کەمال و عیسمەت ئینۆنۆ لەدوا قۆناخدا ئەمەیان بینی. بەڵام بەرتەرەفکردنی مەحاڵبووە. لەدوای ساڵی 1950 بەرامبەر بەنکۆڵیکردنی رەچەڵەك سەرلەنوێ بەهێزکردنەوەی دەرەبەگایەتی کوردان زیاتر رێگای لەپێش شکاندنەوەی پەیوەندی ستراتیژی و لەدەستدانی واتاکەی کردۆتەوە. سەنتێزی تورك ــ ئیسلام لەدوای 1980 کان کەئایینگەرایی و تورکایەتییەکی ئەوپەڕگەری پەیڕەودەکرد, بەتەواوی ئەم پەیوەندییە ستراتیژییەی بەنەبوو لەقەڵەمداوە. بەرامبەر ئەم رەوشە هێزە رۆژئاواییەکان و دەوڵەتەکانی ناوچەکە لەمیانەی چاوپۆشین لە"PKK" نارەزایی باوی خۆیان نیشانداوە. بەڵام پشتگیری مسۆگەری ئێران و سوریاشی لەناودا, هەموویان لەپێکهاتنی دەوڵەتی فیدراڵی رۆڵیان بینی, و لەپێناو بەرۆژەڤکردنی گەمە مێژووییەکان گرنگترین هەنگاویان هاویشت. بزووتنەوەی کوردی گرێدراو بەمیللیگەرایی ناچارە پەیوەندی ستراتیژی باو لەگەڵ تورکەکان ببرێ. بۆ نموونە: رەوشی ئیسرائیل ــ فەلەستین, روسیا ــ چیچان و پارچەبوونی یۆگۆسلاڤیایە. ئەو سیاسەتە رۆژانەییانەی بریتییە لەخۆخەڵەتاندن, زۆر لەتێگەیشتنی گرنگی پەیوەندی مێژوویی دوورە. لەکاتێکدا میللیگەرایی و ئایینگەرایی چاوی هەمووانی کوێرکردووە, بەرژەوەندیپەرستی سیاسی و ئابووری خستوویەتیە رەوشێك رۆژی دواتریش نەبینێ. لەراستیشدا وچانێکی مەزنمدا تاوەکو کەسێتی من و "PKK" لەگەمەکەدا بەکارنەهێنرێ.

لەقۆناخی داهاتوومانمدا لەچوارچێوەی پرۆژەی ئەمریکا بۆ رۆژهەڵاتی ناوین گۆڕانکارییەکان خێرا دەبن, تاوەکو ئێستا یەکلانەبۆتەوە لەم پرۆژەیەدا تورکیا ئامانجە یان هاوپەیمان و هاوبەش. گوایە بەهێزترین هاوبەشی پرۆژەکەیە, لەساڵی 1990 کانیش زۆر باس لەهاوپەیمانێتی ستراتیژی دەکرا. بەهەرحاڵ ئەنجامەکانی تارادەیەك ئەزموونبەخشە. تورکیا ئامانج بێت یان هاوبەش, مسۆگەر ناتوانێ درێژە بەستاتۆی جاران بدات. سووربوون لەسەر ستاتۆی کۆن, بەواتای یۆگۆسلاڤیا و ئێراقی دووەم دێت. کەچی ئێراق و یۆگۆسلاڤیا دانیان بەچەندین ماف میللەتەکەیاندا دەنا. قاڵبە شۆڤێنییەکانی تورکیا لەهەموویان بەهێزترە, ساڵانێکی درێژە گەل لەرێگای ئەم قاڵبە شۆڤێنییانەوە پێدەگەیەنرێ. لەحاڵەتی درێژەپێدانی, شکان مسۆگەرە. تەنانەت پێکدادانەکانی بەرامبەر بە"PKK"ش بۆ نیشاندانی ئەم راستییە بەس بووە. ئەو پێکهاتە کوردو تورکانەی بەمیللیگەرایی بارگاوین پەیوەندی ستراتیژی مێژوویی پارچە پارچە دەکات. بەبروای من لەدوای ساڵانی 1950کان بەئەنقەست ئەم پیلانە پێشخراوە. سەرەتا میللیگەرایی تورك گەیەنرایە فاشیزم و ئایینگەرایی. دەرەوە سەرچاوەکەی ئەم ئەوپەڕگەرییەی پێکدەهێنا. دیسان بەرلەشەڕی یەکەمی جیهانیش لەئەنجامی دەستێوەردانی دەرەوە یان تورکیزم و یان

ئیسلامیزم گەیشتە ترۆپکی خۆی. ئەوەی ئەم راستییەی بینی مستەفا کەمال بوو. ئەو دوو سووڕە ئایدیۆلۆژییەی بەربەستکردووە, کرانەوەی بەڕووی ولاتپارێزییەك ئەنجامداوە کەبۆ ئازادی کراوەیە.

فاکتەرە ئاژاوەگێڕییەکانی یاخیبوونی کوردان, ئەم سیاسەتەو پەیوەندی ستراتیژی نێوان هەردوولایەنی تێکداوە. دەمارگیری میللیگەرایی لەمیانەی مەزەندەکانی پاکتاوکردنی کوردان لەراستیدا لەمیانەی تەلەزگەی گەمەکانەوە بووە, کەسایەتییەکی وەك "زیا گۆکالپ" کەبەباوکی میللیگەرایی دادەنرێ گوتوویەتی "تورك بەبێ کورد, کورد بەبێ تورك نابێ". سەرلەنوێ شرۆڤەکردنی هەلۆێستی گۆڕانکارییەکانی دوای ساڵی 1950 سەبارەت بەکوردان بایەخدارە. لەساڵی 2000 بەدواوەش میللیگەرایی کوردان خێرایی پێدراوە. دیسان فاکتەری دەرەکی کاریگەربووە. سەرباری گشت کەموکورتییەکانی دیسان ئەوەی رۆڵی سەرەکی لەپووچەڵکردنەوەی ئەم گەمەیە هەبووە, هەلۆێستی ئەنتەرناسیۆنالی "PKK" بووە سەبارەت بەگەلانی ناوچەکە. یەکسەر پەسندکردنی بە"تیرۆریست"لەقەڵەمدانی "PKK" لەلایەن ئەمریکاوە بەهۆی خۆشویستنی تورکەکان نییە. ئەم بانگەشەیە بەئامانجی قووڵکردنەوەی پێکدادانەکان ئەنجامدەدرێت. ئەمریکاو یەکێتی ئەوروپا لەدەیا یەك و تەنانەت لەسەدا یەکی ئەوەیان بۆ کوردان بکردایە کەبۆ قوبرس ئەنجامی دەدەن لەراستیدا تورکیا دەبوو بەتورکیایەکی دیکە. بەڵام دوور لەمە وەستان. سیاسەتی "کەروێشك رابکەو تانجی بیگرە" پەیڕەوکرا کەشایستەی ئاژەڵەکان دەبینرێ. ناوەندە ئابووری و سیاسییەکانی کەوتبوونە ناو گەندەڵی و بەرژەوەندیپەرستی بەچوار پەلەوە خۆیان لەم سیاسەتەوە ئالاند. ئەو خاڵەی کەپێیگەیشتوون کەناری نقوومبوونی تورکیایە. تەواو لەو خاڵەدا, لەگەڵ رادەستکردنەوەی من چاوەڕوانی دەکرا, لەدوای بەرخۆدانێکی قەباو مەرگی من, پەیوەندی کورد ـ تورك تەواو بکەوێتە قۆناخی داڕووخان. بەمجۆرە تەواوی داوەکانی بزاڤی کورد لەدەستێکدا کۆدەبوویەوە. ئەمڕۆ زیاتر دەرکی پێدەکەین کەدواتر چی روویدەدا. مسۆگەر لەرۆژهەڵاتی ناویندا ئیسرائیل پێویستی بەمیللیگەرایی کورد هەیە، میللیگەرایی کورد نەبێ رۆژئاوا ناتوانێ فورسایی تورك, فارس و عەرەب بەو خاڵە بگەیەنێت کەخوازیارێتی. شێوازی بەکارهێنانی "PKK"لەلایەن هەردووکیشیانەوە بەشێوەی تەڵەزگەنانەوە بووە. واتا هەردوو لایەن "کورد ـ تورك"لەسیاسەتی کەروێشك رابکە و تانجی بیگرە, زیانمەندن. لەدوای ساڵی 1925 یش بەمجۆرە بووە. لەدوای دوو هەزارەکان کاتێك میللیگەرایی کورد چەکی تەکنەلۆژی نوێی دەستکەوت, رووبەڕووبوونەوەی ئاستەمە, لەوانەیە هەردوولایەنیش لەبواری سیاسی سەرکەوتن بەدەست نەهێنن، بەڵام مسۆگەر زیانی گەورەیان بەردەکەوێ. وەك هەمووجارێك ئەوانەی سەردەکەون هێزە ئیمپریالییەکانن. هێندەی میللیگەرایی کورد نکۆڵیکردنی کوردان و زەوتکردنی مافەکانیشی بەرامبەر روودانی ئەم بوویەرە وەك یەك بەرپرسیارن. بۆ ماوەی حەفتاو پێنج ساڵ بەبێچارەیی هێشتنەوەی کێشەی کورد, چ دەستکەوتێکی بۆ کۆماری تورکیا هەبوو؟ ئەوە بالەولاوە بمێنێ کەلەسەردەمی نوێی تەکنۆلۆژیادا لەمیانەی سیاسەتی نکۆڵیکردن دەستکەوت بەدەستبهێنێ, بەهەرحاڵ بۆ نەبینینی ئەو راستییەی کەرۆژانە رێگا لەپێش پێکدادانی کورد ـ تورك دەکاتەوە, پێویستە کوێربێت. ئەنجامە خەمگینییەکانی پشتبەستن بەهێزی سەربازی لەیەکێتی سۆڤییەت و ئێراق کەوتەڕوو. هەر لەئێستاوە پەلامارەکانی سەرکوردستان قەیرانی ئابووری لەگەڵ خۆیدا هێناوە. درێژکردنەوەی کێشەی کوردو چارەسەرنەکردنی رەوشی پێکدادان و هەڵگیرساندنی ئەگەری ئاگری شەڕێکی دیکە, دەبێتە هۆکاری رووخانی تەواوەتی یەکێك لەو کۆڵەکانەی کەهەزاران ساڵە تورکەکان لەئەنادۆڵدا دەژیێنێ. دیسان دووبارەی دەکەمەوە, بۆ نەبینینی ئەمە یان دەبێت خائینی نیشتمانی یان دوژمنی گەل بێت.

باهیچ کەسێك چاوەڕوانی ئەوەنەبێت, بزووتنەوەیەك لەخۆیەوە تەسلیم بێت, کەبەرهەمی زەحمەتی و هەوڵ و کۆششێکی مەزن و دژوارە. لەساڵی 1998 وە بەسەبرو ئارامییەکی گەورەوە, لەپێناو بەرژەوەندی و قازانجی تەواوی لایەنەکان, تەواوی ولات و گەلەکەمان, لەمیانەی گشتگیرترین راوەستەی سیاسی و ئایدیۆلۆژی من و رێکخستنەکەم هەلۆێستێکی هەستیارو

بەرپرسیارانەمان پەسەندکردووەو نیشانمانداوە, لەکاتێکدا هەڵوێستی هەڤالان بەئەرێنی دەبینم, ناڵێم کەدەوڵەت بەتەواوەتی پەیوەستدار نەبوو, بەڵام دەبێ ئاماژە بەوەش بکەم کەزۆر دووری چارەسەرکردن بوو. رەوشی چاوەڕوانی زیاتر بەتەواوەتی ئەم پرۆسەیە پووچەڵ دەکاتەوە. "PKK" ناتوانێ کوردستان بۆ دواکەوتوویی دەوڵەتە ستاتۆگەراکان و میللیگەرایی سەرەتایی بەجێبێڵێ. "PKK" داسەپاندنێکی وەهای نەبووە: دەبێ منیش خاوەن دەوڵەتێك بم, بەڵام هەرگیز دەستبەرداری لەپرۆژەی کوردو کوردستانێکی دیموکرات و ئازاد نەکردووە, و دەستبەرداریشی لێ ناکات. هیچ گومانێك لەوەدا نییە کە دیالۆگی دیموکراتییانە دەبێتە پێشکەوتووخوازترین و چارەنووسسازترین پەیوەندی مێژوویی. ئەوانەی بەقووڵایی تەماشای مێژووی تورك, کوردو عەرەب بکەن دەبینن کەستاتۆی رۆژهەڵاتی ناوین بەردەوام نزیك بەفیدراسیۆن بووە. تاکە رێگای روونەدانی کێشمەکێشی نەزۆك لەفیدراسیۆندا, دیموکراسی تەواوە. تاوەکو ئێستا مێژوو رێگەچارەیەکی لەو بەکاریگەرتری نەدۆزیوەتەوە.

تورکیا دەتوانێ باشترین رۆڵ لەوەدا ببینێ کەبەگشتی تەواوی کوردان, بەتایبەتیش هەڵمەتی "PKK" نەکەوێتە ناو ئەو گەمە نوێیانەی دژی گەلانی ناوچەکە دەچنرێ و نەکەوێتە ناو پێگەی مەترسیدارەوە. ئەوەی هەرەزێدە لەگەڵ مێژووەکەیان و بەتایبەتیش ریشە ستراتیژییەکەی کوردان دەگونجێ, بینینی ئەم باشترین رۆڵەیە. پاکتاوکردن و سڕینەوەی کوردان لەمێژوودا ئاستەمەو هیچ خێرێکیشی بۆ تورکەکان نابێت. بەپێچەوانەوە راستینەی ژیانی بەیەکەوە گرێدانیان حاشاهەڵنەگرە. وەستان لەدوای ئەم خاڵ و ئاستەوە, دەبێتە هۆکاری پووچبوون و زیاتر تێکدانی ئەگەری ئەو پەیوەندییە ئەرێنییەی نێوان لایەنەکان. ئەگەر دیالۆگی دیموکراتییانە پەیڕەونەکرێت, ئەوا بژاری کوردان دەبێتە هەڵمەتێکی گەورەی ئازادی. هەرچی چۆنییەتی پێشکەوتنی شەڕە هەڵوێستی لایەن و ناوەندەکانی دەرەوە دیاریدەکات.

بەر لەوەی تورکیا کێشەی کورد چارەسەربکات, پێویستە ئەگەری ئەو گۆڕانکارییانە هەڵسەنگێنێ کە لەگەڵ کەوتنە ناو قەیران ـ گێژاوی رۆژهەڵاتی ناوین دێتەئاراوە. هەر لەئێستاوە روونبۆتەوە کەسێ هێز سەبارەت بەکوردستان دەکەونە ناو کێشمەکێشەوە. یەکەمیان ئەمریکاو ئیسرائیل و کوردە بەکرێگیراوەکانیان. دووەمیان هێزە ستاتۆگەراکانی تورك, ئێران و عەرەبەکان و بەشێکی سنووورداری کوردە "جاشەکان" و توێژی عەشیرەتە بەکرێگیراوەکان و بۆرژوای کۆمپرادۆرە. توێژی سێهەم فورسایيان زیاترەو لەگەلی هەژارو زەحمەتکێش و ولاتپارێزو دیموکرات پێکدێ. بۆیەکەمین جارە ئەمجۆرە جیابوونەوەیە بەدیدێت. شیمانەی بەهێز ئەوەیە بەپێی بەسەرچوونی کات ئەو کوردە بەکرێگراوانە بتوێنەوە کەشانبەشانی ستاتۆگەراکان دەجوڵێنەوە. دەشێ ئەمجۆرە گۆڕانکارییانە لەئەنجامی پێگەی کوردەکانی ئێراق بێتەئاراوە. ئەگەر بەڕێوەبەرایەتییەکانی تورك, ئێران و عەرەب ریفۆرم سەبارەت بەکوردەکانی ژێردەسەڵاتیان ئەنجام نەدەن, دەشێ لەهەموو ئاستێکدا رێککەوتن لەنێوان کوردە نیشتمانپەروەر ــ دیموکراتەکان و کوردە بەکرێگیراوەکانی ئیمپریالیزم پێشبکەوێ, لەئەنجامدا لەژێر رێبەرایەتی ئەمریکا دەشێ هەموو کوردان لەناو هاوپەیمانێتییەکدا جێگابگرن. ئەگەر دەرفەتێکی رێککەوتن نەبینرێ, ئەوا شیمانە دەکرێ کوردەکانی "PKK" رێبەرایەتیان دەکات لەسەر بنەمای ئاگربەست و رێگەچارەی دیموکراتییانە پەرە بەپەیوەندی لەگەڵ هێزەکانی هاوپەیمان بدات. هەروەکو دەبینرێ لەئەنجامی ئەم پەیوەندییانە, بەڕێوەبەرایەتی عەرەبەکانی ئێراق گورزێکی ستراتیژییان بەرکەوتووە. ئەوەی رژێمی ئێراقی رووخاند رێککەوتنی ئەمریکا و ئیسرائیل و کوردە. بەردەوام بەدواخستنی چارەسەرکردنی کێشەی کورد لەلایەن تورکیاوە دەشێ رێگا لەپێش هەندێ رووداو بکاتەوە کەچەندین جار لەوەی ڤوبرس فورسترە. ئەو دەرفەتەی بەکاربردن و پێشخستنی پرۆژەو سەرمایە کەوەك بەشی جیاکاری بەدەوڵەتەکانی رۆژئاوا پێشکەشکراوە, ئیتر لەقۆناخی نوێدا کارا نابێ و لەپەلوپۆ دەکەوێ. لەئەنجامی پرۆژەی رۆژهەڵاتی ناویندا ئەگەر تورکیا وەك رێککەوتننامەی سیڤەری دوای شەڕی یەکەمی جیهانیشی لێنەیەت, کۆمار کەوەك

دەوڵەتی ـ نەتەوەیی بەرهەمی هاوسەنگییەکانی "ناوەوەو دەرەوە"یـە بەرەوشـی سـتاتۆگەرایی خـۆی نامێنـێ. مـسوگەر تورکیـا لەقۆناخی راگوزارەدایەو چۆنییەتی و ئەنجامی دەرکەوتنی لەئاژاوەکەی گرێدراوی لێکدانەوەیەکی راستی رەوشی خۆی دەبێـت. لـەجیاتی رێککـەوتن لەگـەڵ کـوردان شـەڕ فووڵتربکرێتـەوە، دەشـێ چـاوەڕوانی دۆخێکـی نێـوان سـیڤەر و لـۆزان بکـرێ. چارەسـەرییەکی دیموکراتییانـەی کێـشەی کـورد لەگـەڵ کـوردان ئەگـەری رۆڵـی رێبەرایـەتی تورکیـا بـۆ رۆژهـەڵاتی نـاوینی دیموکراتییانە بەهێزدەکات. لەرەوشێکی پێچەوانەدا پەیوەندی ستراتیژی مێژوویی بەتـەواوی پارچەپارچـە دەبێـت و مەترسـی سنووردارکردنی لەئەنادۆڵ سەرهەڵدەدات. ئەمجۆرە گۆڕانکارییانە هەم لـەماوەی کورت، هـەم نـاوین و درێژخایەنـدا، بـەردەوام لەرۆژەڤی تورکیا دەخولێتەوە، ئەمەش هەنـدێ جـار هێـدی، هەنـدێ جاریش خێرادەبێـت. لەسـەربنەمایەکی دیموکراسـییانەی رێککەوتنەکەی دوای شەڕی یەکەمی جیهانی، نێـوان کـورد ـــ تورکیـا، رێگـا لـەپێش ئەوەدەکاتـەوە بەیەکـەوە وەك بـەهێزترین لایەن"بەگوێرەی مێژووی رابردوو بێت، بەڵام ئەمجارە بەشێوەی یەکێتییەکی ئازادانە" لەقەیران ـــ گێـژاوی رۆژهـەڵاتی نـاوین رزگاریان بێت. لەدۆخێکی پێچەوانەدا کوردستان دەبێتە دووەمین ئیسرائیل.

وەك ئەنجام، دائیرەی گەورەی DMME رووبەڕوی بڕیارێکی مێژووییە کەرێگای دادگاییەکی عادیـل و بێلایـەن دەکاتـەوە، ئەگـەر لەکردنـــەوەی رێگەچـارەی دیموکراتییانـــەی کێـــشەی کـــورد رۆڵێـــك بکەوێتـــە ســـەر یاســـا (ماڤپـــەروەری) ئـــەویش بەپووچەڵکردنەوەی پیلانگێڕی سیاسیدا تێپەڕدەبێت. هەر لەم رێگایەشەوە رووخساری ئاشتیخوازانەی یاسای یەکێتی ئـەوروپا دەردەکەوێتەڕوو. پەیڕەونەکردنی یاسا و ماڤپەروەری ئەوروپا لەژێر ئەو دادگاییکردنەدا شاراوەیە کە لەیاسـای هەلومـەرجێکی وەهـا قورسـدا ئەنجامبـدرێت. رفانـدن بـۆ ئـەوەبوو، تـاوەکو لەچوارچـێوەی سـنوورەکانی ئـەم یاسـایەم بـەدەربخات. چـیرۆك و بەسەرهاتی رفاندن کەدەشێ ببێتە بابەتی رۆمانێك لەمەسەلەیەکی تاکەکەسی زیاتر، گەلێك واتای دیکـە دەبەخـشێت. چـارەکە سەدەیەکە سەوداو مامەڵەیەکی زۆر لەنێوان دەوڵەتـەکانی رۆژئـاواو تورکیـا سـەبارەت بەتێکۆشـانی ئازادیخوازانـەی گـەلی کـورد ئەنجام دەدرێت. تێکۆشانی گەلەکـەمان کەبەهـەژاری و ئـێش و ئـازارێکی گـەورەدا تێپـەڕی، لـەئاکامی چاوچـنۆکی سـەرمایە بـۆ بەدەسـتهێنانی قـازانج، بەشـێوەیەکی زۆر هـەرزان و ناعادیلانـە لەکەسـایەتی منـدا خراوەتـە ئاسـتێکی سـادەی پێـشێلکردنی ماڤەکانی کەسێتی تاك. لەسەر ئەم بنەمایە یەکێتی ئەوروپاو کۆماری تورکیا جـارێکی دیکـە هـەوڵی رێککـەوتن دەدەن. ئـەوەی لەکەسایەتی منیشدا وندەکات، یاخود دووچاری ونکردن دەکرێ، لەراستیدا گەلی کوردە. گرنگە کە DMME نەبێتە ئـامرازی ئەم گەمەیە. لەکاتێکدا لەبەرچاوانە کەتا چ ئاستێك و چۆن دەخوازن یاری بەئیرادەم بکەن، لەمیانەی کامە بەڵگەی یاساییەوە داوای دادگاییکردنێکی عادیل و سەربەخۆ لەتورکیا دەکرێ؟ تەنانەت مامەڵەو رەفتـاری بـەمجۆرە بەرامبـەر ئاژەڵـەکانی تاقیگـە (مختبر)ش پەیڕەوناکرێ.

ئەم مەسەلەیە لای هەر کەسێکەوە ناسراوە کەبەتایبـەتی ئـەو دادگاییکردنـەی لـەتورکیا سـەبارەت بـەکوردان ئەنجامـدەدرێ لەمیانەی ئەو فەرمانانەوە بەرێوەدەبردرێن، کەلەسەرەوە دێن. دەزگـای دادوەری لەسـەرووی ناوەنـدە فاشیـستەکانەوە دێ. ئـەو رووخسارەی سەبارەت بەکوردان هەیەتی بچووکترین تایبەتمەندێتی یاسایی لەخۆوە ناگرێت، چاوەڕوانیکردنی دادگاییکردنێکی بێلایەن و عادیلانە لەدەزگایەکی بـەم چەشـنە سووکایەتیکردنە بـەمن و گەلەکـەم. ناومـان و کولتـوور و هـەبوونمان دانیپێـدا نانرێ. یاسا کوردان و کوردایەتی بەنەبوو لەقەڵەم دەدات، کاتێك ئەمە راستینەی یاسـاکانی تورکیـا بێـت چۆن دەتـوانرێ بـاس لەدادوەرییەکی عادیل و بێلایەن بکرێ؟!.

بەگوێرەی یاسا نێودەوڵەتییەکان منیان دەستگیرنەکرد. ئایا لەناو سنووری یاسـای ئـەوروپادا مـن بـەئیرادەی خـۆم تەسـلیمی تورکیـا بـووم؟ ئـەم راسـتییەی تەنانـەت منـداڵانیش دەیبیـنن و دەیـزانن بەبـەردەوامی، چۆن یەکـەمین دائیـرەی دادگـای مـافی مرۆڤی ئەوروپا ناتوانێ ئەم رفاندنە دەستنیشان بکات، کەبەساختەکارانەترین پێڕەوو شـێواز ئەنجامـدراوە؟! تـەنیا یـەك تاکـە

ڕێگای ڕوونکردنەوە دەمێنێتەوە: DMME بەناوی سیستەم ئەو قەرزەدەداتەوە کەسەرمایەی ئەوروپا لەئەنجامی ئەو شەڕەی تواندنەوەو قڕکردنی گەلی کورد قازانج و دەستکەوتی لەلایەن تورکیاوە بەدەستکەوت, لەراستیدا ئەوەی عادیل نییەو ڕێگای دادگاییکردنێکی بێلایەن دادەخات, بڕیاری یەکەمین دائیرەی دادگای مافی مرۆڤی ئەوروپایە. پێویستە دائیرەی باڵای دادگای مافی مرۆڤی ئەوروپا DMME ئەم بڕیارە هەڵوەشێنێتەوەو پێداویستییەکانی پەیمانی مافی مرۆڤی ئەوروپا PMME جێبەجێ بکات. بەراستی ئەوکاتە ڕێگای دادگاییکردنێکی عادیلانەو بێلایەن دەکرێتەوە. تەنانەت بۆ ساتێکیش بێت دەرفەتی قەرەبووکردن و سارێژکردنی ئەو برین و ئێش و ئازارە گەورانە دەڕەخسێ کەگەلی کوردستان دووچاری هاتووە. ئەوکاتە شانسی ئەوەش دەڕەخسێ کەتورکیا لەسەر ڕێگای یەکێتی ئەوروپا ببێتە گرێدراوی یاسا, تورکیایەك گرێدراوی یاساکانی ئەوروپابێت, دەبێتە گەرەنتییەکی بنەڕەتی ئاشتیش. تەواوی ئەمانە وەك ڕەخنەدانێکی رابردووی پڕ لەشەڕی ئەوروپا کاتێك ئاشتی و مافی مرۆڤی هەڵکشاو وەك شکۆدارترین سەرفرازی پەسند دەکات, دەیسەلمێنێ کەیەکێتی ئەوروپا قەڵای ناقۆڵای یاسا و دیموکراسییە.

بەشی حەوتەم

ئەو ناسنامەیەی پێویستە بەشێوەیەکی ڕاستا پێناسە بکرێت

سەرلەنوێ پێناسەنەکردنەوەی ناسنامەکەم لەم بەرگرینامەیەدا دەبوو بەکەموکورتییەکی جددی. لەجیاتی دووبارەکردنەوەی پێناسەی پێشوو, هەندێ خاڵی دیکەی دەخەمە سەر کەتایبەتمەندێتی تەواوکردنی ئەوەی پێشوو لەخۆوە دەگرێت.

کاتێك ئەم بەشەم ئامادەدەکرد, ئەو ناسنامەیەی فیکرمی بەخۆیەوە خەریك کردبوو ئەنکیدۆ بوو. لەکاتێکدا هەوڵمدا دەرك بەو ئەنکیدۆیە بکەم کەلەیەکەم داستانی نووسراوماندا واتە گلگامێش باسی دەکرێ, لەدواییدا تێگەیشتم ئەنکیدۆ هەرکەسێکە کەبەرەو دەوڵەت و شار ڕادەکات. شاری ئورگ یەکەمین شارو دەوڵەتشارە لەمێژووودا, کەناسراوەو چیرۆکەکەی نووسراوە, قارەمانی بەناوبانگ گلگامێش, یەکێك لەپادشا نیو ــ خوداوەندە ناسراوەکانی شاری ئورگە (لەزمانی کوردیدا

گلگامێش بەواتای گای مەزن دێ. دەشێ شیمانەی ئەوەبکرێ داستانەکە سوودی گەورەی لەسەرچاوەکانی کوردە سەرەتاییەکان وەرگرتبێ). لەوانەیە دامەزرێنەری شاری "ئورگ"یش بێ. بەگوێرەی ئەوەی لەداستانەکە دەرکی پێدەکرێ شاری ئورگ زووزوو دووچاری هێرشی بیانییەکان و ئاژەڵەکان هاتووە. لەلایەکەوە شار لەرێگای شورا مێژوویيە شکۆدارەکان تۆکمەدەکرێ, لەلایەکی دیکەشەوە لەمیانەی شەرە دژوارو بەهێزەکانەوە هەولی پاراستنی دەدرێت. هەڵبژاردنی جەنگاوەرە لێهاتووەکان لەکۆمەڵگای بیانی دیاردەیەکە بەردەوام لەمێژوودا دەیبینین.

گلگامێشی پادشاش هەوڵیداوە جەنگاوەرە بەهێزەکانی خۆی لەناوچە شاخاوی و دارستانەکانی باکووری ئێراق (باشووری کوردستان)ی ئەمرۆمان کۆبکاتەوە. پێرەوەکەی زۆر سەیرە, شاری ئورگ ژیانێکی نوێی دۆزیوەتەوە, عەنعەنەی ژیانی شار تادوارادە سەرنجراکێشە. ژنە سۆزانییەکان (سۆزانێتی ژن) لەسەرووی فاکتەرەکانی سەرنجراکێشیەوە دێت. راستتر ئەوەیە ئەو ژنەی لەپایەی خوداوەندە دایکی پیرۆز خراوەو وردەوردە ئەو ژنە ماوەتەوە کەلەسۆزانیخانە گشتی و تایبەتەکان داخراون, ژیانێکی ئارەزوومەندی ورمەکی لەسەر ئەو ژنانە بۆ پیاوان تابلێی سەرنجراکێشە. کۆیلە نوێکە (ژن) توانستێکی بێسنووری ژیانی ئارەزوومەندی پێشکەش دەکات. تێکۆشانی خوداوەندە ژنی ئورگ "ئینانا" بەرامبەر خوداوەندە پیاوی فێڵباز ئەنکی لەخۆرا نییە. ئینانا (پێشتر لەشاخ ناوی نینهورساکە, ئەمەش بەواتای ژنەخوداوەندی ناوچەی شاخاوی دێت). نوێنەرایەتی دایکی ــ ماڵیکردن دەکات کەشارستانییەتی چاخی بەردینی نوێ (نیئۆلیتیکی) پێشخستووە. ناسنامەی ئەو کۆمەڵگایەیە کەلەدەوروبەری دایک کۆبوونەتەوە. بەهەرحاڵ بابەتێکی هەرەزێدە لەبەرامبەریدا بەرخۆدانی کردووە ئەوەبووە لەسۆزانیخانە گشتی و تایبەتەکان وەك کاڵا پێشکەش نەکرێ. لەبەر ئەم هۆکارەشە شەرێکی مەزن دەکات لەپێناو پاراستنی پێگەی خوداوەندێتی. لەداستانەکەدا ژنی هەوەسبازی ناسراو وەك فاکتەری سەرەکی گرێدانی ئەنکیدۆ بەشاری ئورگ نیشاندەدرێ. ئەمەش هەڵوێستێکی جێگەی بڕوایە. ئەوەی ئەنکیدۆی بیانی لەکەناری ئاوەکە راودەکات هەمان ژنە. چەندەی ئەنکیدۆ بەژنانی شار گرێدراوە, ئیتر بووە بەباشترین فەرماندە ـ سەربازی گلگامێش. لەداستانی دواتردا بەردەوام وەك نموونەی یەکەم و نەمر باسی ئەزموون و بەسەرهاتی گلگامێش ـ ئەنکیدۆ دەکرێ.

کاتێك یەکەمین چوونی خۆم بۆ خوێندنگای سەرەتایی و شار لەگەڵ چیرۆکی ئەنکیدۆ بەراورد دەکەم. لەوە درەنگ نەکەوتم و تێگەیشتم کەداستان باسی منیش دەکات. لەم بارەیەوە باسکردنی بیرەوەرییەکی خۆم سوودمەندتر دەبێت, لەکاتێکدا منداڵانی دراوسێم هاندەدا بۆ خوێندنی سەرەتایی بچنە گوندی "جەبین"ی گەورە, یەکێك لەمانەش منداڵێکی بەناو شەوکەت بوو. برا بچووکی "جمۆ" بوو کەیەکەمین چالاکی گەریلاییم لەبەرامبەردا ئەنجامدا بوو. دایکی لەسەرووی ژنە هەژارو سەرەتاییەکانی گوندەوە دەهات. بەڵام ئەو شرۆڤەیەی لەرۆژی چوونی شەوکەوت بۆ قوتابخانە کردی, جۆرێك بوو لەهی پرۆفیسۆران دەچوو. ئێستاش لەبیرمە گووتی: ــ "شەوکەتمان بووە بەحکومەت" تەنیا من لەم دوا بەرگرینامەیەمدا توانیم بەباشی واتای ئەم گووتەیە شیبکەمەوە.

ئیتر هەموومان وەك ئەنکیدۆ کەسایەتییەك بووین کەبەدوای شارو دەوڵەت رامانەدکرد. لەکۆمەڵگای دایك دادەبڕاین, چەندەی دەچوو بەرامبەر بەباڵابوونی شار گوندمان بەبچووك دەبینی, چەندەی دەچوو گوندەکەمان دەسڕایەوە, چەندەی دەچوو دایکمان گرنگی و بایەخی نەدەما, پەیوەندییەکانی تیرەو بنەماڵەمان بچووك دەبینی, شار ئەو دەوڵەتەی پێشمان وەك موگناتیس ئێمەی رادەکێشا. ئیتر رزگاربوون لەکاریگەرییەکانی سانایی نەبوو, شارو دەوڵەت خۆی لەخۆیدا ئامرازێکی ترسناکی پروپاگەندەیە, هەروەکو بڵێی هەموو شتێکی شار بەشێوەیەکی زۆر جوان و سەرسوڕهێنەر پێشکەشکرابوو. نەدەشیا ئەو سۆزانیانە رەتبکرێنەوە کەلەناو جوانترین پۆشاك و ئارایشت و خشڵدا رازابوونەوە, لەکاتێکدا هەمووشتێك لەپێناو باڵابوونی خۆی بەکاردەهێنا. گوندەکەمان وەك هەتیوێك بێکەس مابووەوە, تەنانەت ئاساییترین فەرمانبەری دەوڵەتیش خواوەندە

نوێیەکەمان بوون. هەرگووتەو پۆشاکێکی خواوەندیبوونی تازەبوون. کاریگەرییەکان بەمجۆرە ئامادەکرا بوون. سەرباری ئەمەش نازناوی "کلکدار"لەکوردەکان نرابوو. ئیتر بۆئەوەی ساتێك زووتر لێی رزگار ببن, فۆرمیلەکەیان بریتیبوو لەشارستانیبوون ـ بەدەوڵەتبوون ـ یەکسانە بەتورکبوون. تەنیا گوندو بنەماڵەی خۆمان بچووك نەدەبینی, ئیتر بەچاوێکی بچووك لەکوردایەتیشمان دەڕوانی. ئیتر ئەمانە وەکو کۆت و زنجیری پێمان دەبینرا. تەواوی دونیامان بەناو ئەم سێکوچکەدا تێپەڕدەبوو: چەندە ببیت بەشارستانی و پیاوی دەوڵەت و بە تورك, بەو ئەندازەیە دەبیتە پیاو. ئەمەبوو تیۆری کۆمەڵگای نوێمان. ئایین و عیرفانمان لەسەر ئەم بنەمایە واتادار دەبوو. سەرلەنوێ لەدەوروبەری ئەم سێینەیە بەکۆمەڵگابوونمان ئەنجامدەدا.

ئەو ئەنجامەی لێرە بەدەستمهێنا بەر لەبەنەتەوەبوون و جیابوونەوەی چینایەتی, شارستانیبوون و بەدەوڵەتبوون لەپێشەوە دێت, بەپێچەوانەی مەزەندەکان شارستانیبوون و بەدەوڵەتبوون وەك دوو فاکتەری سەرەکی بەکۆمەڵگابوون هەرزوو پێشوەخت دەستپێدەکات. پرۆلیتاربوون و سۆسیالیستی وەك بەرهەمێکی شارستانیبوون و بەدەوڵەتبوون, پێشوازی لێکردووین. وەکو سیفەتەکانی خوداوەندی دەوڵەتە. هێشتا لەبواری سۆسیۆلۆژییەوە ئەو کەسایەتییە شیتەڵنەکراوە کەلەناو دەوڵەت و شار پێکهاتووە. کەسایەتی کۆمەڵکاری و لادێ لەگەڵ کەسایەتی شاری و دەوڵەتگەرا دوو دیاردەی سۆسیۆلۆژین کەجیاوازی گەورەیان لەنێواندا هەیە. تاوەکو ئەم دیاردانە شینەکرێتەوە, شیکارکردنی چین, سۆسیالیزم و دیموکراسی زۆر بەناتەواوی دەمێنێتەوە. جیاوازی ناکۆکی ریشەیی لەنێوان کۆمەڵگای کۆمەڵکاری و لادێ لەگەڵ ئەو کۆمەڵگایە هەیە کەشارو دەوڵەت مۆرکی خۆی لێداوە. ئەو کۆمەڵگایەی شارو دەوڵەت مۆرکی خۆی لێداوە چەندە دەوڵەتگەراو دەسترۆیە, ئەوا کۆمەڵگای لادێش هێندە کۆمەڵکار"یەکسانیخواز" و "دیموکرات" و"ئازاد"ە. لەم چوارچێوەیەدا گرنگترین ناکۆکی مێژوویی لەنێوان کۆمەڵگای شار ــ دەوڵەتگەراو کۆمەڵگای کۆمەڵکاری لادێدایە. تێکۆشانی بنەڕەتی لەنێوان دەسترۆیی شار ــ دەوڵەتگەراو دیموکراسی و کۆمەڵکاری لادێدایە. زۆر دواتر دەرکم بەم دیاردەیەکرد.

گرتنەبەری رێگای شارو دەوڵەت لەگەڵ تامەزرۆییمان بۆ قوتابخانەی سیاسی و سەربازی تۆکمەتربوو. دەسەڵات دەسەڵات راکێش دەکات, نەك بەرۆیشتنی ئاسایی بەڵکو دەبووایە بەراکردن بگەینە دەسەڵاتی سیاسی و سەربازی. کاتێك بەربەست دەردەکەوت خەمگینی گەورە دایدەگرتم. کاتێك نەمتوانی بچمە خوێندنگای سەربازی خۆم بەبێبەخت دەبینی, جگە لەهێزی سەرنجراکێشی ژنانی شار, لەم قۆناخەدا سەربازێتی هێزێکی سەرنجراکێش بوو. لەژێرسایەی ئەم هەلومەرجانەدا شۆڕشگێڕێتییەکەمان وەك باشترین دەوڵەتگەرایی واتادار دەبوو. سۆسیالیزم وەك رەوشی هەرەلەبارو بێلاری دەوڵەت دەرکی پێدەکرا. لەڕێگایەوە لەناو باشترین گەشەکردن و خۆشگوزەرانیدا دەبووین. ئەو وەکو ئامرازێکی نوێ و مۆدێرنی فڕینی ئێمە بوو. هەرچی یاخیبوونەکەمانە وەك گەڕانەوە بۆرابردووو کاردانەوە بەرامبەر نوێ دەرکی پێدەکرا. هەرچی کوردایەتییە بەردەوام وەك گرفتێك هەستی پێدەکرا کەدەخوازێ سەرهەڵبدات.

کاتێك دەوڵەتخوازیمان لەرۆژهەڵاتی ناوین وەك دیاردەیەك خۆی نیشاندا کەدەتوانرێ پێیبگەی, وەك پیاوی ئاقڵمەند باوەڕێمان بەوەهێنا کەلەمیانەی ئەم ئامرازەوە دەتوانین بەرەو ئامانجەکانمان بڕۆین. هەرچەندە بڕوایەکی وەهاشی نەبەخشی, کاتێك تواناکارییەکانی پشتبەستن بەدەوڵەت لەگەڵ ئامانجە شۆڕشگێڕییەکانمان بوو بەیەك, کاروانەکەمان هیچی لەخێرایی خۆی لەدەستنەدا. پێویستە بەئاشکرایی ئاماژەی پێبکەم کەبۆ یەکەمین جار لەم قۆناخەدا هەستم بەوەکرد کەکەسایەتیم دووچاری داماڵینی واتا هاتووە, چەندە تێپەڕدەبوو پیرۆزی ژیان بەهای خۆی لەدەستدەدا. بەمجۆرە تێدەگەیشتم کەلەمیانەی دەوڵەتەوە دەسکەوت و سەرکەوتن بەدیناهێنرێ, لەدەستدەدرێ. ئیتر لەوە کەوتمە گومان. بەسواری ئامێری دەوڵەت بەئامانج بگەین, بەڵام لەبەرئەوەی مەودایەکی زۆرمان بڕیبوو, زۆرلەوە دووربووم سەیرێکی دواوە بکەم و چارەسەری ئەوە بدۆزمەوە

کە چۆن ڕێگایەکی دیکە بگرمەبەر. لەکاتێکدا کۆتاییـەکانی ئـەو کەسـایەتییەم بـوو کەسـواری دەوڵـەت بـوو, بـەڵام ئـەوەش پـڕ لەنهێنی بوو کەبەناسنامەی نوێم بەدوای کامە ڕێگادا دەگەڕێم و دەیدۆزمەوە. ئەو دەوڵەتە سۆسیالیستییەی بڕوام پێی هـەبوو ئـیتر بەڕاسـتی و واقیعـی نـەمابوو, غـروورم پەنابردنـە بـەر دەوڵـەتی سـەرمایەداری پەسـندو هـەرەس نـەدەکرد. هەرچـی پەیوەندییەکانمە لەگەڵ دەوڵەتی سوریا, لەبەرئەوەی هـەر لەسـەرەتاوە لەئاسـتی تەکتیکیـدا بـوو بەرگـەگرتنی ئاسـتەم نـەبوو. هەم بۆ شاخەکانی کوردستان درەنگ کەوتبووم, هەم ئەنجامەکانی ڕەنجی خـۆم نـەبینیبوو. خـۆم وەکـو یـەکێك دەهاتەبەرچـاو کەدووچـاری خیانـەت هـاتووە. کاتێـك لـەژێر ئـەم هـزرو سـۆزانە بـەرەو ماجـەڕای ئەسـینا ــ ئـەوروپا کەوتمـەڕێ زیـانی زۆرم بەرکەوتبوو. کاتێك بەرەو دەوڵەت دەچووم بەجۆش و خرۆش و بەئەزبەرەکردن بووم, هەمووشـتێك لەپـشکۆی بەدەسـتهێنانی پلە و پایە چڕببووە. دین و ئیمان پلەو پارە بوو. لەمیانەی شۆڕشگێڕێتییەوە ئەمجۆرە کەسایەتییەم بەرکـەنار کردبـوو, بـەڵام ئەم شۆڕشگێڕێتییە, شۆڕشگێڕێتییەك بوو لەگەڵ کەسایەتی دەوڵـەتخوازی بەڕێوەدەچـوو. لەراسـتیدا لـەجیاتی ئـەو دەوڵەتـەی لێم دووربوو و پێینەدەگەیشتم, بەرەو ئەو دەوڵەتەی خۆم رامـدەکرد کـەلێم نزیکـە. بـەجۆرێك لـەجۆرەکانی چەشـنی ئـایینی نوێ, لێگەڕینی نەتـەوەو شـەڕەکەی بـوو. گیرسـانەوەم لەدیاربـەکر, دواتـر کـاروانی سـوریا ــ لوبنـان هـەروەکو بڵێـی حەسـرەتی دەوڵەتی میللی منی دڵخۆش دەکرد. تەنانەت شەماڵەکەی هەڵیدەکرد.

بەڵام سەرباری ئەو هەوڵ و کۆششە سەرسوڕهێنەرانە نـاوەڕۆکی کەسـایەتیم هەسـتی بـەوەدەکرد کـە لەقووڵاییـەوە شـتێکم لەدەسـتداوە. زهنییـەتی دەوڵـەتخوازی منـی لـەخۆم ڕفانـدبوو. ئـەو سۆسـیالیزم و شۆڕشـگێڕێتییەی لەچوارچـێوەی دەوڵەتـدا چڕببووەوە, ئەو گەندەڵییە گشتییەی دووچاری هاتبوو لەکەسێتی منیـشدا نیـشانیدا, لەسێکوچکەی ئەسـینا ــ مۆسـکۆ ــ ڕۆمـا, لـەجیهانی لێکدانـەوەی سەهۆڵئاسـای ئـەوروپا ناکۆکییەکـەم بەتـەواوەتی ئاشـکرادەبوو. مـن نـەدەبووم بـەپیاوی ئـەم دونیایـە. نەدەکەوتمە ناو لێکدانـەوەکانی سـەرمایەداری. فێـری ژیـانی ڕۆژئـاوا نـەدەبووم. ڕێبـواری تـەواو ببـوو. هـەروەکو بڵێـی کۆتـایی ئۆتۆپیایەکی رووکەشی و خۆڵەمێشی هاتبوو. تەنانـەت خیانـەت دەیگـووت "ئـەوا هـاتم" واملێهـاتبوو هەسـتم بـەهیچ نـەدەکرد. چـاودێرێکی وریـا دەیتـوانی پـەی بـەفێڵبازی یۆنـان ببـات, بـەڵام مـن بـڕوام بەدۆسـتایەتی هـەبوو, درێژەشـم پێـدا, ناچـاربووم بـەگوێرەی ئـەوەی کەسـایەتیم لەسـەر بنـەمای ئـەم دۆسـتایەتییەی سـاڵانی دوایـی بەسـەربرد, دەبووایـە تاکۆتـایی بەمـشێوەیە بەردەوام بێ, تەنانـەت کاتێك دەیگووت "من خیانەتم" من دەمگووت "تۆ دۆستی".

لەمەسـەلەی "کەسـیرە"شـدا بەمـشێوەیە بـوو, لەراسـتیدا ژنەکـە بەشـێوەیەکی مەترسـیدار هـاواری دەکـرد. تـاوەکو گـەردە بچکۆڵەکانی لاشەی سەرنجی رادەکێشاو دەیگووت "من خیانەتم لـێم نزیـك نەبیتـەوە"منـیش دەمگـووت"نـەخێر تـاوەکو ئاشـق دەبیت, لەگەڵ مندا دەبێت". ئیتر خۆشەویست و هەڤاڵان و دۆستانم بوونەتە یەك, کاتێك هەمان گۆرانی خیانـەتیان دەچـڕی؛ منیش دەمگووت "دەڵێن ئەی خۆشەویستم" ناچاربووم ئەمە بڵێم. شـۆفێرە یۆنانییەکـە کاتێـك لەدوورگـەی کورفـۆ بـە جێبـی بەرەو ئەو فرۆکەخانەیەی دەبردم کەلێیەوە بەرەو کینیا دەچووین, بەئەنقەسـت خـۆی بـەو فڕۆکەیـەدا کێـشا کەدەبووایـە مـن ببات. منیش هێشتا بـڕوام بەدۆسـتایەتی دەکـرد. باسـی چاوگرێدان دەکـەن !! شـتێکی لـەمجۆرە ڕوویـدابوو. لەراسـتیدا ئـەوەی ڕوویدا ئیفلاسبوونی ئەو کەسایەتییەم بوو کەبەرەو قوتابخانەی سەرەتایی شـارو دەوڵـەت رایـدەکرد. دەبووایـە ئـیفلاس بکـات. ئەو بەهایانەی منیان دروستکردبوو دەبووایـە هـەموو ئەوشـتانە هەڵبـژێرن کەپەیوەنـدی بەشـارو دەوڵەتـەوە هـەبوو. دەوڵـەت بڕیـاری لـەناوبردنی ئـەو دەوڵەتـەی دابـوو کـە لەکەسـایەتی منـدا هـەبوو. ئەمـە دەوڵـەتی گـەورەی ڕاسـتەقینەبوو. دەوڵـەتی ئەمریکاو یەکێتی ئەوروپا بوو. ئەگەر نیازم نەبێ ببمە بەندەیەکی ئاساییان, رزگاربوونیـان لـەمن, بەتایبـەتیش رزگاربوونیـان لەئـەنجامی فرۆشـتنێکی بـەنرخ, ئەمـە ڕاسـتینەی دەوڵـەتی سـەرمایەداری بـوو. ڕزگـاربوون لـەم سـیحربازە ڕاسـتییە, لـەو

هەلومەرجانەدا قورسبوو کەتێیدابووین, سەربکەویت ئافەرین! دەتوانی لاشەی رووتت رزگار بکەیت. لێڤی ئاتهۆن سەری خۆی لەدەریا دەرخستبووو خۆی نیشاندەداین.

دەوڵەتی یۆنان لەسەرووی لێڤی ئاتهۆنەکانەوە دێ. بەگوێرەی من تادوایی بەردەوام بوونم لەمیانەی ئەجندای دۆستایەتییەوە راستبوو. ئەمە گرنگترین لایەن بوو کە لەکەسایەتیم مابوویەوە. نەدەبوو یاری لەگەڵ ئەمەدابکەم. خیانەت بۆ ئەوان بێ, دۆستایەتیش بۆ من. لەراستیدا چوونم بۆ کینیا, فرێدانم بوو بۆ تاتارۆسی (بیری دۆزەخ) میتۆلۆژیا (میتۆلۆژیای یۆنان). زۆڵە هاوچەرخەکانی زیۆس لەئەنجامدانی ئەم گوناهبارییە دوودڵ نەبوون. رەشپێستە خوێن شیرینەکانی ئەفریقیا لەتارتوس بەباشی ئەرکی خۆیان جێبەجێکرد. لەو خاڵەدابووم کە بەنێوان راستی و خەیاڵ ناودەبرێ. کاتێك منیان لەدۆزەخ هێناو وەکو پرۆمیتۆس لەکەنارەکانی ئیمرالی بەسترامەوە, لەرەوشی مرۆڤێکی نیوەچڵدا بووم, بەڵام نەدەزانرا نیوەکەی دیکەی چییە, ئەنکیدۆ بەشێوەیەکی سەرسوڕهێنەر جەنگابوو, بەڵام زۆر بەخراپی مردبوو, هیگل دەڵێ:"دەوڵەت ئەو خوداوەندەیە کەبووە بەخاوەن جەستە" پەلاماری تەواوی خوداوەندەکانی جیهان بۆ سەر من, لەراستیدا هەروەکو بڵێی منی بەڕەچەڵەکی نیو ــ مرۆڤ, نیو ــ خوداوەندی پرۆمیتۆس گرێدەدا. تەنانەت رۆژێ هەزاران جاریش بشڵەژابووایە, هێزی نوێبوونەوەم نیشاندەدا, تەنانەت رۆژانە لاشەخۆرەکان دەنووکیان لەمێشکیشم بدایە, دیسان وەهام دەکرد کە کاربکات. کۆمەڵگای دەوڵەت و شار تاڕادەیەك منی لەناو گەدەی خۆیدا هاڕی, بەڵام دیسان رشابۆوە. منیش گەدەکانیانم پارچە نەکردبوو. لەئەنجامدا سەبارەت بەو پرۆسەیە قاڵبوومەوە کەکۆمەڵگای شارستان ــ دەوڵەتگەراو کۆمەڵکاری لادێ بەگووتەی هاوچەرخ کۆمەڵگای ژینگەپارێزی ـ سۆسیالیستی لەگەڵ یەکتر, نەك لەمیانەی ئاشتییەکی دروستکراو, بەڵکو چۆن دەتوانن لەدۆخی دووالیزمێکی دیالێکتیکی بەیەکەوە بژین؟ لەبەرگرینامەدا بەڕشتییەوە هەوڵمدا هەندێ ئەنجام پیشانبدەم کەپێویستییان بەلێکۆڵینەوە هەیە. لەبەرئەوەی بەرهەمی ژیانێکی زۆر سەخت و هزرێکی بێ فێڵە شایستەی لێکۆڵینەوەو بەدەستهێنانی ئەزموونی مەزنە.

چەمکی هەڤاڵێتی کەسایەتییەکەم یەکێك بوو لەناکۆکییەکانی نێوان خۆم و واتاداری. ئەو بانگەشەی ئەوەی دەکرد: لەئەنجامی ئەم چەمکەوە خۆت خەڵەتاندووە. وا مەزەندەدەکەم لێگەڕینە گەورەکەی هەڤاڵێتی و تامەزرۆیی منی هەڤاڵێتی, سەرنجڕاکێش بینیبوو. لەگەڵ بەهاکانی کۆمەڵگای ئێستادا نەدەگونجا. هەستی بەوەدەکرد بەتەنیا دەمێنمەوەو هەڤاڵانم بەدوای بەرژەوەندی خۆیاندا رادەکەن. زۆر درەنگ هەستم بەو راستییەکرد. کاتێك گرفتەکە باشترین و دڵسۆزترینیان بێت, چی لەگەڵ هەڤاڵان دەکرێ, دەتوانی تاوەکو کوێ بڕۆی. بەگوێرەی من کارێك نەبوو نەتوانرێ ئەنجامبدرێ, ئامانجێك لەئارادا نەبوو پێینەگەیت. گرێدانی ریشەیی هەڤاڵێتی دیسان دووانەی گلگامێش ــ ئەنکیدۆی بەبیرهێنایەوە. لەمێژوودا بەردەوام دووانەی بەمشێوازە هەن. لەوانەشە پێویستییەکی دووالیزمی گەردوونی بێت. ئەوانەی دەخوازن کاروانی مەزن ئەنجام بدەن, پێویستییان بەهەڤاڵێتی مەزنیش هەیە. لەگوند کاتێك هێشتا لەتەمەنی منداڵیدا بووم لەناو ئەم لێگەڕینەدا بووم. حەسەن بینداڵ بەرهەمێکی ئەم لێگەڕینەبوو. چەتەی نەفرەتلێکراو چۆن پەی بەمەبردو خستییە ناو پیلانگێڕییەوە, تاوەکو ئێستا بۆ من کێشەیەکە پێویستی بەشیکارکردن هەیە. بەڵام ئەگەر پیلانگێڕی بۆی بلوابایە و ئەو گەمەیەی بەرامبەر هاوڕێکەم دەستیپێکردبوو, بەردەوام بووایە, هەر لەو قۆناخەدا لەوانەیە منیشی بپێکایە. کەواتە هەڤاڵەکەم هەڤاڵێکی مەزن بوو.

کەمال پیریش یەکێك لەهەڤاڵە گەورەکانە, زۆر ئاستەمە یەکێکی دیکە بدۆزینەوە کەهێندەی ئەو بەهەستیاری بژی. چەندە مەزن و شکۆدار بکرێ, لەژیاندا بەرجەستە بکرێ هەرکەمە. لەو بڕوایەدا نیم ئێستاش بەتەواوی لێی تێگەیشتبین و لەژیاندا پەیڕەو کرابێت. گرنگییەکەیان لێرەدایە, لەجیاتی خۆیان, هەڤاڵانیان دەژیاندو ناچاری ژیانیان دەکردن. کەواتە دەمتوانی هەڤاڵانی خۆم بئافرێنم. بەهەزاران نموونەی ئەمە بەردەوامبوو. بەڵام ئەوانەش دەرکەوتن کەدەخوازن زۆر خراپ

بـەکاریانبهێنن. لـەرووداوەکان و گۆڕانکارییـەکان دەرکیپێکـرا کەبەشـێوەیەکی هـەرزان و سـاختەکارانە پەیوەنـدی ڕەسـەنی هەڤاڵێتیمان بەکارهێنراوە, تەنانەت زۆر لەمەزەندەکانیش بەربلاوتر بووە, من بەردەوام بڕوام بەگـەورەیی هـەڤاڵانم هێنـابوو. بیرم لەوەکردبووەوە کەبەردەوام بەمجۆرە ڕۆڵ دەبینن. ئەمەش ئەنجامێکی, هـەم بڕوابـوونێکی زێـدە بـەخۆ, هـەم خـۆ بـەهیچ دانان بوو. نەمدەتوانی ئەوە شیبکەمەوە کەکۆمەڵگای چینایەتی, پۆشاکی شارو دەوڵەت تاك دەخاتە ناو کامە قلّف (بـەرگ)ەوە. سانایی بوو شێوازی پێکهاتەی خۆم گشتگیربکەم. کاتێك هەرکەسێکم وەکو خۆم دەبینی, لەوانەیە دەمخواست زیاتر لێیان نزیـك ببمـەوەو یـەکێتی دروسـتبکەم. کەسـایەتییەکی سەرسوڕهێنەری یـەکگرتن بـووم. هەرچـەندە پـێم نـاخۆش بـێ, بـەڵام دەبـێ پەسندی بکەم لێرەدا زێدەڕۆییم کردو دایکم ڕاست دەرکـەوت, یاسـاکانی دونیـا بەشـێوەیەکی جیـاواز پـەیڕەو دەکـرا. دەبووایـە لەوە تێبگـەم کـە ئـەنجام کەوتنـە نـاو دۆگمـاتیزم بـوو. لەڕەوشـێکدا کارەکـان بەباشـی بـەڕێوە نەدەچـوو, مـسۆگەر بـاوەڕپێکردن بەپرەنسیپەکان و گوایە ڕەوش باش دەبێت, لەمێژبوو گەیـشتبووە سـنوورەکانی دۆگمـاتیزم. ئـەم زهنییەتـە بـەرەو دووالیزمـی ڕەش ـ سپیشی دەبردیت. یان چاکەیەکی موکەممەل (تەواو)یان خراپەیەکی ئەبـەدی. لەوانەیـە کـەمێك خڵتـەی بـاوەڕی بـاوی زەردەشتیش بێ.

ئەم چەمکە ڕیشەییە لەبوارێکەوە خۆی ڕێکخست. مرۆڤی بەخۆیەوە بەستەوە. لەلایەکی دیکەیەوە واتە خەڵەتانـدنی بـووە بەربەسـت کەراسـتییەکان وەك خـۆی نـەبینم. پێویـستە کاریگـەری ئـەم چـەمکەم لەبنبەسـتبوونی "PKK" شـدا ببینـرێ. دووالیزمی ڕەش ـ سپی هەڵوێستێکی دیالەکتیکی هێندە بەرهەمدار نییە. بەرەو شێوازی هزری ڕووکەشی و میکانیکیت دەبات. لەئەنجامـدا منـیش کەوتمـە نـاو شـێوازی هـزری ڕووکەشـیو میکـانیکی, لـەو شـێوازە هەمـەڕەنگ و زینـدووە دوورکەوتمـەوە کەدەیتوانی کاراتربێت. دیالەکتیکی ڕووکەشی لەراسـتیدا دۆگمـاتیزمی دیالەکتیکە. ئـەمجۆرەی ئایـدیالیزم کـە لەسۆسـیالیزمدا باوە, بەیەخەی منیشەوە نووسابوو. هەربۆیە بەها سەرسووڕهێنەرە بارگاوییـەکان بەمەزنایـەتی, قارەمـانێتی, چاکە, ڕاسـتی و جـوانی نـاو "PKK" و دژەکـانی دووالیزمێکیـان ئـاواکردبوو. بەشـێوەیەکی گـشتی ناسـنامە پووچـەکان سـوود لـەم جـۆرەی دووالیزمی دیالەکتیکی وەردەگـرن. لەراسـتیدا ئەوانـەی پرۆسـەی بـە "PKK"یی بوونیـان لەکەسایەتی خۆیانـدا بەرجەسـتە نـەکردووە, خۆیـان بـە "PKK"یـی دادەنـێن و تـەواوی دڕنـدەیی خۆیـان بەشـێوازێکی نـاقۆڵا بـەکاردەهێنا, ئەوانـەی نـاتوانن شوانکارێتی دوو بـزن بکـەن, بـوون بەرێبـەری ڕێکخـستنی و فەرمانـدەی گـەریلا, پەرەسـەندنێکی بەمەبەسـت نـەبوو. چـەمکی سەرەتا "کەنیاز پاك بوو, لەو بڕوایەدا بوو کەهـەڤالان باشـترین کـار بەسـەرکەوتووترین شـێواز ئەنجامـدەدەن"؛ ببـووە هۆکـار. دەرك بەوەکرابوو لەرێگای ئەم چەمکەوە ناتوانین لەوە سەرکەوتووتر بین. بـەڵام ئـەوەش یەکلانـەکرابۆوە چۆن بەچـەمکێکی نوێی ڕێکخستنی دەگەین.

کێشەکە خـۆی لەقووڵاییـدا شـاردۆتەوە. بـەپێی هێـزو توانـام لەسـەرەتای هەشـتاکانەوە لـەناو هـەوڵێکی وەهـا گـەورەدام کـە لـەرێگای شـیکردنەوەی ڕاسـتینەی کۆمـەڵگای کوردەواریـدا "تـاك" شـیکار بکـەم و بەوەرچـەرخاندا تێپـەڕی بکـەم. بـەڵام کەسایەتییەك لەبەرامبەرم بوو کەچـەندەی شیتەڵم دەکـرد دەیگـووت"مـن عینـادم " دەسـتیان لـەخۆیان بەرنـەدەدا. تەنانـەت لەتـەوقی سـەر تـاوەکو نینۆکـەکانی پـێ لـەناو کەسایەتییەکی خیانـەتکار, بـێ شـەرەف, سـووکی, ئارەزوومەنـدی لەناوچـوون و دۆڕاندان, بەشێوەیەکی سەیر ئاشقی خۆیان بوون. ئەمە ڕاسـتینەی مرۆڤایـەتی بـوو. بـەڵام پێچەوانەی ڕاسـتینەی خـۆی بـوو, مرۆڤایەتییەك بوو کۆتایی پێهاتبوو. تەنانـەت وەك هـەویر خـۆم شـێلام, کـردم بـەنان و دەرخواردمـدان, دیـسان نەدەهاتنـەوە سەرڕێ. لەسەر شێوازی ژیان و شەڕی تایبەت بەخۆیان سووربوون. لەبنەڕەتدا هیچ شتێکی لەدەستنەدەهات. نـەك هـەر تـەنیا ڕۆڵی عەمباری یـەدەگی بارووتیـان نـەدەبینی, تەنانـەت ئـەوەی دەیگـووت "مـن نـاقۆڵاترین میلیتـانم" تەمـەنی سـاڵێکی تێپـەڕ نەدەکرد. عینادی منیش عینادبوو. هەردەبوایە هەڤاڵان "بژێنم" هەمووشتێکم بەرکەنار کردبوو, کەوتبوومە ناوشەڕی ژیـانی

ئەم مرۆڤە گرگانە. هەم خۆشم دەخەڵەتاندو دەمگووت باشترین کەرەستەیە. ئەمە ئەو خاڵە بوو کەدایکم لەبەرامبەری یاخی بوو. هەر لەتەمەنی منداڵیم هەستی بەوەکردبوو کەخۆم دەخەڵەتێنم. کەمال پیرو حەقی قەرار وەك دوو رۆڵەی پاك و بێگەردی قەرەدەنیز (دەریای رەش) بەشێوەیەکی سەرسوڕهێنەرانە بەشێوازی هەڤاڵێتی منەوە بەسترابوونەوە. بۆ ئەوەی بچووکترین زەحمەتی بۆ من دروست نەبێ, بەرلەهەمووان رێگای ئەو کوردستانەیان گرتەبەر کەزمان و نەریتەکەیان نەدەزانی. بەڵام راستنەبوو هەمان هەستیاری لەرۆڵەی ئەم کۆمەڵگایە چاوەڕوان بکرێ کەدووچاری خیانەت هاتبوون. هیچ یەکێکیان بەشێوەیەکی خۆبەخشانە دڵ و مێشکی خۆی نەدەکردە یەك و نەدەکەوتنە رێ. هەروەکو بڵێی دووچاری"بەڵای نامووس" هاتبوون. یاخود بەگوێرەی راستییەکانی خۆیان بەڕێوەدەچوون و لەو بڕوایەدا بوون بەمجۆرە دەتوانن نامووس رزگاربکەن. ئەوەی داکۆکیان لەسەردەکرد, ئەو چەمکەی ناموس و کەرامەت بوو کەپێنج فلس ناکات. هەوڵمدا ئەو بەهایانەیان پێشکەش بکەم کەبنەماڵەو دەوڵەت ناتوانێ پێشکەشیان بکات. ئەوەی پێشکەشم کردن, شتێك بوو بەڕاستی دەیانتوانی نامووسی خۆیانی پێ رزگار بکەن. دیسان لەم خاڵەدا کارنەکردن بەگوێرەی کەرامەتی راستەقینە, وەك کێشەیەکی گەورەی خستیانە بەردەمم. بەشێویەکی سەرکەوتووانە یەکەمین هەڵمەتی "PKK" یی بوونم خستە پێشیان. هەریەکەو دەیانتوانی ببن بە"PKK" ییەکی باش, بەڵام تەنازولیان نەکردو ئەمجارە لەشاخەکانی کوردستان, لەتەواوی پارچەکان, لەگوندو شارەکان دووەمین هەڵمەتی گەورەی "PKK"یی بوونم خستەپێشیان. ئەمجارە بەهۆی تواناکارییەکان سەریان سوڕما, بەڵام نەیانخواست تێبگەن.

لەرۆژهەڵاتی ناوین و سوریادا تاکەرۆژێکیش بەئارامی خواردنێکم نەخواردو خەو نەکەوتەچاوانم. ژمارەیەکی زۆری کوڕان و کچانم بەخێوکرد کەدەهەزاریان تێپەڕدەکرد. تەنیا بۆئەوەی بەئازادی بمێنن و کەرامەتیان نەشکێ و گەورەبن, من ئەو داسەپاندنەم لەئامێزگرت کەبەرگەیان ناگیرێ, دواتر تێگەیشتم کە تەنانەت ئەم فیداکارییە بێ هاوتایەشم بەهەڵە شرۆڤە دەکەن. ئەوانەش کەم نەبوون کەبەهەڵەدا چووبوون و وایاندەیانزانی بەشێوەی پادشاکان دەژیم, ئێستاش لەبیرمە, دووران کالکان کەبەخۆی باوەڕەو هەوڵدەدات باش قسە بکات, لەناکاو وەڵامی لێگەڕینی پەیوەندییەکی تەلەفۆنی دایەوە, ئەو پەیوەندییەی چەند خولەکێکی خایاند شێوازی قسەکردنەکەی بەجۆرێك بوو, کۆتایی بەو پەیوەندییە دەهێنا لەگەڵ ئەو شوێنەی کەلێیبووین. گوایە تەواو وەك شۆڕشگێڕان قسەی دەکرد. لەپراکتیکی دواتردا سەیرم کرد بەشێوەیەکی بابەتی چەندە فیداکاریش بێت, بەڵام هەست بەوە ناکات لەسەرەتا تاوەکو کۆتایی لەناو پاکتاوکاریدا دەژی, دەژیێنێ. دەشێ لەکەسایەتی ئەودا دەرك بەوەبکرێت کەچەپی تورك چۆن خۆی پاکتاوکردووە. دووران لەناو ئێمەدا یەکێك لەهەڤاڵە هەرە باشەکانە, ئەی ئەوانی دیکە؟ تەنانەت نەیاندەتوانی سکی خۆشیان تێربکەن. بەتایبەت کاتێك چەکیان بەدەستەوەبێت, ژیانیان وابەستەی پەرچوو (معجزە)ە کانە, دیسان ناچار بووم خەم و پەژارەکانیان بنۆشم. بەداکۆکیکردن (عناد) بەرامبەر بەدایکم دەبووایە باشی هەڤاڵانم بسەلمێنم. کاتێك تەماشای قووڵاییەکانی ئەم دیاردەیە بکرێ, ئەوا دەتوانرێ کەسایەتی هەزاران ساڵەی ئەو کۆمەڵگایە ببینرێ کەوشکی کردووە. کەسایەتییەکی بەندە, کە لەژێرەوە دەبوو بەکۆیلە, لەسەرەوەش دەبوو بەدەسپۆت. بەشێکی زۆری ئەو هەوڵانەی لەپێناو شیکردنەوەو تاودانی ئەم کەسایەتییە خەرجم کردووە, بەپێچەوانەوە دەگەڕایەوە. ئەوانەی لەفەرماندارێتی تێدەگەیشتن هەروەکو نموونەی پادشای قەرەجەکان بەشێوەی "هەر سەرەتاوە باوکی خۆی لەسێدارە دەدا"بوو, ئەو کارەی هەرەزێدە توانایان بەسەردا دەشکا, یەکتری پاکتاوکردن و لەپەلوپۆخستنی یەکدی بوو. زۆرباش دەزانم یان بەمەبەست, یان لەئەنجامی دەست لەخۆبەردان, بەسەدان هەڤاڵی شاجوانی ئەم جیهانە لەخۆڕاکرانە قوربانی. ساختەکاری و زهنییەتێکی وەهایە, هێندە دڵڕەقە, بۆئەوەی لەهەڤاڵ رزگاری بێت, بەبێ چاو نووقاندن, بۆ مردنی دەنێرێ, ئەمەش بووە بەکارێکی ئاساییان. ئەمجۆرە کەسایەتییانەی پیلانگێڕی کەلەناو ریزەکاندا هەبوون, هەرەدوایی دەیانخواست مەسەلەکە تاوەکو

پاکتـاوکردنی مـن درێـژ بکەنـەوە, لەمانـە ئـەو سـیانەی (سێکوچـکەی) بـە "شـاهین بـالیج, محەمـەد شـەنەرو جـەنگیزحازر" دەناسران, لەسەرەتای 1990 لەناو پەیوەندییەك کەتاوەکو ئێستاش نازانرێ گرێدراوی کوێ بوون بەئامانجی پاکتاوکردنی من, بۆدروستکردنی ئاژاوەگێری هاوڕێی منداڵێتی و خەڵکی گوندەکەمان حەسەن بینداڵیان شـەهیدکرد, ئەمـەش لـەژێرناوی قـەزاو قەدەرەوە ئەنجامدرا. دوای ئەوە تۆڕێکیان ئاواکردبوو. مەزەندە ناکەم هەموویان سیخوڕی نێردراوبن. شیمانەی لەپێش ئەوەیە بۆئـەوەی دەستبەسـەر رێکخـستندا بگـرن و پادشـایەتی فەرەجـەکان پەیڕەوبکـەن. پێڕەوەکـانی پیلانگێڕییـان گرتبووەبـەر, بەپێچەوانەی مەزەنـدەکان سـوپای تـورك گـەریلای تێکنەدەشکاند. ئـەم کـارە ساختەکاریانەی لـەناوخۆ سـەریانهەڵدا گـەریلای ئیفلیج کرد.

بەمجۆرە بەسەدان هەڤاڵی هەڵبژاردەو بـێ هاوتـای قارەمـانێتی و فیـداکاریمان وەك"هـەڤاڵ عەگیـد" لێ شـەهیدبوو, کـەلێرە ناتوانم ناوی هەموویان بێنم. یەکێك لەبەناوبانگترین چەتەکانیش شەمدین ساقق بوو, تەنیا بەسیستەمی بەندایەتی نەوەستا, بـەڵکو یـەکێك بـوو لەوانـەی بەباشـترین شـێوە پادشـایەتی فەرەجـەکانی پـەیرەوکرد. جـەمیل بـایق کەیـەکێك لەئەندامـە دڵسۆزەکانی کۆمیتەی ناوەندی بوو, گوایە لەجیاتی ئەوەی حیسابی لێ بپرسـێ, تەنانـەت ئـەو توانـستەشی نیـشاننەدا کەببێتـە کۆسپ و نەهێڵێ محەمەد شەنەر, جەنگیزحازر و شەمدین ساقق لەژێر کۆنترۆڵی ئەودا رانەکەن. لەراستیدا ئەگەرهەبوونی من نەبووایە, بەچەند زەبرێك هەموویانیان لەناو دەبرد. تەنانەت هەستیان بەمـەش نـەدەکرد, هـەروەکو دەڵـێن بەکـەر نـاوێرێ و پڕدەداتە کورتان, حیسابی گرانیان لەو داماوانە دەخواست کەلەژێر دەسـتیاندا بـوون. لەکاتێکـدا مەیـدان بـۆ ئـەو چاوسـوورانە کراوەبـوو کەرێکخـستن و گـەریلایان تـەختکرد, سـزادانی ئـەو مێرمنداڵانـەی گرفتـی راهاتنیـان هـەبوو لـەژێر بیـانووی پێویـستییەکانی دیـسپلین کارێـك بـوو کـەم بەرچـاو نەدەکـەوت. یـەکێك بـەناوی سـەلیمە ئاشـقن هـەبوو. کاتێـك لـەئورفا مامۆسـتایەتی دەکـرد, یـەکێك لـەو کەسـە یەکەمینانـە بـوو کەپەیوەنـدی بەگروپەکەمانـەوە کـرد, فیـداکاربوو, چـووە دەرەوە, پەروەردەکرا. کاتێك بیـستم لەیەکـەمین پراکتیکی کامپـەکانی وڵات لـەژێر بەرپرسـیارێتی دووران و عـەلی حەیـدەر قەیتانـدا کوژراوە حەپەسام, ئەوەی گووتیان ئیفادەیەك بەشێوەی "تەواوی دیسپلینی سەربازی سەراوبن دەکرد, هەموو شتێکی تێکدەدا, هەربۆیە سزادانی بووە ناچاری" ناچـاربووم بـڕوا بەقسەکەیان بکـەم. ئەمـەش پێویـستی دیـسپلین بـوو, بـەڵام رووداوێـك بـوو لەگۆشەیەکی دڵمدا جێگیرم کردبوو. بـەگوێرەی مـن تاوانەکـەی چـەندە قورسـیش بێـت, یـەکێك نـەبوو بـەمجۆرە پاکتـاوبکرێ. بەڵام نەمدەتوانی شتێك بکەم. دۆگماتیزم بەواتای "سۆسیالیزمی بونیادنراو" دڵی منیـشی بەسـتبوو. لەروسـیاش سۆسـیالیزمی دەوڵەتگەرا بەهەمان شێوە هێژاترین هاوڕێیانی خۆی کوشتبوو"بووخارین و... هتد". بەملیۆنان گونـدی "جووتیـار"کـوژران و سـەراوبن کرابـوون. دواتـر ئاشـکرا دەبـوو ئەمـە سۆسـیالیزم نـەبووە, بـەڵکو سـەرمایەدارییەکی دڕنـدەی شـێوازی روسـیابوو. لەراستیدا ئەمە ئەو رەوشەی شۆڕشی ئۆکتۆبـەری ئومێـدی ملیۆنـان بـوو, کەدووچاری خیانـەت هـاتبوو, هـەروەکو لەچـەندین شۆڕشی مەزندا روویداوە, بەزۆری خیانەتەکان دەکەونە خزمەتی خاوەنەکانیان. لەحەزرەتی محەمەد تادەگاتـە مەسـیحییەکان مێژوو پڕە لەو نموونانە. بەڵام لەو بڕوایەدام لەمیانەی رێنماییەکی تیۆری پێویست کە لـەم بەرگرینامەیـە نیـشانمداوە, ئیـدی ئەمە قەدەرێك نییە. مەزەندە دەکەم تابەخۆم دەگات ئەو کەسایەتییەم شیکردەوە کە ئەم رەوشە دەخوڵقێنێ. کەمێکیش بێـت هەوڵێکە مرۆڤ ئارام دەکات.

ئاشـکرایە ئـەوەی "PKK" بەرامبـەر خـۆی ئـەنجامی دەدا پاکتاوکـاری بـوو, سـەرباری ئـەوەی مێـژووی هاوچـەرخمان هـەمووجۆرە قارەمـانێتی و دلێـری و فیداکارییـە گـەورەکانی نیـشانداوە, بـەڵام رابـردووی نـەفرەتلێکراوو جادووگـەرەکانی سیستەمی سەرمایەداری بەئاسانی دەرفەتیان بەئازادبوون و مەزنبوونێکی رەسەنانە نەدەدا. سەرباری ئـەوەی پێڕەوەکـانی ئـەم دووسـەد سـاڵەی دوایـی رزگـاری نیـشتمانی و کۆمەڵایـەتیمان تـاقیکردەوە, بـەڵام دەسـتکەوتەکان سـنووردارببوو. ئاشـتییەکی

شەرەفمەندانە بەدینەهاتبوو. ئەو پێڕەوەی خوازیاری تاقیکردنـەوەی بـووم. هەڵمـەتی "ئاشـتی و رێگەچارەی دیموکراتییانـە" بوو کەبەلانی کەم هێنـدەی 1975 جۆش و خرۆشـی دەوروژانـد. چاوەڕوان بـووم موخاتیبـەکانم ئاسـتێکی بـەرزی تێگەیـشتن نیشانبدەن و بەشداری بکەن. بەڵام لەبەرئەوەی منیان بەژێرکەوتوو لەقەڵەمدا بەجددیان وەرنەگرت, تەنانـەت وەك هـەوڵێکی سووکایەتیکردن هەڵیانسەنگاند.چەندە جێگای داخە, کەلەناو پاشماوەی رێکخستنەکانیـشمان کـەم نـین ئەوانـەی لـەم روانگـەوە تەماشای دەکەن, هەندێکیان بەئاشکرا منیان بە" تەسلیمبوون بەبۆرژوا" تاوانباردەکرد. هەندێك لەزۆربـەی هـەڤاڵانیش وایـان مەزەندەدەکرد بەزۆرەملێ بەم خاڵە گەیشتووم, بەگوێرەی خۆی ئامادەکاری بۆ قۆناخی نوێدەکرد، دیسان چەنـدە جێگای داخە وردەوردە ئاشکرادەبوو ئـەو هەوڵانـە کـەم نـین کـەدەتوانین بەلێکدانـەوەکانی قۆنـاخی نـوێی بەناوبکـەین. تەنانـەت ئەوانـەی نەیاندەزانی میراس چییە، هەریەکەو وەك میراتگرێکی نارەسـەن, بـەبێ ئـەوەی هەسـتی پێبکـەن کەوتنـە نـاو هەڵوێستەکانی میراتگری. هەرگروپێك دەیتوانی شتێك بەدەستبێنێ تاوەکو لەسەری بژین. هەستم بەوەکرد.

ئـەو مۆدێلـەی لـەجێگای میراسـی "PKK"گونجـاوم بینـی کـەخۆی هەڵوەشـانەوە, پێکهاتەیـەکی خـاوەن گەوهـەرێکی دیموکراتییانـە بـوو. بـەم جـۆرە بـە KADEK دواتـریش بـەکۆنگرەی گـەل گەیـشتن. پـڕ بـە دڵـەوە خواسـتبووم گـشت بەرگرینامـەکانی قۆنـاخی ئیمـرالی لەسـەربنەمای تیـۆری و پراکتیکـی دیموکراسـی پێـشبخەم. ئەگـەر رووکەشـیش بێـت ناوەرۆکەکـەی بـەمجۆرەبوو. ئـەم هەڵوێـستە دەیتـوانی پاشماوەکـانی کۆیلایـەتی و دەسـپۆتیزم لەکەسایەتییەکاندا شـیبکاتەوە. هەڵمـەتێکی دیموکراتیانـەی واتـادار کەلـەناو گـەل بـەڕێوەببردرێت, کۆمـەکی بەرێگەچـارەی سیاسـی و ئاشـتیش دەکـرد. وەك دەرفەتێکی باش دەتوانرا قۆناخ بەم شێویە هەڵسەنگێنرێ. لەکاتێکدا هەڵمەتـە زانراوەکـەی دوای 11ی ئـەیلولی ئـەمریکا ئـەو هەنگاوانەی وەستاند کەلەکۆماری تورکیا چاوەڕواندەکرا, دەرك بەوەکرا کە لەژێرناوی KADEK جموجـۆڵێکی بـەرەوپێش و چارەنووسساز ئەنجامنەدرا. تێنەدەگەیشتن کەشەڕی ئاشتی و دیموکراسی لەشەڕە گەرمەکانی سەربازی سەخترە. لەتێگەیشتنی ئەوە دووربوون کەئاشتی لەشەڕ زەحمەترەو پێویستی بەهەوڵێکی بایەخدارەو تـەنیا لەمیانـەی رێکخسـتن و چالاکی مەزنـەوە بەڕێوەدەچێت.

لەکاتێکـدا حکومـەتی هاوپـەیمانی DSP,ANAP,MHP کـە لـە جیهـانی خەیاڵیـدا دەژیـا و سـەرۆك وەزیـران بولەنـد ئەجەوید رێبەرایەتی دەکرد, دوای ئەوەی سەراوبن بوو, ئەو کوالسیۆنەی بەناوی پـارتی دادو گەشـەپێدان AKP بـوو سـوودی لەم بۆشاییە مێژووییە وەرگرت و رێگای حکومەتی دەگرتەبەر.چەپ و سۆسیال ـ دیموکراتەکان دووربـوون لـەوەی رووداوەکان شـرۆڤەبکەن. دواتـر دەمبینـی کـە کـادەك و کـۆنگرەی گـەلیش لەپێگەیـەکی جیـاوازتردا نـەبوون، و سـامناکتریش ئـەوەبوو کەلێکدانەوەیان لەسەر ئەو هەوڵە دیموکراتیانە بوو کەبەهـەزارو یـەك بـەلا بـەڕێوەدەبرا. کاتێـك ئەمـە دەڵـێم مەبەسـتم ئـەو دووگروپە رکابەرەیە کەعوسمان ئۆجەلان و جەمیل بـایق رێبەرایـەتییان دەکـەن, لـەژێر هەلومەرجـە سـەختەکانی گۆشـەگیری زۆر بەزەحمەتی زانیاریم پێگەیـشت کەهێـشتا کۆنگرەی گـەل یەکـەم هـەنگاوەکانی خـۆی نەهاوێـشتبوو خـۆی لەپەلوپۆخـست. لەناو بزووتنەوەیەکدا تەنیا ئەو کاتـە گروپـچێتی رەوایـە کەبەشـێوەیەکی بەرجەسـتە ئـیش و کارەکـان بـەرەو پێـشەوە ببـات. لەرەوشێکی پێچەوانەدا هەرچەندە نیازپاکیش بن, لەوە رزگاریان نابێ وەك ئاژاوەگێڕی و بزووتنەوەی فەساد هەڵسەنگێنرێت. لەناو "PKK" دا ئەم گروپگەراییانەی دووایـیش, بەشێوەیەکی گـشتی لەبەرئـەوەی تێکۆشـان بنبەسـت دەکـەن و رێگـا لـەپێش پاکتاوکاری دەکەنـەوە نـارەوان. مێژووەکـەمان ئـەم راسـتییەی سـەلماندووە. لەکاتێکـدا لـەبونیادی کۆمـاری تورکیـا پاشماوەکـانی چاخی ناوین لەمیانەی گەمەی دیموکراسیەتێکی تەمومژاوی بەگفتوگۆ هەڵمەتی ئەنجامدەدا, لەپێکهاتەی زهنییـەتی پاشمـاوەی چاخی ناوینی ناو "PKK" شدا, تەنانەت پێویستییان بە "گەمـەی دیموکراسـی"ش نـەبینی, بـەگوێرەی ئـارەزووی پادشـایەتی گوایـە گەمـەی دەسـەڵاتیان پـەیڕەودەکرد. هـەردوو گـرووپیش نـەك تـەنیا دیمـوکرات نـەبوون, هەنـدێ مـەیل و حەسـرەتی

کەسێتییان دەسەپاند کە هەوڵە دیموکراسیخوازەکانیان پووچەڵ دەکردینەوە. بەئاشکرا دوای ئەوەی ئەنجامی هەڵبژاردنە خۆجێییەکانم بینی, وامزانی دووچاری دەستدرێژی هاتووم و پێویستی بەرخۆدانم نیشاندا, هەڵوێستێکم نیشاندا کەناتوانرێ یاری بەهەڵمەتی دیموکراتییانەم بکرێ, بەلانی کەم پێویست دەکات تاوەکو رزگارکردنی کەرامەت بەشێوەیەکی بێ پەروا ئەوانە پووچەڵ بکەمەوە کەئەم یارییە دەکەن. کاتێك دەستم دایە نووسینی ئەم بەرگرینامەیە, بینیم کەیەکێتی ئەورووپاش لەناو ئەم گەمەیەدا ماوەتەوە, تێگەیشتم کەوەڵامدانەوەیەکی سەرتاسەری پێویستە. کاتێك شەڕی ئەمریکا سەبارەت بەئێراقیشی هاتەسەر, ئەوا پێشخستنی "بەرگرینامەیەکی دیموکراتییانە"ی مێژوویی بایەخداربووو.

مۆدێلی کۆنگرەی گەل تاچەند بلێی چارەنووسسازبوو, لەکاتێکدا هەوڵدەدات لەرێگای دیموکراتیزەبوونەوە کێشەی دەوڵەت چارەسەربکات, ئەوا گرفتەکانی یەکسانی و ئازادی گەل لەژێر سایەی دیموکراتیزەبوون گونجاوترین کرانەوە ئەنجامدەدات. لەهەمانکاتدا لەناو پراکتیکی دیموکراتییانەی چڕدا دەیتوانی بەپەروەردەو فێرکردن کێشەی کەسایەتی چارەسەربکات. بۆ بەلاوەنانی ئەو بنبەستبوونانەی شۆڕشە هاوچەرخەکان تێیکەوتوون جگە لەپێڕەوەکانی کۆنگرەی دیموکراتییانەی گەل ناتوانرێ بیر لەرێگایەکی گونجاوتر بکرێتەوە. لەوانەیە بەسادە ببینرێ, بەڵام دەتوانرێ وەك هێژاترین سەرفرازی دیموکراسییەتی راستەقینەی مێژووو ئەمرۆمان پێناسەبکرێ. لەجیاتی ئەوەی لەمیانی شەڕو تەکنۆلۆژیادا هەوڵی چارەسەرکردنی کێشەو گیروگرفتەکان بدرێ کەرێگا لەپێش قڕکردنی گشتی و ژینۆساید دەکاتەوە. رێگا لەپێش ئەو رێگەچارە مرۆییانە دەکاتەوە کەلەناو ئاشتی و دیموکراسیدا لایەنی فێرکاری لەپێشەو دەستکەوت بۆ هەموو هەمەڕەنگییەکان بەدەستدێنێ و رێگەچارەیەکی مرۆڤانەیە. ئەو رەخنانەی دەڵێ دیموکراسی زۆر توندنییە, خوێن ناڕێژێ یاخود وەڵامی هاوسەنگی هێزی سەربازی ناداتەوە, بەهایەکی ئەخلاقی مرۆییانە (انسانی)ی نییە.

هەرچەندە هەوڵە قووڵەکانی دیموکراسی سەبارەت بەکێشەی کورد بەشتێکی سادەو ئاسایی ببینرێ, لەماوەی درێژخایەندا دەتوانێ چارەسەری مسۆگەرو هەمیشەیی بەناوی گەل بەدەستبهێنێ, دەوڵەتەکان ناچاربکات دەست لەکردەوە بێ واتاکانی توندوتیژی بەربدەن. بەمشێوەیە دەتوانێ کۆمەکێکی بەهێز بەو دیموکراتیزەبوونە بکات کەرۆژهەڵاتی ناوین پێویستی پێیە.

پێشتر لەبەرگرینامەدا بناخەی مێژوویی ئەوەم پێشکەش کردبوو. هەروەها لەسەر بنەمای خۆ پاراستن"بەرگری رەوا" تاوەکو بەدیهاتنی ئاشتییەکی هەمیشەیی بەچەکداریش دەیتوانی بەرگری لەخۆی بکات. کاتێك پێویست بکات دەیانتوانی مافەکانی بەرگری رەوا لەهەموو گۆڕەپان و بوارێکدا بەرامبەر رەفتارو کردەوە دژە دیموکراتییەکان بەکاربهێنن. لەم پێناوەدا لەبواری چەندایەتی و چۆنایەتی بەپێی پێویست هێز بەدەستبێنن. دەیانتوانی کولتووری ئەو پارتانە بەلاوەبنێن کەتەسك و دەستڕۆن و لەتیشکۆی دەوڵەتدا دەخولێنەوە, ئەو خەسڵەتە بەدەستبێنن کەبۆ چالاکی دیموکراتییانەی گەل پێویستە, وەرچەرخانی کەسایەتی بەیەکەوە لەگەڵ کۆمەڵگابوونێکی دیموکراتییانە ئەنجامبدەن. توانستە تیۆری و پراکتیکییەکانی ئەم کارە پێشکەش کرابوو, شێواز و قاڵبەکەیان لەبەردەستدابوو. ئەگەر دەرکیان بەناوەرۆکەکەی بکردایە بەشی خۆیان لەئەشقی دیموکراتییانە وەربگرتایە, ئەوا هەرئەندامێکی ئەم چالاکییە لەکارێکدا سەردەکەوت. کاتێك پێشکەوتنی چاوەڕوانکراو روونەدات, ئەوا پێچەوانەکەی پێویستییەکی دیالەکتیکییە. لەساتە هەستیارەکاندا سیاسەت بۆشایی پەسند ناکات. لەکاتێکدا کوردایەتی بەکرێگراو لەسەر بنەمای رێککەوتن لەگەڵ ئەمریکا هەنگاوی گرنگی دەهاوێشت, ئەوانەی پێویست بوو بەناوی گەل سەرکەوتن بەدەستبێنن, تێڕوانین و نیازە ناواقیعییەکان و گروپچێتی تەسك و کەموکورتییە مێژوویی و داخوازییە تایبەتییەکانیان کرد بەکێشەیەك.

گوندێتی هەستی بەوەنەکرد کە کەوتۆتە ناو گەمەیەکی ساختە و دەستکردی دەسەڵاتەوە. ئەوانەی هێزو توانای هەنگاوە مێژووییەکانیان نییە, بەردەوام روو لەشەڕی ناوخێزان دەکەن. لەکاتێکدا پێویست بوو بەشێوەکی ئەرێنی ئەوکێشانە

چارەسـەربکەن کـە بەتـەن لەسـەر یـەکتر کەڵەکـە ببـوو و لـەئاکامی کرانـەوە بـەڕووی دەرەوەدا چارەسـەری بکـەن, لەسـاتە هەستیارەکاندا کەوتنە ناو ئەو لێکدانەوەیەی بەشی هەر یەکەیان لەمیراس چەندە. ڕەوشی مەترسیداری من ئەم لێکدانەوانەی بایەخـدارتر دەکـرد. ئەوانـەی بەسـووپابوونێکی ڕاسـتەقینەی سیاسـی و سـەربازی ئاوانەکـەن, پـشت بـەئاواکردنی گروپـە خۆجێیی"ئـەحباب چاوشـی" یـەکانی خۆیـان دەبەسـتن کەدەسـتەو توانـستێکی زۆریـان لەژێردەسـتدا کۆببـۆوە کەگفتوگۆیـەکی زۆری دەهێنا. هیچ گوێی بەوە نەدەدا کەرەنجی مێژوویی دراوە, ئێش و ئازار بینـرا, خـوێن ڕژێنـرا, لەئاسـتێکی سامناکدا گـەل بەڕێگای برسیکردن پەروەردە دەکەن و بەهەزاران هەڤاڵ هێشتان لـەناو دیـوارە بێڕۆحـەکانی زیندانـدان؟! ئەمانـە بایەخـدارو گـرنگ نـابینرێ, خۆیـان بـەملاو و ئـەولادا دەبـەن و بەهانـە دەدۆزنـەوە کەبۆچـی پێشنەکەوتووە. دەشـێ یەکـەمین قۆنـاخی کۆنگرەی گەل بەمجۆرە وێنەبکرێ. ئەمە ڕەوشێکە سەبارەت بەوانە دەرکـی پێدەکرێ کەبەسـاڵان بەشـێوەیەکی سـەرکەوتووانە ئەرکی شۆڕشگێڕی خۆیان جێبەجێنەکرد. بەڵام شرۆڤەنەکردنی ئەو ڕاستینەیەی میراسی "PKK" ئەم شێوازە پەسند ناکات, جارێکی دیکە ئەو ڕاستییەی بەبیر دەهێنانەوە کەتێیدان.

لەسەر ئەم بنەمایە ئاگادارییەکانی "تنبیە"ی خۆم کرد. من هەرلەسەرەتاوە دیاردەی دەسەڵات و دەستڕۆییم خۆشنەویست. بـەڵام سـەبارەت بەبـەڕێوەبردنێکی چـاك و ڕێکـوپێکی کاروبارەکـان زۆر هەسـتیاربووم. لەژێرهـەمووجۆرە هەلومەرجێکـدا بەدواداچوونی هەندێ کاری مەزن و پیرۆزی گەل, مەسەلەیەکی باوەڕی بوو. زۆرجـار بـەمجۆرە ئاگادارم کردوونەتـەوە: کاتێـك بەراسـتی وەك نوێنـەری مـن لەمەسـەلەکان تێبگـەن, ئـەوا هەنـدێ بـەهای پـارێزراوی گـەلی کـوردیش بـوونی دەبێـت. ئەوانـەی گوێشیان پێنەدەدا دواتر زوو یـان درەنـگ تێدەگەیـشتن زۆر خـراپ سـەری خۆیـان لـەدیوار دەدەن. وردەوردە کـاتی تێگەیـشتنی ئەوەبوو کەلەناوەوەو دەرەوە سەریان لەدیواردراوە.

ئەوە بابەتێك نەبوو بەهەندی بگرم کەگروپ لەدەرەوەی عوسمان ئۆجـەلان یـان جـەمیل بایقـدا هەیـە یـاخود نـا. تەنانـەت گروپی بەهێزیشیان هەبووایە, دوعام دەکرد سەرەتا من پاکتاو بکەن. خۆزگە گروپی بەهێزی دەسەڵاتیان هەبووایە, گورزێکیان لەدژبەرەکەیان بووەشاندایە, قەیناکـە باسـێ گورزیـشیان لـەمن بووەشـاندایە, دیـسان دەمگـووت ئافـەرین, بـەڵام ئەگـەر گروپـی بەمجۆرەش هەبێت, بەئەنقەست یان بێ ئەنقەست هەموو لەبوون بەگروپی پاکتـاوکردن ڕزگاریـان نابێـت. کـەمبوونی ژمـارەی یەکێکیان و زیـادبوونی ژمـارەی ئەویدیکـەیان, هێنـدەگرنگ نـەبوو. ڕێکردنـەوە لـەپێش ڕوودەوی بـەم چەشـنە خـۆی لەخۆیـدا دواکەوتن و زیانە. زیانێکە لەبواری کات و وزەو کەرامەت.

ئەو بابەتەی زیـاتر مـن پەیوەندیـدار دەکـات, ئـیتر بـەهۆی نازنـاوی "لقب"ی ئۆجـەلان بـێ یـاخود بـەهۆی هەڵوێـستەکانی گروپی دیکەبێت کە بەمن گەییشتووە, لەکاتێکدا بەرواڵەت دژایـەتی یـەکتریان دەکـرد, ئاگاداری ئـەوە نـەبوون کەلەناوەڕۆکـدا بەمنەوە خـەریك دەبـن. ڕاستتر ئەوەیـە هـەروەکو چۆن لەچەندین نموونـەی پێشووتردا بینیبوومـان, لەمیانـەی دوو گروپـی ساختەو پراکتیـك کارێکیـان دەنایـەوەو کاردانـەوەی خۆیـان بەرامبـەر مـن نیـشاندەدا. لـەم قۆناخـەی ئێـستادا نەیانـدەتوانی ڕاستەوخۆ دژی من بووەستن. تەنیا لەکاتی ڕاکـردن دەیـانتوانی ئەمـە ئـەنجام بـدەن. ئەمـەش بـەگوێرەی بەرژەوەندییـەکانیان نـــەبوو. کۆشــش لــەدژی مــن بەشــێوەیەکی ناڕاســتەوخۆو چاوچــنۆکانە بەڕێوەدەچــوو, چــونکە بەســاڵان گــەلێك شــتیان لەجیکڵدان"گـەدە"یـان کۆکردبـۆوە, تـاوەکو لەبەرامبـەرم بڕشـێنەوە. دەبووایـە ڕێگایـەك بۆهێنانـەوەی بدۆزنـەوە. ئەمـەش لێکدانەوەی گوندێتی ساویلکەیە. دەبێ ئەوە پەسندبکەن, لەتێگەییشتنی ئەم ڕاستییەدا بەهەڵەدا نەچووم. ئەگـەر دروسـتی و دڵسۆزییان هەبێت, ئەوا تاکەڕێگای سەلماندنی خاوەندارێتیکردنە مێژووییەکانە بەرامبەر هەمووجۆرە گەمەو فشارێکی ناوەوەو دەرەوە. ئەگـەر تـووڕەیی و ڕقیـان ڕەسـەن بـێ. ئـەوا پێویـستە لەسەرخـستنی ئـەو ئەرکانـەدا نیـشانی بکـەن کەتـەواوی گـەل و

هەڤالان چاوەڕوانی دەکەن, ئەمەش ببێتە هەڵوێستی هەرهەڤاڵێك کەدەڵێ "من دڵسۆزم" لەکاتێکدا جارێکی دیکە ئاماژە بەوەدەکەین کەدان بەم مافەدا دەنێین, ئەگەر لایەنەکان قووڵایی ڕووداوەکان نەزانن, ئەوا من باسی دەکەم, تێیان دەگەیەنم.

لای من گروپەکان لەناوەڕۆکدا هەمان شتن, جیاوازی شێوە هێندە گرنگ نییەو دیسان پێویستە هەندێ شرۆڤەی کورت ئەنجامبدەم. ئەگەر بەهۆی ناتەواوییە جددی و کەمی زانیارییەکان شرۆڤەی هەڵەم هەبێت, هەڵبەتە قەرەبووکردنەوەی ئەمەو گێڕانەوەی ئیعتیباری هەڤالان بۆ یەکێك هێندە زەحمەت نییە کەبەردەوام لەناو ڕەخنەداندا دەژی.

چەندەی بڵێی سەبارەت بەو لادان و گروپگەراییانە قاڵبوومەوە کە لەڕووخساردا دژی یەکترن و لەناوەڕۆکدا پەرچەکرداری خۆیان بەرامبەر راستینەی سەرۆکایەتی نیشاندەدەن. ئەوەی لەمێژووی بزووتنەوەکەماندا ڕوویداوە, یەکسانە بەیەکنەگرتن, ئاوانەکردنی بەڕێوەبەرێتی خۆیی, ئاوارەیی و هەڵچوون بەرامبەر یەکتر کەلەراستینەی کۆمەلگاکەماندا هەیە؛ خۆراکی خۆی لەم کولتووره وەردەگرێ. یەکەمین ڕێچکە کەئەوانە دەیگرنەبەر تاکڕەوێتی و بەرژەوەندیپەرستی دەخەنەپێش, ئاواکردنی گروپە تەسکە(خۆجێیی ــ پێڕپێڕێتی)یە. ئەوەی ئەنجامدەدرێ کاریگەربوونە بەسەربەشێکدا. سەرکەوتنی مێژوویی رێکخستنیمان گرێدراوی تێپەڕکردنی ئەم کوولتوورەیە. هەروەها قسەی بێ مانا, ئۆگۆییزمە سەرەتاییەکان و سیاسینەبوونی ناو کۆمەلگامان لەم هەڵوێستانەدا دەردەکەوێت. دەشێ بەشێوەیەکی فراوان هەڵوەستە لەسەر بناخە ماددییە ــ بابەتییەکەی بکرێ. لەم بارەیەوە شیکردنەوەی بەرفراوانم ئەنجامدابوو.

ئێستاش لەبیرمە, چەندین کەس ئەم بانگەشەیەیان پێشخست کە:"PKK ژیانمان لێدەدزێ", چەندین لادەرو پاکتاوکار لەزیندان یاخود دەرەوە, ئەم بانگەشانەی دەردەخستە پێش. زۆر سروشتییە رێبەرایەتییەك کەدەخوازێ گەلی خۆی رزگار بکات و وڵاتی خۆی ئازاد بکات, لەجیاتی ئامانجە تاکڕەوو تەسکەکان, دەخوازێ ئەندامەکانی رێکخستنەکەی "خۆیشی لەسەرووی هەموویانەوە" لەسەر بنەمایەکی راست ژیان و رۆحی خۆیان لەپێناو ئامانجی بەرزو پیرۆز رێکبخەن و بەکاربێنن. چونکە بەجۆرێکی دیکە نابێت بەرێبەرایەتی رێکخستن. ئەدەبیاتەکانی ژیانی سۆسیال "کۆمەڵایەتی"یش ئامرازێکی ئەمەیە. کاتێك پێویستیش بکات, ئەوانەی ژیانی سیاسی و سەربازییان نەدیوە, ناتوانن ژیانی سۆسیال رێکبخەن, و تەنانەت ئەگەر ئەنجامیشی بدەن, دەبێ باش تێبگەن کەلەژیانێکی نامۆیی بەولاوە هیچ واتایەکی دیکە نابەخشێ. ئەگەر قارەمانێتی راستەقینە لەگەڵ شەرەفی ئازادی هەڵسەنگێنین, ئەوانەی تەنانەت لەنزمترین ئاستیشدا تێکۆشانیان نەگەیاندۆتە سەرکەوتن, هەبوون یاخود نەبوونی ژیانی سۆسیال, خێزان, هاوسەرو منداڵ هیچ واتایەك ناگەیەنێ. پێویستە تێکۆشەرە راستەقینەکان و بەپرەنسیپەکان هیچ کاتێك ئەم راستیانە لەبیرنەکەن, لەڕەوشێکی پێچەوانەدا پێویستە خۆیان بەجۆرێکی دیکە پێناسەبکەن.

هەروەکو دەزانرێ هەولێکی زۆرمدا تاوەکو نمونەی رێبەرایەتییەکەم بۆنی بنەماڵەگەرێتی لێنەیەت. من خۆم بەرفراوانترین رەخنەی کردارییم بەرامبەر ئەو مەیلانەی عوسمان پێشخست کەدەزانرێ. سەرباری ئەوە زۆر سەیرە کەپەنا دەبەنەبەر رزگاربوون لەئۆجەلانیزم. سەیرە, لەرۆژنامەیەکدا نووسرابوو"تاوەکو لەکەمالیزم و ئۆجەلانیزم رزگارمان نەبێ, ناتوانین رەوتی چەپ پێشبخەین". هەروەکو دەزانرێ ئەوەی ئەمەی نووسیوە لەناو هەرزانترین ژیانی تاکڕەوێتیدا دەژی. زۆرسەرسەری و بێ ئاگان. هێزی ئەوەیان هەبێت بۆ تاکەرۆژێکیش وەکو من بژین, بەرگەی ژیانی من بگرن, ئەوا ئامادەم تەواوی میراسی خۆم "رێکخستن" پێشکەشی ئەم ساختەکارانە بکەم. ئەمانە هێندە بێئاگاو ساختەکارن, تەنانەت نازانن ئەگەر ئێمە نەبین لەمافی ژیانیش"ژیانی ئاسایی" بێبەش دەبن.

هەروەکو دەزانرێ لەبەرئەوەی عوسمان ئۆج ئالان ماوەیەکی درێژە لەمیانەی کەموکوڕییەکانی دەجووڵێتەوە منیشی خستۆتە رەوشێکی زەحمەتەوە. هەر لەساڵی 1980 کانەوە بەرگەی قۆناخی نەدەگرت. بەسۆزداری "عاتیفی" دەمایەوەو لەبواری تیۆری قووڵنەدەبۆوە. تەنانەت ئەو کارانەی بەهەموو توانای خۆشییەوە هەولی بۆ دەدا, لەئەنجامگیربوون دووربوو.

زۆر بەئاسانی دەکەوتە ناو هەڵوێستی رووکەشی و تەفرەدەرانە. ئەو رەوشەی لەشەڕی خیانەتکاری هێزەکانی باشوور لەساڵی 1992 تێیکەوت بێچارەیی بوو. ئەو مەیلەی تێیکەوت مەترسیداربوو, ئەگەر تەدبیرمان وەرنەگرتایە, ئەوا بەبوون بەئامرازێکی بەکارهێنانی دەستی تالەبانی ئەنجامگیردەبوو. بەڵام بەشێوەیەکی بابەتی گروپەکانی جەمیل و جەمالی لەفڕکردن رزگار کردبوو. هەڵوێستی من لەم چوارچێوەیەدا بوو: لەجیاتی ئەوەی هەموو شتێك لەدەست بدەین, باخاوەنداریێتی لەو بەهایانە بکەین کەتوانای رزگارکردنیان هەیە. ئەنجامەکانی دادگاییکردنی عوسمان دەزانرێ. لەم رێگایەوە هەوڵمدابوو بەشێوەیەکی درێژ کێشەی بنەماڵەگەرێتی روونبکەمەوە. سەرلەنوێ کەوتبۆوە ناو قۆناخی پێشکەوتن. لەگەڵ ئەوەی هەندێ لەسیاسەتی تەسك دەزانێ, بەڵام لەبەرئەوەی قووڵایی تیۆری نییە, شیمانەی ئەوەهەبوو رێگا لەپێش رەوشی مەترسیداردا بکاتەوە, ئەمە لەکەسیاتییەکەی چاوەڕوان دەکرا. ناوەندێکی ئاقڵ باش هەڵیسەنگێنێ, دەشیا سوودمەندبێ. بۆ ئەمەش پێویست بوو تابلێی سیاسی و بەتەدبیربێ. نازانم, ئەو پەیوەندییانەی بەو دواییە لەگەڵ ئەمریکا تێیکەوتووە, بەو پەیوەندییە دەچێت کەجاران لەگەڵ تالەبانی هەیبوو. گۆڕەپانێکە بۆ هەڵە لەباربوو, بەڵام دەتوانرا بەشێوەیەکی کۆنترۆڵکراو بۆ ئەم پەیوەندییانە بەکاربهێنرێ, مەزەندە ناکەم بەتەنیا تائەورادەیە لەگەڵ ئەمریکییەکان کەوتبێتە پەیوەندییەوە, هەبوونی هاوبەشی راستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ دەستلێبەرنەدراوە.

دووەمین پەیوەندییەکەی بەشێوەی"ژیانی هاوبەش, هاوسەرێتی, سیاسەتکردن, بەبناخەگرتنی باشوور...هتد" رەنگیدایەوە. ئەم مەیلە دەناسم. ئەگەر بەنیازخراپیش نەبێ, هەروەکو لەساڵی 1992 لەبەدەستهێنانی ئەنجام دووربوو. لەهەڵوێستەکانی کۆماری تورکیاو وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا دەرکی پێکرا کە هەجۆرەیە. من لەساڵی 1992 باوەڕیم بەقۆناخی دیپلۆماسی نەکردبوو. کاتێك لەساڵی 1993 ئۆزال مەیلی خۆی نیشاندا بەشێوەی "هەڵەی منداڵانە دەکات" شرۆڤەم دەکرد. دەزانرێ چی بەسەرهات, مەراق دەکەم کەئەو دیالۆگەی لەئیمرالی پێشناخرێ, چۆن لەئێراق ئەنجامدەدرێ. دیسان ئەگەر دەرفەت هەبێت لەدژی بەکارهێنانی نیم. ئەگەر پەیوەندییە سیاسی و دیپلۆماسییەکان لەگەڵ ئێران, سوریا, ئەمریکا, ی.ن.ك و پ.د.ك لەچوارچێوەی تەسلیمبووندا نەبێت, نەمانخاتە ناو زەحمەتییەوە, بەردەوام تاقیکردنەوەی پێویستییەکی سیاسەتە, بەڵام مەرجی سەرەکی ئەمەش, خاوەندارێتی پێگەو تێکۆشانێکە لەناو وڵات کەبتوانی پشتی پێببەستی. لەکاتێکدا لەم چوارچێوەیەدا هەڵوێست و بۆچوونەکانی خۆم دیاردەکەم, بابەتەکانی ژیانی هاوچەرخ و هاوسەرێتی پێویستی بەهەڵوەستەیەکی زیاتر هەیە. ئەگەر مەسەلەکە لەسنوورێکی ئاسایی کۆمەڵایەتی, جەستەیی بمابایەوە باسم نەدەکرد. لەبواری کۆمەڵایەتی و کرداری ئەنجامی جددی لەخۆوە دەگرێ, وەکو کەسێتیش لەنزیکەوە من پەیوەندیدار دەکات.

هەستم بەهەوایەکی وەهاکرد هەروەکو بڵێی سەبارەت بەبابەتەکانی ژیانی کۆمەڵایەتی و ژن ئەوەی لەناو رەوشێکی ناتەواوو کەموکورتیدا دەبینرێ منم. ئەمە هەڵوێستێکی تادواڕدە جاهیلانەیەو مەترسی نەبینینی تێکۆشانە مەزنەکەمان لەخۆوەدەگرێت, بەشێوەیەکی بێواتا خۆی دەسەپێنێ. کاتێك دەستم بەنووسینی ئەم بەرگرینامەیەکرد, هەوڵمدا بۆ وەڵامدانەوەی هەموو جۆرە چەمکێکی ئەگەری دەرکەوتنیان هەیە, ئەو شەڕەی کۆمەڵایەتی "سۆسیالیستە" بێنمەوە یادم کە لەتەمەنی حەوت ساڵان بەدواوە دەستی پێکردووە. بەرامبەر بەیەکێك کەلەحەوت ساڵییەوە هێزی تێکۆشانی بەرامبەر ماڤی سۆسیالیتەی دایکی کردووە باسی "ژیانی سۆسیالیتەی هاوچەرخ "بکەی شەڕێکە بەرامبەر بەمن. بۆئەوەی زیاتر رۆشنکەرەوەبێت بەشێوەیەکی درێژ هەوڵمدا نموونەی کەسیرە روونبکەمەوە. تێنەگەیشتنی مەسەلەی من و ژن, "ئاپۆ و ژن" نەك تەنیا بۆ "PKK", بەڵکو بۆ سەردەمەکەمان زیانێکە. یەکێکم لەوانەی کەلەم سەردەمەماندا گەورەترین شەڕی لەپێناو ژندا ئەنجامداوە. لەم بارەیەوە بڕوایەکی زۆرم بەخۆم هەیە. باوەڕناکەم یەکێکی دیکە وەکو من هەبێ پەیوەندییە سەربازی, سیاسی و کۆمەڵایەتییەکانی لەتەوەرەی ژندا شیکردبێتەوە. پێویستە ئاماژە بەوەبکەم کەیەکەمین ئەشقی جوامێرترین هاوڕێ

کچ و کوڕەکانی خۆم بەربەستکرد, کۆسپم بۆنایەوە, لەم پێناوەشدا تەدبیری پراکتیکی و کرانەوەی تیۆری وەهام ئەنجامدا ئەقڵ پەی پێنابات. ئەو توانایەم هەبوو فۆرمیلەکەی دیاری بکەم.

لەبەرئەوەی لەبەشەکانی دیکەدا بەفراوانی باسمکرد, بۆ تەواوکردن ئاماژەی پێدەکەم. بەشێوەیەکی لێهاتووانە نیشانمدا کاتێك لەرەوشی بەرجەستەی رۆژهەلاتی ناویندا شەڕی "نامووس"کە لەنەریتی دایکم و تەواوی گەلی کورد و گەلانی دیکەوە هاتووە, لەناوەڕۆکە قەباو زایەندییە هەرزانەکەی دەرخرا, چۆن لەناو کۆمەلگا و سیاسەت و شەڕدا واتادارەبێ. ئەنجام, ژن یەکەم چین و رەگەزو میللەتی چەوساوەو ستەملێکراوە. مسۆگەرە کەهەر تێکۆشانێکی دیموکراتی و سۆسیالیستی کەوەك میللەت و چین و رەگەز بەئازادی ژندا تێپەڕنەبێت بەئامانجی خۆی ناگات. لەکۆمەلگای کوردستاندا هەر پەیوەندییەکی هاوسەرێتی و زایەندی و ئەشق کەلەبواری تیۆری و پراکتیکی پشتی بەپێشکەوتنێك نەبەستێت, کەلەسەر بنەمای ژن و یەکسانی بێت, هیچ بەهایەکی نابێت. هەرچەندە پێی ناڕەحەت دەبم, بەلام دیسان دووبارەی دەکەمەوە لە"سۆزانێتی مالی تایبەت و گشتی" بەولاوە هیچ واتایەکی دیکە نابەخشێ. ئەو بەلێنەی بەرامبەر ژن دراوە, ئەو هەڤالێتییەی پەیڕەودەکرێ, لای من واتایەکی قوولی فەلسەفی و مێژوویی و کۆمەلایەتی هەیە, بۆ ولاتپارێزی و ئازادی و یەکسانی هەولی پراکتیکی لەخۆوەدەگرێ. چەندە بەئێش و جێگای داخە کەهەست بەوە ناکرێ هێندەی تیۆری راستەقینەی ئەمە شەڕی مەزنیشم لەپێناودا بەڕێوەبردووە.

لەناو ریزەکانماندا کرانەوەی زەمینە بەڕووی ئەشق وەك پێویستییەکی دەستلێبەرنەدراوی ئازادی, شەڕ, یەکسانی و دیموکراسی دەبینم. زەمینەیەك بۆ ئەشق کراوەنەبێ, دیموکراسی و ئازادی و یەکسانی و نیشتمانپەروەری تێدا پێشناکەوێت. تاوەکو هەلکشانی مەزنی ژن بەدینەیەت, هیچ یەکێك لەدۆزە شەرەفمەندییەکانی گەلان سەرناکەوێت. لەناو بزووتنەوەکەماندا ئازادی ژن لەسەرووی هەموو بەهاکانەوە دێت. تەنانەت بزووتنەوەی ژن یەکێك لەلایەنە سەرەکییەکانی ئەو شۆڕشە کۆمەلایەتیانەیە کەلەسەرتاسەری جیهان, پێشکەوتنی بەخۆیەوە بینیوە, شۆڕشی ژن شۆڕشێکە لەناو شۆڕشدا. تێگەیشتن لەو ژنەی ئازاد بووە, سەرلەنوێ تێگەیشتنی مێژوو و کۆمەلگاو ژیانە. رزگارکردنی ژن لەرەوشی: بوونی بەکەرەستەی سەرەکی کالاکردنی زێدەڕۆییانەی زهنییەتی سەرمایەداری و کۆنەپەرستی ئایینی دەرەبەگایەتی یەکێك لەئەرکە سەرەکییەکانە. دیسان رزگارکردنی لەو هاوسەرێتی و ئەخلاقەی پیاوسالاری کەبەبەها زالەکانی سەرمایەداری و دەرەبەگایەتی بارگاوی کراوە ئەرکێکی سەرەکییە.

پێویستی روونکردنەوەی زیاتر نابینم. ژن ناچارە لەمیانەی راستینەی پارتی ئازادیخوازی ژنانی کوردستان PAJK ەوە رۆلی خۆی ببینێ. لەدوا شرۆڤەکانمدا بەکارهێنانی گووتەکانی ئافرۆدیتبوون, بەفریشتەبوون و بوونی بەخواوەندە ژن کەزاراوەی میتۆلۆژین, لەناوەڕۆکدا گوزارشت لەسەرهەلدان بەرامبەر کولتووری پێنج هەزار سالەی بالادەستی پیاوان دەکات. ئەم کولتووره ژنی خستۆتە رەوشێکی ترسناکەوە. هاوسەرێتی خاوەن ماهییەتی مولکایەتی یەکێك لەهەڕەشە گەورەکانە. تاوەکو ئازادی ژن بەدینەیەت, سەبارەت بەهیچ بابەتێك ناتوانین بوارێکی ژیانی ئازاد بئافرێنین کەواتادارو بەهاداربێ و شایستەی ژیان بێت. دەبێت ژن لەناو شەڕێکی گەورەدا بێت. ئەم شەڕە نەبێت, نیشتمانپەروەری و یەکسانی پێش ناکەوێت. بەپێچەوانەی مەزندەکان ئەشق پێویستی بەتیۆرییەکی سۆسیۆلۆژی تەواوو پراکتیك هەیە؛ ناتوانرێ ئاستەکەی بۆ ئارەزووی هەرزان (بێنرخ)ی دوو تاك نزمبکرێتەوە. ئەشق پێویستی بەئازایەتی, سەرکەوتن و خۆشەویستییەکی مەزن هەیە. ئەوەی سەرکەوتنی نەبێ ئەشقیشی نابێت, بەردەوام ئەشق رووی لەبەرامبەر ئەو کەسەیە کەلەشەڕی ئازادیدا سەرکەوتووە. ئەو رەنجدەرییەی ئەشق کە من بەدوای کەوتووم دەشێ بەمجۆرە پێناسەبکرێ.

هەڵبەتـە دەزانـین کەتاکـەکان لـەدوو رەگـەز (جـنس) دروسـتکراون. وەلـێ لەمەیـدانی شـەڕداین, لەبەرئـەوەی فـەتحکاران هەمووشتێکیان بـردووین, ژنمـان نییـە کـەبتوانین بڵێین ژنـانی خۆمـان. ئـەو ژنانـەی هـەن, ئەوانـەن کـەخراون, ژنـی پـووچ و بەکاڵاکراون. پەیوەندی لەگەڵ ئەم ژنانە پێچەوانەی گەوهەری جەنگاوەریی ئازادییە. پەیوەندی ژنە لێگەڕەکانی ئازادی لەگەڵ ئەمجۆرە پیاوانە ناکۆك و پێچەوانەترە. لەمیانەی ئـەو بانگەشـە گرنگانـە درێـژە بـەخۆی دەدات کـە لەسـەردەمی ئەفلاتونـەوە گووتراوە. هەرچی درێژەدانە بەبەردەوامی رەچەڵەك, پشت بەئارەزووە زایەندییـەکانی نـاواخن دەبەسـتێ. ئـارەزووی زایەنـدی ناواخن دەناسم. تاکە گۆڕەپانێکە کەبۆ بـەردەوامی ژیـانی گەلەکـەمان هێڵراوەتـەوە. ئـەویش بووەتـە بەڵایـەکی گـەورە. گـرنگ ئەوەیە بەشێوەیەکی ئیدیال درێژە بەرەچەڵەك بدرێ. ئەویش بەشەڕی فەلسەفی و کۆمەڵایەتی مەزنـدا تێپـەڕدەبێت. ئـەنجام, ئەوەی ئەشقی شۆڕشگێڕێتی پێشنەخات, ئەوا شێوازی ژنی بەحیجاب تاقیدەکاتەوە کە لەتورکیا گفتوگۆیەکی زۆری لەسەرکرا. تـاوەکو بـۆ گۆڕەپانـە سیاسـی و سـەربازییەکان نەگواسـترێتەوە, لـەرێگای ژنێـك کەتـەنیا دەتوانـێ لـەماڵی خـۆی بمێنێتـەوە, لەسەربنەمای خیانەت نەکردن لەئەرکەکانی دەتوانـێ رێگـا بەهاوسـەرێتی کۆیلایـەتی بـدات. بـەڵام دووبـارەی دەکەمـەوە, ئـەم هاوسەرێتییانە تایبەت بەسیستەمە, پێویستە بوارە سیاسی و سەربازییەکان نەگرێتەوە. لەرەوشێکی پێچەوانەدا تـاوەکو دوایـی دەرگا بەڕووی کاریگەری بەکۆیلەکردنی ژیانی سەرمایەداری و دەرەبەگایەتی ئاوەڵا دەبێ.

ئەو دیاردەو چەمکەی لای ئێمە بەرجەستەبووە تاڕادەیەکی مەزن مێژووییە. ئەو پێشنیازەی من بەشـێوەی دەسـتەواژەکانی بەخوداوەند بوون (بەفریشتەبوون) بەئافرۆدیتبوون بۆ گروپێك هەڤاڵانی ژنم پێـشکەش کـرد, لـەپێناو شـەڕکردن بـوو لـەدژی ئەو کولتوورە ترسناکەی رۆژهەڵاتی نـاوین کـەژن دەکـات بەکۆیلـە. لـەم قۆناخـەی مێـژوودا پێویـستی بـەمجۆرە ژنـە رەسـەنانە هەیە. هەڵبەتە بەسەدانیان لەمیانەی هەڵوێستە قارەمانەکانیان بەشـەهیدبوون ئەمـەیان سـەلماند. بیرەوەرییـەکانیان واتایـەکی گـەورەی هەیـە. لەوبڕوایـەدام کەئێـستاش ژمارەیـەکی زۆری ژنـی قارەمـان و مـەرد لـەنێو ریزەکانمانـدا هەیـە, تازەبـەتازە کەسـایەتییە گـەورەکانی ئەشـق و دادوەری و دڵێـری سـەرهەڵدەدەن. نموونـە هەڵبـژاردەکانی ژیـری سـۆزداری و ئـەنالیتیکی بەبنەمادەگرن, و سەرلەنوێ کەسایەتی خۆیان دەخولقێنن. ئەمەش خاڵێکی واتاداری وەرچەرخانی مێژووییە. تەنانەت مـنیش ناوێرم کەبانگەشەی خاوەندارێتی ئەم ژنانە بکەم و ژنایەتییان بەسەردا بـسەپێنم. بـۆ بـەهێزبوونی ژنـان هەرچییەك بکـەین کەمە. هەڵبەتە ئەوان نوێنەرایـەتی ئەشـقی کۆمـەڵکاری دەکـەن. چـەندین هـەڤاڵ هـەن کـەجێگای شـانازی و سـەربەرزین. لـەم قۆناخەدا لەو باوەڕەدا نیم کەئەو خۆشەویستییەی تایبەت بووە هیچ خێرو سوودێکی هەبێت. بێگومان لەهەلومەرجی ئاشتیدا هاوسەرێتی ئازاددەبێ. بەڵام لەهەلومەرجی ئێستاماندا, بەتایبەتیش لەگۆڕەپانەکانی شەڕ زۆر زەحمەتە, تەنانەت لـەپراکتیکی هاوسەرێتی هەندێ هەڤاڵان "منیشی لەناودا" دەرکەوتووە کەزۆر ئاستەمە.

لەو بارەیەوە ئاگاداری کرۆکی ئەو هاوسەرێتییە نیم کەعوسمان لەگەڵ ئەم ژنە ئێرانییە پێشیخستووە. دەشێ واتای سیاسـی هەبێت, و لەوانەیە هاوسەرێتی ئارەزوویێکی هەرزانیش بێت. بەڵام کاتێك وەك پێویستییەکی ژیانی هاوچەرخ ئەمە لەناو بنکە بڵاوبکاتەوە مەیلێکی زۆر مەترسیدارە. تەنانەت نیشاندانی ئەمجۆرە جەسارەتە مەترسیدارە. لـەرابردووی هەنـدێ رێکخـستنی چەپی تورك لەرێگای ئەم پێڕەوانە کۆتاییان بەخۆیان هێنا. دووبـارە دەیڵێمـەوە: بـەبێ ئـەوەی بکرێتـە مەسـەلەیەکی سیاسـی, ئەوانەی خاوەنی هاوسەرێتی لادێیی, شارستان و بۆرژوای بچووکن, یاخود ئەوانەی تازە دەخـوازن ئـەمجۆرە هاوسـەرێتیانە ئـاوا بکەن, بەمەرجێ گرێدراوی جێبەجێکردنی ئەرکی خۆیـان بـن, بەشـێوەیەکی سنووردار لـەناو چوارچێوەی مۆڵـەتی رێکخـستن دەتوانن پەیوەندی بەم چەشنە ئاوا بکەن. ئەمە لەمیانەی بڕیارێکی کەسێتی و ئارەزوومەندی نابێت. قۆنـاخ تـەنیا سـەردەمی بەردەوامکردنی رەچەڵەکی جەستەیی نییە, بەڵکو بەرلەهەموو شتێك قۆناخی بەسەرکەوتن گەیاندنی بانگەشە هزری, سیاسی و وڵاتپارێزییەکانمانە. نزمترین ئاستی هەلومەرجەکانی ئەمە نەڕەخسێ ژنێتی ـ مێردایەتی, منداڵ و ئەشـق تـەنیا بەڵایـەکن,

تاوەکو دوایی ڕێزم بەرامبەر بە ئەشق هەیە, بەڵام تاوەکو ئەو فەلسەفەو کردارە لەئارادا نەبێت کەپێت دەگەیەنێت, دەڵێم نەخێر بۆ تەفرەدانێکی بێ کۆتایی. لەو بڕوایەدام کە لەچوارچێوەی ئەم چەمك و بیرۆکانەدا پێشکەوتنە پراکتیکییەکان ئازادی دەستەبەردەکات و ڕێگای ئەو ئەشق و خۆشەویستییە ڕاستەقینەیە دەکاتەوە کەتامەزرۆی بووین.

ژیانی هاوچەرخ بەواتای ئەو بۆچوونانە نایەت کە بەپشتبەستن بەباشوور ئاوارەبوون لەخۆوە بگرێت. ژیانی قۆناخە نائاساییەکان بەژیانی شۆڕشگێڕی بەناودەکرێ. هەڵوێستەکانی ئاوارەیی"پەنابەری" لەهەموو بوارێکەوە مەترسیدارە, دەشێ بۆ منداڵان و بەساڵاچووان و هەندێ ژنانی ئاسایی باس لەژیانی پەنابەری بکرێ. دەشێ دانیشتوانی کامپی مەخموور وەك پەنابەر پیناسەبکرێن. بەڵام توانەوە لەناو کوردەکانی باشوور خزمەت بەخۆیان و گشتیش ناکات. ئەگەر ئێمەش ژیانی پەنابەریمان لەسوریا پەسند بکردایە, دووچاری ئەم ڕەوشە نەدەبووین. نازانم ئەم خاڵانە باسکراوە یاخود نا, بەڵام بۆچوون و ڕەفتارەکانمان سەبارەت بەبابەتە هاوشێوەکانی ئەمە دەزانرێ. گوێڕایەڵیکردنی دسپلینی کۆنگرەی گەل لەلایەن عوسمان و گروپەکەی کە لەگەڵیدایە تاکە ڕێگای کەرامەت و شەرەفمەندییە. ئەنجامی هەنگاونان بۆ ئەو هەڵوێستانە دەزانرێ کەمامەڵەو سەودا بەنرخ و بەها ڕەسەنەکانی بزووتنەوەکەمان بکەن. خۆ چڕکردنەوەیان لەچواردەوری تیشکۆی سەرکەوتن لەهەموو لایەنێکەوە بایەخدارە. بەئەندازەی پەنابردنەبەر هێزە دەرەکییەکان, ئەوا هەڵوێستە خۆکوژییەکانیش پەسند ناکرێ, لەکاتێکدا لەم بارەیەوە, زانیاری تەواوم پێبگات دەشێ هەڵسەنگاندنی ڕاستتر ئەنجامبدرێ.

نازانم جەمیل, دووران و ڕەزا تا چ ڕادەیەك بوونەتە گروپ. هەروەکو دیاردەبێ پراکتیکی ڕەزا لەئەوروپا هێندە خولقکارنییە. لەگەڵ ئەوەی نازانم دەستێوەردان بۆ کاروباری پارتی گەلی دیموکراتیDEHAPکراوە یاخود نا, ئەو ئەنجامانەی ڕەنگیانداوەتەوە, نیشانیدەدەن کەرۆڵ و کۆمەکی پێشکەش بەدیموکراتیزەکردن نەکردووە. لەگەڵ ئەوەی بانگەشەی کودەتا بەهەند وەرناگرم, بەڵام ڕەوشی بابەتی ماوەیەکی درێژە لەدەرەوە بۆنی گروپی لێدێت. لەئەنجامدا دووسەری زۆر بێبەرهەم و وێرانکار بووە. سەیرە ئەگەر لەڕەوشی خۆیدا بمابایەوە, ئایا بەکوێ دەگەیشت؟. ئەگەر کۆمەڵکارییەکی تۆکمە لەکۆمیتەکان و بەڕێوەبەرایەتی کۆنگرەدا فەراهەم بکرایە, ئەرکە سەرەکییەکان جێبەجێ بکرایە, بەهەرحاڵ لەم قۆناخە هەستیارەدا باشترین هەڵوێست بوو کەچاوەڕوانی دەکرا. بەمجۆرە بەکارهێنانی قۆناخ, بووە بەهەنگاوێکی زۆر دواکەوتووانە؛ بەشێوەیەکی زۆر خراپ کاریگەری کردۆتە سەر گەل و تەنانەت ئێمەش. بەگوێرەی شایستەبوون بەڕەخنە ـ ڕەخنەدان ڕەفتارنەکراوە.

بەهەرحاڵ لەکۆنگرەدا ڕووداوەکان بەشێوەیەکی ڕاست هەڵدەسەنگێنرێ, ڕەخنە ـ ڕەخنەدان پەیڕەودەکرێ و نموونەی بەپرەنسیپبوون نیشاندەدرێ. بۆئەوەی لەقۆناخی ڕەخنە ـ ڕەخنەدان, ڕەوشەکە باشتر دەرکی پێبکرێ و ڕوونبکرێتەوە ڕۆشنکردنەوەی ئەم بابەتانە گرنگە کە لەخوارەوە ئاماژەی پێدەکەین:

1 ـ هەروەکو دەرکی پێدەکرێ ڕاستکردنەوەو گێرسانەوەم لەئیمرالی, ڕێگای لەپێش ئەوە کردۆتەوە کەچەندین لەهەڤاڵانی کۆمیتەی ناوەندی لێکدانەوەی خۆیان سەبارەت بەقۆناخی دوای من بکەن. دەبووایە ئەم لێکدانەوانەی وەك ڕەفتارێکی بەرپرسیارانە هەڵسەنگێندرێ, جێگای داخە کە لەسەر بنەمای گریمانەی چەوت دانراوە. ئەم هەڵوێستە لەهەمانکاتدا یەکنەبوونیان لەگەڵ ئەو دەزگایە نیشاندەدات کەوەك "سەرۆکایەتی" موخاتەبەی دەکەن. ئەو تایبەتمەندێتییانەی لەسەرەتاوە هەبوون, ڕەوشی سەخت و هەستیاری منی بەدەرفەت زانی و ئاشکرابووە. کەوتوونەتە ناو چاوەڕوانی, دەمرم یان دەمێنم, چۆکدادەدەم یاخود نا. یەکەمین مەسەلەی ئاشکرا بووە ئەوەیە لەوانەیە بەبێ ئاگایی من ململانێیەکی دەستبەسەرداگرتنی گەریلا, هێزی گەل, ڕێکخستنی سیاسی, میدیا, هێزی ژنان و توانستەی ماددی و بوارەکانی دیکەیان بەڕێوەبردووە. لەڕاستیدا ئەمە بەردەوامی ئەو مەیلانەیە کە لەدوای پانزەی ئاب یەك لەدوای یەك بەسەرە لەساڵانی 1986,

1987 و بەتایبــەتیش 1992 لەتــەواوی قۆناخــە هەســتیارەکاندا کــەم یــان زۆر خــۆی بەدەســتەوە داوە. لەمێــژووی بزووتنەوەکەماندا ئەم مەسەلانە بەتەواوی وردەکارییەکانەوە دەزانرێ. هەروەکو دەزانرێ منیش ئاگاداری ئـەم مەیلانـە بـووم, بەشێوەیەك کەئەدەبی هەڤاڵێتی تێکنەدات, بەردەوام رەخنـەم دەکـردو هـەوڵی بـەلاوەنانیم دەدا. مەسـەلەیەکی دیکـەی گـرنگ کەجارێکی دیکە سەریهەڵدا ئەوەیە کەبەشێوەیەکی دروست و دڵسۆزانە ئەم هەڵوێستەی هەڤاڵێتی منیان شرۆڤە نەکرد.

لەگەڵ ئەوەی بەناوکردنی ئەو گروپـچێتییەی بـەم دوایـیە دەرکـەوتووە واتادارنـابینم, بـۆ ئـەوەی لایەنـەکان باشـتر خۆیـان بناسن, تەنیا ئاماژە بەسێ ناو دەکەم. پێویست بکات دەتوانرێ بەشێوەیەکی بەرفراوانتریش روونبکرێتەوە. لەکاتێکدا یەکەمین گروپ لەهەڤالان جەمیل بایك, دووران کالکان و رەزا ئالتوون پێکدێ. گروپی دووەم لـەعوسمان ئـۆج ئـالان, نیزامـەددین تـاش, خدر یالچین پێکدێت. زەحمەتە بەگروپێکی رێکخراو بەناو بکرێن. راسـتتر ئەوەیـە نـاوی دەسـتپێـشخەرییان لێبنـرێ. هەنـدێك لەناوەڕاستیشدا هەن. نازانم ئایا کەسانێکی وایان تێدایە کەبەرەواڵەت و ناوەڕۆك گرێـدراوی مـن بـن, ئەگـەر هـەبێت کامانـەن. ئەو گروپە 12کەسییەی بۆ کۆمیتەی ئامادەکاری سەرلەنوێ ئاواکردنەوەی "PKK" ئاواکراوە, تەنیا لەمیانەی کردارەکانیاندا دڵسۆزی و گرێـدانیان دیاردەبێـت. لەگـەڵ ئـەوەی هـیچ ناڕەزاییـەکم بەرامبـەر کەسایەتییەکانیان نییـە, قۆنـاخی راسـتەقینەی پراکتیکی روونیدەکاتەوە تاچ رادەیەك دەتوانن لەشێوەو ناوەڕۆکدا من بەرجەسـتەبکەن و پەیڕەوبکـەن. لـەم بـوارەوە نـاخوازم زەحمەتییان بۆ دروستبکەم.

ئەگەر بڵێم شێوازی ململانێ و زهنییەتی هەردوو گروپیش شایـستەی نەریتـە رەسـەن و رێنماییـە تیۆرییـەکانمان نـابینم, بەتایبـەتیش کەهێـشتا"مـن" مـاوم, دەبێتـە شـرۆڤەیەکی سـووکترین وشـە. هـیچ چاوەڕوانیم نـەدەکرد تـاوەکو ئـەم رادەیـە چاوچـنۆکی دەسـەڵات بـن و میراسـگەرایی بکـەن و بکەونـە نـاو هەڵوێـستێکی دژبـە بەختـەوەری گـەل و تێکۆشـانەکەمان و بـێ رێزیش بەرامبەر من بکرێ. لەم رێگایەوە تـۆزێکی دیکـە لەنزیکـەوە ئاشـنای سروشـتی راسـتەقینەی مـرۆڤ بـووم. دیـسان لـەوە تێگەیشتبووم کە کەوتوونەتە ناو چ جۆرە نهێلیزم"نکۆڵیکردن"ێکی وشك و زهنییەتی ئـەتنیك و چـین ناناسـن و گـوێ بـەهیچ ئاگادارکردنەوەیەکی من نادەن, پێویستە تێبگەم, ئەم جۆرە هەڤالانە یان بەشێوەیەکی سەیر خۆیان پەرتـەوازەکردووە, یـاخود کەوتوونەتە ناو هەندێ بابەتەوە من ئاگادار نیم. هەروەها لەهەڵوێست نیشاندان بەرامبەر یـەکتر بـەبێ پـەروا, جوڵانـەوە یـان فاکتەرە دەرەکییەکان بەبیری مرۆڤدا دێنێت. یەکسەر دەخـوازم ئەوەشـی بخەمـە سـەر بەرامبـەر ئـەو هەڤالانـە وەك کەسـێتی رەوشێکی وەهام نییە کەبەشێوەیەکی سۆبژەکتیف و سۆزداری تەماشایان بکەم, یاخود بەگوێرەی ئەوە رەوشـیان شـرۆڤە بکـەم. بەناوی ئەوانەوە دەیڵێم سەرباری ئەو رەوشەی کەتێیدام من لەوان زیاتر بەرامبەر ئەو رەوشە خەمگینم کەخۆیان تێخستووە, واقم وڕدەمێنێ کاتێك هۆکارێکی جددی لەئارادا نییە, چۆن خرانە ناو ئەم رەوشەوە.

سەرباری ئەمەش لەسەر بنەمای سووکایەتی پێکردن, رەفتار بەرامبـەر ئـەم هەڤالانـە ناکـەم, سـەرەڕای ئـەوەی بـاش دەزانم کەهەر دوو گروپیش یارییان لەسەر من کردووە, بەلام ئەم ئسلوب و شێوازە بەکارناهێنم. تەنیا ئەم راستییانە روونـدەکەمەوە:

أ) دەبێـت بەشـێوەیەکی ئاشـکرا و مەردانـە هـەڤاڵێتی و دۆسـتایەتی و دوژمنایـەتی بەرامبـەر مـن بکرێـت. چـەندین جـار رووبەرووی یەکتر بووینەوە, بەلام هیچ کاتێك بێرێزییان نیشان نەدەدا. سەرسام دەبم: چۆن دەخـوازن بـەمجۆرە مـن لەپـەلوپۆ بخەن؟. کەچی بۆ رزگارکردنی کەرامەتی هەر یەکەیان هەوڵ و کۆششێکی یەکجار زۆرم دابوو. دونیا و عالەم دەزانێ بۆ ئـەوەی بـەر لـەخۆم ئـەو جێگایانـەیان بـۆ ئامادەبکـەم کـەزۆر جـوان بـوو و بـۆنی ئـازادی مێـژوویی لێـدەهات بەشـێوەیەکی چـەندە سەرسووڕهێنەر خەباتم کرد. ناڵێم من بەهاکانم خوڵقاندووە. ئەو بەهایانەیە کـەدوای رژانـی فرمێـسکی گەلـە هەژارەکـەمان و برسێتی و ترس و ئەو خیانەتانـەی دەرهـەقی ئەنجامـدرا, بەهـەزارو یـەك رەنـج, هـەوڵی کۆکردنەوەیمـدا. هـەرگیز دەسـتم بـۆ بەهاکانی گەل و وڵاتەکەم نەبردووەو نەمتوانی بڵێم بامنیش ببمە خاوەن دەمانـچە و مـاڵ و هاوسـەر. بەهایـەکن لەبەرئـەوەی

تەواو خۆم شایستەیان نەدەبینی, بەبێ ئەوەی خۆم رەحم بەخۆم بکەم, کەوتوومەتە جموجۆڵ و شەرم کرد تاوەکو لەپێناویدا باشترو جوانترو سەرکەوتووتر بین.

ب) کاتێك رەوش بەمشێوەیەیە, لام سەیرە یەکێك هەڵسێ و بڵێ "حەوت هەزار گەریلام لەپشتە!! ئەوەی خوار تەماشام بکات, چاوی دەردێنم! و بەمجۆرە هەڵوێست نیشان بدات, نانکوێرییە. هەروەکو دەزانرێ ئەو هەڤاڵانەی ئەمە دەڵێن, ئەی هێندەی ئەم ژمارەیە, یان گەریلای دووچاری راکردن کرد, یان لەمیانەی تەکتیکی راستەوە نەیخستە ناو شەڕ و لەناو زەحمەتترین و دژواترین رەوشدا هێشتیاننەوە. هێندەی ئەمەش گرنگی و گوێنەدان بەو هەزاران لاوەی کەهەر یەکەیان جگەرگۆشەیەك بووو لەتەنیشتیانەوە شەهیدبوون, کاتێك بەرامبەر ئەمەش دەکەونە ناو هەڵوێستی تاکرەوێتی و ئارەزوومەندانە هێندە بەئێشە و نانکوێر(بێ وەفا)ییە. ئایا تاکو ئێستاش گفتوگۆکانی "ئەرك وەردەگرین, وەرناگرین" بەرامبەر ئەم راستییانە چۆن پێناسە بکەین؟. دیسان پێویستە خۆم بکەم بەنموونە, بەهەرحاڵ لەوە تێگەییشتوون, کاتێك لەدەرەوەبووم چۆن بووم, تەنانەت تامم لەنانخواردنێکیش وەرنەدەگرت, لەکاتێکدا شەش ساڵە لەکەش و هەوای دوورگەی ئیمرالی لەمیانەی گرفتەکانی هەناسەدان و پشوودانە سنووردارەکان هەوڵی درێژەدان بەهەبوونی جەستەیی خۆم دەدەم, تەنانەت بۆ تاکەساتێکیش گرنگیم بەخۆم نەدا, لەخۆم نیگەران نەبووم. لەپێناو گەل لەپشتەوە خەنجەر لێدانم پەسند نەکرد. لەحاڵەتێکدا تەواوی هێزەکانی جیهان تۆزقاڵێك دەرفەتی ئومێدیان نەهێشتەوە, لەپێناو هەڤاڵان و گەل, لەپێناوی مرۆڤایەتی هزرو هەڵوێستی باشم ئافراند. ئەوەی مەحاڵ بوو تێیدا سەرکەوتم. هیچ نەبێ مرۆڤ هەوڵیدەدا شایستەی ئەم کۆششە بێ. لەم رێگایەوە پێویستە ئاماژە بەوەش بکەین, تەنانەت نیشاننەدانی ئەو جددییەتەی کەکۆماری تورکیاش نیشانیداوەو پێی رازی نین, نەزانینی ئەزموون وەرگرتن لەرەوشی من و چۆنییەتی هەڵسووڕانی سیاسەتیش, بێ شانسییەکی گەورەیە.

ج) بەڵام ئەو لێکدانەوانەی کردووتانە سەرناگرێت. لەوانەیە هەستی پێناکەن. گوایە لێکدانەوەو شەڕی دەسەڵات بەرێوەدەبەن, بەڵام سەبارەت بەبابەتی دەسەڵات, خاوەن کەسایەتییەکن کەزۆر لەقوڕ بڵاو و شلۆقترە. بۆ یەك رۆژ شانتان بدەنەبەر، هەموو پەرتەوازە دەبن. بەردەوام چاوەڕوانی بەتەربییەبوونم لێکردوون. چونکە دۆست و یاریدەدەرتان نابێ. هەروەکو ئەوانەی پێشوو, ئەوەی چاوەڕوانتان دەکات یان خیانەتێکی نارەسەنانە, یان مردنێکی نابەجێ, یاخود بەردەوام رەوشی گرفت نانەوەیە کەئێستا ئەنجامی دەدەن. ئەم ئەڵتەرناتیفانە (بژارانە) رێگای چاك نییە.

بەردەوام بانگەشەی ئەوەکراوە کەمن گەنجێتی ئێوەم رفاندووە, بەڵێ رفاندم. ئەمە ئەرکی مێژوویی منە. لاوێتی ئێوەم دەرفاندو دەمخستە خزمەتی دۆزی ئازادی گەل و وڵاتەکەمان. ئەمە بەشێوەیەکی ترسناك ئێوەی رقئەستوور کردووە. ئەو بڕیارانەی هاوسەرێتی و هاوشێوەکانی کە لەکۆنگرە پێیگەییشتوون جموجۆڵی تۆڵەسەندنەوەیە. رۆڵی کارامەییشتان بچووکناکرێتەوە, رۆڵی ئەو کەرەتان بەعوسمان بەخشی کە "مین" دەتەقێنێتەوە. من بەردەوام لایەنگری ئافراندنی ئەو خۆشەویستییە بووم کەلەسەر بنەماکانی ئازادی خزمەت بەدۆزەکەی من بکات. هەروەکو گووتمان ئێوە نەخۆشەویستی, نەهاوسەرێتی, هیچ یەکێکیان نازانن. ئەوەی لەم بوارەوە ئەنجامی دەدەن, تەنیا جموجۆڵی باوی یەکتر پیسکردنە. ویستم لەوە دوورتان بخەمەوە. دەبێ دڵنیابن تەنیا بۆئەوەی کچە جوانەکانی جیهان و کوڕە خوێن گەرم و مەردەکان رۆژێك ئاشنای خۆشەویستی راستەقینەبن, بۆ چیا پیرۆزەکان سەرمخستن کە لەمێژوودا بەتەختی خوداوەندە ژن و پیاوەکان, بەناو دەکرێ. بەڵام ئایا ئەو دڵ و مێشکەتان هەیە لێی تێبگەن؟. بەبێ ئەوەی خاوەنی هیچ سەرکەوتنێك بن, بەشێکی زۆری ئەو گەنجانەتان بەخاك سپاردو تەنانەت نازانرێ گۆڕەکانیشیان لەکوێیە. لەجیاتی ئەوەی دابنیشن و رۆژانە بیرەوەرییەکانیان نوێ بکەنەوە, ئەوەی بەسەر منیدا دەسەپێنن, ئێوە لەجیاتی من بوونایە چیتان دەکرد؟.

د) دژەتێز بەرامبەر من پێش مەخەن. دەزانم بەرامبەر بەیەکتر چین. هیچ جیاوازییەکیش لەنێوانیاندا نابینم. هەردوو لایەنیش جموجۆڵەکانتان دژی منە. بەدرێژی ناکەومە ناو شرۆڤەکانی سەلماندنی ئەمە, بەڵام ئەم شێوازەی شەڕکردنتان هەڵەیە. لەبەرئەوەی نەمتوانی رێگری لەپێش ئەم شێوازەی شەڕەکەتان بکەم, خۆم تاوانبار دەبینم. بەڵام دیسان من بەلاواز دامەنێن. هێزی ئەنجامدانی شتێکم هەیە. تکای زۆرتان لێدەکەم بۆ بەختەوەری و ئاسایشی گیانی خۆتان لەناو بزووتنەوەکەمان یەکسەر واز لەمجۆرە شێوازو پێڕەوانە بێنن. بەمجۆرە هەرهیچ نەبێ بۆ یەکەمین جار جوامێری دەکەن. نامەوێت هێز لەبەرامبەرتاندا رێکبخەم. تەنانەت نامەوێت ناویشتان ئاشکرا بکەم. داوا لە گەل و بنکەی رێکخراوەکەمان دەکەم لێتان ببوورن. مسۆگەر پێویستە ئێوەش سوود لەم لێبووردنە ببینن و لەمیانەی ژیانێکی درێژدا قەرەبووی بکەنەوە. ئەمە یەکەمین رێگایە.

دووەمین رێگا, ئەگەر لەناو رێکخستن حەوت هەزاریش نەبێ, لەوانەیە هێزی گروپێك گەریلاتان هەیە. لەپاراستن و شەڕکردندا ئازادن. وەك مەیلێکی جیاواز دەتوانن ناویشی لێبنێن. بەڵام ئەو هێزە دژی من بەکارمەهێنن. چونکە ئەوکاتە ناچاردەبم خۆم بپارێزم. هیچ دیاریش نییە کەکێ ژێردەکەوێ. هەروەها بەشێوەیەکی روون ئامانج و تەکتیکەکانتان, شێوازی شەڕو ئاشتیتان بەرامبەر دۆست و دوژمنان ئاشکرا بکەن. کێن, دژی چین, چۆن دەخوازن شەڕ بکەن. باهەموو کەسێك ئەمە بزانێ تاوەکو لەدەورتان کۆببنەوە. بەمجۆرە ئێوەش بەهای راستەقینەی خۆتان دەسەلمێنن, ئەگەر ئەمە لەسەر بنەمای راستییە گشتییەکان ئەنجام بدەن, منیش پشتگیریتان لێدەکەم. پێوانەکانی دوا بەرگرینامەکەم دیارە. چەندە لەدەستم بێت بەخێرو ئەرێنی نزیکی ئەمجۆرە بەرخۆدان و شەڕە گەوهەرییەتان دەبمەوە. واتە ئەو چەمکەی ئێوە منتان لێبێبەش کرد, من بەرامبەرتانی نیشان دەدەم, ئەم نموونەیە دەبێتە پشتگیرییەك.

بەڵام هەڵوێستم سەبارەت بەچەتەگەرێتی فۆناخی نزیك دەزانن. بەکورتی هێندە لێکدانەوەکانی دەسەڵات تەنیا لەپێناو داواکارییە رەواکانی گەل بێت واتادارە. بۆ ئەمە پێویست ناکات یەکتری تاوانبار بکەن. ئەو شەڕەی چەندین ساڵە ئەنجامی دەدەن لاشەخۆرە دێنێتەوە بیری مرۆڤ. دەبێ دەست لەمە بەردەن, چونکە هەمووتان وەك یەکن و جگە لەیەکبوون و وەڵامدانەوەی داواکارییەکانی گەل هیچ چارەیەکی دیکەتان نییە. ئاشکرایە بەساڵان, بەمانگان لەپەلوپۆخستنی بزووتنەوە لەرێگای تەلەفزیۆن و رۆژنامەکان, تەنیا دەتوانرێ وەك هەوڵی رکابەرەکان بۆ رووخاندنی بزووتنەوەیەك هەڵسەنگێنرێ. بەڵام دەبێ تێبگەن کەگەلەکەمان هێندە بێخاوەن نییە, گەل و ئەو بەهایانەی مەزنەندە دەکەم لێکدانەوەتان سەبارەت کردبێ لەهەموویان بەهێزترو خاوەن بەهایە. ئەگەر ئێمە شایستەی بین, لەهەناوی خۆمان دەگرێت, لەرەوشێکی پێچەوانەشدا لەیەك رۆژدا کۆتاییمان پێدێنێ, دەبێ لەمە تێبگەن. هەرگیز نابێت بۆتاکە ساتێکیش لەبیربکەن کەتاوەکو ئێستاش لەسایەی ئەو هێزو بەهایانەی گەل هەناسە دەدەن کە لەکەسایەتی مندا نوێنەرایەتی دەکرێت.

هەموو شتێك بانگێشتی رەخنەدانێکی جددی و دڵسۆزانە و سادەتان لێدەکات. ئاشکرایە ئەگەر دڵسۆزن لەجێبەجێکردنی پێداویستییەکانی درەنگ ناکەون. لەرەوشێکی پێچەوانەدا بەو واتایە دێت کەرێگاتان رێگای چوارچەتەیە. محەمەد شەنەر و سەلیم چروقایایە, هەندێکیشیان سیخورو ئاژاوەگێڕن. گەلەکەمان و گەریلاو رێبەرایەتی ئایدیۆلۆژیمان خۆی دەپارێزێ و هیچ کەسێکیش ناتوانێ کاروانە بەبڕیارەکەی ئازادیمان بەربەست بکات.

2 ــ ئەوانەی باوەڕییان بەپێویستی رەخنەدان, هەمئاهەنگی و ئاوێتەبوونی راست و سەرلەنوێ ئاواکردن هەیە, بەسووربوونەوە لەمیانەی هۆشیاری و بەرپرسیارێتی ویژدانییەوە داخوازی خاوەنداریێتیکردنیان هەیە, بەرگرینامەکەم هێژاترین یارمەتیدەرە. پێویستی رەخنەدان بەئامانجی سەرپۆشکردنی رەوشەکە ئەنجامنادرێ, بەڵکو بۆ وەڵامدانەوەی گەل و مێژوو و بەهای سەرکەوتن ئەنجامدەدرێ. گەیشتن بەهێزی رۆشنبیری بۆ خوازیاران بایەخێکی گرنگی هەیە. هەڵبەتە ئەوانەی

گۆڕانكاری و وەرچەرخانی زهنییەت ئەنجامنەدەن, دەبێ دەرك بەوەش بكەن كەدۆزێكیان نییە ناوی شۆڕش بێت. ئەگەر ساڵانێكی درێژە ژیانییترین كێشە لەرۆژەڤی خۆتان دەهێڵنەوەو چارەسەرتان نەكردووە, ئەوا سەرەكیترین هۆكارەكانی لەخۆماندا دەگەڕێین. لەرێگای گروپچێتی (پێرپێرێتی) لەژێر باری رەوشەكە دەرناكەوین. تاوانباركردنی دەوروبەرو گروپی دیكە كێشەكان چارەسەرناكات؛ بەڵكو قورستری دەكات.

دوا بەرگرینامەم ئەو مەسەلانە لەخۆوەدەگرێت كەوەڵامی گۆڕانكارییە نوێیەكەی پارادیگما (جیهانبینی) دەداتەوە. شایستەی ئەوەیە رستە بەرستە هەرسبكرێت. بەلانی كەم لەرێگای تێگەیشتن دەتوانێ كۆمەكێكی مەزن بەهێزی تۆكمەبوون بكات. وەكو هەر پەرتووكێكی دیكە ناخوێندرێتەوە. دیدگاو سۆنگەیەكی بەهێز پێشكەش بەسۆسیالیزم و شارستانییەتی هاوچەرخ و ئۆتۆپیای گەلان دەكات. لەو بڕوایەدام بەهای تیۆری و پراكتیكیشی بەرزە. راستتر كرانەوە بۆ قۆناخی لەمجۆرە فەراهەم دەكات. بەشێوەیەكی بەهێز هەڤاڵان پێویستییان بەهەرسكردن هەیە. تەنیا لەرێگای ئۆتۆپیای بەهێز و هزری سۆسیالیستی دیموكراتی و باوەڕییەكان دەتوانرێ سەركەوتنی پراكتیكی بەهێز بەدەستبهێنرێ. لەرەوشێكی پێچەوانەدا یان لەئەنجامی گەندەڵییەوە دەتوێتەوە, یاخود لەبوون بەئامرازی دەستی هێزی دیكە رزگاری نابێت.

ئەو هەڤاڵانەی پێویستە هەست بەبەرپرسیارێتی مێژوویی بكەن. دەبێ رەخنەدانێكی قووڵ و هۆشیارانە بدەن كەئیدی لەسۆسیالیزمی بونیادنراوو رزگاری نیشتمانی دادەبڕێن كەمەزهەبی سەرمایەداری ئەم سەدو پەنجا ساڵەی دوایی بوون و لەتیشكۆی دەوڵەتگەراییدا چڕببوونەوە, هەروەها هەوڵدەدەن لەمیانەی جۆش و هێزی زهنییەتەوە گەڕانەوەیەكی مەزن بۆ بژاری مێژوویی گەلان ئەنجام بدەن. لەبەرگرینامەدا ئاماژەم پێكرد كەخۆم لەم بوارەدا چ مەودایەكم بڕیوە. لەمن زیاتر هەڤاڵان پێویستیان بەوەرچەرخان و ڤاڵبوونەوەیەكی بەم چەشنە هەیە. هەڵبەتە گەر ئەمە ئەنجامنەدرێ, خۆتان تێیدا ژیاون كەچۆن وەك كوتك لەئەرز دەمێننەوە. رەوشی رەخنەدانتان لەوەوە سەرچاوە ناگرێت كەئێوە یان گروپەكەتان چەندە مافدارن یاخود نا؛ سەرچاوەی خۆی لەو كێشە سەرەكییانەوە وەردەگرێ كەلەبەرگرینامەكەدا ئاماژەم پێكردووە. پێویستە بەمجۆرە هەڵوێست نیشانبدەن. ئەگەر لەمەدا سەركەوتن بەدەستبێنن هەروەكو بڵێی تازە لەدایك دەبن. دڵنیام كاتێك لەمەدا سەركەوتن, كەسایەتیتان لافاو ئاسا جۆشدەگرێ. بەندێك نامێنێ تێپەڕی نەكات. زۆرباش دەزانن پێویستییەكی زۆرتان بەمەهەیە. لەكاتێكدا سەركەوتن و ژیانی مەزنمان لەبەر دەستدابێت, بۆچی جەخت لەسەر رەوش و پێگەیەك دەكرێ كەخۆی و دەوروبەر دەخنكێنێ؟

3 ــ هەندێ مەسەلە هەن كەپێویستە سەبارەت بەكەسێتی من روونبكرێتەوە. لەكاتێكدا پەیامەكانی من كۆسپەكانی دەوڵەت تێپەڕدەكات, لەئەنجامی فەرمانێكی سەروو تێپەڕنەبوونی بۆ زیندانەكان بابەتێكی گرنگە........ "سڕاوەتەوە" پەیوەندی بە عوسمانەوە نییە. راستتر, رەوشی عوسمان....... "بەشێك لەم نێوەندەدا هەیە كە سڕاوەتەوە ــ رەشنووسی كتێبەكەش بەمجۆرەیە ـ "

وەها روونبۆتەوە كەناڕەزاییەكی دژوار دەرهەق بەمن هەبووە. چۆن لەدەرەوە زانیاریم بۆ رەوانە ناكەن, ئەو رێنمایی و دیدگانەی خواستوومە پێشكەشیان بكەم ساڵانێكە لەبیركراون. دەزانم ئەمە زۆردەمێك لەپێش هەڵوێستی عوسمان پراكتیزە كراوە. پێویستە ئەم پیلانگێڕییە روونبكرێتەوە كەبەرامبەر كەسانی دیكە نییە, بەڵكو بەرامبەر منەو لەگەڵ گواستنەوەم بۆ ئیمرالی دەستپێكردو ئەحمەد ئۆقچی ئۆغڵو بە ئاشكرا ئاماژەی پێكرد. ناتوانرێ لەمیانەی هەڵوێستە ئاژاوەگێڕییەكان روونبكرێتەوەو بگووترێ"عوسمان ژنی هەڵگرت و رفاندی".

دەشێ هەڵوێستی من لەزیندان پەسند نەكرێ؛ دەشێ بەپێی پێویست بەهەڵوێستێكی شۆڕشگێڕی ــ نیشتمانپەروەری نەبینن. لایەنە پەیوەندیدارەكان دەتوانن بەئاشكرا ئەمە بكەن. رێكخستنیان لەدەستدایە؛ كاتێك بەئاشكرا نایكەن, بەهۆی

ترسیان لەجەماوەرو وابەستەیی گەل بەمنەوەیە. ئاشکرایە کەمنیان بۆ ئامانجەکانی خۆیان بەکارهێناوە, بەڵام ویستوویانە بەتەواوی گۆشەگیرو بێکاریگەرم بکەن.

هەندێ نیشانەی دیکەش هەن. روونکردنەوە زێدە واتادار نابینم. ئەو خاڵانەی دەمەوێت بیزانم ئەمانەن:

أ) ئایا وەك مۆدێلێکی رێکخستنی بەکارهێنراوە؟ بۆچی پەیامەکانم رەوانەی زیندانەکان نەکراوە, میدیا (راگەیاندن)یش باسی نەکردووە؟.

ب) ئەگەر ئەمە راست نییە کە لەکەسێتی عوسماندا خوازراوە لەمن بدرێ, وەڵامەکانی بەرامبەری چییە؟ تەنانەت ویستراوە گشت ئورفاییەکان بخرێنە گۆشەگیرییەوە. سەرباری ئەوەی دەزانرێ من بنەماڵەگەرێتی و شارگەرانیم و نایکەم, ئەم رێچکەیە گیراوەتەبەر.

ج) چۆن دەتوانرێ ئەمانە روونبکرێتەوە کەشیمانەیە تەواوی ئەمانە گرێدراوی منن و بەرێزن, خواستراوە لەپێگەی بەکاریگەر لابرێت؟

د) دوای ئەوەی دەستبەسەر تەواوی رێکخستندا گیرا دەخوازن چی بکەن؟ ئەو کەسانەش هەن کەلەهەوڵە جددیەکانی پاکتاوکردن نیگەران بن. ئایا ئەوانەی لەگەڵ عوسمان رۆیشتن هەموویان بەدوای ژن ـ مێرد کەوتن. لەوانەیە هەندێ لەوانە کەسایەتی خاوەن کەرامەت بن. ئەگەر بەشێوەیەکی لاوازیش بێت, لەوانەیە وابەستەبوونیان بەمن هەبێت. ئایا لەبنەڕەتدا ویستراوە ئەم خاڵە بکرێت بەئامانج؟ ئەم هەڤاڵانە دەترسن. ئەوانەی لەشەڕ نەترسن چۆن دەکەونە ئەم رەوشەوە؟

و) ئەگەر ئەمانە تاوان و کەموکوڕی جددیشیان هەبێت, ئایا بۆ ڤازانجکردنیان پێویستی بەهەوڵ و کۆشش نەبوو؟ بۆچی لەناکاو کەوتنە رەوشی راکردن؟ سەرباری ئەوەی دەزانن کەبۆ ڤازانجکردنی تاکە مرۆڤێك زمانم دەوەرێ و کۆششێکی بێ هاوتام دەکرد, بەمجۆرە خەرجکردنی رەنجی سالانم, دەتوانرێ لەمیانەی کامە هەڵوێستی مرۆڤانە و نیشتمانپەروەری و شۆڕشگێڕییەوە روونبکرێتەوە؟ ئەگەر ئەمانە بەرخۆدانیان بکردایە, بەلانی کەم لەوانەبوو 1000 هەڤاڵ بکوژرایە, چۆن بەرپرسیارێتی ئەمە روونەدەکرایەوە؟

ز) لەم ماوەیە جموجۆڵی چەکداری شێوازی کۆن بینرا....... "رەشکراوەتەوە". شتێکی لێتێنەگەیشتم. سەرباری ئەوەی پێشنیازی چالاکی دیموکراتییانەمان کردووە, بەلام کاتێك گوێی پێنادرێ و حیسابی بۆ ناکرێ ئەمە چۆن روونەکرێتەوە؟.

و) بەبێ ئاوڕدانەوەو ئاگادارکردنەوەمان خۆپاشداکێشانەوەی DEHAP لەهەڵبژاردنەکان, سەپاندنی گشت پالێوراوەکان لەئەنجامی فەرمانی سەروو, نکۆڵیکردنە لەدیموکراسی. تەنیا ئەم خاڵە نیشان دەدات کەرێکخستن لەتەواوی گەوهەرە شۆڕشگێڕی و دیموکراتییەکانی پووچەڵکراوەتەوە. ئەم هەڵوێستە دژە ـ دیموکراتییە لەهەموو شوێنێك پەیرەوکراوە, چۆن رۆشنەکرێتەوە؟. ئایا دەرك بەوەناکرێ کەئەمە هەڵوێستێکی کوشندەیە بەرامبەر بەرێکخستن؟.

هـ) ئەم دەستبەسەرداگرتنەی ئەنجامدراوە, دەشێ بەنیازپاکی ئەنجامدرابێت! بەڵام خواستیان من بێگاریگەر بکەن؟ لەوانەیە ویستوویانە بەتەواوی لەناوم ببەن. یاخود هەندێ هۆکاری دیکە هەیە کەنایزانم. ئایا راستتر نەبوو سەرەتا ئەمانە روونبکەنەوە, مانیفێستۆی خۆتان بلاوبکەنەوە, دواتر دەستبەسەر رێکخستندا بگرن؟ ویستراوە مۆدێلێکی نوێی مافیاگەرایی پەیرەوبکرێت. چۆن ئەمەتان دەرخواردی چەمك و تێگەیشتنی خۆتاندا؟.

ی) بابلێین دەستتان بەسەر تەواوی رێکخستندا گرت, ئەی ئەوکاتە پێویست ناکات تەکتیك و ستراتیژی خۆتان دیاریبکەن, هێزێکی دەهەزار کەسی بخەنە جووڵەوە؟ بەگوێرەی ئەوەی ئەم هەڵمەتەتان ئەنجامنەدا, دەتانویست هێز بەکوێوە گرێبدەن؟ ئەگەر هێز نەخرێتە ناو کار یان پووچ دەبێ, یان پارچە و پەرتەوازە دەبێت. هیچ بیرتان لەبەرپرسیارێتی ئەمە کردەوە؟ ئایا

بەشێوازو پەیڕەوی کۆن هەنگاونان بۆ وڵات ڕێگا لەپێش ئاژاوەیەك ناكاتەوە؟ ئایا چەتەگەرایەتییەك پێش ناكەوێت كە دە هێندەی دوای 15ی ئاب مەترسیدارتر بێت؟.

دەتوانرێ ئەمجۆرە پرسیارانە زیادبکرێت. دەشێ نیازی هەڤاڵان بەتەواوی بەلایەنی باشیش بێت, بەڵام ئەو پرسیارانەی باسم كرد هەریەكە راستییەكە. شیمانەی بەهێزی دیاردەبێ, هەندێ رووداوو مەسەلە لەدەرەوەی ئیرادەی ئێوە پێشكەوتووە. بەهەرحاڵ بەسامناكییەوە دەرك بەوەدەكەن كەشەڕی دەسەڵاتداریێتی ناو ڕێكخستن چ جۆرە رەوشێكی مەترسیداری خوڵقاندووە. تێگەیشتوون ئەمە هیچ ئەوەندە سانایی نییە كەمەزەندە دەكرێ.

4 ـ لەوانەیە بڵێن لەژێر هەندێ هەلومەرجدا لەناو ڕێكخستندا شەڕی دەسەڵات پێویستییەكە. پەیڕەوكردنی پرۆسەی لەناوبردنی من, لەوانەیە لەم بوارەوە پێویستی تەگبیر وەرگرتنی لەلای ئێوە پێشخستبێت. لەوانەیە سەرەتا هەردوو گروپ بەنیازپاكی جووڵابنەوە, واتا ئێوە وەك پیلانگێڕی نیازخراپ راناگەیەنم. بەڵام دەبینن شێوازی شەڕی سەربازی و سیاسیتان هەم لەناوەوەو هەم لەدەرەوە بێ نرخ و بەهایە. زیانێكی گەورە لەخۆتان و لە گەل و لەمنیش دەدەن. ئەو كەسایەتییەتان كەسەرچاوەی خۆی لەنیازپاكی وەردەگرێ, بەڵام لەبەرئەوەی بۆ ناسنامەیەكی سەربازی و سیاسی و ڕێكخستنی وەرنەچەرخاند, خاوەن خەسڵەتێكە سەرەتا خۆتان لەناودەبات. كەچی لایەنی زۆر باشیشتان هەیە. هەروەكو بڵێی سوێندتان خواردووە ئەم لایەنانە لەگەڵ خۆتان دەبەنە گۆڕەوە. ئەگەر خوازیاربوونایە, ئایا چی لەمنەوە فێرنەدەبوون و وەرتان نەدەگرت؟ بەهەڤاڵێتی و هاوڕێیەتی چیتان لێم داواكردووەو پێم نەبەخشیوون, پێرانەگەیشتم؟ كەچی بەڕێوەبەرایەتییەكان زۆر لەوەزیاترە كەلەنێوان خۆتانی دابەش بكەن. ئەم چەتوونییە بۆچی, بۆ خۆتان لەناو دەبەن؟.

5 ــ كاتێك رەخنەدان پێشدەخەن بەهەرحاڵ ئاگاداری ئەم لایەنانەش دەبن. لەخۆنوێكردنەوە مەترسن, زۆر لەو كەسایەتییەی ئێستاتان بترسن. چل ساڵە بەرامبەر ئەم لایەنانەتان ئارام دەگرم. نامەوێت لووتی یەكێكتان لەبەر ئەم هۆیە خوێنی لێبێت. بەبێ ترس لەئاییندەتان ببنە خاوەن رەخنەدانێكی راستەقینە. بەشێوەیەكی سادەو بێ فیز داوای هەر یەكێك بكەن كەتوانای جێبەجێكردنتان هەیەو بچووكی مەبینن. نەبڕشێنەوەو نەدوژمنایەتیش بكەن. لەمیانەی هەڵوێستێكی راستەقینەی دانایی كەشایستەی خۆتان بێ, بەرامبەر بەبیرەوەری هەزارانی وەكو كەمال پیر, مەزلۆم دۆغان بەبەڵێنی و سووربوونێكی گەوهەری ئەركەكانی خۆتان جێبەجێبكەن.

6 ـ دیارە كەوتوونەتە ناو كێشمەكێشی ڕێبەرایەتی. ئەمە هەم لەبواری كات و هەم لەبواری شێواز هەڵەبوو. بەرلەهەموو شتێك لەرۆڵی سۆسیۆلۆژییانەی من تێنەگەیشتوون. هەربۆیە هەڵەیەكی زۆر دەكەن. لەم قۆناخەی دوایی هەندێ ناوەند منیان وەك "كەمالیزمی كوردان !!" هەڵسەنگاندووە. ئەم دەستەواژەیەیان زیاتر بەلایەنی خراپە بەكارهێناوە. گوایە بۆ پێشكەوتنی چەپ پێویستی بەبەلاوەنانی "كەمالیزم" و "ئۆجەلانیزم" هەیە. سەبارەت بەمەسەلەی كەمالیزم شرۆڤەم كردبوو. داخوازی گواستنەوەی شۆڕشی فەڕەنسا زۆر ئاشكرایە. هەربۆیە لەریزی گشتی شۆڕشەكانی سەدەی نۆزدەهەم و بیستەمدا دەبینرێ. هەروەها زۆرجار ئاماژەم پێكردووە, لەبەرهەلومەرجە خۆجێییەكان (محلی) بەپاشكۆیی و بەستراوەیی ماوەتەوە. زۆرباسی ئەوەشم كرد كەپێویستە لەگەڵ رۆژگاری ئەمرۆماندا بگونجێنرێ. نووسەری ئینگلیزی "ئەندرۆ مانگۆ" كە لەرابردوودا لەبارەی ئەم بابەتەوە شارەزابوو باس لەهەمان هەنووكەییبوون دەكات.

خاڵێكی دیكەی گرنگ ئەوەیە, نەك تەنیا كەمالیزم سەبارەت بەتەواوی نەتەوەی تورك لەو سەردەمەی لەرۆژهەڵاتی ناوین جێگیربوون, پەیوەندییان لەگەڵ كوردان رۆڵی كلیل دەبینێ. سەرباری ئەوەی ئەم پەیوەندییە لەساڵانی 1071 ــ 1515 ــ 1920 لەبواری ستراتیژی بەشێوەیەكی راست بەسترا, لەرۆژگاری ئەمرۆماندا ئەم پەیوەندییە ستراتیژییە رووبەڕووی پچڕانە.

هەربۆیە سەرەکیترین خاڵی گونجاندن و هەنووکەییبوون, ئەنجامدانی ریفۆرمێکی گەوهەری و واقیعییە سەبارەت بەپەیوەندی کورد ـ تورك. لەڕەوشێکی پێچەوانەدا پەیوەندی کورد ـ تورك لەوە رزگاری نابێت ببێتە مۆدێلی پێکدادانێکی ستراتیژی.

سەرباری ئەوەی رۆڵی من پێشخستنی جۆرێك لەکەمالیزمی کوردە, بەڵام ئەوەی من جیاوازییەکی زۆر لەخۆوە دەگرێت. ئاشکرایە لەریشەدا من دەوڵەتگەرا نیم, دیموکراسیخوازم. داخوازیم ئەوە نییە کوردان بۆ دەوڵەتێکی میللی بخەمە جووڵەوەو بەدەستڕۆییان بگەیەنم, بەڵکو خوازیارم بەشێوەیەکی ریشەیی لەسەر بنەمای مۆدێلی گەلێکی دیموکرات بەجووڵانەوە و دەسەڵاتیان بگەیەنم. لەکاتێکدا کەمالیزم دەروازەی سەردەمی نیشتمانی رۆژهەڵاتی ناوینی کردەوەو نوێنەرایەتی کرد. ئێمە ناچارین سەردەمی دیموکراتییانەی رۆژهەڵاتی ناوین دەستپێبکەین و نوێنەرایەتی بکەین. چیای قاف لەنێوان هەردووکیاندا نییە, بەڵام ناتوانرێ وەك یەك ببینرێ. مەبەستی سەرەکیشم لەگونجاندن و هەنووکەیی کردنی, لێگەڕینە بەدوای دەرفەتەکانی رێککەوتن یاخود سەنتێزی نێوان تورکیای کەمالیست و دیموکراسیخوازی کوردستان. ئەم رێبازە مەسەلەیەکی زۆر گرنگە, لەچارەسەرکردنی کێشەکانی کوردو تورکەکانیش رۆڵی کلیل دەبینێ. هەروەها سەرەکیترین ئەڵقەی رزگاربوونە لەگێژاو (کائیوس)ی رۆژهەڵاتی ناوین, هەلومەرجە مێژوویی و ژیۆپۆلیتیکی و کۆمەڵایەتییەکان نیشانیدەدەن کەسەنتێزێکی بەمجۆرە رۆڵێکی مێژوویی مەزن دەبینێ. ئایدیۆلۆژیاکانی دیکەی میلیگەرایی شۆڤێنی "میللیگەرایی راستڕەو ــ چەپڕەوی تورك" و میللیگەرای سەرەتایی کوردو ئیسلامی یان لەبەدیهێنانی چارەسەری دوورن, یاخود لەو ناوەڕۆکە بێبەشن کەبتوانن خۆیان لەپشتبەستن بەهەژموونگەرایی رزگاربکەن. ریشەی جەماوەری ئەم ئایدیۆلۆژیانە زۆر لاوازبووەو لەناوەڕۆکدا پاشکۆی دەرەوەن. هەربۆیە ئەگەر دەتانەوێ من تێپەڕبکەن بەرلەهەموو شتێك پێویستە مەیلی ئایدیۆلۆژی خۆتان یەکلابکەنەوە. بۆ ئەنجامگیربوون چەواشەکردن و بەکارهێنانی من بێهوودەیە. تەنانەت ئەگەر بشمرم دیسان هەر زەحمەتە. بەسەدان نموونە تاقیکرایەوەو کەوتنە ناو رەوشی زۆر خراپەوە. بەهەرحاڵ توانای تێگەیشتنی ئەم نموونانەتان هەیە. نازانم تا چ رادەیەك دەخوازن بەچەواشەکاری یاخود بەئاشکرایی وەك رکابەر بەرامبەرم قووت ببنەوە. بەڵام پێویستە بەئاشکرا بڵێم سەبارەت بەرێبازێکی واتادار خاوەن لێگەڕین بن و بەدوژمنایەتی ئەنجامی دەدەن, ئەوا وەك مافێکی خۆتانی دەبینم. مسۆگەر ناسنامە دیموکراسیخوازەکەم پێویستی بەمەیە. پێوانە لەپێناسەی ئازادی و نزمترین ولاتپارێزیدا یەکدەگرێتەوە. بەڵام دیسان دروست نەبن و هەڵوێستی پیلانگێڕی نیشانبدەن, ئەوا مافی خۆپاراستنم هەیە. واتە ئەگەر سوود لەگورزێکی کوشندە وەربگرن کەدووچاری من بێت, و بەبێ نیشاندانی بیانوویەکی ئایدیۆلۆژی بەجێ, گوایە بابەتە لاوەکییەکان گەورەبکرێ و بخوازن دەستبەسەر رێکخستندا بگرن, ئەمە دەکەوێتە چوارچێوەی پیلانگێڕی و کودەتا. لەرەوشێکی وەهادانیم کەبڵێم لەدۆخێکی بەمجۆرەدان. لێرەدا تەنیا پێناسەیەك پێشدەخەم. ئەم پێڕەوانە لەجێدا نابینم کەزۆر جار لەکولتووری سیاسی تورکیادا بینراوە. بەگشتی ئەمجۆرە پێڕەوانە زیانبەخشە.

لەم ماوەیەی دواییدا رەوشی گۆشەگیری لەناو گۆشەگیری و ئەگەر تەواو بەجێش نەبێ, بەگوێرەی هەندێ زانیاری پێمگەیشتووە, هەروەکو بڵێی من"خانەدان"ێکم ئاواکردووەو دەخوازن هەڵیوەشێننەوە. نازانم ئەمە تا چ رادەیەك سەرچاوەی خۆی لەکێ و کامە دەزگا وەردەگرێ. دەرکەوتنی مەسەلەی عوسمان و چۆنییەتی شێوازی بەکارهێنانی کاریگەری لەسەر ئەمە هەشبێت, یەکلاکەرەوە نییە. شیمانەی لەپێش ئەوەیە مەیلێکە بەردەوامییەکەی لەدەرەوەو ناوەمان هەیەو ریشەکەی بۆ کۆن دەگەڕێتەوە. میللیگەرایی سەرەتایی کوردان و چەپڕەوی تورك ئەم گووتەیە بەکاردێنن. هەروەها بابەتێکە چەندین هەڵگەڕاوە بەفراوانی بەکاریدێنن. سەرەکیترین خەتای گروپەکانی دوایی ئەوەیە ئەزموونیان لەمجۆرە رووداوانە وەرنەگرتووەو یاریکردن لەپێناو رێبەرایەتی بێبەختییەکی گەورەیە. ئەم رەوشە زەقە کەهەردوو گرووپیش بۆ ئەوە کەوتوونەتە ناو ئەم

هەڵۆیستە کەگرێدانێکی باشتر بەدەستدێنێ. بەڵام شیمانەی ئەو نزیکبوونەوانەش کەم نییە کەدرووست و دڵسۆزانە نییە, بابەتێکە پێویستی بەئاشکراکردن هەیە.

مـن دەربـازکردنم لـەلا خۆشەویستەو پـشتگیری لێدەکـەم. کامـە گـروپ لەسـەر بنەمایـەکی ئـەرێنی سـەرکەوتووبێ دیـسان ئامادەی پشتگیری کردنم. بێگومان پێویست بەرووخاندن ناکات؛ هەلومەرجەکانی من لەزینداندان پێویستی بـەکودەتاو بـەلاوەنان نییە, لەناو رێکخستندا دروستکردنی ناڕەزایی و پەرچەکردار بەرامبەر بەمن, هـەبێ و نـەبێ بـەئامانجی پاکتاوکردنـە. چونکە دەزانرێ پشتگیریمان بۆ هەر تاك و گروپێکی داخوازی سەرکەوتنی هەبێ چەندە بەهێزو ژیانییە, ئاشکرایە کەبێکاریگـەرکردن و لەکارخستنی من لەپاکتاوکردن بەولاوە هیچ ئەنجامێکی دیکەی نییە. سـەرباری ئـەوەی دەزانـرێ کـەبێ ئامـانترین رکابـەرانی بنەماڵگەرێتی و خانەدانگەرێتیم, هێندە جەختکردن لەسەر عوسمان راست نابێ. مەیلەکانی ناو رێکخستن بوون بەرێکخستنی دیکە لەژێر ئەم دەمامکە سەرناگرێت. ئەگەر ئەم شیمانەیە تاقیکرابێتەوە, هاوشێوەیەتی, پێویـستە گروپـەکان سـەبارەت بـەم بابەتـە زۆر وریـابن و دەرك بەوەبکـەن کەبەشـێوەیەکی بابـەتی بـەواتای چـی دێـت و لەپراکتیکـدا هەڵۆێـستی رەخنـەدان نیـشانبدەن. ئاوێتـەبوونێکی راسـت لەگـەڵ راسـتینەی سـەرۆکایەتی نـاوەڕۆکی سیاسـەتی کادیرانـە, بـەر لەهەمووشـتێك دەبـێ پێویستییەکانی سەربخرێن.

7 ــ دەشـێ رەخنـەکردنی مـن سـەبارەت بەبابـەتی شـەڕو ئاشـتی واتـادار بێـت. لـەژێر کاریگـەری پیلانگێـڕی یەکـسەر بانگەوازیکردنم بۆ وەستاندنی چالاکییەکان هێندە بەگوێرەی ئسوڵەکان گونجاو نـەبووە, بـەڵام بـەئامانج گرتنـی تـەواوی بنکە لەلایــەن پیلانگێــڕی و کەمینــدانانی خیانــەت, فاکتــەری یەکلاکــەرەوەبوون لــەم بڕیارەمــدا. ئەمــەیان بــا لــەولاوە بمـێنێ کەبانگەوازییەکە لەپێناو خۆم بێ, هەروەکو دەزانرێ دژیشم بەکارهێنرا. هەرچەندە بۆ ماوەیەکی درێژ بەبێ چالاکی مانەوەی بنکـە بەشـێکی سەرچاوەکەی لەمنـەوە بگـرێ, بـەڵام رەوشـی بنکـەو فەرمانـدارێتی دیاریکـەربووە. کەچـی بەهەڵەداچـوونێکی ریـشەیی بـەمجۆرە دروسـتبووە: تێڕوانینێکـی وەهـا دروسـتکراوە هـەروەکو بڵێـی هـەمووی لەئـەنجامی فـەرمانی مـن روویـداوە. هەندێ چالاکی و پراکتیك کەسەداسەد هەڵەن, لەژێر بەکارهێنانی ناوی مـن بـەڕێوەبرا. ئاشـکرایە هـەرگیز نەمخواسـتووە بـبم بەئامرازی ئەمە. لەوە بەدواوە ئەمە خاڵێکە هەرەزێدە بەرامبەری ورياو هەستیار دەبم. لەم بارەیەوە هەوڵمدا زۆر هەستیارانە رەفتاربکەم. نەك بۆ من, بەڵکو بەردەوام جەختم لەسەر ئەوەکردەوە کەپێویستە لەپێناو گەل بنکەکەمان لەڕاستینەی خۆیدا لەهەلومەرجەکانی شەڕ و ئاشتیدا بگەڕێ. پشتبەستنی گروپەکان بەم زەمینەیە دەشیا دەرکی پێبکرێت.

ئیتر پێویستە بەئاشکرا بڵێم لەگەڵ ئەم دوا بەرگرینامەیەمدا بۆچوونەکانم سەبارەت بەبابەتەکانی شەڕو ئاشتی بـەروونی لەبەرچاوانە. ئەو رەوشەم نییە کەفەرمانی شەڕو ئاشتی بدەم. خوازیاریش بم, بەڵام هەروەکو دەبینرێ رەوشەکەم لەبار نییە. بـۆ ماوەیـەکی درێـژ گـوێڕاڵیکردنی داخوازییـەکانی مـن, وەك پێویـستییەکی رێزگـرتنم بـینی. بـەڵام دەرکەوتـەروو کـە کاربەدەسـتانی دەوڵـەت واتاداریيـان نـەبینی. واتـە دێننـە ئاسـتی گووتـەی: ئەگـەر هێزیـان هـەبێت باشـەڕ بکـەن. تەنانـەت لەگونجاوترین هەلومەرجیشدا نەسەبارەت بەئاگربەستی یەکلایەنە, نەسەبارەت بەبابەتی ئاشتی ئیرادەیەك نیشاندەدەن. وەکو دیاردەبێ دەوڵەت لەپاکتاوکردن بەبڕیارە. دەیەوێت ئەمریکاش تێوەگلێنێ. دوو بژارمان لەپێشدا هەیە: یان تەسلیم بوون, یـان بـەرخۆدان. بـەگوێرەی ئـەوەی تەسـلیم نـەبوون ئـەوا بـەرخۆدان دەکـەن, لەڕەوشـێکی وەهـادا پێویـستە سـاتێك زووتـر کۆتـایی بەرەوشـی گروپـچێتی بێـنن. ئەگـەرنا ئـەوەی بەسـووربوونەوە درێـژەی پێبـدات لـەبینینی رۆڵـی ئـاژاوەگێر رزگـاری نابێـت. پێشخستنی هەمەلایەنەی تەکتیکی و ستراتیژی شەڕ مەسەلەیەکە تەواو لەژێر بەرپرسیارێتی خۆتاندایە, لەرەوشێکی وەهادان, نەك تـەنیا سوپای تورکیـا تەنانـەت گشت هێـزە سیاسـی و سـەربازییەکان هەڵسەنگێنن کەپـەلامارتان دەدەن. ئـەرکی خۆتانـە یەکتری سەبارەت بەرەهەندە هەمەلایەنەکان و خێرایی شەڕو چۆنییەتی پێشخستنی لەشار, گونـدو شـاخەکان ئاگاداربکەنـەوە.

پێویسته پێشوەخت گەل ئاگاداربکەنەوە. پێویسته داخوازی و داواکاری ئاشتی و ئاگربەست بکەن. دەبێ ناوچەکانی شەڕ دیاریبکەن و گرفتەکانی لۆژستیك چارەسەربکەن, دەبێ بزانن چۆن لەبواری چەندایەتی و چۆنایەتی بەهێز دەبن. بەهەرحاڵ تەواوی ئەم بابەتانە تەنیا گرێدراوی هەوڵی خۆتانە.

لەمە بەدواوە چاوتان لەو شێوازە نەبێت کەتاوەکو ئێستا منتان بەکاردەهێنا. بەبڕیارەوە جەختی لەسەر دەکەمەوە کە: رەوشی من لەو پێگەیەدا نییە سەبارەت بەپراکتیکتان دۆخ دەستنیشان بکات. تەواو دەبێ بەهێزی خۆیی و تەکتیك و ستراتیژەکەتان ئەنجام بەدەستبێنن. لەرەوشێکی پێچەوانەدا دەبێتە چاوەڕوانیکردنی کەرامەت لە"ئەولیا" چاخەکەشمان بەگوێرەی ئەوە نییە. گرنگە کە ببن بەهێزی شەڕو ئاشتی. دەوڵەت یاخود دەوڵەتەکان هێزی راستەقینەی شەڕتان نەبینێ هەنگاو ناهاوێژێ. فۆرمیلەی "چەندە شەڕ هێندەش ئاشتی" جێگای باسە. ئەمە تاڵە بەڵام راستییەکە. من گووتبووم باتاکە سەربازو گەریلایەکیش نەمرێ. ئەمە هەڵوێستێکی مرۆڤپەروەرانەبوو. بەڵام دەوڵەت بەهەندی وەرناگرێت, هەروەکو بڵێی ئەنجامی سەربازی بەبنەما دەگرێ, لەوانەیە شەڕێکی زۆر دژواری گەریلاییتان کۆمەك بەئاشتیش بکات.

لەم ماوەیەدا لەجیاتی کوشتن دەتوانرێ بەرگریکردن, دیلگرتن, لەجیاتی زیانی گیانی, زیانگەیاندن بەموڵك وەك بابەتی تەکتیکی بۆ ناچارکردنیان بۆ ئاشتی وەك رێبازی چالاکی دەستنیشان بکرێت. دیسان پێشوەخت دیاریکردنی ئاگربەست و دەستنیشانکردنی یاسا و رێساکانی شەڕ مرۆڤپەروەرانەترە. ئومێدەوارم لەدوواییدا دەرگای دیالۆگ بکرێتەوە.

هەروەکو دەزانرێ شەڕو ئاشتی دوو بابەتی هەرەزەحمەتن. کەس ناتوانێ نکۆڵی لەوەبکات کەسەبارەت بەهەردوو بابەتیش گەورەترین هەوڵ و کۆششمدا. ئێستاکە لەرەوشێکی وەهادانیم بەکرداریی کۆمەکی شەڕو ئاشتی بکەم. بەئەندازەی شرۆڤەکردنێکی راست سەبارەت بەسوپای تورك, ئەوا هەڵسەنگاندنی راستینەی شەڕی خۆشتان تەواو لەچوارچێوەی ئەرکتان دایە. ئەو فورساییەی کەوتووەتە سەر من سەرچاوەی خۆی لەوەوە دەگرێت کەهەردوولایەنیش تەواوی باری شەڕو ئاشتیان خستۆتە سەرمن. ئەمە رەوشێکی بێڕەحمانەیە. ئیتر جگە لەتاقیکردنەوەی حیساب وەرگرتن لەیەکتر لەرێگای هەموو شارەزاییەکتانەوە زیاتر چارەیەکی دیکە نییە. واتا "خۆتان لەگەڵ هێزەکانی دەوڵەت". لەمیانەی پاکتاوکردنی خۆبەخۆیی ناتوانن لەژێر ئەم بارە رابکەن. ماوە بەرفراوانی و شێوازی شەڕەکەتان تەواو گرێدراوی شارەزاییتانە. نەگرێدانێکی سۆزداری بەمنەوە, نەپەرچەکردار, هیچ یەکێکیان بارت سووك ناکات. دووبارەو چەند بارە جەختی لەسەر دەکەمەوە, ئەم شەڕە لەمیانەی هێزی هزرو ئیرادەی خۆتان بەرێوەدەبرێ. بەشێوەیەکی راست و لێهاتووانە هەڵوەستەبکەن. لەمیانەی پەیڕەوە خۆکوژییەکان نەخۆتان و نەکەسی دیکە تەنگەتاو مەکەن. دەبێ دەرك بەوەبکەن کە لەجێبەجێکردنی چاوەڕوانییەکانتان بۆ شیکردنەوەو ئومێدەکانی شەڕو ئاشتیتان زەحمەتی دەبینم.

وەها مەزەندەدەکەم هێشتا پەی بەوە نابەن کەپشت بەمن دەژین. واقیعی و کەم وێنە بن. لەمیانەی ئاواکردنی گروپی سووك و بێ واتا تەنیا ئامادەکاری لەناوچوونی خۆتان دەکەن. تەنیا کاتێك لەلایەن گەل, دۆست و دوژمن رێز لەسەرکەوتنەکانتان گیرا شانسی رێبەرایەتییتان بۆ دەرەخسێ. ئەوەی دیکە هەمووی جموجۆڵی فەسادە. گەر لەهەڵمەتە مێژووییەکاندا خاوەن سەرکەوتن نەبن, نزیکی بابەتەکانی رێبەرایەتی نەبنەوە. هەروەها دووبارە جەختی لەسەر دەکەمەوە: هەردوو گروپیشتان وەك گۆشت و نینۆك پێویستیتان بەیەکترە. ئەوانەی دەرك بەمەدەکەن و چارەسەری ناکەن بەئەنقەست یاخود لەخۆیەوە بکەوێتە پێگەی رێبەرایەتی, دەبێتە گەورەترین بەڵای سەر مرۆڤ. جگە لەخۆئالاندن لەو کارانەی دەتوانن بیکەن و تێیدا سەرکەوتووبن هیچ چارەیەکی دیکەتان نەماوە.

8 ـ ئەوەی لەرۆژهەڵاتی ناوینی ئەمرۆماندا پێویستییەکی مێژووییە, کرانەوەی تیۆری و پراکتیکی بزافی دیموکراتییە بەرامبەر بەنەریتی دەوڵەتی دەسپۆت. ئەم کرانەوەیە گونجاوترین پێکهاتەی بژاری سیاسی بەگوێرەی داواکارییە

سـەرەکییەکانی تـەواوی گروپـەکانی گـەل پێکـدێنێ. تێپـەڕبوونی گـەلانی ڕۆژهـەڵاتی نـاوین بـەقۆناخی شارسـتانییەتی دیموکراتییانە هاوکاتی ڕەوشی ژیۆپۆلیتیکی جیهان و قۆناخێکی چۆنایەتی زەمەنە مێژوییەکانە. بەلاوەنانی قەیران (گێژاوی) ڕۆژهـەڵاتی نـاوین لـەڕێگای دیموکراسـییەوە, دەبێتـە فاکتـەرێکی دیاریکـەری وەرچـەرخان لەسـەردەمی دەسـەڵات ــ شـەڕ بـۆ سەردەمی دیموکراتیزەبوون.

هەربۆیە دیموکراتیزەکردنی کوردستان ڕۆڵی کلیل دەبینـێ. ئـەو ڕێگایـەی لەڕۆژهـەڵاتی ناوینـدا بـەرەو دیموکراسـی دەچـێ, گرێدراوی ئەو سەرکەوتنەیە کەبژاری دیموکراسییانەی گەلی کوردستان بەرامبەر دەوڵـەتی دەسـپۆت بەدەسـتیدێنێ. لەبەرئـەم هۆیـە پـارتیبوونی دیموکراتییانـەی گـەلی کـورد لەهـەر پارچـەیەکی کوردسـتاندا بایـەخێکی زۆری هەیـە. ئـەو سـەرکەوتنەی بەدەستبهێنرێ دیموکراتیزەبوونی زنجیرە ئاسایی گەلانی ڕۆژهەڵاتی ناوین خێرا دەکات.

بابـەتێکی دیکـەی جێگـای بایـەخ سـەبارەت بەچـۆنییەتی ئـاواکردنی پـارتێکی دیموکراتییانەیـە. بێگومـان داسـەپاندنی هەڕەمەکی لەسەرەوە, لەگەڵ ناوەڕۆك و شێوەی دیموکراتیزەبوونیش ناکۆکە. کەسـێتی گروپـەکان تـەنیا بـەو شـێوازەی ئاشقی دیموکراسـی بـن و بـەردەوام پـەروەردە, ڕێکخسـتن و چـالاکی لـەناو بنکـەی جـەماوەری ئەنجامبـدەن خەسـڵەتی دیمـوکراتی بەدەستدێنن. سیستەمی دیموکراتی خـاوەنی پارادیگمایـەکی تایبـەتی ژیانـەو لەگـەڵ فەلسەفەو پـراکتیزەکردنـدا یەکپارچـەیە. هەڵبژاردن و کورسییەکان بۆ دیموکراسی واتایەکی سنووورداری هەیە. بەشێوەیەکی بنـەڕەتی لـەپێناو ئـازادی و کەرامـەتی گـەل دیموکراسـی گوزارشـت لەرەوشـی هۆشـیاری و ڕێکخـستەیی دەکـات. گوزارشـت لەرەوشـی زاڵـی گەیـشتن بەبەڕێوەبەرایـەتی و دەسەڵاتی خۆیی دەکات. پارتێکی راستەقینەو دیمـوکراتی بـەگوێرەی ئـەم پێناسـەیە بـەرفراوانترین ڕێکخـستن و چالاکی لـەناو بنکـەی جـەماوەری بـەڕێوەدەبات و دەتوانـێ خـۆی بـسەلمێنێ. وەك مێگـەل بەسـتنەوەی گـەلێك بـەئارەزووەکانی ئـەنجامێکی کولتووری دەوڵەتی دەسپۆتەو ڕەوشێکە پێویستە بەردەوام پارتی دیموکراتییانە لەرێگای تێکۆشانەوە بەرکەناری بکات.

هەر کادیرو ڕێبەرێك خۆی لەناو ڕێکخستن و چالاکی دیموکراتییانەی گەل نەسەلماندبێ نابێ شایستەی سیفەتی دیمـوکراتی نابێت. کاتێك لەچوارچێوەی ئەم پێناسەیەدا تەماشا بکەین, ئەوا دەزانین کە ئەو مەیلە گروپچێتییەی کەسەریهەڵداوە ئاگایـان لەرێبازی دیموکراسی نییـە, ئـەوەی دەیـزانن سووربوونە لەسـەر پەیوەندییـە خـۆجێیی و شـارگەرایی و هاوشـێوەکانیان. ئـەم چەمك و هەڵوێستانە پەیوەندی بەتێنەگەیشتن و ئاوێتەنەبوون لەگەڵ ڕێبەرایەتی دیموکراتییانەی کۆمەڵگا هەیە کەلەزووەوە شـیمانکردۆتەوە. زهنییـەتی خۆڵەمێشی کۆمـەڵگا و پێوانـەکانی لەژێرئەمـەدا شـاراوەیە. سەرچـاوەی خـۆی لـەوەدەگرێت کـە لەمیانەی پەروەردەو کرداردا هێزی بەلاوەنانی نیـشانناەدەن و ئیرادەیـان بـەهێز نییـە. نـەك تـەنیا لەپراکتیکـە سنووردارەکانی پـارت, زۆرجـار لـەرێبازی چـالاکی و ڕێکخـستنی پـارتی یاسـایی و کۆنگرەشـدا خـۆی نیـشاندەدات. ئـەم گۆڕەپانانـە ئـەو دەزگـا سەرەکییانەن کەلەبواری بەکۆمەڵگانەبوون و گەلەری نـەبوون خۆیـان دەدەنەدەست. بەشێوەیەکی گـشتی لـەژێر دەمامکـەکانی نهێنیبوون هەموویان لەهەڵوێستەکانی دامەزراندن لەسـەرەوە, لـەدوور وەسـتان و کـۆنترۆڵکردنی لـەژێرەوە کۆدەبنـەوە کـەوەك هەڵوێـستی دەسـەڵاتی دەوڵەتگـەرایی و پلـەداری تاقیکراوەتـەوە. تـەنیا ئـەو ناوەنـدو هێـزو نوێنـەرە چینایەتییانە بـەمجۆرە ڕەفتاردەکـەن کـەدیموکرات نـین و دەیانـەوێ دەسـەڵات و دەسـتڕۆیی و پلـەداری لەسـەر کۆمـەڵگا ئاوابکـەن. سۆسـیالیزمی بونیادنراویشی لەناودا, هەڵوێستی ڕێکخستنە هاوچەرخەکانی لەتیشکۆی دەوڵەتدا چڕبوونەتەوە لەسەر راستەڕێی ئـەم هێڵـەدا بووە.

لـەو بڕوایـەدام بـۆ بـەلاوەنانی ئـەم چـەمکە نەریتییـەی حـوکمڕانی پلەداری دەسـتڕۆیی و حزبایەتییـەی تەسـك هـەم وەك کەسـێتی, هـەم وەك ڕێکخـستن کۆششێکی مـەزنمان کـرد. بەشـێوەی پێوسـت دەرك بـەوەکراوە ئـەم ڕاوەسـتە دیموکراتییانـەی لەسـەرەتا بەشـێوەیەکی خۆخـۆیی پـەیڕەومان دەکـرد, دوای پیلانگێڕییـە گـەورە نێـو دەوڵەتییەکـە خـستمانە قۆناخێـك

کەپێکهاتەیەکی چۆنایەتی بەدەستهێناوەو زیاتر تیۆری و هۆشیارانەترە. ئەو بوێرییەی گروپەکانی دوایی نیشانیاندا ئەمە پشتڕاست دەکات. سیستەمی پاڵێوراوی و هەڵبژاردنی ئەندامەکان کەدەبووایە لەهەموو لایەکەوە لەلایەن گەل ڕێکبخرێ و لەمیانەی ئیرادەی دیموکراتییانەوە دەستنیشان بکرێت, هەوڵدراوە لەرێگای ئەو ئەرکپێدان و دامەزراندنانەوە بەڕێوەبەرێ کەدەسەلاتی پادشایەتیش تێپەڕدەکات. ئەم هەڵوێستانەی لەسەرەوە هەموو شتێك دیاردەکات تابلێی زیان بەو راوەستە دیموکراتییانەی گەل دەگەیەنێ کەبەهایەکی تایبەتی هەیە. هەڵبەتە ڕێکخستنی گەل لەم خاڵەدا زەق و بەرچاوە کەئەوانەی ئاشقی دیموکراسی نین ئاشکرا دەبن.

ئاستەمە لەرێگای ئەم چەمکەوە بەشێوازێکی دیموکراتییانە خەبات بکرێ. سەرکەوتنیشیان نابێت. رەوشی چەپەکانی تورکیا زۆر بەچاکی ئەم راستییەیان سەلماندووە, مسۆگەر پێویستە ئەم هەڵوێستانەی لەسەرەوە شتەکان یەکلایی دەکات دەستی لێبەربدرێت کەدەرهەق بەگەلی کورد پەیڕەودەکرێت. ئەو گەلەی بەڕاستی بەرەو بوون بەگەلێکی دیموکراتی سەری ڕێی گرتووە. ئەوەی لە پارتی رەنجی گەلhepەوە تاوەکو ـ پارتی گەلی دیموکراتیdehap ڕوویانداوە هۆکاری سەرەکی نەگەیشتن بەرێکخستنێکی دیموکراتییانە, پەروەردەنەکردن و پێنەگەیاندنی کادیرە دیموکراتەکان و بەدینەهاتنی گۆڕانکارییەکی مەزن کەدیموکراتییزەبوون لەگەڵ خۆی بێنێ. ئەمەرەوشێکە بەگشتی چەپ تێیدا دەژی. فاکتەری سەرەکی لەژێرئەمەدا شاراوەیە کولتوورو دەستڕۆیی پلەداری ئاماژەی پێکراوە.

پێویستە باش بزانرێ لەمیانەی دوا بەرگرینامەوە لەبواری تیۆری و پراکتیکی بزووتنەوەکەمان ئاراستەی ڕێبازێکی قووڵی دیموکراتییانەی گرتۆتەبەرو هەرسیکردووە, لەسەر ئەم بنەمایەش لەرێگای هەڵوێستێکی رەخنەدانەوە تەڤلیبوونێکی نوێ ئەنجامبدرێ. تائێستاکەش لەمیانەی پراکتیکی گروپچێتی و دەسڕۆیی و رەخنەدانی رووکەشییەوە درێژەدان بەو راستییەو خەڵەتاندن جگە لەزیان و ژێرکەوتن زیاتر هیچ ئەنجامێکی دیکەی لێناکەوێتەوە. ڕێبازی دیموکراتییزەبوونیان وەك دژەتێزی رێبازی پێنج هەزار ساڵەی کۆمەڵگای دەوڵەتگەراو پلەداری, گوزارشت لەهەڵکشانی دیموکراتییانەی گەل دەکات کەلەمیانەی تیۆرییەکی قووڵ و پراکتیکی رەسەنەوە شێوەی گرتووە. هەرچەندە ڕێکخستن لەناو رێکخستن ئاوابکرێت, مەیلی تەسکی"خۆجێیی, ناوچەگەری" پێشبخرێت, تەنانەت وەك چەتەگەرییەتیش رەفتاربکرێ, بەرامبەر بەگرێدانی گەل بەڕێبەرایەتی دیموکراتییانە لەشکست رزگاریان نابێ. لەدوا لێکدانەوەکاندا دەردەکەوێ ئەگەر نەوەکانی ئاشق بەدیموکراسی هەبێ, مەحاڵە گەلان لەژێر پەیوەندییە کۆنەکانی کۆیلایەتی و دەسەلاتە دیماگۆکەکان و دۆگماکانی شۆڕشگێڕ ــ سۆسیالیستە ساختەکان دیل بکرێن.

وەك ئەنجام, ئەو گروپچێتییانەی لەسەرەتای دەستپێکردنی بزووتنەوەی "PKK" لەلایەکەوە ئاسایی دەبینران, لەم قۆناخەی پێیگەیشتووە ئەگەر جەختی لەسەربکرێتەوەو لەگەڵ ئەو پێکهاتانە نەبێتەیەك کەناوەڕۆك و شێوەکەی ئاشکرابووە, ئەوا پاکتاوکاری ئەنجامگیردەبێ. ناتوانرێ بگووترێ مسۆگەر هەموو گروپگەرایییەك خراپە, بەڵام مەرجی ئەمە, ئاوێتەبوونە لەئاستی بەرزترو بوون بەهێزی چارەسەری و بەلاوەنانی واتا کۆنەپەرست و شێوە ڕێکخستنە دواکەوتووەکان.

لەو بڕوایەدام ئەو ڕێبازو ئایدیۆلۆژی, سیاسی و ڕێکخستنییەم باش یەکلاکردەوە کەخوازیاربووم لەکەسایەتی خۆمدا پێشیبخەم. مەبەستم لەئایدیۆلۆژیا, راستینەی زهنییەتی شۆڕشگێڕییە؛ پارادیگمای دونیاو گەردوونێکی نوێیە. لەئەنجامی ململانێ گەورەکانی باوەڕی و هزر بەگەوهەری یاساکانی هەڵسووڕانی گەردوون گەیشتن, بەشێوەیەکی سنووردار بێت لەدوا بەرگرینامەکەمدا هەوڵمدا ئەوە نیشانبدەم. لەگەڵ ئەوەی ڕێنیسانسی ئەورووپاش لەگەوهەرەکەیدا هەیە, بەڵام هەوڵەکانی تێپەڕکردنیشی جێگای باسە. لەو بڕوایەدام بەشێوەیەکی لێهاتووانە پارادیگمای پلەداری و دەوڵەتگەراییم شیکردەوە کەلەرۆژهەلاتی ناویندا سەریهەڵداو گەشەی کرد. هەوڵمدا ئەوە بخەمەڕوو کەچۆن تاکڕەوێتی زێدەڕۆیی دوای ڕێنیسانسی

ئەوروپاو ئەو کەسێتییەی تاکی تواوەی کۆمەڵگای رۆژهەڵاتی ناوین لەپێناسەیەکی راستی کۆمەڵگادا بکەم بەیەك. چەمکی هاوسەنگی تەندروستانەی نێوان تاك و کۆمەڵگا رەچاوکراوە. نەبەناوی تاکڕەوێتی دەست لەکۆمەڵگا بەردراوە, نەبەناوی کۆمەڵگاش دەستبەرداری لەکەسێتی تاك کراوە.

ئەو پێگەیشتنەی من مەوداکەیم بڕیوە لەدوو رێگاوە دەتوانرێ هاوڕێیەتی بکرێ: یان تەڤلیبوونێکی سادەو پشتبەستوو بەدڵسۆزی و باوەڕی؛ یاخود تەڤلیبوونێکی بەزانینەوە لەمیانەی هەوڵێکی بەرزی هۆشیاری لێهاتوویی ئایدیۆلۆژی و ناوەڕۆکی تیۆری. هەزاران هەڤاڵ کەلە"PKK"دا بەواتای بەهایەکی مەزن دێت, لەسەرووی هەمووشیانەوە حەقی قەرار, کەمال پیر, مەزلوم دۆغان, خەیری دورموش و مەعسوم قۆرقماز لەمیانەی ئاهەنگی هاوسەنگانەی هەردووشێواز تەڤلیبوونی خۆیان نیشانداوە. ئەم بەشداریکردنە گەوهەرییانە تادوایی ئەوانی کردووە بەخاوەنی هەڵوێستی قارەمانانە. بەرامبەر ئەمەش ئەوانەی تەڤلیبوونێکی دڵخوازو دڵسۆزو سادەیان نیشاننەداوە, نەیانتوانیوە لەسەر بنەمای هەوڵە بەرزەکانی تیۆری و ئایدیۆلۆژی تەڤلی ببن بەردەوام پەلەکوتکێیان کردووە؛ هەندێ جار بەشێوەی گروپی خۆجێیەتی(پێڕپێڕێتی) هەندێ جاریش وەکو گروپی پاکتاوکاری و مەیلی چەتەگەرێتی سەریانهەڵداوە. زەحمەتە لەگەڵ ئەوانەدا لەخاڵی هاوبەش بەیەکتر بگەین کەلەهێزی سەرەکی زهنییەتەکەم تێناگات, رێزی ناگرێت, بەشێوەیەکی سادەو پەرفۆرمانسێکی بەرزەوە تەڤلیبوون"بەشداریکردن"ێکی تیۆری ئەنجام نادات, لێرەئەوەی پێویستە بەشداریبکرێت, خاوەنداریێتیکردنی زهنییەتی باڵایە. ئەگەرنا خەڵاتکردنی زهنییەتی دواکەوتوو رێگا لەپێش لادان دەکاتەوە.

دووەمین خاڵ کەپێویستە دەرکی پێبکرێ ئەوەیە: رێبازی سیاسیم لەراوەستەی سروشتی دیموکراتییانەوە, کرانەوەیەکی مەزنی بەرەو دیموکراتیزەبوونێکی هۆشیارو بەچالاکی بەدەستهێناوەو ئاوێتەبوونی لەگەڵ گەل ئەنجامداوە. بەبایەخەوە دەزانرێ, بەدەزگابوونی سەرۆکایەتی لە"PKK"دا لەمنەوە نوێنەرایەتی دەکرێ, لەپێکهاتەکانی رزگاری نیشتمانی و سۆسیالیزمی بونیادنراو رزگاری بووەو گرنگی بەمەیلەکانی ژیانی بۆرژوا نادات. هەم لەبواری تیۆری هەم پراکتیکی رێبازێکی سیاسی یەکسان و ئازادی و دیموکراسییەت لەراستینەی کوردستان سەرکەوتووە کەنەبەشێوەی تەسلیمبوونەو نەلەسەر بنەمای میللیگەراییە. ئەوەی لەبنکەی کادیرانی "PKK"دا چاوەڕوانی دەکرێ هەرسکردنی ئەم رێبازەو بەجەماوەریی کردنییەتی. بەبێ تێگەیشتنی تەواو, نیشاننەدانی کۆششێکی مەزن لەپێناویدا, ئەو ئسلوبە سیاسییەی پەیڕەوبکەن, زوو یان درەنگ بەشێوەی پاکتاوکاری دژی خاوەنەکانی دەبێتەوە. سیاسەت هونەرێکە لەئاستی بەرزدا پێویستی بەوریابوون و رەوشت هەیە. لاوازی سەرەکی کادیران لەو بارەیەوە سووربوونی بەردەوامیانە لەسەر هەڵوێستەکانی هەرەمەکی بوون, دوور لەهەستیاربوون و بێبەشبوونی لەهەڵوەستە دینامیکییەکان. ئەو ئەنجامەی لەرێگای ئەم شێوازەوە پێیدەگەیت شکستێکی پێشوەختە؛ بوونە بەئامرازی پاکتاوکاری و پێڕپێڕێتی. کاتێك ئەمە رەچاوبکرێت سیاسەت بۆشایی پەسند ناکات, ژیانێکی تێرو پڕ لەکردار مەرجی سەرکەوتنە.

هەروەکو دەزانرێ لەتەمەنی حەوت ساڵانەوە ژیانێکی رێکخراوو پڕ لەچالاکیم بەبنەماگرتووە. هەڵبەتە رێکخراوبوون پێویستی بەچالاکییە, چالاکیش پێویستی بەرێکخراوبوونە. لایەنی زاڵی ئەمە لەرووخێنەری زیاتر ئاواکردنە. بونیادنان و بەرهەمهێنان مەرجە. زۆر کەم کەوتووینەتە ناو هەوڵەکانی رووخان. تەنیا رووخاندنی ئەو پێکهاتانە گونجاو بینراوە کەرێگای پێشکەوتنە گرنگەکانیان بەربەستکردووە. کەسایەتی چالاکییەك (کردەوەیەك) جێگای باسە کەهەموو جۆرێکی دەستبەسەراگرتن, زەوتکردن و رووخان مەحکوم دەکات. چەمکی هەڤاڵێتیم بەردەوام بەئاراستەی ئامانجی کارەرەسەنەکان بووە. هەرگیز پەیوەندیم لەگەڵ ئەو مرۆڤانە نەبەستووە کەخۆی دەخەڵەتێنێ, رادەبوێرێ و بەدوای بەدەستهێنانی قازانج کەوتووە. پێویستە بەشێوەیەکی تایبەت ئەم لایەنانەی راستینەی سەرۆکایەتی بزانرێ کەمن نوێنەرایەتیم کردووەو بەدوایدا

بچن. لەرەوشێکی پێچەوانەدا ئاستەمە لەرێبەرایەتی منـدا باسـی یـەکێتی سیاسـی و ژیـانی کـرداری (چـالاکی) بکـرێ, ئەوانـەی ژیانێکی چالاکی ئـەرێنی (پـۆزەتیف) نیـشاننەدەن کەبـەردەوام لایـەنی رێکخراوبـوون (رێکخـستە)یـی لەپێـشە, بینـینی رۆڵێکـی سەرکەوتووانە لەدەزگای رێبەرایەتیدا نزیك بەمەحاڵ بوونە.

لەئەرك زیاتر, پێویستە رێکخراوبوون و چالاکی وەك دۆخێکی ژیان دەرکـی پێبکـرێ. چـۆن بـەبێ ئـاوو هـەوا نابێـت, دەبـێ بزانرێ کە ژیان بەبێ رێکخراوبوون و چالاکی نابێت و بەواتای راستینەی رێبەرایەتی "سەرۆکایەتی"دێت. ئەگەرنا رێکخستن لـەناو رێکخـستن, چـالاکی سـەربەخۆی رووخێنـەرو بێواتـا و بێئامـانج بـەردەوام دەبێتـە بـەلاّ. رێکخـستنێکی لێهاتووانـەو بەرجەستەکردنی بەگوێرەی ناوەڕۆکی رێبازی سیاسی و ئایدیۆلۆژی و ئاوێتەکردنی لەگەڵ چالاکییەکی بەئامانج و بەرهەمـدار تاکەجۆری وابەستەبوونە. ئەوەی دەتوانێ ئەنجامگیری بکات ئـەو هەڵوێـستەیە کەهەوڵـە مێژووییـەکانی بـەفیڕۆ نـادات و هـەر خشتێك بۆ بەرزکردنەوەی زیاتری تەلارەکە هەڵـدەگرێ. جگـە لەبەرزکردنـەوەی چـەمکی رێکخراوەیـی و چـالاکی رێکخـستن ــ تێکۆشانی چەکداریشی لەناودا ـ بۆ ئەم پایەیە لەلایەن بنکەوە دەرفەت و شانسێکی دیکەی سەرکەوتن نییە.

هەڵوێـستی ئـەخلاقی لای رێبەرایـەتی "PKK" کـە لەسـەربنەمای رێبـازی ئایـدیۆلۆژی, سیاسـی و رێکخـستنی پێکهـاتووە, لەمیانەی کۆمەڵگابوونی نوێوە, لەولاوەی یاساو رێساکان گوزارشت لەگرێدانێکی بەحەزو دڵگەرمی دەکات. ئەو بەکۆمەڵگابوونـە نوێیە وەك شێوەی لەدایکبوونی ژیان تاوتوێ دەکات. ژیان بەکۆمەڵگابوونە نوێیەکەمانە. لێگەڕینەکانی دەرەوەی ئەمە بۆ ژیان و بۆشاییەکانی خۆدزینەوە, بەواتای شکست دێ. لەژیانێکی باوەڕمەندانە زیاتر, پێـشەنگی و لێهاتوویی ژیانێـك کەزانـستیبوون بەبنەما دەگرێ و ئـازادی سیاسی وەك هەوڵـەکانی داهێنـانی نـوێ دەبینـێ؛ باوەڕمەنـدێتی هاوچـەرخە. ئەوانـەی ئـەم هێـزەی ئەخلاق نیشاننەدەن هیچ هەوڵێکی لەتووشبوونی لادان رزگاری نابێت. ژیانی ئەخلاقی لەناوەڕۆکی خۆیـدا بـەردەوام گوزارشت لەنیشاندانی هێزی بەشداریکردنی شـێوازی پەیـدابوونی کۆمـەڵگا دەکـات لەمیانـەی زهنییـەت و ئـیرادەی ئـازادەوە. بەهاگـەورە راستەقینەکانی "PKK" لەلایەن ئەو کەسانەوە بەدیهاتووە کەخاوەنی ئـەم راوەسـتە ئەخلاقییـەن. لەراسـتیدا ئـەوەی لەسـەر هێڵی "PKK" بخوازێ ببێ بەخاوەنی رێبازێکی ژیان, دەبێ ئەم هێزە ئەخلاقییە نیشانبدات.

بـەکورتی ئـەم پێناسـەیەی سـەرۆکایەتی کەناچاربووم لەکەسـایەتی خۆمـدا نوێنەرایـەتی بکـەم, هـەموو کەسـێك ئاراسـتەی رەچاوکردنەوەی بەشداریکردنی خۆی دەکات و نیشانی دەدات کەچۆن سەرلەنوێ لەگەڵیدا ئاوێتەببێ. رێبەرایـەتی ئـەم رێبـازە تەواوی گەردوون, هەبوونە مرۆییەکان, راستینەی کۆمەڵگامان و ئازادی و دیموکراتی گەل لەهەناوی خۆی دەگرێت. هەرتـەنیا نەتەوەیی نییە, بەڵکو گەردوونیشە. ئەگەر کەموکوڕی و هەڵـەی هـەبێت پێویـستە لـەم توێژانـەدا لێیبگـەڕێی. ئەگـەرنا لـەژێر سێبەرەکەیدا بژیت و مەزەندە بکەی لەمیانەی ئاواکردنی دونیایەکی هەرزانی تاکڕەوێتی و کۆیلەکردن دەتوانێ خۆی بـژیێنێ, غەفڵەت و تەنانەت نامۆییشە. بەرگرینامەکەم تەواوی خەسڵەتەکانی ئەم رێبەرایەتییە نیشاندەدات کەبەدیهاتوون. ئەو ئەرکـە لەپێشینەیەی دەکەوێتە سەرشانی ئەوانەی سەرنجیان رادەکێشێ و پێیەوە پەیوەستدار دەبـن, تێگەیـشتنێکی سـەرکەوتووانەیە. ئەگەر هەندێ خاڵی ناتەواوو هەڵەبن, نیشاندان و تەواوکردنیان پێویستییەکی هەڤاڵێتییە. لەرووخساردا بـەمجۆرە رەفتاربکات و هەروەکو بڵێی بەشداردەبێت و لەکرداریشدا رەوشێکی دیکـەی هـەبێت, بـەگوێرەی پەنـدی پێـشینان"مونافیقێتییـە". دەشـێ راستینەی سەرۆکایەتیم پەسند نەکرێ. لەم حاڵـەدا جیابوونـەوە لـەرێگای بەیاننامەیـەکی گونجاودا مافێکە. لەلایەکەوە بڵێین تێگەیشتم و تـەڤلی نـەبێ یـاخود بڵێـی تـەڤلیبووم و پێویـستییەکانی جێبـەجێ نـەکرێت, گوزارشـت لـەژیانێکی گەنـدەڵ و بـێ بەرپرسیارێتی دەکات کەئەمەش بێواتایەو نابێ هەمیشەیی بێت.

هەرگیز شێوازی سەرۆکایەتیم خۆسەپاندن نییە. لەرێگای باوەڕییـەکی مـەزن و بلیمەتییـەوە تێرخـۆراك دەکـرێ. ئەوانـەی لەم بوارەدا بێ هێزن پێویستە دووربکەونەوە. ئەو تاکانـەی سـەردەمەکەمان نەخۆشـی خـستووە, نـاتوانن تـەڤلی ئـەم شـێوازەی

سەرۆکایەتی ببن. ئەگەر بەشداریش بکەن ئەنجام بەدەستناهێنن. ئەنجامنەدانی بەشداربوونێك بەگوێرەی ئەو پێناسەیەی لەسەرەتاوە سەرلەنوێ بۆ راستینەی سەرۆکایەتیم ئەنجامدا, رۆڵ لەدروستکردنی بناخەکانی گروپچێتی دواییدا دەبینێ. ئەگەر پەیوەندی و رێز بەرامبەر ئێمە هەبێ, بەراستی لەکاروانێکی هاوبەشی ئایدیۆلۆژی, سیاسی و رێکخستنی بەبانگەشەو بەبڕیار بن و بخوازن ببنە خاوەنی چالاکی. نەك من تەڤلی ئەوان بم پێویستە ئەوان تەڤلی من بن. زیندوویی یان مردوویی جەستەم بۆ ئەمە یەکلاکەرەوە نییە. ئەو واتاو ئیرادەو ئەخلاقە پێویستە کەپێیگەیشتووین. ئەمە تەنیا تایبەت بەمن نییە, بەڵکو ئەوەی لەمندا گوزارشت دەکرێ راستینەی تەواوی گەردوون, مرۆڤایەتی و کۆمەڵگاکەمانە. پشتئەستوور بەوە سەرلەنوێ بونیادنانەوەی گەلەکەمانە لەناو دیموکراتی, یەکسانی و ئازادیدا.

لەسەر بنەمای بیرەوەری ئەوانەی بەردەوام لەبەرامبەریان دەهەژێین, لەسەرووی هەموویانەوە شەهیدەکانمان, گەلە ستەمدیدەو چەوساوەکەمان و تەواوی بەها رەسەنەکان, لەسەرووی هەمووشیانەوە چەمکی برایەتی و مرۆڤایەتیمان, بانگەوازی دەکەم لەسەر بنەمای ئەو رێبازەمان ببنەیەك کەرێگا لەپێش بەرهەمداری هەڤالان دەکاتەوە, جگەلەسەرکەوتن دەرفەت بەکاروانێکی دیکەی ژیان نەدەن. سڵاوو رێز بۆ ئەوانەیە کەلەژێر ئاڵای ئەم بەهارەسەنانەدا کۆبوونەتەوە.

هەروەکو بینرا لەسەرەوە جەخت لەسەر گرنگی رەخنە ــ رەخنەدانێکی دڵسۆزو هاوسەنگانە کرایەوە, تەنیا لەسەر ئەم بنەمایە دەتوانرێ "PKK"یی راستەقینە ئاوابکرێ. هەڵوێستم سەبارەت بەم بابەتە دەزانرێ. سەرلەنوێ ئاواکردنەوەی "PKK" راستترین هەڵوێست بوو. بەلاوەنانی ئەو هەڵوێستانەی "PKK" لەپەلوپۆدەخات و نوێی ناکاتەوە, لەبنەڕەتدا بەواتای سەرلەنوێ لەدایکبوون دێت. قۆناخە مێژووییەکان بەواتای ئەرکە مێژووییەکان دێت. ئەوانەی پێویستییەکانی جێبەجێبکەن و مافی خۆی پێبدەن بەردەوام لەدەفتەری کەرامەتی گەلەکەیان و مرۆڤایەتی, ئەو شوێنە بەدەستدێنن کەمافی خۆیانە.

راست دەرککردن بەدوا قۆناخی بەسەرهاتی ژیانم بایەخدارە. بەشێوەیەکی گشتی شرۆڤەنەکردنی ژیانی من بەشێوەکی راست, رێگا لەپێش ئەوەدەکاتەوە هەڤالان هەڵەی گەورەبکەن و دەرفەتەکان نەقۆزنەوەو بەفیرۆی بدەن. بەهایەکەی چی بێت, پێویستە ئەو رەوشە رووکەشیانە دەستی لێبەربدرێت. چونکە هیچ کۆمەکێك بەتاك ناکات. دووبارە هەڵوێستی هەڤاڵ کەمال پیرتان دێنمەوە یاد, بەتایبەتی بەرجەستە کردنی بیرەوەرییەکانی هەڤاڵ کەمال پیر یەکەمین ئەرکی ئەم هەڤالانەیە کەلەزیندان ئازادبوون. هەڵبەتە ئەمە وەك رەمزو سیمبۆڵی تەواوی هەڤالانی دیکەش دەبینرێ. بەهەزاران بەهای رەسەنی بەمجۆرە هەیە. ئەوانەی لەدەیان یەك شایستەیان بن هیچ ئەرکێك نییە هێزو توانایان بەسەریدا نەشکێ. ئەو هەڤالانەی لەکەش و زەمینەیەکی ئازاددان جگەلەسەرکەوتنی واتادار هیچ شتێکی دیکە رزگاریان ناکات. تەواو کاتی بەمەزنی بیرکردنەوەو نیشاندانی هەڵوێستی رەسەن و بەدەستهێنانی سەرکەوتنی ئەنجامگیرە.

هەروەکو دەزانن هاوشێوەی ئامادەکردنی قۆناخی 15 ی ئاب هەوڵێکیشم بۆ ئامادەکردنی ئاشتی دا. بەلانی کەم هێندەی شەڕ, ئاشتیش پێویستی بەتوانستی تیۆری و هێزی خۆڕاگری هەیە. مسۆگەر خەباتێك نییە بەچاوی سووك تەماشای بکرێ. زەحمەتییەکانی لەشەڕ زیاترە. هێندەی بزووتنەوەکەمان گرنگییەکی مەزنم بەهەڵوێستی هاوسەنگانە بەرامبەر دەوڵەتیش دا. بەهەرحاڵ دوای رووداوەکەی سوریا وانەو ئەزموون وەردەگرن. ئەو پەیوەندییانەی هەناسە بەهەناسەو وردەکاری بیرکۆڵینەوە ئاوامانکرد گەیشتە چ رەوشێك ! دەتوانرێ هەمان شت بۆ خەباتی گۆڕەپانی ئەوروپاش بگووترێ. تەنانەت هەمان شت بۆ کۆششەکانی ئاشتی و دیموکراتییانەی تورکیاش لەجێگەی خۆیدایە. نیشاندانی هەڵوێستێك هەروەکو بڵێی شکست قەدەرێکە لەراستیدا ئەنجامێکی کەسایەتییە کۆنە نەخۆشەکانە. کاتێك دەستمانپێکرد لەکیلۆمەترو پێوانەی سفردا بووین, لەناوەڕاستی ماراسۆنێکی نیوە سەرکەوتوودا ئاڵای ماراسۆنمان بەئێوەدا. ئەو وەڵامەی داتانەوە جگە لە"پێیەکانمان لەیەکتر ئاڵا و

کەوتین"هیچ واتایەکی دیکە نابەخشێ. مەسەلەکە ئەوە نییە ژیانێکی پڕ لەخەم و پەژارە بەسەرببەن. خەمی مرۆڤە بێ ئاگاکان هیچ واتایەکی نییە. ئەوەی گرنگە سەرکەوتنە رەسەنەکانی ژیانی پڕ لەخەم و پەژارەیە. ئەوەی شایستەی ئێوەیە, مسۆگەر رێگایەك بدۆزنەوە, بەرامبەرەکەی رەنج و ماق خۆتان لەرکابەرەکانتان, دۆستان و تەنانەت هەڤاڵەکانیشتان بسەننەوە. ئەو هەڵوێستەی شایستەی ئێوەیەو لێتان چاوەڕوانی دەکرێ, لەکەشی ئەفسووناوی من رزگارتان بێ و پێهەلگرتنێکی سەرکەوتووانە ئەنجامبدەن.

پێویستە بەئاشکرایی ئاماژەی پێبکەم کە لەگونجاوترین هەلومەرجدا کاتێك بەبڕواو متمانەیەکی بێسنوور پشتگیری هەوڵەکانی ئاشتیتان کرد کەبەرامبەر کۆماری تورکیا پێشمخستبوو هەڵوێستێکی هەڤاڵێتی بوو. بەڵام ئەو هەلومەرجانەی تێیدا دەژین, کاتێك دەوڵەت ئەو هەنگاوە مێژووییەی نەهاوێشت کەبەگوێرەی من دەبووایە بیهاوێشتایە, ئەمە بەواتای زیانێکی گەورەدێت. لە 11ی ئەیلوولەوە دەوڵەت بەبێ دەنگی رەفتاردەکات. مەزەندە دەکەم گۆڕانکاری و پێشکەوتنەکانی باشووری کوردستان کاریگەری زۆری کرد. تائێستاکەش نازانرێ کۆتاییەکەی چۆن دەبێ. لەو سیاسەتە دانابڕێ کەلەرێگای ئەمریکاوە هەمووشتێك چارەسەربکات. لەئاستێکی سەرسوڕهێنەردا گرێدان بەوڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا هەیە. لەساڵانی 1950 کانەوە هەموو شتێکی لەرێگای ئەمریکاوە بەڕێوەبردووە. ئەمریکا گڵۆپی سەوزی داگیرساندووە, تاریکترین فاشیزم پەیرەوکراوە. تائێستاکەش گۆڕەپانی رەنگی سەوز جێگای بڕیاری گرتۆتەوەو سیستەمێك ئاوا دەکرێ کەدیارنییە چییە. ئەمە راستییەکی دەستلێبەرنەدراوە کەتورکیا بەرەو هاوسەنگی نوێ دەچێ. بەبێ چارەسەرکردنی کێشەی کورد, ئاواکردنی ئەم هاوسەنگییانە بەگوێرەی بەرژەوەندی خۆی, زۆر لەرەوشی دوای جەنگی جیهانی زەحمەتترە. تەرخانکردنی گشت هێزو توانای بۆ "تیرۆریست لە قەڵەمدانی PKK", هەروەك سیاسەتەکانی سەبارەت بەباشووری کوردستان, ئەگەری لەپێش ئەوەیە ئەنجامێکی پێچەوانەی لێبکەوێتەوە. هەروەکو دەزانن کاتێك بەسووربوونەوە جەختمان لەسەرئەوە کردەوە کە رێگاچارەی دیموکراتییانەی کێشەی کورد تاکەرێگای دەرکەوتنێکی بەهێزی تورکیایەو لەناو قەیران گێژاوی رۆژهەڵاتی ناوین یان وەکو لاوازیمان بینرا, یاخود وەك هەڵوێستێکی تەکتیکی شرۆڤەکرا. پشتیان بەپارچەبوونی "PKK"و هێزەکانی ئەمریکا بەست. چەندەی دەکرێ چەمکی پیرۆزبینینی رێگای سەربازی دەستی لێبەرنادرێ. نازانم چۆن لەگەڵ ئەمریکاوە هێرشیان دەکەنە سەر. دەزانرێ چۆن پەلاماریان دام, بەهەرحاڵ ئێستاش ئەنجامی پێویستی لێوەردەگرن. من نالێم پەیوەندیتان لەگەڵ ئەمریکانەبێ. بەڵام ئەوەش ئاشکرابووە کەئەمجۆرە پەیوەندییەش بێواتایە کەکراوەتە موڵکی عوسمان. شیمانەیە دوای کۆنگرە بەیەك دەنگ, لەمیانەی بەبڕیاربوونی پێویست, بەیەکەوە لەسەر بنەمای بەبیرهێنانەوەی بەرپرسیارێتییەکانتان پەیوەندی ببەستنەوە. کۆماری تورکیا ئەم رێگایە هەڵدەبژێرێ.

تەواو لەم خاڵەدا دەخوازم هاوبەشی رەوشی خۆمتان لەگەڵدا بکەم. بەداخەوە پێویستە سەرەتا بڵێم؛ ئەگەر بەمجۆرە بەردەوام بێت, لەقۆناخی پێشماندا شەڕێك چاوەڕوانتان دەکات کەچەندین جار قۆناخی دوای 15ی ئاب تێپەڕدەکات. بۆ بەربەستکردنی هەستیارێتی و وریابوونی من تێرناکات. هیچ رۆڵێك لەمن ناخوازێ. لەوانەیە پیلانی شەڕێك لەئارادابێ کەدەیەوێت تەختتان بکات. واتا دەشێ دەوڵەت خوازیاری سەپاندنی شەڕبێ, دۆخی دەسەڵاتی پارتی دادو گەشەپێدان"akp" لە هی حکومەتەکەی تانسۆ چیلەر باشتر نییە. خراپترین بێ هەستی و ساردو سڕی نیشاندەدات. سەرۆك وەزیران دەڵێ"ئەگەر خۆتان بەکورد بەناو نەکەن, کێشەی کورد نامێنێ" و ئاژاوەکانی سێرت لەوجۆرە نییە کەپەسند بکرێ. تەنانەت ئەو شتانەی پارتی بزووتنەوەی نەتەوەپەرستیmhpنەیکردبوو ئەوان ئەنجامیاندا. شایستەی لێپرسینەوەیە کەلەرێگای بەکارهێنانی چەند کوردێکی میلیگەرایی سەرەتایی خیانەتکار دەیانەوێت چی بکەن؟!.

ئەگەر بەشێوەیەکی ئاشکرا هەنگاوێکی هاوسەنگی ئاشتی و دیموکراتیانە نەهاوێژرێ، ئەوا شەڕێکی بەرفراوان چاوەڕوانیتان دەکات. مەزەندە دەکەم هەموو لێکدانەوەکان لەسەر پاکتاوکردنی ئێوەیە. سەرەڕای ئەوەی لەرێگای نامەو پەیامەکانمەوە ئاگادارییان دەکەمەوە، بەڵام هیچ جددی وەریناگرن. لەراستیدا هەموو توانای خۆم خستەگەڕو لەمیانەی ئەم بەرگرینامەیە لەپێناو رێبازی یەکپارچەیی و ئاشتی و دیموکراتییانە پێشکەشم کرد کەسوودمەندە. نەك تەنیا بۆ ئێوە بەڵکو پێشکەشی بەرپرسیاران و کاربەدەستانی دەوڵەتیشم کردووە. لەبەرئەوە نییە گوایا ماندووبووم و لەپەلوپۆ کەوتووم، لەبەرئەوەی بێواتایەو ئاشکرایە پێویستە جارێکی دیکە حیساب لەیەکتر وەربگرن. واتا ئیتر دەبێ لایەنەکان بیر لەبەرپرسیارێتی من نەکەنەوە؛ ئەمە زۆر شرکەرە. ئەگەر خاوەن ئیرادەیەکی تۆکمە نەبوومایە، هەمووجۆرە هاندان و وروژاندنێکم دەکرد. نەك لەبەرئەوەی ترسام، بەڵکو بەهۆی نەبوونی تێگەیشتن بۆئەوە ئارامم گرت کەگۆڕانکارییەکان بیانهێنێتەوە رێ. من یەکێکم کەهەڵوێستی فیدائیيانە (گیانبازی) زۆر واتادار نابینم، بەڵام ئەو خاڵەی پێیگەیشتووین جموجوڵکردنی لەژێر مەترسی و هەڕەشەکانی مەرگ واتای نەماوە. ئەوەی گرنگە چەمکێکی راستی ئەرك و بەرپرسیارێتییە. بچووکترین دوو دڵی و دڵەڕاوکێم بەرامبەر مردن نییە. ئەگەر مەرگ لەکات و زەمەنی خۆیدا نەبێت تاڵە. ئەو مەرگەی لەکاتی خۆیدا بێت بەهادارە. ئەمە بەوواتایە نالێم کەبۆ فیدائیبوون ئامادەم. چەندین ساختەکار مەزەندەی ئەوەیان کرد کە من ناتوانم چەند ساڵێك خۆڕاگری و بەرخۆدان بکەم. هەندێ ناوەند لەپێناو بەرژەوەندیپەرستی سیاسی ماوەیەکی درێژ چاوەڕوانی چارەنووس و کۆتایی منیان دەکرد. کێ دەزانێ رەنگە دەوڵەتیش هەوڵیداوە تاقیمبکاتەوە ئاخۆ دەکەومە چ رەوشێکەوە. سکرتێری پێشووی "دەستەی ئاسایشی نەتەوەیی MGM" هەڵسەنگاندنێکی بەمشێوەیەی کرد: سیستەمێکی لەسەر پەیڕەودەکەین کەقەرەبوو ناکرێتەوە، نەك تەنیا جارێك بەڵکو رۆژانە دەیکوژین. بەڵام خۆڕاگربووم، بەرگەم گرت. پێویست بکات شەش ساڵی دیکەش بەرخۆدان دەکەم. بەڵام ئەوە هێندە گرنگ نییە. خۆڕاگرییەکی باش ئەنجامدراوە. نەك تەنیا لەبواری کات، بەڵکو سەبارەت بەواتاو ناوەڕۆکیش خۆڕاگرییەکی باشە. من یەکێکم بەشێوەیەکی نائاسایی دەزانم چۆن بەرپرسانە رەفتاربکەم. دیسان شتێکم بکەوێتە سەرشان ئامادەم. بەڵام بەڕاستیش لەمەزیاتر نابێ.

دەمەوێ سەبارەت بەبڕوایەك هاوبەشیتان لەگەڵدا بکەم کەلەلای من دەرهەق بەئێوە پێشکەوتووە. لەسیاسەتی خۆم سەبارەت بەکادیران، گرنگی لەپێشینەم بەتەمەندرێژی و ژیانی ئێوەدا، بڕوایەکی زۆرم بەوەکرد کەئەو هەلومەرجانەی دەکەوێتە پێشتان ئێوە فێردەکات. هەروەکو دەزانن ئەم بڕوایەم واقیعی دەرنەکەوت. زێدەڕۆیی لەهەڵوێستی بێ بەرپرسیارێتی کرا. نەتوانیتان من پەیڕەو بکەن، نەخۆتان. بەردەوام رۆڵی من لەوەدا دیاریکەر بوو. تەمەنی زۆربەتان تێپەڕی کردووە. بەگوێرەی من ئەو توانستەی خۆتان لەژیاندا پەیڕەوو بەرجەستەنەکرد کەخاوەنداریێتی دەکەن. پێویستە هۆکارەکەی لەخۆتان بپرسن. هەروەها یارمەتی لەسنووربەدەری من بۆ ئێوەو پێشکەشکردنی بەهایەکی زۆر بەئامادەکراوی رۆڵێکی گەورەی هەبوو. بەڵام هەڕەشەو مەترسی لێرەدایە، ئێوە هەم زۆر بەئاسانی لەهۆش خۆتان دەچن، هەم چەندین بەها لەسەرووی هەمووشیانەوە لاوان و هەڤاڵانی تەنیشتتان رووبەڕووی فڕکردن، گەندەڵبوون و بێبەرهەمی هێشتەوە. بەشێوەیەکی شایستە خاوەنداری نەکردنتان لەو هەوڵ و کۆششانەی لەپێناو ژیان دراوە بەردەوام رق و تووڕەیی لای من دروستکردووە. بۆئەوەی رێگری لەژیان و مردنی هەزارانتان بکەین، بێگومان لەسەر رێگای ژیانی ئازادو هاوچەرخ بۆ ئێوەو گەل خوازیار بووم دیسپلینێکی پۆڵایین و شکۆدار پەیڕەوبکەم. ئەمە پێویست بوو. بەڵام پەرچەکردارتان هێندە موحافەزەکار و کۆنەپەرستانە بووە لەروونکردنەوەیدا زەحمەتی دەبینم.

لەراستیدا چاوەڕوانی یەکێتییەکی ئایدیۆلۆژی و سیاسی چوارچوار نەبووم. زۆر چاوەڕوانی ئەوەم کرد ببن بەخاوەنی پراکتیکێك کەهیچ نەبێ کەرامەت رزگار دەکات و دەیپارێزێ. سەرەتا ئەوانەی ئاستی سەرکردایەتی بوون، باش دەزانن چۆن

کاردانەوەیەکتان نیشاندا. لاوانیش نەیانتوانی وەك ئەو بەڵێنەی دابوویان بژین و سەرکەوتن بەدەستبێنن. خۆشتان دەزانن ئەم رەوشەبوو منی خستەدۆخێکی بێ کاریگەرەوە. هەرچۆن هەستم بەوەکرد دەبووایە بەرەو گۆڕەپانی مەیدانی شاخ بێم. ئەگەر بمزانیبایە بەم شێوەیە دەردەکەون, مسۆگەر لەسەرەتای 1980کان بەر لەهەرکەسێك من لەوڵات دەبووم. بەتایبەتیش سەرەتای 1990کان, راستییەکان تاوەکو رادەیەکی مەزن ئاشکرابوون. دەبووایە ئەوکاتەبێم. لەم قۆناخەدا نەهاتنم بۆ وڵات وەك زیانێکی گەورە هەڵدەسەنگێنم. بەڵام هۆکاری تەواوی ئەمانە پاراستن و هەمیشەییکردنی ئێوەیە کەوەك هەڤاڵ دەستنیشانم کردبوون. ئیتر وەك جاران رەخساندنی دەرفەتی ژیان بۆ ئێوەو پشت تێکردن لەسیستەمدا واتای نییە. بەراستی ئەگەر خاوەنی چەمکێکی کەرامەتی زهنییەتی کەمال پیرو هەڤاڵەکانین, ئەوا لەمیانەی ئەزموونە مەزن و کەڵەکەبووەکەتان و هێزی تێگەیشتن ئازادن لەلێپرسینەوەی مێژوویی بەرامبەر ئەو توخم و پێکهاتانەی بێچارەیی, کەسیستەم و نەزانییەکی گەورە دەسەپێنن. ئەمە هەم مافی خۆتانە, هەم ئەرك. پێویستە بەشێوەیەکی دوولایەنەو بەرامبەر مافەکانمان حەڵاڵ بکەین. بەڵام دیسان ئەوەی لەشەڕو ئاشتیدا بنەڕەتییە بەدەستهێنانی مافی ژیانی ئازادە. نابێ سیاسەتێکی بێ واتای " بمرەو بکوژە"مان هەبێت؛ تەنیا لەپێناو ئەرکە مێژووییەکاندا دەشێ مردن و کوشتن واتایەکی هەبێت. هەروەکو هەڤاڵ کەمال پیر گووتوویەتی تەنانەت ئەم شێوەیەی مردن و کوشتن لەبەرئەوەیە کەژیانێکی شەرەفمەندانەتان خۆشدەوێ و دەخوازن شایستەی بن.

لەوانەیە هەندێکتان جەنگاوەری مەردو ئازادبن, ئەوانم هێورکردەوە. لەوانەیە هەندێکتان زۆر بەسانایی بمردنایە, ئەمانەشم بەربەستکرد. ئەو هەوڵانەشم بەربەستکرد کەهیچ شانسی سەرکەوتنی نەبوو. گەلێك شتی خوازیاری ئەنجامدانی بووم ئێوە بەربەستتان کرد. لەئاکامدا ئەو کارانە سەرنەخران کەشایستەی من و ئێوەیە. سەری زۆربەتان سپی بوو, خاوەنی ئەزموونی گەورەن. بەگوێرەی من, بیکەن بەمەسەلەیەکی گەورەی کەرامەت, دەرفەتی سەرکەوتنی گەورەتان هەیە. بەلانی کەم دەتوانن مەترسی پەنابەرێتی بپچڕێنن و بەلاوەی بنێن. بەهەرحاڵ دوای ئەو شەهادەتانەی کەبەدەیان هەزاری تێپەڕکرد, دەستی لێبەرنادەن و ناڕەسەنێتی ناکەن. تەنانەت ئەگەر منیش داواتان لێبکەم, پێویستە نەفرین لەهەموجۆرە ناڕەسەنێتییەك بکەن, و ئەگەر پارچەیەکیش بێت لەسەر داوای ژیانێکی ئازاد لەنیشتمان سووردەبن. ئەمجۆرە بڕیارانە, تەنانەت ئەگەر منیش بم, بەداسەپاندنەکانی دەرەوە نابێ. بەڵکو بەعەزیمەت و ئیرادەی ئازادانەی خۆتان دەبێ. لەبەرئەوەی مەزەندەی ئەوەمکرد, بۆیە بەبێ دوودڵی لەبەرگرینامەکەمدا بۆ تەواوی کوردستان فۆرمیلەی "دەوڵەت + دیموکراسی"م پێشخست. لە 15ی ئاب دەمانگوت دەوڵەتەکان (دەسەڵاتدارانی سەر کوردستان) نەمێنن, ئەمە هەڵوێستێکی واقیعی و بەگوێرەی ناوەڕۆکمان نەبووە, تەنانەت دەوڵەتەکانی فەتحکاریش بەلاوە بنرایە, دەوڵەتی کوردی ستەمکار جێگای دەگرتەوە, دیسان پێویستی بەفۆرمیلەی "دەوڵەت + دیموکراسی" دەبوو. هەروەکو چۆن دەڵێن دەوڵەت ئایینی نییە, من باوەڕناکەم نەتەوەیشی هەبێت. دەوڵەت بەردەوام کوالیسیۆنی بەرژەوەندی کەمایەتییەکە. دەوڵەتی عەرەب, عەجەم و تورك رووخسارەکەیەتی یاخود هەڵوێستێکە بەگوێرەی هەلومەرجی سیاسی, ناوەڕۆکەکەی جیاوازە, بەمجۆرەیە کەلەبەرگرینامە بەفراوانی ئاماژەم پێکردووە. نەتەوەکەی چی دەبێت بابێ, ئەگەر ئەوان لەمیانەی رێکخراوەکانی دەوڵەت هەبوونیان هەبێت, ئەوا ئێمەش بەدیموکراسیەتەکەمانەوە هەبوونمان دەبێت. بەتایبەتیش پێویستە دیموکراسییەتە خۆجێییەکان (محلی) سەرەکیترین گۆڕەپانی هەبوونی ئێمە بێت. پێویست بێ لەشاخەکانەوە دەیانپارێزین. گەلەکەمان لەکوێ بێ, لەوشوێنەدا کۆمیتەی دیموکراسیمان دەبێت. پەسند بکرێ بەئاشکرا, ئەگەرنا بەشێوەیەکی نیو نهێنی ـ نیو ئاشکرا بەردەوام دەبێ. دەشێ بپرسن ئایا ئەمە دەکرێ. لەبەرئەوەی چارەیەکی دیکە نییە بەڵێ دەبێ, واتە جگە لەمردن و دیموکراسییەکەمان هیچ بژارێکی دیکەی ژیان نییە.

بەراستی ئەگەر دەوڵەتەکان تەبایی بخوازن ئەوا پێویستییەکانی ئەنجامدەدەن. ئەگەرنا تاکۆتایی خەبات و تێکۆشان رێگایەکی پێشەوەبردنی ژیانە. دەبێ بەمجۆرە نزیکی دیموکراسی ببینەوە، بەباوەڕییەوە بزانین پێویستی بەخەباتێکی دامەزرانـدن هەیە. بەدرێژی ئاماژەم بەبوارە تیۆری و پراکتیکەکەی کرد. بەلانی کەم دەتوانین لەوڵاتدا جێگیرببین، سەرکەوتووانە درێژە بەپاراستن بدەین و لەهەر گۆڕەپانێکی گونجاودا لەبواری چەندایەتی و چۆنایەتی خۆمان بەهێز بکەین. گەلیش بژارێکی دیکەی نەماوە. چەمکی رەهای دەستڕۆیی دەوڵەت دەسەڵاتی دیموکراسیانەی گەلی کردۆتە ناچارییەك. تەنانەت ناخوازن تێبگەن کەلەکامە سەردەمدا دەژین. تاکەشتێك کەدەیزانن پراکتیزەکردنی فۆرمیلەی"دەوڵەتی دەسەڵاتدارو نەتەوەکەی هەمووشتێکن، کوردیش هیچ نییە". هەروەکو پێشتر ئاماژەمان پێکرد چەوتی ئەم فۆرمیلە سەلمێنراوەو ناچار بەرەو راستەکە هەنگاو بهاوێژرێ. لەرەوشێکی وەهادان دەتوانن هەست بەوە بکەن کەئەم هەڵمەتە چەندین لایەنی نوێ لەخۆوە دەگرێت و بەگوێرەی ئەوە تەکتیك و ستراتیژی پێشبخەن.

بەمجۆرە بەپووختی بۆچوونی خۆم سەبارەت بەقۆناخی ئاییندە پێشکەشکرد. هەڵوێستی ئێوەو دەوڵەتە پەیوەندیدارەکان نازانم. ئەوەی گرنگە زۆر بەفراوانی وەڵامی ئەو چاوەڕوانیانەم داوە کەلەمن دەکرا. هیچ گومانم لەوەدا نییە کەماقوڵانەترین هەڵوێستم پێشکەش کردووە. لەرەوشێکی پێچەوانەدا، لەماوەی درێژدا هەموویان یەك لەدوای یەك دووچاری رەوش و چارەنووسی سەددام دەبنەوە. پێویستە باش دەرك بەرۆڵی ئەو کوردانە بکرێ کەسەددام رێکیخستبوون. دەبێ بزانرێ کەبژاری دیکەش لەئارادان. تورکیاو سوریاو ئێران بەرامبەر بەکوردان خۆیان زۆربەهێز لەقەڵەم دەدەن. لەوانەیە بەمجۆرەبێ. بەڵام ئەمە کۆتایی بەهەڕەشەو مەترسییەکان ناهێنێ، زیاتر دەیوروژێنێ. بەڕاستیش پێداگری"عیناد"سەددام سوودمەند نەبوو، کەچی پێداگری و داکۆکی ئەم سێ دەوڵەتە لەهی سەددام زیاترە، نایانەوێ شتێك لەگێژاوی رۆژهەڵاتی ناوین تێبگەن. بەشێوەیەکی ئەوپەڕگەری هێزو تەختەکانیان دەپەرستن. بڕوایەکی زێدەیان بەلاوازی کوردان هەیە. ئەوە من رق ئەستووردەکات، چونکە لەبەرژەوەندی هیچ وڵات و گەلێکدا نییە. خۆخستنەناو سەرکوتکردنی کوردانیش وەك شێتایەتی ئەم دەوڵەتانە دەبینم. بینین و شرۆڤەکردنی ئێوەش بەگرووپێکی بەرەڵاو تیرۆریست هەڵەیەکی ترسناکە. مار بەبریندار بەجێبهێڵی زیاتر گەز دەگرێت، نازانم دەیانەوێ چیبکەن.

نەك هەرتەنیا تەسلیمنەبوون، تەنانەت هەندێکتان دەتوانن لەشەڕدا قەڵەمباز ئەنجامبدەن. خۆ ئەگەرگەمژەیی نەکەن دەزانن ئەزموونی زۆرو هێزی خۆڕاگری خۆتان بەکاربێنن و بەهێزی گەریلایی 300 کەسی دەتوانن رووبەڕووی هەروڵاتێك ببنەوە. پێویستە بەدرێژی بیر لەمەبکەنەوەو لەدەوڵەتە پەیوەندیدارەکانی بگەیەنن، بەر لەشەڕێکی بەرفراوان دەبێ ئاگربەستی دوو لایەنەو رێساکانی شەڕ دیاری بکرێ، ستاتۆی بەڕێوبەرایەتی خۆجێیی ئاوابکرێ و بەخۆتانی گرێبدەن، لەوەڵامدانەوەی بەرامبەرو تادەگاتە دەستگیرکردن پێویستە هەمووشتێکتان بەگوێرەی رێساکانی شەڕو ئاشتی ئامادەبکەن و پێشکەشی یەکتری بکەن و بۆ گەلیشی رابگەیەنن. ئەمە بوو کەلە 15ی ئابدا نەبوو. زۆر خوازیاری چارەسەرکردنی کێشەکان بووم لەرێگای پرۆسەی کرداری دیموکراسییەوە. بەڵام بەهایەکی ئەوتۆ لەئارادا نییە کەخاوەنی دیموکراسی و شێوازی خەباتکردن بێت، دیسان مەسەلەکە دەکەوێتە سەرشانی شاخەکان. ناڵێم جارێکی دی مێژووو خوداوەندەکان ئەمەدەخوازن، چونکە دەبێتە قەدەرگەرایی. ئەوەشیان نازانم، یەکسەر دەکوژرێت یاخود دەکوژن. مێژوو لەخاڵێکی وەهادایە، رووبەڕووی بڕیاردانە یان هەنگاوی دیموکراتی و ئاشتیخوازانە، یاخود شەڕێکی بەرفراوان لەپێناو ئاشتییەکی دیموکراتییانە. دەتوانن وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکاو ئێرانیش ئاگاداربکەنەوە. دەوڵەتی گەورەن، بەڵکو پێشنیازی رێگایەك بکەن، بەڵام ئەگەر بەسووربوونەوە شەڕ بسەپێنرێ، لەمیانەی بڕوابوون بەخۆ کەدەتوانن ئەم بارە هەڵگرن و دەبێ یەك لەدوای یەك هەڵمەتە سەرکەوتووەکانیان نیشانبدەن.

ئـەنجام لـەقۆناخی داهـاتووی پێـشماندا سـێ بـژارو شـێوە ئالۆزەکـانی هەوڵـدەدەن لـەئاژاوە(کـائیوس)ی ڕۆژهـەڵاتی نـاوین سەرکێشی بکەن:

یەکەمیان: سیاسەتی ستاتۆگەرایی نەریتی دەوڵەتی فەتحکارییە سەبارەت بەکوردستان. سیستەمی ئاواکراو, چ لـەناوەوە یـان دەرەوە سەرچاوەی گرتبێت بەرامبەر بەفاکتەرە نوێخوازەکانی قۆناخی نوێ بەرخۆدان دەکات. دەیەوێ نکۆڵی لـەکوردان بکـات, ئەگەر سەرینەگرت, دەیەوێ لەمیانەی هەندێ خڵەوە هەڵیانخەڵـەتێنێ. هەرچی سیاسـەتی سـەرەکییە بـەردەوام بـەکارهێنانی قامچییە لەسەرسەری گەلی کـورد. ئەگـەری ئەوەهەیـە تـورك, ئێـران و عەرەبـە سـتاتۆگەراکان بیانـەوێ ڕێککـەوتنێك لـەنێوان خۆیـان بـەرەو پێـشببەن. بەرامبـەر ئەمـەش وڵاتـە یـەکگرتووەکانی ئـەمریکاو ئیـسرائیل لەتـەواوی پارچـەکانی کوردسـتاندا پشتگیری لەمیللیگەرایی کوردان دەکەن و جەخت لەسەر ستاتۆی فیدراڵی دەکەنەوە. قوبرس پرۆڤـەی ئـەم هەڵوێـستەیە. نـۆرە دەگاتە فەلەستین و کوردستان, هەوڵدەدرێ پێبەپێ ئەم مۆدێلـە لەتـەواوی ڕۆژهـەڵاتی نـاوین جێگیربکـرێ. لەکاتێکدا دەوڵەتـە ستاتۆگەراکانی ناوچەکە بەرامبەر ئەمەدەوەستن, لەلایەکی دیکەشـەوە هێـزە باوەکـانی خۆیـان بـەکاردێنن و ژمارەیـەکی زیـاتر کوردە جاش و بەکرێگیراوەکان چەکدار دەکەن. ئەو سیاسەتەی کۆماری تورکیا لەسەر بارزانی و تاڵەبانی بەڕێوەیبرد, شـیمانەی تەشـەنەکردنی ئـەمجۆرە سیاسـەتە هەیـە. لەڕاسـتیدا ئـەوەی لـەژێر دەمـامکی نەقـشبەندێتی لـەناو پـارتی دادو گەشـەپێدان (AKP) ڕۆڵی پێدراوە میللیگەرایی سەرەتای کوردانی باکووری کوردستانە. پێویستە بەم چاوە تەماشای کەسایەتییەکانی وەك جونێد زاپ سوو, مەلیك فورات, حوسێن چەلیك, زەکی ئەرگەزان, موجاهیدجان, مستەفا زەیدان و ئیزۆڵی سیڤەرەك و.... هتد بکرێ, بۆرژوای شاراوەی نیـو دەرەبـەگ ــ نیـو کـۆمپرادۆر خۆیـان دەکـەن بەمیللیگـەرایی سـەرەتایی کـوردان. هـەروەکو بینـرا لەهەڵبژاردنـە خۆجێییەکانـدا ئەمـە ئاشـکرابوو. ئەوانـەی لـەبینگۆل دروشمی"ئیـدریس بتلیـسی لێرەیـە, یـاووز لەکوێیـە"یـان دەگووتەوە لەراستیدا پووختەی مەسەلەکەیان نیشاندەدا. شیمانە دەکرێ لەدەرەوە, بەتایبەتیش لەلایەن وڵاتە یـەکگرتووەکانی ئەمریکا وەك شێوەی ئیسلامی نوێی ناو کوردان بۆتەواوی ڕۆژهەڵاتی ناوین ئامادەدەکرێن. فەتحوللا گولەن بـۆ تورکـەکان چـی بـێ, جونێـد زاپ سـوو و مـەلیك فـورات بـۆ کـوردان هـەمان شـتن. نوێنەرایـەتی سـەنتێزی کـورد ــ ئیـسلام دەکـەن. ڕۆڵـی ئـەو شێوەیەی حزبوللای ڕۆژهەڵاتی ناوین دەبینن کەلایەنگری ڕۆژئاوایە, نوێنەرایەتی شـێوەی کـوردەواری زێـدەڕۆیی میللیگـەرایی دەکەن.

تارادەیەکی مەزن کۆماری تورکیا کەوتووەتە ژێرکاریگەری دوو لقی نەقشبەندێتی. کاتێك ڕەجەب تایب ئەردۆغانی سەرۆك وەزیـران دەڵـێ "ئەگـەر بـەکارهێنانی نـاوی کـورد نـەبێ, مەسـەلەی کـوردیش بـوونی نابێـت" هـەروەکو مەسـەلەی حیجاب و هاوشێوەکانی بانگەوازی بۆ تەقیەگەرایی دەکات.

تـاوەکو ئێـستا ئـەم بابەتـە یەکلانەبۆتـەوە ئایـا akp پـارتی دیموکراتـە موحافەزەکارەکانـە یـاخود نـا, بەتایبـەتیش ئـەو ڕاستییەی لەهەڵبژاردنە خۆجێیەکان ئاشکرابوو, ئەو ئەگەرە بەهێز دەکـات کـەپارتێکی ڕاسـتڕەوو پاشـکۆن, "پـارتی دەوڵـەتن", دەشـێ گفتوگۆکـانی حیجاب و عەلمانییـەت گەمەیـەکی دروسـتکراو بـێ بـۆ چەواشـەکردنی ڕۆژەڤـی ڕاسـتەقینە. بـۆ بـەخێرایی پڕکردنــەوەی ئــەم بۆشــاییەی کوالیــسیۆنی DSP و ANAP و MHP کەئیفلاسـی کردبـووو نـەفرەتێکی قـووڵی گـەلیان ڕاکێشابووە سەرخۆیان, هەروەها CHP ی دەوڵەتگەراو خاوەن ڕۆڵی "موحافەزەکارانی کۆمـار" لەگـەڵ پـارتی چـەتە ــ کۆنترا DYP بەیەکەوە دروستیانکردبوو, لەمیانەی هەوڵێکی هاوبەشی کۆمپانیـا پاوانخوازەکـانی و مـام ناوەنـدەکان لەگـەڵ بەشـێکی دەوڵـەت, پـارتی دادو گەشـەپێدان AKP دەرخرایــە سەرشـانۆ. شــرۆڤەکردنی تێکەڵــەی ئیــسلامی میــانڕۆو دیمــوکراتی موحافەزەکار وەك سواق و قلفێکی ئایدیۆلۆژی ڕاستترە. لە ANAP ڕاستڕەوترە. گرووپێکی کۆمپانیاکان دێنێتـە بیـری مـرۆڤ. بەتایبەتیش بۆئەوەی پشتگیری وڵاتـە یـەکگرتووەکانی ئـەمریکاو یـەکێتی ئـەورووپا بەدەسـتبێنێ، ڕۆڵـی کوالیـسیۆنی سـەنتێزی

تورك ـ ئیسلام دەبینیٚ. لەرەوشێكدا پەرەسەندنە كۆمەڵایەتییەكان خیرابێت, لەوانەیە زۆر لە anap خێراتر پەرتەوازە ببیٚ, ئۆپۆزسیۆنێكی دیموكراتییانەی هاوسەنگ نەبیٚ, وەك پارتێكی راستڕەوی ناوەندی هەمیشەیی دەبیٚ. لەوانەیە كوردە نۆكەرەكان لەمیانەی چەمكی میللیگەرای سەرەتایی سوننی ـ نەقشبەندی لەناو akp دا چڕببنەوە. پشتگیری تاڵەبانی و بارزانی لەخۆڕا نییە.

پێویستە باش بخوێندرێتەوە؛ كۆماری توركیا گرێدراو بەدژایەتیكردنی "PKK", بارزانی و تاڵەبانیشی لەناودا, لەگەڵ میللیگەرایی سەرەتایی سوننیە نەقشبەندییەكان لەناو رێككەوتنێكی بەرفراواندایە. ئەم سیاسەتەی لە 1990 كان بەئۆزالەوە دەستپێیكردو ئەمریكاش پشتگیری دەكرد, ئێستاكە لەناو توركیا رێگای لەپێش سەخڵەتییەكی مەزن كردۆتەوە. ئایا جەمسەری دەرەبەگ ـ بۆرژوا كوردەكان, ئەمریكا ـ ئیسرائیل ـ یەكێتی ئەوروپا بەبنەمادەگریٚ یاخود كۆماری توركیا, لەسەرووی ئەو بابەتانەوە دیٚ كەپڕ لەكێشمەكێش و ناكۆكییە. بابەتێكە بەردەوام بۆ درزو رێككەوتنی نویٚ كراوەیە. رێبازی دیموكراتی, بەرخۆدان و وڵاتپارێزی قۆناخی نویٚ كە"PKK" رێبەرایەتی دەكات, ناچارە بەرامبەر بەفشاری ستاتۆگەراكان درێژە بەو هەڵوێستەی بەرخۆدان بدات كەلەساڵانی 1990كان بەڕێوەی دەبرد. چونكە بناخەی رێككەوتنی ستاتۆگەراكان بۆ دژایەتی "PKK" دەگەڕێتەوە.

دووەمین ئەگەری گۆڕانكاری: دەشیٚ لەهەر دوولایەنەوە سیاسەت و ستاتۆی نویٚ سەرهەڵبدات. لەوانەیە لەناو گێژاوی رۆژهەڵاتی ناویندا میللیگەرایی سەرەتایی كوردان بیەویٚ مەیلی دەوڵەتێكی جودا بەهێزبكات و خۆی لیٚ رزگاربكات. دەشیٚ تەڤلیكردنی كوردەكانی ئێران, توركیاو سوریاش بۆ دەوڵەتی فیدراڵی كورد بكەوێتە رۆژەڤەوە. لەرەوشێكی وەهادا رێككەوتنەكەی ئەمریكاو یەكێتی ئەوروپاو ئیسرائیل بەرفراوانتر دەبیٚ و لەوانەیە بیانەویٚ "PKK"ش بەشداری بكات. لەراستیدا دەشیٚ لەمیانەی ئەو گروپچێتییەی لەناو كۆنگرەی گەل سەریهەڵدا لەناوەڕۆكەكەیدا ئەم داخوازییە ببینریٚ. لەساڵی 1991یش داخوازی تاقیكردنەوەی هەبوو. بەڵام تاوەكو "PKK" لەهەموو بوارێكەوە خۆی نەكات بەهێزێكی سیستەماتیك, بەشداریكردن لەڕێگای گروپی جیاوازی هەندیٚ كەسێتی لەبەرئەوەی رێگا لەپێش توانەوە دەكاتەوە, لەپاكتاوكاری رزگاری نابێت. شەپۆلی میللیگەرایی كورد بەرزدەبێتەوە. لەوانەیە چەند پەرەسەندنێكی لەجۆری ئیسرائیل ــ فەلەستین, ئێراق, قوبرس, چیچان و كۆسۆڤۆ سەرهەڵبدەن. بەرامبەر ئەمەش توركیاو ئێران و سوریا هەوڵدەدەن كەهەڵوێسی هاوبەش نیشانبدەن. هەرچی "PKK"یە پێویستە بەتایبەتی لەسەربنەمای سەرلەنویٚ ئاواكردنەوەدا رێبازی كوردستانی ئازاد و دیموكراتیك بپارێزیٚ. لەهەمانكاتدا هەوڵی بەرزكردنەوەی دەسەڵاتی دیموكراتییانەی گەل دەدات, بەبایەخەوە بنەماكانی تەكتیك و ستراتیژی, پارادیگما, تیۆری تۆكمەو ئاسۆی فراوانی رێبازەكە دەپارێزیٚ. سەبارەت بەفۆرمیلەی دەوڵەت + دیموكراسی بەسووربوون و خولقكارانە رەفتار دەكات.

سێهەمین ئەگەر: بژاری ئاشتی و رێگا چارەی دیموكراتییە. لەسەر بنەمای سەرلەنویٚ بونیادنانەوەی "PKK" و كۆنگرەی گەل "كۆما گەل" خاوەن پێگەی هێزی سەركێشی ئەم قۆناخەن. لەگەڵ قووڵكردنەوەی بێچارەیی لەلایەن سیاسەتی نەریتی دەوڵەتە فەتحكارەكان و سیاسەتەكانی میللیگەرایی سەرەتایی كوردان كەئەمریكا پشتگیریان دەكات, دەشیٚ بژاری ئاشتی و رێگەچارەی دیموكراتییانە پێشكەوتن بەخۆیەوە ببینیٚ. لەم پێناوەدا بەتایبەتی لەتوركیا لەجیاتی سیاسەتەكانی ئایینی ــ میللیگەرایی راستڕەو وەك ئومێدێك لەدایكبوون و گەشەكردنی سیاسەتی چەپی دیموكرات بایەخدارە. هەروەكو لەتوركەكانی قوبرسدا بینرا پێویستە ئەو ستاتۆیەی جەخت لەسەر بێچارەیی دەكاتەوە لەناو توركەكانی توركیاش لاوازبیٚ و بەرەو دواوەبچیٚ. هەرچەندە لەرۆژەڤی توركیادا هێندە خاوەن سەنگیش نەبیٚ, بەڵام لەراستیدا پارتی akp ئەم بژارەی چەپی بۆخۆی بەكارهێناو گەیشتە دەسەڵات. ئەو قەیران و بێچارەییەی چەپ پێیەوە دەناڵێنیٚ فاكتەرێكی دیاریكەرە لەسەركەوتنی

پارتی akp دا. تەنانەت بەهۆی نیشانەدانی توانای پەیڕەوکردنی ڕێبازی دیموکراتی لەلایەن dehap ەوە پارتی akp توانی لەکوردستانیش هەنگاو بهاوێژێ. جارێکی دیکە ئاشکرابوو کە سیاسەت بۆشایی ناناسێ. کاتێك لەتورکیاو گشت پارچەکانی کوردستاندا خەباتێکی چڕوپڕی دیموکراتیزەبوون بەڕێوەببرێ، شێوەی دەسەڵاتی دیموکراتیانە ئەم ڕێبازە لەئاستی خەیاڵ دەردەخات و بۆراستی دەگۆڕێ. لەڕاستیدا مەیلی هاوچەرخ بەم ئاراستەیە. بەڵام لەتورکیاو کوردستان ئەم ڕێبازە لەبواری بیرۆکەو پراکتیزەکردندا، بەبێ خەباتێکی خولقکارانە، ڕێبەرایەتی و کادیران دەژی کەپێویستە هەرسی بکەن و بەسووربوونەوە بڕیاری لەسەربدەن. ئەگەرنا بەسەرخستنی دەشێ لەسەرتاسەری ڕۆژهەڵاتی ناوین بیکات بەپێشەنگێکی مێژوویی, کولتووری ڕۆژهەڵاتی ناوین، جوگرافیاو پێکهاتە دیموکراتییەکەی بەگوێرەی فیدراسیۆنی دیموکراتیانەیەو تەنانەت دەیکات بەناچاری، کەخاوەن ڕیشەیی مێژوویی و کۆمەڵایەتییەو بەردەوام جەختی لەسەردەکەمەوە، ئەم ڕێبازە دەکاتە بژارێکی هەرە لەبارو خاوەن دەرفەت.

بەرۆژەڤبوونی هەر سێ بژار بەشێوەیەکی تێکەڵاو لەبواری پراکتیکی شیاوترە. بژارەکان جیاوازی رەش ــ سپی لەخۆوە ناگرێ. بەردەوام لەناو یەکترن، هەندێ جار یەکێکیان، هەندێ جاری تریش ئەوەی دیکە دەشێ ڕۆڵی سەرکێشی ببینێ. بەشێوەی پێکهاتەی دینامیك و گۆڕاو بەدیدێن. لەبەرئەوەی شانس و دەرفەتی چارەسەری درێژخایەنی ستاتۆو میلیگەرایی سەرەتایی سنووردارە، لەداهاتوودا ئەوەی هەرەزێدە لەکوردستاندا دەبێتە ڕۆژەڤ و گفتوگۆی لەبارەوە دەکرێ بژاری ئاشتی و ڕێگەچارەی دیموکراتییانەیە، بەڕێبەرایەتی کۆنگرەی گەل و "PKK"ی سەرلەنوێ ئاواکراوەوە، ناچارە وەك ئومێدی تەواوی گەلانی ڕۆژهەڵاتی ناوین پەرەبسەنێ و سەربکەوێت. هەمووشتێك گرێدراوی هەرسکردنێکی قووڵی ئەم ڕێبازەو پراکتیزەکردنییەتی لەڕێگای هەڵوێستی خوڵقکارانەوە. لەپەرەسەندنەکانی دواتر دەرکی پێکرا کەئەو "یەکێتی هێزە دیموکراسیخوازەکان" کە لەسەر بنەمای بژاری دیموکراتییانە وەك مۆدێلێکی چاوەڕوانکراو پێشکەشکرا، لەپراکتیکدا هەندێ لاسەنگی جددی دەرکەوتن. شیمانە دەکرێ SHP و بەشێکی DEHAPیەکان هەڵوێستیان لەبەرامبەر ÖDP و DEHAP لەسەربنەمای پاکتاوکردن بووە. بەتایبەتیش ناڕەزاییەکان و هەوڵەکانی گۆشەگیرکردن بەرامبەر عەبدوڵڵا ئۆج ئالان کەگەل خاوەنداریتی لێدەکات و وێردی سەرزمانێتی، ڕاستییەکانی ئاشکرا کردووە. ئاشکرایە بەشێوەیەکی بابەتی هەڵوێستێکی هاوشێوەی CHP و بایکال بووە. پەرچەکرداری گەل بەرامبەر ئەوە لەسندووقەکانی دەنگداندا نیشاندراوە. شانسی یەکێتی هێزە دیموکراتخوازەکان گرێدراوی ئەوەیە کاریگەری زێدەی دەوڵەتخوازی CHP تێپەڕبکەن، لەسەربنەمای باوەڕمەندی بسەلێنن هەروەکو بواری تیۆری، لەبواری پراکتیکیش بژارێکن لەتیشکۆی کۆمەلگادا چڕبوونەتەوە. بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ دژایەتیکردنی ئاپۆچێتی (ئۆجەلانیزم) پەرتەوازەبوونیان لەگەڵ خۆیدا دێنێ. دەبێ "هێزە یەکگرتووەکان" باش بزانن کە گەل دەست لەو پارتەو سیاسەتە سەرەکییەکانی بەرنادات کە لەتیشکۆی دەوڵەتدا نەبێت و ڕاستینەی دیموکراسییەتەکەی تاوەکو دواڕادە ڕێکخراوو هۆشمەندانەبێ.

پوختە

دەشێ ژیانی ڕێکخستنی و کەسێتیم بۆ سێ قۆناخ جیابکرێتەوە. یەکەمین قۆناخ بەبانگەشەی پێویستە بەرامبەر بەدایکم بەکۆمەڵگابوونی خۆم ئاوابکەم دەستییێکرد، دوای کاردانەوە بەرامبەر بنەماڵەو گوند بەچوون بۆ قوتابخانەی سەرەتایی دەستییێکرد. هەنگاونان بۆ قوتابخانەی سەرەتایی یەکەمین هەنگاوی جددی پەیوەستداربوونە بۆ بەدەوڵەتبوون. کەسایەتی یەکەمین هەنگاوی گۆڕان لەکۆمەڵگای کۆمەڵکاری بەرەو کۆمەڵگای دەوڵەتخوازی دەهاوێژێ. لەگەڵ شاریبوون بەڕێوەدەچێ. بەگوێرەی نرخ و بەها کۆمەڵکارییەکانی لادێ بەهاکانی شار بەباڵاتر لەقەڵەم دەدرێ. خوێندنی قۆناخەکانی ناوەندی و دواناوەندی، فەرمانبەریتی تاگەیشتن بەدوا قۆناخی زانکۆ، ئامادەکاری لەپێشینەبوو بۆ بوون بەپیاوی دەوڵەت (دەوڵەتخواز).

لـەم سـاڵانەی تەمـەن و ژیانـدا بەشـێوەیەکی وشـك کەسـایەتی شـار ــ دەوڵـەت بەسـەرهەمموو کەسـێکدا زاڵ دەبێـت. ڕەوشـی دواکەوتوویی و نەتەوەی سەرکوتکراو بۆ پەرچەکردار بەرامبەر دەوڵەت دەگۆڕێ. لەبنەڕەتـدا هـەواداری بـۆ ڕەوتـی چـەپڕەوی لەلێگەڕین بـەدوای دەوڵـەتێکی عادیـل و یەکسانیخوازو خۆشـگوزەران بـەولاوە هـیچ واتایـەکی دیکـە نابەخشـێ. لـەم قۆناخـەدا کەسایەتی تاڕادەیەکی مەزن لەزنجیرەکانی کۆمەڵگای بـاوو نـەریتی دابڕێنـراوە. کۆمـەڵگای ڕەسـەنی کۆمـەڵکاری دایکانـەی لادێ تاڕادەیـەکی مـەزن دووچـاری نکـۆڵیکردن هـاتووە، لـەجیاتی ئـەو کەسـایەتییەك پێکهـاتووە کـەنکۆڵی لەڕابردووەکـەی دەکـات، بـچووکی دەبـینێ، مەزنایـەتی شـار و دەوڵـەت دەپەرسـتێ، بەچاوسـووری بـەرەو سیـستەمی فـەرمی ڕادەکـات و چـەندەی بڵێـی مارژینالە. کوشتارێکی تراژیدیانەی کەسایەتی ئەنجامدراوە.

ئـەم کەسـایەتییە نوێیـەی "شـەیدابووە" کۆمــەڵگای کـۆن، دایـك و بـاوك، براکـانی، دراوسـێکانی، لادێکـەی، خزمـانی، بەساڵاچووان، منداڵان، ژنان، ڕەچەڵەکەکەی و جنسەکەی خۆی بـچووك دەبـینێ، لەتـەواوی وڵاتـە تـازە گەشەسـەندووەکان وەك ئافـاتی لێهـاتووە. لەمیانــەی مـۆدێرنیزمێکی بێنـاوەڕۆك بەرامبــەر بەبــەها سـەرەکییەکانی بەکۆمــەڵگابوونی مــرۆڤ لــەناو نـامۆبوونێکی قووڵـدا دەژی. ئـەم کەسـایەتییەی لـەژێر بـاڵابوونی حاشاهەڵنەگری سیستەمی سـەرمایەداریدا پەرەیـسەندووە، تەنانـەت کاتێـك لـەڕێگای کاردانەوەیـەکی سـاختە چـەپڕەوێتی دەکـات دیـسان مارژینـاڵ و بێکاریگـەرە. دابڕانـی لەکۆمـەڵگا قووڵدەبێتەوەو بەردەوام دەبێ. قوتابخانە، کرێکاری شارو فەرمانبەرێتی دەوڵەت کەسایەتی لەمێژوو و نەریتـەکان دادەبـڕێنێ و کردوویــەتی بەکەسـایەتی "تەنەکـە". هەرشـتێك سەرچـاوەی خـۆی لـەم کەسـایەتییە وەربگـرێ کەبێخەمــە، نکۆڵیکـارە، بەمووچـەگرێدراوەو بـۆ سـۆزانێتی شـار لێـدراوە بەرامبــەر سـەرمایەداری و کۆمەڵگاکـەی و بـەهاکانی ئـیفلاس دەکـات. فەراهەمنەکردنی وەرچـەرخانێکی ڕاستـەقینە لەلایـەن سۆسیالیزمی بونیـادنراو، سۆسیال ــ دیموکراسی و ڕزگـاری نیشتمانی لەنزیکـەوە گرێـدراوی ئـەم کەسـایەتییەیە. بناخـەی کۆمەڵایـەتی تـەواوی ئایـدیۆلۆژیاو پراکتیکـە چەواشـەکارو فاشیـست و تۆتالیتارەکان پشت بەپێکهاتەی ئەم کەسایەتییە دەبەستێ، ئەو کەسایەتییەی لەڕێگای شۆڕشی فەڕەنسا قەڵەمبازێکی ئەنجامدا، لە 1990 کان سەرنجڕاکێشییەکەی جارانی لەدەستدا، دووبارە بەکەوتنە ناو قۆناخێکی ئاساییەوە ئەنجامگیربووە.

قۆناخی دووەم، ئەمجارە بـەدابڕان لەدەوڵـەت و کۆمـەڵگای بـۆرژواو ئـەزموونی ئـاواکردنی گروپێکی ئایـدیۆلۆژی سـەربەخۆ دەسـتپێدەکات کـەئامانجی دامەزرانــدنی سیـستەمی کۆمەڵایــەتی و سیاســەتی هاوچــەرخی خۆییــە. لەکاتێکـدا یەکــەمین بەکۆمــەڵگابوون لەسـەر بنـەمای دوعـا ئایینییـەکانی نـاو منـداڵان و چـوون بـۆ قوتابخانـەی سـەرەتایی دەسـتپێکرد، دووەمـین بەکۆمــەڵگابوون لەگـەڵ خوێنـدکارەکانی زانکـۆ لەسـەربنەمای ئایـدۆلۆژیای چـەپڕەوی ــ نیـشتمانی پەرەپێـدرا. هەرچـەندە بەرامبەر شۆڤێنی نەتەوەی سەردەست و بەهاکانی سەرمایەداری بڵاویکردبۆوە. هەوڵی سەرلەنوێ لێگەڕین بەرامبەر کۆمەڵگای خود لەئارادابوو، بەڵام لەبەرئەوەی سوری چەپڕەوو ڕەوتە نیشتمانییەکانی لەئارادابوون ئەو هێزەیان نەبوو پێوانەکانی ژیـانی سـەرمایەداری تێپەڕبکـەن، ئـەم هەوڵانـە لەگەیـشتن بەئامانجـە ڕاسـتەقینەکانی دوورە. ئـەم قۆناخـەی دەتـوانین بەیەکـەمین قۆنـاخی "PKK"یـی بوونیـشی بـەناو بکـەین، لـەجیهانی گـەردەلوولی 1970کـان هـەروەکو گەلایـەکی وەریـو بڵاودەبێتـەوە. هێنـدەی لـەجیهانی بـاوو نـەریتی دابـڕاوە، لەگـەڵ بـەها گەوهەرییـەکانی سـەرمایەداریش ئاوێتـە نـەبووە. قۆنـاخێکی جـۆری مەزهەبگەرایی و مارژینالٚ لەئارادایە. چـەندین گروپـی لـەم جۆرە هـەن کەبەهـەمان شێوە دامـەزراون و بـەخێرایش نـەماون. بەرامبەر ئەو دەوڵەتەی ڕووبەڕووی بووینەتەوە کێشمەکێش و ململانێی لەشێوەی مێروولە و فیل دەسـتیپێکردووە. لەمیانـەی لێگـەڕینی تیـۆری و پراکتیکـی داخـوازی سـەرلەنوێ دۆزینــەوەی کۆمـەڵگاو وڵات هەیـە. لەڕاسـتیدا بەدواداچـوونی مـۆدێلی چەپڕەوی لەئارادایە کەلەتەواوی جیهان پـەیڕەو دەکرێ. موتوربەیـەك بـۆ کۆمـەڵگای کۆن دەکـرێ. لەهەوایـەکی جـۆری ئـەی ئەگەر سەربگرێ چاوەڕوانی سەرکەوتن دەکرێ. ئیتر فیکرێکی تایبـەت بـەخۆمان هەیـە. گروپەکـەمان لـەبواری چەندایەتیشدا

پەرەدەسەنێ. شیمانەی سەرگرتنی موتوربەکە بەرزە. هەروەکو نموونەی ئەو کرمەی لەقۆزاخەی خۆی دەرکەوتووە، کاتێك هەنگاومان بۆ دەرەوە هاوێشت، وەك قۆناخی پیاو ماقۆڵی و لاوێتی پەسندکرا. ئۆتۆپیاکەمان ئومێدبەخشی بەدیهاتنە. لەپشتگیری گروپەوە گەیشتن بەئاستی بەدەستهێنانی پشتگیری جەماوەریی, متمانەو بڕوابەخۆبوون تۆکمەتردەکات. ئاشنابوون لەگەڵ هێزی چەك دەستپێکرد. گروپی گەریلایی بزووتنەوە هاوچەرخەکان بەشێوەیەکی پەروەردەکراوو چەکدار گەیەنرایە ئەو لوتکەو بەرزاییانەی ولات کەتاوەکو ئەوکاتە ئاستەم بوو. ئیتر نۆرەی هەڵمەتی مێژوویی هاتبوو.

یەکەمین بەشی قۆناخی دووەمی ژیانم سالانی 1972 ــ 1984ی گرتەوە دەشێ لەزۆر لایەنەوە ببێتە رۆژەڤ و بابەتی هەلسەنگاندن. دەشێ وەك هەڵمەتی هۆشیاربوونەوەی گەلی کوردی هەژار لەسەردەمەکەماندا بەناوبکرێ. دەشێ وەك یەکەمین یاخیبوون و فیشەکی یەکەم بەرامبەر چارەنووسی رەش بەناوبکرێ. دەشێ وەك هاواری شەرەف و کەرامەتیش شرۆڤە بکرێ. دەشێ وەك یەکەمین چالاکی سەرکەوتووی حەزرەتی داودیش بەرامبەر گۆلیاد واتابەخش بێ. دەشێ وەك یەکەمین هەنگاوەکانی هزری ئازادیش لەقەڵەم بدرێ، دەشێ هەڵمەتی دابڕان لەپێوانە ریشەییەکانی کۆیلایەتی هەزاران ساڵ بێ. قۆناخێکە دەتوانرێ وەك بەدەستهێنانی جیهانبینی نوێ و دووەمین لەدایکبوون پێناسەبکرێ کەسەرکەوتنی تارادەیەك پێویستی بەشانس و رەنج و باوەڕیەوە هەیە.

دووەمین بەشی قۆناخی دووەمی ژیانم ماوەی نێوان 15ی ئابی 1984 ـ 15ی شوباتی 1999 دەگرێتەوە. ئەم پانزە ساڵە وەك دووەمین هەڵمەتی "PKK"یی بوون قۆناخێکی سەرسوڕهێنەرە کەتێکۆشانی چەکداری قورساییەکەی پێکدەهێنێ. دەشێ هاوشێوەی گروپەکانی بابەکی، خەواریجەکان، قرمتییەکان و حەسەن سەباحی مێژووی رۆژهەلاتی ناوین ببینرێ. لەکاتێکدا بەشی یەکەم (قۆناخی دووەم) لایەنی مەسیحگەرایی لەپێشە، لەبەشی دووەمدا قورساییەکی تێکەڵەی موسەوی و محەممەدی جێگەی باسە."ئەرکی گەیاندن بەخاکی بەڵێنپێدراو"ی گروپێکی کۆچبەران زۆر سەختە کەبەئاستەم و زەحمەتییەوە بەرێوەدەچن و پێویستی بەهەوڵ و توانستێکی گەورە هەیە، لەکاتێکدا گەیاندنی گروپ لەڕاستینەی حەزرەتی موسا دەچێت، چالاکییەکانی شەڕیش حەزرەتی محەممەدی سەردەمی مەدینە دێنێتەوە بیری مرۆڤ. کەش و هەوایەکی دەروونی باوەڕمەندی و بڕوای بەمجۆرە زاڵە. خۆبەختکردن لەپێناو باوەڕیدا تەواو شێوەیەکی باوەڕمەندانەی هەیە. سۆسیالیزمی زانستی هێزی باوەڕی بەدەستهێناوەو بەمجۆرە بەرێوەدەچێ. شەڕ چالاکییەکی پیرۆزە, لەکاتێکدا بەپێی کات مرۆڤ و تاك دەبێت بەهیچ، ئامانج دەبێتە هەمووشتێك. تەنانەت هەستکردن بەوەش زۆر سەختە کەدووچاری شێوازە مێژووییەکەی نەخۆشی دەسەلات هاتووە. کەسایەتی لاوازی لادێ کەبەسالان لەناو هەلومەرجی شارو دەوڵەت خراوەتە ژێر بۆردوومانەوە کەنووسا بەدەسەلاتەوە زەحمەتە توانستێکی دیکە بناسێ یاخود لەیەکلایەنی مانەوە رزگاری نابێت. ئەو کەسایەتییەی سەرمایەدار بەشێوەیەکی سەرسوڕهێنەر بەتەنیایی هێشتووەتەوە بەسیستەمێکی مولکی خۆی گرێدەدرێت، دەشێ ئەمجارە لەرێگەی مەیلێکی پێچەوانەوە لەناو بەکۆمەڵگابوونێکی سەیردا بژی. بەو باوەڕییەی کە سەیرترین تایبەتمەنێتی "باوەڕی پیرۆزترین چالاکییە" هەموو شتێك دەکرێتە قوربانی.

لەڕاستیدا لەجیاتی ئەوەی بڵێ "پیرۆزترین بەها ژیانە"، بەپێچەوانەوە لەئەنجامی بڕوای "ئامانج هەمووشتێکە، ژیان هیچ نییە" کەسایەتییەك دەرکەوتەپێش کەلەئاستی فەناتیزمدا بوو، قەدەرگەرایی و وابەستەبوون بەهەندێ بنەما لەم جۆرەی دۆگماتیزم دەشێ وەك چەشنێکی ئایینیش پێناسەبکرێ. ئەو جیهانبینییەی بەدەستهاتووە واتایی و رووتە. لەکاتێکدا ژیری ئەنالیتیکی گەشەدەسەنێ، ژیری سۆزداری خنکێنراوە، مردن و کوشتن تەواو خراوەتە ئاستی مەسەلەیەکی تەکنیکی. لەدوا شرۆڤەدا دەبینرێ کەئەشقی کارکردنی سەرمایەداری پشتبەستوو بەقازانج لەژێر راستەڕێی ئایدیۆلۆژی بەرێوەدەچێ. گوێڕایەڵی کارەکتەری گشتی سەردەم کراوە. تەنانەت ئەگەر بەشێوەی مەزهەبێکی جیاوازیش بێت، ئەوەی لەناویدا مەلە

دەکرێ و ژیانی تێدا بەسەردەبرێ جیهانی سەرمایەدارییە، لەمیانەی گشتگیری داتاشراوترین رادەی سۆسیالیزمی بونیادنراو و رزگاری نیشتمانی مەیلی سەرمایەداری توانستی خۆی بەدەستهێنا، بەشێوەیەکی شێتانە بۆ ئاواکردنی پێکهاتەی سیاسی و سەربازییەکەی هەوڵدەدرا. بەجۆرێکی دیکە خۆگونجاندن و رێککەوتن لەگەڵ سەردەم پێکنەدەهات.

بێگومان ئەوجۆرە هەوڵ و کۆششانە لەئاخورِی بێکەسێکدا ئەنجام نەدەدرا. بەڵکو سیستەم خاوەنی هەبوو. بەگوێرەی یاساو رێساکانی خۆیان پێداویستی جیهانی باڵادەستەکانیان ئەنجامدەدا. دەشێ رۆژی 15ی شوباتی 1999 بۆ من وەك رۆژێك هەڵسەنگێنرێ کەهێزی جیهانی سەرمایەداری ــ کەبووە بەعزرائیل ــ لەگەرووم ئالابوو. پێویستە باس لەهەندێ هەڵەی ستراتیژی ئەم قۆناخەی تەمەن بکرێ. یان ئەوەتا دەبووایە ساڵی 1982 کادیرێك بخولقێنم کەبەراستی رێبەرایەتی گروپی چەکداری کردبووایە، لەسەر ئەم بنەمایە رەوانەی وڵات کرابووایە. ئەگەر لەجیاتی ساڵی 1980, کەمال پیرو هەڤاڵەکانی لەساڵی 1982 لەگەڵ گروپێکی بەرفراوانەوە لەرێگای باشوورو رۆژهەڵاتی کوردستان بۆ باکوور رەوانە بکردایە, ئەوا راستتر بووو کرانەوەشی ئەنجامدەدا. سەرەتا ئەرکدارکردنی دووران کالکان و عەلی حەیدەر و محەمەد قەرەسونگور لەناوچەکەدا لەئاستی ستراتیژیدا رێگای لەپێش کەموکورتی کردۆتەوە. دووبارەکردنەوەی قۆناخی رۆژهەڵاتی ناوین, تەنانەت بەشێوەیەکی دواکەوتووتر, بناخەی ئەم هەڵە ستراتیژییەیە. پاشکۆیەتی بە PDK, نامۆبوونی لە گەل, شایستەنەبوون بەهەڤاڵان, خەریکبوون بەکاری نابەجێ, دووبارەکردنەوەی ئەو کارانەی ئەنجامدرا بوون, خۆتێکەڵکردنێکی بێ واتای پێکدادانەکانی نێوان PDK و YNK, نەبینینی توانستەکان و ئەو رەوشەی شەڕی ئێراق ــ ئێران رەخساندی وەك درێژەی ئەم کەموکورتییە ستراتیژییە بەردەوام بوو. وەڵامنەدانەوەی ساتی مێژوویی, نیشاننەدانی شێوازێکی گونجاوی خەبات, شرۆڤەی ئارەزوومەندی بێواتا, بەشێوەی وەشاندنی گورزی کوشندە لەکۆششەکان ئەنجامگیربووە. لەرەوشێکی وەهادا هەوڵ و نیازپاکی تەنیا رۆڵی ئەو بەردانە دەبینێ کەرێگای دۆزەخی پێکهێناوە.

پێشوەخت دەستنیشاننەکردنی مەیلەکانی چەتەگەرێتی کەسەریانهەڵدا, بەپێی پێویست هەڵوێست نیشاننەدان دووەمین کەموکورتی گرنگ و ستراتیژییە. بەجێهێشتنی ئەم رۆڵە بۆ ئەو هەڤاڵانەی جێگای بڕواو متمانەن, ئەنجامێکی دیکەی دۆگماتیزمە. کاتێك ئەو هەموو بەها رەسەنەیان بەفیڕۆدا, مسۆگەر دەبووایە پەی پێ ببەم و سنووری بۆ دابنێم. بەمجۆرە گەورەترین گورزیان لەتەواوی خەباتە رەسەنەکانی "PKK" داوە. بەهەرحاڵ روونکردنەوەی چۆنییەتی و خەسڵەتی هەندێ کەسایەتی ئاستەمە کەببوونە هۆڤ و درندە. بابەتێکی دیکەی پەی پێنابرێ و هەرس ناکرێ بەسانایی تەسلیمبوونی ئەو بنکەیەبوو کە لەئاکامی رەنجێکی زۆر گەورەوە ئامادەکرابوو. چەمکی هەڤاڵێتی من بەئاستی ئەو متمانەو بڕوابوونە گەیشتبوو کەبڵێم: بەردەوام باشترین کار ئەنجام دەدەن, دروستترین و دڵسۆزترین مرۆڤن, هیچ کارێك نییە توانای ئەنجامدانیان نەبێ و حەواری هاوچەرخن, ئەمەش لەئاستی دۆگماتیزمدا بووو کاریگەری لەسەر پێشهاتەکان هەبوو. درەنگ هاتینەوە هۆشی خۆمان, کاتێك بەتەواوی هاتینەوە هۆش خۆمان یاخود هەستمان پێکرد لەبواری ستراتیژی: هەم لەلایەنی کات, هەم لەلایەنی هەوڵە مەزنەکان چەندین بەهامان لەدەستدابوو, لەسەرووی هەمووشیانەوە جەنگاوەرە لاوەکان, گەل, بەهای ماددی و مەعنەوی.

دەبووایە بەشێوەیەکی قووڵتر سوود لەوانەکانی 1992 ــ 1993 ببینم. لەگەڵ قەیرانی ئێراق ــ کوێتی ساڵی 1991 لەگەڵ گروپەکانی وڵات بوومایە راستتربوو. دەبووایە هەنگاوەکەم, ئەنجامدان و جێبەجێکردنی ئەو هەنگاوە بێت کەساڵی 1982 ئەنجامman نەدا. دەبووایە کارو خەباتەکانی رۆژهەڵاتی ناوین بخەمە پلەی دووەمەوە. بەڵام هەمان هەڵوێست و نزیکبوون ئەو بڕوایەی لەلا دروستکردبووم کەلەئەنجامی تەقویەی چڕو بەردەوامەوە سەرکەوتوو دەبین و لەهەقی دەردەکەوین. بەردەوام لەچاوەڕوانیدا بووم و دەمگوت: لەناو هەزاران کادیر مسۆگەر هەندێ سەرهەڵدەدەن کەبتوانن وەڵامی

قۆناخ بدەنەوە. بەڵام ئەو چەتەگەرێتییەی لەناو رێکخستندا دەرکەوت و هەڵوێستە نامەسئولانەکانی کۆمیتەی ناوەندی تەواوی ئەو کۆمەك و ماندووبوونەی ئێمەی بەفیڕۆ دەدا. بەشێوەیەکی ئاشکراو بەرچاو مێژوو بەرەو دۆڕاندنی دەبردین. لەرێگای دیسپلین و فیداکارییەوە نەدەتوانرا بەهاکان لەفەوتان رزگار بکرێ, ئەرکەکان بەسەرکەوتوویی جێبەجێبکرێن. بەرێکەوت بەیەکگەیشتنی سازشی عوسمان بەرامبەر بە YNKکە ملکەچکردنی دێنێتەوە بیری مرۆڤ, لەگەڵ هەوڵە خۆکوژییەکانی جەمیل بایق و موراد قەرەییلان, لەم قۆناخەدا بووە رێگر لەپێش زیانێکی گەورەتر. ئەوە ئەم خاڵەبوو کەدەبووایە وانەو ئەزموونی مێژوویی لێوەربگرین. لەگەڵ پشتگوێنەخستنی ناوەوەی وڵات, پێویستی بەرێگەچارەیەکی ریشەیی رەوشی بنکەی کادیرانی ناوەندی هەبوو. قەرەبووکردنەوەی ئەمە لەمیانەی کردنەوەی خوێندنگا لەسوریا تابڵێی منی بەربەستکرد. هەوڵ و کۆششەکان واتایەکی ئەوتۆیان نەمابوو. بەتایبەت لەبواری دەستێوەردان (موداخەلەکردن) درەنگ کەوتبووم. دوای لەدەستدانی ئەو هەموو نرخ و بەهایە, روو تێکردنم هەرس نەدەکرد. لەجیاتی رێگای سەربازی, کردنەوەی بنبەستبوون لەرێگای سیاسی, تاقیکردنەوەیەکی واتادار بوو. هێرشی سەربازی لەوانەیە بەرەو خۆکوژییەکی گشتگیری ببردینایە. هەرچی تێکۆشانی سیاسییە, دەرفەتی جوڵانەوەیەکی بەتوانستی دەرەخساند. یەك شێوازو دووبارەبوونەوە لەناو بنکە بەردەوام بوو. هەمان شێوازی تێکۆشان تاوەکو قۆناخی کۆنگرەی گەل رەنگیدایەوە. لەراستیدا ریشەی قەیرانەکانی دوایی بەردەوامی ئەو چەمکانەیە کەبۆ سەردەمی گەڕانەوەی وڵات و سەنگەرگرتن دەگەڕێتەوە. رەخنەدان بەشێوەیەکی واتادار ئەنجام نەدراوە. جەختکردن لەسەر کەسایەتی و شێوازی کۆنی کارکردن لەئارادابوو. ئەمەش هەموو کاتێك لەهەرشوێنێك جگە لەزیانی بێواتاو جێبەجێنەکردنی ئەرکەکان و ئێش و ئازار هیچ ئەنجامێکی دیکەی لێنەدەکەوتەوە.

دووەمین قۆناخی ژیان لەبەرئەوەی لەتیشکۆی دەوڵەتخوازیدا بوو, بەڵام بەهۆی تایبەتمەندێتییەکانی هەڵوێستی کۆمەڵکاری لەدەستنەدراو پڕ لەناکۆکی بوو. ململانێی ئەم تایبەتمەندێتییانە ئەنجامیان دیاردەکرد. لە15ی شوباتی 1999دا هەمانکات گورزی کوشندە لەکاروانی دەوڵەتخوازی وەشێنراوە. ئەگەر پارتیگەرایی و دەوڵەتگەرایی تیشکۆو تەوەرەی دەوڵەتخوازی نەخۆشییەك بێت, لەرەوشێکی وەهادا ئەو گورزەی تەواوی دەوڵەتەکانی جیهانی سەرمایەداری لەمنیان وەشاند, لەهەمانکاتدا رۆڵی دەرمان و مامانێتی سێیەمین لەدایکبوونی دەبینی.

سێهەمین قۆناخی ژیان, ئەگەر بتوانرێ ناوو ناوەڕۆکەکەی بەژیان ناوزەدبکرێ, دەتوانرێ وەك ئەو قۆناخە دەستنیشان بکرێ کەلە 15ی شوباتی 1999 دەستپێدەکات و تاوەکو کۆتایی بەردەوام دەبێت. خەسڵەتی بەرچاوی ئەوەیە: بەگشتی لەمیانی دابڕان لەتەوەرەی دەوڵەت بەتایبەتیش لەرێگای دابڕان لەژیانی هاوچەرخی سەرمایەداری دەستپێکردووە. دووبارە بەرەو ژیانی سەرەتایی راناکەم. هەڵبەتە بۆ 10 هەزار ساڵ پێش ئێستاش ناگەڕێمەوە. بەڵام مسۆگەرە هەندێ بەهاکانی مرۆڤایەتی لەم ساڵانەدا شاراوەیە. ئەو قۆناخەی شارستانییەت بەهەزارو یەك تەڵەکەبازی و ستەمکاری بڕی, تاوەکو لەگەڵ ئاستی زانستی و تەکنۆلۆژی مرۆڤایەتیدا ئاوێتەنەکرێت, ئەوا رزگاری و ئازادی راستەقینەی مرۆڤ بەدینەدەهات.

دابڕان لەژیانی چڕبۆوەی تیشکۆی دەوڵەت و شارستانییەت دواکەوتن نییە, بەپێچەوانەوە دابڕانی بکوژانە لەسروشت, وازهێنان لەکەسایەتی زلکراوو پشتبەستوو بەخوێن و تەڵەکەبازی دەسەڵات, دەرفەتی گەیشتنە بەتەندروسترین شت. لەکۆمەڵگای نەخۆشەوە بۆ کۆمەڵگای تەندروست, لەکۆمەڵگای بۆش و بەخوریکەو دابڕاو لەژینگە, لەو کۆمەڵگایەی لەناو شارستانی ئەوپەڕگەری جۆرێك لەشێرپەنجەدایە, بۆ کۆمەڵگای ژینگەپارێزی؛ لەکۆمەڵگای دەوڵەتگەرایی کەلەسەروو تاخوار لەناو دەستڕۆیی و تۆتالیتاریزمدایە ئاراستەگرتنێك بەرەو کۆمەڵگای کۆمەڵکاری دیموکراتیك و ئازاد ــ یەکسان جێگای باسە. رزگاربوون لەئەڵقەکانی زنجیرەی کوشتاری ئاژەڵانی کولتووری نێچیروانی, کوشتاری شارستانییەت بۆ مرۆڤ, کارەساتی سەرمایەداری سەبارەت بەسروشت لەوانەیە دەرگا لەمرۆڤایەتییەکی نوێ بکاتەوە. کەسایەتییەکی سیاسی ئەخلاقی کەلەگەڵ

ئاژەڵان دۆستبێ, لەگەڵ سروشت ئاشتبووبێتەوە, پشت بەپێکهاتەیەکی هاوسەنگی ژیان ببەستێ, ژیانی پڕ لەئەشق, ئاشتیخوازو ئازاد ـ یەکسان بەبنەمابگرێ, هێزی زانست و تەکنۆلۆژیای ژێر گەمەکانی شەڕو دەسەڵاتی رزگارکردووە, بەلانی کەم هێندەی ئەو هێزەی ئەنکیدۆی بەشارو دەوڵەت بەستەوە, منیش راکێش دەکات و واتادار دەبێ. بەدڵنیاییەوە باس لەحەسرەتێك ناکەم کەبەندیخانەیەکی تاکەکەسی ئافراندبێتی. باس لەجیهانبینییەکی مەزنی هزری و دەروونی دەکەم. لەراستیدا بێزاربووم و نەفرەت لەو ژیانە زاخاوییەی چاوبەستکردن دەکەم کەخاوەن هەڵوێستی جیاکارییە, هێزی گەورە دەپەرستێ و لەژێر مۆرکی خوێنی تەواوی شارستانییەتەکان و سەردەمدا دەبریقێتەوە.

لەمیانەی داواکردنی لێبوردن لەو ئاژەڵانەی لێمداون, ئەو چۆلەکانەی بەهۆی هەبوونی بۆهێلەکانی کوولتووری نێچیروانی بەبێ چاوتروکاندن سەریانم بڕی و بەفێڵبازی راومکردن, دەمەوێت قۆناخی ژیانی نوێم دەستپێبکەم. لەو بڕوایەدام گەورەترین بەختەوەری لەتەلار و کۆشکە بەنەخش و نیگارەکاندا نییە, بەڵکو لەو مۆڵگانەدایە کەخاوەن ژینگەیەکی سەوزن. لەو باوەڕەدام کاتێك لەناو رەنگ و دەنگ و واتاکاندا گوێ لەسروشت بگیرێ, لەگەڵیدا ئاوێتەبیت بەسەرفرازی ژیان دەگەیت. پێشکەوتنی راستەقینە بەشارە زەبەلاح و دەسرۆیی دەسەڵاتەکاندا تێپەڕنابێ, بەپێچەوانەوە ئەمانە سەرچاوەی گەورەترین نەخۆشین؛ بەرامبەر ئەمە لەو بڕوایەدام ژیانی شوێنێك کەلادێی کۆن و شاری نوێی تێپەڕکردووەو لەمیانەی دوا پێدراوەکانی زانست و تەکنۆلۆژیا پێشوازی لەژینگەپارێزی شوێنی نیشتەجێبوون دەکات شۆڕشی راستەقینەیە. ئەگەر کاروانێکی ئاییندەهەبێت, لەو بڕوایەدام لەسەر بنەمای ئەم راستیانە بێ, واتادارەو بەهای کاروانی دەبێ. دابڕان لەشارستانییەتی چینی پلەداری دەوڵەتگەرایی گەورەترین رەخنەدانە. باوەڕیم بەسەرخستنی هەیە, زیاتر خوازیارم تەقلی جیهانی ئازاد ــ یەکسانی ئۆتۆپیاکانی منداڵێتی مرۆڤایەتی, رەنجدەران, مێژووی لەبیرکراوی گەلان, ژنان, منداڵان و منداڵە بەساڵاچووەکان ببم لەوێ سەرکەوتن بەدەستبێنم.

ئەمانە هەمووی ئۆتۆپیایە, بەڵام هەندێ جار ئۆتۆپیاکان تاکە ئیلهامی فریادڕەسی ژیانی ناو ئەو قاڵبانەیە کە لەگۆڕستان خراپترن. بێگومان سەرەتا لەمیانەی ئۆتۆپیا لەو قاڵبانە دەردەکەوێ کە لەگۆڕەکانی رۆژگاری ئەمرۆمان خراپترە. رەوشی من لەهی هیچ مرۆڤێکی دیکە ناچێ. نامەوێ لەهی کەسیش بچێ. بەگوێرەی ئەوەی بەشێوەیەکی هەرەباش تێدەگەم و هەستدەکەم, لەسەر رێگای چاکم. ئەو مرۆڤەی واتاو هەست بیژیێنێ بەهێزترین مرۆڤە. مسۆگەرە جارێکی دیکە خەتای وێکچوونی گەورەکان دووبارەناکەمەوە. هەڵبەتە نەهێندە خوازیاری لێکچوونیان بووم, نەتوانیشم. رابردووی مرۆڤایەتی راسترە. بەرامبەری رێزداردەبم, لەوێ لەژیان دەگەڕێم و دەیدۆزمەوە, سەرلەنوێ دەستپێدەکەم. ئاییندە جگە لەبەردەوامی میکانیزمی ئەم هەوڵانە زیاتر هیچ شتێکی دیکە نییە. ئایا هەربیر لەخۆم دەکەمەوە؟! نەخێر دەشێ بەرگرینامەکەم تەواوی مرۆڤایەتی فێرە شتێك بکات. دەشێ "PKK"ی کە سەرلەنوێ بونیادنراوەتەوە تەواوی هەڤاڵە رەسەنەکانم, ئەو هەڤاڵانەم کۆبکاتەوە کەخاوەنی هێزی واتا و ئیرادەن. کۆنگرەی گەل دەتوانێ تەواوی گەلی کوردستان و دۆستەکان لەژێر چەترێکی دیموکراتیدا کۆبکاتەوە. بەرامبەر ئەوانەی لەخۆیانەوە هێرشدەکەنە سەر ژیانمان, وڵات و کۆمەڵگاکەمان هێزی پاراستنی گەل hpg دەتوانێ شەڕێکی بەرگریکردن بەڕێوەببات؛ دەشێ حیساب لەبێ مێشك, ستەمکارو زۆردارەکان بپرسێ. رەسەنترین ژنەکانمان دەتوانن لەژێر چەتری pajk کۆببنەوە کەلەژێر پێگەیشتوویی هەمیشەیی خوداوەندەژنەکان و بێگەردی فریشتەو جوانی ئافرۆدیت ئاوێتەی کردوون.

لەکاتێکدا لەمیانەی ئەم بەرگرینامەیە چەمك و خەیاڵی مرۆڤایەتی خۆم پێشکەش بەئۆرگانی دادگای مافی مرۆڤی ئەوروپا dmme ئۆرگانی دادوەری یەکێتی ئەوروپا دەکەم کەدوا نوێنەری شارستانییەتە, زۆر بەفیزەو بەخۆی دەنازێ,

لەچاوەڕوانی ئەرێنی زیاتر, لەبەرئەوەی لەبوون بەئامرازی قازانجی سیحراوی سیستەم بەولاوە رۆڵێکی دیکە نابینیێ, ئاماژەم بەخەم و پەژارەی خۆم دەکەم. لەگەڵ ئومێدی کۆمەڵگایەکی دیموکرات ـ ئازاد و دادوەر سڵاوو رێزی خۆمتان پێشکەش دەکەم.

27 ی نیسانی 2004

زيندانی تاكة كةسي /مودانيا/بۆرسا/ئيمرالي

عةبدوڵلآ ئۆج ئالان